

ВЕЛИКА
ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ



ВИДАВНИЦТВО
ДАНТИНОВ



ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

До 1923 р. опрацювала
проф. д-р Іван Крип'якевич
і ред. Микола Голубець

До 1948 р. доповнив
проф. д-р Дмитро Дорошенко

Праісторію України доповнив
проф. д-р Ярослав Пастернак

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ



В И Д А В І В А Н Т И К Т О Р

Л ь в і в - 1 9 4 8 - В і н н і п е р

Друкується 15.000 прим.

Printed in Canada

Copyright by I. Tyktor, Winnipeg.

**BULMAN BROS. LIMITED
LITHOGRAPHERS & PRINTERS
WINNIPEG, MAN.**

Шляхом минулого

До чого дійшли ми протягом століть нашого національного розвитку, які здобутки нашої праці, які успіхи трудів поколінь, — це питання, що цікавлять кожного, хто прочитав підручник історії України. Нелегко на це відповісти. Історичне життя українського народу не пліло одним рівним річищем, а переходило епохи великого зросту і світлості та часи довгого занепаду. І саме те є найцінніше у нашому минулому, що український нарід ніколи не дав себе зломати і знівечити до краю, що у найжакливіші часи проявляв тверду відпорність, все знаходив у собі свіжу силу, вмів перемагати супротивні хвилі, все відбудовував знищене життя й у нову епоху входив з побільшеним національним майном, з новими засобами енергії і сили.

З малого починали наші предки, славяни. Проживали у глибоких пущах, у бездоріжних нетрях, здалека від людних шляхів культури, немов самою природою засуджені на недорозвиток і нужденне існування. А все-ж видерлися з безпросвітних закутків, на широкі, вільні простори, перебилися через застави войовничих сусідів і на нових місцях осіли сильно і певно та могутніми твердиннями-городищами забезпечилися від ворожих наступів. На славянській організації сперилися великі князі-завойовники, Олег, Ігор, Святослав і повели українське плем'я у безконечні походи, на Чорне море, Кавказ, Каспій, відкрили шляхи нашій експанзії, доказали, як далеко може сягнути організована українська сила. Всі шляхи східної Європи заповнилися тоді нашими залізними полками, по великих ріках і далеких морях мчали швидкі кораблі переможців. Влада золотоверхого Києва сягала по Дунай та Ураль; Володимир Великий і Ярослав Мудрий полюдили державою вдвоє більшою як Карло Великий чи Візантія чи Багдадський каліфат; київські воеводи збирали дані таксамо над Чудським озером, як над Озівським морем; на Україні перехрещувалися торгові дороги далекого Сходу і крайньої півночі.

Добробут і багатство стали підложжям високої культури. Україна своїм розвитком скоро перевищила західню Європу; німецькі подорожники чудувалися величчю Києва, де було вісім торгових і чотириста церков; угорський король запевняв, що ніде на заході не стрічав такого могутнього города як волинський Володимир; польські князі до Золотих воріт поспішали так, як німецькі володарі до

VI.

поріт Риму. Українське мистецтво вражало своїм блиском і різноманітністю; наші майстри використовували скарги античного світа, але зуміли своїм твором занежити місцевий кольорит і оригінальність. Київська Софія на всі часи залишилась зразком недосяжної краси. Письменство княжих часів дійсно до верхів мистецтва у слові о полку Ігоревім; сторінки літописів надихані глибоким патріотизмом, зрозумінням ваги української державности і гордістю, що «не в якійнебудь землі» княжить українські князі, а в найбільшій країні Європи. Україна була природним посередником між сходом і заходом, з усіх джерел черпала животворчі елементи, але єднала їх в одну оригінальну цілість.

Великі досягнення княжих часів ще більше гідні подиву тим, що культурна праця велася серед безнастанної боротьби зі степовими ордами. Україна лежала на краю Європи і дивгала на собі весь тягар натиску, що йшов з варварської Азії; всю енергію мусіла зосереджувати на степовому фронті, який безнастанно непокоїли степовики. І тут наша давня держава виявила особливу силу і підприємність. Наші князі загородили ціле пограниччя могутніми валами, поставили безліч нових городів, зорганізували пограничне населення і рік-річно вислали збройні експедиції далеко у степи, на кочовища дикарів. У цій безнастанній боротьбі виростало українське лицарство, ці «славні кметі», заважати степові войовники, що не знали тривоги і в боях зі степовим ворогом скіндали свої голови, — «добували собі чести, а князеві слави». У цій боротьбі, що велася цілі століття Україна розбила цілком печенігів, у першій строці розторопила орду орків, а інших половців у довгих змаганнях примусила до осілого життя; тут вперше український плуг переміг дикий степ.

Давна українська держава впадала під напором татар, що привели на нас сили всієї Азії; а доконали нас сусіди, які за нашими плечима жили безпечно і сильніше зорганізували своє життя. Два століття тривав наш політичний і культурний занепад. Це був грізний час у нашій історії. Господарське життя ослабло, міста стояли в руїнах, населення шукало захисту у недоступних нетрях. Громадянські почування не були ще такі сильні і скрісталізовані, щоби народний організм міг утриматися без своєї держави; нестало власної династії, що давала б провід, опці верхови втратили орієнтацію і переходили у табор переможців; нижчі стани були без голосу і значіння. Важилось тут питання, бути чи не бути українському народові.

Але у згарищі збереглись іскри життя. Староукраїнська культура мала у собі стільки життєтворчої сили і таке глибоке коріння запустіло у народню масу, що цінностями її нарід міг пережити часи лихоліття. Хоч багато затратилось і пропало, то збереглось найважливіше, — любов і пошана для традицій, почування окремішности і самобутности, переконання, що тільки на своїй землі можна щасливо жити. Ія віра бодного пережити страхіття татарщини, давала перетерпіти соціальний гніт і релігійні переслідування, заохочувала до оборони й боротьби.

Як легендарний Фенікс Україна відродилася на своїх попеліщах. Відродження вишло з двох осередків, з міст та з Запоріжжя. Міське населення найскорше піднялось з занепаду й дійшло до значіння. Завдяки розвитку промислу і торгівлі, міщани зростали

у добробут, а в далекіх купецьких подорожах добували собі освіту і світогляд. На заході зіткнулися з гуманізмом і реформацією, схід нагадував їм на давні культурні звязки і світле минуле України. Рухливе міське життя побуджувало активність і вичило цінити свої права й боротися за них. Міські братства, старовинні церковні установи, перетворилися в осередки культурного руху і стали організаціями не тільки мішанськими, але й загально-національними. Вони давали допомогу своїм членам, опікувалися церквами, входили у зв'язок з іншими містами, а передусім розвели широку освітню акцію. Здобутки братств на цьому полі були дуже великі. Протягом п'ятнадцятиріччя ціла Україна покрилася мережею нових шкіл, а поміж нами багато було шкіл середніх, київська-ж академія розвинулася в огнище вищої освіти. Рівночасно почався видавничий рух, одна за одною явилися друкарні, тисячами йшли наклади богослужбових і шкільних книжок. Серед релігійної боротьби розвинулася політична література й публіцистика; наростала освічена українська інтелігенція, потрібна, свідомо своїх завдань і обов'язків.

Рівночасно організувалася козащина. Буйні чорноморські степи притягали до себе все відважних добичників, що йшли на лови і рибальство, не оглядаючися на «безвіддя і безхліб'я» та інші небезпеки диких піл. У безнастанних сутичках з татарами вони зорганізувалися на військовий спосіб, а Запорозька Січ стала їх столицею й проводом. Клич боротьби за християнську віру проти бусурменів сав запорожцям впродовж ідеального лицарства, національного війська, що воює за рідний край. Поневолені маси уважали козаків за своїх оборонців і покровителів, що шаблями добувають волю і справедливість для всіх. Українська інтелігенція бачила у них провідників традицій Олега й Ігоря, бож вони так само як давні князі на своїх козачах штурмували Царгород, — старалася використати козацьку силу у боротьбі релігійній і політичній. Завдяки співпраці козащини український національний рух набрав бойового характеру; пробуджений нарід хотів стати господарем на своїй землі.

Повну ширину цим змаганням дало повстання Богдана Хмельницького. Великий гетьман зумів зібратий об'єднати разом усі народні сили, — запорозький козак став поруч з селянином, міщаним зі шляхтичем; витворилася національна еліта, що взяла на себе провід у державній роботі. Українство вийшло з вузького провінціалізму і стало важливою справою міжнародньої політики; велика козацька армія стояла на сторожі нової держави. Хмельницький поставив у свою програму всі найважливіші питання національного і державного життя: об'єднання всіх земель, незалежність від сусідів, розвиток торгівлі на Чорному Морі, експанзію на Балкан, боротьбу з музультанським світом. Доба Хмельниччини завершила розвиток національного освідомлення, створила українську «козацьку націю», дала нашим змаганням розгін і сміливість; духом цього часу жили ще довгі покоління.

Пізніше, у спокійніші часи, Гетьманщина розвинула високу культуру; початкові школи поширилися в найдавніших закутін, так, що чужинці дивувалися грамотности українського простолюду; київська академія стала огнищем освіти для цілої східної Європи, а впливи

VIII.

її сягали навіть на Балкан; високий рівень досягнуло козацьке літописання. Під меценатством Мазепи і Розумовського українське мистецтво дійшло до найвищого розвитку.

Козацька Україна упала у непосильній боротьбі з Московщиною. Втратила незалежність Гетьманщина, занепало славне Запоріжжя. Почала кидати культура, ослабла національна відпорність. Вищі верстви знову відпали від народнього племя. Наші вороги тріумфували вже, що «не було, нема і не буде» українського народу.

Але українство виявилось невмірущ. Вузьким струмочком, під польськими щічинами плила національна свідомість, ховалася у народній пісні, у кобзарській думі, у руїнах старих городів, на самотніх могилах, на пожовклих листках давніх книг. Віднаходила її чутлива молодь, прислухуючися до селянської мови, запальні учені, що досліджували останки давнього життя, письменники-романтики, які шукали надхнення у таємничому світі минулого. Шевченко своїм гарячим словом спопуляризував ці змагання і перекував їх у могутні гасла для майбутніх поколінь. Драгоманів, Франко, Грушевський і цілий ряд найперших умів розвинув новочасну ідеологію українства й реалізував її у громадському житті. Народні маси ставали щораз активніші. Селянство великим походом поплило у степи, колонізувало дикі поля й добуло Україні доступ до моря, за який безуспішно боролися і князі і козаки. Господарський розвиток України підіймався все вище — нашу землю почали звати шпихлірем Європи. Освітні установи сірою, щоденною працею викищували неграмотність, поширювали книжку, освідомлювали незрячого «молодшого брата», учили його солідарности й організації. Рівночасно росла література, мистецтво, наука, розвивалися всі клітини народнього організму. Осяги цієї доби були величезні. Українська нація донедавна забута й невідома, виступила знову «як господар домопотні» на своїй землі і спішно доганяла «поїзди бистроїзді» сусідів. Які величезні засоби енергії призбирались у масі, це показала цюйня світова війна: як тільки воєнна завірюха потрясла сходом Європи, відразу на цілому просторі від Карпат по Кавказ залопотіли жовто-блакитні прапори, до бою стали сотисячні армії. Україна наново — хоч на короткий час — добула свою державність.

Нерівними шляхами йшов тисячлітній розвиток нашої батьківщини — бували століття зриву і розквіту і знову довгі роки зневіри й упадку. Але український нарід таки встоявся супроти усіх супротивних хвиль і виїшов з них сильніший, більше досвідний і зорганізований. Коли б у коротких словах хотіли ми означити осяги нашого історичного життя, то бачимо їх найвиразніше у трьох напрямках:

Перше, що українська територія поширилася удвоє, — що зайняли ми родючі степи і добули широкий доступ до Чорного моря.

Друге, що український нарід дійшов до повної національної свідомости і витворив свою культуру.

Третє, що українці жили під своєю владою, зрозуміли ціну власної держави й ідеал державности поставили на першому місці у своїх змаганнях.

I. Кринякевич.

UKRAINE DOWN THE AGES

(PREFACE)

What had we attained during the centuries of our national development? What were our achievements? What kind of success crowned the efforts of many generations? Such questions arise in one's mind after reading a book on Ukraine's past. It is not easy to answer such questions. The life of the Ukrainian people has not been flowing evenly in one straight line. It had its periods of great growth and glory and of decadence. What is most precious in our past is the fact that the Ukrainian people never let itself be altogether beaten down and destroyed. It stood its ground even at times of terrible national catastrophes. Ukrainians always managed to regain their strength. They managed to beat off enemy attacks. They always managed to rebuild their system of life after each setback, entering into each new epoch with increased national wealth and with replenished reserves of energy and power.

The Ukrainian Empire at its Zenith

Our ancestors, the Slavs, had an very inauspicious beginning. They lived in dense, impenetrable forests, far-off from the trodden highways of civilized life, as if it was their destiny to lead a life devoid of any higher development. Yet they emerged from those God-forgotten bypaths into wide, open spaces. They overcame the barriers that were put up by their warlike neighbours and settled with new trust and confidence in the new lands, girding themselves against their enemies with strong fortified towns.

Such great conquerors as the Grand Duke Oleh, the Grand Duke Ihor, and the Grand Duke Svyatoslav rallied the Ukrainian tribes around them and led them on in many victorious campaigns to the other side of the Black Sea, into Bulgaria, Caucasus, across the Caspian Sea, and into many other lands. Thus the future ways for Ukrainian expansion were indicated. They proved how far the mighty hand of a well organized Ukrainian nation could reach.

All the highways of eastern Europe were then in the hands of the ironclad Ukrainian armies. The fast-moving ships of the victors studded all the rivers and seas of the region. The imperial might of Kiev, capital city of the golden cupolas, lorded it over from the Danube to beyond the Ural mountains. Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise held sway over a dominion twice as big as the one ruled by Charles the Great, by Byzantium, or by the Caliphs of Bagdad. The governors of Kiev were collecting taxes both around the Lake of Chud and around the Sea of Azov. Ukraine was the meeting place of the highways leading both from the Far East and from the Far North.

The Splendour of the Ancient Kiev

The prosperity and wealth of the Kievan State gave rise to a high type of civilization. Soon Ukraine overtook in its development even Western Europe. The travellers from Germany were astounded by the splendour of Kiev, with its eight market-places and some four hundred churches. The king of Hungary of the time kept saying that he saw nowhere in the west such a mighty city as the city of Volodymyr in Volhynia. The grand dukes of Poland were as eagerly rushing to the Golden Gates of Kiev as the emperors of Germany towards

X.

Rome. The art of Kiev was noted for its splendour and variety. Our artisans drew inspiration from the patterns of art of the ancient world, yet succeeded to endow their works of art with the local colour and a high degree of originality.

The literature of the imperial period of Kiev reached its zenith in the magnificent epical poem "The Campaign of Ihor." The pages of the chronicles of the period are imbued with ardent patriotism. They fully realize their nation's importance. They find pride in the fact that the Ukrainian grand dukes are not ruling "some little kingdom" but the largest kingdom in Europe. Due to its position it was natural for Ukraine to play the part of a middleman between the West and the East, absorbing vital elements from everywhere and combining them into unity.

The Ploughman's Conquest of the Steppeland

The great achievements of the imperial period of Kiev are worthy of admiration not only on account of their intrinsic value but also on account of the fact that they were made in spite of the continual struggle against the fierce nomadic hordes of the steppes. Constituting the eastern border of Europe, Ukraine had to bear the brunt of the pressure from Asia. Ukraine had to concentrate all its military power along the steppeland front which was continually harassed by the nomads of Asia. It was there that our nation showed all its strength and invincibility. Our grand dukes fortified all the southeastern frontier with strong walls and fortified towns.

The people of the borderland were organized into military units. From year to year military expeditions were sent out far into the steppelands, against the hordes of nomads. This continual struggle gave rise to Ukrainian knights, the renowned heroes, the brave rangers of the prairies who knew not what fear was. They kept on fighting against the nomads, "gaining glory for their grand duke and praise for their chivalry." In this age-long struggle Ukraine inflicted a crushing defeat on the Patzinaks (Pechenihs), at one stroke annihilated the whole horde of the Turks, and through a long struggle forced the fierce hordes of the Polovtzians (Cumans) to settle down on land as farmers. Thus for the first time the Ukrainian plough appeared as the conqueror of the wild steppeland.

Ukraine as the Trenchland of Europe

The downfall of the ancient Ukrainian State was brought upon by the avalanche of the Tartar armies. The Tartars pounced on us in alliance with all the fierce hordes of Asia. Bleeding white, we were beaten to our knees by our neighbours who, living safely behind our back, had time to organize their states and grow into power. Our political and cultural development was retarded during the next two centuries. It was a period of great peril in our history.

Economically life slowed down. The cities lay in ruins. The people were hiding in the impassable places of the forests. As the social ties became weak, it was hard for a people that lost its independence to retain its identity. There was no more of the Ukrainian dynasty of grand dukes to guide the destiny of the people. The aristocracy lost its sense of orientation and began to pass over into the camps of the victors. The common people were powerless and without any influence. The Ukrainians were facing the question: to be or not to be.

However, there was a spark of life left under the ruins. The heritage of the ancient Ukrainian civilization had still so much vitality and such deep roots

in the common masses of the Ukrainian people that it tided over the defeated nation over its worst period. A great many things were lost during that period of peril. Yet that what was most important was saved. The people still had deep love and respect for their traditions. The feeling that they were formerly a free nation was still alive. And they knew deep down in their hearts that one can be entirely happy only in one's own free homeland. Such faith helped the Ukrainians to pull through the period of the Tartar domination, to outlast the period of economic, social and religious persecution, and gave them new courage to fight for self-existence.

Ukraine Reborn

Like the phoenix bird of the legends, Ukraine rose to a new life again from under the ashes of its ruins. The new rebirth came from two centres, from the cities and from the fortress-city of the Zaporogian Cossacks. The urban population was the first to recover and regain its influence. Commerce and industry helped the urban population to regain its prosperity.

Some of the merchants acquired extended education and a new outlook on life in far-off foreign lands. In western Europe they came into contact with Humanism and Reformation. The orient reminded them of the ancient cultural contacts and of the glorious past of Ukraine. The pulsating life of the cities acted as a stimulant and taught them to value man's rights and to defend them.

The city guilds and the ancient religious fraternities became the very centres of educational life, widening their local interests into interests of national significance. They gave aid to their own members, took care of the churches, made contacts with other cities, and took very active part in matters of education. The guilds and fraternities made great progress in this respect. Within the span of a half century Ukraine had a big network of schools. Among them there were many high schools. The Kievian Academy developed into a college-like institution. At the same time the people began to print books. Printing shops were being set up all over the country. Church service books and school books were printed by the thousands. The religious struggle gave rise to literary works of political and journalistic nature. It was then that a new class of highly educated Ukrainians was born. These new intellectuals were patriots, true to their ideals and duties.

The Rise of the Ukrainian Cossacks

That period gave rise to the Ukrainian Cossacks. The verdant fertile steppeland north of the Black Sea constantly kept attracting to itself brave freebooters who went there to hunt and fish in spite of the possible "shortage of food and fresh water" and in spite of other perils. As they had constantly to fight against the Tartars, they organized their way of life on a military pattern.

The fact that the Zaporogian Cossacks fought under the battlecry of war in defence of Christianity against the infidels gave them the halo of ideal knights, of a national Ukrainian army fighting in defence of its homeland. The enslaved masses of people in Europe and Asia regarded these Cossacks as their defenders and champions who fought with their swords in defence of freedom and justice for everybody. The educated class of Ukrainians regarded them as the successors to the traditions left by such ancient heroes as Oleh and Ihor. The Cossacks made the same kind of raids with their ships as the followers of Oleh in the days of yore. Ukrainian leaders made use of the

XII.

Cossacks in their national and religious struggle. As the Cossacks responded favourably to such leadership and worked hand-in-hand with the common masses of people, the new movement towards Ukrainian nationhood became very militant. The people of Ukraine began to express their intense desire to see their homeland free of the foreign domination.

A Cossack State Established

This desire found its full expression in the revolt of Bohdan Khmelnytsky. The great hetman succeeded to rally and unite into one common effort all the elements of his people. The Zaporogian Cossacks stood side by side with the villagers, the city people by the side of the gentry. The new elite of the Ukrainian nation began to guide the new-born State. Ukrainians emerged from the narrow limits of their stateless life into a full-fledged nation and began to play an important part in the arena of the international politics. A large Cossack army stood on guard to protect the new-born Ukrainian State.

Khmelnytsky's wide-scope program took into consideration all the vital problems that concerned his nation: to unite in one state all the Ukrainian lands, to maintain full sovereignty, to promote trade in the Black Sea region, to expand into the Balkans, and to fight on against the Moslem world. The period of Khmelnytsky brought into full flowerhood national feelings and aspirations. It brought forth into being a Ukrainian "Cossack nation." It gave new impetus to our national efforts. Ukrainians lived in the spirit of this period for a long time afterwards.

Later on, in a period free of wars, the Ukraine of the hetmans developed a high state of culture. Elementary schools were extended to every village. The foreign travellers of the period were amazed by the number of educated Ukrainians among the common masses of the people. The Kievan Academy was the leading educational centre of East Europe. Even the Balkan countries were under its influence. The Cossack chronicles of the period attained very high literary value. Under the patronage of such hetmans as Mazepa and Rozumovsky Ukrainian art attained its highest development.

In time the Ukraine of the Cossacks was overwhelmed in the uneven struggle with Russia. The Ukraine that was under the rule of the hetmans lost its independence. The Zaporogian Fortress was destroyed. Under such blows education and cultural development began to deteriorate. Ukraine lost then many men of influence and education. They were absorbed by Russia. Our enemies were triumphant. They began to assert that "there never existed any Ukrainians, do not exist at the present, nor will they ever exist in the future."

The Ukrainian Revival

But the Ukrainian people proved to be invincible. Like a little stream, the consciousness of being a separate people kept on living in folk songs, in the songs of the kobzar-minstrels, in the time-worn pages of old books. The war graves and the ruined cities of the Cossack period reminded people of their past. Educated young men of the new generation, imbued with the romantic spirit of the time, began to write down Ukrainian folk songs, to write books on Ukrainian language, to make research into Ukraine's past. Shevchenko immortalized the national aspirations of the Ukrainians in his poems. Such men as Drahomaniv, Franko and Hrushevsky and many other modern Ukrainian writers and leaders worked out Ukrainian national program and began to

put some of its items into effect. Step by step the common masses of Ukrainians began to show more and more activity. Ukrainians began to emigrate to the south and settle on the Ukrainian prairies. Thus Ukraine gained its access to the Black Sea. What the Ukrainian grand dukes and Cossacks fought for was attained by the common masses of the Ukrainian villagers. The economic life of Ukraine kept on developing. In time Ukraine began to be called the Bread Basket of Europe.

The educated young men of Ukraine began to teach their "less fortunate brothers" to read in the so-called "educational Sunday schools." For the first time Ukrainian villagers had access to Ukrainian books. They were taught to be one in spirit. They were told how to organize co-operative institutions.

There was a steady development of the Ukrainian literature, art, and research work. All the phases of Ukrainian life were steadily moving on. There were remarkable achievements in this period. The Ukrainian people, forgotten and forsaken by everybody, again took its proper place in its native land as "its own master" and began to catch up with its neighbors in education and progress.

It was the first world war of 1914-1918 that gave an expression to the accumulated Ukrainian power. During the war, in 1917, all of a sudden the whole Ukrainian people woke up from its age-long enslavement and changed into a full-fledged nation. On the lands stretching from the Carpathian to the Caucasian mountains rose up, as if by magic, large Ukrainian armies, marching under their golden-blue standards to guard the boundaries of the new Ukrainian nation. Ukraine became again a free and independent nation.

Our Ups and Downs

Our progress down the last one thousand years was very uneven. For centuries we flourished as a mighty and independent nation and then again suffered for many years a fate of a conquered people. Still our people withstood all the destructive pressure of our aggressive neighbors and hardened up into a stronger, more unified and experienced nation. Briefly, we could indicate our achievements during the last one thousand years thus:

Our Achievements

Firstly, the Ukrainian nation had doubled its territory, passing across the prairies up to the north shore of the Black Sea.

Secondly, the Ukrainian people fully developed both its cultural and its national feeling of unity.

And in the third place, the fact that the Ukrainians existed for a long time as an independent nation had taught them to treasure the ideals of freedom and independence. That is their supreme goal now.

В пам'ять

10-ліття „Нового Часу“
(1923-1933)

Батькам на славу
Синам на науку

посвячує

цю книгу національного самопізнання

видавець

Іван Миктор

Львів, у серпні 1935 р.

У 25-ТУ РІЧНИЦЮ

моєї видавничої діяльності випускаю на чужині друге видання ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ в глибоким переконанні, що ця книга сярпіць розсіяних по всьому світу синів України в їхній вірі в недалеке ВОСКРЕСІННЯ БАТЬКІВЩИНИ та додасть їм сил до боротьби за її визволення.

Іван Тиктор.

(Іван Тиктор, видавець)

Вінніпег, у 1948 році.

Ювілей Івана Тиктора

(25-ліття його пресової і видавничої діяльності)

Сучасний стан високої національної свідомості українського народу — це, безперечно, вислід різних-прерізнних чинників, а серед них і освідмлюючої праці української преси і журналістики. Здається, ніяка інша преса і журналістика не вчинила стільки для національного, політичного, етничного, економічного і суспільного піднесення свого народу, що українська.

Тому українські журналісти і редактори — у роді Михайла Драгоманова, Ів. Франка, Михайла Павлика — завжди мали в собі щось із німбу апостолів. Вони проповідували правду, несли її світло в душу народу, не дивлячись на те, що супротивна дійсність ставала раз-у-раз на цьому їхньому життєвому шляху важкі перешкоди. Треба було вперед ті перешкоди проломати, щоб мати далі змогу проповідувати правду.

Михайла Галушинського, а пізніше студіював торговельні науки і право на тайному українському університеті у Львові. Першу світову війну й Українські Визвольні Змагання перебув як старшина "У. С. С." — Українських Січових Стрільців, до яких вступив 1914 року, як 18-літній доброволець. Після війни І. Тиктор присвячується видавничій діяльності.



Видавець ІВАН ТИКОР
у 25-ліття видавничої діяльності.

В історії української журналістики і видавництва окремий уступ буде присвячений з цього приводу галицько-українському видавцеві Іванові Тикторові, якого 25-ліття пресової і видавничої діяльності якраз припадає на цей рік.

Іван Тиктор — син Микити і Наталії, відомих селян з Красного, золочівського повіту, народився 6. липня 1896 року. Гімназію покінчив у Львові і Рогатині, під проводом відомого педагога

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

XVIII.

Тому 25 років, себто дня 14-го жовтня 1923 р. вийшло перше число часопису **"Новий Час"** у Львові. Його першим редактором був Дмитро Паліїв, пізніший видатний політичний діяч. Він багато причинився до розбудови **"Нового Часу"**. Одночасно з появою **"Нового Часу"** починає Тиктор випускати також книжкові видання, що їх започаткував незвичайно цінною книжкою Михайла Возняка **"Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії"**.

Іван Тиктор звів переможний бій з дійсністю і цим здобув та побудував тривку матеріальну основу для духової праці, для своєї преси та своїх видань. На те треба було, розуміється, великих зусиль, чималої рішучості і впертості в праці, особливо в її почині, треба було, сказати б, надлюдських сил і залізної витривалості, щоб перед усім світом доказати те, що досі не було доказане, а саме, що також і ми є здібні до таких великих зусиль і таких великих досягнень, між іншим на пресовому та видавничому полі, як і інші народи.

Преса і видання Івана Тиктора були базовані на математичнім обрахунку з тим, що одночасно ідеї й ідеали, пропаговані ними, ніколи не в'язалися матеріальними витратами і завжди мали змогу повного розкриття крил і найвишого польоту.

"Новий Час" мав свою окрему марку, стояв на позиціях добра нації і скоро став необхідним щоденником — біля старшого **"Діла"** — для широких кол нашого громадянства. Щоденник **"Новий Час"** розходився не лише в краю, але й за кордоном, ген далеко за океанами, всюди, де розкинені були українці. Всіх еднав **"Новий Час"**, всіх кріпив на душі і впливав віру у краще наше майбутнє. Зате всі цінили і шанували **"Новий Час"**.

Але Тиктор не обмежується до **"Нового Часу"**. Він придумує в 1928 р. **"Народну Справу"**, тижневик для нашого селянства і робітництва, а на редактора запрошує відомого українського публіциста і письменника Юру Шкрумеляка. А щоб **"Народна Справа"** продістала в найглибші глибини того селянства, видавання цього часопису дучить Тиктор з новітнім забезпеченням худоби. **"Народна Справа"** здобуває за короткий час найвищий тоді і передтим тираж українського часопису в Західній Україні. Її наклад перевищав 40.000 примірників. А за 10 років існування **"Народної Справи"** виплатив Тиктор своїм передплатникам понад 750.000 золотих (кругло \$150.000) титулом відшкодувань за упавшу худобу. Це небувало в історії розвитку української преси. Не було найглухішого села, де не читали б **"Народної Справи"**. Були села, в яких розходилося по кількадесять, а навіть по сто і більше примірників. **"Народна Справа"** зробила не лише велику роботу доброї і здорової газети для українського села, але виконала прямо неоціниму місію для піднесення і закріплення свідомости українського селянства і робітництва в Західній Україні.

При "Народній Справі" виходила також щомісячно популярно-наукова бібліотека п. н. "Народна Бібліотека". Сотні тисяч тих книжечок розходилося по наших селах.

Незабаром Тиктор видає "Наш Прапор", що виходив три рази в тиждень під редакцією д-ра Григора Стецюка. "Наш Прапор" передплачували також майже всі читальні "Просвіти". До нього додавано безплатно кожного місяця один том "Української Бібліотеки", "Наш Прапор" був дуже поширений в Карпатській Україні; його продавано прилюдно на вулицях Ужгороду ще за чеської влади.



Співпрацівники редакції й адміністрації (без друкарів) В-ва "Українська Преса". І. Тиктора в 1934 р. (Сидять з ліва до права: ред. Михайло Струтинський, Василь Бачинський, д-р Григор Стецюк, д-р Мирон Коновалець, вид. І. Тиктор, дир. Петро Постолук, дир. Лев Чубатий і д-р Володимир Калина).

Боротьба українського селянства й робітництва за краще суспільне і національне наладнання життя, найшла широкий відгомін на сторінках цієї преси. Окрему увагу звертала ця преса на безкоштовну чергу тодішніх політичних процесів, які характеризували зудар українського підпілля з окупантом.

Щоб зобразити у кривому дзеркалі гумору, сатири і карикатури політичну дійсність і таким чином ще краще підкреслити маркантні риси нашого життя-буття, взявся Тиктор разом з відомим мистцем-карикатуристом Едвардом Козаком видавати сатирично-гумористичний журнал "Комар". "Комар" — це шедевр українського гумору, сатири і карикатури. Річники "Комаря" — аніали української збірної душі, аніали її переживань і зацікавлень, ілюстровані, як не мож краще.

Для українських діточок являється у видавництві Тиктора прекрасний журналік п. н. "Дзвіночок", що був наче продовженням ідейного "Дзвінка" Константи́ни Малицької. "Дзвіночок" був улюбленою лектурою української дітвори з 30.000 передплатниками. При "Дзвіночку" виходила щомісячно бібліотека для доросту п. н. "Ранок" під редакцією д-ра Володими́ра Калини.

Далі в своїй діяльності Тиктор звертає увагу на загрожену під національним оглядом Лемківщину. Наступ поляків на цю славу вітку нашого народу в останніх роках до другої світової війни був неперебираючий в засобах і, здавалося, рішальний в нашу некористь. Тоді Тиктор починає видавати перший український часопис для Лемківщини п. н. "Наш Лемко". Його першим редактором був молодий студент ентузіаст Петро Смериканич, з походження лемко. Яку велику і важну місію сповнив "Наш Лемко" за кілька років, — знає і може оцінити лише той, хто жив між лемками і бачив, як вони горнулися до своєї газети, прислухувалися і вірили її голосові. Зате польська влада нищила безпощадно "Нашого Лемка" частими конфіскаціями. Але видавець Тиктор не подавався, не вгинався, а вперто продовжував видання. Тоді теж появилася у видавництві Тиктора перша книжечка в українській мові для Лемківщини п. н. "Перша Лемківська Читанка", що її зміло і дбайливо зредагував Юліян Тарнович, що по Смериканичеві перейняв провід редакції "Нашого Лемка", і він його з великим успіхом аж до вибуху війни 1939 р. Не було лемка, що не читав би своєї газети. Не було лемківської "хижі", де за образом не була б захована "Перша Читанка"...

На українському ринку відчувався брак українського літературного видавництва. "Новітня Бібліотека" Федя Федорцева зійшла вже за "Українським Письменством" Юліяна Романчука "у забудь": інші літературні видавництва, як Дмитра Николішина, Оренштайна і ін., не були тим, чого домагалося українське громадянство. Тоді родиться Тикторова "Українська Бібліотека", в якій щомісячно виходив поважний літературний том: були тут передруки скарбів українського письменства минулих віків, були тут переклади і були зовсім нові появи, нові літературні твори старших і наймолодших письменників. 80 таких томів побачило за короткий час світло дня. Крім того виходить у видавництві Тиктора т. зв. "Бібліотека Нового Часу", в якій появляються книжки з різних ділянок літератури й популярної науки.

Не забуває і Тиктор також про репертуар для українського театру, головню аматорських гуртків по наших селах і тому доручає знавцеві українського театрального мистецтва д-рові Гр. Лужницькому редагувати бібліотеку "Український Театр". Таким чином появляються кожного місяця оригінальні театральні п'єси, як: "Іхав стрілець на війноньку", "Ой, Морозе, Морозенку" та багато інших

з історії давнього і недавнього минулого наших визвольних змагань.

Далі Тиктор береться ще і за щось більше, за ще важніше. Він творить **"Історичну Бібліотеку"** і видає монументальні твори як **"Велику Історію України"**, збірний твір проф. Івана Крип'якевича і ред. Миколи Голубця, **"Історію Української Культури"**, збірний твір проф. І. Крип'якевича, проф. В. Радзиковича, М. Голубця, В. Барвінського і Ст. Чарнецького, а далі видає **"Історію Українського Війська"** під редакцією ген. М. Капустянського, сотн. Б. Гнатевича, сотн. Е. Думіна і кап. лейтн. української фльоти Шрамченка, а ще далі видає **"Велику Всесвітню Історію"**, якої закінчення перервала друга світова війна. Цими виданнями Тиктор перевищує всі дотеперішні українські видання і дорівнює, а також не раз перевищує, подібні видання у чужинців.

Видає також Тиктор **"Св. Євангеліє"** в прекрасному перекладі о. Кравчука. Видає в 100.000 накладі славний молитовник **"Вірую"**, що його під кінець розпродажу сконфіскувала польська влада. Видає **"Українську Ілюстрацію"**, видає альбоми українських вишивок, світських і церковних, ноти українських стрілецьких пісень, різноманітні святочні карточки і т. п.

Треба також згадати славні Тикторові календарі як **"Календар для всіх"** з поважним літературним і популярно-науковим змістом, сатирично-гумористичний календар **"Комар"** і найбільше поширений календар для села п. н. **"Золотий Колос"**, що в 1939 році досягнув рекордний наклад 85.000 примірників. Не було української селянської хати, де не читали б календаря **"Золотий Колос"**.

Тиктор видавав усе, що було гарне, будуюче і корисне для української справи. І за час своєї 25-літньої видавничої діяльності випустив понад 400 нових наголовків українських книжок.

З тісних приміщень редакції і адміністрації, спочатку при вулиці Руській ч. 18, опісля при вул. Боїмів ч. 4, видавництво Тиктора переходить вкінці до першорядного приміщення при вул. Косцюшка ч. 1а, де займає кільканадцять просторих кімнат. Треба було поглянути, який порядок був там на кожному кроці, як доцільно, а одночасно як справді по-європейськи, було все налагоджене. Часто відвідували видавництво Тиктора чужі гості, а то і свої з далеких країн чи з-за океану. І всі його подивлялися. Недаром сюди були спрямували свої кроки і каміння польські "пацифікатори" і громили це видавництво підчас погромів українців і їх установ в 1938 році.

А працювали в видавництві Тиктора журналісти і публіцисти, відомі політики, суспільні діячі і мистці. Згадати б тільки таких, як: д-р Мирон Коновалець, Михайло Струтинський, Дмитро Паліїв, Роман Купчинський, Микола Голубець, Михайло Матчак, Юра Шкрумеляк, Євген Яворівський, Осип Боднарович, д-р Григор Лужицький, д-р Григор Стецюк, д-р Ярослав Рудницький, Іван Кедрин-

XXII.

Рудницький, Петро Сагайдачний, Федір Дудко, Василь Бачинський, Іван Витвицький, Іван Керницький, Степан Чарнецький, д-р Степан Витвицький, д-р Степан Баран, Зенон Пеленський (останній гол. редактор "Нового Часу") і такі мистці як Едвард Козак, Павло Ковжун, д-р Іван Іванець, Мирон Левицький, Андрій Коверко та багато, багато інших. Згадати треба краєвих, а головню закордонних кореспондентів, як д-р В. Кисілевський, д-р Ю. Студинський, д-р Л. Мидлоаський, Д. Катамай і інші. Не можна поминути теж прекрасних адміністраторів як дир. Лев Чубатий, Петро Постолюк, д-р В. Жалина, Петро Мілянєвський, Вол. Гіряк, Павло Федишин, Микола Химка, Михайло Яцків, Стефа Мартинюк, Зеня Майковська, Ярослав Пастушенко та багато інших співробітників, друкарів і складачів, як Степан Микитка, Дмитро Кондратів, Гриць Заремба, Павло Голінка, бо всі вони теж чимало причинилися до розбудови видавництва.

Соткам людей давало видавництво Тиктора працю і прожиток. Видаєць Тиктор мусів дбати і думати про все, почавши від вступної статті в кожному його часописі, що завжди мала його апробату, а покінчивши дбайливістю за матеріальне забезпечення кожного його співробітника. І незвичайно критичний розум і блискучий обсерваційний хист мав завжди Тиктор. В тому його "я", в тій його поставі, в тій його поведінці проявлявся завжди здоровий український характер, здорова українська душа.

З признанням для видавництва Тиктора належить відмітити, що багато його молодших співробітників займають сьогодні чільні становища в громадському житті в Європі і за океаном. Також нема майже, ні одної української газети чи видавництва, де не працювали б вправлені і випробувані редактори, адміністратори чи друкарі з його видавництва. Мрією неодного молодого журналіста чи кандидата було дістатися на працю або бодай на практику до видавництва Тиктора, бо кожний знав, що там хоч тверда і важка праця, але зате дасть багато знання і загартує витривалість.

В останніх роках до другої світової війни зорганізував Іван Тиктор своє видавництво в концерн п. н. **"Українська Преса"**. Це була велика потуга і слава українського зорганізованого національного, а зокрема видавничого життя в Західній Україні.

Підчас німецької окупації України в рр. 1941—44, Іван Тиктор їде зразу аж до Києва, щоб там закласти центральне українське видавництво, але, зорієнтувавшись у неможливості здійснення своїх плянів, вертається на Волинь, до Рівного і там разом з послом С. Скрипником (тепер Архiepіскоп Мстислав у Канаді) розбудовує видавництво **"Волинь"** з часописом тої ж назви під начальною редакцією відомого письменника Уласа Самчука. При **"Волині"** появляється часопис для дітей **"Орленя"** під редакцією С. Зінченка,

“Український Хлібороб” під редакцією інж. агронома Колесника (розстріляного німцями 1943 р.), періодична бібліотека **“Антикомуніст”** та **“Театральна Бібліотека”**. Але не довелося свобідно працювати Тикторові на Волині. Спершу арештують німці головного редактора **“Волині”** Уласа Самчука, а опісля, весною 1943 р. й самого видавця Тиктора і багато співробітників його видавництва, з яких 6-ох німецьке **“Гестапо”** розстріляло. Тиктор мучився довгі місяці в німецькій тюрмі в Рівному і лише чудом спас життя шість днів перед розстрілом всієї рівенської тюрми (870 в'язнів-українців) дня 18 листопада 1943 р.

Роки 1945—48 Іван Тиктор перебуває на скитальщині в Австрії. За час свого перебування в Австрії старався він теж розбудувати українське видавництво. Всупереч найбільше не сприятливим умовами все ж таки видав кільканадцять українських книжок, переважно практичного змісту, образів та святочних карточок.

Крім цього Іван Тиктор був головою **“КоДУС-у”** — Комісії Допомоги Українському Студентству на Австрію. І тут він виявив теж свій організаційний хист. Зараз спочатку покликав до праці в провіді **“КоДУС-у”** головою своїх товаришів зі школи чи війська, або таки давніших своїх співробітників з видавництва. І за рік муравлиної праці придбав поважні фонди для високошкільної молоді, неодному студентові уможливив дальші студії, неодного витягнув від фізичної праці знову до студій на Високій Школі.

Опинившись восени 1948 р. у Канаді, І. Тиктор працює спочатку, як діловий управитель часопису **“Новий Шлях”**, а опісля приступає до відновлення самостійної видавничої діяльності. Українське громадянство Канади й Америки, — для якого ім'я І. Тиктора добре відоме ще з-перед війни, — зустрінуло цей почин з великою прихильністю. У друге чвертьстоліття видавничої діяльності започатковує І. Тиктор свою працю виданням оцього твору, що його маємо в руках — **“Великої Історії України”**. Про значення цього монументального твору — особливо ж у сучасній політичній ситуації українського народу — не приходитьсь говорити. Воно ясне для кожного, хто освідомлює собі, які великі завдання поклав на українців, поза межами України сущих, їхній обов'язок супроти поневоленої Батьківщини. Навчаючи про славні діла предків наших, ця книга сповнятиме зболілі душі українців на чужині вірою в недалеку перемогу української правди і силою до дальшої праці й боротьби за визволення України.

Тож будемо сподіватися, що **“Велика Історія України”** стане другою українською Євангелією, що супроводжатиме український нарід на шляхах його скитання...

Євген Яворівський.



«Побачивши на різних місцях багато людських кісток, сухих і нагих, що мають тільки одно небо за покров, мусимо запитати себе в душі: хто вони такі?».

Саміло Величко.

„Україна стане колись новою Грецією: прекрасне гідсоння цього краю, весела вдача народу, його музикальний талант, плодovита земля, колись проснуться: із тільки малих племен, якими чейже були колись греки, повстане велика, культурна нація: її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ“.

Так писав про Україну славний німецький письменник і філософ Гердер, у своєму подорожному записнику з 1769. р.

Одинацять літ згодом появилася в Парижі велика французька книга, що її автор Шерер так висловився про українську історію:

„Українська історія має багато схожості з історією старинних греків і римлян: виховані, як спартанці, озброєні, як римляни, не завоювали громадяни козацької республіки чужих земель, але хоробрі й завзято обороняли своїх вітарів і домашнього багаття. З їхньої історії довідємося, якто батьки передавали синам у спадщини горде почуття незалежності й із гаслом „смерть або перемога“, залишали їм, як одиноке майно — шаблю“.

Врешті подорожник Георг Коль, що обїхав Україну сто літ тому, (1838) і бачив її в найбільшому занепаді, здобувся на слово, яке в умовах тогочасного лихоліття могло здаватися або твором поетичної уяви, або ...пророцтвом:

„Немає сумніву, що коли врешті знову розпадеться велетенське тіло російської імперії, Україна буде та її частина, що відірветься від неї і стане незалежна. Ніч, у якій це станеться, вже наближається. Українці, це цілком самобутній народ, із власною мовою і власними історичними традиціями. Нещастя України це її розбиття. Зєдинена вона була раз тільки, коли в Києві володів Володимир Великий. Тепер (в 1838. р.) частина України по той бік Карпат увіхо-

дить у склад мадярської держави. Друга частина, разом із Галичиною належить до австрійських провінцій. Деякі частини припали Туреччині. Інші, на горішньому Доні, приєднані до московських губерній. Ще інші, на нижньому Доні входять в область донських козаків. Але головний зруб залишився все таки над Дніпром і творить властиву Україну.

Наближається час, коли довкола цього осередку об'єднаються всі окраїнні землі, коли український народ створить свою власну державу, що об'єднати всі території, де тепер живуть українці."

Георг Коль не був поет, ані пророк. Був тільки діловий подорожник і бистрий спостерегач. Умів дивитися, амів слухати й умів зводити свої помічення в річеві й переконливі висновки.

І тому він, подорожуючи по Україні сто літ тому, не прикладав великої ваги до того, що тогочасне українське паństwo говорило новою й думало думками чужинців.

Він бачив, що широкі народні маси ставлять на кожнім кроці завзяття спротив ворожим деструктивним впливам, і знав, що ті маси видадуть врешті із себе нову врівноважену верству, яка вже не піде на службу до сусідів, а стане по боці власного народу та поведе його до боротьби за здобуття власної державності.

Але Україна не стала ще новою Грецією, як висував Гердер, ані не сповнилася ще до краю передбачування Коля.

Ще й досі Україна у ворожому ярмі, ще й досі на всіх українських землях іде затяжна боротьба за скинення цього ярма й відбудову вільної української держави. Сучасна визвольна боротьба сягає своїми початками в далеке минуле. Цю боротьбу проти загарбників-сусідів веде український народ від початків свого існування. Вся минувшина нашого народу сповнена світлик перемог і трагічних катастроф на шляху до здійснення визвольних ідеалів. Етапи тієї боротьби творять одну велику цілість, що її наймення —

— історія України.

Стоїть вона перед нами мов велетенська книга самопізнання народу, з усіми своїми ясними, темними й незаписаними ще сторінками. Кожної хвилини можемо проглянутися в ній, мов у дзеркалі, й побачити не тільки обличчя, але й душу українського народу. Не тільки давньо-минуле й сучасне, але далеко-далеке майбутнє.

Бо ж закони історії непорушні. Вони вчать, що ніяким насиллям не можна знищити народу, який має свою велику історію, якщо тільки сучасне живе покоління знає історію свого народу і на її підставі продовжує визвольну боротьбу попередніх поколінь. Щоб знищити в поневоленого народу його прагнення до свободи — треба знищити його історію. І не диво, що найсильніші удари вороги українського народу спрямовували завжди на його історію, стараючись силою накинати йому свідомість, що України "нет, не было і не будет", або доказати споконвічну "польськосьць земь всходніх".

І тому, щоб стати співучасником та співтворцем сучасної визвольної боротьби українського народу, кожен з нас мусить передусім пізнати правду, неспалашовану ворожими "істориками", історію свого народу; щоб зрозуміти, за що ведеться ця боротьба сьогодні, треба знати, за що вона велася в минулому, треба знати, як каже поет:

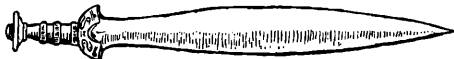
За що ми билися в ордамі,
За що скородили списами
Татарські ребра...



Скельний монастирець у Розгирчу, в Стрийщині, в якому давним-давно могли жити люди кам'яної доби.

Щойно тоді ясне нам стане питання українського книжника з часів Ярослава Мудрого: „відкіль почалася українська земля“, коли проглянемося в дзеркалі „Повісти Времених Літ“, що над нею від Нестора-літописця до Грушевського працювало стільки рук, томилося стільки умів і тремтіло та запалювалося стільки серць.

Тоді зрозуміємо, що „коли тим, які попали в горе, може щонебудь принести цілюще лікарство“, то тільки „читання книг про минуле“. Лікарства цього шукав для себе козацький літописець Самійло Величко, тим лікарством було надхнене й наше культурно-національне та політичне відродження минулого віку. Тим більше потреба його сучасному поколінню — на нині й на завтра.



І. НАШ КРАЙ І НАРОД

Наше ім'я. Україна, український, це остаточно усталена й загально прийнята назва нашого краю й народу. Вживають цієї назви всі свідомі українці й усі безсторонні чужинці. Правда, менше, або й зовсім несвідомі українці, здебільша на південно-західному пограниччі нашого краю, називають себе „русинами“ або „русиками“, а на північно-східному „руськими“, „малоросами“, а то й „тутешніми“. Але той спосіб самоозначення замирає скрізь, де тільки блиснуть перші проблески освіти й національної свідомості. „Русинами“, називає нас дехто з неприхильних нашому загально-національному об'єднанню поляків, так само, як вороже до нас настроєні москалі зовуть нас „малоросами“. Поминаємо вже те, що москалі називають нас „хахлами“ (хахли це підголювані чуприни наших селян) так, як ми називаємо їх насмішливо „кацапами“.

Нікуди правди діти, первісна назва нашого краю та народу: „Русь“ і „руський“; цю назву залишили нам по собі оті „варяги“, що при їхній допомозі ми zorganizували першу Українську Державу, та з назвою їхнього племені виступили більш, як тисяча літ тому на історичний обрій. Назва пережила „варягів“ і вживалася на означення нашого краю й народу продовж цілих віків, поки, в половині XVII. сторіччя, не прийшла їй на зміну нова: „Україна“, „український“. Вживали її й до того часу, а вперше ще українські літописці XII. ст., але тільки для означення пограниччя нашого краю. Від тепер починають уживати її на означення цілого краю, народу й створеної ним Держави.

Ця переміна сталася в пору, коли нашу первісну назву, наше національне ім'я „Русь“, засвоїли собі москалі, разом з первопочинами нашої історично-державної традиції. Новозорганізована Козацька Республіка (Гетьманщина) була примушена зиявати себе назверз назвою, відмінною від рідної, але присвоєної москалями назви. Бо відмінний від московського був український народ, пробуджений до його державного життя так само, як відмінна була його відроджена культура, громадський лад та політичні ідеали.

Згодом, коли Гетьманщина прислабла в боротьбі з трьома ворожими силами, наша державно-національна назва вернулась на якийсь час назад до свого первісного, топографічного значіння: поляки звали Україною середнє Подніпров'я, (Київщину), москалі—Слобожанщину. Для одних і других були це тільки „окраїни“ опановані ними землі. Рівночасно москалі почали називати Гетьманщину „Малоросією“, штучною назвою, що хоч і мала за собою деяку історичну традицію, (вперше назвав себе князем „Малої Руси“ мабуть Юрій Тройденювич на документі з 1335. р.) але витворили її штучно царгородські патріархи, щоб відрізнити галицько-волинські єпархії від північних, московських, що по їхньому належали до „Великої Руси“.

Щойно в XIX. ст., коли наш народ пробудився до нового культурно-національного й політичного життя, відіскала національно-державна назва Гетьманщини свої, хвилює затрачені права. Не в силі відібрати москалям загарбані нам назви „Русь“, ми свідомо вернулись до назви „Україна“ й „український“ як тої, що ознаменовувала наші державно-творчі змагання від Сагайдачного до Мазепи.

З того часу назва Україна прийнялася, як загальна й одинока на означення краю та народу, що займає власну, національну територію, що сторіччями творив власну культуру народу, що береже автентичних історичних традицій, та леліє власні, національно-політичні ідеали.

Наша територія. Простора, гарна й багата Українська Земля. Мов пишний килим

Розкинулася вона між убогою, пісокатою Польщею і дикою Московщиною. Також і не диво, що на неї постійно спрямовується вістря імперіалізму наших сусідів.

Положена поміж 43-им і 50-им ступнем північної географічної ширини, та 21-им і 50-им східної довжини (від Грініч) обіймає Українська Земля поверх 1.200.000 кв. км. природно-географічної й около 1.000.000 кв. км. етнографічної території. Ніодин із європейських народів, поза москалями, не може рівнятися простором своєї території з Україною: Німеччина чи Франція менші від України вдвоє, Англія чи Італія аж утрьох!

Українська етнографічна територія є сьогодні розчленована на чотири нерівні частини, які знаходяться під чотирма займанщинами: найбільша її частина — східні й центральні землі — входять у склад Советського Союзу, західно-українські землі прилучено до Польщі, Бесарабія і Буковина належать до Румунії, а Закарпаття до Чехословаччини.

Прямова будова. Коли глянемо на фізичну карту наших земель, то побачимо, що майже всі вони (в дев'яти десятиях) це або низ, або невисока, легко схвильована високорівня. Гір на Україні небагато, тай то вони на самих її окраїнах: Карпати на півд. заході, Кримська Яйла та Кавказ на півдні.

Карпати, прозвані теж Верховиною, це тільки третина всіх Карпатських гір, що тягнуться крізь українську землю на просторі 400 кілометрів; вони діляться на Нінзький, або Лемківський Бескид, Високий Бескид з Горганями, прозваний теж Бойківським Бескидом та Чорногори або Гуцульську Верховину.

Лемківський Бескид невисокий (доходить усього до 1'100 м.) і нестрімкий, прорізаний багатьома провалами й широкими долинами, вбогий на ліси й пасовища, з кам'янистою землею, годув своїх мешканців одною тільки бульбою та вівсом. За те на лемківському Підгір'ї чимало джерел із цілющими водами (Криниця, Жегестів і Висова) та чимало нафтових шибів.

Високий Бескид сягаючи по р. Лімницю й Тарачку, переходить у пасмо Горганів; він куди вищий і кращий від Лемківського. Тягнеться довжезними валами від Сяну й Ослави по Стрий, Опір та Ляторичу. З верхів крає—Галич (1300 м.) Пикуй (1400 м.) і Рівна Полонина (біля 1500 м.) Багато лісів та широких полонин. Сусідні Горгани ще вищі від Високого Бескиду, насторожені стрімкими, кам'янистими верхами, порізані глибокими долинами. Найвищі—Близиця (1900 м.) Сивуля й Висока біля джерел Лімниці (поверх 1800 м.) Попада, Добошанка і Стір. Ліси великі, повні звірини, зате мало полонин. Крізь гірські провали біля Ужока, Верецьких та Вишкова вели з давен-давня шляхи в Угорщину.

Гуцульська Верховина тягнеться від Лімниці й Тарачки до джерел Золотої Липи, Молдави й Сучави й підіймається своїми Чорногорами понад найвищі Карпатські верховія. Найвищі в Чорногорях Говірля (2060 м.) опісля Петраш, Піп Іван та гранітні Шпиці. Відсіля впливають обі Бистриці, Прут, Черемош та Біла й Чорна Тиса з Вишевою. Продовж північних карпатських схилів тягнеться Підгір'я — горбовина, прорізана глибокими долинами карпатських рік. Тут то в землі збереглися багаті нафтові джерела, зложка земного воску й соли. Поміж Сяном і Бугом простягається Розточчя холмиста височина з 300—400 м. верхов'ями. Багата шпильковими й листяними лісами, з широкими долинами і з доволі піскуватою, вбогою землею.

Підляшшя, це вже низинна, місцями легко схвилювана країна, положена над Бугом і верхов'ями Нарви. Багато тут ставів та озер, підмоклих лісів та лугов, на загал земля піскувата, місцями глейста. На схід від Підляшшя тягнеться країна озер і непролазних болот — Полісся, на південь від нього, поміж Бугом і Тетеревом — Волинь. Це плоска високорівня, прорізана допливами Бугу, Стиру, Ікви, Горині, Случі й Тетерева. Біля Крем'янця й Дубна підіймається волинська високорівня на 300—400 м., обинжуючись легкими уступами до півночі.

На південь від Волині починається — Поділля, що тягнеться ген аж до Дністра. Є це плоска, прорізана глибокими, річними ярами плита, якою, на лінії від Збаража до Кам'янця, проходить прекрасне й мальовниче пасмо гір Товтрів або Недоборів.

На південь від Поділля тягнеться Покуття, високорівня з невисокими (до 500 м.) горбами й характеристичними „вертепами“ — лісковатими заглубинами, виполоканими водою у гіпсовому ґрунті.

Правобіч Дніпра, поміж Тетеревом, Запоріжжям, Богом і Дніпром лежить плоска Київська високорівня. На північний схід від неї простяглася довгою смугою Слобожанська височина, що злегка підіймається в східному напрямі.

Донеччина, положена на південь від Слобожанщини, була колись гориста країна, але ізза вікового ділання води й вітрівня обнизилася до високорівні з верхами, що не переходять 370 м. Внутрі донецької землі криються незміряні скарби в зложках вугілля, заліза, міді й ртуті, що останніми часами стали основою розбудови промислового життя тієї області України.

Цілий південь України, здовж берегів Чорного й Озівського моря, це непрохідний степовий низ, поділений могутніми руслами й лиманами Дністра, Богу, Дніпра й Дону. Тут то простягає незміряний український чорнозем — підстава хліборобського господарства України, що цілени століттями славилася, як „шпихлір Європи“. Північну частину Криму займає степовий низ, що в південному напрямі здійснюється лідними хвилями до невисокого пасма гір, прозваного по татарськи Яйлою (найвищий верх ок. 1500 м.). Є це вапнякові гори, що спадають у море стрімкими, мальовничими обривами. Степово-нижнине Підкавказзя, замкнене з півдня велетенськими горами Кавказу; його найвищі верхи, як Ельбрус (5.630 м.) виблискують до сонця своїми вічними снігами.

Води. Три моря — Чорне, Озівське й Каспійське — миють південні береги України, чотири моря (крім вичислених ще й Бал-

т і с ь к е, на півночі) пють воду з українських рік. Але одне лиш Чорне море з своєю Озівською відногою (460.000 кв. км. поверхні) обняте звідусіль сушею, а тільки вузьким Босфорським проливом, через Мраморне море зєднане Дарданелями з Егейським заливом Середземного моря, було в минулому, є тепер і довіку останеться природною підставою культурно-господарського та політичного життя України. Доля України узалежниена не тільки від доступу й панування над побережжям Чорного моря, але й від долі його самого, залежно від сил, які володіють його шляхами в далекий світ — Босфором і Дарданелями...

До Чорного моря вливаються українські допливи Дунаю — Черемош і Прут, що випливають із Гуцульської Верховини, Тиса з Вишевою, Ізою, Торцем, Талабором, Великою Агою і Бодроцькою, що збирають води Закарпаття та буковинський (є й галицький) Серет із своїми румунськими допливами Сучавою та Молдавою.

Туди пливе найбільша з галицьких рік Дністер (1300 км. довжини), що випливаючи з Бойківського Підгір'я вбирає в себе води північних карпатських схилів — Стрип'я, Стрия, Свічі, Лімниці й обох Бистриць, води Поділля — Верешниці, Гнилої й Золотої Липи, Серету, Збруча, Смотрича, Ушніці, Мурахи і Ягорлик та Бесарабії — Реуту, Бика й Кучургану.

Зчergi вливається в Чорне море великий але маловодний Б о г (750 км.) з лівобічними притоками Соб, Синюха й Інгул та правобічними — Кодима і Чичикля.

Дніпро, наймогутніша водна артерія України (2100 км. довжини) випливає на білоруській території й уже широким руслом перепливає через Чернігівщину, а там Київщину й Полтавщину, звужуючись біля Січеслава й проснакуючи крізь славні пороги, що на них недавно збудовано велетенську електричну сильно (Дніпрельстан) і розливаючись безліччю рукавів творить острови, що на них колись була Запорізька Січ. До моря вливається широким лиманом, спільним із Богом.



Вежа в с. Столпю біля Холму, збудована за княжих часів.

З безлічі Дніпрових приток згадаємо Припять із її північними притоками Пиною, Ясьолдою, Случем і Птичею та південними Турією, Стоходом, Стиром з Іквою, Горинню зі Случею, Убортю і Ужею. Далі йдуть Тетерев, Ірпень, Рось, Тясмин та Інгулець із правого боку й велика Десна та менші Сула, Псьол, Ворскла, Орель та Інгулець із лівого боку.

Дніпро, це колиска української державности й підстава господарської, а тепер і промислової сили нашого краю, при тому одна з найкращих рік Європи. Про неї співають народні пісні, красі Дніпра зложили данину своєї творчости всі великі українські поети, письменники та малярі. Найкраще, й найбільш захоплююче писали про Дніпро Шевченко та Гоголь; він в одному з своїх оповідань і каже:

„Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно несе крізь ліси і гори повнії води свої. Не сколихнеться, ні прогримить. Дивись й не знаєш, стала чи пливе його величава ширина і вмикається, наче весь вилитий він з кришталю, і наче голубий блискучий шлях, без міри в ширину, без краю в далину, лине і вється по зеленому світу. Любо тоді й гарячому сонцю поглянути з висоти і скупати проміння в холодних кришталевих водах, і надбережним лісам ясно змалюватись у воді. Зеленокучері! Вони тиснуться разом з польовими цвітами до води й нахилившись милуються в ній і не намілюються, і не відірвуться від ясної своєї подоби, і всміхаються до неї, і вітають її, гойдаючи гілками. На середину ж Дніпра вони бояться глянути: ніхто, крім сонця та голубого неба, не загляне туди. Та не можна й птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Рівної йому немає ріки у світі. Красен Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засипляє, — і людина, і звір, і птиця, а Бог один велично оглядає небо і землю і велично стрясє ризу. Із ризи сяють зорі. Зорі світять і горять над світом і всі разом одбиваються в Дніпру. Всіх полонив їх Дніпро в темному лоні своїйому. Ні одна не втече від нього: може загасне на небі. Чорний ліс, обсипаний сонним гайворонням, і споконвіку реламані гори, звисаючи, намагаються вкрити його хоч би довгою тінню своєю. Даремне. Нічого немає в світі, що б могло укрити Дніпро. Синій, синій, пливе він рівним потоком і серед ночі, як серед дня, мріє в таку далину, скільки сягнути може людське око. Мліючи і пригортаючись ближче до берегів від холоду нічного, він засвічується срібним прослідом; прослід зближує, як клинок дамаської шаблі, а він, синій, і знов заснув. Красен і тоді Дніпро і рівної йому немає ріки на світу. Коли ж посунуть по небу горами сині хмари, чорний ліс хитається з корінням, дуби тріщать, і блискавка, заламавшись у хмарі, враз освітить весь світ — гнівен тоді Дніпро! Водяні могили гримлять, об гори вдаряючись і з блиском і зойком відбігають назад, і плачуть, і голосять у далині“.

Найбільша з українських приток озівського моря Донець, права притока Дону, вбирає в себе води Слобожанщини. Сам Дон належить до української землі тільки своїм середнім бігом та дельтою. З Підкавказзя пливе до Озівського моря невеличка Єя та куди більша Кубань, з Криму Салгир. До Каспія плывуть з української землі Кума й Терек. До Балтійського моря плывуть з Карпат через Вислу — Попрад, Вислока та Сян з Вислоком, Вишнею, Склом, Лисбачівкою і Танвою, та найбільша Висляна притока — Буг, що



Стара українська пуща і її мешканець зубр.

впливає з Розточчя і збирає води Полтви, Рати, Солокії, Кири, Луги, Мухавця, Лісної, Нурця й Нарви.

Підсоння. Україна майже в цілості належить до країн із помірного ваним підсонням із чотирма порами року, хоч українська зима доволі гостра й триває на різних місцях України різно: на півночі до чотирьох, а то й п'яти місяців, на півдні до двох, а в середущій Україні не перетягає поза три місяці. Зате українське літо триває довше зі шкодою для короткої української весни й осени, що тривають у нас звичайно по два місяці. „Буйні вітри“ оспівані в народніх піснях, привівають на північну Україну переважно з заходу, несучи з собою дощ і сніг, тоді, коли на півдні України гуляють сухі вітри зо сходу, що зимою приносять мороз, а літом спеку. Північні вітри завжди холодні, південні теплі, нерідко приходять до нас із дощем і громовицею.

Найбільше дощу й снігу буває в Карпатах та на Кавказі, позатим на цілій Україні опади помірковані, якраз доволі їх для рістні й тільки в кримських та прикаспійських степах буває тих опадів замало. Найбільше дощів падає в нас у червні, хоча на північно західних окраїнах найбільш дощевий буває липень. На Криму та Прикавказзі, як і взагалі на середземноморських берегах найбільше дощу буває зимою. Найбільш нагальні бувають дощі на степовій Україні. Громовиці й град навіщують здебільша підгірські околиці.

Назагал лагідне й помірковане українське підсоння, мало великий вплив не тільки на українську рістню та звіриний світ, але й на характер і вдачу людей.

Рістия. Славний український чорнозем разом із гарним підсонням від довоєн-давна сприяли розвиткові рослинного й звіринного життя на наших землях. Колись уся західня й північна Україна була покрита непрохідними лісами. Де-далі на схід перепліталися ліси з цвітучими луками, а ще далі на схід простягалися незміряні степи з буйними лісними овами, здовж річних берегів. Безлісний степ простягався вузькою смугою над саними морськими берегами. Сьогодні з лісного покрову української землі залишилися тільки останки; не більше, як одну, п'яту України покривають сьогодні ліси, більш-менш на лінії, що веде з карпатського Підгір'я через Київ на Курськ. Лісові пуші, неторкнуті ще сокирою збереглися на Підляшші (Біло-візька Пуша) та на Поліссі.

На південь і схід від лісової смуги простяглася лугова й степова, аж по Чорне море й Підкавказзя. Так, як з лісами, було колись у нас і з степами. Колишні килими степових трав тепер зворзано й перемінено степ на найбільш плодоанту ріллю в цілій Європі. Тільки донеде, на найбільш мовлявих місцях залишився степ у первісній своїй красі й буйності.

Звірня. Не давнш, як триста років тому, була Україна така багата на різношерсту звірню, що свої й чужі не могли їй досить надивуватися.

По українських лісах водилася тоді нечислима сила зубрів, та лосів, по степах уганяли цілими табунами дики коні, бродили дики кози (сайгаки) повно було по лісах оленів та серен. Повно було диких пташні й непроглядна сила риби в воді. Медведі, вовки, рисі, лиси, бобри над ріками, й дрібна футряна звірня, не була тоді така рідкість, як тепер. Мізерні останки тієї звірні збереглися ще до сьогодні в Карпатах, на Поліссі й Кавказі; лосі трапляються на Поліссі, зубра беруться для показу в Біло-візькій пуші, а диких коней та кіз не лишилося й на лік.

Земні скарби. Найбільший земний скарб України, це її незвичайно плодотворний чорнозем — основа добробуту й слави нашого краю, як „шпихліра Європи“. Але нутро української землі зберегає ще невичерпані скарби копалин,

які теж є завжди предметом „апетиту“ наших сусідів; згадати б тільки пребагатий донецький край, чи бориславський нафтовий басейн.

Вже в середньовіччю старовину славилася Галицька Земля своєю сіллю (коломийською) та залізом. Але щойно в новіших часах відкрито на Галицькому Підгір'ї нафту та земний віск, а на Донеччині цілу низку найцінніших копалин, як золото, срібло, ртуть, мідь, залізо, кам'яне сіль та кам'яне вугілля. Позатим добувають у нас сіль із солоних озер чорноморського степу, срібло й оливу на Кавказі, манган на Запоріжжі та Поділлі, мідь на Херсонщині, в Таврії та Кавказі, залізо на Херсонщині (Крианий Пір), буре вугілля в Київщині, Галичині й на Підкавказзі й урешті торф, найдешевше паливо, скрізь по Україні.

Етнографічні межі. Не маючи держави ані потрібного апарату, не могли українці себе ані почислити, ані перевірити як слід своїх етно-

графічних меж. Усе, що робилося в тому напрямі чужими руками, робилося з певними, побічними цілями й тому, досягнені тою дорогою цифри й межі не заслуговують на довіря. А хоч як мазольні й жертвенні були народописно-статистичні дослідження українських учених, то їхні цифрові досягнення слід приймати, як приблизні й правдоподібні.

Та воно й не диво: уряди окупаційних держав ставлять нашим ученим усякі перешкоди, щоб тільки не допустити до виявлення перед світом правди про Україну.

Приблизно-вірні радше завузькі, як заширокі, межі української етнографічної території такі:

Виходячи з Чорного моря, починається наша етнографічна межа з дельти Дунаю, що над нею до сьогодні живуть потомки запорізьких козаків. Відсіля починається наше сусідство з румунами, що тягнеться крізь Бесарабію, Буковину й Закарпаття; біля Сиготу стрічається з мадярською границею; попри Бардіїв, Сабінів, Кежмарі й Любавлю біжить наша межа з словаками аж до Лемківщини, що гострим клином урізується поміж словацьке й польське населення, йдучи попри Пивничну, Грибів, Горлиці, Жмигород, Дуклю, Римаів і Заршин. Далі на північ, переплітається наша етнографічна межа з руслом Сяну, попри Сянік, Динів, Дубецьке, Радимно, Ярослав, Синяву та Лежайськ. Зверху біжить попри Тарногород, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Любартів, Соколів, Дорогичин і Більське до річки Нарви, що з неї починається вже наше сусідство з білорусами. На цьому відтинку важко перевести точну межеву лінію й радше доводиться говорити про доволі широку, білорусько-українську мішану смугу, що йде горі Нарвою, попри містечко Пружани, ріку Ясьолду, Вігонівське озеро, аж по устя річки Цни в Припять. Тут уже відмежовує нас від білорусів сама Припять, аж до свого устя в Дніпро, а далі Дніпро, по місто Лоїв.

Найдовша й найбільш замотана наша межа з москалями. Зразу біжить вона східними границями Чернігівщини, поза Глухів, а відтіля попри Рильськ, Суджу, Миропіль, Обоян, джерела Псьола й Ворскли, міста Корочу й Новий Оскол, здолав річки Потудані йде до Острогозька на Дону. При устю річки Ікорця покидає Дін і, прорізуючи річку Битюг вється попри слободу Бутурлинівку до річки Хопра. Далі, тримаючись правого берега Хопра знову вертається біля Мнгуглинської станиці, на Дін і лівим берегом Калитви йде до річки Кумшака, а з нею по її устя в Дін. Правим берегом річки Салу доходить під Сарепту.



Скельний монастирець у Недоборах, під с. Крутиловом на Поділлі.

а від неї стрімкими схилами Єргенської горбовини, крізь низку степових озер, доходить до побережжя Каспія.

На Кавказі доходить українське населення до рік Терека й Малки по хребет Кавказу. Біля містечка Гагрі, вертається наша етнографічна межа назад до Чорного моря, якого ціле північне узбережжя, аж до дельти Дунаю, що з неї ми вийшли, творить нашу південну етнографічну границю.

Кольонії та еміграція. Поза тією, суцільною територією живуть ще українці скрізь по широкому світу, не тільки одним, але островами поважними своєю кількістю і національною свідомістю. Українські етнографічні острови є в румунській частині Бесарабії, Молдавії, Добруджі, південній Буковині, на угорській рівнині, в московській Курщині, Вороніжчині, Донщині, Саратовщині, Самарщині, Астраханщині, та асаміш із іншими народами на Кавказі. Ланцюг українських кольоній простягся здовж південних меж азійської Росії, від Оренбуржчини по Афганську границю й Тихий океан. Живуть українці в киргизьких степах на Акмолинщині, в Закаспійській області, в Туркестані, а вже зовсім поважна кількість українських кольоністів живе в Приморській області над рікою Уссурі, біля Владивостоку та в Амурській області, на т. зв. „Зеленому Кліні”.

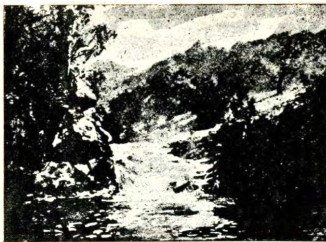
„Зелений Клин”, що на ньому в часі революції (1917.) повстав засязок української державної організації, має поверх 500.000 українського населення, яке в порівнянні з москалями, китайцями, сибірськими инородцями та корейцями перевищує 58 відсотків усього населення. Це найбільша й найдалі на схід висунута українська кольонія.

Поважно заступлена теж українська заморська еміграція в Новому Світі, а саме в Зєдинених Державах Півн. Америки, Канаді, Бразилії та Аргентині. Живуть наші люди теж в Африці та Австралії.

СКІЛЬКИ НАС. Згідно з обчисленням, з кінцем 1931 р. було всіх українців на цілому світі 44,292,000 з чого в Європі 40,819,000, в Азії 2,306,000, в Америці 1,100,000, в інших країнах 56,000. В розподілі на держави було українців у Радянському Союзі (Європа й Азія) 35,026,000, в Польщі 6,257,000, в Румунії 1,100,000, в Чехословаччині 569,000, в Зєдинених Державах Півн. Америки 700,000, в Канаді 270,000, в Бразилії, Аргентині та ін. державах Півд. Америки 130,000 й нарешті в інших державах світу 240,000. (За “Українською Загальною Енциклопедією”, т. III, ст. 423).

Поміж народами світу займають українці десяте місце, поміж індоєвропейськими народами (по англійцях разом із американцями, німцях, москалях, еспанцях разом із креольцями, французях та італійцях) сьоме, а поміж європейськими народами шосте (по німцях, москалях, французях, англійцях та італійцях) й нарешті поміж слов'янськими народами друге (по москалях).

Раса. Ніщо так вимовно не свідчить про відрубність українців від москалів і білорусів із одного. і поляків із другого боку, як їх расові питомості. Антропологічні досліді виявили, що українці творять в сімі слов'янських народів давнім-давно усталений тип, при



Покутський краєвид. З картини С. Оста.

чому виявляють споріднення з південно слов'янською (адрійською) расовою відміною, різко відгонууючись від типу своїх безпосередніх, північно західних сусідів.

Ростом належать українці до найстрункіших народів Європи, (пересічна висота 1685 мм.) і вони є найвищі поміж слов'янами (білоруси 1667, москалі 1657, поляки 1629). При стрункісті будови тіла об'єм грудей в українців найширший; а саме 55,04 відсотків довжини тіла тоді, коли в поляків має він ледви 53,94, в білорусинів 53,36, а в москалів тільки 52,34 відсотків. Довжина рук у українців доходить тільки до 45,63, (в москалів 46,06, в поляків 46,21) при чому довжина ніг пересічно в українців 53,6, (в поляків 52,1, білорусів 51.— а москалів ледви 50,6) Ніс в українців простий і вузький, обличчя подовгасте, овальне. Волосся й очі переважно темні. Ясних тільки 15 відсотків, тоді, як у поляків 35, в москалів 37. Формою черепа українці найбільше круглоголові зпоміж своїх безпосередніх сусідів й виявляють найбільшу висоту черепа.

З усіх тих антропологічних даних виявляється, що українці, яких характеризує високий ріст, круглоголовість і темна краска очей та волосся, належать расово до південно-слов'янської групи разом із сербами, хорватами й словінцями та врешті чехами й словаками. Москалі, білоруси та поляки належать до групи низьких ростом, ясно-волосих та менше круглоголових і тим виявляють у своїй крові дуже багато неслов'янських примішок. Українці, як один із фізично найкращих і найсильніших народів не тільки в Європі, але й цілому світі, визначаються теж великою плодовитістю й під цим оглядом перевищують навіть жидів.

Расова самобутність, краса, сила й плодовитість українського народу, це не тільки доказ його племінної самостійності, але й міцна запораука його майбутности.

Мова. Гарна, чиста від посторонніх примішок і багата на слова мова, буває гордістю кожного культурного народу. Однородність мови об'єднує в одну сімю найбільш віддалені від себе племена народу, єднає їх на чужині та ознаменовує їх національну приналежність назверх.

Українська мова, зовсім самостійна й рівноярдна з іншими слов'янськими мовами, належить до найкращих у світі. Милозвучністю та музикальністю дорівнює їй тільки одна італійська мова. До того ж вона така гнучка, й цвітнста висловом, що нею можна вивляти не тільки найніжніші порухи душі й серця, але й висловлювати найскладніші наукові ідеї.

Як побачимо далі, то довго покутувало серед освічених кол українського громадянства невірне й погубне переконання, що мова, якою говорить увесь український народ не підходить для вжитку письменства, науки чи богослужби. Так думали освічені кола не тільки українського громадянства. Наші сусіди поляки дуже довго вживали для літератури й науки латинської мови, так, як це робили всі західньо-європейські народи до часів реформації й відродження. В нас тільки учені письменники вживали залюбки церковно-слав'янської мови, але в приватному житті, в листуванні й урядуванні вживалася все народня, незвичайно багата, гарна й барвиста мова. Щойно перший із письменників Іван Котляревський впровадив блискучий діамант української мови до літератури і покористувався нею для своєї перелицьованої з римського поета Вергілія поеми „Енеїда“. Це сталося наприкінці XVIII. ст. (1798) і з того часу українська народня мова стала мовою українського письменства, науки і взагалі мовою освічених кругів українського громадянства. З цього моменту почалося культурне, національне й політичне відродження українського народу, що його вже при нالي вороги навіть похороненням. Побачивши, що тією чарівною віткою, що підняла його з вікового просоння, була українська мова, вони накинулися в першу чергу на неї. Почали всьому світові доказувати, що це не є ніяка мова, а тільки наріччя, мало не жаргон для домашнього „обиходу“, як казали мова „хлопська“ якої не слід виводити перед людей. І треба признати, що таке запевнювання наших ворогів принесло нам багато шкоди. Довгий час вірили виводам наших противників навіть прихильні нам чужинці, а що гірше — поміж нами найшлося багато слабодухів, що відцуралися рідної мови та вживали московської, польської, німецької або якоїсь чудернацької мішаннини, що її називали свідоміші люди „язичієм“.

І щойно європейське наукове мовознавство, прослідкувавши гаразд українську мову, сказало в її справі своє важке слово: найкращі дослідники слов'янських мов ствердили, що українська мова не є нічим наріччям, але зовсім самостійною мовою самостійного українського народу. Підтвердила те ще й петербурзька Академія Наук з 1905. р. й на тому мусіли покінчитися напасти наших ворогів на нашу рідну мову. Разом з тим почали поволі вимирати й наші такі слабодухи, що то нарівні з ворогами, а то й завзятіше від них, поборювали змагання привернути повні права нашої прегарній мові. Ім то, що горнулися до московщини та польщини, поставив безсмер-



Вид лемківського села Висової.

тний Франко довічний памятник гайби в поезії, присвяченій одному з чоловік відступників нації:

„Хоч в сусіда там пила богацька
У порфірі сяє та в атласі,
На чуже багатство ми не ласі —
Ласа лиш душа твоя жебрацька“.

Для Франка було байдуже, чи посторонні люди визнають за українською мовою право на самостійність, раз вважає її самостійною український народ. Хай вона в уяві наших ворогів і наріччя (діялект)...

„Діялект, — а ми його надишем,
Міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови“.

Так вирішив це питання гідний заступник великої Нації.

Але ж виявилось, що українська мова таки не діялект, а справді самостійна й рівнорядна поміж усіми слов'янськими мовами, та що своїми первопочинами вона сягає в глибину праслов'янського минулого і вже в XI. віці була вона самостійною мовою самостійної Київської Держави.

Народня культура. Цивілізаційна відсталість сучасної України не тільки від західної Європи, але й від ближчих та дальших сусідів — безсумнівна. Тяжко преходить у нас боротьба освітніх діячів з неграмотністю, відчувається теж недостача інтелігенції, помічується низький рівень нашого господарства, недорозвій нашого промислу й торгівлі. Наша наука ніяк не дорівнює європейській, наше письменство не здобуло собі ще світової слави, а наше мистецтво (будівництво.

різьба й малярство) щойно останніми часами пробиває собі шляхи в широкий світ. Тим прикріше це стверджувати, що, як у продовженні нашої книги побачимо, Україна часів Володимира та Ярослава була одна з найкультурніших країн Європи, що наші середньовічні мистці започаткували розвиток мистецтва в Польщі Ягайлонів, та що наші письменники, вчені, малярі, різьбарі й музики, допомогли у XVІІІ. ст. цареві Петрові перемінити азійську Московщину на європейську країну... Тому треба нам прикласти всіх зусиль, щоб якнайшоріше побороти неграмотність, збільшити кадри нашої інтелігенції, підняти рівень господарства, оживити торгівлю й опанувати зсі ділянки промислу. Певно, що разом із тим підійметься в нас рівень науки, письменства й мистецтва. А розвинуться вони тим буйніше, завітуть тим пишнішим цвітом, що в їх основу ляже незрівняно висока на родія культура України, якої можуть нам позаздрити не тільки всі наші сусіди, але й ціла низка народів т. зв. культурної Європи.

Українська народня культура, в усіх її духових і матеріальних ділянках, це справді неоцінена скарбниця нашої прагдідівської спадщини, невичерпане джерело творчих спонук для сучасних і прийдешніх поколінь великого, українського народу.

Своїм корінням вона сягає в давні, доісторичні й дохристиянські часи, що їх первісну буйність і стійкість зберегла вона в світогляді, звичаях, обичаях, побуті, образотворчості, слові, музиці, одним словом у всьому, що торкається духового й фізичного життя стародавнього й талановитого хліборобського народу.

Українські оселі чарують нас своєю мальовничістю. Так і видно, що попередку законів життєвої практичності та вигоди, все йшов у нас закон краси. Залежно від ґрунту і тла, наші села виявляють величезну різноманітність укладу й будови. На Лемківщині, а почасти й на Бойківщині, тягнуться вони довгими „вулицями“ здовж річок та потоків. На Гуцульщині складені вони з самостійних дворич („оселків“) розсипаних по гірських схилах, ґрунях та перелуках. На Подгірі й Поділлі розсипані села різних укладів, від вуличних і групових до осель круглої форми, що поневолі нагадують доосередність прасловянських городів. В луговій смузі нашого краю переважає тип велетенських сіл, яких населення доходить до кількох, а то й кільканацяти тисяч. Там вони тягнуться здовж річних долин (балок), або спускаються довкола ставків та озер.

Своєрідна для нашого села є шнурочінь простору, зайнятого на обістя й господарські забудування, та відмежування від улиц цвітаними городями й садами. Українські села, це наче великі сади. В яких зелені біліють стіни хат і золотяться стріхи. Дуже слабо використовують у нас сади для зарібкового плекання овочів: головну ролю грає тут не ужиточність, а краса. Є це ознака великої непрактичності нашого народу, але разом із тим доказ його естетичної культури.

Українська хата, це так само, як українська оселя, дуже широка царина архітектурних типів, узалежнених не тільки від будівельного матеріалу, але й від природного тла, на якому доводиться їй стояти. Однородні в своєму внутрішньому розподілі, українські хати різняться поміж собою своїми зверхніми формами й прикрасами там у середині як і зверху. Бойківська хата відрізняється від гуцульської,

та знову від підгірської чи подільської. інакше виглядає хата на Київщині чи Полтавщині, а ще інакше на степах Слобожанщини. Чи вона рублена, як на Верховині, чи будочана з каміння, як на Поділлі, чи просто ліплена з очеретяних або солом'яних вальків, будована з рішів й вимазувана глиною, чи перекриття в ній з драниць, чи солом'яне, а то й гонтяне, скрізь видержані пропорції стін до стріх та віконних і дверних отворів. На Верховині хати з підсіннями, на Поділлі з широким ви-



Печера в Бубишці, біля Синевідська в Галичині. По переказу — «храм Перуна».

пуском дахів і призьб; на Верховині вікна й двері різьблені, на долах розмальовані; печі кафлеві або ліплені й розмальовані; вікна повернуті до півдня, так, що сонце озолочує їх привабливу красу й чистоту, якій нелегко найти пари в цілій Словянщині. Що є проти українських світлиць московські „ізби" чи мазурські „халупи", про те сказали вже своє слово найкращі знавці цієї ділянки культури.

Українська народня н о ш а, це теж ділянка, про яку написано вже чимало книг та студій, а ще не вичерпано ані багатства її відмін, ані не оцінено, як слід, її краси й самобутності. Самобутна теж народня п о ж и в а, чи пак народня кухня, що втворила цілу низку незвичайно своєрідних, а при тому смачних і поживних страв.

А коли так високо й самобутно стоїть матеріальна культура українського села, то куди вище підіймається його духова культура. Під цим оглядом українці відрізняються від своїх найближчих сусідів так, як під оглядом раси, наближуючись до південних слов'ян.

В першу чергу відрізняє українця від поляка і москаля його в д а ч а. До життя й тяжкої боротьби за існування ставиться українець, як уроджений філософ. Шукає в житті краси й радості та спромоги виявити свою особистість. Відомий „аристократичний демократизм" українців кориниться якраз у тому філософічному погляді його на світ і життя. Битий тисячелітнім лихоліттям українець, дещо приник і посумів, але не потону в безнадійній меланхолії; хоча дещо замикнувся в собі й став недовірливий та байдужий для справ будая, то при кожній нагоді, нерідко в горю та нещастю, стає перед нами, як людина із здоровим, деколи зідливим гумором. Замилуваний у свободі й пошануванні особовості, визнає українець гасла демократичного ладу, суспільної справедливості й недоторканості приватної і племінної власності. „Чужого не хочу, а свого не дам", це приповідка, що найкраще характеризує українця в минулому й суча-

сному. До того, що він, не посягаючи по чуже, тратив своє, українєць пізно подумався...

Українська родина, це відзеркалення своєрідного українського демократизму. Немає тут і тіні абсолютної влади голови родини, як у москалів, а подекуди й у поляків. Жінка займає в українській родині становище рівнорядне з чоловіком. Це виплекана століттями лицарськість відношення чоловіка до фізично від нього слабшої, а разом із тим дорогої йому істоти. З нею пережив він хвилини щастя, вона ділить із ним долю й недолю й тому їй належаться рівні права. Те саме і в відношенні до дитини. Немає в нас насильства батька над волею дітей. Дочка виходить заміж по своєму виборі та вподобі, син теж добирає собі пару по серцю, без огляду на маєткові, чи які там інтереси й комбінації батьків. Заміжніх дочок і жонатих синів у нас зразу виводять і відділяють від батьківського дому. Батьки живуть по своєму, а діти творять собі нове життя, залежне тільки від них. Тимто українська родина, оперта на свободному виборі й любові, триває, а її чисте життя рідко каламутять незгоднини на тлі подружньої зради.

Українська приязнь здержлива, але тривка. Так само довготривалий в українців гнів та ворогування. Українєць дуже гарно надається до спільного, кооперативного життя. Радо єднається в гурт для спільної праці чи боротьби, радо піддається приказам виборної старшини, але заєдно ставить до неї критично; всеж таки є в його душі ділянка, куди владз громади не сягає. Це ділянка його індивідуальності, якою він жертвує тільки в виняткових випадках. Мають свою ціну й славу в чужинцях товариські форми українського селянина. Вони незвичайно складні, вибагливі по формі й тонкі, по суті.

У справах віри займає українєць теж своєрідне становище. Він вірить глибоко, але не прив'язує надто великої ваги до форм. Має зрозуміння не тільки для різниці обряду, але й для різниці віри. Українєць швиє чужі переконання, бо надмірно дорожить власними.

Уста словесність українського народу це одна з найвеличніших сторінок його духової творчості. Стільки й таких глибоких пословиць, приказок і приповідок, що збереглися в скарбниці української народної словесності, немає в ніодного з народів Європи. В них, як каже С. Рудницький „лежить основа для збудування повної національної культури, яка увійшла б, як повновартий товариш у круг західно-європейських культур”.

Щодо української народної поезії та пісні, то не даром говорять, що „українєць співає цілий рік і цілий вік”. Бо й справді, коли тільки уявимо собі цю безліч українських історичних дум, обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, обжинкових, купальних, козацьких, чумацьких, рекрутських, стрілецьких та визвольних пісень, то побачимо, що пісня оповила чарівним серпанком не тільки життя українця від колиски до могили, але й обняла в свої рамена все минуле українського народу, від померкв праісторії до сьогодні.

Українська пісня, це в першу чергу хвала природі, яку українєць не тільки любить, але й розуміє; одуховлена природа творить заєдно тло для картин поетичної уяви українського народу, дже-

рело для його смутків і радощів, та для виявів найчистіших і найглибших тремтінь його душі.

В піснях виливає український народ свою безмежну, стихійну любов Батьківщини, жаль за героїським минулим і порив до волі. В піснях дає український народ вислів усім проявам людського кохання, що все одуховлене, все опромінене найкращими поривами душі й серця, ніколи не звужується до змислової, тілесної надоби. Українська народня пісня, це неперервана скарбниця перел справжньої поезії й високого надхнення, тривка й ненарушна основа для творення літературних цінностей у ширшому, загальноєвропейському розумінні.

Німецький поет і етнограф Фрідріх фон Боденштедт, що здобув собі в Європі славу „відкринця“ української народньої пісні, так писав про неї в передмові до німецького видання вибору українських народніх пісень:

„Сонце слави українського народу зайшло, але в українських народніх піснях сходить ця слава, мов срібний місяць у літню ніч: відблиск величавого дня, що проминув і заповідь нового, що прийде, як мине ніч“.

Нарівні з народньою поезією та піснею стоїть українська народня музика, з усією різноманітністю й шириною своїх мелодійних мотивів, з усією своєю глибиною думки й почування, силою виразу та інструментальним багатством. Українська мелодія настільки своєрідна й оригінальна, що вирізняється не тільки зпоміж усіх слов'янських, але й європейських.

Коли в половині минулого віку подорожував по Україні відомий західно-європейський етнограф Блязіюс, то в своїй книжці про що подорож, так висловився з приводу музичної талановитості українців: „В цілій своїй здачі й природній талановитості, українець нагляд-



Побережжя Криму біля Алупки.

не протівенство москаля. В душі українця живе ніжне поетичне почування, яке вливається в сумовитій мрійливості. В світогляді москаля немає місця на цю мрійливість. Москаль вдовольє свої музикальні вимоги виключно устами. Ніде не можна на Московщині зустріти музичного інструменту в руках москаля. На Україні, в неділю, з кожного вікна, з кожного подвіря, можна почути гру на якомусь дутому чи струнному інструменті.

Ціле вже століття захоплюється культурна Європа українським народнім мистецтвом. Народнє малярство на Поділлі, різьба в дереві й бронзівництво на Гуцульщині та Полтавщині, народня орнаментика в незмірній скалі пристосована до шиття, тканин й усієї життєвої обстанови, українське писанкарство й килимарство, а в першу чергу незрівняне своїми конструктивними формами, мальовничістю й доцільністю церковне будівництво, ось це ділянки української народньої культури, в яких нема для нас пари в усій Словянщині.

А все те обняте в рямці народніх звичаїв та обичаїв, що витворені в нас і усталені перед віками, переминують український народий побут в яєсь безперервне, велике й величаве свято краси. Українські хрестини, весілля й похорони, українська коляда, щедрий вечір, веснянка, Купало, обжинки чи вечір під св. Андрія, це справді цілий світ глибоких душевних зворушень і естетичних переживань, яких нам щиро заздирть цілий культурний світ.

І тому можемо бути спокійні за майбутнє української загальнонаціональної культури. Коли вона сягне своїм корінням у глибину української народньої культури, то скоріше, чи пізніше відіграє в постарілій культурі Європи ролю, яку свого часу відіграла культура Греції у знесиленому світі велетенської Римської Імперії.



Українське військо в степу. Картина І. П. Холодного.

II. НА ПОРОЗІ ІСТОРІЇ.

Праісторія. Сьоме століття до народження Христа, це найдальша межа, що поза неї не сягають ніякі писані і відомості про наш край, не кажучи вже про наш народ. Але й ті відомості не обіймають цілої української землі, тільки її південну, приморську смугу. І щойно з 400-их років після народження Христа появляються перші відомості про наш народ, писані чужинцями, що припадково й доривочно цікавилися нашими прапрадідами. Самі ми почали писати свою національну автобіографію щойно від часу, коли навчилися писати взагалі, а це сталося з моментом нашого охрещення, себто наприкінці першого тисячліття по Христі. До того часу все наше минуле окутане серпанком неперевіраних переказів та поетичних легенд; їхню правдоподібність усталює наука прозвана праісторією.

Праісторія досліджує на основі збережених у землі останків давньоминулого життя й побуту часи, необняті писаними пам'ятниками. Це наука розмірно нова; розвинулася як слід щойно в половині минулого сторіччя: до того часу для прослідження — що діялося на землі до часу, заки люди навчилися писати — зроблено дуже небагато. Старовинні греки та римляни, що їх наукова й мистецька творчість лягла в основу сучасної культури цілого світу, обмежилися в своїх міркуваннях про доісторичні часи на слушному, але доволі загальному твердженні, що життя людське на землі проходило три розвоюєві ступні: найстарша доба вживала каменного знаряддя, друга бронзового й нарешті залізного. Середньовіччя, яке було справжньою темрявою в розвитку людської думки, пішло далеко взад поза досягнення греко-римської науки: середньовічні „вчені“ впевняли, що находжений у землі доісторичний посуд, це... природні плоди землі, які родяться в ній і ростуть аж до розмірів і форм, пригожих до вжитку. Щойно у XVIII столітті, звернули більше уваги на припадкові знахідки каменного й металевго знаряддя та посуду глибоко під землею. Рішучий зворот у корінь пізнання життя-буття людства в доісторичних часах принесли щойно два відкриття 50-их рр. минулого сторіччя, а саме знахідка черепа первісної людини в Неандерталю, в Німеччині, й відкриття останків палеолітичної будівель доісторичної лю-



Дересляна церква XVII. в. у Сасові
б. Золочева, п. Галичині.

дини на швейцарських озерах. Знахідки, чи краще їх наукове пояснення було справжньою революцією в ділянці праісторії і з того часу заслона, яка закривала життя доісторичної людини, почала дуже скоро підійматися. Принагідні знахідки й чимраз частіші розкопки й розшуки за останками доісторичного життя людини заповнили цілі музеї та поширили обрій нашого історичного знання далеко поза межі писаних джерел. У підсумку археологічним розкопкам прийшло ще й природознавство, яке доказало, що розвиток людства відзеркалюється в розвоєвих ступнях кожної людини, та що деякі духові й фізичні прикмети поодиноких ступнів духового розвитку дитини, можна прирівняти до різних ступнів розвитку т. зв. диких і півдиких племен сучасності. Коли ж учені порівняли будову голови тих диких племен із останками людських кісток, що їх находили глибоко в землі та по недоступних печерах, переконалися, що ціла людськість Європи переходила спровола всі ступні фізичного й духового розвитку, від стану дикости й цілковитої некультурности, до вершин сучасної культури й цивілізації. На основі наукового порівняння цілої низки знахідок, людинознавчого (антропологічного) як і археологічного характеру, можна дуже ясно розмежувати дитячий, молодечий і зрілий вік людства.

У країнах, де природа землі й підсоння утворювали пригожий ґрунт для культурного поступу, людство вибізалось з пеленок „дитячости“ куди скоріше, як там, де таких умов не було. Діялося це в першу чергу в краях довкола берегів Середземного моря, що над ним положені краї з найстаршими культурами, як Єгипет, Греція та Італія.

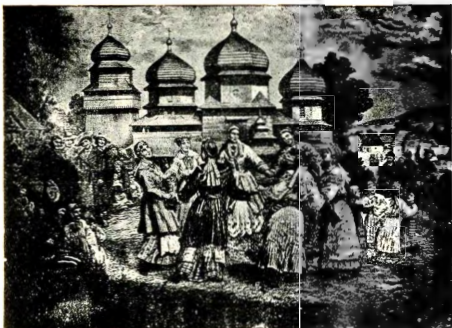
Наша батьківщина належала до тої смуги середньо-європейських країв, що вибилися з колодок доісторичної „дитячости“ й безіменности шойно з хвилини поширення в них християнства.

Але ж дуже-дуже давно перед тим переломовим моментом наша земля манила до себе людей, що жили тут, працювали й боролися за право до життя, а загигаючи, чи вимандруючи геть, залишали по собі сліди свого життя й свідоцтва своєї культури.

Минуле нашої землі. Заки станемо говорити про первопочини людського життя й культури нашого краю, треба хоч кількома словами пригадати минуле самої землі, а в першу чергу того її шматка, на якому лежить наш край і мешкає наш народ.

Давним давно, мільони літ тому, була наша земна куля така розпалена маса, як сьогодні сонце. Зчасом почала вона холонути й покриватися зверху чимраз твердшою „корсю“. В свою глибокому нутрі не захолола вона й до сьогодні. І тепер переливається в земному нутрі розпалена маса, що час до часу проривається на поверхню землі крізь отвори, що їх звуть вульканами. Такі вулькани були колись і в нашому краю, на південних схилах Карпат, на Волині та на Донеччині.

В міру того, як земля холола, її поверхня коробилася й тріскала, через що потворилися на ній гори, долини та западини. Більші низи виповнилися водою й так повстали моря та озера. Зчасом покривалася земна поверхня намулом вод; вони бушували по ній, покривали



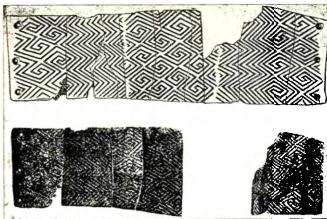
Великодні гагілки в Галичині. З малюнку В. Пилихояського.

земну поверхню звалили камення, що їх несли з собою північні льодовики, та пісками, що їх розносили вітри із звітрілих скель. Врешті земний пил нанесений вітрами й перегнили останки давньої рістні покрили поверхню землі верствою, що залежно від свого складу й густоти є більш або менш плодотворним ґрунтом для земних плодів.

В розділі про пряму будову нашого краю ми вже говорили, що в нас гір мало, більше низин та плоских високорівень, доволі води, а найбільше чорнозему, що творить той благословенний „наскірень” нашої землі.

Геологія, себто наука, що займається минулим землі, прослідивши саме повстання й розвиток землі, усталила приблизний вік та походження кожного з наверстувань земної кори. Вона показала, що верхній, плодотворний шар земної кори, повстав найпізніше. Геологи назвали той шар алювієм. Під ним лежать верстви глини (лєсу) наперемін з верствами піску й камення. Його прозвали вчені ділювієм, а обі верстви разом обєднали вчені в т. зв. „квартер”, себто в четверту з черги розвоєвих наверстувань земної кори.

Під нею лежать наверстування „третичні” знову поділені на старші й новіші: найстарша це „еоцен”, середуща — „міоцен” і новіша „пліоцен”. Складається той шар з губковатого, валнистого камення всуміш із скам'янілим черепашинами. Ідучи ще далі вглиб земної кори, натрапимо на верству крейди, званої в нас „опокою”, а далі вже на щіпкий камінь, що повстает із застиглої, земної маси. Отой



Орнамент наручниць (браслети) зі слоневої кости, найденої в Мізині на Чернігівщині. Зразок високо розвинутого мистецтва в старшій кам'яній добі.

найнижчий шар ціпкого каміння, що часто має в собі багато металічних примішок, це первісна поверхня землі, що повстала в хвилині, коли вона охолділа. Всі інші наверстування наносила й укладала одні на одних вода, льодовики та вітер. А коли на тій первісній поверхні ніяке життя не було можливе, то зародилося воно щойно на тих пізніших, наносних верствах.

І справді. Найраніші сліди тваринного життя у формі скам'янілих черепашин находимо в третичній верстві, а щойно в четвертичній верстві находимо сліди життя тварин вищого ряду (ссавців), а в слід за ними сліди людського життя та культури у формі розбитих і обпалених, деколи покарбованих звіринних кісток, а там і найстаршого людського знаряддя.

З того, що найдено в землі й на ній у нашому краю, переконалися вчені, що давнім-давно мало не ціла Україна, за дуже малими виїмками, була покрита водою. Але вже під кінець третичної доби море уступило з українських земель мало що не до меж, які сьогодні займають наші південні моря Чорне, Озівське та Каспійське. Колись були вони одне велике море й сліди по ньому збереглися у солончаках, що до нині розсіяні по степу між Озівським і Каспійським морем.

Чи на тих островах вільних від води жили в третичну добу які люди, невідомо. Існування людини в цю добу взагалі ще недоведене. Зате жили тоді великі чудернацькі виглядом звірі, могутні ящірки, велетенські птахи та багато різної породи слонів. Підсоння було тоді в Європі гаряче, таке як тепер в Африці й тому звірня й рістня на вільних від води землях була дуже буйна. Але згодом почало мінятися підсоння. Повіяло холодом і від нього почали на бігунах землі наростати велетенські льодові криги, що звільня посувалися на південь. Не минули вони й України. Правда, нецілою, але поважної частини. Північні льоди, що покрили собою всю нинішню Московщину, захопили двома язиками середнє Подніпров'я по нинішній Кременчук, та верхню Донецчину.

Так звана льодова доба тривала в нас доволі довго (деякі вчені кажуть, що пів мільона літ!) але й у ній були перерви, коли то льоди танули й на їх місці процвітало ростиinne й тваринне життя. Наука усталила, що чотири льодові доби чергувалися в нас із трьома

міжльодовими, а разом із тим чергувалася рістня й звірня. Саме її доволі гарно збережені останки й находимо скрізь по українській землі. По льодівцях залишилися на нашій землі грубі верстви глини всуміш із рінню та звали наносиого (ератичного) каміння тих порода, що є на півночі у Фінляндії та Скандинавії.

Старша кам'яна доба

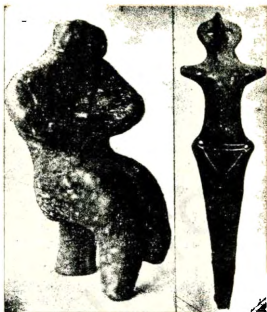
Найраніші сліди людського життя на українських землях походять із доби, яку наука назвала „старшою кам'яною добою“. Почалася вона в нас від хвилини, коли північні льоди почали танути й уступати на північ. Підсоння бачи в нас тоді холодне й тому жили в ньому, разом із людиною, такі породи тварин, які

могли до того підсоння пристосуватися. З замітніших згадаємо косматого мамута, печерного льва, гієну та медведя. Люди того часу не знали щеняких металів, не вміли виробляти глиняного посуду, а з тим і варити страви, не вміли будувати хат і тому жили або в природних печерах, або під голим небом; одинокі їх знаряддя і зброя були каменюки, тільки згрубша обтовлені й с'як-так пристосовані до життя.

Правда, людина старшої кам'яної доби мала вже за собою одне велике досягнення: вона вміла добувати й удержувати вогонь — а разом із тим відчувала деякі естетичні потреби, бо багато часу й сили витрачувала на украшування тваринних кісток карбованими орнаментами й рисунками.

З важніших нахідок старшої кам'яної доби на українських землях слід згадати найстаршу в Києві на Кирилівській вулиці, та новіші — в с. Гонцях на Полтавщині й у Мізині над Десною в Чернігівщині й біля Кривого Рога на Запоріжжі (нині Дніпропетровщина). Останніми часами відкрито цілу низку стоянок старокам'яної культури в Галичині та на Волині.

Найстарша й найцікавіша києво-кирилівська стоянка старокам'яної культури, (відкрита в 70-их рр. мин. ст. й обслідувана археологом Хвойком) спочивала в 20-метровій глибині глини й просяглася на яких 1000 кв. метрів уш-р. Найдено тут останки понад 60 мамутів, безліч розбитих для добуття шпiku й обпалених кісток та



Глиняні жіночі статуєтки з часів т. зв. трипільської культури

багато вугілля й попелу (подекуди 40—50 см. завтовшки). Поміж кістками мамутів були тут кістки носоріжців, зуби печерного медведя та льва. Поміж кам'яним знаряддям знайдено крем'яні ножі та скребачки, при чому найцінніші для духової культури того часу були тут мамутові ікли (сікачі) покриті карбованим орнаментом. Дехто з учених силкувався означити вік києво-кирилівських нахідок на яких 30 тисяч літ, але таке означення не має ваги так само, як важко убрати в якісь цифри вік життя людини на землі. Ми не всілі означити віку києво-кирилівської нахідки роками, зате можемо устійнити, що вона походить із середини старо-кам'яної доби.

Мі з и н с ь к а нахідка (обслідувана археологами Вовком та Єфименком) збережена в верстві четвертичної глини виявила теж чималу збірку кісток мамута, носорожця, коня, медведя, оленя й собаки-вовка, крем'яного і кістяного знаряддя та вугілля. Найцікавіша тут, бо рідка на нашій території, поява північного оленя та неосвоєної собаки вовка. Поміж більше, як тисяча штук крем'яного знаряддя, відмічено тут силу скребачів, відбійників, ножів та шпильок і сверликів. Найшлися тут просверлені черепашинки, що служили колись для окраси, як намисто та дуже гарно орнаментовані шматки мамутових кісток.

Новіша кам'яна доба. Куди частіше від слідів життя стародавньої доби, трапляються в нас знахідки з пізнішої доби, яку від ужитого тоді знаряддя з гладженого каміння прозвали вчені ново-кам'яною або неолітом. Останки тогочасних осель (становища або стоянки), останки майстерень (точки), могили, цвинтарища, а навіть сліди тогочасних городищ тягнуться широкою смугою від Кубані та поріччя Дністра й Сяну. Доба ця тривала довго, цілі тисячі літ і тому на тому протязі часу мінялися на нашій землі не тільки народи, а й різні відміни культур, що їх наука доволі точно окреслює й відмежовує одну від одної.

Тогочасне підсоння нашого краю дуже змінилося проти попереднього—помітно злагідніло й дало змогу розвиватися на нашій землі рістні й звірі, подібні до сучасної.



Посуд з часів т. зв. трипільської культури.

Цілі стали олень, зубр і тур, а люди не жили вже з самого ловцтва й риболовлі, але й з хліборобства. Вони почали осідати постійними й гуртовими селищами, повдомашнювали собі деяких звірів; з них найпізніше пригласкали собі собаку, а раніше корову, чи коня та безрого. Їхнє знаряддя вироблене з м'якших кам'яних порід, гладко ошліфоване й загострене, при чому там де треба, просверлене.

З познук нового побуту, що перейшов із кочівничо-ловецького на осіло-хліборобський, цікаві для нас — лопати й зернотерни,

попередниці сучасних жорен, а там і пряслиці, що говорять про початки ткацтва. В парі з тим по-являється глиняний посуд, зразу грубий й неформений, вироблений від руки, а згодом гарний, добре випалений й дуже вигадливо орнаментований.

Жили тогочасні люди в копаних печерах, вузьких та довгих, або в землянках, вкопуваних у землю й покритих рішам. В одній із київських печер ново-кам'яної доби, знайдено останки їжі; були там кости риб і тварин, але переважали черепащини. Поза-тим на цілому просторі поширеного в нас життя в ново-кам'яну добу знайдено багато слідів т. зв. „мазанок“, тобто домівок і майстерень тогочасних людей.

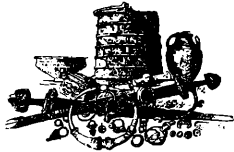
В цю добу вперше виступає віра в позамогильне життя, а разом із тим пошана для покійників, що виявлялася в дуже дбайливих і різноманітних, щодо форми, похоронних обрядах.

Люди попередньої, старо кам'яної доби, не дбали про своїх покійників так само, як не дбають про них і звірята. Але тепер вони хоронять їх із шанобою та обдаровують усім, чим вони користувалися за життя, а що могло б їм пригодитися на тому світі. Покійників ховали різно. Часом клали їх горілиць, обвиваючи в дерев'яну кору, та висипували над ними кургани; то знов ховали їх у кам'яних скринях і зарівнювали над ними землю, та давали їм у труну кам'яні сокири; врешті ховали мерців у спільних гробницях при чому клали їх скорчених набік. Дуже часто поспали мерців червоною краскою, що потому осідала на кістках і тепер становить дуже своєрідну ознаку похоронного обряду тих часів.

Крім ховання покійників цілими, в деяких околицях їх спалювали, а попіл і недогарки складали в умисне для цього призначений посуд (урни).

Одна з цікавіших культур початку ново-кам'яної доби, є т. зв. надбужанська культура, після якої поширюється на українських землях дуже високо розвинута трипільська, прозвана так від с. Трипілья в Київщині, де знайдено її найбагатші останки. Цвіла вона в нас у 2500—2000 р. р. до Христа. Межі її поширення простяглися від водозбору нижньої Десни на Чернігівщині по Галичину, Бесарабію та Румунію. Памятки тієї культури зберегалися по землянках (із останками огнищ), де жили тогочасні люди, та в глиняних „точках“, мабуть похоронного призначення.

До особливо високого розвитку дійшло у трипільській культурі гончарство. Посуд зразу ліплений руками з нечистої і слабо випаленої глини, де далі стає багатший формами й орнаментикою, а виріб його удосконалюється. Виробляли посуд на місцях, а не привозили здалека, про що говорять збережені останки гончарських печей того часу. На так званих „точках“, що були мабуть місцем поховань і почитання покійників, знайдено крім попелу й недогарків з люд-



Знаряддя і зброя бронзової доби.

ських кісток безліч різноманітного посуду. Були там подвійні чашечки без дна (подібні до нинішніх далековидів) та різної форми горщики, мисочки та кухлики. Всі украшені фарбованим орнаментом із хвилястих ліній та завитків. Крім посуду трапляються по таких „точках” глиняні статуетки, переважно жіночі, хоч тут і там трапляються статуетки чоловіків та тварин. Так орнаментика посуду, як форми статуеток говорять про високо розвинутий мистецький смак і хист людей із часів трипільської культури.

Вчені думають, що трипільську культуру створило якесь західно-європейське плем'я, що жило життям осілих хліборобів і тут, на українській землі, почало творити культуру, яка зацвіла пишним цвітом щойно в Греції. Вони думають, що це плем'я, це предки греків, що оселившись на якийсь час на Україні, мусіли згодом її покинути й заселити побережжя Малої Азії, острови Егейського моря й саму Грецію. Томуто й зовуть цю культуру — передмікенською від грецького міста Мікен в Арголіді, де вона дійшла до свого остаточного розвитку й досконалості.

В Галичині збереглися пам'ятки трипільської культури в Більчу Золотому над Серетом та Кошилівцях і Бучачі (гора Федір) на Поділлі.

Для повної характеристики трипільської культури на землях галицького Поділля, може послужити нам велика промислова оселя того часу в Кошилівцях (пов. Залішки).

В тогочасному гончарстві рівночасно вживали кілька відмінних способів виробу. Найдавніший посуд — полумиски, збанки, кухлі та амфори, ліпили від руки з сірої, змішаної з піском глини, а його орнаментика була жолоблена й неவிбаглива у формі.

Кращим способом виробляється посуд блідо-помаранчевої краси шляхотний по формі і виконанні, покритий багатою орнаментикою в чорній, червоній і білій красці. Є там пляшки з ухом подібні до голови вола, мисочки оперті на людських ногах, посуд у формі птаха

та інших тварин. Орнаментика, переважно складена з ліній, кругів, луків, завитків і рівночасних хрестів, має в собі й рослинні та тваринні, а навіть людиноподібні мотиви. Разом з безліччю гарних і виразистих статуеток, вся кошиловецька нахідка дає дуже вимовне свідцтво рівневі усієї трипільської культури. Появилася вона в нас без попередження, блисла, мов метеор і згасла, чи то разом із племенем, яке її створило, вимандрувала поза межі нашого краю.



Монета Босфорського Царства з воротами Пантікапею.

Доба металів. Деякі вчені думають, що плем'я, яке витворило на наших землях, трипільську чи то „передмікенську” культуру,

прийшовши сюди, виперло давніших мешканців на захід. Коли воно помайдрувало собі на південь, то виперте відсіля племя первісних тубильців (автохтонів) зайняло назад свої оселі. І цьому то племеневі довелося пережити чи тільки започаткувати „добу металів“ на нашій землі.

Правду кажучи, не було в нас так званої „бронзової доби“, що в краях багатих на зложіва мідяної руди, замінила кам'яну добу. Мідь, а за нею бронза (стоп міді з цинною) появляється тільки на південно-західних (Карпати) й південно-східних (Донеччина й Чорноморщина) окраїнах нашої землі й до того так пізно, що заки поширилося їх уживання вже прийшло їм на зміну залізо.

Найраніші мідяні сокирки, як надзвичайна рідкість, трапляються в нас уже в „мазанках“ трипільської культури, нерідко попадають вони й у випадкових находах Поділля та Слобожанщини. Але центральна Україна не має змоги познайомитися з тим рідким і дорогим металем. Вживають його тільки багатії, тай то не в формі ужиткового знаряддя, а більше всього в формі різноманітних прикрас, як гривні, намисти, спражки й шпильки до волосся. Ужиткове знаряддя і зброя з бронзи це в нас велика рідкість; вона не в силі виперти кам'яного знаряддя, яке починає спровола наслідувати форми металевого.

Міркуючи по стилевому характері привоєних до нас бронзових виробів, можемо прослідити джерела, з яких поширювалися тогочасні культурні впливи на наш край. Ішли вони, в першу чергу, з півдня, з чорноморського побережжя, яке тоді вже скупчувало в своїх торговельних центрах продукти азійських та середземноморських країв; тією дорогою діставалися до нас культурні впливи Малої Азії, Туркестану та Персії. Сильні культурно-вмінні зв'язки єднали наш край з Придунаєм (нин. Угорщина) та з германськими племенами, які жили в безпосередніх зв'язках з римлянами та кельтами.

Чергова залізна доба, що в західній Європі обіймає останнє тисячеліття до Христа, й ділиться на старшу г. зв. „гальштатську“ (від знахідок в гальштатському окрузі Австрії) та пізнішу „лятенську“ (від назви одного з швейцарських озер, на якому найшли останки палевих будівель), почалася на Україні доволі пізно й припадає вже на такби сказати „історичні“ часи, обняті писаними відомостями про наш край.

Старшій, „гальштатській“ культурі, відповідають у нас пам'ятки збережені по скито-сарматських мешканцях нашого краю, що на них



помітний вплив культури грецьких колоній чорноморського й озівського побережжя. Згодом, у перших шості сторіччях по Христі, помічуємо характеристичні риси „латенської“ культури в пам'ятках, залишених на нашій землі готами та східними приходнями до нашого краю. Скарбницями пам'яток обок культур є могили та похоронні поля; із них найстарші зберегли нам знаряддя новокам'яної доби впоряд з бронзовими та залізними.

Пам'ятки гальштатської культури трапляються на Подністрію в Галичині: тут найдено цінні золоті скарби в ріці Збручі та в с. Михалкові (борщівський пов.) на Поділлі. Пам'ятки латенської культури стрічаються частіше на Київщині, Поділлі, Волині та в Галичині.

Одні й другі походять із часів, що для їх прояснення маємо не тільки німу археологічну старовину, але й дуже вимовні, закріплені письмом свідоцтва, а зних слід признати першенство — грецьким.

Греки. Народ, що не тільки, своїми писаннями, впровадив Україну на історичну сцену, але й гарно започаткував її культурно-політичний розвиток, були греки.

Уже з VIII ст. по Христі починаючи, коли то ще вся наша земля потапала в померках праісторії, заселяють узбережжя Чорного й Озівського моря грецькі колоністи, що тікаючи перед домашніми війнами в рідному краю, шукали не тільки нових ринків збуту для продуктів грецького промислу, але й захисту для продовжування своєї культурно-цивілізаційної праці. Приходять вони до нас із міст корінної й малоазійської Греції, та від гирла Дністра починаючи, а на найдальших заливях Озівського моря (Меотиди) кінчаючи, покривають усе узбережжя низкою торговельних міст-факторій. Важливіші з них це: Тира при гирлі



Дністра, що на її румовишах постав український Блгород (нині Ахерман), Ольбія, (заснована ок. 645 р. пер. Хр.) при гирлі Богу (поблизу нин. Миколаєва) Херсонес на південно-західньому й Теодосія (пізн. Каффа) на півд.-східньому узбережжі Криму (нині Керч) з одного й Фанагорія (староукраїнська Тматорокань) на другому боці проливу, що єднає Озівське море з Чорним, Тапайс при гирлі Дону (біля нин. Ростова) й ціла низка інших.

Тоді, як півдикі степові орди, разураз вдиралися на наші землі з Азії й нишили все на дорозі, грецькі колоністи прийшли до

Грецький будинок, відтворений з румовищ, що їх відкопали в Ольбії.

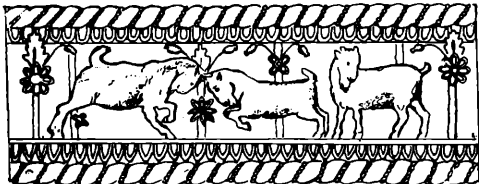


Рисунок намиста грецької роботи, що його найшли в Тамані, над Озівським морем.

нас із мирною віткою торгівлі й культури. А хоч не втрималися вони на чорноморському узбережжі перед азійською степовою навалюю, то залишили по собі дуже багато: не тільки в румовищах своїх кольоній, але й у духовій культурі своїх сусідів і наступників.

Вивозячи з України худобу, рибу, мід, віск, футра, вовну та збіжжя, привозили сюди вино, оливу, матерії, металеве знаряддя, розмальований, глиняний й металевий посуд, всяку галантерію а навіть... нагробні пам'ятники. Все те міняло до ґрунту культуру й побут їхніх сусідів: одні з них ставали „полугреками“, другі передавали грецьку культуру на далеку північ і схід.

Суто демократичний лад і республіканський устрій, перенесений грецькими кольоністами на узбережжя Чорного моря, дуже скоро виявився погубним серед нових умов їхнього життя. Доволі сказати, що політична сила і вплив грецьких кольоній не сягали даліше мурів їхніх міст. Живучи нарізно, мініатюрними містами-державками, не додумалися греки створити хочби й оборонний союз своїх кольоній для відпору варварського світа, що відусіль зазіхав на їх добра. Один тільки Пантикапей, завдяки своєму напів монархічному устроєві, зумів зорганізувати низку грецьких кольоній над Озівським морем у союз, що довго опирався варварам, а навіть поширив свій політичний вплив на кольонії Криму.

Інші кольонії дуже скоро попали в загрозу для культурного життя залежність від варвар, оплачуючись їм непосильними данинами, а то й визнаючи їхню зверхність. Остаточно, коли не могли собі самі поради, вони піддалися в опіку більшим мілітарним державам, не цуруючись навіть персів, з якими їх корінна батьківщина вела війну на смерть і життя. Похід перського короля Дарія на скитів у 513 р. був саме наслідком тої опіки перської держави над грецькими чорноморськими кольоніями. Колиж корінна Греція зламала силу Персії, чорноморські греки піддалися під охорону атенського морського союзу, завдяки якому в V і IV ст. зацвіли їх кольонії високою культурою й добробутом. Упадок Атен потягнув за собою й упадок кольоній: їм уже не могли забезпечити розвитку ні македонці ні понтійський король Мітрідат V, що розбивши скитів, заложив над Озівським морем Босфорське Царство, а навіть заходився

здобути ціле чорноморське побережжя. Сміливі замисли Мітрідата йшли в розріз із інтересами римської імперії, що вже тоді станула сильною ногою в Малій Азії. В невдачних боях із Римом гине Мітрідат (63 р. пер. Хр.) а його син Фарнак визнає римську зверхність. Колиж йому заманулося здійснити горді батькові плани про опанування цілого Чорномор'я, накликав собі на голову великого римського воєводи Юлія Цезаря; в бою з ним тратить (47 р.) життя й державу. Від тоді стає Босфорське Царство автономною провінцією римської імперії, що посуває свої сухопутні межі по Дунай із одного й Кавказ із другого боку Чорного моря. Чорноморські, грецькі колонії відживали вже свій вік. Не помогла їм охорона зорганізованої римським цісарем Траяном Дакії (106 по Хр.). Всі вони лягли в румовища під безпощадним напором степових орд, а деякі, як Пантикапей стали столицями варварських держав. Якийсь час животіли ще грецькі осадні Тавриди, поки й вони не зникли з лиця землі.

Розпалися в румовища й перестали існувати, але вплив, що його виявили за час свого існування і культурні досягнення, залишені наслідникам, не змарнувалися; ціла Європа взагалі живе до сьогодні з велетенської культурної спадщини старої Греції.

Геродотове оповідання про скитського царя Скиля, що захоплює культурною грецьких колоній жив подвійним життям — у себе дома життям скита, а гостюючи в Ольбії життям грека, дуже вимовне й переконуюче. Справді полугрєскамі ставали всі, що зіткнулися з грецькими, чорноморськими колоніями. А як далеко сягав їх вплив свідчать сучасні розкопки: прекрасний грецький посуд викопують не тільки на Чорномор'ї, але і в околицях Києва, Харкова, Полтави, а навіть у Галичині.

На правому березі Бога недалеко його устя біля села Парутина збереглися до нині румовища Ольбії, що її ще в 645 р. до Хр. заснували виселенці з грецького Мілету в Малій Азії. Вчені, працюючи біля ольбійських розкопок від 1902 р. змогли відтворити цілу історію, а навіть життя і побут тієї колонії напротязі її кількадекарічного існування. На захід і північ від Ольбії в урочищі „Сто Могил" розкопано цвинтар і в його могилах найдено грецький посуд в усіх його розвоєвих зразках, від чорнофігурних ваз VI ст. перед Хр. до червонолякових і скляних виробів римського типу з III ст. по Хр. Розкопано сім культурно-розвоєвих шарів Ольбії, з яких виявляється, що вона кількакратно горіла й руйнувалася; після того відбудовувалася наново, нерідко вживаючи старих матеріалів.

У найстаршій добі ціла в Ольбії йонська культура, по якій збереглися архітектурні пам'ятки, глиняні (теракотові) жіночі статуєтки, маски, мраморні статуї, вази та інша кераміка, привожена сюди з Мілету, острова Родосу й Навкротису. В чергових віках йонську культуру Ольбії замінює аттицька (VI—V ст. до Хр.) відтак гелленістична — греко-римська.

Стара Ольбія була зразу обведена тільки ровом, але згодом збудували довкола неї оборонні мур з баштами. Все ж таки вони не забезпечували її перед наскоками сусідів, яким вона мусіла давати окуп. В I ст. зруйнували її готи, але згодом її відбудували на бажання скитів; вони вже не могли жити без торговельної факторії, яка заспокоювала б їх підвищені культурні вимоги.



Сцени з життя скитів, зображені на вазі грецької роботи.

З тих часів занепаду збереглося дуже цікаве оповідання про Ольбію, записане подорожником філософом Діоном Хризостоном.

Тодішня Ольбія була куди менша від первісної, а замість могутніх мурів і башт, була обведена невисокою й слабенькою огорожею. Все свідчило про її упадок: бо не греки тепер впливали на варвар, а варвари на греків. Отаман ольбійської залоги Калістрат був одягнений по скитськи, а ольбійці не говорили вже чистою грецькою мовою, але якимись греко-варварським жаргоном. Тим не менше були вони горді на грецьку культуру й пишалися своїм Гомером, його Іліадою та її героєм Ахиллем. Якраз був Діон в Ольбії в моменті, коли після одного зі скитських наскоків, ольбійці сподівалися чергового й готовилися відперти ворога. Але наскільки греки були собою і в обличчі смертельної небезпеки, свідчить хіба те, що ольбійські жовніри, замість хвилюватися недалекоим боєм, попросили Діона, поговорити з ними про... філософію. „До нас — говорив Діоніові оди- із ольбійських жовнірів, — приїздить тільки греки з прізвища, а в дійсності, куди гірші варвари, як ми: купці й крамарі, що привозять сюди всяке нікчемне дрантя й погане вино, а вивозять відсіля не- краший товар. Ми любимо Гомера, дехто любить і Платона, й ти не дивуйся, що такий громадянини схожий на варвара, як я, читав Платона. Не говори нам про політику, але про божеську філософію”.

Як бачимо, важко було грекам, мистцям і філософам з уродження устоятися проти варвар, які мало цікавилися філософічними питаннями, а твори грецького мистецтва купували й грабили, не розуміючи їхньої вартості.

Але поки Ольбія була могутня торговельна колонія, то в неї була й своя пристань і збіжжіві шпихлірі й базарі, на яких виставлялися на продаж і в обмін привозні товари; вона мала свій водопровід і цілу низку храмів, театр, гімназію (грище для гімнастичних вправ — гіподром — спортову площу) та цілу низку торговельних факторій здовж чорноморського побережжя.

За цілий час існування Ольбії панував у ній демократичний лад: законодатне тіло було народнє зібрання (еклесія) виконуюче — рада (буле) або колегія старших (архонтів). Військовими справами за- дувала колегія „стратегів”.

Друга з видатніших грецьких кольоній Пантикапей, заснована в VI ст. до Хр. на місці пізнішого, істор. староукраїнського Корчева, теперішньої Керчі, була по опису географа Страбона (помер коло 23 р. по Хр.) збудована на горбі, заселеному довкола на просторі шести кілометрів і мала на своєму східному боці пристань на яких 30 кораблів. У ній був акрополь (замок) можливо, що на горі, яку тепер звуть Мітрідатовою. Пантикапей був столиця пізнішого Босфорського Царства, та головний доставник збіжжя, що його ввезено з пристаней царства по 100.000 медимнів річно. В низинній і плодючій околиці Пантикапею були села, де й плекалося з великим успіхом хліборобство. Тому то на монетах Босфорського Царства бачимо колос, як символ хліборобства й рибу, що була по хліборобстві найважливіший вивозний продукт кольоній.

В противенстві до демократично-республіканської Ольбії Пантикапей завів у себе напів монархічний лад: пантикапейські архонти були „базілеусами“ для варвар. Станувши на чолі союзу озівських кольоній, Пантикапей перетворився в столицю Босфорського Царства, створив велику мілітарну силу з варварських наємників, та поширив свою владу на низку сусідніх варварських племен та грецьких кольоній, від гір Таврії (Криму) до Танаїсу (Дону) й Кавказу.

Як в Ольбії, найдено в Пантикапею цілу низку монументальних гробниць із розмальованими в нутрі стінами й неперебраними скарбами в посуді та ювелірських окрасах. Багато теж збереглося румовищ будинків, храмів та різьблених статуй і портретів. Одні з них привозили з коринній Греції, другі творили на місці й на них слідний вплив місцевого, дещо зварваризованого смаку й уподобань. Могили з часів Босфорського Царства (найцікавіші з них: Кульобська біля Керчі, Юз-Оба, Велика Близниця й Артюхєвська Семи Братів) як і катакомби та склеплені гробниці переховали нам увесь ритуальний матеріал старогрецьких похоронів, пояснюючи не тільки вірування греків у позамогильне життя, але й їхні буденні звичаї та осічаї. Впливаючи своєю високою культурою на варвар, вони набиралися дечого й від них. Варварським впливам слід між іншими приписати, що видержана скромність і тонкий смак побуту в коринній Греції замінюється в чорноморських кольоніях варварською виставністю, в якій золото й самоцвіти грають важну роль.

Своїх покійників хоронили грецькі кольоністи в золотих вінках, жовнірці у шоломах, жінок у діядемах з довгими дармовісами, опущеними на чоло. Так мужчини, як і жінки носили в ушах ковтки, тільки мужеські були менші й скромніші від жіночих. Крім цього жінки носили довгі, вигадливі підвіски, що прикріплені до убору голови звисали понад ухами. На шиї носили намиста і гривні, з яких більшість дивує нас тонкістю свого виконання. Не було цього звичаю в коринних греків: перейняли його чорноморські кольоністи від варвар. Широко вживані були перстені й циліндричні, різьблені печатки. Скромна й проста грецька одежа була тут покрита золотими бляшам і та позументами. Про форму одежі повчають нас глиняні статуетки та розписи гробниць. Але характер посуду не різнився від посуду матірнього краю. Видно, що більшість привозили суди, а те, що роблено на місцях наслідувало привозні зразки. Бачимо ті самі стрункі амфори, чорно й червоно фігури ваз, з побутовими й мітольо-



Скити приборкують дикого коза. Рисунок на вазі грецького виробу.

гічними сценами, мисочки й ритони в формі турв'язового рога, прекрасні пляшки з тонкими шийками, глиняні й бронзові, зазсіди тонко різьблені світильники, і т. д. Збережені відломки божеських ставників теж нічим не різняться від краси й величі різьбарських архитворів матернього краю. Напеаие мармурові ставники приносили собі греки з батьківщини, а на місцях відливали тільки бронзові.

Кімерійці. Найдавніший із відомих народів, що в заранні історії заселявали чорно-морський степ, було тракійське плем'я кімерійців. Появляються вони в нас на самому початку першого тисячеліття до Христа й залишають по собі назву „Кімерійського Босфору“ (керченської протоки з Чорного до Озівського моря) та овіяну легендою героїства „могили кімерійських королів“ над Дністром, про яку згадує грецький історик Геродот. Назагал усе, що знемо про перших мешканців чорноморського степу, знаємо від Геродота. Оповідаючи про скитів, Геродот подає дуже повчаючи, й для наших часів, історію прогнання кімерійців із чорноморських степів:

„Там, де тепер (в V в. до Хр.) живуть скити — оповідає Геродот — був край кімерійців. Коли скити напали, кімерійці злякалися великого війська й почали радити раду. Погляди роздвоїлися. Думка народу була, що найкраще вступитися геть і не виставляти себе на небезпеку. Але кімерійські королі станули на тому, що треба боронити краю від напасників, хочби на життя і смерть. Та народ не хотів погодитися з думкою королів. Одна частина рішила уступити, не дбуваючи меча й залишити рідну землю ворогові, а королі з другою частиною народу рішили радше згинутися, як кидати рідний край на ворожу поталу. Повстало велике замшання, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Всі, що рішили не піддаватися ворогові, полягли до одного. Тоді кімерійський народ поховаав їх із шанобою нзд рікою Тирасом (Дністром). Їх могили видно ще й досі Потім... усі вийшли з краю. Тоді прийшли скити й перейняли пустий край у посідання“...

Скити. Велике й войовчиче іранське плем'я скитів, появилось на наших землях десь у VII ст. до Христа й ви'навши відсіля кімерійців, заволоділо землями від Дону по Дніпро; своїми впливами сягало воно по Дунай, на захід, та по пізніший Київ, на північ. Поділені на поодинокі племена, що різнилися поміж собою вдачею і куль-

турою, улаштувалися вони так, що коли одні не кидали кочівничо-грабіжницького життя, другі займалися хліборобством (скити-орачі) а треті т. зв. „царські скити“ правили цілим краєм. Вони то тримали в страху й послушну покорені собою племена та заєдно тривожили наскоками сусідів: грецькі кольонії, Балкан, Малу Азію та поберіжжя Каспія. Тому то перський король Дарій вирушив проти скитів (513 р.) й примусив їх припинити наскоки на Малу Азію. Згодом скити наблизилися до чорноморських греків, не тільки під культурним, але й політичним оглядом. Коли грекам надоїла влізливість македонських королів, вони виступили проти них, разом із скитами. Тоді то розцвіла скитська культура, утворена під грецькими впливами на основі рідної скитам іранської культури і покорених скитами мешканців чорноморського прибережжя. Скити, що жили в безпосередньому сусідстві з греками, так перейнялися грецькою культурою, що сучасні грецькі історики почали їх звати „полугреками“.

Грецький історик Геродот, подав нам дуже цінні відомості про територію й населення Скитії; вона була, мов чотирикутник: південна її межа тяглася здовж чорноморського й озівського поберіжжя по Істер (Дунай) на 4000 стадій, або 20 днів дороги. На стільки ж стадій простяглася Скитія на північ і так само довга була її північна межа. Підсоння Скитії, в якій зима мала тривати вісім місяців, здавалося Геродотові суворим. Поправді Геродотові, що жив у соняшній Греції і зроду не бачив снігу, не можна дивуватися, коли він вважає сніг пір'ям, що паде з неба й ніяк не може зрозуміти, що скитське болото твердне від холоду, а мокріє, коли на ньому розкласти вогонь. Хто не розумів таких явищ, звичайних у нашому підсонню, тому й скитська зима довжилася аж до восьми місяців.

З українських рік вичислює Геродот: Істер — Дунай, з його п'ятьма гірлами, Тірас — Дністер, Гіпаніс — Бог, Бористен — Дніпро, Тапіс — Дін, та три, нам уже невідомі річки: Пантікапа, Іпакір і Гер. Описуючи Дніпро, каже Геродот:

„Бористен, найбільша ріка по Істрі, й, на мою думку, найкорисніша з усіх, бо наводнює пасовища для худоби та має в собі дуже багато знаменитої риби. Вода в ньому дуже смачна й куди чистіша від інших, каламутних річок Скитії. Здовж берегів Бористену тягнуться прекрасна рілля, а там, де не засівають землі збіжжям, ростуть високі трави. В гирлі (лимані) Бористену добувають сіль та ловлять осетрину, що її насоложують“.

Про кількість скитів не вміє нам сказати Геродот нічого певного. Свої відомості збирав він зі слухів, а коли питався скільки є скитів, то одні казали йому, що їх дуже багато, другі, що справжніх скитів мало. Виходило б, що скити опанувавши пізншу українську землю, навінули місцевим племенам не тільки владу, але й назву та культуру. Поміж скитськими племенами відмічує: калліпідів-скитогреків, на самому півдні, а далі алязонів, ще далі скитів-орачів й на самій півночі Скитії неврів. Усі ті скитські племена жили на захід від Дніпра. На схід від нього жили скити-кочівники, а ще далі на схід царські скити. Щодо неврів, то дехто з учених вважає їх слов'янським племенем.

В протилежність до правобережних скитів, що жили більш осілим, напів хліборобським життям, лівобережні скити були справжні кочівники й про них оповідає другий грецький письменник Гіпократ

(V—IV ст. до Хр.) таке: Звуться вони кочівниками тому, що в них нема будинків, а живуть вони в чотири або шестиколісних мажарах, зроблених на подобу хат у дві й три кімнати, закриті відусіль повстю. Крізь повсть не проходить у середину ні дощ ні вітер. Тягнуть їх дві або й три парі безрогих волів. Коли переїздять з місця на місце, то в мажарах їдуть жінки, а чоловіки біля них з боку, на конях. За мажарами женуть череди худоби — овець, коров та коней. На одному місці пробувають вони поти, поки стає паші для худоби, коли ж її забракне, перекочовують на інше місце. Живляться вареним мясом (іпака) та хобилячим молоком (кумисом) і сиром.



Скитський невідьник нянчить гречку дитину. Стара, гречка різьба.

Самі по собі були скити войовничі й жорстокі. Богові війни, що його зображував меч, застромлений у багаття, приносили людські жертви з бранців. З голов поконаних ворогів стягали шкіру й чим більше хто таких шкір мав, тим більшу мав серед них пошану. З ворожих черепів робили собі, оковані сріблом, чаші. Крім бога війни почитали скити бога неба, плодovitости, домашнього багаття та інших. Про цікавий звичай скитського побратимства, оповідає Геродот:

„Побратимство, без огляду на те з ким, заключають скити таким способом: наливають у великий, глиняний ківш вина, змішаного з кровю тих, що заключають побратимство. Потім мачають у тім ківші меч, стріли, бойову сокиру й спис. Зробивши це, відмовляють довгу молитву й випивають вино”.

Скитське побратимство було довічне й обов'язувало жертвувати життя для побратима.

Одягалися скити в сорочку й кафтан, деколи з футряним підшиттям. Штани носили вузькі, зі шкіри або матерії. Чоботи м'які, привязувані ремінцями до ноги, щось, як гуцульські постолі. На голову одягали гостроверху кучму з довгими кінцями в роді гуцульської клепані. Скитські царі носили повязки або футряні, золотоверхі шапки. Жіночі одяги були вибагливіші, довгі, з вузькими рукавами. Знатніші жінки носили на голові діядеми з дармовісами. Так жінки, як мужичини, носили ожерелля на шиї й ковтки з привісками в ушах. Взагалі скити кохалися в золотих прикрасах та в дорогій, украшеній золотом різьбою, зброї. Посуду вживали переважно гречкої форми й виробу.

Найобильніші скарби скитської старовини відкрито на Україні на Запоріжжі (Чортомлицький курган і Лугова могила) та поблизу Керчі (Кульобський курган). В обох місцях знайдено прекрасні срібні вази, покріті різьбою сцен із скитського життя. Була це грецька робота на скитське замовлення.

Сармати. Зчасом, коли скити прислабли, наперло на них зі сходу, споріднене з ними іранське плем'я сарматів. Протягом довгого часу від III ст. перед Хр., до II ст. по Хресті, завоювали вони всі українські землі, зайняті дотепер скитами й залишили по собі назву Сарматії не тільки для нашого краю, але й для цілого східноєвропейського низу, та около 600 назов місцевин на українському півдні. Як скити не виперли цілком із своїх земель місцевого населення, так і сармати тільки приборкали й підчинили своїй владі всі племена, що жили тоді здовж чорноморського побережжя й назвали їм свою назву. Грецькі літописці називають сарматів „підданими жінок“, що свідчить про виїмкове серед степовиків, становище жінки в сарматському громадянстві. По прізді сарматами жінки не правили, але вони були в них рівнорядні громадянки й на рівні з чоловіками їздили верхи, полювали та приймали участь у боях. Більшість сарматів вела кочівницьке життя. Сарматські воїтники носили шкіряні або металеві шоломи й панцирі, списи, луки та мечі. Славилися, як незрівняні їздиці. Не було в них багато заліза й тому вони виробляли свої панцирі теж із плиток із порізаних кіських копнт; із рогу бували в них і вістря стріл та списів. Широком і загубистим одягом подавали сармати на персів. Були біляві з лица, носили довге волосся та мали сузорий, дикий вигляд, Мовою наближувалися до скитів, із якими були посвоячені й під оглядом віри.

Аляни. На зміну сарматам прийшли в I ст. по Хр. аляни, прозвані теж роксоланами, що, як скити й сармати, опанували чорноморський степ та накиннули його мешканцям, разом із владою, і назву. Були це кочовики теж іранського походження, подібні до ски-ів і сарматів з мови та одягу. По словам сучасника боїв алянів з гунами Аміяна, жили вони в мандрізнних возах і годувалися мясом та молоком. Від гунів були куди культурніші, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбні. В їх громаді були всі собі рівні, але суддями бували тільки люди, що вславилися в боях.

Аляни вдержалися на чорноморському степу недовго. Під напором германських племен із заходу й гунських орд зі сходу, розпалися аляни на кілька частин; із них одна тільки невеличка частина втрималася на Прикавказзю, де дала початок осетинському народові. Там вони живуть до сьогодні.

Бесси, костобокси й карпи. В пору, коли крізь чорноморські степи перевалиювалися кочівничі орди іранських племен, в Карпатах жили народи тракійського походження, що їх тогочасні греко-римські письменники прозвали бессиами, костобоксами й карпами.

На основі тогочасних історичних джерел важко визнати, чи ці племена жили по обох боках, чи тільки на південних схилах Карпат. Можемо здогадуватися, що бесси жили в околицях сьогоднішньої

Лемківської Верховини, на схід від них костобоки, а ще далше, в поріччі Дністра й Пруту — карпи.

Всі вони були войовничі й підприємчиві, а костобоки бачимо в 165 р. по Хр. у походах на алянів та Македонію. По кількох війнах із римлянами всі ті племена так ослабли, що мусіли піддатися волі римських імператорів й виселитися з Карпат у межі римських провінцій Мезії та Панонії.

Деякі учені старалися доказати слов'янське походження тих племен, — цей погляд не утримався, але безсумнівне є те, що ці тракійці, зустрівшись з напором слов'янських племен від півночі, по-неволі із ними мішалися, а коли врешті виселилися з Карпат, то їх останки, споріднилися з слов'янами та стали предками сьогоднішнього населення Карпат.



Голова грецької статуї, знайдена в Ольбії.

Із вдачі були вони войовничі й сміливі, особливо на підпитку. Їх семейне життя не виблискувало чеснотами. Кохалися в зброї, в золотих прикрасах і татувалися. Волоссям були біляві, з виду червоनावі. Одягами та багатьома звичаями нагадували скитів. Від своїх сусідів відрізнявалися замилюванням до співу й вірою в безсмертність. Їх жреці мали великий вплив не тільки на їх релігійне, але й політичне життя.

Бастарни. Рівночасно з бeссами, костобокaми й кaрпaми, пoявляються нa кaрпaтськoму підгір'ї германські племена бастарнів; попере-джуючи велике переселення германів з півночі на південний схід, врізувалися вони клином поміж іранських мешканців чорноморського степу. Вперше з'являються на історичному обрії в 180 р., по Хр. коли то македонський король Пилип II закликав собі їх до помочі. Вони зайняли дельту Дунаю й східні Карпати та давалися дуже в знаки римським провінціям. Остаточнo їх таки перемогли римляни й переселили в межі своїх подунайських провінцій. З того часу гине по них слід, як і по бeссах, кoстoбoкaх та кaрпaх.

Готи. Вслід за бастарнами виходять із своїх прибалтійських селищ і йдуть у південно-східньому напрямі чергові германські племена готів; за ними тягнуться їх одноплеменці герулі й тайфалі. Промандрувавши з великим трудом і втратами в людях крізь багнисте Полісся, в III ст. по Хр. з'являються вони на українському півдні й займають велетенські простори від Дніпра по нижній Дунай і східні відноги Карпат. Тут вони поділилися на східних і західних готів (остроготів і візіготів.) Остроготи створили над Дніпром сильну державну організацію зі столицею Данпарштад (Дніпровий город), у якій дехто з дослідників додає зрідок пізнішого Києва, як торговельного осередка. Славний, оспіваний народними піснями був гот:

ський король Германаріх (350—375). В боротьбі з ним поляг римський імператор Децій, а двадцять літ опісля завоювали готи римську провінцію Дакію (сьогодні Румунію). В середині IV в. володіли готи майже всіма племенами поміж Балтійським і Чорним морем, просуваючи кризу їх землі славний згодом „шлях від варягів до греків”.

В VI ст. прийняли готи християнську віру й як один із перших „варварських” народів переклали біблію та започаткували буйний розвиток скито-гето-словянської культури.

Нажаль нова азійська орда гунів перепинила цей розвиток і новим жахом зиялася над Європою.

Гуни. Страшна своєю дикістю і кількістю гунська орда, прозвана сучасними літописцями „божим бичем Європи”, була урало-алтайського, монгольського походження. Вона то започаткувала на наших землях оплакану добу турко-татарського лихоліття, що припинило культурно-цивілізаційний розвиток не тільки самої України, але й цілої східної Європи.

Гуни ввійшли з глибин Монголії й, прокочуючись якийсь час над Волгою, кинулися около 370 р. на алянів, що мешкали над Озівським морем (Меотидою) й на лівому березі Дону. Вирізали тих, що пробували їм опертися, решту прилучили гуни до свого походу й кинулися з черги на остроготів.

Про те, який жах нападав на всіх, що тільки мали нещастя зустрітись з гунами, говорить їх характеристика в творах тогочасних, греко-римських та готських письменників.

Готський історик Йордан (551 р.), переповідаючи відомості про гунів, збережені в греко-римських письменників, каже: „Народ гунів немилосердний понад усяку жорстокість, напав на готів. Він обійшов велике озеро Меотиду і зразу, наче якийсь крутіж, пірвав за собою народи, що мешкали по той бік Скитії.

Гуни, кого не могли покнати війною, того залякували своїм виглядом й примушували тікати геть: обличчя в них було жахливо чорне, наче нефоремна галушка, з якимись цятками, замість очей. Вони калічили своїх дітей першого дня по народженню — хлопцям натинали мечем щоки, щоби вони, раніше, ніж закушають материнського молока, закушали болю від ран. Через те гуни ростуть безбородими. Хлопці не бувають гарні, бо на їх обличчі, посіченому нарізами меча, пропала юнацька краса заросту. На зріст малі, але проворні й швидкі в руках, мистці в стрілянні з лука. Сильні в ший й дуже горді. На вигляд ніби й люди, але живуть у звірській жорстокості...”

Не диво, що остроготський король Германаріх, як тільки почув про похід гунів, покінчив життя самогубством (375) а його наслідник Віїтар, що захотів протиставитися гунам, у боротьбі з ними, наложив головою. Тоді решта остроготів не бачила перед собою ніякого іншого виходу й уступилася геть із чорноморського побережжя. Те саме зробили й візиготи, що впросилися до римської Тракії. На місці залишилися тільки готські недобитки, що визнали гунську владу і якийсь час користувалися власною самоуправою. Ще в VIII ст. жили останки готів на Криму під Яйлою, та біля керченської протоки. Там вони навіть заклали самоуправну провінцію Таматарху, пізніше українську кольонію Тмутаркань.

На українській землі продержалися Гунни недовго. Своїми головними силами вони подалися на Дунай, де за володіння Аттілі зорганізували велику гунську державу. Хоч вона й не була як слід зорганізована й не мала виглядів на тривкість, все ж таки не так її політичний вплив, як страх перед Аттілею простягся чорною хмарою від Уралу по Рей. Але зі смертю Аттіли (453 р.) розпалася ця „державка“, що тримала сусідів у смертельному страху перед гунською жорстокістю. Почалося з повстання племен, підбитих Аттілею на середньому Подунав'ю, а там уже самі з себе порвалися пута гунської зверхності над іншими землями і народами. Згунів залишилися тільки розбиті ватаги; одні з них осіли в т. зв. Малій Сцитії (нині Добруджа) та римських провінціях, другі вернули в чорноморські степи, решта розплилася безслідно серед племен, що заселявали шлях гунського походу від Волги по Дунай.



Зразки слов'янських одягів.

Гунський „бич божий“ перестав свистіти понад Європою, але на гунах не скінчилася ще навала турко-моногоських орд на Європу

Болгари. Була це чергова тюркська орда, що появилася в Європі наприкінці V сторіччя. Частина її заложила собі державу над Волгою (де нині Казань), а друга перейшла около 680 р. через Україну на долішній Дунай й поселилася в давній римській провінції Мезії. Підбивши місцеві, слов'янські племена, заснувала тут болгарську державу, що існує до сьогодні. Болгарська вона тільки по імені. За кілька поколінь залишки первісних турко-болгар розплилися зовсім у масі місцевого, слов'янського населення.

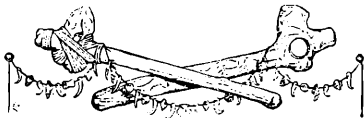
Авари. Вслід за гунами й болгарами, прийшли на нашу землю їх одноплемінці авари, що їх український літописець називає „обрами“. Пробившись крізь орди, що кочували на побережжях Каспія, в половині XI ст. входять авари в зв'язок з Візантією, від якої вимагають „дарунків“, як „найсильніший і найбільш войовничий нарід“. Так бо-дай вони думали самі про себе, пропонуючи Візантії свою допомогу проти їх ворогів, а між ними й проти наших так предків, антів. Візантія, що їй, по словам одного з сучасників, було „однаково корисно, щоб аварів побито, або щоб вони перемогли“, прийняла аварську пропозицію й довго ними вислугувалася. Коли ж нарешті авари пішли походом на ворогів Візантії гепідів і зайняли їх землі над середнім Дунаєм (568 р.), тоді довелося й самій Візантії засмакувати аварської небезпеки. Аж до VIII сторіччя, поки франконський король Карло Великий не знищив аварів (797), тривожили вони Візантію своїми розбишацькими походами. На українській землі про-

були аvari недовго, але й за той короткий час далися в знаки нашим предкам: їх ім'я „обри“ перейшло навіть у народню пісню і прислів'ю.

Хозари. Із придонських областей рушили зчасом болгарські орда на захід; на їхньому місці організували свою державу хозари. Було це мабуть фінське, сильно потурчене плем'я. Вперше виринають хозари на історичному обрії в VII ст., як союзники Візантії в боротьбі з персами. Дуже можливе, що вони сусідували з болгарами ще в середині V ст. під назвою „акацирів“ і тоді воювали разом із Візантією проти гунів, поки не мусіли перед ними скоритися; потім заволоділа ними одна із турецьких орд, що й змінила їх національний склад та ім'я. Наприкінці VI ст. хозари підбили собі останки болгар над Доном, опанували побережжя Каспія й силувалися стати твердою ногою на Закавказзі, за яке довго й даремне воювали з арабами. На початку VIII ст. бачимо вже хозар панами Криму; їх влада простяглася далеко на північ, між іншими й на придніпрянських слов'ян.

Столиця Хозарії була Ітиль при устю Волги, а один із важких торговельних осередків славий своїми винницями Семендер над Каспійським морем. Важну роль грала й твердиня Саркел, збудована проти західних сусідів над Доном. Хозарська людність це здебільша осельчани, що займалися хліборобством та торгівлею. Мешкали в хворостяних мазанках й живилися рибою, рижем та городиною. На чолі хозарської держави стояв каган, хоч державою правив його намісник (бер), що спирався на війську (з магомедан і слов'ян). Хоча хозарська влада була, по назві, деспотична, по суті вона була дуже сабодолюбна й поміркована. В столиці краю було напр. в X ст. сім суддів: двох для магомедан, двох для хозар, двох для місцевих християн і один для слов'ян. Місто було торговельне й мало величезне значіння в зв'язках поміж українським світом, що тоді саме народжувався та арабським каліфатом і передньою Азією.

Неменшу від торговельної, мала хозарська держава вагу, як заборолу проти напору азійських орд. І справді, ціле VIII й IX ст. поки Хозарія була в повній силі, на чорноморських степах заспокоїлося до тої міри, що українські племена мали час і змогу організувати державу. Але в IX ст. починають напирати на хозарів печеніги й рівночасно на заході росте нова сила — Україна, що не тільки відбирає зпід хозарської зверхності придніпрянські племена, але й сама починає загрожувати своїми походами Хозарії. В X ст. Хозарія остаточно паде під ударами українського князя Святослава Хороброго. Разом із нею не стало заборолу проти дикої Азії; її орди тепер уже б'ють своїми хвилями прямо в стіни молодій українській держави.



Зброя кам'яної доби.

III. СЛОВЯНИ.

Слідкуючи за первопочинами людського життя на українській землі та розвитком культури в кам'яній добі нашого краю, ми ніяк не могли визначити расової, ні етнографічної приналежності племен, що творили цю культуру. Щойно згодом, коли прийшли нам у допомогу не тільки археологічні знахідки, але й писані відомості греко-римських письменників, мали ми змогу ближче познайомитись із нашими попередниками. На самому порозі історії Української Землі стають — греки. Вони то засіяли в чорнозем українського піздня дрібне зерно духової й матеріальної культури, якій не дорівняла ні одна з культур старого й нового світу. Правда, не нашим предкам довелося сусідувати з греками. Це щастя припало скитам; вони, як ми бачили, так сильно перейнялися грецькими впливами, що стали „полугреками“, визбулися своєї первісної дикости та поширили здобутки грецької культури поміж спорідненими з ними іранськими племенами сарматів та алянів. Вслід за ними гостювали на українській землі германські племена готів на чорноморських степах і бастарнів на прикарпатському підгір'ї, а тракійські племена бесів, костобоків і карпів у самих Карпатах. Хто знає, якими шляхами пішов би був дальший розвиток життя й культури на нашій землі, якби з бездонної Азії не прорвалася лихвісна хвиля диких турко-монгольських орд — гунів, аварів та болгар. Їм то довелося започаткувати це п'ятьсотлітнє лихо української землі, що хоч плила молоком і медом, але ніколи не була певна свого життя й майна перед непрошеними гістьми



Словянське віче. З рисунку Е. Козака.

з азійського сходу. Правда, на якийсь час припинила цю жакливу повинь диких орд велика хозарська держава, але коли вона ослабла, нова хвиля кочовиків знову загрожила Європі, окошуючи свій перший розмах і лють на культурі української землі. Пропащою називає пок. історик С. Томашівський цю добу в історії України й східньої Європи, бо вона знищила „дотеперішні початки громадської організації, віками вироблену культуру й завернула край у стан первісного варварства“.

А всеж таки... На велетенській території, над якою стільки століть шаліли бурі від сходу, на якій проліто стільки людської крові й знищено стільки людської праці, не залишилося ні сліду з хижацьких полчищ. Греки залишили в нас безцінні скарби свого мистецтва, скити свої „царські могили“, готи свої цвинтарища, але даремне було б шукати в нас слідов по світовій державі Аттилі, що почалася над Дніпром і тут найшла свій кінець.

Живе тут і дивиться сміливо в майбутнє тільки великий, сорок-мільоновий український народ, одна з могутніх віток великого словянського племені

Відкіля ж він тут узявся. коли прийшов на землі, що їх заселює сьогодні?

Арійці. Учені довели, що українці, спільно з іншими словянськими племенами, належать до великої арійської або індо-європейської сімї народів, що до неї належать теж індійці, іранці, вірмени, албанці, греки, італійці, кельти, германці, та литовці. Арійці, що з часом стали панями цілого світа, не були племя одної раси ще в померках своєї праісторії так само, як немає расової спільноти поміж самими словянськими племенами. Розмір і будова черепа, спосіб осадження очей, риси обличчя, ширина носа, врешті краска волосся, це ті позначки, що самих словян розділюють на чотири расові відміни. Що ж тоді говорити про різноманітність расових одмін у межах велетенської, арійської сімї. Обєднує арійців не раса, а спільнота правови. Одні вчені впевняють, що прабатьківщиною арійців була північна, або середня Європа, другі, що погранична смуга земель поміж Європою й Азією, так звана Евразія. Ще в доісторичній добі досягли арійці доволі високого рівня культури й тому теж стали панями Європи та великої частини Азії.

Здебільша займалися праарійці ловецтвом і скотарством, а то й потрохи хліборобством. Семейний устрій спирався в них на владу батька (т. зв. патріярхат). Їх віра засовувалася в почитанні сил природи, а в першу чергу життєдайного сонця і вогню. Дуже розвинене було в арійців почитання предків. Під суспільним оглядом ділилися на вільних і рабів, з всі підчинялися волі начального вождя, може й з дідичною владою. Жили вони не тільки у хворостяних мазанках, але й деревляних домах, вживали двоколісних возів (колісниць) й човнів, дозбаних у суцільних деревляних колодах. Одягалися не тільки в шкіри, але й тканини. Зброя в них була з каміння й кости, окраси з золота й міді. Арійці вдомашнили собі вже деяку тварину, що її стеріг — найпізніше вдомашнений — пес. Знали сіль і вміли варити мід. На дуже високому рівні стояла в праарійців мова. Багато праарійських слів задержалося досі в мові литовців та словян.



Почитання богів. З рисунку Е. Козака.

Розселяючись із своєї прабатьківщини, дійшли арійці на сході по ріку Інд і верхів'я Паміру в Азії, та зайняли цілу Малу Азію; на заході дійшли до Скандинавії, Бритійських островів, Атлантійського Океану та Середземного моря.

Слов'яни. З розселенням арійських племен по цілій Європі й великій частині Азії, почали вибиватися поміж іншими племенами й слов'яни, що первісно займали землі поміж рікою Одрою на заході, Дніпром на сході, Карпатами й Судетами на півдні й прибережною, над балтійською смугою на півночі. До самого балтійського побережжя вони не доходили, так само, як дуже довго держалися здалека від чорноморського побережжя.

Уже праарійці стояли на доволі високому рівні культури. Ще вищого шабля досягли слов'яни, як тільки виділилися з праарійської спільноти. Вони були вдачі войовничої, сміливі й жорстокі, а при тому надзвичайно свободолюбні. Вірили, як і всі арійці в сили природи, але релігія була краще розвинута в західних, аніж східних слов'ян. „Богом“ звали сили доброзичливі; ворожі людині сили звали „бісом“.

Займаючись скотарством і бджільництвом, особливо поширили слов'яни хліборобство й огородинцтво. Доказ на це — спільні всім слов'янам назви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, льону, конопель, сіна, овочів, ягід, а далі рала, серпа, коси, мотики, лопати, ратая, орання, сіяння, жатви, і т. п. З ремесел знали ткацтво й кушнірство (кожемяцтво) та домашнє майстерство, при якому послуговувалися сокирою, долотом і кліщами. Жили селами й оборонялися перед ворогом у городах, що їх обводили окопами. Їх зброєю були лун

стріли, меч. Рахувати вміли до тисячі. Вміли будувати хати з вікнами й дверми, варити мід і виробляти з молока сир та масло. З окрас носили перстені (перст — палець) та гривні (грива — шия).

Розселення слов'ян. Найскоріше рушили слов'яни з своїх первісних осель на захід. На південь у Подністров'я й Подунав'я перейшли слов'яни з хвилиною розпаду могутньої держави гунів. Рівночасно рушили східнослов'янські племена на південний схід і в першу чергу зайняли доріччя горішнього й середнього Дністра, Бога та Дніпра. Згодом вони посунулися на схід по Дін, а на південь до побережжя Чорного й Озівського моря. Розселення слов'ян не мало характеру воєнного підбою, було здебільша мирною колонізацією безпанських просторів:

„Із трьох великих мандрівок народів — германської, слов'янської й тюрсько-угорської, найспокійніше перейшла слов'янська. Вона посувалася тихо, без шуму, без геройських чинів та гучних подвигів. Тому то й нема з доби слов'янських мандрівок ніяких слов'янських поэм. Похід слов'ян, то наплив етнічних хвиль у порожні, опущені місця“ (Кордуба).

Уже на мапі „Європейської Сарматії“, що її зладив грецький географ II сторіччя по Хр. Клявдій Птолемей, поміж 50 назвами різних племен, як тавро-скити, язиги, роксолани, аліани, гіпони, фіни, галінди, судіни, стрічаємо назву венедеїв, тобто перших слов'ян, що їх відмічує історія. Згодом, у VI сторіччя по Хресті, розрізняють уже греко-римські історики й географи венедеїв на заході, словен („склябеней“ по грецькому, „склявені“ по латинському) на південному заході й анти в на сході. Отсі то анти й були безпосередні предки українського народу.

Анти. Те, що знаємо про наших безпосередніх предків—антив, знаємо з чужинецьких (грецьких і латинських) джерел. Вони одинкові й тому цінні, але ж треба користуватися ними обережно. Чужинці дивилися на наших предків, як на варвар і багато в своїх описах прибільшували та переяскравлювали. До того ж чужинці знайомилися з ними принагідно й поверховно, а тому й не могли збагнути їх душі. А без цього неможлива ніяка річезість, що її вимагається від історії.

До VI сторіччя по Хресті, заволоділи наші предки анти землями довж чорноморського побережжя, на схід від устя Дністра, через Дніпро, аж до берегів Озівського моря. Як далеко сягали вони на північ, цього не знаємо певно.

Назва східно-слов'янського племені — „анти“ — чужого, неслов'янського походження. Самі вони напевне так себе не звали, як і слов'яни взагалі не звали себе „венетами“ чи „венетами“. Можливо, що так звали наших предків їх східні турецько-фінські сусіди й від них перейняли цю назву візантійські та готські літописці та історики. На захід від антив (на балканському півострові й Подунав'ю) жили словени, на північний захід венедеї. Від сходу загрозували їм гунни, від півдня готи.

Писар одного з готських князів Йордан, написав у 554 р. історію готської держави, в якій багато уваги присвячує антам.

Причислюючи антив до венетських (слов'янських) племен, каже



Збройна дружина виїздить з городу. З картини І. П. Холодного.

Йордан, що вони „найсмівливіші поміж венедами й живуть на лукоморі Понту (Чорного моря) від Дністра по Дніпро, які віддалені від себе на багато днів ходу”.

Коли після смерті готського короля Германаріха (375) готи мусли скоритися перед гунами, тоді їх король Вінитар, що бажав виявити свою хоробрість і звільнитися згід гунської зверхності, пішов війною на антів.

В першому наскоку йому не пощастило, але згодом він переміг антів, а їхнього короля Боза й 40 його старшин звелів, для постраху цілому племені антів, розп'янути на хрестах. Але ж у справу встрияли гунни й разом із вірними собі готськими начальниками, розбили Вінитара. Щодо прізвища антського короля Боза, то його пробували звести до слов'янського імені Бож-на, Божидаря чи Богдана, а дехто з дослідників бачив у ньому того Буса, що про його часи співають в „Слові о полку Ігоревому” готські дівчата. („Поют зрємя Бусово”). Виходить, що анти мусли бути не тільки воювані й сміливі, але вже в IV ст. гарно зорганізовані, коли могли протиставитися готам

й не то, що не злякалися гунів, але й увійшли з ними, а відтак із Візантією, в зачіпно-оборонний союз.

Правний дорадник візантійського полководця Белізарія, а відтак автор цілої низки творів із історії Візантії — Прокопій Кесарійський, що жив і писав у другій половині VI ст., дає нам у своїх творах дуже цікаву характеристику антів та словен.

„Словенами й антами — каже Прокопій — не володіє один муж, але із спокоївку живуть вони громадством й тому спільно цікавляться всім, що для них приємне й прикре. Вірять, що є один бог, володар грому й найвищий пан і йому жертвують воли та всяку жертвенну тварину. Не признають долі, ані не думають, щоби вона мала якусь силу над людьми, але ноли вже їм смерть загляне в вічі, чи то в іедузі, чи в бою, обітують, якщо вийдуть побідио, то зараз принесуть богові жертву за чудом вирятване життя. І дійсно вони звичайно жертвують богові те, що обіцяли й вірять, що цею жертвою окупили собі рятунок. Крім цього почитають ріки й русалки та інші божества й усім їм жертвують та ворожать при жертвах.

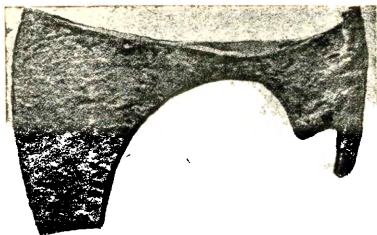
Мешкають у нужденних колибах, розкинутих одна від другої, а кожен із них дуже часто міняє оселю. До бою, йдуть пішки й тримають у руках малі щити й списи; панцира не одягають ніколи, а деякі не мають ані свити, ані плаща, тільки штани, й так виступають у бій з супротивником. В тих обох народів спільна, цілком варварська мова й подібні вони один до одного з вигляду. Всі вони помітно рослі й сміливі, що ж до тіла й волосся ані надто біляві або русаві, ані теж цілком темні, але всі бувають рижуваті. Не є вони злі, ані злочинні, але у своїй простоті заховують гунський спосіб життя...”

Трохи пізніший від Прокопія, грецький письменник цісар Маврикій (582—601) оповідає таке про побут і спосіб воювання антів і словен:

„Словени й анти, мають однаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються наломити під ярмо чужої алади, а вже ніколи на власній землі. Їх багато й вони витривалі, легко зносять і спеку і холод. слоту і наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують, вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Колиб, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю — пімстити кривду гостя. Тих, що попадуть до них у полон, не задержують, як це роблять інші народи, але назначаши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть, за якимсь викупом, вернути до своїх, чи залишитися поміж ними, як вільні й приятелі. Мають вони багато різної худоби й їзбижя, зложеного в штирах, а найбільше проса й лону. Їх жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовництва життям.

Мешкають по неприступних полянах, над ріками, мочарами, озерами, й часто. zagrożені небезпекою, кндають свої оселі. Свій добуток бережуть у словках.

Дуже зручно вживають засідок, нападів і підступів, в день і вночі придумуючи над різними способами воювання. Усіх перевищують своїми способами проходити ріки й уміють дуже довго перебувати під водою. Кожен з них озброєний у два малі списи, а дехто



Топір з княжих часів.

має великі, але тяжкі до ношення щити. Вживають теж деревляних луків і малих стріл, затроєних їддю.

Рідко наступають збитою лавою. У боротьбі вживають радше засідок і підступів, як сили.

Вони цілком віроломні й нетривкі в договорах. Уступають радше перед страхом, аніж подарунками. Тай коли порізняться поміж собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому.

Тому, що в них багато князів, що живуть у незгоді, не шкодить позискувати одних проти одних, чи слушністю, чи подарунками, головню тих, що живуть поблизь границі".

Але Маврикій переконаний, що походи проти слов'ян та антів дуже мало їм шкодять:

"Тому, що оселі слов'ян та антів положені разом понад ріками: одні з другими стикаються, а ліси й багна недалеко, то про ворожий наскок дуже скоро всі довідуються й тікають із майном. Тоді молодь, визбувшись страху, нападає нишком і вбиває наших жовнірів. У таких виправах треба всіх боєздатних негайно вбивати..."

Отаку то, назагал дуже гарну картину життя-буття наших предків малюють нам їхні грецькі сучасники. Як бачимо, багато з того, що дивувало чужинців, і злого й доброго залишилося в нас і до сьогодні.

І та всіми славлена українська гостинність і ця внутрішня незгідливість — мовляв: у нас, що голова то розум — та й способи воювання, що так яскраво повторюються в житті українських козаків-запорожців.

З історії антів переказали нам грецькі письменники небагато. Біля 530 р. потерпіли вони поразку від візантійського полководця Германіха, але з того часу бачимо їх у згоді з Візантією. По словам Прокопія, війська антів обороняли в 537 р. Рим перед готами,

за три дні мали вони вибити аж 4000 готів. Дуже цікавий момент переповідає нам м. і. Прокопій.

В грецького цисаря Юстиніана був воєвода, що звався Хилвудій. В 531 р. сторожив він границь Візантії понад Дунаєм проти натиску гунів, слов'ян та антів. Сміливий та меткий Хилвудій не обмежувався тільки боронити границі, але час до часу запускався глибоко в землі „варвар" і старався нагнати їм страху перед силою візантійської держави. В одному з таких походів Хилвудій згинув у боротьбі з слов'янами (534 р.)

Трапилося, що до слов'янського полону попав ант, на ймення теж Хилвудій. Коли дізналися про це анти, викупили Хилвудія з слов'янського полону й наказали йому на вічу не признаватися до того, що він ант, але вдавати з себе візантійського воєводу Хилвудія. Самі ж вони звернулися до візантійського цисаря Юстиніана й запропонували йому союз. Між іншими поставили умову, що Хилвудій залишається в них і водитиме їх на ворогів. Цисар Юстиніан погодився на пропозицію й закликав антів перейти жити до зруйнованого міста Турриса, що його збудував ще римський цисар Траян по тому боці Дністра. Це місто, разом із околицею обіцяв цисар подарувати антам і платити їм гроші за оборону Візантії перед гунами.

Тоді анти вислали до Царгороду того поневільного самозванця Хилвудія завершити договір. По дорозі в Візантію попав Хилвудій у руки візантійського воєводи Нарзеса, цей звелів його закувати в дуби й покарати за обманство.—На цьому мали б покінчитися перші в історії українсько-грецькі переговори.

В другій половині VI сторіччя багато натерпілися анти від аварів, що тоді переходили чорноморськими степами знад Каспія на захід.

Грецький письменник Менаандр оповідає, що коли дикі авари почали пустошити землі антів, ці післали до них одного зі своїх краших мужів Меамира на переговори. Один болгарин, що мав вплив на аварського кагана, порадив йому вбити антського посла, бо він держався згорда й, вернувши до своїх, міг би zorganizувати нарід проти аварської орди. Авари вбили посла й пустошили землі антів та набирали з них невільників.

В „Повісті временних літ" оповідається про те, як авари „примучували" українське плем'я дулібів, та запрягали дулібівських жінок у свої вози. Дарма, що наш літописець переносить це аварське лихоліття на першу половину VII сторіччя, коли авари вже перейшли крізь українську землю й осіли на середньому Дунаю; поправді літописне оповідання відноситься до раніших часів переселенчої мандрівки аварів.

Під 555 роком згадує грецький письменник Агатій про сотника Доброгоста, що проводив грекам у боротьбі з персами й був з походження ант.

Востаннє згадуються анти під 602 роком. Вони виступають як союзники Візантії в її боротьбі із придунайськими слов'янами, що були в союзі з аварами. Тоді то аварський каган вислав військо, щоб знищити антський нарід союзниками ромей (візантійців). Але аварське військо ворохобилося й не захотіло воювати з антами.

Наприкінці VII сторіччя перемандрує крізь чорноморські степи болгарська орда, а сильна хозарська держава на сході стає забором проти натиску дальших кочівничих орд на чорноморський степ.

Ціле VIII й половина IX сторіччя ховався чорноморський степ за хорзаською спиною й тоді був час і змога поширити і закріпити чорноморське побережжя східно-слов'янськими, чи краще кажучи, українськими племенами. І треба це нашим предкам признати, що вони використали цю нагоду як слід. Але ж ні вони самі, ні сусідські письменники не закріпили нам тієї переважної доби в писаних документах. І тільки на підставі нашого найстаршого літопису, писаного пізно, бо щойно в XI сторіччі, ми можемо набрати приблизного уявлення про остаточні досягнення того колонізаційного руху східно-слов'янських племен.

Слов'янські племена. Наш найстарший літопис малює вже перед нами таку етнографічну карту східної Європи, яка усталилася по тих, ближче нам неведаних сторіччях переселених хвилювань, впливів та відпливів населення, залежно від того, якими культурно-організаційними силами вони розпоряжалися.

Над Ільменським озером на півночі жили в IX сторіччі слов'яни, на південь від них, поміж чудським озером, верхньою Волгою й Дніпром — кривичі, над західною Двиною — полочани, в басейні горішньої Оки — вятичі, на південній захід від них, поміж Дніпром і Сожею — радимичі, на північний захід від них, над Прип'яттю і Березиною — дреговичі.

Всі ті племена стали згодом підложжям для повстання двох східно-слов'янських народів — москалів та білорусів.

На південь від них жили ті східнослов'янські племена, що з них повстав український народ. Були це: дерев'яни, що жили поміж Горинню, Прип'яттю, Дніпром і Тетеревою, поляни, на правому березі Дніпра, поміж Ірпенню й Россю, з головним городом Київом, сівер'яни на лівому березі Дніпра, по рр. Десні, Сеймі й Сулі, в нинішній Чернігівщині й Полтавщині. Дуліби, бужани або волиняни, жили за Случею, в ин. Волині, Холмщині й Підляшші, а може й у ин. Галичині, тиверці — поміж Богом і Дністром, та уличі — над морем, поміж Дніпром і Богом. У инішній Галичині жили хорвати.

Поляни. Центральне становище поміж українськими племенами займали поляни. Літописець виводить їх назву від „поля", хоча й сам бачить, що це зовсім не відповідає природі краю, що його в IX сторіччі заселявали поляни. Поправді, „польова" смуга Полянської землі тяглася тільки поміж р. Россю і Случею; далі на північ простяглася вже лісова смуга й поволі переходила в непролазні луці Полісся. Сам полянський Київ лежав „у лісі на горах, над рікою Дніпровською" і „був довкола городу ліс і бір великий". Так і видно, що поляни первісно мешкали в польовій (степовій) смузі Росі й щойно пізніше, може під натиском кочових орд, посунулися на північ, приносячи сюди свою первісну назву.

Полянська територія так само як і скількість полянського племені, були невеликі. В часи розселення займали вони, під тим оглядом, останнє місце поміж українськими племенами та їх територіями. А всежтаки саме полянам припала почесна роль державно-творчого ядра, безспірної коліски української державности.

Сам літописець пробує вияснити цю перевагу полянського племені над іншими тим, що коли інші „жили звірським способом", то

поляни „були мудрі й підприємчиві“ (сміслені) та берегли „тихих і скромних обичаїв своїх предків“. В той спосіб хотів літописець підчеркнути культурну перевагу полянського племені, яку завдячували вони може не так береженню старих традицій, як безпосереднім зв'язком з культурними народами того часу. Осіви над „великим шляхом з варяг до греків“ — Дніпром, у місці, де вливаються до нього найбільші притоки — Припять і Десна, маючи за собою захист лісової смуги, вони дуже скоро ввійшли в культурні й торговельні зв'язки, до яких іншим українським племенам не було доступу. Вистане сказати, що в полянських руках опинився такий важний осередок, як Київ, що в ньому здавна-давня скупчувалася торгівля з євреями від півночі, хозарами, а через них і арабами на сході й крестами з Візантією, а через неї й цілим культурним світом того часу.

Подібно, як стародавній Єгипет був „дарунком Нілю“, Мезопотамія завдячувала свій культурний розвиток Евфратові й Тигрові, а велика Римська Імперія своєму положенню над Середземнім морем, так і Полянська земля, що стала завязком великої Київської Держави, завдячувала свій розвиток своєму географічному положенню, на перехрестю водних і сухопутних шляхів.

Товар, що спливав до Києва водами Дніпра та його приток, ішов по Прип'яті у призіслянські землі, через західню Давину, Ловаті й інші ріки до Балтійського моря, а Десною і Сеймом у землі над Окою й Волгою та Доном. У Києві перехрещувалися теж сухопутні шляхи на Галич і Угорщину через Білгород і Василів, на Волинь і Польщу через Білгород і Корчеськ, на Поволжє через Чернігів і Курськ, на Донецину через Переяслав на південь, до Чорного моря, трьома шляхами, що їх літопис називає — грецьким, соляним та залозним.

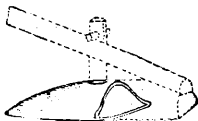
Це корисне географічно-господарське положення дало полянській землі провід у Наддніпрянщині, а згодом зробило її осередком великої Української Держави.

Сіверяни. Племя сіверян мало свої оселі по лівому боці Дніпра, над Десною, Сеймом та Сулою. Сівер означає північ; може і звідси пішла назва сіверян, що в перші часи слов'янського розселення зайшли найдалше на північ. Територія їх сягала у великі, неперехідні пуші над Десною та її притоками. Ця лісова країна давала ту-тешнім поселенцям охорону і безпеку від нападів степовиків; у недоступній глуші, серед ніколи нерубаних борів могли спокійно жити й зростати слов'янські оселі. З лісової смуги сіверяни виходили й на південь у луки, переходили ріку Сулу й ішли далі у степи. В часи, коли ще чорноморські степи не були залиті ордами степовиків, слов'янська людність на Лівобережжі сягала далеко на південь, аж по Дін і Донець та Озівське море. Арабський історик Баладурі в IX стол. називає Дін „слов'янською рікою“, а другий арабський письменник Масуді в половині X сторіччя каже про Дін, що „береги його заселює численний слов'янський нарід“. З Донецини слов'яни посувалися ще далі аж до гирла Волги й Каспійського моря; у хозарській державі, що мала тут свій осередок, була досить значна слов'янська людність. Чи тими першими колонізаторами лівобічних степів були сіверяни, цього не знаємо напевно, бо давній літопис не займається тими околицями; якщо не вони, то якесь племя близько з ними споріднене.

Про культуру сіверян літописець висловлюється дуже неприхильно. „Родимичі, вятичі і сіверяни мали такі самі обичаї: жили в лісі, немов які звірі, їли все нечисте, не знали сорому перед батьками й невістками. І шлюбів у них не було, а ігрища між селами; сходилися на ці ігрища, на танки і на всякі бісові пісні, і тут викрадали собі жінки, хто з ким змовився; мали по дві й по три жінки“. Це наївне оповідання літописця-черця відкриває нам цікаву картину старовинного слов'янського побуту, коли ще не існували прийняті основи громадянського життя. Сіверяни жили в глибоких пушах, далеко від шляхів культури й обичаїв їх залишилися суворі й примітивні, незрозумілі для культурніших племен. Літописець закидає їм, що їли все нечисте; нечистим уважали тоді мясо деяких звірят, нпр. бобрів, вивірок, хом'яків; сіверяни мабуть не перебирали в їжі, споживали, що попало, — але сьогодні ми не рахувалиб їм цього за великий гріх. Таке саме було і з сіверянським подружжям. Звичай викрадатися („умикання“) дівчат був у багатьох старовинних народів, — знаємо його хочби з загально відомого оповідання про заграблення сабінок у давнім Римі; кожна доба мала свої окремі обичаї. Сьогодні шкодуємо тільки, що нічого ближче не знаємо про сіверянські ігрища і танки і „бісовські пісні“ — це найдавніша згадка про пісню на Україні.

Деревляни. На захід від полян жили деревляни. Їх оселі були над Прип'яттю та її південними притоками. Назву деревлян літописець виводить від лісів, у яких вони мешкали; край цей називали навіть „Деревами“. Це племя також визначалося старовинними, примітивними обичаями. Літописець не жаує їм, таксамо як сіверянам, різних слів: „Деревляни жили звірячим способом, жили по худобачому; убивали один одного, їли все нечисте, шлюбів у них не було, а викрадали біля води дівчата“. Полісся, де жили деревляни, це дотепер країна великих лісів і недоступних багон; підчас весняних розтопів озера покривають половину краю. У давні часи країна над Прип'яттю була ще більше багніста; старовинні письменники думали навіть, що тут було одно величезне озеро. І давні пущі були ще більше густі й непрохідні, як теперішні ліси, проріджені вже протягом століть. Люди, що тут проживали, були відрізані від цілого світа, навіть до недалекого Київського дороги не було. Жили простим життям, займалися найбільше ловцтвом і рибальством, так як теперішні поліщуки в багністих околицях. Хліборобство було можливе тільки на вище положених місцях і там, де ліси рідшали. Тому й обичаї деревлян були суворі, так, що культурний літописець - киянин міг уважати їх за варварів.

Літописець переховав нам відомості про вигляд деревлянських осель; хати були покриті стріхою, в дахах роблено голубинки для го-



Рало княжої доби.

любів. З громадянського життя деревлян знаємо те, що вони мали своїх князів, а навіть дійшло до нас імя одного з них — Мал, що вів війну з княгинєю Ольгою. «Наші князі — добрі, вони збогатили деревську землю», чванилися деревляни. Це плем'я було таке привязане до своїх обичаїв і давнього устрою, що дуже неохотно ставилося до спроб об'єднання з Київом; Ігор і Ольга мусіли вести з деревлянами кроваві війни.

Уличі і Тиверці. Над Чорним морем, від Дніпра по устя Дунаю були оселі уличів і тиверців. Уличі або угличі сиділи зразу тільки над Дніпром, на низу, пізніше перейшли над Бог і Дністер. Причиною їх переселення був мабуть натиск степових орд, що йшли від сходу і примушували осілу людність відступати на захід, а може також стріча з київськими князями, що хотіли накинати їм свою владу.

Про тиверців не знаємо нічого певного. Можливо, що давні їх садиби були над Дністром, який у греків мав імя Тирас; на р. Богу є також містечко Тиврів, що нагадує їх імя. Пізніше дійшли вони до Дунаю. І уличі й тиверці доходили до самого моря, але пізніше під наступом кочовиків мусіли уступити на північ і захід. Літописець каже, що ті племена були дуже численні, «було множество їх»; пізніше залишалися по них тільки пусті городища.

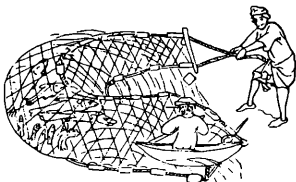
Про звичай й культуру уличів і тиверців літопис не оповідає нічого. Вони замешкували степову смугу й можемо здогадуватися, що найбільше займалися ловами і скотарством. У степах було повно дикої звірини, диких кіз, оленів, лосів, диких коней, турів, зубрів; ловецтво давало великі користи. Степові народи також залюбки займалися скотарством і на буйних травах випасали стада овець. Але це було можливе тільки в спокійні часи; якже явився докучливий воріг-кочовик, спокійна людність втікала й шукала інших безпечніших осель. На місці залишалися тільки ті, що легковажили собі всяку небезпеку й у боротьбі шукали собі прожитку. В дещо пізніші часи, в XII—XIII стол., у чорноморських степах жили таємничі бродники, племя українського роду, але життям своїм подібні до турських кочовиків; вміли вони встоятися серед грізних хвиль чужостороннього наїзду й утримувати в диких полях традицію слов'янського населення — гідні попередники запорожців.

Уличі й тиверці мали своє значіння й через те, що найближче були до грецьких поселенців на березі Чорного Моря і могли бути посередниками в ширенні геленської культури між слов'янами. Через них йшли до дальших племен усякі грецькі вироби, посуд, металеві предмети, одяж, прикраси; як перше між скитами й сарматами, так тепер між ними траплявся певно тип «полу-греків» або ззеленизованих «варвар», що поширювали вищу цивілізацію серед примітивного населення.

Під наступом кочовиків частина наших південних поселенців відплинула на північ. Там вони скріпили кольонізацію полян, деревлян і дулібів. Пізніше в неспокійній історії України повторялося ще нераз те саме: степова людність мандрувала на північ, у безпечнішу лісову смугу, і там загущувалося населення. Лісові землі були немов збірником, де переховувалася сила українського народу у грізні моменти; колиж напалудні, у степах ворожі орди знову ослабли, сини і внуки переселенців верталися на давні місця. Інша частина

степових слов'ян лішла в напрямку на Карпати й осіла в семигородських горах та на Закарпатті.

Дуліби. В області Буга було племя дулібів. Значіння цього імені неясне. У деяких слов'янських мовах (російській, болгарській) слово „дулеб“, „дулуп“ означає дурного, неповоротного чоловіка. Може це мало-почесне ім'я дали цьому племені рухливіші сусіди, що насміялися з дулібів, що вони мало підприємчиві, неповоротні. Дуліби, як і їх сусіди деревляни, жили в великих лісах і також не скоро могли дійти до них вища культура. В VI столітті — як уже було згадано — дуліби дісталися під владу аварів. Сильні, добре відживлені степовики знущалися в дикий спосіб над тихими мешканцями лісів, навіть до возів своїх запрягали дулібівських жінок. Але згодом аваріобри пропали без сліду, а витрівалі дуліби залишилися панями у тихій, волинській стороні.



Давня риболовля.

Мешканці Побужжя звалися також бужанами; дотепер над Бугом, недалеко Бужська є село Побужани. Здавна у тих сторонах було багато городів, що стояли або по високих горбах серед ліса, або на островах серед недоступних багон і мочарів. Один з тих городів Волинь над Бугом дав назву племені волинян і цілій волинській землі. Поселян з околиць города Лучська (Луцька) називали лучанами; це ім'я наводить візантійський імператор Константин Порфирородний. На захід від Буга над р. Гучвою стояв город Червен, від якого ціла околиця дістала назву червенських городів.

Хорвати. Серед слов'янських племен наш найдавніший літописець згадує також хорватів, але докладніше про них не оповідає нічого. Пізніше є коротенька згадка, що Володимир Великий 933 р. ходив походом на хорватів. Це й усе, що знаємо про це племя з наших ажурел. Не подано навіть, де були оселі хорватів. Але візантійський цісар Константин Порфирородний, що знав багато про наші землі, каже, що між Німеччиною (Баварією) та Угорщиною лежить країна, що звється Біла Хорватія. Деякі учені твердять, що Константин мав на думці Карпати й що тут жили хорвати; назви Карпат і хорватів подібні до себе. Інші дослідники здогадуються, що мова йде тут про південно-слов'янських хорватів; що вони зразу жили на Підкарпатті, а пізніше переселилися звідси на південь. Була й така думка, що від хорватів походять лемки, що й дотепер відрізняються своїм окремим говором.

Отже справа хорватів неясна й мабуть ніколи не буде вияснена. Велика це шкода для нас бо не знаємо, хто жив на землях над Дністром і Сяном. Ці околиці були дуже густо заселені вже в часи неоліту; мало не в кожному галицькому селі знаходяться предмети з кам'яної доби, крем'яне знаряддя і різнірідний посуд, є також до-

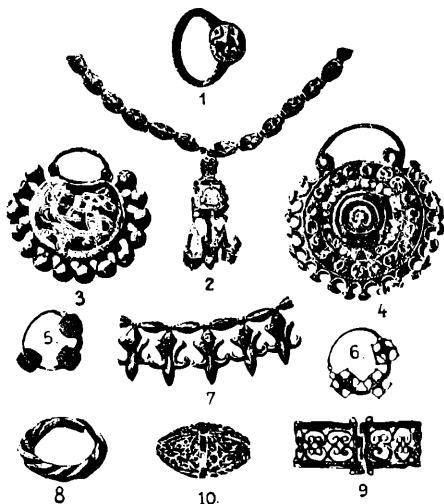
волі знахідок бронзових і залізних з доісторичних часів. Здавна було тут розвинене життя, був місцевий промисл, були оживлені торгові шляхи. У різних місцях є городища й вали, що свідчать про те, що населення уміло боронитися й організуватися. Такі городи як Перемисьль, Звенигород, Теремовля, Галич існували вже у дуже давні часи. Але хто були ці люди, що тут трудилися, корчували ліси, розводили хліборобство, будували оселі, ставили могутні укріплення — про це давні літописці нічого нам не написали.

Родовий устрій. В початках нашого історичного життя основною клітиною громадського ладу був рід. Літописець оповідає про полян, що вони „жили кожний зі своїм родом, на своїм місці“, а про Кия, основника Києва, згадує, що він мандрував „з родом своїм“. Рід це була широка родина, зложена з кількох тісніших родин, споріднених зі собою, зі спільним майном, під владою старшини роду. Такі широкі родини існували ще донедавна у південних і західних слов'ян, у далеких, гірських закутках, де лекше переходять старовинні форми життя. У західних сербів такий рід звався „задруга“. До задруги належали люди споріднені з собою до третього, четвертого, часом п'ятого покоління; чужосторонні могли ввійти сюди через подружжя або окрему умову. До такої широкої родини належало нераз до 50 людей. Вони мешкали разом, у хатах на одному обісті, мали спільне майно і вели спільне господарство. На чолі задруги стояв звичайно найстарший родом, що звався „домачин“; він кермував господарством, заступав задругу наверх, але у важніших справах питав ради всіх членів задруги.

На Україні також ще у XIX ст. бували подібні широкі родини. В Карпатах, у бойків і гуцулів ще досі подибуємо ширші родини, до 25 душ, під проводом одного „газди“ або „завідці“. В старих весільних піснях нераз згадується рід:

Ой, роде, роде багатий,
Подаруй товариць рогатий.
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, мамонько, корову.
А ви дайте, братчики, баранці.
А ви дайте, сестрички, ягнички...
Бо наш рід великий,
Щоб було чим обділити.
У нас роду много,
Не обділим усього...

В наші часи рід уже є пережитком: колись, у починах громадського життя, це була жива, необхідна організація. Люди споріднені з собою осідали разом, на одному місці. Спільно корчували ліс й управляли полем, спільно вели лови, розводили бівільництво, займалися скотарством. Для важких праць у примітивному житті серед пуші потреба було багато рук і тому багатолюдний рід уважали багатим та могутнім. Ще більше потрібне було єднання всіх членів роду для оборони від ворога, а ворогів було багато в ті часи, коли тривала „війна всіх проти всіх“. Рід забезпечував свою садибу проти ворожих нападів, сипав оборонні вали, будував частоколи. Ще дотепер знаходяться у лісах на Волині чи Київщині невеличкі городища, обведені довкола валом; місця у них лежали тільки, що моглоб поміститися більше селянське це очевидно останки таких укріплених родових осель. Рід жив



Прикраси зі словянських могил.

разом, разом вів господарство на спільній землі, разом боронився проти небезпеки. На чолі роду стояв старшина роду, дід чи прадід, що мав над усіма членами роду владу батька, патріярха. Людей приналежних до роду лучив також родовий культ, почитання спільних предків та зв'язані з тим жертви й молитви.

З часом родова спільність ставала менше суцільна. Рід розростався, ставав все чисельніший, не міг уже поміститися на одному місці; ділився на менші роди, що шукали собі нових осель. Але даліше залишився той самий спосіб життя і ведення господарства. Люди даліше жили у великих родинах на однім обісті або дворіщі й разом господарили під управою свого старшини. З таких родових осель повставали згодом села, які й діставали імя роду, що тут жив, як Дядьковичі, Милошевичі, Жидятичі і інші.

Племя. Рід був найменшою клітиною давнього громадського устрою; вищим проявом громадського життя було племя. Але що таке племя, це річ не цілком ясна. Давній літописець подав нам імена різних племен, старався описати їх обичаї, але не зміг виразно сказати, чим саме було племя, яка була його суспільна структура. Нині можемо про це висловлювати тільки здогади.

Людей приналежних до племені лучили три головні прикмети: спільне походження, обичаї і територія.

Деякі племена зберегли традицію спільного походження. Так нпр. радимичі називали своїм предком якогось Радима, вятичі виводилися від Вятка. Радим і Вятко могли бути старшинами своїх родів і ці роди потім розрослися, розійшлися в різні околиці, але збереглася пам'ять, що вони походять від спільного предка, і від імені цього предка вони прийняли свою назву.

Літопис зазначає виразно, що племена відрізнялися від себе звичаями й обичаями: „мали обичаї свої і закони батьків своїх і передання, кожне свій звичай” — каже літописець. І оповідає про спосіб життя полян, сіверян, деревлян, їхні звичаї, подружжя і т. д. Такі племена, що відрізняються етнографічними прикметами, маємо ще дотепер у Карпатах; гуцули, бойки, лемки різняться від себе ношею, способом господарства, будовою осель, різними обрядами, говором, пісню; уважасмо їх окремими племенами. Також на Поліссі, над Прип'яттю, збереглося племя поліщуків зі своїм окремим способом життя. А навіть і по рівнинах, де народний псбукт скорше змінється, можемо ще відрізнити окрему ношу й звичаї чернігівців, полтавців, подолан і т. д. Давні племена відрізнялися від себе різнородними етнографічними прикметами, але ці прикмети виступали різкіше як тепер. Як поодинокі племена жили далеко від себе, рідко з собою стрічалися і кожна околиця могла зберегти свої окремі обичаї. Ще нині нераз подолани жартують з підгірян, висмівають їх звички; бувають також легкі непорозуміння між придніпрянцями та галичанами, але ці різниці не перешкоджають у тому, щоби сини одної землі почувалися одним народом. У давні часи було інакше. Літописець, як ми бачили, рішуче осуджує обичаї сіверян і деревлян і уважає їх за дикунів; з його слів бє погорда й майже ненависть до людей, які мешкали в недалеких сусідстві від Києва; племінні різниці були такі різкі, що племена ставали проти себе, як окремі ворожі народи.

На відчуження племен впливали також географічні причини. Кожне племя займало відокремлену географічну країну; звичайно над більшою рікою: деревляни над Прип'яттю, дуліби над Бугом, сіверяни над Десною, поляни над Дніпром. Великі пущі й багна відділяли неперехідними перешкодами навіть близько до себе положені околиці; кожне племя жило немов за недоступним муром і розвивало своє самобутнє життя.

Україна в ці давні часи виглядала як мозаїка, складена з різнородних і різнобарвних етнографічних територій, — лежали окремі, незв'язані землі, чекали на сильну руку, що зведе їх у одну цілість.

Влада. Слов'янам й антам не володіє один муж, але споконвіку живуть вони громадством і спільно рішають усе присмне та прикре", пише грецький письменник Прокопій. Такий устрій у слов'ян річ цілком природна. Основою громадської організації був рід зі своїм старшиною - начальником. Старшина мав владу над родом, але

у важніших справах радилися з членами роду та йшов за їх голосом. Так само коли рід з родом хотів порозумітися, старшини родів сходилися на спільну раду. Це було справжнє громадоправство: невеликі громади-роди рішали між собою всякі справи.

Словянська рада звалася вічем. В який спосіб скликувано віче у тих часах, не маємо відомостей; пізніше гаслом був звук труб. Рада велася без якогось означеного порядку; перший голос мали старшини, пізніше інші члени громади. Що рішили „лучші мужи“, це обов'язувало менше значних; що рішив город, тсго мали триматися сусідні оселі.

У деяких племенах були ширші племінні організації. Як де були сильніші традиції спільного походження і роди трималися солідарно, могло прийти між ними до тіснішого союзу. Але ці ширші організації рідко були трівікі. „Вони не мають одної влади й живуть у ворожнечі з собою“, пише про слов'ян грек Маврикій; „багато в них старшин і вони не живуть у згоді з собою“. Буйні, неуступчиві, замилювані у свободі слов'яни рідко могли спромогтися на спільний і згідний виступ.

Не легка річ була вийти із стану анархії і створити тривку владу. Поки слов'янські племена жили у лісах і багнах, відокремлені від себе, без контакту з широким світом, не відчували потреби організації. Для полагоди справ у малій, невиноробленій окрузі вистарчала патріархальна влада місцевих старшин. Але українська земля не могла на вічні часи залишитися такою нерозвиненою, мертвою країною. Сусідні народи ворухилися, розвивалися все більше, організувалися, боролися з собою — і відгомони їх змагань мусіли дійти і до далеких слов'янських країн.

Чужі впливи доходили до України двома шляхами — торгівлі і воєнних походів.

Торгівля. Українська земля лежала на перехрестю важних торгових шляхів, — між північчю й полуднем та між сходом і заходом. Між Балтійським і Чорним морем природні дороги вели руслами великих рік. Дніпро, Дністер, дунайські притоки, вказували шлях з полудня до середини східної Європи; з півночі назустріч їм виходили Висла з Бугом, Німан, Двина й притоки Неви.

Від сходу, від Каспійського моря, вигідним шляхом була могутня артерія Волги і недалекий від неї Дін. Вододіли між ріками були низькі і вузькі, без трудно можна було їх переходити, вододілами протоптувано також перші сухопутні дороги. Нерозсліджені, таємничі країни здавна притягали до себе цікавих, на все рішених купців, що шукали за цінними сировцями і мали охоту відкрити собі терен для збуту свого краму. Греки, римляни, араби, жиди, хозари, туркестанці, перси, візантійці — в різних часах з різних сторін перли у недоступні східно-європейські нетри; свідомством того є цілі скарби чужосторонніх монет, заховані у землі, — значать вони шляхи, якими йшла давня торгівля.



Слов'янський горщик.

Зі сходу торговий шлях прямував з Туркестану й Персії на Каспій і звідси на Волгу і Дін. Цією дорогою приходили перси, араби і найближчі до України хозари. Вони пошукували за шкірками соболів, горностайів, бобрів, куніць, білок, купували теж віск, мед, риб'ячий клей і невідьників. Привозили з собою прикраси, особливо намиста для жінок, зброю, гарпуни до риболовлі.

З чорноморських грецьких колоній, з Криму й Візантії, торгівля йшла Дніпром. Греки купували футра, мед, віск і невідьників, а доставляли матерії, посуд, прикраси, зброю з надморських озер, привозили також сіль. Від степовиків до слов'ян йшла худоба й коні.

Північні, скандинавські країни мали на збут залізні вироби, особливо мечі і списи, а брали футра.

З західних країн, з Чехії і Німеччини, довозили також зброю і металеві вироби, а шукали за невідьниками.

Поява чужих купців мала незвичайне значіння для місцевого населення. Продукти, що дотепер не мали особливої ціни, нараз ставали дорогі і рідкі; футра й шкури, віск і мед, примітивні здобутки лісового господарства, йшли на експорт у далекі краї. Над ріками, в більше оживлених місцях повставали купецькі агенції; користали з цього сусідні оселі, що займалися доставою сирівців, розвивалася внутрішня торгівля. Зростала й культура, бо купці в обмін давали чужоземні вироби. Племена, що були при торгових шляхах, скорше як інші вийшли із стану варварства. Ці торгівлі зносили причинилися немало й до зросту свідомості й удіпшення державного ладу.

Городи. Не тільки мировою дорогою йшли зв'язки з сусідами; ще частіше слов'яни мусіли боронитися від ворожих нападів. Вже в історичні часи попри слов'янську територію переходили кочові орди гунів, аварів, болгарів, мадярів; з історії про „примучування“ дулібів обрами знаємо, кілька терпіли слов'яни від диких степовиків. А кількож було різних нападів, про які історія не дала нам ніяких звісток. Невільники з України в ці століття були на всіх торговищах світа, — в Туркестані, Персії, Арабії, Єгипті, Італії, Іспанії; вивозили їх сотнями і тисячами. Вивіз такий не був можливий мировим шляхом; щоби наловити стільки людей, треба було висилати цілі збройні експедиції, і то не раз і не кілька разів. Спокійне, незорганізоване населення далеких пуш ставало жертвою диких, озброєних ватаг, якими кермували купці з далеких сторін. Кількож то знущань і ганьби прожили тоді безборонні слов'янські племена...

Але ці наїзди чужинців мали і свій корисний вплив. Слов'яни, як каже Маврикій „не дали наломитися в ярмо чужої влади“. Під загрозою неволі і знищення почали організуватися і боронитися.

В лісовій смузі України, на Київщині, Чернігівщині, Волині і Галичині дотепер залишилася величезна кількість городищ, земляних укріплень. В Київщині нараховано їх 450, на Волині 350, в Галичині до сотні і т. д. Все те останки колишніх слов'янських городів. Стоять вони по недоступних горах, над ріками, між багнами, на островах. Мають звичайно плян кола, часом ідуть по 2—3 вали рівнобіжно. Колись вали були ще укріплені деревляним частоколом. Ці укріплення повстали в часи, коли слов'яни почали організувати оборону від степовиків. Так багато городів було на наших землях, що скандинавці звали Україну „землею городів“.

Хто й коли будував ці городи, це залишиться для нас вічною тайною. Деякі городища такі великі і могутні, що до їх будови треба було сотень рук і років часу; не знаємо й не знатимемо ніколи, які могутні організатори плянували цю систему оборони й якими силами її виконали. В кожному разі в початковій історії нашого народу це було епохальне діло: городи забезпечили наших предків від загину.

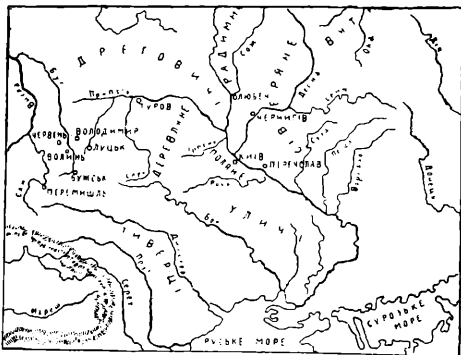


Броня (панцир) з княжих часів.

Городи стали осідками сильнішої влади. Племя, яке мало на своїй території добре укріплені городи, не тільки не боялося сусідів, але й саме могло накинути їм владу. Менші оселі мусіли признати провід городу, ставали його „пригородами“. Старшина, що володів у таким городі, ставав начальником усіх сусідніх родів, їх князем. Колиж з корисним стратегічним положенням сходилося також добре положення торгове, коли город був над великою сплавною рікою, або на перехрестю шляхів, — тоді влада князя мусіла знайти признання в цілій окрузі.

На заранні історії на наших землях була вже ціла низка сильних городів, що стали столицями своїх округ. Київ і Переяслав над Дніпром, Чернігів над Десною, Турів на Поліссі, Волинь — це найстарші наші столичні городи. Але хто їх заснував, які були їх початки, як далеко сягала їх влада, які території при них зорганізувалися — про все те пам'ять пропала у темряві віків.

Неясні перекази залишилися тільки про словянську державу на Волині. Передав їх арабський географ Масуді з першої половини X ст. Він пише: „Зпоміж цих народів один попереду, за давніх часів мав владу над іншими, князь його звався Маджак, а сам нарід звався Валинана. Цьому народові за давніх часів корилися всі інші словянські народи, бо влада була його й інші князі його слухали“. Валинана це ім'я вірно волиняни. Над Бугом був колись город Волинь, залишилося по ньому оборонне городище. Тут була найдавніша столиця волинської землі.



Українські племена в X віці.

ІV. ПОЧИНИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київ, мати українських городів. Зпоміж усіх городів України перше місце займав Київ. Літописець називає його матерю українських городів. Своє значіння Київ завдячував передусім незвичайно корисному географічному положенню. Дніпро, над яким стояв город, був одним з головних комунікаційних шляхів східної Європи, — від передісторичних часів ішла туди жива торгівля. Недалеко Києва впадають до Дніпра дві його головні притоки, з правого боку Припять, з лівого Десна; це ще збільшало вагу Києва, робило його осередком місцевого торгу і господарського життя. До зросту Києва немало причинялася родючість полянської землі: один з літописів оповідає, що земля була тут така буйна, що як кинено у неї раз зерно, то й на другий рік сама родила. Тому у полян, скорше як у інших племен розвинулося хліборобство.

Початки Києва можна прослідити до камяної доби. Вже в часи палеоліту існували тут людські оселі; з часів неоліту залишилися багаті останки, нпр. ненарушена печера з кременям знаряддям, останками посуду, слідами огнища та їжі. У пізніші часи була тут уже людна оселя; деякі учені здогадуються, що „Дніпрове місто“ готів, це саме Київ. У східних подорожників Київ низивається Сомбат, ця назва дотепер невияснена. Араби знають вже нинішнє ім'я города, вимовляють його „Куяба“.

Наш літопис зберіг легендарні оповідання про заснування Києва. Назву міста нарід виводив від імені основника, Кия. Але хто був Кий, про це були різні оповідання. Одні уважали Кия перевізником на Дніпрі, „біля Києва був тоді перевіз з другої сторони Дніпра; тому казали — на перевіз на Київ“.

Інший переказ говорить про Кия та його двох братів. „Були три брати, одному на ім'я Кий, другому Шек, третьому Хорив, а сестрі їх Либедь“, оповідає літопис. „Кий сидів на горі, де сьогодні Боричів яр, Шек сидів на горі, що нині називається Шекавиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця. І поставили город на ім'я найстаршого брата і дали йому ім'я Київ“. Літописець не приймає переказу, немов то Кий займався перевізництвом. „Несвідомі кажуть, що Кий був перевізником. Якби Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. А Кий княжив у своїм роді і як прийшов до царя (візантійського цисаря), то як кажуть, цар показав йому велику шану. А як вертався, прийшов до Дунаю, полюбив це місце, побудував малий городок і хотів осісти зі своїм родом, але не дали йому сусідні мешканці. Ще досі дунайці називають це городище Києв-“



Лови на ведмедя.

цем. Кий вернувся до свого міста Києва і закінчив своє життя; і брати його Щек і Хорив і сестра їх Либедь тут померли*.

В деяких текстах літопису (а саме у перемиській літописі, якого звістки використав польський історик Длугош), оповідання про трьох братів закінчено так: „По смерті Кня, Щека і Хорива сини їх і в н у н и, що походили від них у прямій лінії, княжили мн о г і л і т а“. Отже були перекази і про наступників перших князів про цілу київську династію.

Перекази та історія. Переказ про Кия, це так званий етимологічний міт: від імені міста витворено постать засновника міста; таксамо римляни від назви Риму вдумали імя Ромула. Перекази про початки Києва записано тоді, як город існував вже кілька століть; важко вже було відкрити все давно забуте минуле. Для нас це не історія, а легенда.

Але київські перекази вірно віддають загальне тло, на якому творилась держава. Київ певно зразу був малим городком, який побудував якийсь осадник зі своїм родом. Так повставали усі наші оселі й городи. Поселенці по якомусь часі не могли поміститися разом і тому частина їх переселилася на сусідні місця, — такі як Щековиця чи Хоривиця. Деякі старшини зі своїми родами мандрували ще далше, так як Кий аж на Дунай, і там пробували поселитися. Цілком правдоподібне є також оповідання про „Київ перевіз“ на Дніпрі. Мостів на ріках ще тоді не було, а що комунікація між обома берегами ріки була конечна, займалися нею постійні перевізники. Дуже можливе навіть те, що один і тойсам рід протягом кількох поколінь мав владу в тому самому місці — цеж виникало з основ родового устрою.

У народніх переказах збереглися загальні зариси минулого, хоч сам зміст подій затратився у людській пам'яті.

Про первісну організацію влади у Києві можемо догадуватися дещо на основі того, що знаємо про пізніший устрій київської землі. Провідну роль мали тут, як і в інших племен, „луччі люди“, місцева аристократія. Це були старшини родів, начальники городів та ті люди, що доходили до більшого значіння, завдяки розвиткові торгівлі. Називали їх також с т а р ц я м и або більшими людьми, „б о л я р а м и“ з чого потім пішла назва бояр. Важніші справи вони рішали на вчү, що відбувалося на площі по середині міста. Що рішила аристократія міста, за тим ішли й „пригороди“.

Воєнні сили були організовані десятичною системою. У важніших містах, Києві, Вишгороді, Білгороді були т и с я ч ь к и, які старшували над округами, що звалися т и с я ч а м и. Тисяцьким підлягали соцькі і десятники чи старости, що були старшинами менших округ.

Влада Києва у перші часи не розтягалася далеко. Під впливами міста була тільки земля полян у своїх вузьких межах. На північ природною межею була річка Ірпень, на півдні зразу Стугна, згодом Рось. У тих тісних межах творилися основи могутньої пізнішої київської держави.

Під владою хозар. Традиція про перших київських князів є убога і непевна — це доказ, що ці князі не мали ще більшої сили і значіння. Не тільки не поширили своєї влади на дальші племена, але навіть не все могли утримати незалежність своєї землі.



Вид Києва над Дніпром.

Найдавніший літопис подає нам оповідання про те, що поляни були під владою хозар. Хозарська держава, як уже знаємо, з початком VIII сторіччя поширила свої границі знад Каспію і Волги на Дін і дійшла до Дніпра. Хозари вели широку торгівлю і старалися опанувати великі ріки, що були головними комунікаційними шляхами. Змагали вони до того, щоби у своїх руках зосередити весь торг продуктами лісового господарства, що йшли з середини східньої Європи. Вони підбили зразу племя вятичів, сіверян і радимичів, пізніше запанували вони також над полянами.

В який спосіб це сталося, наш давній літописець не зміг пояснити докладніше. Він каже тільки, що хозари знайшли полян у їх оселях на горах над Дніпром. „І сказали хозари: платіть нам дань. Нарадилися поляни і дали їм від диму (тобто замешканої хати) меч. І хозари понесли до князя свого і старшин та сказали: знайшли ми нову дань. Вони запиталися, звідки. Ці сказали: в лісі, на горах, над рікою дніпровською. Тамті питалися, що саме дали. Вони показали меч. Тоді хозарські старці сказали: не добра ця дань, княже. Ми воювали зброєю гострою з одного боку, тобто шаблями, а у них зброя гостра на обі сторони, тобто меч. Будуть вони брати дань з нас і з інших країн. Так і сталося пізніше“.

Хозари опанували Київ десь з початком VIII ст. Хозарська влада не була мабуть тяжка, бо хозари не мішалися у внутрішні відносини підбитих племен, а тільки стягали з них дань. Вятичі платили шеляг від рала, поляни, коли вірити літописцеві, давали меч з кожної хати.

Пам'яткою хозарської влади залишився титул, якого вживали пізніше київські князі; так напр. письменник Іларіон називає Володимира

Великого „великим каганом“; це слово стрічається й у „Слові о полку Ігоря.“

Варяги. Серед важких спроб і невдач народжувалася державність на Україні. Різні наші племена змозгли до широкої організації, єдналися у союзи, будували великі укріплення, займали просторі території. Держава дулбів на Волині мала славу назіть в арабів. Київ був живим торговим і політичним центром і до нього прямували різні народи. Але все таки не вдалося нашим предкам: будувати сильної і тривкої держави, що могла оборонитися від ворожих наступів і перетримати всі історичні бурі. Така держава з'явилася, щойно як прийшли з півночі варяги.

Варяги — „заприсяжені дружини“, походили із Скандинавії. На заході називали їх норманами, людьми півночі. Під кінець VIII. віку вони почали масово покидати свою убогу, холодну батьківщину і шукали щастя у далеким морських виправах. Єдналися у дружини під проводом ватажків — кунінгів (князів) і на човнах пускалися морем у різні сторони. Виправлялися до близької Данії, до Англії, на побережжя Франції, доплили до Іспанії, перепливали ціле Середземне море аж до Малої Азії. Перші вони за людської пам'яті переплили Атлантийський океан і попри Ісландію дісталися до Гренляндії і Лябрадору — були першими відкривцями Америки на кількохсот років перед Колумбом. Також часто пускалися на Балтійське море і гирлами рік пішли до середини східної Європи.

Варяги були мореплавцями, вояками, розбійниками і купцями. Жадоба слави і добучі гнала їх з країни до країни. Сміливість, відвага аж до одчаю, погорда смерті — це прикмети цих лицарів — вікінгів. У стрічі з протизником були рішучі і безоглядні. З димом пускали ворожі оселі, без милосердя вирубували людей, забирали й вивозили з собою все, що мало якусь цінність. При своїй відвазі і очайдушності були також практичними купцями; невільників та добу, добу грабіжів, висилали великими транспортами до країн, де можна було їм корисно продати.

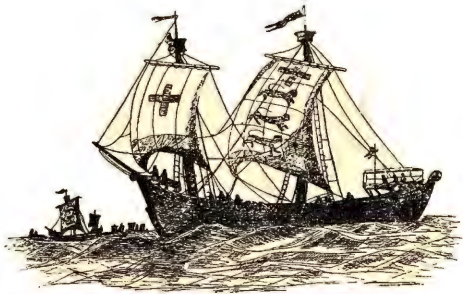
Варяги у Новгороді. У східній Європі варяги опанували наперед прибалтійську смугу. Німан, Двіна, Нева з притоками й системою озер, це були вигідні шляхи, якими варяжські фльотили без труду могли дістатися у глибину краю. Зразу підбили вони прибережні племена фінів, потім дійшли до землі слов'ян в околиці Ільменського озера. Не відрізу зайняли ці країни. Місцеві племена ставили їм опір і треба було низки нападів і походів, щоб ці землі трішки опанувати. У здобутих околицях варяги ставили свої городи, що рівночасно були їх торговими осередками. З часом витворилася тут сильна державна організація, якої осередком був Новгород над озером Ільмен.

Про прихід варягів літопис дає своє оповідання, в якому справа зображена так, немов то слов'яни самі запросили варягів до себе.

Варяги домагалися дані від слов'ян, але ті виступили проти напастників і вигнали варягів за море. І почали самі собою володіти. І не було у них правди і повстав рід на рід і були у них чвари, самі почали воювати з собою. І сказали собі: пошукаймо князя, що володіє би над нами і судив нас справедливо. І дали знати до варягів: земля наша велика й багата, але ладу у ній нема, прийдіть княжити і володіти над нами. Прийшли тоді

три брати варяги з своїми родами і стали князювати: Рюрик в Новгороді, Синеус на Білоозері, Трувор в Ізборську.

Це оповідання про „покликання варягів“ у давні часи приймалося з певним довір'ям, — не раз навіть було аргументом у політичних дискусіях. Але історична критика показала, що тут, таксамо як у інших літописних оповіданнях є тільки далекі неясні в'дгуки минулого. Не таким мирським способом, а серед боїв і жертв добули собі варяги владу над слов'янами.



Скандинавський корабель з X. ст.

РУСЬ. Норманські завойовники були відомі також під іменем Руси. З цією назвою стрічаємо варягів завжди у візантійських джерелах: „Варангой Рос“. Довгі часи назва Русь була національним іменем українського народу. Що означала ця назва і звідки вона походила, про це є серед істориків різні думки.

Але найповніше дослідив питання про „Русь“ акад. М. Грушевський, найвидатніший історик України. І він прийшов до таких висновків: „Очевидно, „Русь“ було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як усі спроби вивести руське ім'я від інших, чужих народів — північних і полудневих — не вдаються й досі, то приходить ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем київської околиці. З тим звертає на себе увагу співзвучність цього імені з річкою Россю, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі“ (Грушевський, „Історія України-Руси“, т. 1, ст. 192-193). „А коли у Візантії не відрізняли часом варязьких зайд від русинів-слов'ян, то, річ відома, на Русі в IX-X ст. у княжій службі було багато варягів“ (Там же, ст. 386). Отже, „малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю є центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імені, — се Русь властива“ (Там же, ст. 190).

Варяги — Русь на Чорному Морі. З пізночі, із Новгороду, варязькі дружини стали прямувати на південь, на Україну. До Ільменського озера від полудня входить ріка Ловать; цією природною дорогою ішли варяги на південь, а від верхів'я цієї ріки зверталися до Двини та горішнього Дніпра. На низькому вододілі цих рік був т. зв. волок: човни перетягалися сушею від одної ріки до другої, мабуть на приготування до цього круглих вальцях.

Дніпром переходили вікінги через землі кривичів, радимичів, дрегоичів, дервлян та полян, а далі до Дніпрових порогів, до лиману і на широкі простори Чорного моря. Це був славний „путь із варяг в греки“, шлях від Балтійського до Чорного моря. Коли, в яких відносинах, серед яких подій, якими способами і жертвами варяги перейшли цю дорогу, про це не знаємо майже нічого. Не були вони перші на цьому шляху, бо споконвіку передиралися сюди різні купці і воювники; але серед первісної природи, у рідко заселених околицях треба було все наново й наново шляхи простувати. Варяги були останніми відкривачами цієї дороги, з того часу вже тут ніколи не переривався рух і жива комунікація.

Мов повині з гір так несподівано впади варяги на Чорне море. Спокійні, від віків ніким не непокоєні побережжя Криму, Малої Азії і царгородської сторони знайшлися нараз в огні війни і розбишачьких нападів. Яке враження робив на греків цей новий наступ „варварів“, про це маємо свіжі сліди у сучасних життях святих.

В житті св. Георгія Амастрідського збереглося оповідання про напад Русь на початку IX віку на місто Амастриду, в Малій Азії, недалеко Синопи. На яку пізніше не раз налітали своїми чайками запорожці.

„Напали варвари Рос, нарід як то всі знають, жорстокий і немилосерний, що не знає ніякої ласки для людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють жадобу крові, не мають втіхи ні в чому, тільки в убиванні. Оцей нарід, погибельний і ділом і іменем, почав руїну від Пропонтиди (море Мармара), перейшов далі до побережжя і дійшов до батьківщини святого; вирубував немилосердно усіх без різниці пола і літ, не жалів старих, не минав дітей, але всім ніс смерть озброєною рукою. Руїнує церкви, поганить святощі; ставив свої вітари, складає беззаконні жертви; шанує сіножаті, джерела й дерева“.

Легенда оповідає, що дальший наступ Русь затримав св. Георгій своїм чудом. Напасники ввійшовши до церкви, побачили гробницю святого, думали, що там заховані скарби і почали розкопувати могилу. Але в цій хвилині „ослабли їм руки і ноги і звязані невидимими найдавами стояли ієрухомі, нужденні, повні дива і страху“...

Про подібне чудо оповідає життя св. Стефана Сурожського у Сурожі (тепер Судак) на Криму, що відноситься до події з початку IX віку.

Небагато років проминуло від смерті святого, як прийшов великий руський похід з Новгороду, князь Бравлини, дуже могутній; він знищив краї від Корсуня до Керчі і з великою силою прийшов до Сурожа. Десять днів билися тут з собою, а по десятих днях Бравлини силою переломив залізні ворота й увійшов з мечем до міста. Увійшов до церкви св. Софії, розбив двері і пішов туди, де був гріб святого. І в той час заслаб, лице його обернулося взад, лежав і точив пілу. І закричав: „Великим чоловіком є тутешній святий, ударив мене



Чорне море біля Криму.

по лиці і лице моє обернулося взад". Та сказав своїм боярам: „Поверніть усе, що ви взяли". Вони повернули все і хотіли вже князя взяти звідтам, але князь кричав: „Не рухайте мене, нехай лежу, бо хоче мене зломити старий святий муж, притиснув мене і душа хоче вийти з мене". Та сказав: „Скоро виженіть військо з цього города і щоби воєня не взяли нічого"... І врешті Бравлін переконаний чудом охрестився.

Це припадкові звістки, які маємо про варязькі походи на Чорне море. Таких походів було певно далеко більше, це видно хочби з того, що Чорне море дістало ім'я Р у с ь к о г о м о р я. Ця назва стрічається і в літописі і у західніх письменників. З варягами появилася нова сила, що мала відтепер рішати про долю чорноморських країв.

Аскольд і Дир. Варяги не тільки користувалися Дніпровою дорогою, але й опанували землі, що лежали по обох сторонах ріки. Коли і яким способом поширилася тут їх влада, про це не знаємо майже нічого. Можемо догадуватися, що варязькі дружини здобували наперед укріплені городи, що були над Дніпром, як нпр. Смоленськ і Любеч, а звідтам підбивали вже дооколишнє населення. Таким способом дійшли до Києва.

Літописець оповідає, що у Рюрика було двох розумних мужів, Аскольд і Дир; не походили вони з його роду, ані навіть не були боярами. Вони випросилися у Рюрика, що підуть з своїм родом на Царгород. Поїхали Дніпром і по дорозі побачили городок на горі. Питалися місцевих мешканців, який це город. Люди відповіли: „Були три брати, Кий, Шек і Хорив, вони поставили цей сгородок; але вони вимерли, а ми сидимо і платимо дань хозарам". Аскольд і Дир залишилися у Києві, зібрали багато варягів і почали володіти у полянській землі.

В цім переказі Київ зображений, як малий, незначний городок. В дійсності Київ мав уже парусот років існування за собою і був уже великим містом, найзначнішим над Дніпром.

Чи Аскольд і Дир княжили разом, чи може Аскольд на кільканацять літ попередив Дира, про це різно здогадуються історики. Імя Дира згадує арабський письменник Масуді: „Першній між королями слов'янськими то король а ль-Дир. Він має великі міста, великі залюднені оселі; в столицю його держави приходять музудманські купці з різним крамом“. Київська держава тоді вже заслуговувала на увагу, коли про неї такими словами висловлюється подорожник араб; араби вели тоді торгівлю по цілому світі й уміли оцінити значіння кожної країни.

Похід на Царгород 860 р. В недовгому часі Київ дав пізнати свою силу навіть могутній Візантії. Візантійська держава була спадкоємцем світлості старого Риму. У хуртовині переселення народів вона втратила значну частину своїх земель, але ще сильно трималася на балканському півострові. Константинопіль, „новий Рим“ положений на межі Європи з Азією, був одним з кількох найбільших торгових світа, притягав до себе купців з найдаальших сторін. Поруч з тим столиця візантійських цесарів була незвичайно сильною фортецею; укріплена довкруги мурами і баштами, фосами і морем грізно дивилася на сусідів і ворогів, здавалася такою недоступною, що навіть араби у своїх підбоях не важили її добувати.

І проти цього грізного Царгорода рушили несподівано сили київської держави.

Візантійський цесар Михаїл виправився саме у Малу Азію, коли 18 червня 860 р. під Константинополем появилася київська флота. Кораблів нараховано двісті — величезна морська сила! Наїздки переплили без перешкоди Босфор і підійшли під саму столицю. На місто упав жак. Царгородський патріарх Фотій (той сам, що не хотів признавати старшинства папи) у своїх проповідях нагадував пізніше цю грізну хвилину...

„Чи пригадуєте той страх, ті сльози і плач, в який ударило місто в останньому одчаю? Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, як життя у всіх нас збиралося зйти з заходом сонця і світ нашого існування мала прогинути глуха темрява смерті? Чи пригадуєте той час гіркий і тяжкий, коли прийшли до нас чужоземні кораблі, і подуло до нас

щось суворе, дике, погубельне? Коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм давало мнле і легке плавання, а на нас піднімало суворі хвилі війни? Коли вони ішли попри місто зі зброєю і загрожували нам смертю від меча? Коли вся людська надія залишила людей і місто держалося надією на єдину оборону чід Бога? Коли переляк і темрява опанували розум й ухо приглухувалося тільки до одної вісти: чи вже вороги добули мур й опанували місто?...



Константинополь.

Але київські війська не думали добувати сильної твердині, вони шукали тільки добичі. Царгородці дивилися безсилно з мурів, як юрба наїздників опанувала передмістя, руйнувала дома, різала воли, коні, птицю, забирала на кораблі все, що тільки можна було забрати. Хто боронив свого майна, того стрічала смерть; варяги зробили страшчу різню. „Все було наповнене трупами, в річках вода ставала кривава, джерел і ставів не можна було пізнати, так були закидані трупами; мертві тіла загноїли ріллі, завалили дороги, гори, горбки; долини і провалля нічим не різнилися від цвинтарів“, оповідає своїм перебільшеним стилем патріарх Фотій.

Але наступ тривав коротко. Як несподівано появилася київська флота, так несподівано відіхала. Причиною відступу було те, що цісар Михаїл дізнався про небезпеку, в якій опинилося місто і вернувся з походу. Фотій приписує відворот ворога опіці Божої Матері: побожне населення у процесії носило по мурах одіж Богородиці і на цей вид напасники завернули від міста. Пізніше повстала легенда, що святу одіж занурено у море, піднялася буря і розбила кораблі Русі.

Візантіяці не могли надивуватися відвазі і сміливості Русі. „Нарід не славний, нарід про якого дотепер ніхто не згадував, нарід, який ми ставили нарівні з невільниками — а таке здобув собі імя, такий став славний! Зневажуваний і бідний — дійшов до такого значіння і богатства. Жив десь далеко від нас, варварський, кочовничий, без зброї, без ніякого військового мистецтва — так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська... Ті, для яких грізна була колись сама чутка про ромейів, — підняли зброю проти нашої держави і у долоні плескали і сподівались взяти столицю як гніздо птиці...“

Літопис каже, що похід 866 р. був під проводом Аскольда і Дира. Оба князі ходили також проти печенігіз, що тоді появилися вперше в степах і загородили Україні перехід до Чорного Моря. Печенізьку орду розбито.

Часи Аскольда і Дира були початком могутности Київської Держави. Київ вперше виступив не тільки як торговий город, не тільки, як осередок землі полян, але вже як центр надніпрянської держави яка розпоряджала значними воєнними силами і могла ставити чоло навіть всесильній Візантії.

Але ці перші організатори нашої держави трагічно покінчили вік.



Аскольдова могила у Києві.

V. ОЛЕГ, ІГОР, ОЛЬГА.

Початки князювання Олега. Аскольд і Дир, як каже літопис, не походили з княжого роду, не були навіть боярами, а звичайними вояками з дружини Рюрика. Але заснували у Києві сильну державу і вважалися самостійними володарями. Не знаємо їх відносин до Новгороду, де був перший центр варяжських здобувців. Мабуть відносини не були добрі; київські князі либонь не признавали зверхності новгородської держави, може навіть ставили їй які перешкоди у поширенні на південь. Поки жив Рюрик, відносини були може й напружені, але не приходило до явної ворожнечі.

Але коли Рюрик умер (літопис кладе його смерть на 879 рік), ладу обняв рішучий і енергійний Олег, опікун Рюрикового сина Ігоря. Він пригадав некаяже походження Аскольда й Дира і поставив усунути їх з Києва.

882 року Олег зібрав велике військо — варягів, піддалася фінські народи чужі і мерю та із словянських племен словін і кривичів — і рушив великим походом на південь. На Дніпровім шляху добув два найбільші городи, Смоленськ і Любеч, й осадив там свої залоги, а далі пішов на Київ.

Про події у Києві літописець оповідає такий переказ:

„Прийшли до київських гір й Олег побачив, як княжать Аскольд і Дир. Поховав вояків у човнах, а інших позаду поставив, а сам поїхав з малим Ігорем на руках. Приплив під Угорське, заховав своє військо і прислав до Аскольда й Дира зі словами: „Я купець, ідемо до Греції від Олега і Ігоря княжича; прийдіть до нас, до родів своїх“. Аскольд і Дир прийшли. Тоді височили всі з човнів і Олег сказав Аскольдові і Дирові: „Ви не князі і не княжого роду“, — тут вояки винесли Ігоря — „а це син Рюрика“. Й убили Аскольда й Дира, винесли на гору і там похоронили...”

Так говорив київський переказ. Не маємо змоги перевірити, що в ньому правда, а що легенда — фактом є те, що в Києві почав княжити новий князь, Олег.

Пам'яткою по обох князях залишилися могили. Аскольдова могила є на Угорськім. Пізніше побудовано там церкву св. Миколи; може Аскольд був християнином, бо є також вістка, що князь, який ходив на Царгород, при згоді з Візантією прийняв християнство. Могили Дира показувано недалеко пізнішої катедрі св. Софії, за церквою св. Ірини.

Держава Олега. Часи князювання Олега літописець кладе на 879—912 р., мав він княжити трицять три роки. Але ці дати сумнівні; одинока цілком певна дата, це 911 р., коли Олег склав договір з греками.

Олег був сильною індивідуальністю і постать його глибоко вбилася у народню пам'ять. Свідчать про це різні перекази, в яких князь виступає як мудрий, далекозорий володар. Був він відважний лицар-вікінг, водив свої війська у далекі, заморські походи, але рівночасно умів правити своєю землею і різномодні племена скував в одну сильну державу цілість.

По опануванні Київ і полянської землі Олег звернувся до сусідніх племен. Наперед підбив деревлян (883 р.); не пішло це легко, бо деревляни боронилися, але „примучив“ їх і наложив на них



Дніпрові пороги.

дань з чорних куніць. Дальше рушив на сіверян (884 р.), як підлягали хозарям; хозарська держава почала вже підупадати й сіверяни добровільно піддалися під владу Києва; зате дістали меншу дань. З черги Олег завоював сусідніх радимичів (885 р.), вони платили йому, як і хозарам дань по шелягові від рала. Ходив походами також на уличів і тиверців, але у далеких степових околицях не зміг їх покорити. Ці два племена, а також дуліби і хорвати стали покищо тільки союзниками київського князя.

Таким способом володіння Олега сягали від Балтійського моря і Новгороду до середнього Дніпра. Головними городами на цій території були: Київ, Чернігів, Любеч, Смоленськ, Полоцьк, Псков, Новгород, Ростов. Значніші простори Ольгової держави лежали на півночі, у землях північних словян та фінів; з українських племен тільки найближчі до Києва признали владу Олега. Але вага держави все більше пересувалася на південь, на Україну. Олег переніс столицю своєї держави з Новгорода до Києва. „Це буде мати городів руських“, сказав князь. Це було вимовним доказом, що українські землі виходять на провідне місце у східній Європі.

Організація Ольгової держави була побудована на простих, військових основах. Рішальним чинником був князь і на його дворі був осередок влади. По інших городах були намісники назначені князем, що також називалися „світлыми і великими князями“. Послух підбитих племен утримували князі залоги, що складалися з самих заможних варягів. Паююча верства була в цілості норманська, як це вказують імена „русинів“, записані у договорах з греками. Держава го-

лозно стягала данини з покорених народів; в означений час військо виправлялося на „полюддя“, і збирало дань у натурі, як шкіра, віск, мед і ін. У внутрішні справи підбитих племен князь не мішався; вони рядилися самі собою, під управою місцевих родових чи пле-мінних старшин.

Торіаппа. Продукти лісового господарства, зібрані з підбитих земель, були підставою київської торгівлі. Олегова держава обіймала цілий „шлях з варягів до греків“ і мала змогу розвинути широкі торговельні звязи. До того часу східно-європейський торг був голов-но в руках хозарів, що визначалися таким купецьким хистом як жиди. Тепер хозар відсунуено від Дніпра, а всю торгівлю взяв у свої руки київський князь.

Цісар Константин Порфирородний оповідає широко про те, як виправлялися в ті часи купці Дніпром до моря.

Весною з усіх країн, що є під владою київського князя, збира-ються човни у Києві. Підвладні слов'яни, особливо кривичі, зимою вже вирубують дерево у лісах, роблять човни і на весну Дніпровими при-токами везуть їх до столичного города. У Київщині перероблюють ще ці човни (видно на варязький спосіб), дороблюють керми і весла та вантажать на них усякий припас. В червні ціла фльота рушає з Ки-єва до Витичева, дещо нижче на Дніпрі. Тут чекають три дні, аж зі-дуться човни з усіх сторін. Тоді плывуть рікою і доходять до Дніпро-вих порогів.

Константин подає імена порогів у двох мовах — „руській“, тобто норманській. та слов'янській.

Перший поріг звється Ессупі, що в обох мовах означає „не спи“. Це поріг вузький, але по середині його є скелі круті і високі, що стремлять немов острови. Вода бється об них і пініться, спадає водопадом і счиняє страшний гук. Подорожні не відважуються сюди плисти, але пристають поблизу, висаджують на суходіл людей, а інші речі залишають у човнах; роздягаються, пробують ногами, щоб не вдаритися на камінь і палицями попихають човен уперед. З великою обережністю між кручами й берегами переходять цей перший поріг.

Коли перейдуть небезпечне місце, забирають з берега решту люду і приходять до другого порога, що по руськи звється Ульворсі, по слов'янськи Острівний поріг. І цей поріг подібний до пер-шого, тяжкий і трудний до переходу; знову висаджують людей і пе-реводять човни, як і попереду. Подібним способом переходять і тре-тій поріг, званий Геляндірі. що по слов'янськи значить „гум по-рога“. Дальше четвертий поріг, що по руськи звється Аєіфор, по слов'янськи Неясит (Ненаситець), бо у скелях того порога криються пелікани. При цім порозі пристають усіми човнами до берега, висі-дають на суходіл і втягають човни з води.

Невільники беруть на плечі човни і перносять їх або перета-гають аж за поріг; там спускають знову на ріку і човни плывуть далі. П'ятий поріг по руськи звється Воруфорос, по слов'янськи Больний, бо він творить велике озеро; знов тут перепроводжують човни через закруги ріки. Шостий поріг, по руськи Леанті, по сло-вянськи Вручий тобто „кипуча вода“, переходять так само. Пли-вуть звідси й до сьомого порога званого по руськи Струкуни, по сло-вянськи Напороже, це значить малий поріг. Дальше є брід, звя-ний Крайським; сюди переходять печеніги, як ідуть на Херсонезь.

Цей брід такий широкий як арена у цирку, а довгий, як далеко можна очима доглянути або стрілою дострілити. До цього місця доходять печеніги і тут б'ються з Руссю.

Як перейдуть це місце, пристають до острова св. Григорія (Хортиці) і тут складають свої жертви, бо є там величезний дуб. Жергують живі птиці, хліб, мясо і що хто має. Щодо птиць кидають жерез, чи їх зарізати, чи пустити живими. Від цього острова вже нема небезпеки від печенігів. Звідси плывуть чотири дні, аж прийдуть до лиману на усті ріки Дніпра. Тут є острів св. Етерія (Березань); спочивають тут два або три дні, направляють свої човни, вітрила, щогли, черги.



Греки передають дарунки Олегові. Малюнок з літопису.

Звідси плывуть здовж морського побережжя до устя Дністра і знову спочивають. При добрій погоді рушають далі, приходять до ріки Білої, відпочивають і доїздять до устя Дунаю. Берегом біжуть за ними печеніги; як море кине човни до берега, висідають усі і спільно відбиваються від печенігів. Далі плывуть попри болгарське побережжя до Константинополя. „Це бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога“, кінчить своє оповідання цісар Константин.

Похід Олега на Царгород. Торгівля з Візантією давала великі користи, але не все можна було вести її свobodно. Не тільки печеніги сприяли переїзд купецьких флотиль, але й самі греки неохотно стрічали київських купців. З непамятних часів греки мали торговий монополі на Чорному морі й їх колонії на всіх побережжях посередничали в обміні різних продуктів і виробів. Завдяки тому чорноморські міста дійшли до великого розцвіту і багатства. Тепер же північні приходні самі везли свій крам у Візантію і побережним оселям відбирали їх зиски. З цієї причини були жалі і невдоволення, тим більше, що варяги не раз грабили і нищили спокійні оселі. Візантія була з Чорномор'ям у тісних зв'язках і мусіла стати в обороні своїх міст. У власні інтереси старалася не допустити до зросту української торгівлі.

Україна знову мусіла боронити своїх інтересів. Олег, що добре орієнтувався у цих справах, розпочав з Візантією війну — вже не

для самої здобичі, як це робили варяги давніше, але щоби присилувати Царгород до зміни торгівельної політики.

Похід відбувся 907 р. Ця дата напевно й опис війни, який дає літопис, напів казковий.

Олег виправився з великим військом, де були і варяги і всі підбиті та союзні племена: поляни, деревляни, сіверяни, дуліби, тиверці, хорвати, радимичі, вятичі, кривичі, чудь, меря. Кораблів мало бути двісті, а на кожному по 40 людей. Частина війська виправилася кінно. Греки замкнулися в Царгороді і зачинили пристань. Олега війська вийшли на беріг, почали нищити околицю; знищили багато церков і палат, велику силу людей убили або взяли у полон.

Нарешті Олег задумав взяти Царгород підступом. Приказав своїм воюкам проробити колеса, поставив на колеса кораблі зі щоглами і вітрилами та при прихильнім вітрі дістався під саме місто. Греки налякалися, просили мира й обіцяли дати йому дарунки. Внесли йому їжу і вино, але він не прийняв, бо знав, що все затроєне. Греки настрашилися ще більше і казали: „Це не Олег, це святий Димитрій, посланий Богом на нас“.

Олег зажадав контрибуції. Почалися переговори. Олег вислав від себе послів Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава і Стаміда й вони склали договір з греками. Головні точки були так:

1. Греки зобов'язалися заплатити по 12 гривен срібла на кожного воюка і окрім цього мали дати дарунки для „великих князів“, що володіли у Києві, Переяславі, Любечі і інших значніших городах.

2. Послам, що приходили з Києва до Царгороду, цар мав давати від себе утримання.

3. Київські купці у Царгороді мали діставати т. зв. місячину, тобто удержання протягом 6 місяців, — хліб, мясо, рибу, вино, овочі. При поверненні діставали на дорогу харчі і всяке корабельне знаряддя, як вітрила, шнурі, якорі і под.

4. Олег дав обітницю, що його люди не будуть робити шкоди у грецьких країнах. До Царгороду купці мали входити одними воротами, у числі не більше як 50 людей без зброї, під наглядом царського урядовця. Мешкати мали тільки в означеному місці „у святого Мамі“ тобто біля монастиря св. Маманта.

5. Умову запрягли обі сторони: греки на хрест, варяги присягали на свою зброю і богів Перуна та Волоса.

Ця умова Олега з греками збереглася тільки у частині, але має велику цінність, бо це перший в історії договір України, перший акт українського державного життя.

Літописець оповідає далі, що Олег на знак перемоги вивісив свій щиг на воротах Константинополя.

Перед відходом Олег зажадав ще, щоби греки дали варягам шовкові вітрила а слов'янам полотняні. Але по дорозі на морі зірвався вітер і пороздирав шовкові вітрила варягів, а слов'янські вітрила лишилися цілі. Тоді сказали слов'яни: „Будемо триматися свого грубого полотна“. Цей анекдот показує, що слов'яни, хоч підбиті варягами, вже ставали сміливіші і злегка жартували зі своїх панів.

Олег вернувся до Києва з великою здобиччю — привіз золото, поволоки (дорогоцінні тканини), овочі, вина, всякі прикраси...

Другий договір з Греками. Кілька років пізніше, 2 вересня 911 р. Олег склав новий договір з Візантією. Які були причини

нових переговорів, про це не знаємо нічого. Може знову Олег вибирався походом і греки поробили йому нові уступки; або може торгові відносини обох держав вимагали ще нової, докладнішої умови. Цей договір, збережений в цілості, починається так:

„Ми з руського роду Карло, Інгельд, Фарлоф, Вермуд Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руал, Актеву, Труан, Лідул-фост, Стемид, вислані від Олега, великого князя руського і від всіх, що є під його рукою,

святих і великих князів і його великих бояр, до вас Льва, Александра і Константина, великих в Бозі самодержців, царів грецьких, на утримання і проголошення приязні, яка від довгих літ була між християнами і Руссю, волею наших великих князів та на їх приказ, та від всієї Руси, що є під його рукою“.

Договір складається з таких точок:

1. Русь зобов'язується утримувати приязнь з греками „від усієї душі і бажання“ та не доводити до ніяких спорів і боротьби. Такий сам обіт складають греки.

2. Коли станеться кому шкода, покривджений має ствердити це присягою.

3. Коли грек убє русина або русин грека, має понести за це смерть. Коли убийник утече, його майно мають забрати свояки убитого і його жінка.

4. Коли хто ударить другого мечем або чим іншим, за кару має дати 5 мір срібла. Коли винуватець є неможливий, має дати те, що може, навіть одяг, у якому ходить, та має скласти присягу, що не може добути нізвідки допомоги.

5. Коли хто зловить злодія на крадіжці і його убє, то це не рахується за провину. Колиж злодій дозволить зв'язати собі руки, то має звернути потрібну вартість того, що вкрав.

6. Коли вітри заженуть який човен до чужої землі, треба човен позернути власникам і перевести його через небезпечні місця. Коли човен розіб'ється, треба повернути поклажу, яка на ньому знаходиться.

7. Обі сторони мають визволити полонених бранців. Колиж якого бранця продано у чужу сторону, треба або відкупити невольника або дати ціну за нього належну.

8. Не буде перешкод людям, що хочуть вступити у чужу службу і залишитися у другій державі.



Олег під Царгородом.

9. Коли втече який невільник з Руси або викрадуть його, греки мають його повернути.

10. Коли хто умре з Руси у Візантії, а не залишить заповіту про своє майно, треба повернути це майно його своякам; колиж лишив заповіт, майно переходить згідно з його волею.

Цей договір усталив на довгі часи мирові відносини між Києвом та Царгородом. Протягом двадцятьох дальших років не було ніяких зачіпних походів з Києва на Чорне море. І що більше, між обома державами приходило навіть до союзу. Київський князі не противилися тому, щоби їх піддані наймалися на візантійську службу і доволі зарягів, а може й слозян служило у грецьким війську. Так нпр. „руський“ полк, в числі 700 люда, був біля 911 р. у візантійським морським поході на арабів; заплачено йому 100 лір золота, біля 920 р. Русь знову мала помагати Візантії проти Болгарії.

Походи на Каспійське море. В короткім часі після походу на Царгород Русь звернулася в іншу сторону, на Каспійське море. І тут також київська держава могла мати свої торгові справи. Як уже була згадка, зі сходу, з Туркестану, Персії і посередньо з Аравії йшли на Україну часто купці і купецькі каравани, що вивозили в далекі країни наші тодішні продукти, найбільше футра і шкіри. Можливе, що Олег і тут, подібно як на Чорному морі, старався скріпити позицію української торгівлі. Він від початку намагався усувати з Придніпрянщини хозар, — може хотів протерти дорогу для своїх купців на дальший схід. Але чужі письменники, що писали про цей похід, уважають, що Русь мала на меті виключно грабежі.

Історик Табарістану Магомед бен ель-Хасан оповідає, що 909 або 910 р. на Каспійському морі з'явилось 16 руських кораблів. Вони напали на місто Абесгун і пограбили та побили багато музулман. Але місцевий намісник нічю дігнав їх і погромив, а бранців порозсилав по різних околицях.

Араб Масуді передав нам опис великого походу Руси 913 р. Велика фльота, 500 руських кораблів, по 100 люда на кожнім, перейшла з Дону на Волгу. Сторожа хозарського кагана заступила їй дорогу. Русь просила дозволу перейти у Каспійське море, а за це обіцяла дати половину добичі. Каган погодився на це і кораблі перейшли з Волги на море та почали нищити бережні міста аж до „нафтяної землі“ (Баку). На тамошніх мешканців упав великий страх, бо з найдавніших часів не бувало, щоб який взрог на них напав, приходили тільки кораблі купців і рибалок. Дехто пробував боронитися, але ніхто не міг опертися великій силі напасників; багато музулман погинуло, а їх жінки і діти пішли у неволю. Так кілька місяців Русь панувала на Каспію. Пізніше зі добичю почала вертатися тою самою дорогою. Хозарському каганові, згідно з умовою, принесли частину здобичі. Каган був готов пропустити Русь до дому, але місцеві музулмани противилися тому і порішили помститися на ворогах за кривду свого народу. Русь відважно прийняла бій; військо вийшло з кораблів на берег і стало проти хозар. Три дні йшла боротьба. Але хозари малі кінноту і добру зброю й остаточно розбили руські полки, на місці мало полягати 30000 люда. Решта рятувалася утечею, але й тих побили сусідні народи. Так нещасливо покінчився цей великий похід.



Старовинний човен, вирубаний з одного пія

Смерть Олега Далекі походи і підбої Олега дали йому славу й ім'я незвичайної людини, казкового героя, чудодія. «І прозвали Олега Віщим,—бо були погани й названі», каже літописець-чернець. І про смерть Олега перказували незвичайну історію.

Питався Олег віщунів і знахорів, від чого він умре. Один віщун сказав: «Княже, умреш від коня, якого любиш і яким їздиш». Князь подумав і сказав: «Ніколи вже не буду ним їздити і не погляну навіть на нього». І приказав доглядати коня, але більше до себе не водити. По роках, коли вернувся з походу, пригадав собі того коня, призвав старшину конюхів і запитався: «Де мій кінь, якого я приказав кормити і доглядати?» А той відповів, що кінь згинув. Олег засміявся і висміяв віщунів: «Неправду говорять віщуни, кінь згинув, а я живу». Казав осідлати коня: «Поїду оглянути його кістки». Приїхав на місце, де лежали кости коня і голий лоб. Засміявся, зліз з коня і сказав: «Чи від цього лоба має прийти мені смерть?» І став ногою на кости. Але з конячого лоба вилізла гадюка, вкусила його в ногу, Олег заслаб і умер.

Плакали за ним усі люди плачем великим, оповідає літопис, понесли його і похоронили його на горі Щековиці.

Ігор. По Олезі київським князем був Ігор, син Рюрика. Тим способом на київському престолі засів рід Рюриковичів. Ігор мав княжити від 913 до 945 р.

На початку свого князювання Ігор старався тісніше зв'язати підвладні йому племена в одну цілість. Не була це легка річ. Слов'янські племена звикли до свободи й власної управи й неохотно стрічали владу Київів. Зараз по смерті Олега піднялися дерева ляни і замкнули свої городи перед новим князем. Ігор рушив походом на

них, переміг їх і наложив більшу дань, як мали раніше. Але це не вирішило справи; під кінець життя Ігоря деревляни знову почали війну з Києвом.

Другу війну провадив Ігор зі степовими улличами, що жили між Дніпром і Богом. За Олега вони не були підданими Києва, а тільки союзниками. Тепер Ігореві війська почали облогу уличської столиці Пересічна; аж по трьох роках добули сильний город. Уличі мусіли платити дань. Але неохотно покорилися Києву і частина їх пішла на мандрівку далі на захід, між Бог і Дністер.

В ті часи почалася боротьба з печенігами. Це войовниче степове плем'я ще за Олега появилось у степах, а тепер почало наступати на волости Києва. Ігор зразу зробив з ним мир і вони пішли даліше степами у наддунайські землі; але 920 р. прийшли нові печенізькі загони і з того часу не вгавала війна на степовій окраїні.

У інших сторонах держави був спокій. У всіх визначніших городах сиділи члени родини Рюриковичів або інші „світлі і великі князі“. В договорі Ігоря з греками виступає понад 20 імен цих князів. У Києві княжив сам Ігор, Вишгород мала його жінка Ольга, Новгород їх син Святослав. Племянниками Ігоря були Якун та Ігор. Між іншими князями була одна княгиня Сфандрь, жінка Уліба, даліше князі Предслав, Турд, Арфаст, Сфирх, Тудко, Тудор, Евлиск, Воік, Ямина, Гунар, Берн, Алдан, Клек, Етон, Гуд, Тульб, Ут. Все те чужоземні, германські імена; серед провідної верстви нормани мали все ще рішучу перевагу. Але імя Ігорового сина Святослава і князя Предслава вказують, що вже і словянська течія почала доходити до своїх прав; серед слов'янського моря тонка варязька верхівка мусіла скорше чи пізніше зісловянщитися.

Похід Ігоря на Царгород. Мирні і приязні відносини з Візантією попусувалися під кінець князювання Ігоря, не знати з яких причин. Можливе, що спір розпочався за устя Дніпра і Крим; тут безпосередньо стрічалися кнївська держава з візантійськими колоніями. 941 р. Ігор з великими силами рушив на Царгород. Київська фльота була дуже велика, рахували її на 1000 човнів, що давало до 40000 війська, — мабуть це прибільшене число. Візантійський намісник з кримського Херсонезу дав завчасу вістку про похід Руси, але Ігор без перешкоди дійшов під сам Константинопіль.

Греки не могли виступити проти Руси більшою силою, бо цісарська фльота була саме у поході проти арабів. Але й невелике візантійське військо ставило успішно чоло наїзникам, завдяки технічній вищості візантійської зброї. Візантіяці знали вже тоді стрільний порох — перейняли цей винахід мабуть від арабів. Цією грізною несподіванкою заскочили нашу флоту. Оповідє про це історик Лїюдпранд:

„Цісар Роман був у великій клопоті, бо свою флоту виправив проти сарацинів, для оборони островів. Немало безсонних ночей перевів він у думках, тимчасом Ігор грабував усе у приморських околицях. Але дали знати Романові, що є ще 15 напів зруйнованих кораблів, тільки їх і лишило військо, бо вже були старі. Як почув про це цісар, покликав до себе корабельних старшин і сказав: „Не гаючись, скоро спорядіть ті кораблі, а знаряддя, яким кидають огонь, поставте не тільки на переді, але і при кермі та на обох боках“. Коли за його наказом споряджено кораблі, посадив на них досвідних людей і звелів

їхати проти Ігоря. Поїхали. Як Ігор побачив їх на морі, наказав своєму війську не вбивати їх, а брати живими. Але ласкавий і милосерний Господь наслав вітер на спокійне перед тим море, інакше грекам незручно було пускати огонь. І так опинилися посередині між Руссю і пустини огонь навколо. Русь, як це побачила, кидається у море; воліють краще в морі потонути, як від огня згоріти. Одні, обтяжені панцирями і шоломами пішли на дно, щоб ніколи не виринути, інші плаваючи, на самих морських хвилях погоріли.



Князь і дружинники.

І ніхто того дня не врятувався, хіба ті, що втікли на беріг, бо малі кораблі Руси проходять і на мілку воду, де грецькі кораблі не можуть дістатися, бо там глибоко. Після того Ігор з великим соромом вернувся до дому. А греки після перемоги вернулися весело до Константинополя і привели з собою багато бранців; цесар Роман звелів усім бранцям повтинати голови*.

Але в дійсності поразка не прийшла відразу. Ігорова фльота зпів Царгорода поплила на схід і почала нищити побережжя Малої Азії. Розярені воюки дуже жорстоко поводитися з населенням, — розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали цяхи в голову. Тодішня війна велася у дикий спосіб, а варяги були відомі з суворих обичаїв. Тоді саме з походу вернулася голозна візантійська фльота і пустилася у погоню за Ігорем. „Окружили ми тих навісних собак, що немилосерно на нас брзхали“, оповідає сучасник, „і стиснули їх у середину, не даючи їм виходити із човнів на погибель християнську. Напав на них страх і переляк великий, хотіли потай втікати і спаситися з рук наших взевод, та не могли, бо наша фльота стерегла їх і чигала на них нагорі. Нарешті відважилися і не вважаючи на небезпеку вийшли на ромеїв (візантійців). Почався бій і ромеї побили Русь дуже. Одні пропали під мечем, інші повтікали на своїх човнах“. Частина втікачів пустилася на болгарське побережжя, але й тут напали на них грецькі війська і знищили їх до решти. Сам Ігор ледви з десятима кораблями доплив до Озійського моря. Був це страшний погром, якому рівного досі ніколи Русь не перешла.

Договір Ігоря з греками. У три роки пізніше, 944 р., Ігор зібрав нове військо і задумав знову напасти на Царгород. Окрім варягів і слов'ян він найняв ще й войовничих печенігів. До Візантії пішли вісті з Криму і Болгарії: „Йде Русь без числа, — кораблі покрили море!“ Цесар Роман налякався і просив почати переговори, обіцяв дати князеві дарунки. Візантійські послы зустріли Ігоря над Дунаєм. Князь зібрав

на раду дружину і повідомив про посольство цісаря. Дружина відповіла: „Як цісар так говорить, то й ми більше не хочемо; без боротьби матимемо золото, срібло і дорогі тканини. А у бою, не знати, хто переможе, чи ми, чи вони. Не по землі ходимо, а по морській глибині, а тут смерть рівна для всіх“. Ігор прихилився до голосу дружини, взяв від греків золото і дорогі матерії і погодився на мир.

Так оповідає літопис, але новіші історики піддають під сумнів це оповідання, бо ніде більше нема звісток про цей похід. Мир з Візантією не був корисний для Києва. Ігор мусів зректися прав до Криму та до Дніпрового устя, а також погодився обмежити торгівлю у візантійських землях.

Мир складено у Царгороді 944 р. У посольстві було понад 20 послів, що були представниками Ігоря, його родини та інших князів. Договір містив такі точки:

1. Обі сторони відновили давний мир і приязнь. „А колиб з руської сторони бажав хто нарушити цю любов, то як він є християнин, нехай прийме від Бога осудження і погибіль на цей вік і майбутній; а ті, що нехрещені, нехай не мають помочі від Бога ні від Перуна, нехай не обороняються щитами своїми, нехай посічуть їх власні мечі і стріли і інша зброя і щоби стали рабами у цьому віці і майбутньому“.

2. Посли і купці можуть приїздити до Греції, кільки хочуть. Але послы мають показати печать золоту, купці срібну, а князь має прислати письмо, в якому написано, кільки кораблів висилає, щоби було знати, що приходять з миром. Коли хто приїде без грамоти, мають задержати, аж справа вясниться; колиж не хоче піддатися і протівиться, можуть його убити і греки за це не відповідають.

3. Коли Русь приходить без краму, не має діставати місячини (місячного удержання). Князь має приказати своїм людям, щоби не робили шкід у грецькій країні. Щодо побуту купців у Царгороді, обавязує умова Олега з 911 р. Але права Руси обмежено настільки, що не вільно купцям зимувати в Царгороді і не можна вивозити дорожчих тканин.

4. Коли втече невільник від Руси, підчас побуту у Греції, то втечу його треба ствердити присягою, тоді греки платять за нього дві штуки тканин.

5. Крадежі і грабунки караються подвійною грошевою карою.

6. Назначено таксу за викуп бранців. За грецького юнака або „добру“ дівчину греки платили 10 золотників, за чоловіка середнього віку 8 золотників, за старця або дитину 5 зол. Але за викуп руських бранців греки ждали по 10 золотників, за всіх без різниці.

7. Руські князі зрікалися прав до „Корсунської сторони“ тобто Криму.

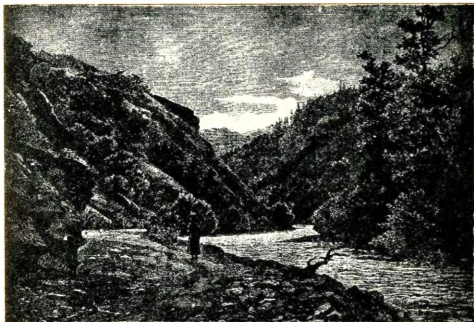
8. Русь не має перешкоджати корсунянам у риболовлі при усті Дніпра. Руси не вільно зимувати на усті Дніпра, на Білобережжі і острові св. Елевтерія (Березані).

9. Не вільно забирати побитих кораблів другої держави ані поклажі і людей з них.

10. Споры між греками та Руссю, справи побовів й убивства порішено подібно, як в умові Олега.

11. На бажання цісаря великий князь має вислати йому військову поміч: „тоді побачать інші країни, яку приязнь мають греки з Руссю“.

12. Договір списано на двох грамотах, одну підписали руські послы, другу грецькі. Християни мали заприсягти його в церкві. „А нехре-



Гори Кавказ.

шена Русь має покласти щити свої і мечі нагі й обручі (оздоби) і іншу зброю і клястися на все, що написано у грамоті, що буде її береги Ігор і всі бояри і всі люди руської землі на дальші літа і на все. А як хто з князів або людей руських, християнин чи нехрещений, переступить те, що записано у цій грамоті, нехай умре від своєї зброї і нехай буде проклятий від Бога і Перуна, за те, що переступив цю клятву*...

Похід на Каспій і Закавказзя. Ігор погодився на не дуже корисний мир з Візантією, бо його наміри йшли в іншу сторону, із сходу. З прикладом Олега він вислав свої війська на Каспійське море. Військо йшло не через хозарські краї, де так погромлено Олега, але шляхом здовж Кавказу; пристали до нього й деякі кавказькі народи, як аляни і лезгіни. У Дербенті військо сіло на човни і поплило Каспійським морем до устя ріки Кури за Кавказом. Метою походу було Бердаа, найбільш торговельне місто на Закавказзі. Владу тут мали араби, віра була музугманська, з усіх сторін приходили купці, місто славилось своїми торгами, багатими крамницями, пишними садами і чудовими лазнями. Ігореві війська напали на це місто, погромили залогу й опанували околицю. З людьми зразу поводилися добре, пізніше, коли піднялося повстання, пограбили місто і забрали мешканців у полон. Проти Руси виступив намісник сусіднього Азербейджану. Бої йшли з різним щастям, але Русь трималася добре. Але пізніше серед війська поширилася пошесті і треба було лишити нездоровий край. З великою добиччю вернулися переможці тою самою дорогою, що прийшли; ніхто не мав відваги їх спинити. Цей похід відбувся 944–945 р.

Смерть Ігоря. В останні роки князювання Ігор віз війну з деревлянами. Це завзяте поліське плем'я не хотіло погодитися з владою Києва, хоч було у найближчому сусідстві столиці Русі. Вже перше Олег і Ігор вели з ними війну, тепер боротьба почалася наново.

Причиною невдоволення деревлян була велика дань, яку наложив на них Ігор. Цю дань стягали варяги.

Як приїде місяць листопад, — оповідає Константин Порфирородний, — князі з усією Руссю виходять з Києва у землі підвалдних слов'ян на полюддя. Перебувають там цілу зиму і вертаються у квітні і тоді споряджають човни в дорогу до Візантії.

Таке „полюддя“ було дуже докучливе для місцевого населення. Не тільки треба було доставити тяжку дань—шкіру, мед, віск, чи чого там жадав Київ, — але й удержувати цілу зиму військо, яке певно не позодилося на селі спокійно. Тому слов'янські племена ворожилися нероз проти цих важких обов'язків.

Дань у деревлянській землі Ігор відступив зразу своєму воєводі Свенельдові. Країна була багата і воєвода мав з неї великі доходи. Але тоді дружина самого Ігоря почала нарікати, що їй так добре не діється: „Свенельдові вояки приоділися у зброю і одяги, а ми голі! Ходи, княже, з нами по дань, і ти добулеш, і ми“. Ігор рішився збільшити дань деревлянам і пішов з дружиною на деревську землю. Почалися звичайні „примучування“. — силою взяли Ігореві вояки те, що хотіли.

Коли вже верталися, Ігор роздумався і сказав дружині: „Ідти з даниною до дому, а я вернуся і ще походжу“. Думає іще більше для себе зібрати. Як деревляни дізналися, що він вертається, сказали: „Як внадиться вовк між вівці, то повинось усе стадо, поки його не убють. Так буде і з нами, як його не вб'ємо, то нас вигубить“. І під городом Іскоростенем зробили засідку й убили Ігоря разом з його товаришами. Переказ каже, що прив'язали його до стовбурів двох нагнутих дерев і дерева роздерли його тіло на дві частини. Літопис подає смерть Ігоря на 945 р., — нові історики вказують 948 р.

Ігор залишив у літописі пам'ять князя суворого і безоглядного. Так само рішуче, як Олег, провадив він керму держави, віз криваві війни з сусідами та залізною рукою тримав підвалдні племена. Мечем і кров'ю будовано основи державного життя.

Ольга. По смерті Ігоря владу у київській державі взяла його жінка Ольга, — перша жінка на-українським престолі, княгиня, якої ім'я стало улюбленим іменем українського жіноцтва.

З якого роду вона була, якого походження? Ім'я Ольга це скандинавське Гельга: може була донькою когось з „світлич і великих князів“ в'ялязького роду, що панували у різних городах. Літопис каже, що вона була родом із Псковя. Але в одному з пізніших літописів знаходимо переказ, що Ольга була селянською дівчиною, перевізничною на ріці. Ігор був у Псковщині на ловах, побачив човен і казав себе перевести. Дівчина подобалась йому і він почав її заціпати жартівливими словами. Але вона відповіла йому так гостро, що він набрав до неї пошани і посватав її за жінку.

За життя Ігоря Ольга мала велике поважання; князь дав їй в управу Вишгород, значний город біля Києва, а у посольстві до Греції побіч Ігорового посла був також посол його княгині. Після смерті

Ігоря Ольга правила київською державою, в часі малолітності сина Святослава, від 945 до 960 р.

Літописець називає Ольгу „наймудрішою з усіх людей“. Це була справді визначна індивідуальність. Вже саме те, що по смерті Ігоря їй залишено управу, свідчить, що княгиня не була пересічною жінкою. В ті часи, коли рішала фізична сила, відвага, рішучість, нелегко було жінці утриматися на престолі. Дикі, буйні і своєвольні варяги не стерпіли б мягкой жіночої руки. Багато було тих „світлик і великих князів“, що могли взяти регенцію в імені малолітнього князя. Що Ольга все таки вдержалася при владі, що протягом кільканацяти ро-



33. Жіночий убір з могили слов'янських
із Полтавщини), часів по розселенню.

Убір слов'янської жінки.

ків радилз без ніякого спротиу, все те є свідоцтвом, що вона визначалася справді великим державним хистом. Її дипломатична діяльність, подорож до Царгороду, переговори з римським цісарем Оттоном, врешті перехід на християнство — це докази, що Ольга була вождарем високої міри

Помста Ольги. Першим ділом Ольги була війна з деревлянами. Ігор погіб убитий деревлянами, — обов'язком жінки було помстити смерть чоловіка. Але проти деревлян Ольга мусіла виступити і в імя інтересів держави. Якби деревляни мали окрему владу, то захитали би підвалинами київської держави. Повстання одного племені вистарчило, щоб і інші племена зворохобилися, а тоді велика держава перестала б

Існувати. Тому Ольга з таким завзяттям і рішучістю і навіть жорстокістю воювала з мешканцями „Дерев“.

Літописне оповідання про цю війну має легендарний характер. Ці події видно дуже цікавили нарід і деревлянську війну прикрашено різними казковими епізодами. Кияни вважали все деревлян некультурними й дикими та в тих переказах зазначували деревлянську неповоротність і глупоту.

По вбивстві Ігоря деревляни ніби то виступили з пляном подружити свого князя Мала з Ольгою. Вислали своїх послів водою на човнах до Києва. Призвала княгиня послів до себе і привитала їх: „Ща:ливо ви, гості, прийшли?“ „Прийшли, княгине“ — відповіли деревляни. „Чогож ви прийшли сюди?“ Відказали вони: „Прислала нас деревська земля з такими словами: Убили ми твого чоловіка, бо твій чоловік був як вовк, що забирає і грабнть; а наші князі добрі, вони збогатили деревську землю. Віддайся за нашого князя Мала“. Ольга відповіла: „Мила мені мова ваша. Вже мені мого чоловіка не воскресите. Але хочу вас пошанувати перед моїми людьми. Ідть до свого човна, лягайте і величайтеся. Я завтра пішлю по вас, а ви кажть, що не поїдете на конях, ані не підете пішки, нехай вас несуть у човні“. І відпустила їх від себе.

І тоді Ольга приказала викопати яму велику і глибоку на дворі перед своїм теремом (палатою); другого дня вислала по послів, а сама засіла у теремі. Пішли по них: „Запрошує вас Ольга на бенкет великий“. А вони сказали: „Не поїдемо на конях, ні возами, ні пішки, несіть нас у човні“. Кияни сказали: „Нам неволя, наш князь убитий, а княгиня хоче віддатися за вашого князя“. І понесли їх у човні, а вони сиділи пишно, принесли їх на двір Ольги і кинули в яму разом з човном. Прийшла Ольга і спитала: „Добрий вам бенкет?“ А вони сказали: „Гірший від Ігорової смерті“. І приказала засипати їх живих.

Вислала тоді Ольга до деревлян: „Як справді мене запрошуєте, то вишліть знатних людей, щоб я у великій шані віддалася за вашого князя, інакше не пустять мене кияни“. Деревляни вислали знатних мужів, що управляли деревською землею, Ольга поставила лазню і наказала їм: „Помийтесь і тоді приходіть до мене“. Напалено у лазні, деревляни увійшли туди і почали митися; а тут люди Ольги замкнули за ними двері і підпалили лазню і вони всі згоріли.

Ольга післала знову до деревлян: „Вже їду до вас, приготовте меду в городі, де ви убили мого чоловіка, нехай заплачу над гробом його і зроблю тризну (поминки) чоловікові моєму.“ Вони звезли меду багато і заварили їх. Ольга взяла малу дружину і приїхала до гробу Ігоря, заплакала по своїм чоловікові і приказала своїм людям насипати велику могилу. Як уже насипали, веліла тризну влаштувати. Засіли деревляни пити, а вона наказала своїм слугам послугувати їм. А коли вони попилися, приказала своїй дружині рубати їх і побили їх багато.

Війна з деревлянами. Ольга збрала велике і хоробре військо, щоби до останку знищити деревлян. Деревляни вийшли напроти і оба війська зустрілися з собою, Тоді син Ольги, малий Святослав, кинув копієм на деревлян і копіє полетіло між ухами коня і ударило коневі в ноги. Восводи Свенельд і Асмольді видали наказ: „Князь уже почав, тягніть, дружино за князем!“ Деревлян погромлено, і вони втікли і зачинилися у своїх городах.

Ольга пішла під Іскоростень (тепер Коростень), там, де убито Ігоря і почала город облягати. Деревляни боронилися завзято, бо знали, що не буде їм помилювання. Ольга стояла ціле літо і не могла города добути.

І видумала таке. Вислала до города зі словами: „На що ще чекаєте? Всі ваші города піддалися мені, обіцяли дань і у правляють свої ниви і землі; а ви хочете померти з голоду і не даєте дані?“ Деревляни відповіли: „Раді погодилися би ми на дань, але ти хочеш помститися за твого чоловіка“. Ольга сказала: „Раз уже мстилася я за обиду мого чоловіка і другий раз і третій; тепер уже і не хочу помсти, а тільки, щоб ви дали дань. Як помирюся з вами, піду назад“. Деревляни заявили: „Кілько хочеш від нас, радо дамо, медом і шкірами“. Ольга відповіла: „Нема у вас тепер меду ні шкір; дайте мені з кожного двора (обістя) по три голуби і по три горіози; небагато жадаю, бо ви змоглися в облозі“.

Деревляни були раді і зробили, як вона сказала, і принесли їй дзнь з поклоном. Ольга сказала: „Вже ви покорилися мені і мой дигині, ідіть до себе, а завтра я відступлю від города. Післанці вернулися, розказали людям і зраділи всі люди в городі. А Ольга роздала голуби і горобці своїм воякам, приказала загорнути у малі платки жар привязати ниткою до кожної птиці. І як смерклося, веліла пустити всі птиці. Полетіли птиці до своїх гнізд, голуби до голубників, горобці під стріхи і так запалилися будинки і вежі; не можна було й гасити, бо горіло всюди. Люди почали втікати з города, а Ольга веліла брати їх у неволю. Так добула город і спалила його. Деревлян одних побила, інших віддала у неволю своїм воякам, а решту залишила на місці, щоб платили їй дань. Дань була тяжка, дві третини ішли на Київ, одна третина на Вишгород.“

Ольга установила всякі права для підбитої землі і вернулася до Києва. Окозовища її місця ловів показували у деревській землі довгі часи. Таким способом деревляни втратили свою окремішність і вже більше не ворохобилися проти Києва. Тяжкими жертвами, при проливні крові і муках населення йшло об'єднання земель в одну цілість; але все те було необхідне, щоб укріпити державу і піднести нарід до вищої культури.



Княгиня Ольга.

Подорож Ольги до Царгорода. Супроти сусідніх держав Ольга трималася мирової політики. Не знаємо ніяких її походів у далекі землі; хоч яка вона була хоробра, то важко було жінці вести мужів

до бою. Але дипломатичні справи Ольга вела сама і показала у тому зручність і щасливу руку. Досить сказати, що з двома тодішніми цісарствами, візантійським і римським була у близьких і приязних відносинах.

957 р. княгиня вибралася сама до Константинополя. Чи хотіла залагодити остаточно непорозуміння, які залишив нещасливий похід Ігоря, чи були якісь інші важливі справи, досить, що Ольга рішилася сама відвідати Царгород. Це доказ і великої енергії її й особистої відваги. бож дорога була далека й небезпечна й можна було з неї не вернутись.

Ольга приїхала до Константинополя у вересні 957 р. Літопис оповідає, що цісар не відразу прийняв княгиню і всна якийсь час мусіла чекати у царгородській пристані, Суді, і дуже була з того невдоволена. Але приймали Ольгу дуже пишнo. Приймали її з таким самим церемоніалом, як сирійських послів. На цісарському дворі перестерігали дуже докладно приписів здавна установленої етики; чужоземних володарів і їх послів ділено на вищі і нижчі категорії. Київські князі у тій гієрархії стояли на одному з найвищих щаблів.

Ольга приїхала до Візантії з великим двором. Був з нею якийсь її свояк, 12 жінок з княжого роду, 18 жінок, приналежних до її двора, 22 послів, 42 представників купецтва, 12 перекладачів та священник Григорій, видно капелян княгині. Приняття на цісарському дворі відбулося у такім порядку:

Княгиня ввійшла до палати з своїми своячками з княжого роду і своїм двором: ішла попереду усіх, а вони йшли в порядку одна за одною; у віддалі за двором ішли послі і купці. Цілий похід перейшов через сад, портик (підсіння), різні кімнати і княгиня сіла відпочати у гостинній салі. Звідам запрошено її до цісаря. У пишній Юстиніановій салі стояло підвищення, закрите червоним сукном і на ньому цісарський престіл під запонами. По боках стояли срібні органи. При цісарі був зібраний весь двір. Княгиню представлено цісареві. Потім вона пішла до другої салі, де на престолі сиділа цісарева, а поруч з нею її невістка. При цісареві був великий жіночий двір, що складався з жінок урядовців, патриціїв, сенаторів й інших достойників. Старшина двору привітав Ольгу в імені цісареві. Потім цісар і цісарева перейшли до іншої салі, засіли при столі разом зі своїми дітьми; запрошено тут княгиню, вона сіла при столі і розпочали переговори.

Докладного змісту переговорів не знаємо. Правдоподібно річ йшла, як звичайно, про торгівлю і воєнну поміч. У літописі є згадка, що Ольга обіцяла цареві прислати шкіру, віск і невільників та військо на підмогу.

Того самого дня відбувся святочний обід у Юстиніановій салі. Цісарева з невісткою сиділи при столі, Ольга ввійшла з своїми княгинями і злегка їм уклонилася. Посадили її між двома зостами, тобто найвищими двірськими дамами. При обіді співали співці з двох царгородських церков; також була якась театральна вистава. У другій салі, що звелася золотою, був бенкет для послів і купців. Після бенкету Ольга перейшла до іншої салі, т. з. їдальні, де стояв золотий стіл, заставлений тарілками, прикрашеними дорогим камінням. Тут засів цісар, цісарева, їх діти і невістка, а разом з ними Ольга і спільно зіли десерт.

Подібні бенкети відбулися при прощанню Ольги; до столу цісаря допущено київських послів, княгиня з своїм двором обідала з цісаревю.

По звичаю київські гості дістали від цисаря багаті дарунки. Ользі поділи на емальованій тарілці раз 500 драхм, вдруге 200 драхм; члени її двора дістали по 6 до 20 драхм, відповідно до їх становища. (Драхма мала ціну більш-менш золотого франка.)

Посольство до Німеччини. Ольга, здається, не була вдоволена вислідом своєї подорожі до Царгороду. Коли згодом до Києва приїхало візантійське посольство, княгиня не відразу прийняла послів. „Нехай постоять у Почайній (київській пристані), як я стояла у Суді“ — таке веліла переказати посольству. Видно не добула в Константинополі того, чого їй було треба.



Руїни церкви на княжій дворі у Києві.

Відносини з Візантією залишилися напружені. Свідчить про це посольство Ольги до Німеччини. Німецьким королем був тоді Оттон I. Великий, могутній володар, що мав широкі пляни заснувати всесвітню монархію. Він вів успішну війну в Італії, прийняв титул льомбардського короля і думав про те, щоб об'єднати римське цісарство. Для Візантії, що вважала себе спадкоємцем старого Риму, такі пляни були небезпечні і нелюбі. І саме тоді Ольга почала переговори з Німеччиною.

Про це переважне посольство збереглася тільки коротенька записка одної німецької хроніки: „959 року послаи Олени, королевої русів, що охрестилася в Константинополі за імператора Романа, прибули до короля (Оттона) й просили, щоби вислати тому народові єпископів і священників, але, як потім показалося, нещиро“.

Давні літописці церці більше цікавилися церковними справами, як світовими й їх звістки бувають дуже неповні. Може бути, що і в цій справі німецький хроніст не був добре поінформований і згадав тільки про церковні справи посольства Ольги, а інші поминув. Велика це шкода для нас, бо це вперше українська держава ввійшла в зносини з середньою Європою і то у важний момент, коли ставали проти себе дві найбільші європейські сили.

Охрещення Ольги. Що Ольга була княгинею небуденної міри, це бачимо з того, що вона прийняла християнство. Вже з давніх часів

бували у Києві християни, але у малому числі. Коли Ольга рішилася прийняти нову віру, то робила це всупереч поглядам дружини й народу, що шанував давніх богів, на це треба було великої відваги і розуму.

Не знаємо, коли Ольга прийняла хрещення. Літопис каже, що вона охрестилася в Царгороді, хрестив її сам патріярх, а хресним батьком був цісар. Ольга дістала християнське ім'я Олени, на память матері Константина Великого, що перший з римських цісарів прийняв християнську віру.

Літописець оповідає з цієї нагоди переказ, що грецький цар хотів посватати княгиню. „Побачив цар, що вона дуже гарна лицем і розумна, дивувався її розумові та сказав: „Достойна ти царювати з нами“. Вона зрозуміла це і каже до царя: „Я поганка; як хочеш, щоб я охрестилася, хрести мене сам, бо інакше не охрещуся“. І цар охрестив її з патріярхом. По хрещенні призвав її цар і хотів узяти її собі за жінку. А вона відповіла: „Якже ти хочеш мене взяти, коли ти сам мене хрестив і назвав мене донькою; у християн нема такого закону, ти сам це знаєш“. І сказав цар: „Перехитрила мене Ольга“. Дав їй великі дари, золото, срібло, дорогі тканини й різномодний посуд і відпустив її“.

Це тільки легенда, не історична правда. Цісар Константин Порфирородний, якого відвідувала Ольга, не міг ставити нашої княгині таких подружніх пропозицій, просто тому, що жила і при здоров'ї була його власна жінка. Літописець щось побаламутив з цієї справи.

Деякі нові історики (Томашівський) є такої думки, що Ольга вихрестилася не підчас побуту у Царгороді 957 р., а значно скорше. У німецькій хроніці читаємо, що Ольга прийняла християнство за цісаря Романа I, що царював 920—944 р.

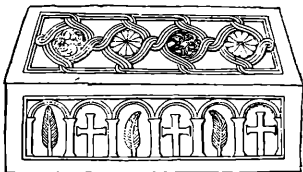
Хрещення Ольги не мало більшого значіння для київської держави. Окрім княгині може тільки дехто з її найближчого оточення прийняв нову віру. Зрештою вищі верстви громадянства ставилися до цієї справи байдуже. „Як хто хотів хреститися, не боронили, але насміялися“. Навіть Святослав, однокий син Ольги, не хотів іти слідом матері. „Як же я сам один прийму новий закон, дружина моя сміялась би з мене“, казав молодий князь.

Може до слабого поширення християнства причинилися й холодне відношення візантійської церкви до християнства на Україні. Царгородський патріярхат не використав навернення Ольги, не вислав на Україну своїх єпископів і не допоміг Ользі в її місіонарській діяльності. Може Царгород боявся, що охрещена Україна стане для нього більше грізна?

Тому то Ольга віднеслася по єпископів до цісаря Оттона. У Німеччині зараз висвятили на єпископа для Руси черця Лібуція. Але він в короткому часі умер. На його місце призначено іншого черця Адальберта, висвячено його і 961 р. він виїхав, а Оттон вівінував його щедро на дорогу. Але місія не вдалася, по році Адальберт вернувся. „Не зміг зробити нічого з того, задля чого його вислано, і побачив що даремне трудився; декого з тих, що були з ним, при повороті вбито і сам він з великою трудностю ледви спасся“. Так коротко інформує нас німецька хроніка про цю справу.

Ольга умерла 969 р. у Києві. Перед смертю заборонила робити тризну над собою; похоронив її християнський священик, може той отець Григорій, що їздив з княгинею до Царгороду.

В пізніші часи Ольгу почитали у нас як святу, за її заслуги для християнства. Володимир Великий переніс її тіло до Десятинної церкви і духовенство мало його у великій пошані. Але 1240 р. підчас татарської облоги. Десятинна церква завалилася та під її руїнами



Гробниця Ольги.

запропалилися мощі св. Ольги. Аж в XIX ст. підчас розкопок на цьому місці відкрито мармурову гробницю без ніякого напису, — це мабуть місце вічного спочинку першої княгині-християнки.

VI. СВЯТОСЛАВ ЗАВОЙОВНИК

Святослав. Ольга в останні роки свого віку вже не княжила сама, а віддала провід у державі синові Святославі.

Це постать найзамітніша і найкраща, найбільш лицарська і благородна між першими володарями київської держави.

Святослав зростав у традиціях, які залишили йому його світлі попередники. Дід його, Рюрик, перший увів варягів у недоступні країни східної Європи, промощував перші шляхи державі, що мала повстати на цих свіжих просторах. Батько його, Ігор, і на Чорному морі і на Каспію шукав для Києва нових доріг розвитку, і так нещасливо поляг у боротьбі з слабим племенем деревлян. Мати, мудра Ольга, вводила його у тайни європейської політики. По своїх предках Святослав взяв у спадщині широкий розмах, відвагу ставити собі далекі цілі, умілість переводити найтрудніші завдання. Плила у ньому варязька кров, але ім'я мав уже словянське. Одна частина його істоти рвала його до далеких походів, до підбоїв чужих земель і країв, друга вязала його з рідною землею, з Україною, веліла йому бути чутливим на потреби своєї батьківщини. Але головною прикметою його духа була глибока лицарскість. Був він вояком з цілого ества, не уважав на ніякі труди й небезпеки, був безоглядний у боротьбі, але супроти ворога умів виказати благородність і лицарський жест.

„Коли князь Святослав виріс і став мужчиною, почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як леопард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але різав тоненько чи конину, чи воловину, чи дичину, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а стелив на сон конячу

опону, а в голови сікло. Такіж були і його воєки. А як ішов на котрий край, співішав наперед: „іду на васі“.

Так оповідає про Святослава український літописець. Таксамо висловлюються про князя і греки, вороги його, з якими він вів завзяту боротьбу. Боялися грізного князя і ненавиділи його, але все з пошаною висловлювалися про його хоробрість і геройську вдачу.

Знищення хозарської держави. Своє князювання Святослав почав походами на схід. Манили його ті далекі країни, де його батько Ігор добував собі славу — а ще більше силували до боротьби життєві потреби київської держави.

Країни на схід від України, Донщина і Позолжанщина, все ще були під владою хозар. Цей рухливий, промисловий нарід зумів опанувати такий важний шлях, яким була Волга, і з устя цієї ріки приказував усім сусіднім племенам. Хозарські торгові станиці сягали від Кавказу по Урал і тримали у своїх руках все доколишнє населення. Українські племена вже в часи Олега й Ігоря добулися зпід хозарського впливу, але далі на схід хозари самі вели всю торгівлю. Святослав задумав донінчити діла своїх попередників і знищити до останку цю могутню торговельну силу та відкрити східні торги для українського купецтва.

Свій похід він почав від племен, що були під хозарською владою. На джерелах Оки сиділи вятичі, які здавна платили хозарам дань від рала, — Святослав визволив їх від довголітньої неволі. Потім рушив далі над середню Волгу. Там була держава т. зв. срібних болгар, — звелися вони так тому, що через їх землю йшло срібло з Уралу. Їх столиця, Болгар (недалеко Казані) була одним з найбільших торгових на півночі; широко відомий був Болгар шкірками північних звірят, особливо червоних, білих і чорних лисів, яких сюди доставляли зауральські племена. Болгар був також торгом на невольників; один перський поет виславляв невольниць, яких тут продавано: „Всі мої біди йдуть від болгар, що все привозять дівчата з Болгару, щоби спокусити людину; їх губи і зуби такі гарні, що з охоти до них чоловік кусає собі губи зубами“... Тут також хозари мали великий вплив, безпестанно заходили сюди їх купці. Святослав добув Болгар і у свої руки взяв волжську торгівлю.

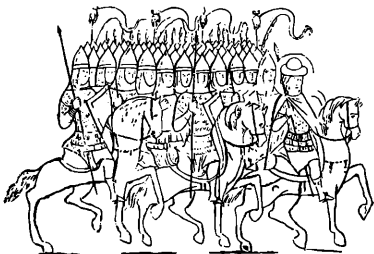
По таких приготуваннях вирушив і на саму Хозарю. До першої стрічі прийшло на переході з Дону на Волгу. Тут була хозарська твердиня Саркел або Біла Вежа; на прохання хозар побудували цей город греки, щоби не допустити цією дорогою нападів з України. Святослав добув це місто і пішов далі на Ітиль, хозарську столицю при усті Волги (в околицях Астрахані). Тут був головний торг на арабські і перські вироби — шовкові матерії, зброю, металеве знаряддя, прикраси; з Ітилю все те йшло далі на захід. А знову з півночі привожено сюди шкіри і футра. Святослав добув Ітиль і не полишив у ньому каменя на камені. Сповнилося давнє хозарське пророцтво, що поляни з обсіченими мечами, пзреможуть хозар, що мають шаблі гострі з одної сторони, — київський князь добув землю иарзду, що колись володів Києвом.

З хозарського пходу українські війська вертались здовж Каспійського моря і Кавказу. Над морем добули Семендер, славний з виноградних садів. На кавказькому підгіррі зустрілися з хоробрими

гірськими племенами ясів (осетинів) і касогів (черкесів) і перемогли їх у боях.

Ці походи відбулися 964—968 р.

Не принесли вони київській державі такої користі, якої можна було сподіватися. Україна побила небезпечного суперника в торгівлі і відкрила собі вільний шлях на схід, — це була корисна сторона перемоги. Але рівночасно не стало над Волгою держави, яка стримувала східні степові орди у поході на Європу. Хозарія не була дуже войовнича і сильна держава, але всеж давала деяку охорону західнім країнам, — тепер цього заборолу не було і кочовики з іще більшою силою перли на наші землі.



Князь з військом у поході.

Перший похід на Болгарію. Попередники Святослава не раз вислали військову поміч Візантії. Така підмога була потрібна Царгородові проти грізного північного сусіда, Болгарії. Болгари, наріз турецького походження, в V—VI ст. перейшли з Азії через українські степи над нижній Дунай, там змішалися зі слов'янами й утворили сильну державу. Візантія не могла опертися свіжому, буйному народові і мусіла все далі відступати знад Дунаю; з початком X ст. у руках болгар була вже більша частина Балканського півострову. Болгарські князі прийняли тоді титул царів і вимогли на Візантії тяжку данину, а один з царів відважився навіть просити руки візантійської цесарівної і Царгород мусів вволити його волю. Візантія, найстарша держава світу, уважала це великою ганьбою для себе і шукала способів, щоб якось Болгарію знищити.

Знаряддя до цього мала стати Україна. Вже за Олега й Ігоря візантійські цесарі забігали помочі у Русь. Наші князі у своїх договорах не боронили варягам входити у візантійську службу, але самі не дали атягнути себе у цю непевну справу. Але молодий і неспокійний Святослав дав себе приєднати до цих плянів.

До Києва приїхав грек Калокір, син херсонезького намісника, чоловік хитрий і сміливий, добре обізнаний зі слов'янськими справами.

Приїхав як довірений висланник цесаря Никифора Фоки і привіз князеві багаті дарунки — півтора тисячі фунтів золота. Він заохочував Святослава до походу на Болгарію. Це земля дуже багата — з Греції приходять тут дорогі матерії, золото, вино, овочі, з Чехії й Угорщини срібло й коні, з України шкіри, віск, мед, невільники; хто тут є володарем, має всього доволі. Рівночасно повинні ударити на болгарів і Святослав і Візантія; Болгарія перестане існувати, а побідники поділяться добуччю. У великій тайні грек подав іще князеві інший плян: він сам, Калокір, хоче виступити проти цесаря і добути собі візантійську корону, — Святослав у спілці з ним буде ще певніший.

Святослав, охочий до далеких вирав, радо погодився на ці пляни. Болгарський похід міг принести великі користи його державі. Він мав уже у своїх руках два великі торгові шляхи, Дніпро і Діи; ко- либ добув іще третій, дунайський шлях, уся чорноморська торгівля булаб у його руках. З такими надіями Святослав розпочав війну з Болгарією.

Святослав рушив з величезним військом. „Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60000 дужого люду, окрім обозу“, оповідає грецький історик Лев Діакон. Болгари виступили назустріч у силі 30000. До бою прийшло над Дунаєм п'д Доростолом (теп. Силістрія). Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулися у розтіч. Поразка прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесять болгарських міст дісталось під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю).

Успіхи Святослава дуже занепокоїли Візантію. Були це тяжкі часи для грецького цесарства. Вже третій рік панував голод і недотача поживи; араби все наново атакували візантійські посілости в Азії, для їх оборони треба було тримати там значне військо. А тут з півночі наступала грізна сила українського князя, якого Візантія сама необережно на себе накликала. Цесар Никифор, володар дуже сумлінний і енергійний, старався забезпечити Константинополь на випадок облоги; побудував нові воєнні машини і обставив ними башти міста, грубим залізним ланцюгом замкнув царгородську пристань, скріпив залогом новим військом.

Але Святослав на Царгород не вибирався. З України прийшли тривожні вісті про напад печенігів; князь чимскоріше зібрав свої війська і пішов боронити батьківщини.

Напад печенігів на Київ. Чорноморськими степами від непамятних часів переходили ріжнородні азійські орди. Гуни, болгары, авары, мадари — всі ті кочовики прямували на буйні українські степи і тут закладали свої обозовища. Від зарання історії наш нарід мусів вести боротьбу з ними, щоби оборонити своє існування і добути ширші простори для життя. Український плуг усе глибше врзувався у дікі поля, все ближче до моря посувалися українські оселі. Але степ боронився, все нові орди посилав проти хліборобських осельчан; дікі кочовики руйнували культурне життя, палили свіжо побудовані села, грабили добуток хлібороба, сотнями й тисячами уводили бранців.

Особливо грізна і завзята була орда печенігів, турецького походження. Печеніги жили зразу над нижньою Волгою, але у Х віці виперли їх звіздам хозари. Печеніги пішли в чорноморські степи й зайняли простір від нижнього Дону до устя Дунаю. Ділилися на вісім „колін“ тобто орд; чотири жили на схід від Дніпра, чотири на захід. Як інші степовики, вони займалися скотарством, мали великі стада коней, корів і овець; продавали їх сусіднім народам, від них худоба йшла і до нас. Але ще охотніше віддавалися вони грабежам і нападам на спокійне хліборобське населення та на купецькі табори. Їх кошовища відрізали Україну від Чорного моря. Переїзд степами став цілком неможливий, а плавба Дніпром дуже небезпечна. Українські купці мусіли берегтися безнастанно при переправі через Дніпрові пороги, бо на березі чигали на них печенізькі загони. І навіть як кораблі віхали вже на море і плили близько берегів, печеніги бігли здовж побережжям, мов отара голодних вовків, і чекали, чи де буря не розібере човнів з купецьким крамом.



Святослав у переговорах з грецьким царем

Українські князі замало проявляли енергії у боротьбі з цим степовим ворогом. Ігор виправлявся з них і відігнав їх від Дніпра, але внаслідок вони знову сюди вернулися. Як Ігор ішов на Царгород, узяв деякі печенізькі загони на свою службу і пустив їх на Болгарію. Печеніги використовували війни між чорноморськими державами, ставали раз по одній, раз по другій стороні і зростали в силу.

Коли Святослав був у Болгарії, печеніги кинулися на Київ. Може в цьому була й рука Візантії. Візантія не раз уживала степових орд до нападів на невігідних сусідів, — тепер печенізький напад повинен був відтягнути князя з Болгарії.

Про печенізький набіг наш літописець оповідає широко.

Печеніги обступили Київ великою силою. Ольга з унуками Ярославом, Олегом і Володимиром зачинилися у городі. Ворогів було так багато, що ніяк не можна було вийти з города, ні вислати вісти. Недоставало вже харчів і води. Кияни зібралися на раду, що робити: ще тільки один день могли боронитися, потім треба було піддатися печенігам. Питалися, чи хто не відважиться переплисти через Дніпро і дати знати війську, що було на другому березі. Зголосився один хлопець, що готов іти. Дозволено йому вийти з города. Він пішов між печенігів з уздечкою і питався: „Чи не бачив хто мого коня?“ Унів говорити по печенізьки і печеніги уважали його за свого. Так приблизився до ріки, скинув одяг, увійшов у воду і став брости. Печеніги кинулися до нього, почали стріляти з луків, але не могли йому

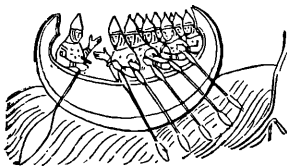
нічого зробити. З другого боку Дніпра побачили хлопця люди, взяли його у човен і перевезли до воєводи Претича. Хлопець розказав, у якій небезпеці є Київ, княгиня і княжичі. Другого дня вчасним ранком Претич з військом на човнах переправився через Дніпро і голосним звуком труб дав знати, що поміч надходить. Кияни від себе подали гасло. Печеніги думали, що це Святослав вернувся з походу, і скоро відступили від Києва.

Печенізький князь переконався потім, що його обдурили, але вже не нападав на Київ, а помирився з Претичем. Зійшлися разом і подали собі руки та обдарували один одного. Печенізький князь дав від себе коня, шаблю і стріли, а Претич дарував йому броню (панцир), щит і меч.

Кияни вислали тоді вістку до Святослава про небезпеку, в якій було столичне місто. „Ти, княже чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив“. У тих словах проявлялося невдоволення з безнастанних походів Святослава, що коштували багато зусиль, а не давали Україні користи. Варяги вже трапили значіння у Києві, до голосу приходили місцеві „лучші люди“, купці і бояри; вони бажали мира й оборони від степовиків, а далекі походи для слави і здобичі їм вже не подобалися.

Другий похід на Болгарію. На заклики з України Святослав залишив Болгарію і вернувся до Києва. Але не думав тут довго перебувати. Впорядкував державні справи, поділив землі між синів, назначив їм до помочі бояр-намісників і знову почав готуватися до Болгарії. „Нелюбю мені у Києві“, казав, „хочу жити у Переяславці над Дунаєм. Це середина моєї землі. Там сходиться все добро: від греків золото, паволоки, вина й овочі різномодні, з Чехії й Угорщини срібло і коні, з Руси шкіри, віск, мед і невільники“. Але Ольга була вже хора і просила, щоби її не лишав. Святослав затримався дещо, але після смерті матері рушив знову у похід. Ще раз перемогла у ньому душа варяга, жадного слави і далеких мандрівок.

Болгарія тимчасом повстала проти князя. Коли він прийшов до Преслави, город зачинив перед ним ворота. Болгари виступили до бою з українськими полками. Святослав промовив до війська: „Прийдетесь нам тут полягти, але поляжемо мужно, браття і дружино!“ Боротьба тривала цілий день, але під вечір Святослав переміг і добув місто приступом.



Воєнний човен.

Тоді рушив даліше на південь, перейшов балканські гори і добував город за городом. Грецькі письменники оповідали страхіття про його похід. У Филипполі взяв у полон 20000 людей і велів покарати їх смертю—насадити на палі. Пострахом і жорстокістю утримував болгар у покірності. Гори, знищені Святославом, залишилися пусті, в руїнах.

Війна з Візантією. Врешті задумав іти на Візантію і своїм звичаєм заповів грекам: „Іду на вас!“ Візантійська держава знайшлася у крайній небезпеці. У краю був голод, зі сходу погрожували араби, а до того ще у столиці прийшла революція. Цісаря Никифора вбито, а цісарем проголосився його убійник Іван Цимісхій. Він не почувався сильно на престолі і мусів шукати порозуміння зі Святославом.

Вислав він послів до князя і просив миру. Але Святослав прийняв гордо візантійське посольство. Заявив, що не піде з цієї багатой землі інакше, як за великою грошевою платою; нехай греки викуплять міста, які втратили, і заплатять за брзнів. А як не схотять заплатити, нехай чим скорше забираються з Європи, бо не мають тут що робити — досить з них буде Азії.



Святослав жене болгар (з грецької хроніки Манасії)

Цісар дальше пробував переговори. До Святослава писав так: „Думаємо, що не треба нам ламати згоди, що від батьків до нас перейшла непорушна, як її Бог дав. Тому радимо вам, як своїм приятелям, і просимо, щоби ви залишили край, який вам не належить. Як не вийдете добровільно, то ми вас силою виженемо. Думаємо, що не забув ти невдачі твого батька Ігоря; він зневажив заприсяжену угоду, приплив з великим військом, на десятих тисячах човнів і напав на столицю, а ледаві з десятима човнами вернувся з походу, сам був вістником свого нещастя. Не нагадуємо вже про нещасливу смерть його, як він попався у руки ворогів, і як його привязали до стовбурів дерев і на дві частини роздерли. І ти не вернешся до батьківщини, як виступить проти тебе зброя ромеїв, — пропадеш тут з усім військом і ані оден човен не вернеться до дому занести вість про нещасливу долю, що тебе навістила“.

Святослав запалав гнівом на такі слова і відповів: „Не бачу жадної потреби, щоби цісар ішов до нас; нехай не трудиться іти в цей край; ми самі скоро розставимо наші шатра перед воротами Візантії і обставимо місто немов міцним валом. А як він схоче боротися з нами і вийде назустріч, сміло приймемо його і ділом докажемо, що ми не якісь голодранці, а лицарі і зброєю поконаємо ворога. Невжеж цісар уважає нас за жіноцтво, у запічку виховане, і хоче нас настрашити байками, як немовлята?“

У таких словах ішли переговори; обі сторони обкидали себе лайками так, як колись герої Гомера під Троєю.

Святослав зі своїми полками зайняв Тракію і рушив на Царгород. Під Арнадіополем (недалеко Адріанополя) прийшло до кривавого бою.

Українські війська наперли на греків з великим завзяттям. Якийсь вояк, великого зросту, відділився від свого полку і конем наїхав на візантійського полководця Варду, вдарив його мечем по шоломі і мало не убив. Боротьба велася з різним щастям, раз одна сторона перемогла, раз друга. Візантіїці поділили своє військо надвоє; один полк під гук сурм і бубнів зайшов українців від залу і викликав у війську переполох; вояки почали втікати. Якийсь старшина, великанської постаті, у прегарній зброї, старався стримати військо, — їздив між полками і заохочував ювніврів. Але сам Варда наїхав на нього й ударом меча звалив його на землю: удар був такий сильний, що не затримав його ані шолом ані панцир. Війська Святослава, налякани тим, заметушилися і пішли у розтіч. Греки оповідали, що на побосвищі лягло двайцять тисяч люду. Переможцями були греки.

Оборона Преслави. Після тої нещасливої битви Святослав знову відступив за Балкани до Болгарії. Звідтам вислав полки на візантійські землі, грабував їх і руйнував. Але Цимісхій тимчасом увійшов у порозуміння з болгарами, щоби спільними силами ударити на українські війська. Святослав найшовся у дуже важкому положенні, але тут знову виявилася його лицарська вдача і хоробрість його війська.

Цимісхій напав наперед на болгарську столицю Преславу. Борогня її старий воєвода Свенельд, що ще з Ігорем ходив у походи. Зі світанням цісар рушив на город. Казав трубити у труби, бити у кітли і бубни; піднявся галас, зброя дзвеніла, коні іржали, вояки перекликувалися. Свенельдове військо впорядкувалося і міцною лавою, пішо, з боевим криком виступило проти греків на широку площу під містом. Грецька кіннота ударила сильно й українські ряди захиталися. Візантіїці наперли списками і загнали наше військо до міста.

Цимісхій хотів добути город приступом. Прийшли воєнні машини, військо усталилося клином і рушило на мур. Українська залога почала відстрілюватися; летіли списи, стріли, каміння. Але візантіїці поставили зблизька свої машини і зігнали оборонців з мурів. Цісар приказав ставити до мурів драбни. Якийсь хлопець, на імя Теодосій, прізвищем Мезоникт, перший вдерся на мур. За ним кинулося все військо.

Українська залога заховалася у царському дворці, що був сильно укріплений. Вояки боронилися відважно, раз ураз робили вилазки через бічну браму й убили до півторагста греків. Цісар бачив, що приступом не можна добути українців, звелів підложити огонь. Розгорілося велике полум'я і знищило все довкола. Залого, в числі сім тисяч люда, мусіла вийти з замку. Візантіїці замкнули її довкола, але Русь відбивалася хоробро. Багато полягло на місці, але воєвода Свенельд з своїм відділом перебився таки і подався до Святослава.

Бої під Доростолом. Остання дія великої війни розігралася під Доростолом (теп. Силістрія) над Дунаєм. Це був старий, сильний город, побудований колись ще Константином Великим. Святослав затримався тут і під захистом мурів чекав на ворогів. Свої човни Русь витягнула з води і поставила під мурами. Притянув сюди з сухопутними військами цісар, а від устя Дунаю водою приплила візантійська фльота, що мала теж „огненосні" кораблі, з гарматами, з яких стріляли порохом. Обі сторони готовилися до останньої розправи. „Русь уважала за великий сором, якби її перемогли ромеї і позбавили слави, яку

вона здобула у сусідів, що ніхто її перемогти не може. А ромеї знову соромитися і лякалися, щоби не поконав їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити — їх, що все перемогали противників зброєю та відвагою,* — так говорить про суперництво обох народів Лев Діякон, що описав цю війну.

Як тільки появилися грецькі полки, Святославові вояки пішли їм на зустріч і заховалися у засідці. Як наблизилися передні сторожні вояки, вони напали на них і кількох з них убили. Цісар приїхав туди, побачив трупи при дорозі, пожалів їх і казав здігати напастників. Піхотинці чимскорше окружили ліси і чагарники, захопили цих



Святослав здобуває болгарське місто.

вояків і зв'язаних привели перед лице імператора. Цей приказав бранців порубати мечами.

Під городом стояло вже Святославе військо, озброєне щитами і списами, яки одна стіна. Підійшли до Руси греки і почався бій. Сили з обох сторін були рівні, перемога прихилилася то на одну, то на другу сторону. Але під вечір цісар велів затрубити у всі сурми і вислав кінноту до бою, — українське військо не вдержало натиску й уступило до міста.

Другого дня візантійці почали правильну облогу. На високому горбі під містом заложили табор, обвели його високим валом, вал скріпили щитами, поставили воєнні машини і почали обстрілювати місто. Наше військо з мурів відповідало їм стрілами і камінням. Нараз з міста виїхала Святослава кіннота. Здивувалися греки, бо вояги йшли у бій усе тільки пішки, навіть на сідла не вміли вилазити. Греки кинулися на конях зі списками проти них і українська кіннота зараз завершила до міста.

В дальші дні бої велися вперто, з різним щастям. Війська з обох сторін були озброєні щитами і панцирями, і не могли завдати собі великої шкоди. Про перемогу рішав випадок. В одній битві поляг воевода Сфенкел, якого Русь уважала третім по Святославі. Він був велитень тілом, дуже хоробрий і завзятий, — поляг пробитий грецьким списом, а збентежене військо покинуло поле бою. Знову другого дня Русь тріумфувала над греками. Бій розгорівся біля грецьких машин, що їх Русь конечно хотіла спалити. Грецький полководець Іван Куркуа, з цісарського роду, що мав провід над машинами, з добірним відділом виїхав проти Русин. Але був на підлитку і розіспалий, їхав необережно, кінь спотикнувся і скинув його зі себе. Святославові воїни побачили лишне убрання їздця і гарну зброю,

думав, що це цісар, кинулися на нього і порубали його мечами, а голів, загинули на ратище.

Але знову прийшов нещасливий день для Русі. Воєвода Ікмор, що мав перше місце по Святославі, з пішим полком загнався далеко за греками; але наїхала на нього кіннота й якийсь грецький старшина одним сильним ударом меча відтяв йому голову разом з правою рукою. Скрикнула з болю Русь, як побачила смерть свого воєводи і почала уступати; вояки відходили в порядку, щити несли на спинах, щоб заслонитися від списів ворога. Але багато війська по-лягло при цьому відступі.

Ніччю Русь справляла похорони своїм покійникам. «Як настав новий місяць, вони вийшли на рівнину і шукали своїх мерців. По складали їх під мурами, багато вогнів розложили і палили тіла. По-предківському звичаю забивали багато невольників, чоловіків і жінок, на пошану мерцям, топили у Дунаю дітей і півнів пускали з течією...» Понури, суворі обряди... Далеко від батьківщини, на берегах синього Дунаю нащадки варягів складали старосвітські кроваві жертви...

Останній бій. Важкі невдачі болуче пригнобили князя Святослава. Але він не давався одчасві і старався надхнути своє військо добрим духом. Зібрав старшину на раду і питався про її думку. Одні догадували темної ночі сидати на човни, перекрастися якомсь і втікати. Інші радили погодитися з греками і тим способом рятувати військо; утеча і так неможлива, бо на Дунаю по обох боках сторожать огні-носні кораблі. Святослав зідхнув важко і так сказав:

«За нашим військом завжди йшла така слава, що без труда підби-взли ми сусідні народи і без проливу крові тримали у неволі цілі краї. Пропаде та слава, як так соромно уступимо перед греками. Від предків дістали ми мужність, — пригаданомж, яка непереможна була до тих часів наша сила і міцно биймося за своє спасення. То не наш звичай втікачами йти до дому! Нам або жити з перемогою або славно полягти, як слід хоробрим мужам!»



Кінець піхви меча з кня-
жих часів, знайдений у
Звенигороді б. Львова.

Військо вислухало промови князя і рі-шило не уступати, а ще раз ударити на гре-ків. «Про них оповідають таке, каже грець-кий письменник, що вони навіть переможе-ні ніколи не віддаються у руки ворогів. Як не сподіваються вирятуватися, встромляють со-бі у нутро мечі і так себе забивають. А роб-лять це тому, бо вірять, що забиті ворога-ми на війні, на тім світі служать своїм убий-никам. Вони бояться такої неволі і самі се-бе забивають, щоб не служити по смерті своїм ворогам».

Другого дня під вечір Святослав ударив на грецький табор. Бій був дуже завзятий. Святославове військо йшло міцною лавою з виставленими списками, перло сильно на гре-ків, било коні стрілами, так що їзди падали на землю. Святослав «мов непритомний» нати-скав на ворога, заохочував вояків до бою. В од-ній хвилині він опинився в небезпеці. Анема, той сам, що вбив Ікмора, наскочив на нього

й ударила мечем по горлі, але щит і панцир сплетений із залізних кілець спасли князя. Анему оточили довкола українські воїни і він упав мертвий під їх спинами. Гучно закричала Русь і сильно потиснула греків, так що вони почали утікати. Цар усіма силами старався їх затримати, сам хопив за спис і рушив поперед своїх воїнів. Нараз зірвалася велика буря, впала на Святославове військо і порохом засипала очі воїнам. Греки оповідали пізніше, що це св. Теодор прийшов їм у допомогу. Вони набрали відваги і наперли всією силою на Русь — завзята січа тривала до самого вечора, аж ніч розділила воїводинів. Греки приписували собі перемогу, казали, що ворогів упало на полі бою 16000, а самих щитів дісталось їм 20000. Сам Святослав був ранений і мало не погіб. Але далеко грекам було до справжньої перемоги. Русь знову замкнулася у сильних мурах Доростолу.



Дерев'яна статуя скандинавського князя з X. в.

Замирення. Обі сторони були вже втомлені війною і нарешті прийшло до мира. Святослав вислав послів до царя і подав свої умови: він залишить Доростол і цілу Болгарію і поверне бранців, але греки мають дозволити Руси відплисти безпечно і доставлять війську збіжжя; торгові зв'язки залишаться приязні, як були давніше.

Цар погодився на переговори. Але літопис каже, що греки хотіли перехитрити Святослава. Погодилися дати йому дарунки, але ждали, щоб цар подав число свого війська. Хотіли дізнатися, які його сили. Та князь пізнався на їх хитрості і подав число війська удає більше, як було.

Цар призвав тоді своїх бояр на раду і питав їх: „Що маємо робити, не зможемо йому дорівняти“. Бояри порадили: „Вишли йому дарунки, випробуємо його, чи любить золото й дорогі матерії“. Цар вислав розумного мужа з золотом і дорогішими тканинами і приказав йому: „Розглядай погляд його і думки його“. Дали знати Святославі, що прийшли греки з поклоном і він велів їх привести перед себе. Посли ввійшли, поклонилися йому і поклали перед ним золото і дорогі матерії. А він і не глянув на дари та сказав слугам: „Сховайте це“. Вернулися послы до царя й оповіли, як було. Один

з бояр порадив: „Випробуй його ще, царю, вишли йому зброю“. І так зробили, принесли йому меч і іншу зброю. Святослав прийняв зброю, почав її хвалити і любитися нею й казав привітати від себе цисаря. Оповіли це знову посли на цисаревій раді. І сказали бояри: „Твердий це чоловік, — золота не цінить, а зброю бере. Треба з ним помиритися“.

Договір Святослава. Дня 24 липня 971 р. обі сторони склали договір. Грамота, підписана Святославом, мала такий зміст:

„Я, Святослав, князь руський, як присягав, так і потверджую цим писанням свою присягу: хочу мати мир і повну приязнь з Іваном, великим царем грецьким і з боголюбивими царями Василем і Константином і з усіми людьми вашими, і таксамо вся Русь, що є під моєю владою і бояри й інші до кінця віку. Ніколи не задумаю походу на вашу країну і не збиратиму війська ані іншого народу не вишлою на країну, що є під владою грецькою, ані на корсунську країну і городи, що там є, ані на болгарську країну. А як хто задумав виступити на країну вашу, я виступлю проти нього і буду боротися з ним, як я присяг царям грецьким і зі мною бояри і вся Русь, так доховасмо умови. А колиб ми не доховали цього, що тут сказано, і ті, що є під моєю владою, — нехай проклене нас Бог, в котрого віруємо, Перун і Волос, Бог худоби, щоби ми стали жовті як це золото і щоби посічено нас нашою зброєю і щоби ми померли. Все те вважайте за правду, що я обіцяв сьогодні вам і що ми написали на цій грамоті і печаттями нашими припечатали“.

Як підписано умову, цисар Святослав збіжжа для Святослава війська, на кожного воюка по дві чвертки. Тих, що брали збіжжа було 22000. На початку походу Святослав мав 60000, — більш, як полянна, полягла у боях.

Потім ще оба володарі зустрілися з собою. Про цю стрічу так пише очевидець Лев Діакон:

„По заведеній умові Святослав забажав побачитися з цисарем. Той не відмовився і у позолоченій зброї, на коні приїхав над беріг Дунаю, а з ним було багато кінноти у позолочених зброях. А Святослав приїхав звичайним човном, тримав весло і веслував з усіми іншими. Вигладав він так: середнього росту, не надто високий, але й не низький, брови мав густі, ніс короткий, бороду оголену, на верхній губі густі і довгі уса, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі і взагалі добре збудований. Видавався якийсь понурний і дикий. В однім усі висів золотий ковток, оздоблений двома перлинами з червоним гранатом посередині; одяг на ньому буз білий і нічим не відрізнявся від інших окрім чистоти. Не багато поговорив з цисарем, сидючи на лавці човна, і відїхав“.

Смерть Святослава. Мир відкрив Святославу дорогу до дому. Військо сіло на човни і поплило Дунаєм до гирла ріки, а звідтам далі Чорним морем, звичайною дорогою, близько берегів, де плавання була безпечніша. Так українська флота доїхала до Дніпрового лиману. Але тут прийшли вісти, що Дніпрове побережжя заняли печеніги.

Святослав передбачував цю перешкоду і підчас переговорів з греками вимагав, щоби цисар приказав печенігам, аби не непокоїли війська,



Човен вікінгів з Озебергу, перед його добуттям із торфовища.

коли вертатись ме. Печенігів уважали союзниками Візантії. Греки обіцяли вволити волю князя і щіср ніби то вислав своїх послів до печенігів у цій справі. Але вийшло інакше. Чи то греки поступили нещиро і не стримали печенігів, чи печеніги не хотіли послухати греків, — досить, що велика печенізька орда залягла Дніпровий низ. Кочовики жадібно чекали на прихід війська, сподівалися, що в їх руки дістанеться велика добыча.

Святослав зразу підїхав чознами до порогів, але переконався, що орда стереже місць, де треба було човни перетягати берегом. Його військо було втомлене й сили за малі щоби перебитись через цю заставу. Старий, досвідний воєвода Свенельд радив князеві їхати до Києва з невеликою дружиною, кінно, степами, — якось хильцем пробитися до столиці. Звідтам можнаби привести нові сили. За той час військо з добыччю і човнами малоб залишитися на Дніпрівім низу. Але Святослав не хотів кинути війська. За багато недолі й бідн перейшли його вояки, він не мав серця лишати їх серед небезпеки. Надходила вже зима і він рішився зимувати при усті Дніпра, на Білобережжі. Мав надію, що печеніги самі відійдуть, або приїде поміч з Києва.

Зимівтя була дуже важка. Не стало хліба і почався голод. Військо вбивало вже й їло коні, але й тнх не ставало; коняча голова коштувала пів гривні — тобто пів фунта срібла.

Весною Святослав рушив Дніпром. Але печеніги витрівало чекали на Дніпрових порогах. Князь мусів їти пробоем. Почалася боротьба. Українське військо було крзще озброєне, але печеніги переважали числом. Святослав, як звичайно, ішов попереду своїх полків. Але тут печеніги замкнули його тїсним колом і у бою хоробрий князь поляг. З ним разом погибло багато війська, тільки частина під проводом Свенельда перебилася до Києва.

Поляг Святослав і навіть тіла його не похоронено. Дикий печенізький ватажок зрубав йому голову і з черепа казав зробити собі чашу. А на чаші дав напис: „Так буде кожному, хто не пильнує своєї землі, а чужої шукає“.

Цими словами тодішнє громадянство осудило походи Святослава. Безнастанні війни втомлювали всіх, а нарід бажав спокою і безпеченства, за якунебудь ціну.

Але Святослав у своїх широких плянах мав на меті добро своєї держави. Чи йшов на Волгу, чи на Каспій, чи на Дунай, все прямував до одного: щоби своїй країні дати широкі простори, щоби усунути з дороги її суперників. Та ці змагання були занадто широкі і неосяжні. Київська держава не була ще така сильна, зорганізована й багата, щоби могла використати ті шляхи, які приготував їй князь-завойовник. Київ не мав навіть сили, щоби здобуті землі утримати у своїх руках. Масу крові пролито, кістки варягів і слов'ян біліли по далеких побоевищах, а безпосередньої користі з цього не було. Що більше — сам Київ знайшовся у небезпеці. Те, що князь був у далекій стороні, використали найближчі сусіди, кочовики, зайняли степи і почали напади на Україну, — відважилися вже і саму столицю непокоїти.

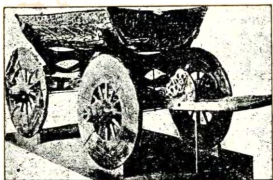
Та Святослав без походів і небезпечних виправ не міг жити. Киїла у ньому кров його предків-добичників, рвала його у далечині, у безмежні просторі, далекі моря, незнайомі країни. Плили човни з білими вітрилами, з боевим окликом ішли у боротьбу в залізо заковані варяги, а перед ними неustraшний князь-вікінг... Але це вже були останні хвилини варязьких перемог, останні часи підбоїв. Наступники Святослава мусіли вже послухати голосу землі, громадянства і перейти до мирової політики, до щоденної, твердої праці.

Далекі й широкі пляни Святослава не повелися, його держава пішла не тими шляхами, які він вказував. Але постать князя залишилася світла і могутня. Великий воєвник, лицар без закиду, вірний товариш воєвків — це Святослав. „Поляжемо, а не осоромимо землі нашої“ — це гасло, яке він лишив своїм наступникам.

Характеристика перших князів.

Володіння Святослава кінчить перший період історії княжих часів. Деякі історики називають цю добу варязькою, бо Україна була під переважливим впливом варягів. Ця доба має незвичайне значіння в нашій історії, бо в ній витворилися й закріпилися основи життя нашого народу на довгі часи.

Першою і найважливішою подією було заснуван-



Віз з Озеребгу. Зразок воза, яким користувалися варяги.

ня держави. Почини державности були у різних українських племен (нпр. у дулібів на Волині), але і статочно провідобняв Київ, головний город полян. З приходом варягів межі київської держави поширилися на цілу східню Европу — сягали від Балтійського до Чорного моря та від Німана й Буга по Волгу і Каспій.

З поширенням державної влади прийшло об'єднання племен в одну цілість. До київської держави належали племена українські, білоруські, великоруські, фінські, турецькі. Не було мови про якесь національне об'єднання народів; але в одну цілість єднали їх господарські звязки, торгівля, устрій і право.

Державний устрій того часу проявлявся як влада вищої варязької верстви над підбитими слов'янами. Варязькі дружини стягали з покорених плечен безоглядно дань і силували їх до всяких робіт, — зате давали забезпечення від нападів степових орд.

Варяги втягнули наших слов'ян у далекі морські походи, відкрили для України чужосторонні торги, ввели наш нарід у взаємини з Азією і південною Европою.

Варязька доба немало причинилася до розв'язку нашого національного характеру. До спокійної, певної себе, але занадто консервативної і мирної слов'янської вдачі варяги додали елемент відваги, вояковничости, підприємчивости. Честь, слава, вірність батьківщині, погорда смерти, лицарськість — ці високі моральні прикмети утвердило у нашій вдачі буйне варязьке лицарство.

Доба перших князів коштувала наш народ багато крові, трудів і страждань. Але ці часи не були втрачені даром, — вони дали нам основи державности.



Князь Святослав Завойовник.

VII. КУЛЬТУРА ПОГАНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Давній красвид України. Прабатьківщина слов'ян була у країні великих лісів: „Край слов'ян рівний і лісовий; вони живуть у лісах. Ані садів ані ріллі не мають“, оповідає араб ібн-Дусте. Так само найдавніший наш літопис описує околиці Києва: „Буа бір та ліс й ловили звірів“. Цілу північну сторону Київщини і Волині називали просто лісовою стороною. Від ліса взяла свою назву й Деревська земля, теперішнє Полісся. Давні нетерехідні ліси протягалися від Висли до Дніпра і далі за Дніпро у Чернігівщину. Цілі Карпати, Підкарпаття і західня частина Галичини була первісним лісами.

Де ці ліси починалися і де кінчалися, про це не знав ніхто. Цілими днями можна було йти вперед і краю пущі не було. Праліс був великий, густий, темний. Ніхто ніколи не рубав дерев, вони росли й росли, поки ставало їм природної сили. А потім лісові велитні сохли й порохнівали самі, валилися від старости, падали від громів і буревіїв. Величезні їх пні завалювали переходи, яри і провалля, гнили там у болотах і потоках, на їх порохні виростав новий, молодий ліс і на буйній землі ріс швидко, розростався ще густіше і могутніше.

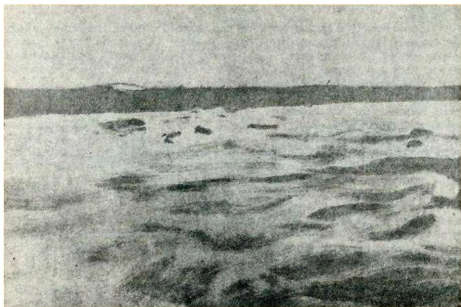
Ліси були всюди. Навіть ті околиці, де лісів майже невидно, де сьогодні стеляться безкраї лани збіжжя, колись були вкриті недоступними пущами. Ще тепер, у кожному нашому селі залишилися спомини, що тут і там, на різних місцях були колись великі ліси. Половина присілків, горбів і сіл має назви від колишніх лісів та гаїв, як Дуброва, Бучина, Явірник, Березина, Грабина й інші.

Давні пущі були вогі і багністі. У тіні дерев, під заслоною гілля і спадаючого листя ховалися джерела, мокровини, озера, струмочки, потоки і великі ріки та озера. Чужі письменники думали, що по середині Східної Європи є одно величезне озеро. Багна й мочари були такі широкі і неперехідні, що лісові племена могли за ними безпечно ховатися і ніхто до них не мав приступу. Богато давніх осель й оборонних городів повстало у таких багністих околицях; напр. давні княжі городи Звенигород, Белз, Бужськ ще дотепер славляться болотами.

В напрямку на південь пущі рідшали і між ліс входили широкі простори трав. Це була смуга т. зв. лугів. Тут було найкраще місце для поселення людей. Як тільки був спокій і від стелу не появлялися дикі кочовики, то луги покривалися оселями. Тут осідали великі, багатолюдні слов'янські роди, вирубували ліс на будову своїх оборонних дворів, на буйних травах розводили скотарство, починали орати й управляти землею. Всі найважливіші і найбільші наші городи повстали у цій луговій смузі. Біля самого Києва сходився північний ліс з південним „полем“, степом.

Степи залягали південну частину України, над Чорним і Озівським морем, по Дунай і до кавказького підгір'я. Цю околицю найкраще знали давні грецькі письменники і найчастіше її описують. „Вся земля гола, без дерев“, каже старий Геродот. „Так звана пустиня скитська це рівнина богата травою, без дерев, води має помірно, великі ріки забирають воду з рівнини“, оповідає Гіпократ.

Кілько разів описували цю країну українські письменники! Який гарний, незрівняно чудовий наш степ весною, як буйні дощі наповняють землю вогістю, як зазеленіє трава, як зелене її руно стає все гу-



Дніпро при Ненаситецькому порозі.

стіше... І як потім зацвітуть різнобарвні квітки і цілий степ виглядає як пишно ткаий килим... Про буйність трави у степу чуда оповідали давні подорожники. Досить було лишити плуг на кілька днів у степу, а вже його заростало зілля; такі високі були трави, що волів з рогами не було у них видно, а їздець на коні ледви бачив, куди їхати... А літом, під промінням горячого сонця, трави жовкли, вянули, хилилися все нижче; по кількох тижнях спеки висихали всі озерця і потічки, а трава чорніла і розпадалася; немов попелом покривалися широкі простори. Який же сум, яку тугу навівали тоді степи...

Степ був пристановищем усіх кочовиків, звідтам на спокійні словянські оселі йшли напади диких орд. Довгих літ і віків треба було, заки український плуг врізався у ці буйні, родючі простори.

Ловецтво. Величезні пуші ховали у собі велику силу дикої звірини. Представниками великих звірів були зубр і тур. Зубр зберігся ще дотепер у звиринцях; визначається він назверх вигнутим хребтом і вовною. Тур мав постать нашого вола, тільки був більший і сильніший. Винищено його цілком в XVI ст. З більш поширених звірів був тоді у всіх лісах олень, лось, дик, рись, куна, лис, вовк, медвідь. Задля футра цінилися дуже бобрн, білки (вивірки), видри. Бобрн ще дотепер залишилися на Поліссі і є там під охороною; колись були у нас у великім числі, але винищено їх для пошукуваних шкірок. З вивірок літопис згадує білу вивірку, якою платили дань поляни, сіверяни і вятичі. На Поліссі, у землі деревлян жили чорні куніци. Не знати, чи був де у нас чорний лис, якого футро вважали за найтеп-

ліше з усіх; теплоту чорних лисів доказав один арабський каліф, завиваючи пляшку з теплою водою в різні футра і виставляючи їх на мороз.

Через таке багатство звірини ловецтво було найдавнішим заняттям слов'ян. Про це говорить давній наш літописець, коли описує обичаї слов'янських племен, „асі вони ловили звіря". М'ясо дичини давало поживу, футро йшло на одяг і на продаж або обмін за інший крам; футрами і шкірами платили також головні данини.

Лови відбувалися на різні способи. Найчастіше ловили звірів у сіті, якими заставляли місця, де звірі переходили. Такі сіті звалися „перевіси" або „перевісища". Також йшли на звіря з рогатиною; це був короткий спис, з гострим кінцем і поперечкою, що не давала звіря перебити наскрізь. Пізніше полювали теж кінно. Зпоміж перших князів ловами займалася Ольга; літопис згадує її „ловища" тобто місця ловів у землі деревлян.

По лісах, багнях і степах жила різномодна птиця. Орел, сокіл, яструб, кречет, каня, кобець, крук, журавель, гуска, качка, чапля, чайка, бузько, лебідь — всі ці назви стрічаються в слов'янські часи. Лови на них мали на меті не якусь більшу користь, а повецьку приємність; стріляли їх з луків, або ловили при допомозі вивчених соколів і яструбів.

Рибальство. У ріках й озерах тиснулась великою масою риба. Майже усі назви риби слов'яни мають окремі від інших народів, видно самі вчилися рибальства і самі рибу називали. Головні роди риби були щука, линь, пструг, окунь, угор, осетер, плотиця.

Рибу ловили найбільше сітками, що мали різні назви, як „невід", „мережа", також і вудкою.

Українські рибалки запускалися також на Дніпровий лиман і Чорне море і зганяли звідси грецьких рибалок з Херсонезу. В умові з Ігорем 944 р. греки вимогли таку постанову: „Як Русь зустріне корсуня, що ловлять рибу у усті Дніпра, нехай не робить їм ніякого лиха".

Бжільництво. У своїх відвічних лісах наші предки навчилися бжільництва або бортництва. Бжолу зразу ховали у дуплах або у дірах, вирубанних у пнях лісових дерев; така діра звалась борт'ю, а пасішник — бортник. Є ще дотепер в Галичині село Бортники. Пізніше рсбили вже ули з колод, які можна було переносити з місця на місце. Згадує про це арабський письменник ібн-Дусте: „Слов'яни роблять з дерева скриньки подібні до діжок, там ховають бжолу; це звється у них улиж (улий)". Назви „матка" і „трутень" відомі вже в ті часи.

Мед мав тоді високе значіння у господарстві, роблено з нього напйток. Знаємо вже оповідання про помсту Ольги, як вона приказала варити меду на поминки по своєму чоловіці. Деякі племена платили дань медом. Мед і віск вивозили також на продаж за границю і поруч зі шкірами це були головні продукти давнього господарства.

Хліборобство. Слов'яни знали хліборобство з дуже давніх часів, але у їх лісовій стороні мало було доброї землі і рільництво поширювалося поволі. Тому й деякі грецькі та арабські письменники говорять, що слов'яни не люблять роботи на полі. Аж пізніше, як сло-

вянські племена ввійшли у більш родючу лугову смугу, хліборобство знайшло добрі основи і стало головним заняттям наших предків. В X ст. навіть у малородючій країні деревлян були всюди управлені поля. Арабський подорожник Ібрагім ібн Якуб хвалить вже словян за їх пильність і робучість: „Пильнують хліборобства і добувають собі прожиток краще, як усі народи півночі”.

Рілля орали зразу ралом або сохою; це була звичайна кривуля з дерева, що гострим кінцем порзла землю. Пізніше появився краще



Черепа тура.

зроблений плуг з окремим „лемішем”. Коли почали вживати борони, цього не знаємо. Мотика і лопата від найдавніших часів. Необроблена земля мала різні назви: ляда, цілина, угор; оброблена звалася рілля або нива. Сіяли городину й озимину.

Зі збіжжя зразу найбільше поширене було просо. Про це говорять і грецькі письменники й арабські. Ібн-Дусте оповідає: „Більш над усе сіють просо. У жнива беруть просо у кірці, підносять до неба і кажуть: Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить!”. З хлібних родів збіжжя слов'яни управляли теж жито (звалося „рожь”), пшеницю, ячмінь, овес. Ці роди збіжжя знайдено у поганських могилах сіверян і деревлян. Гречки ще не було. Збіжжя разом називали „житом”.

Колосся зразу зривали рукою, але скоро поширився серп. Перші серпи були кременні, пізніше залізні. З давніх часів згадується також коса і клепач до неї, та граблі. Збіжжя вязали у снопи, ввозили на гумно, молотили ціпами, віяли і ховали у засік або „сусік”. Зерно мололи на жорнах або товкли. Первісні жорна це камінь з видовбаною

дірою; сипали там зерно і другим круглим каменем розтирвали. Солому вживали на стріху.

Городин слов'яни знали небагато, мабуть тільки мак, ріпу, часник і цибулю (звалася „лук“). Зі стручкових рослин був горох, біб і сочевиця. Сіяли також лен і коноплі на виріб полотна.

З овочевих дерев росли у нас дико яблуні, груші, сливи, черешні, але ніхто ще їх не щипив.

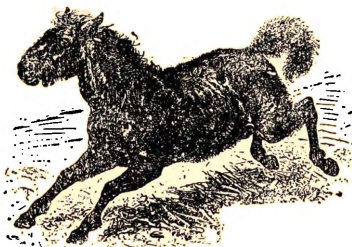
Скотарство. Давні письменники кажуть, що слов'яни мали небагато худоби. „Худоби до роботи у них мало. а коней верхових має тільки одиі князь“, оповідає араб Ібн Дусте. А цісар Константин Порфирородний каже, що у нас цілком худоби не було: „Русь силкується мати згоду з печенігами; бо від них вона купує корови, коні і вівці, із того живе лекше і вигідніше; бо з названої худоби нічого нема в Русі“.

Такі оповідання очевидно перебільшені. У слов'ян здавна були різного роду домашні звір'ята; їх кістки знаходяться у слов'янських могилах. Правда тільки те, що худоби було у нас менше, як у степових народів і звідтам слов'яни худобу купували або приводили з воєнною добыччю.

Деяких родів худоби може слов'яни доховалися самі. Так сирій український віл це та сама порода, що дикий тур; зроблено докладні поміри черепів і виявилася ця подібність. Таксамо у наших степах стрічались дикі коні, пізніше називано їх тарпанами. Нероз відбувалися на них лови і треба було немалої зручності, щоби такого коня зловити. В далеко пізніші часи запорожці уміли коней „вбивати з дика“ тобто присвоювати.

Коней було у нас доволі багато; підчас походів на Візантію князі висилали частину війська кінно степами до моря. Але доброї кінноти ще не було; Святослав у Болгарії виставив проти греків дещо кінного війська, але воно не дотримало місця ворогові.

Що у слов'ян були вівці, це бачимо з деревлянської приповідки:



Тарпан, дикий степовий кінь.

„як внадить-ся вовк між вівцями, то по-виносить усе стадо“.

У степових народів мало була поширена годівля свиней. Геродот каже про скитів: „Нема у них звичаю жертвувати свиней, навіть годувати їх у своїм краю зовсім не хочуть“. Інакше чусмо про

слов'ян: „Вони пасуть свиней ніби овець“ говорить ібн-Дусте.

З домішньої птиці були вже напевно кури: у слов'янських могилах знайдено курячі кістки і лушпинчя яєць. Дерев'яни тримали голубів у голубниках.

Товаришем та приятелем людини був уже тоді пес. На похоронах господаря забивали його улюбленого собаку. Але про kota нема ще ніяких згадок.



Кремінний та бронзовий серп.

Одяг. Нераз уявляємо собі, що теперішній селянський одяг, це давний одяг слов'янський. Але справді річ мається інакше. Навіть най-

звичайніша і невибаглива селянська ноша з далекої закутнини Полісся це вже одяг, що протягом століть перейшов багато змін і мабуть нічого не залишилося у ньому із праслов'янських часів. Вже й у давні часи одяг нераз змінювався, бо таксамо як нині, люди охотно переймали чужу моду і готові чужосторонній одежі.

Простий слов'янський одяг складався зі штанів, сорочки і свити.

Штани були найважливішою частиною одежі. Грек Прокопій оповідає про слов'ян: „Деякі не мають ані сорочки ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами“. Ібн-Дусте каже про Русь: „Штани носять широкі, сто мір іде на кожні; одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього“. Штани появились вперше у слов'ян і інци середньовічних народів; старовинні греки і римляни цієї частини одягу не знали. Слов'янська назва штанів була „ноговиці“ або „гаша“; у гуцулів ще дотепер називаються вони гачі. Цілий одяг звався „порти“.

Сорочка або „сорочиця“ була довга або коротка; таксамо різного вигляду була свита, одяг з рукавами. Носили теж плащ щось як опанчу чи кирею, без рукавів; спинали його запінкою на рамені. Назва кожух походить від кожі — шкіри. Зразу далеко більше одягів було зі шкіри і футер, бо диких звірів було багато і кожний міг футро добути. Полотно було дорожче, бо ткацтво ще не дійшло до розвитку.

Зможні люди одягалися у різномоднішу одягу. Араб ібн-Фадлан описав нам одяг, в який прибрано помершого багатого купця: наділи на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і шовкову свиту з золотими гудзами, а на голову шапку, обшити соболем.

У слов'янських могилах знаходяться подібні одяги з шовку й ок-

самиту, ткані золотом і сріблом з дорогими гудзиками. Пояси бувають ремінні або ткані. При поясі була неріз мошонка на підручній речі, як ніж та креміль й огниво щоб кресати вогонь. Чоботи бували невисокі, гостроносі, деколи теж з холявами.

Варяги, а за ними й слов'яни, любувалися у різномодних прикрасах. Носили нашийники, бранзолети, перстені, а жінки також намиста із скляних, камяних або металевих коралин, заушніці, ковтки й інше.

Ібн-Фадлан так пише про жіночі прикраси: „Кожна жінка в них має на грудях коробочку, залізну, мідяну, срібну або золоту, відповідно до стану і заможности чоловіка; така коробочка має каблучку і до неї причеплений ніж, також на грудях. На шиї мають золоті і срібні ланцюги. Як чоловік має десять тисяч діргем (срібний гріш), купує жінці ланцюг, як має двадцять тисяч, купує два ланцюги, і так кожного разу, як прибуває в нього десять тисяч діргем, дає жінці нового ланцюга, так що деякі мають багато ланцюгів на шиї. Найкраща оздоба у них зелені корали зі скла; всяким способом намагаються їх здобути, купують одну коралинку по діргемі і з них нижуть намиста своїм жінкам“.

Але деякі визначні люди збиралися дуже просто: Святослав мав на собі звичайну білу одіж і нічим не відрізнявся від товаришів.

Іма. Великі пущі, де жили слов'яни, достарчали багато звірини



Бортник добуває мід з дупла дерева.

і наші предки найбільше жилися дичиною. Деякі племена їли всяке м'ясо, інші вважали нечистим м'ясо бобрів, ви́в'ок, лисів, хом'яків і ін. Пізніше поширилася домашня худоба. Слов'яни споживали не тільки м'ясо волів, корів, овець, але й коней. М'ясо пекли або варили у казанах. Здавна уживали також молока, і коров'ячого і кобилячого, і робили сир. Пізніше кобиляче молоко вважали нечистим і також перестали їсти коняче м'ясо.

Можна було також їсти доволі дикої птиці, а з домашньої уживали кури і від них яйця. Риби також мали доско́чу, але рак не був у пошанівку; бу-



Даківський будинок.

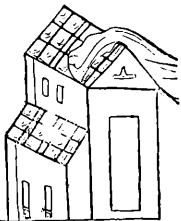
З муки пекли паляниці і хліб. Муку заливали окропом, додавали квас (дріжджа), місили тісто і пекли у печі. Мука була груба, з жорен, кращих родів муки ще не знали. Не знати, коли навчилися варити тісто.

З напитків здавна був мед. Слов'яни вживали питного меду понад міру, впливалися часто до нестями, як це читаємо у літописі про деревлян. Любили також ки́сіль; муку розмішували у воді, варили її і підливали медом, розведеним водою. З Греції приходило вже вино і варяги вживали його радо. „Вони дуже охочі до вина, пють його день і ніч, так що деколи хтось з них і вмирає з чаркою в руках“, каже про Русь ібн-Фадлан.

Будівництво. По словам візантійського історика Прокопія, анти жили в дебелих „хижах“, що їх будували з хворосту й обмазували глиною. На різьбах кольони цісаря Траяна в Римі, де зображено оселі даків, мешканців долишнього Дунаю, бачимо поверхові домів серед обширних подвір'їв, обведених частоколом. На обісті стояли господарські будинки — стайні, стодоли, шпихлірі, тощо. Напевне подібні до будинків даків були й будинки наших найстарших предків. Будинки багатих, як і тепер, різнилися від будинків убогих. Останні задовольнялися одною „кліткою“ або „зрубом“, що в ньому не було коми́на ні вікон. Світло входило й дим виходив дверми. Заможніші будували по дві „клітки“ — теплу з печею й „холодну“ без печі, де жили літом. Будинки багатіів звалися „палатами“ або „хоромами“. В партері таких „хоромів“ були „підклітки“ або „клітини“ (комори), над ними була властива домівка — одрина, або спальня. Нерідко бувало й відкриті „крильце“ на поверсі, в роді нинішнього ганку чи балькону. Траплявся й другий поверх з „теремом“ або світлицею, а над цілим будинком підіймалася сторожева башта. При таких будинках можна вже говорити про первопочини архітектурного мистецтва на Україні. Багацькі домівки були будовані не тільки з увагою на потребу й вигоду, але й на красу, на естетичне вражіння. Для цього особливо

ла приповідка: „Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак“.

Далеко менше знали рослинної їжі. Каші вживали мало; найбільше поширене було пшоно з проса і „сочиво“ з сочевиці. Їли також варену пшеницю, часом з медом. З городини була тільки ріпа, часник, цибуля, мак; пізніше з Греції прийшли огірки, а на іншу городину треба було чекати ще кілька століть. До страв вживали також рослинного олію.



Будинок з кияжких часів.

чепурилися покрівлі будинків. Звичайно ставили покрівлі на два гострі спади, при чому хребет покрівлі закінчувався мальованим гребенем, що його звали „кнезьком“. Кінці „кнезька“ украшували різьбленими орнаментами на подоби сонць та кінських голов. Крім дерев'яних будинків ставили й муровані, хоч рідше. Літопис згадує мурований „Ольгин двір“, а поблизу Десятинної церкви в Києві розкопано фундаменти якоїсь старшої мурованої будівлі, що була мабуть княжим теремом. Тут таки знайдено останки мармурової узористої долівки. Стіни теремів покривали матерійними опонами та килимами, а стелі розмальовували в різні фантастичні зорни.

В деяких місцевостях, замість дерев'яних хат будували землянки, що їх нам описує арабський подорожник ібн Дуст: „В землі словян буває такий великий холод, що кожен із них викопує собі щось в роді пивниці, покриває її дерев'яною, гостроконечною покрівлею, що то їх бачимо на християнських церквах, а на цю покрівлю нагортає землю. У такі пивниці переселяються слов'яни з усією сімєю й узавши дров та каміння, розжарюють його до червоного. Колиж каміння розжариться, поливають його водою, з чого втворюється пара, яка нагріває землянку до того, що всі в ній скидають одіжку. В такому житті залишаються до весни“.

Ібн-Дуст не каже, які це українські племена користувалися такими землянками. Мабуть належали до них дерев'яни, що літом жили в лісах під отвертим небом, а на зиму ховалися до землянок.

Обстановка. Найдавнішу обстановку українських домів творили лави, столи та стільці. Окрасою кімнат були пишно розмальовані скрині, замикані найвишуканішими замками. Ліжка появились пізніше. Їх місце довго заступає „постіль“, розіслана просто на долівці. Килими, що ними покривалося все в кімнаті, приносили зі сходу, а згодом виробляли на місці.

Вірвання. Кожна поганська релігія виказує цілу низку розвоєвих ступнів, з яких слід підмітити два найважливіші: перший, це — фетишизм, коли народ обожає поодинокі сили природи, другий — політеїзм, коли ці сили стають в уявленні народу окремими богами й богинями, з точно окресленими ролями й ознаками почитання. Розвиваючись далі, політеїзм усталоє родинні взаємини поміж богами, ставляючи на їх чоло найстаршого батька всіх богів й споріднюючи його з рештою богів. Така стисла окреслена родина богів була у греків, а відтак герман, але це не виключало рівночасного почитання поодиноких сил природи, що ставали божками.

Погайські вірвання словян взагалі, а українців зокрема, відзначає своєрідна, молодеча невинність. Правда, вже наші предки — анти вірили в найвищого з богів, що володів громами, йому приносили жертви, складали обіти й до нього зверталися з молитвами в прикрих хвилинах свого життя. Але ні в VI сторіччі ні три сторіччя згодом, не усталили українці розподілу роль та влади поміж поодинокими богами ані остаточно не оформили свого релігійного культу. Все тут було пливке й дозільне й разше підходило під рівень чарів, заборонів і магії, ніж того, що звемо релігією. Рівночасно це не перешкодило тому, що коли на Україні завели християнство, то воно не зразу стало релігією народніх мас, що продовжували свої давні чари, заборони й заклинання, при чому цілу низку давніх погайських богів



Святкування Купала.

переіменували на християнських святців, а старі поганські обряди пристосували до різних християнських свят. Можна сміло сказати, що масове поширення християнства на Україні починається щойно від помонгольської доби. До того часу християнство було вірою верхів, а

маси жили в поганстві, формально тільки називаючи себе християнами.

Сварог. У „Слові св. Григорія“, де багато уваги присвячено залишкам поганства на охрещеній Україні, говориться на одному місці, що українці вірять у „Сварожитця“. Назву подібну стрічаємо в мітології балтійських слов'ян (Зваразіці), але коли в них це бог війни, то в нас Сварожитець чи Сварожич це бог вогню, а краще кажучи сонця, що сушить жито й дає йому змогу доспівати. В київському літописному списку з 1114 р. наведено оповідання про те, що в Єгипті володів колись Гефест, за якого почали люди кувати залізо та почався обряд вінчання. По ньому володів його син Геліос — сонце. Літописець аж двічі завважує, що той єгипетський Гефест, це наш Сварог, а його син — сонце, це наш Дажбог. Сварог, завважив літописець, це те саме, що литовський Теля, „великий коваль“, що скував своїому синові сонце й кинув його на небо“. Сварог чи Сварожич, це можливо той найвищий бог антів, що згодом уступив у нас місце Перунові — богові грому.

Дажбог. Чи справді Дажбог був богом сонця й сином Сварога чи Сварожича в первісній українській мітології, не можна сказати з певністю. Можливе, що і рід і ролю придано йому пізніше, але певне те, що був він божеством прихильним і доброзичливим для людей. Вказувалаб на те сама його назва від „давати“ — Дажбог то Дайбог. Можливе теж, що в дійсності Дажбог не був божеством, а тільки молитовним зворотом „дай боже!“, що потім в уяві літописців став окремим божеством.

Стрибог. Назва й істота цього божества невияснена. Дослідники називають його „богом зустрічі“, що його внуками є вітри, прозвані так у „Слові о полку Ігоревім“.

Перун. Найвиразніше з усіх поганських богів України зарисовується в нашому уявленні бог лискавки-грому — Перун. В Густинському літопису говориться, що Перун був найстаршим з богів; його зображували в виді чоловіка з дорогоцінним каменем у руках і йому, як

головному богові, приносили найбільші жертви. В договорі з греками в 944 р. хрещені українці присягали в церкві Іллі, а погани клялися перед кумиром (ставником) Перуна й Велеса. Коли князь Володимир заволодів Києвом, то поставив кумирі на холмі назовні теремного двора: „Перуна деревляного, а голова його срібна, а вус золотий“, як наже літопис. Крім цього поставив Володимир кумирі Хорсові, Дажбогові, Стрибогові, Симарглі й Мокоші. Скрізь, при всякій нагоді, імя Перуна ставили на першому місці, йому теж припало найбільше ганьби й поневірки, як Володимир охрестив Україну. Ставник Перуна волочили кінми, били палицями й топили у воді. По своїй природі, Перун, хоч і був грізним богом лискавки й грому, але він був теж богом життєдайного дощу, а його грім не тільки ривав і запалював, але й проганяв засуху, задуху й смерть. З іменем Перуна звязано на Україні багато місцевостей та урочищ. В жертву Перунові приносили не тільки тваринні жертви, але й людські, з невілляників узятих в бою. Літопис оповідає про двох варягів — християн, яких принесли в Києві Перунові в жертву.

Велес. Неменче почитаним від Перуна був на Україні бог тварини— Велес або Волос. Ідол цього бога стояв в XI сторіччі в Ростові. Перше аніж став богом тварини, був мабуть Велес, подібно, як Сварог і Дажбог богом сонця, бож не даром у „Слові о полку Ігоревому“ співець Боян прозваний „Велесовим унуком“. Коли прийняли християнство, заступив місце Велеса св. Власій, так само, як прикмети Перуна переніс народ на св. Іллю.

Інші боги. Про решту поганських богів України не можна сказати й того, що ми сказали про Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна та Велеса. Поза їх назвами не збереглося до нас нічого: ні їх місце на українському Олімпі, ні їх роля в людському житті невияснені.

Храми. Про існування в нас поганських храмів літопис не говорить. Але з висловів ужитих літописцем при описі чужосторонніх ідолопоклонних обрядів догадуються деякі вчені, що були в нас і храми. Староукраїнське слово „напище“ могло означати або вітаре, або храм, що міг теж називатися і „требницею“, як звався в нас загалі місця, що на них приносили жертви богам.

Ідоли. Ідоли були в нас переважно деревляні, про що говорять між іншими насмішки чужинецьких християн над предками, мовляв: „боги ваші — дерево, роблені руками сокирою й ножем“. Але бували й маловані. В одному з літературних джерел XI сторіччя говориться, що українці, які придержуються ще поганства, „в неділин день поклоняються намальованій по людській подобі жінці“.

З пам'ятників українського ідолопоклонства збереглося до нас усього два, тай то сумнівного походження. Перший, це камінний плоскоріз в печері біля села Буші на Поділлі, другий це ославлений ідол Світовид, знайдений в Збручі й тепер збережений у польській Академії Наук у Кракові.

В плоскорізі в печері біля села Буші добачують учені сцени з українського поганського культу. Зображує вона чоловіка з чашею в руках, навколішках під деревом, що на ньому сидить півень. Позаду чоловіка стоїть олень з розложистими рогами. Різьба виконана грубо,



Похорон українського вельможі у поганські часи.
Картина Семирадзького.

але нема певности, що вона справді походить з дохристиянських часів на Україні. Так само непевним є вік ідола Світовида, бога, про якого не знають на Україні сучасні джерела; є це покритий різьбами стовп, закінчений чотирма безбородими обличчями. В 1850 р. вилучили в р. Липиці біля Рогатина в Галичині фігуру з чотирма головами й стількиж, кругло кованими, ногами. Тогочасний панотець поблизького села Лопушної звелів перекувати фігуру на хрест, що й досі там стоїть на чотирьох ногах, які заціліли ненарушені. Можливе, що й це був якийсь поганський ідол, хоч певно цього сказати не можна. В стіну латинської катедри в Дрогобичі вмуровано дивоглядну кам'яну голову й руки, що на думку декого з дослідників мають бути останками поганського ідола. Як досі, то питання усіх тих «ідолів» нероз'яснене науково.

Пережитки поганства Те, що ми так мало знаємо про поганський світогляд України, не впливає виключно з того, що він був невироблений і неусталений. Дуже ба ато причинилося до цього становище християнського духовенства, що за всяку ціну старалося затерти сліди поганства й тому робило все можливе, щоби в уяві і пам'яті народу знищити все, що тільки відносилось до поганського культу. Робота християнського духовенства була тяжка і не все могла похвалитися успіхами. Коли князі урядовці скинули ідол Перуна й прив'язали його коневі до хвоста, то, як пише літописець „плакав невірний народ, дивлячися на свого почитаного кумира". На самому плачі не скінчилося. Правда, ми не знаємо про те, щоби народ виступав коли проти християнських місіонерів, бив їх чи вбивав. Для цього мав

український народ за багато вродженої терпимості й виrozumіння для чужого світогляду. Але знаємо, що український народ зберіг пам'ять про своїх богів і вмів зберегти їх культ у найрізноманітніших християнських обрядах. Давні поганські боги, а в першу чергу їх дрібний нарібок, всі оті біси, дідьки, домовики, лісовики, болотяники, мавки, русалки, водяники і як вони там не звалися, всі вони не переставали не тільки жити в народній уяві, але й далі грати свою роль в житті простолюття.

Тимто серед українського простолюття заціліло досі ще стільки різних обрядів, що ні народ не має уявлення про їх властивий зміст, ані вони не мають нічого спільного з християнством. Отак давні Зелені Свята зійшлися з Сошествієм св. Духа, Іван Хреститель став Іваном Купалом, а в „огнях святойаванської ночі“ заціліли незнищенні чари предвічної, поганської казки про щастя. Тимто пророк Ілля перейняв на себе всі риси Перуна, тваринного бога Велеса заступив св. Власій і т. д.

Як глибоко був на Україні закорінений поганський світогляд, що зацілів не тільки під покришкою християнських обрядів, але у своїй первісній формі справжнього ідолопоклонства, свідчить подія, яка трапилася на Україні недавно, бо в половині минулого сторіччя.

Було це при розкопуванні т. зв. Чортмлицького кургану на Україні. На вершці кургану стояла кам'яна „баба“; „баби“ це грубо висічені в камені постаті жінок, що їх дуже багато залишили на Україні кочовники. При розкопуванні кургану, прийшлося зняти фігуру з могили й покласти вниз. Це викликало невдоволення серед докопаних селянства. Виявилось, що „баба“ була помічною у випадках лихоманки. А коли того літа випала посуха, то народ був певний, що це кара за знеславлення баби. Згодом поставили бабу на недалекій могилі. Трапилось, що раннім ранком підійшла до баби селянка з дитиною, поклонилася тричі фігурі й підняла дитину до баби. Відтак поклала біля баби мідяну монету й відійшла. Селянка приходила молитися до баби, щоб вона спасла її дитину від лихоманки. Не був це відірваний випадок. На старому місці баби в землі, найдено дрібну монету не тільки з XIX, але й з давніших сторіч.

Подружжя. Вже найстарший літопис говорить про те, що не всі українські племена в однаковий спосіб заключували подружні зв'язки. Одні з них визнавали обов'язковим свого роду подружній контракт, де жених умовлявся не тільки з судженою, але з її „родом“, при чому сам акт сватання і вінчання обходився урочисто, а другі тих формальностей не визнавали. До перших належали найкультурніші зпоміж східно-слов'янських племен — поляни, до других сіверяни й деревляни.

„Деревляни — говорить літописець — жили звірським способом, по худобячому. Вбивали один другого, їли все нечисте, а весіль у них не було, але поривали дівчат біля води“. Подібно й сіверяни — „жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте і були в них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед жінками і не було в них весіль, тільки ігрища поміж селами. Сходилися на забави, на танці та на всякі бісівські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з котрою умовлявся. Мали по дві й по три жінки“, залежно від можливості. В князя Володимира було до його охрещення — кількесот жінок.

Очевидно не слід брати всловів літописця про „звірськість“ не-



Останки похоронів по спаленні покійника.

поляни дослівно. Певно, що поляни були найкультурніші, але і з їх племінними сусідами не було вже так зле. А ті „поривання” жінок на ігрищах теж не були такі вже дикі й позбавлені звичаєвого обряду. Ці „бісівські” ігрища поміж селами мали не тільки звичайний але й релігійно-культурний характер. На ці ігрища сходилися члени різних родів з дочками — умисне на те, щоби їх „поривали”. А що звичай велів „пімстити” кривду, то з часом ця „кривда” лягла в основу оплати, яку суджений складав родичам за їх „пірвану” дочку. Оплата за „вивід дівчини з роду” давалася звичайно візцями та корозами. В племені, що не признавали зичаю „поривання” жінок, але трималися всіх формальностей сватання, цю оплату — віно, складав не суджений, але навпаки — родичі судженої женихові.

Подібно не без глибоко змісту було „поривання” дівчат біля води. Керниці й джерела корист валися в поганській Україні особливою пошансю, вважалися святими місцями й таке „пірвання” дівчини біля води мусіло мати свій суто обрядовий церемоніал. Цей звязок подружжя з водою утримувався серед українського простолуддя довго по прийняттю християнства. Довго іще „водили молодичь до води”, проти чого виступали разураз християнські проповідники.

Похорони. Хоронення небіжчиків на поганській Україні відбувалося в двоякий спосіб. В одних племені спалювали небіжчиків, у других ховали їх цілими в землю. Літописець оповідає, що „коли хто вмирає, то правлять над ним тризну, потім розкладають великий костер і спалюють його, а потім збирають попіл в малу судину та ставлять на стовпі на роздоріжжі”. У вятичів, як заважив літописець, не переводився цей звичай і після прийняття християнства.

Найцікавіший і найподрібніший опис поганських похоронів залишив нам арабський подорожник ібн-Фадлан, що в 922 році зустрівся з валкою українських купців у Великому Болгарі за Волгою.

„Я дуже хотів бути призвий при спаленні небіжчика, про яке багато чув, як тільки дізнався про смерть визначного купця. Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком на десять днів, поки не скроїли йому й не пошили одежі. А хоронять в них так: для бідиого роблять малий човен, кладуть небіжчика туди й палять.

Колиж умре багатий, тоді забирають його майно й ділять на три частини: третину дають рідні, за третину справляють похоронну одягу й все, що треба, а за третину купують питва, що його пють того дня, коли дівчина вбиває себе й горить разом з своїм паном. Коли умре пан, то його рідня питає його хлопців і дівчат: „Хто з вас умре з ним?“ А коли котресь скаже: „я“, то вже не можна йому від того відмовитися. Здебільша погоджуються на добровільну смерть дівчата.

Отак, як і вмер згаданий чоловік, запитали в його дівчат: „Котра хоче вмерти з ним?“ Одна й сказала: „я“. Тоді вибрали двох дівчат, що мали її стерегти й бути з нею, кудиб вона не пішла; деколи вони й вмивають їй ноги власними руками. Зчерги прийнялися кроїти покійникові одягу й готувати все потрібне. За той час дівчина день у день пила, раділа й співала, готовлючись на смерть. Колиж настав день, як мали спалити небіжчика й дівчину, я пішов до ріки, де стояв його човен. Дивлюсь, човен витягли на беріг, поставили чотири березові підпори, а довкола ідолів, що були похожі на велетнів. Витягли човен на ті підпори й ходючи сюди й туди вимовляли цілком незрозумілі для мене слова. Небіжчик ще був у своїй ямі, його ще не вийняли. Далі принесли лаву, поставили її в човен, й покрили килимами, грецьким шовком і подушками, теж з грецького шовку. Прийшла стара жінка, що зветься в них „янголом смерти“ й позастилала все оте на лаві. Вона доглядає питва й приготувань, вона теж убиває дівчину. Бачив я її: червону, грубу, недобру з виду.

Далі прийшли до ями, згорнули землю з віка, вийняли мерця в одяжі, у якій вмер. Я бачив — він почорнів від холоду того краю. Раніш поставили вони з ним разом у могилу напої, овочі й гуслі. Небіжчик нічим не змінився, тільки краскою обличчя. Вони задягли на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку й парчеву свиту з золотими гузиками. На голову наділи йому шовкову шапку обшиту собольми, понесли в шатро, що стояло на чозні, посадили на килимі й підперли подушками. Далі принесли овочі, напиток, пахучі квітки й кинули перед ним. Принесли собану, розтіяли її на двоє й кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика й поклали біля нього. Далі взяли два коні, ганяли ними, поки не попірили, розрубали мечами й кинули в човен. Далі привели двох биків, розрубали їх і теж вкинули в човен. Зчерги принесли півня й курку, зарізали їх і кинули тудиж.

Колиж настав час поміж півднем і заходом сонця, в п'ятницю, повели вони дівчину до чогось похожего на одвірки; вона станула на руки мужчинам, піднялася на ті одвірки, сказала щось своєю мовою й її опустили. Потім підняли її вдруге і втретє і вона робила й говорила те саме. Потім дали їй курку, вона відрубала їй голову та кинула геть, а курку кинула в човен. Я спитав у перекладача, що то вона говорила й він мені сказав: за першим разом вона сказала: „От бачу я батька й матір“. За другим разом сказала: „Бачу, як сидять усі мої покійні свояки“. Втретє сказала: „От бачу я свого пана, сидить він у саді, а сад гарний, довкола нього мужчини й хлопці. Він кличе мене до себе, ведіть мене до нього!“.

Її ввели до човна, вона зняла обручі (гривні) з рук й віддала старій жінці, що зветься „янголом смерти“. Потім зняла гривні, що мала на ногах, і віддала їх двом дівчатам, що її обслуговували. Це дочки „янгولا смерти“. Потім підняли її в човен, не впроваджуючи в шатро. Надійшли мужчини з щитами й палицями й подали їй чарку



Останки похоронів по завопанні покійника цілим.

з напитком. Вона проспівала над нею пісню й випила. Перекладач сказав мені, що це вона прощалася з своїми подругами. Потім дали їй другу чарку, вона взяла й почала над нею довгу пісню. Стара підганяла її, щоби вона скорше пила й ішла до шатра, де жде на неї її пан. Я бачив, як вона вагалася, хотіла ввійти в шатро й встромила туди голову. Тоді стара взяла її за голову й затягла до шатра. Мужчини почали бити палицями по щитах, щоби не було чутию крику дівчини. В шатрі задушили мужчини дівчину мотузом, а баба доконала ударом широкого кінджала.

Потім підійшов найближчий свояк покійника, взяв кусень головної й пішов назадгуз до човна, тримаючи в одній руці головню, а другу держучи ззаду, сам голий, й запалив дерево під човном, одночасно з тим, як біля покійника поклали вбиту дівчину. По черзі робили те саме інші: підходили до човна й запалювали костер. Дмукнув дужий, сердитий вітер, полум'я обняло човен й усе, що було на ньому.

Біля мене — оповідає ібн-Фадлан далі — стояв один з „русів“ і я чув, як він балакав з перекладачем, що був з ним. Я спитав у перекладача, про що він з ним балакав, а він відповів, що цей чоловік сказав йому таке: „Ви араби дурні, що берете найдорожчого й найбільш поважного у вас чоловіка й кидаєте його у землю, де його жруть гади й черв'яки. Ми палимо своїх небіжчиків огнем і вони у ту мить вступають до раю“. Далі він засміявся задоволено й показуючи на костер, сказав: „З ласки до небіжчика, його бог наслав вітер, так, що вогонь спалить його за годину“. І справді не минуло й годни, а вже човен, дерево, небіжчик і дівчина перемінилися в попіл. На місці, де стояв витягнений з води човен, зробили вони щось подібне до круглого горба, встромили в середину великий березовий пал, написали на ньому ім'я небіжчика й ім'я руського князя, (що тоді правив), й пішли собі геть“.

Другий арабський подорожник ібн-Дуст доповнює опис ібн-Фадлана словами:

„Коли котрий українець помре, вони палять його трупа. Жінки, коли хтось їм помре, деруть собі ножем руки й лице. Як сплять мерця, другого дня йдуть до того місця, де це діялося, збирають попіл, складають в посудину й ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть двадцять кухлів меду, несуть на гріб, там збирається родина, їдять, пють і йдуть геть“.

Той сам ібн-Дуст оповідає й про похорони без палення: „Як умире в них хто знатний, копають йому могилу, подібну до великої хати, кладуть його туди разом з одіжжю й золотими обручами (гривнями), що він їх носив. Далі ставлять туди багато страви й посуд з напитками, та гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика, живою. Вихід з могили закладають і жінка вмірає в заперті”.

Очевидно такі величаві й пишні похорони справляли тільки знатним людям, з бідними бувало не так. Ібн-Фадлан оповідає між іншими так: „Коли котрий з українців заслабне, ставлять йому шатро здалека, кидають його туди й не підходять до нього близько; не говорять з ним, навіть не навіднуються до нього за весь час недуги. Особливо, коли це вбогий або раб. Коли він подужає й встане, то вертається до них, колиж помре, то його палять, а коли це раб, то кидають його на жир хижим птицям та собакам”.

Тризна. Пиття меду на могилі покійника, про яке оповідає ібн-Дуст, це загальна для цілої слов'янщини „тризна”— поминки по небіжчику, збережені в народній традиції й досі. Позатим, що про ту тризну говорить літописець, знаємо, що цей звичай не був чужий навіть полянам, яких літописець так вихвалює. Княгиня Ольга, вміраючи заповістила, щоби по ній не справляли тризни, але по своєму чоловікові вона таки справила тризну. Деревлянам, що вбили її чоловіка, говорила вона: „Іду до вас, поставте меду доволі біля города, де ви вбили мого чоловіка. Хэй поплачу над його труною й справлю своєму чоловікові тризну”.

Над убитим князем не насипано було кургану й тому Ольга звеліла деревлянам виспати „велику могилу”, на якій попоїли деревлян до безтями. Римський письменник Теофілакт, описуючи нападників на земляки слов'ян, що жили на північ від Дунаю, оповідає, що напад вдавсь тому, бо заскочив князя й дружину п'яними підчас тризни по княжому браті.

Про що говорять кургани. Оповідання літопису й арабських подорожників про похоронні звичаї поганської України находять повне потвердження в принігідних нахідках та розкопах українських могил та курганів. І справді на просторах України находимо сліди, що хоронили небіжчиків спляючи їх або кладучи тіла у гріб. Перший спосіб стрічемо в землях сіверян (Чернігівщина), другий переважає в землях деревлян та бужан. На правобережній Україні стрічемо найчастіше похорони при допомозі закопування небіжчика в землю. Правда, сам спосіб хоронення бував теж різний. В одних місцевостях клали небіжчика у викопану яму, в других клали його на землі, або на невисокому насипі й над ним сипали могилу. Нерідко вживано деревляних домовин, одноцілих, видовбаних у деревляній колоді, або скринь збивзних цвяхами. Могилу сипали мабуть не зразу, а досипували щороку при нагоді поминку.

З безліччя курганів України на перше місце висуваються кургани Чернігівщини (колишньої Сіверянщини). Просліджено тут до тисячі могил розкинутих понад берегами рік Десни, Стрижня й Білоуса. Біля 150 могил просліджено біля містечка Сиднева над рікою Сною, біля трицяти могил розкопано біля села Лавринівки на березі ріки Молотечни та більш тисячі курганів просліджено в околицях Переяслава над рікою Трубежем. Усі вони відносяться до поганської

добу історії сіверян і вказують три способи похоронів: кострами, урнами й цілими кістяками.

Найбільший і найбагатший з чернігівських курганів, це т. зв. Чорна Могила, що стоїть у самому саді Єлецького монастиря під Черниговом. В ній найдено останки похоронного інвентаря по спаленим двома знатним небіжчикам. Між іншими найдено тут металічну масу з двох стоплених шоломів, двох кільчаток (кольчуг) й іншої зброї. Під одним із шоломів найдено сліди спаленої шапки, розтоплених гудзиків та золотих споєнь. Далі найдено два довгі ножі, два сріблом ковані турові роги й дві візантійські монети з IX сторіччя. Понижче того металічного стопу найдено останки костра зі спаленими людськими кістками, кістками тварин, птахів і риб, звуглене збіжжя,



Зразки посуду з дохристиянських часів.

два стоплені мечі, дві списи, одну шаблю, три ножі, наконечники копій і стріл, декілька срібних гудзиків, недогарки парчі, вудила, стрімена, багато біжутерії, шматки кістяних гребенів з різьбленими окрасами, одну кістяну голку, два роди кісток до гри, кілька тонких залізних судин з бучками, бронзовий посуд, залізний замок з мідяною пружиною, залізні ключі, серпи, долота, сокири, ножики, каміння до гострення ножів, пряслиці й інше. Як бачимо, в Чорній Могилі покладено для вжитку небіжчиків все, чим тільки вони користувалися в мирному й воєнному житті на землі й тим самим збережено для прийдешніх поколінь зразки тогочасної культури. Не менше багатий інвентар найдено в кургані „Княжи Черни” в самому Чернигові.

Куди багатшими в побутовий інвентар бувають кургани з цілими, непаленими небіжчиками. Бувало багато відмін таких похоронів, але у загальному виглядали вони так: на дні могили, найчастіше в дерев'яній домовині, лежить кістяк покійника, на спині, з простягненими ногами. Руки теж простягнені продовж тіла. Головою повернений покійник на захід. На кістяку й довкола нього розложена ціла безліч предметів домашнього обиходу, з яких ми й можемо так виразно відтворити рівень матеріальної культури поганської України.

Посуд. Староукраїнський посуд складався зразу з глиняних горшків, мисок, та дерев'яних відер, кованих залізними, а то й срібними обручами.

В порівнянні з стрункою й видосконаленою формою грецького посуду, український посуд був низький, присадистий, але це не позбавляло його своєрідного чару лінії, як це й можемо нині ствердити, порівнюючи староукраїнський глиняний посуд з сучасним. Поруч глиняного посуду, що вироблявся й випалювався на місцях, вже з давніх давніх вживали на Україні металевого — срібного, а то

й золотого посуду, що очевидно спрваджували зпоза меж краю зі сходу (Персії, Арабії) та Візантії. Зразком вибагливого посуду можуть послужити нам два турові роги до пиття у сріблом кований оправі, найдені в Черингові. На одній з оправ бачимо фантастичну, східню орнаментику в формі арабесок і вигадливої плетінки, але на другій бачимо доволі вірно передані ловецькі сцени. Характеристичне, що обличчя й одяги ловців не східні, а словянські, що позволялоб нам припускати місцеве, а не привозне походження другої з цих оправ. Доми вбогих освічувалися, як і тепер у гірських селах, лучивом, але в багатіях світилися оливи світильники, звичайно дуже гарних форм, привожені зі сходу та Греції. Бували вони бронзові та глиняні.

Біжутерія Не тільки жінки, але й мужчини старої, поганської України кохалися в металевих і самоцвітних окрасах, що їх переважно привозили зі сходу, відкіля ще грецькі кольоністи на чорноморському побережжі набиралися замилювання до виставности й зверхнього блиску.

Найбільше уваги присвячували українські жінки та дівчата уборові голови. Волосся носили вони розпущене, або сплетене в коси й перевите різнобарвними стрічками. Деколи украшували волосся вузевидними (спіральними) металевими кільцями. На голову вбірали жінки намітки зі шкури або матерії, що до неї причеплювали металеві кільця й підвіски у формі латинської букви „С“. Деколи зчеплювано таких підвісок більше, або привішувано до них довгі дармовиси, що опадали на плечі. Багаті жінки носили металеві вінчки, а також повязки з наштитими на них металевим скобками.

Наушніці носили жінки і мужчини, але мужчини носили їх тільки в одному усі. Наушніці були дуже різномордних форм, залежно від того, відкіля їх привозили, але наприкінці поганської доби появляються наушніці місцевого виробу, так звані „київські“. В порівнянні зі східними (головно арабськими) були вони куди скромніші, але доволі оригінальні. Дуже поширеною серед жінок була нашійна гривня в формі грубого обруча, плетених ланцюжків або дротів. Вживалися теж ожерелля з галок кам'яних, янтарних, шкляних, глиняних та металевих. Здебільша був це привозний товар, але дещо вироблювали на місці. Між іншими таку „фабрику“ ожерельних галок відкрили в Києві. Крім галок, творено ожерелля з підвісок, металевих барабанчиків, скобок, бляшок, та арабських монет (діргом) що до них прироблювали вушка. Особливо характеристичні були підвіски в формі півмісяця, що їх дуже багато находимо у волинських курганах.

В деяких місцевостях носили жінки т. зв. „канторги“ — орнаментовані металеві коробочки на пахощі; жінки носили їх на грудях. На руках носили жінки браслети, подібні формою до металевих гривень, або широкі нараменники з двох металевих плиток покритих фантастичним звіриним орнаментом.

Характеристика поганської культури. Зібравши в одно відомості про нашу культуру в поганських часах, переконаємося, що ще на дозго до прийняття християнства процвітала вона в нас, та що зустрівшись з Візантією, ми хоч і були культурно молодші, але в порівнянні з рештою слов'ян стояли доволі високо. Дуже високо була в нас розвинута архітектура (будівництво), головно деревляна, що

вже в поганських часах успіла витворити справді оригінальні форми, що до нині збереглися в церковному деревляному будівництві України. Найменше знаємо про дохристиянське малярство України, хоча, як пізніше побачимо, воно мусіло існувати й розвиватися. Доказом на це є старовинні українські орнаментальні мотиви, головно на писанках, які не могли бути в нас ні створені ні засвоєні в християнських часах. Багато зі скарбів української орнаментики, це передвічна спадщина наших забутих предків поган. Староукраїнське ювієрство (золотарство) стояло під непереможними впливами сходу, але вже в початках нашого державного життя находимо майстрів на місцях, де й придумувано для ювієрських виробів самобутні й оригінальні форми. Доволі сильно розвинулася на поганській Україні різьба, що про неї мали ми нагоду довідатися при оповіданнях про ставники й зображення богів старої України.

Найстаршим з культурних впливів на Україну був арабський. Поширився він разом з виробами арабського золотарства, що великими масами привозилися на Україну в заміну за сирівці. Вплив цей прислав на грані IX сторіччя. Йому на заміну, а то й рівночасно з ним, діяв вплив Візантії, найкультурнішої країни тогочасного світу. Її вплив зміцнюється з моментом, коли Україна прийняла християнство, але ми находимо його помітні сліди ще в поганську добу. Зразу йдуть візантійські впливи на Україну з Херсонезу, колишньої грецької колонії, а щойно по його упадку усталюється безпосередній зв'язок з Царгородом. Найслабшим з усіх був вплив Скандинавії, що прислала до нас своїх воївників і щонайбільше зброю. Зразки тієї прекрасної скандинавської зброї покритої плетінковим орнаментом, відгребують по українських городищах та могилах.

Так з різних сторін приходили на Україну зразки й узорі культурної творчості. Наші предки могли черпати повними пригорщами із скарбів своїх сусідів. Але українець не приймає нічого бездумно, безкритично. Чутлива українська душа шукала у чужому того, що достроювалося до її вдачі, до її переживань, до її давніх традицій. Чуже перетоплювала й перетворювала на своє, рідне. Так на чужих зразках творилася окрема, оригінальна українська культура.



Варязький меч.

VIII. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Святославові сини. Святослав перед другим походом у Болгарію поділив свої землі між синів. Найстарший Ярополк мав княжити у Києві, молодший Олег у деревлянській землі, наймолодший Володимир у Новгороді Великім. Але ледви Святослав замикнув очі, вже між князичами почалася боротьба.

Спір вийшов зразу між Ярополком та Олегом.

Дорадником Ярополка був Свенельд, старий воєвода Ігоря і Святослава. Син Свенельда, Лют, виправився раз на лови й необережно загнався у землю деревлян. Тут здивав його князь Олег, що також був на ловах. Запитався, хто це такий віхав у його державу. Ко ти дізнався, що це Свенельдич, виїхав проти нього й убив його. Яка була причина проливу крові, літописець нам не вияснив. Чи звичайна ловецька звада, чи легкодушність Олега або Лота, чи може якісь поважніші спори двох сусідніх князів-братів? Різно можна догадуватися.

Старий Свенельд розгорівся жадобою помсти. Став підбивати Ярополка: „Йди на брата, забери його волость“. Ярополк послушав і пішов на дереваську землю. Олег вийшов йому назустріч, оба полки зударилися з собою. Ярополкове військо було сильніше і перемогло. Олег пустився втікати до недалекого города Вручого (тепер Овруч). Але не добіг до безпечного захисту. Перед воротами города був вузький міст над глибоким яром. Утікачі ставпилися тут, пхали один одного і несподівано ціла юрба завалилася у дебри. Упало багато вояків з кіньми, коні привалили людей, тут також погіб Олег.

Ярополк увійшов до Овруча і перейняв владу в ньому. Почав шукати за братом і не міг його віднайти. Аж один деревлянин приніс звістку, що бачив, як князя зіпхнули з моста. Ярополк звелів шукати брата. Від ранку до полудня витягали трупів з дебри, врешті знайшли й мертвого Олега. Принесли його тіло і поклали на килимі. Ярополк прийшов, заплакав над смертю брата і сказав до Свенельда: „Бачиш, маєш це, чого ти хотів“. Олега похоронено біля города Овруча, могила його стоїть ненарушена дотепер.

Володимир добуває Київ. Третій із братів, Володимир, підчас цієї боротьби перебував далеко на півночі, у Новгороді. Старші брати не вважали його рівним собі, бо мати його Малуша не виводилася з княжого роду; була донькою Малка Любчанина, з города Любеча, й на дворі Ольги була тільки ключницею. Зате Володимир мав прихильників серед міщанства, а дорадником його був його дядько, мудрий і поважаний Добриня.

Ярополк, як забрав землю Олега, задумав узяти собі й Новгород. Може таку раду дав йому Свенельд; князь міг бути тільки тоді сильний, коли володів сам один у цілій державі. Володимир не мав сили боронитися, кинув свою волость і виїхав за море, до Скандинавії. Ярополк осадив у Новгороді своїх посадників. В той спосіб став володарем цілої держави батька.

Але Володимир не думав зрікатися своєї частини. У Скандинавії нан в собі охочих варягів і з ними вернувся до Новгорода. Без труду вигнав з города посадників брата, перебрав у свої руки місто і всі північні землі.



Могила Олега Святославича під Овручем.



Старовинний гробів.

Не вдовольнявся він цими успіхами, поставив добути собі й батькову столицю, Київ, з нею і владу над цілою державою. По лицарському звичаю попередив Ярополка про боротьбу: „Іду проти тебе, готовся до війни!“

Але війна не велася лицарськими способами. Ярополк зачинився у Києві. Володимир не мав такого війська, щоби добути сильний город і пустився на хитрощі. Почав переговори з Ярополковим воєводою Блудом і наклонював

його до зради: „Будь мені приятелем. Як позбудусь Ярополка, буду тебе шанувати, як рідного батька; не я почав проти братів воювати, але він“. Блуд обіцявся зрадити Ярополка. Зразу думав убити князя, але не знайшов у Києві нікого, щоби на таке зважився. Тоді удав перед Ярополком, що міщани ворохобляться проти нього і хочуть пустити до города Володимира. Ярополк налякався, потайки вийшов з Києва і пустився втікати. Володимир скористав з того і заняв Київ.

Ярополк заховався у малім городі Родні на усті ріки Росі. Прийшов туди до нього Блуд. Невдовзі наспів й Володимир з військом. Почалася облога. У степовім городі не було припасів, настав великий голод, — пізніше навіть складено приповідку: „біда яи в Родні“. Тоді зрадливий Блуд підмовив Ярополка, щоби пішов до Володимира і помирився з ним. А тимчасом дав знати Володимирові, щоби зробив засідку на брата. Вірний слуга Варяжко остерігав князя, щоби не йшов до ворожого табору, бо загине. Але Ярополк не послуухав і пішов. У хвилині, як він входив до двору Володимира, кинулися на нього два вояги з мечами і так Ярополк погіб.

Такими жорстокими способами вели князі порахунки з собою. Чи самі молоді Святославичі винні були у цій боротьбі, чи вони були тільки знаряддям у руках жадних владн воєвод, не знаємо напевно. Суворі і дикі були тодішні обичаї: шлях до влади вів по крові і трупах.

Доля княгинь. В ті криваві часи сумна і незавидна була доля жінок. Жінка була тоді власністю чоловіка, невільницею і слугою свого пана. Жінку купували або брали з добиччю. Ніхто не питався про волю молодій дівчині, — батько віддавав її силою тому, кого їй вибрав за чоловіка. Як умер муж, вдовиця була безборонна і доставалася у руки того, хто брав майно її чоловіка. І навіть княгині не мали більше прав, як їх сестри з народа. Давній літопис малює нам у коротких словах долю деяких княгинь з того часу.

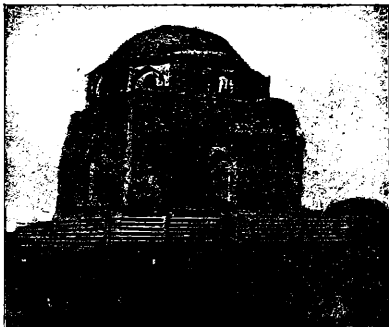
Жінка Ярополка була грекинею, Святослав знайшов її підчас походу на Візантію у якомусь монастирі; захоплений її красою, забрав її з собою і призначив на жінку синові. Несчастлива княгиня-чериця... Колиж Ярополк погіб, Володимир взяв собі братову за жінку, мав з нею сина Святополка, що пізніше добув собі сумне ім'я Окаянного. „З грішного кореня лихий плід родиться“, завважає літописець.

Другою жінкою Володимира була Рогнід, донька полоцького князя Рогволода. Коли Володимир опанував Новгород, задумав посватати цю княжну. Рогволод питався доньки: „Чи хочеш віддатися за Воло-



Гончарське горно.

димира?" Але горда Рогнідь відповіла: „Не хочу сина рабині, волю Ярополка“,—бо й Ярополк сватався до неї. Володимир рішився пімститися за зневагу. Зібрав військо, напав на Полоцьк, убив Рогволода, а Рогнідь силою взяв собі за жінку. Нещасну княгиню назвали потім Гориславою. Володимир дав їй двір на Либеді, але обом не могли погодитися з собою, княгиня ненавиділа чоловіка,



З руїн Великого Болгару.

а він нею нехтував. Одного разу ніччю Рогнідь хотіла навіть убити Володимира, але він якраз збудився і хопив її за руку, у якій був ніж. Князь рішив жінку покарати смертю. Приказав їй убратися у найкращий одяг, як на весілля, та засісти на престолі. Потім увійшов до кімнати з обнаженим мечем, щоби княгиню зарубати. Але Горислава взяла до себе маленького сина Ізяслава і дала йому меч до рук. Коли Володимир наблизився, син вийшов проти нього і сказав: „Батьку, думаєш, що ти тут сам?". Володимир засоромився і сказав: „Я хтож знав, що ти тут" — і кинув меч.

Потім князь радився з боярами, що робити з невірною жінкою. Бояри порадили йому, щоби не вбивав матері свого сина, але дав їй який город на прожиток. Володимир побудував город Ізяславль (тепер Заслав на Волині) і там примістив Рогнідь з сином.

Об'єднання держави. Після перемоги над братами, Володимир став самотнім володарем цілої держави, яку полишив його батько. Володіння його тривало від 980 р. до смерті 1015 р.

На початку князювання Володимир мусів покласти багато труда у це, щоби утримати разом різномірні землі і племена. Коли почалася

боротьба між Святославичами, дальші землі не почували над собою сильної влади і почали жити своїм окремим життям, як жили коліс, у давні часи. Треба було наново силою притягати їх до державної організації. Протягом кількох років Володимир безнастанно був у воєнних походах, з військом виправлявся в різні сторони.

981 р. виправився на Галичину. Тутеші племена хорватів і дулібів ще за Олега признавали владу Києва і навіть брали участь у походах на Царгород. Пізніше дісталися під владу „ляхів“, як каже літопис, але коли і в яких обставинах, про це нічого не знаємо. Володимир пішов походом на західні землі і зайняв Перемишль, Червен (на Холмщині) і інші городи.

Того самого року була війна з вятичам; Володимир наложив на них дань від плуга, як платили здавна. Але на другий рік (982 р.) вятичі повстали знову проти влади Києва; князь ходив на них удруге і примусив до послуш.

983 р. виправився Володимир на ятвягів. Це було завзяте, дике племя, литовського роду; жили вони між Німаном та Двиною, у недоступних лісах і звідтам нападали на культурніших сусідів. Похід Володимира на довгий час затримав їх напади.

984 р. піддалися знову білоруські радимичі. Проти них Володимир вислав воєводу Вусефаста, якого нарід звав Вовчим Хвостом. Він переміг радимичів на ріці Піщаній і з того пішла приповідка, що піщанці втікають від вовчого хвоста.

985 р. Володимир задумав похід на волжанських болгар. Ці „срібні“ болгарі, знищені походом Святослава, знову прийшли до добробуту й не хотіли платити дані. Володимир виправився проти них з своїм воем Добринею; військо їхало Волгою на човнах, а берегом ішли степові торки, яких князь закликав на підмогу. Але болгарі були сильні і заможні і важко було їх підбити. Коли приведено бранців, мудрий Добриня оглянув їх і сказав: Всі вони в чоботях.— такі не скочуть давати нам дані; краще ходімо на тих, що ходять у лаптях! Тоді Володимир рішив скласти мир з болгарами. Обі сторони записали згоду, але болгарі потайки говорили: „Тоді буде мир між нами, як камінь буде плавати, а хміль буде потапати“.

993 р. був ще один похід проти хорватів на Підкарпатті, але про нього літописець не дав ніяких ближчих подробиць.

Боротьба з печенігами. Рівночасно з цими походами треба було вести безнастанну боротьбу з печенігами. Ці дикі степовики вже протягом півстоліття жили в українських степах; воював уже з ними Ігор, а Святослав у боротьбі з кочовиками зложив свою буйну голову біля Дніпрових порогів. Осмілені першими успіхами печеніги з диким завзяттям перли на заселені землі України, рік річно нападали на пограничні городи, а нероз загаялися аж під Київ. Війна з ними ніколи не переставала: „бі рать без переступа“ (була боротьба без перестанку), пише літописець.

Володимир добре розумів небезпеку від степу. Сам навіть був раз у небезпечі й мало не попав у полон. Печеніги напали на Василів (тепер Васильків, біля Києва), князь вийшов проти них, але війська мав небогато і не міг дати їм ради,—мусів відступати і заховався аж під якимось мостом; пізніше поставив там на пам'ятку церкву.

Щоби стримати напір ворога Володимир почав ставити городи й укріплення по обох сторонах Дніпра. Біля Києва укріплено ріки



Візд до города у Білгороді.

Стугну й Ірпень, на Лівобережжі Сулу, Трубеж і Сейм. У важніших місцях побудовано городи, а між городами вали з частоколом. У городах поставлено сильні залоги. Останки цих валів залишилися до нинішнього дня; протягаються вони довгими лініями, по 100—200 кілометрів. Такі величаві пограничні укріплення в давніші часи ставили тільки римляни (славний „лімес“).

Завдяки цим фортифікаціям Володимира наступ печенігів ослаб й Україна могла перейти до зачіпної боротьби зі степом.

Переказ про Кожемяку. Про боротьбу з печенігами літописи подають різні перекази.

992 р., як Володимир вернувся з Галичини, печеніги напали на лівобережжю України. Князь вийшов проти них і став на річці Трубежі. Печеніги пристали на другому боці; ні одно ні друге військо не мало охоти починати бою. Тоді печенізький хан підїхав до ріки і подав думку, щоби боротьбу рішили два найсильніші вояки. Володимир погодився на це і звелів шукати у своїм війську найсильнішого чоловіка. На другий день печеніги привели свого борця; він був велетенського зросту і „дуже страшний“. А у Володимирові таборі не могли знайти нікого, що міг би стати проти нього. Аж якийсь старий вояк прийшов до князя і сказав, що має дома найменшого сина та-



Вали у Білгороді.

кого сильного, що шкіру рве руками. Привели того хлопця. А він каже: „Не знаю, чи переможу, випробуйте мене“. Пустили на нього великого і сильного бика, що його перше роздрочили вогнем. Хлопець хопив бика рукою за бік і видер йому шкіру з мясом, як далеко рукою досягнув. Володимир сказав: „Можеш боротися“. Як печеніжники побачив хлопця, розсміявся, бо хлопець був малого росту. Розмірили місце між обома військами і борці пішли на себе. Хопилися руками і сильно трималися. Але хлопець притиснув печеніжникові руку й кинув ним до землі. Печеніги крикнули з переляку і почали втікати. Володимирове військо пустилося за ними і почало їх рубати.

Володимир відсвяткував перемогу, поставив на цьому місці город й назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печеніжника. (В дійсності Переяслав існував уже в часи Олега). У народніх оповіданнях цього хлопця звали Кожемякою, від того, що він ніби мняв кожу (шкіру).

Білгородський кисіль. Інший переказ оповідає про облогу Білгорода (недалеко Києва). 997 р. Володимир виїхав до Новгорода, щоби звідтам привести військо проти печенігів; кочовики використали цей час і напали на Київщину. Облягли також Білгород і нікому не дозволяти вийти з города. В місті почався голод, а поміч від князя не було. Міщани зібралися на віче і рішили піддатися ворогові: „Піддаймося печенігам; одних побють, але інші залишаться живі, а від голоду всі помremo“. Але один старий чоловік порадив білгородцям боронитися хитрощами. Казав їм зібрати дещо вівса, пшениці або хоч отрубів (грису), заллати водою і зробити кисіль. Бочку з кисілем поклали у колодязь, а в другу криницю поставили бочку питного меду. Другого дня міщани запросили до города печенізьких послів, щоби поглянули, що у них діється. „Пощо нищите свої сили“, сказали печенігам, „хочби ви десять літ стояли під городом, нічого нам не зробите, бо ми маємо поживу з землі“. І повели їх до одної й другої криниці та дали їм зісти кисілю і меду. Печеніги зачудувалися і сказали: „Не повірять нам наші князі, як самі не покушають“. Білгородці налляли їм ціле ведро і відпустили послів з міста. Печенізькі князі повірили, що не зможуть добути міста голодом, і відступили від облоги.

Союз з Візантією. У печенізьких нападах на Україну була також рука Візантії. Від часу походів Святослава візантійська держава боялася наїзду з півночі і всіма силами старалася спинити зріст київської держави. Як у давніші часи, так і тепер греки стояли у зв'язках з печенігами і наснажали їх на українські землі. Арабський письменник Ях'я каже, що після смерті Святослава відносини між Києвом та Царгородом були дуже неприємні.

Але пізніше прийшли події, які примусили візантійців шукати підмоги на Україні. Наступники Цимісхія, цесарі Василь і Константин, що володіли спільно, знайшлися у великій небезпеці: підняв проти них повстання один з вельмож, Варда Фока. Бунтівничі війська з Малої Азії рушили на Босфор і загрожали цесарській столиці, Константинополю. Цесар Василь просив тоді Володимира дати йому воєнну поміч.

Нераз уже в давніші часи війська з України бували у грецькій службі. І варяги і слов'яни воювали за справу грецького цесаря, за дешеву ціну проливали свою кров. Візантія думала, що й тепер за яку



Нарамешник з княжих часів.

умовлену плату київський князь дасть їм своє військо. Але Володимир показався тут справжнім володарем; обіцяв підмоги, але за те домагався не чого-небудь, — зажадав для себе руки сестри цесарів.

Для Візантії таке жадання було щось нечуване. Грецьке цесарство було найстарше в Європі, вважало себе спадкоємцем Риму, жило столітніми світлими традиціями

світової імперії. Таке домагання руки царівної для „варварського” князя було для візантійської династії тяжкою зневагою.

Дід обох цесарів, Константин Порфирородний, полишив своїй родині вказівки, як поступати супроти таких „ганебних” жадань.

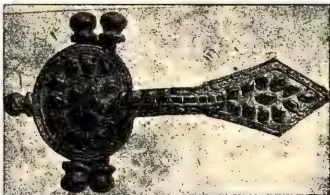
„Коли хозари”, писав він, „або турки (тобто угри), або Русь, або який інший північний чи скитський наїзд, як то часто буває, почне просити й допевнятися, щоби прислано йому царські убрання, корони чи ризи за яку прислугу або поміч, то треба вимовлятися, що такі убрання й корони не людьми зроблені, а прислані від Бога янголом цесареві Константинові”, (що перший прийняв християнство).

„Коли який з цих невірних і нікчемних північних народів почне домагатися, щоби посвоячитися з імператором ромей (візантійців), взяти у нього доньку за себе, або свою доньку віддати за імператора або його сина, — треба відповісти на таке ганебне жадання, що й на це є заборона, страшна й непорушна постаиова святого і великого Константина”.

Такими штудерними аргументами збивали візантійці ті нечувані, по їх думці, домагання „варварів”. Навіть німецькому королеві Отто-

нові, що також титулувався римським цесарем, відмовили такої почеси.

Але тепер цесарі Василь і Константин знайшлися у такому скрутному положенні, що за союз з могутнім київським князем були готові заплатити найдорожчою ціною. І так Володимир дістав приречення, що сестра імператорів, цесарівна Анна, стане його жінкою.



Фібула (залишка) з княжих часів.

Володимир вислав тоді поміч цісарям, шість тисяч пішого війська, озброєного щитами і копіями. Цей відділ брав участь у війні проти бутівників у Малій Азії. Війська Фоки розбито, самозванець наложив боювою і цісарі завели спокій у своїй державі.

Війна за Крим. Але як тільки минулася небезпека, горді цісарі зраз забули про прислугу Володимира і не хотіли сповнити своєї обітницї. Та Володимир не думав уступати. Скорим походом рушив він на південь й увійшов у Крим.

Для Візантії це був болючий удар. Крим мав для Царгорода важне значіння; тутешні грецькі міста посередничили у торгівлі з цілою східною Європою; збирали сирівці з „варварських“ земель і перепродували туди візантійські промислові вироби. Колиб Візантія втратила цю колонію, її торгівля булаб поважно захитана.

Володимир по довшій облозі dobyв головне місто Криму Херсонез або Корсунь. Про добуття міста наш літописець оповідає так:

Пішов Володимир з військом на Корсунь і взяв город в облогу. Став від міста „на одно стрілище“, тобто на віддаля, як далеко летить стріла з лука, і дав приказ dobyвати город. Його вояки почали сипати вали. Але корсуняни підкопалися під міським муром і потайки забирали землю, носили її до міста і сипали горб посеред замку. Володимир завзявся і сказав, що хочби прийшлося стояти три роки, добуде Корсунь. Мешканці вже ослабли, але все таки не давалися. Аж один корсунянин, на імя Настас, вказав князеві спосіб, як добыти місто. Він написав на стрілі: „Від колодязів, що є на сході за тобою, ведуть водопроводи до міста; перекопай їх і перейми воду“. І цю стрілу вистрілив з лука, так що вона впала перед Володимиром. Князь приказав перекопати водопроводи, у місті не стало води і Корсунь піддався.

Аж тоді цісарі мусіли сповнити свою обітницю: вислати сестру до Володимира. Але при цьому поставили умову, щоби Володимир прийняв хрещення. Князь дав на це свою згоду.

Царівна Анна зразу не хотіла їхати на Україну: „Якби у неволю їду“ — жалувалася. Але брати толкували їй: „Бачиш, кільки лиха зробила Русь грекам, — вибавиш грецьку землю від тяжкої війни. А може Бог через тебе наверне руську землю“. Ледви її присилювали. Сіла вона на корабель, з плачем попрощала матір і братів і поїхала морем до Криму. У Корсуні відбулося її вінчання з Володимиром. Володимир забрав тоді війська з Криму і повернув Корсунь Візантії.

Почини християнства на Україні. Християнська віра поширилася у чорноморських землях дуже скоро. Наш літопис подає легенду про те, що над Дніпром проповідував Христову віру апостол Андрій і сказав до своїх учнів: „Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка божа, має тут бути великий город і церкви численні Бог побудує“. Ця легенда не має історичних основ, але можна здогадуватися, що у рухливих грецьких колоніях над Чорним морем християнство появилось вже в I віці християнської ери. Крим мав традицію про мучеництво третього папи римського св. Климента в Корсуні, в інших чорноморських містах почитали різних мучеників з перших часів християнства.

Дещо пізніше поширилося християнство у глибину східно-європейського суходолу. Готи підчас побуту на Україні стали християнами, але під візантійським впливом; їх апостол Ульфіла тут почав перекладати



Володимир Великий.

сяте письмо на готську мову. Багато християн було у хозарській державі, мали вони свої громади, признали правом. Рухливі варяги підчас своїх мандрівок по всіх морях Європи також скоро зустрілися з християнством і в їх ватагах нерідкі бували християни. Так різними дорогами християнська віра могла дійти і до наших слов'ян.

Точіші звістки про християнство серед „Руси“ (норманської і слов'янської) маємо від початків IX ст. З життя Стефана Сурожського довідуємося, що князь Бравлін під впливом чуда прийняв християнську віру; таксамо охрестився неназваний по імені ватажок „варварів Рос“, що напав на Амастриду в Малій Азії. Слов'янський апостол Константин-Кирило біля 860 р. мав зустріти у Корсуні євангелію і псалтир „руськими письменами писані“, — так опові-

дає про це легенда. В тім самім часі охрестився один з князів, що напали на Царгород 860 р.; може це був князь Аскольд, — на його могилі побудовано церкву. У договорі Ігоря з греками 944 р. вже виразно згадують християн; мали вони у Києві церкву св. Іллі. — це перша церква, що згадується на Україні. Врешті княгиня Ольга, перша з пануючого роду, прийняла християнство, мала свого капеляна отця Григорія і з Німеччини спровадила першого місіонаря, Адалберта.

Вже перед офіційним хрещенням за Володимира християнство мало на Україні більше як столітню традицію.

Володимир поганином. Князь Володимир зразу був ревним прихильником давніх богів. „Поставив ідоли на горбі серед двора перед теремом, Перуна дерезляного, з срібною головою і золотими вусами, Хорса, Дажбога, Стрибога, Снмаргла і Мокош. Складали їм жертви і називали богами. Приводили синів своїх і доньки і жертвували бісам, плюгавили землю своїми жертвами і сплямилася кров'ю земля руська і той горб“... Так оповідає літописець-чернець. І подає ще переказ про першого київського мученика-християнина.

Одного разу сказали старці і бояри: „Кинемо жереб на хлопця і дівчину: на кого впаде, того заріжемо богам. А був у Києві один

варяг, що прийшов з Греції і тримався християнської віри, і мав він сина, гарного лицем і душею. Жереб упав саме на того хлопця. Прийшли до варяга посланці, щоби віддав сина на жертву богам. Варяг відмовився: „Це не є боги, а дерево, що сьогодні є, а завтра зігниє; не їдять, ані не пють, ані не говорять, — зроблено їх руками з дерева. Бог є один, котрому служать і поклоняються греки. Не дам мого сина бісам“. Тоді зібралася озброєна юрба і кинулася на двір варяга з криком: „Дай богам сина свого!“ Варяг стояв з сином на горі „на сінях“ і перечився: „Як вони є боги, то нехай одного зпоміж себе вишлють і візьмуть мого сина!“ Юрба закричала, кинулася на дім, порубала його і зарубала варяга з сином. Не було відомо навіть, де похоронено їх тіла.

Володимир шукає нової віри. Київ був великим, багатолюдним містом, приїздили сюди визнавці різних вір і старалися приднати князя до своїх вірувань. Літопис подає широке оповідання про те, як Володимир шукав нової віри.

Наперед прийшли до нього болгари—магометани і захвалювали свою віру. Але князеві не подобалося це, що не можна їсти вепровини і пити вина: „Руси є весело пити, без того не можемо бути“ — такою приповідкою відповів князь магометанам.

Прийшли німці від римського папи і питався Володимир: „Яка заповідь ваша?“ А вони сказали: „Постити по силі; як хто не їсть, то все на божу славу“. Не подобався князеві такий піст і він відправив послів.

Надійшли хозарські жиди і захвалювали закон Мойсея. Питався їх князь, з якої вони землі. Вони відповіли, що були в Єрусалимі, але Бог загнівався на батьків їх і розіслав їх по всіх країнах. На це Володимир сказав: „Якже ви можете бути учителями інших, коли Бог вас відкинув?“

Врешті греки прислали до князя філософа і той виложив йому основи християнської віри.

Володимир скликав старців і бояр і питав їх о раду, яку віру прийняти. Вони відповіли: „Знаємо, княже, що ніхто нічого свого не ганить, а все хвалить; як хочеш дізнатися правди, то вишли мудрих мужів, нехай придивляться кожній вірі“. Сподобалася ця думка князеві і вислав послів до різних країн.

Вернулися згодом посланці і оповіли таке: „Ходили ми до болгар, дивилися, як вони поклоняються у своїх храмі; стоїть такий без пояса, поклониться, сяде і дивиться сюди і туди як біснுவатий. Нема веселости у них, тільки жалість і сморід великий. Ходили ми до німців, бачили, як відправляють всякі служби, але краси не бачили ми ніякої. Зайшли ми на кінець до греків і ввели нас до своєї церкви. І не знали ми, чи ми на землі, чи на небі, бо на землі нема такого виду і такої краси і не вміємо того оповісти, але знаємо, що там Бог перебуває з людьми, — і тої краси не можемо забути“.

На це бояри і старці сказали князеві: „Якби лихий був грецький закон, не прийнялаб його твоя бабка Ольга, а вона була наймудріша з усіх людей“. Тоді Володимир рішився: „Підемо і приймемо хрещення“. А бояри сказали: „Як твоя воля, княже.“

Хрещення України. Про саме хрещення Володимира не знаємо нічого певного. Наш літопис каже, що князь охрестився у Корсуні; підчас облоги міста він ніби осліп і аж по хрещенні відзискав зір. Але



Св. Димитрій. Плоскоріз із княжих часів.

сам літописець чув також інші оповідання, що Володимир охрестився у Києві або у Василеві; Василів дістав ім'я від християнського імени князя, Василь. У скандинавському переказі оповідається ще інакше: що Володимира намовив до хрещення нормаиський князь мандрівник Олаф Тригвесон і що обряду хрещення доконав його єпископ Павло. Видно, хрещення не відбулося публично і святочно і не збереглося про це певна пам'ять.

Було це 988 року.

Князь-християнин мав обов'язок приєднати до християнства свій на- рід. Володимир взявся енергійно поширювати нову віру. Не пішло це трудно, бо у Києві було вже багато прихильників християнства, особливо між боярами і старшиною; а простолюддя, хоч і прив'язане до давніх богів, не сміло протиставитися князеві.

„Як Володимир прийшов до Києва“, оповідає літописець, „звелів поскидати ідоли,—одні порубати, другі кинути в огонь. Перунаж приказав прив'язати коневі до хвоста і тягнути з гори до ріки, і назначив чоловіка, що мав його бити залізом; це не задля дерева, що нічого

не чує, але на посміховище бісові. Тягнули його з гори до Дніпра і плакали невірні люди, бо ще не прийняли хрещення. Потім кинули його до ріки. І Володимир приказав, як де пристає, відштовхувати ідола від берега, аж перейде пороги. Так і сталося. Переплив Перун через пороги і аж там вода викинула його на беріг, і це місце називається Перунова Рінь*.

Тоді Володимир приказав, щоби другого дня всі люди зібралися над Дніпром на хрещення. „Коли хто не явиться, багатий чи убогий, — ворогом мені буде“ — так проголосив князь. Нарід зійшовся послухати. „Колиб воно не було добре, князь і бояри не прийняли б цього“ — чути було такі голоси. Зійшлося люду без числа. Вийшов над ріку князь і бояри і священники, що приїхали з Корсуня, і поч вся обряд хрещення. Всі люди ввійшли у воду, дорослі по шию, молоді близько берега по груди, батьки тримали дітей на руках, а священники з берега відправляли молитви.

„І радий був Володимир, що пізнав Бога сам і люди його“.

Організація церкви. З Києва християнство поволі перейшло до інших околиць. Зразу християнські громади повставали тільки по більших городах, де були заможніші і культурніші люди. Але у деяких місцях нова віра стрічалася зі спротивом. У Новгороді Володимирові вояводи мусіли ужити сили, щоби перевести хрещення, — з того вийшла і риповідка, що „Путята хрестив огнем, а Добриня мечем“. По селах дуже важко було проповідувати Христову віру, хочби з тої причини, що не було відповідного числа священників. Тому у дальших сторонах нарід ще довгі століття залишався поганський і складав жертви по лісах, болотах і джерелах, а різні знахорі і волхви мали більше значіння як духоаенство.

Зверхнім доказом поширення християнства була будова церков. Християнські святині будовано передусім там, де дотепер стояли ідоли поганських богів. У Києві, на горбі перед княжим двором, на місці Перуна, Володимир виставив церкву св. Василія, свого патрона. На іншому місці побудував муровану церкву Богородиці, що звається Десятинною, тому, що на її утримання князь призначив десятку частину своїх доходів. Будували її майстри греки, — від того часу почався вплив Візантії на українське будівництво. В цій церкві приміщено мощі св. Климента, які Володимир привіз з Корсуня. Церкви прикрашувано іконами і церковними речами, що їх багато прийшло зі здобиччю із Криму.

Організацією церковного життя займалися зразу корсунські духовні під проводом Настаса, того самого, що допоміг Володимирові добути Корсунь; він став священником при Десятинній церкві. Але грецькі священники не надавалися до проповідування християнства, бо не знали гаразд мови народу. Тому Володимир звернувся за духовенством, куди інше, до Болгарії, де був самостійний патріархат в Охриді. У болгарській церкві уживано у богослуженнях болгарської мови і ця мова перейшла й до ншшої церкви і уживається дотепер під назвою старословянської.

Осередком церковної організації була столиця держави, Київ, в якому заложено митрополію тобто верховне єпископство. Друге єпископство було у Переяславі, також з назвою митрополії; пізніше єпископські столиці появилися в Чернігові, Турові (на Поліссі), Володимирі, Перемишлі і інших значніших городах.

Устав Володимира. Разом з християнством прийшли до нас церковні закони. Принесло їх болгарське і грецьке духовенство, а князь приказав зібрати їх в одну книгу, що зветься Уставом Володимира. Цей устав не дійшов до нас у первісній формі, бо пізніше не раз духовна влада його змінювала; але є у ньому кілька постанов, що напевно належать до часів Володимира.

У першій частині Уставу князь назначує десятину на утримання церков. Ця десятина обіймала різні роди доходів: з суду,



Богородиця при криниці.
Малюнок з княжих часів.

з торгу, з домів, зі збіжжя, з ловів, зі стад і взагалі з усяких прибутків.

У другій розділі князь затверджує церковний суд. До суду духовенства належали передовсім справи, що торкалися поганських обичаїв. Церковний суд карав умикання цебто старовинну крадіжку дічат для шлюбу, знахорство, чарівництво, відьомство, зашіптування, варення чудодійного зілля, молитви і жертви по лісах і водах — всякого роду останки давніх вірувань. Дальше розглядалися тут злочини проти християнства: як хто порубає хрест або посіче стіну церков, добуде мерця з могили, уведе худобу до церкви і зневажає якнебудь християнську віру. Нарешті до церковного суду належали справи про неправні подружжя, розвід, спори за майно, побиття батька або матері. Позатим у всіх справах підлягали судові церкви т. зв. церковні люди. Це були передовсім члени духовного стану і їх родини: ігумен, чернець, священник, диякон, попадя, попович, проскурниця (жінка, що пекла проскури); дальше також люди, що шукали захисту при церкві, різні старці і каліки: „прошенник“, що добув чудесне выздоровлення; „задушний чоловік“, — невільник, пущений на волю, „за чиюсь душу; „сторонник“, — прочанин; сліпеч, хромеч і ін.

На кінець єпископам віддано догляд за мірами й вагами в містах; мали вони берегти їх справедливості, не умножати ані зменшувати.

Чужосторонні ділі на Україні. У сїзю на верненій землі було багато церковної праці, а не доставало духовенства. Князь притягав

священиків з найближчих християнських земель, з Греції і Болгарії, але все те було замало. Тому охотно витав усяких місіонарів, що приходили з інших країн, у жадобі служити Христовій вірі.

За Володимира були на Україні також західні, латинські місії. Не було ще тоді роздвоєння у християнській церкві, не було завзятої боротьби між обрядами; Володимир з тою самою авічливістю приймав латинських проповідників як грецьких, бо для всіх було доволі місця.

Одним з таких місіонарів був німець Бруно з Кверфурта, у чернецтві Боніфаций, чоловік близький до цесаря Оттона III. Він перейнявся бажанням проповідувати християнство невірним народам, прийняв єпископські свячення, виїхав зразу на Угорщину, потім приїхав до Києва біля 1008 р. Метою його була земля печенігів, „найлютіших з усіх поган“, хотів він навернути їх на Христову віру. Про свою поподорож Бруно оповідає так:

„Князь Русів, великий і багатий володар, проти моєї волі затримав мене місяць у себе, ніби що я хочу сам себе занепастити. Умовляв мене, щоби я не йшов до такого невірного народу; не здобуду їх душам ніякої користі, а тільки смерть собі добуду і то найлютішу. Але не зміг мене умовити, та ще якесь видіння про мене налякало його. Тоді з військом два дні проважав мене до останньої границі своєї держави, яку він задля ворожих нападів окружив звідусіль міцною і довгою огорожею. Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він з своєю старшиною йшов за нами і так вийшли ми за ворота. Він став на однім горбі, я на другім: обнявши руками, ніс я хрест Христовий і співав прегарний спів: „Петре, чи любиш мене, паси вівці мої“. Коли закінчено спів, князь прислав свого старшину до нас, з такими словами: „Я довів тебе, де кінчиться моя земля і починається ворожа. На Бога, прошу тебе, не запашай на сором мені свого молодечого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години, без користі, без причини загинеш гіркою смертю“. Я відповів: „Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до поган“.

Видажний місіонар зі своїми товаришами пішов у степи. Ішли два дні, а третього дня ранком зустріли першу ватагу печенігів. Вістуні скликали нарід на раду. Дика юрба кинулася на покірних черців, почала їх штовхати, бити, водити з місця на місце. Нарешті дійшли до старшини, той вислухав мови Бруна і дав себе переконати, що місіонар прийшов з добрими намірами. Дозволено йому ходити вільно і він обійшов три печенізькі орди. Вислід місії був невеликий, ледви трицять печенігів прийняло християнство.

Бруно накліснів орду до перемиря з Володимиром і вернувся до Києва. Володимир згодився на мир з печенігами і навіть дав свого сина на закладника. Бруно висвятив одного з своїх товаришів на єпископа для печенігів і він разом з Володимировим сином виїхав знову у печенізьку землю. Бруно поїхав в іншу сторону, до прусів над Балтійським морем, і там погіб мученичою смертю 1009 р.

Другим західним місіонаром був єпископ Райнберн, також німець родом. Він приїхав на Україну як капелян до князя польського князя Болеслава Хороброго, що стала жінкою Святополка, найстаршого Володимирового сина. Німецький історик Тітмар не має слів похвали для місіонарської діяльності Райнберна: „Скільки працював він у повіреній йому справі, на це не вистарчить ані мого знання ані красомовности: поруйнував і спалив поганські храми; в море, присвячене



Монети Володимира з тризубом.

бісам, кинув чотири камені, помазані святим миром і очистив море свяченою водою; вивів Їсусові нову галузь на неплодучому дереві, тобто поширив проповідь у цім народі неосвіченим: тіло своє морив безсонницею, нуждою і мовчанкою, а серце обернув до богомисленної думки*.

Але цей святець пустився на політичну інтригу, утримував потайні звязки з Болеславом і підюджував Святополка проти батька; Володимир був примушений увязнити і сина й єпископа: Райнберн умер у в'язниці.

Наслідки християнства. Володимир прийняв християнську віру з різних причин. Передусім були тут релігійні мотиви: бажав він знайти правдиву, певну віру. Культ давніх богів, убогий змістом і нерозвинений, без ясних вказівок про загробне життя, не міг йому ні його сучасникам уже імпонувати. Володимир зацікавився віруванням сусідніх народів, жидів, магометан, латинян, греків, — врешті вибрав християнство у грецькому обряді.

Поруч з чисто релігійними бажаннями йшло також змагання до підєму культурного життя. Володимир і його дорадники відчували добре, що погани стрічаються всюди з погордою; що хоч київська держава велика, багата і могутня, то християнські сусіди глядять на неї з легковаженням. Бажалося їм скинути з себе клеймо варварства і стати нарівні з культурними народами.

Врешті були й мотиви політичні. Коли Володимир прихилився до грецького обряду, то не тільки тому, що його послам подобалося так дуже грецьке богослуження; він прийняв грецьку віру тому, що це був поміст до близьких звязків з Візантією. Візантійська держава стояла на першому місці у тодішньому політичному світі; Володимир знав це добре, шукав союзу з могутнім сусідом і прийняв грецький обряд, щоб стати руку грецької царівної. Як шурин візантійського цісаря мав він уже відкрити дорогу на всі європейські двори.

Християнство дало Україні також великі користи у внутрішньому житті. Християнська віра стала цементом, який силь-



Цегла з Десятинної церкви з тризубом.

но зв'язав різні землі і народи в одну державну цілість. До того часу тако-го злучника не було. Різні племена мали власні вірування і зв'язану з ними культуру, і неохотно віддавалися під вплив полян чи вярятів, які не могли дати їм релігійної системи. Інакше було з християнством. Релігія високо розвинена, з суцільним світоглядом, з приписами, що обіймали усі життєві справи, — така релігія не боялася ніякого суперництва і всі поганські вірування усувала з непереможною силою. А що ця віра йшла з Києва, з доручення київського князя, та разом з тим різні частини держави вязалися в одну, суцільну, неподільну цілість.

Християнство мало великий вплив на зміну обичаїв. Сам Володимир, як каже літописець, по хрещенні став лагідніший, закинув своє попереднє розгуздане життя, старався не допускати до проливу крові, опікувався бідними і немічними. Не було вже мови про те, щоби силадати жертви з людей, поволі зникали різномірні варварські обичаї у подружньому житті наших племен. Християнська віра зрівняла людей, полехшила долоньми нижчих шарів, змагала до скасування невольництва.

Із стану варварства Україна переходила до вищої культури.

Шкільництво й освіта. Разом з християнством появились на Україні перші школи. Володимир, сповідіє літописець, „почав брати у визначних людей діти і давати їм книжку науку; матері тих дітей плакали за ними, бо ще не утвердилися у вірі, — плакали якби по померлих“.

Школа мала на меті підготувати духовенство, якого багато треба було для свіжо охрещеної країни, а також урядовців для держави. Школи засновувано зразу тільки при єпископських катедрях та при більших церквах. Навчання обмежувалося до читання, писання та пізнавання святого письма. Учило саме духовенство, зразу певно тільки болгарські священники, що могли з дітьми порозумітися, пізніше підучені місцеві сили. Школа вводила молоде покоління у культурний світ. Навчання у Києві вже у перші часи було поставлене поважно; із Володимирової школи вийшов пізніший митрополит Іларіон, що визначався широкою освітою на візантійський лад і вславився як проповідник; освіту придбав він на місці, на Україні.

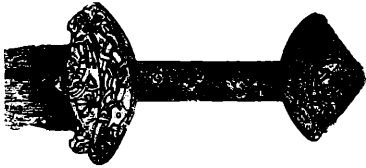
Сам Володимир „любив слова книжні“, тобто охотно слухав читання особливо святого письма. Чи князь добув і сам мистецтво читання і писання, про це літопис не згадує; але своїм дітям дав освіту, Ярослав славився вже як прихильник книжки.

При церквах і школах повставали вже перші бібліотеки; покищо були в них книги релігійного змісту.

Державні відзнаки. Володимир бажав показати назверх, що його держава стала на вищому щаблі розвитку, і за прикладом інших володарів почав уживати почесних державних відзнак.

Зразком для нього була Візантія. На царгородському дворі і сам цісар і його родина і цілий двір уживали різних приписаних одягів, риз, корон, діademів. Коли Володимир узяв за жінку візантійську царівну, його шурини — цісарі певно подбали, щоби підняти його значіння й признали йому свої цісарські відзнаки. Давний літопис не згадує про це нічого, але пізніше був дуже поширений переказ, що при своєму подружжі Володимир дістав відзнаки цісарської влади. З цих відзнак найважливіша була корона. У скарбі московських царів

переховувалася т. зв. шапка Володимира Мономаха; це дійсно давній візантійський діadem й деякі учені здогадуються, що це саме корона Володимира Великого. Що князь справді уживав корони, на це доказом є Володимирові гроші, на яких він зображений у короні.



Різьблена ручка варязького меча.

Володимир перший з українських князів почав бити свою монету. Робив він це також у тім намірі, щоби зробити більш відомою свою державу. Володимирові гроші були золоті і срібні. Роблені вони на зразок візантійських. На одному боці є образ Христа, на другому постать самого князя, що сидить на престолі, у царських відзнаках, з хрестом у руці. Написи є: „Володимир на столі“, „Володимир, а се єго золото“ або „Володимир а се єго сребро“.

На деяких монетах зображений тодішній герб київської держави, тризуб. Звідки прийшов цей геральдичний знак і що він означає, про це є різномірні здогади. Одні учені думають, що це давній герб Рюриковичів, принесений зі Скандинавії; вже давніші князі мали свої печаті, — згадують їх у договорах з греками, — певно були на них якісь герби, може саме тризуб. Інші здогадуються, що Володимир прийняв герб на зразок Візантії і що тризуб це монogram князя: у сплетених там лініях можна відчитати ім'я „Волосимир“. Ще інші думають, що це символ влади і панування на морі, як подібний знак грецького бога Позейдона. До Володимирових традицій вернулася й нині українська держава, коли 1917 р. прийняла тризуб за свій державний знак.

Відносини до сусідів. Київська держава Володимира була простором найбільша зпоміж усіх європейських держав, хоч границі її дещо зменшилися на сході і полудні. На сході відокремилася Поволжя; срібні болгари не хотіли признати влади Києва. Але втрата тих земель не мала великого значіння, бо Волга і Каспій втратили вже свою роль у торгівлі. Більше болюче для України було те, що степ дістався у руки диких печенігів і утруднений був доступ до моря; але фортифікаційні заходи давали надію, що ці землі перейдуть знову до України. Зате на заході українська держава дістала нові території. Володимир узяв під свою владу Полоцьк і увійшов у землю ятвягів; в той спосіб добув границю з Прусами і ближчу дорогу з Києва до Балтійського моря. Ще важніше було те, що під рукою Володимира знайшлося Підкарпаття. Тутешні сильні джерела мали велику вагу для Придніпрянщини, особливо від часу, як печеніги замкнули дорогу до соляних озер над Чорним морем. На Волині недалеко Буга Володимир побудував новий город і від свого імені назвав його Володимиром.

З сусідами утримував Володимир мир і згоду. З Візантією від часу подружжя князя були відносини приязні; розвинулася ще більше

торгівля, грецькі купці й ремісники осідали на Україні, а до Візантії ішли часто варязькі й українські дружини. У приязні жив Володимир з угорським королем Стефаном, що так само охрестився і поширював християнство у своїй землі. Добрі зв'язки були також з чеським князем Андрихом.

Тільки з Польщею мир не утримався. Причиною незгоди були червенські городи, які зайняв Володимир 981 р., може й інші ще нам невідомі причини. 992 р. війна вже починалася, потім Володимир ходив походом глибоко в Польщу, — але з яким вислідом, про це вже літописи не записали. Пізніше прийшло до миру і згоду закріплено подружжям між Святополком, сином Володимира, та дочкою Болеслава Хороброго. Але згодом Святослав почав бунтуватися проти батька, а Володимир підозрівав, що це було з намовою Болеслава; він ув'язнив Святополка і єпископа Райнберна, що брав участь у цих інтригах. 1013 р. Болеслав рушив проти Володимира при допомозі німців і печенігів; але підчас походу прийшло у війську до бійки, Болеслав звелів вирізати печенігів і так похід покінчився на нічім.

Організація держави. Хоч держава Володимира була менша, як його батька, то зате вона була сильніше зорганізована. Давніше по різних городах сиділи воєводи, зразу варяги, потім місцеві люди, що з князем не були зв'язані нічим, окрім служби. Володимир завів інший спосіб управи: він постановив намісниками у городах своїх синів. У Турові на Поліссі сидів Святополк, у Володимирі на Волині Всеволод, у далекій Тмуторокані над Озівським морем Мстислав, у Новгороді Ярослав, в Ростові Борис, в Муромі Гліб. В той спосіб всі землі стали більше залежні від княжої влади і управа у них була одностайна.

В тім часі також остаточно покінчився вплив варягів Володимир на початку свого володіння користувався ще наємним варязьким військом і навіть при його допомозі добув Київ. Але варяги зажадали тоді окупу від міста: „Це наш город, добули ми його і жадаємо окупу, по дві гриانی від чоловіка“. Володимир пожалів столиці і задумав варягів позбутися. Покищо сказав їм: „Почекайте місяць, нехай зберуть куніції“ (дорогі шкурки на плату). Варяги чекали місяць, а тимчасом князь зібрав інше військо. Тоді варяги пізнали, в чому справа. „Обдурив ти нас“, сказали йому, „але покажи нам шлях до Греші“. Князь вибрав з поміж них кращих вояків і залишив їх собі, а інших пустив до Царгорода. Але перед ними вислав цареві звістку: „Ідуть до тебе варяги; не тримай їх у місті, бо зроблять тобі бешкет, порозібають їх у різні сторони, а назад не пускай ні одного“.

За володіння Володимира вже не було варягів на визначніших місцях; між воєводами згадується тільки один варяг, Вусфаст чи Вовчий Хаїст. Вищі уряди були вже в руках таких людей, як Добриня і Путята, що були місцевого роду.

Відношення до громади. Володимир уважно прислухувався до голосу громадянства. Представників вищих шарів брав до своєї ради і разом з ними обдумував всякі державні справи: „про устрій землі і про війни і устав землі“. Могутні бояри і старшини земель допомагали князеві у його праці.

Володимир завів деякі нові закони. Розбійників не карав смертю, як це роблено раніше, а накладав на них грошові карі. Але через те

розмножилися розбої. Епископи звернули на це увагу і питалися князя, длячого не карає смертю „Боюся гріха“, відповідав Володимир. А епископи сказали йому: „Ти поставлений Богом на кару лихим, а ласку добрим: вільно тобі карати смертю розбійника, але як розглянеш його справу“. Тоді князь зніс грошеві кари і почав карати смертю. Але по якімсь часі епископи і старшини порадили йому вернутися до давнього: „Воєнні потреби стали великі, то судові оплати придалися на зброю і коні“. І Володимир знову завів грошеві кари.

Для свого війська Володимир був щедрий і ласкавий. Літописець оповідає, що одного разу воляки почали нарікати на князя: „Зле нам діється, їмо деревляними ложками, не срібними“. Як почув це князь, звелів викопати їм срібні ложки, і сказав: „За срібло і золото не добуду дружини, а з дружиною добуду і срібло і золото“.

Народню масу князь приєднував собі великими бенкетами, що відбувалися підчас різних свят і празників. Такі пири тривали по кілька днів, а запрошувано на них таксамо старшину, бояр і взначних людей, як бідних і незаможних. На бенкетах роздавали усім м'ясо, риби, хліб, овочі, а меду давали по кількясот мір. Кожному вільно було приходити на княжий двір, а немічним і хорим, що не могли явитися, доведено страву і напитки возами. Ці Володимирові пири увійшли потім у народні пісні і добрячого князя називано „ясним сонцем“.

Смерть Володимира. Під кінець життя Володимир мав багато гризоти з синами. Найстарший Святополк увійшов у підозрілі зносини з Польщею і Володимир відобрав йому турівську землю, ув'язнив його і тримав недалеко Києва у Вишгороді. Потім знову відмовив послуху Ярослав, що княжив у Новгороді: не хотів платити данини, яку здавна новгородці платили до Києва. Старий князь розгнівався і приказав рубати ліси та будувати мости, — хотів іти походом на



Володимир Великий (з хрестом), і Ярослав Мудрий, вирізьблені польським різьбарем Тренбецьким у будинку колишнього галицького сойму, а тепер львівського університету. Обі постаті фантастичні й не мають із справжнім виглядом названих князів ані з їх одягами нічого спільного.

Ярослава. До того ще прийшли вісти, що печеніги ідуть на Україну; проти них князь вислав молодшого сина Бориса.

Серед тих незгодин Володимир заслаб тяжко і 15 липня 1015 р. умер у своїм дворі на Берестовім, під Києвом.

Бояри затаїли на якийсь час його смерть, бо в Києві був Святослав; йому, як найстаршому належався престіл, але старшина видно хотіла мати князем котрогось з молодших князів, мабуть Бориса.

Похорони Володимира відбулися по старовинному звичаю. Чомусь не годилося виносити княжого тіла на руках; розібрано поміст у горішній кімнаті, де помер князь, і на шнурах спущено тіло покійника наділ і зложено на снях; тіло було обгорнене в килим. Везено його до Десятинної церкви на снях, хоч це було гаряче літо, у липні: такий обряд перевозження мерців снями, заховався ще дотепер у наших Карпатах. Похоронено Володимира поруч з його дружиною Анною, що померла 1011 р. Кам'яні гробниці їх стояли посередині Десятинної церкви.

Десятинна церква завалилася 1240 р. підчас татарської облоги, тоді і гробниця князя загропастилася. Аж 1635 р. митрополит Петро Могила перевів розшуки у руїнах і віднайшов справді мармурову гробницю; думав перенести ці княжі останки до Софійської катедрі і просив московського царя про нову гробницю, але цар не спішився і свято не відбулося. Частини мошів Володимира переховуються у різних місцях; голова у Печерській Лаврі, інші частинки по різних церквах. Від XIII сторіччя почали Володимира почитати святым.

Характеристика Володимира. Наш літописець зображує князя Володимира в той спосіб, що у ньому немов були дві душі: поганська і християнська. Володимир-поганин був войовничий жорстокий, рознузданий, — Володимир-християнин визначався лагідністю і милосердям, любив мир, лад і спокій, був строгий для себе. Така внутрішня переміна людини цілком можлива, — християнство мало величезний вплив на людей, особливо на тих, що приймали його щиро, з глибочиною вірою. Але рівночасно Володимир був якби символом перемін, які переходило тоді українське громадянство. Україна, довгі часи була пострахом сусідніх земель; „варвари-Русь, нарід жорстокий і немилосердий, що не знає ласки до людей“ — оце звичайна характеристика наших предків у чужих письменників. З дикою, живою силою, з молодечею буйністю, з завзяттям, відвагою і погордою смерті, гнали ці північні ватаги на південні, культурні землі, несли знищення, смерть і руїну. Але оце той грізний нарід поволі втихмирився, став лагідний, людяний, перейшов до спокійного життя. Ця переміна йшла сама з себе, під впливом змінених господарських умов та під натиском культурніших сусідів. Але до прискіплення її немало причинився сам Володимир. Поширення християнства, засновання шкіл, початки освіти, нове будівництво, зміни в законодавстві, удіпшення управи, введення України у коло християнських держав — все те великі заслуги князя. Тому пізніші покоління дали Володимирові ім'я Великого.

ІХ. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Несподівана смерть Володимира Великого була справжньою катастрофою для дальшого будівництва української Державності. Прийшла саме в пору, коли закінчилося „збирання українських земель“, а не почалося ще закріплення стійкості тієї взлитої держави. Боже держава Володимира Великого була справді чи не найбільшою державою в тогочасній Європі! Обіймала біля 800 000 кв. км. й простягалася не тільки на українські, але московські, білоруські й фінські землі: простягалася вона на ціле поріччя Дніпра, по Рось і Сулу, доріччя гор. Дністра й Прута. Сяну, Двини, Волхви, гор. Волги й Оки і т. д. Смерть заскочила Володимира саме в моменті, коли відосередні змагання поодиноких земель та їх намісників (вони були синами Володимира) починали виявляти себе чимраз гостріше, не зважаючи на печеніжську небезпеку, яка чорною хмарою залягла південний схід України. Під самим оком Володимира перебував, у ролі в'язня, його найстарший син Святполк, князь турівський, що пробував бунтуватися проти батька. Напередодні смерті готовився Володимир у похід проти другого сина-бунтівника Ярослава новгородського, врешті проти печенігів виправив Володимир свого улюбленого сина Бориса, що його мабуть готовив собі на наслідника на великокняжому престолі. І саме в такий гарячий момент прийшла смерть.

Святполк Окаяний. Політична ситуація викликана смертю Володимира, була напружена. З одного боку однокумі Володимира старалися якомога затягти катастрофу, поки не верне Борис з дружиною, а тимчасом Святполк уживав усіх засобів, щоби засісти на великокняжому столі. Опанувавши батьківську скарбницю, він почав приєднувати собі князів, а рівночасно вислав людей на переговори до кн. Бориса.

Князь Борис, що мав при собі біля 8000 дружини і воїв, довідався про смерть батька вже підчас повороту з походу. Посли Святполка поіздомляли його, що він зайняв батьківське наслідство й готов увійти з Борисом у злагоду. Але Борисові, що певне бачив себе великим київським князем, це не промовило до переконання. Він зупинився з військом над р. Альтою біля Переяславля й готовився до наступу на Київ. Але тут трапилось щось, чого Борис не ждав: одної днини військо покинуло його й відійшло. Можливо, що причинилася до цього нерішучість і невоєвничий характер Бориса, можливе теж, що серед війська найшлися агенти Святполка, які наперед збунтували дружину, а відтак убили самого Бориса. Згинув Борис на десятий день по смерті батька й тим промостив Святполкові дорогу до київського стола.



Срібна монета Святполка І.

Вслід за Борисом, Святополк наслав душегубців на муромського князя Гліба й деревського князя Святослава. Гліб згинув під Смоленськом, а Святослав по дорозі на Закарпаття. Під Сколем показують ще й досі „могили Святослава“.

„Перебую всю братію й перейму владу над цілою Русю“ — мав собі сказати Святополк і може би був справді виконав цю страшну погрозу, якби проти нього не станув був сильніший суперник — новгородський князь Ярослав.

Почувши про смерть Бориса, Гліба й Святослава, Ярослав зрозумів, що з Святополком не жарти, та що замість ждати Святополкових душегубців, краще енергійно виступити й помірятися з ним в отвертому полі.

БІЙ ПІД ЛЮБЕЧОМ. Весною 1016 р. рушив Ярослав проти Святополка, маючи з собою новгородців і один варязький полк. Святополк зустрів його з ордою печенігів на Дніпрі під Любечом. Довго стояли противники проти себе й не могли рішитися на початок кампанії, поки не виступив Ярослав і енергійним наступом не розігнав печенігів, без яких Святополкові не було чого й робити проти сил Ярослава. Він утік з поля бою до свого тестя польського короля Болеслава. Ярослав зайняв Київ й не бачучи вже перед собою противника зразу прийнявся за відбудову міста. В першу чергу приступив до будови нової церкви св. Софії, на місці першої, що погоріла підчас боротьби за Київ. Зразу було видно, що це князь-господар і будівничий. Але вдержатися в Києві йому ще тим разом не вдалося. Правда, щобі забезпечитися проти Болеслава, Ярослав увійшов у союз із німецьким цисарем і в порозумінні з ним ходив походом на Болеслава, (1017 р.), а навіть захопив якесь польське місто, але це не перешкодило Болеславови перемовити цисаря на свій бік.

Літом 1018 р. рушили на Україну війська Болеслава, що крім поляків мав іще біля 300 німців і 500 мадярів та Святополка, що знову найняв собі печенігів. Ярослав не ждав на напасників у Києві, а вийшов проти них аж під місто Волинь над Бугом. Але битва, що виникла 22 липня, випала для Ярослава нещасливо. З горсткою недобитків опинився Ярослав у Новгороді, й готов був тікати далі, до Скандинавії. Та новгородці й тим разом рішили піддержати свого князя-отчича.

Тимчасом Болеслав із Святополком зайняли волинську й деревську землю, та підступили під Київ. Після короткої оборони, Київ був примушений піддатися (14 вересня) й перенести на собі „горе побіджених“. В руки Болеслава попала в Києві велитенська здобич та безліч невольників, що між ними була й родина Ярослава. За прислугу Святополк подарував своєму тестеві Червеньські Городи, що їх був привернув до української держави Володимир Великий.

Радість Святополка не тривала довго. Підтриманий новгородцями, з новими полками варягів, кинувся Ярослав на Святополка. Похід випав зимою 1018/19 р. й заскочив Святополка неприготованого. Він утік до печенігів, з якими появився на Україні, аж весною 1019 р. Ярослав перестрів брата над р. Альтою й видав йому битву. „Пішли проти себе — оповідає літописець — й покрили летське поле хмарию військ. Була тоді п'ятниця, сходило сонце й на ту хвилину наспів Святополк з печенігами. І зійшлися оба війська й почалася січа, якої ще на Україні не бувало. Хапалися за руки й рубалися, кров текла

долинами. Тричі сходилися й смерк заскочив їх у бою. І був великий грім і гук і дощ великий і блиск блискавиць; а як блискає блискавиця, так блискала зброя в їх руках".

Закінчилася та битва перемогою Ярослава. „Святополк повернув плечі й утік". Пропав не тільки з поля бою, але й з обрію історії. Тівав кудись на захід, але що з ним сталося невідомо. Літопис оповідає, що він мов Каїн, ніде не міг зупинитися й тівав куди очі несли перед своїми противниками чи викидами совісті — невідомо. Нарешті мав перебігти вже ляхську й чеську землю та в якійсь пуші згинув. З його могили мав підійматися нестерпний сморід, як знак кари за всі злочини „Окаяного". Так прозвав його літописець і таким остав Святополк у пам'яті народу. Засоби, якими він старався зеднати для себе великокняжий стіл, були справді понад прийнятну в тогочасному світі міру нікчемні й дики. За батьківську спадщину боролися перед ним і по ньому, але ніхто не вживав засобів, на які зважився Святополк.

Позбувшись Святополка й здобувши не тільки великокняжий престіл, але й більшість земель, якими володів його батько, всю українську частину з Туровом і Пинськом, але без Червенських Городів, Ростов і Суздаль, Новгород і Смоленськ, Ярослав старався зазеплечити ті здобутки за собою й по можності зв'язати віддалені землі культурними й торговельними інтересами з матір'ю українських городів Києвом. Очевидно передтим мусів він полагодити низку непорозумінь з Брячиславом половецьким, а в першу чергу дуже небезпечним суперником, що ним виявився тмутороканський князь Мстислав.

Мстислав Сміливий. Був це князь лицар, під міру свого діда Святослава Завойозника. По словах літопису був він „кріпкий тілом. з лиця рум'яний, з великими очима. Був сміливий у бою і ласкавий для дружини. Нікому не боровив ні їсти ні пити, скільки воля". Зайнявши собі Тмуторокань, відрізану від решти України печенізьськими ордами, оточений некультурними але войовничими сусідами, Мстислав мав нагоду поспробувати свого гострого меча в боротьбі з кавказькими та кубанськими племенами. Між іншими воював він з касогами (кубанськими черкесами) й 1022 р. трапилася йому пригода, що прославила його навіки в народній пам'яті.

Касожський ватажок Редеса, бажаючи уникнути проливу крові, запропонував Мстиславові двобій: хто переможе, той забере майно й землю переможеного. Переміг Мстислав, кинув противником об землю, й на очах касожського війська зарізав.



Святополк, прозваний Окаяним, тікає з української землі.

Хоч і пізно, а всеж таки обізвався Мстислав з претенсіями до київського стола. Коли в 1023/4 р. Ярослав перебував у Новгороді, Мстислав рушив з ватагами хозар і насорів на Київ. Але взяти йому міста не довелося. Зате підбив він собі Лівобережжя й осів у Чернігові. Коли згодом наспів Ярослав з Новгороду, зустрілися брати під Листвином біля Чернигова. Ярослав віз з собою варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав мав крім своєї дружини велику скількість сіверян. Битва випала нещасливо для Ярослава. Разом з Гаконом втік Ярослав знову до Новгороду — зібрати нове військо до дальшої боротьби.

Про саму листвинську битву збереглися не тільки літописні записки, але й пісні, при чому підкреслено в них особливу любов Мстислава до дружини. Пісні складали дружинники й їм це дуже подобалося, що Мстислав слав у найгірший вогонь полки сіверян, а дружину беріг від небезпеки. Ранком після перемоги, мав Мстислав ходити по побєзвіші й радїти, мовляв: „тут лежить сіверянин, тут варяг, а власна дружина ціла“...

„Вечором вивів Мстислав своє військо: посередині поставив сіверян, а свою дружину по боках. Настала хуртовинна ніч. Лив дощ, греміли громи й скрещувалися лискавиці. Це нам на користь! — сказав Мстислав своїй дружині. Й почалася січа люта й страшна. Коли блискала блискавиця, тоді запалювалася вогнем зброя й тільки тоді було видно мечі, що рубали одні одних при тому світлі. Вся сила варяг упала на сіверян й потонули варяги, рубуючи їх. Тоді Мстислав скочив на варягів зі своєю дружиною й почав їх рубати. І побачив Ярослав, що програв і утік з князем варяжським Гаконом, що відрісся своєї золототканої шати“.

Поконавши Ярослава, Мстислав і не думав іти на Київ. Він погодився, що це належить Ярославу, як старшому братові. Сам він вдовольнявся Черніговом і в тому напрямку почав переговорювати з Ярославом. Алеж Ярослав теж не хотів переговорювати, як переможений з переможцем, а щойно, як зібрав велике військо, приступив до переговорів. Біля Городка під Києвом, поділилися брати Україною — Ярослав узяв собі Правобережжя, Мстислав — Лівобережжя. Про північні землі в Городку мабуть не говорили. Вони належали безспірно до Ярослава. Відтоді Ярослав з Мстиславом „почали жити мирно, у братній любові й затишли уособи та неспокої. І була велика тиша на українській землі“... заважує задоволений з такого вислідку літописець. З того часу Ярослав помагає Мстиславу в його боротьбі з хижими сусідами Тмуторокані (похід 1029 р. на ясів), а Мстислав помагає Ярославу відвоювати Червенські Городи.

Боротьба за Червенські Городи. Ярослав звернув свою увагу на Червенські Городи, ще з самих початків свого панування в Києві. Ще в 1022 р. ходив Ярослав „на Берестє“, як каже літописець, хоч рівночасно не подає, яким успіхом скінчився цей похід. Відтак перешкодила йому боротьба з Мстиславом, але як тільки прийшло з ним до злагоди, відживають в Ярослава думки про західні землі нано. Використовуючи розлад, що повстало в Польщі по смерті Болеслава (1025 р.) Ярослав відвоює остаточно (1031 р.) Червенські Городи — приєднує їх на постійне до матірнього пня. Зразу (1030 р) узяв Болз, через рік відібрав решту й загнався в польські землі, де набрав безліч добічі й невільників, як колись Болеслав на

Україні. Тодіж закладає Ярослав місто Ярослав над Сяном, як пограничну твердиню.

Згодом ходив ще Ярослав кількома походами на захід. В 1038 р. розгромлює Ярослав ятвягів, у 1040 р. йде на Литву, рік згодом воює Польщу, з якої великим князем Казимиром своячитьсь й заключає союз.

По смерті Мешка (1034 р.) попала Польща в безодню політичного й морального розладу. Піднялася буря проти нових форм державного устрою й проти християнства. Цілий коай потонув у різні всіх проти всіх. В 1049 р. вдається синові Мешка Казимирові укріпитися в Польщі і використовувати союз з німецьким цісарем і Ярославом, брати анархію за чуб. Поволі, але певно починає Казимир акцію, за яку прозвала його польська історія „відновником“. Алеж без українсько-німецької допомоги був би Казимир не вдіяв нічого...

Користи, що їх мав Ярослав від Казимира за допомогу були дуже скромні: короткий час Червенські Городи перестали бути кістю незгоди поміж Польщею й Україною. Рівночасно Ярослав посвоячивсь з Казимиром, видаючи за нього свою сестру Добронігу-Марію, а сестру Казимира одружив зі своїм сином Ізяславом. Як „віно“ за невісткою дістав Ярослав 800 бранців, що їх забрав був з України Болеслав.

Крім Червенських Городів, що їх старавсь Ярослав закріпити за українською державою, ходив він походами на північ, де покорила південньо-західних фінів (чудь) й на захід від чудеського озера (Пейпус) заклад він місто Юріїв, пізніше університетське місто Дорпат.



Портрет Ярослава Мудрого, що зберігся на стіні Софійської катедри в Новгороді. Він цілком відмінний від портрету Ярослава в Києві (ст. 153.) й тому невідомо, як справді виглядав Ярослав Мудрий.

Розгром печенігів. Здобутки Ярослава на заході й півночі не відвертали його уваги від занятого печенігами степового півдня України. Але треба признати, що печеніги, поза допомогою Святополкові, не вважувались вже тепер непокоїти українських земель на власну руку. Важка боротьба з Україною за Святослава й Володимира помітно їх ослабила; щойно натиск на них з боку орди узів-торків та кіпчаків-половців примусив їх поневолі покинути свої кочовища й рушити на захід. Це саме було причиною їх останньої появи й наступу на Київ у 1034 р. Цілою ордою станули вони під Києвом, де не було тоді Ярослава. Він був у Новгороді й тут зорганізував армію, з якою рушив на південь. Рішуча битва виникла на рівнині, що на ній станули згодом собор св. Софії й ціла нова дільниця княжого Києва. Битва тривала цілий день і закінчилася безспірною перемогою Ярослава. Підчас утечі потопилося багато печенігів у річці Сітомлю. Решта розбіглася, куди очі несли: „Так вони погинули, а решта їх розбіглася до нинішнього дня“ — радіє літописець.

Ярослав розгромив печенігів остаточно, але від того Україні не полегчало: на їх місці з'явилася чергова орда — половців.

В 1036 р. помер колишній суперник, а тепер вірний союзник Ярослава — князь Мстислав Сміливий. Син його Евстафій умер скорше від батька на три роки. Ярослав побачив себе самотнім володарем цілої (як каже літописець: „єдиновластцем“) батьківської спадщини з виїмком полоцької волости, якою володів син Брячислава відомий „чудодій“ Всеслав. Що більше, Ярослав посунув границю української держави на південь — залишаючи фортифікації Володимира на р. Стугні, він збудував нову їх лінію на р. Росі, а велику територію поміж Стугною і Россю заселив бранцями та забудував оселями, зпоміж яких слід згадати місто Юріїв над Россю.

Закордонна політика. Будучи сміливим і підприємчивим військовиком, був Ярослав і непоганим політиком та дипломатом. Правда, його союз з німецьким імператором Гайнріхом III проти Болеслава, покищо не вдержався, але згодом бачимо Ярослава знову в порозумінні з німецьким імператором — раз у боротьбі проти Мешка, другий раз при рятіванні Польщі від загибелі, за Казимира. В 1043 р. по словам німецького літописця Лямберта було в Гайнріха III посольство від „руського короля“, з пропозицією одружити імператора з дочкою того короля. Нажаль, посольство прийшло запізно — імператор уже був заручений і посли мусіли вертатись „сумні“, хоча щедро обдаровані.

Зв'язки Ярослава з Скандинавією не обмежувалися до того, що він набирав звідтіля військо, яке бере участь у всіх його походах. Й нерідко перекинуло перемогу в його бік. Скандинавські князі дуже часто шукають собі захисту на дворі Ярослава, (як пр. пізніший норвежський король Оляф св.) а родина Ярослава своєчасно зв'язується з скандинавськими династіями. Сам Ярослав був женатий з дочкою короля Оляфа Індігердою, а норвежський князь, а відтак король Гаральд Сміливий був женатий з Єлисаветою Ярославною.

Гаральд не зразу здобув серце й руку Ярославни. Коли він заявив Ярославові про свою охоту одружитися з Єлисаветою, Ярослав не відмовив, але заявив, що треба йому чимось прославитися, щоби заслужити собі на руку його дочки. І справді, Гаральд пішов у світ шукати пригод і слави, про що він сам співає нам у складеній ним думі:

„...Наш корабель проминув Сицилію. Ми були гарно одягнені. Бистрий корабель з високою кермою сунув скорим бігом, несучи на собі воїв. Думаю, що неперворний, ледви чи заїхав би туди. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Станули ми до бою з трандами. Їх було більше. Виникла справді страшна й завзята битва. Мене відтягли від їх молодого короля, що я його убив у бою. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Було нас шіснацятьох. Ми вичерпали воду з чотирьох переліток корабля підчас сильної бурі. Тяжко навантажений корабель обливало хвилі. Думаю, що неперворний ледви чи дав би собі раду. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я вмію вісім штук: вмію складати вірші, добре їзду верхом, добре плаваю, вмію їздити на лещетах, вмію кидати списом і веслувати. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Ніхто цього не заперечить, як ми одного ранку з'явилися в одному



Портрет Ярослава Мудрого та його рідні, що був намальований на стіні Софійської катедри в Києві. Сам стінопис пропав, але на основі його останків нарисував маляр Ф. Кричевський оцей малюнок, що теж ледви чи може дати нам справжнє уявлення про те, як виглядав Ярослав.

західньому місті, як намахалися там мечем, та як орудували зброєю і які сліди залишили по собі. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я родився там, де упряндці натягають луки. Тепер правлю воєнними кораблями, що їх так ненавидять гречкосії. Від коли ми пустилися у світ, неодні хвилі ми поролі своїми човнами. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною.."

Анна Ярославна. Як наглядний доказ живих зв'язків України з далекою Францією, може послужити подружжя французького короля Генриха з дочкою Ярослава Анною. В 1048. р. король Генрих поновив і вислав посольство з єпископом Готіє Савейрою на чолі в Київ, просити руки дочки Ярослава. Французький історик Левеск, пишучи про цю виправу, вложив в уста єпископа Савейри слова повні похвал для тогочасної культури України, мовляв „край цей більш обіднаний, щасливіший, могутніший, культурніший ніж сама Франція!"

Вінчання відбулося 14 травня 1049 р. в Раймсі. З подружжя вродилося трьох синів, з яких найстарший Филип був королем Франції. Овдовіла Анна молодію, ледви 29-літньою жінкою, а була така гарна, що „подібної не було на світі". Вона вийшла заміж за графа де-Крепі, а поновивши вдруге, вернулась до свого сина Филипа. Будучи королевою, вона приймала участь у багатьох справах, а її підписи збереглися на багатьох державних документах. Між іншими була вона основицею монастиря св. Вінкентія в Сенлі, та, як про це голосила легенда, привезла до Франції з Києва словянське євангеліє, т. зв. раймське, що на ньому французькі королі присягали. Від 1074 р. гине слух про Анні Ярославні. Вона ховається мабуть у монастирське затишша, в якому вірає. Могила Анни Ярославни відкрили в XVII. в. у церкві абатства Біллієр, недалеко Парижа. На могилі була плита з портретом королеви.

„Тесть Європи“. „Тестем Європи“ прозвали історики князя Ярослава. І не даремне. Крім наведених угорі посвоячень з чужоземними династіями, маємо чимало відомостей про неозначені ближче посвоячення Ярославичів. Святослав Ярославич мав бути одружений з сестрою трірського єпископа Бурхарта. Невідомий ближче „руський король“ був одружений з дочкою саксонського марграфа Оттона з Орлягмунду, й нарешті ще один невідомий „руський король“ мав за жінку дочку штадського графа Леопольда, Оду. Ізяслав Ярославич був мабуть теж одружений з якоюсь німецькою княжною Гертрудою. Котрусь з українських князівен мав батько угорського короля Андрія Володислав Лисий. З України привіз собі жінку й сам король Андрій.

Мрії про Царгород. Станувши на вершку слави, могутности й добробуту, Ярослав не спочив на лаврах. Будучи володарем велитенської держави, він рішився на сміливий плян здобути Царгород і зробити його столицею світової імперії. В 1043 р. висилає він свого сина Володимира в похід на Царгород.

Візантійський історик Юрій Кедрін, що написав усе світну історію й закінчив її 1057 роком, залишив нам, на її картах, дуже точний, хоча й дещо односторонній опис останньої українсько-візантійської кампанії з 1043 р.

„Місяця червня, дня 11. р. 1043 трапився похід Руси на столицю. До того часу жила Русь у згоді з ромеями (візантійцями), звязки були певні й купці ходили відсіля й назад. Але під той час випала у Візантії якась суперечка з руськими купцями, з того повстала бійка й одного скита (українця) абило. Князь цього народу Володимир (син Ярослава) чоловік гарячий і гнівливий, як тільки довідався про цей випадок, розсердився, та не гаючись ні трохи з походом, зібрав своїх людей, скільки їх було здатних до війська, та приєднавши чималу допомогу від народів, що мешкають на північних островах океану, зложив, як кажуть, сили біля 100 тисяч, та посадивши їх на кораблі-однодеревки, рушив на столицю.

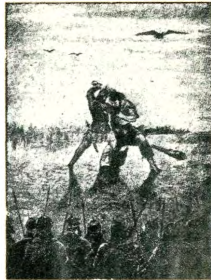
Імператор дізнавшись про це, посилає послів й просить Володимира, аби він залишив похід і взявши відшкодування за яку там кривду, хайби через малу причину не ламав віддавна усталеного миру. Колиж Володимир, одержавши лист, на ганьбу прогнав послів й відповів гордо та нерозважливо, імператор, утративши надію на згоду, почав ладитись до бою й собі. Скитських купців, що перебували в державі й тих скитських вояків, що служили при нашому війську поарештував, і порозсилав по областях, щоби не було якої зради й наладнавши по змозі цісарські тривесельники (трієри) й багато інших, легких і гарно вивінуваних човнів, посадив на них тих військових, що наїшлися в той час у столиці; сам сіз на цісарський дромон і рушив на скитів, зустрічаючи їх при устю Чорного моря. Рівночасно чимале кінне військо йшло за ним суходолом.

Обидві сили стали одна проти одної, але жадна не хотіла починати бою. Скиги стояли спокійно в пристані, а цісар ждав їхнього нападу. Так минав час і зближався вечір. Цісар знову післав послів до згоди, але варвари знову відправили їх з неславою, вимагаючи від цісара заплатити їм по три літри золота на кожного вояка. Відповідь була неможлива й цісар рішився на бій. Василь Теодорокан, узяв на приказ цісара три трієри і рушив до скитів; вігнався поміж їх

кораблі й спалив сім кораблів штучним вогнем разом з людьми, з один полонив. Людей, що були на ньому, одних повбивав, а других примусив тікати. Колиж скити побачили, що наближається цісар з усією силою, кинулися тікати, але буря винесла їх на місце, де були скелі та підводне каміння. Там втратили вони більшу частину своїх кораблів, а тимчасом з суходолу на падали на них яояки, що тудожшли й багато їх побили. Потім нарахували 15000 трупів, що їх море викинуло на беріг.

По тій перемозі над скитами цісар постояв цілих два дні, а из третій вернувся до столиці, залишивши два полки, щоби вони обіздили й пильнували берегів. Двацять два тривесельники, відірвавшись від решти фльоти, пігнали за скитами й запалили їх на якорі в якійсь пристані. Скити оточили їх з усіх боків. Ромей кинулися тікати, але варварські кораблі встигли загородити зали. Ромей станули до боротьби, але їх побито. Скити полонили чотири трієри разом з адміральським кораблем і всіх людей на них побили. Решту ромейських кораблів викинули на беріг, на мілини й скелі, де одні люди потонули, а інших полонили варвари й віддали їх мечеві та неслі. Ті, що спаслися вернули до своїх, піші й голі.

Побачивши, що справа не пішла так, як сподівалися, почали скити думати про почорот додому. Коли вони плили морем і йшли суходолом, бо багато кораблів потонуло й не стало для всіх, перестріз їх воєвода дунайських замків Кательон Вест. Біля Варин напав на них, багато побив, багато розгнів, а 800 взяв у неволю й повязаних відіслав цісареві "...Там їх, по тогочасному, скідньому звичаю — осліпили. На тому й закінчився останній похід великокняжої України на Царгород. Згодом українсько-візантійські взаємини наладнали ся, але південний, чорноморський шлях підбоїв перестав на довго вабити сміливців з України.



Боротьба тмуторокапського князя Мстислава Сміливого з кассожським ватажком Редедою.



Срібна монета Ярослава Мудрого.

Культурна праця Ярослава.

Реструкуючи успіхи культурної праці Ярослава, каже м. і. літописець: "Буває так, що один зоре землю, а другі засіють, ще інші пожнуть і споживають рясні овочі. Так і тут: "батько Ярослава зорав і змягчив землю, Ярослав засіяв, а ми споживаємо". І справді, подібно, як політика Ярослава у збірніні укра-

їнських земель була очевидним повторенням роботи Володимира, так його культурна праця була свідомим продовженням праці батька.

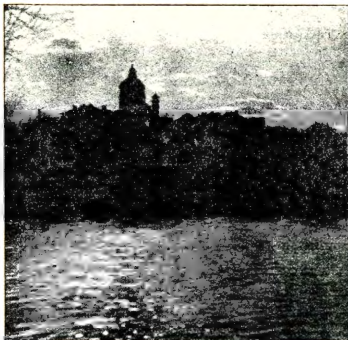
Забезпечивши державу перед внутрішніми потрасеннями й воєнними несподіванками, приклав Ярослав усю свою енергію до того, щоби підняти Україну на якнайвищий культурний рівень, а її столицю Київ уподобити до столиці тогочасного культурного світа — Візантії.

Церква. „За Ярослава почала рости й множитися християнська віра“ підмічує літописець. Володимир завів християнство і признав йому права державної релігії, а Ярослав робив усе можливе, щоби його поширити й уgruntувати. А що в тогочасному християнському світі панувало переконання, що нема спасення поза монастирськими мурами, то й не диво, що й Ярославові довелося прикласти руку до будови монастирів. Він то побудував і вивинував у самому Києві монастирі Юрія та Ірини, за нього теж викопано перші келії Києво-Печерського монастиря. Відомо теж, що Ярослав старався помножувати єпископські катедри, змагаючи рівночасно до українізації й унезалеження української церкви від влади царгородського патріархату. В 1051 р. скликав він собор єпископів у Києві й довів до того, що на ньому вибрано київським митрополитом не грека, як дотепер, а українця, визначного церковного письменника й проповідника Іларіона. З нових єпископських катедр закладених Ярославом знаємо про катедру в Юрієві над р. Россю.

Освіта. За словами літопису, Ярослав днями й ночами читав книги, збирав письменників і гарнописців та велів їм перекладати й переписувати церковні книги, що з них утворив згодом поважну книгозбірню при катедрі Софії в Києві. Рівночасно він усіми силами підтримував шкільництво, вводючи свого роду „шкільний примус“ поміж боярські діти.

„Руська Правда“. В порівнанні в законодатню діяльність Володимира, Ярослав залишив свого батька далеко поза собою. Створивши вже куди більш упорядковані суспільно-державні умови, Ярослав міг уже більше уваги присвятити праву — й законодавству. І справді, він не тільки видав кілька законів, що управлняливали відносини поміж княжими дружинниками й громадою, але упорядкував й зібрав у одну книгу (кодекс) старі закони. Ярославові приписує історія створення збірника законів званого „Руською Правдою“, хоча в неї попали закони давніші й пізніші від володіння Ярослава. З XIII ст. починаючи ходить у відписах збірник законів прозваний „Суд Ярослава Володимирича“. Видно, Ярослав мав за життя славу замітного організатора й законодавця й таким перейшов до пам'яті потомности.

Будівництво. Ми бачили, що як тільки Ярослав осів у Києві, раз таки взявся до будови софійської церкви, що погоріла підчас боротьби за Київ. А вже як Ярослав уgruntував свою владу в Києві й управлняльні відносини не тільки з удільними князями-намісниками, але й ближчими та дальшими сусідами, тоді почав він справді величаву будівничу діяльність, що в ті часи перемінювала Київ у мистецький самоцвіт східної Європи. Як тільки розгромив Ярослав печенігів, то зараз побудував на побережжях величаві Золоті Ворота з цер-



Місто Ярослав над Сяном, що його заклав у 1031 р., як пограничну твердиню і назвав своїм іменем Ярослав Мудрий.

квою Благовіщення, згадані вже монастирі Юрія та Ірини й гордість того часу — величаву Софійську Катедру.

Монета. Володимир велів бити золоту й срібну монету, але по ньому вже не б'ють на Україні золотої монети. За Ярослава били монету срібну з написом „Георгія — Ярослава“. Вона була дуже гарна й тонка виконанням й мала на одному боці зображення християнського патрона Ярослава — Юрія, а на другому тризуб, тільки дещо відмінний від того, що був на Володимирових монетах. Перед Ярославом випустила дещо срібної монети його суперник Святополк; монети ці подібні до Володимирових: на одній стороні є портрет князя на престолі, на другій тризуб. Напис доволі невиразний. З великим трудом можна там прочитати: „Стополкъ на столі, а се его серебро“.

Характеристика Ярослава. Ярослав правив цілих сорок літ і за той час закріпилася й усталила державна організація та культура України. Примушений зразу зводити порахунки з своїми конкурентами, Ярослав довго не мав воєнного щастя: його часто перемагають — Святополк і Мстислав і він постійно тікає в Новгород набирати нових сил до дальшої боротьби. Але в боях з закордонними ворогами йому щастить. Його впливи на польські справи, відбір Червенських Городів, здобутки на півдні й півночі, все те свідчить про немалий талант і щастя Ярослава. Впарі з тим іде його політично-дипломатичний змісл виявлений у цілій низці союзів і подружних зв'язків з чужими династіями. Неменше енергії й розуміння виявив Ярослав

у культурній праці й внутрішній організації велитенської держави. Говорить про це зв'язання імені Ярослава з „Руською Правдою“, що поправді була загальним збірником законів, зпоміж яких тільки деякі можна приписати Ярославові. А всеж таки, при всіх своїх подвигах і заслугах для України, сучасність не вірила чи не хотіла нам зберегти його духового портрету, не оспівала його в піснях, як Мстислава, ані не оповила переказами, як Володимира. А коли й збереглося щонебудь у піснях і переказах з часів Ярослава, то навіть у таких подіях, як його бої з Святполком чи Мстиславом, сама особа Ярослава стоїть, наче непричасна, з боку. Героями тих пісень і переказів є завжди противники Ярослава. Так і видно, що Ярослав, що з такою енергією збирав українські землі й зв'язував їх з собою, не виявляв при тому якихось особливих рис свого таланту й характеру, але йшов шляхами й вживав засобів, що їх з таким успіхом випробував його батько Володимир Великий. Не диво, що потомність, бажаючи йому чимнебудь віддячити за працю вкладену в фундаменти української державности, прозвала його Мудрим.

Смерть Ярослава. Помер Ярослав старим уже чоловіком 20 лютого, 1054 р. Сподіваючися смерті, Ярослав заздалегідь розпорядився державою, що згідно з тогочасними поглядами, була якби приватною власністю пануючого. Найстаршому з живих синів Ізяславу (двох старших померло до того часу), передав Ярослав Київ та Деревську землю, не відбираючи від нього давніших волостей — новгородської й туrowsької. Другий з черги старшинства Святослав, що княжив дотепер на Волині, дістав Чернігів з більшою частиною Сіверщини, землі радимичів і вятичів та Тмутарокань. Південну частину Сіверщини з столицею в Переяславі дістав улюблений син Ярослава Всеволод, якого батько був би дуже радо бачив на київському столі, але для цього він був замолодий. Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено решту земель, про те літопис не говорить. Правдоподібно Святослав дістав ще муромську волость, а Всеволод — Ростов, Суздаль, Білоозеро й Поволжа. Син новгородського князя Володимира Ростислав дістав мабуть Червоні Города.

Вмираючи, Ярослав не жалів поучень та напівменів своїм синам, щоби вони жили в згоді й мирі, шанували право старшого й ніколи не посягали силою за неналежним їм уділом. В основу династичного устрою поклав він поширене тоді в Європі право старшинства (сеніорат) бережене в той спосіб, що найстаршому зпоміж князів рідні належали великокняжий стіл у Києві й він мав користуватися повагою „в місце батька“, а щоби задержати рівновагу сил поміж князями, то Ярослав подбав про те, щоби нічні волости не були вкупі, але щоби всі були розкинуті нарізно.

Алеж право сеніорату, гарне в теорії, виявилось погубне в практиці тимбільше, що на прох з ним стануло друге, неписане „право“ так зване вітчизнине: мовляв волость батька належить синам. Зустріч одного права з другим у практичному житті створила стількі міжусобиць і кривавих коромол, що велика українська імперія Володимира і Ярослава дуже скоро розпалася на цілу низку удільних князівств, що не могли вже й думати не то про поширення своїх меж коштом сусідів, але й про збереження власної незалежности та успішний опір черговій навалі зі сходу.

Х. ЯРОСЛАВИЧІ

Ще не закінчилися похоронні обряди над тілом Ярослава Мудрого, як повторилося те саме, що було по смерті Святослава й Володимира. Люди не змінилися й не змінився ні краще закон про наслідство. А якби й він був ідеальний, то нікому було заступитися за його повагою. А змагання до влади й незалежності, що руководило наслідниками Ярослава, не було їх особливою прикметою чи хобою. Міжусобиці й коремоли шаліли тоді скрізь, а в нас вони скінчилися сумніше тільки тому, що впоряд з ними підрізували українську державність дикі кочівники...

Хоч Ярослав й зловів своїм синам, щоби вони берегли правз старшинства у відношенні до київського стола, то це були тільки гарні слова й побажання, проти яких стануло само життя. Ідея збирання українських земель ще була жива, тільки не було вже людей, щоби її перевели в життя.

Володимир Великий утратив сім літ на те, щоби об'єднати у своїх руках батьківські землі. Ярослав Мудрий боровся за те саме вже двацять літ. З наслідників Ярослава син його Всеволод опанував велику частину батьківщини. Помітних успіхів у збиранні земель добився син Всеволода Володимир Мономах й нарешті останнім із шас-

ливих „збирачів“ був син Мономаха Мстислав. Чим далі тим більше заникала й переживалася ідея збирання земель й висовувалася на перший план ідея волосної окремішності.



Французька королева, дружина короля Генриха й мати короля Филипа, Анна Ярославна.

Ізяслав. Наслідник Ярослава Мудрого на київському столі Ізяслав, не одидичив багато з батьківських прикмет. Правда, літописець малює його портрет дуже симпатичними барвами, мовляв: „він був гарний з себе, високий на зріст, авічливого характеру, ненавидів криаду, любив правду, не було в ньому ні підступу ні хитрости, був простий уом і злом не платив за зло“. Прикмети, як бачимо симпатичні, але як на володаря київського стола було їх трохи мало. Не маючи багато енергії й підприємчавсти той „п.остий уом“ князь ділиться своєю владою з старшими братами — Святославом і Всеволо-

дом. Без них не приймає ніякого важнішого рішення, разом з ними складає закони, робить порядки поміж молодшими братами й разом з ними йде походом на торків. Разом з ними висаджує слабших братів з уділів, з ними теж спільно поширює свої і їхні волости. Був це тихий тріюмфір, що за браком одної сильної індивідуальності, старався йти слідами Володимира й Ярослава в збиранні земель. Ця братня спілка користала з смерті інших братів й, виганяючи з їхніх земель їх синів, загортала ті землі собі. Між іншими вони то примусли Ростислава покинути Червенські Города й тікати в далеку Тмуторокань, що він її опанував та ставши небезпечним для сусідів, згинув від грецької отрути в Херсонесі, на бенкеті. При тій нагоді літописець теплими словами згадує цього предка галицької династії, мовляв „був Ростислав муж добрий до бою, зростом високий і гарний з лица та ласкавий для вбогих“.

Всі три брати разом ідуть присмирювати полоцького князя Всеслава, що був захопив Псков та зайняв і пограбив Новгород. На ріці Немізі зустрілися брати й почалася нещаслива для Всеслава кривава й безпощадна січня, оспівана у Слові о полку Ігоревому:

„На Немізі снопи стелють головами, молотять сталевими ціпами,
На тоші життя кладуть, віють душу від тіла,
Немезн криваві береги не добром засіяно, а кістками синів руських“...

Всеслава полонили з обома синами й увязнили в Києві, а полоцька волость перейшла до старших Ярославичів. Остаточно спільними силами здобули собі три старші Ярославичі — Волинь з Галичиною та Полоцьк, які взяв собі Ізяслав, що зате відступив Святославу Новгород а Смоленськ, взяв собі Всеволод. Але дальший хід внутрішньої гризні перебила на момент небезпека з степу.

Торки. Вслід за печенігами, що їх і у 1034 р. розгромив під самим Києвом Ярослав, появилася в українських степах орда узів, що їх наш літописець називає торками.

Самих торків було розмірно небагато, але вони отворяли похід куди численішої орди кіпчаків, що їх наші історичні джерела називають половцями. Торки не вважувалися нападами на українські землі й трималися осторонь них. Щойно коли натиснули на них половці, вони подалися дещо на захід. І тут власне натрапили на енергійний спротив українських князів, що вперше виступили офізивно проти пришельців із степу. В 1060 р. трійця найстарших Ярославичів (Ізяслав, Святослав і Всеволод) зібравши багато війська, рушила на конях і на човнах проти торків. Торки навіть не посміли протиставитися українським військам й пішли за Дунай. Тут вони якийсь час пустошили забалканські землі, поки сильна негода не здесяткували їхньої орди. Тоді частина її піддалася Візантії й була поселена в Македонії, а частина вернула назад у чорноморські степи, де вони здебільша піддалися українським князям, що розселили їх по окраїнах. Сліди торської колонізації віднаходимо в Київщині, Переяславщині, Чернигівщині та південній Галичині.

Половці. Прогнавши торків, українські князі дістали куди гірше сусідство половців, що вже рік по розгромі торків напали на переяславське князівство, поконали князя Всеволода й опустошили землю. В 1068 р. напали половці знову на Переяславщину. Проти них висту-



Мраморна гробниця Ярослава Мудрого в Софійській катедрі в Києві.

пили всі три Ярославичі, але в боротьбі над Альтою їх посито, а переможці кинулися грабити українські землі по обох боках Дніпра.

Київське повстання. Невдачний бій над Альтою призвів до великих народніх заворушень у Києві, що їх мабуть викликали недобитки знад Альти. Вони скликали на торгові віче й вирішили зібрати військо та знову рушити на половців. Післали до князя, щоб дав коней і зброї. Невідомо чому, але Ізяслав відмовив. Факт, що в княжому „порубі“ (в'язниці) сиділо багато ув'язнених киян, свідчив-би про

те, що вже давніше зв'язки міщан з князем були не найкращі. Відмова князя бурмила князя до того, що вони підняли отвертий бунт. В першу чергу кинулися на двір київського тисяцького Коснячка. Не заставши Коснячка дома, половина збунтованих кинулася на в'язницю, визволити своїх, а решта пішла на княжий двір і почала сварку з князем. З черги народ кинувся на тюрму — визволити князя Всеслава. Побачивши такий зворот революції, князь не ждав кінця, але разом з братом Всеволодом і боярами втік з Києва. Народ кинувся грабити княжий двір, а визволеного Всеслава посадив на великокняжий престіл.

Всеслав. Сім місяців просидів Всеслав на великокняжому столі. Дарма, що був він той „віщий“, про якого стільки збереглося переказів, а Слово о полку Ігоревому співало про нього: „Князь Всеслав судив людей, князем порядкував городи, а сам ніччю вовком ганявся. З Києва перед півнями добігав до Тмуторокані, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому ранком дзвонили у святої Софії в Полоцьку, а він уже з Києва слухав того дзвону. Та хоч яка віща була в нього душа, то часто доводилося йому зазнати біди. Давно вже проповів йому віщий Боян, що йому ні своєї долі ні суду божого не минути“...

Поворот Ізяслава. Втративши Київ, Ізяслав не важився його відбивати власними силами. Слідами Святополка Окаяного, він подався в Польщу й підбехтав Болеслава Сміливого помогти йому. Весною 1069 р. рушив Болеслав з Ізяславом і польським військом на Київ. Проти них вийшов з військом Всеслав під Білгород, але зневірившись у можливість перемоги, ніччю покинув табір і втік до свого Полоцька. Як говориться в Слово о полку Ігоревому: „діткнувся зброею золотого київського стола, вовком ніччю проскочив зпід Білгороду, окутаний синьою илою...“

Киянам не було що робити без проводу й вони вернулися до Києва; зразу хотіли здатися на ласку й неласку Ізяслава, але потім роздумали й попробували взяти собі котрогось з князів до помічч. Вони послали до Святослава й Всеволода посланців, які більше-менше сказали їм таке: „Ми зле зробили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу. Ідїть до нас на свою батьківщину. Коли не прийдете, то нам не лишається нічого іншого, як запалити місто й іти собі геть, у грецьку землю“... Але ні один з князів не захотів стати, бодай понищо, проти Ізяслава і сил його польського союзника. Князі відповіли киянам, що вони заступляться за ними перед Ізяславом, а навіть загрозять йому війною, якщо він допустить до нищення Києва польським військом. „Всеслав утік — переповідає літописець посольство Святослава й Всеволода до Ізяслава—тай нема кому противитися. Не веди ляхів у Київ, а коли ти хочеш мститися й нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини!“

Загроза була поважна й Ізяслав увійшов до Києва тільки з малим відділом поляків та Болеславом поклявшись, що міщанам не зробить ніякого лиха. Але він не дарував киянам ворохобні. Виконавцем кари назначив свого старшого сина Мстислава. Сімдесять киян поклало свої голови під топір, багато осліпив, при чому поміж одних і других, як звичайно при таких самосудах, попали й непричасні до ворохобні. Вдруге в житті зламав Ізяслав слово. Перший раз при

арештуванні Всеслава, тепер при недодержанні умови з містом. Тоді теж погорів київський Подол, а Ізяслав, щоби забезпечитися перед ворохоною на майбутнє, переніс торговлицю на „гору“, де пізніше був т. зв. бабин торг.

Відвоювавши київський стіл, Ізяслав затримав ще якийсь час польські війська й розділив їх по кватирах „на прокорм“. Але вони почали бешкетувати й їх почали поволі різати. Це примусило Болеслава вертатись домів. По дорозі він зайняв, після довгої облоги, Перемишль на що мабуть була тиха згода Ізяслава.

Якийсь час по відібранню Києва, Ізяслав почував себе тут зовсім певно, але згодом почали псуватися відносини поміж старшими Ярославичами.



Софійська катедрa, що її збудував Ярослав Мудрий, у своєму первісному вигляді.

Як то часто буває у великій політиці, так і тепер прийшло до нежданого згоди поміж Ізяславом і полоцьким Всеславом, та до розладу поміж Ізяславом та двома другими членами недавнього трьохмужжя — Святославом і Всеволодом. Що саме привело до розладу — невідомо, але можна думати, що недавня пропозиція киян, які запрошували котрогось з братів Ізяслава на київський престіл, не проминула безслідно. Вона тільки підбехтала амбіції князів, а головню енергійного Святослава, хоч і Всеволод не був від того. До тогож і самі кияне не могли забути Ізяславові його кривавої розправи з буйтівниками, а такий впливовий чернець, як Антоній Печерський, не могучи чомусь погодитися з Ізяславом, переїхав потайки до Чернигова, де напевне не гамував апетитів Святослава на Київ. Вкінці прийшло до вибуху.

Ранньою весною 1073 р. виступив Святослав й Всеволод проти Ізяслава. Але, подібно, як підчас київської ворохоної Ізяслав не зажився на опір, а забрав скільки міг майна й родину, утік утертою дорогою до польського князя Болеслава. Безпосередню по тому проголошено київським князем Святослава, а оба брати-побідники поділилися Ізяславовими волостями. Видно, що за втікачем не гонив ніхто ані дороги йому не заставляв, коли Ізяслав міг вивести з Києва багатства, від яких ставало людям моторошно в Польщі та Німеччині.

Коли вірити літописцеві, то Болеслав хоч і взяв від Ізяслава гроші за допомогу, але „показав йому путь від себе“ й допомоги не дав. Бо й справді, в тогочасній середущій Європі не було кому цікавитися східними справами. Всі держави були розбиті на дві ворожі партії — папську (північні німецькі князівства, Сансонія, Польща й угорський король Гейза) та цісарську (південно-німецькі землі, Чехія й угорський король Кольман). Рівночасно в кожній з тих держав боролися поміж собою громадяни роз'єднані на такіж самі табори. Болеслав, хочби й хотів дати Ізяславові допомогу, не міг цього зробити. В кожному разі ця допомога не могла бути велика й рішуча.

Про якусь слабу акцію поляків на українському пограниччю говорить Мономах у своїм життєписі: оповідає, як його вислав Святослав у Бересте, на пожарище, та як він ходив у Сутиск „творити мир з ляхами“. В тому мирі Болеслав зрікся інтервенції в користь Ізяслава, за що дістав поміч українських князів проти Чехії та Угорщини.

З черги подався Ізяслав до німецького цисаря Гайнріха IV. Було це в січні 1075 р. На цисарському дворі в Майнці з'явилися рідкі гості й принесли з собою „безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах“.

Діставши дорогі подарунки й напевне багато гроша, цисар Гайнріх, хоч і не думав чи не міг думати про інтервенцію, всеж таки вислав до Святослава трірського владика Бурхарта й загрозив Святославові війною з Німеччиною, якщо він не поверне Ізяславові київського стола. На ділі з того посольства нічого не вийшло. Святослав тільки найшов нагоду похвалитися перед послами своїми багатствами, на що послі мали сказати, що багатство, само по собі нічого не значить, дорожче від багатства військо, що зможе й не таке здобути. Але так Святослав дома як і Ізяслав на чужині, заїмпували німцям своїми багатствами непомалу. Тогочасний німецький хроніст Лямберт каже, що Бурхарт привіз цисареві від Святослава стільки золота, що його ніхто з живих не з'явив стільки в Німеччині. І не диво. Тогочасна Україна, безпосередня наслідниця культури грецьких колоній, країна, що не переривала торговельно-культурних зв'язків з далеким Сходом, а в першу чергу Україна як переємниця візантійської культури, могла задивувати тогочасну Польщу чи Німеччину не тільки багатством золота, самоцвітів і якістю матерії, але й містечким рівнем своєї біжутерії та одягів.

Посольство до папи Григорія VII. Довго було Ізяславові ждати на поворот цисарського посольства й він додумався поспробувати щастя в папи. Що папа був непримиримим ворогом цисаря, це його не бентежило. В квітні 1075 р. з'явився на папському дворі один із синів Ізяслава, та в імені батька попросив від папи „руського королівства“, як леина (надання) св. Петра. І з того посольства не було Ізяславові ніякої користі. Правда, папа Григорій VII спромігся написати дві буллі (грамоти) одну до Ізяслава, а другу до Болеслава, але вони не мали ніякого значіння для князя-вигнанця. Навіть просьба папи до Болеслава, щоб той повернув Ізяславові гроші, що він узяв від нього на „інтервенцію“ зовсім не зворушила Болеслава. Остаточно усі спроби Ізяслава зацікавити своєю справою західню Європу не довели до нічого. І Болеслав і цисар і папа не відмовлялися від Ізяславових подарунків, але ніхто з них не співжив їм у помагати. Щойно смерть його суперника Святослава (27 грудня 1076) протерла йому поворот на київський престіл.

Князювання Святослава. На київському столі вдалося Святославові посидіти недовго — усього чотири роки. Хоча Ізяслава княгиня не любила, бо не могли йому забути кривавої розправи за ворокобню, то й Святославові не вдалося добути великої популярності. Особливо сильна була опозиція проти нього в колах дружини та духовенства. І одні і другі заявили себе по стороні Ізяслава, а печерський ігумен Теодозій раз ураз дорікав Святославові, щоб той повернув київський стіл Ізяславові. Святослав старався приєднати собі ду-



Софійська катедра Ярослава Мудрого, у теперішньому вигляді.

ховенство як міг і це йому почасти вдалося. По тогочасній моді він щедро вивінував нову печерську церкву, заклав монастир свого імени (Симеона) та велів переписати збірник богословських статей, відомий під назвою „Збірника Святослава“. Збірник переписаний був якимсь діяконом Іваном (1073) та украшений трьома прекрасними мініатюрами, між іншим й родинним портретом Святослава.

Короткий час володіння й опозиційні настрої оточення не дали Святославу розвинути ширшої діяльності ні у внутрішній ні в зовнішній політиці. З закордонних зв'язків Святослава знаємо тільки про якесь посольство до нього від німецького цісаря (крім Бурхартового) та про допомогу Святослава візантійському цісареві Михайлові проти повстанців у Херсонезі.

Помер Святослав ледви 49-літнім чоловіком по невдалій операції якогось боляка на шиї, а поховано його не в Києві а в чернігівській церкві Спаса, наче на потвердження того, що в Києві йому й за життя не було місця.

Ізяслав у Києві. Негайно по похоронах Святослава, дня 1. січня 1077 р. відбувся святочний візд Всеволода на київський стіл. Чернігів зайняв його син Мономах, Волинь припала синові Святослава Олегові. Й було би може на тому й стало, якби на Київ не рушили полки польського короля Болеслава, що тепер найшов уже час і змогу поцікавитися справою Ізяслава. Проти польських військ виступив Всеволод на Бузі, але до бою не прийшло. Справу полагодили брати угодою й разом вернулись до Києва.

Дня 15 липня 1077 р. засів Ізяслав у третє й останнє на київському столі.

Але втішатися йому поверненою батьківщиною довелося недовго. Між Святославичами й Всеволодом, що захопив їхні землі, прийшло до війни, в яку випало вмішатися й Ізяславові. Олег Святославич, що йому Всеволод забрав Чернігів і Борис Вячеславич, якого Всеволод вигнав зі Смоленська, взяли собі до помочі половців й розбили війська Всеволода над р. Сожицею. Всеволод кинувся за допомогою до Ізяслава. Ізяслав зрозумів, що у власному інтересі не може відмовити. Але прихильний йому літописець робить з цього якесь богоугодне, братолюбне діло, вкладаючи Ізяславові в уста слова такого змісту: „Не тужи брате! Чиж не бачиш, скільки я лиха перебув? Перше вигнали мене й майно моє пограбили, потім я нічого нікому злого не зробив, а ви мене, брати мої, чиж не вигнали, чи не скитався я по чужих землях, без майна й захисту? Але тепер брате, не тужім. Коли матимем часть української землі, то разом, колиж нам відберуть, то обом. Голову положу за тебе...”

Тепер рушив Всеволод з Ізяславом на Чернігів, що станув по стороні свого „отчича” Олега Святославича. На якомусь урочищу „Нежatina Нива”, 3. жовтня 1078 р. прийшло до боротьби. В ній довелося Ізяславові наложити головою. Тут згинув теж і Борис Вячеславич, а війська Олега розбито до того, що він муслятикатися аж на Тмутарокань.

Похорони Ізяслава. Геройська смерть Ізяслава в обороні брата та його скитальство за останні роки життя, привернули йому симпатії Києва. Човном привезли його з побоєвища до столиці. Тут його перенесли на сани й перевезли з великою парадом до Десятинної церкви, де поховали його в мармуровій гробниці. В характеристиці, що її дає нам про Ізяслава літописець, маємо виразну відбитку тих останніх настроїв. А коли літописець каже, що Ізяслав „не платив злом за зло” то це може послужити для нас не мірилом історичної правди, але того, що навіть таку криваву лязну, яку влаштував Ізяслав киянам у 1068 р. могли кияне забути, прослезившись над долею свого князя.

Всеволод. З трійці найстарших Ярославичів, що разом збирали землі, разом кривдили братаннів й разом пустили по світу цілий гурт князів без землі (ізгоїв) залишився тільки один Всеволод. Колись призначений батьком на київський стіл, досяг його тепер по праву, без насильства. Разом з столицею володів він більшою частиною батьківських земель. Найбільше клопоту мав Всеволод з ізгоями, що сам він їх, до спілки з старшими братами, стільки пустив по світу...

Ізгої. Назва „ізгоїв” відносилася первісно до людей, яких покривало життя, з власної вини чи долею викинутих поза скобки громадянства. Ізгоями звалися поповичі, що не добилися до свячень, випущені на волю раб, зруйновані купці й підприємці, й нарешті назва ізгоїв перейшла на княжих сиріт, що їх своїми й опікуни висадили з батьківських уділів. Вже Всеволод мав проти себе аж три родини ізгоїв: чотирьох Святославичів, (Роман, Олег, Давид і Ярослав), двох Ігоревичів (Давид і ще якийсь невідомий з імені) та трьох Ро-



Катедрa Спаса в Чернигові, що її збудував князь Мстислав Сміливий.

стиславичів (Рюрик, Володар і Васильно). Де далі, ставало їх чимраз то більше й відносини на Україні ставали чимраз то непевніші. За Всеволодового п'ятнадцятилітнього князювання в Києві не переводяться війни з ізгоями, що зправила приводять собі до помочі половців. Сам Всеволод виручається здебільша своїм сином Володимиром Мономахом, що або бється з ізгоями, або пробує зацитькати їх якимись уступками. В усякому разі ні ті війни ні тимчасові перемиря не зміцнюють молодій українській державності. В завірюсі княжих коромол захитується й паде право старшинства, а разом з ним ідея державної одноцільності українських земель. Її місце заступає ідея нерозривності династії від землі, так зване „вітчизнне" право, а з ним разом розбиття великої руської імперії на її окремішні, та національно ріжні складові частини.

Відокремлення Галичини. В 1063 р. появились знову на овиді три грізні для Всеволода ізгої—Олег Святославич, Давид Ігорович та Володар Ростиславич. Давид дуже скоро примусив Всеволода заспокоїти його т. зв. Погориною, землею, що лежала на межі Волині й Кіятичини. Як звичайно, так і тут Всеволод поступився чужим до-

бром, чим обури́в проти себе волинського князя Ярополка. Майже рівночасно два другі Ростиславичі—Рюрик і Василько втікли з Володими́ра, де перебували під оком Ярополка й зібравши військо, опанували Володимир. Правда, в обороні Ярополка стану́в Всеволод й кілька разів посилав проти Ростиславичів свого сина Мономаха поки не вигнав їх з Володими́ра, але рівночасно побачив себе примушеним заспокоїти їх чимнебудь. І знову заспокоїв їх коштом Ярополка: дав їм Галичину, приналежну до Волині, (Перемишль і Тербовль), чим започаткував многоважний для української державності процес відокремлення тієї частини України в особну цілість, що згодом відограла таку важну роль в історії усієї України. Сталося це в 1084 р.

Відокремлення Галичини й передача її Ростиславичам, відбулася при мовчаливій „згоді“ Ярополка, але цей не міг стримати свого обу́рення за те на Всеволода й рішив піти на нього війною. Але Всеволод його перехитрив. Ще не встиг Ярополк злаштувати виправи, а вже війська Мономаха маширували на Володимир. Ярополк злякався й утік до Польщі, залишаючи майно й родину в Луцьку. Мономах опанував Володимир без труда й забравши Ярополкове майно й родину до Киє́ва, надав Волинь Давидові Ігоровичеві. Алеж в 1087 р. прийшов Ярополк з польськими військами і переговоривши з Мономахом вярнув собі Волинь. Зчерги захотів Ярополк відібрати й Галичину від Ростиславичів та вибрався війною на Звенигород, але по дорозі убив його підступом якийсь нерядець. Можливе, що це був чоловік Ростиславичів, які в той спосіб рішили позбутися грізного суперника.

По смерті Ярополка розділив Всеволод його спадщину в той спосіб, що головну частину Волині з Володимиром дістав Давид, Берестейську землю дістав брат Ярополка Святополк, але рівночасно не забув Всеволод і про себе, беручи собі, за труд Погорину. Заспокоївши в той спосіб Ігоровичів та Ростиславичів, Всеволод міг не дуже то лякатися Святославичів, що на їх землях він сидів сам і не виявляв найменшої охоти чимнебудь їм поступитися. покищо вони мусіли задоволитися Муромом та Тмутороканію і ждати кращих часів.

Політика Всеволода. Ледви не вся внутрішня політика Всеволода вичерпувалася боротьбою з ізгоями, та удержуванням захитаної рівноваги поміж рештою князів. Щодо зовнішньої політики, то він не мав змоги її як слід розвинути. Якись поважні, хоча й невідомі ближче дипломатичні зв'язки єднали Всеволода з Німеччиною. Дочка його Евпраксія вийшла заміж за саксонського марграфа, а поведівши, за німецького цисаря Гайнріха IV. Але життя її з цисарем було дуже нещасливе. Вона була примушена тікати від чоловіка й шукати рятунку в папи. Її справу обсуджувано на синодах у Константи́ї й Піяченці, вслід за чим папа кинув на Гайнріха клятву. Евпраксія вернула після того на Україну й тут постриглася в черницю.

Рівночасно не переривав Всеволод приятних зв'язків з Візантією. Сам він був одружений з візантійською царівною й користав із візантійських зв'язків навіть тоді, коли йому треба було заслати в Царгород невідгідного ізгоя, як от Олега Святославича. Між іншими візантійський цисар Михайло пропонував Всеволодові подружжя свого брата з дочкою Всеволода за поміч проти повстанців. В живих зв'язках з Візантією оставав і син Всеволода Мономах.

Врешті не переривалися й зв'язки з Скандинавією. Син Всево



Візантійсько-романські різьби з катедрн Спаса в Чернигові.

лода Мономах був одружений з дочкою англійського короля Гаральда, а свого старшого сина одружив Мономах з дочкою шведського короля Інґа Штенкельса, Христиною.

По правді, то сам Всеволод займався публичними справами доволі слабо. В старшому віці виручав його Мономах, що як ми бачили вже мав через те гладко промощену дорогу до київського стола.

По словам літопису Всеволод мав незрозумілий в ті часи нахил оточувати себе молодими, недосвідченими дорадниками, що використовуючи своє становище, інтригували проти старших бояр й занедабували найпекучіші справи державної управи. „Тивуни почали грабити й здирати податками народ, а князь про те не знав. Земля збідніла від безустанних воєн і урядницьких здирств“. Правда, літописець прихильний до Всеволода старається його оправдати перед потомністю, мовляв у нього було забагато клопоту з ізгоями, що він був старий й немічний. Натомість славить Всеволода літописець за те, що він... „змалку любив правду, був ласкавий для вбогих, віддавав честь єпископам і священникам, особливо любив монахів і заспокоював їхні потреби. Сам цурався пянства та розпусти й тому любив його батько“.

Як бачимо, Всеволод був непоганий дипломат й розумів, що добрі зв'язки з духовенством взагалі а чернечим зокрема це все одно що популярність серед сучасних і добра пам'ять у потомності. Тому то він фундував кілька монастирів (м. іншими видубицький монастир Михайла, та монастир Андрія, закладений для його дочки Анни). Син його Мономах завважує в сар'їм життєпільї, що батько його „сидючи дома, навчився чотирьох мов“ що було в ті часи особливою рідкістю й признакою високої освіченості. Помер Всеволод 13 квітня 1093 р. в приявності синів Мономаха й Ростислава. Поховали його в софійській катедрі, впоряд з гробницею батька Ярослава, що любив його найбільше з усіх синів.

Святополк. Мономах не спішився обіймати спадщини по батькові. Як добрий і вирахований політик, він скоро проглянув усі наслідки, які викликав такий його крок й тому він зразу таки написав лист до Святополка Ізяславича, щоб той прийшов сісти на стіл свого батька. Сам пішов собі до Чернигова, свідомий того, що київський стіл прийде до нього скорше чи пізніше. Переяслав дістав тоді Ростислав Всеволодич, а Новгород Давид Святославич, що мало бути вступом до уступок у користь Святославичів.

У провідну неділю 24 квітня 1093 р. вїхав Святополк до Києва. Києне вітали його з радістю, але дуже скоро переконалися, що їхня радість була передчасна. Не тільки тому, що Святополк зовсім не надавався на великокняжий стіл, але й тому, що його володіння почалося в умовах, яких йому не вдалося опанувати.

Половці. Половецька тривога давалася в знаки Україні вже в останніх роках володіння Всеволода, але за Святополка то вже справді настали в південно-східній Україні часи, коли по Слово о полку Ігоревому: „рідко гукали по українській землі орачі, але зчаста крикали ворони, що ділилися трупами, та розмовляли поміж собою галки, збираючися летіти на жир“. Рівнчасно язва сарани в 1094—5 рр. викликала лютий голод і помир на Україні. Не диво, що такі початки князювання Святополка не встрожили нічого доброго.

Шолудивий Буняк. Чим були в народній уяві половці, можна відтворити собі з легенди, що її склав український народ про половецького ватажка Буняка. В літоцисі виступає він як дикий, шолудивий грабіжник, але в народній легенді, це потвір, без тіла, огидний кістяк з воночими тельбухами, який вбиває слуг, що підглянули його нелюдський вигляд. По правді, це був один з визнатніших половецьких ватажків, що своєю зручністю, як і жорстокістю вівся українському народові глибоко в печінки.

Як тільки половці прочули, що помер Всеволод, засаз прислали до Святополка послів по окуп. Святополк увязнив послів, а сам почав готувитися в похід. Алеж у нього було всього 800 війська, сила, з якою не було що й пориватися на половців. Святополк пішов за допомогою до Мономаха й той не відмовив, потягнувши з собою брата Ростислава. Війська зустрілися з половцями за р. Стугною біля Трипілля. Але нестача відповідного проводу й незгода поміж князями довели до їх повної поразки. „По лютій битві“ змусили половці втікати всіх, при чому першими тікали княне, що найголосніше домагалися від князів боротьби, а не перемиря...

Серед безладної втечі, потону в Стугні брат Мономаха Ростислав; його смерть оспівав відтак автор Слова о полку Ігоревому, мовляв „молодому князеві Ростиславові зачинив Дніпро свої темні береги. Плаче мати Ростиславова, по молодому князю Ростиславові, посумніли цвіти від жалю й дерево з туги до землі похилилося“...

Половці підійшли під сам Київ й пустошили землю, грабили й наїбрали невільників. Даремне пробував їм засгупити дорогу Святополк. Втрати, що він їх поніс тим разом були куди більшші, ніж над Стугною. При відвороті зайняли половці обложений Торческ, місто спалили, а людей побрали в неволю. Вертали половці ситі побіди й добичі. А нещасні невільники, „проїняті холодом, виснажені голодом і спрагою, помарнілі з біди на лиці, почорнілі, йшли незнамні землями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терню й крізь слюзи розмовляли з собою: „я з того міста“, „а я з того села“ і плакали не бачучи нівідки порятунку“. Не бачили його й князі. Після першої невдачі рішили окупитися напасникові. Святополк одружився з дочкою половецького ватажка Тугор-хана, заплатив окуп і Мономах. Як на князів, посвоєчених з німецькими й візантійськими цісарями, такі родинні звязки були аж надто упокорюючі. Відчували це князі, відчував і народ, але ні одні ні другі не находили на це ради.

Олег Святославич.

Розбиття військ Святополка й Мономаха осмілило Олега Святославича, що досі сидів у Тмуторокані, поспробувати тепер вернути собі батьківщину. Він набрав собі половців і рушив на Чернігів, що в ньому сидів Мономах. Попустошивши передмістя, Олег кинувся здобувати острог; це примусило Мономаха піти на переговори. Остаточнo Мономах зрікся Чернигова й пішов у Переяслав. Тут він сидів якийсь час спокійно, продумуючи над способами знищення половецької загрози. А коли весною тогож року прийшли до нього половецькі старшини Ітлар і Кітан за окупом, то Мономах не перешкодив своїй дружині вистріляти нахабів, мов собак. Відтак Мономах до спілки з Святополком напали на половецький табор над р. Голтвою й розбили його. Олег, що його вони кликали на половців, не пішов з ним. Для нього вони не переставали бути союзниками. Тоді князі закликали його на зїзд до Києва, мовляв „приходь до Києва умовимся в приязності єпископів, ігуменів, бояр, наших батьків і громадян про українську землю, щоби оборонити її від поганців“. Але Олег відповів гордо, що „не визнає над собою суду єпископів, чершів і смердів“ й тим поставив проти себе Святополка й Мономаха, що рушили на нього походом.



Родинний портрет князя Святослава, з його «Збірника».

Покід, що стався весною 1096 р. заскочив Олега несприготованим. Він утік з Чернигова до Стародуба, де по п'яти тижнях облоги був примушений піддатися й погодитися на пропозиції побідників. Між іншими цілував хрест на те, що приїде до Києва на зїзд. Очевидно, робив це Олег нещиро й як тільки небезпека проминула, рішив ще поспробувати щастя, щоб вийти з положення оборонною рукою. Він пішов на Смоленськ, а хоч там його не прийняли, то всеж такі прислали йому свої „вої“, якими він відвоював собі Муром, де згинув Ізяслав Мономахович, та опанував Суздаль і Ростов. Але тут наспів

Мстислав з Новгороду й розбив Олега на р. Колачці під Суздалем. Тепер уже справді не лишалося Олегові нічого іншого, як покоритися перед „братією“ і з їхньої ласки вдержатися при якомусь уділі. Тай „братія“ не мала багато до вибору. Треба було чимскорше поладнати хоч сьак-так претенсії Святославичів, щоби спільними силами рушити на половців й не лякатися їх наступу з боку чи ззаду, як підмоги котромусь з ізгоїв.

Коли Святополк з Мономахом ганялись за Олегом, то половці не спали, а їх ватажок Буяк проскочив аж під сам Київ, попалив передмістя й монастирі, а разом з ним і двір Всеволода біля Видубич. Рівночасно Святополків тесть Тутор-хан напав на Переяслав і тільки скоро псыя полків Святополка й Мономаха примусила половців до відступу, в якому сам Тутор-хан наложив головою. Всякий на Україні бачив, що з половцями не жарти й щоб не дати їм цілого краю на потаї, треба зробити все для внутрішньої згоди й спільної акції. В такій атмосфері повстала ідея загального зїзду князів, що й відбувся восени 1097 р. в Любчу під Києвом.

Любецький зїзд. На зїзд прибуло шість князів Ярославового коліна, а саме Святополк Ізяславич, Мономах Всеволодович, Давид та Олег Святославичі, Давид Ігорович, та Василько Ростиславич. Завданням того династичного конгресу було остаточно „створити мир“ поміж князями й повернути всі сили проти зовнішнього ворога. Завдання справді велике й гідне слів захоплення, що їх присвячує йому літописець: „Чого сваримося поміж сьбою й губимо українську землю? Користають з того половці й пустошать наші землі та радіють нашим розладам. Від тепер будьмо однудушні й спільно боронім та пильнуймо української землі!“ Таке було перше рішення зїзду.

Рівночасно рішили на ньому, кому яка волюсть належитись, що й мусіло бути основою тієї загальної однудушності й можливості якоїсь спільної акції в майбутньому. „Кожеч хай має свою отчину“ вирішував зїзд, хоронючи раз на все право старшинства й ідею нерозривності українських земель. Зчерги закріплено—за Святополком—Ізяславів Київ, за Мономахом—Всеволодове наслідство, за Давидом, Олегом і Ярославом Святославичами—наслідство по Святославі, а позатим затверджено за всіма ті волости, що їх свого часу роздав був Всеволод: за Давидом Ігоровичем Володимир, за Володарем Ростиславичем Перемишль, за Васильком Теребовль. А хто б противився тим постановам і починав війну, „проти того будемо ми всі і той святий хрест“. Так гарно собі князі поговорили, ще краще вирішили й розіхалися, але дуже скоро переконалися, що гарні слова відділяє від гарних діл ціла безодня...

Осліплення Василька. Союз Мономаха з Святополком був дещо односторонній. Чи в боротьбі з половцями, чи з Святославичами, Святополк завжди помагав Мономахові, але ніколи не користав з Мономахових успіхів. До того при Мономахі залишалася отчина Святополка—Новгород, що згідно з ухвалами любецького зїзду не повинна була припасти йому. Не диво, що Святополк дивився косо на дальші починання Мономаха й мав нагострене вухо на всякі ворожі Мономахові підшепти. Зараз по зїзді Давид Ігорович сповістив Святополка, що Василько Теребовельський накладає з Мономахом проти нього й проти Святополка, щоб відібравши Волинь від Давида,

забрзти Святополкові Погорину, Берестя та Турово-Пинськ. Давид ради в'язнити Василька й пригадував Святополкові смерть його брата Ярополка з намови Ростиславичів. Святополк зразу вагався, але далі підбехтуваний Давидом, погодився вхопити підступом Василька



Видубицький монастир під Києвом, що його заклав князь Всеволод. З рисунку Тараса Шевченка.

й запросив його до себе на імянини. Василько зразу вимовився браком часу. Тоді Святополк післав до нього вдруге, мовляв, коли він не має часу залишатися на імянини, то хай приїде поснідати з ним

і Давидом. Тим разом Василько послухав і хоч його й остерігали, приїхав на двір Святополка.

Святополк вийшов йому назустріч, завіз до „гридниць“ й ще раз просив залишитися на ім'янина. Але Василько відмовив кажучи, що він вже вислав свій обоз попереду й треба йому слідувати за ним з дружиною. Святополк якось вийшов до сіней, а за ним за хвилину вийшов і Давид. Василько залишився сам. Тоді впали до кімнати Святополкові слуги, схотили Василька, закували подв'йними кайданами й замкнули в замковій тюрмі. На другий день скликав Святополк віче князя і бояр та на ньому кинув на Василька обвинувачення, яке напештав йому Давид.

Княгині сказали: „Тобі, княже, треба берегти своєї голови. А коли правду говорив Давид, то хай Василько прийме хару, а коли ні, то хай Давид прийме пімсту й хай відповідає перед Богом“. Пробувало вставитися за Васильком духовенство, але переміг голос Давида, що казав: „Коли типусти Василька, то ні мені княжити ні тобі“.

Василька вивезли до Звенигороду під Києвом й тут сталося те, від чого і досі проходить мороз по тілі потемности.

Оповідання літопису. „І коли так сидів Василько, побачив, що торчин гострив ніж і зрозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І ввійшли висланці Святополка й Давида—Сновид і Зечевич, стаєнний Святополка й Дмитро, стаєнний Давида, та почали розстилати килим. Потім вхопили Василька й хотіли його кинути на килим. Боровся з ними Василько й не могли його кинути. Увійшли інші, кинули його і звязали та, знявши дошку з печі поклали йому на груди. Самі сіли по боках на дошку й не могли вдержати. Тоді приступили інші два й зняли другу дошку з печі й сіли, придавали йому плече, аж груди затріщали. Тоді приступив торчин прізвищем Беренди, візчар Святополка, й хотів ударити його в око. Але не попав і перетяв йому обличчя й Василько має близну досі. Потім ударив його в око й вийняв зіницю, а потім у друге око й вийняв другу зіницю. І тоді Василько став наче мертвий. Узняли його, звязали та, поклавши на килим, повезли на возі до Володимира. А коли його везли, й переїхали через здвиженський міст, зупинилися з ним на торговниці; стягли з нього закривавлену сорочку й дали попаді випрати. Попада випрала й надала на нього, як воно обідали. Й почала попадя плакати над ним, як над вмерлим. І збудив його плач й він запитав: „Деж я?“ А вона відповіла йому: „У Здвижені“. І поп'осив води; вони дали йому й він напився; вступила в нього душа, він прийшов до себе й поспостерігав сорочку, сказав: „Навіщо ви здіймали її з мене? Хай би я в тій кривавій сорочці прийняв смерть і стаю у ній перед Богом“...

І коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по грудоватій дорозі, бо був тоді листопад. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили трицять чоловіків, щоб його берегли, та двох княжих дружинників“.

Сповідь Василька. Той сам літописець, що бачився з Васильком підчас його перебування у володимирській тюрмі, залишив для потемности сповідь нещасного князя, який говорив: „І це я чую, що Давид хоче мене віддати ляхам. Ще мало напився моєї крові, хоче її ще більше, коли віддає мене ворогам. Бож я їм заподіяв чимало

лиха й ще думав заподіяти те помститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, то я не злякаюся смерті, а тільки те скажу тобі поправді: „Ще Бог покарав мене за мої горді думки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, то я так собі подумав: коли будуть у мене берендичі, печеніги й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: „Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!“ І думав я, що за зиму й літо я отаную ляхську землю й помщуся за нашу батьківщину. А потім хотів я набрати наддунайських болгар і поселити їх у себе. Потім хотів я у Святополка й Володимира проситися на половців — або добуду собі слави, або голову свою покладу за українську землю. Іншої гадки не було в мене ні на Святополка ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я нічого злого проти моїх братів”.



Портрет волинського князя Ярополка з його дружиною Гертрудою. З тогочасного молитовника.

Акція Мономаха. „Не бувало ще в українській землі ні за наших дідів ні за наших батьків такого лиха“ — сказав Мономах, коли почув про страшний злочин. Він звернувся до Давида й Олега Святославичів з закликом: „Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, що натворилося на українській землі, й у нас поміж братією, що пхнула в нас ніж. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата й погібне українська земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її“. Святославичі послухали заклику Мономаха й явилися під Києвом. З Городка вислали вони посольство до Святополка й вимагали оправдання за злочин над Васильком. Святополк злякався й хотів уже тікати з Києва, але в допомогу прийшли йому князні й духовенство, що теж заважили на долі Василька й вони вислали до Мономаха адвоку по Всеволоді й митрополита на переговори. Підчас пізніших нарад дійшли князі до переконання, що всьому винен Давид та що його слід покарати, відібравши Волинь, що її присуджено його таки спільникові у злочині — Святополкові.

Тимчасом Давид, держучи Василька в заперті, рішив загорнути собі його уділ, але тут зустрівся з Володарем, що приневолив його не тільки закинути думку про Васильків уділ, але й звільнити Василька. Тепер уже Ростиславичі удвох почали мститися на Давиді. Вони по-

мищили його пограничні землі й підступили під Володимир. Тут вони вислали до володимирців послів з домаганням видачі тих бояр, що підбехтали Давида на Василька. Бояр справді видано й Ростиславичі повісили їх та розстріляли стрілами. Це діялося наприкінці березня 1098 р. На початку 1099 р. виступив проти Давида його спільник, що осліпив Василька, а тепер виконавець княжого суду Святополк. Він обляг Давида у Володимирі й по сьоми тижнях примусив його піддатися. Давид віддав Святополкові Володимир, а сам утік до поляків, що взяли від нього гроші за відсіч, а відсічі не прислали. Від поляків пішов Давид до половців.

Бій під Перемишлем. Відібравши Волинь від Давида, Святополк спокусився прилучити до неї ще й Галичину, нібито як волюсть „його батька і діда“. Але з Ростиславичами не пішло так легко, як з Давидом. В зустрічі на „Рожні полі“ (на вододілі Серета й Буга) Ростиславичі розбили Святополка й він утік до Києва, залишаючи провід дальшої кампанії в руках Святославичів. Вони звернулися за допомогою до мадяр й доставши її, підступили під Перемишль. Тимчасом Давид Ігоревич порозумівся з Ростиславичами й „кинув своїх половців на мадяр. Вони „збивши їх у мяч, як сокіл збиває галок“ вибили їх та потопили безліч у Вягрі й Сяні. Угорські літописці, оповідаючи про цей розгром під Перемишлем кажуть, що тоді „така біда сталася, що нема такого й у книгах й оповісті несила“. Наш літописець начислює мадярських втрат під Перемишлем на 40.000 війська. Заломання Святополкової кампанії під Перемишлем осмілило Давида до спроб повернути собі Волинь і це йому остаточно вдалося. В осені 1099 р. бачимо Волинь знову в руках Давида. Правда тішитися йому волюстю довелося недовго, Святополк скликав зїзд князів у Ветичах (в серпні 1100 р.) на якому відсудили Давида від Волині й з ласки надали йому кілька дрібних клатиків волинської землі, за які згодом заміняв йому Святополк Дорогобужську волюсть, що в ній закінчив Давид життя.

Рівночасно на тому самому зїзді винесли ще одну ухвалу, яка зовсім не відповідала братолюбним рішенням любецького зїзду. Літописець переказує її там: „Тоді послали послів до Володаря й Василька кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам один Перемишль, схочете, жийте собі в ньому, а не схочете, пусти Василька сюди, а ми будемо його тут годувати. А хлопів і смердів, наших (забраних у недавній війні) видайте“...

Таке нікчемне рішення винесли князі зібрані у Витичеві. Покаравши Святополкового спільника Давида за осліплення Василька, рішили покарати ще й... осліпленого. Алеж Ростиславичі не послушали цього рішення й не злякалися загрози походу князів, що й не відбувся, за намовами Мономаха.

По війні, що виникла за осліплення Василька й по зїзді в Витичеві прийшла нарешті рівновага сил в колишній державі Володимира й Ярослава в той спосіб, що всі українські землі по правому боці Дніпра опинилися в руках Ізяславичів і Ростиславичів, а за Дніпром у руках Мономаха й Святославичів, причому Мономах спирався на союз з Ростиславичами, а Святополк з Святославичами. В той спосіб Святополк задержував руки Мономаха, що так землями як і повагою в громадянстві перевищував київського великого князя.

Перемога над половцями.

Як тільки втихли княжі міжусобиці, все що жило й хотіло жити на Україні, повернуло увагу князів на половецьку небезпеку. „Не губить української землі!“, кличе раз ураз літописець під адресою князів, „а зберіться разом і йдіть проти половців, поки вони не знищили всієї української землі“. Найкраще поміж князями відчував цю конечність рішучої боротьби з диким степом Мономах. І йому теж завдачує Україна чимало перемог над половцями.

В 1103 р. зіхалися під Києвом Святополк і Мономах з дружинами, щоб остаточно вжити заходів щодо рішеного вже походу на половців. Ріжницю думок, що виникла на нарадах, рішив Мономах. Вирішено йти на половців зараз весною й не оглядатися на полеві роботи.

До походу прилучилися кількох молодших князів, між іншими Давид Святославич. Олег відмовився від походу — надто багато завдачував він половцям і не хотів рвати з ними звязків. В березні вийшли військо на човнах Дніпром до Хортиці, а відтіля пішли вже суходолом на схід. Над р. Самарою заскочили половецьке військо й розгромли його, при чому перебили чимало ханські дочки за їхніх синів, але одна і друга сторона були свідомі, що це тільки тимчасова перерва, після якої мусить прийти до рішучої розправи.

Очевидно, половці пробували помститися за цей похід і проривалися на Україну кількома наворотами. Особливо лютував тут Букняк, що знову заганнявся під Київ, нищив Переяславщину, але нарешті наскочив під Лубнями на війська Мономаха, був розбитий і мусів тікати. По тій поразці половці ввійшли в переговори й навіть посвоїлися з Мономахом і Олегом, видаючи ханські дочки за їхніх синів, але одна і друга сторона були свідомі, що це тільки тимчасова перерва, після якої мусить прийти до рішучої розправи.

В 1109 р. пішло Мономахове військо знову далеко в степ і над Донцем знищило багато половецьких кочовищ („вем“). Два роки згодом пішли слідом того війська, що був тільки розвідкою Мономаха, збірні сили українських князів й 27 березня 1111 р. розбили в порох головні половецькі сили, що були мов „великі ліси й тма темінна“. З великою добиччю, невільникми й славою вертались побідники до дому.



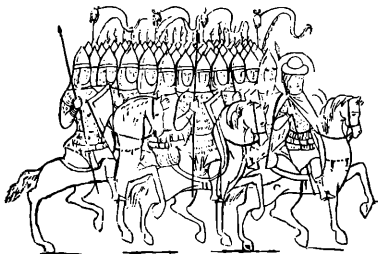
Князь Володимир Мономах.

Ешан-зіппя. А вже найбільше слави й поваги серед українського громадянства припало Мономахові, що то „знищив половців, загнав хана Отрока в край обезів (Грузію) за залізні ворота (Кавказ) а Сірчан остався на Дону й попав у країну нужду. Тоді князь Мономах

пив золотим шоломом воду з Дону й забрав усю землю проклятих агарян. А коли Мономах помер, Сірчан післав співака Орю, що один тільки й залишився в нього, у край обезів й переказав ним Отрокові: „Володимир помер. Вертайся, брате, в рідну землю!“ Але мабуть Отрокові не спішно було вертатись й тому Сірчан звелів співакові заспівати йому половецьких пісень, в коли це не допоможе то дати йому понюхати чарівне зілля „евшан“. І щойно воно пригадало йому чар рідної землі. Отрок заплакав й сказав: „Краще в рідній землі кістками полягти, аніж у чужій славному бути“. І він вернувся в половецьку землю та був батьком Кончака, що дався Україні в знаки в другій половині XII ст.

Покищо походи Мономаха приборкали половців на довший час і хто знає, чи вони колинебудь булиб ще поважилися трівожити українську землю, якби не пізніші міжусобиці поміж князями й дальше втягування до них половецьких сил.

Смерть Святополка. Смерть Святополка 16 квітня 1113 р. викликала серед киян доволі нежданий відрух. Замість плакати за князем, вои кинулись громити його урядовців та жидів. Був це перший погром жидів на Україні. Память, що її лишив по собі Святополк була особливо йому неприхильна. В печерському Патерику читаємо, що за часів Святополка люди терпіли багато кривд, що він без вини нищив домн визначних громадян, та багато награвив чужого майна, не соромлючись і спекуляції з жидами, на соли. Даремне Святополкова вдова роздавала виїмково щедрі милостині, вона ані не зворушила киян, ані сльози бояр не ставали щиріші від щедрої тризни по смерті цього несимпатичного князя.



ХІ. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Київське наслідство. Хоча „отчинне“ право закріплене на зїзді в Любчі ніби промощувало шлях до київського стола синові Святополка Ярославові, але в тому випадку сталося зівсім інакше. Відчуваючи настрої серед князів і громадянства, Ярослав навіть не про-



Візантійський одяг українського князя з XI ст.

бував посягати по Київ. Саміж кияни, що їм так вівся в печінки Святополк, вислали послів до Мономаха й запропонували йому сісти на київському столі. Мономах не прийняв пропозиції зразу, але по короткому ваганню погодився. Його популярність як героя протиполовецьких походів і взагалі сила примусили мовчати навіть тих, що моглиб підняти до Києва менше чи більше оправдані претенсії. Мов-

чали Святополковичі, не обзивалися й Святославичі, що мали погану славу половецьких союзників.

Візд Мономаха до Києва відбувся на п'ятий день по смерті Святополка. Йому назустріч вийшов митрополит Никифор з єпископами й усіми киянами і „всі були раді й ворокобня затихла“.

Нераді були тільки ті, що вважали себе покривдженими. Найгрізнішим був Ярослав Святополкович, що сидів на Волині. Проти нього забезпечився Мономах союзом з його сусідами. Свого сина Романа одружив з дочкою Володаря Ростиславича, дочку свою Агафію видав за городенського князя Всеволода Давидовича. Рівночасно заключив Мономах союз з Святославичами, що й заповнило йому спокій та безпеченство перед можливими посягненнями Ярослава.

Але до боротьби з Ярославом Святополковичем всетаки прийшло. Не знаємо її безпосередньої причини, але бачимо Ярослава обложеного у Володимирі як піддається силам Мономаха. Правда, ця піддача була нещира і Ярослав безпосередньо по ній починає дальшу боротьбу з Мономахом. Для цього закликає собі мадярів а відтак поляків, а поки ті рішилися на щонебудь, Мономах зайняв Волинь і передав її своєму синові Романові. По його смерті об'явив Волинь другий Мономахович Андрій

Смерть Ярослава Ярополковича. Хоч як сильно почував себе Мономах, Ярослав Ярополкович не давав за вигране. Зразу пробував вернути собі Волинь при допомозі поляків, але не пішов далі поза нещадну облогу Червана. Згодом, у 1123 р. він уже взяв сусі до помочі не тільки поляків, а й угрів з їх королем Стефаном на чолі, чехів та Ростиславичів, що ставали ворогами кожного київського князя, як тільки він простягав руку по Волинь. Похід був поважний і заскочив Мономаха несприятельно. Почалася облога Володимира й невідомо, як булаби скінчилася, колиб не смерть Ярослава, що погиб з руки двох поляків.

Була неділя й князь Ярослав з двома дружинниками їздив по під мур Володимира й насміхався з володимирців та Андрія Мономаховича, мовляв „це город мій, як не відчините й не вийдете до мене з поклоном, то завтра візьму його приступом“. Коли Ярослав вертався яром до табору, два поляки вдарили на нього списами й смертельно поранили. Хто були напасники і з чимі намови докочали душегубства, невідомо. На тому й закінчився похід зданих польсько-угорських і галицьких армій проти Мономаха, а літописець, що засно бере сторону сильнішого, записує з того приводу: „Володимир прославив Бога за таке чудо й допомогу“... В дійсності сталося тут не чудо, а звичайний, кримінальний злочин.

Становище Мономаха. Позбувшись найгрізнішого суперника, Мономах став безспірним паном щонайменше трьох четвертих українських земель, що ними володіли Володимир і Ярослав. Розсудливість, воєнне щастя, організаційний хист, підприємчивість, що він їх мав змогу виявити ще за життя батька, тепер, коли він став наймогутнішим із князів, віддали йому в руки ролі справжнього патріарха української землі. Більшість князів слухала його позови, непокірних умів він до того приневолити. Не диво, що коли погиб Ярослав з руки насланих душегубців, то літописець, що передав тодішні настрої, не стає по стороні покривдженого Ярослава, але славить Мономаха,

„бо він був смиренний і покладав свою надію в Бозі, а Ярослав був молодий і зі своїм дядьком поводився гордо й не покладав надії на Бога а на велику силу“. Так і видно, що в громадянстві панували настрої старшинства київського стола

Законодавство. Подібно як Ярослав Мудрий, так Володимир Мономах присвятив багато уваги законодавству, стараючися усунути або



Одяг і зброя княжого дружинника.

злагіднити надто вже різкі ненормальности суспільно-громадського життя. Особливу увагу присвятив він неймовірній лихві, що її розвели на Україні жида й за що діжгалися першого в нашій історії погрому. Крім цього взяв Мономах під опіку закону збанкрутованих купцв і так зв. „закупів“, себто людей, що були примушені відроб-

ляти позичені гроші. Взагалі у своїй законодатній діяльності старався Мономах облегчити долю тих, що з різних причин попали в залежність й до того часу були неполюдські використовувані. Збереглася теж неперевірена вістка, що Мономах, коли не міг примусити жидів законними способами до людяної поведінки з своїми довжниками, остаточно прогнав їх з краю. Було ще їх тоді небагато й це не було так трудно зробити.

Закордонна політика. Відколи вдалося спільними силами князів приборкати половців, Мономах старався утримувати з ними суцільські звязки, а навіть посвоячився з ними, одруживши свого сина Андрія з внучкою Туторхана. Звязки Мономаха з Візантією, не обмежувалися тільки до родинних звязків. Дочку свою він видав за претендента до візантійського престолу Льва Діогена. Колиж він в 1116 р. пішов підбивати собі Болгарію і погіб у поході, то Мономах, як його тесть, вислав у здобуті Львом Діоеном міста своїх посадників, а в слід за ними й війська, пробуючи піти слідами свого прадіда Святослава Завойовника й станути твердою ногою на Балкані. Але вдержати болгарські міста йому не вдалося й прийшлося налагоджувати поповнані, з того приводу, взаємини з Візантією. Тісні звязки навязала тепер Україна з Угорщиною, що чимраз то більше цікавилася західньо-українською політикою. Дочка Мономаха Евфимія вийшла заміж за старого вже угорського короля Кольмана. Подружжя не було щасливе: старий король запідозрив молоду королеву в подружній зраді й відіслав її до батька. Тут вона привела сина Борнса, пізнішого претендента до угорського престолу. Назгал закордонна політика України часів Мономаха не була особливо жвава — забагато було пильних справ у краю, і з половцями, які щойно наприкінці володіння Мономаха притихли.

Характеристика Мономаха. Помер Мономах 19 травня 1125 р. в 73 році життя. Прожив більш-менш стільки, що Ярослав Мудрий, але на велико княжому столі просидів (формально) тільки дванадцять літ. Фактично, то на широкій арені української політики вирунув він іще за життя свого батька й вже тоді виявив стільки енергії, що не було сумніву, що він, а не хто інший з князів стане в очах громадянства справжнім ідеалом князя-володаря. Літопис називає його „благовірним, христоробивим, великим, чудним, святим і добрим“. Але тими прикметами не вичерпується характеристика Мономаха так само, як мало що нам говорить про цього володаря, войовника й дипломата похвала духовенства, мовляв він „любив митрополитів, єпископів та чорнориців“. Це була прикмета всіх розумних князів, що хотіли забезпечитися проти опозиції з боку всевладного духовенства. Мономах, це була надто багатогранна особистість, щоби її можна охопити одним реченням чи сухим вичисленням прикмет, як це робить літопис. Куди краще характеризує себе сам Мономах у своїм „Поученню дітям“, що є життєписом Мономаха, прибраним у дуже цікаву, приповідну форму.

„Поучення дітям“. Залишаючи своє „Поучення“, Володимир Мономах не був надто оригінальним. Залишив його Ярослав, не полінувався зробити цього й Святослав Ярославич. Писав його Мономах „на санях“, що треба розуміти „напередодні смерті“, бо як відомо

в ті часи возили в нас небіщиків на саянах, чи зима чи літо. „Послухайте мене, коли не все, то прийміть бодай половину!“ — починає Мономах навчальну частину свого поучення. І мов для пояснення своїх законодавчих праць, говорить: „Не позволяйте сильним нищити слабих. Самі розсудіть справу вдовиці. Не вбивайте ні винного ні невинного, навіть коли заслужить на смерть, не губіть душі людини. Переїздячи по своїх землях, не позволяйте службі кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах ні на полях — щоби вас не проклинали. Де пристанете, напійте й нагодуйте вбогого, особливож уважайте на чужинців, звідкиляб вони не прийшли, малий чи великий, чи в посольстві. Коли не можете їх чимнебудь обдарувати, то дайте їм їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка славу чи неславу по всіх землях. Навідайте хворого, проведіть покійника, не минайте людини, не привітавшись й не сказавши їй доброго слова. Старих шануйте як батьків, молодих, як брзтів. Дома не лінуйтеся, але всього догляньте, не спускайтеся на суддю ані із молодшого дружинника, щоб не насміхалися ті, що приходять до вас ані з вашого дому, ані



Одяг і зброя княжого бояри- з вашого обіду. На війні не здавайтеся на на, нарисовані на підставі на- воеводів, сторожі самі налааднуйте, а вно-хідки в могилі з Таганчі біля Канева. чі, не забезпечивши вояків не лягайте спати й рано встаньте. Зброї не скидайте з себе швидко, не розглянувшись довкола, бо через невагу людина гине несподівано. Любіть свої жінки, але не давайте їм влади над собою. Коли знаєте щось доброго, того не забувайте, колиж не знаєте, того навчіться”.

Давши стільки гарних формою і змістом поучень, й виявивши себе неабияким письменником-афористом, Мономах оповідає про своє життя, вичисляє свої воєнні походи, працю при управі своїх земель та заходи, як забезпечити українську державу зверху й утривалити її лад у середині. Оповідає він не так для памяти потомности, як для прикладу й наук своїм наслідникам, що їм рідить бути заєдно сміливими й не лякатися смерти ні на війні ні дома, бо мовляв нам призначено місце, де маємо вмерти й від того не спасе нас ніяка сила гні обережність.

Мстислав Мономахович. Другого дня по смерті Володимира Мономаха засів на київському престолі його син Мстислав. Претендентів на Київ тоді вже не було, а ті, що й малиб на київський престіл алетит, не мали сили, щоб його добути. До тогож Мстислав виявився гідним наслідником свого батька й свідомо та доцільно продовжував його політику. Подібно як Мономах, що вмів поставити решту князів

у деяку васальну залежність від себе (його славне „приходи, коли тебе покличу“ та „у всьому слухатися“, що ними кінчалася кожна умова Мономаха з підборканим князем) Мстислав утримує київський престіл на висоті, на якій поставив його Мономах. Літопис називає його „великим“, як і батька, хвалить його за підтримування боротьби з половцями й взагалі признає його семилітнє володіння за один з світліших моментів минулого.

Сам Мстислав мав крім Києва ще Новгород і Смоленськ, а з його братів — Вячеслав княжив у Турові, Андрій у Володимирі, Ярополк у Переяславі, а Юрій у Ростові-Суздалі. При великій любови родини Мономаховичів, Мстислав був справжнім паном на Україні й був, як каже Томашівський „останній київський князь, який підтримував ще традицію часів Ярослава, та якого ім'я мало так би сказати європейську стійкість“. Сам жонатий з шведською королювню, віддав дочки в Швецію, Данію та Візантію.

У Чернигові сидів, якийсь час, останній з Святославичів — Ярослав, поки не прогнав його звідтіля (1127) син Олега Святославича Всеволод. Припадок хотів, що одного й тогож року (1124) померли сьба Ростиславичі — Василько й Володар, злишаючи по двох синів, при чому Володаревичі — Володимир і Ростислав почали боротьбу за наслідство. Переможцем з боротьби вийшов остаточно Володимир Володаревич, прозваний Володимирком, що й був справжнім творцем великого й сильного галицького князівства.

Про саму боротьбу знаємо небагато. Сварка почалася поміж Володаревичами, Володимиром і Ростиславом, за яким станули Мстислав і сини Василяка. Володимир закликав собі угрів, але коли вони не прийшли на час, Володимир мусів піти на переговори, що відбулися в Щирці. Переговори не довели до нічого й боротьба тривала далі, але остаточно Ростислав утримався таки при своїй перемиській волості.

В 1127 р. рушив Мстислав з великими силами („чотири дороги“) проти полоцьких князів, що пробували відвоювати собі Мінську волость. Зразу примусив їх до покори, але коли згодом вони знову почали бунтуватися проти нього, й насилати на нього половців, він пішов на них походом удруге (1130) й внарештувавши п'ятьох полоцьких князів, вислав їх на заслання до Царгороду. Цілу Білорусь приєднав Мстислав до Києва й це був останній акт „збирання земель“. Крім щасливих походів на половців, Мстислав ходив на ятвягів та на Литву, але ці походи не мали більшої політичної ваги.

Мстислав був останнім з київських князів, яким вдалося утримати ідею одноцільності української держави, та які спіраючися на праві старшинства, вміли бути справжніми патріярхами для решти княжих родів. Правда, й по ньому трапляються талановиті та енергічні і князі, що пробують піти слідами Володимира й Ярослава, але їм це здебільша не вдається, а що найважливіше, осередком притягання перестає вже бути мати українських городів Київ.

Ярополк Мономахович. Помер Мстислав 15 квітня 1132 р. й передав князівство й свою родину в опіку брата Ярополка, що княжив у Переяславі. Княгині, які любили й шанували Мстислава, вволили його волю, післали по Ярополка й він засів на київському престолі два дні по смерті брата.

ХІІ. ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Від коли ідея окремішності земель перемогла ідею соборності, Київ, хоч і був іще найбагатшим і найбільшим українським містом, перестав бути політичним осередком. Якийсь час ще силою традиції київський князь мав ніби славу першого поміж князями, але це вже не мало ніякого реального значіння. Поволи, але певно займає місце Києва Володимир над Клязьмою, а там почнає суперничати з ним Галич. Празд, не сталося це за одну ніч, але процес цей ішов невідхильно, майже рівночасно з винятково завзятими боями за Київ, що розгорілися по смерті Мстислава. Зразу стають до бою Мстиславичі, молодша лінія Мономаховичів та дві лінії Святославичів. Але згодом таким уже Юрієвичам зівсім не залежить на тому, чи збудуть Київ, а на тому, щоб його знищити і якнайшвидше підірвати його дальший розвиток. Наприкінці ХІІ в. вириває нова сила в галицько володимирському князівстві, що опинилося в руках старших Мстиславичів, які перестают цікавитися Києвом і подібно, як суздадо ростовські князі, раді би тільки діждатися його повного упадку. Остаточно назустріч їх „побожним побажанням“ виходить монгольська навала, в половині ХІІІ сторіччя. Очевидно, не самі тільки політичні причини зводять Київ нінащо. Важну ролю грають тут господарсько-поселенчі причини. Кількакратне спустошення передстепової смуги Подніпров'я, безупинні напади й облоги Києва, підвали торговельні звязки України з півднем і сходом, а дальші звязки сусідніх земель наладнуються іншими шляхами, обхолючи колом непевні простори Подніпров'я. Київ і Подніпров'я перестає вже вабити до себе купців, промисловців та працівників культури. Всі вони йдуть на північ та захід, де починають рости й могутні нові культурні осередки. Замість кількох земель об'єднаних з собою спільною династією в можливо гармонійну цілість, постає тепер ціла мережа княжих уділів, що де далі стають мін ятурами, держав й мають свої династії, свої дружини й своїх урядовців.



«Гудці» (музиканти) і «скоморохи» (весельчаки), як вони змальовані на стіні одної з веж Софійської катедри в Києві.

Всеволод Олега-вич. Покищо, по смерті Мстислава кипить іще завзятий бій за Київ. Мстислав, бажає утримати столицю в руках Мономаховичів, але лякаючись рівночасно ростово-суздальського князя Юрія, він просить київян, щоби вони забезпечили київське кня-

з вство його молодшому братові, бездітному, переяславському князеві Ярополкові. У свою чергу Ярополк передає синові Мстислава Всеволодові Переяслав, що й було рівнозначне з назначенням його на київське наслідство. Запротестувала проти того решта князів, що пригадали собі знову знехтоване право старшинства. На його основі припав Київ найстаршому Мономаховичеві Вячеславові. Але Вячеслав був винятково нездарним князем й на київському престолі просидів кілька днів. Дуже скоро проганяє його з Києва син Олега Святославича Всеволод (1139—1146), який ні по батькові ні по старшинстві не мав ніякого права до Києва, але мав силу й відвагу, що тепер починає грати нуду важлишу роль аніж право. Він умів використати непорозуміння князів й, насилаючи одного на другого, заєдно відвертав їх увагу від Києва, яким він не тільки правив до смерті, але й прилучив до нього Володимирську землю. «Незвичайно зручна й облудна була політика Всеволода; його основний спосіб — розділювати й розсварювати князів, вловні досягли наміреної мети, але наслідки тої політики були нетривкі, а в загальному розвитку української державности мали дуже шкідливий, руйнівний вплив» (М. Грушевський).

Забезпечившись з боку братів і братаничів, Всеволод не дбав і про симпатії київської громади. Ще за життя Ярополка він нищив київські околиці, а ставши київським князем викликав ненависть проти себе здривствами й зловживаннями своїх урядовців. Невдоволена була й київська дружина, посварився Всеволод і з митрополитом Михайлом, що втік з Києва до Царгороду й мабуть не вернув. Про людське око Всеволод вдавав псбожного й побудував Кирилівський монастир у Києві та Юрійську церкву в Каневі.

Всеволод посвоячився з польським великим князем Володиславом II., що за його сина Болеслава Високого видав дочку Звениславу. Помагаючи Володиславові проти його молодших братів, Всеволод користувався його допомогою в походах проти Ізяслава і Володимира (1144).

Як і його батько, не раз Всеволод зяззків з половцями, яких постійно вживав у боротьбі з своїми братами й наволаючи кочовиків на українські землі, цілковито підрізував симпатії громадянства до себе й до родини Олеговичів узагалі.

Ігор Олегович. Вмираючи 1 серпня 1146 р., назначив Всеволод своїм наслідником брата Ігоря. Так кияни, як і князі не протестували проти того за життя Всеволода, але коли він помер й Ігор втік до Києва, кияни скликали на Подолі віче, на якому зажадали запоруки, що за нього не повторяться здривства й зловживання, які вдомашнилися за Всеволода. «Ретша нам знищив Київ, Тудор Вишгород, а ти княже цілуй нам хрест: коли нам буде яка крида, то суди нас сам». Ігор присяг, що здривства і зловживання не буде, а тивувів, що досі нищили громаду, віддав у її руки. Народ кинувся грабити зненавидженого тивуна Ретшу, а вслід за ним і судових урядовців (мечників).

Але ані умова громади з князем, ані його добра воля одтримати обіцянки, не запевнила йому київського стола: родина Олеговичів була для цього звназдо зненавиджена. За кілька днів кияни післали послів до Ізяслава Мстиславича в Переяславі, мовляв: «Іди княже до нас, хочемо тебе».

Ізяслав був на це мабуть здавна приготований і, не гаючись, пішов з військом на Київ. Уже при переправі через Дніпро вийшли йому

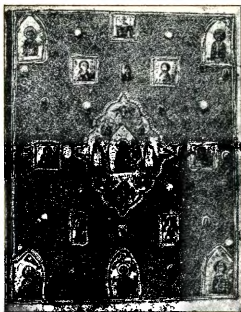
назустріч висланці Поросся й турецькі колоністи київського прикордоння („Чорні Клобуки“) й заявили: „Ти наш князь, а Олеговичів не хочемо. Іди скоро, а ми підем з тобою“. З черги прийшли висланці з Білгороду, Василева й нарешті з самого Києва, заявляючи свою радість з приводу приходу князя з Мстиславового коліна. Кияни обіцяли в рішучій хвилині перейти до Ізяслава, мовляв; „Ти наш князь не хочемо бути спадщиною Олеговичів. Як побачимо твою хоругву, то й підемо зараз до тебе“. На те відповів Ізяслав; „Або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого“.

Ігор старався робити що міг, щоб тільки затримати у своїх руках Київ. Шукав союзників поміж князями, підлегував теж боярам. Але й ті, що їх привернув до себе, не могли нічого відати. Було пізно, а бояри, то попросту зрадили Ігоря й перейшли на бік Ізяслава.

Дня 13 серпня підступив Ізяслав під Київ. Ігор вийшов йому назустріч з полками свого брата Святослава Всеволодича. Але київські полки перейшли до Ізяслава, як тільки він наблизився. Тоді Ігор кинувся на Ізяслава з своєю дружиною але вибрав для цього таке не вигідне місце, що при першому натиску Ізяслава пішла дружина в розсіпку. Ізяслав вїхав до Києва, а Ігоря нійшли чотири дні пізніше серед болот, закували й перевезли до Переяслава, де замкнули в манастирський „поруб“. Рівночасно кияне кинулися грабити майно бояр і дружини Олеговичів.

Ізяслав Мстиславич. Ще за життя Всеволода мав Ізяслав умовитися з Вячеславом Мономаховичем, що по смерті Всеволода візьме собі київське князівство з Вячеславом до спілки. І спразді, як тільки Ізяслав добув Київ, Вячеслав почав розпоряджатися київськими землями, не зважаючи на Ізяслава, що стратив уже охоту ділитися владою, яку здобув собі не так силою, як дістав її з рук громадянства. Ізяслав почав ліквідувати розпорядження Вячеслава й увійшов з ним в конфлікт, що відтак дався йому добре в знак.

З черги Ізяслав погодився з Давидовичами й Святославом Всеволодичем, але не міг погодитися з Святославом Олеговичем, що бажаючи визволити брата Ігоря з Ізяславового „поруба“, найшов собі союзника в суздаль-ростовському Юрію Мономаховичу, який вважав себе правним кандидатом на київський стіл. Він то утворив проти Ізяслава спілку з Святославом Олеговичем, що з свого боку мав за собою половців, та галицького князя Володимирика, що з ним увійшов у родинні звязки. Зате Ізяслав, спираючися зразу на київські сили,



Оправа євангелія, справленого Мстиславом Мономаховичем.

згодом приєднав собі рязанського князя Ростиславз та допомогу чужосторонніх союзників, що ними були — великий польський князь Болеслав Кучерявий, угорський король Гейза та чеський король Володислав II.

Юрій Мономахович. В осени 1146 р. рушив Юрій Мономахович на Ізяслава. Але рязанський князь напав тимчасом на землі Юрія й це спинило його в поході. У відповідь на це кинувся Ізяслав з Давидовичами на чернігівські землі Святославз, та пограбив його двори, хутори та стада. Волости Святослава, що втік у п'ятицькі ліси, передав Ізяслав Давидовичам. Колиж Юрій покінчив з рязанським князем і звернувся проти Давидовичів, то вони не тільки покинули волости Святослава, але й перейшли на сторону Юрія. Навіть виявили замір зловити і вбити Ізяслава. Ув'язнений у Переяславі Ігор звернувся небаром до Ізяслава з просьбою, щоби він дозволив йому постригтися в черці. Ізяслав дозволив й Ігор справді постригся в київському монастирі Федора. Тут просидів Ігор до 1147 р. Коли Ізяслав виїхався в похід на Юрія й попросив помочі киян, вони йому відмовили, кажучи, що на Олегове плем'я підуть радо кожної хвилини, але проти Мономаховича „племени Володимира“ не хочуть підіймати руки. Ізяслав зібрав охотників і пішов у похід, але по дорозі дізнався про зраду Давидовичів, супроти чого рішив звести кампанію на півдні. Поручивши братові Ростиславові натиснути на Юрія з боку Новгород, Смоленськ й Рязані, вистав послів до Києва з приглагою киянам, мовляв вони обіцяли йому виступити проти Олеговичів „від малого до великого“:

„Отже я вам тепер даю знати“ — говорив через послів Ізяслав киянам — „Володимир Давидович, Ізяслав та Святослав Всеволодович, якому я стільки зробив добра, що колінь клялися мені (їдували хрест), а тепер клянуться потайки Святославові Олеговичеві, посилали послів до Юрія й закоїли проти мене зраду: хотіли мене вхопити й убити за Ігоря, але заступив мене Бог і чесний хрест, що вони мені на ньому клялися. Теперже, братя кияни, що ви мені обіцяли, те виконайте—ходіть зі мною під Чернігів на Олеговичів, збирайтеся, від малого до великого! В кого є кінь, той на коні, хто не має коня, той у човні, бо вони не тільки мене хотіли вбити, але й вас викоринити!“

Смерть князя Ігоря. Кияни спалахиуки обуренням й відповіли своєму князеві: „Радіємо, що Бог тебе вирятував, брата нашого, від великої зради. Підемо всі за тобою, з дітьми, як ти собі бажаєш“. Але заки кияни зібралися в похід, хтось пригадав їм, що в монастирі Федора сидить пострижений князь Ігор. „Подумаймо про те—говорив чийсь голос, що то воно зробили лихі люди за Ізяслава Ярославича з ув'язненням Всеславом. Дібули його з „поруба“ й поставили собі князем і багато було потім біди нашому місту. Убиймо вперед Ігоря, а потім підемо на Чернігів, кінчати з іншими ворогами нашого князя!“

І ще один злочин ляг на карти української історії... Даремне стримував розпалених киян Ізяславів брат Володимир. „То вже ми знаємо“—відповів йому,—що по доброму не скінчимо з тим племенем. Ні ми, ні ви“. Кинулися до монастиря, та виволікли Ігоря з церкви. Тут наспів на допомогу Ігореві Володимир й накрив нещасного князя плащем, але це не допомогло; люди почали бити Ігоря й били аж до втрати притомности. Потім потягли його півнагого й непритомного



Одна з картин т. зв. Остромирового Євангелія.

на „бабин торжок“ й тут добили. Потім узяли трупа й вивезли на торговицю на Подолі й там покинули.

Злочин стався напевне без вини й проти волі Ізяслава, але це не перешкодило потім Святославові Олеговичеві називати Ізяслава „убивником брата“... Тимчасом кияни, доконавши злочину на безборонному, не поспішили з допомогою Ізяславові. Йому прийшлося воювати без них. Кількома походами примусив Ізяслав своїх противників до переговорів. „Так було за наших дівів і батьків наших. Мир починає війну, а війна мир. А тепер не май до нас жалю, що ми пішли проти тебе війною. Жаль нам було нашого брата Ігоря й ми змагали до того, аби ти його випустив. Але, що його вже немає в живих, то докиж будемо губити українську землю? Чи не кращеб нам помиритися?“ І справді помирилися. В 1148 р. стануло поміж братами на тому, що вони мають забути справу Ігоря й не ворогу-

вати проти Ізяслава. Зчерги відбувся в Городку під Києвом зїзд, що на нього прибули, крім Ізяслава, Давидовичі та син Юрія Ростислав. На зїзді старався Ізяслав примирити до себе синів Юрія й тому дав Ростиславові волость на Побожу, а коли сам мусів іти в похід проти Юрія, то його синові дав „стерегти української землі“. Але в похід проти Юрія не ставилися Святославичі й Ізяслав з братом Ростиславом мусили обмежитися до наїзду на верхнє Поволжя. Колиж він вярнувся з походу, довідався, що Ростислав Юрієвич, якому він дав берегти української землі... почав проти нього бунтувати й набирати поміж киянами прихильників для свого батька, непримиреного ворога Ізяслава. Ізяслав відібрав Ростиславові Юрієвичеві позаровану волость і виправив його з неславою до батька. Тут він підбхтав батька, щоб той підняв свої претенсії до київського престолу.

Боротьба Юрія за Київ. Наприкінці липня 1149 р. рушив Юрій з половцями на Київ. Давидовичі заявили тимчасово за Ізяславом, Олеговичі прислалися зразу до Юрія. Похід закінчив Ізяслав не підготованим—брат Ростислав був іще в своїм Смоленську, а кияни нераді були втручатися у війну поміж Мономаховичами. Всеж таки, для самої воєнної демонстрації, як запевнював їх про те Ізяслав, вони таки виступили й разом з військами Ростислава та Ізяслава Давидовича станули під Переяславом, куди наспів Юрій.

Юрій, хоч і запевняв своїх союзників, що „або головою наложить, або відомстити на Ізяславі сором свого сина й своєї повоюваної землі“, але про справжню війну не думав і радби був піти з Ізяславом на переговори. Перед битвою він післав посла до Ізяслава, мовляв: „От, брате, ти на мене приходив і землю мою воював і старшинство мені відібрав (недопустив до київського престолу). Але, брате і сину, дай руської землі й для християнства не проливаймо християнської крови. Дай мені Переяслав, хай я посаджу в ньому мого сина, а ти сиди й царствуй у Києві. А коли ти не хочеш мені того зробити, то вже хай Бог рішає справу між нами“. Слова були підступні, хоч і примашені братолюбною облудою.

Ізяслав не пішов на уступки, хоч як його просили духовники, а переяславський єпископ клякав перед ним на коліна. Він розумів, що поволі допускати собі під бік ворога, це все одно, що самому класти ший у ярмо й не помирявся. Алеж в боротьбі з Юрієм відступили від Ізяслава переяславці, серед яких давно вже велася агітація за Юрієм. „Юрій нам князь“. Його варто було дакеко шукати—говорили, без сорому, зрадники. Вслід за зрадою переяславців кинулися тікати кияни, що й примусило Ізяслава відступити. Юрій зайняв Переяслав й рушив на Київ. Колиж Ізяслав запитав киян чи вони тепер стануть у його обороні, коли ворог стоїть під брамами міст, перелякані й знеохочені до війни кияни відповіли:

„Паюеве, князі наші! Наші батьки й брати тепер на побоевищі. Одиных узали в неволю, других побили й зняли з них зброю. Ідьте ви тепер у свої волости, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юрієм не будемо добрі. Як пізніше побачимо, де ваші хоругви, зараз при них станемо“.

Не було що Ізяславові робити. Покинув столицю й пішов на Волинь, а Юрій віхав до Києва, як справжній переможець, хоча перемогла тут не військова сміливість і хист полководця але підступ і зрада, що стають відтоді постійною збрехою суздальської півночі

проти українського півдня. Щоб оминати грабежі, кияни вийшли проти Юрія й показували „радість велику“ з його приходу. Зараз таки взявся Юрій господарити й пороздавав київські пригороди синам, з яких старшого посадив у Переяславі. Не знав сердега, що від оволодіння Києвом до опанування київського престолу ще далека й небезпечна дорога. Небаром переконався, що це неправда, що „коли вже опанував Київ, то вже й на тому скінчилося“, як насміхається нзд ним літописець.

Ізяслав не думав піддаватися й зараз кинувся до своїх замордонних свояків — угорського короля Гейзи, чеського Володислава й польського Болеслава за допомогою. Крім чеського оба другі дали поміч, ще й угорський король Гейза зобов'язався зв'язати руки галицькому князеві Володимиркові, щоб той не пішов помагати Юрієві. Але зі збройної допомоги союзників мав Ізяслав мало користи й після першого походу проти Юрія, був примушений піти з ним на переговори. В переговорах забезпечив Юрій Ізяславові Новгород і Волинь, але як тільки поляки й мадери відійшли, підступний Юрій зірвав переговори й почав війну з Ізяславом наново. Але війна йому не велася; він краще воював інтригами, як мечем. Тепер уже з власної понуки приступив Юрій до переговорів з Ізяславом.

Весною 1150 р. складено в Києві умову, яка давала Ізяславові змогу прилаштуватися до рішення розправи з Юрієм. Несподівано для всіх, а в першу чергу для Юрія, захопив Ізяслав Погорину, відкіля перейшов напрасними маршами в південну Київщину. Тут піддалися йому Чорні Клобуки й зміцнили його сили своїми полками. Відсіля вже просто пішов Ізяслав на Київ, з якого Юрій утік в останній хвилині.

При тому трапилася ще пригода з Вячеславом, що як тільки



Сторінка «Галицького Євангелія» з 1144 р.
Зразок письма і орнаментики.

Юрій утік з Києва, пробував сісти на київський стіл й уступився шойно за намовами Ізяслава; той переконав його, що на київський стіл в нього нема даних, а коли він не вступиться поволі, то все одно усунуть його поневолі. Вячеслав дав себе переконати і відступив до свого Вишгороду. Алеж Ізяслав, що захопив Київ тільки силою несподіваного наскоку, не зміг ще тепер вдержатися в ньому тим більше, що Юрій зараз зорганізував проти нього своїх союзників. В небезпеці пригадав собі Ізяслав на Вячеслава, що був старшим від Юрія Мономаховичем й рішив використати його вік та його дружину проти Юрія. Він поїхав до Вячеслава у Вишгород і сказав: „Ти мені як батько, от тобі Київ, от тобі й київська волость. Що тобі подобається, бери собі, а мені дай щонебудь інше“. Вячеслав зразу пручався, але згодом змяк, заключив з Ізяславом угоду й передав йому свій полк.

Тепер Ізяслав, дібавши собі ще киян, пішов походом на Юрієвого союзника Володимирка галицького. Але в зустрічі з ним знову недописали йому його полки й він мусів у безладі тікати. Саме в моменті, коли він сидів у двох з Вячеславом на київському замку, побачили вони полки Юрія, що наближувалися з лівого боку Дніпра. Бачучи, що кияне, лежачись грабежі Юрія й Володимирка, йдуть їм на зустріч, оба князі рішили тихо покинути Київ, мовляв: „Ідіть батьку у свій Вишгород а я у свій Володимир, а там як уже випаде“. І розіхалися.

Скоро тільки притихло з Юрієвими союзниками, Ізяслав почав нову кампанію за Київ. В першу чергу пішов на Володимирка, якого ставрав ослабити наступом угорського короля Гейзи. Але Володимирко встиг перемовити королівських радників і Гейза назав відступити мадярським військам з Галичини; зате весною 1151 р. прислав 10 тисяч свого війська на допомогу Ізяславові проти Юрія. Тепер уже Ізяслав рішив „добути або дома небути“. Скорими маршами прийшов Ізяслав у Київщину, а несподіваним наскоком захопив „ключ до Києва“ — Білгород. У тому моменті, як заважує літописець, син Юрія Борис, що він його посадив у Білгороді „пив у себе на сінях з дружиною й білгородськими попами, а якби був мостовий не спостеріг і не звів мосту, то й Бориса, булиб тут ухопили“. Подібно несподівано заскочив Ізяслав Юрія, що сидів собі в „красному дворі“ під Києвом. Він тільки те й придумав, що подбав за човен й вирвався на ньому з небезпеки. Велика кількість дружини Юрія, не встигла втекти й попала у руки Ізяслава. Як тільки Ізяслав заняв Київ, зараз пішов до Софії, де відбув церемонію „вонняження“ на київському столі, а потім на Ярославову двір давав бенкет для доужиниі воєнні ігрища (турніри) для угорських військ.

Тимчасом Володимирко галицький, що йшов на допомогу Юрієві, щоб узяти Ізяслава в два огні, міг тільки висварити Юрієвого сина Аларія, що був при ньому: „То таке то княження мого свата? Військо йде на нього з Володимира, а він не знає. Один його син сидить у Пересопниці, а другий у Білгороді й не можуть його остерегти? Як ви так з вашим батьком княжите, то правуйтєся самі, а я сам один на Ізяслава не підю. Ізяслав хотів іще вчорз зі мною битися, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючися та втягаючи мене в битву; але як він тепер дістався до столиці всієї української землі, я не могу одні стати проти нього“. Й вернувся до дому.

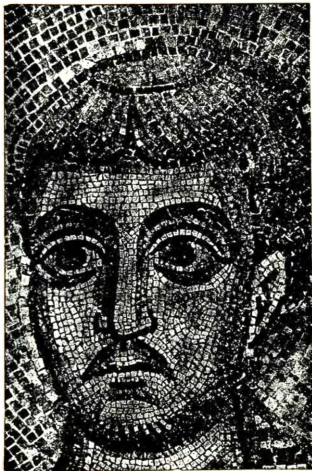
Колиж Ізяслав забезпечився в Києві, післав послів до Вячеслава

Мономаховича й закликав його до Києва. Вячеслав прийняв, „сів на столі свого діда й батька" та призначив Ізяслава своїм співправителем: „Я вже старий і всіми справами порядкувати не можу. Тому будемо оба правити в Києві: коли випаде яка справа з християнами чи поганями, то підемо разом, а моя дружина і полк будуть нам обом і ти ними розпоряджайся. Де можна буде поїхати нам обом, поїдемо, а як ні, то ти підеш зі своїм полком і моїм".

На тому стала угода поміж Ізяславом і Вячеславом й протривала до смерті Ізяслава. Раділи нею кияни. Вони розуміли, що така сполука поваги старшинства, якою був Вячеслав Мономахович з такою діяльною особою, якою був Ізяслав, приносить тільки добро і користь для землі й тому тепер станули муром при своїх князях.

З кінцем квітня рушив Юрій знову проти Ізяслава. Зєднавшись з половцями, пробував під Києвом перейти Дніпро. Але Ізяслав пустив по Дніпру понтони з помостами, що обсажені військом і забезпечені двома кермами, плавали в обидва боки ріки й недопускали ворогів переправитися на другий беріг. Тоді Юрій зробив фальшиву спробу переходу через ріку під Витичевом, а тимчасом переправився під Зарубом. Ізяслав рішив отаборитися проти Юрія під Києвом, куди за одну днину стяглися всі Чорні Клобуки разом з своїм майном, стадами і ріднями, перевезеними з їхніх кочовищ на Пороссю.

Тимчасом наближався до Юрія Володимирко й Ізяслав рішив перешкодити їм у тому, щоби вони получилися. Забравши скільки міг війська зпід Києва й не ждучи заповідженої мадярської допомоги, він пішов услід за Юрієм. Тим разом пішли за ним кияни з правдивим



Мозаїчне зображення одного з апостолів на стіні св. Софії в Києві.

завзяттям: „Підемо всі, хто тільки годен узяти палицю в руки, а хто-не піде, то дайте його нам, ми його самі забемо!“

Зустрівся Ізяслав з Юрієм за р. Стугною біля „Перопетових могил.“ Ізяслав пробував переговорів тай Юрій не рвався до бою, але як каже літописець, перли до війни Олеговичі й половці, бо „вони були скорі до кровопроливу“.

Кілька днів витратив Ізяслав на те, щоби врешті примусити Юрія до боротьби. Нарешті це йому вдалося щойно тоді, коли його Чорні Клобуки обіхали Юрія ззаду й не дали йому далі відступати перед Ізяславом. Ізяслав їхав попереду війська й перший ударив на ворогів. Але підчас натиску його спис зломався й він поранений злетів з коня. Тим неслабше наперло його військо на Юрія й по короткій, але кривавій січі примусило його до втечі. Половці тікали „не пустивши навіть по одній стрілі“, за ними тікали войовничі Олеговичі, а вже їхнім слідом тікав сам Юрій, що рад був узагалі не битися. На болотах р. Руті загруз і погіб чернігівський князь Володимир Давидович. Небагато до смерті бракувало й Ізяславові, що лежав поранений на побоевищі. Йогож таки кияни, не знаючи, хто він такий, кинулися його бити і щойно коли його пізнали, підхопили на руки й раділи, що „ворога побито, а вони бачуть свого князя живим.“

Поплакавши над трупом Володимира, Ізяслав вислав до Чернигова Ізяслава Давидовича з трупом його брата й дорученням зайняти собі Чернігів. Вслід за ним пігнав Святослав Олегович, але застав уже Ізяслава Давидовича на чернігівському столі й вернувся у порожні. З нічим вернувся Юрій до Переяслава, а половці без добічі в степи.

Ізяслав, хоча поранений і стомлений боротьбою, не дозволив засиджуватися Юрієві в Переяславі й розпустивши всі інші полки, пішов на нього з одним тільки Вячеславом. Юрій не опирався довго, але й Ізяслав не рад був його цілковито знищити. Куди корисніша була для нього якась тривка угода з Юрієм. Уложено умову, що Переяслав залишається синові Юрія, але він сам мусить вибиратися геть з України, мовляв „ти знову наведеш на нас половців“. Але Юрій не радо вибирався з Переяслава. Колиж його нарешті відтіля „випросили“, то він таки не пішов собі в свою Суздаль, а stanув в Остерському городку й відтіля ані не думав вибиратися. Так йому засмакувало українське підсоння й українська земля, що треба було його викурювати звідтіля облогою. За кару за недотримання умови, Ізяслав відібрав синові Юрія Переяслав і спалив його Остерський городок. У відповідь на те Юрій почав лаштувати новий похід, всеж таки не кидаючи мрій про київський престіл.

В осени 1152 р. бачимо Юрія знову в поході на Київ. Він провадив з собою „усю половецьку землю від Дніпра до Волги“ та рязанських князів. По дорозі пристав до нього й Святослав Олегович, а з Галичини знову виступив Володимирко.

Але Ізяслав тим разом уже не злякався походу і дав собі раду з усіми союзниками. Зразу вийшов проти Володимирика й примусив його вернутись у Галичину. Зчерги примусив Юрія відступити від облоги Чернигова. За цілу кампанію заплатив своїми землями Святослав Олегович та половці, проти яких вислав Ізяслав сина Мстислава з Чорними Клобуками. Вони попустошили половецькі кочовища над самим Орелем і Самарою, забрали багато добічі й визволили безліч невільників.

Ще раз попробував Юрій, але вже цілковито невдачно, загор-



Так зв. «колт», це є металева коробочка під пахощі, покрита різьбою та емалією. Зразок київського золотарства княжих часів.

нути Київ. Його похід на Київ у 1153 р. був уже тільки пародією попередніх. Скінчився на безцільному спустошенні Переяславщини і не-славному відвороті Юрія.

Крім Юрія суздальського мав іще Ізяслав другого непримиренного ворога, що ним був галицький князь, підприємчивий і сміливий у війні й непоганий державник Володимирко. Ще ходючи помагати Юрієві, Володимирко захопив декілька пограничних міст (Бужськ; Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю) й за ніяку ціну не хотів їх звернути. Навіть примушений Ізяславом до присяги й угоди, Володимирко не віддав тих міст й не вивів з них своїх посадників. Даремне Ізяслав пригадував Володимиркові його присягу. Він тільки насміявся з Ізяславого посла, а коли помер, Ізяслав мусів йти походом проти його сина Ярослава.

На початку 1154 р. з'явився Ярослав у Галичині й розбив галичани у бою під Теребовлею. Невідомо з чого, але Ізяславове військо охопила паніка й воно, хоча побідне, почало тікати з поля. Ізяслав вернувся додому з перемогою, але без війська. Тоді ж відвоював собі забрані Володимирком міста.

Це був останній похід і остання перемога того знаменитого князя, останнього з великих на київському столі. Ніччю дня 14 падолиста він помер, не маючи ще 60 літ. Літописець плаче над його домовиною, славлячи його як чесного, благовірного, христіюбивого, славного й великого князя. „Плакала за ним уся українська земля й усі Чорні Клобуки не тільки як по своєму „царю й господині“, але як по рідному батькові“

Ізяслав Мстиславич — говорить проф. Томашівський — це одна з найзамітніших постатей нашої старої історії. Вихований у традиціях Мономаха, почував себе покликаним відіграти визначену роль на Україні, до чого й мав незвичайні особисті дані. Енергійний, сміливий і лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасних подив і прихильність. Як визначний полководець здобув велике призначення дружини і полків, любив, щоби його називали царем і звик говорити: „Не йде місце до голови, але голова до місця“...

Поправді то смерть Ізяслава прийшла київській землі зовсім не в пору. Тільки він міг відвернути нещастя міжусобиць за київський стіл. По ньому залишився нездарний Вячеслав, не дорівнював йому його брат Ростислав, а тимчасом жив ще й не кидав своїх апетитів на Київ Юрій Суздальський...

Ростислав Мстиславич. Ще за життя Ізяслава Мстиславича назначено його наслідником на становищі київського співправителя його брата Ростислава. Але як тільки пішла чутка про смерть Ізяслава, поспробував скористати з нагоди й сісти на київському столі Ізяслав Давидович Чернигівський. Він вибрався до Києва, нібито „поплакати“ на гробі Ізяслава, але кияни, не довіряючи його тузі по Ізяславі, завернули його на Дніпровому перевозі: „Чого ти приїхав, і хто тебе кликав? Ізяслава вже поховали й плакати по ньому вже пізно. Вертайся до свого Чернигова й не мороч нам голову“. Давидович вернувся, але думки про Київ не кинув.

Небаром наспів до Києва його обраний співправитель Ростислав. Привітали його з шаною і радістю, а Вячеслав зробив з ним таку саму умову, як і з його покійним братом: „Уважай мене своїм батьком і виявляй мені ту саму шану, що Ізяслав, а мій полк і дружина будуть у твоєму розпорядженні“. Подібно напустили Ростислава й кияни: „Як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій, поки твоє життя“. Так і видно було, що мир та злагода простирають свої опікунчі крила над знеможеною столицею. З Ростиславом входила в коло великокняжої політики людина помітних особистих прикмет — чесна, справедлива й надхнена пошаною для традиції; але саме не тих прикмет вимагали тогочасні умови від київського князя. В полум'є княжих міжусобиць за Київ, в огні половецького жаху, серед зазіхань суздальського сусіда на остаточний розвал Київської Держави й занепад „матері українських городів“, треба було на київському столі людини енергійної, войовничої й не дуже перебірної в засобах. Такою людиною Ростислав не був.

На самому порозі його князювання в Києві, створюється проти нього союз невдовлених князів Ізяслава Давидовича й Святослава Олеговича, що закликають собі, все готового до допомоги, Юрія Суздальського з половцями. Ростислав пробує бути енергійним і не ждати ворожого наступу в Києві. Щоби перешкодити злуці союзників, він іде на Чернігів. Міжтим виріє Вячеслав і Ростислав стає самостійним во-

лодарем Київської Держави. Але на самому виході Ростислава в поле вичерпується вся його енергія і войовничість. Наштовхнувшись на таке становище Ізяслава Давидовича, Ростислав раз-у заломлюється, зрікається вимог, які ставив Ізяславові, й без бою покидає Київ, що його, очевидно, займає тепер без труду Ізяслав Давидович.

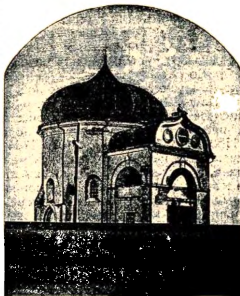
Правда, в Києві не загрів Ізяслав довго місяця. З подібної малодушністю, як Ростислав, віддав його в руки свого суздальського „союзника“ Юрія.

Юрій Суздальський. Хоч як не по нутру була киянам переміна Ростислава на Юрія, вони віддають, що радіють з його приходу. Юрієві вдається на решті осісти на київському столі й союзами та інтригами забезпечити себе перед можливими несподіванками. Правда, з часом українські князі отрясаються з безрадности й проти Юрія повстає союз Ростислава, Мстислава й Ізяслава Давидовичів, але до виступу цієї спілки проти Юрія не прийшло. Дня 15 травня 1157 р. згинув Юрій від перепою на бенкеті в одного з бояр. Його смерть стала гаслом до погрому суздальців, що на добре вже вілися українцям у печинки. Тоді вибила знову година Ізяслава Давидовича; він удруге засів на київському столі, але й тим разом не на довго.

Передавши Чернігів Святославові Олеговичеві, старався Ізяслав заспокоїти вимоги, а навіть амбіції решти князів. Але це йому не вдалося. Між іншими розсварився він з своїм досюгочасним союзником Ярославом Осмомислом Галицьким. Справа пішла за Івана Ростиславича, прозваного пізніше Берладником, якому Ізяслав рішив повернути галицький стіл. Але Ярослав Осмомисл, проглянувши Ізяславові пляни походу на Галичину, випередив його й 22 грудня 1158 р. зайняв Київ, щоб його передати правному володареві Ростиславові.

Ізяслав Давидович не дав за вигрзне. Він закликав половців і при їхній допомозі здобув Київ від Ростислава на початку 1161 р. Тепер засів на київському столі утретє і востаннє. В боротьбі з Ростиславом, що стягнув собі союзників на допомогу, погіб Ізяслав Давидович від чорноклобуцького меча. Наваживши на київський стіл, він вирікся свого Чернигова, а з утратою Києва мав до вибору або нужденне, як на його амбіції, життя десь в далекій волости, або смерть. Вибрав останню.

Смерть Ізяслава Давидовича запечатала чергову добу боротьби за Київ й закріпила Ростислава остаточно на київському столі. При своїй спокійній вдачі, безоглядній чесності й справедливості, Ростислав до-



Васильківська церква у Володимирі Волинському, що її мав збудувати Володимир Великий в честь свого християнського патрона Василя.

волі скоро наладнав звязки з рештою князів: чернігівськими Олеговичами, волинськими Ізяславичами, галицьким Ярославом і переславським Глібом та підчинив своєму впливові рязанських і новгородських князів. Пильнуючи миру поміж князями й підтримуючи серед них ідею братньої любови та справедливости, Ростислав гідно сповняв роль патріарха української землі; залишивши на боці „високу“ закордонну політику, міг чинити поцікавитися половецькою небезпекою.

По довшій передисці, український літописець починає знову відмічувати чимраз частіші половецькі наскоки на українські землі. Починаючи з 1149 р. турбують половці український південь і схід в 1150, 1153, 1155, 1159, 1161, 1164, 1167 і 1168 рр., примушуючи українських князів до більше чи менше енергійної протинакції. Очевидно, про розмах протиполовецької офензиви часів Мономаха, тепер не може бути й мови. Князі поневолі обмежуються до незначних випадів у степи, а частіше всього „задружують“ з половцями, то є контрибуціями й родинними звязками стараються ослабити руйницький розмах степових орд.

Так приміром у 1162 р. Ростислав „задружив“ половців й оженив свого сина з половецькою, але це помогло не на довго. З наведеної низки дат видно, якими частими гістями бували в нас половці; щойно велика воєнна демонстрація улаштована Ростиславом при співаучасті дванацяток князів у 1166 р. під Каневом та похід Мстислава у степи в 1168 р., що відбувся вже по смерті Ростислава, трохи приборкали степових хижаків.

Помер Ростислав з початком 1167 р. на дорозі з Новгороду до Києва, десь поблизу Смоленська. Іздив туди мирити свого сина з новгородцями й вертаючися дуже поспішав: прочував смерть і дуже хотів доїхати живим до Києва й там, напередодні смерті постригтися в черці. Його останнє побажання є чи не найкращою характеристикою того князя, що створений до мирної праці й державотворчости, був нежиттєздатний скрізь, де умови вимагали від нього рішучости й воєнного духа.

Мстислав Ізяславич. Як тільки Ростислав помер, князі покликали на київський престіл волинського князя Мстислава. Робили це з певним вирахуванням: за свою неутральність сподівалися від Мстислава особливо щедрого наділення уділами, а коли в тому розчарувалися, почали нову „коромолу“ проти свогож таки вибранця. Але Мстислав зумів доволі скоро приборкати невдоволених і підняти ідею боротьби з половцями, що в ті часи була найпекучішою вимогою української політики.

Вже на самому початку 1168 р. відбув він перший похід у половецькі степи, що зустрівся з великим захопленням українського громадянства, як і кожна спроба князів оборони української землі перед зовнішнім ворогом. Найкраще ілюструє тогочасні настрої літописець, що говорить м. ін.:

„І вложив Бог добру думку в серце Мстислава Ізяславича, що всім сердцем бажав добра українській землі. Зжалив він свою братію й порадивши з нею, сказав: Братя! Зжальтеся над українською землею! Над своєю отчиною і дідиною, що з неї кожного року збирають поганий християн у свої кочовища. Вже нам займають грецький, солоний і залозний шлях. Чи не кращеб нам братя, піти слідами наших батьків і дідів і придбати собі славу?“

Промова Мстислава впала на добрий ґрунт; князі пішли справді



Заголовна мініятура «Збірника Святослава» — зразок українського ілюмінаторства (книжкової орнаментики) княжих часів.

великим походом проти половців, а через рік улаштували четгову демонстрацію для охорони українських купецьких караван, що про-
стували на Україну з півдня і сходу.

Але з тих походів не було Україні великого добра. Ще гірше.
з їх приводу почалися поміж князями сварки та інтриги, які виклю-
чали можливість дальшої протиполовецької акції. До вибуху нової

отвертої війни прийшло з приводу Новгороду, відкіля новгородці вигнали Ростиславового сина й запросили до себе котрогось з синів Мстислава. Мстислав дав їм свого сина Романа й це привело до війни поміж ним і союзом Ростиславичів з Андрієм Юрієвичем Боголюбським.

Андрій Юрієвич Боголюбський. Мирна доба князювання Ростислава причинилася, хоча й посередньо, до створення й зміцнення нового державного організму на північному сході старої Київської Держави — Ростово-Суздальщини. Східньо-словянська еміграція, потрапивши тут на фінське етнічне підложжя, дуже скоро встигла його опанувати й влісти в себе. Зразу князів тут князі, що не виявляють ні амбіцій ні енергії виплисти на ширшу політичну арену і шойно з моментом, коли в Ростово-Суздальщині з'являються енергійні Мономаховичі, положення основно міняється. Володіючи над територіями, що їх сама вже невідчужна природа вимагала від людей скупчення в праці й витривалості, над населенням, що змішане з спокійним і податливим фінським елементом, само набірало прикмет рабства й приниження, вони дуже скоро стають самовладними володарями й пробують свою деспотичну владу поширити на решту земель Київської Держави. Зразу взб'яв їх до себе золотоверхий Київ, згодом, коли не без їхньої участі, Київ втрачає своє політичне й культурне значіння, воли змагають, щоб його цілковито знищити й заступити старий український центр новим, тепер уже етнічно відчуженим і політично ворожим.

Ми бачили скільки енергії зужив і скільки крові пролив Юрій Мономахович Суздальський, щоби добути собі Київ і бодай умерти в ньому по недовгому княженню. Але вже син його Андрій, прозваний Боголюбським, був людиною зі зовсім відмінними ідеалами.

Андрій Юрієвич родився й виховався на Суздальщині, далеко від гамору княжих міжусобиць українського півдня. Діставши від батька Володимир над р. Клязмою, він зовсім не цікавився тим, що діялося поза межами його волости, а коли в 1149 р. примусив його батько прийняти участь у кампанії проти Ізяслава Мстиславича Київського, Андрій мав нагоду виявити всі прикмети свого замкненого, підступного й інтригантського характеру. Колиж у 1154 р. батько посадив його в київському „пригороді“ Вишгороді, Андрій витримав у ньому несповна рік і потайки від батька, втік з Вишгороду; з собою забрав на північ і вишгородську святощ — ікону Богородиці, привезену сюди з Царгороду. Колиж по смерті Юрія ростовці й суздальці посадили його на батьківському столі, він у першу чергу позганає з уділів своїх молодших братів, а разом з ними й тих бояр, що могли чимнебудь пошкодити в його самовладних намірах.

Закріпивши своє становище в Ростово-Суздальщині, Андрій взявся перемінювати суверенних князів Київської Держави на своїх „підручників“, нацьковуючи одного на одного й користаючи з вічної метушні, що її не бракувало ніколи на українському півдні. Не мучи м. і. покори́ти Новгород воєнною силою, він примусив його до покори економічними утисками. Скрізь, де не помагала сила, там робили своє інтриги й підступ Андрія Боголюбського.

Натрапивши в старих осередках Ростово-Суздальщини на доволі сильно розвинутий міщанський автономізм, Андрій Боголюбський переніс столицю своєї волости, звзав до Володимира над Клязмою,

а потім до ще менше замітного Боголюбова, що він його сам збудував і від нього прийняв своє історичне прізвище. Бажаючи визволитися від переваги Києва на церковному полі, він „добром і лихом“ заходився створити у себе митрополію, але це йому не вдалося. Будучи наскрізь деспотичною натурою, Боголюбський не посягав по київський стіл, бо розумів, що не зможе осідлати ані суверенності українських князів, ані своєрідного громадського й державного устрою України. Йому він тільки про те думає, щоби понизити й знищити Київ, хапаючися кожної нагоди, що наближувала його до мети.

Не диво, що як тільки помер Ростислав, Андрій використав безладдя, що повстало довкола київського стола, та пішов війною проти Мстислава Ізяславича. На чолі походу станув син Андрія Мстислав, а йому в допомогу станули всі, невдоволені Мстиславом князі: чотирих Ростиславичів, Гліб Переяславський, двох синів Святослава Олеговича та Володимир Андрієвич.



Свята, або Нерушима стіна київської св. Софії, покрита мозаїчним стінописом XI ст.

Зруйнування Києва. Похід князів на Київ, улаштований на початку 1169 р. заскочив Мстислава несприятливим. Його військо пішло на допомогу синові Романові до Новгороду й на місці залишилася невеличка частина дружини.

„Ціла хмара українських князів посунула нищити Київ, на славу його північного супрника“ — зауважує М. Грушевський...

Хоч і без потрібних сил та підготування, Мстислав рішив боронитися. Колиж зрада чорнокоблицьких ватаг дозволила противникам обійти Київ ззаду, Мстислав вийшов з Києва й подався з недобитками на Волинь.

Дня 8 березня 1169 р. опанували українські князі під проводом суздальця — Мстислава, сина Андрія Боголюбського столицю України й кинулися її нищити:

„Смолянне, суздальці, чернігівці грабили Поділ, Гору й манастирі, Софію, Десятинну Богородицю й не було нікому, нівідки милосердя: церкви горіли, християн убивали та брали в неволю. Церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали“. Так описує

літописець руїну Києва, спричинену князями, підюдженими суздальським ворогом, що зівшав собі кубельце на півночі, рішив остаточно розправитися з південним супірником. Київ, що втратив уже вагу політичного центра, приваблював ще до себе своїм багатством і культурою й їх треба було знищити й розграбити, щоб дати змогу розвинутися північному Володимирові над Клязмою.

Князем у Києві доручив Андрій Боголюбський призначити свого молодшого брата Гліба Юрієвича, проти якого на початку 1170 р. виправився Мстислав Ізяславич. Йому вдалося вернути собі Київ, але не на довго. Під напором нового походу союзних військ Мстислав знову покинув Київ й пішов на Волинь, де розхорувався й помер. За кілька місяців помер і Гліб Юрієвич, по якому покликали Ростиславичі на київський стіл свого дядька Володимира Мстиславича, що то був одним з найзавзятіших противників Мстислава в боротьбі за Київ. Але й він не прокняжив у Києві довго. Помер за кілька місяців, а київський стіл зайняв, з доручення Андрія Боголюбського, Роман Ростиславич. Засівши на київському столі в липні 1171 р. просидів він на ньому до початку 1172 р. коли то разом з своїми братами стратив ласку Андрія й був „випрошений” з Києва. Ростиславичі попробували непослухати, прогнали Андрієвого брата Всеволода й посадили в Києві Рюрика Ростиславича, але це привело до нового походу Андрія на Київ літом 1173 р.

Літопис, що надає цьому походові великої ваги й подекуди прибільшує сили північного ворога, нарахує 50000 суздальського війська, що рушило на Київ. З Андрієм пішли всі залежні від нього князі а з ними, як добровольці — Олеговичі, що при конфлікті Андрія з Ростиславичами надіялися добути собі київський стіл. Особливу злість мав Андрій на Мстислава Ростиславича, що не тільки не послухав його наказу вступитися з „Руської Землі”, а ще й насміявся над ним — обстриг Андрієвого посла й казав переказати Андрієві: „Ми тебе досі мали за батька з любови, колиж ти до нас прислав послів з такими словами, наче не до князів а до підручних, простих людей, то роби що знаєш і хай діється божья воля”.

Прочувши про похід Андрія, Ростиславичі не зважилися протиставитися йому в Києві. Вони обсадили київські пригороди — Білгород та Вишгород, а Давид кинувся за допомогою в Галичину.

Андрій був надто певний перемоги й дав наказ своїм воєводам привести йому Мстислава Ростиславича живим; але це не належало до легких завдань. Мстислав, укріпився в Вишгороді й вийшов ворогові назустріч та привтав його сильним боєм:

„І був бій великий і стогін і крик раєнних і голоси иелюдські. І можна було бачити, як ламалися списи, чути, як бряжчала зброя, а від копоту не було пізнати де їздець а де піший”.

Облога Вишгорода тривала цілих два місяці, при чому Мстислав раз-ураз виїздив з твердині й ширив переполох та зневіру серед ворогів. Між іншими він перетягнув на свій бік Ярослава, князя луцького, що теж маючи охоту на Київ приєднався до військ Андрія Боголюбського. Ростиславичі пообіцяли йому Київ, й він відступив від облоги Вишгорода. Коли це побачили союзники, кинулися виокітати з табору. Використали це Ростиславичі, вдарили на втікачів й набравши безліч полонених, повернулися зі славою й добичкою до Києва. Тут, згідно з умовою, посадили Ярослава луцького, саміж забрали собі київські волости.



Мозаїка Нерушимої Стіни й Побідного Лука Київської св. Софії.

Не подобалося це Святославові Всеволодичеві з Олговичів. Під покришкою недодержання умови Ярославом, він нагнав його з Києва, а не думаючи залишатися в ньому, пограбив місто й відійшов. Тоді вернувся Ярослав до Києва й зігнав свою злість на князів, що їх нібито за зраду обложив великою контрибуцією. Тимчасом Ростиславичам стало жаль Києва, що його так великодушно віддали Ярославові й вони звернулися до... Андрія Боголюбського, того самого, що перед ним так хоробро боронили своєї суверенності й попросили, щоб він „наділив“ їх Києвом.

Щиро зрадів такою малодушністю Ростиславичів Андрій. Але хитрий сузалець неразу відповів на покірну просьбу Ростиславичів. А там не встиг відповісти взагалі; згинув з рук власних бояр (1174 р.) після чого почалася в Суздальщині домашня війна, а з нею разом припинився, на якийсь час, вплив суздальської півночі на український південь. Щойно тоді, коли переможцем в тій домашній війні вийшов брат Андрія Всеволод Юрійович, й забезпечив своє самовладне становище в Ростово-Суздальщині, оживлюється вплив півночі на українську політику.

Тимчасом Ярослав луцький сам відрікся Києва коли побачив, що крім небезпечного титулу він йому нічого не приніс. Зараз таки зайняв його Роман Ростиславич Смоленський (1175). Але й він не закріпив тут довгоміся. Давний претендент на Київ Святос-

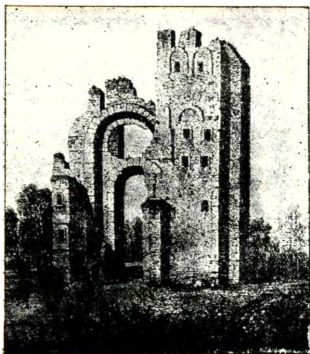
слав Всеволодич з Олеговичів скориставши з того, що половці розгромили Ростиславичів під Раставцем, зібрав військо й прогнав Романа з Києва; а хоч Ростиславичі могли його відтіля виперти, то передбачуючи затяжну боротьбу, пішли з ним на угоду: залишили йому Київ з пустим титулом київського князя, а собі вимовили кнівські волости.

Своє обмеження до київського стола й пуского титулу відчув Святослав зразу як зневагу й пробував здобути собі справжню силу й повагу патріарха української землі. Навіть не завагався стати на прю з Всеволодом Суздальським й для цього затіяв складну політичну гру та широко закрісну війсьну кампанію, але програвши на всіх фронтах, остаточно погодився з своїм скромним становищем і заключив нову угоду з Ростиславичами (1181 р.) на старих умовах.

Противополовецька кампанія. По тій умові запанував поміж князями сякий-такій мир. Зчасом Святослав виборов собі деякий послух у князів і повагу в заграничній політиці. Між іншими візантійський імператор Ісаак Ангел видав за його внучку Офимію Глібівну свого сина й наслідника Олексія. Рівночасно наладнані відносини в нутрі, дозволили українським князям на доволі інтензивну противополовецьку акцію, яка виповнює десятиліття 1184—1194 рр. Протягом того часу приходило до більше, як двадцяти нападів і походів з обох сторін, причому

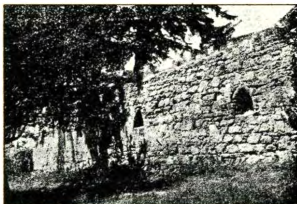
головним тереном кампанії стає Поросья в Київщині та Переяславщина. З українського боку добував собі слави в тій кампанії сам Святослав, Рюрик Ростиславич з сином Ростиславом, Володимир Глібович й нарешті оспіваний Словом о полку Ігоря — Ігор Святославич князь новгород-сіверський. З половецького боку був героєм кампанії хан Кончак, син того Отрока, що його колись, загнав Володимир Мономах за Кавказ.

Кампанія починається з невдачного походу Кончака на Україну в 1184 р. Українські князі, не то що прогнали його, але й запусти-



Румовища Золотих Воріт у Києві, що їх збудував Ярослав Мудрий.

лися в половецькі кочовища, та сильно їх спустошили. В липні того самого року пішли українські князі походом на Низ і за р. Орелею розгромили половців, набравши багато здобичі та полону. Між іншими попав в українську неволю половецький хан Кобяк. Героєм того успішного походу був Святослав, що про нього читаємо в безсмертному Слові:



„Ігор з братом розбудили половецьку силу, що її приспав грізний, великий київський князь Святослав: прибив своїми сильними полками й сталевими мечами, наступив на половецьку землю й притоптав холми та яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка, наче буря викопав зпоміж залізних половецьких полків. Упав Кобяк навколішки в городі Києві у Святославовій грядниці. Німці й венеціянці, греки й моравяни виспівують славу Святославу”.

Не подарував Кончак тієї зневаги й весною 1185 р. рушив на Переяславщину. А хоча притяг з собою якісь невидані луки-самостріли й мав якогось „бесурмена”, що стріляв „живим огнем”, то біля Хорола розгромили його українські князі Святослав і Рюрик. Вслід за втікачами пустили вони Чорних Клобуків й вони пограбили ще й половецькі кочовища.

Похід Ігоря Святославича. Протиполовецька кампанія почалася швидко і якими українські князі виступали спільно та при постійному порозумінні, булаб вона напевне закінчилася повною перемогою і зломала половецьку силу надовго перед монгольською навалюю. На жаль князі, що досі билися за уділи й кривавилися під стінами Києва, тепер, кожний на свою руку, забажали слави й добічі на половецькому полі.

Ігор Святославич, зговорившись з кількома молодшими князями вибрався в квітні 1185 р. походом у половецькі степи. Половці, насторожені Чорними Клобуками й попереджені про задуманий похід Святослава, стріли Ігоря боєм. Щастя зразу сприяло Ігореві й у першій зустрічі він побив половців та розграбив їхні „вежі”. Але половці не дали за вигране. Вони скоро змобілізували „всю половецьку землю” й заступили Ігореві дорогу над р. Каялюю. Тут прийшло то до нещасного бою, що ляг в основу найкращої перлини українського письменства, що дійшла до нас із княжих часів.

„Слово о полку Ігоря, сина Святослава, внука Олегового”. Темою Слова був отой нещасливий похід Ігоря Святославича, князя новгородсіверського з Всеволодом, князем трубочевським, Володимиром

ром путивельським і Святославом рильським на половців у 1185 р. В порівнянні з літописним оповіданням про той похід, оповідання Слова виказує деякі різниці. Так і видно, що Слово складене не на основі літопису, а радше під впливом народніх переказів, може й пісень, що їх співали про той похід. Особливо помітна різниця в світогляді літописця й автора Слова. Літописець — людина духовного стану, по-яснює всі вдачі й невдачі походу в дусі християнства тоді, коли автор Слова, напевне княжий дружинник, а може й учасник походу, наближується своїм світоглядом до залишків поганства в народі, що зв'язує хід подій з таємничими силами боготвореної природи. Позатим Слово, як поема, поминає деякі подробиці, підчерквані літописом, а видивгає те в події, що краще підходить під поетичний хист і творчу уяву його автора.

Починається Слово з надхненого заспіву: „Чи не кращеб нам браття, старовинним ладом почати повість про повен трудів похід Ігоря Святославича? А початиб цю пісню за діями того часу, а не за видумками Бояна. Бо Боян віщий, бувало, як хотів кому пісню скласти, то біг вивіркою по дереву, сірим вовком по землі, сизим вірлом попід хмари. А коли спогадував невзгоди часів минулих, тоді пускав десять соколів на стадо лебедине. А що тільки сокіл торкнувся котрого з лебедів, то він починав співати пісню, то про старого Ярославла, то про Сміливого Мстиславла, то про гарного Романа Мстиславича. Алеж бо, браття, Боян не десять соколів на стадо лебедине пускав, але своїх десять віщих пальців на живі струни покладав і вони князем славу гомоніли“.

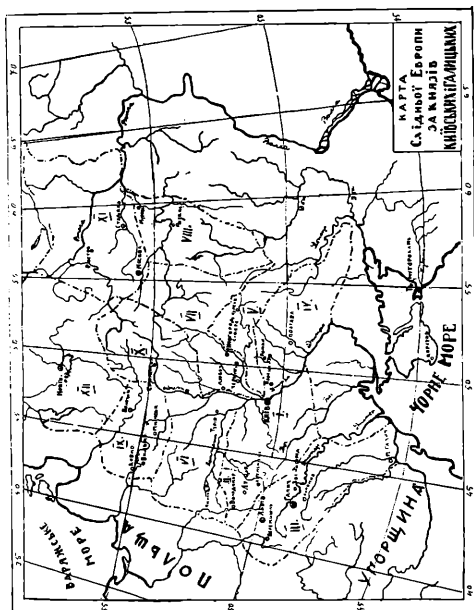
Нешасний похід попереджає зловіщий знак — соняшна затьма: „Тоді глянув Ігор на ясне сонце й побачив, що від нього все військо пійманою покрите. І сказав Ігор до дружини: Дружино-браття! Краще нам порубаними бути, аніж у неволю попасти. Сядьмож, браття, на наші скорі коні і погляньмо поза синій Дін! Бо запала князеві в серце жадоба погостювати над Доном й вона йому закрила очі на злощасні знаки неба“.

„Хочу — сказав він — з вами надламати спис край поля половецького, і або головою наложити, або води з Дону шоломом напиться“.

Тому ніщо не злякає й не заверие з походу Ігоря, що „скріпна розум силою і нагострив завзяттям свого серця, духом лицарським проїнявся й навів своє військо на землю половецьку, за землю українську“.

„Трублять труби в Новгороді, мають прапори в Путівлі. Ігор жде-дожидає свого брата любого Всеволода. І промовив до нього Буйтур-Всеволод: „Один ти мені брат, один ти мені світ ясний, обидва ми Святославичі. Сідлай, брате, своїх бистрих коней, бо мої вже готові. Мої куряни вояки сміливі—під трубами повинані, під шоломами колихані, кінцем списа годовані. Всі шляхи їм відомі, всі яруги знайомі, луки в них натягнені. Саміж вони скачуть мов вовки-сіроманді в полі, добуваючи собі чести, а князеві слави“.

„Тоді князь Ігор ступив у золоте стремено й пустився по чистому полі. Сонце тьмою йому дорогу закрило, ніч застогнала лиховісно й пташок розбудила. Свист звіря збив їх у стада. Дня зверещав над деревом. А половці непрохідними шляхами тікають до Дону великого. Скриплять вози опівночі, мов сполохане стадо лебедів клекоче: Ігор на Дін військо веде! І вже його нещастя нахормить лісову птицю.



Карта Східної Європи в часах розпаду Київської Держави. I. Київщина. II. Волинь. III. Галичина. IV. Переяславщина. V. Сіверщина. VI. Турово-Пинщина. VII. Чернігівщина. VIII. Рязанщина. IX. Полоцьке князівство. X. Смоленщина. XI. Ростово-Суздальщина. XII. Новгородщина.

Вовки завивають по яругах, орли клекотом на кости звірів скликають, лисиці на червоні щити брешуть. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула!

„Догає ніч меркне. Зоря саявом засяла, мряка поля полонила,

притих щебет солов'їв, гамір галок проснувся. Русичі перегородили широкі поля червоними щитами".

Перша зустріч з ворогом принесла українським військам перемогу:

„Вранці-рано, в п'ятницю, потоптали вони полки невірних половців і, мов стріли, розбрихавшись по полі, погнали гарних дівчат половецьких, а з ними набрали золота й тканин шовкових і дорогих оксамитів. Пов'язками, опанчами й кожухами половецькими мости мостили та болота й дряговиння закривали. Червоний прапор, біла короґва, червоний бунчук і срібне ратище дісталися хороброму Святославичеві".

„Дрімас в полі хоробре гніздо Олегове — задалеко залетіло... Та не на наругу воно зродилося, ні соколові, ні кречетові, ні тобі, вороне чорний, половецянине невірний!"

А другої днини „вельми рано, криваві зорі світ заповідають. Чорні хмари з моря йдуть, чотири сонця собою закрити хочуть, а в них грем'ять-блискають блакитні блискавиці. Бути громовиці великій. Йтиме дощ стрілами від Дону великого. Тут списи надламуються, тут шаблі на шоломах половецьких притупляться, на ріці на Каялі, біля Дону великого. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула!"

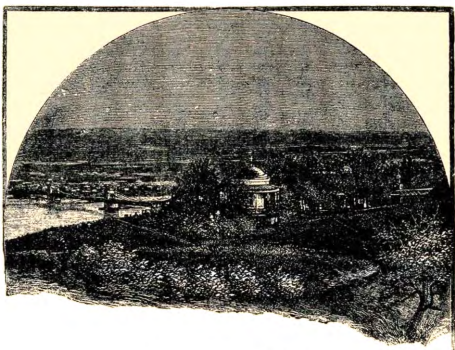
Почався бій: „Вітри, стрибомі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля стугонить, ріки каламутяться, курявою поля закуринилися, прапори лопочуть. Половці йдуть від Дону і від моря і з усіх боків обступили українські війська довкола. Бісові діти криком поля розбудили, а хоробрі русичі поля червоними щитами перегородили."

Тут поет знаходить час і місце оспівати хоробрість Буйтура-Всеволода, мовляв: „Куди він тільки поскачить, виблискуючи своїм золотим шоломом, скрізь котяться невірні голови й шоломи половецькі". Та даремне героїство Всеволода. „Від ранку до вечора, а з вечора до світанку летять стріли розпалені, дзвонять шаблі об шоломи, тріщать списи булатні в невідомому полі. Чорна рілля копитами зрита, кістками засіяна кровю полита, а туга зійшла на українській землі."

„Що це шумить, що це дзвенить в ранці рано, на зорі? Це Ігор полки завертає, жаль йому брата любого Всеволода. Билися день, билися другий, а третього з полудня, поникли стяги Ігореві. Тут розійшлися брати на березі Каялі, кривавого вина не достало; тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли а самі полягли за українську землю".

„І заплакали жінки українські: Вже нам любих наших мужів ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати. Смуток розлився по українській землі." Даремне кличе старий Святослав князів, щоб вони пішли і відомстили „рани Ігореві" та стерли сором з української землі. Даремне звертається до галицького Ярослава Осьмомисла: „Галицький Осьмомисле Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі. Підпер ти угорські гори своїми залізними полками, заступив шлях королеві, Дунаєві затворив ворота, суди судячи по Дунаю. Грізний ти для всіх земель: відчиняєш київські ворота, із батьківського, золотокованого стола стріляєш салтанів у далеких землях! Стріляй же тепер Кончака, коція поганого, за рани Ігоря, сміливого Святославича!"

Даремне. Невдача Ігоря отворила половцям дорогу на Україну. Кинулися вони на неї двома загонами, один, під проводом Кончака пішов на Переяславщину, другий під Гзою залив Посеме. Поросся й Чернигівщину оборонили князі, вийшовши половцям назустріч.



Аскольдова могила в Києві.

Якийсь час по тих великих походах панував спокій, але вже в 1187 р. заганняються половці на українські землі двічі. Весною прогнали їх князі з південних окраїн, але літом загнавсь Кончак у глибину Поросся й сильно його спустошив. З того часу не буває й року, щоби половці не спустошили українських земель, при чому ослаблені князі обмежуються вже тільки до оборони своїх волостей, ніколи не зважаючи запускати в глибину половецьких козовищ. Не допомгло теж багато українсько-половецьке перемиря з 1190 р.

Дня 25 липня 1194 р. помер Святослав, що перед смертю передав Київ Рюрикові Ростиславичеві, сам постригшися в черці.

Рюрик Ростиславич. Відъ Рюрика до Києва відбувся з великою святочністю. „Вийшли проти нього з хрестами митрополит, всі ігумени й княжи, від малого до великого. Рюрик увійшов до св. Софії й поклонившись іконам, сів на престолі свого діда й батька з славою великою. І зраділа вся українська земля його князюванню, княжи і християни й погани (Чорні Клобуки), бо всіх він приймав з любовю, не відтручуючи нікого“ — записує з того приводу літописець.

Ніхто з князів не протестував проти того, що Київ припав Рюрикові. Навпаки, поміж князями запанувала в той час виїмкова гармонія, але вона не подобалася Всеволодові Суздальському й він рішив знищити її за всяку ціну. Не бажаючи витривувати сил на походи проти українських князів, він придумав спосіб, щоби їх розсварити й дивитися, як самі українські князі руйнують ненависний йому Київ...

В першу чергу він пересварив Рюрика з його зятем Романом Мстиславичем. Справа пішла зв Романів Торчеськ, що його випросив Всеволод від Рюрика, ніби для себе. а відтак передав синові Рюрика Ростиславові. А хоча Рюрик не завинив нічого в тій переміні, то наверх це виглядало так, наче Рюрик справі відібрав Торчеськ від зятя, щоб його окружною дорогою, через Всеволода, віддати своєму синові. Це розбудило в Романові ненависть до тестя й він створив навіть союз князів проти нього. Правда, той союз не був дуже діяльний і нарешті Рюрик успів виправдатися перед зятем, але не стало вже між ними первісної ширости й довіря. Інтрига Всеволода Суздальського поставила проти себе двох найбільш впливових українських князів — Рюрика київського й Романа волинського, що небаром опановує Галичину й стає наймогутнішим володарем українського півдня. З черги пересварив Всеволод Рюрика з Олеговичами й створив на Україні підложжя до нової внутрішньої завірюхи.

Роман Мстиславич. Як тільки помер Володимир Ярославич, останній з князів галицької династії, пішов походом на Галичину Роман Мстиславич волинський, що давно вже уювалася з галицькими боярами про галицький стіл. Зайнявши Галичину, Роман не випускав рівночасно з рук і Володимирщину, що при його виімковому таланті та енергії, робило його наймогутнішим поміж українськими князями.

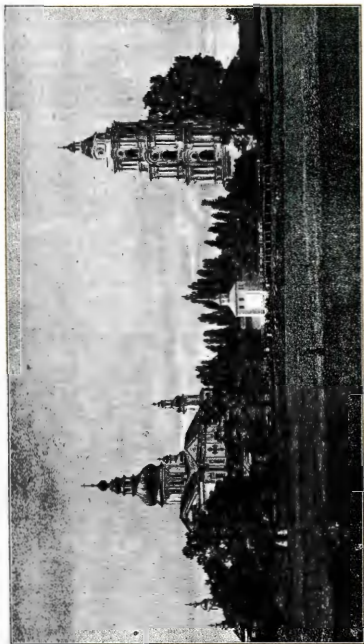
Як інакше булаб виглядала тогочасна українська політика, якби не інтрига Всеволода Суздальського, що поріжнивши Романа з Рюриком, тепер дивився на овочі своєї інтриги. Роман наблизився тепер до Всеволода й почав шкодити Рюрикові на кожному кроці. Поневолі еднається Рюрик з Олеговичами, що раді були бачити Галичину в руках Ігоревичів, синів Ігоря Святославича. Остаточно, десь в 1201 чи 1202 р. Рюрик рішається на похід проти Романа.

Але Роман був куди проворніший і заки Рюрик зібрався з Олеговичами, він пішов на Київщину. Як слабо сидів Рюрик на своєму столі, свідчить факт, що як тільки Роман виступив у похід, усе що жило покинуло Рюрика й перейшло до Романа. Перейшли до нього сини Володимира Мстиславича і Чорні Клобуки й народ, що з усіх сторін слав послів до Романа, віддаючися йому в опіку. А коли Роман наблизився до Києва, кияне самі отворили йому ворота й пустили до міста; не оглядалися на Рюрика й Олеговичів, що наспіли до нього з своїми дружинами.

Видно, що Роман маа уже славу енергійного й талановитого володаря і від нього надіялися київські патріоти, що він приверне Київу блиск і могутність із часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого.

Становище киян вирішило остаточно кампанію Романа проти Рюрика. Він мусів зректися Києва, Олеговичі претенсії на Галичину. Але сам Роман не забавав сісти в Києві. Для нього був він уже надто вузькою політичною ареною... В Києві посадив Роман, більш у ролі свого намісника, ніж самостійного князя Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича. Будучи вже на сході, Роман не полінувався піти на половців, розбив і пограбив їх кочовища та з великою славою і добиччю вернувся додому.

Другий розгром Києва. Скористав з цього Рюрик. На початку 1203 р. він напав з Олеговичами й „усією половецькою землею“ на Київ, здобув його й немилосердно пограбив. Літопис запевняє, що те-



Стародавній Ірлівський монастир у Черкиві.

перішній погром Києва був лютіший, аніж у 1169 р. коли на Україну прийшли ватаги Андрія Боголюбського. Половці хапали людей

в неволю, з чужоземних купців тягли контрибуцію, а що вже попало церквам і монастирям, то й не казати. Наче завзялися до решти обдерти їхній Блиск, щоб уже нікого не приваблював Київ до себе. Так помстився Рюрик на рідному місті за його „зраду“, сам уже не маючи відваги сісти на київському столі. Руйнував тепер Київ не Рюрик, а Всеволод Суздальський Рюриковими руками.

Похід Романа на половців. Почувши про те Роман, зараз вправився проти Рюрика й обложив його в Овручу. За ціну того, щоб Рюрик зірвав союз з Олеговичами й відстав від половців, Роман вернув йому Київ, а в осени тогож року пішов з Рюриком, Ярославом Всеволодичем переяславським і ще декількома князями на половців. Похід удався, але по дорозі з нього Роман розсварився чогось з Рюриком, арештував його й відіслав до Києва, де звелів постригти його в черці. Рівночасно звелів постригти жінку й доньку Рюрика, (свою жінку) а його синів Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину. Щойно після заходів Всеволода Суздальського Роман звільнив Ростислава й посадив його в Києві. Забезпечившись в той спосіб на сході, Роман розв'язував собі руки в західній політиці, але несподівана смерть Романа в боротьбі з поляками під Завихостом (в червні 1205 р.) припинила дальший розвиток подій.

На вітку про смерть Романа, покинув Рюрик монастир і засів на київському столі; поєднавшись з Олеговичами, рішив завоювати собі спадщину по Романі, що залишив двох синів-підлітків Данила й Василька. Перший похід Рюрика й Олеговичів злікадував угорський король, що обсадив Галич своєю залогою, але на другий рік займають Галичину Ігоревичі (Володимир, Роман і Святослав). На якийсь час захоплює Київ Всеволод Чермний, що загорнув собі й Переяслав. Проганяє його відтіля Рюрик, але відтак приходить між ним і Всеволодом до угоди. Чермний залишається в Києві, Рюрик у Чернігові.

Колиж у 1212 р. вмирає Всеволод Суздальський, припинюється з ним і вплив суздальської півночі на українську політику. Три роки пізніше вмирає Рюрик, Ростиславич проганяють з Києва Всеволода Чермного й садять тут зразу Інгвара Луцького, відтак Мстислава Романовича, але на це вже не звертають ніякої уваги інші князі. Тепер уже стають безспірними політичними центрами — Володимир над Кляземою для північно-східних територій колишньої держави Володимира і Ярослава та Галич, якому за Данила підчиняється й „матір городів українських“ Київ. В міжчасі приходить монгольська навала, що й становить переломову дату в політичному устрою Східної Європи. На її мапі стає Київ глухим провінційальним місцем з одними тільки спогадами й румовищами своєї колишньої величі.

Яскравою картиною того, на що звелось політичне життя Київської Держави в останньому столітті її існування (1145—1245) можуть нам послужити сухі числа: за одно століття переходив київський стіл з рук до рук — 46 разів! При тому княжило тут 24 князів з 7 лній і 3 династій. З того один князь „воцняжувався“ на київському столі 7 разів, п'ятох засідало по 3 рази, вісьмох по два рази. Найдовше, бо 13 літ продержався один князь, один княжив 6 літ, двох по 5, трьох по 3 роки, сімох по два роки, трицять п'ятох не княжило в Києві довше, як рік, а то й ще коротше. Не диво, що

серед такої мінливості князів на київському столі не могла тут закріпитися якась державотворча система, крім цього терпіла на тому духовая й матеріяльна культура народу.

Відокремлення земель Київської Держави. Святослав Завойовник, Володимир Великий та Ярослав Мудрий, ці три велитні нашого минулого вміли досягти того, щоби з цілої низки земель і племен, поміж якими не бракло й неслівянських, створити велику імперію, найбільшу в тогочасній Східній Європі.

Вміраючи, всі вони думали про те, щоби твір їхнього державо-творчого духа не пропав і тому старалися забезпечити наслідство головному, київському столу найстаршому з наслідників, супроти якого решта князів мала б сповняти роль намісників поодиноких земель. А хоч їм не вдалося докласти законів і форм наслідства, всеж таки право старшинства, або т. зв. сеніорат, був підвалиною державотворчої теорії й практики у перших десятиліттях існування Київської Держави. Правда, київський стіл опинювався заседно в руках неконечно найстаршого, але найенергічнішого представника династії, як це було хочби з Володимиром, Ярославом, чи навіть Мономахом. Всі вони, засідавши на київському столі, головною метою життя ставили собі „збирання українських земель“ в одну нероздільну цілість. Але чим далі, тим трудніше їм це приходило, а там і зівсім не вдавалося. Поодинокі племена та землі, за винятком полянської Київщини, поволи приходили до переконання, що на приналежності до київського центра вони не зискують, а втрачають. Вони дивилися на вічну метушню княжих міжусобиць за київський стіл й переконувалися, що Київ чим далі тим слабше обороняє культурні та економічні інтереси своїх провінцій. Колиж княжі міжусобиці дозволили степовикам врізатися клином поміж Чорне Море й Київщину, всі ті землі зрозуміли, що з упадком торговельних шляхів на південь та схід мусить і сам Київ зректися свого провідного становища й з великокняжчої столиці великої імперії стати столицею глухої провінції, що й нарешті сталося. Тоді то вбила година для відокремлення земель Київської Держави в окремі національно-політичні організми, з яких деякі, як Ростово-Суздальщина та Галичина й Володимирщина поділилися великодержавною спадщиною Київської Держави.

До остаточного відокремлення поодиноких земель від Києва не прийшло сразу. Це діялося спробою, ідею нероздільності заступала ідея окремішності земель ступнево, але яскравим виявом тої переміни напрямних ідей є без сумніву ухвала любецького княжого сойму в 1097 р. Рішення про те, що кожен з княжих родів має триматися



Румовища Десятинної церкви в Києві.

своїєї землі-„отчини“, раз на все перечеркнуло ідею „збирання українських земель“ і разом з цілою низкою причин географічного, етнографічного й культурно-політичного характеру, припечатало дальший розвиток Київської Держави, як могутньої східно-європейської імперії.

Найраніше з усіх відокремилася від Києва — Галичина; про те ми вже мали нагоду говорити побіжно й говоритимем ще подрібно в черговій главі. Вслід за Галичиною відокремилася Чернигівщина, в якій по любецькому зїзді засідають князі з роду славного Олега Святославича, прозваного Гориславичем. Князі з тієї лінії, талановиті, енергійні та підприємчиві, вміли приєднати собі громадянство Чернигівщини, але їх безустанні посягання на Київ, Переяславщину, а навіть Галичину, наводили чимало лиха на саму Чернигівщину. З часом поділилася Чернигівщина на два удільні князівства, з яких столицею старшого був Чернігів, а молодшого Новгород Сіверський.

В середині XII сторіччя відокремилася від Києва Переяславщина та Турово-Пинщина. Переяславщина, не могла відборонитися від посягань київських князів, покликала до себе князів суздальської лінії молодших Мономаховичів. Далека Суздаль не загрозувала Переяславщині прилученням до себе й тому вона довгий час могла жити своїм самостійним життям. Цінуючи свою самостійність, переяславці терпіли половецьке лихоліття, але ніколи не зверталися за допомогою до сусідніх князів.

Куди спокійніше жилося людям у заглуклій серед поліських болот Турово-Пинщині. В 1150-их р.р. покликали собі турівці потомка одного з давніх своїх князів Святополка, станули муром при йому й оборонили свою самостійність перед черговими спробами київських князів, що хотіли привернути собі Турово-Пинщину.

Більш-менш рівночасно відокремилася й Волинь. Держучись старших Мономаховичів, Волинь ставилася ворожо до їх зусиль здобути собі київський стіл, а відітхнула спокійно щойно тоді, коли їхня династія махнула рукою на Київ і щиро та жертвенно прийнялася боронити інтересів волинської землі, не тільки проти Києва, але й проти Польщі та Литви, що чим далі тим сильніше натискають на цю північно-західну маржію старої Київської Держави.

З часом розділюється Волинь на поменчі удільні князівства — Володимирське й Луцьке, а там ще менчі — Белзьке, Пересопницьке Берестейське, Дорогичинське та інші.

В зєдненню з Галичиною за Романа Мстиславича, довелося Волині відіграти подібну ролю в українській історії, яку якраз тоді замінила Київщина.



ХІІІ. ГАЛИЧИНА І ВОЛИНЬ

Як довго ссередком українського культурно-політичного життя був Київ і середнє Подніпріа, так довго наші й чужі літописці не звертають особливої уваги на західньо-українські землі: Посяння, Побужжя й Подністріа. Для Києва і його володарів були ті землі байду́ж так довго, як довго стояв перед ними отвором шлях на південь і схід, до Чорного та Каспійського моря. Колиж степові орди печенігів, торків та половців відрізали Київ від моря, прийшла пора подумати про нові шляхи зв'язків зі світом, у тому випадку з західньою Європою, а там Балтійським морем. Щойно тоді вибила історична година для західньо-українських територій.

До того часу тільки такі велитні нашої державотворчості, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий розуміли, що західньо-українські землі варті не тільки ближчої уваги, але й жертвеиноного туду, щоб їх утримати в межах Київської Держави.

З того розуміння зродився протипольський похід Володимира Великого в 981 р. а відтак його сина Ярослава в 1038 р. В обох випадках чинно задокументовано безспірну, політично-національну приналежність т. зв. Червєнських Городів до української Держави. Позатим були ті землі предметом постійних польських та угорських зазіхань, а деколи падали жертвою дипломатичних торгів поміж претендентами до київського стола й польськими володарями. Так було за Святотоплка Оканого, що в боротьбі з Ярославом за Київ заплатив Червєнськими Городами за допомогу Болєслававі Хороброму; повторилося те й за Ізяслава Ярославича, що звабив Болєслава Сміливого на Київ тихою згодою на польську окупацію Посяння.

Назагал київські князі не виявляли не тільки охоти, але й змоги оборонити Підкарпаття від його західніх та південних сусідів і тому політичне відокремлення тих земель від Києва, переведене правнуками Володимира Великого — Ростиславичами, слід вважати спасєнним відрухом національно-політичного самозбереження тих земель.

Ростислав Володимирич.

Ділючи Київську Державу поміж своїх синів, Володимир Великий дав Галичину, злучєну з Волинню, своєму синові Рюрикові, а відтак Всеволодові. Але вже в половині ХІ ст. бачимо саму Галичину в руках князя Ростислава, сина Володимира Ярославича, що то в 1043 р. ходив, з батькового доручєння, на Царгород.

Смерть молодого, бо лєд-ви 32-літнього, енергійного й талановитого Володимира Ярославича заскочила його сина Ростислава нєлітнім хлопцєм, що „ізгоюавася“ сразу на дворі свого діда Ярослава,



Церква св. Василя в Овручі на Волині.

а по його смерті (1054) під опікою найстаршого з дядьків Ізяслава. Дуже можливо, що коли Ярослав М. умирів, то в свого зазначеним призначив свого внука Рости斯拉вові Володимир Волинський, але Ізяслав не квапився виконувати батьківський заповіт. Він, правда, одружив свого братанця й щойно, коли в нього було вже трьох синів, дав йому в управу один з галицьких городів, мабуть Перемишль. Згодом Ізяслав надумався й відібрав Рости斯拉вові уділ. Це примусило Рости斯拉ва кинути в Тмуторокань (1064), щоби там, придбавши собі сил, вимогти від дядька призначений йому дідом уділ. Талант, енергія і войовничість, що їх виявив Рости斯拉в у Тмуторокані, дуже скоро звернули на себе увагу його візантійських сусідів. На бенкеті у візантійського посадника Херсонесу згинув Рости斯拉в від поданої йому отрути (1065) залишаючи по собі трьох синів — Рюрика, Володаря та Василька.

Рости斯拉вичі. Тепер узявся Ізяслав „ізгоювати“ Рости斯拉вичів, а коли помер (1078) р. передав це завдання своєму синові Ярополку Володимирському.

З Рости斯拉вичами разом „ізгоюється“ в Ярополка Давид Ігорович, сумної слави герой осліплення Василька. Одідичивши по батькові енергію, підприємчивість та жадобу чину, Рости斯拉вичі тікають з Володимира й прибираючи військо, проганяють відтіля Ярополка. але інтервенція Всеволода Київського повертає Ярополкові Володимир. Всежтаки їхня спроба визволитися зпід опіки Ярополка й запевнити собі самостійний уділ, не пішла на марне. Всеволод наділює Рости斯拉вичів Галичиною; найстарший Рюрик займає Перемишль, Володар — Звенигород, а Василько — Теребовлю. Політичне відокремлення Галичини стало доконаним фактом (1084 р.) проти якого не могла відіяти нічого спроба Ярополка та пізніші затії київських князів. Похід Ярополка на Звенигород у 1087 р. закінчився його смертю: якийсь нерядець убив князя підчас походу й утік до Перемишля. Це викликало враження, що в душегубстві мачали пальці Рости斯拉вичі, щоби в той спосіб позбутися свого найгрізнішого супірника. Проти Рости斯拉вичів, як згодних зачинщиків смерті Ярополка, виступив Всеволод Київський, але це ані не прояснило справи, ані не сколихнуло становищем Рости斯拉вичів на їх галицьких столах. Нарешті княжий сойм у Любечі міг тільки прийняти до відома й санкціонувати докорманий Рости斯拉вичами факт повстання нового державного організму на південно-західних окраїнах Київської Держави.

Найстарший з Рости斯拉вичів Рюрик амирав підчас пошести в 1092 р. й Галичина залишається в руках Володаря та Василька, якому зараз таки по любецькому зїзді довелося пережити страшну трагедію осліплення. Про неї ми оповіли вже докладно на іншому місці.

Страшне каліцтво Василька, можна сказати, не міняє нічого в користь ворогів Рости斯拉вичів. Навпаки. Оба Рости斯拉вичі, як каже Томашівський — „дають зразок такої братньої любови, політичної оборотности, воєнного таланту й невисипучої енергії, що вибиваються понад усіх сучасників, не виключаючи навіть такого розумного й поважного князя, як Володимир Мономах“.

Затії Давида Ігоровича й Ізяслава, щоби загорнути собі Василькову вольость, не вдаються. Рости斯拉вичі, при всіх своїх виїмкових прикметах, виявляють ще й подивугідну поміркованість: вони задовольняються покваренням бояр, що п двели Давида Ігоровича на звениго-

родський злочин й не тратять свого поміркування тоді, коли одна воєнна перемога за другою отирає перед ними перспективи заволодіння Волинню.

Перемога Ростиславичів „на Рожні полі“ (в нин. Золочівщині), а відтак неменше славна перемога над мадярською армією під Перемишлем (1099 р.) це найсвітліші моменти нашої воєнної історії взагалі. Вони закріпили за Ростаславичами безспіріє володіння над Галичиною, не спокушючи їх рівночасно висуватися поза політичні межі їхньої волости. Забезпечивши себе раз на все від зазіхань волинських та київських князів, могли вони з тим більшою енергією присвятитися внутрішній організації краю та його обороні перед сусідами з заходу й півдня.

З наведеної нами сповіді осліпленого князя Василька, ми можемо прослідкувати за політичною програмою Ростиславичів. Для створення кращих, природних меж від заходу, вони плянували широко закроєну, воєнну кампанію проти Польщі, а рівночасно думали про поширення галицьких меж від сходу та про колонізацію здобутого на половцях Поділля й Бесарабії. Осліплення Василька ослабило цей державотворний розмах Ростиславичів, але його не припинило.

Нажаль ця доба діяльності Ростиславичів закрыта для нас кримишною тьмою аж до 40-вих років XII ст., коли то нова боротьба за Київ примушує літописця хочби перегодом натякнути на галицькі справи та політику володарів Галичини.

До смерті київського князя Святополка II, Ростиславичі підтримували союзні зв'язки з Мономахом, які не перериваються й тоді, коли Мономах засів на київському столі. Разом з Мономахом воюють вони проти Святополкового сина Ярослава Володимирського, разом з ним садять на володимирському столі Володаревого зятя Романа Мономаховича. Але як тільки виявилось, що Мономах бажає приєднати Волинь до київських волостей і рівночасно з тим загрожує суверенності Галичини, Ростиславичі міняють фронт і з союзників Мономаха стають його противниками. Так і видно, що вони раді боронити інтереси Київської Держави, як цілості, але протиставлялись кожній спробі переіменити Волинь, а з нею й Галичину на підрядну волость київського стола.



Старовинне Розп'яття, виковане в живій скалі, у с. Касперівцях на галицькому Поділлі.

Вдношення Ростиславичів до Польщі є надалі в постійному воєнному напруженні. Розуміючи краще, ніж київські й волинські князі вагу небезпеки з заходу, Ростиславичі підтримують протипольський союз з слов'янськими поморянами й литовськими пруссами, а коли треба, то й наводять на Польщу своїх такн ворогів половців.

Один такий протипольський похід Василька Ростиславича з половцями записав літописець під 1092 р. Під 1122 р. занотовують літописи факт, що хоч незгідний з тогочасними лицарськими обичаями, дуже яскраво наświetлює напруженість галицько-польських взаємин.

Польський воєвода Петро Дунін Власт, затіваючи нікчемний підступ, вступив на службу до перемиського князя Володаря, здобув його довіря і в умовленому з поляками моменті піймав князя і в кайданах завіз до Польщі. За викуп зажадали поляки не тільки великої суми грошей, але й певних політичних уступок — м. і. зрівняння союзу з поморянами та військової допомоги в польській акції проти Мономахів.

Доказом успіхів кольонізаційної акції Ростиславичів може нам послужити факт створення княжої столиці в Галичі, що за Володимира стає столицею не тільки південної, а цілої Галичини.

Працюючи й борючися рука в руку, Ростиславичі вмирають майже рівночасно в 1123 р. Наперед вмирає Василько, а по ньому Володар, оба досягнувши понад 60 літ від роду. Оба залишили по двох синів: Володзр—Ростислава й Володимира, Василько—Юрія та Івана. Крім того Володар мав дві дочки—одна вийшла за візантійського цисаревича, друга за Романа Мономаховича. Про дочок Василька не знаємо нічого. Звідки тому династія Ростиславичів могла удержатися й перетримати до кінця XII сторіччя. І хоч не без родинних непорозумінь, вона охоронила країну від всен за наслідство та дала їй добу світлості й добробуту, поки не дозріло нове історичне завдання Галичини—політичного об'єднання з Волиню й утворення великої загально-української держави.

„Разом з тим доформувався і глибоко вкорінився в наші землі окремий, національно-культурний і політичний тип, що в усіх пізніших історичних переворотях, хуртовинах і лихоліттях, не тільки виявив велику життєздатність, тривалість і відпорність, а ще став неперебраним резервуаром людности для кольонізації диких степів на сході. І коли ми нині стверджуємо, що до самого кінця XIX ст. українська племінна територія на заході, в загальній цілості, небагато змінилася в нашу некористь, а подекуди навіть виявляє очевидні сліди асиміляції неукраїнського населення, то не можемо не згадати тих молодих князів-Ізгоїв, що поклали основи під національно-політичну будівлю.“ (С. Томашівський).

„Трицятилітнє князювання Ростиславичів у Галичині — говорить М. Грушевський — становить дуже важку добу в історії цієї країни: Низкою завзятих, більше чи менше щасливих воєн, оборонили Ростиславичі самостійність Галицької землі від Польщі, Угорщини й Волині. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною, з національного й історичного погляду сама собою ясна, але й боротьба з Волиню не була позбавлена цієї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту міжусобицю. Важно було, щоби Галичина перестала бути приціпкою до київського стола, якою так довго була Волинь, щоби вона стала метою для своєї династії, якаб подбала про забезпечення тієї загроженої позиції, що її, в ролі київської провінції, могли занедбати

серед хуртовин, що виснажували енергію київської влади. Завдяки діяльності Ростиславичів, цю галицьку програму виконано. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії, колонізацією поширено її простір і тим помножено її сили для дальшої боротьби; заложено підвалини для зросту ваги цієї далекої від центра української волости й треба було тільки чоловіка, що зумів би використати вже зроблене й повести Галичину по наміченій дорозі*.



Карта «Червенських Городів»

Такий чоловік найшовся в особі Володимира Володаревича, прозваного Володимирком.

Володимирко. По смерті обох Ростиславичів розпалася Галичина на чотири княжі уділи й погрожувала небезпека її політичного розпаду. Але тут повторилося те саме, що діялося на Подніпрію в часах переваги старшинного права наслідства над отчинним. Поміж наслідниками Ростиславичів найшовся, на щастя, меткий і талановитий «збирач» галицьких земель — Володимирко Володаревич, що не допустив до політичного розпаду Галичини. Про те, як жили та як правили своїми волостями Васильковичі, ми не знаємо майже нічого.

Дуже можливо, що вони не дорівнювали своєму батькові й тому залишилися в тіні. Куди більше знаємо про Володаревичів.

Зразу жили вони в згоді, а навіть ходили разом на Польщу. Але десь біля 1126 р. почалася поміж Володаревичами боротьба. Правдоподібно причину до війни дав Володимирко: за Ростиславом, проти Володимирика, заступаються Васильковичі та Мстислав Мономахович Київський. Володимирко забезпечив собі мадярську допомогу. На самому передодні братньої міжусобиці, коли Ростислав був уже готовий до походу, а Володимирко не міг діждатися мадярських полків, були спроби вирішити справу мирним шляхом. Відбувся навіть з'їзд князів у Ширці, але з переговорів нічого не вийшло. Тоді почав Ростислав облогу Володимиркового Звенигороду. Облога не повелася, та про дальшу боротьбу братів поміж собою ми не маємо певних відомостей. Правдоподібно сили обох були рівні й не було іншого виходу, як угода.

Володаревичі задержали свої волости, а коли в 1130-их рр. Ростислав помер, то Володимирко перейняв перемиський стіл, а син Ростислава Іван засів у Звенигороді. Іван Василькович княжив тоді в Галичі, а Юрія мабуть не було вже на світі.

В 1141 р. помер Іван Василькович Галицький, а Володимирко загорнув собі його волость та переніс до Галича свою столицю.

Почувши себе паном більш аніж трьох четвертин Галичини, Володимирко задумав позбутися ще й Івана Ростиславича Звенигородського. З свого боку Іван теж не дивився приязними очима на свого дядька й шукав нагоди, щоб здохнути його грізного супирництва.

Зимою 1145 р. виїхав Володимирко з Галича на лови в околиці Тисьмениці. Ждали цієї нагоди галичани, що накладали з Іваном Ростиславичем проти Володимирика й заклинали його до себе княжити. Іван з'явився зараз у Галичі й почав приготування до війни з Володимирком.

Два тижні облягав Володимирко Галич; третього тижня виступив Іван з Галича й ударив на військо Володимирика. Але в розпалі боротьби Іван загнався за далеко й Володимирко відтяв йому відворот до міста. Ця тактична помилка рішила долю Івана, а разом з нею й долю Галичини. З останками дружини втік Іван Ростиславич на Поиниззя, а відтіля до Києва, де княжив Володимириків противник Всеволод. Тимчасом галичани оборонялися самі ще цілий тиждень, але врешті мусіли піддатися. Володимирко зайняв Галич й покаравши бунтівників, забезпечився на становищі неподільного володаря всієї Галичини.

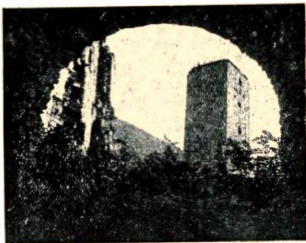
Іван Берладник. Покопаний Іван Ростиславич, діставши допомогу від Всеволода, подався в берладське князівство на нижньому Дунаю. Опанував його й почав кампанію проти Володимирика з південного сходу. Але кампанія йому не повелася й ми бачимо Івана Ростиславича, прозваного від тепер Берладником, знову на київському дворі.

З Всеволодом Київським була в Володимирка стара ворожнеча, подиктована політкою Ростиславичів, що заєдно противилися приєднанню Волни а з нею й Галичини до київського стола.

Зразу закривав Володимирко свою неприхильність до Всеволода як міг, але згодом, коли Всеволод посадив у Володимирі свого сина, виступив проти нього отверто. В 1144 р. прийшло до великого по-

ходу Всеволода проти Володимирка. Київські, волинські, чернігівські, переяславські, турівські та смоленські полки, рушили на Галичину разом з польською допомогою. Рівночасно Ізяслав Давидович поскочив до половців, щоби напасти з ними на галицького Пониззя тоді, коли головні сили станули під Теребовлею.

Запевнившись угорською допомогою й злишивши Пониззя на божу волю, Володимирко вийшов Всеволодові назустріч, щоби зупинити перехід його війська через Серет. Але Всеволодові вдалося таки перейти верхній Серет, получитися з Ізяславом Давидовичем, що привів половців, й облягти Звенигород, що його перед тим обсадив Володимирко. Коли Всеволод обійшов Звенигород і загрозив йому з хвилястого боку його околиць, Володимирко зрозумів, що не виграє. Він вислав послів до Всеволодового брата Ігоря й пообіцявши йому допомогу, якщо Ігор захотів би київського стола, запропонував переговори. Під впливом Ігоря, Всеволод погодився, але подиктував Володимиркові доволі тяжкі умови перемир'я. За зворот зайнятих Ізяславом Давидовичем міст на Пониззю, мусів Володимирко покортися перед Всеволодом і заплатити йому біля 1200 гривень контрибуції.



Румовища оборонного замку на Поділля.

Видобувшись в той спосіб з прикрої ситуації, Володимирко зівсім не думав далі коритися перед Всеволодом. На початку 1146 р. прийшло до нового походу Всеволода проти Володимирка. Похід був задуманий широко — крім українських військ ішли тепер на Звенигород і Галич половці й поляки, але успіх походу був куди менший від попереднього. Ціла кампанія заломалася під стінами Звенигороду. Безуспішна облога й невдалий наступ на Звенигород примусили Всеволода до відвороту. Правда, вже тоді рішив Всеволод улаштувати ще один похід на Володимирка, але перешкодила йому в тім недуга і смерть.

З переминою на київському столі не змінилася протикиївська політика Володимирка, ані навпаки. Як тільки засів на київському столі Ізяслав Мстиславич і відібрав від Святополка Всеволодича Волинь, Володимирко дуже ясно зрозумів небезпеку, яка з того боку погрожувала самостійності Галичини. Втративши союзників у мадьярах, Володимирко ввійшов у союз з Візантією а відтак з Юрієм Суздальським. Візантія шахувала Угорщину, Юрій Суздальський — Київ. Ми вже бачили, яким щирим і корисним для Юрія Суздальського був Володимирко. Він заєдно підтримував його акцію для здобуття київ-

ського стола й тільки виїмка талановитість Ізяслава Київського вдержувала його так довго на київському столі.

Ізяслав оцінював небезпеку з боку Володимирка й кількакратно пробував її зліквідувати.

Коли його вдруге вигнав Юрій і Володимирко з Києва, Ізяслав, перше аніж відбирати Київ, звернувся проти Володимирка. Ізяслав умовився тоді з угорським королем Гейзою й коли той мав заатакувати Володимирка з півдня, Ізяслав мав рівночасно наступати з півночі. Загрожений з двох боків рівночасно, Володимирко кинувся на дипломатичні хитрощі й примусив угорського короля покинути Галичину, щоби відтак стати проти Ізяслава. Гра Володимирка вдалася й Ізяслав звернувся проти другого свого противника Юрія Суздальського. Зайнявши Київ і прогнавши Юрія з України, Ізяслав виступив проти Володимирка, що тимчасом захопив міста південньої Погорини — Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнінницю.

По невдачному поході на Галичину в 1151 р. Ізяслав повторив його весною 1152 р. зумовившись з угорським королем — вигнати Володимирка, а його волостю поділитися.

Гейза провадив на Володимирка 76 полків, Ізяслав мав з собою київські, волинські та чорноключуцькі полки.

Володимирко кинувся зразу на угрів, але не витримавши напору переважаючих сил, мусів замкнутися в Перемишлі. Тимчасом Ізяслав наспів під Перемишль з чорноключуцькою кіннотою. Бачучи перевагу противників, Володимирко знову спробував дипломатії: підкупив прибічну раду угорського короля й узискавши перемир'я, присяг Ізяславові, що поверне йому забрані міста Погорині й Бужська та буде його досмертним союзником. Але Володимирко вмовлявся й присягав нещиро. Він і не думав про якусь підлеглість Ізяславові, ані про зворот зайнятих городів. Даремне кликав Ізяслав свого мадярського союзника, щоби той примусив Володимирка до послуху; даремне, на прикінці 1152 р. вислав до Володимирка посольство, що про нього читаємо в літописі:

„Післав Ізяслав до Володимирка Галицького, з хрестиними грамотами, Петра Бориславича, бо він у Перемишлі, з людьми королевими, вивів його до присяги й звелів переказати Володимиркові: Ти цілував нам хрест, що звернеш усе, що взяв з Руської (київської) волости, але не дотримував нічого. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш дотримати хрестного цілування й бути з нами в згоді, то верни мої городи, що про них ти мені з королем цілував хрест; колиж не захочеш вернути, то знай, що ти не дотримує хрестного цілування, забери собі хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою, як Бог дасть". На те відповів Володимир: „Скажи йому: Брате! Вистеріг ти час на мене й навів на мене короля. Але хібаб я не жив, тоб або головою не наложив, або не пімстився за себе". Петро сказав йому на те: „Княже! Ти цілував хрест своєму братові Ізяславові й королеві, що все виконаєш і будеш у союзі з ними, а тепер не дотримуєш хрестного цілування!" А Володимир на те: „От мені той маленький хрестик!" Засміявся, а на кінець сказав: „Наговорив ти, скільки хотів, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя". Петро поклав хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрові ані коней, ані харчів і він поїхав своїми кіньми".

Смерть Володимирка.

Як поїхав Петро з двору — оповідає літописець далі — пішов Володимир до біжниці св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами до біжниці побачив, як Петро їхав й поглузував із нього: „От поїхав руський боярин, повідбравши всі волости!“ По тих словах пішов на хори. Відспівавши вечірню, пішов Володимир з біжниці, а як був на тому місці, де поглузував з Петра, сказав: „Ой! Якби мене хтось у плече вдарило!“ І не міг ні трохи поступити з того місця й почав падати. Тут підхопили його під руки й занесли до горнички та поклали в теплу воду. Одні казали, що то йому дна (ревматизм) підступила, інші говорили інакше й пускали різні здогади. Було вже пізно, як Володимир почав знемагати й коли навійшла пора на сон — помер.

Петро, коли виїхав з Галича, зупинився на ніч у Болшові. Після перших півнів пригнав з Галича дитський до Петра і сказав: „Князь каже тобі — не їдь нікуди, аж пришлю по тебе“. Петро не знав нічого про смерть князя й той дитський йому про те не сказав й тому дуже засмувався, що мусить знову вертати до Галича. Думав, що прийдеться йому прийняти наругу, гіршу від першої.

Було ще перед обідом, коли пригнали з города до Петра й сказали: „Ідь, князь тебе кличе!“ Петро поїхав й приїхав на княжий двір, а тут вийшли йому назустріч княжі слуги, всі в чорних плащах. Петро не порозумів, що воно таке. Прийшовши на сіни, побачив Петро Ярослава, що сидів на батьківському місці, в чорному плащі й чорній шапці. Таксамо були вдягнені всі його бояри. Поставили Петрові стілець і він сів. Сидів, нічого ще не знаючи й запитав: „Що сталося?“ І сказали йому: „Цей іочі Бог узяв князя“. Петро відповів: „Таж я цей ночі відіхав і князь був здоров“. Вони відповіли: „Щось його вдарило в плече й з того почав знемагати, а там і переставився“. Петро сказав на те: „Божа воля. Всім нам там бути“. А Ярослав сказав Петрові: „Ми покликали тебе ось чому: Бог учинив свою волю, як хотів. Ти ж їдь до мого батька Ізяслава поклонися йому й скажи: Бог узяв мені батька й тому ти заступи мені батька. Сам ти знаєш, що було між Ізяславом та моїм батьком. Бог їх розсудив — узяв мого батька, а мене залишив. Його полк і дружина в мене. Один тільки спис залишився біля його домовини, але й він у моїх руках. Отже, батьку, кланяюся тобі й прошу, прийми мене, як свого сина Мстислава. Нехай син твій Мстислав їздить при твоєму стремени з одного боку, я їздитиму з другого, з усіма моїми полками“. І так відправили Петра...

Описана вище подія, це один з найцікавіших, побутових епізо-



Галицькі бояри ведуть Настасю Чагрівну на смерть.

дів нашого літопису. Крім цього дає він доволі вірну, хоч може й дещо причорнену характеристику князя Володимирка, одного з основоположників пізнішої Галицько-Волинської Держави.

Характеристика Володимирка. В черзі галицьких князів з Ростиславового коліна, був це один з найпрворніших „збирачів“ галицьких земель. Виразування і сміливий, де треба проворний де треба безоглядний, умів собі помагати „лисячим хвостом“ там, де не адіав нічого „вовчим зубом“. Опинившись поміж ворогами з заходу, півдня і сходу, він умів найти дорогу й спільну мову з далекою Суздальщиною та ще дальшою Візантією. Всі його стратегічні потягнення відповідали дипломатичним і навпаки. Свому синові Ярославові передав він велику спадщину, а цей подбав про те, щоби її не змарнувати.

Ярослав Осмомисл. Щастя хотіло, що Володимирко залишив тільки одного, а при тому талановитого сина, що йому припала Галичина ціла, неподільна. Правда, політика Ярослава була куди інша від політики його батька, але не менче від неї успішна й далекосяжна в наслідках.

Як схарактеризував Ярослава автор Слова о полку Ігоревому, ми вже знаємо. Не менче підхлібно характеризує його й київський літописець: „Був він князь мудрий, єчмовний, богобійний, позажаний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то він не ходив з своїм військом, але посилав своїх воеводів. Він привів землю до цвітучого стану, роздавав багато милостині, був ласкавий для безпритних, годував убогих, любив чернечий чин і помагав йому, скільки міг; у всьому сповняв божий закон і тримав у порядку церковні справи“.

Опинившись на галицькому столі несподівано, будучи під безпосереднім вражінням несподіваної батьківської смерті, Ярослав зразу заламився, але дуже скоро відзискав рівновагу духа й показав противникам свій левиний пазур.

Бій під Теремовлею. Забраних від Ізяслава городів Ярослав не віддав, але зате перетягнув угорського короля на свій бік. Обурений тим Ізяслав вибрався в 1154 р. походом на Галичину. Ворожі війська зустрілися над Серетом. Сили Ізяслава були куди більшій від Ярославових. Бачучи це, галицькі бояри вислали свого князя геть з обозу й веліли йому самому замкнутися в Теремовлі: „Ти молодий — казали бояри — поїдь собі набік і дивися на нас, як ми складати мемо голови за честь твого батька й твою за те, що батько твій нас любив і годував. Ти в нас один, то щоб ми зробили, якби з тобою що сталося? Ідь ти до городу, а ми самі будемо битися з Ізяславом. Я хто з нас остане в живих, прибіжимо до тебе й зачинимся в городі“.

Ярослав послушав й почалася кривава січа, що тривала від полудня до вечора. Ізяслав переміг на своєму відтинку, але волинські війська кинулися тікати перед галичанами. Тоді Ізяслав ужив підступу: казав виставити на побоевищі галицькі прапори й ними заманив до себе й полонив велику кількість галичан. Решта, пізнавши підступ, заперлася в Теремовлі. Ізяслав залишився на побоевищі сам з невеликим військом і великою кількістю полонених. Його союзники роз-

біглися на всі сторони. Сподіючися випадку галичан з Теревовлі й ляхаючися великої кількості полонених, Ізяслав рішився на страшне й нелюдське діло: звелів вирізати полонених, залишаючи при життю тільки знатніших, за яких сподівався більшого викупу. Доконавши цього, Ізяслав вернув до дому, ніби як побідник але з п'ятном злочину на чолі. «І був великий плач по всій землі галицькій» — кінчить літописець опис того злочасного бою.

Галичина й Ярослав переболіли те нещастя. Колиж помер Ізяслав Київський, а на Волині повстала низка удільних князівств, Ярослав



Галицько-Волинська Держава XIII–XIV сторіччя.

почув себе забезпеченим від сходу. Задруживши з мадярським королем і забезпечившись союзом з Польщею, він міг тепер усю свою енергію вжити на культурну розбудову краю та зміцнення молодого державного організму, що його дістав у спадщині по батькові.

Одиною справою, що могла його непокоїти, була справа Івана Ростиславича Берладника, що далі не спочинав, щоб вернути собі галицький стіл.

Тиняючись по всіх княжих дворах, він забрав нарешті до Ізяслава Давидовича, що тимчасом засів на київському столі. Ярослав, що був з Ізяславом у союзі, зажадав від нього видачі Івана Берладника (1158). Своє домагання підпер підписами цілої низки українських і польських князів та ще й мадярського короля. Але Ізяслав

не міг сповнити домагання свого союзника. Правда, він відпустив від себе Івана Берладника, що кинувся за допомогою до половців, але це означало зрівняння союзу й можливість нової війни поміж київським і галицьким князем.

Покищо почав свою діяльність сам Іван Берладник. З половцями він пішов на долішнє Подунав'я (Берладь) і опанувавши його без труду, почав грабити галицькі кораблі, що йшли в низ Дунаєм, та галицькі купецькі каравани. З черги він почав наступ на городи галицького Пониззя. Але Ярослав не дозволив йому за довго гуляти на Пониззя. Його війська зліквідували цілу акцію Івана, що знову втік до Ізяслава Давидовича Київського.

З черги зорганізував Ярослав великий похід проти Ізяслава й нагнав його, разом з Іваном Берладником з Києва. В 1161 р. вмірає Іван Берладник у Солуні, а небаром по ньому вмирає його опікун Ізяслав Давидович. Ярослав міг тепер спокійніше відітхнути. На київському столі засів його союзник Ростислав, політичне становище Галичини, було забезпечене з усіх боків.

Вплив бояр на князя. Сильне й непохитне було становище Ярослава Осьмомисла в зовнішній політиці. Вперве в історії виступила за нього Галичина, як міцно зорганізована й забезпечена союзами держава, з високою культурою та цивілізацією. Куди слабше зате почувався той сам Осьмомисл, що „стріляв салтанів у далеких краях“, проти своїх таки бояр. Вони здобули собі вплив ще на Ярославового батька, а що вже було з Ярославом, то ми бачили під Теребовлею. Правда, там бояри покладають голови за свого князя, але замикаючи його в твердині, відсуюють від особистої участі, а зтім і від лаврів боротьби. При всій їх доброзичливості бачиться, що бояри взяли свого князя не тільки в охорону, але і в опіку, що чим далі, тим душе дається князям у знаки. Вплив бояр на князів, що помічується за Володимирка, зростає за Ярослава, а вже за його наслідників боярські „кормоли“ доводять до трагічних зударів, подібно як колись княжі міжусобиці в Київській Державі.

Палатна революція. Князь Ярослав Осьмомисл, що як відомо, був примушений шукати союзу з Юрієм Суздальським, закріпив свій політичний зв'язок ще й подружжям з Юрієвою дочкою Ольгою. Подружжя, що виникло з політичного підложжя, не могло бути щасливе. Увага й серце князя повернулися до якоїсь Настасі з боярської родини Чагрових. Почування князя до Настасі було глибоке й шире. Воно теж перенеслося на сина Олега, що він його мав з Настасею. Подружжя мораль того часу, та ще й на княжому дворі, не була надто строга. Княже оточення потурало куди гіршим вибrikeм, якщо вони не погрожували інтересам того оточення. В даному випадку, із любовних зв'язках князя Ярослава з Чагріною, зискувала її рідня, а на це не могла дозволити решта бояр. І от на цьому тлі прийшло до палатної революції.

На чолі незадоволених бояр став колишній повірник Ярослава — боярин Кость Сірославич та якийсь „служебний князь“ Святополк. Ніби заступаючись за кривду княгині Ольги Юріївної та її сина Володимирка, починають бояри отверту боротьбу з впливами Чагрових. Княгиня покинула Галич й подалася в Червень, відкіля син її кермував бунтом бояр на галицькому дворі. Невідомо як, але бояри опа-

нували князя, вирізали всіх Чагрових, а нещасну Настасю спалили на кострі. Сина її Олега вислали з краю, а Ярослава присягли, що він далі житиме в згоді з княгинею та не старатиметься вкоротити вплив боярської мафії.

Літопис переповідає цю трагедію княжої поваги і серця коротко й не дає ближчих пояснень про хід подій. Не є виключене, що крім боярської мафії, загроженої в своїх інтересах, грала тут роль й випробувана на київському ґрунті суздальська, політична інтрига. Палатна революція, звернена отверто проти князя і Чагрових, не направила взаємин Ярослава з його законною жінкою. Вже в

1171 р. тікає Ольга з сином Володимиром до Ярослава Луцького, що обіцяв їм вимогти від Ярослава самостійну волость для Володимира. Але Ярослав, вислав до Луцька три тисячі наємного польського війська й прогнав відтіля свою жінку, що тікаючи з місця на місце, опинюється нарешті у Володимирі над Кляземою. Вертати їй до чоловіка не було чоґо. Вона постриглася в черницю, а син її Володимир якось поєднався з батьком та вернув до Галича. Правда, не на довго. Тінь спаленої Настасі стаюла поміж батьком і сином. В 1182-3 рр. бачимо Володимира Ярославича знову на мандрівці. Нарешті найшов він захист у славного героя протиполовецького походу Ігоря Святославича в Путналі. Тут пробув два роки й замиривши з батьком, знову вернув до Галича.



Печатка володимирської міської громади.

Смерть Ярослава Осьмомисла. Дня 1 жовтня 1187 р. помер Ярослав. Почуваючи себе хорим, він скликав на двір бояр та духовенство, вбогих та багатіїв, гостював їх через три дні, роздавав милостиню й просив їх вибачити йому всі провини. Своїм боярам залишив Ярослав політичне завіщення такого змісту:

„За свого життя, я один тримаю цілу Галицьку Землю, а по смерті передаю мій стіл Олегові, мійому молодшому синові. Старшому Володимирові передаю Перемишль“. Рівночасно змусив Ярослава бояр і Володимира присягти, що він не буде добиватися галицького стола, а бояри не будуть йому в тому помагати. Літописець пояснює це рішення Ярослава в той спосіб, що „Олег був син Настасі й батько любив його, а Володимир його не слухав і тому батько не дав йому Галича“. Формально, то Ярослав поступив правильно: Перемишль був старшим столом від Галича, тому й припав старшому. Але Галич був уже столицею цілої Галичини й у тому зясується вирізнання Олега попереду Володимира.

Галицька міжусобиця. Завіщення Ярослава Осьмомисла привело свіжо зорганізовану Галицьку Державу до кипучого стану міжусобиць, що наблизили її над беріг пропасти. Майже безпосередньо по тому, як похоронили тіло Ярослава в галицькій церкві Богородиці,

підіймають голови всі, що так чи інакше були незадоволені з Ярославового завіщання. В першу чергу боярство. Воно тепер завідує політичними справами й воно перекидується князями, мов куклами.

Олег Настасин. Даремне заприсягав Ярослав бояр і Володимира, що вони пошанують його останню волю. Бояри відразу проганяють Настасиноного сина Олега з Галича й саджають тут Володимира. Олег утік до Рюрика в Київ, а відтіля в Польщу, де намовив до інтервенції, в свою користь, Казимира Справедливого. Він пішов походом на Галич, прогнав Володимира й посадив Олега. Але недовго княжив син Настасі на батьковому столі. Згинув від отрути, після чого бояри назад „вокняжили” Володимира Ярославича, що зараз таки відомистив Казимирові Справедливому походом на Польщу.

Володимир Ярославич. Володимир, що завдячував галицький стіл боярам, не виявляв надзвичайної вдячності своїм опікунам. Боярської ради не слухав, а оточив себе кількома заушниками й тим визвав обурення решти бояр. Не знати чи по правді чи по сплетням його ворогів, літописець заніс у свій літопис кілька дуже несимпатичних рис характеру Володимира. Він, мовляв, „любив багато випити, а коли йому подобалася чия жінка чи дочка, він забрав її силою до себе”. Дивно тільки, що Володимир так „зледашів” шойно від хвилі, коли відсунув від впливу на державні справи боярську мафію. По правді, то так уже зле з моральністю Володимира не було. Правда, подібно як батько, він не жив з своєю шлюбною жінкою Болеславою й узяв собі якусь попадю, але коли бояри зажадали в нього, щоб він їм видав попадю на смерть (як колись Настасю) то Володимир волів відцуратися княжого престолу, аніж свої нешлюбної жінки.

Тому, не жура за чистоту обичаїв князя, але обурення за відсунення від влади, поставило тепер бояр проти Володимира, як колись проти його батька Ярослава. Володимир утік і залишив галицький стіл порожнім. Скористав з того володимирський князь Роман Мстиславич.

Роман Мстиславич у Галичі. Талановитий володимирський князь, давно вже слідкував за внутрішньою політикою Галицької Волости. Можливо, що й „святе обурення” бояр на „неморальність” Володимира Ярославича було теж, до певної міри, ділом його рук. Знаємо, що він зговорювався з галицькими боярами й може навіть отворив перед ними перспективи більшого впливу на хід галицької політики, якщо вони проженуть Володимира й запросять його на галицький стіл...

Володимир утік з Галича. Забравши діти й жінку, майно й кількох бояр-приятелів, подався до угорського короля. До Галича прийшов Роман Мстиславич Володимирський. Він був такий певний галицького стола, що свою Володимирську Волость віддав братові Всеволодові й навіть запряг, що ніколи не вимагатиме її назад. Віхав до Галича й „вокняжився” Роман як і годилося, але в момент, коли він цього найменше сподівався, рознеслася чутка, що на Галич їде Володимир Ярославич з угорськими військами. Це так злякало неприготованого Романа, що він ледви встиг зібрати останки Ярославового майна й втекти з Галича. Мадяри зайняли Галич без вистрілу.

Мадярська окупація. Мадярський „союзник“ Володимира, зайнявши Галич, не мав і гадки випустити його з своїх рук. Угорський король попросту арештував Володимира й замість нього посадив на галицькому столі свого сина Андрія, що мав правити Галичиною до спілки з боярами.

Сталося це 1189 р. і з того часу угорські королі починають називати себе „королями Галичини“. Цей пустий титул послужив потім Австрії... „ревіндкувати“ Галичину, як землю належну до корони св. Стефана.

Становище, що в ньому опинився гелер Роман Мстиславич, було незавидне. Даремне пробував відібрати від брата Всеволода Володи-

мир, даремне шукав підмоги в Польщі. Не допомогла йому теж допомога тестя Рюрика Київського. Зайнявши Рюриковими полками Пліснеск, даремне ждав Роман галицьких бояр з запросинами на галицький престіл. Правда, бояри прийшли, але, посполу з мадярськими полками, вибили його з Пліснеська. Не було ради. Роман відіслав Рюрикові полки до дому, а сам подався у Польщу. Випросивши підмоги в Мешка Старого, пішов відбирати Володимира, але безуспішно. Щойно чергова інтервенція Рюрика Київського примусила Всеволода Мстиславича віддати Володимира братові. Галицькі бояри, загорнувши тепер усю владу в свої руки, обороняли мадярського королевича, що його власть була тільки номінальна. Але тяжка мадярська окупація далася в знаки народові. Де далі невдоволення широким галицьких мас мадярами ставало чимраз сильніше й активніше. Крім цього проти мадярської окупації Галичини почало виступати грома-



Мітра перемиських владик, що її мали переробити з королівської корони Данила Романовича.

данство решти українських земель, а київський митрополит просто так закликав українських князів відібрати Галичину з мадярських рук, мовляв, „чужоземці забрали нашу отчину. пораб нам заходитися біля повернення її“. Зразу задумали похід на Галичину Рюрик і Святослав, що тимчасом сів у Києві. Але не могли погодитися на тому, як поділити Галицьку Волость поміж собою й не пішли.

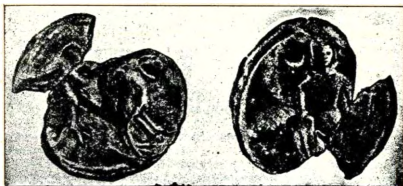
Похід і смерть Ростислава Берладинича. З черги почали самі галичани закликати до себе сина нещасного Івана Ростиславича Берладинича Ростислава й він пішов на Галичину походом у 1188 р. Почав свою кампанію з Пониззя, а хоч мав з собою незначні сили, пішов на Галич бо вірив, що галицькі бояри вийдуть йому назустріч. Але в бою під Галичем бояри, вдарили на Ростислава разом з мадярськими полками, збили його з коня, ранили й забрали в неволю.

Вістка про зраду 6-річного галицьким громадянством. Воно повстало проти мадярів й намагалося вибити їх з Галича. Але сили мадярів були куди більші. Вони згубили повстання, а Ростислава вбили, „приложивши смертне зілля до його ран“, як каже літописець.

Поворот Володимира Ярославича. Протимадярський бунт галичан насторожив чужинецьких заволок і вони почали мститися на бунтівниках. Почали насилувати жінок і дочки галицьких бояр, гзбиши що попало й провокувати релігійні почування, ставлючи коні по церквах. А коли вже равався терпець галицького громадянства, несподівано з'явився в краю Володимир Ярославич. Йому вдалося втекти з мадярської тюрми й добути допомоги від німецького цісря Фридриха Рудобородого (Барбаросси). Сам цісар, зайнятий приготуваннями до чергового хрестоносного походу (це діялося на початку 1189 р.) не міг дати Володимирові свого війська, але доручив це зробити своєму підвладному, польському князеві Казимирові Справедливому. З військами Казимира, що були під проводом воєводи Миколи, з'явився Володимир у Галичині.

Протимадярські настрої в краю зробили своє й Володимир відібрав собі галицький стіл без великого труду. На самоті Спаса в 1189 р. засів Володимир знову на батьківському столі. Забезпечившись союзом з Всеволодом Суздальським та Рюриком Київським, а при тому спираючись на галицькому громадянстві, що так гірко перенесло мадярську окупацію, Володимир прокняжив уже в Галичині спокійно до смерті в 1199 р. Ми знаємо, що Володимир мав з своєю „попадею“ двох синів, але вони залишилися на Мадярщині, з якої ніколи вже не вернули. Через те на Володимирі Ярославичу вигасла династія Ростиславичів, а з нею разом скінчилася й самостійність Галичини. До слова приходить тепер знову Роман Мстиславич Володимирський, в якого руках перетворюється давня Волинь і Галичина в могутню Галицько-Волинську Державу. Заки оповімо її історію, пригадаємо собі дотогочасну історію Волині.

Волинь. Подібно, як слабо цікавилися київські літописці Галичиною, нехтували вони й сусідню Волинь. Завдяки тому, ми не можемо сьогодні окреслити з усею докладністю навіть етнографічного підложжя західньо-українських земель у часах повстання могутнього державного організму над Дніпром. Не знаємо певно — хто були й де мешкали „хорвати“, згадані літописцем (993 р.) так само, як



Печатка князя Льва Даниловича.

не можемо точно окреслити земель, заселених „дуліба ми“. Певне тільки те, що дуліби жили на Побужжю, але чи на цілому, чи тільки на верхньому — невідомо. Невідомо теж, чи мешканці поріччя верхнього Стира — „лучани“ належали до дулібського племені, чи може до „дреговичів“, що заселявали поріччя Прип'яті.

„Валінана“. Найраншу відомість про Волинь находимо в історично-географічних писаннях арабського письменника IX ст. — Масуді. За його часів жило на Побужжю племя „валінана“, що йому підлягали сусідні словянські племена. Воно мало свого короля, що його слухали інші словянські королі. Столицею держави був город Волинь над Бугом. Назва міста перейшла згодом на дулібське племя, а відтак на цілий край. З часом місто Волинь утратило своє чоловіче значіння, що перейшло на закладений, наприкінці X ст., Володимир Волинський. Другим, а може й старшим від Волиня центром Побужжя був Бужськ, від якого пішла назва „бужан“. Третім був Луцьк з своїми „лучанами“, згаданими в першій половині X ст. Порфірієм Багрянородним. Спіраючись на тому, що говорить Масуді, можна думати, що місто Волинь було в IX ст. політичним центром усього Побужжя й усього дулібського племені тоді, коли Бужськ та Луцьк були столицями підаладних Волиневій волостей. Вбогість джерел не дозволяє нам далі відповісти на питання, чи й посілишки існував який зв'язок побужських політичних центрів з центрами забужських Червеських Городів, зпоміж яких Червень і Перемишль згадуються літописцем на першому місці. На всякий випадок певний політичний зв'язок тих городів і приналежних до них земель позначується в історії шойно з моментом, коли Володимир Великий відвоював від поляків Червеські Городи (891 р.) й створив у Володимирі Волинському столицю для цілого Побужжя, а може й Прикарпаття; тут посадив він свого сина Бориса, а по ньому Всеволода. Коли ж, по смерті Володимира Великого, його найстарший син Святополк Окаяний почав „збирати“ українські землі й увійшов у боротьбу з Ярославом Новгородським, то про Всеволода гине слух, а Волинь згадується як волость, приналежна безпосередно до київського стола. З княжої міжусобиці користають тоді поляки, що в 1018 р. знову займають Червеські Городи й держать їх аж до визвольного походу Ярослава Мудрого в 1030-их р.р. По смерті Ярослава припала Волинь Ігореві Яросла-

вичеві, але вже в 1060-их рр. об'єднується Волинь і Галичина в руках київського князя Ізяслава. Як київська волость переходять відтак галицько-волинські землі з рук до рук. Від Ізяслава до Всеволода, відтак до Олега Святославича й знову до Ізяслава. По його смерті відокремлюється Волинь, Галичина й Турово-Пинщина від Києва й на короткий час остає під владою Ярослава Ізяславича. Проти нього, як ми вже бачили, виступили Ростиславичі з претенсіями на Галичину та Давид Ігоревич, що мав непередавні права до Волині. Тоді то київський князь Всеволод, бажаючи перепинити міжусобицю, дав Давидові Ігоревичеві Погорину, а Ростиславичам Галичину. Невдоволений рішенням Всеволода Ярополк, пішов походом на Ростиславичів, але згинув з рук насланого душегубця (1087 р.). Ростиславичі задержали Галичину, а Давид Ігоревич зайняв Волинь без Погорини й Берестейщини, що їх взяв собі Всеволод Київський за інтервенцію. Велика волинська війна (1097—1110), викликана інтригами Давида Ігоревича (осліплення Василья Теребовельського), закінчилася для Давида нещасливо. Він утратив Волинь, що перейшла до Святополка Київського й довго ще була „прищипкою“ до київського стола. Як київські „намісники“ княжать тут чергою — Ярослав Святополчич, Роман та Андрій Мономаховичі, Ізяслав Мстиславич та Святослав Всеволодич. В 1146 р. Волинь попадає вдруге в руки Ізяслава Мстиславича й відтоді не виходить зпід влади його династії. В середині XII ст. вертає до Волині Берестейщина, а наприкінці того сторіччя Погорина.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом про поділ Волині на Володимирську й Луцьку волость, що мали оставати незалежними від себе наслідствами в родах обох братів, погрожувала повним розпадом Волині на дрібні й безпомічні князівства. Сам Мстислав поділив Володимирську землю поміж своїх синів так, що найстарший син Роман дістав Володимир, молодший Всеволод — Белз, Святослав — Червень, а Володимир — Берестя. Подібно поділилася й Луцька земля по смерті Ярослава Ізяславича: найстарший син Всеволод дістав Луцьк, Інгвар — Дорогобуж і Шумськ, Мстислав Німий — Пересопницю. Ціла мережа дрібних князівств покрила Волинь і колиб не державотворча енергія, з якою взявся до „збирання“ волинських земель, а відтак до поєднання їх з Галичиною Роман Мстиславич, то державна незалежність всього українського півдня булаб напевне закінчилася з упадком Київської Держави й припечатала монгольською навалою вже в першій половині XIII сторіччя. Геній Романа Великого продовжив життя Княжої України ще на ціле століття.



XIV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА

Переповідаючи історію Київської Держави, головню ж з часу, відколи вона почала хилитися до упадку, ми чимраз частіше стрічались з західньо-українськими князями, що їх діяльність виходила поза межі їхніх волостей і, так чи інакше, впливала на хід і уклад загально-української політики. Зчаста ми мусіли згадувати князів Ростиславичів, головню Васильча Теревовельського, Володимира Володаревича (Володмирка), Ярослава Осьмомисла й безталанного Івана Ростиславича Берладника з галицьких, та Давида Ігоревича й Романа Мстиславича з волинських князів. Особливо помітною була на тлі загально-української політики тих часів постать останнього князя. Бо й справді небуденною постаттю був Роман Мстиславич, творець Галицько-Волинської Держави, якому тільки передчасна смерть не дозволила відіграти ролі Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. З того, що знаємо про його життя й діяльність перекоуємося, що він мав усі дані для такої ролі.

Роман Мстиславич. Безустанна й кривава боротьба за київський стіл, що її добром і лихом, війною та інтригами провадив Андрій Боголюбський, примусила Романового батька Мстислава Ізяславича відректися нарешті від Києва й обмежитися до своєї володимирської отчини. Напередодні смерті умовився Мстислав з своїм братом Ярославом у той спосіб, що Володимирщина мала залишитися в родині Мстиславичів, а Луччина в родині Ярославичів. Вперше в українській історії склалася поміж князями умова, що спірлася на „отчинний“ ідеї наслідства, яку узаконив відомий любецький сойм князів. В 1170 р. перейшла Володимирщина в руки найстаршого Мстиславового сина Романа, що його матірню була польська княжна, дочка Болеслава Кривошогого. Діточий і молодечий вік перебув Роман на польських та німецьких дворах і це не осталося без впливу на його політичний світогляд і пізнішу діяльність. В порівнанні з іншими українськими князями, був Роман людиною західньої культури й тим можна пояснити не одно з його потягнень.

Ще як його батько був великим київським князем, випросили собі в нього новгородці Романа на князя (1168 р.), проти чого Андрій Боголюбський заперестував війною. Він вислав свого сина на Київ і зруйнував його без пощади (1169 р.), але виперти Романа з Новгорода так не зміг. Щойно смерть батька примусила Романа вернути до Володимира.

Сама Володимирщина не вистарчала цьому енергійному володарезі й ми вже мали нагоду розповісти, як він у 1188 р. старався захопити Галичину, для якої навіть визбувся Володимирщини. Але перша спроба не вдалася Романові. Не кидаючи думки про Галичину, він звертає тепер увагу на Київ, у якому княжив його тесть Рюрик. Інтрига Всеволода Суздальського привела його до ворожнечі з тестем і не допустила до того, щоби Роман попробував своїх сил на широкій, загально-українській, політичній арені.

Колиж наприкінці 1198 чи початку 1199 р. вимерла в Галичині династія Ростиславичів, Роман рішився у друге, але тепер уже з повним успіхом, заволодіти Галичиною. Смерть Володимира Ярославича не заскочила його несподіванкою. Забезпечившись допомогою поль-

ського князя Лешка та угорського короля Андрія, а там неутральність Всеволода Суздальського й згодою німецького короля Пилипа IV, міг Роман спокійно рушити на Галичину.

Правда, проти Романових посягання станули сини Ігоря Святославича, що їх мати була сестрою останнього галицького князя. Вони звязалися союзом з тестем Романа Рюриком Київським та Олеговичами. В самому Галичі сприяла Ігоревичам партія бояр під проводом Володислава Кормильчича. Але Роман зумів впору заволодіти Галичем й заприсягнувши галичан на вірність, піти походом на Рюрика й прогнати його з Києва. Тут посадив він свого стрийного брата Інгвара Луцького, а сам скористав з нагоди й придбав собі слави успішним походом на половців. Ми вже оповідали, як виталз Романа Київська Земля, та які надії звязувала з його приходом до Києва. Але Роман, який добре розумів безвиглядне положення „матері городів українських“, мусів розчарувати князя. Він вернувся до Галича, що в тсгочасних умовах, один міг бути підставою великодержавних задумів Романа.

Ми вже опозідали, як то по відході Романа до Галичини, тесть його Рюрик навів на Київ половців (1203 р.) та як безпощадно його поруйнував. В тому кроці Рюрика була напевне рука Всеволода Суздальського, що нібито заступаючись за Рюриком, заставляє Романа повернути Рюрикови київський стіл. Правда, Рюрик не понняжив в Києві довго. Роман скинув його й постриг у черці, в на київському столі посадив Рюрикового сина Ростислава.

Княжучи в Галичі, Роман підймає кілька успішних походів на половців і тим задокументовує свою печальність за цілість українських земель, що опинилися в крузі його влади й політичного впливу. По правді, то він володів усею Україною, крім Чернігівщини, й недаром зве його літописець „самодержцем“ Титул, яким не наділив літопис нікого з дотогочасних українських князів.

Забезпечившись від сходу, Роман лаштувався до остаточної розправи з Всеволодом Суздальським, а тимчасом поширював границі Галицько-Волинської Держави в західньому напрямі. Він відновив звязок Володимира Ярославича з німецьким цісарем й увійшов у польський союз з хрестоносцями. Як союзник німецького короля Пилипа Гогенштауфа, пішов Роман походом проти польського князя Лешка, через якого землі хотів перебитися до Саксонії. Але при переправі через Вислу, під Завихостом, поляг Роман Мстиславич дня 19 червня 1205 р.

Роман Мстиславич в історичній традиції. Як усі великі діячі минулого, Роман Мстиславич прикував до себе не тільки увагу сучасних і пізніших літописців, але стався героєм народної традиції та усної словесности. Галицько-волинський літописець називає Мстислава — Великим, та дає йому винятковий у нас титул „царя і самодержця всієї Руси“.

Галицько-волинський літопис починається якраз посмертною похвалою Романа Мстиславича, що йдучи слідами свого діда Мономаха, кидався на „поганих як лев, сердитий був як рись, нищив ворогів як крокодил, переходив ворожі землі як орел, а був хоробрий як тур“. Так і видно, що в основу літописної характеристики Романа лягла якась народня дума про його щасливі, протиполовецькі походи.

Позатим вяжеться з іменем Романа традиція про його виняткову ревність для православ'я й немечче виняткову жорстокість супроти

поконаних ворогів-бояр, яких він „видушував мов пчолу“ та литовців, що він їх мав запрягати в плуги — „орати Литвою“.

Що до Романової ревності для православ'я й ворожости до католицизму, то це ледви чи можливе в князя, що був сином польської княжни й виховався на західньо-європейських, отже католицьких дворах. Правда, як союзник німецького короля Пилипа, він станув по стороні тогочасної коаліції Гогенштауфів проти папи Інокентія III.



Печатка князя Юрія Львовича з латинським написом: «Печать Пана Юрія Короля Руси». [Чолова сторона].

(1198—1216) що „мечем св. Петра“ помагав Вельфам. Але ця кампанія мала наскрізь політично-династичне підложжя й з католицизмом чи православ'ям не мала нічого спільного.

В рівній мірі неслухною, а що найменше переборщеною є традиція про виїмкову жорстокість Романа. Про те, з якими симпатіями вітали Романа князє та як обожали його й любили володимирські бояри, ми переконуємося з автентичних джерел. Що Роман не погладив по голові збунтовану проти себе мафію галицьких бояр з Кормильчичами на чолі, трудно дивуватися. Вигнання з краю, це хіба була надто лагідна кара для бунтівників. Тому то так православному ревність як і жорстокість Романа треба скласти до архіву легенд, створених його політичними противниками, що між ними чолове місце займає польський літописець Вінкентій Кадлубек. Для політичних цілей він не лякався фальшувати історії й дуже часто робив з білого чорне й навпаки.

Оскільки польські літописці віднесли вороже до Романа, остільки прихильно віднеслася до його памяти та імені устна словесність народу. Про князя Романа та його родину збереглася ціла низка пісень, опрацьована вченими, як Безсонов і Жданов з російських, та Костомарів, Антонович, Потебня й Драгоманів з українських.

Особливо цікава веснянка „Воротар“, що в ній виступають „люди князя, Романа нашого пана“, що везуть з собою „мизине дитятко у сріблі, у злоті, на золотім кріслі“. Це „мизине дитятко“, що його по довгих пересправах впускають виконавці веснянки у стережене ними місто, це сироти по князі Романі, які з таким трудом добивалися й добилися наслідства по батькові. Позатим у московській народній поезії зацілилися сліди первісно українських пісень про литовські напади на Романові землі та його жінку Рюриківну, що він її постріг разом з батьком.

Значіння Романа. Як творець єдиненої Галицько Волинської Держави, має Роман виїмкове історичне значіння. „Політична злука двох ворожих собі українських країв, Галичини й Володимирії, це епохальний факт в історії України — перше вітлення загально-української, державної ідеї проти панрусизму, що його, в міру занепаду Києва, чим раз виразніше репрезентували суздальсько-московські князі“. (С. Томашівський.) В перших роках свого володіння на єдиненому, галицько-волинському престолі, Роман досяг того, що Всеволод Суздальський мусів погодитися з його політичною перевагою на українському півдні, собі залишаючи володіння над північно-східними землями й так би сказати „дорадний“ голос у справах української політики. В майбутності бувби Роман не стерпів і того „дорадного“ голосу, а досяг повної незалежності створеного ним державного організму. Нажаль коротке, бо тільки шестилітнє (1199—1205) володіння Романа не змогло закріпити як слід його твору й забезпечити перед внутрішніми потрясіннями та зовнішніми завірохами. Залишив по собі Роман двох нелітніх синів — Данила й Василька, але ні вони ні їх мати, не могли вхопити за керму держави, де підняла голову придушена боярська анархія та зовнішні вороги, що почали боротьбу за галицько-волинський стіл.

Боротьба за Романову спадщину. Від смерті Романа аж до половини 40-их рр. XII ст. не вгаває боротьба за спадщину по ньому. Зворушені несподіваною смертю князя галичани присягли вірність його ледви трьохлітньому синові Данилові, в якого імені обняла владу Романова вдова. Вона звернулася за допомогою до угорського короля, що й зіхався з нею в Сяноці. Там він „приняв Данила, як свого милого сина“, але зате зажадав від Романової деяких політичних концесій: м. і. як опікун Романовичів псинаєс він титулувати себе „королем Галичини й Володимирії“, а Галич обсаджує мадарською залогою.

Рівночасно заметушилися князі Олеговичі й поєдналися з Рюриком, що кинув монастир, рушили походом на Галич. Але сили їх були невеликі, а противники Романовичів серед бояр не всіли ще зорганізуватися. „З соромом мусіли вони завертати зпід Галича“.

На другий рік Олеговичі зібрали куди більші сили: Святославичів чернігівських, Ігоревичів новгородських, смоленських та київських князів, Чорних Клобухів, половців, та поляків з Лешком на чолі. Те-

пер підняла голову боярська мафія у самому Галичі. Романова вдова побачила, що не вдержиться в Галичі й заки наспів їй у допорогу угорський король, перейшла до Володимира Волинського. Туди наспів угорський король і перемовив Лешка, щоби залишив Романовичів у спокою. Рівночасно закликав він на галицький стіл князя Ярослава Суздальського, сина Всеволода. Володіння Ярослава мало бути тимчасове, поки не підروуть Романовичі. Олеговичі й тим ра-



Відворот печатки Юрія Львовича.

зом не добилися Галича. Вони переждали на границі Волині, поки відійшов з своїми військами угорський король і щойно тоді пішли в глиб Галичини.

Скористала з цього партія галицьких бояр, прихильних Ігоревичам. Поки наспів до Галича Ярослав Суздальський та наблизилися Олеговичі, бояри закликали до себе Володимира Ігоревича, що був у таборі Олеговичів. Володимир вимкнувся з табору й за добу наспів з своїм полком до Галича, Літом 1206 р. засів Володимир Ігоревич на галицькому столі. Ярослав Суздальський та Олеговичі за-вернули з нічим до дому.

Володимир Ігоревич. Засівши на галицькому столі, зрозумів Володимир, що нема йому на кого покладатися, як тільки на своїх братів. Тому він віддав братові Романові Звенигород, а для Святослава рішив придбати Володимира. Він вислав до володимирців якогось попа з домаганням — видати йому Романовичів і піддатися. Володимирці обурилися таким домаганням, а навіть хотіли вбити посла.

Але найшлися серед володимирських бояр такі, що заступилися за послом і виявили деяку прихильність для Ігоревичів. Злякалася їх Романова й втекла з дітьми в Польщу.

Вона подалася до колишнього противника Романа — Лешка, що використав момент і „пожалів сиріт“, а навіть вставився за ними до угорського короля. Залишивши Романову й меншого її сина Василька в себе, він вислав старшого Данила з посольством на Угорщину. По словам літопису він закликав короля Андрія піти на Галичину й вернути Романовичам їх отчину. Але до польсько-мадярського походу на Галичину тепер не прийшло. Володимир Ігоревич прочув небезпеку й захитав грізних сусідів подарунками.

Міжусобиця поміж Ігоревичами. Тимчасом поміж самими Ігоревичами склалася міжусобиця. Роман Ігоревич звенигородський виступив проти Володимира Галицького, а навіть перетягнув на свій бік угорського короля. Підпоможений угорськими військами, Роман побив Володимира й нагнав його з Галича. Скористав з цього братанич Романа Мстиславич — Олександр Белзький, що при польській допомозі відібрав від Ігоревичів Володимир Волинський. Володимирці самі отворили ворота братаничеві Романа Мстиславича, але скоро пожаліли того кроку. Приведені Олександром поляки, кинулися грабити місто й тим підкопали симпатії володимирців до Олександра.

Поляки забрали з собою Святослава Ігоревича, а на його місці посадили Олександра. Та Олександрові не дали вороги засидітися на володимирському столі. Князі Інгвар та Мстислав Ярославичі змовилися з Лешком польським й при його допомозі відобрали Володимира. Правда, Олександр використав неприхильність володимирських бояр до Ярославичів й відібрав від них Володимира, але й тим разом не на довго. Тимчасом берестяни, навучивши собі суматоху біля володимирського стола, рішили відокремитися. Вони закликали до себе Романову вдову з сином Васильком. Романова й Василько прибули на Берестейщину, але потім увійшли в переговори з Олександром, що винирав у них Берестейщину за частину Белзько-Червенецької волости. За кілька років Олександр відібрав ті землі Василькові й дав йому невеличку Камінецьку волость, а потім городи Тихомль і Перемиль у південній Волині. Тут вони просиділи до 1214 р. не спускаючи з ока своєї володимирської отчини.

Галицька метушня. Роман Ігоревич, що прогнав свого брата Володимира й заволодів Галичем при мадярській допомозі, дуже скоро настроїв проти себе галицьких бояр. Вони підняли проти нього отверту ворохобню й навіть, на якийсь час, вигнали його з Галича. Роман відбив собі Галич і помстився на ворохобниках, але з метушні рішав скористати його „союзник“ — угорський король Андрій. Він вислав на Галич свого воеводу Бенедикта, що вхопив Романа й вивіз на Угорщину, а місто обсадив мадярською залогою.

Мадярська інвазія. Нова мадярська інвазія далася галичанам дуже в знаки. Літописець підчеркує жорстокість воєводи як „томителя бояр і міщан“, та прирівнює його до... антихриста. Галичани почали оглядатися за способами добутися зпід мадярського ярма. Зразу закликали до себе Мстислава Пересопницького, але він вибрався з дуже малими силами й мусів завертати. Колиж рознеслася чутка, що Роман

Ігоревич утік з мадярського полону, Галичани звернулися до нього й до Володимира, та просили вибавити їх з мадярської неволі. Ігоревичі послушали й рушили з великими силами на Галич. Беєдикт не посмів їм протиставитися й Ігоревичі знову заволоділи Галичиною. Володимир сів у Галичі, Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Невтральність Угорщини забезпечили собі Ігоревичі дарунками.



Татарський хан.

Боротьба Ігоревичів з боярами.

Галицькі бояри, що під час двох мадярських окупацій зросли в силу, не думали потурати Ігоревичам, яких вважали своїми ставлениками. Але й Ігоревичі були за амбітні для того, щоби потурати боярам. Обостороннє подразнення привело до безпримірно кривавої боротьби. Ігоревичі виждали нагоду й справили боярам криваву лазню. Рівночасно в кількох містах вони вирізали біля 500 бояр, між ними й найбільш знатних та впливових. Багато бояр утікло з краю. Майно побитих і втікачів Ігоревичі поконфіскували. Але цей крок не обійшовся Ігоревичам. Бояри рішили відомстити й для цього видвинули проти Ігоревичів кандидатуру Романовичів. Вони вислали посольство на угорський двір, де перебував Данило Романович. На чолі боярської делегації стояв досючасний ворог Романовичів — Володислав Кормильчич.

Делегація просила короля Андрія, щоби він відібрав Галичину від Ігоревичів й посадив на галицькому столі Данила Романовича.

Король Андрій прийняв цю пропозицію „з великою любов'ю“ й вислав значне військо на Галич. З військом ішов галицько-володимирський „отчик“ Данило.

Перший похід Данила на Галичину. Несподівано для Ігоревичів, стануло угорське військо під Перемишлем. Володислав Кормильчич звернувся до перемиської залоги з промовою: „Чого вагаєтесь брата? Чиж не Ігоревичі побили ваших батьків і братів, пограбили ваше майно, ваших дочок повіддавали за ваших рабів, чиж не заволокли заволоділи вашою батьківщиною? І ви тепер готові за них покладати свої голови?“ Промова мала повний успіх: Перемишль отворив ворота й видав у руки Володислава Кормильчича — князя Святослава Ігоревича. З черги обложили угорські війська Звенигород. Але „звенигородці завзято боролися“ й облога затяглася. На щастя наспіли помічні війська Романович бояр з Белза, полки Василька Романовича, Олександра Володимирського, Інгвара Луцького та Мстислава Пересопницького. Не забарився з допомогою і Лешко польський. Роман Ігоревич мав тільки звенигородців та половецьку орду. Він побачив, що оборона даремна й потайки втік зі Звенигороду. Думав податися в Київ і придбати собі допомогу свого свояка Всеволода Святославича. Але по дорозі, під Шумськом, Романа зловили чоти противників. Щойно тепер піддалися звенигородці.

Союзні війська посунули на Галич. Володимир не дожидав про тивників. Утік з Галича й залишив місто без оборони.

Вохняження Данила. У вересні 1211 р. зайняли союзні війська Романовичів Галич і посадили на його „золотокованому“ столі девятилітнього Данила Романовича. Рівночасно мстиві бояри викупили Ігоревичів з мадярської неволі й повісили їх. За 500 боярських голов заплатили тепер Ігоревичі. Подія — перша й одинока в українській історії. Вона теж повисла загрозливою зморою над головами Романовичів...

Данило, що мав тоді щойно дев'ять літ від роду, хоч і проголошений галицьким князем, не міг кермувати державними справами. Для цього приїхала до Галича з Белзи Романова вдова. Але тут вона зустрілася з несподіваною опозицією боярства, що на те спровадило нелітнього князя з Угорщини, щоби правити державою в його ім'є. Романова мусіла покинути Галич і звернутися з жалю на бояр до угорського короля. Король Андрій зразу пішов походом на Галич і приборкав боярську мафію, арештуючи головних провідників — Володислава, Судислава та Пилипа. Та як тільки угорські війська вийшли з Галичини, бояри знову підняли голову й нехтуючи Данила та його матір, закликали собі князя Мстислава Пересопницького. Тоді вдова Романова вислала меншого сина Василька до Белзи, а сама з Данилом подалася на Угорщину.

Володислав Самозванець. На просьби Романової рушив король Андрій знову на Галичину, але смерть його жінки Гертруди з руки мадярських баронів, примусила його завернути з дороги. Рівночасно завернув з дороги і Мстислав Пересопницький, що його бояри закликали на галицький стіл. Тоді вернув до Галичини Володислав Кормильчич і проголосив себе галицьким князем.

Самозванство Кормильчича, було чимсь нечуваним удосюгочасний українській історії й тому визвало проти себе справжню бурю. Пружиною, що рушила українських князів проти самозванця, став тепер Мстислав Пересопницький, що зєднав собі допомогу Лешка польського й з Олександром Володимирським рушив на Галич.

Війська князів і Володислава зустрілися на ріці Бібрці. Володислава розбито, але взяти Галича не вдалося — князі вернулися з нічим до дому, а Володислав до Галича.

Мадярсько-польська змова. Угорський король Андрій та польський князь Лешко, що досі ніби „безкористовно“ заступалися за Романовичами, подумалися нарешті до того, щоби спекти свою печеню при огні боротьби за галицький стіл. Згідно з плянами краківського каштеляна Пакослава, Андрій і Лешко мали заключити тісний союз, закріплений подружжям Лешкової дочки Сальомеї (вона мала тоді два роки) з молодшим сином Андрія Кольоманом, що теж був тоді ще дитиною. Кольоман мав дістати титул „короля Галичини“, а Лешко західно-галицькі землі з Перемишлем. Романовичам назначили союзники Володимирщину без Берестейщини й пізнішої Холмищини, що їх мав Лешко затримати для себе.

Проект Пакослава прийнято на зїзді Андрія й Лешка, що відбувся 1214 р. на Снішу. Небаром відбулася комедія вінчання Сальо-



Святочий виїзд українського князя з дружиною. [Малюнок на церковній хоругві з XVII. ст.].

меї з Кольоманом, а зимою з 1215 на 1216 р. відбулася коронація Кольомана короною, що її прислав папа Інокентій III.

На Галичину рушило мадярське військо, що полонило Володимира-Самозванця й вивезло на Угорщину. Він там і помер. На галицькому столі засів, формально, маленький Кольоман, а дійсну владу над краєм обияв відомий уже нам воєвода Бенедикт. Перемишль узяв собі Лешко, а автор польсько-мадярської змови Пакослав, дістав за труд — Любачівську волость. Олександр мусів покинути призначену Романовичам Володимирщину.

На щастя, польсько-мадярський союз не продержався довго. Угорський король дуже скоро розсварився з Лешком і відібрав йому Посяння з Перемишлем. Рівночасно підірвав собі Андрій ґрунт у Галичині, де почав насильну латинізацію церкви. Одно й друге привело до того, що як писав Андрій в 1215 р. до папи „останніми часами галицький народ не тільки відступив від свого короля (Кольомана), але й зібравши військо, обляг галицький замок, де перебував наш син з невеликою залогою“.

Даремне кликав Андрій свого недавнього союзника, Лешка, на поміч. Мусів сам іти на Галичину й визволяти сина з облоги. Тимчасом і Лешко не дармував. Шукаючи, когось то з князів напустити на маляр, вибрав хороброго вояку Мстислава Мстиславича з роду смоленських князів, що княжив у Новгороді.

Мстислав Удачний. На ширшу політичну арену вплив Мстислав Мстиславич при черговій кампанії за київський стіл, по смерті Ростиславича. Вже тоді мав славу неустрашеного лицаря; новгородці прозвали його „Удачним“ і готові були йти за ним в огонь і воду,

мовляв: „Куди ти, княже, очима глянеш, туди ми своїми головами кинемо“. Мстиславові не сиділося в Новгороді. Безустанні напасти суздальських князів, та вроджена жадоба воєнних пригод, гнали його геть з Новгороду. Манів його неспокійний український південь, а в першу чергу Галичина, де нікому з претендентів не давали засиджуватися.

Допомігши Ростиславичам відвоювати Київ від ставлеників Всеволода Суздальського (1215), Мстислав дістав, за труд, Торческ на Поросью. Але й тут не переставав снувати плянів про підбій Галичини. Тимчасом на його Новгород напав Ярослав Всеволодич Суздальський і Мстислав мусів іти його обороняти. У славіній боротьбі над рікою Липицею розгромив Мстислав суздальців, але в Новгороді таки не залишився. Саме тоді наспіли до нього послы від Лешка польського, з закликом іти на Галичину.

Мстислав пішов не вагаючись, але під Галичем побачив, що сили його замалі й звернув на Подніпр'я. Тут придбав собі союзників та поїхав попрощатися з Новгородом і новгородцями. Весною 1219 р. поклонився новгородській Софії, могили свого батька й новгородцям, та пообіцявши їх не забувати, рушив походом на Галичину. Галицькі бояри, пробували протиставити йому Романовичів, але Мстислав випередив Данила й зайняв Галич.

Другий виступ Данила Романовича. Розрив поміж Андрієм угорським і Лешком краківським, розбуджує нові надії на Галич у Данила, що тимчасом дійшов до 18 літ. Бажаючи створити собі випадну базу на Волині, він не те, що не виступає проти Мстислава Удачного, але задружує з ним та жениться з його дочкою.

Запевнивши себе у Мстислава, Данило рішив відібрати свою отчину від Лешка краківського. Зв'язавшись з Олександром Белзьким, пішов Данило походом на Лешка (1219 р.) й відібрав від нього Берестейщину та забужські волости. Лешко, думаючи, що Данило зв'язився на похід проти нього за відомом і тихою згодою Мстислава Удачного, забув нараз усі кривди від Андрія й увійшов з ним у союз проти Мстислава. Нагло й несподівано явилися польсько-мадярські війська в Галичині. Здобувши Перемишль, рушили вони на Галич, де тимчасом на просьбу Мстислава, засів молодий Данило Романович. Сильний бій, яким Данило зустрів союзників, примусив їх звернутися проти Мстислава, що з невеликим військом станув на ріці Зубрі. Під великою перевагою ворожих сил Мстислав мусів уступити з Галичини й зупинившись на Почизно, закликав туди Данила з Галича. Обдарувавши зятя за його відвагу й щирість, Мстислав відпустив Данила до Володимира, а сам кинувся навести на мадярів і поляків половецьку орду.

Тимчасом угорський воєвода Филя пішов на Володимир, але безуспішно. Данило наслав на Лешка своїх нових союзників — литовців, а Мстислав зумів оборонити Володимир половецькими полками. Спроба Мстислава відібрати мадярам Галич не вдалася. Мстислав завернув, але небаром прийшов знову під Галич з полками східньо-українських князів та половців. Він розбив угорську залого, що вийшла проти нього й по короткій сутичці біля городських воріт, зайняв Галич. Кольоман і Сальомея, разом з „гордим“ Филею, що нхваллявся „зайняти всю землю й висушити море“, попали в руки Мстислава. З ними разом дістався в неволю й провідник мадярської



Татари облягають город. (Мініјатура західньо-європейського вітпису XIII. ст.).

партії серед бояр — Судислаа. Мстислав не пожалів полонених. Більшість побив, а залишив при житті тільки визначніших. Кольомана вивів до Торчеська. З подивугідною великодушністю поставився Мстислав до Судислаа. Не то, що подарував йому життя, але й дав йому намісництво в Звенигороді. На клопіт собі й Романовичам...

Угорський король зразу махнув рукою на дальшу боротьбу за Галичину й увійшов з Мстиславом у переговори в справі свого сина Кольомана. Помирився з Романовичами й Лешко, а за цілу кампанію заплатив Олександр Белзький, що зрадив був Мстислава й перейшов на польсько-мадярський бік.

Та вороги не спали. Вони бачили, як гарно укладалися взаємини Мстислава й Романовичів, а разом з тим відживала державно-творчі ідея їх батька Романа. Покараний Романовичами за зраду Олександр Белзький, нашептав Мстиславі в ухо, мовляв, Данило настає на його життя. Лицарський, але простодушний Мстислав повірив і від того часу всі його виступи повні недовіря і ворожнечі до свого найкращого й найщирішого союзника Данила. В 1222 р. заключив Мстислав договір з угорським королем, що без інтриг проти Данила, був би для нас цілком незрозумілий. За звільнення Кольомана й Сальомеї, зажадав Мстислав, щоби Андрій відкріс усіх своїх претенсій до Галичини, але за те Мстислав обіцяв одружити свою дочку з третім сином Андрія, теж Андрієм, і як зятєві передати йому Галичину. Потім вибирався Мстислав двічі походом на Данила, але він зумів відборонитися, а на зїзді в Перемилю переконав тестя про безпідставність його підозрінь.

Тимчасом на політичному небосклоні східньої Європи з'явилася неждано чорна хмара татарщини. З'явилася несподівано й опану-

вавши в короткому часі схід Європи, загрозила цілому культурному світові.

Татари. Споконвічне росвищз мандрівних народів — Аз'я — ригнуло тепер на Езропу новою хвилею пидвижк, турко-монгольських племен, щз їх наш літопис признав дітьми пекла (Тартару) й прозвав „татарами“; зявилися на межах України, щз вже й так хилилася до упадку, роздерта княжими міжусобицями й безупинною боротьбою з полередниками татар — печенігами, торками та половцями.

Моигольські плечена середньої Азії почали свій завоюницький похід від південнього Амуру. В XII ст. бачимо їх зєдиненнх під владою Бурджігенів, щз виводилн свій рід від прародичз турських племен — сірого вовка. Нашадок цього роду Темуджін, покорив усі монгольсько-турецькі племена, та розбивши сусідчі держави турків-керайтів і алтайських найманів, уже в 1206 р. проголосив себе, в старій турецькій столиці Каракорумі, незмінним володарем — джінгізханом. З того часу починається нестримний похід монгольських орд на захід. Паде держава тангутів, піддається північний Китай, Хіва, північна Персія й нарешті східній Кіпчак і Кавказ. Щойно тут нашоувхуються монголи на опір. Половці, яси й черкеси, поєдналися з кавказькими втікачами, станули на проу з непереможними ордами Темуджіна. Але там, де не помагав меч, приходила до слова, негіршз від меча, татарська дипломатія. Татарам удається порізнити союзників і розгромити їх одинцем. Около 1222 р. прийшла черга на половців. В околиці Подоння прогнали половці рішаючу битву з татарами. Згинув у ній найстарший половецький хан Юрій Кончакович, наложив головою хан Данило Кобакович, а старий тесть Мстислава Удачного, хзи Котян, подався до Дніпра й кинувся до українських князів за підмогою.

Зїзд князів. Мстислав Мстиславич, щз мав серед українських князів велику повагу, скликав їх на зїзд до Києва. Крім „старшин української землі“ зявилося тут багато молодших князів, а між ними й Данило Романович. З виїмковою однозгідністю вирішено на тому зїзді загальний, протитатарський похід, з неменчою солідарністю станив до походу цвіт українського лицарства. Усталено збірне місце на Хортищі, біля Дніпрових порогів. Відтіля рушиз грандіозний похід на схід, у степи. Були тут князі київські, чернігівські, смоленські й волинські. На тисячу човнах приплили сюди через Дністер, Чорне море й Дніпровий лиман „галицькі вигонці“ з Пониззя, зявилася й уся половецька орда. Не зявилися тільки суздальські князі, щз, нібито, запізнилися й завернули зпід Чернигова...

Даремне висилювалася татарська дипломатія, щоби порізнити українських князів з половцями. „Ми вашої землі не займали — говорили татарські послы — ми прийшли, з божого допущу, на наших рабів і конюхів половців, щз й вам чимало лиха натворили“. Князі тямилн, скільки лиха натворили їм половці, але розуміли й те, щз коли вони сьогодні дадуть пропасти половцям, то завтра доведеться їм самим винести на собі весь натиск татарської навали. Татарських послів побито й похід рушив далі в степи.

Бій над Калкою. Данило Романович пішов попереду головних сил і почав громити один татарський загін за другим. Певність пе-

ремоги провозжала українські полки аж до озівської річки Калки. Щойно тут переконалися вони, що.. ані воєнне мистецтво тогочасної Європи, ані випробувана хоробрість і справність українських військ не в силі подовати цілковито відмінної боевої тактики татар. Заковані в тяжкі, залізні „брони“ українські лицарі, що здебільша воювали пішо й звикли вирішувати бій чоловічим наступом, зустрілися вперше над Калкою з незліченою масою легкої кінноти, що наступала на них півколом, а в основу свого успіху клала несподівані для противника маневри на крилах.

Було це дня 31 травня 1224 р. Захоплений успіхами Данила Мстислав Мстиславич, не порозумівшись з усіми князями, азяя з собою кількох молодших князів та половців, перейшов Калку й почав бій з татарами. Українські війська станули посередині, половецька кіннота гарцювала по боках.

Прийняти значасм, чоловіча лінія татар зразу заломилася й потягла за собою наступаючі українські полки. А рівночасно бокові крила татарського півколя ззатакували половців з силою, якої вони не ждали. Нелюдський вереск татар змішався з криком переляканих половців. Вони змішались й проняті перепсломом кинулися тікати. Не видержав залізний мур українського лицарства й дуже скоро змінився український наступ у безладний відворот. Деремне пробував Мстислав Київський зупинити втікачів створеною наборзі твердинею з походних возів. Три дні утримався з неустрашеним лицарством проти татарської повені, але вона його нарешті залила. Вимінявши Мстислава підступом з сбозу, викосили татари весь цвіт його лицарства. Решта татар кинулася в погону за втікачами, гнала їх аж до Дніпра й тут винищил: багато при безпляновій переправі через ріку. Літописець впевняє, що в катастрофі над Калкою пропало дев'ять десятків всього українського війська, в чому згнуло шістьох князів, а самих киян пропало десять тисяч. „Сталася перемога над українськими князями, якої ще не було“... кінчить своє звітлення літописець. Деякі загоми загналися тоді в Переяславщину й понищили багато осель та вигубили чимало народу, але головна татарська сила завернула назад. „Вернулися від Дніпра і, як не знаємо відкіля їх Бог привів на наші грішні душі, так і не знаємо, куди вони ділися“ — наче з полегшею знотовує літописець. Смертельний жах, що впав тоді на Україну скоро розвіявся, забулася Калка й життя вернулося в старе русло княжих міжусобиць та боярських коромол. Україна забула про татар, але вони не забули про Україну...

Лаштуючись до нсвого походу на підбій Європи, татари завернули на схід, щоб поліквідувати всі огнища, які моглиб їм колись загрозити на задах. Попустошивши Поволжя й Великий Булгар, вони пішли в Туркестан, щоби в 1236 р. знову загрозити Європі. Тимчасом (1227 р.) помер джінгіз-хан, а його начальна влада над ордами припала його молодшому синові Огодаєві. Старшому синові Батієві (Бату) доручено остаточно покорити Чорномор'я. З Субутасм та іншими членами джінгіз-ханового роду, як Гуюк, Байдак і Менке, з 150 тисячною армією, рушили татари знову на захід. В 1236 р. знищили вони волжську Болгарію, через рік підбили Мюрдву, а там Рязаньщину, Московське князівство, Володимир над Кляземою, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер і Торжок, та зпід Новгороду завернули на південь, де в землі ватичів здобули й вирізали Козельськ. В 1238 доконали до решти половців й завернули на Кавказ, відкіля в 1239 р

пішли вже просто на українські землі. Тут погромили Переяславщину й Чернігівщину та полюбувавшись Києвом, залишили собі його на черговий рік. Українські князі, хоч і бачили, до чого йде, не міняли своєї внутрішньої політики й далі кривавилися в братовбивчій боротьбі за уділи.

Становище Мстислава Мстиславича. Як володар Галичини був Мстислав безвільною куклою в руках боярства. Колиж Андрій угорський заручив свого сина Андрія з дочкою Мстислава, що дав своєму майбутньому зятеві Перемишль, бояри почали отверту боротьбу з Мстиславом. Один з боярських проводирів на дворі Андрія в Перемишлі почав підбивати королевича, щоби він пішов походом на Мстислава й забрав собі Галич. І справді, наприкінці 1226 чи на початку 1227 р. королевич рушив на Галич з помічними полками батька й Лешка краківського.

Мстислав, хоч і скривдив Данила своїм договором з Андрієм угорським, звернувся тепер до нього за допомогою й дістав її. Угорсько-польські війська відбито і якби не Судислав, що намовив Мстислава не розбивати їх цілковито, Галичина булаб уже тоді спекалася угорсько-польської опіки. Що гірше, той сам Судислав намовив Мстислава не гніватися на королевича Андрія, одружити з ним дочку й віддати йому Галичину. Мстислав послухав, дав королевичеві Андрієві Галичину й залишивши за собою тільки Пониззя, пішов у свій степовий Торческ.

Данило, хоч як йому було це Мстиславове рішення неприємне, нічим не виявив свого невдоволення й не перестав шанувати у Мстиславі свого тестя і союзника. Відчув це Мстислав і сповідався перед Данилом: „Сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, що віддав чужинцеві. Це мене Судислав підвів. Але коли буде на це божя воля, я ще піду походом, візьму половців, а ти підеш з своїми полками. Ти візьмеш собі Галич, а я Пониззя“...

Але „божю волю“ вже на це не було. Мстислав занедужав, постригся в черці й у 1228 р. помер. Перед смертю висловив побажання побачитись з Данилом, але один з галицьких бояр Гліб Зеремієвич не допустив до цього.

Смерть Мстислава зразу розв'язала руки Данила, що як ми бачили, весь час старався бути льояльним супроти свого тестя. Тепер уже був Данило безспірним паном усієї Волині й міг узятися за повернення собі Галичини. Свому братові Василькові віддав Данило Берестейщину, сам задержав Володимир. Коли ще в 1225 р. вмірав Мстислав Пересопницький (Німії), то свою луцьку волость і сина Івана доручив Данилові в опіку. Небаром помер Іван Мстиславич і Луччина залишилася при Данилі. Правда, син Інгвара Луцького — Ярослав пробував зайняти Луцьк, але безуспішно. Данило дав йому Перемиль, а всю Луччину й Пересопницьку волость передав братові Василькові в заміну за Берестейщину, що її прилучив до Володимирщини. Поза волинськими волостями Романовичів залишилися тільки дрібні південні окраїни та частина Белзчини в руках неспокійного Олександра.

До створеного ще за Мстислава союзу князів — київського, чернігівського та галицького, ставився Данило доволі байдуже, поки той союз не виступив проти нього в обороні пинських князів, що їм Данило відібрав захоплений в 1227 р. Чорторийськ. Небаром той



Бій чеських і шлезьких лицарів з татарами під Лігніц. [Мініјатура західно-європейського літопису XIII. ст.].

союз розбився. Михайло Чернігівський почав зазіхати на Київ і Галичину з чого вийшла війна з Володимиром Рюриковичем Київським. В зв'язку з тим Володимир задружив з Данилом, а Михайло з Ізяславом Мстиславичем.

Рівночасно по смерті Лешка краківського (1227 р.), що відіграв таку велику роль в досюгочасній галицько-волинській метушні, починається в Польщі княжа міжусобиця. Користають з того сусіди, а між ними й українські князі, що помагають різним польським князям добиватися краківського престолу.

Данило задружив з братом Лешка — Конрадом Мазовецьким й у 1229 р. помагаючи йому, запустився в Польщу так глибоко, „як ніхто з українських князів, крім Володимира Великого“. З свого боку Конрад, не міг відмовити допомогти Данилові.

В 1230 р. вибрався Судислав з військом на Понишзя. Скористав з цього Данило й, не гаючись, пішов на Галич. Один Данилів полк зашахував Судислава, решта війська облягла угорського королевича. Судислав, розбитий на Понишзю, ледви проскочив до Галича, але це не врятувало ні його ні угорського королевича. Мусіли піддатися й тікати на Угорщину. Тут зворохобили проти Данила старшого королевича Белю. Він з'явився під Галичем, але дуже скоро примусили його галичани завернути з поворотом.

Куди грізнішими для Данила, аніж зовнішні вороги, були галицькі бояри. В боротьбі Данила з королевичем, вони станули по його стороні тільки тому, що за Данилом було все галицьке громадянство, але їхня прихильність була нещира. Вони почали провокувати Данила образами, змовлялися на його життя й нарешті висунули проти

нього Олександра Белзького. Данило боронився як міг. Братові Василькові доручив прогнати Олександра з Белза, що втік до своїх однодумців у Перемишль, а сам скликав галичан на віче й запитав громаду, чи може на неї числити. „Ми вірні Бзгові й тобі!“ — відповіли галичани. Спіраючись на підтримку громади, прогнав Данило Олександра з Перемишля. Олександр утік на Угорщину й тут настроїв старого короля Андрія на Данила. В 1232 р. рушили мадярські війська на Галичину. Данила не було в краю. Городські воєводи, що здебільша ворогували проти Данила, піддавали мадярам один город за другим. Засівши в Галичині, пішли мадяри походом на Володимир, але тимчасом Данило вернув до краю й розбив мадярів під Шумськом. З черги поєднувався з Олександром Белзьким і при допомозі Володимира Київського здобув від мадяр Перемишль, та пішов на Галич. В Галичі зорганізувалися Данилові прихильники під провідом боярина Доброслава. Вони вийшли йому назустріч й домогли відвоювати Галичину; сам Галич здався не зрзу. Судислав всмі перемовити на свій бік Олександра Белзького, але тимчасом помер у Галичі королевич Андрій і Судислав мусів тікати з прихильниками на Угорщину. По Олександрі гине телер слух, але галицькі бояри не перестають „коромилити“ проти Данила. Коли тільки Данило рушив з Галича на підмогу Володимирові Київському, бояри підняли бунт і змовившись з Михайлом Чернигівським, не пустили Данила до Галича.

Було це в осени 1235 р. Данило доручив Василькові зібрати військо проти повстанців, а сам подався на Угорщину. Тут він даремне старався забезпечитися від мадярського втручання в галицькі справи. Новий король Беля не захотів мати під своїм боком енергійного Данила й увійшов в переговори з Михайлом Чернигівським.

Союз Данила з австрійським герцогом. Непримирне становище Белі примусило Данила оглянутися за іншим союзником. В боротьбі німецького цесаря Фридриха II з австрійським герцогом Фридрихом Войовничим, бачимо помічні війська Данила й Василька в обозі герцога. Це злякало Белю. Він запросив до себе Данила й Василька та зобов'язався не піддержувати їхніх противників. Та хоч як Данило напружував усі сили, хоч зв'язався з Литвою, перекупив половців, а від німецьких хрестоносців відвоював Дорогичинську землю, Галича не вдалося йому відвоювати. Там засів Михайло Чернигівський, а по його відході до Києва син його Ростислав; з ним перетяглася війна Данила за Галич цілих літ десять. Випробувано в ній усіх засобів, не покидаючись і мирними договорами. Після двох безуспішних походів Михайла й Ростислава на Волинь та двох такихже походів Романовичів на Галич, Данило признав Ростиславові Галич, залишивши собі Перемишль, але перемир'я не тривало довго. Ростислав відобрав Перемишль і війна почалася наново. Данило виждав момент, коли Ростислав пішов проти Литви й рушив на Галич. Галичани кинулися тоді до Данила, мов „почоли до матки“, а бояри, „хоча противні Данилові, не могли вдержати міста“ й, прикинувшись його прихильниками, вийшли йому назустріч „з слізми в очах і з усміхненими обличчями, облизуючи собі губи за пануванням, що втікло від них“, як оповідає прихильний Данилові літописець.

Данило увійшов у місто, в церкві Богородниці сів на престолі свого батька й на знак перемоги заткнув свою хоругву на Німецьких воротах. Ростислав утік на Угорщину, а бояри „припадаючи Данилові

ло ніг, просили в нього ласки: „Завинили ми перед тобою, що прийняли іншого князя“. Данило помилював ворохобників, а скориставши з того, що Михайло втік з Києва перед новою татарською навалою, зайняв Київ і посадив у ньому свого воєводу Дмитра. Небаром вернулися з Угорщини Михайло Чернігівський і Ростислав, та почорилися перед Данилом. Данило дав Михайлові Київ, а Ростиславові Луцьк, але через татарську небезпеку оба вони мусіли користати з гостинності Данила. Небаром і Данилові прийшлося тікати з краю.



Король Данило Романович. [Рисунок Ю. Панькевича].

Друга поява татар на Україні. Пізною осенню 1240 р. вибрався татарський хан Бату на підбій держав південно-східної Європи. Мав на приміті Україну, Польщу й нарешті Угорщину, що дала захист розбитим половцям. З початком грудня станув Бату під Києвом. Пройшовши замерзлий Дніпро, татари оточили місто з усіх боків. „Від рику волів, реву верблюдів й іржання коней не було чути голосу в місті“ занотував літописець. Але очевидна перевага напасників не злякала киян, що їм проводив Данилів воєвода Дмитро. Бату устатив тяжкі обложні машини з боку Лядських воріт. Кількоднева праця машини зрушила стіни. Кияне кинулися обороняти пролім і „треба було бачити, як ламалися списи, як розбивалися щити, як від стріл померкло сонце“ — пише літописець. Татари опанували пролім і змучені боротьбою стали відступати. Скористали з того кияни і окопалися довкола Десятинної церкви. До церкви збіглися жінки з дітьми й майном. Черговий наступ татар привів до катастрофи. Укріплення довкола церкви впали, а сама церква, не витримавши тягару народньої маси на своїх зводах, завалилася. Сталося це 6 грудня 1240 р. Впала будівля Володимира Великого, а з нею разом упала й досюгочасна слава матері українських городів...

Татари спустошили Київ, багато людей перебили, багато забрали в полон; воєвода Дмитро попав ранений у татарську неволю, але татари, в признанні для його хоробрости, дарували йому життя й прийняли до ханового двора. На українських князів упав смертельний жах. Данило втік на Шлеськ, Михайло з сином на Мазовше, Лев Данилович на Угорщину. Й нікому було боронити предківських огнищ.

Розгромивши Київ, пішов Бату далі на південний захід. Під Колодяжином уставив дванацять обложних машин, але взяти міста не зміг. Зате зайняв Кам'янець на Случі й Ізяславль на Горині. В дальшому поході оперлися татарам Данилів і Крем'янець. Взятю й страшно спліндровано Володимир Волинський, де по словам літописця не залишилося ні живої душі, а церкви були завалені трупами. Нарешті впав Галич „і багато огородів, що їм нема числа“.

В лютому 1241 р. гуляли татари по Галичині, заганняючись на Польщу, Шлезьк та Моравію. Головна сила перейшла тимчасом крізь „Руські Ворота“ в Карпатах на Угорщину. Тут вони поєдналися з другою кольною татарських військ, що прямувала на Угорщину з чорноморських степів крізь Роднянський провал на Семигород. Коли татари перейшли на Угорщину, українські князі вернулися до своїх волостей і, якби нічого не сталося, почали дальшу міжусобицю.

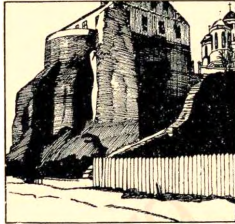
На Угорщині пробув Бату до 1242 р. й був би тут забарився довше, а може й посунув далі на західню Європу, якби не смерть головного хана Огодая, по якому надіявся Бату дістати головний ханат. Весною 1242 р. бачимо вже Батія в поворотному поході через Галичину і Волинь. Татари спішилися й тільки пліндрували землі по дорозі, але укріплених городів не брали. Завдяки тому Данило втримався на Волині, Михайло в Києві а Ростислав у Чернигові.

Тут Ростислав не кидав далі думки про Галич. Правда, як тільки Данило з Васильком рушили проти нього, Ростислав утік з Галича, а разом з ним пішли неприхильні Данилові бояри та єпископ Артемій. Подібно придушив Данило бунт перемишлян, яким проводив насланий Ростиславом рязанський князь Константин та місцевий владика. Ростислав не дав за вигране й zorganizував ще один похід проти Даннла, але наштохвнувшись по дорозі на татар, що верталися на схід, утік на Угорщину.

Боярська сваволя. За цілий час боротьби князів за Галич, справжня влада опинилася в руках боярської верхівки. „Галицькі бояри — пише літописець — називали Данила своїм князем, але самі держали всю землю. Доброслав Судич, попів унук, розпанаюшився мов князь і грабив усю землю. Без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв усе Пониззя. А Григорій Василевч хотів собі загорнути все перемишське Підгір'я. І була в землі велика метушня й грабж від них. Коли Данило дізнався про те, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава й сказав боярам: „Я вам князь, а ви мене не слухаєте, грабуєте всю землю. Я тобі Доброславе заборонив приймати в службу чернигівських бояр, а казав роздавати волости галицьким боярам, а коломийську сіль звелів задержати для мене“. Доброслав сказав на те: „Добре“. Але тимчасом, коли Яків сидів у нього, прийшов Лазар Домажирич і Івор Молибожич, два беззаконники з роду смердів і поклонилися Доброславу до землі. Яків здивувався й запитав — чого вони кланяються. „Я дав їм Коломию“ — сказав Доброслав. Яків сказав: „Якже ти міг, без княжого дозволу, дати їм Коломию? Чейже великі князі мають Коломию на утримання дружинників, з ті не гідні мати й власної батьківщини. Але Доброслав тільки засміявся й сказав: „Що маю на те сказати?“ Не мав „що на те сказати“ й Данило, якому боярська сваволя виростала понад голову.

Тимчасом Ростислав, що втік перед татарами на Угорщину, вів прихилити до себе короля Белю, що не тільки одружив його з своєю

дочкою, але й дав йому велику військову допомогу. Під Перемишлем набрав Ростислав багато селян і з ними зустрівся під Січницею з передовими полками Данила. Зразу Ростислав переміг, але коли проти нього рушив сам Данило, Ростислав утік назад на Угорщину, щоби в 1245 р. виправитися з свіжими угорськими й польськими військами проти Данила.



Руїни башти в Острозі на Волині.

Бій під Ярославом. Почувши про новий похід Ростислава, Данило вислав частину війська з дворським Андрієм під обложеної Ярослав, а відтак пішов сам з головними силами і Васильком. Прийшло до бою під Ярославом; блискуча перемога Данила раз на все закріпила становище Романовичів, як неподільних володарів Галицько-Волинської Держави.

По словам літописця, Ростислав, ще заки виступив до бою, нахвалювався перед своїми, що якби він побачив де Василька чи Данила, зараз би наскочив на них: „Хочби з десятма воями, а поїхав би на них!“ Але Ростиславові не суджено було перемогти. Для піддержання духа в рядах, він улаштував перед битвою лицарський турнір. В двобою з якимсь Воршем упав під Ростиславом кінь, він викрутив собі рамя й „це знамення було йому не на добро“... як пророчить літописець. Зате куди краще „знамення“ показалося військам Романовичів. Коли вони підіхали до Сяну й позіскакували з коней, щоби одягати на себе зброю, „налетіло хмарою багато вітрів та круків; вірли клетотіли й плавали та кидалися в повітрі як ніколи передтим; і це знамення було добре“.

Попереду Данилових полків виступили половці. Вони заскочили стада Ростиславового війська без охорони, але не маючи на те приказу Данила, не рушили обозу противника. За половцями посувалися полки Данила й Василька. Був тут теж маленький Лев Данилович, під опікою хороброго бязрина Василька. Почав бій дворський Данила Андрій. Він вирвався попереду, натискаючи списами. „Зломилися списи і був гук, як від грому. З обох боків упало багато людей з коней і згнуло, багато теж було ранених від сильного удару списів“. Вже почав Дворський знемагатн, але Данило післав йому свіжий відділ на підмогу й він не віддав позиції. Тимчасом поляки наперли на полк Василька, а мадари, з „гордим“ Филею на чолі станули в запасі; Філя насміхався з військ Романовичів: „Русь скорі до удару, але треба тільки витримати їх натиск, бо вони невитривалі на довгу битву“.

Недовго вдержався Філя в запасі. На нього наскочив сам Данило й примусив до битви. Був момент, у якому Данило ледви вирвався з малярських рук, але він скоро добувся з небезпечного місця, й ударивши якогось мадаря списом, збив його з коня й убив на місці. Маленький Лев теж зламав свого списа об самого воєводу

Филю. Данило впорядкував свій полк і натиснув на Филю з силою, що її мадяри не витримали. Розбиті почали тікати, а Данило захопив хоругвов Филі й тутже роздер її надвоє. В погоні через глибокий яр Филімові війська товкли мадярів без милосердя.

Негірше справився й Василько з поляками. Хоч як вони нахвалялися прогнати українські війська „на великі броди“, хоч як грімко співали „кірієлєйзон“, то Василько розбив їх, а Данило міг, по своїй перемозі над мадярами, тільки слідкувати за хоругвою Василька, що гнала за поляками.

Небаром поле опустіло. Герої дня — Данило і Василько при- станули на могилі під містом й дивилися, як їхні війська кінчають во- рогів. Привели до них і самого Филю. А хоч як він тепер складався, Данило не витерпів і абиw його власною рукою. Забагато бо лиха накоїв той мадяр українській землі. Згинув теж „лихий ворохобник землі“ боярин Володислав, що накладав з мадярами.

До півночі тривав ще гамір і суєтня на побєвищі. Одні одних шукали. Потім побідники вернулися до Холму.

Ярославська битва була останньою перемогою Романовичів у бо- ротьбі за цілість Галицько-Володимирської Держави. Смерть „гордого“ Филі стала символом перемоги над зовнішнім ворогом так само, як смерть боярського ватажка Володислава була осторогою для бо- ярської тічни, що вже закінчила свою ролю.

Татарщина. Вернувшись з Угорщини, татари не відплили в азійські кочовища, але розбили свої похідні шатра над долішньою Волгою й відтіля рішили кермувати справами покорених країв та народів. Нагнавши всім жаху й погрожуючи новими походами, вони залякали своїх безпосередніх сусідів тим легче, що західня Європа не мала ні сили ні належного розуміння, щоби протиставити себе монгольській небезпеці. Європейські лицарі здобувалися на далекі й виснажні походи до Святої Землі, але безпосередньої небезпеки не розуміли.

Один з перших поклонився татарам суздальський князь Ярослав (1243 р.) За ним потяглися „до татар по свою отчину“ й інші москов- ські князики; не минула лиха доля й Михайла Чернигівського. Він вибрався в орду за „ярликом“, тобто ханським потвердженням на чер- нигівському столі, але тут довелося йому наложити головою. Татари зажадали, щоби він, на знак очищення від лихих думок, пройшов по- між два вогні та щоби поклонився опікунчим духам ханської рідні. Михайло відмовився й зате заплатив життям, разом з своїм боярином Федором. Оба вони згинувu під п'ястуками й чобітьми ханського окруження...

Перемога під Ярославом запевнила Романовичам безспірне во- лодіння над галицько-волинськими землями й забезпечувала рішачий вплив на загально-українську політику. Данило обняв Галичину, Ва- силько Волинь, але обі області були об'єднані в спільному держав- ному організмі, що якийсь час не відчував навіть прикрих наслідків татарської зверхності. Але прийшов і на Данила Романовича час, коли він почув від татарського посла страшні слова: „Дай Галич!“ Гордний син великого Романа дуже скоро зрозумів, що спротив не здатись інакше й приведе нову руїну на край. „Данило дуже тим за- журився, бо не укріпив ще своєї землі городами й порадившись з бра- том, сказав: „Не дам половини моєї отчини, але піду сам до Батія“.

26 жовтня 1245 р. виїхав Данило в Орду. По дорозі вступив до

Видубицького монастиря під Києвом і звелів відслужити Богослужбу за успіх своєї принижуючої подорожі. В Орді стрінули Данила з особливою прихильністю. Правда, подали йому напиться кумису, не зберегли від різних дворських церемоній, але пошанували в ньому схиливого войовника й великого державника. Татарам імпонував такий вазаль. Але татарські візливості не раздували ні Данила, ані не зводили літописця. „Данило Романович — пише літописець — великий князь, що разом з братом володів Києвом, Володимиром, Галичем й іншими землями, тепер навколішках, називається холопом, що від нього вимагають дані, незевний життя, мусить вислухувати погрози...“ Та дарма. Три тижні гостював Данило у Батія й вернувся додому з ханським подтвердженням на Галичину. „Вернувся у



Ікона Вишгородської Богородиці, що її забрав Андрій Боголюбський до Володимира над Клязмою.

свою землю, зустрів його брат, удвєх плакали над образою Данила, але ще більше раділи тим, що вернув живий*.

Очевидно, Данило не корився перед татарами щиро. Татарську доброзичливість прийняв як зневагу, закусив зуби й ждав тільки моменту, коли зможе випростатися на весь ріст. Не тільки ждав його, але й усіми силами й засобами старався його приспішити. Безпосередно по своєму повероті від татар почав Данило „будувати городи проти безбожних татар“ та шукати проти них союзників у західній Європі. Рівночасно не вагався використовувати татарську протекцію над собою там, де того вимагала потреба.

В першу чергу змінив своє відношення до Данила мадярський король Беля, що зараз таки запропонував йому союз, закріплений подружжям королівської дочки Константії з Львом Даниловичем. Ростислава Михайловича, що його дотепер підтримував проти Данила, усунув Беля цілком з політичного овиду, давши йому банство в Слявонії а потім у Мачві. Правда, Данило, не дуже тепер і спішився на дружбу

з Угорщиною, що воювала проти його австрійського союзника. До остаточної згоди, то є подружжя Льва Даниловича з угорською королевою й повороту мадярських бранців зпід Ярослава, прийшло шойно в 1247 р.

Зв'язки з папою. Підчас побуту Данила в Орді переїздив через Волинь до татар, папський легат Пляно Карпіні. В 1246 р. він гостював у Василька й старався приєднати його до унії. Василько, при всій своїй привітності й гостинності для папського посла, не відповів йому нічого обов'язкового, вимовляючися неprisутністю Данила. Але проворний Карпіні подбав про те, щоби зустрітися з Данилом підчас його повороту з Орди й використати його пригноблення для своєї унійної акції. Данило не відкинув пропозиції. Навпаки, роблячи папському легатові надію на можливість прийняття унії української церкви з римським престолом, сам думав про можливість загально-європейського хрестоносного походу проти татар. І Данило і легат говорили двома різними мовами, але ні один ні другий не виключав можливості порозуміння, з очевидною користю для обох сторін.

Коли літом 1247 р. вертався Карпіні з Орди, він не забув відвідати Романовичів, щоби довідатися, що його вступні переговори попали на пригожий ґрунт: Романовичі вже почали з папою листуватись. Правда, те до чого змагав папа, не вповні покривалося з тим, чого хотів Данило. Папа мав на приміті церковні справи, в Данила була на першому пляні політика; й тому так важко було їм порозумітись, а потім так легко розійтись. В грамоті з 3 травня 1246 року писав папа, що він приймає „руського короля“ під покров св. Петра, а його ворогам загрожує гнівом божим і своїм. Але про протитатарську інтервенцію західньо-європейських держав не говорить ані та ані інша грамота папи. Не диво, що коли Карпіні, вертаючись з Орди, відвідав Романовичів удруге (1247), то вони мали час отрястися з рожевих сподівань, що їх зв'язували з папою. І тому мусів Карпіні вжити свого запасу красомовства й аргументації, щоби привести Романовичів до нових зв'язків з папою.

І справді з 1247—8 рр. маємо знову цілу низку папських грамот до Романовичів, що в них, крім церковних питань, порушені й політичні; в першу чергу справи майбутньої боротьби з татарами. Але Данило дуже скоро зрозумів, що „меч св. Петра“, такий грізний в католицькій Європі, не спасе його перед азійською небезпекною й тому знову закинув переписку з папою; відновив її шойно по чотирьох роках, під впливом угорського короля. Тепер (1253) пробував папа здобутися на рішучий крок у користь Данила й проголосив хрестоносний, протитатарський похід, закликаючи до нього лицарів Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Та заклик папи прогомів без успіху. Ніхто й не ворухнувся.

Коронація Данила. Вже при перших спробах Данила зв'язатися з Римом, папа не полінувався запропонувати йому королівської корони. Але Данило дуже довго відмовлявся від тої почеси. По перше, не прив'язував надзвичайної ваги до пустого титулу, а по друге не хотів дразнити татар у пору, коли папа, разом з короною, не міг йому дати воєнної допомоги. Але папа дивився на ті справи інакше й вислав до Данила свого делегата Опіона з короною. Довго їздив Опіон за Данилом, поки його не намовив. Остаточно Данило при-

няв корону й коронувався в пограничному Дорогичині (1253), але зробив це тихо й безгласно, наче між іншими, під час одного із своїх багатьох походів на ятвягів. Ждучи на підмогу папи проти татар, Данило не спішився з запровадженням єдності української церкви з римським престолом і це викликало обурення папи. В грамоті з 1257 р. папа закидає Данилові недотримання умови й рівночасно закликає католицьких володарів силою примусити Данила до унійної релігії. Але цей заклик папи не мав більших успіхів, як йогож такий маніфест з 1253 р. про хрестоносний похід католицьких володарів проти татар. Як тоді, так і тепер ніхто й пальцем не рушив, а Данило порвав остаточно з Римом.



Головний вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичі, збудованої в княжих часах.

Боротьба за наслідство по Бабенбергах. По союзникові Данила, австрійському герцогові Фридрихові II Войновичому, що був останнім з роду Бабенбергів, залишилася одна тільки братаниця Гертруда. Герцогство Австрії обняв її чоловік Герман. Та небаром Герман помер і австрійські барони закликали на престіл чеського королевича Отокара, що проти нього виступив угорський король Беля разом з королем Данилом. За ціну пограничних австрійських земель, згодився Беля одружити Гертруду Австрійську з сином Данила Романом і допомогти йому здобути й удержати австрійський престіл.

Весною 1252 р. відбулося подружжя Романа з Гертрудою а рівночасно почалася широко zakresna кампанія за австрійський престіл. Але угорсько-українська коаліція не видержала проби. Беля, захопивши австрійське пограниччя, підпомагав Романа Даниловича нещиро. Роман залишився майже сам у боротьбі з Отокаром і, не хочачи піти з ним на угоду, був примушений тікати з обложеного Гімбурга. Данило, занятий татарською небезпекою, не міг як слід підтримати сина й на тому закінчилася його смілива спроба заволодіти австрійським престолом. Далі Роман закинув думку не тільки про Австрію, але і про свою жінку Гертруду, перейшов на Литву, одружився з дочкою князя Гліба Волковийського і так зійшов з ширшого політичного обрїю.

Люблинська земля. Помагаючи Конрадові Мазовецькому в його боротьбі з Болеславом Соромливим, Данило загорнув собі Люблинську землю. Для оборони Люблина від заходу збудував Данило славну люблинську вежу й зміцнив укріплення, але небаром віддав усе добровільно за ціну добрих взаємин з Польщею. Маючи на оці татарську небезпеку, Данило дорожив зв'язками з польськими князями. Вони

не попусувалися навіть у 1259 р. коли галицько-волинські князі, примусені татарами, пішли з ними походом на Польщу.

Литва. Ще за Романа Мстиславича Великого почали непокоїти волинське пограниччя литовські племена ятвягів. Але Роман приборкав їх скоро, та як ми знаємо „орав Литвою“. Та зараз по його смерті Литва знову підняла голову. Правда, в 1219 р. заключено у Володимирі литовсько-українську угоду, але вона не перешкоджала поодиноким, незорганізованим литовським племенам непокоїти українські землі. Особливо докучали ятвяги й проти них мусів Данило організувати союз з мазовецькими князями та орденом хрестоносців.

Коли у 30-их рр. XIII ст. литовський князь Мендовг зорганізував першу литовську державу, Данило заключив з ним перемир'я. За ціну вільної руки в боротьбі з ятвягами, Данило підтримував до якогось часу державно-творчі зусилля Мендовга. Але небаром побачив, що Мендовг виростає йому понад голову й починає погрожувати Галицько-Волинській Державі як цілості. Тоді Данило зірвав союз з Мендовгом і зв'язавшись з деякими литовськими племенами, що не визнавали Мендовга, та з хрестоносцями, почав з ним боротьбу. Боротьба тривала недовго і обмежилася до кількох походів Данила на т. зв. Чорну Русь і, відстрашивши Мендовга від посягань на українські землі, закінчилася в 1254 р. новим українсько-литовським перемир'ям. Тоді то Роман Данилович дістав волости на Білій Русі, а Шварно Данилович зручився з дочкою Мендовга. Межі держави Романовичів поширилися тепер далеко на захід і північ, Литва почала входити в круг українського, культурно-політичного впливу.

Проглянувши це Мендовг, відібрав Романові його білоруські волости а відтак аж до смерти не перестав непокоїти українських земель. В боротьбі з Мендовгом гине (1256 р.) кандидат на австрійський престол Роман Данилович.

„Татарські люди“. Вернувши (1246 р.) від Орди, Данило не кидав ні на хвилю думки про остаточну розправу з татарською язвою. Поки міг подумати про отверту боротьбу з татарами, Данило взявся в першу чергу знищити т. зв. „татарських людей“, себто українські громади, що вилізли з-під княжої влади й піддалися під безпосередню татарську зверхність. Перед у тому „татарофільському“ русі вели т. зв. болоховці, українське племя з деякою примішкою турської (чорно-клубуцької) крові, що жило у верхньому байсені Случі, Горні й Боге, на східному пограниччю Волині. Болоховці, хоч і займалися хліборобством, всеж таки мали в своєму побуті чимало кочівницьких ознак, заодно бунтувалися проти князів, підпомагали опозицію проти них, а як тільки з'явилися на Україні татари, перейшли на їх бік. Вони, як каже літописець „сіяли для татар просо й пшеницю“ і не визнавали Данила за свого зверхника. Під погубним впливом болоховців оставали деякі чистоукраїнські громади на Київщині та Поділлі, що теж воліли платити дань азійським найзидникам, аніж коритися рідній владі й нести на собі обов'язки оборони краю перед ворогом. Не диво, що проти них звернувся Данило й почав їх безпощадно винищувати. Він ходив кількома походами проти болоховців й інших „татарських людей“, палив їх села, „розкопував їхні грєблі“ й забирив у неволю й взагалі поводився з ними, як з ворогами і зрадниками рідного краю.



Нараменник княжої доби, кайдений в Молотові, у Галичині.

Не могло це подобатися татарам і вони почали війну з Данилом. Тогочасний ватажок татарської орди Куремса ходив кількома наворотами на Волинь і Поділля, але не міг багато вдіяти. Тоді на його місце прийшов до Орди Бурундай (1259 р.), що рішив, не вступаючи з Романовичами в отверту війну, звязати їхні сили. Виправляючись на Литву, Бурундай закликав з собою Романовичів, як своїх „мирників”. Данило вислав Василька, що мусів помагати татарам громити своїх союзників... Зчерги виступив Бурундай проти Польщі й станувши на волинській межі, післав по Романовичів. Данило знову не поїхав, але вислав Василька і свого сина Льва. Бурундай зустрів їх криком і лайкою та зажадав, щоби вони понищили укріплення, що їх поставили „проти безбожних татар”. Князі, не бачучи виходу, розкинули укріплення Кремянця, Луцька, Данилова, Стожка й наймолодшого Львова. По дорозі розкинув Бурундай укріплення Володимира Волинського та підступив під Холм. Місто було міцно укріплене й не піддалося. Татари пішли в Польщу й дуже її понищили.

В той спосіб Бурундай, ніби й не воюючи з Романовичами, досяг свого: мрія Данила про остаточну розправу з татарами розвіялася. Надії на папу й західньо-європейську допомогу пропали, а одиноке протитатарське забороло — городи, що їх тільки Данило набудував, лежали тепер у руновищах. Не пережив цього великий князь, захворів і 1264 р. помер у Холмі, де його й поховали.

Характеристика короля Данила Романовича. „Цей князь — пише літописець — був князь добрий, хоробрий і мудрий; збудував багато городів і храмів та прибрав їх різними окрасами. Головнож вславився своїм братолобям з Васильком. Був другим по Соломоні”...

Український історик Микола Костомарів, характеризує Данила словами: „Доля цього князя мала в собі щось трагічного. Досяг він багато такого, чого не досяг ніюдин з українських князів, та ще серед такого напруження, що інший не переніс би. Майже вся Україна, весь край заселений українським племенем, опинився під його владою. Але не астигнувши визволитися зпід татарського ярма, Данило не залишив запоруки самостійності своїй державі на майбутнє. У відносинах до своїх західніх сусідів, як взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завсіди відважний, неустрашимий, великодушний і добрий, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо ні сліду хитрощів, навіть тих, що їх уживає людина, аби

недати себе обдурити. Цей князь був повною протилежністю хитрих князів Московщини, що від батьків переняли політику хитрощів та насильств і звикли не розбіратися в засобах для досягнення мети. Постать Данила так і залишилася благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій історії княжої України*.

Лицарськість, витривалість, ріжносторонність і рухливість признає Данилові й Михайло Грушевський, що нарівні з Костомаровим, закидає йому брак політичного хисту: „Його дипломатія була безладна, його політика проти татар короткозора, непевна й доривочна“.

Зате Степан Томашівський бачить у Данилі „одну з найідеалістичніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний, гуманний, а при тому енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального, громадського розвитку. Невдачі не зменшують його вартости, бо приходилося йому працювати в надзвичайно трудних умовах, куди трудніших, як мав їх його батько“...

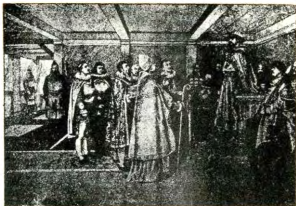
В сузір'ї великих, опікунчих духів княжої України, поруч Святослава Завойовника, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й Романа Мстиславича, був король Данило Романович рівнорядною величиною, дарма, що високо трагічною, бо... останньою.

Король-будівничий. Упокорення, що його зазнав Данило й вічна тривога від татар, примусила далекого володаря подумати про забезпечення краю цілим рядом городів-твердинь. Крім стриму татарській навалі мали вони служити захистом для культурно-господарської розбудови краю. Так повстав Данилів, Холм, Львів та інші городи. В порівнанні з давнішими деревляними городами, будувалися нові міста здебільша з каміння й приспособлювалися до нових вимог воєнної техніки. Про те як вони будувалися, поучає нас галицько-волинський літописець, що доволі докладно описує нам закладний й розбудову Холму.

На місці, що його Данило визнав пригожим для будови городу, не було, мабуть, ніякої оселі. Довколичні люди звали його „холмом“ і ця назва перейшла на „малий городок“, що його збудував тут Данило в 1237 р. Річка Угорка з маленьким допливом і багністими берегами, впарі з високим положенням, скріплювали природну оборонність городка. Данило тільки використовує пригоже положення й будує стіни з „заборолами“, ставить на них „пороки“ й „самостріли“, а посередині городка ставить, високу на 15 ліктів, муровану вежу з деревляним верхом. З неї було видно й можна було стріляти далеко поза місто. Тутже прокопав Данило 35-сяжневу криницю для залоги. Недалеко городка збудував Данило ще 12-ліктеву сторожну башту („будильницю“) украшену двоголовим вірлом, вирізьбленим з каміння. Руїни тієї вежі Данила збереглися щасливо до нині, разом з руїнами другої, незгаданої літописцем вежі біля нин. села Столпя.

Зчасом поширив Данило Холм і побудував у ньому собор св. Івана Золотоустого, що по словам літописця, був справжнім архитвором тогочасного, західньо-українського будівництва. Баню собору двигали чотири луки, сперті на стовпах, закінчених різьбленими в камені, людськими головами. Вітарний лук спірався на двох одноцільних ко-

льонах, склепіння пресвітерії було розмальоване золотими зорями по синьому полі. Два входи до церкви, від заходу й півночі, були пишно різьблені в білому галицькому й зеленому холмському камені. Над входами були різьблені постаті Христа та св. Івана. Всю різьбарську окрасу собору виконав різьбар Авдій. Долівка в церкві була кладена в шахівницю, з мідяних і олов'яних плит, що вигладжені, блищали мов зеркало. На вікнах були



Послухання папського легата в короля Данила.

„римські скла“, себто різноколірові вітражі, а ікони, що красувалися в соборі, були привезені з Києва, Овруча та інших українських міст. З Києва привезено теж дзвони та церковні книги.

Крім святойванського собору, побудував ще Данило в Холмі церкву Трійці, Богородиці та Кузьми й Дам'яна. Довкола холмського замку розвів Данило парк.

В 1255 р. Холм погорів. Почалася пожежа від якоїсь „окавнної баби“, а була така велика, що її заграву бачили аж у Львові. Але Данило не зневірився й зараз таки приступив до відбудови. Обновив собор Івана та церкву Трійці, а навіть збудував нову церкву Богородиці. Перед її царськими ворітьми поставив Данило прегарну чашу-хрещальницю, що її привіз з Угорщини. Чаша „була різьблена з подивугідним майстерством“ й мала вінок з різьблених, гадючих голов.

Для того, щоби розвести життя, промисл і торгівлю в місті, почав Данило закликати до Холму „німців, іноземців і ляхів“. Крім того тікали сюди знад Дніпра „сідельники, лучники, сагайдачники, ковалі, золотарі“ й інші ремісники. „І було життя й наповнило довкола городу двори, поля і села“.

Подібно, хоч може з меншим накладом коштів і дбайливості будувався тодіж таки Львів. Почав його будувати Данило, що в честь свого сина назвав його Львсом, а закінчив, під організаційним оглядом, сам Лев Данилович.

Василько Романович. Смерть Данила передала керму державних і династичних справ у руки його брата, володимирського князя Василька Романовича. Весь час життя й діяльності Данила, ховався Василько в тіні. Не висунувся на перший план і тепер, дарма, що в ньому шанували свого „отця й господина“ не тільки найближчі свояки, але й посвоячені з Романовичами сусіди й союзники. Небаром (1270 р.) помер Василько, передавши Волинь своєму самотньому синові Володимирові. Тепер перейшла керма галицько-волинської політики в руки енергійного й підприємчого сина короля Данила — Льва.

Лев Данилович. Найстарший з Даниловичів — Лев, дістав по батькові Галич і Перемишль, Мстислав Тербовлю, наймолодший

Шварно засів у Холмщині та Белзчині, а крім того дістав від литовського князя Войшелка ті білоруські волости, що в них княжив, покійний уже, Роман Данилович.

Сильна особистість і жадоба влади, що її виявив Лев Данилович, дуже скоро сколихнула родинною гармонією, що панувала поміж Романовичами. Непомітно створилися два табори — в одному залишився сам Лев, а проти нього станув дядько Василько з сином Володимиром та Мстислав і Шварно Даниловичі. Колиж помер Василько й Волинь отинилася в руках Володимира, формальний дотепер розділ поміж Галичиною і Волинню, стався дійсним. Галицько-Волинська Держава, на довго перестала бути суцільним, державним організмом.

На щастя, вплив Льва Даниловича на хід західно-української політики був настільки сильний, що про можливість справжнього розвалу не могло бути мови. Бо Лев був невідродним сином Данила й внуком Романа. А хоч і недорівнював їм у всіх напрямках, хоча літописець, задивлений в світлу постать Данила, не так совісно підмічує його прикмети й успіхи, маючи завжди отворені очі на його промахи, Лев був, у цілому, небуденною історичною постаттю.

«Це була замітна особистість — каже Томашівський — але іншого покрою, аніж батько й дядько. Його енергія була злучена з пристрасною вдачею, політична амбіція переходила в безоглядність, лицарськість з нахилом до воєнної наживи. Але при всьому тому, Лев мав великий воєнний і політичний талант.»

Смерть Войшелка. Коли син литовського князя Мендовга Войшелк, покняживши в своїх білоруських волостях (1264—1267) пішов спасати душу в монастир, а свої землі передав Шварнові Даниловичеві, Лев запалав гнівом і жаждою відплати.

«Під той час — оповідає літописець — прислав Лев до Василька посла з такими словами: „Хотів би я зійтись з тобою, аби притім був і Войшелк“. Василько післяв по Войшелка на страсному тижні, кажучи таке: „Прислав до мене Лев, аби ми разом зіхалися, а ти не бійся нічого“. Войшелк боявся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку приїхав у світлий тиждень до Володимира й пристанув у монастирі св. Михайла Великого. Німець Мархолд запросив до себе всіх князів — Василька, Льва і Войшелка на обід. Почали пити й веселитися. Напившись, поїхав Василько додому спати, а Войшелк вернувся до монастиря. Сюди приїхав за ним Лев і почав говорити Войшелкові: „Куме, напиймося по чаші вина!“ Й почали пити. А діявол, що ніколи не хоче добра людському родові, вложив у серце Львові, щоби він убив Войшелка з зависти за литовську землю, що її дістав брат Шварно, а не він»...

Злочин dokonаний Львом з надуми чи на підпитку, остався таки злочиним і грубим політичним промахом. Вигляди на трикратне приєднання білоруських земель до Галицько-Волинської Держави пропали. Сам Шварно „княжив літ небагато“ (1267—1269) а по його смерті загорнував Войшелкові волости великий князь Литви Тройден. Він заприязнився зразу з Львом Даниловичем проти Володимира Васильковича, але згодом почав ворогувати з обома. Знаємо, що Лев кілька разів воював Литву, чи то сам чи напускаючи на неї татар (1273, 1275, 1277). Але поза остаточним приборканням ятвягів, що його пересів Лев спільно з Володимиром Васильковичем, не досяг він більших успіхів на Литві.



Т. зв. «Горянська ротунда», церковна будівля XII. ст. на Закарпаттю.

Краківський престіл і Люблинська земля. По смерті Болеслава, останнього з краківської лінії роду Казимира Справедливого, сягнув по краківський престіл Лев Данилович. А коли польські вельможі обрали собі князем Лешка Чорного з мазовецької лінії, Лев пішов з ханом Ногаєм, Васильком і Мстиславом на Польщу.

Виправа Льва Даниловича по краківську корону не вдалася. Українсько-татарські війська розбрилися загонами по Польщі, а перемага Лешка Чорного під Госліцями примусила Льва завернути до дому з великими витратами й «неславою».

Відтепер, аж до смерті Лешка (1283) не втихає польсько-українська війна. Лешко раз-у-раз нападає, грабить і вирізує пограничні українські міста й села (Переворськ, Щекарів, села над р. Кросною), а Лев з свого боку відплачує йому подібними походами; улаштовує їх сам, або з татарами спільно. Татари, хоч і «союзники» Льва, скільки разів проходять українськими землями на Польщу, пліндрують їх і граблять, як колись половці, помагаючи претендентам на київський стіл, грабили землі Придніпряв.

Так було підчас походу татар на Польщу в 1286 р. Йдучи попри Володимир, татари «чинили велике насилля в городі й пограбили незлічиму силу товару й коней, а залишивши частину свого війська на прожиток, зробили пустою всю Володимирську землю». Подібне діялося під Львовом, де простояли татари два тижні: «Стояли на Львовій землі, кормилися не воюючи, але з городу не давали вийти по харчі. А хто тільки виїхав з міста, того вбивали або забирали

в неволю, а декого обдирали й пускали нагого; люди вмірали з холоду, бо зима була люта*.

Смерть Лешка розкрила перед Львом нові вигляди на завоювання Люблинщини. Зразу виразляє на Люблин свого сина Юрія, а коли він вернувся з нічим, Лев пішов сам і прилучив Люблинщину до своїх волостей.

Був це, як зауважує Грушевський, останній акт переваги України над Польщею, остання успішна спроба української експансії на захід.

Рівночасно з захопленням Люблинщини, що пробула під українською владою до 1302 р., Лев устрів у боротьбу за краківський стіл, підтримуючи кандидатуру Болеслава Земовитовича. В 1289 р. бачимо війська Льва під Краковом, а по безуспішній його облозі на Шлеську, відійшла вернувся Лев з величезною воєнною добычю. При нагоді того походу заключив Лев союз з королем Вячеславом чеським, що йому, за невтручання в справи Люблинщини обіцяв помагати при стараннях за краківський престіл.

Здобутки на Закарпатті. Вміраючи залишив Данило своїм наслідникам приятні звязки з Угорщиною. Угорський король Стефан, поміж своїми союзниками вичисляв і „зятя нашого Льва, руського князя, брата його Мстислава та Володимира, сина Василька, князів руських“. Але Лев недовго витримав у приятних взаєминах з мадярами. Десь наприкінці 70-их рр. військо Льва пішло походом далеко поза Карпати й понищило землі верхньої Тиси. Тоді то присєднав Лев до своїх волостей частину українського Закарпаття. В грамоті з 1299 р. наджупан берегської столиці Григорій титулується „урядником Льва, князя українського“. Як широко простягалася і як довго тривала українська влада на Закарпатті не знаємо певно. Ще в 1320 р. належав до українських князів неозначений ближче замок „Маск“.

Зв'язки з татарами. В протилежності до політики свого батька й у супереч громадській opinii, Лев Данилович підтримував дружні зв'язки з татарами. Користувався заєдно їхньою підмогою і разом з ними ходив походами на Литву (1277), Угорщину (1285) та Польщу (1286). Правда Золота Орда, знеможена внутрішніми міжусобицями не була вже така грізна, як колись, хоч давалася в знаки так своїм „союзникам“ як і ворогам, коли вже про колішню її загрозу цілій Європі не було мови. Тому „зверхности“ татарського ватажка Ногай над українськими князями не слід розуміти дослівно. Підчеркувана літописцем „татарська неволя“ князів, обмежувалася тепер більше до форми, до того церемоніального виходження назустріч татарам „з напитками й дарунками“, а самої істоти залежності не охоплювала. Навіть тоді, як татари закликали українських князів до походу на їхніх сусідів, робили це дуже оглядно і старалися підкреслити, що похід відбувається в інтересі самих таких українських князів. Так прим. коли Ногай шле військо на Литву, то до українських князів переказує: „Ви все жалуетесь передімною на Литву, тому посилаю військо з воєводою Мамшієм — підіть собі з ним на своїх ворогів“. Так само не платили українські князі татарам постійної данини, як це робили князі Поволжя. В цілому „татарська неволя“ була радше союзом і не сягала глибоко в умови українського життя та політики.

Володимир Василькович. В рівній мірі, як Лев був невідродним сином енергійного Данила, син другого Романовича Володимир Василькович, теж не відбіг від свого батька. Спокійний, лагідний, хоч завзятий, більш зацікавлений культурними справами й позагробовим життям, аніж політикою, ховався в тіні Льва, як колись його батько не вихилявся зпоза тіни Данила. Таким уже вдався з роду, а крім того тяжко хворів. У нього був рак долішньої щоти.

Літописець, що відноситься до Володимира Васильковича з особливою прихильністю, малює нам його як великого покровителя освіти й мистецтва, що не тільки підтримував культурний рух того часу, але й сам писав та ілюмував богослужбові книги.

«Він вмів ясно говорити про книжні справи, був книжник і великий філософ, якого не було перед ним у цілій землі й по ньому не буде. Він розумів минуле й передбачував майбутнє, а при тому був зручний ловець, відважний, але тихий і смирний, незлобний, щирий, нехапчивий, ненавидів брехні й злодіяства, не пив від молодих літ, любив усіх а головню своїх братів, а присяги беріг з усією щирістю й правдою».

«Був високий ростом, широкий у плечах, гарний з обличчя, волься мав русяве, кучеряве, а бороду стриг. Руки і ноги мав гарні, але спідню губу мав грубу й говорив грубо».



Князь Лев Данилович.

Покорення ятвягів. Мабуть одним з воєнно-політичних досягнень Володимира Васильковича було остаточне приборкання ятвягів, доконане ним разом із Львом Даниловичем. В 1273-4 рр. ятвяги були вже цілком розбиті й приборкані, а в 1279 р. звернулися до Володимира за... хлібом: Господине, княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, надіючися на Бога і на твоє здоров'я. Не помори нас, а перекорми, пішли до нас збіжжя на продаж, а ми дамо тобі радо все, чого тільки захочеш: воську, білиць, бобрів, чорних кун та срібла».

Володимир зжалівся над ятвягами, після їм збіжжя, човнами на Буг і Нарву, але по дорозі напали на транспорт поляки й розграбили. З того приводу прийшло до війни поміж Володимиром і мазовецьким князем Конрадом Земовитовичем, але про ятвягів уже з того часу не чуємо. Стиснуті в українсько-польсько-німецькому трикутнику вони пропали остаточно з політичної арени.

Остання воля Володимира. Володимир, хоч і любив своїх братів, то до Льва Даниловича відносився з особливим упередженням. Колиж прийшов йому час готуватися на смерть, він завіщав всю свою землю і престольний город Володимир Мстиславові Даниловичеві. Жінці завіщав город Кобринь з доколичними селами. Львові ні його

синові не дав нічого „за гордість“. Щоби запевнитися перед можливими зазіханнями Льва на його спадщину, Володимир покликав на свідків свого завіщання татарських ханів Телебугу й Аглуя, що справді подбали про те, щоби Волинь не виховзулася з рук нездарного Мстислава й не обєдналася в руках талановитого й енергійного Льва.

Помер Володимир Василькович 10 жовтня 1289 р. й „плакали, по ньому всі володимирці, чоловіки, жінки й діти“. Плакали не тільки бояри, а й прості, не тільки свої, але й чужинці — „німці, сурожці й новгородці, а жиди плакали так, як по упадку Єрусалиму велн їх у вавилонську неволю“.

Мстислав Данилович. Наслідник Володимира Васильковича на володимирському престолі не позначив себе нічим на картах історії. Правда, литовські князі відступили Мстиславові добровільно Волковийськ, аби він тільки „тримав з ними мир“, а Конрад мазовецький здобув собі при допомозі Мстислава Сандомирщину, але тут діяли не особисті прикмети того князя, але та сила й повага, яку давало йому волинське наслідство. А хоч як прихильно відносився до Мстислава Даниловича літописець, то міг тільки підкреслити, що він „світисвся правдолюбом“ у відношенні до братів, бояр і простих людей, та що збудував каплицю над гробом своєї бабки у Володимирі й оборонну вежу в Чорториську.

Смерть Даниловичів. Про останні роки життя Льва Даниловича не знаємо нічого певного таксамо, як не маємо докладної дати його смерті. В хроніці міста Львова Вартоломея Зіморовича з половини XVII ст. говориться, що Лев став під кінець життя „смирний, мов ягня“, постригся в черці й тихо закінчив своє бурхливе життя. Поховали його василянські черці в чернечій одежі, без усякої виставности, „а місця його спочинку не знають українці й дотепер“. З оповідання Зіморовича виходилоб, що Лев помер і був похований у Львові, де більше всього перебував, але збереглася теж традиція про те, що Лев постригся в спаському монастирі під Старим Самбором, тут помер і тут його поховали, а відтак перенесли до монастирської гробниці в Лаврові. Дату смерті князя Льва усталено, з деякою правдоподібністю, на 1301 рік.

Наприкінці галицько-волинського літопису маємо доволі підхлібну, але не зовсім повну характеристику Льва, мовляв „був Лев князь мудрий, хоробрий і кріпкий на війни; велику відвагу показав у багатьох війнах“.

Про останні роки Мстислава Даниловича та про його наслідників знаємо ще менше. У 80-их рр. XIII ст. він мав уже дорослого сина Данила, але що з ним сталося, не знаємо. З 1376 р. збереглася записка на рукописному євангелію, що якийсь князь Юрій „сни Данила холмського надав чотири села холмській катедрі“ але нема певности, що цей князь був справді внуком Мстислава Даниловича.

Король Юрій Львович. Із щасливо збереженої печатки Юрія Львовича (гляди ст. 235 і 237 нашої Історії) переконуємося, що по смерті Льва й Мстислава Даниловичів, усі галицько-волинські землі опинилися в руках того князя, що титулує себе „королем Русі“.

й князем Володимирії." Столицю держави переніс Юрій до Володимира.

З важніших подій того часу знаємо про вінчання Юрія Львовича з Евфемією дочкою киявського князя Казимира, сестрою пізнішого польського короля Володислава Локетка. В 1302 р. бачимо українські союзні війська з Локетком на Сандомирщині; тогож року краківські й сандомирські можновладці відвойовують від Галицько-Волинської Держави Люблинщину.



Король Юрій Львович.

Крім союзу з Локетком, що перетривав самого Юрія Львовича, ввійшла Галицько-Волинська Держава в союз з хрестоносцями, проти Литви.

На час володіння Юрія Львовича припадає теж многоважна подія утворення галицько-волинської митрополії около 1303 р. Він теж відновив зв'язки з римським папою і переговорював з ним про унію. При тій нагоді дістав від папи корону й королівський титул, але на цьому й закінчилася його уніоністична спроба, що не мала, мабуть потрібного ґрунту для свого розвитку й закріплення.

Польський історик Длугош усталює дату смерті Юрія Львовича на 1308 рік, при чому наводить його характеристичну: „Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його злади тішилася українська земля миром і славилася багатством". В „житію" першого галицько-волинського митрополита Петра, писаному наприкінці XIV ст. говориться, що за Юрія „була Волинська земля в честі й повазі, повна багатства й слави".

На згаданій уже королівській печатці Юрія зберігся його портрет. Бачимо тут Юрія в мантиї на престолі, в зубчастій короні зі скипетром у руці. В нього довге волосся й борода. Латинський напис і готицький стиль печатки свідчить про поширення західно-європейських культурних впливів на землі Галицько-Волинської Держави.

Андрій та Лев Юрієвичі. По смерті Юрія вступають у права володарів Галицько-Волинської Держави його два сини — Андрій та Лев. Всупереч досюгочасній практиці, вони не діляться батьківською спадщиною, але правлять удвох і разом виступають назверх.

Як сестринці польського короля Локетка, вони залишаються у союзі не тільки з ним але й з його союзниками — скандинавськими й поморськими князями проти бранденбурзьких марграфів (1315). З дня 9 серпня 1316 р. маємо першу спільну грамоту Юрієвичів, де вони титулюють себе „з божої ласки князі всієї української землі, Галичини й Володимирії“. Тою грамотою обновляють Юрієвичі союз з пруськими хрестоносцями, яких обіцяють боронити від татар і „від всякого ворожого напасника“. Під останнім слід розуміти Литву, що чим далі тим більше загрожувала не тільки цілості, але й самому існуванню Галицько-Волинської Держави. Знаємо, що в другому десятилітті XIV ст. Литва позначила свій натиск на Галицько-Волинську Державу, відірвавши від неї Дорогичинську та Берестейську землю. В боротьбі з литовським князем Гедиміном проминають теж короткі роки володіння обох Юрієвичів, що рівночасно були „непоборним шитом“ Польщі проти татар.

В травні 1323 р. писав Володислав Локеток до папи, що „два останні українські князі-схизматики, що були йому за непоборний щит проти татар, зійшли з цього світу“, а з їх смертю загрожувє Польщі безпосередня татарська небезпека...

З листа Локетка дсвідуюємося, що в 1323 р. не жили вже оба Юрієвичі, але коли саме та з чого померли чи згинули, разом чи нарізно, не знаємо. На всякий випадок не залишили по собі мужеського нащадка й Галицько-Волинська Держава опинилася без своєї династії.

Галицько-волинські бояри, пробували якийсь час кермувати державними справами самі. Можливо, що для цього подбали про татарську опіку, якої так злякався Локеток, але небаром перемогли поміж боярами більш консервативні елементи, що покликали на галицько-володимирський престіл, посвояченого з Юрієвичами, мазовецького князя Болеслава Тройденовича.

Болеслав Тройденович. Те, що зпоміж багатьох претендентів на галицько-володимирський престіл вибрали собі бояри саме сина сестри Юрієвичів Марії свідчить про змагання піддержання династичної лґгості бодай у жіночій лінії.

Болеслав, син мазовецького князя Тройдена й Марії Юріївної, був охрещений і вихований в католицькій вірі, але з огляду на можливість засісти на галицько-володимирському престолі, він перейшов на східний обряд і прийняв ім'я свого діда по матері — Юрія.

В характері „князя Русн“ виступає Юрій-Болеслав уже в грамоті з 1325 р. Два роки згодом титулує себе „князем землі української, галицької й володимирської“, вживаючи рівночасно маєстатичної печатки короля Юрія Львовича. Чи, покликаний боярами, Болес-

лав заволодів галицько-волинськими землями мирним шляхом, чи на-штовхнувся на якийсь спротив, невідомо. Знаємо, що погодилися на його кандидатуру татари, які виконували ще своє формальне зверх-ниство над Галичиною й Володимирією й тому дехто з західньо-ев-ропейських літописців (Іаан Вінтертурський) вважав його навіть та-тарським ставлеником.

Правда, згаданий уже хроніст Львова Зімович оповідає про опір, з яким нібито зустрівся Болеслав у Львові. „Один тільки



Успенська катедра у Володимирі Волинському, перед обновою.

Львів — читаємо в Зімовича — хоробро боронений дружиною Льва, (З. має на думці... Льва Даниловича) татарами, сараценами, вірменами й іншими княжими дружинниками, замкнув ворота перед наїздником і отворив їх (1327 р.) тільки на таких умовах: Болеслав прийнявши гідність українського князя, позволить міській громаді спокійно й свobodно жити по своїм законам і звичаям, княжого скарбу, як святощів не порушить й не робитиме в публичних спра-вах нічого, без загальної згоди міщанства”.

Оповідання Зімовича має всі прикмети легенди, але воно цінне, як відгомін місцевої традиції, що жила у Львові ще в половині XVII сторіччя.

Хоча Болеслав-Юрій був князем з польської династії, то його закордонна політика далеко не покривалася з польськими інтере-сами. В першу чергу свідчать про це дружні взаємини нашого князя з пруськими хрестоносцями, що тоді були непримирними ворогами Польщі. До нас збереглося чотири грамоти-договори Болеслава-Юрія з хрестоносцями. Перша з 1325 р. друга з 1327. В них підчеркує Болеслав-Юрій повну нейтральність у боротьбі Локетка з хрестоносця-ми. В третій грамоті з 1334 р. коли на краківському престолі сидів син Локетка Казимир, згадує Болеслав-Юрій стару українсько-німецьку приязнь, „непорушену з часів Романа Мстиславича”. Болеслав-Юрій обновлює цю приязнь „аби замкнути роти тим, що вийуть і брешуть

на наш союз, та намагаються його розірвати". Нарешті в четвертій грамоті, виданій півтори року згодом, з нагоди перемини на становищі великого магістра хрестоносців, Болеслав-Юрій ще раз підкреслює вагу й тривалість українсько-німецького союзу.

Болеслав-Юрій не обмежився до одної тільки нейтральності в змаганнях Польщі з хрестоносцями. Навпаки. В 1337 р. бачимо українсько-татарські війська під Люблином. Облога Люблина тривала 12 днів і мала на меті привернення Люблинщини, втраченої в 1302 р. до Галицько-Волинської Держави.

Воюючи з Польщею й підтримуючи добросусідські зв'язки з татарами й хрестоносцями, Болеслав-Юрій старався рівночасно згайдити напружені взаємини з Литвою. В 1331 р. він жениться з дочкою Гедиміна Офкою, що її при хрещенні, назвали Евфемією. Це наближення Болеслава-Юрія не було тимчасове. Згодом він одружує свою дочку з литовським князем Любартом й не маючи мужеських нащадків, признає його своїм наслідником „у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі“.

Цілість закордонної політики Болеслава-Юрія була різко протипольська й тому, коли Локеток покладав які надії на польське походження галицько-волинського князя, то грубо перечеислився. Тому не диво, що його син Казимир, не бачучи виглядів на вдержання польського стану посідання на заході й шукаючи противаги своїм втратам на сході, затіяв широкозакроєну, дипломатичну підготовку для опанування галицько-волинських волостей.

Вишеградський договір. В 1339 р. заключив польський король Казимир з угорським Карлом Робертом договір у Вишеграді про те, що на випадок, колиб у Казимира не було синів, польське наслідство перейде на угорського королевича Людвика, сина Карла й сестри Казимира Єлисавети. За те мала Угорщина допомогти Казимирові в майбутньому приєднанні до Польщі галицько-волинського наслідства по Болеславі-Юрію. Як знаємо, Угорщина вже від кінця XI ст. зазіхала на Галичину й Волинь, кількакратно захоплювала у ній владу, а від смерті Романа Мстиславича угорські королі вважають себе зверхниками Галицько-Волинської Держави й навіть титулюються постійно її „королями“. Тепер, коли Болеслав-Юрій не мав уже виглядів на мужеського нащадка й наблизився до Литви, старі мадярські апетити на галицько-волинські волости віджили з новою силою. Розумів це Казимир і тому, зазіхаючи на Галичину й Володимирію, рішиз заспокоїти мадярські претенсії на неї аж такою високою ціною, як королівська корона Польщі.

Осягнувши згоду угорського короля, Казимир почав тепер свою акцію на галицько-волинському ґрунті. Як відомо, Болеслава-Юрія покликали на престіл самі бояри. Зробили це в надії, що він, як володар з чужої династії, не наслідиться виступати проти їхньої самоволі й буде тільки куклою в руках боярської верхівки. Але перечеислилися. Болеслав-Юрій показався куди самостійнішим і енергичнішим, як того сподівалися по ньому внутрішні й зовнішні вороги. Він, не тільки титулював себе, але й хотів бути володарем з божої, а не з боярської ласки. Правда, він не відлучував бояр від ради й репрезентатції, але старався тримати їх подальше від керми державними справами. Це, очевидно, було першим зерном незгоди поміж ним і боярством.

Як уроджений католик і людина західної культури, Болеслав-Юрій поневолі тяготів у бік заходу. Його протекцією тішилися в першу чергу чужинці та духовники латинського обряду. Але ж та прихильність до західної культури й латинського обряду не примусила його покинути східної віри й відхилити своєї політичної лінії в бік від українських державно-творчих інтересів. Зрештешю, в своїй наглядній прихильності до західно-європейської культури, не був Болеслав-Юрій особливим піонером. На захід повертав зєдно очі Роман Мстиславич, людиною західно-європейської культури був Данило Романович, й нарешті Лева Данилович, під впливом своєї дружини Констанції, теж підсилював розвиток західно-європейської культури й діяльність латинських, чернечих місій на українських землях.



Один з холмських веж, збудований королем Данилом.

Але, за браком інших закидів, ворожа князеві агітація могла користуватися й тими, які найшлися під рукою. Тим більше, що агітацію підтримували зовні держави чорні духи Казимира.

Смерть Болеслава-Юрія. Остаточно дня 7 квітня 1340 р. прийшло до катастрофи: князь Болеслав-Юрій Тройденович, останній володар самостійної Галицько-Волинської Держави згинув від отрути... Отрута мала бути така сильна, що тіло князя розлетілося на кусні. Рівночасно, в різних містах, а між ними й у Львові, почався погром чужинців, яким нібито так дуже сприяв Болеслав-Юрій. Сучасні літописці оповідають, що отруту подали Болеславові-Юрієві бояри. Іван Вінтертурський пише, що князь згинув „по довгих роках доброї управи за те, що почав розмножувати віру й скількість латинників". Пражський крилошанин Франтішек оповідає, що „цей князь, ревний до правдивої (католицької) віри, спроваджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи викоринити серед українців схизму, а вони, в обороні своєї віри, отруїли князя й ріжними способами позбавили життя багатьох католиків". Подібні причини катастрофи подає сучасний польський літописець Ян з Чарнкова, але т. зв. Записки Траски додають до тих причин ще й інші. Згідно з тими записками, Болеслав-Юрій „був дуже непостриманий у відношенні до своїх підданих, вважав їх і правив від них гроші, відбирав їм та безчестив жінок і дочки, а крім того наводив на них чужинців — чехів і німців".

Цей останній реєстр „гріхів" Болеслава-Юрія найменше гідний довіря. Найпевніше, були це свідомі наклепи, якими відпоручники Казимира старалися приспішити а потім оправдати боярський зло-

чин. Про те, наскільки польський король був зацікавлений в тій агітації і з якою самопевністю вірив у її успіх, найвимовніше свідчить факт, що мало не на другий день по смерті Болеслава-Юрія впав з готовим військом у межі Галицько-Волинської Держави...

Любарт Гедимінович. Болеслав-Юрій не залишив Галицько-Волинської Держави на божу волю. Не сподіючись мужських нащадків, він ще за свого життя віддав деякі волинські волости своєму зятеві, литовському князеві Любартові Гедиміновичеві. Галицько-волинські бояри теж бачили в Любарті майбутнього Юрієвого наслідника й тому безпосередно по смерті Болеслава-Юрія передали йому владу в державі без найменшого спротиву. З ним потому відбивалося українське громадянство від зазіхань і наскоків Казимира, в Любарті бачило переємника традицій та інтересів династії Романовичів.

Алеж Любарт, хоч і посвоячений з останнім українським князем, хоч культурно цілком зукраїнщений, був всеж таки литовським, не українським династом. Він ані не продовжує, ані не замикає собою княжої доби України; навпаки він починає нову литовсько-польську добу.

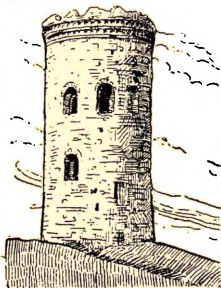
Тому трагічна смерть Болеслава-Юрія Тройденовича сталася переломовою датою в історії України. 1340-вим роком замкнено насильно добу державної незалежності нашого краю й народу. З тієї лховісної дати починаючи, Україна зникає з політичної карти Європи, з многоважного чинника рівноваги на її сході стається предметом безупинної боротьби сусідів, що кинулися на її плодючі ниви, земні скарби, комунікаційні шляхи й нарешті на саму душу народу. Рівночасно в 1340 р. починається визвольна боротьба українського народу, переплетена підйомами й упадками, успіхами й невдачами, але заєдно опромінена найвищими ідеалами людськості.



ХV. ОРГАНІЗАЦІЯ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ

Громада і князь. Основою організації українських племен було громадство; його виразом було народнє зібрання, прозване в і ч е м. На вічу вирішувало „все присєне й прикре" для громади, як писав Прокопій (див. 48 ст.), обірано виконавців народньої волі, провідників у воєнних походах та начальників племені. Згодом, коли варяжські завойовники оланували все життя-буття українських племен, коли волею й неволею втиснули їх у рямці державної організації, віче втратило свою первісну вагу. Подекуди осталося воно пережитком, подекуди-ж остаточною, що її хапалися в прикрі хвилини князі, абож незадоволений князями народ. Назагал віче не розвинулося в нас до якоїсь усталеної законом парламентарної установи, як приміром у Новгороді. Українські князі з т. зв. Рюрикової династії, витиснувши первісних племінних начальників і родових старшин, вважали українську землю своєю родинною власністю, розпоряжалися нею по своїй волі й тільки у виїмкових випадках засягали поради в публичній opinii, що її висловлювало віче. В практиці, сила й вплив віча росли в міру того, як слабла княжа влада і навпаки. Подібно, як неусталений був розподіл законодавчої влади віча й виконавчої влади князя, не усталилося в нас і право наслідства на княжих столах. Зразу обов'язувало, хоч і не все практикувалося, право родового старшинства (див. 158 ст.), згодом адомашинилося т. зв. вітчинне наслідство, закріплене в 1097 р. ухвалою княжого зїзду в Любчу (диви 172 ст.). Вміру того, як вітчинне право наслідства перемагає старшинне, росте вплив громади й віча на князя. В деяких випадках приходить поміж вічем і князем до формальної умови, що її князь заприсягає. Найкраще розвинулася вічева установа в Києві, до певного значіння дійшла вона в Галичині, за Данила.

Князі поміж собою. Згідно з династичними традиціями Рюрикового дому, всі князі вважалися рівними й незалежними від себе. Великий київський князь був, правда, „отцем і господином" для решти князів, але формально вважався тільки першим поміж рівними. Але цей неписаний закон княжої суверенності не завжди практикувався. Як довго на київському столі засідали талановиті й енергійні „збирачі українських земель", що вміли заступитися за повагою сеніорату, ця рівність зводилася нінащо: волосні князі ставали намісниками великого, київського князя. Згодом, коли Київ утратив своє чолове становище поміж українськими столицями, а велика держава Володимира і Ярослава розпалася на шматки, звільнившись від впливу київського князя, традиція



Камянецька вежа на Берестейщині.

про суверенність князів вертає до давньої сили. Зрушують її щойно Романовичі, що організують Галицько-Володимирську Державу на підвалинах західно-європейської, феодальної системи. Полягала вона на тому, що на чолі держави стояв великий князь, а від нього йшла в низ ціла драбина удільних князів, бояр, дружинників і княжих урядовців, аж до поменчих землевласників й нарешті малоземельних селян-хліборобів. Зародки цієї системи помічуються вже в Київській Державі часів Мономаха, за Данила набірає феодалізм ясно окреслені, правові форми.

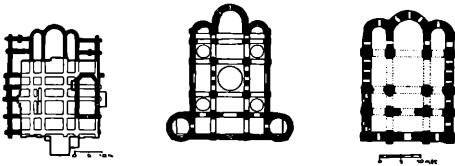
Дружина. Варяжські князі прийшли до нас не самі, а з військовими відділами, з яких потворилися їх прибічні дружини. Молодші дружинники були войовниками, старші бували княжими дорадниками й урядовцями. Це пізніші бояри. З часом національний склад княжих дружин став чимраз то більше різношерстий. Крім варягів находилися в княжих дружинах представники всіх східних і західних національностей, але чим далі, тим більше набіралось в дружинах людий місцевого походження.

Військова сила. В разі воєнової потреби збирав князь народне ополчення, т. зв. „вої“, що ділилися після десяточного ладу на тисячки (полки), сотні й десятки з тисяцькими, соцькими й десяцькими на чолі. На випадок, коли князь не приймав особистої участі в воєнному поході, на чолі війська ставав воєвода. Військовими командантами й світськими начальниками міст були посадники.

Княжий двір. Крім дружини, як військової охорони князя й так би сказати його генерального штабу, збирається довкола князя гурт людий з чим дзлі тим точніше окресленими повинностями. На чолі княжого двора стояв дворський або дворецький, з часом виступає печатник, тобто начальник княжої канцелярії, та покладник (спальник) завідуючий княжим помешканням. Господарством правили ключники або тивуни. До посилок і доручень служили биричі, дітські та отроки з поміж молодих, рядових дружинників.

Первісно об'єднував князь у своїх руках найвищу військову, адміністративну й судову владу, але з ускладненням політично-громадського життя, він мусів себе виручувати довіреними людьми, що й утворили згодом різношерсту клясу княжих урядовців.

Суспільні кляси. Позз княжими дружинниками й урядовцями т. зв. „княжими людьми“ громадянство старої України починало щойно оформлюватися в суспільні кляси. В основі існувала тільки різка різниця поміж вільними людьми й невільниками, але в межах тих категорій людий клясові різниці були розмірно пливкі й легкі до переступлення. Верхівку громадянства творили великі землевласники й капіталісти. Перші, це були земські бояри, другі це купці й промисловці, тобто родова аристократія й міщанський патріціят. В протиквенстві до бояр, званих літописцями „лучші люде“, „больші люде“, „нарочиті мужі“ та міщэн-капіталістів, званих „старцями градськими“ стояли селяни „смерди“ й міщани, тобто „прості люди“ або „гражани“. Одні й другі були вільні люди й, при сприяючих умовах, могли стати земськими боярами чи міськими патріціями. Залежно від проворности й щастя в життю. Так чи інакше вони приймали



Поземні плани церков: Десятинної в Києві, Спасо-Преображенської в Чернігові й Кирилівської в Києві.

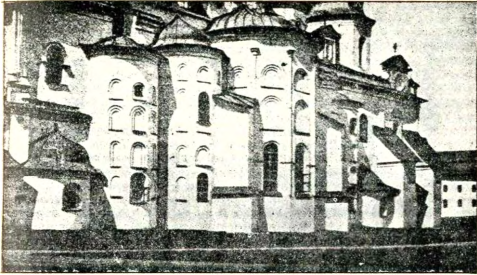
участь у вічу й мали однакові права з боярами. Різнила їх тільки масткова спроможність. Правда, так малоземельних селян, як і дрібних купців і ремісників використовували їх мастково сильніші співгромадяни. Але їх положення, всеж таки не було безнадійне. Як люди вільні, розпоряжали собою й своїм майном. Куди гірше зате жилося т. зв. „з а к у п а м“, тобто людям без майна й варстату праці, що жили на чужій землі, працювали за прожиток чи умовлену пайку збору. Найгірше жилося на старій Україні невольникам, тобто „р а б а м“, або „х о л о п а м“. Вони рекрутувалися з воєнних бранців а то й „з а к у п і в“, що не могли платити ні відробити лихварських боргів, попадали в неволю. Вони не мали ніяких громадянських ні особистих прав. Ними торгували, як товаром, а за вбивство холопа не було ніякої кари крім... повернення власникові вартости вбитої „штуки“.

Право. З прийняттям християнства, уступило староукраїнське, звичаєве право законоправним міран, запозиченим з Візантії. У першу чергу виявилися вони в т. зв. „Церковних Уставах“ Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Довше, аніж в церковному законодавстві утрималося староукраїнське право в світському. Збірники українських законів, появляються вже в XI сторіччі. Славна „Р у с ь к а П р а в д а“, збереглася до нас в кількох редакціях, приписуваних зчєрги Ярославові Мудрому, Ізяславові Ярославичеві й Володимирові Мономахові. Самих списків тих різних редакцій Руської Правди, найдено біля сорока; це свідчить про широке пристосування тих приписів цивільного, карного й процесового права. Усталено у них кари за порушення обов'язуючого права та злочини. Карн за душегубство були двоакі — грошева кара в користь князя т. зв. „в и р а“ й відшкодування за вбитого для рідні, т. зв. „г о л о в н и ц т в о“. Смертної кари за душегубство не було. Заведена при Володимирові Великому, вона не втрималася. Зате існувало право помсти родині вбитого над душегубцем. Тілесні кари існували тільки для холопів; вільних людей вони не торкалися. Про розвинене почуття честі в староукраїнському громадянстві свідчать високі кари за образу. Позатим Руська Правда нормувала справи позички й кредиту, купна й продажі та власності й спадщини. Особливу увагу зверталося в ній на приборкання лихви, що її завели головню жида.

Судівництво. Суди старої України ділилися на громадські, княжі, церковні й землевласницькі, або домініяльні. Найстарші були й найдовше протривали громадські суди, зложені з сільських старшин у поменчих справах, а з представників довколишніх сіл у важніших. Від громадських судів можна було відкликуватися до княжих. В них засідали самі князі, або їх відпоручники з цілим штабом урядовців, як „ябетник“ — прокуратор, „метальник“ — писар, „істці“ — слідчі. У „винаході права“, тобто в судовому поступованні приймали участь і представники громадянства — „старці“ з дорадним голосом. В неприязності князя проводив судові, як його заступник — „посадник“ або „тивун“. Для вирішування цивільних справ, як поділ спадщини, межеві спори й т. п. князь вислав своїх „отроків“ або „дітських“. Домініяльний суд належав уповні до землевласника й простягався на його холопів, а також на його наймитів та „закупів“. В справі поміж холопом і „господином“ не вмішувався ніхто, але наймити й закупи мали право відклику до князя. Церковні суди, митрополичі й владичі, обіймали справи зв'язані з релігією, церковними маєтностями й простягалися на т. зв. „церковних людей“.

Процес. В противенстві до сучасної організації судівництва, старокраківське судове поступовання мало більш приватно-особистий характер. Слідство („гонення сліду“) й збирання доказів (свідків) провадив не суд, а сама покривджена сторона. Коли слід завів покривдженого на територію якоїсь громади, вона мусіла або помогти відшукати винувника, або взяти на себе кару чи відшкодування. У випадках крадіжки чи загублення, в яких не було ні сліду ні підозріння на когось, покривджений „закликав“ або „заповідав“ про свою втрату на громадському торзі. Коли до трьох днів йому крадене чи згублене не вернулося то той, у кого найшли згубу, не тільки мусів її повернути, але заплатити 3 гривни карі, як за крадіж. Коли ж у когось найдено згублену чи крадену річ перед „заповіддю“ на публичному місці, то він мусів доказати в кого взяв чи купив цю річ. Коли в той спосіб, покривджений найшов злодія, то він мусів не тільки покрити шкоди, що їх потерпіли продавець крадених предметів, але заплатити за всі річі що в когось пропали, хоча їх у злодія не найшли. Крім того платив кару до княжого скарбу. Злодієм уважався той, що не міг чи не хотів довести, від кого набув крадену річ. Подібно, як покривджений мусів сам „гнати слід“ так само мусів він власними силами доставити винувника перед суд. Міг вимагати для цього помочі влади, але коли на суді не довів вини арештантові, то платив кару — 3 гривні за арештування смерда, 12 гривен за боярина. Доказом вини було признання обвинуваченого, при побиттю знаки на тілі покривдженого, зізнання свідків, присяга й нарешті т. зв. божий суд. В справах з місцевими людьми доволі було двох свідків-очевидців, але в процесах проти чужинців, треба їх було більше. Свідцтво холопа не мало ваги доказу, а тільки підсилювало підозріння. Коли покривджений не міг доказати обвинуваченому вини, цей міг правуватися з ним за образу — „поклеп“. Для цього місцевий обвинувачений ставив сімох „послуків“, тобто свідків своєї доброї слави; чужинцеві доволі було двох „послуків“. В кого не було „послуків“, той ішов на „божий суд“.

Коли справа була менчої ваги (до двох гривен) можна було очистити себе присягою; в справах до 6 гривен піддавався обвину-



Вівтарна частина Софійської катедри в Києві.

вачений „пробі водою“, в ще вищих „пробі заліза“. При „пробі водою“, кидали обвинуваченого в воду й коли він потапає, признавався невинним. При пробі розпаленим залізом являвся невинним той, у кого не залишилося слідів від попарення. Крім того існував ще рід „божого суду“ в формі двобою „мечем а любо деревом“. Хто переміг, доказував тим самим свою рацію.

Як цілий судовий провід, так і екекуція присуду належали до покривдженого. Державна влада переводила екекуцію присудів тільки в випадках найбільших злочинів, за які присуджена була конфіскація майна й заслання.

Обставина, що чужинці мали перед старо-українським судом упривілейоване становище, свідчить про високий рівень юридичної культури того часу.

Господарство. Староукраїнське господарство рідко виходило поза межі експлуатації природних багатств землі, зважаючи на найпростіших форм звіро- й риболовлі, бджільництва, скотарства й найкраще розвиненого хліборобства. В основу господарства лягла приватна власність, за якої порушення були назначені високі кари. При первісному стані природного господарства, велика земельна власність набірала ціни залежно від кількості „челяди“, тобто напіввільного, або невольного населення, привязаного до землі. Поруч великої земельної власності, головну підставу, ядро громадянства творила маса вільного й економічно незалежного селянства, що обробляло землю власними руками. Праця вільного селянства була основою добробуту в краю, але в суспільно-громадському житті грало старо-українське селянство доволі скромну роль. Куди виразніше позначило себе в суспільно-громадському житті метке й підприємливе міщанство, що його сила й незалежність спіралася на торгівлі й промислі.

Торговля. „Мати українських городів“ — Київ, виріс і змогутнів до рівня столиці найбільшої східно-європейської держави завдяки положенню при такому важному торговельному шляху „з варяг во греки“ як Дніпро з вузлом його допливів. Торговля й була тим чинником, що привів до організації державного життя на українських землях. Перші українські князі були на ділі начальниками купецьких караванів. Заслуга варяжських пришельців зясується у військовому забезпеченню тих караванів і промощенні українській торгівлі шляхів на далекий південь і схід, північ і захід.

Найстаршим, бо природним шляхом для торговельних зв'язків старої України був Дніпро з такими допливами, як Десна й Припять; мережею поменчих допливів окутували вони цілу українську територію. Поважну звязкову функцію сповняв і, сплавний від Галича, Дністер. Вслід за водними шляхами пішли й сухопутні. Літопис відмічує три з них, найголовніші: „грецький“ — з Києва, через Крим до Царгороду, „залозний“ на Подоння й до берегів Озівського моря та „солоний“, що вів до солоних озер на Криму. Київ лежав на самому перехрестю тих шляхів і через те дійшов до виняткової могутності та досяг найвищого, на старій Україні, культурного рівня. При первісному стані українського господарства, предметом вивозної торгівлі з Візантією були в першу чергу невільники, т. зв. челядь, а відтак були сирівці, як віск, мід, шкіри, футра та збіжжя. Зате ввозили на Україну промислові продукти, як шовкові матерії (паволоки), металеві й скляні вироби, галитерію й біжутерію, вина, словом предмети виставності й вибагливості.

Торговельні договори українських князів з Царгородом, нерідко вимушувані великими воєнними виправами, свідчать дуже вимовно про роллю, що її в державно-політичному життю княжої України грала торгівля. У відношенні до європейського заходу мала українська торгівля ще й т. зв. транзитовий характер. Впоряд з вивозом сирівців і привозом промислових продуктів західної Європи, Україна посередничала поміж торгівлею Європи й глибокої Азії, користаючи з права первокупки й перепродажі. Не диво, що Київ уже в заранні свого історичного життя був місцем осідку цілої низки чужинецьких торговельних агенцій, що користувалися особливими правами (екстериторіяльністю) навіть у моменти воєнних завірюх і княжих міжусобиць. Греки, перси, вірмени, німці й поляки проживали в Києві як „гості“, що про них говорить Володимир Мономах у своїйому Поученні дітям (днв. ст. 183). До особливої сили дійшли в містах княжої України жи ди. Як і сьогодні займалися вони спекуляцією й причинилися до рознуздання кредитової лихви. Про оплакані умови кредиту може свідчити факт, що зниження Мономахом позичкових оплат до 40 відсотків річно, прийняло громадянство як радикальну реформу й оздоровлення кредиту!

Монетна справа. Найстаршою українською „валютою“ були футра, при чому монетною одиницею була штемпльована „куна“. Зчасом заступила її металева валюта, що її одиницею був срібний злиток, ваги одної третини фунта, званний „грн в ною“. Одна гривна мала в собі 20 „ногат“ і 50 „різан“. В міру того, як срібло дорожжало, гривна легчала: в XII ст. вона важила тільки четвертину фунта. Щойно за Володимира з'являються перші справжні, золоті й срібні монети, з портретом князя на престолі, державним гербом і написом.

Крім Володимира, карбували ще свою монету його безпосередні наслідники — Святосполк та Ярослав. З розвалом Київської Держави карбування монет припинилося й не відновилося навіть у Галицько-Волинській Державі. Громадянство вернуло до сиріцевої „валюти“, або користувалося чужою.

Державний скарб. Державний скарб, що був рівночасно приватною касою володаря, поповнювався податками, судовими оплатами й приходом з державних, тобто княжих маєтностей. В заранню української держави поодинокі українські племена платили князям „дань“ від „рала“ або від „диму“. Дерев'яни платили по куні, вятичі по шелягу від рала. Крім усталеної „дані“ існувало ще „полюддя“ тобто оплата князям чи їх відпоручникам, коли вони розїздили по краю на суди й інші адміністративні функції. Крім цього населення платило певні суми на будову городів, мостів, гребель та шляхів.

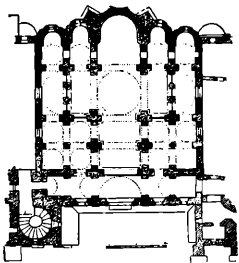
З судових оплат в користь державного (княжого) скарбу згадаємо т. зв. „вири“, цебто кари за збивство — по 40 гривень за звичайного чоловіка а по 80 за „княжого мужа“ та „продаж“ — грошові кари за поменші злочини.

На торгах і при купні-продажі, що вимагали урядового затвердження чи посвідчення, при городських брамах і мостах, побірали оплати для скарбу княжі „митники“.

Нарешті в користь державного скарбу йшла більша частина воєнної добичі та контрибуції; меншу частину ділив князь поміж дружину, а деколи й поміж „воїв“.

Княжий двір, а в першу чергу дружина поїдали ледви не всі державні чи княжі приходи. Судові й адміністративні урядовці не обтяжували скарбу — вони оплачували себе самі, процентами від стягнених податків, кар та оплат.

Церковна організація. Рівночасно з християнством прийшла на Україну не тільки ясно оформлена церковна організація, але й сама духовна єрархія. Вся територія Київської Держави утворила одну, величезну митрополію з владичими катедрами в Переяславі, Чернігові, Білгороді, Володимирі Волинському, Луцьку, Перемишлі, Галичі, Угровську, Турові, Новгороді, Полоцьку, Смоленську, Ростові, Володимирі над Клязмою й Рязані. Окреме становище займала найстарша з українських катедр у Тмутарокані. Вона повстала на довго перед прийняттям Україною християнства. В VIII ст. належала вона до готської митрополії, а в XII ст. стала архієпископією, залежною безпосередньо від царгородського патріарха. Як установа вповні уза-



Поземий план другого поверху Софійської катедри в Києві.

лежнена від охридського, відтак царгородського патріархату, була київська митрополія ніби державою в державі. Патріарх розпоряжав нею по своїй волі й настановляв митрополитів, з правилами чужинців, без порозуміння з великим князем. Очевидно, князі пробують з такою диковиною боротися. І так за Ярослава Мудрого вибрав собор українських владик митрополита-українця (Іляріона); сто літ згодом, за Ізяслава Мстиславича посаджено на київському, митрополитому столі українця Кліма Смолятича й нарешті після татарського погрому, за Данила, обрано київським митрополитом, незнаного нам ближче Кирила. В усіх трьох випадках бачимо змагання українських князів до незалежнення київської митрополії, але вже те, що всі ті спроби відмежовані від себе цілими століттями (1051, 1147, 1242) свідчить про брак у наших володарів кончеюної, для перемоги, впертості й послідовності.

По татарському погромі й остаточному розвалі Київської Держави, київські митрополити переносяться до суздальського Володимира над Клязьмою. Зразу перебувають там тимчасово, а від 1299 р. постійно. У відповідь на це галицько-волинські князі починають заходи над створенням галицької митрополії. По довгих заходах і трудах їм це вдається. В 1303 р. появилися грамоти візантійського цісара Андроніка й царгородського патріарха Анастасія, про утворення галицької митрополії з єпископськими катедрами в Володимирі Волинському, Перемишлі, Луцьку, Турові й Холмі. Але в тяжких умовах XIII ст. нова українська митрополія протривала ледви до 1347 р. та й то з перервами. Бо коли 1305 р. патріарх висвятив на галицького митрополита відомого черця-малюря Петра Ратенського, то вже в 1309 р. стає він митрополитом „всєї Русі" й замість сидіти в Галичі переноситься до Москви. Тут він і вмирає в 1326 р. По ньому було ще двох галицьких митрополитів — Гаврііл й Теодор, що його хотів підчинити собі московський митрополит Теогност. Московські впливи й хабарі довели нарешті до того, що новий патріарх Ізидор Вукіра й новий візантійський цісар Іван Кантакузен, видали в серпні 1347 р. грамоту про повернення галицької митрополії до київської, що її осідком було вже тоді Москва...

Подібно, як київського митрополита накидував князем патріарх по своїй владі, так і владики не обіймали своїх столів з вибору єпископського собору, але по волі митрополита й князя. Великий київський князь „ставив" єпископів не тільки в своїй волості, але і в інших. Проти таких практик виступали волосні князі й деколи не приймали накинутаго собі владику, мовляв його „люди не злюбилн". Щойно в XIV ст. вже по упадку Галицько-Волинської Держави усталася канонічна практика вибору владики.

Митрополією мав управляти митрополит у порозумінню з собором владик, але собори відбувалися в нас рідко, а через те так митрополити як і владики управляли церковними справами саовладно. Вони здебільша кермувалися волею князя та своїх „крилосів", тобто ради миських священників, що бували при кожній катедрі.

Владики мали своїх урядовців, як „іамісники", що проводили єпископським судом, „десятники", що збирали десятину й „тивунів", що завідували господарськими справами катедрі.

До єпископських судів, що усталили свої функції в XII ст. належали такі справи, як нарушення церковного вінчання, злочини противні християнській вірі (чари, ворожбитство, єресь, тощо) та злочини, що викликали соблазн. Поза громадянським, що підлягало єпископ-

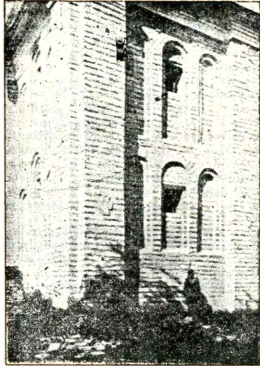
ським судам у деяких справах, у всьому підлягали їм так зв. „церковні люди“. Крім духовенства чернечого (чорного) й світського (білого) з родинами, належали сюди ще й „задушники“, то є записані церкви або випущені на волю „за душу“ холопи, прошаки й богомільці, що жили з милостині, люди, що користали з церковних захистів і шпиталів разом з лікарями; й нарешті „ізгої“ тобто недочені поповичі, збанкрутовані купці й викуплені з неволі раби.

З позацерковних функцій прислугував духовенству нагляд над мірами й вагами; завдяки своїй освіченості воно дуже часто було притягане до княжої ради й дипломатичної служби. Закордонні посольства й внутрішні пересправи князів рідко коли обувалися без участі духовенства. Через те воно мало постійний вплив на внутрішню й зовнішню політику; нерідко воно зловживало тим впливом, а навіть зважувалося підпомагати ним боярські „коромоли“ й бунти. В свою чергу світська, тобто княжа влада мала вплив на справи церкви, аж до канонізації святих включно.

В основу церковних і монастирських приходів лягли т. зв. десятини. Вслід за Володимиром признавали десятини в користь владичих катедр і монастирів його наслідники. Йшли ті десятини від „даний, вир і продаж і взагалі від усього, що йде на княжий двір“, Крім цього князі, бояри, а навіть багаті-міщани вивіновували церкви, головнож катедральні й монастирські земельними маєтностями та записами в грошах і натураліях. Вже в перших часах християнства на Україні завелися оплати за церковні треби, що росли в міру маєткової спроможності вірних.

Особливими приходами митрополичих і владичих кас були високі оплати за „ставлення“ владик і священників. Дуже часто ці оплати, перемінювалися в просту торгівлю церковними достоїнствами, осласлену так у Візантії, як і на католицькому заході — „симонію“.

Монастирі й чернецтво. Культурні звязки старої України з Візантією, припадають на часи особливого в ній розвитку монастирів і поважання чернецтва, що призвело до подібних явищ і в нас. Дум-



Первісні мурі церкви Спаса на Берестові, під Києвом.

ка про те, що найкоротша дорога в рай веде через чернечу келію, поширилася й закорінилася зчасом і на Україні.

Основником перших монастирів на Україні вважають звичайно Ярослава Мудрого. Крім кількох фундаційних монастирів, збудованих ним самим і боярами, за нього почав організуватися найбільший з українських монастирів — Печерський. Заклав його монах з Любеча Антоній, що постригся на Атосі й вернувши до краю, поселився в печері на Берестові під Києвом, де колись спасався київський митрополит Іларіон. Дуже скоро зібралася довкола Антонія чернеча громада, що в ній не забракло й бояр та дружинників з княжого оточення. Особливо вславився тут, не тільки аскетизмом, але й організаційним хистом Теодозій, прозваний Печерським, що по Антонію був властивим творцем Печерського монастиря. Він збільшив скількість черців і зорганізував їх по строгому „студійському уставу“, на зразок царгородських монастирів, організованих Федором Студитом.

Чистота і строгість чернечого життя, заведена Теодозієм, прищепила Печерському монастиреві поваги, що нею він користувався навіть у часах, коли по „студійському уставі“ не залишилося в нім і сліду. В другій половині XIII ст. нараховано трицять єпископів, що вийшли з Печерського монастиря. В XII—XIII сторіччях стає чимраз частішим явищем постригання себе в черці князів, княгинь та саовитих бояр. Разом з тим росли й маєтності монастиря, що їх вносили з собою, як „віно“ високопоставлені кандидати на печерників.

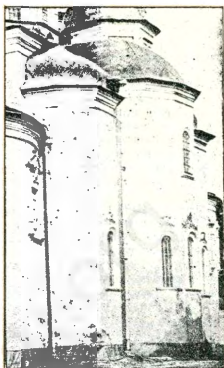
Провід в організації монастирів мав заєдно Київ, але вони повставали й по інших містах Чернігівщини, Переяславщини, Волині й Галичини. Крім цього організувалися українські монастирі й поза межами України, як на Атосі, в Царгороді та Єрусалимі. З галицьких монастирів княжої доби, слід згадати св. Івана в Галичі, а там у Синевідську, спаський монастир над Ратою, полонинський і мабуть онуфріївський у Лаврові.

Родина і становище жінки. Підвалиною суспільної організації в княжій Україні була родина; під впливом християнства відійшла вона доволі далеко від форм старого, родового устрою, хоча дещо з нього таки залишилося. Приміром, від спадщини по батькові були виключені доньки, що мали тільки право на віно. Віномок творили дочці бояр. За вбивство жінки, хочби вона була винувата, ішов чоловік перед суд — знак, що чоловік і батько перестав уже бути необмеженим паном дому. Віно жінки й майно чоловіка уважалося, як не порушена власність кожного з подругів. Коли чоловік украв що в жінки, відповідав перед митрополичим судом і платив три гривни кари. Були теж заборонені і карані родинні образи та бійки. Вплив церкви на староруську родину позначав себе особливо в ділянці закладування й розв'язування подружжя. Не вільно було дружитися близьким своїкам, женитися втретє й жити без вінчання. Так зв. „Устав Ярослава“ признає важним тільки три причини до розводу: коли жінка затаїть замісл чоловіка проти князя, коли вона затаїть ворожий замісл проти чоловіка або сама спробує навести на нього душегубців чи злодіїв, сама обікраде чоловіка або церкву; коли жінці докажуть невірність, або ходження на нічні гулянки без волі чоловіка. Очевидно, старе звичаєве подружнє право не скрізь уступало перед приписами церковних вінчань. Як не боролася церква з тими:

пережитками, скількість „диких подруж” і нешлюбних дітей, була в нас зяєдно велика. Особливо поширені були полові звязки „господ” з „рабнями-наложницями” й церква не мала виглядів на перемогу в боротьбі з тим загальним явищем. Руська Правда з XII ст. встановляє тїльки, що по смерти пана, мають бути пущені на волю — його рабня-наложниця й діти, ще вона їх мала з паном. Характеристичне, що церковні шлюби вважав народ дуже довго „панським”, тобто княжим і боярським привїлеєм. Сам народ дружився по старому звичаю. Те, що церква вважала „диким” подружжям, конкубінатом, народ вважав за законне і моральною самозрозумїле. Куди рїдшими від нецерковних вїнчань бували в нас випадки многожества; ще рїдшими подружньої невірности. Подружнє життя громадянства княжої України, хоч і не все підходило до канонїчних приписів церковного права, було назагал чисте, звязане старими звичаями й впливаючою з них моральністю. В протнвенствї до інших народів, де жїнку вважали, коли вже не рабинею, то неповноправною, на Україні займала жїнка рївнорядне, а деколи й упривїлейоване становище. Входячи в подружні звязки, вона не перестає бути власницею внесеного вїна, розпоряжає ним за життя й по своїй волї завїщає на випадок смерти. Повдовївши, українська жїнка заступала місце чоловіка, як господаря і голови дому. Ольга правила по смерті Ігоря не тїльки його господарством але й державою. При рївнорядній участі в спільному господарстві з чоловіком, мала українська жїнка необмежену свободу появлятися в товаристві чоловіка, на публичних забавах і бенкетах, чого не було в наших сусїдів.

Українське подружжя і його мораль, ьсновувалися на взаїмній любові й зрозумїнню; ніколи на примусі й на букві закону. Зразком такого подружнього кохання може нам послужити незрівняна сцена плачу Ярославни за чоловіком у Слові о полку Ігоревому. Там не плаче за чоловіком жїнка-рабня, але його щира товаришка й до смертна приятелька. Про те, що українські жїнки нерїдко зловживали своїм становищем у родні й коверзували чоловіками, свїдчить те місце в „Поученню” Мономаха, де він каже жїнку любити, але не допускати її до влади над собою.

Українські княгині та боярині зправила встраєвали в церковні, політичні й громадські справи своїх чоловіків. Трагедією нешлюбної



Вїтарка частина церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

жинки Ярослава Осмомисла Настасі, не була „неморальність” її звязку з князем, але її своєрідна, фамілійна політика.

Уперта й послідовна діяльність вдови, по Романі Мстиславичу, привернула її синам батьківщину й поклала підвалини під обновлену й скріплену Галицько-Волинську Державу. Жінка Володимира Васильовича, заступає його підчас недуги й сама переговорює з послами й чужоземними князями.

Колиж пошукаємо за приміром погубного впливу українських жінок на чоловіків, то вистарчить нам пригадати епізод з походу мадярів на Галичину в 1232 р. Сильно укріплений і забезпечений залогою Ярослав, піддався мадярам тільки тому, що теща команданта замку Давида Вишатича, прихильниця мадярофіла Судислава, вмовила в свого зятя, що він не опреться угорській силі...

Батьки і діти. Дітий не слід було дружити силоміць. У випадках трагічних наслідків силованих подруж, батьки відповідали перед митрополичим судом. Виїмок творили княжі родини, де на подружжі звязки мала вплив політика й тому нерідко одружувано дітий недорослими, по волі батьків. Дочки переставали бути залежними від батьків з хвилею, коли виходили заміж; беручи віно, вони тим самим тратили права до спадщини по батьках. Сини незалежнювалися від батьків з хвилею розділу батьківського майна. Коли батько вмірав без завіщання, сини ділилися його майном нарівні. Сам батьків двір припадав усе наймолодшому синові.

Світла й тіни старого побуту. Музика, спів, гра й напитки, були сутєвими придатками всяких забав і свят. В розпалі веселости, наші прадіди нерідко перебирали міру й це викликало згіршення серед духовенства. А хоч і воно, приватно, не цуралося цьогосвітніх радощів, то офіційально гримало на п'яниці та обжор і кидало громи на „бісівські гулянки й музики” наших предків. Воно навіть старалося установити якісь певні міри в їжі й питтю. Не було ще гріху, коли хтось випив три чаші (про те, яких розмірів були ті „чаші” ми не знаємо); крізь пальці дивилися духовники на чергові чаші аж до сьомої. Щойно вона була „богопрогнівительна, Духа святого оскорбительна, ангелів відгонительна, бісів звеселительна”. Щойно з сьомої чаші починався „блуд і стид, бісівські ігри, пісні й гульба”...

„Слово про хміль”. До нас збереглося дуже цікаве, не тільки з обичаєвого, але й літературного боку „Слово про хміль”, що приписуване Кирилові Філософові, повстало мабуть на Україні. Воно настільки цікаве, що варто його навести в цілості, хочби як... проти-алкогольний маніфест, пригожий і для наших часів...

„Так каже хміль до всіх людей, до священничого стану, бояр, слуг, купців, багатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший від усіх землеволодців, з коріння сильного, племені великого й многоплодного. В мене ноги слабкі, черево невелике, але мої руки тримають усю землю. Голова в мене високомудра, а розумом ніхто мені не рівня. Хто пристає зі мною, того зроблю розпусником, непильним до молитви, безсонником. Його город чи село запущу, самого його зведу на бідака, а дітий пушу невільниками по світу”.

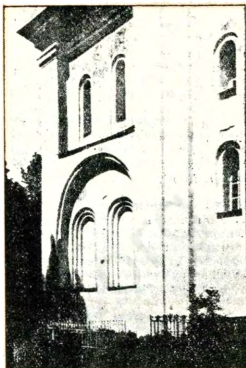
„Так говорять хміль: задружить зі мною цар чи князь, зроблю його зразу гордим і пишним, потім дурним і нерозбірчивим, лютим

і немилосердним для людей. Почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, спати почне до півдня, людям ладу не стане давати. Піchnуть його бояри брати хабарі від сиріт й удовиці, піchnуть нарікати на безладдя, всі піchnуть його зневажати".

„Так говорить хміль: коли задружить зі мною єпископ, або ігумен, або піп, або діакон, або чернець, буде він ні божий ні людський, всьому світові на лихо й гідність свою втратить".

„Так говорить хміль: коли пристане зі мною купець, зроблю його вбогим і бідним, у вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі в подертих чоботях, почне він позичати в добрих людей срібло й золото, заставляти жінку й діти, йому не наймуть двора й перестануть позичати, бачучи його пянство, вбожество й розпусту".

Оттак „говорив хміль до людей", а з него говорили всі приварі старо-українського громадянства, що йому „веселієм було пити й без того не могло жити"...



Вікна й глуха аркатура стін церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря.

День українського вельможі. В знаменитому „Поученню дітям" Володимира Мономаха, змальований м. і. спосіб його життя, що його можна прийняти за звичайний „поділ годин" вищих княжих та боярських кіл старо-українського громадянства.

День Мономаха починався з молитви — відстоявши заутрею, Мономах „думав з дружиною", або приступав до судових функцій. Позатим князь обходив господарство й перевірявав ловчих, конюхів, соколів та яструбів, не занебюючи й догляду над Богослужбою в церкві. По обіді лягав відпочати, бо „Бог призначив спання на полудне, коли відпочиває звір, птиця й люди". Особливою розривкою князів, бояр і взагалі „лучших людей", були лови, нерідко музики й співи. Теодозій Печерський, прийшовши раз до Святослава, застав там музикантів; одні грали на гусях, другі на органах, треті на „замрах" і взагалі йшла гуляня, як „це звичайно буває в князів".

В одному з багатьох „Слів про багатія й Лазаря" змальовано розкіш та виставність життя вищих верств українського громадянства в протиславлені до нужди й горя вбогих:

„Багатий одягався в багор і паволоку. Коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла золочені; перед ним бігли раби в шовкових одягах і золотих гривнах. При обіді стояло багато золотого й срібного посуду — великі срібні й позолочені чаші, кубки, чарки. Було

багато різних страв — тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, курей, зайців, оленів, вепровини, телятини, волонини й усяких напиків — вина, меду чистого й вареного з корінням, квасу. Пили до пізньої ночі з гуслями, дудками, бували й великі забави з прибічниками й сміхунами, танці, співи й інше. Багато кухарів обливалося потом, слуги бігали, розносячи полумиски, мидниці з водою і пляшки з вином, а другі махали віяльцями для прохолоди безкетуючих.

На ніч застиляли багатієві ліжко, прикрашене слоневою кісткою, з паволочними перинами й узористими, шовковими простиралами. Коли богач лежав і не міг заснути, одні слуги гладили його по ногах, другі по бедрах і плечах, інші оповідали казки, сміховинки та грали на інструментах".

Княжі й боярські одяги. Описуючи одяг Данила Романовича каже літописець, що в нього „був кінь на причуд гарний, сідло з червоного золота, лук і шабля, теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами. Кафтан на ньому був з грецької, золотом перетиканої парчі, обшитий золотими мережками. Чоботи були з зеленої шкіри, теж вшивані золотом".

Не гірше від князів одягалися й бояри. В житію Теодозія Печерського малюється виїзд київського боярина XI ст. словами: „Одягнувшись в розкішну одягу, сів на коня й поїхав. Довкола нього їхали отроки, а інші вели перед ним коні в багатій збруї". В слуг перемиського владика, що бунтував проти Данила, були „боброві сагайдаки, вовчі та борсучі прилбиці".

Бижутерія. Княгині носили на головах золоті діядеми, складені з емалюваних узорами та іконами плиток. В ушах носили ковтки різних форм і розмірів. Типовими були ковтки з трьома повними й емалюваними, або ажурними жемчужинами, нанизаними на каблучку. До поясок і шапочок на голові, привязували жінки металеві, пишно орнаментовані коробочки на пагощі, звані „колтами". На шиях носили жінки „гривни" з плетеного або суцільного дроту та „намиста" з коралин та жемчужин.

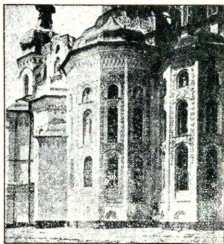
Князі носили на раменах золоті ланцюхи з масивних огнів, емалюваних медальонів й плиток з великими медальонами (панегіями) або хрестами (енколпіонами) на грудях. Дуже поширені були наручники, покриті черненням чи емалюваним орнаментом (диви ст. 133 і 257). Перстені вживалися менше для прикраси, частіше, як гербові печатки (диви ст. 257 рис. 1).



XVI. КУЛЬТУРА

Чужинці, що подорожували по дохристиянській Україні, та новіші археологічні дослідження впевняють нас, що буйний розвиток культури не почався на Україні щойно від моменту прийняття християнства, але має за собою дуже довгу історію й передісторію. Найстарші українські літописці, що були духовниками й разом з тим палкими слівословниками християнства, не доцінювали того, що творилося в нас у дохристиянські часи й тому, створили в своїх писаннях штучну й невірну межу поміж поганською „тьмою“ й сліпучим сяйвом високої культури, що нібито заблисла щойно разом з християнством. Ми вже мали нагоду ствердити (ст. 122 і далі), що так зле з поганською культурою України не було. Навпаки, безпосередні впливи греків, скитів і готів та посередні впливи персів, арабів й цілої низки культур народів сходу й заходу, витворили на українських землях ще в поганські часи культуру, що її нам не було чого соромитися не тільки перед тогочасною західною Європою, але й перед найкультурнішою у тогочасному світі Візантією. Так само, з прийняттям християнства, стара українська культура не пропала зовсім, але, подібно як поганські боги та ідоли, була витиснута з центрів культурно-політичного життя й жила, а навіть розвивалася далі, хоча й під впливами урядового християнства, серед народу.

З особливим правом можемо це сказати про староукраїнське, дохристиянське будівництво. В країні, з природи вбогій на камінь, було це будівництво дерев'яне, але вже тоді мало свої вироблені форми й техніку, щасливо збережені в дерев'яних церквах Галичини й Волині? А хоч найстарші з тих пам'яток не сягають своїм віком поза XVI сторіччя, то їхні форми куди старші й близькі до форм дерев'яного будівництва поганської доби. Про те ми ще говоритимем на своєму місці. Так перші християнські церкви а потім довго ще й усі світські, навіть дуже вибагливі будівлі старої України, були з дерева. Релігійний запал, розбуджений християнством серед верхівки українського громадянства, виявив себе в першу чергу в будівництві церков. В самому Києві виросло за княжих часів більше як 80 мурованих церков і ціла безліч дерев'яних. Мерезбурський єпископ Тітмар, нараховує їх у 1018 р. аж 400, саксонський Адам Бременський 300, а наш літописець начислює їх аж 700! Про те, що перші церкви були здебільша дерев'яні, свідчить і сам літопис. Він каже, що Володимир, прийнявши християнство, завел „рубити“ й „ставити“ церкви скрізь, де до того часу стояли поганські ідоли. Алеж будівництво церков на Україні не започаткував щойно Володимир. Християнство



Віватна частина Головної церкви
Київ-Печерської Лаври.

зароджувалося на Україні до нього й до нього будувалися в нас церкви. Під 882 роком згадує літописець церкву Миколи в Києві, що її мала поставити Ольга на могилі Аскольда, вона мала теж збудувати монастирську церкву Софії; в договорі Ігоря з греками згадується церква Іллі. Напевно було їх більше.

Про стиль дерев'яних церков ми вже говорили, але в якому стилі будувалися перші в нас муровані церкви, про те до нині спорять дослідники.

Літописці, задивлені в розкіш культурного життя Візантії, підчеркують на кожному кроці, що нарівні з християнством, що прийшло до нас з Візантії прийшов і візантійський, по їхньому „грецький“, стиль церковного будівництва. Але ж дослідні виявили, що так не зівсім було. Не саму Візантію з її столицею слід вважати джерелом нашої християнської культури а навіть і самого християнства. По правді, то в створенні старохристиянської культури на Україні приймали участь не тільки культурні впливи старого сходу (Асирії, Арабії, Персії й Індії), що з ними оставала в зв'язках поганська Україна, але й християнські культури Арменії, Грузії та болгарського Балкану. Тому то назву „грецький“, що нею так часто пишеться літописець, слід поширити на цілий простір безпосередніх і посередніх спадкоємців старої грецької культури, не виключаючи й західно-європейських впливів, що проховуються на Україну ще в часах Ольги, а чим далі міцніють.

Будівництво Володимира Великого. Першою з церков, що їх збудував Володимир Великий, була дерев'яна Васильківська. Але безпосередно потім Володимир взявся за будову репрезентативної Десятинної церкви Богородиці. Під 989 р. занотовує літописець, що Володимир „доручив її Настасієві корсунянинові й поставив служити в ній корсунських попів, та вивинував усім, що взяв у Корсуні: іконами й посудом і хрестами“. На основі тієї літописної відомості втерлася у наші думки, що й сама Десятинна церква була простим наслідуванням царгородського Влахерського храму та його корсунської копії, посвяченої празникові Успення Богородиці. Підсилювала цей погляд ще й замітка літописця, мовляв Володимир, будуючи Десятинну церкву „послав і привів майстрів від греків“. Тимчасом найновіші дослідні виявили, що за часів Володимира і Ярослава до 1037 р. українська церква не підлягала безпосередню царгородському патріярхові, але болгарському на півострові Охрид. Відсіля прийшли на Україну перші богослужбні книжки, тут теж слід шукати зразків для найстаршої з відомих церков Києва. М. і. одинака на українському ґрунті кладка фундаментів на дерев'яній підмостці, що її бачимо в Десятинній церкві, має свій правір в церкві абовського городища в Болгарії. Тут теж не трудно найти церкви, що підходили до Десятинної своїм поземим пляном і зверхніми формами.

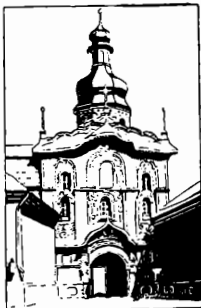
Збудована Десятинна церква приблизно в 986—998 рр. на місці, де ніби замчено в честь Перуна перших українських християн Івана і Теодора. Вже за Ярослава Мудрого, після пожежі в 1017 р. церкву обновлявано, а 1240 р. вона, як ми знаємо, завалилася від напору народу, що шукав на її хорах захисту перед татарами. В румовищах простояла Десятинна церква до часів митропол. Могили (ст. 213). В південно-західному її куті збудував він церкву Миколи, що простояла до 1824 р. В 1824 р. розібрано решту румовищ і могилівську надбу-

дову, та нехтуючи первісний план і вигляд церкви, збудовано на її місці ніби візантійський, пятибанный дивогляд. Західню й південну стіну нової будівлі опер архітект Стасов на старих володимирових підвалинах, але стару кладку збережених стін знищив беззастісно до тла. Перед тим однак переведено довкола Десятинної церкви научні досліді, що повинні були стримати московських варварів від цілковитого знищення цієї-дорогоцінної пам'ятки. Тоді то найдено в румовищах церков останки стінних мозаїк, шматки фрескового розпису й шматок грецького напису на кам'яних плитах, що їх вмуровано в південну стіну нового будинку. Останки мозаїк і фресків збережено в музею київського університету. Щойно пізніші досліді архітекта Мілєва, переведені недовго перед світовою війною, ustalili первісний план, а почасті й стилевий характер Десятинної церкви.

Була вона трьохнаві, мала привітрі бокові крила, що творили її опасання. Довга на 45 м. ширка на 35 і пів, мала грубі, метрові мури й підвалини в глибині 2—2 і пів метра. Під церквою були пивниці з гробницями. В свою заложенню наближувалася до типу базилічних церков і мабуть не мала центральної бані. В пошукуванні за правозорами Десятинної церкви, находили їх учені в різних місцях. Про Болгарію ми вже говорили. Крім того пробувано ustaliti її схожість з царгородською Базилікою 12 апостолів, з храмами в Некрезі й Мокаї на Кавказі, в Корсуні й нарешті в деяких церквах Малої Азії. В кожному разі базилічний план Десятинної церкви різко відбиває від центрбаних заложень пізніших київських церков, що мали в собі куди більше схожості з суто-візантійськими зразками.

Крім плану найдено при розкопках старої церкви чимало відломків декоративних різьб (кольон, капітелів і різьблених плит) та поливняних і вигадливо орнаментованих плиток, що ними була виложена долівка. На особливу увагу поміж тими плитками заслужують ті, що покриті загодочними знаками, відомими нам з монет Володимира (див. 141 ст.). Одні з дослідників вважали їх монограмами іменн Володимира або грецького титулу володаря „бизантес“, але більшість погодилася з тим, що це був родовий герб київських князів. Це й послужило до прийняття цього знаку державним гербом Української Народньої Республіки в 1917 р.

Хоч які були вбогі останки мозаїк Десятинної церкви (усього кількадесять різнобарвних, золотих і синіх кубиків) то досконала гладь і точність їхніх розмірів уповажнили дослідника Айналова висловити думку, що мозаїки Десятинної церкви „були виконані з великим майстерством і досконалістю, яким не дорівнюють софійські мозаїки“. Подібно шматок фрескової розписи, що зображує горішню



Троїцька церква над голозною брамою Київ-Печерської Лаври.

частину обличчя якогось молодого свяця, приводить дослідника Сичева до таких висновків: „Розбираючи стиль цього шматка, дивуєшся його глибокій старовинності, що переносить нас далеко поза межі візантійської, мистецької культури X сторіччя. Витворюється окреслене враження, що творцеві того фреску не були чужі традиції і прийоми енкавстичного малювання (восковими красками), що своєї мистецької освіти набрався він у тому середовищі, в якому ще не затратилися традиції єгипетсько-гелленістичного портрету. І тут помітні сліди візантійського іконописного ригоризму, але нема ще того трафарету, що запанував у візантійській іконописі XI сторіччя". Так чи інакше, і сама архітектура Десятинної церкви і її стінопис, наскільки можемо судити із збереженого фрагменту, не підходять до тогочасного корсунського мистецтва, куди біднішого в своїх технічних досягненнях і оригінальності. Найстарший пам'ятник українського репрезентативного мистецтва станув на найвищому рівні мистецьких творів свого часу.

Будівництво Ярослава Мудрого. В протинстві до Володимира, що підтримував культурні зв'язки з Болгарією, його синові Ярославу довелося вже користуватися безпосередніми впливами Візантії, що покориши Болгарію й перемінивши Охридський патріархат на підчинену Царгородові архієпископію, вислав в 1037 р. свого митрополита Теопемпта до Києва. На місці дерев'яного Володимирового городу, будує Ярослав муровані укріплення з величавими Золотими ворітьми й церквою Благовіщення над ними, нову катедр Софії й монастирі Юрія та Ірини. Візантійське мистецтво, що за часів так зв. македонської династії пережило добу свого останнього розцвіту, приходить тепер уже безпосередними дорогами на Україну.

Київська Софія. Вже сама її назва свідчить про те, що в замислі Ярослава було перещіплення на український ґрунт величі царгородської Софії цисаря Юстиніана, що її західньо-європейські подорожники називали „найвеличавішою з церков усього світу", а посли Володимира Великого казали про неї, що „нема на світі ні виду ні краси такої". В Царгороді станула Софійська катедр на місці погорівшої в 532 р. базиліки „божеської мудрости" Константина, що поставив її як наслідницю поганського храму Атени в Атенях. У Києві вона теж не була першою Софією. Вже підчас захоплення Києва військами Болеслава Хороброго й Святополка був у Києві монастир, з дерев'яною церквою Софії, що її мала збудувати ще Ольга, вернувши з Царгороду. Але церква погоріла, а Ярослав, як тільки опанував Київ, взявся за її відбудову; примушений уступити з Києва, залишив і будову. Щойно в 1037 р. коли Ярослав станув у Києві твердою ногою, приступив він до будови, вже не скромної монастирської церкви, але величавої катедри на місці поза городом, де він рік перед тим розгромив печенігів. Будова катедри тривала довго й була закінчена в 1061 або 1067 р. Несторзвий літопис говорить коротко про укрощення храму „золотом і сріблом, посудом та многоцінними іконами". Зате митрополит Іляріон каже, що Ярославова Софія „заслужила собі на подив у всіх доволічних народів", та що „не знайдеться для неї пара на всій півночі від сходу до заходу".

Протягом свого довгого існування пережила київська Софія ба-

гато. В 1169 р. ограбив її син Андрія Боголюбського Мстислав, відтак у 1203 р. Рюрик Ростиславич й нарешті татари в 1240 р. З початком XIV ст. була вже Софія без крівалі, мала розколини в склепіннях, а її західня частина лежала в румовищах. В XV ст. граблять її татари двічі, за Едігея й Менлі Гірея. Від 1596 до 1633 р. оставала Софія в руках уніятів. Тоді була вона в оплаканому стані. Але серед румовищ ще „золото й лазур виблискували в приділах, красувалися в ній ще кольони з порфіру й алабастру“.

Починаючи з 1632 р. київську Софію раз ураз обновлюють, прибудовуючи до пераїсного корпусу нові приділи. Згадаємо тут реставрацію катедри за митрополитів: Могили (1632—1647), Сильвестра Косова, Святополка Четвертинського й нарешті Варлаама Ясинського. Особливо поширено Софію підчас її обнови за Ясинського та гетьмана Мазепи (1690—1697). Тоді то над боковими опасаннями надбудовано поверхові приділи й добудовано ще дві широкі нави. З п'ятинавної сталася тоді Софія дев'ятинавною й непомірно поширилася на боки. Тодіж таки, не рухаючи головної бані, перебудовано в бароковому стилі всі інші й добудовано чотири нові. Всі перекрито характеристичними для українського барока вигинчастими шоломами. В 1843—53 рр. переведено ще одну, а в 1882 р. останню обнову Софійської катедри. Зникли роттердамського рисівника Авраама ван Вестерфельда з 1651 р. дають нам повне уявлення про стан Софії в половині XVII ст. Досліди переведені з доручення Всеукраїнської Академії Наук І. Моргилевським, усталили остаточно стилевий характер і розподіл будівлі з часів Ярослава.

Первісно мала київська Софія п'ять нав і п'ять вітарних за-



Архангел. Мозаїка головної бані Софійської катедри.



Христос - Пантократор. Мозаїка головної бані Софійської катедри в Києві.

пелків (апсид) від сходу. Середня, головна апсида була ширша й довша від бокових. Поздовжні нави перехрещувалися з чотирма поперечними, до яких, від заходу, притикав партеровий притвір (нартекс). Склепіння й луки, що дагали дев'ять, а може й 13 бань, спіралися на 12 стовбів (пільонах). З трьох боків обігало храм партерове опасання (паперти) з галерією, сперте на кольонах і луках, особливо пишню украшених від заходу. На північно-західньому розі церкви здіймалася вежа, з вузевидними сходами на опасання й хори. Другу вежу, напроти старої, прибудовано в XII ст. В цілому займала київська Софія прямокутник в 39×34 м.

З первісних мурів збереглася середня частина з склепіннями й головною банею та апсидами, що одні виступають нині зломіж пізніших прибудовок (ст. 275). В противенстві до базилічного заложення Десятинної церкви, київська Софія мала вже виразно доосередній характер, так у поземному пляні, як і в надбудові (елєвації).

Шукаючи за правозорами для київської Софії, находили їх дослідники то в церкві в Мокві на Кавказі, то в церковному будівництві Сирії, то знов у церквах Солуні та самого Царгороду. По правді, київська Софія не була плодом механічного перенесення жадного з готових зразків, але твором так своїми формами, як технікою й конструкцією пристосованим до місцевих умов, тобто матеріалу, майстрів, традиції і естетичних вимог її фундатора.

Мозаїки й фрески київської Софії. Оскільки архітектурні форми й конструкція київської Софії були справжнім обявленням для сучасників, то її малярська і різьбарська декорація яповні їм дорівнювала. До нас вона збереглася тільки в мізерних останках, але ще чужоземні подорожники XVI і XVII ст. (Верещинський, Гайдештайн, Алєпський) не могли надивуватися її красі та розкоші. Софійські мозаїки, фрески та різьби знищили не тільки воєнні завірюхи, пожежі та зуб часу, але, і що найгірше, несвідомість людей, що в добрій вірі, бралися їх „обновляти“. Збереглися необновленими тільки непомітні шматки фресків у самій церкві й на стінах веж та декотрі з мозаїкових партій головної бані, побідного лука та пресвітерії. Первісно ціле нутро Софії було покрите мозаїками, фресками і різьбленими в різні зори плитами.

В 1848 р. відкрито в Софії фрески з часів Ярослава, що їх при обнови за Могилі забілено. Зараз таки їх „обновлено“ трудами старця Ринархе, братії та о. Жовтоносського, й тільки фрески на стовбах головної апсиди закриті тоді іконостасом, та фрески Михайлівського приділу спаслися від тої „обнови“. В 1885 р. відкрито мозаїки в головній бані та на стовбах побідного лука — Христа Пантократора, Архангела, погруддя апостола Павла та Богородиці й арх. Гавріїла в сцені Благовіщення. Мозаїчні зображення пресвітерії т. зв. Нерушимої Стіни, тобто Богородиці-Оранти, Евхаристії і галерії отців церкви, були відслонені давніше. Збереглися теж зображення Деїсуса на самому побідному луці, первосвященника Арона й п'ятнацять медальонів з циклу Сорока Мучеників, на підбаних арках. Тоді, як головні партії катедрі (головна баня, побідний лук і пресвітерія) були покріті мозаїками, всю решту займали фрески, здебільшз вже нині попсовані.

Чотирь бокові апсиди були розмальовані „життями“ Богородиці, Михайла, Петра та Юрія. Стіни головної нави були покріті сценами зі Старого і Нового Заповіту. Решту стін і стовбів покривали поодиночні постаті святих, у весь ріст, в погруддях та медальонах. В цілому задержаний канонічний розподіл сцен і постатей, що вже усталився був у візантійському стінописі. (Ст. 139, 193, 201, 203 і 289.)

Крім релігійних зображень, збереглися в Софії ще й світські. Стіни наріжних машт Софії покріті циклем картин (понад 130 фігур), що зображують життя-буття княжогодвора, а саме воєнні виправи, лови, сміховинні представлення скоморохів й т. п. (Ст. 63, 185 і 291.) В головній наві катедрі, де тепер бачимо... Софію-мученицю з дочками, був колись збірний портрет родини князя Ярослава, що його



Частина фрески південної башти Софійської катедрі.

старався відтворити сучасний український маляр Василь Кривчевський (153 ст.).

Досліджуючи київо-софійські мозаїки, дійшли історики-візантиністи до переконання, що так розподіл картин, так і типи постатей як і стиль композицій — суто візантійські; вони теж найшли місце софійським мозаїкам поміж мозаїками XI ст. монастиря Луки в Фокиді, Дафні в Аттиці й монастиря Неа Моні на острові Хіос. „Софійські мозаїки — каже дослідник Н. Сичев — виконані не одним майстром, а гуртком мистців. В цьому гурті були першорядні мистці й другорядні майстри. Перші з них дали твори скінченої досконалости, другі дали слабші, наче нерішені форми зображень. Працею одного, мабуть головного мистця, є частина вітарного фризу святців, а в першу чергу зображення Лаврентія, Василя Великого та Івана Золотоустого. Обличчя Лаврентія, це без сумніву сирійсько-геленістичний портрет, близький до мозаїчних портретів з VI ст. у Сан Віталі в Равенні. Неманче портретні й голови Василя Великого та Івана Золотоустого, проникнуті глибокою психологією. Блеск красок, ясних і ярих, що переливаються ніжними, голубо-зеленими відтінками в півтонах і рожевими в світлах, чіткість конструкції форми й незвичайна вмілість в укладанні самої мозаїки, кажуть бачити в авторі цих подивудігних портретів майстра, що вийшов з першорядної, мистецької школи.“

Найправдоподібніше творці софійських мозаїк і фресків походили з самого Царгороду, або в ньому добували собі мистецької освіти.

Саркофаги Софійської катедрі. В пресвітерії приділу Софійської катедрі, близько при південній стіні, стоїть величавий, мраморний саркофаг, що його стара традиція приписує Ярославові Мудрому (161 ст.). До його середини ніхто досі не заглядав і чи справді спочив у ньому великий, київський князь — невідомо.

Про похорони Ярослава говорять літопис під 1054 роком: „А Все-

волод спратав тіло свого батька, поклав на сані й повіз (з Вишгорода, де Ярослав помер) до Києва. І принісши, зложив у мраморній домовині, в отчинній церкві Софії".

Еріх Лясота, що їздив у 1594 р. з доручення німецького цісара Рудольфа до запоріжців, бачив у Софії кілька надгробників, а між ними й домовину Ярослава. «Ще в каплиці, в гробниці з прекрасного білого алябастру, лежить князь Ярослав, син Володимира, з дружиною» — пише в своїх спогадах Лясота. «Ця гробниця, заввишки мало не на зріст людини іще не зруйнована, зберегла свій первісний вигляд». До речі, дружина Ярослава похована в новгородській Софії, але незвичайні розміри київської гробниці довго підтримували думку, що в ній поховано великого князя й княгиню.

Арабський подорожник п'ловини XVII ст. Павло Алепський, так описує Ярославову домовину: «В одному зі згаданих вітарів стоїть великий, біломраморний саркофаг з горбовидною крівлею, з хрестами. Він подібний до гробниці св. Іліяна в Ємесі. Справжнє чудо! Відкіля вони привезли цей мрамор, ці великі кольони що стоять зозні церкви, бож у цій країні нема мраморних каміньоломів. Мабуть його привезли на човнах з (острів) Мармара, що біля Царгороду, по Чорному Морю, потім рікою Дніпром, що до нього впадає і вигрузили тут, у Києві».

Домовина Ярослава це велика скриня з одноцілого, мраморного б'юку, покрита двохспадною крівлею з акротеріями, викованою теж з мраморного моноліту. Усі її стіни украшені пласкорізьбою символічними, розцвілих хрестів (т. зв. «дерево життя»), кипарисів, пальм, риби, птахів та Христових монограм, у дусі старохристиянського мистецтва. На зразок античних гробниць має Ярославова домовина форму дому, що збереглася, як незрозумілий вже нині пережиток, у скринях наших гуцулів. В цілому й подробицях, виконаних рукою першорядного майстра, пробивається глибока старовина, що для культури XI сторіччя, коли вмер Ярослав, здається справжнім пережитком. На думку останнього з дослідників нашої різьби в княжій добі (М. Макаренка) Ярославова Домовина є неукраїнського, а малоазійського походження й повстала вона не в XI сторіччі, коли вмер Ярослав, а в VI а найпізніше VII-ому. «Зроблено її на замовлення інших осіб, аніж тих, про кого ми думали, а потрапила вона згодом до Києва, через кілька сот років після свого народження. Тут їй в друге, довелося виконати свою роль, прийнявши в себе тіло великого князя Ярослава».

В тому ж самому, Володимирському приділі Софійської катедрі, зберігається друга мраморна гробниця, але куди менша розмірами й скромніша своїми мистецькими формами. Є це низька, широка, одноцїла скриня без віка, до того ж сильно понижена. Вся невибаглива орнаментика чолової стінки гробниці зводиться докола з монограмою Христа (т. зв. хризмою) що від нього розходяться на боки хвилясті, неправильно зарисовані вітки, з хрестами на кінцях. Гробниця порожня, без назви й невідомо хто колись у ній спочинав.

„Золоті Ворота“. Не пізніше, як у 1037 р. побудував Ярослав Мудрий кам'яні укріплення довкола поширеного Києва, а в них славні „Золоті Ворота“. Первісно творили їх дві башти з грубами на 1 метр в 14—17 м. довгими стінами, що віддалені від себе на 7 метрів, були получені склепінням і завершені маленькою церковцею Благові-

щення. „Золотими“ прозвано ворота мабуть, від золотої крівлі церкви, хоча збереглася легенда про золочені одвірки тих воріт. Подорожник XVI ст. Гайденштайн вияснює, що стіни Золотих Воріт були золочені. Письменник XVII ст. Кальнофойський бачив ще Золоті Ворота не зовсім зруйновані й прирівняв Благовіщенську церкву на них до церкви на т. зв. Святих Воротах Києво-печерської Лаври. (Ст. 287.) На рисунку Вестерфельда з 1651 р. (ст. 204.) бачимо ще добре збережені



Шматок фрески Десятинної церкви в Києві.
Кінець X. ст.

луки й одну башту Золотих Воріт. До наших часів збереглися ледви румовища двох нерівних стін і шматок склепінної арки, цінні для історика кладкою будівельного матеріалу та характеристичною для XI ст. заправою.

В польській історіографії покутує до сьогодні легенда, нібито Болеслав Хоробрий, помагаючи Святполкові Окаяному проти Ярослава Мудрого (1018 р.) віхав до здобутого Києва... Золотими Ворітьми. В катедральній скарбниці на краківському Вавелі зберігається навіть меч Болеслава, („щербець“) що він його нібито вищербив на Золотих Воротах. По правді, то все в тій легенді фальшиве: Золоті Ворота повстали щойно в двадцять літ по „гостині“ Болеслава в Києві.

З пізнішої історії Золотих Воріт знаємо, що в 1320 р. їх основно перебудовано, в 1649 р. віздить через них у Київ Богдан Хмельницький, а в 1651 р. литовський гетьман Радивил. В обох випадках відіграли Золоті Ворота ролю тріумфальних луків, що крізь них перетідали імператори й побідники староримських часів.

В 1654 р. московські стрільці завісили на чоловічій стіні Золотих Воріт ікону Богородиці, що до нині зберігається в Троїцькій церкві на Либеді й зветься „Казанською“. Тодіж підперто порисовані мури воріт деревляними відпирниками, що до 1745 р. зівсім погнили й ворота розвалилися. Румовища засипано, а в 1750—3 рр. побудовано над ними нові ворота, що простояли до 1799 р. Коли в 1832 р. зарівнювано старі вали Києва, відкрито останки воріт з часів Ярослава Мудрого. Тоді то кременецький архітект Міхович зв'язав рештки стін залізними шпугами й підпер їх полукруглими відпирниками. В такому вигляді збереглися Золоті Ворота до нині.

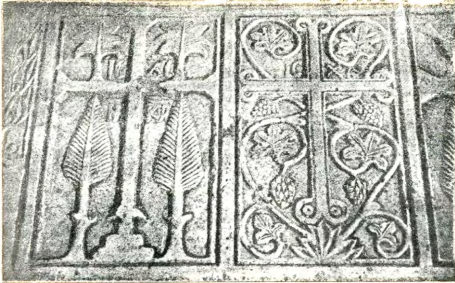
Успенська церква Печерської Лаври. В 1078 рр. повсталася Успенська церква Києво-печерської Лаври, що її в 1083 р. розмальовано при співучасті українського маляря Олімпія. По словам

печерського „Патерика“, будували церкву грецькі майстри, „чотири мужі багаті вельми“, що привезли з Царгороду і гроші й мощі святих. До будови причинився теж „варяг Шимон“, що прийшов нібито до Києва не сам, а з цілим роєм „до 3000 душ і священниками своїми“. Він теж привіз з собою гроші, мощі й дорожчості. Між іншими привіз золотий пояс, що його колись повісив його батько в Скандинавії на хресті, почитаному „латинянами“. Цим поясом міряли місце під Успенську церкву...

Дехто з істориків звертає увагу на справжнє підложжя цієї печерської легенди, яка насправді є зустріч двох культур — греко-візантійської й варяго-римської, на київському ґрунті. В переплеті з українськими стремліннями до церковно-політичної незалежності від Царгороду (вибір першого митрополита-українця в 1051 р.) створили вони той своєрідний центр культурного життя, що ним був увесь час печерський монастир. Успенська церква мала бути першим мистецьким втіленням тої многоважної зустрічі візантійських і північно-романських впливів з місцевою, українською культурою. Нажаль Успенська церква Лаври, як і інші будівлі велико-княжого Києва, не збереглася до нас у пераїсному вигляді й ми не маємо змоги прослідити, наскільки такі висновки істориків вірні. З перших мурів Успенської церкви збереглися тільки дві візтарні апсиди (середня й північна, гляди 285 ст.) та ціла західна стіна, закрита пізнішими прибудовами. В кінці XI чи на початку XII ст. прибудовано до церкви маленьку трьохнаву, одностовпну каплицю Івана Предтечі, що згодом теж увійшла в поширений корпус головної церкви. Землетрус в 1230 р. дуже церкві пошкодив, вона „розсілася на четверо“, а по 1240 р. деякі її частини були розібрані до вікон. Щойно в 1470 р. відбудував церкву князь Семен Омелькович. В 1516 р. обчовив її князь Костянтин Острозький. За митрополита Могили (1638—1646), гетьмана Мазепи й у 1722—1729 рр. по великій пожежі, розбудовано Успенську церкву Лаври до нинішніх пяти нав, при чому так конструкція як і форми бань, та зовнішня декорація набрала примет українського, барокового стилю.

Два Михайлівські монастирі. В 1088 р. повстає в Києві над Дніпровою кручею славний Видубицький монастир з церквою Михайла (ст. 173.) а в 1103 р. будує князь Святополк-Михайло Ізяславич (1093—1113) Михайлівський Золотоверхий монастир. Повстання обох цих михайлівських церков звязують історики з поширенням у нас так зв. дуалістичної науки болгарських „богумилів“ (боротьба добра й духа зі злом і матерією, що її героєм є архистратиг Михайло) та ослабленням впливу, що його мав у нас Царгород за Ярослава Мудрого. „Не зриваючи цілком з візантійськими традиціями, що їх підтримує грецька митрополічна катедра в Києві, діячі українського церковного життя, шукаючи нових центрів, ідуть старими шляхами, що грали таку важну роль за Володимира Великого“. (Н. П. Сичев.) Відомо, що Антоній Печерський постригся на Атоні, відкіля й дається „благословення“ для Києво-печерської Лаври, відомо теж, що київські й чернігівські виходці з кінцем XI ст. придбали собі на Атоні монастир Ксиргуру, що хоч і перейшов відтак до сербів, до нині зветься „Русіка“.

В основу уставу Києво-печерської Лаври, лягли строгі студитські приписи, що давно вже позабуті в Царгороді, вдержувалися на Атоні. Назва Успенської церкви Лаври теж атонського походження так само.



Орнамент кривлі т. зв. Ярославової домовини.

як монастир „Святогорський“ у Володимирі Волинському, був у свій час простою реплікою атонського правозору. Все те незвітлює змагання тогочасної України вибитися з залежності від Царгороду й пошукати собі нового культурно-церковного центра поза ним. Разом з тим, дорогою через Болгарію й Македонію приходять в тогочасне українське мистецтво найранші романські впливи, що булиб для нас днвнй й незрозумілі, якби наша культура XII ст. була здана тільки на традиції й впливи Царгороду.

Михайлівська церква Видубицького монастиря була гераісно трьохнавна з трьома полукрулими апсидами та одною вежею від північного заходу. Часто нищена ворогами й підмивана Дніпровими хвилями, вже в 1199 р. вимагала реставрації. Перевів її придворний архітект князя Рюрика Ростиславича Милоніг; він збудував масивну бетонуву плятформу, що на ній станули апсиди церкви й підпер її могутніми, кам'яними відпіриками. Завдання Милоніга було нелегке, коли про його працю у Видубицькому монастирі повстала легенда, як про виїмкове досягнення. Але Дніпро не спочивав. В XVI ст. східня частина Михайлівської церкви таки обвалилася; митрополит Могила заступив її деревляною, а в 1865 р. побудовано на плятформі Милоніга одну тільки апсиду церкви, куди коротшу від первісної. Решта старих мурів Михайлівської церкви збереглася разом з типовими для тогочасного булівництва вікнами.

Трьохнавну церкву Золотоверхого Михайлівського монастиря, зруйновану татарами, оновили в XVI ст. На своему півнчно-західньому розі мала вона первісно вежу, як Софійська катедрал й церква Видубицького монастиря. Подібно, як при Успенській церкві Лаври, стояла біля неї маленька трьохнавна каплиця. В цілому план і конструкція церкви дуже нагадували Успенську церкву Лаври з її гранчастими апсидами, тощо. Тепер має Михайлівська

церква Золотоверхого монастиря сім нав, сім апсид і стількиж бань, але пераїсно була вона трьохнавна й трьохапсидна; зі старих бань збереглася тільки одна, середуща.

Стінопис Михайлівського монастиря. З мозаїчного та фрескового стінопису Михайлівського монастиря збереглося до нас куди менше, аніж з стінопису Софійської катедрі. Ще в XVII стор. бачив подорожник Павло Алепський в головній апсиді церкви зображення Богородиці-Оранти, Евхаристії, та кілька фризів з обличчями святих. До нас збереглася тільки середня полоса з Евхаристією (ст.303), а з циклю святців тільки постаті Степана з кадилом у руках і тонзурою на голові, та Дмитра з щитом і списом (ст.305). Напис над Евхаристією слов'янський, хоч і з помилками, над святцями грецький. З михайлівських фресків відкрито покищо Благовіщення на стовбах головнісі апсиди та постаті пророків Захар'я і Самуїла, двох святих і двох мучеників.

Стиль михайлівського стінопису відмінний від софійського. В ньому пробиваються нові атонські та західньо-європейські, ромейські впливи. „Розмірний і тяжкий ритм композиції сцени Евхаристії в Софійській катедрі, замінився тут новим ритмом, відмінним від первісної одноманітності постатей і їхніх рухів. Їхні пози, повороти, й само групування повні ріжнотності. Їхні рухи стали легкі. Мистці намагалися встановити психологічне взаємновідношення поміж поодинокими учасниками процесії, додаючи обличчям постатей ріжні вирази, більш людські й реальні. Обличчя подрбно й мягко моделювані, відмінні від декоративно й плоско трактованих облич софійських мозаїк“ (Сичев).

Подібно як софійські, михайлівські мозаїки були твором цілого мистецького гуртка, що поводився в межах старо-візантійських традицій доволі вільно. „Мистецтво тих мозаїк — говорить акад. Кондаков — як і в київській Софії, було візантійське, але майстерство було вже українське, а й саму мозаїку повинні були виконати почасти київські учні греків“. Проф. А. В. Прахов, захоплюючись мистецьким рівнем михайлівських мозаїк, що в них українська фантазія внесла стільки живої обсервації, переконаний, що мозаїки є твором українського мистця. „Порівняйте апостолів, що підходять зправа до Христа з чашею, з апостолами софійської Евхаристії. Ви напевно віддасте першество михайлівському зображенню“.

Проф. Н. В. Покровський, хоч і допускав можливість виконання михайлівських мозаїк українськими мистцями, звернув увагу на грецькі написи біля облич Дмитра Солунського та диякона Степана. Проф. Д. В. Айялов вважав михайлівські мозаїки наслідством царгородської школи, приписуючи їх виконання печерському черцеви Олімпієсі. Нарешті дослідник Н. П. Сичев переконаний, що „мозаїки Золотоверхого Михайлівського монастиря є результатом мистецьких досягнень македонської школи, так у своїх архаїзуючих формах (Дмитро Солунський), як і в нових формах романізованого, македонського мистецтва, виявлених у композиції Евхаристії“.

„Святі Іздиці“ Михайлівського Золотоверхого монастиря. В зовнішні стіни церкви Михайлівського монастиря вмуровані дві „шіферні“ плити (з сарцитового, місцевого лупаку) покриті фігурною плоскорізьбою двох святих воїників, на конях. Один з них це ніби



Успенська церква Печерської Лаври, в сучасному бароковому виді.

св. Юрій, другий св. Димитрій. Дехто з дослідників думає, що це портрето-ікони княжих дружинників. Дехто знову шукає для них роду в староіранських різьбах. На загал обі ці, назвичайно цікаві різьби непростудіовані як слід і так про їх тему, як і походження та стилеву приналежність не пора ще сказати останнього слова (ст. 137).

Кирилівська церква. Около 1140 р. заклав князь Всеволод II Олегович, в Дорогожичах під Києвом, Кирилівську церкву й монастир, що став „отним“ (родовим) для династії чернігівських Олеговичів. Кирилівська церква цінна для нас не тільки своїми фресками, що творять черговий етап розвитку українського стінопису, але й тим, що вона єдиний з церков великокняжого Києва зберегла ненарушеним свій первісний корпус. Зовнішній, бароковий вигляд завдячує вона реставрації з часів гетьмана Мазепи й митрополита Ясинського. Тоді то перекрито церкву новою крівлею з пяти банями, а від чола збудовано бароковий фронтон з суто-бароковою, різьбарською декорацією.

Кирилівські фрески, відкриті в 1860 р. були в 1881—83 рр. обновлені під доглядом проф. Прахова, й не збереглися до нас ані в цілості, ані в своїйому первісному вигляді. Найкраще збереглися фрески південної апсиди, нинішнього „Кирилівського приділу“, що ілюструють „діянія“ Кирила й Афанасія Олександрійського.

Як у Михайлівському монастирі, так і тут є слов'янські написи, що уповажнюють дослідників признати кирилівські фрески твором місцевих майстрів. Дослідники-візантиністи причислили кирилівські фрески до тої стилевої доби візантійського стінопису, що в ньому боролися два напрямки — мозаїчний, з простотою композиції, фронтальністю постатей, непорушністю й роскішю одягів, — та малярський, живий і реалістичний. Кирилівські фрески є, на їх думку, твором другого напрямку.

Н. П. Кондаков добачується в кирилівських фресках „понуру“ ха-

характеристики пізнього візантійського малярства". Кость Шероцький бачить у них «сцени українського побуту XIII. ст.», для яких використано тут події з життя Кирила та Афанасія тоді, коли і стиль фресків і обильність на них македонців і солунян, що на них звертали вже увагу і Шероцький і Шміт, переконує дослідника Сичева про звязок кирилівських фресків з македонською, мистецькою школою.

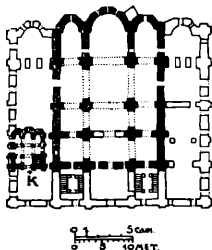
В порівнянні з софійськими та михайлівськими стінописами, віднаходить Сичев у кирилівських фресках елементи нового стилю. «Характер будови фігур у деяких композиціях розвинений вже не по візантійським й не візантійськими гранями ломляться складки одягів і драперій. Це особливо помітно в сцені навчання Кирилом царя. Постаті цієї сцени мають якийсь графічний, напружений характер і особливу гостроту форм, чужу так геленістичній як і східній пасти візантійського мистецтва того часу».

Патріарх українського малярства — Олімпій. Подібно, як творцями перших наших будівель були чужинці, так і найраньші наші фрески й мозаїки вийшли зпід чужинецьких рук. З чужини привозилися до нас і найстарші ікони. Але з часом з'являються на нашому ґрунті не тільки поодинокі українські малярі, але цілі їх гуртки, що й виконували навіть більші й репрезентативні роботи. Печерський Патерик і Літопис згадує навіть трьох малярів княжої України — Мойсея, Олімпія Печерського та Авраама Смоленського. Всесвітати найбільше знаємо про Олімпія (Аліпія) Печерського. В «життях» печерського Патерика оповідається, що малим віддали батьки Олімпія на науку до «грецьких» малярів, що в той час розмальовували Успенську церкву печерської Лаври. Тут він «учився й майстрам помагав». Колиж роботи в Успенській церкві закінчилися, Олімпій дав малювати ікони для ігумена, чернечої братії й світських замовників. Заробіток ділив на три часті: одну роздавав убогим, за другу купував матеріал, третю віддавав на потреби монастиря. За ці богородиці труді висягли його, а по смерті (17 серпня 1114 р.) визнали «преподобним». Поза тими фактичними даними до життєпису патріарха українського малярства, стрічаємо в Патерику ще й легенди про його чудотворність. Свідчить це про виїмкову пошану, що її Олімпій та його мистецтво зазнавали в сучасників. Між іншими оповідає Патерик, що Олімпій оздоровив прокаженого, помазавши його рани... малярськими фарбами. Один багатій змовив в Олімпія п'ять ікон Діусуса та дві «намісні». Дві черці, що посередничали при замовленні, взяли від багатія потрібну плату за роботу, але не дали грошей Олімпієві, а доски призначені для ікон сховали. Обманутий замовник пожаліся ігуменові. Відбувся суд, винувників викрито й покарано, а замовлені ікони виявилися.. готовими. Коли Олімпій вмірав, то ангел закінчив за нього ікону Успення Богородиці...

Кисти Олімпія приписують деякі дослідники Богородицю, що її Володимир Мономах подарував до ростовської катедрі, та ікону Христа Пантократора в іконостасі московської Успенської катедрі. Нажаль ту ікону перемалював у XVIII ст. маляр К. Уланов. Дослідник Айналов думає, що Олімпій був творцем мозаїк Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Спас на Берестові. Над дверми старого притвору Преображенської церкви на Берестові під Києвом, зберігся напис часів митропо-

пита Могили, такого змісту: „Сю церков созда великий і вся Руси князь і самодержець, святей Владимир. По літіх же многих і по разореніи от безбожных татар, обнови ся смиренным Петром Могилою а х м г года“. Згідно з цим написом, перші дослідники українського будівництва вважали „Спаса на Берестові“ пам'яткою по Володимирі Великому і щойно пізніші дослідники над кладкою стін і технікою дерев'яних підвалин усталили походження церкви з XI а навіть XII ст. Правда, Спас на Берестові мав своїх попередників. Уже за Ярослава Мудрого стояла тут Петро-павлівська церква. Під 1072 р. згадує літопис „монастир германеч“, прозваний так від ігумена Германа. Попалений половецьким ханом Буяком у 1096 р. обновив Володимир Мономах і збудував у ньому гробниці для свого сина, дочки й внука. Крім цього збудував собі Мономах на Берестові „новий двір“, з якого в 1113 р. вийшов відомий протижидівський указ. В більш-менш тому часі повстала тут Преображенська церква, що збереглася до нас тільки частинно (ст. 309).



Поземний план Успенської Лаври. Грубими лініями позначене первісне заложення, тонкими — пізніші добудови.

До київського землетрусу в 1230 р. була це трьохнава, трьох-апсидна, трьохбашна будівля з притвором й двома чоловими баштами від заходу. В одній башті була дзвіниця, в другій церковця-гробниця з нішею для саркофагу й трьома апсидними закам'юнками в товщині східної стіни. До церкви вели, крім чолового, два бокові входи з притворами. Головну баню підпирало чотири могутні пільони в центрі будівлі. Вітарні апсиди були круглі зсередини й гранчасті зовні.

Реставрація, переведена Могилою в 1645 р. не обняла цілої церкви, а тільки її західну половину. Зі стін башт і притвору та частини нав, по першу пару центральних пільонів, збудував Могила типову для пізнього українського будівництва хрещату церкву й перекрив її п'ятьма типово-українськими, придавленими банями з ліхтарнями й маківками. Решту спаських румовищ знесено до тла в XVIII ст. при будові київської фортеці. Зцілілі останики старої будівлі легко відрізнити від могилиних прибудов по характеристичній для великокняжчої доби кладці стін. Вони тепер розчищені від тинку й разом зі стовбом Ірининської церкви служать як загальнодоступні зразки будівельної техніки й декорації княжих часів (279 ст.).

Інші церкви великокняжого Києва. Троїцька церква над головною брамою Печерської Лаври (287 ст.), збудована в 1106 р. чернігівським князем Миколою Давидовичем Святошею, збереглася до нас без великих перемін. Квадратна в плані, однобашна, без апсид, нагадувала П. Алепському церквцю Благовіщення на Золотих Воротах. Свій теперішній, зовнішній вигляд з бароковою банею, хвилястим фрон-

тоном і різьбарською декорацією стін, завдячує вона мазепинській реставрації після 1696 р. та пізнішій у 1722—29 рр.

В тридцятих рр. XII ст. повстала Успенська церква на Києво-Подолі. Її перебудував Семен Омельнович, а в 1482 р. зруйнував татарський хан Менлі Гірей. В 1613 р. відбудував її архітект Себастьяно Браччі й покряв п'ятьма банями. Потім вона кілька разів горіла. В 1811 р. її частинно розібрано а в 1835 році перебудовано в тогочасному, ніби класичному стилі.

В 1184 р. збудував князь Святослав Всеволодич невеличку Васильківську (пізніше Трьохсвятительську) церкву, що витягнутою формою свого поземого пляну й слабо виступаючими апсидами стала типовою для київського будівництва XII ст. Протягом століть Васильківська церква, як і її сучасниці, затратила свій первісний характер. Її поширено прибудовами від заходу й півдня та оформлено зовні в бароковому стилі.

З позакіївських церков того часу слід згадати Юріївську у Каневі (1144) церкву у Василькові (к. XII ст.) та Андріївську в Білогірщині (1197). Як відомо, нинішнє с. Білогірщина було колись київським „пригородом“, що в ньому до нині збереглися останки оборонних валів (131 ст.). Дослідник Хвойко, розкопав фундаменти білогірської, Андріївської церкви, а в них останки фресків, стінової позолоти та цегляну, поливану долаву.

Будівництво Чернигова. Старшим від київської Софії й повніше збереженим пам'ятником нашого княжого будівництва є Спаська катедрa в Чернигові (ст. 137) заклашена лицарським супірником а відтак вірним союзником Ярослава Мудрого — Мстиславом Сміливим († 1034), а закінчена по смерті основника. Трьохнавна, трьохапсидна, п'ятибанна церква, з виразним позначенням свого хрещатого заложення, підходить найближше до київського Спаса на Берестові. В XII стол. прибудовано до церкви вежу з південного заходу, а в 1708 р. побудовано другу, до пари. В 1675 р. церкву помітно перебудовано, при чому знищено або закрито тиньом подробиці її первісної декорації. Всеж таки пізніші перебудови не знищили її основного корпусу й церква зберегла свою первісну доосередність і розподіл мас. З фрескового й мозаїчного стінопису Спаської катедрі не збереглося ніщо, поза мізерними окружинами.

З решти чернігівських церков збереглися до нас — Успенська Іллі, Борисоглібська й П'ятницька.

Успенська церква Єлеського монастиря, фундації князя Святослава з 1060 р. була в 1671 р. обновлена заходами чернігівського полковника Василя Дунін-Борковського й тоді набрала свого зовнішнього, барокового вигляду. Однонавна церква Іллі, збудована в 1072 р. зберегла характер тогочасних мініатюрних, центробанних каплиць. З Борисоглібської церкви, збудованої князем Давидом Святославичем (1120—1123) збереглася ціла західна частина з середньою банею. Найгірше збереглася П'ятницька церква з к. XII ст., що стояла поза оборонними валами княжого Чернигова.

В порівнанні з київськими, чернігівські церкви краще збереглися. Зате вони куди слабше обслідувані. Загальними архітектурними формами вони не дуже різняться від київських, але в їх декорації куди виразніші західно-європейські, романські елементи.



Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.

Різьбарські декорації киево-чернігівських церков. Поруч мозаїчного й фрескового стінопису, помітну роль в декорації нутра киево-чернігівських церков грає різьба. Лякаючись поганського „ідопоклонства“, вона, згідно з канонами східної церкви, оминає фігуральності, й обмежується до чистої орнаментики. Натяки на фігуральну різьбу маємо щойно в західньо українському (галлицькому й холмському) будівництві.

Цінним, бо одним у своєму роді, є капітель полуколонни (чи може й хрестильниця) Борисо-глібського храму в Чернігові. (Середущий рисунок на 163 ст.) Його трапезоїдна форма, як і ажурна орнаментика трьох стінок капітелю (четвертою він притикав до якоїсь стіни) типово романська. Нагадує вона почасти „скандинавську“ плетінку орнаментики староукраїнських рукописів, а почасти різьбарську декорацію західньо-європейських, німецьких та французьких костелів X—XIII ст. Основним своїм мотивом (плетінкою рослинних бил чи змії) підходить Борисо-глібський капітель до капітелів церкви Готгарда в Гільдесгаймі.

Капітелі колонн софійської катедрн, що їх фрагменти зберігаються в катедральній хрещальні, орнаментовані плоскорізними хрестами й листками аканту (ст. 169.) мають не романський, а візантійський, стилевий характер.

Характеристичною, плоскорізьбленою, плетінковою орнаментикою дуже різноманітною під оглядом композиції, покриті лупкові (шіферні) та мраморні пернла хорів київської Софії та чернігівського Спаса. Переважає в мотивах їхньої орнаментики стяжка, що раз ураз переплітаючись, творить кола, ромби, вузли й декоративні рямці для хрестів (хризм) розет і символічних птахів у центрі композиції. Попадають тут і чисто геометричні мотиви орнаментальної композиції. Плити чернігівського Спаса куди простіші своєю композицією від софійських. Може тому, що старші, а може тому, що в порів-

нанні з великокняжим Києвом, Чернігів був усеж таки провінційськ. Подібно й техніка київських плит тонша і виконання майстерніше.

В пошукуванні за правозорами наших плит, знаходить їх дослідник М. Макаренко в Болгарії, а саме в охридській Ссфії. Тамешні плити „мають тусаму, основну композицію, подібні мотиви, рисунок, техніку виконання, а навіть призначення”.

Поза Болгарією існують аналогічні пам'ятники декоративної різьби на Атоні, в монастирі Дафні біля Атен, в Царгороді, та в церкві св. Марка у Венеції. „Орнаментика наших плит прийшла до нас через Болгарію з культурисгс, греко-італійського світу, занесена сюди, як і решта мистецько-декоративних ідей з малоазійського культурного осередку”. (М. Макаренко).

Характеристика конструкції й техніки киево-чернігівських церков. Переглядаючи пам'ятники киево-чернігівського а почасті й волинського будівництва, бачимо, що всі вони мали суто-візантійський характер, хоча й не без романських елементів, так у конструкції як і зовнішній декорації. Будували їх зразу „грецькі” майстри, хоча під тим іменем неслід розуміти греків у етнографічному змислі. Греками були будівничі наших перших церков по приналежності до круга візантійської, тобто грецької, чи пак східньо-римської культури. По національності могли вони бути вірменами, грузинами, македонцями, болгарами, тощо. „Греками” чейже називали польські хроніки українських мистців, що будували й декорували польські костели в XIII—XV ст. Їо на тлі західньо-європейського (романо-готичного) мистецтва мали їхні твори „грецький”, тобто візантійський характер.

Впоряд з чужинцями працювали при будівлях нашої великокняжої доби й місцеві архітекти-будівничі. Не було звичаєм того часу підписуватися на творах й тому так мало зберіглося до нас імен тих мистців. Всеж таки знаємо про Петра Милоніга, надвального будівничого й приятеля князя Рюрика Ростиславича, що зміцнював фундаменти церкви Видубицького монастиря. Можливе, що він був творцем інших будівель, фундованих князем Рюриком, що то мав „ненаситну любов до будування”. Під 1276 р. згадує літопис якогось О л е к с у, що був „муж хитр” (мистець) і з доручення Володимира Васильковича будував Кам'янець (Литовський). Посол французького короля Рубрикис з пол. XIII ст. мав нагоду познайомитися з якимсь молодим українським будівничим. Українських будівничих було куди більше і власне їм завдячуємо конструктивно-декоративні питоменности нашого старого будівництва, що відрізняють церкви Києва, Чернігова й Волині від їх візантійських зразків.

При всій різноманітності в подробицях, киево-чернігівські, а часті й волинські церкви, мали однородний, стилевий характер. Осноним їх типом було з'єднання центробанної, круглої чи багатокутної будівлі з базилікою. Поземий плян такого типу творив форму грецького, рівнораменного хреста в середині й зближеного до квадрату прямокутника зверху.

Центральна баня з круглим або гранчастим, зразу низьким а потім чимраз вищим підбанником, спіралася на чотирьох внутрішніх стовбах-пільонах. Луки сперті на стовбах виповнювалися сферичними трьохкутинками, тобто парусами чи пendentивами, що є важним конструктивним досягненням і характеристикою візантійського будівництва.



Мозаїчна картина Евхаристії в пресвітерії Михайлівського, Золотоверхого монастиря.

Питоменністю церковних будівель того часу є стисле підпорядкування зовнішніх форм внутрішній конструкції. Поздовжнім навам підпорядкували полукруглі апсиди від сходу й розчленування головних стін від заходу пілястрами. Пілястри, що були так декоративним як і конструктивним елементом бокових стін, відповідали скількості й розмірам поперечних нав церкви. Крівлі спіралися безпосередньо на склепіннях, через що й набирали пливких і спокійних ліній. Обрамуння вузьких вікон з полукруглим закінченням творили вставлені одна в одну ніші. Вони теж належали до декоративних стін. Вони були скромна й видержана — обмежувалася до вікон, пілястрів й півколоннок на підбанниках, глухих аркатур і легко виступаючих гзімсів. Різьби, для декорації зовнішніх стін у києво-чернігівському будівництві не вживалося. Деякі ціхи романської декорації, як зубчаті фризи або декоративна аркатура, помічаємо на чернігівських церквах.

Характеристична для києво-чернігівських церков була їх будівляна техніка. Ми вже згадували про дерев'яну підстилку під фундаментами Десятинної церкви й Спас на Берестові. Цей спосіб забезпечування фундаментів перед осіданням, був принесений до нас з країн із кам'янистою почвою (Балкан, Арменія) і виявлявся цілком непригожим. Десятинна церква завалилася через те цілком, Спас на Берестові до половини. Самі фундаменти, глибокі на 2—3 і пів метра, широкі на метр, укладалися з двох рядів грубих камінюк, що поміж них заливано своєрідний цемент, перемішаний з грузом. Характеристична теж для кожного з сторічч форма й розмір цегли. Найстарша була дуже тонка й квадратна, згодом уживали грубшої й більше прямокутної, як квадратної. Стіни церков укладалися з тонких полос цегли на перемену з грубшими полосами цементу. Києво-чернігівський цемент, особливого складу був дуже тривкий і тому його вживали більше ніж цегли. Хоч і цегла тих часів була дуже доброї якості: за стільки століть вона не еспіла збутвіти й ще нині дзвонить, мов нова. Тинкувалися зовні тільки полоси цементу, цегла залишалася без тинку, через що церкви були зверха пругасті — жовто-рожеві. Зясувано стіни дерев'яними та залізними шпугами, а для зменшення тягару бань, кладено в межилучники (паруси) глиняні горшки. В деяких будівлях кладено такі горшки і в стіни, а дехто з дослідників вважає їх голосниками-резонаторами. Долівки бували з кам'яних, часом мраморних плит, або з різнобарвних, орнаментованих кахлів.

Будівництво Волині. Володимир Волинський, що пишається своєю великозвальною назвою, має в своїй традиції і спогад про найстаршу церкву на цілому просторі Західної України. В 992 р. повстала тут перша кате́дра, але, крім спомину, не залишилося по ній нічого. Зате, бодай хочісти збереглася до нас її наслідниця, тобто Успенська кате́дра, збудована князем Мстиславом Ізяславичем у 1160 р. В 1491 р. спалили кате́дру татари. Три роки згодом єпископ Васіян вивінував спалену церкву новою обстановою, іконами, ризами, посудом та богослужбовими книгами. В 1683 р. кате́дра знову погоріла, а в 1753 р. її обновлено й прибудовано від заходу фронтон в бароковому стилі. В 1782 р. пробили в одному з церковних пільонів сходи. Пільон не витримав і завалився, а з ним разом і частина склепіння. В 1829 р. провалилася головна баня. Нарешті в 1886 р. обслідували будівлю московські дослідники Прахов, Суслов і Котов, вслід за чим в 1896 р. переведено її ґрунтовну перебудову, ніби то в змислі повернення пам'ятникові його первісного вигляду й стилі з часів Мстислава Ізяславича (ст. 311.).

Доволі поверховне обслідування руїн привело названих дослідників до висновку, що володимирська кате́дра, як своїми архітектурними формами, так кладкою стін і стилем декорацій належить до типу ки́во-чернигівських храмів XI—XII ст. Тимчасом архітект В. Січинський, спіраючись на рисунках кате́дри вперед останньої обнови, прийшов до переконання, що „коли відкинути на рисунку вперед реставрації (ст. 267) передню, поверхову прибудову і подрібну обробку стін, що повсталі в 1750 р., то в загальних масах залишається типова романська будівля з двома квадратними вежами, що в верхній частині переходять у восьмерик і високим, трьохкутним фронтонном поміж вежами“. Про романський характер первісної будівлі переконують названого дослідника не тільки історичні звістки з 1586 р. й описи пожежі в 1693 р. але й уламки старих мурів, зібрані перед війною в невеличкому музеї, що вміщався у двійниці біля церкви. Таким чином, Успенська кате́дра булаб тим зведеном, що об'єднує візантійське будівництво Ки́ва й Чернигова з романщиною т. зв. галицької архітектурної школи.

Архітект Котов, хоча й оперся на первісних фундаментах кате́дри, але розібравши загрожені стіни і склепіння, усунув теж обі чоловічі вежі й побудував нову баню над перехрестям нав у нібито українсько-візантійському стилі. Після такої обнови, сьогодні вже ніхто не зможе відповісти на питання — як саме виглядала первісна Успенська кате́дра в Володимирі Волинському. Чи справді була вона тільки реплікою ки́во-чернигівського будівництва, чи мала переходовий, візантійсько-романський характер. Звено, що про нього говорить архітект Січинський, пропало для нас безповоротно.

Збережені до нас останки фундаментів невеличкої, трьохнавної церкви на урочищі „Стара кате́дра“ над р. Лугою у Володимирі Волинському, походять, мабуть, з XII ст. хоча дехто з дослідників вважає їх останками Володимирської кате́дри з 992 р. До недавня ще виставляли вони на метр понад поверхню. Тепер вони, зрівняні з поверхнею землі, дожидають свого дослідника.

По інших володимирських церквах, як Пятницька, каплиця Якіма й Анни, збудована Мстиславом Даниловичем у 1289 р., Введенівська та Михайлівська, залишилися тільки урочища.

Зате збереглася у Володимирі Волинському Васильківська

церква, цікаве тільки своїм загадочним походженням, але й незвичайною архітектонікою. Місцевий переказ оповідає, що коли Володимир Великий вертав з побідного походу на хорватів, зупинився на відпочинок у Володимирі Волинському. Кожен з воївків приніс по одній цеглі й протягом одного дня станула дієна своїми формами, Васильківська церква (197 ст.). Історичні документи згадують цю церковцю шойно з XIV ст. почавши, коли її коляторами були Сангушки та Загоровські.



Димитрій Солунський. Мозаїка Михайлівського, Золотоверхого монастиря.

На XIV а навіть XV сторіччя означили дату її повстання історики, як В. Антонович, Прахов та Орест Левицький. Тимчасом найновіші її польські дослідники Бачинські та Валіцкі запевняють, що Васильківська церква у Володимирі Волинському не повстала пізніше XIII ст. Збудована первісно в формі осьмистій ротионди, була згодом підперта готичькими відпорниками й поширилася прибудовою прямокутного притвору. Про її походження з княжих часів, свідчать, крім центрального пляну, ще й останки романської орнаментики порталів, віомої з будівель Галича. На думку названих дослідників, тип поземого пляну Васильківської церкви (т. зв. октоконхоїда) витворився в арменській архітектурі, відкіля поширився аж по Ломбардію та Франкоїю. Дослідники звертають при тому увагу на середньовічні ротонди Мадярщини, що під їх впливом повстала якраз Володимиро-Волинська ротонда. Нажаль ніхто з українських дослідників не зацікавився тією загадкою пам'яткою середньовічного будівництва Волині.

Неменче слабо просліджені церкви Успенська й Васильківська в с. Зимному побіля Володимира Волинського. Тут був той Сятогорський монастир, що в ньому помер київо-печерський ігумен Варлаам, як вертався з Атону. Тут збереглися й печери на зразок київських, та до нині існує жіночий монастир і дві церкви. Головна, Успенська церква походить, мабуть, з кінця XV ст. але маленька Васильківська церква біля неї походить напевно з княжих часів. Плян її творить коротка, майже квадратна нава з полукруглою апсидою. Нава й апсида перекриті стіжковатими банями. Викрої вікон мають романський характер, а розмір цегли й кладка стін переконують нас, що маємо перед собою пам'ятник провінціального будівництва з перелому XII—XIII ст.

Зпоміж інших пам'ятників волинського будівництва заслуговує ще на увагу Васильківська церква в Овручі. Збудована

в XII ст., вже в XIII ст. була знищена татарами, а в XIV ст. зруйнована литовським князем Гедиміном і з того часу вже не підіймалася з руинищ. В 1908 р. на руинищах овуруцької церкви збудував архітект Шусев нову, що подібно, як Успенська катедр у Володимирі Волинському, мала відтворювати її первісні форми з княжих часів. (215 ст.)

Галицька архітектурна школа. Упадок Києва, як політичного центра, супроводять яркі прояви його культурної знемоги. Київське духовенство, письменники, мистці й ремісники, примушені шукати собі нових захистів для своєї праці. Одні тягнуть у Суздаль, до Володимира над Клязмою, другі йдуть на захід, до центрів нової, Галицько-Волинської Держави. Творці нового політичного організму, тої міри, що Ярослав Осмомисл, Данило Романович та Володимир Василькович, дбають не тільки про успіхи внутрушньої й закордонної політики, але й про створення пригожих умов для розвитку духової й матеріальної культури краю.

Географічне положення й безпосередні звязки Галичини й Володимирії з європейським Заходом, причиняються до помітного ослаблення старих, візантійських традицій у користь нових, зразу романських а з черги готичьких форм в образотворчому мистецтві. Нові стилеві елементи проникають в західно-українське мистецтво спрвола; попавши на ґрунт з високо розвинутою культурою, не приймаються безрозбірно й безкритично, як це є звичайно з „останнім криком моди“ в культурно недорозвинених громадянств. Навпаки, українські архітекти, різьбарі й малярі, засвоюють собі нові мистецькі ідеї якслід підготовані для їх органічного втілення в досюгочасну культурну скарбницю. Так звана „галицька архітектурна школа“, це і є вірне, стилеве очеркнення для пам'ятників західно-українського, середньовічного будівництва, що в них стара, візантійська традиція злилася з новою романщиною в живу й оригінальну цілість.

Про найстарший пам'ятник галицького будівництва — перемиську катедр св. Івана, що її збудував князь Володар Ростиславич († 1124) знаємо тільки з нотатки польського історика Длугоша. По його словам була це будівля „найкращим способом збудована з квадратного каменя“. Під церквою були гробниці. Коли в 1412 р. переїздив через Перемишль король Ягайло, закинув йому якийсь німець з окруження, ніби він підтримує „схизматиків“. Щобн змити з себе цю „образу“, Ягайло відібрав катедру від українців і дав латинникам. Не помогли „гіркі ридання, крики й сльози українського духовенства та народу, що вважали це великою кривдою і образою своєї віри“, як говорить про цю подію польський історик Длугош. Згодом святойванську катедр розібрали й, обмивши кожний її камінь „від схизми“ в Сяні, збудували пресвітерію нинішньої, латинської катедри.

З нагоди обновлювання лат. катедри в Перемишлі найдено кам'яну плиту з вирізьбленою на ній постатю мушчини в боярському колпаку. Дехто з дослідників висловив думку, що це є нагробник князя Володаря Ростиславича...

Для нас пропав найстарший пам'ятник західно-українського будівництва безповоротно. Не краща доля зустріла й пізніші церкви княжого Галича.

На просторі старого Галича найдено останки фундаментів біля

30 церковних будівель, але тільки одна-одинокка церква Пантелеймона (нині костел Станіслава) збереглася до нас бодай до висоти крівлі, разом з своїми різьбарськими окрасами й характеристичним для візантійсько-романського будівництва розподілом мас.

Після старої, галицької катедри Богородиці, залишилися тільки пам'ять в історичній традиції та документах. Збудована в XII ст. мала три, а може й п'ять нав, її склепіння спіралися на луках (літописних „комарах“) і була приспособлена до фортечних завдань. Після 1255 р. гине по ній пам'ять і слід. В XVII ст., на її церквичу збудував перемиський владика Марко Шумлянський нинішню Успенську церкву в Крилосі, дуже поруйновану москалями підчас світової війни.

Одною з більших, розмірами, церков старого Галича була Спаська, (19'7X17 метрів), що її добре збережені фундаменти найдено на горі, званій Карпиця. Повстала вона в половині XII ст. була трьохнавна й трьохапсидна, при чому її поземий плян наближувався до квадрату. В румовищах спаської перкви найдено багато відломків різьбарських окрас та оловяну печатку єпископа Кузьми з XII ст.

Негірше від спаських збереглися фундаменти невідомої з назви церкви, найдені 6 км. на захід від міста, над р. Лімницею, під митрополичим лісом, званим Дібровою. Розмір її трьохнавного заложення (20X145 м.) найбільший з усіх галицьких церков XII—XIII ст. Кладка фундаментів дуже сильна й дбайлива в добір і уклад матеріялу. Дехто з дослідників думав, що на фундаментах під Дібровою стояла колись галицька катедра. Незабутній дослідник галицьких румовищ І. Шарзевич дійшов до висновку, що побудована на цих виімково сильних і тривких фундаментах будівля, була нетак обширна, як висока й тому нзйвеличавіша, а може й найстарша церква княжого Галича.

Одною з церков княжої фундації, що зберігалася ще дуже довго, бо аж до XVIII ст. була церква Іллі, що її останки найдено біля самого с. Крилосу. Іще в 1786 р. стояв цілий її зруб, хоч і без крівлі. Розібрано її щойно на початку минулого сторіччя, а матеріял з неї вжито на будову митрополичої палати. Ілїнська церква була збудована на особливому поземому пляні. Її центральну наву творила ротонда, з пресвітерією, в три четверті кола, від сходу й прямокутним бабинцем від заходу.

„Коли відкинемо прямокутний бабинець, то матимемо перед собою



Кирилівська церква в Києві.

тип західньо-романської ротонди. Плян цієї трьохдільної, кам'яної церкви старокнязівської доби, для нас дуже цінний і може вказувати на якісь зв'язки українського, кам'яного будівництва XII—XIII ст. з революційним будівництвом, де основним типом є теж трьохдільна (трьохзрубна) будова, у виді трьох квадратів чи восьмикутників, розставлених по одній лінії зі сходу на захід". (В. Січинський.)

В румовищах Ілінської церкви знайдено останки різьбленого одвірка в формі осьмигранних кільцюнок і валків з архівольти, покритих рослинним орнаментом. Була вона збудована не пізніше XIII ст. з тесаного каміння й у цілості засклеплена.

З поменших галицьких церков слід згадати підваліни однонавної, Благовіщенської церкви, знайдені на урочищі „Церквищі" поміж Крилосом і його присілком Четвертками. Вона була теж трьохдільна, складена з прямокутної головної нави, дещо вужчої пресвітерії й полукруглої апсиди. В 1884. р. відкопано тут гарно збережений шматок долівки, вимощеної поливяними плитками (кахлями) що творили цікаву, килимову композицію (331 ст.). Крім цього знайдено в румовищах відломки різьбарської декорації церкви, а між ними різьблену голову льва, щось у роді романських „хімер", якими закінчувалися кам'яні ринви тих часів.

На залуківській височині, на т. зв. Карповім Гаю, знайдено прецікаві своєю формою фундаменти многокутної будівлі (т. зв. полігону) невідомого призначення. Можливо, що була це мала капличка, а може і невисока вежа.

Таким чином з усіх будівель княжого Галича одній тільки церкві Пантелеймона довелося своїм збереженням корпусом, репрезентувати архітектуру і різьбарство свого часу.

Збудована около 1200 р. збереглася пантелеймонівська церква по висоту крівлі. Її пізно-ренесансова, точніше раннє-барокова, цегляна надбудова з бляшаною крівлею й ніби-готичною дзвіничкою (сигнатуркою). датується XVI сторіччям. Коли переіменено нашу церкву на костел Станіслава — невідомо. Ще в XIV ст. була вона в українських руках, в XVI ст. застаємо вже в ній загосподарованих францисканів.

Поземий плян пантелеймонівської церкви (19 50×17 м.) трьохнавий, центробаний, характеристичний для україно-візантійського будівництва. Головна й одинока центральна баня спірзлася на чотирьох масивних стовпах, що розділяли тягар бані й склепінь поодиноких пиль луками на стіни, згладно виступаючі з них полустовпи (пілястри). Характеристичне, що замкнений стовпами простір (6'10×6'60 м.) не має форми квадрату, але видовженого, в напрямі вітара, прямокутника й тому можна би думати, що сперта на ньому баня, була не кругла, а еліптична.

Після збереженої долішньої частини храму, та з порівняння до інших пам'яток українського, середньовічного будівництва, можна відтворити собі первісний вигляд цілості пантелеймонівської церкви. Без сумніву, царювала над цілістю баня, на високому підбаннику. Подібно, як зовнішні стіни збережених апсид, підбанник був укрешений струнками полукольонами, полученими поміж собою луками, над вузькими вікнами. Само покриття бані могло бути або сферичне, прилягаюче до такогож склепіння, або шатрове чи конусове. Більшість пам'яток тогочасного будівництва має сферичне покриття, а хвиляста лінія крівель сталася в нас, подекуди, типовою.

Розмірно невелику церкву освічував, мабуть, тільки один ряд вікон, що з них одно, хоча в змінній формі, збереглося на чоловій стіні (фасаді). Вхід було два — головний від заходу й бічний від полудня, оба обрамовані різьбленими одвірками (портальми). Особливо величавий і цінний, своїм мистецьким виконанням і стилевою видержаністю, головний портал (255 ст.). Він утворений з двох виступів і двох пар кольтон, з'єданих поchyрним луком (архівольтою), та наче кам'яний вітар висовується з чолової стіни храму. Перша пара кольтон сперта на аттичських „підшвах“ (базах) має кісткові голови (капітелі) створені з чотирьох полукруглих щитів, вершками в низ. Капітелі другої пари кольтон „кошикові“, створені зі стилізованих, листяних китиць, викуваних у камені з надзвичайним смаком. Властиві капітелі єднаються з „подушкою“ (плінтою) в органічну цілість: орнаментика плінт є продовженням орнаментики капітелів.

Черени другої пари кольтон творять вязку гладкого пруття, з романським перевязаного посередині. На капітелях кольтон і виступах порталю спірається пошевка (гзимс) покрита різьбленою орнаментикою рослинних мотивів. На гзимсі спірається полукругла архівольта, розчленована згідно з кольтонами й виступами долішньої частини порталю. Кольтонам відповідають різьблені валки, один украшений мотивом крученої лінії (спіралі), другий мотивом плетених ліній та розет.

„Загальний характер орнаментики (головного порталю) дрібнолистяний, відданий в чисельних і густих насіках та жолобленнях, в зручній і тонкій спосіб, на перший погляд, живо нагадує арабські зразки“ (О. Пеленський).

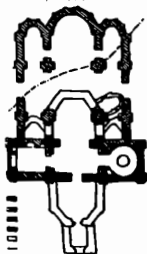
Орнаментика бічного порталю на загальближена до орнаментики головного, але куди простіша й грубша в виконанні. Різьбив її підрядний майстер, що хотів, але не зміг дорівняти творцеві головного порталю, справжнього жемчуга нашого, середньовічного мистецтва.

Цінними зразками декоративної різьби є капітелі струнких полукольон, що ними розбиті зовнішні стіни головної апсиди. Усі вони, хоч і різняться поміж собою в подробицях, нагадують схему листяних капітелів упрощеного коринтського типу.

Стіни панталеймонівської церкви, уложені зі старанно оброблених, прямокутних квадрантів, що біжать правильними пасмами, споєними



«Спас на Берестові», по реставрації П. Могилі.



Поземий план «Спаса на Берестові».

тонкою заправою з вапна, піску й ріни. Старанний уклад квадр і особливий спосіб в'язання, викликає враження сили, гармонії і краси.

„Будучи, під сглядом пожегого пляну й конструкції суто візантійською будівлею, решту архітектурних форм ділиш пантелеймонівський храм з романським будівництвом остільки, оскільки засіб тих форм є спільний для обох стилів, або висловлюючись докладніше, оскільки романщина, виростає з східно візантійського ґрунту й творить поруч нього другу вітку спільного, старо християнського, мистецького пня” (О. Пеленський).

Названий дослідник, не завагався виділити останків галицького, середньовічного будівництва в окрему „галицьку архітектурну школу”. „Усі віднайдені й досліджені дотепер румовища церковних будівель в Галичі, характеризує однакова техніка і стиль: тесаний камінь, однакові різби й поздовжньо-базилічний або доосередний, переважно квадратний, чотирьостовпний, трьоапсидний плян. Ті будівлі були твором одної архітектурної школи, що обєднала два мистецькі живла, приписувані дотепер двом ріжним стилям, то є візантійську конструкцію й романську різбу. Ціла та школа на Галицькій Україні й у самому Галичі в XII і XIII ст.”.

На тлі історії середньовічного мистецтва, творить ця школа окрему, архітектонічну групу, окрему від східно-української (київо-чернігівської) й від інших, найбільше зближених до неї груп — російської (суздальської) й південно-словянської.

Різби й деякі архітектурні форми галицької школи нагадують романські, зосібна південно-німецькі зразки. Безпосередна участь західних будівничих і кам'янів у створенні цього галицько-українського, архітектурного стилю дуже можлива, хоча, покищо, недоказана.

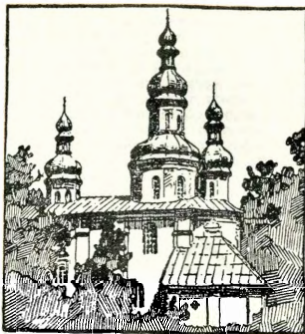
Меценатство Данила й Володимира Васильковича.

Недостачу добре збережених пам'яток західно-українського будівництва заповнює нам, до деякої міри, галицько-волинський літопис. Як джерело до історії нашого мистецтва, він справд неоцінений. З особливою уважливістю змальовані в ньому будівничі змагання Данила Романовича (ст. 258) та меценатство Володимира Васильковича: „Князь Володимир, за свого князювання побудував багато городів — Бересть, Камінець, а в обох кам'яні вежі на 17 сяжнів заввишки, муровану церкву Благовіщення, що її украсив золотокованими іконами, обдарував книгами і посудом. Книгами й посудом обдарував церкву в Більську а в Володимирі розмалював стіни церкви Димитрія. До свого монастиря та в перемиську єпископію подарував книги, що їх сам списав і розмалював”. В Любомлі збудував муровану церкву Юрія, украсив її іконами, обдарував книгами і посудом, а сам змальював на місці ікони Юрія й Богородиці, на золотому тлі. „Почав розмальовувати стіни й уже були готові три вістарні апсиди, як захворів”.

Нажаль з холмського будівництва королів Данила збереглися тільки останки двох веж — одна в селі Білявино, 2 км. від тепішнього Холму (ст. 269). друга в Столпю, віддаленому на 10 км. від міста (ст. 7). З білявинської вежі залишилася тільки її північна стіна з незначними залишками сумежних стін. В стіні збереглося двоє гостролуких вікон, обрамованих гарно шліфованими, кам'яними лиштвами. Мури вежі виведені з синього, білого й жовтого каміння. мають гнізда по деревляному руштуванню. Вище третього, зруйно-

ваного вікна залишилися сліди склепінь. Вежа в Столпю, квадратна зверху, кругла в середині. Вона кріще збережена від білявинської, має від заходу вхід з гостролуким обрамуванням, а над ним два, одно над другим, поздовжні вікна. Біля вікон видно гнізда по дереаяних бальконах чи галеріях для стрільців. Столпенська вежа не стояла колись самітно, як тепер. У віддаленні 8 — 10 кроків від неї найдено фундаменти якоїсь більшої будівлі, може й замку.

Нарешті з будівництва Володимира Васильковича збереглася одна тільки вежа в Кам'янці Литозському в Берестейщині (ст. 271). Вона кругла, з цегли, трьохповерха, з частинно збереженим вінчалним гзимсом. В своєму промірі має вона 13 м., висока на 27. Круглолуку вікна, гзимс і форма вежі надають нашому пам'ятникові сutorоманський характер.



Лінська церква в Чернівцях.

Ротонда в Горянах. Як відомо, тип церковних будівель княжої України створився із з'єднання круглої, доосередньої будівлі, тобто ротонди, з подовгастою, трьохназою „базилікою". Незалежно від цього комбінованого типу, існували в нас самі ротонди й мусіли існувати чисті базиліки. Так одні, як і другі були будівлями невеликих розмірів і скромного, нерепрезентативного призначення. Знаємо про існування ротонд у Херсонесі (біля 600 р.), Вишгороді (1115), Галичі (XII—XIII ст.), Володимирі Волинському (Взиськівська ц.) й нарешті в Горянах (XII—XIII ст.). Будувалися в нас ротонди й пізніше, от як в Лазаріві (XV ст.), Кам'янці (1575), Мукачеві (1661) а згодом, на грані XVIII—XIX ст. була форма ротонд улюбленою в т. зв. „ампірному" будівництві. Самож питання ротонд на Україні доволі нове й нерозроблене, так щодо стилевого характеру, як і походження та поширення цього типу будівель.

Тим неменше гарно збережена ротонда в Горянах на українському Закарпатті (ст. 261.) має для нас виїмкову цінність пам'ятника цього рідкого й оспорюваного дослідниками типу нашої середньовічної архітектури.

Теперішній латинський костел у Горянах, селі віддаленому 4 км. на півд. схід від Ужгороду, складається з старої пресвітерії-ротонди й готичкої нави, прибудованої на грані XIV—XV ст. Будівля стоїть на горі й обведена довкола земляними валами, останками колишнього замку. Сама пресвітерія-ротонда, зверху кругла, має в се-

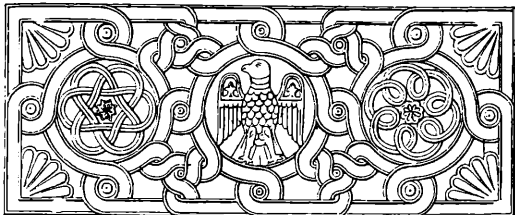
редині п'ять полукруглих закарпелків зі сферичними склепіннями. З кривлі ротонди виростає шостикутний, невисокий підбанник, з шостикутної в насаді й сферичною в горі банею, перекритою новим (1912) гострокінчастим шоломом. Вікна, що освітлюють нутро ротонди, новішого походження й ані формами, ані розміщенням не відповідають перісним. Перероблено теж шість вузьких вікон підбанника. Вся будівля покрита тинком, до тогож обеднана з пізнішою, готичською прибудовою й обслідування кладки та збережених під тинком позначок її старовинного походження дотепер не переведено. Не диво, що історично-мистецьке вивчення пам'ятника, наштотуючись на все нові недостачі й перепони, не вийшло досі поза межі гіпотез.

Остаточно погодилися дослідники горянської ротонди на тому, що в основу її стилевого характеру лягли візантійські, східні, а не романські, західні зразки.

„Ясні й логічні форми будови, доосередність заложення і просторового об'єму, широкий підбанник, спосіб перекриття, зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас — все це промовляє за візантійським стилем“. (В. Січинський.) При повній недостачі документальних даних, час повстання горянської ротонди дається означити тільки приблизно XII—XIII сторіччям. В той час цвіло будівництво на галицькому ґрунті й звязки Мадярщини, а зособна українського Закарпаття з Галичиною, були дуже живі. Очевидно, що не слід тут виключати й західньо-романських впливів, але вони були, на диво, куди слабші, аніж у тогочасному, галицькому будівництві.

Іконопис княжої доби. З домонгольської доби збереглося до нас біля 40 ікон царгородського, корсунського й місцевого походження, але стан їхнього збереження остільки фатальний, що робити на їх основі, якісь дальші висновки — трудно. Вони здебільша грубо й невміло „оновлені“ (перемальовані), погріжені зубом часу й покриті копотом сторіч. І тільки розчищення декотрих зпоміж них, дозволило дослідникам Петрову сказати: „Староукраїнського іконопису ніколи не можна називати однамаїтним в порівнанні з західніми зразками. Наапаки, перед нами мистецтво з великою силою кольориту, композиційною помисловістю й високою досконалістю у виконанні. Все в ньому, починаючи від глибоко своєрідної техніки, дише незвичайно старими й міцними традиціями“.

З ікон домонгольської доби згадаємо найбільш характеристичні. Починає їх цикл Христос-Пантократор, приписуваний кисти печерського маляря Олімпія, що тепер зберігається в іконостасі Успенського собору в Москві. Христос сидить на високому престолі в єпископських ризах, в мітрі й хрещатому саккосі та смофорі. Благословить двома пальцями правої руки, в лівій держить жезл з перекладинсю. Побокх Христа стоять — Богородиця в ризах та Іван Предтеча в волосінниці. Найулюбленішою темою нашого старого іконопису була Богородиця. До багатьох її зображень домонгольської доби належать: Смоленська, що її привіз з Царгороду чернігівський князь Всеволод Ярославич; Ченстохівська, що дісталася з Царгороду на Західню Україну (до Белза а потім Львова) й була вивезена в Польщу Володиславом Опільським у 1382 р; Холмська, що її мав привезти до Києва Володимир Великий, а до Холму придбав Данило Романович; Володимирська (253 ст.), що її привіз до Києва Мстислав Мономахович, а поміщену в Вишго-



Різьблена плита Софійської катедрі в Києві.

роді, з брзв Андрій Боголюбський до Володимира над Клязмсю; Ігорівська Богородиця Київпечерської Лаври, має бути та сама, що перед нею молився князь Ігор Олегович, перед смертю з рук збунтованих киян (1147 р.). Поза Богородицею багато старих ікон посвячено св. Миколі а з черги Юрієзі, Дмитрієві Сслунському, Теодорові Тиранові й Теодорові Стратилатові, Іллі, архангелам Михайлові й Гавриїлу, євангелистам, Кузьмі й Даміанові й нарешті місцевим святым, як Борис і Гліб та Антоній і Теодозій Печерський Впоряд з поодинокими посталями чи групами святих малювали іконописці сцени з старого й нового Завіту, беручи за зразки то церковний стінопис то знов мініатюрні картини рукописів. Тимто одні ікони зберігають повагу й монументальність фрескових і мозаїкових зображень, а другі є більш свободні в композиції, реалістичні й малярські.

Ледви не з кожною іконою княжої України звязаний переказ, ніби то її привезено з Царгороду. Але ті перекази мають здебільша таку саму вартість, як традиція деяких наших Богородиць, нібито малював їх апостол Лука. Поправді, то хоч і привозилися до нас ікони з далекої чужини, то рівночасно й малювалися на місцях. Знаємо чейже імена українських малярів і маємо ікони місцевих святців, що мусіли бути продуктом місцевих сил. Що більше, завезені на Україну іконописні типи, обгаачуються тут українськими мотивами й елементами. На чужих зразках і під впливом неукраїнської культури, розвивається на дотатарській Україні живе й життєздатне, іконописне мистецтво, чимраз більше українське по суті й формі.

Мініатюри й рукописна орнаментика. Поміж рукописами великокняжої доби, збереглося до нас три, що заслуговують на особливу увагу. Є це т. зв. „Остромирове Євангеліє“ з 1052 р., украшене трьома картинами Євангелистів (189 ст.), „Збірник Святослава“ з 1073 р., що має мініатюри Христа на престолі, Собору святих й портрет у Святослава з родиною (ст. 171.) та т. зв. Трійська Псалтир або Молитовник Гертруди з 70-их рр. XI ст., що поруч німецьких мініатур, має п'ять мініатур, звязаних з Україною тематикою й походженням.

Остромирове Євангеліє та Збірник Святослава, повстали в Києві.

Українські мініатюри Трірської Псалтирі повстали на Західній Україні, а саме в Луцьку або Володимирі Волинському.

Мініатюри Остромирового Євангелія характеристичні тим, що їх золоті обриси виповнювані інтензивними красками, нагадують техніку перегородчатої емалі, щев ній проміжки поміж золотими дрютами обрисів, заливалися многобарвним скливом.

„Збірник Святослава“, як літературний твір був копією з болгарського оригіналу, написаного в X ст. для царя Бориса. На особливу увагу заслугоє в „Збірнику“ мініатюра пятиповерхової церкви (ст. 199.) зображеної ніби в поперечному прорізі, украшена по краях зображеннями птахів. Вони змальовані з живим натуралізмом, є настільки близькі до сирійсько-гелленістичних і коптійських зображень пташиного царства, що про македонське походження їх стилізації не треба й говорити (Сичев). З іконографічного боку цінним є збірний портрет князя Святослава з родиною. Характер цього портрету іконописний, але є дані думати, що в ньому збережена велика доля реалізму, тобто схожості портрету з моделем.

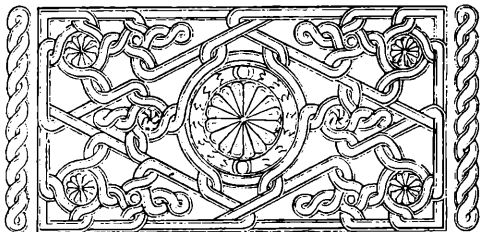
„Трірська Псалтир“ або „Молитовник Гертруди“, що зберігається тепер у скарбниці катедри в Чівідале (півн. Італія), складена з кількох частин. Найстарша (15—208 листи), тобто сама Псалтир написана й розмальована черцями Керальдом і Герібртом з Райхенау для трірського єпископа Егберта, в 984—990 рр. До Псалтирі долучено, небаром по її повстанню, листки з різними молитвами (219—233) й нарешті, в XI ст. пришито, з початку кодексу шість листів (5—10) з латинськими молитвами Гертруди й п'ятьма мініатюрами східного, візантійського типу. До молитов долучено чотири листки календарика і помянника (1—4).

Досліди виявили, що власничкою молитовника, вшитого до Егбертової псалтирі, була Гертруда, „княгиня ляховиця“, мати князя Ярополка Петра Ізяславича, що княжив у Володимирі Волинському й згинув у боротьбі з Ростиславичами (1085) з рук насланого душегубця.

Німецький дослідник Газельоф прийшов до висновку, що мініатюри виконані в Києві в 1078—87 рр., коли там уже існували мистецькі майстерні при Печерському монастирі; в тих мініатюрах, на думку цього дослідника, з малими відхиленнями збереглася візантійська композиційна схема та іконографія, та що вони, цінні для староукраїнського мистецтва й побуту, дуже близькі до мініатюр Остромирового Євангелія й Збірника Святослава.

До відмінних висновків дійшов російський дослідник Кондаков. Він переконаний, що текст і мініатюри Молитовника Гертруди були виконані на Західній Україні (Володимир, Луцьк, а навіть Галич) а виконавцем їх був не грек, але німець або слов'янин, що зрисував мініатюри не з візантійських, але полувізантійських і полужахідних оригіналів.

Дослідник Сичев каже, що мініатюри Гертрудиного молитовника є твором не одного маляря-мініатюриста, а трьох. Один з них малював романо-візантійську мініатюру ап. Петра, другий домалював до цього зображення родинний портрет Ярополка (ст. 175), та був автором трьох чергових мініатюр, а між ними другого портрету Ярополка та його жінки Ірини. Ці мініатюри є наявним зєдиненням візантійських форм з формами німецької мініатюри райхенавської й регенбурської школи, часів імператора Оттона. Нарешті третій мініатюрист був автором Богородиці печерського типу, виконаної в стилі греко-македонських



Різьблена плита Софійської катедрі в Києві.

мініятур. Де саме виконано ці мініятури, важко сказати. Напевно в середовищі, що в ньому було можливе зєднання східних і західніх форм та прийомів.

Нажаль, ніюдин з видатних пам'яток української мініятури не найшов свого українського дослідника. Тим теж поясняється недостача виразного окреслення їхнього становища на тлі української культури взагалі. Те, що в тому напрямі зроблено чужими руками, не може нас, чейже, задоволити.

Емаль. Високо розвинутою віткою старо-українського прикладного мистецтва, була е м а л ь, тобто умілість покривати металеві пластинки картинками й орнаментами з різнобарвного склива. Емалієва техніка дуже складна, прийшла до нас з далекого Сходу, (Єгипту, Ірану, Персії) через Візантію та безпосередно. Виконували емалієві картинки й орнаменти в двоякий спосіб. Або в золотій чи срібній пластинці видовбували жолобки чи пак віконця, що їх виповнювали різнобарвним склизом, або прилютовували до пластинки золотий чи срібний дріт, що розмежовував краски й служив за контур фігуральної чи орнаментальної композиції. Скливо насипувало в жолобки чи дрітняні перегородки в порошок, що топився й виповняв контури на огні. На Укряїні вживали обох технік, але переважали „віконцева“ над „гороженою“.

Найбільше пам'яток емалі знайдено на території Києва та Поросся (Княжа гора в Каневі, Сахнівка); куди менше на Чернігівщині, а найменше на Західній Україні. З пам'яток української емалі, що їх багато збереглося в збірці Ханенка в Києві та Заенигородського (тепер в Америці) згадаємо найцікавіші: т. зв. київська діядема, складена з сімох емаліюваних картинок, а саме Деїсуса посередині (Христос з „предстоящими“ — Богородицею й Іваном Предтечею) двох архангелів та апостолів Петра й Павла; нашійник з Кам'яного Броду (півн. Київщина) що має теж сім картинок, а поміж святими — Бориса й Гліба; це свідчить про його місцеве походження; оправа євангелія кн. Мстислава Мономаховича (ст. 187) з емаліюваними іконками євангелістів; сахнівська діядема, що на її центральній пластинці зображений Олександр Македонсь-

кий на грифах, а решта покрита декоративними арабесками. Емалювані іконки були найбільш поширені й мали різне пристосування.

Володимир Василькович пожертвував перемиській катедрі „євангеліє апракос, мальоване золотом, оковане золотом і жемчугом, а серед нього Спаса з фініфтом“ (емалю); до любомльської церкви дав тойже князь євангеліє, що його „окував усе золотом і дорогим камінням з жемчугом, і Деїсус на ньому викуваний з золота, цяти великі з фініфтом (емалювані іконки) прекрасні на вигляд, а друге євангеліє апракос, покриті оловітом (оксамітом) і цяту поклав на нього з фініфтом, а на ній святі мученики Гліб і Борис“.

Крім діядем, нашийників та книжкових оправ знаходила стара емаль широке пристосування в ювілерстві. Емалю, фігурною й орнаментальною, декорувалися в нас т.зв. „колти“ (ст. 195) тобто золоті коробочки на пахощі, що їх чіпляли жінки над ухами до кіс, або шапочки. Емалю покривалися звена княжих та боярських ланцюгів (барм) і, нарешті нагрудні хрести (енколпіони) та медальони.

Дорогоцінність матеріялу вимагала високого майстерства у виконанні та багатства орнаментальних композицій. Кожній з наведених вимог відповіла староукраїнська емаль, а совісне й повне обслідування її пам'яток, дало б нам змогу наблизитися до праджерел нашої мистецької культури взагалі.

Золотарство. Коли князь Ізяслав Ярославич старався позискати собі допомогу німецького цісаря Гайнріха (1075) то післяв йому „безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах“. Подібно його супірнику Святославу дав цісареві „стільки золота, що його ніхто з живих не затамив стільки в Німеччині“ (164 ст.). Знаємо, як ссліпила роскіш київського двора Болеслава Хороброго та скільки добра в золоті, багрянцях і дорогих футрах вивіз польський король Казимир з Галичини. Коли Володимир Василькович захворів і прочув, що наближається йому край, то, по словам літописця: „роздав убогим усе своє майно: „золото й срібло й дороге каміння, і пояси золоті й срібні свого батька і свої, і підноси (блюда) великі, срібні, сам перед своїми очима побив і поламав у гривні, й наміста великі своїє баби й матері, все перетопив і розіслав милостиню по всій землі“...

Справді східнім блеском осліплював київський „золотокований престіл“ і свого й чужого й може той його блеск і був тією злощасною, принадою що в боротьбі за неї полилося стільки крові.

В княжій Україні розвинулося золотарство до високого рівня і виробило, з часом, цілу низку своєрідних форм і технік. (ст. 57.) Ми вже говорили, яку роль в нашому золотарстві грала емаль. Крім неї вживано для орнаментатії золотарських виробів рисунок „чорну“, тобто окисдований. Широко був поширений філігран, тобто витискана чи жолоблена в металю мережа дрібних арабесок. Розмірно рідким способом декорації було в нас уживання дорогого каміння, таке характеристичне для пам'яток готського золотарства. (133 ст. в низу). З орнаментальних мотивів нашого золотарства найстаршою була спіраль (кручена лінія) відома ще з пам'яток бронзової культури на наших землях.

Староукраїнські срібні нараменники здебільша були украшені гравірованим рисунком фантастичних фігур та орнаментів (133 і 257 ст.), але й бували ажурно різьблені (57 ст. рисунок 9). Типовими для нашого золотарства були квітки в формі дужки

з нанизаними на ній трьома жемчужинами чи металезими, гравірованими, прозорими, або емальованими галками (57. ст. рисунок 5 і 6).

Цікаві своїм полухристиянським полупоганським характером є т. зв. „змієвики“. Є це круглі медаліони, що на одному боці мають зображення якогось християнського святого, а на другому плетінковий, зміє-



Капітель кольони Софійської катедри в Києві.

видний орнамент, що від нього й походить назва змієвика. Змієвики носилися, як талісмани й амулети проти чарів і недуг, та були виразом доволі незрясованого, релігійного світогляду наших предків. Особливо гарні змієвики найдено в Чернигові й Білгородці під Києвом. Золотий чернигівський змієвик мав належати до князя Володимира Мономаха. На лицевому його боці зображений архангел Михайло, на обороті жіноча голова, що подібно, як антична Медуза-Горгона, має замість волосся гадюки.

Нерідкі нахідки форм до відливання золотарських виробів (особливо цінна нахідка в 1893 р. на київській горі Киселівці) теж свідчать про те, що наше золотарство не було чужинецьким імпортом але місцевою продукцією.

„Давно вже доказано — говорить дослідник Грабар, — що найвигадливіші техніки мистецького промислу існували в Києві, та що нахідки предметів візантійського чи орієнтального стилю не все означають чужинецький імпорт, а навпаки, є пам'ятниками місцевої роботи, в гарно засвоєному стилі, до того ж речі з очеркненим призначенням, зрозумілою для місцевого майстра орнаментикою і особисто важким для нього змістом“.

Дослідниця Полонска висловлюється про пам'ятники староукраїнського золотарства так: „Дивлючись на них, ми поневолі дивуємося ніжності й красі роботи, чарові, що його моглиб позаздрити сучасні ювеліри своїм попередникам з княжої доби. Нема тут грубости, що ціхує виробі Сибірі, тяжкості й схематичності лотських пам'ятників, убожества фантазії окрас фінів і литовців. Тут усе гармонійне, чарівне, ярке і свіже кольоритом“.

Музика. Спів і музика були одною з найбільш характеристичних признаков старо-українського побуту. Без них не обходилася не тільки церква, але й світське життя. Ще дружина Володимира Великого,

царівна Анна, приїхала до Києва в оточенні грецьких духовників, що між ними були й співаки. В 991 р. вислав царгородський патріарх до Києва не тільки митрополита, але й хор з „демесником“, тобто діригентом. За Ярослава Мудрого переселилися до Києва три грецькі співаки з родинами. До князя Мстислава прийшли (ок. 1130 р.) три грецькі співаки, а між ними й пізніший смоленський єпископ Мануїл. Печерський „демесник“ Степан, став зразу ігуменом, а потім єпископом. Видно, що становище учителів співу й діригентів церковних хорів було визначне, коли промощувало дорогу до чоловічих церковних достоїнств.

Як і християнство само, книжність і образотворче мистецтво, мала наша церковна музика, зразу візантійський характер. Перещепили його на український ґрунт названі в горі пришедці з світу візантійської культури, разом з текстами пісень і нотами. Найстаршу „кондакарну“ систему нот у церковних співаниках досі ще не розшифрували. Подібно не цілком розшифровано йоти старих ірмолів, тріолів і стихирів, писані т. зв. „знаменною“ системою. Через те й трудно сьогодні відтворити музичну сторінку староукраїнського, церковного співу. Покищо погодилися дослідники нашої музики на тому, що староукраїнський, церковний спів, хоч і повстав на грецько-болгарському ґрунті, дуже рано виловився з повної залежності від нього. Говорять про це основні різниці поміж українськими музичними нотаціями й південно-слов'янськими та грецькими.

Очевидно, до пристосування греко-болгарських зразків до рівня української, музичної культури, прийшло під впливом староукраїнської світської музики, що проти неї так часто й безоглядно виступали грецькі духовники. Нажаль про неї теж не можемо багато сказати. Наші найраніші історичні пісні, що найшли такий гучний відгомін у „Слові о полку Ігоревому“, затратилися з часом на українському ґрунті. Північні „бیلіни“ є їх далекою реплікою, тах під оглядом тексту, як і музичної форми. Затратилася в нас стара пісенна лірика і тільки обрядові пісні зберегли ще в собі чимало староукраїнських прикмет.

Творцями й виконавцями староукраїнських історичних дум були попередники козацьких бандуристів, „словуті спієці“ й поети, що зпоміж них збереглися до нас імена Бояна та Митуси. Про Бояна і його талановитість знаємо з Слова о полку Ігоревому (206 ст.) про Митусу, надвального співака перемиського владика, оповідає нам галицько-волинський літопис під 1240 р. Він то, через гордість, не захотів служити королеві Данилові. Костомарів признав Митусу справжнім співцем-поетом, а навіть вложив йому в уста пророцтво про близький упадок княжого устрою, мовляв:

„Кінчилися віки, зілля сухеє огонь поїдзе; хай поїдає, хай загибає, Русь із князями...“

Інші дослідники (Смоленській) вважають Митусу звичайним, а то й церковним співаком, не поетом.

Виконавцями веселих, псбубових пісень, а по часті й їхніми творцями, були мандрівні музиканти, співаки, танцюристи й подекуди сміхуни „скоморси“; набожно-моралізаторські пісні, необрядового й нецерковного характеру, поширювали каліки й прохожі старці, передвісники пізніших лірників.

З староукраїнських музичних інструментів знаємо — дуті: сурми,



Успенська катедрa у Володимирі Волинському по останній обнові.

роги, сопілки, свирілі, дуди, а зі смичкових — гуслі й гудки. Вживалися теж бубни й „замарни“, щось у роді примітивних цимбалів.

Загальний погляд на мистецтво княжої України. Придивляючись до пам'яток українського образотворчого мистецтва великокняжої доби (X—XIII ст.), приходимо до переконання, що рівень їхньої техніки, змісту й форми, вповні відповідав силі, повазі й значінню Київської Держави на тлі культурно-політичних та економічних взаємин тогочасної Європи. Коли зважимо, що з нашого тогочасного мистецького надбання збереглися тільки мізерні останки, зможемо шойно зрозуміти подив, що його мали для культури Київської Держави чужинці. Київ був тоді справжнім Царгородом східної Європи, що йому недорівнювали західно-європейські культурні центри. Старе наслідство іранської, а впоряд з нею грецької культури, в зустрічі з впливами Персії, Індії й взагалі старих культур Малої й південної Азії, створило на ґрунті творчих питоменностей автохтонного, хліборобського населення України, пригожий ґрунт під засвоєння візантійської а потім романської культури. Ціла низка пам'яток архітектури, різьби, малярства й ужиткового мистецтва, служить наявним доказом засвоєння, а не безкритичного, рабського наслідування мистецьких досягнень візантійської культури з цілою мережею її гелленістичних і римських традицій та сирійських, арменських, грузинських, македонських і південно-словянських розгалужень. Ніодна з церков Києва, Чернигова чи Волині не є повторенням когось з чужоземних прототипів; дослідники нашої старої архітектури, бажаючи облегчити собі працю, дуже пильно шукали за такими прототипами, але даремно. Довелося їм будувати синтезу, незалежно від прийнятих у всесвітній історії мистецтва шаблонів і готових формулок, а на основі познаних оригінальності й самобутності українського будівництва великокняжої доби. Те саме стверджуємо й у відношенні до українського малярства, що його стінописні, іконописні та рукописні пам'ятники, при всій своїй „візантійськості“, в цілому й подробицях є виявами українських творчих питоменностей.

Вистане, коли пригадаємо собі мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря, фрески Кирилівської церкви в Києві та мініятури Молитовника Гертруди.

Українська емаль, київське золотарство й нарешті цілий круг пам'яток ужиткового й декоративного мистецтва, що ми їх не мали навіть змоги перелічити, заокруглює, доповнює й характеризує нашу стару, мистецьку культуру, як самостійну вітку візантійської.

Хто знає, скільки часу, енергії, майна і крові витратила Київська Держава на боротьбу з диким степом і... внутрішні, княжі й громадські міжусобиці, той може тільки дивуватися непомірним засобам енергії, вложенням у культурні досягнення епохи. А треба мати на увазі ще й те, що мистецька культура великокняжої України досліджувалася до недавня неукраїнськими, в першу чергу московськими силами, а це мало свій догубний вплив не тільки на нашу мистецьку історіографію, але й на долю самих пам'яток. Запропущення цінних румовищ Десятинної церкви в Києві, „обновлення“ софійських і кирилівських фресок, „востановлення“ княжих церков Володимира Волинського та Овруча, це клясичні докази ведмежої прислуги, що нею позначилися руки чужинецьких ігнорантів і „обрусителів“ у ділянці української, мистецької культури.

Куди гірше збережені від східно-українських пам'яток, останки образотворчого мистецтва Галицько-Володимирської Держави, виявляють на тлі східних, hellenістичних і візантійських традицій елементи західно-європейських, романських впливів. Помітні вже в пам'ятниках Чернигова й Волині, щойно на західно-українському ґрунті досягають вони гармонійної синтези форм у творах „галицької архітектурної школи“. Синтетичним, візантійсько-романським було будівництво й різьба старого Перемишля, Холму, Галича й нарешті, наймолодшого поміж українськими городами, Львова (церква Миколи). Те саме можна сказати про пам'ятники західно-української мініятури й ужиткового та декоративного мистецтва, тобто золотарства (Молотівський скарб) та геральдики й сфрагістики (печатка Юрія Львовича з позначками готичних елементів). Про західно-українське малярство, при повній недостатці пам'яток, зможемо говорити щойно на основі тих його безсумнівно українських творів, що в XIV—XV ст. повстали на польських етнографічних землях.

А коли можна тут вжити порівняння, то з старо-українською духовою й матеріальною культурою сталося те саме, що з культурою старої Греції, у відношенні до культури римської імперії. Рим, сам іще напів варварський, покоров політично Грецію, але піддався всецільо високій культурі завойованої країни. Литва, Польща, Московщина, опанували територію Великої Київської й Галицько-Володимирської Держави. Але культура її земель лягла в основу культури Литви і Польщі Ягайла, та Московщини, від Андрія Боголюбського, через Олексія, Петра I. аж до мистецької культури наших днів.

XVII. ПИСЬМЕНСТВО X—XIII ст.

Найстарша українська азбука. Про те, чи на дохристиянській Україні були які зародки письменства, не можемо сказати нічого певного. Знаємо, що існувала грамотність, бо існували письменні знаки, тобто якась, невідома нам ближше, азбука. Болгарський письменник IX ст. Храбр, оповідає про якісь черти й карби, що ними користувалися давні слов'яни, замість азбуки, а щойно Кирило, тобто Константин-філософ придумав для слов'ян справжню азбуку, що мала 38 букв. Треба, всежтаки, думати, що оті старослов'янські „черти й карби” й були первісною, слов'янською азбукою, коли, по словам названого Храбра, можна було з них „читати й гадати”. В житях св. Кирила й Методія кажесть м. і., що св. Кирило зустрів у Корсуні чоловіка, що не тільки говорив „руською мовою”, але найшов і євангелію та псалтир, писані „руськими письменами”. В зв'язку з тією відомістю життя, усталилася в наших пізніших книжках традиція, що „руська грамота з'явилася Богом дана в Корсуні русинові, що від нього перейняв її Константин-філософ (св. Кирило) та зложив і написав книги руським голосом”. (Крехівська Палєя).

Народня словесність. Незалежно від пізнішої, християнської книжності, впоряд і в безупинній боротьбі з її чужим, непристосованим до нашого життя світоглядом, розвивалася в нас, з давен давніх, устна, народня словесність. Її відгомін помітний скрізь, навіть у церковних, полемічних книгах княжої України, не кажучи вже про Літопис і такий архитвір поетичної творчості княжої України, як Слово о полку Ігоревому. Пісні, приповідки й народні перекази, деколи живцем переносилися на сторінки книжної літератури і нині, можемо їх легко найти й порівняти до залишків нашої найстаршої устної словесности в сучасних піснях, переказах і приповідках українського простолуддя. Очевидно, з виображеннями, поглядами й взагалі поганським світоглядом тієї словесности, не могли ніяк погодитися християнські книжники. Вони називали їх „бісівськими, богопротивними”, старалися не допустити їх до книжності й витиснути з самого життя. Самеж письменство княжої України намагалися творити наші книжники на основі грецьких і болгарських зразків, незапідозрених у поганстві й єресі. Алеж, як ми бачили, прийняте Володимиром Великим християнство, було тільки урядовою, офіційною релігією. Воно обмежувалося до тонкого наскіря передових кругів староукраїнського громадянства, а в народню масу проходило з трудом, спроквола й не без протестів, а навіть саботування офіційної релігії. Давний, поганський світогляд народньої маси залишився під християнською поволокою, майже без перемін. Навпаки, він виповнив собою форми християнського культу й обрядовості. Характеристичне для тих часів „двоєвіря”, що в ньому християнська форма покривала поганський зміст, мали ми нагоду простежити в українському золотарстві. Амулети й талісмани тих часів, що на них, впоряд з Богородицями, Михайлами, Борисами й Глібами, бачимо поганські медузи, грифи, тощо, вживалися проти хворіб і нещасть, не простолуддям тільки, а духовними єрархами й князями. Славний чернігівський „змієвик” мав належати до такого освіченого поборника християнства, як Володимир Мономах! Поганські, похоронні звичаї цвіли впоряд з хрис-

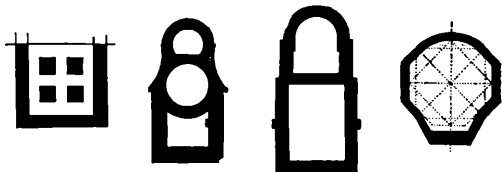
тіянськими не тільки в старій Україні. Вони збереглися до нині. Не диво, що й народня, устна словесність виявила стільки впливу на наше книжне письменство, незалежно й проти волі наших старих письменників.

Зарання українського шкільництва. Перші школи на Україні, закладені духовенством при владичих катедрах і більших монастирях, мали церковний характер і урядове призначення. Вони мали придбати грамотних людей для потреб церкви й княжих канцелярій. Строгість шкільної дисципліни й новизна шкільної науки взагалі, не примаювали старо-української молоді до шкіл. Ми бачили, як то плакали матері за дітьми, що їх Володимир Великий силою набрав до „книжного ученія“. По Володимирі дбав про шкільництво Ярослав Мудрий, захвалював „книжне почитаніє“ й Володимир Мономах. Вчили в тих найстарших українських школах духовники, а до неширокої науочної програми належала вмілість писати, рахувати й співати. З мов учили тільки церковно-словянської та грецької, а шкільна та домашня лектура не виходила поза межі візантійського проповідництва й хронографії. Очевидно, успіхи тієї шкільної науки бували дуже скромні. Не всі наші князі знали грамоту, а коли хтось з них, як Всеволод Ярославич, знав кілька мов, або як Володимир Василькович, прикладався до „книжного почитанія“, то його називали сучасники „великим філософом, що його не було передтим і потому не буде“.

Змагання до того, щоби наші школи й книжники не обходилися без книг та підручників, привело Ярослава до створення цілої артілі переписувачів і каліграфів, що їх праця лягла в основу Ярославової книгозбірні при Софійській катедрі. По ньому особливо заслужився для книжної справи на Україні, Володимир Василькович. Він не тільки казав писати, переписувати й орнаментувати книги для церковного обиходу, але писав і орнаментував їх сам. На українському ґрунті, доволі скоро поширилося збирання книг не тільки для задоволення потреб церкви й школи, але й з самого замилювання, з біблїофілства. „Солодкий є медяний сок і цукор, але солодший від обох є книжний розум“ — повчав український книжник XII ст.

Посторонні впливи. Подібно, як в образотворчому мистецтві, так і в письменстві, хрещена Україна не була здана виключно на впливи з круга візантійської культури. Письменство як і грамотність та освіта, були тоді привілеєм найвищих суспільних шарів, а знаємо, що вони, головнїм князі, підтримували живі звязки з цілим світом.

Крім візантійських царівен у нас, дочки українських князів виходили за королів Франції, Англії, Німеччини, Скандинавії. Наші воєнні дружини були відомі на далекому Сході й на ближньому Заході. Тимто й не диво, що французька „Пісня про Роланда“ (XI ст.) знає „полюк з племені росів і словян“, німецька „Пісня про Нібелунгів“ згадує „багатоох лицарів із землі Київської“, а перський поет Нізамі (XII ст.) славить хоробрість „руського короля“ в боротьбі з... Олександром Великим. Одним словом, родинні звязки княжих династій, воєнні походи наших воїв та каравани наших купців, єднали Україну з цілим культурним світом. Всежтаки Візантія мала перенство й перевагу поміж посторонніми впливами на староукраїнське письменство



Поземі пляни галицьких церков: 1. «На цвинтарищах». 2. Іллі. 3. Благо-
віщенської. 4. «Полігон».

Кирило й Методій. В Солуні (Сальоніках) місті, що в ньому жили поруч греки й болгар, прийшли на світ два братя, що їм припала почесна роля „словянських первоучителів“.

Молодший з них Константин (в чернецтві Кирило, род. 827, пом. 869 р.) учень царгородського „фільософа“ Фотія, був зразу бібліотекарем при Софійській катедрі, відтак учителем фільософії й нарешті місіонарем. У 857 р. вибралися оба брати проповідувати християнство до хозар, а потім до Панонії й Моравії. Тут створив Кирило (836 р.) словянську азбуку й, до спілки з братом, переклав св. Письмо та кілька богослужбових книг на болгарську мову. Панувало в тогочасному, християнському світі переконання, що св. Письмо можна проповідувати тільки в тих трьох мовах, що ними колись виконано напис на хресті (латинській, грецькій та жидівській) й тому почин солунських братів признано мало не єресю й закликано їх до Риму, на виправдання. На щастя визнавець думки про „три божі мови“ папа Микола помер; „словянські первоучителі“ зуміли переконати його наслідника Адріяна в корисності свого кроку для поширення християнства поміж словянськими народами. Методій помер у Римі, а Кирило, як моравський єпископ, довго ще працював над моравянами.

Сталося, що болгарська мова перших, богослужбових книг, перейшовши з ними разом на Україну, прийнялася тут, як літературна. Зразу зрозуміла для всіх, сталася згодом недоторканою святістю. З початку не було в українських книжників потреби, а відтак не стало відваги працювати над рідною мовою, щоби підняти її до літературного рівня. Наслідок був такий, що всі користі, що їх внісла з собою староболгарська чи пахцерковно-словянська мова, перекреслили й перевищили шкоди, які виникли з її відчуження від життя та його всіх нових вимогів. В народів, що зразу прийняли за свою літературну мову — латинську, скорше блиснула зірка відродження для рідної; ми возилися з церковно-словянською аж до часів Котляревського, а й потім покутував у галицькій літературі дух „язичія“, тобто „мови“ тих справжніх книжників і фарисеїв, що схилиючись до Москви, не мали терпцю навчитися, чи сміливости вживати російської мови. Жакхлива змора обрусіння й кацапщини корінилася в отій злощасній церковно-словянщині.

Перекладне письменство. Славні, своїм мистецьким вивінуванням рукописи „Збірника Святослава“ й „Остромирового Євангелія“ є рівночасно пам'ятниками тої первісної, староболгарської мови, що нинішній собі до нас доступ разом з поширенням християнства. Пізніші

рукописи не виявляють уже тієї чистоти старо-болгарської мови — чимраз частіші примішки української, народньої мови, як теж транскрипція й вимова поодиноких букв та звуків, надають їй особливий, український характер.

Церковний характер старо-української культури взагалі переважував і в нашочу старому письменстві. Євангелія, книги старого Зпівіту, Псалтирі, в самих текстах і з поясненнями (т. зв. толкові) та „паремійники“ (уривки з книг старозавітних пророків) були плодом наших старих книжників-перекладчиків і переписувачів-кзліграфів; вони теж виповнювали церковні, шкільні й приватні книгозбірні. Улюбленими були теж таори отців церкви — Івана Золотоустого, Василя Великого, Григорія Богослова, Єфрема Сиринз, Теодора Студита, Івана Дамаскина, Івана Лівачника. Перекладано їх і переписувано в цілости, або в уривках, що з них складалися збірники й антології. Твори Івана Золотоустого були відомі в нас у збірниках, як Маргарит, Златоструй, Златоуст, тощо. Ангольогіями уривк в з писань отців церкви були — славні „Збірники“ кн. Святослава, Ізмаради, миней, прольогі й патерики. Збірники, прозвані „пчоламн“ мали мішаний, церковно світський характер. Збірники, як „Шестоднев“ служили нашим прадідам, за компендії відомостей про повстання світу тоді, як „Фізіолог“ старався прояснити таємниці життя буття звірного царства. І одні й другі не мали нічого спільного з справжньою наукою, як і популярна в нас „Християнська топографія“ Кузьми Індикопльова. В тих збірниках представлено таємниці творіння й життя на землі та саму землю з сучо-християнського становища, всупереч науковим досягненням старогрецьких учених. Під тим оглядом не тільки візантійська, але й західньо-європейська, середньовічна „наука“ була різким поворотом у нетрі фантастичних казок і забобонів.

З історичних підручників були в нас поширені всякого роду палєї, хроніки й хронографи.

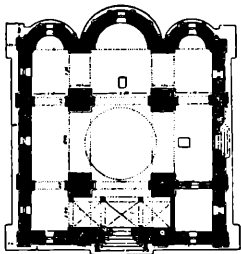
„Палєї“ були в нас „історичні“, що обіймали історію Старого Зпівіту з ріжними апокрифічними додатками та поясненнями, а були й палєї з особливими, здебільша полемічними завданнями. Такою була „Палєя толковая на юдеї“. В ній маємо гостру полеміку старих книжників з жидівством і магометанством.

З поширених на старій Україні „хронік“, згадаємо твори Івана Малали, Георгія Амартоля, патріярха Нікифора, Константина Манасії й інших. Збірки таких хронік, що в них розказано минуле нібито всіх народів землі від створення світу, звалися „хронографами“.

Уява й жадоба знаття наших предків, незадоволення книгами Старого й Нового Зпівіту, створила собі цілу літературу апокрифів, тобто незгідних з церковною наукою оповідань про життя-буття прародичів людськості, пророків, святих, Христа й Богородиці. Старозавітні апокрифи оповідали нашим предкам про створення світа, подробиці життя Адама й Еви в раю, про хрестне дерево, про праведного Еноха, Ноя, Азраама, Заповіт дванацяти патріярхів, Мойсея, Давида й особливо про Соломона. Новозавітні апокрифи обіймали „євангелія“ Якова, Хоми й Нікодима, оповідали про боротьбу Христа з сатаною, про розмову Адама з Лазарем у пеклі, видіння апостола Павла, про дванацять п'ятиць, тощо. Улюбленими героями апокрифічних оповідань були святий Юрій та Теодор Тирон. „Откровения

Методія Патарського* розгортало перед уявою наших прадідів історію світу від його створення до... „Страшного Суду“ і т. д.

Зразу, апокрифічна література толерувалася церковними сферами, але коли вона почала загрозовувати церкві всякими єресями, піднявся хрестоносний похід на апокрифи. Повстають списки „отречених книг“, їх нищать, а переписувачів переслідують; та це тільки поширює популярність та вплив апокрифів на літературу а навіть богослужбу (акафисти). Доповненням апокрифів були книги з ворожбами, як „Громник“, „Колядник“, „Про часи добрі і злі“, всякі „астрології“, „звіздочетці“, „сонники“, „чарівники“ й „волховники“. Як апокрифи, так і ворожбитські книги поширювалися проти волі й бажання духовенства, й перетривали до наших днів. Людина, що не находила відповіді на цілу низку питань життя і смерті в Святому Письмі, шукала її в отих книгах, надиханих вибуваюлою фантастикою й поетичним чаром.



Поземий план церкви Пантелеймона в Галичі.

З далекого Сходу, через Візантію та Болгарію, прийшли до нас перші зразки бел етристик, тобто зовсім уже світських повістей та оповідань про далекі краї, незнані народи, подорожні пригоди й героїв з світу глухої старовини та фантазії.

Особливо поширена була в нас повість „Олександрія“. Її героєм був Олександр Македонський, але... охрещений. Його далекі походи й героїські подвиги запліднювали уяву письменників і переписувачів, були духовою поживою широких кол читачів.

Поруч „Олександрії“ поширюються внастакі ніби-історичні оповідання, як „Про троянську війну“ і „Притча про князів“, що були далеким відгомном Гомерової „Іліади“. Боротьбі з сарацинами посвячена поема „Девгенієво діянє“ тоді, як „Оповідання про вавилонське царство“ та „Про білий клобок“ мали на меті прославити Візантію, як наслідницю Вавилону, а царгородського патріарха, як переселника Петрового престолу.

Чаром східних мотивів овіяні такі повісти, як жидівська — „Про Соломона царя і Китовраса“ та арабська — „Про царя Синагрипу“. Вони натикані східними притчами, прислів'ями та афоризмами. Зпід неба Індії прийшла до нас збірка повчаючих оповідань п. з. „Стефані і Іхнілат“ (по індійськи зветься та збірка „Панчатантра“, тобто п'ятикнижжя, по арабськи „Каміла і Дімна“ тобто „Щирий і Лукавий“). Життєпис Будди перекладали до нас у формі аскетичного оповідання „Про Варлаама і Йоасафа“. Малюнком раю на землі, тобто держави, що в ній люди не знають біди ні горя, було фантастичне оповідання „Про індійське царство“.

Всі ті повісти східного й грецького походження, перекладалися в нас, перероблювалися й переписували, раз ураз пристосовувались до способу думання, засобів знання й естетичних уподобань наших

предків. Зерно грецької науки чи індійської філософії, було тут обмотане в основу християнської моралі та середньовічної невіжі й забобону. Воно теж було посівом під оригінальну, літературну творчість старої України.

Оригінальне письменство. Не тільки візантійське, а за ним українське, але й західно-європейське, середньовічне письменство, було в цілому й подробицях повернене на спасення душі. Тому то бачимо таку перевагу церковщини навіть у творах світської літератури.

Перші наші письменники, це з правила духовники, що зразу розділюються на дві окремі групи. Перша це, „філософи“, що стали на рівні тогочасного, візантійського знання й літератури, друга, це „простеці“, що до них не добилось сонце візантійської вчености й стилю. Одні творять літературу для тогочасної інтелігенції, другі популяризують її для простолюда. До першої групи належать — Іларіон-митрополит, Клим Смолятич, Кирило Турівський, та кілька анонімів, до другої — Лука Жидята, Теодозій Печерський, Яків Мніх Нестор, Георгій Зруцький, Серапіон, та інші.

Митрополитові Іларіонові (був митрополитом у 1051—1054 pp.) приписується славне й часто наслідуване в старшині „Слово про закон і благодать“, тобто похвала „великому каганові нашої землі Володимирові“, що охрестив Україну. Високий настрій, вироблений стиль, багатство красноречивих зворотів і порівнянь, а при тому глибоке чуття й щирість вислову, ставлять твір Іларіона на чолі нашої старої реторики.

Клим Смолятич (був митрополитом у 1147—1154 pp.) з великого й ціненого сучасниками літературного доробку, залишив нам тільки „Послання до смоленського пресвітера Хоми“. Воно цінне для нас, як зразок полеміки поміж „філософами“, що то замість на св. Письмо, покликувалися на твори Гомера, Платона й Арістотеля, та „простецями“, що поза св. Письмом нічого не знали. В посланні Смолятича говориться про сучасний йому гурток київських учених і літератів, що розбігали св. Письмо „по толку“, а не буквально, як неосвічені духовники. Нажаль, не збереглося до нас, по тому гурткові, ані близких відомостей, ані творів.

Кирило Турівський (був турівським єпископом у 1130—1182 pp.) піднявся до вершка нашого старого проповідництва й був сучасниками прозваний „новим Златоустом“. По ньому збереглося до нас кілька проповідей, кілька молитов, „Сказаніє про чин чорноризців“, кілька причт, як „Про чоловіка чорноризця“ й інші. В порівнанні з Іларіоном, у Кирила Турівського був стиль більше штучний, театральний, зате він був цвітистий, багатий на порівняння й символи, драматизований. Під тим оглядом був Турівський передвістником пізнішої школи київських полемістів, проповідників та драматургів.

Та не тільки релігійним питанням і церковним справам та потребам служила наша стара література. Находимо в ній і відгомін громадських справ та суспільних болячок. Та своєрідна публіцистика того часу виявляє багато критичного змісту й цивільної відваги у боротьбі з невідповідними князями, несправедливими суддями, урядовцями-хабарниками і т. п. Такі твори, як „Слово про князів“, „Слово про суддів і мстивих володарів, що судять не по правді“, „Де бути тивунові й князеві на тому світі“, „Кара князям, що дають волости й суди лукавим людям“, „Слово Сираха про немилосердних

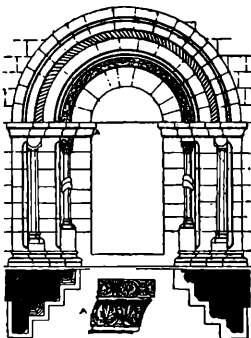
царів і князів, що несправедливо судять", дають нам ясну картину громадського життя й побуту княжої України, з її устроями, недомоганнями та змаганням до направи й досконалости.

Творці тієї публіцистики здебільша невідомі; вони ховалися перед пінстою „сидячих цього світу" поза імена визначних отців церкви, це підсилювало вплив їхніх „крамольних" думок на громадянство.

На межі поміж церковщиною і світською белетристикою, стоїть знаменита „Життя і подорож Данила, ігумена української землі". Яркими, теплими фарбами змальована тут подорож до Єрусалиму, що і відбув, десь на початку XII ст. Данило ігумен котрогось з монастирів Чернігівщини. До Єрусалиму ходив він не сам, а цілою процесією, що з неї наводить імена якогось Сидеслава Іванковича, Горислава Михалковича та двох братів Кашкичів. Були це новгородці та князи. Свої подорожні враження та помічення зясовує Данило просто, але барвно, а притому намагається докладно описати і виміряти все, що його цікавить, переплітаючи опис місцевими переказами та легендами. Описуючи Йордан, Данило прирівнює його до своєї рідної річки Снови, а єрусалимського короля Балдуїна (в Єрусалимі господарили тоді хрестоносці) просить дозволу поставити на Христовому гробі „свою лампу (кандило) від усеї української землі". Цілий час своєї подорожі лине Данило думками до рідного краю й поминнає його в своїх щоденних молитвах. Не диво що „Хождєніє" Данила було улюбленою лектурою його сучасників і наслідників. Його переписували й старалися наслідувати, але даремне. Нікому не вдалося попасти в простий стиль і щирий тон миздрівника-патріота, що, вважав себе „негідним і малим" поміж своєю черничою братією...

„Поучення дітям", що його склав князь Володимир Мономах (182—183 ст.) є одним з кращих пам'ятників нашого старого, повчального письменства. „Рука, що навикла до шаблі, незгірше справляється з пером, даючи, поруч практичної науки, повні драматизму й живости малюнки. Мова, може й не бездоганна під оглядом стилістики, пересипана щиронародними виразами та словами й формами з живої, народньої розмови, що й досі збереглися на Україні. Коли відкинути деякі умовні прикмети візантійських зразків, та „Грамотиця" Мономаха була вже відгуком цілком новою життя і з цього погляду цей перший, світський твір нашого письменства, вартий великої уваги". (С. Єфремов.)

З першої половини XIII ст. збереглося до нас загадочне „Молєння Данила Заточника". Є це низка оригінальних притч-



Загальна схема головного порталю пантелеймонівської церкви.

афоризмів про княжу владу, про багатство й вбогість, розум і нерозум, жіноцтво й т. п. Свої відомости черпає автор не з самих книг, хоча часто говорить про свою начитаність, але і з устної словесності народу.

„Іржа проїсть залізо, а горе людині розум відбирає. Всякий чоловік хитрує і мудрує про чужу біду, а про свою не може подумати. Коли дурня післав, то не лінується й сам піти за ним. Не сій жита на борознах і мокрязах. Не вичерпаш моря решетом. Лиха не зазнавши, добра не досягнеш. Краще трястею хворіти, як з недоброю жінкою жити“.

Оце прислів'я й афоризми, що їх Данило переняв з устної словесности. Алеж автор, що був напевне дружинником якогось князя, не скрізь заховує свій філософічний погляд на світ і людей. Подекуди знижується до дворацького підхлібства та помітування „хлопами“. В його творі помітні вже перші проблески ідеології розкладу українського громадянства на класу аристократичної верхівки й безправних низів.

„Заточником“ прозвано автора „Моленія“ пізніше, коли до одної з копій його твору додано оповідання, ніби то він жив вигнанцем над Білоозером, а написав своє „Моленіє“ для повернення собі ласки загніваного князя.

Літописи. По суті, слід би нашим давнім літописам підвести місце в історичній науці, але по своїй формі вони належать до письменства.

„Се повісті временних дій, откуду єсть пошла Руськая земля, хто в Києві нача первіє княжити і откуда Руськая земля стала єсть“.

Оце повний заголовок нашого найстаршого літопису, що його неслухно приписують „літописцеві Несторові“. По правді, то є зведений в одно збірник літературних праць різних авторів, а навіть різних часів. Зібрано на сторінках цього збірника не тільки сухі історичні дати та відомости, але й твори тогочасного письменства в цілості й уривках.

З сукої хроніки, початої на візантійський зразок, виріс наш „Несторів літопис“ до розмірів живої енциклопедії староукраїнського життя-буття, закріплюючи його змагання й напрями, далеко-замисли й буденні турботи. Життя тут перемагає хронікарську схему, література історіографію. Виявкова талановитість, дар живого оповідання, добірна форма й стиль, роблять наш літопис одним з найцінніших пам'яток т. зв. гарного письменства.

До величавої будівлі нашого літопису зносили свої цеглини духовники й люди світські, що жили поблизу дієвих осіб нашого минулого й дбали про те, щоби пам'ять про те, що було, перейшло до потомности.

Зберігся до нас літопис у кількох списках (копіях). Найстарший з них т. зв. „Лаврентівський“ (з 1377 р.) але найцінніший для нас „Іпатський“ (з 1425 р.). Найшли його на московській півночі, в Іпатському монастирі в Костромі, але повстав він не там, а на Україні.

По змісту ділиться наш літопис на „Начальний“ або „Несторів“, що кінчається подіями 1111 р., „Київський“ до 1201 й „Галицько-волинський“ до 1292 р. В перших двох частинах розкладені події по рокам, Галицько-волинський літопис є натомість, спробою властивої, прагматичної історії. Подібно різняться поодинокі частини літопису своєю формою і стилем. Перша частина овіяна простотою,

безпосередністю й теплою, другу характеризує докладність і живість, третю поетичний кольорит, виразистість. майстерність описів, читкість характеристик дієвих осіб, а притому незрівняна, стилістична форма.

Ціле намисто народніх легенд, казок, переказів, пісень, приповідок, нанизане тут на нитку історичної черги віків, а й сама історія першопочин в Київської Держави з такими епізодами, як побут апостола Андрія на Україні, смерть Олега, пімста Ольги над деревлянами, анекдоти про білгородський кисіль чи заснування Переяслава, це одна велика, чарівна, поетична легенда. Прекрасне оповідання Галицько-волинського літопису про „евшан-зілля“, як і сама характеристика Романа Мстиславича, це без сумніву останок з великого циклу дружинної поезії, що її озиноким пам'ятником залишилося для нас безсмертне „Слово о полку Ігоревому“

Крім своєї суто-історичної та літературної вартости, має наш літопис ще й вартість твору тогочасної публіцистики, що на його кожній сторінці оформлена ідеологія великої, могутньої й соборної Української Держави. Ідеологія літопису, що славить подвиги збірної енергії й карає прояви малодушности, раз ураз стає на сторожі національної гідности й державного престижу України, це теж цінна сторінка твору, що його можна назвати євангелієм княжої України.

Поетична творчість. Про те, що вже в сиву старовину були в нас співаці-поети, ми вже говорили. Згадували ми „віщого“ Бояна й „словутого“ Митусу. По Бояні залишились тільки відгомін його поетичної творчости в „Слові о полку Ігоревому“, щож до Митуси, то нема певности, чи був він справжнім співцем-поетом, чи тільки церковним співаком.

Одним-одиноким пам'ятником поетичної творчости княжої України, так і залишилося величне „Слово о полку Ігоревому“. (205—208 ст.)

Одинокий список „Слова“ з XVI ст. загинув підчас пожежі Москви в 1812 р. а залишилася тільки копія з нього, зладжена для цариці Катерини II. Копія, зроблена з пізнього, до тогож московського списку, що в нього проскочило чимало неукраїнських додатків. Але й у тій попсованій формі зберегло „Слово“ стільки ярок, українських прикмет, що ніхто з дослідників не міг завагатися, щодо українського походження поеми. Не диво, що письменники часів нашого культурно національного відродження, намагалися присвоїти „Слово“ сучасній, українській літературі. З цілої низки перекладчиків поеми вистане назвати таких, як Шашкевич, Вагилевич, Шевченко, Максимович, Федькович, Руданський, Мирний, Щурат, Лепкий та Загуг.



Бічний портал пантелеймонівської церкви.

Автором „Слова“ був напевне сучасник, а може й учасник нещасливого Ігоряного походу на половців у 1185 р. а склав його не пізніше 1187 р., коли то Ігор вернувся з половецької неволі, а в Галичі княжив іще Ярослав Осмомисл. Був це виїмково талановитий і немечче освічений письменник, що користав з досягнень і досвіду цілої літературної школи. Без тієї школи, він мусіави бути генієм, що сам собі виробив таку досконалу техніку й стиль. І зміст і форма „Слова“ проникнуті глибокими громадськими й національними ідеями, ще сьогодні викликають потужне враження, а для свого часу остануть найвищим, творчим досягненням.

„Атор знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, жадні на всяку, справжню красу — і твір його не спопелів від часу... Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє але й серцем відчуває — стає перед нами на повен зріст і доповнює величню постать оригінального поета“.

(С. Єфремов.)

Взагалний погляд на письменство княжої України. Усна словесність дохристиянської України, що її відгононами живе український фольклор до нині, була першим проявом нашої поетичної творчості. Придушила її й вперла з сходу висших верств народу візантійська, християнська література.

Візантійсько-болгарські богослужбні книги, тексти св. Письма, апокрифи, книги з ділянки астрології, географії, збірники виїмків з античної й східної, але християнізованої науки й філософії, лягли в основу нашої оригінальної, літературної творчості.

Почало її проповідництво, що в творах Іларіона, Кирила Турівського й Климза Смолятича, досягло високого рівня. З черги зявилося незрівняне „Прозчення“ Мономаха, подорожні записки Данила-паломника та збірка притч і афоризмів Данила Заточника. Література отрясається з пут церковщини, йде на службу ідеалам збірного і індивідуального життя.

Збірним зусиллям цілої низки духовних і світських письменників та політиків, повстає наш найстарший літописний кодекс. Історична наука, усна словесність, літературна творчість і публіцистика, подають собі дружню руку для створення виїмкової в своєму роді книги для пізнання всіх ділянок культурно-національного й політичного життя княжої України.

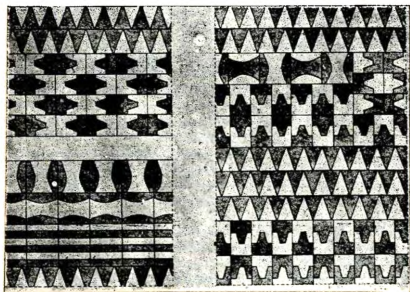
А на самому вершку духового життя, наче брилянтове закінчення золстої діядеми староукраїнської культури, виблискує всіма красками веселки „Слово о полку Ігоревому“.

Щасливо збережений пам'ятник найвищого рівня поетичної творчості, є для нас тільки акордом могутнього культурного підйому, що його трзгедія почалася над Каялою, а закінчилася над Калкою...

XVIII. ЛИТОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

В останньому акті трагедії Української Державности, з'являється на нашому історичному овиді помітна особистість литовського князя Любарта Гедиміновича, зятя і правного наслідника останнього українського володаря — Болеслава-Юрія II. Разом з ним виступає Литва, як чинник нової, східньо-європейської політики.

Про Литву згадувалося вже не раз протягом нашого оповідання. Ще Володимир Великий ходив походом на ятвягів (983); „орав Литвою“ Роман Мстиславич; приборкував ятвягів Данило, Лев, Володимир Василькович, мирилися, дружилися й знову билися з литовськими племенами ледви не всі українські князі й нарешті останній опер майбутнє своєї держави на литовській династії.



Долівка з поливних кахлів, найдена в румовищах Благовіщенської церкви в Галичі.

Литовці й Литва. В арійській сімї народів створили литовські племена самостійну групу. Забившись в північно-східній кут Європи, над балтійським побережжям та в басейнах Німану й зах. Двини, дуже довго зберігали литовські племена свою культурно-духову окремішність, а їхня мова ще й сьогодні задержала багато елементів індо-європейської мови т. зв. санскриту. Коли в перше нашо вхнулися на них німці, й зацікавлені ними німецькі хроністи та історики, (X¹—XII ст.) розпадалися литовці на кілька племен: над Вислою й Німаном жили пруси; на правобережжі долішнього Німану ж муди ни; в басейні Вілії жили властиві литовці, на лівому березі Двини мешкало плем'я „же м г о л а“, на пізострові поміж балтійським морем і рижським заливом поселилися к у р о н и; плем'я „л е т г о л а“ (дотиші) жило на північному побережжі Двини й нарешті найближчі до нас ятвяги жили понад західнім Бугом і горішнім Німаном.

До XIII ст. живуть литовські племена нарізно, а їхні села, роди

й княжі династії не творять ніякого політичного зв'язку й сили. Напади литовських племен на українське пограниччя (X—XII ст.) не мали політично-територіального, а тільки грабіжницький характер. Такими були напади ятвягів, що їх українські князі остаточно приборкали і винищили до тла.

Мешкаючи в непрохідних лісах, над ріками й озерами, жили давні литовці з ловецтва й риболовлі. Хліборобству не давала розвинутися неврожайна земля й велика цивілізаційна відсталість. Поганська релігія литовців, була близька до слов'янської. Найстаршим богом був у литовців Перкунас, їхні жерці звалися „криве" і слухали найстаршого „ксиве-кривейто". Шойно натиск зовнішніх ворогів примусив литовські племена і роди об'єднатися в сильний, зачіпно-відпорний, державний організм. Найраньше, під натиском українських князів, зорганізувалися, політично, ятвяги. Але їхні князі не встигли створити міцного союзу й тому мусіли скоритися й зникнути. Справжня державна організація датується шойно початком XIII ст.

Німецькі лицарі заснували в 1202 р. орден ливонських меченосців, що рішили навернути на християнство предків сучасних лотиськів — племя „летгола". Статут ордену прийняв і затвердив папа Інокентій III. Трицять літ згодом усадовився над долишкою Висли тевтонський орден, що з благословенства папи Григорія IX (1237 р.) почав навертати на християнство литовське племя прусів. По правді, то місійна ревність була тільки покришкою їхнього змагання до політично-територіальних підбоїв. Дуже скоро „летгола" й пруси втратили, разом з поганством, свою мову та предківські звичаї й обичаї. Те саме загрожувало решті литовських племен. В огні небезпеки виступає на історичному овиді литовський князь Мендовг, що починає свою організаційно-політичну діяльність від підбоїв на території т. зв. Чорної Руси, над Німаном. „Княжучи в литовській землі — нотує наш літописець — почав Мендовг побивати свою братію й своїх братаничів, а інших вигнав з землі та почав княжити над цілою литовською землею, а загордівши дуже, нікого не вважав собі рівнею".

В 1250-их роках волдіє вже Мендовг Городном, Вслонимом, Волковийськом, Новгородком, Здітозом і Свислочом, усіма гордами т. зв. Чорної, або німанської Руси.

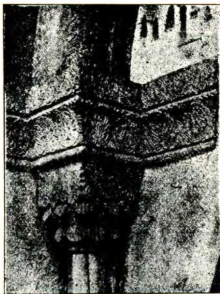
Використовуючи боротьбу Мендовга з його „братією й братаничами", вступає король Данило у війну з ним за чорноруські землі. Мендовг забезпечує себе союзом з хрестоносцями, приймає християнство, а Романові Даниловичеві надає „по доброму" Новгородок. Рівночасно син його Войшелк передає Романові Вслоним і Волковийськ. В боротьбі Данила з ятвягами, заховає Мендовг нейтральність. Але все те робить до часу. Вже в 1258 р. зриває з Данилом, відбирає чорноруські волости від Романа й закріплює свою зверхність над білоруськими землями. Перед самою смертю (1263 р.) організує похід на Чернигівщину.

Смерть Мендовга з руки загсвірників, припинила розбудову литовської держави та її натиск на білоруські й українські землі. Мендовгів син Войшелк, як ми вже знаємо, помстивши смерть батька, передав литовське князівство Шварнові Даниловичеві; династії Романовичів усталося зєднання в своїх руках велетенської українсько-білорусько-литовської території, але трагічна смерть Войшелка з руки Льва Даниловича й нездарність Шварна, перечеркнули ці світлі го-

роскопи Литовське князівство опинюється в руках литовського князя Тройде на (1270—1280 р.) Натиск Литви на білоруські й українські землі слабне за його влади, але не припинюється.

В 90-х рр. XIII ст. укріплюється на Литві династія неznаного нам ближше „короля Тутувера“, що в його синах Витині, а головню Гедиміні знаходять продовжувачів політики Мендовга.

За них зрослася з Литвою т. зв. Чорна Русь в нероздільну цілість, а білоруські землі входять в тісний круг литовської зверхности. Син Гедиміна Наримунт дістав у спадщині по батькові Пинщину, в Полоцьку княжив Витень, Витебськ опинився в роді князя Ольгерда Гедиміновича, Псков остає довго під владою Гедиміна. З черги простягає Литва руку по українські землі.



Частина головного порталу пантелеймонівської церкви.

Ще за князювання Андрія й Льва Юрієвичів, або безпосередню по їх смерті, відриває Литва від Галицько-Володимирської Держави Бересгейсько-дорогичинську землю. Рівночасно прилучає до себе частину „деревської землі“, а за часів Гедиміна входять у сферу політичних інтересів Литви землі північної Київщини, покищо без самого Києва. В 1331 р. княжив ще у Києві якийсь Федір, впоряд з татарським баскаком...

Останній український володар Болеслав-Юрій II. одружений з дочкою Гедиміна, видав свою дочку за Любарта Гедиміновича. Помимо тих тісних, родинних зв'язків з литовською династією, оставав Болеслав-Юрій в союзі з відвічними ворогами Литви — хрестоносцями. В боротьбі боярства з Болеславом-Юрієм, могли, крім впливів польського короля Казимира ділати й впливи Любарта Гедиміновича. Отвертої ворожнечі в нього з Юрієм не було, але не було й щирих, дружніх зв'язків. Колиж Болеслав-Юрій погіб, Любарт вступив у права його наслідника і як його подвійний крезняк і як кандидат боярства. Фактична влада в краю залишилася в руках бояр, що їх експонентом на Галичину стався „майордом“ Болеслава-Юрія, боярин Дмитро Детько. В грамотах виступає він як „управитель, або воєвода Землі Руської“, але влада його була куди ширша, як його титул. Рівночасно на Волині правлять теж бояри, але власть Любарта над ними куди помітніша, бо більше безпосередня. Нарівні з боярством, визнали Любарта Гедиміновича правним спадкоємцем галицько-володимирського наслідства й татари. Вони підтримують Любарта в боротьбі з іншими претендентами до Галичини й Волині.

Боротьба за Галичину. Польсько-мадярський договір у Вишеграді (268—269 ст.) вирішував питання майбутнього наслідства по Болеславі-Юрію. Польському королеві Казимірові залишено не тільки вілну руку, але запевнено допомогу в боротьбі за Галичину й Волинь.

І справді, як тільки розійшлися чутки про смерть Болеслава-Юрія, Казимир іде походом на Галичину, а йому в допомогу йдуть мадярські війська. Болеслав-Юрій згинув 7 квітня, а вже з кінцем того місяця мадярський воєвода Вілерм стає з військом на галицькій території. Рівночасно з'являється тут Казимир. Оба війська станули в Галичині, зваблені сюди давно умовленим гаслом, що ним була смерть Болеслава-Юрія. Про похід мадярських військ не знаємо нічого більше поза тим, що він відбувся. Куди більше відомий є похід Казимира. Оповідають про нього тогочасні чужоземні хроністи, оповідає й сам Казимир у листі до папи, та польський хроніст Траска.

Похід Казимира на Львів. В листі до папи з дня 29 червня 1341 р. повідомляє польський король Казимир, що обурений убивством Болеслава-Юрія та погроми латинників по містах Галичини й Волині, він, мстючись за зневагу католицизму й бажаючи покорити собі український народ, рушив походом на Галичину. Але „старший українського народу“ (Дмитро Детько), закликав собі татарського хана Узбека, відпер наскок Казимира та вдерся в саму Польщу. Не маючи допомоги від інших католицьких володарів, Казимир був примушений замиритися з тим „старшим українського народу“ й, прийнявши його під свою зверхність, заховати український народ у його обрядах, правах та звичаях.

Вкінці просить Казимир папу, щоби він звільнив його від присяги, даної Дмитрови Детькові про збереження українського народу в його „обрядах, правах та звичаях“..

Подібно оповідає про похід Казимира на Галичину йогож таки канцлер Ян з Чарнкова. Куди ширше й незгідно з реляціями Казимира і Яна з Чарнкова оповідає про подію тогочасний польський хроніст Траска. Найважливішою різницею оповідання Траски є те, що він говорить не про один, а про два різні походи Казимира на Галичину.

Траска оповідає, що коли Казимир дізнався про смерть Болеслава-Юрія, вибрався, коло Великодня, з малим військом на Галичину, напав на Львів, і спаливши замок, забрав зі собою купців-католиків з родинами, що сховалися перед погромом місцевого населення, на львівський замок. У Львові забрав Казимир велику добич — скарбницю українських князів. Було в ній кілька золотих хрестів, дві дорогоцінні, княжі діядеми, княжа багряниця (мантия) та кований золотом престіл. Вернувши з добиччю до Кракова, Казимир вибирається літом, під св. Івана (24 червня), в другий похід на Галичину. Тепер уже веде з собою 20.000 війська, що ним добуває собі, по дорозі, галицькі міста й замки, та покорює собі Галичину „на майбутнє“. Правда, українці й татари, в числі 40 тисяч погналися за королем, але ніщо йому не пошкодили, бо він „вернувся домів з великою перемогою й славою, без шкоди й утрати когось з своїх панів“...

По правді, то Казимир ходив тільки одним походом на Галичину, весною 1340 р. й не підбив тоді краю „на майбутнє“, але задовольнившись добиччю, залишив її у владі боярства з Дмитром Детьком на чолі. Наскок Казимира був несподіванкою, а цілий похід не тривав довше, як два тижні. Дня 15 травня був уже Казимир у Кракові, а в липні, наляканий вістками про похід українських військ на Польщу, написав лист до папи за допомогою. Татарсько-український похід відбувся щойно в грудні й спустошив окраїнні землі Польщі та Ма-

дярщини. Щойно тоді увійшов Казимир у переговори з Дмитром Детьком, але не як з підвладним, а як з рівнорядним союзником. Свій договір Казимир поприсяг, а щойно, як минула татарсько-українська гроза, написав лист до папи з просьбою звільнити його від присяги.



«Астрономія» Кузьми Индикопльова. Ангели обертають шляхами небесних тіл.

Дмитро Детько. Похід Казимира, весною 1340 р. не змінив нічого в політично-державній приналежності Галичини. Вона залишилася в номінальній владі Любарта, під такоюж татарською зверхністю, а фактичну владу виконували в ній бояри, під проводом Дмитра Детька. Около 1341 р. видав цей галицький воєвода грамоту, що дуже ясно очеркує державно-правне становище Галичини. Видана вона для громади й купців міста Торуня, що їх закликає до відновлення порзаних, революцією, торговельних зв'язків з Галичиною: «Пам'ятаючи святі слова: блаженні смиренні, бо вони наслідять землю — читаємо в грамоті — ми, надхнені святим Духом, перемогли спокусителя людського роду й залишили незгоду, що її посіяла діавольська спокуса поміж нами й Казимиром, польським королем. Тому повідомляємо всіх, хто хоче їхати в українську землю, що як і з наших

посередників, вони можуть безпечно приїздити до Львова, нічого не лякаючися. Колиж би хто хотів приймати на життя, дістане громадянство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давніше бувало, та інші права, тільки муситиме платити чинш. А шкоди, заподіяні по смерті нашого пана, блаженної пам'яті українського короля, наскільки заподіяли їх львовяни, береже тим листом, як і давнішим, на себе".



Початкова карта Збірника Святослава. Зразок заставки й «уставного» письма.

З грамоти ясно, що Казимир не був зверником Дмитра Детьога, але тільки рівнорядним сусідом, що з ним заключив Детьога згоду, як рівний з рівним. Так само, не підпала в 1340 р. Галичина під загрози Мадярщини. Король Людвик, у грамоті з 17 серпня 1340 р. трактує українських купців, як „заграничних“ і відріжнює „українське королівство“ від угорського.

Польські здобутки на Західній Україні. Звільнивши себе від присяги, даної Детькові, Казимир відновив боротьбу за Галичину, але ми не знаємо нічого певного про її перипетії та досягнення. Не мо-



Боротьба українських військ з хизацьким степом. (Рисунок українсько-литовського літопису).

гучи здобути цілої Галичини, старався Казимир закріпити за собою її західні окраїни. Так приміром одна з його грамот дозволяє нам додумуватися, що вже в 1345 р. належала до Польщі Сяніччина з містом Сяноком. Територія того найранішого польського здобутку обіймала карпатське Підгір'я, від польської границі по вододіл Ослави й Сяну, поріччя верхнього Вислока й околиці на схід від нього, до поріччя Сяну, а на північ до коліна Сяну з околицями Динсва, Дубецька й т. п. Була це більш-менш нинішня Лемківщина. Далі, поза Лемківщину не дозволив Казимирові поширитися Любарт, що з ним заключив Казимир угоду в 1345 р.

Щойно в 1349 р. Казимир, по словам Янка з Чарнкова, „напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіми городами й замками, залишивши Любартові тільки Луцьк з округом, та й то по своїй волі“. Подібну звістку записує Новгородський Літопис під 1348 р.: „Прийшов король краківський з великою силою, забрав підступом Волинську Землю і накоївши чимало лиха християнам, забрав святі церкви під латинську, богопротивну відправу“.

З кінця тогож таки року походить грамота Казимира, що забезпечує пруським купцям свободну дорогу „через нашу землю руську (Галичину), до міста нашого Володимир“.

Перемогу Казимира над Любартом слід пояснити розгромом литовських князів хрестоносцями над Стравою в 1348 р. й перетягненням на сторону Казимира татар. Алеж перемогою Казимира боротьба за Галичину й Волинь не закінчилася.

Литовські князі з Любартом на чолі ходили кількома наворотами на Казимира й пустошили забрані ним галицькі землі, поки не відібрали Володимира, Белза, Берестя й інших городів.

Шукаючи собі помічників Казимир відновив у 1350 р. вишеградський договір про галицько-волинське наслідство, вслід за чим

мадярський король Людвик рушив у 1351-2 рр. походом на Галичину й Волинь. Не забув Казимир попросити допомоги і в папи. Він лякав папу татарами, дарма, що був з ними в змові й мав забезпечену їхню нейтральність. Діставши військову допомогу від Людвика угорського й чотирілітню десятину з усіх польських єпархій від папи, станув Казимир до боротьби з Любартом.

Літом 1351 р. зіхалися польський і угорський королі в Кракові. Похід звернувся на Берестя, волость Любартового брата Кейстута. По дорозі захворів Казимир і залишився в Люблині, а Людвик, дійшовши з мадярсько-польським військом до литовської границі, увійшов з Кейстутом у переговори. За Кейстутом і Любартом залишилися волинські землі надзлі, але зате литовські князі мали вийти в тісний союз з Угорщиною і Польщею.

За допомогу Людвикові, забезпечив собі Кейстут допомогу мадярського короля проти хрестоносців і татар.. союзників Казимира. Кейстут обіцяв вихреститися в латинському обряді, а Людвик мав звільнити з неволі Любарта, що його Казимир „з великою втратою в людях полонив у якомусь замку“. Як закладника перемиря, взяв Людвик самого Кейстута. Але ж Кейстут утік з неволі по трьох днях, а польський і угорський королі, „побачивши, як їх підвели, дуже засумували, але направити зробленого не змогли“. Тодіж такі вони поставили другий похід на Литву, щой відбувся весною 1352 р.

Облога Белза. Людвик пішов дорогою через Сянік на Белз, де вже застав Казимира. Візвали белзького воєводу Дрозд до зачі, але хитрий Дрозд протяг переговори з королями цілий тиждень, сам тимчасом укріплюючи город, на очах ворога. Напустивши води в рови довкола городу й укріпившись, як слід, заявив Дрозд, що й не думає здаватися ворогам. Кинулися королі здобувати замок, але даремне. З ранку до полудня билися, стоячи по горло в холодній воді, але вкінці мусіли відступити з соромом і втратами. Поміж убитими найшовся кривняк Людвика, а й сам він дістав палкою по голові та: сильно, що аж злетів з коня. Угорські хроністи нотують, що хоробрі оборонці Белза стільки накалічили мадяр і поляків, що й почислити годі. Збентежений невдачею Людвик, почимчикував напростець на Мідиршину, через Мукачів, але й по дорозі йому не пощастило. Українські партизани підпалили хату, що в ній він спав, і король ледви з життям вирвався з полум'я.

Так то і другий польсько-мадярський похід на Волинь не вдавсь. Татари, побачивши слабкість свого польського „союзника“, погодилися з українськими й литовськими військами, та пішли з ними спустошити Польщу.

Прилучення Галичини до Польщі. Але Казимир не дав таки за виграну. Літом 1352 р. пішов новим походом проти Литви, що закінчився польсько-литовським перемирем на два роки. Перемирна грамота устальовала тогочасні стан польського й литовського посідання західньо-українських земель у той спосіб: Казимир задержав Люблинську й Львівську землю, тобто середню Галичину тоді, як за литовськими князями залишилися землі — Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, тобто Волинь. Кремянська волость залишилася нейтральною. Її мав держати Юрій Наримунтович, як спільне, польсько-литовське надання.



Середньовічний вид міста Холму.

Таким чином польсько-литовська боротьба 1350-2 рр. закінчилася відірванням від Литовсько-української Держави частини Галичини. А хоч яка нестійка була ще тоді польська влада з Галичині, всеж таки дата польсько-литовського перемир'я з 1352 р. має для тої частини України переломове значіння.

Дальша боротьба Польщі з Литвою. Польсько-литовська згода з 1352 р. не була тривка. Вона кривдила Литву й не заспокоювала апетитів Польщі. Тому то обі сторони стараються дальшими походами, набігами й дипломатичними заходами переважити перемогу на свій бік.

Вже весною 1353 р. спустошать війська Любарта Львів, у липні здобувають Галич, а в серпні впадають у Сандомирщину й спустошать околиці Завихосту. Набіги інших литовських князів примушують Казимира укріплювати Полоцьк; в осені того року бачимо його знову в протилитовському поході під Белзом. Але успіху з цього походу не було. Литву підтримували хрестоносці й татари, що їх вдалося Казимирові перетягти на свій бік щойно в 1356 р. Всеж таки, поки Литву підтримували хрестоносці, польсько-литовська боротьба велася, далі, зі змінним щастям. Нарешті, коли при співучасті папи, вдалося Казимирові порозумітися з хрестоносцями, завдано Литві рішучий удар.

Похід 1366 р. і „вічний мир“. Ян з Тарнова оповідає, що „в 1366 р. Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на українські землі. Князь Юрій (Наримунтович) белзький піддався йому, але потім показалося, що його покора була фальшива. Король здобув силою Володимирську землю, з усіма її замками, що їх держав Любарт й віддав цілу Олександрові (Коріятовичеві), братаничеві Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм дав король князеві Юрієві...“

Похід відбувся літом і був несподіваний, а король мусів мати з собою великі сили, що досягли перемоги, при рівночасному наступі на Литву хрестоносців, а може й допомозі, або хоч прихильній нейтральності татар. Закінчився він двома польсько-литовськими трак-

татами. Один заключив Казимир з Ольгердом, Кейстутом, Явнутою й Любартом зі синами, другий з самим тільки Любартом.

Литовські князі підписують з польським королем „вічний мир“, залишаючи Польщі Володимирщину без східних волостей за р. Турією, південно-західні волости Луцького князівства (Крем'янець, Олесько, Перемиль) та зверхність над Холмсько-Белзькою землею, що нею володіє Юрій Наримунтович, як вазаль Казимира. Луцька земля залишається за Любартом, Дорогичинсько-Берестейська за Кейстутом, а Кобринська волость за Ольгердом. Рівночасно йдуть у непамять обосторонні кривди й зради, затісняються дружні зв'язки й устальюється, в Городлі над Бугом, комісія для полагодження граничних непорозумінь.

В доповненні трактату з усіма литовськими князями, особна умова Казимира з Любартом усталює точні границі Казимирових і Любартових волостей, забезпечує торговельні зв'язки й нарешті закріплює зачіпно-відпорний союз Казимира з Любартом, що повинен помагати королеві проти всіх його ворогів, за винятком литовських князів. На випадок воєнного конфлікту Казимира з „братією“ Любарта, він може залишитися неутральним.

Немає на світі нічого вічного, а вже зівсім нетривким виявився той „вічний“ мир Казимира з литовськими князями. Вже в 1369 р. пише папа до польських єпископів, що „Русь і Литва, з природженої своєї злости й клятої підступности“ попустошила землі Казимира й забрала багато людей у неволю.“ Тому то Казимир, під кінець свого життя, з великим накладом коштів і поспіхом взявся будувати замок у Володимирі Волинському.

Колиж рознеслася по краю чутка про смерть Казимира (1370), Любарт і Кейстут кинулися на Володимир, знищили Казимирів замок й приєднали Волинь назад до Литви. Пробували відвоювати й Галичину, але їм це не вдалося. Рівночасно Литва не присилає справи й безнастанними наскоками на Польщу (найповажніший був литовський похід на Сандомирщину в 1376 р.) примушує польсько-угорського короля Людвика до протиділяння.

Літом 1377 р. йде Людвик походом на Волинь. Польські війська облягають і здобувають Холм, угорські війська стають під Белзом й здобувають його по кривавій, семитижневій облозі. Остаточно прилучено знову до Польщі Холмсько-Белзьку землю та західну частину Луччини (Крем'янець, Олесько, Лопатин). Юрій Наримунтович дістав від Людвика Любачів і 100 гривень з доходів бохенської жупи, а Любарт мусів присягти на „згоду й послушенство“ польсько-угорському королеві.

До перемоги польсько-угорської експедиції причинився рівночасний наскок хрестоносців на Жмудь та замішання в нутрі литовської держави, викликане смертю Ольгерда. Щойно по смерті польсько-литовського короля Людвика (1382 р.), Любарт знову зайняв собі землі південно-західного пограниччя Волині (Крем'янець, Олесько, Перемиль, Городло, Лопатин), й на тому, покищо, припинилася сороклітня, оружна, боротьба Польщі й Литви за українські землі.

Литва займає Сіверщину. Польсько-литовська боротьба за Волинь і Галичину не припинювала дальшого переходу східно-українських земель під руку князів з литовської династії. Татарська зверхність й апетити володарів ново-сформованого московського

князівства на українські землі не спинили того процесу. Литовський князь Ольгерд займає в 1362 р. Київ і скинувши з престолу якогось князя Федора, що правив тут на спільку з татарським баскаком, посадив тут свого сина Володимира (1362 — 1393); з черги, розгромивши татар на Синіх Водах, на пограниччю Волині й Поділля (1363) простяг руку на Поділля, де татарва трималася найсильніше. В 70-их рр. XIV ст. бачимо вже на Поділлі синів Ольгердового брата Коріята — Юрія, Константина, Олександра й Федора; вони визнають Поділля зпід татарської зверхности й закріплюють кордони литовсько-української держави цілою низкою оборонних замків, як Смотрич, Бакота, Камянець, а потім Червоногород, Скала, Брацлав, Сокалець, Межибіж, Божеськ та Винниця.



Дмитріївський дзвін у катедрі св. Юра у Львові, що його вилити львівські українці 1341 р. в пам'ять перемоги над королем Казимиром.

Згодом опанував Ольгерд дрібні сіверські князівства, як Брянськ, Стародуб, Новгород, Чернігів, Рильськ, Курськ та інші городи. Без великого труду перейшла під литовську руку стара Переяславщина з велитенським простором рідко заселених земель поміж Дніпром, Десною, Сеймом, Донцем і Самарою.

Так звана Золота татарська Орда, переживала тоді упадок своїх сил і внутрішньої суцільности. Чотири головні орди, що дотепер творили одностайну татарську імперію на всьому Сході Європи, тепер змагали до самостійности, а це підкопало їх силу і вплив на зовнішню політику. Скористав з того Ольгерд і, заспокоївши татар признанням їм позірної зверхности, об'єднав ледві не всю Україну під владою литовської династії.

Литовсько-українська держава. Короткий час, як теж і легкість, що з нею опановує Литва Сіверщину, Київщину й Поділля, говорять про те, що для українського загалу, зацікавленого в державній політиці, перехід під литовську руку, був питанням тільки зміни ди-

настії, що не торкалася ні внутрішнього устрою краю, ані напрямки його культури й економіки.

При тому і сама литовська династія, була литовською тільки з імені. Ще Гедимін визнавав себе литовцем і за ніяку ціну не хотів вихреститися, але вже його сини — Наримунт-Гліб, Коріят-Михайло, Любарт-Дмитро, а може й Ольгерд, були всі похрещені в східньому обряді й подружені з українськими князями, культурно почували себе більше українцями, як литовцями. Ще більше зукраїніщене було друге покоління Гедиміновичів, не тільки вірою, але й мовою. Українська мова стала розговорною на литовських княжих дворах, нею писано всі державні документи, вона стала мовою літописів та дипломатичної переписки. Українська література й мистецтво опанувало все життя корінної Литви, а згодом, коли вона увійшла в унію з Польщею, перейшла й на Польщу Ягайлонів.

Зрештою трудно такому явищу й дивуватися. При безперечній культурній висшости старої України над Литвою, український елемент мав і під чисельним оглядом подавляючу перевагу. В парі з суто українським характером литовської держави, що „старини не рухала, а новини не вводила“, ожили на Україні надії на повну асиміляцію литовських династій, що переймуть на себе згодом державотворче післанництво Володимира, Ярослава та Романа Великого й Данила. На жаль політичні ускладнення й дальша доля литовсько-української держави розвіяли ті оправдані надії й передбачування.

Галицька політика Казимира. Згідно з вишеградським договором поміж Карлом і Казимиром (1339 р.) відновленням відтак з Людвигом (1350 р.) здобута польським королем Казимиром Галичина, належала, формально, до Угорщини, а на випадок смерті Казимира без полишення мужеського потомка, мала, разом з цілою Польщею, перейти під безпосередню владу угорського короля. А колиб Казимир навіть залишив по собі сина, угорський король мав право викупити Галичину від Польщі за ціну 100 тисяч фльоренів...

Не зважаючи на таку умову, Казимир трактував Галичину, як постійний і невідлучний здобуток Польщі й пристосовував до цього свою внутрішню політику. Позискавши нейтральність татар, що були одинокою підпорою неприхильного йому галицького боярства, він ставрався підтягти сили непримирної опозиції конфіскацями мзетків, наділюючи рівночасно добрами й привілеями бояр, що не приймали участі в боротьбі проти нього. Потураючи культурно-правним окремимостям української церкви й громадського устрою Галичини, він ставрався зміцнити сили західного, напливового елементу. Підпомагав німецьке купецтво по містах і роздаровував галицькі маєтності чужинцям ріжного походження, але узалеженим своїми інтересами з тривкістю політичної приналежності Галичини до польської держави. Німецьке міщанство й польська, або чужоземна, але спольщена шляхта, були авангардою Казимира в його змаганнях до закріплення Галичини за Польщею. Вони теж дозволяли йому трактувати, забезпечені договорами, претенсії Угорщини до Галичини, як чисту формальність, мовляв: „я здобув Русь своїми власними людьми й дорогою (на Русь) має служити тільки моїм людям“, або „нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на татар і інших ворогів“.

Невідомо, як саме уявляв собі Казимир майбутнє Галичини по



Монета, що її чеканили для Галичини угорський король Людвик і польський Казимир.

своїй смерті, але до цього моменту господарив у ній так, як у безспірно польській провінції.

Тимчасом смерть Казимира (1370 р.) отворила угорському королеві Людвикові шлях до польської корони. А що він, як і Казимир не залишав по собі мужеського потомка, то змагаючи до забезпечення польської корони однієї з своїх дочок, він силується рівночасно вирішити питання державної приналежності Галичини в користь Угорщини.

Володислав Опільський. Рахуючись з настроями польських вельмож, Людвик не відважився зразу скористати з прислужуючого йому права й прилучити Галичину до Угорщини. Для того він вибрав посередній шлях створення з Галичини напів-суверенного, васального князівства. Шукаючи за кандидатом на галицький престіл, зупинився на Володиславі Опільському, нащадку польських Пястовичів й своїм кривняку, по матері. Як незможний „князь без землі“ почав Володислав свою кар'єру на дворі цісаря Карла IV. Від нього перейшов на двір Людвика угорського, що в 1366 р. іменував його своїм палатином, тобто першим урядником держави. В характері палатина виступив Володислав до Польщі для підготування ґрунту й настрів перед його коронацією польською короною. Справившись з свого доручення як слід, дістав Володислав великі маєтності в Польщі, а в перших днях жовтня 1372 р. зложив уряд угорського палатина, в заміну за титул і становище управителя „Руського Королівства“.

В грамоті, що її Людвик видав з цього приводу, віддано Володиславові Руське Королівство „на вічні часи“, а в грамотах самого Володислава зветься він „з божої ласки князем опільським і велюньським та земель Руси паном і власником“. В одній з пізніших грамот зветься він навіть „самодержцем Руси“, тобто вживає титулу, що його приклав, свого часу, літописець до одного тільки Романа Мстиславича Великого. Всі його грамоти печатаються т. зв. маєстатичними печатами, з постатю Володислава на престолі, з мечем і двома гербами по боках — п'ястівським вірлом і галицьким львом. Опільський чеканить для Галичини власну монету, з іменем своїм і короля Людвика, але частіше тільки своїм. Колиж нарешті в 1378 р. Володислав уступає з галицького престолу, то видає „панам, дідичам, воєводам, вйтам і галицькому народові“ грамоту, що в ній звільнює їх від присяги, послушенства, вірності і всіх інших обов'язків, належних йому, як „дідичному володарезі“.

З усіх тих титулів і поведення Володислава ясно видно, що він не був звичайним управителем чи підручником Людвика, але справді суверенним володарем Галицької Волости, хоча й під зверхністю угор-

ського короля. Відокремлюючи Галичину в окреме Руське Королівство, незалежне від Польщі, а тільки посередньо зв'язане з Угорщиною, король Людвик хотів затерти сліди зусиль свого приятеля й союзника Казимира, в напрямі нерозлучного з'єднання Галичини з Польщею. Це йому остаточно вдалося й коли він усвідомив собі, що шість літ існування суверенного Руського Королівства вистарчає для йдго „відпольщення“, звільнив Володислава Опільського з обов'язків галицького володаря й приєднав Галичину безпосередньо до Угорщини (1378 р.).

Обдарувавши Володислава Добринською Землею (ніби то в заміну за Галичину), Людвик доручив йому ще більше відповідальний уряд, а саме губернаторство Польщі, що її престіл рішив забезпечити одній з своїх дочок. В характері безпосередньої угорської провінції, в заряді угорських урядовців, пробула Галичина недовго (до 1387 р.). Смерть короля Людвика (1382 р.) й нез'ясоване як слід питання угорсько-польського наслідства, потягнуло за собою дуже скоро остаточний поворот Галичини до Польщі.

Польсько-литовський договір у Крєві. Смерть Казимира погрузила Польщу в повені анархії. Старі ворогування Великопольщі й Малопольщі вибухли з новою силою. Малопольські вельможі, бажаючи відокремитись від Угорщини, мусіли рівночасно протиставитись посяганням мазовецького князя Земовита на польську корону. Для цього вони вимогли собі від Угорщини дочку Людвика Ядвигу на королеву, алеж не бажаючи користати з угорської допомоги, почали шукати нового союзника. Суджений Ядвиги князь Вільгельм, син австрійського герцога Леопольда, був за слабкий для підтримання політики малопольських вельмож, а Земовит Мазовецький, що рад був одружитись з Ядвигою, як великопольський кандидат на корону, був якраз тим, проти кого й треба було малополяннам організувати союз. В такій ситуації очі малопольських вельмож звернулися на молодого литовського великого князя Ягайла Ольгердовича.

Ягайло був сином другої жінки Ольгерда й тому передання йому великокняжого престолу в Вильні, викликало незадоволення старших братів та замішання в молодій державі.

Даа сини Ольгерда — Андрій, князь полоцький та Дмитро, князь сіверський, переходять до Москви. Брат Ольгерда Кейстут прийняв за опікуна Ягайлові, але проти тої опіки бунтується в першу чергу сам Ягайло та шукає допомоги проти дядька в хрестоносців. Вибухає отверта міжусобиця, що в ній гине Кейстут (1382 р.) удушений, з наказу Ягайла, в тюрмі. Смерть Кейстута, виразника старого литовського консерватизму, підняла проти Ягайла Жмудь. Син Кейстута Витовт, звільнившись з тюрми Ягайла, втік до хрестоносців (1383) й разом з ними почав непокоїти литовські землі. Рівночасно два старші брати Ягайла, що подалися в Москву, теж загрожували Ягайлові воєнними конфліктами й дипломатичними ускладненнями.

І власне в тому трудному для Ягайла моменті, як пише літописець, „почали ляхове з Кракова слати до князя великого Ягайла, щоби прийняв хрещення старого Риму й узяв їхню королеву іменем Ядвигу за жінку, і став у них королем у Кракові та в усій землі лядській“...

Комбінація з подружжям Ягайла з Ядвигою була ділом малопольських вельмож. Маючи до вибору поміж Угорщиною, Австрією й Литвою, вони без надуми вибрали Литву; її культурно-політичний

недорозв'їй, отвирав перед Польщею перспективи переваги й можливостей поширити польські межі далеко-далеко на схід. З другого боку Ягайлові теж промовляла до переконання можливість стати польським королем.

З початком 1385 р. з'явилося в Кракові велике посольство Ягайла з проською руки Ядвиги, а вже 15 серпня тогож таки року уложено поміж Ягайлом і представниками малопольських панів та матері Ядвиги Єлисавети славний договір у Крєві на Литві, що ляг потім в основу польсько-литовської унії.

Поміж зобов'язаннями, що їх брав на себе Ягайло, за ціну руки Ядвиги й польської корони, було в першу чергу, охрещення себе, братів, бояр і людей в своїх землях, у латинському обряді, а відтак довічне прилучення до Польщі всіх, литовських білоруських і українських земель Ягайла.



Найстарша печатка міської громади у Львові з гербом князя Льва Даниловича.

Поворот Галичини до Польщі. На зїзді польських станів у Єсраді в 1383 р. коли признано польською королевою наймолодшу дочку Людовика Ядвигу, піднесено між іншими домагання звороту Польщі Руської Землі. Правда, до звороту не прийшло зараз, але коли до Польщі приїхала Ядвига, а Угорщина сталася ареною боротьби претендентів за корону, подружжя Ядвиги з литовським князем Ягайлом вирішило питання приналежності Галичини остаточно. Було це в лютні 1387 р. Галичина, як угорська провінція, опинилася знову в заряді Володислава Опільського; користаючи з угорського замішання, попробував він відновити свої права як „володаря і власника“ Руської Землі. Можливо, що робив це з доручення угорської королеви Єлисавети, але не виключене, що попробував зайняти галицький престіл на власну руку.

Дізнавшися, що польська королева Ядвига вибирається походом на Галичину, Володислав Опільський видав у своїй маєтності в Ченстохові грамоту з дня 6 липня 1387 р., що в ній закликав галицьких міщан, без огляду на шкоди, якіб з того виникли, не піддаватися Ядвигі, але віднести в справі державної приналежності Галичини до рішення чеського короля, мишинського марграфа, ренського палятина або котрогось з саксонських герцогів. Передаючи питання державної приналежності Галичини на суд котрогось з суверенів, Володислав Опільський, був певний у безспірності угорських, аразом з тим і своїх претенсій. Одначе за Ядвигою було два аргументи — військо й претенсії її чоловіка Ягайла, що як литовський князь, мав за собою теж непередавнені права Гедиміновичів до їх галицько-волинської „полукотчини“...

Похід Ядвиги на Галичину. Дня 18 лютого 1387 р. станула Ядвига, з розмірно невеликими військами в Ярославі. Титулюючи себе „панею Руси“, видала вона грамоту шляхті, міщанам і духовенству Перемиської Землі, що в ній, нібито на просьбу перемішлян, обіцяє не відлу-

чати Перемиської Землі від польської корони, ані не віддавати її в управу якогонебудь князя. Дня 1 березня є вже Ядвіга в Городку Солоному (тепер Ягайлонському) під Львовом й веде переговори з міщанами й шляхтою Львівщини. Переговори протяглися тиждень, а дня 8 березня видала Ядвіга потвердження прав і привілеїв міста.

Перемишль і Львів піддалися Ядвізі без бою, хоча й не без правнополітичних застережень. Трудніше пішло з Галичем. Галицький воєвода Венедикт, приготувався до облоги. Даремні були наступи польських військ, не помогла й підмога литовських князів з Витовтом на чолі. Щойно пізнім літом вдалося обложникам привести Венедикта до переговорів й „по доброму” вступити в брами Галича.

Вінчання Ягайла з Ядвігою. Поки польські вельможі вмовлялися з Ягайлом, австрійський герцог Леопольд перемовив угорську королеву Єлисавету й обоє подружили своїх дітей — Вільгельма з Ядвігою. Вінчання відбулося 23 серпня (15 серпня підписано в Крєві умову з Ягайлом!) а новоженці зажили зобі разом на краківському замку. Тут похопилися краківські вельможі, що вже добили торгу з Ягайлом, прогнали Вільгельма з Кракова, вимогли в папи уневажнення його подружжя з Ядвігою й присилювали її повінчатися з Ягайлом.

В днях 12—18 лютого 1387 р. відбувся хрест, вінчання й коронація Ягайла польською короною.

Сповняючи одну з точок крєвського договору, Ягайло приказав литовським князям, що володіли литовськими, білоруськими й українськими землями, виставити „присяжні грамоти” з заповненням послуку й вірності Ягайлові, його дружині й наслідникам та польській державі. Князі, що й без того визнавали Ягайла своїм зверхником, видали такі грамоти, але дуже скоро опам'яталися, що поправді вони підписали, не послушення Ягайлові, належне йому, як великому литовському князеві, але підданство земель великого Литовського Князівства — Польщі.

Витовт. На чолі невдоволених станув князь Витовт (1392-1430), що його батька замучив Ягайло в тюрмі. Доходючи своїх прав й мстючи смерть батька, він зговорився зразу з хрестоносцями, а тепер, ставши на чолі невдоволених литовських князів, примусив Ягайла віддати йому Велике Литовське Князівство в управу. Не вдовольнившись становищем Ягайлового намісника, Витовт проголосив себе литовським королем і почав лагодитися до остаточної розправи з Ягайлом і Польщею. Крєвський договір Ягайла з поляками сколихнувся — справа польсько-литовської унії була поважно загрожена. Але тут помогло полякам і Ягайлові щастя. Витовт вибрався великим походом у степи, щоби посадити на ханському престолі свого присяжника. Тут його, несподівано, напали татари й розгромили над Ворсклою (1399 р.) так, що ослаблений Витовт не міг уже й думати про дальшу боротьбу з Ягайлом, за відвірвання Великого Литовського Князівства від Польщі. Примушений до переговорів з Ягайлом (1400), Витовт всеж таки забезпечив Литві державну незалежність. Вона залишилася під владою власних великих князів, хоча й узалежнених від польського короля Ягайла та його наслідників.

В моменті угоди Витовта з Ягайлом, ціле Велике Литовське Князівство складалося з окремих уділів, що ними правили князі з династії



Монета київського князя Володимира Ольгердовича з його іменем, гербом і татарськими буквами.

Гедиміна. Мережа князівств покривала тоді й Україну. Луччина й Володимирщина оставали під владою Федора Любартовича, на Поділлі княжив Федір Коріятович, Київщина й Задніпрів'я були в руках Володимира Ольгердовича, Чернігівщиною володів Дмитро Корибут Ольгердович, брянське князівство було в руках другого Дмитра Ольгердовича й нарешті в Стародубі княжив братанич Ольгерда Патрикій Наримунтович. Низка дрібних князівств покривала припетське, чорториське й пинське Полісся.

Усі ті більші й менші князівства, живучи під владою князів з литовської династії, що вспіли вже зукраїнішитися та пристосуватися до місцевих звичаїв і порядків, не бачили особливої різниці поміж новим життям і побутом а тим, що вдомашилилося в них за старої династії Рюриковичів. Життя затирало поволі сліди й рани по державно-політичних катастрофах минулих десятиліть; здавалося, що все повертало до „старих, добрих часів“, коли український елемент і українська культура, віра, обряд і закони були пануючими в краю.

Та новий уклад політичних сил на Сході Європи, припинив цей процес відродження української Державности під тимчасовою фірмою Великого Литовського Князівства.

Згода Витовта з Ягайлом затяжила в першу чергу на долі білорусько-українських, удільних князівств. Витовт і Ягайло відбирають їх від князів і передають в управу намісників, що вже дбають за те, щоб затерти сліди місцевої культурно-політичної окремішности. Першою жертвою реформи внутрішньої системи Великого Литовського Князівства, паде Чернігівщина (1393 р.) відібрана Дмитрові Корибутові, далі Федір Любартович тратить Луччину, а за нею й решту Волині; зчерги Витовт прогнав з Києва Володимира Ольгердовича, а потім пішов походом на Федора Коріятовича, відбирати в нього Поділля (1394 р.). Протягом кількох років такої політики, залишилися ще на Україні тільки поменші князівства (ратенське, пинське, чорториське, стародубське, остріжське), що не мали вже ніякої політичної сили й поволі перемінилися на великі поміщицькі господарства-лятифундії.

Давна литовська толеранція, що то „старини не рухала, а новини не вводила“, перемінилася тепер на політику інтензивної централізації в усіх напрямках і формах.

Ягайло, як зверхник напів-суверенного Литовського Князівства почав з того, що видав грамоту про доступність прав і привілеїв виключно для бояр і шляхти латинського обряду. Рівночасно пристосовано цю виключність до міщан, передаючи міста під т. зв магдебурське право, доступне тільки для католиків. Без огляду на потреби, з метою пропаганди католицтва, почали виростати по українських і білоруських містах латинські єпископства, що їх наділювано маєтностями, нерідко відбираними від православних, єпископських катедр. Стара українська церковна єрархія, що досі була пануючою верс вою,

опинилася нараз в умовах ледви терпимої й на кожному кроці кривдженої та зневажуваної. Де далі, перехід українського й білоруського боярства на католицизм почав підривати основи самої православної церкви, що позбавлена опіки вельмож і доходів, почала хилитися до упадку. Щойно тепер відчув український народ, чим для нього була власна Державність, щойно тепер дух бунту почав опановувати не тільки керівну верх вк народу, але й широкі маси.

Перехід литовського боярства на латинство, що набрав масового характеру за часів Витовта і Ягайла, дуже скоро створив у Великому Литовському Князівстві два ворожі собі громадянства. Литовське, окатоличене й за те обдароване маєтностями й привілеями, та українсько-білоруське, православне, й через те відсунене набік від державних справ, урядів та достоїнств. Литовсько-українська держава починає розколюватися на складові частини, при чому Литва тяготить до Польщі, Україна і Білорусь, поневоли повертає очі на північ, в бік одновірної з нею Москви. Галичина тимчасом починає орієнтуватися на молоду Молдавію.

Свитригайло. Брат Ягайла й постійний противник його та Витовта — Свитригайло Ольгердович, завжди укладав свої політичні концепції та воєнні виправи на порозумінню й підмозі українських та білоруських вельмож і бояр. Тимто, як помер Витовт (1430), й литовсько-українські стани обрали великим князем Свитригайла, піднеслися надії литовської „Руси“. І справді, Свитригайло не тільки окружив себе українцями і білорусами, але й пороздавав поміж них ще важніші посади та гідності. Це викликало незадоволення литовської, окатоличеної шляхти й підняло проти Свитригайла його брата Ягайла, що забажав відобразити в нього Волинь та Поділля.

Ще за життя Витовта зговорився Ягайло з литовсько-польськими дідичами Поділля, що як тільки помре великий князь, вони захоплять Камянець та інші подільські замки й передадуть їх Ягайловим людям. Так теж і сталося. Повірники Ягайла на Поділлі, як тільки дізналися про смерть Витовта, виманили з Камянця команданта литовської залоги й заняли Камянець та інші замки. Ягайло був тоді з Свитригайлом на похоронах Витовта в Вильні. Свитригайло розлютував на Ягайла й погрозив йому неволею, якщо він зараз не прикаже своїм однодумцям віддати йому Поділля. Ягайло пообіцяв видати наказ і вирвався з рук Свитригайла, але, чи збрехав, чи його литовсько-польські пани не послушали, досить, що Поділля не опорожнило. У відповідь на це українсько-білоруські однодумці Свитригайла облягли Смотрич та позаймали пограничні міста Збараж, Кремянець і Олесько, що їх поляки були відірвали від Волині. З того й почалася війна поміж Свитригайлом і Ягайлом, а польсько-литовська унія знову зависла на волоску.

Літом 1431 р. виступив Ягайло, з великим військом, у похід проти Свитригайла. Він зайняв Володимир Волинський і підступив під Луцьк. Сильно укріплений і добре обсаджений луцький замок, боронився під проводом воєводи Юрші завзято й облога протягалася в безконечність. Тимчасом Свитригайлові союзники німці вдарили на Куяви, Добринську землю й Великопольщу та примусили Ягайла відступити від Луцька нізким. В той грізний для Ягайла момент, виявився Свитригайло кепським політиком, бо пішов на мир з Ягайлом.

Замість користати з виїмково корисної нагоди, Свитригайло умо-

вивса (26 серпня 1431) з поляками на тому, що захолено ними західня частина Поділля (Камянець, Смотрич, Бакота, Скала, Червогород) залишалася при Польщі, а східне Поділля (пізніше Браславщина) при Литві. Такий стан посідання усталено тоді тимчасово, на два роки, але він протривав куди довше, бо поаверх сотні літ.

Не могучи поконати Свигайла в отвертому бою, поляки з литовцями рішили усунути його при помочі підступного замаху, а на його місце проголосити великим князем Жигмонта Кейстутовича. Замах мало що невдався. Свигайло, нападений заговірниками, поночі під Ошмяною, ледви з ушею втік до Полоцька.

Литовські землі, з Вильном і Троками на чолі, проголосили великим князем Жигмонта, але українські й білоруські остали вірні Свигайлові. Донедавна ще одноціле й однодушне Литовське Князівство розпалося, в своєму нутрі, на двоє.

Не помогли обіцянки Жигмонта, мовляв українські й білоруські бояри будуть зрівнані в правах та привілеях з литовсько-польською шліхтою; українці й білорусини не вірили обіцянкам і не покидали Свигайла. Але він не мав щастя. В боротьбі під Ошмяною на Півті й під Копистрином на Поділля, Свигайлові війська побито...



Герб князів Острожських, що ввели свій рід з династії Руриковичів.

Городиенський трактат. Успіхи Жигмонта і Ягайла над Свигайлом, постаралася Польща закріпити новим державно-політичним актом, що стверджувавби й закріплював давніші акти польсько-литовської унії. Для цього, вже 30 червня 1432 р. вислав Ягайло до Жигмонта шістьох делегатів з повноваженнями, для відновлення унії поміж Польщею й Литвою. Стануло на цьому, що Ягайло, як найвищий суверен Литви, передзе титул великого литовського князя Жигмонтові, що з свого боку, зобов'язується не посягати по королівську корону.

По смерті Жигмонта Литва, за виїмком троцького князівства — дідичности Жигмонта, повинна вернути до Ягайла чи його синів з тим, що тоді польсько-литовські стани виберуть нового великого князя. Поділля мало залишитися при Польщі, а Луцьку землю, по відібранню її від Свигайла, мав Ягайло віддати Жигмонтові в доживіття.

Рівночасно з тим актом, що його потім кількакратно ратифікували і потверджували, Ягайлові делегати видали окремий документ (15 жовтня 1332) зрівнюючий православних з католиками в правах та привілеях. Делегатам залежало на підірванню сил Свигайла, що він їх мав ще в українському й білоруському, православному елементі. Але завзятий неорфіт Ягайло, відмовився від потвер-

дження цього документу, виданого в його імені. Правда, два роки згодом (6 травня 1434 р.) великий князь Жигмонт видав подібний документ, для православних, але це не мало ваги королівського привілею, а до того, коли ходило про ослаблення Свитригайла, було доволі спізнене.

У переведенні постанов городненського трактату в життя, Польща поширила польське право на Галичину, прозвану „Червоною Русію“ та свіжо захоплене Поділля, де створено два воевідства — „руське“ й „подільське“. Рівночасно потайна польська агітація на українських і білоруських землях проти Свитригайла рзбила своє.

Між іншими відкрито заговор митрополита Герасима, що зумовився видати Жигмонтові Смоленськ та Київ. Герасим згинув на кострі, але тимчасом Луцьк піддався Жигмонтові, а Крем'янець і Браслав (1434 р.) Польщі.

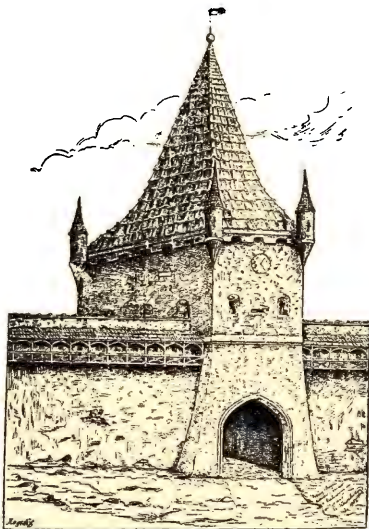
Нарешті літом 1435 р. станув Свитригайло, підпомаганий українцями, білорусинами, татарами та інфлянтськими хрестоносцями, до рішучої розправи з Жигмонтом і Ягайлом.

В кривавій боротьбі під Побійськом, біля Вилькомира, над р. Сятою, дня 1 вересня 1345 р. військо Жигмонта перемогло Свитригайла. Вигинула мало не вся німецька допомога, згинув магістер хрестоносців і вождь Свидригайлових військ Жигмонт Корибут, а 42 самих князів попало в неволю. Перемога Жигмонта була безсумнівна, а Польща не полинувалася закріпити й використати її у внутрішній та міжнародній політиці. Перш за все заключила „вічний мир“ з хрестоносцями, що мусіли відсахнутися від Свитригайла, а Жигмонт приборжав і підбив собі білоруські городи. За Свитригайлом, що осів на Волині, залишилися тільки Україна, що не ламала своєї вірності й не тратила ще надії. Свитригайло поспробував увійти в звязки з галицькими вельможами, що захопивши Поділля, поглядали жадібним оком на Волинь. Вони взяли на себе обов'язок порозніти Ягайла з Жигмонтом, й за приєднання Волині до Польщі, повернути Свитригайлові велике, литовське князівство. Така комбінація не подобалася волинським станам й вони, лякаючись прилучення до Польщі, зумовились з Жигмонтом (1438 р.), щоб він перейняв Волинь під свою руку. Незручна політика Свитригайла привела його до повного осамітнення. Алеж і Жигмонтові не довелося довго втішатися користями з своєї перемоги над Свитригайлом.

Прихильники Свитригайла зумовились й убили Жигмонта, в саму вербну неділю 1440 р. На чолі змови стояли Іван та Олександр Чорторийські, зукраїнщені князі з литовської династії; вони усунули Жигмонта „за волею всіх панів і князів“, як каже літопис. Серед мотивів замаху були й такі, що Жигмонт старався всіми способами винищити князів та панів, а опертися на „людей простих“. Поговорювали, що нібито він задумував скликати шляхту й бояр на сойм та тут їх і вирізати до ноги.

По правді, то Жигмонт ледви чи був таким прихильником „простого народу“ й ворогом „панів і князів“, за якого видавала його поговорка. Змах був ділом Свитригайла, що зараз таки прибув на Волинь, прийняв титул великого князя й почав заходитися над визнанням його з боку Польщі. Але литовські вельможі, що ніяк не погоджувалися на зріст впливів у державі української й білоруської шляхти, обрали собі великим князем молодшого Ягайлового сина Казимира. Свитригайла так і залишили доживати віку на Волині.

Хоча Свиргайлові не вдалося засісти на великокняжому престолі Литви, то залишення його на Волині, в характері удільного князя, було великим успіхом його й української політики. Найсильніше в ті часи залюднена й найкраще загосподарена зпоміж українських земель Волинь, відокремившись від Польщі й Литви, під управою, династично литовського, але політично свого суверена, зажила тепер своїм життям, а хоч воно було недовговічне, всеж таки забезпечило й скріпило український елемент та увідпорнило його на майбутнє. Криваві жертви, що їх понесли українські князі й бояри в боях



Галицька брама у Львові, як зразок твердинного будівництва часів Казимира.

при боці Свиргайла не були даремні. Що більше, литовські вельможі, що правили краєм в імені нелітнього Казимира Ягайловича, побачили себе примушеними віддати Київщину князеві Олександрові (Олелькові), синові Володимира Ольгердовича, що його був прогнав з київського уділу Витовт. Сам Олелько не був надто талановитим володарем і не виявляв якихсь особливих, самостійницьких за-

мислів щодо Київщини; а його син і наслідник Семен (1454 р.) одружений з дочкою воєводи Гаштовта, був навіть кандидатом на великого литовського князя з хвилею, як Казимир Ягайлович став польським королем. Так само й Свирігайло не думав про самостійність Волині, що її перед своєю смертю таки віддав Литві (1451 р.), щоб тільки вона не перейшла до Польщі. Але тим не менше часи володіння Свирігайлою на Волині й Олелька та Семена Олельковича на Київщині, були добою скріплення української культури й виутрішно-політичного життя тих земель.

Ще за життя Свирігайла вернула Волинь на становище литовської провінції, що нею правили намісники. Так само по смерті Семена Олельковича (1470) не захотіли литовські вельможі віддати Київщини його наслідникам. Казимир дав рідні Семена Олельковича случьке князівство на Білорусі, а в Київ післав намісником воєводу Мартина Гаштовта. Кияни протестували, а навіть пробували боронитися від того оружною рукою, але Литва вислала на Київ військо й силою осідила Гаштовта на київському намісництві. Обурення з такого повороту справ було велике й Україна почала готуватися до чергового повстання. Скрізь по Україні пішла агітація, мовляв Литва що колись платила Україні дань віниками, тепер ковертує славою й повзгою матері українських городів — Києва. На чолі повстання станув брат Семена Олельковича Михайло. Він організував свояків та українських вельмож, зговорився з молдавським воєводою Стефаном і московським великим князем Ізайом, щоби при їхній допомозі захопити великокняжий, литовський престіл. На нещастя змову викрито вже в 1481 р. й скомпромітовані в ній люди мусіли ховатися, або тікати з краю. Михайло Олелькович і його свояк князь Іван Гольшанський станули перед литовсько-польським судом, що закинув їм заговор на життя великого князя Казимира і засудив обох на смерть.

Приєднання Сіверщини до Москви. Поки Литва жила українською культурою, респектувала православну віру й свої закони спірала на українських зразках, український елемент уважав себе коли не пануючим, то рівнорядним з литовським. Колиж Польща почала чимраз глибше вrostати в культуру, побут і державний устрій Литви, становище українського й білоруського елементу було загрожене. Найвиразніше й найбільш болюче позначилася та переміна в ділянці віри. В тій теж ділянці прийшло до найгірших конфліктів.

Повстання Михайла Олельковича рахувалося з допомогою православної Москви, куди теж пвтікали всі його скомпромітовані співники. Ідея збирання руських земель, однаково жива в Литві, як і в Московщині, тепер набрала різкого характеру. По смерті Казимира Ягайловича обрано польським королем його старшого сина Яна Ольбрахта (1492—1501) а великим литовським князем молодшого Олександра (1492—1506). Бажав собі цього Казимир у завіщанню дарма, що тимсамим польсько-литовська, персональна унія, що її все життя обороняв Казимир, перестала існувати.

На самому вступі свого володіння в Литві мусів Олександр піти назустріч литовським вельможам і поширити права їхньої ради та підкреслити незалежність Литви від Польщі. Рівночасно мусів встругти у війну з Московою, що прийняла під свою владу низку дріб-



Князь Михайло Глинський перед боярським судом.
З картини Озерського.

них князівств північної Чернигівщини й виступила проти Литви, в союзі з татарським ханом Менглі-Гіреєм.

Війна закінчилася на початку 1494 р. залишенням спірних князівств при Московщині й подружжям Олександра з дочкою московського князя Івана III, але це не поправило московсько-литовських взаємин. Олександр, хоч і мав жінку православну, псчав насильно заводити латинство, чим визвав нову філю переходу українсько-білоруських князівств під Москву. В 1500 р. перейшла туди майже ціла Чернигівщина, а московський князь не полінувався використати нагоди, мовляв, він „стоятиме за християнство, скільки Бог допоможе“. Пішов походом на Сіверщину й прилучив до Московщини ті князівства, що ще вагалися. Рівночасно погрозив Литві відібранням решти земель „грецької віри“.

Смерть Яна Ольбрахта (1501) промостила Олександрові шлях до польської корони, що й привело до нової польсько-литовської, персональної унії. Навчені досвідом поляки, постаралися закріпити її формально. З нагоди коронації Олександра, проголошено в Петрикові акт нової злуки Литви з Польщею в одно неподільне тіло з тим, що кожночасний польський король буде й великим, литовським князем. Тісна литовсько-польська злука привела до нової нагінки на українсько-білоруський елемент та православну церкву у Великому Литовському Князівстві. Це не обійшлося без реакції.

Первочинини й зріст московського „государства“. Заломання великодержавної політики Києва, спричинене внутрішніми міжусобицями й припечатане монгольським розгромом у половині XIII ст., облегчило розвиток і скріплення північних князівств колишньої Київської Де-

жави. Ростов, Суздаль, Володимир над Клязмою й нарешті Москва, стають осередками державно-творчих змагань, що лягли в основу пізнішого, московського царату.

Його предтечею був московський князь Іван I Калита (1328—1340), що приєднавши для своїх плянів духовну єрархію й задруживши з татарами, почав „збирати руські землі“. Перехід київських митрополитів до Москви, надав його політичним змаганням характеру культурно-релігійного єдинення й скріпив перевагу молоді Москви над князівствами Поволжя й Подніпр'я. Внук Калити Дмитро Донський (1363—1389) був уже настільки сильний, що міг думати про боротьбу з татарами й протиставлення московської політики „збирання руських земель“ — литовській. Правда, коли Литвою правив великий князь Витовт, то ледви не всі пограничні князівства, поміж Литвою й Московщиною, перейшли під литовську руку, а сама Москва мусіла обороняти свою політичну незалежність геред ударами й дипломатичними заходами литовського імперіалізму. Витовт був м. і. тестем московського князя Василя I Дмитрієвича (1389—1425), що передав Витовтові опіку над своїм, малолітнім сином Василем II Темним (1425—1463). Дуже легко могло статися, що „опіка“ Витовта над московським князем могла перемінитися в політичну залежність Московщини від Литви. Перешкодила тому смерть Витовта. Разом з нею розвіялася загроза литовського імперіалізму; для великодержавних змагань Москви вибила слухна година. Вже син Василя Темного Іван III (1462—1505), зміцнивши Москву внутрі, станув до конкуренції з литовським союзом; використовуючи наступ католицизму на землі колишньої Київської Держави, він стає опікуном „православної віри“, що її використовує для своїх політичних підбоїв. В 1472 р. жениться Іван III з братаницею останнього візантійського імператора Палеолога, що приносить йому у віні політично-церковні традиції Царгороду; думає про Москву як про „третій Рим“ закріплюється цілою низкою політичних актів, що в них, основну роль, грає релігійно-церковна супрематія. В 1478 р. ломить Іван III опір новгородської республіки, в 1485 р. піддається йому Твер, вслід за нею Рязань, а там гриєднується до Москви ціла низка дрібних сіверських князівств, дотепер залежних від Литви. Колиж у 1492 р. помер Казимир Ягайлович, Іван III проголошує свої претенсії до наслідства по Рюриковичах, а рік згодом приймає титул „государя всеї Руси“...

Кримський ханат. В парі з тим, як Литва пучнявила українськими й білоруськими територіями, на південньому сході Європи розкладалася сила великої татарської держави, що в половині XIII ст. розкинулася від Уралу, здовж чорноморського узбережжя, по Дунай. Смерть татарського хана Усбека (1340), що за нього прийняла Золота Орда магометанізм, започаткувала розвал татарської імперії. Чотири монгольські племена, що на них спіралася коліс могутньої джінгісханів, змагають тепер до самостійности. Начальники поодиноких орд починають криваві міжусобиці, що м. і. дозволили великому литовському князеві Витовтові посунути межі своєї держави аж до Чорного Моря.

В 1380 р. на Куликовому полі, над Доном, стрічає татар перший розгром з боку московського князя Дмитра. В 1399 р. розгромив зате хан Тамерлян війська Витовта над Ворсклою. Це ломить силу великого литовського князя й зупинює його гін до Чорного Моря,



Князь Константин Острожский слушае теорбану.
З старої літографії.

але не усуває його впливу на внутрішню політику Золотої Орди, що з неї вилинюється, як самостійна держава, Перекопська або Кримська Орда.

Її основоположником був один з намісників західньої орди, Хаджі-Гірей (1450), що обороняючи свою самостійність від Золотої Орди, найшав собі опору в литовсько-польському союзі. Колиж Казимир Ягайлович, воюючи з Москвою, заприязнився з Золотою Ордою, тогочасний хан Кримської Орди Менглі-Гірей (1467—1515) порозумівся з московським князем Іваном III (1474). В 1480 р. скинула Московщина татарську зверхність, а в 1502 р. розпалася Золота Орда, під ударами Івана III й Менглі-Гірея, остаточно.

Її місце зайняли три самостійні орди — Казанська, Астраханська й Кримська. Перші дві недовго раділи своєю самостійністю. В 1552 р. піддається московському князеві Іванові IV Казань, а в 1556 р. Астрахань, і тільки татарський Крим могутіє та на цілі століття стає зморю України. Помагає йому в цьому „самодержець вся Русь“ в Москві й нова східньо-європейська потуга — Туреччина.

Турки. Рівночасно з литовським напором на українські землі, являються в Європі перші загони малоазійських турків - османів. В 1354 р. паде Галіполі, в 1361 р. Адріанопіль. В 1388 р., в кривавій боротьбі на Косовому полі, паде самостійність Сербії. В 1396 р. розгромили турки хрестоносців під Нікополем, в 1444 р. гине під Варною Володислав Ягайлович, а в 1453 р. опановують турки Царгород. Рік згодом являється турецька фльота під генуезькою торговельною кольонією на Криму, Кафою (давні Теодозією); турки входять

у тісний союз з кримським ханом Хаджі-Гіреєм. В 1466 р. завоюють вони, остаточно, Малу Азію й придунайські краї, в 1475 р. нищать Кафу й приводять у васальну залежність Кримський Ханат.

Тепер то Кримська Орда, узалежнена від Туреччини, але оперта на її світову могутність, стає кількесотлітною загрозою України.

В 1480 р. спустошить Менглі-Гірей Поділля. В 1482 р. руйнує Київ, а золоту чашу й лисок з Софійської катедрн, посилав... московському князеві. В 1485—1487 рр. знову горить і отікає кровю Поділля, а по ньому Київщина (1488—1489), Волинь і Холмщина (1490). Далі уже що року, а то й кілька разів на рік впадають татарські загани на Україну — від Карпат по Нарву й Десну, нищать, палять, граблять, мордують і тисячі ясиру виводять з нашого краю. В 1480 р. починається в нас оте — окроплене сльозами, полите кровю й оспіван в героїських думах і невідьницьких піснях, жадливе татарське лихо ліття...

Повстання Глинського. Зимою 1508 р. знялося останнє з повстань аристократичної верхівки „руського“ живла у Великому Литовському Князівстві. Героєм руху був князь Михайло Львович з Глинська над р. Ворсклою, в Переяславщині. Молодим виїхав він закордон на науку. Довший час пробув на дворі цісаря Максиміліана, а потім саксонського курфюрста Альбрехта. З військом курфюрста побував Глинський у Фризії, а крім цього проїхав Італію та Іспанію. Як знавець західньо-європейського, воєнного мистецтва й дипломатії того часу, вернув Глинський на двір великого князя Олександра, та вже в 1500 р. став маршалом двора; користаючи з своїх впливів, почав протегувати своїх та українську й білоруську шляхту, що бачить у ньому мужа провидіння в своїй скруті та понижженню від литовського, окатоличеного панства. Колиж великий князь захворів амер, зависники кар'єри Глинського пустили чутку, начебто він отруїв Олександра, щоби самому стати великим князем. Повірів у цю сплетню наслідник Олександра Жигмонт; він відібрав Глинському маршалківство й цілу низку земель, що він їх тримав у державі, а разом з тим почав відбирати землі й уряди його своякам. Даремне Глинський домагався суду, даремне викликав зависників на двобой; не помогли вставлення за ним у Жигмонта татарського хана Менглі-Гірея й угорського короля Володислава. Обурений несправедливістю великого князя й нікчемністю своїх ворогів, Глинський поїхав у свої турівські маєтності й тут, увійшовши в порозуміння з Москвою й Кримом, почав організувати повстання.

З тогочасної переписки великого, московського князя довідуємося, що в червні 1507 р. прислав до нього, „бити чолом“, Глинський, а багато князів та людей „грецької віри“, просило оборони перед насиллям латинників. Мотив оборони „грецької віри“ підіймав Глинський і на потайних сходинах та нарадах своїх однодумців. В Новгородку „зібравши багато людей“, переконував їх Глинський, що на найблизшому соймі в Вильні, будуть українців і білорусинів силоміщ перехреснувати на латинство, а непослушних карати смертю.

Загальне негодування на литовсько-польську політику й агітація Глинського зробили своє. В лютому 1508 р. почалося повстання української й білоруської шляхти, з походу на Мозир, що піддався Глинському без бою. Місцеве населення, як оповідає хроніст Валєвський, віддавало Глинському „божеські почести, наче володареві;

православне духовенство й монахи вийшли йому назустріч, з святощами". З черги пішов Глинський на Слуцьк і Минск, але здобути їхніх замків йому не вдалося. Його сили вистарчали на покороєння кількох поменчих міст Білої Руси. Рівночасно брат Глинського, новгородський староста Василь, оперував на Київщині, де обляг Житомир і Овруч. Він, по словам хроніста Стрийковського, „намовляв українську шляхту й бояр, добровільно приступати до повстання, щоби, при божій допомозі, відібрати велике князівство, з рук Литви й вернути Україні, як передтим бувало споконвіку, та відновити Київську Державу". Тими обіцянками підняв він чимало шляхти на повстання й привів до присяги на вірність князеві Михайлові Глинському.

Але сили повстанців були заслабі для більших воєнних успіхів. Крім цього, великий московський князь, що спочував повстанню, бо сподівався спекти собі печеню при вогні революції, підпомагав Глинського доволі слабо й нерішуче. Диверсія московських військ, в напрямі Смоленська й Полоцька, не відповідала воєнним плянам Глинського, а татарський хан Менглі-Гірей крутив; хоч і готувався до походу на Україну, але готов був помагати тій з обох сторін, що братиме верх.

Весною 1508 р. рушив проти Глинського великий князь Жигмонт з 5000 кінноти й двірським полком. В Новгородку приєдналося до нього литовське військо, під проводом гетьмана Константина Острожського й це вирішило долю повстання. По кількох невдачах, Глинський відступив за Дніпро, а відтак подався в Москву; за ним пішли скомпромітовані в повстанню його свояки та однодумці—Друцькі, Одинцевичі, Жижемські, Козловські, Дрожджі й інші.

В жовтні 1508 р. уложила Литва „вічну згоду" з Москвою й почала нагинку на учасників повстання. Тодіто попала під арешт ціла низка українсько-білоруських вельмож, як новгородський воєвода Ольбріхт Гаштовт, великокняжий конюший Мартин Хребтович, маршал Олександр Ходкевич та інші.

„Вічна згода" Москви з Литвою не тривала довго. Вже в 1511 р. почалася, з намови Глинського, велика московсько-литовська війна; а хоч в 1514 р. князь Константин Острожський розгромив московське військо над Оршею, то Москва зайняла й успіха



Князь О. Сангушко,
„актигор" Печерської Лаври.

вдержати Смоленськ, що його великий московський князь Василь обіцяв віддати Глинському.

Князь Василь не дотримав слова і Глинський почав переговори з Жигмонтом. Конспірація виявилася, Глинського арештували й засудили на смерть, але подружжя великого князя Василя з братаницею Глинського, врятувало йому життя... Колиж великий князь Василь помер (1530 р.) Глинський, при боці своєї братаниці-регенти, добився найбільш впливового становища в Московщині. Але тут повторилося те саме, що підняло його на повстання проти Литви й примусило шукати захисту в Московщині. Зависники закинули йому, що він... отруїв великого князя Василя (як колись литовського, великого князя Олександра). Наклеп зробив своє. Глинського арештували, а по кількох тижнях він таки й помер у тюрмі (15 вересня 1534. р.).

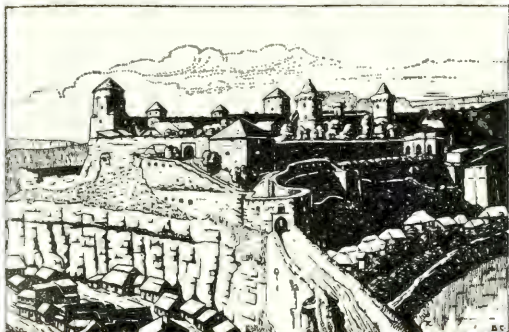
Повстанчий зрив, викликаний Глинським, заламився без успіхів, як останнє зусилля української й білоруської, аристократичної верхівки до відзискання належного їй становища в Великому Литовському Князівстві. А хоч у Глинського була на устах справа „грецької віри“, а може й снилася йому корона Київської Держави, то сили, що він ними орудував, були ослабі, не тільки своєю чисельністю. Українська родова аристократія почала вже примирюватися з положенням. Хто з неї не вспів іще переіменити прадідної віри й національності, був надорозі в той бік, а навіть такі оборонці віри і національності, як князь Константин Сторожський, були переконаними литовсько-польськими патріотами. Вони то й перекинули перемогу, над повстанням Глинського, в бік литовсько-польської держави.

„Українську національну справу, в польсько-литовській державі, мали двигнуті нові суспільні елементи. Але тоді, коли догоряла українська, аристократична фронда, про них ще не було й передчуття“ (М. Грушевський).

Допя Галичини. В пору, як аристократична верхівка українських земель Великого Литовського Князівства, змагаючи до рівноправності з литовсько-польським елементом, нерідко оглядалася на одновірну Москву, Галичина, бажаючи поправити своє положення під Польщею, найшла собі союзника в сусідній Молдавії. Зорганізувалася вона в самостійне „господарство“ в XIV ст. на території поміж Карпатами й Дністром, кольонізований виходцями з Волощини, а в XV ст. за воєводи Степана Великого (1457—1504), дійшла до політичної сили й незалежності.

Молдаване, перемішані з українським, місцевим населенням, подібно як литовці, проїнялися українською культурою. „Грецька“ віра, церковно-словянська книжність, мова державних актів і письменства, побут і мистецтво, були в них спільні з українськими. Крім того, захопивши частину суто-української, етнографічної території над Прутом (нинішня Буковина), вони змагали до окупації сусіднього, галицького Покуття, в чому ніхили підтримку й симпатії галицького громадянства. Виявилися ці симпатії в повстанчих, галицьких рухах, кінця XV ст.

Повстання Мухи. В 1490 р. з'являється на галицькому Покутті провідник великої повстанчої ватаги Муха. Тогочасний, перемиський біскуп Ян з Торговища, пише: „Якийсь Муха з Волощини,



Кам'янець - Подільська фортеця. З рисунку В. Січинського.

в короткому часі, зібрав 9000 війська з селян, впав у ту частину Русі, де лежить Снятин, узяв його й пограбив, потім нападав на різні міста й селз, а інші підбив собі, аж до Галича".

Наскільки ситуація, викликана повстанчим зривом Мухи, була грізна, свідчить факт, що король не тільки скликав усю шляхту в похід, але попросив помочі в прусаків. Видно, що повстання обняло велику територію, а його сили були куди більші, як це їх означає перемиський біскуп. По йогож таки словам, небезпека, що загрожала Польщі з боку Мухи, була усунута «більше божою, аніж людською поміччю». Муха перейшов Дністер і станув під Рогатином, але, мабуть, ішов незбезпеченим маршем. Тут його перестріло польське військо й розбило. Багато повстанців лягло в бою, багато потонуло в Дністрі, решта розбіглася, а сам Муха ледви з душею втік до Молдавії.

Тенденційні, тогочасні чутки опозідали, нібито молдавський воєвода Степан прийняв собі на службу українця, іменем Муху, чоловіка до збржі й бою завзятого й він, при допомозі татар, спустошив цілу Галичину й Поділля, забираючи відтіля рік-річно багато добра так, що воєвода міг платити ним дань татарам...

Тим, що поширювали такі чутки про Муху, залежало на підірванню його симпатій в населення, представляючи його як молдавського наємника й татарського спільника. В дійсности, силою Мухи були ватаги селянських повстанців, що може й організувалися на Волощині, але збігалися туди з Галичини, зпід руки своїх, чим далі тим більше безоглядних панів-дідичів.

По рогатинському розгромі, Муха не зник з овиду. Він далі гуртував повстанців і трівожив Покуття, але зела його зі світу... жінка.

Зрадлива любовниця видала його в руки поляків, що посадили його в краківську тюрму: там він і помер.

Повстанчий рух Мухи, при своєму суспільному характері, мав теж у собі релігійно-національні, а навіть політичні елементи. Під тим оглядом було в ньому багато спільного з селянським рухом в Галичині з часів Хмельниччини. Поза Мухою були ще інші повстанчі провідники, що турбували південно-східні землі Галичини й не давали закріпитися тут польській владі. Про одного з них, знаємо, що він подавав себе за правного володаря України й підняв повстання, під гаслом відлучення Галичини від Польщі, при допомозі турецького султана. Цього ватажка унешкідливали поляки, ще zanim він успів зорганізувати повстання.

Молдавсько-польські війни. В 1497 р. розгромили молдавани ведитейське військо польського короля Яна Ольбрахта, в буковинських лісах, а рік згодом молдавський воєвода Степан, станув під мурами Львова. Він то, власною рукою, висадив у повітря галицьку браму Львова й, не могучи здобути міста, спустошив його оба передмістя, галицьке і краківське. В 1509 р. станув під Львовом син Степана — Богдан. Разом з ним було багато української шляхти і селян, що по невдачі виправи, мусіли емігрувати на Молдавщину. Сили молдавських воєводів виявилися заслабі, щоби підтримати невзвольні змагання галицького громадянства...

Люблинська унія. Від часу першої, польсько-литовської угоди в Креві (1385), Польща спрямувала всі свої сили й заходи на те, щоби підчинити собі велитенські простори Великого Литовського Князівства. Вона не переставала думати про об'єднання з собою Литви „в одно тіло, один народ, одну націю". А хоч литовські вельможі були проти унії, лякаючись утрати своїх привілеїв і державно-правної окремішності Литви, хоча проти унії з католицькою Польщею змагало всіми силами українське й білоруське панство, Польща не спочила, поки не досягла свого. Сталося це не многоважним соймі польсько-литовських „станів" у Люблині, в 1569 р.

Польський король Жигмонт I, мало цікавився питанням польсько-литовської унії, подібно, як і його син Жигмонт-Август (1548—1572), поки надіявся потомства. Оба приєднувалися до династичної політики Ягайловичів, що бачили в Литовсько-Українській Державі, свою „отчину" й тому не прикладали рук до цілковитого її втілення в польський, державний організм. Та коли стало ясно, що в Жигмонта-Августа не буде потомства й не буде кому передати польської корони, разом з великокняжою, литовською мітрою, король почав заходи над унією. Підштовхувала його до того рада польських вельмож, помагала дрібна, литовська шляхта, що сподівалася від унії зрівняння з польською шляхтою й визволення зпід влади всемогутчих, литовських вельмож.

Литовські можновладці бачили добре, що державна незалежність Литви загрожена, й устами князя Радивиля (1564) висловлювали переконання, що литовській самостійності погрожує, з боку Польщі, така сама небезпека, як з боку Москви. Ріжниця тільки в засобах її приборкання. Москва змагає до цього силою, Польща „лестю".

Соймові розмови над унією почалися, зразу, з спільного глумлення. Коли поляки презентували литовським магнатам давні,

унійні умови, литовці пробували їх злегковажити, мовляв, „пролежали вони довго по скринях, тай потухли“... Поляки теж не дуже настоювали на важности „потухлих“ документів, зате рішили вже раз добити торгу й зробити польсько-литовську унію дійсною. Литовські пани перестали глузувати й позачивши, що не зможуть протиставитися полякам ані волі короля, покинули сойм. Використали це прихильники унії й почали працю без участі литовських магнатів.

Поки прийшла на чергу справа самої унії, піднесено проєкт етілення до Польщі Волині й Підляшша. Не було кому протестувати проти того, король підписав акт „інкорпорації“, а волинські послы поставили тільки застереження, щоби по урядах і судах, прилучених земель, залишилася українська мова, як урядова, та щоби в тій мові зверталася до них королівська канцелярія. В парі з тим домагалися волинські послы рівноправности для „грецької віри“ та допущення православних до всіх урядів у Польщі, з сенаторськими включно. Посади по волинських, світських і духовних урядах застерегли тільки місцевій шляхті. На тому й погодилися. Представники Підляшша не поставили й таких, розмірно скромних, застережень.

Литовські вельможі, побачивши, що на люблинському соймі вирішуються їхні справи без них, покинули опозицію й вернули на сойм у моменті, коли обмірковувалася справа додання до Волині й Підляшша ще й Браславщини (східнього Поділля) та Київщини... Поляки, осмілені легкістю, з якою здобули Волинь і Підляшша, видвигали „аргументи“, як ті, що Браславщина це частина Поділля, що вже належить до Польщі, а Київщина колись також належала до Польщі... Остаточню, ще перед унією, вилучено з Великого Литовського Князівства майже всі українські землі й, без забезпечення їхньої автономії, прилучено до Польщі. Литовсько-Українська Держава перестала існувати.

Литовські магнати слухали польських „аргументів“ і дивилися на анексію українських земель ледви не мовчки. Проти них була перевага Польщі, повага короля й опінія дрібної шляхти українських земель.

Подібно як шляхта давно вже „інкорпорованої“ Галичини, вона бачила ідеал в повному зрівнанні українських земель з польськими під оглядом права, устрою й суспільних умов життя. Правно-політичних і суспільних окремішностей, що залишилися в Галичині, як спадщина по Українській Державности, тамошня шляхта, без огляду на віру й національність, не доцінювала. Сама вона домагалася й добилася переведення інституцій „руського права“ на польське й ні-



Вірменська катедра у Львові.
XIV ст.

мецьке (1434); тому то так легко пішла Польщі справа з прилученням Волині й Підляшша, а відтак Поділля й Київщини. Представники східньо-українських земель самі заявили охоту бути разом з західньо-українськими землями під Польщею... «В тодішній, політичній ситуації, була певна користь у тому, що всі майже українські землі опинилися в одних політичних, господарських і культурних умовах життя. Був це, від часів Романа й Данила, дальший етап у витворюванні української, національно-політичної індивідуальності, що, не вважаючи на тяжкі обставини й великі небезпеки, поклав основу новій добі в історії України. (С. Томашівський).

Дня 29 червня 1569 р. закінчено переговори, а день опісля за присяжено умови польсько-литовської унії в Лясбліні. Стануло на тому, що Корона (Польща) і Велике Литовське Князівство, без Волині, Підляшша, Поділля й Київщини, утворюють одну й нероздільну річпосполиту. Союми будуть від тепер спільні для обох держав, обі вибіратимуть короля, що буде рівночасно й великим литовським князем. Литовсько-польську, внутрішню межу, зачеркнуто від Прусії, поміж Підляшшем (колишньою Дрогобицькою землею) й Берестейщиною, а втіля відхилено на схід, південною границею колишнього Турсво Пинського князівства, здебільша правим берегом Прип'яті (на верхів'ях і при устію — лівим), до Дніпра, Десни й Сейму. З українських земель залишилося під Литвою берестейське Побужжя та Пинщина, що з них утворено окреме. Берестейське воєводство, з берестейським і пинським повітом.

Такто люблинський сойм, що на ньому зєдинено остаточно Литву з Польщею, познавися рівночасно актом (незалежною від унії) «інкорпорації» українських земель до Польщі. По Рюриковичах і Гедиміновичах, перейняла тепер місію «збирання українських земель» — Польща.

Устрій і побут українських земель під Литвою. Люблинська унія, попереджена анектуванням ледви не всіх, українських земель Польщею, була смертним ударом для дальшого життя й розвитку державно-політичного організму, що офіційно називався Великим Литовським Князівством, а на ділі був Литовсько-Українською Державою.

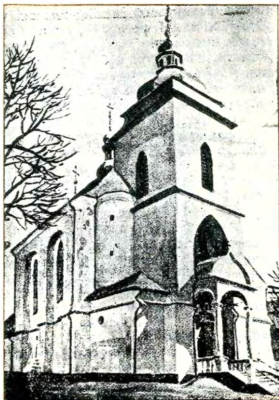
Литовською була ця держава більше по формі, аніж по суті. Створювала цю форму литовська династія, але її зміст був український, а почасті білоруський: українські й білоруські землі надавали литовські своїми велитенськими просторами таксамо, як українсько-білоруська культура покрила собою литовський, культурний недорозаїй. Обєднання українських і білоруських земель під литовською династією не було актом заборчого насильства. Навпаки, нащадки Гедиміна, вважаючи себе правними спадкоємцями Рюриковичів, ішли на Україну, як її визвольники зпід татарського ярма й усмирители анархії, що виникла з княжих міжусобиць та боярських «храмол». Такими вважали вони себе самі й за таких уходили в опінії громадянства, зацікавленого політичними справами.

Підтримував цей погляд, у першу чергу, суспільно-громадський устрій Литовсько-Української Держави, що був дальшим, розвоєвим ступнем устрою Великої Київської й Галицько-Володимирської Держави.

Стани. Поки великий князь Витовт не покидав своєї „братії“ з удільних престолів й не позаміняв їх своїми намісниками - урядовцями, Литовсько-Українська Держава була чимсь у роді федерації рівнорядних князівств, репрезентованих назеєрх великим, виленським князем і зобов'язаним йому військом та даниною. Від Витовта починаючи, Литовсько-Українська Держава перемінилася в сильно scentралізовану монархію, з широкою автономією її складових частин-областей. Суспільні класи (бояри, княжі люди, городяни, смерди й церковні люди), що творили громадянство Української Держави, не зникли під владою литовських князів, а тільки розвинулися й оформили, в стисго означені стани.

На самому ьершку громадянства, поблизу великокняжчої влади, станули пани-аристократи (вельможі, магнати), нащадки з старих князівських родів. Вони замкнулися в своєму, невеликому крузі й, спіраючись на родовій традиції та велитенських маєтностях і привілеях, скупчили в своїх руках найвисші військові й адміністраційні уряди й титули. Особливим привілеєм аристократії було право виставляти власні, військові відділи під власними, гербовими хоругвами. Вісім селянських дворів („служб“) виставляло одного їздця й по кількості тих їздців можна було обчислити скількисть згощоварених маєтностей поодиноких вельмож. По перепису з 1528 р. князі Слуцькі виставляли відділ в 433 коні, Острозькі 426, Радивили 628, Сапіги 153, Вишнезецькі 98 і т. д. Уряди — гетьманів, канцлерів, соймових маршалів, підскарбів, воєводів, каштелянів, старост, не виходили з рук аристократії, що більше, утримувалися в поодиноких родах, своєрідним правом наслідства. В привілеях, що їх забезпечили собі вельможі, грамотами з 1492 і 1506 рр. було сказано, що вони, вільні від судів провінціальної адміністрації, відповідали тільки перед судом великого князя або Панів-Ради, перед який треба їм було кликати на цілий чотири тижні до речинця розправи. Все те давало аристократії безспірну перевагу над іншими станами й залишало широке поле для зловживань.

Найбільше княжих і боярських родів загніздилося на Волині. Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Збаражські, Вишнезецькі, Любецькі, Ружинські, Добровицькі, оце були ті магнатські роди, що виводили свою генеальогію від Рюриковичів тоді, як Боговитини, Монтози, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські й і. виводи-



Церква Різдва Богородиці
в Рогатині. XV ст.

лися з українських та білоруських бояр. На перших порах литовсько-української федерації, вони грали першу скрипку в політиці, згодом витиснули їх з передових становищ, окатоличені, литозські магнати, поки вони самі не роздумалися й не... зрадили предківської віри й нації. Всежтаки деякі з них, як Острожські, Сапіги, Сангушки, Ходкевичі, заслужилися для української культури, напередодні нашого культурно-національного відродження XVI—XVII сторіч.

На щабель нижче від княжої аристократії, стояли земські бояри (земляни), що будуючи свою кар'єру на військовій службі, створили згодом шляхотський стан. Крім бідніших земських бояр, влилися в цей стан панські воєнні слуги („панцирні товариші“) а навіть міщани й селяни, що зятягнені у військові ради, визначилися хоробрістю й були нобілітовані. Зразу цей стан був пливкий і легко доступний для посторонніх людей, але з кінця XIV ст. він консолідується й, подібно як магнатська верхівка, змагає до родової виключності й упрізілеювання. Привілеї Ягайла (1387) і Витовта (1413) пробували замкнути доступ до шляхотського стану православним українцям і білорусинам, але вже Жигмонт (в 1432 і 1434 рр.) був примушений піти назустріч претенсіям до нобілітації некаатолицького, воєнного живла. Закопивши монополію на воєнну службу, широко розрознена шляхотська верства, вже в межах литовсько-української федерації здобула собі виїмково упривілейоване становище, що скріпилося ще більше від моменту литозсько-польської унії.

Подібно, як магнати, виставляли шляхтичі-дідичі по одному їздцеві з кожних 8 дворів своїх маєстностей й самі ставилися під хоругвою саого повіту. Крім шляхти дідичів, що нерідко рівнялися своїми „фортунами“ (маєтками) з магнатами, була ще вбога, загородна („околична“) шляхта, що не маючи з чого поповняти військових рядів, була обтяжена деякими повинностями, що їх не знала посадоюча шляхта (служба на замку, погранична сторожа, пошта й т. п.). Ця шляхта, жила по селах й там остаточно „хлопіла“, хоч і задержувала особисту свободу, або примазувалася до шляхти-багатіїв та магнатів і на їхніх дворах шукала собі прожитку й кар'єри в т. зв. „рукодайній“ службі. Вона голюсувала за своїми хлібодавцями на соймиках і соймах, або вибивалася в їх військових відділах. Особиста свобода й можливість вибитися наверх, витворила в тій верстві характеристичну самопевність, мовляв, „шляхтич на загороді, рівний воєводі“...

З розростом сил родозої аристократії й шляхти, опинилося на сірому кінці суспільної драбини міщанство. В Українській Державі, населення міст, тобто „гражане“ не творили окремого стану в відношенні до населення „землі“. Торговля й промисл не були нічим монополем й упралалялися князями й боярами нарівні з „простим“, вільним людом. Але вже в Галицько-Володимирській Державі помічується занепад міських центрів у користь великої, земельної власності, а впарі з тим бачимо перші спроби піднесення міської торгівлі й промислу силами західно-європейських, головномж німецьких кольоністів. Знаємо про сильну німецьку кольонію в Галичі, Холмі, Львові, Володимирі Волинському, Сяноку, де кольоністи здобувають широку, внутрішню автономію й правляться законами німецького або магдебурського права.

Де далі тих автономічних, міських громад стає більше, а під литовською владою, міста з магдебурським устроєм стають правилом.



Церква-твердиня в Сутківцях, на Поділлі. XV ст.

Міста, наділені магдебурьським правом, були ніби державами в державі. Вони дбали про безпеченство міста, для чого будували довкола нього укріплення й удержували власну, військову залогу для оборони. Міська рада, з бурмістром на чолі, завідувала фінансами міста тоді, як війт з лавниками сповняли суддівські функції. Все населення міст було поділене на цехові корпорації, що дбали про рівень торгівлі, промислу й ремесла, та боронилися перед незорганізованою конкуренцією, т. зв. „партацтвом“.

Правда, упривілеювання шляхти, що не платила ані податків, ані мита, до цьогож заспокоювала своє запотребування в товарах на власну руку, а для своїх потреб удержувала власних ремісників, дуже шкодило містам і надавало їм розвинути. Всеж таки міська автономія створила зконсолідований міщанський стан, що в XVI ст. доходить до великої, матеріальної сили та ставить чоло не тільки внутрішнім, але й зовнішнім ворогам. Тількиж магдебурьське право, признаване містам на українських землях, мало в собі цілу низку клявузль, що не допускали рівноправности для некаатолицького міщанства. Терпіли на цьому православні українці, що всю свою енергію спрямовують на боротьбу з ними, ворожими для себе клявузлями. Покищо панами положення, по українських містах, були німецькі та польські кольоністи, підпомагані вірменськими та жидівськими зайдами.

Староукраїнське селянство, що ділилося на вільних „смердів“ на пів-вільних „закупів“ та невольних „рабів“, в дальшому свому розвитку затрачує цей правний розподіл; „раби“ зчасом наближуються до становища „смердів“, але селянство, як стан, попадає в підданчу залежність від шляхти й поволі знижується до незavidного становища колишніх „рабів“. В литовську добу, невольництво, як правний стан, переводиться, а зате починається повільне закріпощення всього селянства.

Литовський Статут з 1588 р. знає вже тільки вільних селян, по ділених на: людей „тяглих або робітних“, „данників“ та „слуг путніх“. Найбільше було по селах „людей тяглих або робітних“. Живучи на панській землі, вони платили панам „оброк“, в натурі й роботизні. Дуже рідко перемінювалася їх повинність супроти панів на гроші. На тих людях, перемінених згодом в панщизняків і кріпаків, спіралася вся вартість панських господарств.

Куди менше було „данників“, тобто сільських промисловців, що від своїх „дворищ“, на панській землі, платили чинш (дань) продуктами свого промислу. Належали сюди: бобровники, бортники, ловці, сокільники, свинухи, конюхи, рудники, риболови, дігтярі, млинарі й т. п.

Нарешті „слуги путні“, це були сільські ремісники, як ковалі, боднарі, колесники й інші; відбуваючи свою повинність, вони „кіньми на війну ходили“, або служили при охороні замків та державних границь.

Зразу селянство було вільне, а його повинности в роботизні й чиншах були, розмірно, невеликі. Проти збільшення повинностей й обмеження свободи рухів, воно протестувало, а навіть, з успіхом, бунтувалося. Де далі селянські повинности росли, а з ними росла й селянська неволя. Одним з перших ступнів закріпощення селянства й привязання його до землі, була „Устава на волоки“ з 1557 р. По переміренню скількості землі в селянському користуванню й заведенню т. зв. „волоки“, (19 і пів десятини) як підставової міри господарств (служб, дворич, хуторів, дімів, як їх в різних місцях і різними часами називали) „устава“ піддавала селянство під догляд адміністрації, ослаблювала вагу сільської громади й окреслювала панщизняні повинности. Покищо праця для пана не повинна була переступати двох днів, але ті два дні були вже справжньою неволею.

„А ставати до роботи мають піддані, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Хто не вийде рано на роботу, через недбалість, мусить відробити пропущене на другий день“... говорила „устава“, залишаючи панам свободу в оцінці того селянського „недбальства“ й вимогах на відроблення „заєдбаного“.

Підпорядкування селянства волі панів-землевласників, припинило його внутрішню, громадську організацію, як політичного чинника. Державою правив великий князь, при співучасті Панів-Ради й шляхти. Міщанство жило своїми інтересами внутрі міських мурів і магдебурського права, селянство, хоч і найчисленніше, мовчало, корилося й працювало. Очевидно до часу, поки не втратило терпцю...

Уряд. В міру того, як ускладнюються функції великого князя, як володаря, судді, адміністратора й начальника боевої сили держави, повстають уряди — міністра фінансів, званого земським підскарбім, начальника державної канцелярії й міністра закордонних справ, тобто канцлера й міністра військових справ, тобто гетьмана. Зразу це уряди тільки виконавчі, з часом вони зискують на самостійности й ширині ініціативи та відповідальности. Рівночасно громадається на великокняжому дворі двірські урядовці, як маршал двора, підчаший, крайчий, стольник, мечник, двірський підскарбій і т. п. Всі ті уряди й функції були репрезентовані відповідними людьми на дворах українських князів, а тут вони тільки далі різничувалися й оформлювали.

Пани-Рада. Подібно, на взір українських боярських рад, утворилася при великому князеві установа Панів-Ради, що чим далі, тим більше обмежувала абсолютну владу володаря. Зразу скликають князі Панів-Раду в особливих моментах, згодом ця принагідна рада стається державною установою, з означеними правами, обов'язками й особистим складом. З кінцем XV й на початку XVI ст. Пани-Рада були вже остаточно оформленим органом співвлади; без неї, великий князь не міг видавати обов'язуючих законів, ані вести дипломатичних переговорів чи організувати воєнних походів. В склад Панів-Ради входили нащадки колись удільних князів, бояри, намісники, духовні єрархи та вищі церковні й земські урядовці. За винятком первочинів організації Панів-



Князь Константин Острожський.

Ради та часів Свитригайла, українсько-білоруський, аристократичний елемент був репрезентований у тій установі дуже слабо. Вона оформлювалася рівночасно зі зростом польських впливів на Литовсько-Українську Державу, а вони йшли в розріз з інтересами того елемента, що на ньому спіралася вся сила Великого Литовського Князівства.

Сойм. З принагідних зїздів литовсько-українського лицарства, скликуваних для обміркування питань державно-правного характеру, створився зчасом литовський сойм. Зразу скликають шляхотські зїзди поіменно й проводять на них Пани-Рада, де далі перемінюються вони в умандатовану репрезентацію лицарства. Перший зїзд литовської шляхти, з характером сойму, відбувся 1507 р. На ньому радили, не особисто запрошені Панами-Радю князі та бояри, але шляхотські депутати, умандатовані виборцями поодиноких повітів. В 1564—66 рр. оформився литовський сойм остаточно. На шляхотських зїздах тих років зреформовано Литовський Статут, судову практику й поділено землі Литовсько-Української Держави на воєвідства й судові повіти. Воєводів назначував великий князь, але позовних старостів обірала шляхта повіту, а князь їх тільки затверджував. Сойм складався з двох „кол“ — лицарського, тобто шляхотських депутатів, по двох з кожного повіту й „кола“ Панів-Ради, що входили до сойму в комплекті. В поступенному розвитку устрою, влада великого князя-перемінювалася з абсолютної в конституційну, обмежувалася компетенція Панів-Ради й поширювалися права шляхотського, соймового представництва. Все те діялося під впливом Польщі, де шляхта дійшла вже до значіння пануючого стану.

Право. В кожному повітовому місті був виборний земський суд, для вирішування маєткових справ шляхти, підкоморський, що пильнував цілості границь шляхотських маєтків, та городський або замковий, зі старостою на чолі, для карних справ. Всі вони спиралися на кодекс законів, відомому під назвою „Литовського Статуту“.

В основу цього кодексу лягла „Руська Правда“ подібно, як українські правові установи приймалися на землях Литовсько-Української Держави, на довго перед остаточним оформленням Литовського Статуту, на соймі 1523 р.

Ухвалений тоді збірник законів, поділений на 13 розділів з 264 статтями, вирішував питання верховної влади, організації військового поготівля, шляхотських вольностей та судівництва.

В 1554 р. обрано спеціальну комісію, що перевірила Статут і зреформувавши його в напрямі поширення шляхотських вольностей, добилася затвердження його поширеної й „поправленої“ редакції в 1566 р. Тепер мав уже статут 14 глав і 366 статей. Нарешті на люблинському соймі, що перевів литовсько-польську унію, обрано нову комісію для перевірки й приспосіблення Литовського Статуту до норм польського законодавства. Ця третя з черги редакція Литовського Статуту, вміщала в собі багато законів, що йшли в розріз з Люблинською унією і різко відмежовувала Литву від Польщі, була затверджена щойно в 1588 р. польським королем Жигмонтом III.

Статут проголошено тоді друком у Вильні й з того часу стався він кодексом законів, що обов'язували не тільки на землях Великого Литовського Князівства, але й на тих українських землях, що їх анексувала собі Польща на Люблинському соймі. Що більше, він пережив Литовське Князівство й саму польсько-литовську унію. Він був підставою українського законодавства в добу Гетьманщини, а на Лівобережжю втримався аж до перших десятиліть XIX ст. Ще в 1819 р. друкували в нас Литовський Статут, як збірник обов'язуючих законів.

В своїй основі був він джерелом силн для упривілейованої, шляхотської верстви, але попадали в нього й статті, що мали вагу для „посполитого“ права, що його яскравим виразом були в нас м. і. так зв. „копні суди“. Були вони установою звичаєвого права й виказували тісний зв'язок з староукраїнським вічем.

Для боротьби зі злочинними елементами, єднання населення певної української території в союз. У випадку розкриття якогось злочину чи зловживання й приловлення винувника на території союзу, скликувано „копу“ або віче, куди входили всі правоздатні особи округи. Починалося слідство з т. зв. „гарячої копи“, тобто людей найближчих до місця злочину, після чого збиралася вже „велика копа“, для відбуття суду над винувником. Присуд виносили усно, або закріплювали його на письмі, а все те проходило в дуже урочистій формі, при задержанні доволі складного церемоніялу. Під компетенцію „копи“ підпадали майже всі цивільні й карні справи, а затвердження присуду, як і апеляція від нього, належала вже до державного, городського суду. Найінтензивніше працювали „копні“ суди в XVI ст., але вдержалися вони до XVIII ст. й були наявним доказом животности староукраїнського права й судової практики, закріпленої ще статтями „Руської Правди“.

ХІХ. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРЕХОДОВОЇ ДОБИ

Українська культура переходної доби. Чотири століття державної незалежності підняли українську культуру на високий рівень, не тільки в цілій Словянщині, але й у порівнанні з культурою тогочасної, західної Європи. Українське право, устрій, побут, література й образотворче мистецтво, хоч і творилися в тяжких умовах внутрішніх міжусобиць та безупинної боротьби з варварством степу, витворили такий запас цінностей, що його вистало не тільки на заспокоєння власних потреб, у добу нашого національно-державного занепаду, але й на обділення ним переможних сусідів. Середньовічна Москва, Литва а навіть Польща дуже довго черпали з резервуарів старої української культури.

Література. Увійшовши в державно-політичний зв'язок з малокультурною Литвою, Україна накинула їй усе, чим досі жила її культура. Бироблена література й мова України стала тут мовою державної канцелярії, церкви, літописання та урядового й приватного листування.

На ґрунті литовсько-української федерації проходить українська літературна мова процес свого дальшого розвитку; отрясуючись від церковно-словянської мертвечини, приймає в себе чимраз більше елементів народної, розговірної мови, вслід за чим іде чимраз різкіше її відокремлення від московської. Національний тип українця, що почав кристалізуватися в умовах культурно-політичного життя Галицько-Володимирської Держави, досягає тепер свого остаточного оформлення. Де далі пропасть поміж українцем і москалем ширшає, поки розбіжність культурних інтересів та світогляду, не ставить їх проти себе, як непримирних ворогів дарма, що об'єднує їх ще „східна віра" й почуття кровного споріднення.

Перевага українського елементу в культурі литовсько-української держави, закріплена „Судебником" великого лит. князя Казимира (1468) оформлюється офіційно в статтях „Литовського Статуту" (1522—1529) мовляв „писар земський маєть по руську, літерами і слови руськими, всі листи, виписи і назви писати, а не інним язиком і слови". Ця перевага „русчизни", що нею „квітнет Литва" подібно як „Польська квітнет латиною", втрималася до самої люблінської унії (1569 р.) а й по ній польська й латинська мова тільки з трудом добували собі доступ до литовської літератури, канцелярщини і буденного вжитку.

Зразу користувалася Україна під Литвою й Польщею літературним надбанням попередніх століть, але згодом почала пристосовувати до своїх духових потреб літературні зразки тогочасного Заходу. Відтіля прийшли до нас ті лицарські повісті й романи, як ось „Книга про Тавдала лицаря", „Про славного лицаря Трістана", „Римська бувальщина" або „Вірні історії коротко зібрані з римських та інших авторів". Дорогою з Європи через південно-словянські землі, Чехію та Польщу доходили до нас такі твори, як „Велике зеркало", „Про трьох королів", „Про сімох мудрців", „Петро-золоті ключі", „Факеції або польські „жарти", а навіть дещо з Боккачієвого „Декамерона"

(„Весела повість про купця, що заложився з приятелем за чесність своєї жінки“), та французьких байок і оповідань. В уривках дійшла до нас середньовічна енциклопедія („Люцидарій“) та цієї те зі скромної скарбниці середньовічної науки й фільософії. Було цього небагато по кількості, не imponувало воно й своїм добром та якістю. Як колись заспокоювало воно потребу „книжного почитання“, і не викликало оригінальної, інтензивної творчості. Під тим оглядом „литовську“ добу нашої історії слід уважати прогалиною, антрактом перед новим вибухом творчих сил, викликаних потребами самооборони й боротьби за політичне існування, що їх викликала анексія України Польщею й клявузі люблінської унії.

Церковне будівництво. Подібно, як упадок української державності не перезернув горі корінем старого законодавства й укладу суспільних сил на українських землях, так і українське образотворче мистецтво, позбавлене опіки власної держави й виставлене на ділання нових культурних впливів, не зразу перемінило своє обличчя. Старі, глибоко закорінені традиції не загибають у його дальшому розвитку, а навпаки: в релігійному мистецтві оберігаються з пієтизмом, належним предківській вірі й національності. В пору, коли католицька Польща старається у своїх костелах наслідувати форми західно-європейського готицизму, українське, церковне будівництво придержується всіми силами візантійсько-романських традицій. Для цього старається наслідувати місцеві архітектурні пам'ятники з доби державної незалежності й шукає собі нових зразків на православному Атоні та в одновірній Молдавії.

Правда, ані Атон ані Молдавія, а тим менше Україна не в силі відгородити себе китайським муром від нових подихів західно-європейського мистецтва. Тому то, як у попередню добу перепліталися в нашому будівництві візантійські традиції з елементами західно-європейської романщини, так тепер візантійсько-романські традиції переплітаються з елементами готицизму. Повстає з цього своєрідний, еkleктичний стиль, що характеризує наше будівництво XIV—XV віку.

Пам'ятників цього будівництва збереглося розмірно небагато. Скромні числом, не захоплюють вони ані розмірами ані добірністю матеріялу, а тим менше мистецькою досконалістю форми. Творені в дсбу нашого духового й суспільно-політичного заомання, вони носять на собі п'ятно епохи, що її змістом і характеристикою була — переходи-вість.

Одною з церков „консервативного“ типу була середньовічна святоюрська церква у Львові. Львівський літописець Зіморевич, нотуючи під 1363 роком початок будови львівського, вірменського собору завважує, що будував його архітект Доре в тому самому стилі і пляні, що рівночасно будована ним святоюрська церква. Святоюрську, середньовічну церкву розібрано в 1743 р. для того, щоби зробити місце теперішній будівлі, але первісний вірменський собор зберігся до нас у цілості й без суттєвих перемін. Будували його тоді ще православні вірмени й не диво, що за зразок послужила їм для цього теж православна, святоюрська церква, що з свого боку була свідомим продовженням українсько-візантійської архітектури.

Пам'ятником західно-української архітектури атонського типу



Тайна Вечеря. Картина українського стінопису з XV ст. в сандомирській катедрі.

є Онуфріївська церква в Лаврові. Василіянська традиція з'являється в Лаврівському монастирі з особою князя Льва Даниловича, але лаврівська церква повстала не пізніше XV ст. Вона невелика розмірами, зате характеристична своїм поземним заплануванням. Утворюють його — прямокутний бабинець, кругла середня нава (ротонда) й приликаюча до неї пресбітерія з трьома апсидами (конхами) на перехресті. Церкви з подібним заплануванням пресбітерії, хоча й пізнішого походження, збереглися в нас головню на Поділлі (Кам'янець, Могилів, Зіньків, Межибіж, Тернопіль) та на Буковині (Серет). Близька до цього типу є Миколаївська церква в Сокалі. Всі вони разом і кожна зокрема є документом інтензивних культурних зв'язків західної України з православним сходом. З переменою політичних умов і упадком Царгороду вони найшли собі мету на Атоні, дорогами через Молдавію та Семигород.

Лаврівська церква не збереглася до нас у первісному стані. Навпаки, її кількакратно обновлювали по руїнах та пожежах так, що нині, тільки око тямучого дослідника всилі відрізнити первісний кістяк будівлі від пізніших шарів. А в тому кістяку, крім характеристичного („трефового“) запланування пресбітерії, впоряд з візантійськими й романськими елементами, попадають і готичькі (гострі луки арок, що підпирають головну баню й відпінки-контрфорси).

Перший з дослідників лаврівської церкви, архітект К. Моклов-

ський висловив переконання, що „всі ті стилеві елементи належать до одної доби, переходною поміж романщиною й готикою, що мов вишивки західно-європейської культури, перетикають візантійську канву“. В лаврівській церкві бачить він „документ культурних впливів на Галицьку Україну, що йшли з Німеччини, Угорщини й Шлеська, з заходу, та Візантії й Києва, зі сходу“.

В протилежність до К. Мокловського, краківський професор М. Соколовський ствердив, що лаврівська церква будувалася в атмосфері атонських, культурних впливів, хоча й руками майстрів, об'язанених з засобами західно-європейського будівництва, того часу. Через те, наш пам'ятник, при наявному спорідненні з будівництвом сходу, має західний характер.

Переходовість свого стилевого характеру вражає нас і Богородична церква в Рогатині. Назверх вона має готичкий характер. Висока башта від чола, гостролука вікна й також склепіння головної нави, сперті на двох могутніх, осьмигранних пільонах, не гармонізують з її поземим пляном, з трьохабсидною, візантійською пресбітерією. Незвичайно грубі мури й чолова вежа-башта надають церкві таердинного характеру, що переважав у тогочасному, навіть церковному будівництві.

Класичним зразком фортифікованої церкви тих часів є Покровська церква в Сутківцях на Поділлі, збудована в 1476 р. Її заложення має доосередний (центральный) характер й утворюється з прямокутної нави та чотирьох, виростаючих з неї полукругів. В цілому плян сутківської церкви має вигляд рівнорозмірного („грецького“) хреста з заокругленими кінцями ramen.

Двометрова грубість стін й ціла конструкція церкви говорять про те, що крім богослужбового, мала вона ще й оборонне призначення. Над кожним із розмен плянового хреста підіймається полукругла башта, завінчана широким, зубчастим карнізом і стіжковим перекриттям з ліхтарнею й маківкою зверху. Західна (чолова) башта мала колись прекрасну, дерев'яну надбудову (з XVIII ст.) типову для українських дерев'яних дзвіниць.

Середуша, прямокутна нава була перекрита двохспадною крівлею, з характеристичними, для готичного будівництва, зубчатими фронтонами.

Сутківська церква — двоповерха. Приземелля з круглими, твердинними вікнами і амбазурами, перекрите складною системою жолобових і гостролуких склепінь, з готичними нервюрами і замками; вони вистрілюють з масивного пільону посередині центральної нави. Верхній поверх церкви-твердині має цілу систему стрільниць-амбазур. Стіни церкви збудовані з ломаного вапняка, залитого своєрідним цементом, склепіння з цегли. Цілість, зі своїм доосередним заложенням, має характер замкового будівництва. „Загальна концепція цілої будови, просірений розподіл мас, конструкції та склепіння, перекриття, окремі архітектурні форми та деякі деталі, цілком ясно говорять, що тут маємо до діла з готикою“ (В. Січинський). Візантійським залишився тут тільки поземий плян.

Готичкий, а в парі з тим і оборонний характер мала первісно монастирська церква в Зимному, біля Володимира Волинського. Побудована в 1495 р., вона була знищена основною реставрацією в пол. XIX ст. Тоді знесено її дві чолові вежі-башти, затерто готичке обрамування вікон, та зліквідовано характеристичні, двохскладні

контрфорси. В первісному своєму вигляді й конструкції наближувалася зимненська церква до сучасної собі церквини-твердині в Мало-божейкозі під Лідою, на Білорусі.

Готицький характер мали, первісно, забудовання монастиря в Дермані, на Волині, що з них збереглася до нас тільки віздова монастирська брама з готицькою баштою. Сама брама гостролука таксамо як і вікна вежі та декоративний фриз з гостролукою, глухої аркатури.

З пізніших українських церков, що в них помітний вплив готицизму, слід згадати церкву в Кодні на Підляшшу, у Вишнівці, та Острозі на Волині й нарешті в Риботицькій Посаді, в Галичині.

Дух епохи, що витиснув своє п'ятно на твердинньому характері цілого ряду пам'яток церковного будівництва, куди виразніше виявив себе в світському, замковому будівництві. З пам'яток того типу заслугоють на увагу замки на Поділлі, Київщині та Волині, зі славним замком Любарта в Луцьку, на чолі.

В самому Києві повстав, за князів з литовської династії, могутній замок на горі Киселівці, що п'ятнадцятьма своїми баштами й брамами панував над цілим Подолом. Нажаль, по ньому не залишилося ні сліду.

Останки замкового будівництва Вишневецьких в Лубнях, залишилися під поверхнею землі. До нині ще бовваніють у сутінках ховгі, підземні коридори й цілі кімнати з гостролучними, готицькими склепіннями. Найкраще, зпоміж волинських замків, зберігся замок Любарта в Луцьку. Почав його будову Любарт, в полозінні XIV ст. на зразок могутніх, німецьких „бургів". Закінчили його й поширили Еитовт та Свирігайло. Первісно складався замок з двох комплексів — горішнього замку й пригороддя, що сягало по нин. Домініканську вулицю. Поміж мурами горішнього замку стояла колись величава, готицька палата, з червоної цегли, що в ній відбувся в 1429 р. з'їзд монархів. Але вже в 1552 р. цю палату замінено нозою, ренесансовою. З десяти башт первісного замку й пригороддя заціліло до нас тільки три — Любартівська з віздною брамою, Свирігайлівська і найгірше збережена Владича. Вони будовані з дуже гарно випаленої цегли й лучені зна-



Маєстатична печатка Володислава Опільського.

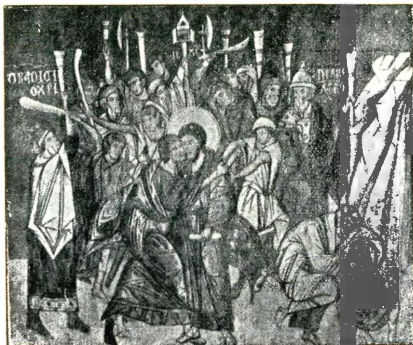
менитою заправою, мають монументальні форми романо-готицького характеру.

З інших замкових будівель згадаємо румовища замків в Острозі, Кремянці, Дубні, Кам'янці Подільському, Галичі та мури старого Львова.

Різьба. Середньовічна українська різьба залишила по собі всього кілька, та й то не першорядних пам'яток. Вроджений східній церкві страх перед „ідолопоклонством“ не сприяв у нас розвитку цієї ділянки мистецтва. З приводу оновлення церкви Київсько-Печерської Лаври за Семена Олельковича, вирізьблено вотивний триптих Богородиці-Оранти з „предстоящими“ Антонієм і Теодозієм Печерськими. В помітному змаганні до збереження старої, іконографічної традиції, слідний уже в цьому пам'ятнику вплив готицького оформлення людської постаті. З XV ст. заціла до нас рельєфна ікона св. Софії — Божої Премудрости, різьблена в дереві. Вона цікава не так з мистецького, як змістового, іконографічного боку. Всупереч візантійському символічному зображуванню св. Софії, в постаті янгола, бачимо тут характеристичну для середньовічного, західного мистецтва ілюстрацію до слів притчі про Божу Премудрість. Ця ілюстраційна, анекдотично-побутова риска починає тепер перемагати в українському мистецтві, головню в іконописі.

Пам'ятником різьби XV—XVI ст. є статуя св. Михайла з драконом у Львові, твір львівського відливника Каспера Франковича. Сам дракон, відлитий на ціле століття раніше від постаті Михайла, є цінним зразком різьби західно-європейського, готицького стилю.

З пам'ятку нашого середньовічного відливицтва на особливу увагу заслугоє т. зв. Любартівський дзвін святоюрської церкви у Львові (341 ст.), вилитий в 1341 р. безпосередно по відбиттю виправи польського короля Казимира на Львів. Він є найстаршим дзвоном, збереженим на території цілої України, цікавий своєю, з готицька витягнутою формою, та цінний написом на обводі свого корпусу: „В літо 6849 (1341) солян би колокол сій святому Юрію при князі Дмитрії, ігуменом Єфимієм“. Це одинока, автентична пам'ятка Львова з доби його державної незалежності. „Князь Дмитрій“, що про нього говорить напис, це напевно Любарт-Дмитрій Гедимінович, хоча дехто приписує цей титул бояриніві Дмитрові Детькові, що правив Галичиною в 1340-их роках. Відливником дзвону був котрийсь з німецьких майстрів, що їх імена попадають в акти середньовічного Львова. Під 1382 р. згадується в них „Микола, відливник дзвонів“; від 1426 р. був постійним миським відливником і пушкарем майкийс Валентин, а його наслідником „Клявдій, королівський пушкар“, що „відливав гармати й працював для держави“. Відливицтво дзвонів, гармат і взагалі металевих різьб та виробів, розвинулося на заході, а його представники на нашому ґрунті, це здебільша німецькі майстри. Дослідник українського мистецтва Петров, стверджуючи сліди західно-європейських впливів на нашому мистецтві переходної доби, бачить показники тих впливів у розвитку форм відливиного майстерства. Чимало дзвонів Миколаївської катедрі в Дубні на Волині, що починаються середньовічними пам'ятниками західного походження, а кінчаються дзвонами XVIII сторіччя, переконує цього дослідника у податливості нашої культури на західно-європейські впливи.



Зрада Юди. Картина українського стінопису з XV ст. з сандомірської катедрі.

Малярство. Українське малярство XIV—XV ст., а в першу чергу стінопис, заповнює одну з найпочесніших карт історії нашої мистецької культури. На українських землях й по українських церквах збереглося пам'яток нашого середньовічного стінопису, розмірно мало. До старого стінопису Кирилівської церкви в Києві, з XII—XIII ст. прибули в XIV ст. нові композиції „Різдва Христового“ й „Успення Богородиці“, що в них, згідно з духом західньо-європейського малярства, введено побутові та красиві мотиви. Другим пам'ятником нашого середньовічного стінопису є мальовила Онуфріївської церкви в Лаврові. Вони походять з XV або початку XVI ст. й мають візантійський, стилевий характер, ідентичний з тогочасним малярством славянського півдня й Атосу.

Нарешті третім пам'ятником середньовічного стінопису, збереженим на українській території, є мальовила вірменської катедрі у Львові. Вони походять з XIV—XV ст. й були відкриті щойно в 1925 р. лок. Б. Янушем, підчас обнови катедрі. Нажаль названі останки нашого середньовічного стінопису, відкриті в Києві, Львові й Лаврові, при всій своїй стилевій спорідненості й непересічній мистецькій вартості, збережені в фрагментах і невикористані ще як слід наукою, мають для нас вартість орієнтаційних дороговказів та кілець ланцюга, що єднає наше мистецтво княжої доби з пам'ятниками українського стінопису, збереженими на стінах польських костелів, на польській, етнографічній території.

Українське мистецтво на польських землях. Візантійсько-українська культура на польських землях, що з такою силою розвивалася за Ягайла та його наслідників, мала вже тут свою традицію і виро-

блену славу. Найстарші польські костели, будувалися, різьбили й розмалювали „грецьким способом“; на монетах Болеслава Хороброго стрічаємо зображення храму в візантійському стилі. „Формою й звичаєм греків“ були збудовані костели в Тиньцу, Сецехові, на Лисій Горі, Плоцьку, в Кракові (св. Андрія) та інші. Візантійсько-романська архітектура була пануючою в Польщі до XIII ст. Творцями тої архітектури були українські майстри, що в XV ст., як малярі, святкують на польських землях справний тріюмф. „Україна, що мала у візантійському царстві зразки з першої руки, в мистецькій творчості випередила Польщу і вже в XI ст. могла виказатися не тільки творами письменства, але також монументальними, мозаїчними й малярськими творами. В пізніших сторіччях вплив українського мистецтва відбився особливо в станковому малярстві й то не тільки на українсько-польському пограниччі, але навіть в обсязі корінно-польських земель“ — пише дослідник польського малярства проф. В. Подляха. Про перевагу української мистецької культури в тих часах над польською, пишуть і інші польські дослідники, з виімковою однозгідністю.

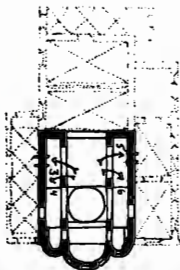
Одним з найстарших творів українського мистецтва на польських землях був різьблений причілок в роцлавського костела св. Михайла, фундованого в 1146—1161 рр. польським вельможею Яком Грифітою. Костел розібрано в XVI ст., але рисунок його різьбленого причілка, щасливо зберігся. Посередині його полукруглого щита бачимо Христа на веселці слави, з книгою в лівій руці й правою рукою піднятою до благословення. Зправа стоїть князь Болеслав Кучерявий з сином Лешком, зліва клячуть Якса і його жінка Агапія. Напис на околі причілка латинський, але ім'я Агапії виписане кирилицею. Східний характер різьби, разом з кириличним написом, переконали дослідника К. Войцеховського, що його виконавцями були українські майстри. Дуже можливо, що українці були й будівничими самого костела.

По словам польського хроніста Длугош „грецьким“, тобто візантійсько-українським способом і напевне українськими руками побудовано вже в XII ст. монастирський костел на Лисці й колегіантський у Вислиці, оба фундовані Болеславом Кривоустим. Той сам Длугош згадує в своїй історії, що одна з каплиць при катедрі на краківському Вавелі, фундована королем Казимиром у 1340 р., славилася своїми малюнками, що їх, на думку проф. Войцеховського, мусіли виконати українські малярі, бо тогочасні польські „аміли тільки мазати стіни синкою й золотити зізди“.

До ще буйнішого розвитку дійшло українське мистецтво за часів Ягайла. Дехто з польських дослідників пробував це явище пояснити особистими „симпатіями“ цього короля для української культури. Ми знаємо, що Ягайло, як неофіт, був непримирним ворогом усього, що східне і українське, а коли для своїх церковних і світських будоа запрошував українських мистців, то тільки тому, що не мав кращих під рукою.

Польські хроністи вчисляють роботи українських малярів у костелах на Лисці, в Кракові, Вислиці, Сандомирі, Лисблині й Гнезні. Длугош пише, що з доручення Ягайла, розмалювали українські малярі голівну наву костела на Лисці. Крім цього найдено рахунки Ягайлового скарбника, Гінчки з Пшеманкова, що їх поодинокі позиції прояснюють нам питання праці українських малярів на Ягайловому дворі.

Найраніша позиція в тих рахунках датована 3 липнем 1393 р., говорить про післання малярям до Лисця клепаного золота, друга про



Бічна фасада й поземий план вірменської катедрі
у Львові.

два півбочки вина, третя гозорить знову про золоту й червону краску („рубрику“). Відтак, по піврічній павзі, в червні 1394 р. чергуються в рахунках дальші видатки на малярів. З них довідуємося, що крім роботи в костелі на Лисці, розмальовували наші малярі королівську спальню на краківському замку. Колиж вони, в листопаді 1394 р. покінчили роботи, й верталися додому, то з доручення короля куплено їм два коні, два кожухи й виплачено по дві гривні на дорогу. З пізнішої позиції довідуємося, що малярями проводив якийсь Владика. Нажаль ні в костелі на Лисці ні в королівській спальні на Вавелі не залишилося ні сліду з праці, названих у рахунках Гінчки, малярів.

Про „грецькі“ мальовила вислицької колегіяти довідуємося з „візити“ краківського єпископа Задзіка в 1633 р. Він бачив іще в колегіяті візантійсько-український стінопис зі сценами з життя Богородиці. Про нього згадують пізніші польські письменники Ваповський, Кромер і Бельський. Длугош, як уже сказано, приписав фундацію вислицького стінопису Ягайлові.

Польський хроніст Дамалєвіч, бачив візантійсько-український стінопис ще в XVII ст. в гнізнеській катедрі й назвав його „мальноаилом, подібним до руського й московського, що в різних красках відтворювало постаті святих“.

Ягайло фундавав теж стінопис марійської каплиці на Вавелі. Нині нема вже по ньому сліду, але в „Книзі Бенефіцій“ занотував Длугош, що „Ягайло каплицю Мансіонарів (Марійську) на грецький спосіб доручив розмальовати“.

Нарешті з часів Ягайла походила поліхромія Троїцької каплиці при вавельській катедрі. Її будову закінчено в 1433 р. й зразу покрито її стіни, зверху до низу, поставами отців східної церкви. Невміла обнова каплиці, переведена в половині минулого сторіччя,

знищила мальовила, що їх остаточно покрито модерною поліхромією кисти маляря В. Тетмаєра.

З часів Ягайла походив розпис княжого замку в Нових Троках. Ще в 1822 р. можна було бачити на замкових стінах злинялі фрагменти мальовил, що облітали ще на очах відвідувачів у половині XIX ст. Нарешті польський хроніст XVIII ст. Стрийковський зазначає, що в Витебську „на вищому замку в церковці“, бачив на власні очі „портрет Ольгерда і його дружини в довгій мантиї, мальований грецьким способом“.

Отсе булиб відомости, що стверджують розвиток українського мистецтва на польських землях у часи Ягайла.

Крім прізвища Владики, українського маляря на услугах Ягайла, збереглося до нас ще одно прізвище перемиського духовника Гайла. Будучи в 1426 р. в Городку під Львовом, видав король Ягайлом, грамоту, що нею надає Гайлеві парохію при церкві Різдва Христового над Сяном у Перемишлі, за малярські праці, виконані в костелах королівської фундації в Сandomirській, Краківській, Серадській та інших землях. Позатим маємо з часів Ягайла автентичний пам'ятник українського малярства тих часів, тобто стінопис Троїцької каплиці на Люблинському замку.

Люблинський стінопис. З низки збережених, монументальних поліхромій, що ними мистці українського походження й культури, обогатили в XV ст. мистецьку скарбницю Польщі, люблинський стінопис висовується на чолі місце. Він найраніший з відомих, гарно збережений, його українськість задокументована не тільки стилем, але й підписом автора, а перш за все, в цілому й подробицях, це пам'ятник високо-розвинутої малярської техніки й наважливий оригінальної творчості. Вперше відкрито частину того стінопису ще в 1875 р. але цілість відслонено, відчищено й просліджено щойно в 1917—1923 рр. під час світової війни й безпосередньо по ній. Найраніше відкрито й опубліковано в копіях „вотивну ікону“ в пресбітерії каплиці, що на ній бачимо Богородицю на престолі в оточенні духовних достойників, а перед нею короля Ягайла навколішках. Постать Ягайла змальована тут з можливим, на ті часи, реалізмом, а його обличчя виявляє багато схожості з іншими, автентичними портретами цього короля. З черги відкрито дальші фрагменти стінопису, поки в 1917 р. не виявилось, що ними покрита вся каплиця зверху до низу, не виключаючи й центрального пильона, що підпирає систему готичських склепінь каплиці. Перед очима щасливих відкривців розкрилася ціла низка картин-ілюстрацій з історії Нового Завіту, змальованих ніби за старими, візантійськими традиціями, але з свободою й творчим полетом, на який міг собі дозволити тільки першорядний мистець того часу. Документарною „метрикою“ люблинського іконопису, є без сумніву кириличні написи поодиноких його сцен та постатей, що їх розшифрував проф. Огієнко — 14. Найважніший зпоміж них, всеж таки, той, що вміщений на правій стіні пресбітерії, під статуєю благословляючої Христа. На жаль, з нього зберелося тільки шість, тай то знищених рядків. З того фрагменту довідуємося, що трійцю каплиці на люблинському замку размальовано за „короля Ягайла, багатьох земель господаря“ в 1418 році, „рукою Андрієвою“... (382 ст.)

Стиль написів, як теж м'яка вимова поодиноких слів, переко-



Візд Христа до Єрусалиму, сандомирського стінопису.

нує проф. Огієнка в західньо-українському походженні маляра Андрія, творця люблинського стінопису.

Реставратор стінопису проф. Макаревич, обслідуювавши пам'ятник, дійшов до таких висновків:

Творцем люблинського стінопису був надворний малюр короля Ягайла, людина світського стану. Його цінили й славили сучасники, коли, проти середньовічного звичаю, він поважився покласти свій підпис у сусідстві великого вітара. З походження був, очевидно, українцем. Поляки не мали ще тоді малярів тої міри. В своєму творі виявив себе маляр Андрій небуденним новатором, що в рамках візантійської, іконописної традиції, зважувався на помітні, тематичні й формальні відхилення. Оригінальним є напр. рух благословляючої руки Христа-Пантократора, новим є зображення Тайної Вечері, свіжістю віє від багатства рослинної орнаментики, а продуманість композиції стінопису, як цілості, дозволяє нам признати маляра Андрія — Джо-том півночі".

Очевидно, виконуючи таку велику роботу, маляр Андрій користав з допомоги своїх челядників, чим і можна пояснити технічні недотягнення поодиноких частин стінопису. Але, в своїй цілості, люблинський стінопис це один великий крок вперед у історії розвитку українського малярства.

Сандомирські фрески. Другим з черги пам'ятників українського малярства на польських землях, є стінопис Сандомирської катедрі, відкритий в 1887 р. З цілості поліхромії збереглася тільки частина на північній стіні пресбітерії, що до моменту відкриття була заслонена великими, олійними картинами. Є це сцени з останніх днів життя Христа, як візд до Єрусалиму, Тайна Вечеря, вмивання ніг апостолам, зрада Юди, Христос перед Пилатом й Вознесення. Кириличні написи всуміш з латинськими, а в першу чергу стиль стінопису не залишають місця на сумніви щодо українського походження й культури його творців. Мають вони певність рисунку, гармонійність композиції в парі з характеристичним для того часу анекдотизмом у зображенні підрядних моментів. Всежтаки в порівнанні з люблинськими малярськими творами, сандомирські зображення виявляють куди більше консер-

ватизму. З того погляду, належалося би їм хронологічно, перше місце перед люблинськими. Нарешті третім і останнім пам'ятником з циклу українських стінописів є поліхромія Чеснохрестської каплиці при кафедрі на краківському Вавелі.

Краківський стінопис. Краківська поліхромія, найпізніша з черги. Повстала в 1470 р. з доручення Казимира Ягайловича та його дружини Єлисавети. Відчищена й обновлена в 1904—1905 рр. проф. Макаревичем, виявляє вона вже гармонійну синтезу старих, візантійсько-українських традицій з подихами західно-європейського готичного малярства. Як і в попередніх стінописах, тематика краківської поліхромії не виходить поза Новий Завіт. Нарізно розкинуті постаті старозавітних пророків, з розвинутими пергаминами в руках, це тільки натяки на те широке пристовування тем Старого Завіту, характеристичне в дальшому розитковій українського, релігійного малярства.

Труднощі в розв'язці питання як розмістити поодинокі теми, які перед українськими малярями висовувала готичка структура каплиці, розв'язали вони в той спосіб, що призначені для візантійської бані й підбанників хори янголів, пророків та апостолів, розмістили вони по склепінних вітрилах, поміж нервюрами, а на стінах розкинули сцени, що в церквах східного типу призначувалися для головної иви й пресбітерії.

На стінах і склепіннях Чеснохрестської каплиці вавельської кафедри зберіглося 43 картини з сценами євангельського тексту, від Благовіщення по Успення, а поміж картинами, на вільних місцях, розкинуті постаті святих, євангелістів та янголів.

Назагал, стилевий та іконографічний характер мальовил традиційний, але тут і там проглядають крізь нього елементи чужі для старого візантійсько-українського малярства. Певні відхили від старої, іконографічної традиції бачимо в Тайній Вечері; св. Дух у сцені Благовіщення, не спливає небесним промінням на Богородицю, але, подібно, як цей момент зображувало на Заході, над Богородицею зринає маленьке немовля, в саяві. На голові розп'ятого Христа бачимо терновий вінок, а Богородиця не хилиється під хрестом, як перше, приклавши руки до лица, але ломиться під тягарем надмірного болю. Скрізь уступає стара, візантійська монументальність, драматизмові подій, і анекдотизмові, в дослівному розумінню тексту Святого Письма.

Метрикою краківського стінопису є м. і. обширний, кириличний напис, мовляв: „Благословенням, мудрістю Бога Отця всемогучого, розмальовано цю каплицю на приказ великодержавного короля, пресвітлого Казимира, з божої милости короля польського і великого князя литовського і руського, жомойтського і княжати пруського, пана і дідича, інших багатьох земель господаря і його королевої, пренайяснішої пані Єлисавети, з покоління цісарського внука побідоносного цісаря Жигмунта, пана землі Австрійської, Чеської й Угорської, в році від народження божого 1470“...

Мальовила Чеснохрестської каплиці, є покищо, найпізнішим, відомим дотепер пам'ятником українського, середньовічного мистецтва на польських землях. Але на них не кінчиться ані співпраця українських мистців при творенню гольської культури, ані вплив українського мистецтва на польське.

„Не можна заперечити — говорить польський мистецтвознавець В. Подляха, — що поруч впливів, що з Польщі, або за її посе-



Вознесення Богородиці, сандомирського стінопису.

редництвом проникають до українського іконопису, протягом XVI—XVII ст. відбувається рівночасно, в межах польських (етнографічних) земель замітний процес українізації (рутенізації) естетичних поглядів і мистецтва”.

Станкове малярство. Куди скромніше, від стінопису XIV—XV ст. запрезентовані, по наших і чужих збірках та музеях, пам'ятники станкового малярства того часу.

Належать сюди м. і. ікони, приписувані митрополитові Петрові Ратенському, Богородиця Володимиро-Волинської катедри, та Богородиця Минської петропавлівської катедри. Всі вони, іконографічно, споріднені зі старими, візантійськими зразками, всеж такі овіяні вже подихом західньо-європейського, голознож італійського (італіо-грецького) мистецтва. Занимає в них давня повага, строга фронтальність, а міцніє рух, життя і спочутливість для людських почувань та буденних турбот. В іконопис, впливається та інтимність, що в добу італійського ренесансу, схилила небо до землі, хоч може й не підняла землі до неба...

З галицьких ікон найстарша запрестольна ікона Вплочення, з Жипачева, мальована в 1406 р. черцем Венямином; позатим заслугує на увагу кілька „Деїсусів“, та іконостасних фрагментів з різних, галицьких областей. Характеристичне, що галицькі ікони куди консервативніші в своєму стилі від східньо-українських. Пояснює це не тільки провінціалізм місцевостей, що в них найдено іконописні пам'ятники, але й куди сильніший натиск латинства на „руську віру й націю“. Реакція виявилася м. і. в строгому придержуванні традиції не тільки в Богослужбі, але й у релігійному мистецтві.

До низки імен патріархів українського мистецтва прибуває, в цій добі, ім'я маляря Петра Ратенського.

Він походив знад ріки Рати на Волині (в нин. Равщині). Дванацятилітнім хлопцем постригся в черці у Володимирі Волинським й пройшовши всі ступні духовної єрархії, 1307 р. був поставлений митрополитом у Москві. Змалку „звик до іконописного мистецтва“, як говорив про нього новгородський літопис, та присвячував йому весь вільний час. В приписуваних йому іконах (м. і. так зв. „Петрівська“ ікона в Петропавлівському приділі, Успенської катедри в Москві) Петро

Ратенський, доволі помітно відхилюється від ікон, приписуваних київолечерському іконописцеві Олімпієві. І тут, як у цілому мистецтві України, переходної доби „життя, силоміць адирається в мистецьку творчість і підготовляє прихід нової доби відродження”. (Д. Антонович).

Мініатюра. Рукописну мініатюру XIV—XV ст. репрезентують два пам'ятники — „Житіє Бориса й Гліба”, та „Радивилівський” літописний кодекс. (337 ст.) „Рисунки про Бориса й Гліба, це лебедина пісня тонкої й майстерної української мініатюри”. В порівнанні з аналогічними, французькими пам'ятниками того часу, наш пам'ятник зискує: „Французький рисунок має більше гостроти й пікантності, але далеко уступає українському в умілости, досконалости рисунку й головно в композиції”. (Д. Антонович). Пізніші від них ілюстрації до літописного кодексу Радиви́ла, не такі вже досконалі й видержані в рисунку та композиції, зате живі й переконливі правдою моментів, заобсервованих з самого життя. Під тим оглядом вони навіть випереджують свою епоху.

УЦІЛЪ ГОСПОДА
ПОДЪЛЪ Л. Л. Н. Д. СТАН
Л. Л. Е. НА. Е. Л. Е. Т. О. Н. С. К. О. Н. У. Л. А
СНІКОСТЕЛЬ: МІЦА: ВЪ УС
АНАМАТЬ СТОЛЪ ВЪ
ІА ЛЪ РІСКОЮ: ЯДЪ ВЪ М

Кириличний напис, з підписом маляря
‘Андрія, творця люблинського стінопису.

XX. УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ.

Поляки і Польща. Племенем, що поклато підвалини під розвиток і могутність пізнішого польського народу й держави, були західно-словянські „поляни“, що наприкінці першого тисячеліття по Христі жили над р. Вартою. Протягом століття сконсолідувалися вони й притягли до себе та зорганізували сусідні племена „лехів“ в одну націю, якій накинули свою культуру, організацію, а навіть ім'я. Більш-менш те саме і в тому ж часі зробили східно-словянські „поляни“ знад Дніпра. Організація лехітських племен проходила під сильним натиском німців, що саме тоді почали свій похід на схід, в глибину словянських земель. Німецький марграф Геро примусив польського князя Мешка I скласти чолобитну німецькому цісареві Оттону I. Перше польське єпископство в Гнезні, основане безпосередньо по хрещенню поляків за Мешка I. (966 р.) було підчинене німецькому архієпископу в Магдебурзі. Як васаль німецького цісаря, підтримував Мешко I. цісаря Оттона в його боротьбі з наддубськими слов'янами, чим, поневолі, підрізував коріння майбутнього зєдинення північно-західних слов'ян в один державний організм. Всеж таки, його синові Болєславові I Хороброму (992—1025) вдалося бодай частинно зєдинити північно-західних слов'ян; він то відвоював від німців Поморя, а рівночасно забрав чехам територію вислян над верхньою Вислою, Шлеськ, Моравію та Словаччину. В боротьбі з німецьким цісарством, він перейшов р. Одру й на якийсь час, опанував цілу Чехію. Але тут зустрівся з опором, що переконав його в безвиглядності тривких успіхів на заході. Це звернуло його увагу і сили на український схід. Наслідник Болєслава, Мешко II (1025—1034) не зміг втримати більшости батькових здобутків. Словаччину заняли мадяри, Моравію опанували чехи, німці відібрали йому обласи над Одрою, данці натиснули на Поморя. Ще гірше пішли польські справи підчас довгого безкоролів'я по смерті Мешка II (1034—1040). Чехи вдерлися в корінну Польщу й заняли Гнезно та Краків; щойно допомога німецького цісаря, що не бажав собі надмірного зміцнення Чехії, звільнила Польщу від чеської інвазії. Казимир Обновник (1040—1058) повернув усі свої сили на внутрішнє скріплення польської держави. Зате його син Болєслав II Сміливий (1056—1080) вернувся до політики підбоїв свого прадда й почав суперничити з німцями в Чехії та Угорщині й протирати собі шляхи на український схід. По розмірно спокійному володінню його брата Володислава Германа (1080—1102) вступили на престіл його син Болєслав III (1102—1138). Йому вдалося не тільки відвоювати старе Поморя, поміж р. Вислою й Одрою, але приєдна и до Польщі морське прибережжя при усті Одри. Свою владу поширив він аж по острів Ругію, що його князів примусив до чолобитні й прийняття християнства. Вміраючи, поділив він державу поміж своїх синів, що й стало гробом для його воєнних і дипломатичних здобутків. В Польщі почалася доба удільних князівств, що слабі й посварені поміж собою, не змогли оборонити західних границь Польщі. Між іншими відпав тоді від Польщі Шлеськ, а рівночасно скріпилася німецька колонізація польських земель, та обнімчення верхніх шарів польського громадянства. Алеж уступаючи перед німецьким заходом, Польща силувалася повернути втрати на українському сході.

Наймолодший син Болєслава III, Казимир Справедливий (1177—1194), що йому вдалося на короткий час обєднати щераз цілу Польщу

під своєю рукою, здобув собі вплив на внутрішню й закордонну політику Галицько-Волинської Держави. Зате, за його влади, Ругію відвоювали данці, а переднє Поморя німці.

З особливою силою позначилася в польській політиці тенденція напору на схід, при рівночасному ослабленню західньої границі, в XIII ст. Залишивши боротьбу з пруським поганством хрестоносному ордену, Польща починає чимраз інтензивніше вмишуватися у внутрішні справи Західньої України.

Князь удільного, мазовецького князівства, Конрад, закликає собі в допомогу хрестоносців й відступає їм Прусію, як область для їх територіально-політичної експанзії. Хрестоносці використовують нагоду й укріпивши добутий край цілим рядом твердинь, поширюють межі німецької колонізації на схід. Дуже скоро німецька сила й організація стала загрозою для північно-західніх границь корінної Польщі. Німці, станувши сильною ногою на прибережжі Балтійського моря, на похід від устя Висли, відрізали Польщу від моря й примусили її шукати собі нових територій і нових шляхів комунікації з рештою світа.

Король Володислав Локетек (1306—1333) започаткував зв'язок Польщі з Литвою, подруживши свого сина Казимира, з дочкою великого литовського князя Гедиміна. Повернувши очі на схід, Локетек не використав своєї перемоги над хрестоносцями під Пловцями (1331), а його син Казимир (1333—1370), продовжуючи східну політику батька, зрікся формально й остаточно Шлеська та Поморя. Смерть останнього з суверенів Галицько-Володимирської Держави (1340) дозволила Казимирові, завоювати Галичину й здобути вплив на політику Українсько-Литовської Держави. В завойованій Галичині, старався Казимир скріпити силу західнього, католицького елементу, для чого вжив помічі папи в організації латинської церкви й німців у колонізації міст та скріпленню польської торгівлі й промислу. Весь час свого володіння думав Казимир про остачну розриву з хрестоносцями, але до неї дійшло щойно за Ягайла (1386—1434), що як король Польщі й суверен прилученої до неї Литовсько-Української Держави, змирився з хрестоносним орденем в бою під Грунвальдом (1410). Польсько-литовська перемога над хрестоносцями, невикористана як слід, всежтаки зломилла віру в непереможність ордену й привела до миру в Торуні (1466). Орден відступив тоді Польщі територію на лівому й правому березі устя Висли, а Східна Прусія з Кенігсбергом, як столицею, піддалася в васальну залежність Польщі.

З черги, остаточне з'єднання Польщі з Литвою (1569), попереджене анексією українських земель Литовсько-Української Держави, поставило могутню польську імперію віч-навіч імперіялізму Москви й Туреччини, що нарівні з Польщею змагали до володіння над берегами Чорного Моря.

Скріплена остаточною перемогою над хрестоносцями й забезпечена від сходу Польща, пробувала поширити свою імперіялістичну політику на Чехію й Угорщину, але без тривких успіхів. Вся її сила й майбутнє оперлися на південньому сході, на територіях колишньої Київської Держави. Замирившись з німцями, поляки мусіли вийти в конфлікт з найблищим сходом — Московщиною й Туреччиною, що мала все на свої послуги страшну Кримську Орду.

В такому складі сил на сході найшлася бездержавна Україна, що не забуваючи про традиції Великої Київської Держави, цілими століттями змагає відбороту свою незалежність.



Українські землі в першій половині XVII сторіччя.

Для цього вживає вона всіх засобів і шляхів, від резолюційних зривів, до використання політичних ускладнень, раз ураз шукаючи собі союзників, що для них незалежність України булаб основною програмою політичної рівноваги на європейському Сході. Тимто й пояснюються ті мінливі й нетривкі концепції української політики, що щілими століттями хитається поміж Польщею-Москвою й Туреччиною-Кримом. В тому крузі політичних ускладнень лягла вся суть і вся трагедія дальшої історії України...

Польсько-литовська унія, заключена 1569 р. в Любліні, попереджена приєднанням до Польщі тих українських земель, що, по розвалі Галицько-Володимирської Держави, ввійшли в зв'язок з Литвою, становить дуже важний етап польської експансії на схід. За винятком Сіверщини, що, поволі й поневолі ввійшла в межі новоствореного, Московського Царства, опинилася під Польщею вся Україна. До підбитої в XIV—XV ст. Галичини й Холмщини, приєдналася тепер Київщина з Задніпрієм, Волинь та Поділля; роз'єднані дотепер, польсько-литовським кордоном, вони знову об'єдналися, щоби, під польською владою, ділити спільну долю й недолю, зажити спільним, культурно-національним життям, спільним горем і спільними надіями на майбутнє.

Правда, до повного зрівнання західньо-українських земель зі східньо-українськими, не дійшло під Польщею ніколи. Два століття влади Польщі над Галичиною й Холмщиною, що попередили прилучення решти українських земель, не проминули безслідно. Ополячення „верхів“ західньо-українського громадянства, колонізація західньо-українських земель, а в першу чергу міст, неукраїнським елементом, закріпощення

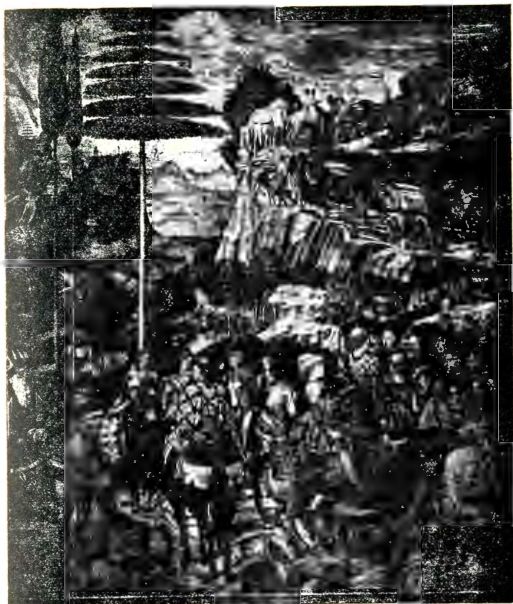
селянства, пішло тут скоршим ходом і сягло куди глибше, аніж те, в пізніших сторіччях, могло статися на східно-українських землях. Польща опанувала Галичину й Холмщину в хвилину її найбільшого, державно-політичного занепаду й не полінувалася використати цього в свою користь. А всежтаки, приєднання східно-українських земель до Польщі мало свій благодатний вплив на західно-українські землі, що без того, булиб може й зовсім пропали для майбутнього, державно-творчого життя цілої України.

Так звані „Червенські Города“, тобто західня частина пізнішої Галичини й Холмщини, були, здавен давніх, ласим куском для польського займаництва. Вже Володимир Великий мусів, збройною рукою, привертати їх до складу Київської Держави, а син його Ярослав Мудрий теж мусів їх обороняти перед польським заливом, що по різних перипетіях, мирних та ворожих, остаточно переміг у половині XIV ст.

На Галичину, осиротілу по смерті останнього свого суверена (Болеслава-Юрія) й розхитану боярськими „крамолами“, вдарила найсильніша хвиля польського напору. Перехід велитенських просторів землі, відібраної від неприхильного Польщі боярства, в руки польських вельмож і шляхти, колонізація міст польським, німецьким і взагалі неукраїнським елементом, врешті політична місія, що взяла її на себе латинська церковна єрархія, дуже скоро зробили своє. Старі, боярські роди зникли з поверхні життя, разом з своїми маєтностями й державно-політичними аспіраціями. Одних згнобила влада, за неприхильність до себе, другі виємігрували за межі польської займанищини, треті оплячилися, а останки, збіднілі й обезправлені, вернулися в народну масу, з якої вийшли перед століттями. Решти доконав т. зв. „єдлинський привілей“ короля Ягайла з 1430 р., що, на просьбу української шляхти Галичини, зрівнав її в правах і обов'язках з шляхтою корінної Польщі. Чотири роки пізніше, теж на бажання галицької шляхти, зрівнано устрій, судівництво й адміністрацію Галичини з такими самими установами Польщі.

Виразом цього зрівнання був адміністративний поділ західно-українських земель на воєводства: „Руське“, створене з земель — львівської, галицької, перемиської й сяніцької, „Подільське“, з західнього Поділля й пізнішої Борщівщини, та „Белзьке“, створене з повітів — цішанівського, равського, белзького, сокальського, частини жовківського, камінецького, брідського й південно-західньої окраїни Волині. Прираховану до Руського воєводства Холмську землю, залишено нарізно від решти західно-українських земель. В столицях земель заведено виборні, земські суди, а по деяких, як у Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Тереховлі, Скалі, Буську, Кам'янці Подільському, Лятичеві, Белзі, Городні, Красноставі, установлено старостинські („гродські“) суди. Шляхта тих земель, як повноправна суспільна верства, впливала на хід внутрішньої й закордонної політики держави через соймники, що збірлися — в Грубешові для Холмщини, у Буську для Белщини, в Мостиськах для Переміщини, в Кам'янці для Поділля, в Сяноці для Сяніччини, у Вишні (Судовій) для Львівщини й у Тереховлі для Галицької землі.

Нарівні з загалом польської шляхти, галицька шляхта була звільнена від усяких тягарів (як співпраця при будові замків) і податків (за винятком „ланового“, по два гроші від лану); вона була зобов'язана до воєнної служби тільки в обороні держави, а вільна від походів



Київський митрополит Ізидор іде на собор у Фльорентії.

З картини Б. Гоцоллі.

поза її кордони. Маючи такі великі права, а майже жадних обов'язків, шляхта зросла в силу й багатство, здобуті кривдою інших суспільних верств, тобто міщанства, а головню, цілком обезправленого селянства; Правда, поміж шляхтою і селянством існувала ще посередня верства, це „загородна“ або „ходячкова“ шляхта. Вона жила більшими гніздами малоземельних хліборобів на панських, шляхотських і королівських землях, за що була обтяжена певними повинностями в користь землевласників. Вона то, рекрутуючись з колишнього українського боярства, позбавленого своїх привілеїв і маєтностей, відсунута на сірий кінець суспільно-громадського життя, дуже довго притримувалася предківської віри й національності тоді, як повноправна українська шляхта дуже скоро цілком ополячилася. Зрівнана з польською шлях-

тою в правах, вона старалася дорівняти їй звичаями, мовою й культурою. Вже в XVI ст. гине слід по українських, боярських родах, а й дрібна шляхта, що притримувалася своєї національності, належить до винятків. Українська шляхта Холмщини й Підляшша, ополячилася куди швидше, ніж галицька.

Про становище українського міщанства в рямцях магдебурського права, що, складене католиками для католиків, нехтувало „схизматиків“, ми вже говорили. З урядових переписів західньо-українських земель, переведених у половині XVI ст. (1563—1565 рр.) довідуємося доволі докладно про суспільне становище й долю західньо-українського селянства. Воно, більш-менш, подібне до становища селян у межах Литовсько-Української Держави, але в ньому вже куди менше залишків старо-українського устрою, зате збільшені панщизняні повинності селян. В XV ст. панщина ще не переходила 14 робочих днів на рік, хоча селяни мали обов'язок, на кожен заклик робити „скільки пан схоче й скільки буде треба“; та вже в XVI ст. обов'язує панщина в два дні на тиждень, а тут і там, пани вже починають вимагати щоденної роботи в свою користь... В міру, як росла панщина, змагалося й невдоволення селян. Воно пробує протестувати й оборонятися перед панськими затіями. Зразу нарізно, заєдно відкликуючись до „королівської ласки й справедливости“, згодом селянські рухи стають масовими, а навіть постійними, виливаючись у форми т. зв. „опришківства“. В XVII ст. вони доходять до найбільшого напруження в добу Хмельниччини.

З прилученням східньо-українських земель до Польщі, поділено їх теж на воєводства: Брацлавське, Київське та Волинське. Подібно, як на Західній Україні, так і тут утворено для шляхти соймки, але не переведено повного зрівняння устроєвих установ з польськими. Брацлавщина, Київщина й Волинь затримали т. зв. Литовський Статут у парі з українською мовою в судових актах та адміністрації. Найвищою судовою установою тих земель був т. зв. „трибунал“ у Луцьку, в 1583 р. перенесений до Люблина; засідали в ньому судді шляхотські депутати, по 4—5 з кожного воєводства.

Кольонізація. В пору переходу східньо-українських земель під Польщу, найгустіше залюднена й найкраще загосподарена була Волинь. Весь простір краю був у руках приблизно 250 родів дідичів-землезаснників, що між ними князі Острозькі, Заславські, Любомирські, Збараські, Корецькі, Вишневецькі, Чорторийські й інші, долоділи безмежними маєтками-лятифундіями, яким не було пари в корінній Польщі.

Деяко слабше була заселена й загосподарена північна Київщина, спустошена татарським лихоліттям в XV ст. Населення втримувалося тільки довкола укріплених городів, що й були осередками культурн й цивілізації, торгівлі та промислу. Київ насторожився в литовську добу велитенським замком на горі Киселівці й під його охороною розвелося торговельно-промислове життя на Києво-Подолі, що був захистом для цілої низки чужоземних, купецьких колоній. Укріпленнями були в той час такі місцевості Київщини, як Чорнобиль, Мозир, Овруч, Житомир на півночі й Канів та Черкаси на півдні.

Прилучена до Київщини давня Переяславщина, почала за литовських часів підійматися з румозищ Батієвого розгрому й ожила кольонізаційним рухом по річку Самару на півдні й по Сулу на сході. Але розгром орд Менглі-Гірея в 1482 р. змінив ту частину України в нову пустиню. Багата, плодотворна земля Переяславщини, перемінналася в „дику

поля", що замкнені для культури й господарства, стали тереном т.зв. „уходництва". Сміливіші люди з цьогобічного Подніпр'я, почали запускатися, „уходити" в глибину „диких піль" на полювання (т. зв. „боброві гони") риболовлю й для бортництва, тобто вибирання меду з „бортей", диких вуликів по лісах. Такі виправи, що чим далі множаться й набирають масового характеру, були зразу, такби сказати, „сезоновим" явищем. Людність ішла „на уходи" весною й літом, а верталася з добичею свого дикого господарства під зиму. Користали з цього старости прикордонних городів, що відбирали від уходників частину добичі, як податок. Сміливіші „уходники", навкучивши собі старостинські податки й призначившись до тяжкого й небезпечного життя в степу, пробували там осісти.



Дзвін Успенського Брацтва у Львові — «Кирило». Найбільший в Галичині.

Для цього вони мусіли організуватися в більші, добре узброєні й на все готові громади. В слід за ними посунула хвиля, зорганізованої державою, колонізації. Польські королі починають роздаровувати шляхті великі простори „диких піль", що на них виростають нові села й укріплені городи. Так приміром канівський і черкаський староста князь Олександр Вишневецький, захопивши майже третину пізнішої Полтавщини, вже наприкінці XVI ст., будує тут цілу низку українських городів, як Лубні, Ромни, Пирятин й Прилуки, а довкола них насаджує сотні сіл і тисячі хуторів. Неймовірна плодovitість землі, в парі з помітними „свободами", тобто звільненням від панщизняних обов'язків на 20 - 40 літ, заманюють сюди селянство західньо-українських земель; воно опановує дикий степ і насаджує на ньому хліборобську культуру.

Становище української церкви. Україна перейняла християнство з Царгороду. Царгородському патріархатові підлягала митрополія „всєї Руси" в Києві. Царгород використовував своє становище в той спосіб, що накидав Україні митрополитів неукраїнського, переважно грецького походження, а це мало свій вплив не тільки на церковні, але й політичні справи України. Змагання князів Ярослава Мудрого, Ізяслава Мстиславича та Данила Романовича, до звільнення київської митрополії від царгородських ставлеників, були замало енергійні й несисте-

матичні. Тимто, аж до упадку Української Держави, київська митрополія не переставала бути політичною амбасадою Царгороду на Україні. Рівночасно з занепадом Київ та першою татарською навалою, київська митрополія втрачає свою повагу й виконавчу силу. Вже, поставлений королем Данилом, київський митрополит, поглядає тужним оком на Суздальщину, більше всього цікавиться північно-руськими єпархіями й тут, на Суздальщині, вмирає (1281 р.). Його слідами йде його наслідник грек Максим, що в 1299 р. таки переноситься до суздальського Володимира над Клязмою й резидує тут, не кидаючи титулу „київського“ митрополита.

У відповідь на це створено українську митрополію в Галичі (1303), але по смерті першого галицького митрополита Ніфонта, його наслідник Петро Ратенський, як „митрополит всієї Русі“ перенісся до Москви. Замість нього обрано галицьким митрополитом грека Теогноста, але і цей не задовольняв галицькою митрополією, а обєднавши в своїх руках київську й московську, теж потягся на північ. В 1347 р. уже по розвалі Галицько-Володимирської Держави, Москва добилася формального скасування галицької митрополії. В 1371 р. відновив її польський король Казимир, але не на довго. Під кінець XIV ст. вона перестала існувати.

Не вдалося втримати окремої української митрополії і в Литовсько-Українській Державі. Ще великий князь Ольгерд виміг на царгородському патріархові висвячення на київську митрополію болгарина Кипріяна Цамвлака, але й він, побувши якийсь час на Україні, переїхав до Москви, як тільки там опорожнів митрополитий престіл. За князя Витовта собор українських і білоруських владик, скликаний в 1415 р. до Новгородка, обрав українським митрополитом Григорія Цамвлака, але це не перешкодило московському митрополитові титулуватися митрополитом „всєї Русі“ й встрявати в українсько-білоруські, церковні справи. Щойно, коли черговий київський митрополит Ізидор (1436—1458) перейшов на унію (1439) наступив розріз поміж київською та московською митрополією. В 1458 р. з висвяченням на київського митрополита грека Григорія, привернено київській митрополії давню незалежність від царгородського патріарха. З того теж часу дійсна залежність київської митрополії від царгородського патріархату перемінюється у формальність. Патріарх тільки „благословить“ митрополитів, що їх обирають „князі й пани грецького закону“, а затверджує король. З XVI ст. починаючи, титулюють себе українські митрополити, „київськими, галицькими й всеї Русі“. Зразу резидують у Вільні й Києві напереміну, потім осідають у Києві.

Прийнявши християнську віру з Царгороду, Україна, разом з царгородським патріархом відділилася від західної церкви, вслід за чим „грецька віра“, тобто східний обряд, залишився ознакою культури, а подекуди й політики українського громадянства.

Протиставлючись католицизмові своїх західних сусідів, Україна, поневолі наближувалася до „православної“ Москви й цілими століттями підтримувала культурно-політичні звязки з „однорідною“ Молдавією. Рівночасно, у себе дома; в літературі й образотворчому мистецтві, плекала Україна східні традиції, що набрали прикмет української, національно-політичної окремішності від польського, католицького елементу. Станувши проти фронту воюючого й сильно зорганізованого, свідомого своєї політичної місії католицизму, Україна вивдигнула гасло „віри й нації руської“, що покривалися й взаємно

себе доповнювали. Зрада віри була рівночасно зрадою національності й навпаки.

В незалежній Українській Державі, східня віра й православна єрархія мали характер державної релігії й державної установи. Дуже різко змінилися умови життя української церкви й духовної єрархії з хвилиною втрати державної незалежності. В Литовсько-Українській Державі, поки литовські князі придержувалися поганства, було ще пів



Запорожець. З рисунку І. Ріпина.

бід. Українська церква імпонувала литовцям своєю організацією й культурою, а християнізація Литви почалася в напрямі православної церкви. Навіть пізніший польський король Ягайло охрестився зразу в православному обряді. Куди гірше повернулися справи, як польські впливи на Литву висловилися в змаганні до окатоличення верхів литовського громадянства. Вже умови т. зв. горodelьської унії (1413) започаткували пізнішу практику виключного користування правами,

привілеями та державними становищами для католиків. А хоч у любинській унії говорилося про повну рівноправність релігій та віросповідань, то в практиці це виглядало зовсім не так. Східня церква й єрархія перейшла на задній плян, а нехтована й покидувана вельможами та шляхтою, дуже скоро перейшла на становище понижуваної, „холопської“ віри.

Рівночасно падала сила й повага православної єрархії. Митрополитові залишено тільки формальне „свячення“ владик тоді, як владичі престоли, разом з маєтностями, роздавалися Панами-Радюю, а затверджувалися великим князем чи королем. Подібно практикувалося і з посадами самих митрополитів. Зчасом у ряди церковної єрархії ввійшли люди, що дуже часто не мали ніякого відношення до церковних справ і, очевидно, ніяких кваліфікацій для будьяких церковних становищ. Перемінити шаблю на патерицю, жовнярський шолом на владичу мітру й „увійти в царські врата з острогами“ починало, де далі, ставати правилом. На цьому не зискувала церква, а тратила повагу духовного стану.

Погано завелися справи на верхах церковної єрархії, не краще вони стояли і в „низах“, де обов'язувало право „патронату“. Землевласники-дідичі, вважали себе власниками церков і монастирів, по своїх маєтностях і назначування для них духовників, вважали своїм природженим правом. Не питаючись владик, а часто проти їх волі, вони розпоряджалися парохіями й церквами, куди призначали й скидали священиків, не турбуючись їх кваліфікаціями. А коли зважимо, що до користолюбивости панів-дідичів, що просто торгували парохіями й церквами, приєднувалося звичайно ріжновірство „патрона“ й парохій на його землях, то зможемо уявити собі те безладдя зловживань і переслідувань, у яких довелося жити й не розвиватися, а просто мучитися й загинати українській церкві. Роздумуючи про умови, що в них попала в ті часи українська церква, а разом з нею українська духовна культура, можна тільки великим дивом дивуватися, що вона не пропала, а навпаки, найшла сили й спроможність піднятися з упадку й започаткувати національно-політичне відродження цілої України.



XXI. КОЗАЧЧИНА

„Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (монокілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, сзятого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали“...

Так то писали про козаків українські церковні єрархи, в меморіялі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козаччини не було перебільшення так само, як вірний був родозід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козаччини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козаччина в народній пам'яті й уяві — в історичній традиції й устній словесності народу.

„Козаччина, це не тільки найблискулїша, найефектовнїша поява української історії; вона станоаить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козаччині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив своєрідну аристократію, коли прийемо, що грецьке слово „арістос“, значить — найкращий“. (Д. Дорошенко).

Оспівала козаччину українська, народня пісня, звеличала українська, романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козаччина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою „диких полях“, у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козаччина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибокої політичної програми. Але обєднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському серцю, розум нації, козаччина дуже скоро змінила свою роль добичника й оборонця степових окраїн на роль будівничого-творця відродженої Української Державности.



Основаположник Запорізької Січі —
Дмитро Байда-Вишневецький.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернігів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже „дикі поля“; дикі не так через своє запущення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західна Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

„Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе“.

„Київщина — пише подорожник XVI ст. — має такі родючі землі, що як виорати їх парою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і шільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів б'ють тільки для шкіри. Дикі кози б'ють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набірають хлопці поані човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибою. На Поділлі доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір“...

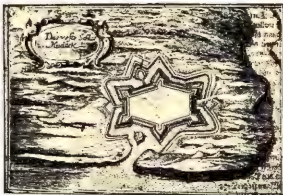
Так було в Київщині й на Поділлі. Ще краща природа розгорталася на „диких полях“, тих самих, що перед татарською навалюю були землями найвищої, східно-європейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої „обітваної землі“, давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежності зродила козаччину.

Почалося з „уходів“. Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. „рушниці мали й стріляти добре вміли“, не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшись до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але засідно озброєними й готовими на все гуртами, вони запусаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відбояються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з „уходів“, мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його „управителями“.

Де далі й самі старости, помітивши дохідність „уходницького промислу“, організують ватаги „уходників“ і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабанів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи „козачього промислу“ почали заманювати в степи не самих тільки пограничних

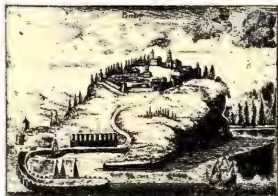
городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острозьські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.



Фортеця Козак на Дніпрі збудована в 1635. р.

Назва й первопочини козацтва. Слово „козак“, не нашого, а турського походження. В мові половців означало воно стільки, що—сторож, вартовий. В турецькій мові слово „козак“ вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських „козаків“, що, як легко озброєна кіннота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торгівлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських „козаків“. В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинєю, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує „козаками“ військову дружину черкаського старости Богдана Глинського, що погромив турецьку твердиню—Очаків. З того часу українські „козаки“ не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Ростає їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутність їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич. Славу першого з організаторів козаччини здобув собі черкаський староста (1515—1535) Остап Дашкевич.



Вид Перекопу.

Словняючи свій уряд на само-му, українсько-татарському пограниччю, він доволі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відплачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганнявся з своїми „козаками“ на Крим. Та бувало, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, трівожив московське пограниччя.

Великою славою вкрилося ім'я Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим ві-

ськом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використати їх для постійної охорони південнього пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козаччина мусіла мати свою силу й вагу, так щодо скількості як і щодо якості. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посиляються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, „козакування” було ще тільки принагідним, сезонним „промислом” пограничного населення, а козацька, суспільна ватрва ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні служебні норми. Козаччина творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручвань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоров'ям, щоби збутися сторонньої опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької, лицарської формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

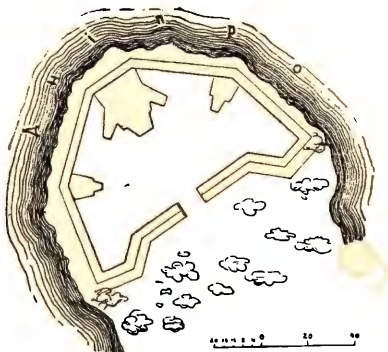
Дмитро Байда-Вишневецький. Великої зажив слави й здобув собі безсмертне ім'я в потонности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запоріжській Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селімана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тількиб він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, лаяв турків, наслідився з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народня пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козаччини, як ордену неустрашимих лицарів за „руську віру й націю”.



Система укріплень Запорізької Січі на Хортиці.

Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козащини й перший будівничий Запорізької Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському „степовому гультайству” шлях на одновірну й тоді ще українську, культурою та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується „гетьманом низових козаків”, що на їх чолі ходить походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це „гетьман Богданко” народної традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, опозидаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що „покинувши світові розкоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганями розправу криваву”.

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в чітко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися „козацьким питанням”. Загострювалося воно в міру того, як „уходництво” почало перемінюватися в тривку, військову колонізацію „диких піль”. Чим далі, тим рідше верталися „уходники” додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козачі республіки, що слухали власних виборних старшин, і, поширюючи свою колонізацію на степ, ставали з дня на день

загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи „своїх“ таки старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили „річні“ козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування „лицарських“ козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтабувався на острові Томаківці „факому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней“, як говорить сучасник Самійло Зборовський.

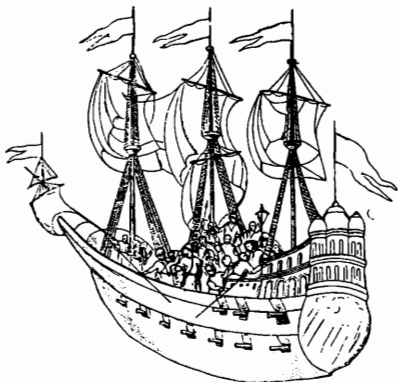
Звивши собі свою „січ“ (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе „січовиками“ й „запорозжцями“ й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. пробує прихилити до себе козаків польський король Жигмонт Август. Він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й затигнути до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у „реєстр“ і виїхавши їх зпід старостинської влади, перебрати під свою руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєстр козаки мусіли слухати наданого їм „старшого“, що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тодіж шляхтича, Івана Бадовського. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 „реєстровиків“ було краплею в морі, щоросло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козащини величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукають з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була прийнята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілеями.

Іван Підкова. Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславившись поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він находиться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленика Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумітися з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покориствовався підступом.



Запоріжський байдак-галера.

Коли Підкоза вертав, з Молдавії на Запоріжжя, brasлавський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й „по приятельськи“ порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над „невірними“ турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його „рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього“, варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх закинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового претендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам щойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександр попав у руки туркам, що замучили його на палі. Тоді козаки ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спалнивши пограничне, молдавське місто Сороку й спустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправ-

дувався перед султаном, мовляв це „не його“ козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

„Рсформи“ Баторій. „Нерез я наказував — писав король Баторій до старостів — щоби ви не переховували в себе низовців і не допомагали їх порохом, оловом та харчами, але ви не слухали. Тепер ми наказали київському, воєводі Константинові Острозському, щоби він, додержуючи своєї умови з кримським ханом, прогнав знад Дніпра козаків-розбишаків, а хто з них йому попаде в руки, щоби крав на горло. Усім українським старостам наказую підпомагати Острозського, й так само ловити й карати смертю запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу“...

Так гримів Баторій на старостів, що потурали козацтву, але сам у те не вірив, щоб його листи й накази щонебудь помогли. Для цього треба було змінити умови життя на „диких полях“, а це було не під силу хочби й такому енергійному королеві, як Баторій.

Коли скарги кримських ханів на козаків не втихали, Баторій написав нарешті в 1570 р. кримському ханові, що всі козацькі походи на Крим провадяться без його відома й проти його волі, а в тім „козаки — люде вільні й приборкати їх йому не під силу“... Сам Баторій користав тоді з козацької допомоги в його війні з Московщиною. Низовці, під проводом отамана Івана Оришівського, впали тоді в московські землі, спалили Стародуб і спустошивши околицю, вернулися з великою добыччю й славою на Низ.

Справившись з Московщиною, Баторій почав заходитись над тим, щоб якнебудь прибрати козаків до рук і покористуватися ними у своїх воєнних плянах. Давні козацькі літописці, а за ними пізніші історики, дуже багато писали про так зв. „Баторієву реформу“ козащини, але розміри тієї „реформи“ були куди скромніші й не такі далекосяжні, за які їх звикли вважати давні історики. Баторій, обравши казачьким наставником черкавського старосту Михайла Вишневецького, звелів йому створити загін з 500 козаків, дати їм велику королівську хоругву й назначити козацьким „гетьманом“, тобто начальником у воєнних виправах згаданого вже Івана Оришівського. Рівночасно надав Баторій тим козакам місто Трехтемирів, на гарнізон і захист для козацьких інвалідів та „емеритів“. Позатим Баторій відновив козацьку автономію, не переходячи границь, що їх начеркнув козакам іще Жигмонт Август. Подібно як він так і Баторій надавав „козацькі вольности“ тільки жмінці „реєстровиків“, але козацька незареєстрована маса, і хоч і не бажала коритися нікому, не лінувалася розтягати тих коволівських привілеїв на себе, скоро тільки яканебудь влада пробувала встрявати в її внутрішні справи. Зрештою в умовах польської дійсности тих часів дуже скоро затиралися межі поміж реєстовими й нереєстровими козаками.

Вже реєстровики Баторія, з своїм отаманом Оришівським на чолі, дуже скоро переконалися, що їхня служба королеві тільки принагідна, а постійне вдержання їх на державному такби сказати „етаті“, це тільки побожне побажання влади. Як тільки закінчилася польсько-московська війна (1579—1581) реєстрові козаки, що приймали в ній участь були без плати звільнені й ніхто не поцікавився, з чого їм далі жити й зодягатися. Нічого дивного, що вони злилися з рештою, не-



Київський митрополит Ізидор іде на флорентійський собор. Друга частина картини-діптиху Б. Гоцоллі. (ст. 387).

реєстрованого козацтва й разом з ним жили „козацьким промислом“ та кермувалися плянами своєї, козацької політики.

Запорізька Січ. Байда-Вишневецький закрив першу козацьку фортецю — „січ“, на Дніпровому острові — Хортиці. Острів був невеликий, але високо піднятий понад Дніпрове плесо, з об'єктивними бере-

гами й тому легкий до оборони. Природну оборонність острівця скрили козаків ровом і валом з частоколом, настороженим гарматами. До фортеці провадив тільки один широкий проїзд, забезпечений баштами й зводженим мостом. Попри вали й частоколи тяглися куріні, тобто казарми січової залоги. Як усе в Січі, куріні були деревляні, криті очеретом, або шкурами. Посередині фортеці був майдан, що на ньому відбувалися зібрання й наради населення козачої республіки.

По смерті Вишневецького козаки переселилися на острів Томаківку, відтіля на острів Базавлук над Чортотликом, а потім на Микитин Ріг. Проте, як виглядала Січ на о. Томаківці, оповів нам польський письменник Бартош Папроцький, що описав козацькі пригоди Самійла Зборовського. Про Січ на о. Базавлуці залишив нам звідомлення посол німецького імператора Рудольфа II до козаків — Еріх Лясота.

Лясота добився на Січ дня 9 червня 1594 р. Козаки привітали імператорського посла гарматними сальвами. Не заставши в Січі отамана Богдана Мікошинського, що з 1500 козаками, на 50 чайках, виправився в рохід, Лясота мусів прожити в козакому курені кілька тижнів (відіхав з Січі дня 9 липня) й мав нагоду добре приглянутися до січового життя, звичаїв та обичаїв.

Січ на базавлуцькому острові була осередком усеї низової, добре вже тоді зорганізованої козащини. Приказів січової старшини слухало не тільки козацтво, тобто дієва армія того часу, але й людність, що „сиділа по містах і селах, а признавалася до запорожців“. Сила козащини, по обчисленням Лясоти, обіймала біля трьох тисяч війська на Дніпровому Низу, а кілька тисяч готових на кожен поклик, жило кругом по селах, та хуторах.

В час гостювання Лясоти на Січі, повнило вартову службу по засіках на татарській переправі 400 козаків, а решта, що не пішла в похід, відпочивала на Січі та по різних пунктах Низу. В листі до імператора Рудольфа козацька старшина нараховувала 6000 „вибраних людей, бувалих козаків“, здатних до далекого походу, не числяючи сюди козаків-хліборобів „по пограничних краях“, що, в разі потреби, кидали плуг і хапали за шаблю. Поза тим шниряли по Низу ватаги незорганізованих козаків-добичників, що їх січозе брацтво, „не знало й знати не хотіло“.

Організація й виряд січового товариства подобалися Лясоті так само, як і січова гостинність. Коли він вїздив до Січі й виїздив з неї, січозики били з гармат, а крім цього грала добра військова музика. На спомин подарували січовики Лясоті шубу з куниць і шапку з чорних лисиць.

Низозе військо ділилося на полки по 500 мушкетів, а полки на сотні й десятки. Порядку в війську пильнували гетьманські штабовці-осаули.

Списки виплат козакам за похід на Московщину вичисляють — гетьмана, обозного писаря, чотирьох полковників, вісьмох осаулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбушів, трубачів 1799 рядовиків („чорних пахолків“), 12 пушкарів і 20 фірманів — усього 2032 осіб. На ділі в т. зв. „ливонській“ війні приймало участь до 4000 козаків, при чому чисельний стан полків росте разом з козащиною. В т. зв. „хотинській потребі“ було вже 14 козацьких полків, а в кожному по 1600—4000 козаків.

Козаки, в своїх листах і грамотах титулюють себе „військом запорізьким“ або „лицарством війська запорізького“. Метою поста-



Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом Любомирським на тлі табору. Плоскоріз XVII ст.

вили собі вони боротьбу з „невірними“ й для цього радо підпомагали всіх оборонців „хреста святого“. Будучи в котрогось з них на службі, вони, з чемности звали себе його „нижайшими слугами“, але це нічому не торкалося їхнього почуття самостійности й незалежності. Коли, приміром, у 1620 р. польська влада старалася припинити протитурецькі походи козаків, вони відрубали королеві по козацьки: „Знаємо, що король помирився з турецьким цісарем, але ми—ні!“.

Всю козацьку організацію звали козаки „товариством“, деколи „братством“, поміж собою титулувалися „товаришами“ тоді, коли поляки, будучи з козаками в дружніх взаєминах, титулували їх „молодцами“, або „панамі молодцями“.

Козацька старшина була виборна. Начальний вожд звався „гетьманом“, деколи, по скромности „старшим“. Тільки він, силою свого виборного авторитету порядкував козацькими справами й приказував у походах. Наставників, що їх, час до часу, пробувала накинути козакам польська влада, вони нехтували, в найкращому разі признавали посередниками поміж січовим товариством і польським урядом. Виборність і широкий демократизм козацького устрою висловлює назверх титулатура козацьких гетьманів. Вони підписують листи й грамоти не від свого тільки імені, але від усього товариства, мовляв „гетьман, полковники, сотники і все лицарство війська запорізького“. Козацька рада, подібна до старо-українського віча, була найвищою інстанцією й останньою апеляцією для всіх важних справ і питань. Вона вибирала собі старшину, або її скидала, вона заправляла козацьким господарством й вела козацьку політику.

Багато цікавого про козацький побут довідуємося з книжки польського письменника Папроцького, надрукованої в 1599 р.:

„Є кілька широких місць, або островів на ріці Дніпрі, більш

уже в татарських, аніж подільських сторонах. Туди, сливе за нашої пам'яті почали їздити люде лицарські, аби пробувати щастя з татарами-поганцями. Там вони найшли собі захист і що далі то більше їх туди зіздилося. Перше, як їх було кілька сот, то здавалося багато, тепер уже їх кілька тисяч найдеться. Багато бездоганих, але небагатих молодиків з памят на Руси, Поділлі й Польщі, їздить туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйности. Українці звать їх „запоріжськими“ козаками від порогів, а інші звать „низовими“ козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони на тих островах багато амуніції й тримають там сторожу завсїгда, коли йдуть на війну, проти татар або турків. Часами у всьому мають великий достаток, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм, чим ті схочуть — кіньми, волами, а також грішми. А хоч вони живуть на татарських землях, татари не можуть їх перемогти, навпаки, дари їм великі дають, щоб тільки вони їх не турбували. І з Москви, від великого московського князя мають вони що року дарунки. Скарбів ніяких козаки не мають, а як хочуть щось кому подарувати, беруть на борг від котрогось, найзаможнішого поміж собою, а потім віддають, або складаються, як їм попаде здобич, а виплативши те, що військо завинило, решту пускають у рівний поділ, а кожен розпоряжає своїм добром по своїй волі. На зиму розходяться по волинських і подільських селах, чекаючи весни, а потім сходяться знову на свій острів“...

Італійський письменник Гамберіні списав з уст якогось козацького старшини в 1584 р. м. і. такі відомости про козаків:

„З козаків можна зібрати 14—15000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, що з них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни пішої й кінної, а звать себе козаками, бо вони легкі, мов кози й живляться чимнебудь а мешкають у хворостяних курінях, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва й татарської добичі. Хліба не їдять ніколи, а пють тільки воду. Живуть на островах. Коли їх мало, то на однім, малім, колиж їх намножиться, то переходять на більший. Дерев там багато й вони уміють оборонити себе засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певности, вирубують дозкола острова лід і будують з нього вали. А літом не можна ріки перейти, бо з обох боків тягнуться мільями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги. Козаки дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі“.

Для повнішої характеристики козащини слід іще навести згадлення польського літописця Старовольського (1628) та французького інженєра Бопляна (1640-ві рр.).

Старовольський пише: „Ранньою весною, коли сніги починають таяти на степах, кожний, охочий до воєнної слави, спорядивши човна й припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набірає з тих приходнів військо. Здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відсилає до дому, забравши привезені ними припаси. Прийнятих віддає під владу десятників-отаманів; їх вони слухають, поки не зміниться їх заняття чи становище. Гетьмана вибірають поміж старшин й він зістається на службі, поки щастя служити. Коли він розумний і знає своє діло, то потверджується на своєму уряді

до смерті. В козацькій раді не приймають участі „новики“, до трьох літ. За той час вони виконують повинності джурів, а коли що наброять, то їх карають отамани дуже дошкульно. Таких новиків, окрім дев'яти старих вояків, має під собою отаман трицять, а деколи п'ядесят. Коли хто з них утече з битви, не сміє вернутися, бо скарають його смертю. На зиму, гетьман вертаючи до дому, залишає на кожному острові по 500 людей — стерегти місця й гармат та усякого воєнного припасу. Там, у хижках, сплєтених з очерету, покритих корою дерев, ждуть вони повороту гетьмана й товаришів, а ті, що кілька літ зносили тут холод і голод, остаючи на сторожі загального добра, вважають себе славнішими від інших.

Зброя їхня — рушниця й шабля. Деякі мають короткий спис і лук зі стрілами. Залізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, що немає теж багатшої одєжі ані вчистішого стола. Вбіраються в грубу сорочку й кереку, а харчуються вяленою рибкою та дичиною. Мід пють та сир їдять, вертаючи до жінок: у таборі не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть її з добичею.

Воюють на морі й суші. На море ідуть не всі, а відважніші, здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть у них трицять людей, а щоб вони не потонули, довкола човна прив'язують снопи очерету.

Коли натраплять на турецькі галєри, вважають завісїгда за лїпше згинуті, аніж безсоромно тікати або піддатися, через те й не будучи рівні силами, вони не ухиляються від битви й часто перемагають, попавши в розпучливе положення. А здобувши перемогу, вони часом на турецьких галєрах, під турецькими корогвами ідуть в Азію, в Трапезунт, а кого захоплять, беруть у неволю. Козаки такі сміливі, що в них встановився звичай нападати, палити й грабити навіть найблизші околиці Царгороду.

На татарські степи, ногайські чи перекопські, вибіраються пішки. Коли зустрінуть кінські табуни, раптом перемищуються в кінноту і або нападають на переляканого ворога, або вертають з табунами до дому. Колиж найдуть тільки худобу та вівці, то пов'язавши їх за хвости й роги, ставлять їх замість укріплення й, коли треба, відбиваються зпоза них, як зпоза валів.

Коли ідуть походом в далекі краї, то кожен з них має віз, запряжений одним конем, а на ньому мосяжну гармату. Крім рушниць, шаблї й амуніції, кожен козак мусить мати при собі сокиру, косу, заступ, шнури й усе інше, потрібне до сипання валів й вязання возів у табор, коли їх перестріне ворог по дорозі.

Вони називають табором такий уклад возів: зпереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями ослоняють боки, а коли трапляється велика небезпека, ховаються поза вози й бороняться відтіля, як з фортеці. Колиж і цього замало, наповняють вози землею і роблять з них ще міцніший вал.

Самих козаків не більше 15000, але з новиками виходить сорок-тисячне військо, що в ньому панує староримська карність, тверезість, послух й спокій у таборі; в секретних справах козаки бережуть таємниці, а провинників карають спартанським звичаєм*...

Нарешті з „Опису України“ французького інженєра на польській службі Боплана (1630—1640 рр.), довідуємося таке про козаків:

„Вони грецької віри, що її, в своїй мові, звуть руською. Люблять випити, але підчас війни й воєнних експедицій вони притримуються

тверезости. В них немає нічого простацького, крім одежі. Вони дотепні, проникливі, вибагливі й щедрі, не ласі на велике багатство, а зате божевільно розкохані в свободі: без неї в них життя не життя, для неї вони здійснюють повстання, для неї живуть і гинуть.

Козаки дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, сміливі, а навіть очайдушні, бо не цінять свого життя. Найбільше зручності й умілости виявляють у боротьбі табором, заслонившись возами. Вони дуже влучно стріляють з рушниць й до загибуні боронять своїх позицій. Незлі вони й на морі, але на конях не найліпші. Під охороною табору, 100 козаків не лякається 1000 поляків чи татар, а якби вони були такіж сильні на конях, як пішо, то їх не перемоглаб ніяка сила. Вони здорові з природи й рідко вмирають з хвороби. Здебільшого кінчають життя на полі слави, вбиті на війні, позатим зі старости.

Задумавши йти на море, вони збирають раду й вибирають собі походного старшину, потім будують чайки. Їхні чайки 60 стіп довгі, 10—12 стіп широкі й 12 стіп глибокі. Основою козацької чайки служить вербовий або липовий човен, що на ньому набиваються борти з дощок, одна на другій, поки не дійдуть до 12 стіп висоти й 60 довжини. Обвідка з очерету, груба як бочка, окружає цілу чайку, від краю до краю. Середину чайки виробляють з перегородками й поперечники брусками, потім смолять. Козацькі чайки мають дві керми з кожного кінця тому, що при великій довжині корабля, вониб багато тратили часу на його обертання. З кожного боку чайки є 10—12 весел, що гребуть скорше, як турецькі галери. Мають теж щогли та вітрила, але користуються ними рідко. В кожную чайку сідає 50—70 людей, кожен з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4—5 гарматок, та харчеві припаси. Будова чайки триває до двох тижнів, бо козаки майстри на всі руки.

В поході пильнують козаки тверезости — в когоб найшли горілку, того викидають з гурту. Живляться сухарями й „саламахою“, тобто вареним, на рідко, пшоном з тістом.

Збудувавши 50—70 чайок, творять козаки летючий полк, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

Отаман має свій значок на щоглі й їде попереду. Човни ідуть так тісно, що сливе один торкається другого. Турки, звичайно попереджені про похід, тримають кілька галер при усті Дніпра, щоб не дати козакам прорватися в море. Але козаки перехитрують турків: вони продираються в море плавнями, що в них не можуть рухатися турецькі галери. Підібравши час і перехитривши ворога, козаки протягом 30—40 годин опинюються в Анатолії. Приїхавши, залишають у кожній чайці по двох козаків і двох новиків, а самі кидаються на бережні турецькі міста. Нищать, палять, граблять і визволяють невільників. Заки турки вспіють оглянутися, вони вже на чайках, їдуть в інше місце.

Коли трапляється козакам перестріти кілька турецьких галер, або інших кораблів, вони женуться за ними й нападають на них, та здобувають. Роблять це так: їх чайки підіймаються над водою всего на 2 і пів стопи, тому вони бачуть галеру чи інший корабель куди скорше, як вони їх помітять. Тоді вони спускають щогли своїх чайок і, заввавши напрям вітру, уставають так, щоби, під вечір мати сонце заду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти в напрямі корабля чи галери, щоб не стратити її з ока, й так трима-

ються до півночі. Тоді дають гасло й прожогом підпливають до кораблів. Підпливши, кидаються з криком і стріляниною на корабель. Ворог заскочений і переляканий, піддається по короткій перестрілці. Розграбивши корабель з усього, що вважають придатним для себе, вони решту добра на ньому і залогу топлять. Коли найдуть на них бранців веслярів, то їх звільняють.

Трудніше, аніж прорватися в море, приходить козакам пробитися назад в Дніпрове гирло. Розбуджені нападом турки, подвоюють чуйність при усті. Але козаки сміються з неї. Вони виїзять на мілини, кудю не можуть проплисти галери й вискакують на сушу, що нею перетягають свої човни з добичею до Дніпрових берегів. Тут вони, вже безпечні вертають на Січ, ситі добичі й слави.

Буває, що козацькі чайки, доглянені й обстрілювані залогою галер, вдаються з ними в битву. Тоді вони тримаються й не рухаються з своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, а другі набивають рушницю; стріляють без упину і влучно. Рукопашний бій може звести галера тільки з одною чайкою, але галерні гармати чинять великі шкоди так, що в боротьбі гине добра третина козаків. Рідко коли вертають вони з половиною війська. Зате привозять велику добич: еспанські реалі, арабські цехини, коври, золотоглави, шовки та інші дорогі товари*.

З оповідань усіх, що в той чи інший спосіб, мали нагоду познайомитися з козаками та їхнім побутом і звичаями, висовується на перший план подив для їх сміливості й лицарства. Навіть не дуже прихильно настроєні до них чужинці, не всілі відмовити козакам тієї, найбільш характерної для них, прикмети. Вони, мовляв словами Старовольського, „легковажать собі все й саму смерть“. Папроцький підкреслює між іншим такі факти з бувальщини козаків, коли вони, заскочені небезпекою, самі собі говорять: „не годиться тікати нам, людям, що про



Петро Конашевич - Сагайдачний.

них всі народи знають, що в хоробрости не дорівняє нам ніхто в світі". Посол цісаря Рудольфа II, Лясота, вербуючи козаків у протитурецький похід, називає козаків „сміливими й хоробрими людьми, від молодости при звичаєнніх до війни". Польський гетьман Жолкевський, навіть радіючи з своєї перемоги над козаками, зве їх „військом відважним, у воєнному ремеслі добре вправленим". Турецький літописець Наїма, описуючи козацькі походи на турків, каже, що „нема на світі людей сміливіших, що менше дбали би про життя й менше лякалися смерті".

Нарівні з козацьким лицарством, викликала загальний подив строгість козацького життя, як каже М. Грушевський: „спартанська простота в життю й відносинах старшин до рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру", що особливо кидався в очі в порівнанні з виставністю й пишнотою польських військ. Тільки та строгість життя й майже чернечий аскетизм у вимогах, дозволили козацтву стати з часом, ніби орденом українських хрестоносців, охоронним щитом для краю, месником кривд і виразником визвольних змагань українського народу. Січ стала воєнною школою для цілих поколінь, а козаччина ідеалом демократично-республіканського устрою для сучасности й далекої потомности.

Криштоф Косинський. Наприкінці XVI ст. Дніпровий Низ з своєю „столицею" на Запоріжській Січі, був уже доволі сконсолідованим, суспільно-політичним організмом. Козаччина, опанувавши „дикі поля" й прорубавши собі шлях на Чорне Море, залякавши татарський Крим й турецький Царгород, стала поважною загрозою для Польщі, що її шляхотський устрій почав уже запускати коріння на східно-українських землях.

Всевадла польська шляхта, „відчула, який страшний ворог виростає в неї під боком, готовий звести боротьбу на життя й смерть, з самими основами польсько-шляхотського устрою". (М. Грушевський).

Рівночасно з походами в Молдавію, козаки не проминають нагоди, щоби не потурбувати татарських та турецьких земель. Тимчасом козацтво росте в силу, вже не по дням, а по годинам — в його ряди збігаються вже не тільки мешканці міст і сіл українського пограниччя, не тільки „уходники" й цікава на воєнні пригоди й спражена слави шляхта. Де далі козацькі сотні й полки поповнюються селянами, що тікають на Низ зпід панщизняного ярма; вони, обурені на шляхотські зловживання, несуть з собою на Низ іскри чимраз частіших і бурхливіших конфліктів козаччини з польсько-шляхотським устроєм на українських землях. Все, що було здорове, здатне на воєнні труди й невидогди, все що сміливе й боєздатне в закріпощуваному селянстві, тепер „козачиться". Одні йдуть на Низ, а другі підпомагають козаччину всякий раз, коли приходить до пересправи з „панамі".

На таку пересправу козаччини з польською шляхтою не треба було довго ждати. Козацько-польські непорозуміння й взаємні зачіпки, завелися доволі скоро, але першому з протипольських виступів козачтва надав імя і форму — Криштоф Косинський.

Вже за січового гетьмана Микошинського згадується Косинський, як заслужений і випробуваний в боях запорожець. Був він, з походження підляський шляхтич, що в 1590 р. разом з кількома козацькими отаманами шляхотського походження, дістав від короля якусь маєтність у Київщині.

В умовах життя тогочасного польського пограниччя, мало хто

На Герѣзъ Сѣлногѣ Бѣйска Ѣ Кѣ Мѣ: Запорозвѣго.



Кѣдѣ шѣнѣства Зѣпорозѣвѣ Кѣсѣдѣ дознѣли
Тѣдѣ Зѣтерѣвѣ Тѣкѣгѣ нѣмѣ рѣцѣра дѣли.
Кѣтѣрѣмѣ Ѣто гѣтѣвѣ Ѣнѣнѣ слѣжѣти,

Титулова сторінка віршів Саковича, видрукованих з приводу смерті Сагайдачного.

звертав увагу на королівські надання й привілеї — про все рішала тут сила. Білоцерківський староста, Іван Острожський, не дав Косинському обняти подарованої йому маєтності, а цей, зібравши козацьку ватагу, кинувся в 1591 р. на маєтності Острожського. Рівночасно друга ватага обсадила Трипілля. Проти Косинського вислав король комісію, але вона, не вдіявши нічого проти козацьких гармат і рушниць, рішилася на переговори з козаками. Вона домагалася від козаків видачі Косинського, а потім скинення його з проводу козаками, але тимчасом за Дніпром, на Волині й на Поділлі спалахнули селянські бунти. Приборкувані в одному місці, здіймалися вони в другому й не вгавали протягом цілого 1592 р. Вперше мабуть зрозуміли тоді шляхтичі-землевласники, що таке козащина й чим вона їм погрожує.

Змобілізовано шляхту волинського воєвідства, а на її чолі станув не хто інший, а сам князь Константин Острозький. Під містечком Пяткою, поблизу Житомира, прийшло до зустрічі шляхти з козаками і селянами-повстанцями. Було це на початку 1593 р. Козацьке військо побито; на побоєвищі лягло 2000 козаків, у руки переможців попало 26 козацьких гармат і кілька хоругв. Косинський мусів скоритися, розпустити змобілізованих селян й відійти з козаками на Низ.

Але на цьому боротьба не скінчилася. Вже весною 1593 р. змобілізував Косинський новий козацький загін у 2000 люда з артилерією й станув під Черкасами. Нахвалявся відомстити князеві Олександрові Вишневецькому за розгром під Пяткою, але тут він, під Черкасами згинув у бою.

Козаки й протитурецький союз. Римський папа Климент VIII, порозумівшись з німецьким цісарем Рудольфом II, рішив використати всі сили на сході Європи для боротьби з загрозливим походом турецького імперіялізму на Європу. Слава козаччини вже добре гомоніла по Європі, коли цісар Рудольф II рішився післати до козаків свого посла Еріха Лясоту, щоби підбити їх на протитурецький похід. Зацікавилися тою справою польські паня на Україні, а в першу чергу латинський біскуп у Києві — Верещинський. Повертаючи козаччину на „бісурмен“, вони тимсамим ослаблювали його розгін у боротьбі з шляхтською всевладдою на Україні.

Осіною 1593 р. приїхав на Україну папський посол Комулович. Він віз козакам 12000 золотих дукатів, як задаток за участь в протитурецькій кампанії. Але добитися йому на Січ не пощастило. Зустрівши по дорозі козацького ватажка Наливайка, він передав йому гроші, а сам завернув з небезпечного „дикого поля“. Сміливішим був цісарський посол Еріх Лясота, що в 1594 р. добився на Січ і пробув тут кілька тижнів. Він привіз козакам 8000 дукатів, але до якоїсь більшої протитурецької кампанії не зумів козаків намовити. Цікавішим аніж Крим і Царгород було тепер для них українське пограниччя, що його обсіла шляхта й чим далі, тим дуще напасідала на його мирне, хліборобське населення. Ідея боротьби з „бісурменом“ перейшла тепер у козаків на дальший плян. Перевага вітаків-селян у козацьких рядах повернула козацьку увагу на захід, відкіля надвигала на Україну, гірша від татарщини — панщина.

Северин Наливайко. На чолі козаччини висунувся, по смерті Косинського, новий ватажок. Був ним сатанівський міщанин Северин Наливайко. Впікся йому в печінки власник містечка Гусятина Калиновський, що по словам самого Наливайка, в листі до польського короля, його батькові „без усякої причини полатав ребра й тим його зігнав зі світу“...

Северин Наливайко, що його старший брат Дамян вславився, як член т. зв. „острожського гуртка“ українських учених і письменників, почав свою військову кар'єру від служби в міліції князя Острозького. Був він гарний та ставний з вигляду і талановитий. Як пушкар князя Острозького приймав участь у розгромі Косинського під Пяткою. Але тяга до козацької вольниці заставила його покинути княжу міліцію та перейти до козаків. Як козацький отаман виступає Наливайко вже в 1594 р. й громить турків на нижньому Дністрі. Мав він тоді під собою півтрьох тисяч козаків, переважно селян-утікачів, озброєних чи не

за ті дукати, що їх віз козакам папський посол Комулович. Командуючи власним загоном, Наливайко злучився з низовими козаками, з кошовим, Григорієм Лободою, на чолі.

Осіною 1594 р. рушили об'єднані війська Наливайка й Лободи на Молдавію. Разом було їх до 12 тисяч, з артилерією, під 40 хоругвами, що між ними були й хоругви, прислані цісарем Рудольфом II і архикнязем Максиміліаном.

Перейшовши Дністер над Сорокою, козаки розгромили молдавського господаря Арона, здобули Ясси й спустошили околицю. Арона примусили вони виломитися епід турецького підданства й скласти чолобитну присягу цісареві. Про перемогу й акт присяги, що її відібрав від господаря сотник Демидович, повідомив Наливайко короля.

В черговому році, на спілку з Ароном, спустошили козаки околиці турецьких городів — Тягині, Білгороду й Кілії, почім вернули на Брацлавщину. Світла перемога Наливайка й Лободи, хоч і не була по нутру польській владі, всеж таки не перешкодила їй покористуватися козацькими успіхами. Коронний гетьман Ян Замойський, пішов з військом на розбиту козаками Молдавію й, прогнавши з престолу Арона, посадив на ньому молдавського боярина Єремію Могила, що піддався під польську опіку. Козакам звелів Замойський вертати на Низ, але вони його не послушали. Упевнені в своїх заслугах для польської політики, вони розкватирувалися по шляхотських маєтностях Поділля, і як це було звичаєм польських військ того часу, зажадали „стації“ тобто прохарчування. А що подільська шляхта не спішилася харчувати козаків по доброму, Наливайко брав те, чого потребував, силою. Під тим оглядом не різнився він нічим від коронного польського війська, що не могли добути свого „правим“ завсіди здобувало собі прожиток „лівим“. Тількиж те, що було дозволене коронним військам, не могло стосуватися до козаків. Пани-шляхта дивилися на козаків, як на бунтівників, що виломалися епід накинutih їм панцизняхних обовязків й не могли спокійно дивитися на те, як ті вчорашні панцизняники, очайдушною сміливістю й лицарством духа, здобували собі не тільки славу й незалежність, але привілеї, що дотепер прислугували тільки шляхті. Збіглася шляхта до Брацлава, думала розігнати козацькі ватаги, але Наливайко її випередив. Порозумівся з брацлавськими міщанами й розгромивши шляхотське ополчення, захопив Брацлав.

Осіною 1595 р. рушив Наливайко на Угорщину, а відтіля на Во-



Петро Конашевич-Сагайдачний на коні.
Рисунок на основі ритовини в нагробних
віршах Саковича.

линь та Білорусь. Скрізь він вибирав собі силою „стацію“, що її відмовили йому по доброму. Вертаючи з Білорусі, Наливайко пограбував маєстности луцького владики Кирила Терлецького ніби за те, що він, як один з перших, покинув православ'я й пристав на унію з Римом. З тою хвилиною, до соціальних гасел видвигнутих козащиною, приєдналося гасло релігійної боротьби. Козащина переступила черговий ступінь свого розвитку. З Наливайком не було Лободи. Від першої зустрічі недолюблювалися отамани; Лобода, що придбав собі маєстність на київському Поліссю й проводив регулярним, козацьким частинам, старався жити в мирі з шляхтою й духовенством, та дуже часто заявляв, що не має нічого спільного з „наливайківцями“, що їх не признавав справжніми козаками, а втікачами зпід панцизняного ярма, бунтівниками. Тому, відбувши з Наливайком удавший похід на Молдавію, він розійшовся з ним. Коли Наливайко шугав по Волині й Білорусі, Лобода розташувався в Овруччині, де теж, волею й неволею вибирав „стацію“.

Господарка Наливайка на Поділлі, Волині й Білорусі, а Лободи на київському Поліссю, вивела нарешті польську владу з терпеливості. Злякавшись загрозою відірвання тих частин України від Польщі, вона напустила на козаків коронного гетьмана Станислава Жолкевського.

Весною 1596 р. рушив Жолкевський в похід проти козаків. Військо мав з собою добірне й знамениту артилерію, а сам був непоганий полководець. Правую рукою в нього був Кирик Ружинський, шляхтич, що ще недавно „козакував“ й знався на козацькій, боевій тактиці та „фортелях“. В першу чергу натиснув Жолкевський на Наливайка. Гонючись за ним прискореним маршем, допав його під Прилукою, на Поділлі. Але Наливайко, бачучи перевагу Жолкевського, не дав себе примусити до битви. Через уманські ліси пішов дорогою на Корсунь і під Білою Церквою зєднався з запорожцями, що мали добру артилерію й непоганого кошового — Шаулу.

Розбивши передові частини Жолкевського, що їм проводив Ружинський, козаки рішили переступити Дніпро, не бажаючи собі зустрічі з голозаними силами Жолкевського. Але Жолкевський догнав козаків на переправі, та в околиці Трипілля, на урочищі Гострий Камінь, примусив до битви. В бою стратив кошовий Шаула руку і замість нього козаки обрали гетьманом Наливайка. Даремне окровавився Жолкевський, наступаючи на козаків. Обвішавши себе табором, козаки витримали наступ, а потім, блискавковим випадом, примусили Жолкевського відступити до Білої Церкви. Тут він зупинився й післав по підмогу.

Козаки тимчасом перейшли спокійно Дніпро. В Переяславі зібрали раду й, невідомо чому, скинули Наливайка, вибираючи гетьманом Лободу. Це мало свій поганий вплив на дальший розвиток подій. Серед козаків запанував переполох і різноголосиця — скинувши Наливайка, самі не знали на яку ногу ступити. Одні радили перейти на московський бік і віддатися під протекцію царя, другі дораджували протекцію кримського хана, треті готові були піддатися Жолкевському. Найбільше мороки було з т. зв. городовими козаками, що маючи маєтки, жінки та дітей по правому боці Дніпра, виявили найбільше малодушности. Та поки козаки радилися, Жолкевському прийшла підмога з Польщі та Литви й він рушив на козаків.

Даремне пробували козаки перешкодити Жолкевському в переправі через Дніпро. Козацька флотилія, під проводом отамана Підвисоць-

кого, мусіла уступити перед огнем гармат Жолкевського. До нічого теж не довели переговори з Жолкевським. Він вимагав видачі ватажків, а на це козаки не могли погодитися. Лобода перейшов у степи Полтавщини, але Жолкевський погнав за ним і оточив на річці Солуниці, під Лубнями. Здеморалізовані польською перевагою козаки, завели поміж собою сварки й бійки. В одній з них згинув Лобода. По ньому обрано гетьманом полковника Кремпського. Наливайка далі залишено в тіни.

Дня 16 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького табору. Як не шаліла польська артилерія, як не кривавилися польські частини в безупинних наступах, не могли нічого вдіяти. Козаки відбивалися завзято, дарма, що на 6000 боєздатної залоги, було в таборі стількиж жінок і дітей, що тікали з хуторів та зимовиків, разом з козаками. Почався в таборі голод, кинулися хвороби. Але козаки не здавалися. Тримало їх козацьке завзяття, й надія на підмогу отамана Підвисоцького, що справді плив Дніпром на байдаках з Запоріжжя. Бачив це Жолкевський й, випереджуючи злуку козаків Підвисоцького з обложеними, наказав безоглядну, гарматню канонаду. Два дні ревіли польські гармати, два дні косили кулі все, що живе найшлося на їх дорозі. Не помогло завзяття, не змогла погорда життя і смерті. Над табором замаяла... біла хоругва. Козаки здалися на ласку й неласку переможця.

Наливайка, Шаулу й ще кількох козаків заковано в кайдани. Забрано 20 гармат, хоругви й клейноди. Переможці кинулися на переможених — лягло їх трупом кілька тисяч. Тільки Кремпському з 1500 козаками вдалося вирватися з табору й втекти від смерті й неволі.

Жолкевський вернув у Польщу переможцем. По дорозі до дому зупинився у Львові. Тут страчено кількох козацьких ватажків. Наливайка повезено у кайданах до Варшави. Тут його страчено 11 квітня 1597 р. Сучасники оповідають, що згинув Наливайко в страшних муках — його мали живцем спалити в мідяному биці. Варшавський сейм проголосив козаків „зрадниками і ворогами батьківщини“, що їх треба винищити з корінем. На тому закінчився сміливий рейд Северина Наливайка по шляхотських маєтностях...

Два табори. Перемога Жолкевського над річкою Солуницею, як і рішення варшавського сейму про поставлення козаччини поза скобку закону, хоч і сколихнули основами Низового Товариства, всежтаки не змогли припинити його живлового розвитку й росту. Перемога — припадок, сеймове рішення — свисток паперу, а проти них — життя, що не оглядається на припадки й нехтує папером. Правда, одно й друге внесло в козаччину деяке замішання. Козацтво розкололося на дві партії — таких, після сучасної термінології „опортуністів“, що здобувши від Польщі визнання своєї автономії та маєтності, хотіли їх закріпити й поширити, й таких, по нашому „принципіалістів“, що раз дірвавшись шаблі, не хотіли її випустити з рук скорше, поки не вирубають собі нею повної незалежності, не тільки в суспільному, класовому й господарському розумінню, але й релігійному, національному та політичному. До перших належали т. зв. „городові“ козаки, ця напівшляхта польської Річипосполитої, до другої належала козацька „голова“, що тікала епід панцизняного ярма в степ, не хотіла й думати про поворот до „законних“, але, де далі, тим більш невиносимих умов життя. Для них не було місця в Річипосполитій, але їх було більше. Вони теж остаточно перемогли лояльну меншість і, як переможці, увійшли в історію.

Покищо, під свіжим вражінням солунницького розгрому, розлам у лоні козаччини позначається дуже різко. „Статочні“ козаки не хочуть мати нічого спільного з „голоотою“, живуть і організуються нарізно та обирають собі свою старшину. Першим гетьманує шляхтич Христоф Нечковський, другими командують герої знад Солуниці — Кремпський та Підвисоцький. Потім влада над першими переходить у руки Тихона Байбузи, над другими в руки Федора Полоуса.

Самійло Кішка. Та життя, як звичайно — життя, скорше, аніж би це здавалося по солунницькій катастрофі, міняє непримириме становище польської влади до козаків і поволі примирює з собою й об'єднує два порізнені табори в лоні козаччини. В 1600 р. бачимо на чолі цілого, об'єданого козацтва Самійла Кішку, героя думи про бунт бранців на турецьких галерах, їх перемогу над турками й щасливий поворот на Україну.

Туркофільська Волощина почала в 1600 р. війну з польонофільською Молдавією. Волоський воєвода Михайло пішов на молдавського господаря Петра. Польські впливи на молдавську політику були загрожені й Польща пригадала собі козаків, що то нераз уже ходили на Молдавію, трясли її престолом і знали там усі входи та виходи. Якось забулася соймова ухвала про поставлення козаків поза законом, а в кватирі козацького гетьмана Кішки з'явився висланник польського уряду Іван Оришівський, той сам, що колись гетьманував козакам за Баторія.

Кішка був не від того, щоби вмішатися в молдавсько-волоське непорозуміння, але коли це має бути в інтересі Польщі, то хай вона здійме з козаків „баніцію“ й поверне їм автономію, плату й клейноди з часів Баторія. Король Жигмонт III пообіцяв сповнити козацькі домагання й, на королівське слово, рушило 4000 козаків у похід на Волощину. На спілку з військом коронного гетьмана Замойського, розбили козаки війська волоського воєводи й посадили на волоському престолі Семена Могилу, брата молдавського господаря Петра.

Тимчасом загрозила Польщі небезпека від півночі. По смерті Івана Вази, брата польського короля Жигмонта III, шведський престіл, що належався Жигмонтові, захопив його дядько Карло Зідерманляндський, досюгочасний регент. Оповістивши себе королем, він зайняв Естонію а в 1600 р. загрозив Ливонії, т. зв. польським Інфлянтам. Почалася війна й поляки побачили, що без козацької допомоги не обійдеться. Під вражінням небезпеки, варшавський сойм уневажнив свою ухвалу про баніцію на тих козаків, що приймуть участь у протишведській виправі. Правда, давньої автономії козацтву, покищо, сойм не повернув. Не підчинив їх, як колись, королеві, але старостам і земле-власникам, що на їх землях жили козаки. Всежтаки скасування баніції було досягненням, за яке варто було допомогти Польщі в її шведській потребі.

На Ливонію вимашерувало 2032 козаків. Було їх 4 полки, по 5 сотень кожний. Відділом проводив Самійло Кішка, що й наложив голо-ею в бою під Фелліном. Його місце зайняв Г а в р и л о К р у т н е в и ч.

Війна затяглася. По перших успіхах прийшли невдачі, що разом з тяжкими умовами боїв на холодній півночі, знеохотили козаків до того, що вони махнули рукою на Ливонію, й через Білорусь помандрували до дому. Втративши гетьмана та багато старшин і рядовиків.

змаргавшись у боях, вони розуміли, що за знесення на них баніції заплатили з лишком.

Вернувши до дому в 1602 р. воли зараз таки пішли походом на турків. В 30 чайках і кількох галерах, що їх здобули на турках, вони виплили на повне море й під Кілією розгромили турецьку флоту. На протитурецьких й протитатарських походах проминули дальші роки, що позначилися велитенським зростом козацьких сил

Московська „смута”.

Тимчасом у Московщині почалася т. зв. „смута”. По безпотомній смерті московського царя Івана IV, з’явився в Польщі претендент, що назвавши себе Дмитром, сином Івана Лютого, забажав скинути з престолу самозванця Бориса Годунова. Польща будучи не від того, щоби поживитися на москов-

ській „смути,” допомогла сумнівному синові Івана Лютого сформувати собі ватагу добровольців й рушити з нею на Москву. У ватазі „царевича” найшлася ціла низка польсько-української шляхти, прилучилося до неї й 12000 запорожців. В 1605 р. вони здобули Москву і з того моменту почалася затяжна московська революція, що закінчилася аж в 1613 р. Вслід за „царевичем” Дмитрієм почали виринати нові самозванці, що добиваючись московського престолу, винищували Московщину й тягли її над пропасть. Усім їм помагали козаки, що не відмовили своєї допомоги й полякам, коли вони захотіли посадити на московському престолі свого королевича Володислава. У війську короля Кігмонта, що в 1609 р. добувало Смоленськ, було 30.000 козаків. не менше оперувало їх на Сіверщині та інших московських областях. Рівночасно козаки воюють на півдні з турками. В 1606 р. здобувають Варну, в 1608 Перекоп, в 1609 палять Ізмаїл, Кілію, Білгород.

Морські походи. Колиж, у 1613 р. Польща замирилася з Московщиною й відтягла відтіля свої війська, а разом з ними й козаків, уся їхня сила й живловий розмах повертається на південь. Починається низка морських і сухопутних, козацьких походів на Крим, Царгород і побережжя Малої Азії, що для їхньої бравури й очайдушности а в парі з тим і політичної ваги, не легко підшукати пари в минулому. Про



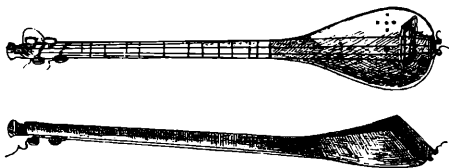
Раїна Могілянка Вішневецька, заслужена для українського культурно-національного відродження.

один з таких козацьких походів, у 1614 р. оповідає турок-очевидець: „Козаки напали на твердиню Синоп, на березі Анатолії (в Малій Азії), що його через його гарні околиці прозвано містом коханців. Здобувши місцевий, старовинний замок, козаки вигубили всю його залого, пограбували й попустошили музулманські будинки й нарешті так спалили й знищили місто, що ця прегарна й чарівна закутина, перемінилася в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галери й човни, а шкоди наробили на 40 мільонів золотих. Та поки турки встигли зібрати проти козаків озброєних людей з околиці, вони забрали здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, попав у страшну лютю і жаль; він велів повісити великого везиря Насух-башу“...

В черговому році козаки напали на побережжя під самим Царгородом. Турецька фльота наздігнала їх при усті Дунаю, але козаки вдалися з нею в бій, розгромили її, взяли в полон турецького адмірала, а захоплені галери спалили під Очаковом.

В 1616 р. козаки знову розгромили велику частину турецької фльоти при самому Дніпровому лимані. Турецький адмірал ледви втік з життям, а в козацькі руки попало кільканацять турецьких галер і біля сотні човнів. Козаками проводив гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих вождів, політиків і дипломатів, що їх видала козаччина.



XXII. ВІД КОНАШЕВИЧА ДО ОСТР НІНА

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих козацьких вождів і політиків, виводив свій рід з дрібної шляхти Попелів-Конашевичів в Перемищині. Освіту здобув в Острозській академії, військову кар'єру почав на Запоріжжю. З низовим козацтвом ходив походами на татар, турків, у Волощину та Ливонію, славився при здобутті Кафи. Особиста сміливість і лицарськість, як теж стратегічний талант і політичний хист, винесли його на чоло козаччини в 1616—17 рр. тобто в пору, коли польська влада почала наново думати про приборкування козаків, як зростаючої загрози для її закордонної політики й для самої Польщі. Ціла низка соймових ухвал і цілий ряд комісій, що мали за завдання оформити козаччину як службесну силу, розшибалася навзаводи, щоби якнебудь розв'язати „козацьке питання”.

Житомирська комісія. Саме 1614 р. коли Сагайдачний грав уже помітну роль в крузі козацької старшини, зібралася така комісія в Житомирі. Належали до неї такі польсько-українські магнати й впливові політики, як гетьман Станіслав Жолкевський, Януш Острозський, Януш Заславський та Олександр Калинський. Вона запропонувала козакам, щоби вони, не виходячи поза територію Запоріжжя, несли там службу пограничної, протитатарської охорони, за ціну 10000 золотих, 700 штук сукна річного „жолду” і певної внутрішньої самоуправи. Старшину козакам мав назначувати коронний гетьман. Решта ж завідала прожитком по городях, поспричинялася своїй самоуправі й мала слухати старостів і поміщальників, що на їх землях вони жили. Одні й другі козаків не повинні були поповнювати своїх рядів ніякими „своєільцями”, тобто втікачами з підпільного ярма. Взагалі комісія утворила з козацтва напіввійськову верству, підпорядковану інтересам польської, внутрішньої й закордонної політики. Козаки, хоч і не захоплені ухвалами комісії, погодилися на них. Найціннішою для них була не так державна плата, як самоуправа, що з неї вони навчилися користати дуже широко. Колиж польська влада, не вивязувалася з своїх грошових зобов'язань супроти козаків, вони зрозуміли, що їм нема чого оглядатися на владу й треба „промишляти” походами на татар і турків. Для цього вони зорганізувалися, для цього



Козаки на морі.
З картини О. Сластьона.

існували й ніякі заборони та комісії не могли проти того нічого вдіяти.

Весною 1616 р. зорганізував Сагайдачний перший з своїх походів на турків. Розгромивши їх при Дніпровому гирлі, Сагайдачний здобув і спалив Кафу та визволив сотні невільників, готових для транспорту на невільницькі ринки турецького світу. Світла перемога й визволення бранців зразу здобули Сагайдачному славу й ореолу народного героя. Підхопила це й утривалила навіки українська, народня пісня.

Осінню, тожог таки 1616 р. вдарили козаки на Трапезунт, а здобувши його, на Босфор. Не допомогла сильна турецька фльота. Козаки розбили її, потопили та попалили безліч турецьких галер.

Козацькі походи на море, не залишилися без наслідків для Польщі. Туреччина загрозила Польщі війною, якщо вона не вгамує козаків. Злякалася погрози польська влада й кинула проти козаків коронного гетьмана Жолкевського, що мав уже за собою перемогу над Наливайком. Сагайдачний, не бажаючи даремної витрати сил і кровопроливу, пішов на уступки. Він погодився обмежити скількість козаків, виключаючи з них „ремесників, купців, шинкарів, війтів, бурмістрів, різників та кравців“, тобто міщанське живло та не вдаватися в боротьбу з степовими й південними сусідами Польщі. Зате Польща обіцяла правильно виплачувати річну плату й залишити козакам вільний вибір старшини.

Підчиняючись, формально, впливам польської влади, фактично козаччина поширювала свою автономію й не обмежувала дальшого росту. Як одна так і друга сторона не налягала дуже на букву умови, бо обі розуміли її тимчасовість, тай те, що робилася вона не з власної ініціативи, а постороннього, турецького домагання. Полякам були козаки невігідні, але потрібні й це об'легчувало політику Сагайдачного.

Коли в 1618 р. польський королевич Володислав пішов добувати собі московського престолу й застряг під самою Москвою, одинока надія на рятунок була ще в козаках. І справді, Сагайдачний, зібравши біля 20000 козацького війська, пішов величавим, переможним райдом крізь цілу Московщину. Піддалися йому — Путивль і сусідні міста, а тільки польсько-московське перемиря спасло Москву від козацької імвазії.

Козацька допомога здобула Польщі Смоленщину й Сіверщину, а козакам... славу й невдячність тих, що потребували, а разом з тим лякалися козаків.

Дня 17 жовтня 1619 р. на річці Растивиці біля Паволочі, склав польський коронний гетьман Жолкевський умову з Сагайдачним і козацькою старшиною про обмеження козацького реєстру з 10600 до 3000, про припинення козаками походів на Чорне Море й обмеження свободи вибору козацької старшини, до королівської волі.

Нова умова не принесла користі Польщі й не дуже пошкодила козакам. Легалізована частина козаків, з Сагайдачним на чолі, поспішила використати козацько-польську умову для внутрішньої консолідації й вжити козаччину для підтримки українського культурно-національного відродження в межах Польщі, решта, тобто нелегалізована частина козаків вернула на Січ, щоби тут далі розбудовувати козацьку „вольницю“ й підготовляти прихід... Хмельницького. Позірно роз'єднана козаччина, не створила двох непримиримих таборів. Навпаки — гордове, позірно „статечне“ й льояльне козацтво не визнавалося ідеалів низової „голоті“, а одні й другі, шанували Сагайдачного, як уособлення розважної, але рішучої, державно-творчої політики. Покищо її гаслом стає чинна боротьба за права „віри й нації руської“. Започат-



Козацький хутір - зимовий

кувала її стара українська аристократія, підтримало міщанство, а тепер прийшло в допомогу міщанству — козацтво. На грані XVI—XVII ст. утворюється в життю українського народу ситуація, де „головою” громадянства стає духовенство, його „рукою” дрібна шляхта й міщанство а „щитом” — козащина. Об'єднання тих сил одною думкою і вірою в остаточну перемогу, доводить до світлого відродження України в добу Хмельниччини.

Не зразу вдалося Сагайдачному опанувати козацьку стихію. Більшість козацтва, що згідно з новою „реєстрацією” опинилася поза скобками військової організації, хоч і не підіймала явного бунту, хвилювалася й ждала нагоди, щоби якнебудь висловити недовіря розважній і вирахованій (по сучасному „опортуністичній”) політиці Сагайдачного.

Така нагода трапилася в 1650 р. Коли Сагайдачний, пішов походом на Перекоп, козаки „виписчики”, тобто ті, що їх не втягнуто в реєстр, скинули Сагайдачного з гетьманства й обрали на його місце Якова Бородавку. Сагайдачного залишено на становищі полковника. Але ця подія немала великого впливу на дальшу кар'єру Сагайдачного. Його зоря не погасла, навпаки, небаром блиснула новим сяйвом.

Цецорський погром. Розбурхана козацькими походами на Чорне Море й польським втручанням у молдавсько-польські справи Туреччина, пішла війною на Польщу. Іскандер-паша з великою турецькою армією став у літні 1620 р. на польському полі, виступив. Проти нього вирушив

старий уже гетьман Жолкевський. В Молдавії, недалеко Яс, на т. зв. Цецорських полях прийшло до рішучої битви. Жолкевський, оточений переважаючими, турецькими силами, був переможений а сам наложив головою. Разом з ним поляг чигиринський підстароста Михайло Хмельницький — батько Богдана, що борючись при боці



Запорожець. Зі старого малюнка.

батька, попав у неволю, разом з польним гетьманом, помічником Жолкевського Конєцьпольським. Перед турками станула отвором дорога в Польщу...

Вслід за непереможним Іскандер-пашею готовився тепер до підбою „Лехістану“ сам султан Осман. Тривога впала на Польщу. Варшавський сойм забув нараз всі непорозуміння з козаками й вирішив притягти їм до війни. Не бачив іншого виходу й король. Усталено, що козаків має бути 20.000 з 100.000 золотих річної плати. Серед

козаків почалася агітація за протитурецьким походом, польський уряд почав переговори з козацькою старшиною. Палкіша частина козаків не витримала, вона виплила на Чорне Море, попустила околиці Царгороду й викликала такий переполюх серед турецької флоти, що вона зважилася виступити проти козаків щойно при їхньому повероті до дому. Туркам вдалося тоді захопити кілька козацьких чайок й полонити кілька-десять козаків, що їх відтак замучено, в очах розлюченого султана.

Не вдалося ще козацька депутація вернути з переговорів у Варшаві, як і решта козаків вимащувала протитурецький похід, на допомогу польській армії.

Перемога під Хотином. На прикінці серпня 1621 р. стануло 35000 польського війська під проводом гетьмана Хоткевича й королевича Володислава під Хотином на Поділлі. На нього сунула 150-тисячна маса добірного турецького війська.

Становище було безвиглядне. Всі ждали на прихід козаків, як на спасення.

Прийшло козаків удвоє стільки, як ухвалив варшавський сойм, бо 41.500 з 22 гарматами. Під проводом гетьмана Бородавки переправились через Дністер біля Сороки та

кинулися спустошити Молдавію. Конашевич, що їздив на переговори до Варшави, прибув до польського табору. Тут зустрівся з делегатом від козаків Михайлом Дорошенком, що приїхав по інструкції. Провід польської армії благав на милий біг, щоби козаки, як мога найскорше по-



Козацький сотник.
З малюнка І. Ріпина.

лучилися з польськими силами. Конашевич виїхав з польського табору до козацької армії. По дорозі трапилася йому пригода. Турки напали на невеликий його відділ; в бою з ними Конашевич був тяжко ранений в руку й ледви продерся до козаків під Могилевом.

Козаки зустріли Конашевича з великою радістю. Невдоволені з нездарного Бородавки, вони скинули його з гетьманства й вибрали гетьманом Конашевича. За Конашевичем була слава шасливих боїв на Мотлаво-Волощині й під Москвою, успішні переговори з поляками й зв'язки з королевичем Володиславом. Бородавку обвинувачували в непотрібному розпорощуванні козацьких сил; його арештували, судили й покарали смертю. Скінчивши з Бородавкою, козаки рушили з Конашевичем під Хотин.

Турки вдарили зразу на козаків. Два дні під ряд штурмували безуспішно козацький табір, на третій перейшли козаки до протинаступу. Наступ був переведений з справді козацькою бравурою. Турецькі ряди захиталися. Козаки захопили артилерію й вірвалися в турецький табір. Турки боронилися, як могли й по кривавій боротьбі вибили козаків з табору, але втрати їх були величезні. На побоєвищі лягло безліч турецьких трупів. Один паша й багато турецької старшини опинилося в козацькому полоні. Султан, що був певний перемоги, бісівся.

По кількадемній передишці, турки пішли до нового наступу. Ін у допомогу наспіли татари, що відрізали польсько-козацькій армії зв'язок з Камянцем. Але перемогти козаків і витиснути їх з позиції, туркам не вдалося. Втративши цвіт армії в безуспішних наступках, вони запропонували переговори. Козаки були теж виснажені, полякам не усміхалася дальша кампанія й дня 8 жовтня прийшло під Хотиним до перемиря. Ситі добичі й слави верталися козаки зпід Хотина. Вирятувавши польську армію з смертельної небезпеки, козаки попробували використати свою позицію. Вони вислали до короля депутацію з домаганням затвердження козацьких вольностей і привілеїв, виплати „жолду“, що його ухвалив варшавський сойм і особливеї нагороди за хотинську перемогу.

Домагання козаків, що числилися з польською дразливістю в таких справах, були, в порівнянні з козацькою заслугою в хотинській „потребі“, більше, як скромні. Але король Жигмонт був переконаний, що козаки сповнивши свій „обов'язок“ можуть відійти з нічим. Він сказав козацькій депутації, що своє рішення перекаже спеціальною комісією, а тимчасом звелів комісії звести козацтво до стану з 1619 р. обмежуючи його скількість до 2—4 тисяч. Щож до справ переслідування православної церкви, то король заявив, що як дотепер „не було українській церкві кривди, так і далі не буде“...

Для Сагайдачного був Хотин останньою з перемог. Ранений в руку, він поїхав з побоєвища до Києва, хорував тут й помер 10 квітня 1622 р. Поховали гетьмана в брацькій церкві на Подолі. Над могилою греміли козацькі гармати й лунали похвальні оди „на жалісний погреб“ героя зпід Москви й Хотина, що їх склав ректор братської школи Касіян Сакович.

Характеристика Сагайдачного. Співучасник хотинської кампанії. Батько пізнішого польського короля — Яків Собеський, оцінив Сагайдачного словами:

„Цей Петро Конашевич, настільки піднявся над своїм простим походженням способом життя, своїм бистрим розумом, видатною зрі-

лістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений до найвизначніших людей в Польщі. Це була людина великого духа, що шукала небезпеки, легковажила життя, в бою була перша, при відвороті остання, жива й діяльна”.

Автор „Історії Русів” назвав Сагайдачного „виборним українським князем або гетьманом”. О. Єфименко бачила в ньому „доброго знавця військового мистецтва й розумного дипломата, але перш за все завжди — людину, що глибоко й цілком була перенята любовю до рідного краю”. М. Грушевський бачить у ньому „видатного політика, що свідомо йшов до свої мети — запевнення своїй нащадковій відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви, вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства”.

Оліфер Остапович Голуб. Наступником по Сагайдачному обрала козацька рада, зібрана дня 23. квітня 1622 р. на р. Русяві, Оліфера Остаповича Голуба. Він пробував продовжувати при мирну політику свого попередника й не дразнити польської влади, але про обмеження козаків до 2—3

тисяч, як цього вимагав уряд, він не хотів, тай не міг, думати. Ніяка теж сила не могла зупинити козаків від походів на море. За Голуба відбули козаки два великі походи на Анатолію й Царгород. В обох вони розбили турецьку флоту й наробили багато шкоди в околицях



Козацький полковник.
З малюнка І. Ріпкіна.

торговельних, турецьких міст. Та коли в 1623 р. на варшавському соймі вирішено рішучу демобілізацію козаків, Оліфер Голуб побачив себе примушеним скласти булаву.

Михайло Дорошенко. На місце Голуба обрано козацьким гетьманом одного з учасників хотинської кампанії Михайла Дорошенка, що мав у польських кругах марку „статочного“, поміркованого старшини. Він справді перевів формальну демобілізацію козацтва, тобто в межах легалізованої козащини затримав означену варшавським сойлом кількість, а решту перевів на Запоріжжя, куди не сягала влада ні соймових ухвал ні королівських комісарів. Позатим Дорошенко не цурався походів на Крим тоді, як запорожці не переставали тривожити Царгороду своїми морськими експедиціями.

Увійшовши в порозуміння з татарським ханом Шагін-Гіреєм, що хотів виломитися зпід залежності Туреччині, запоріжці улаштували в 1624 р. протитурецьку диверсію на морі. В моменті, коли турецька фльота оперувала біля Кафи, 30 козацьких чайок по 50 мушкетів на кожній, впало несподівано в Босфор, спалило найбагатші оселі по обох боках заливу (Буик-Дерес, Ені-Кій, Стенія) та з великою добычею вернули додому. Два тижні згодом з'явилося на Чорному морі 150 козацьких чайок. Вони пробилися крізь турецьку заставу на Дніпровому гирлі, спалили пристань Фарос і погулявши три дні по Босфорі, вернули без втрат. Заохочені двома успіхами під ряд, вибралися козаки ще тогож таки року в третій похід, доплили до Босфору й знову спустошили Ені-Кій. Дня 24 грудня 1624 р. заключили запоріжці союз з Шагін-Гіреєм, як держава з державою. З черги спробували комбінації з претендентом на турецький престіл, якимсь Яхією, що видавав себе за сина султана Магомета VII. Вони прийняли його на Січ, а потім, дорогою через Київ післи в Москву. Старалися прихилити до Яхії хана Шагін-Гірея, але їм це не вдалося. Крім цього запоріжці посілали послів до Москви й взагалі поводити себе свobodно, як суверенна республіка, не оглядаючись на претенсії польської влади. Вона теж пробує приборкати Запоріжжя. На домагання польської влади — припинити морські походи, запоріжці зараз таки випливають на море, й лускошать околиці Царгороду й Трапезунту. Тоді польський уряд підкупив татар і розірвавши їх союз з запоріжцями, вислав проти них коронного гетьман Конєцпольського.

Куруківська угода. Конєцпольський рушив проти козаків літом 1625 р. Звівши з ними цілу низку важких боїв, він всеж таки примусив їх піти на компроміс, відомий в історії під назвою „Куруківської угоди“ (від озера Курукова, що в його околиці заключено компроміс дня 5 листопада 1625 р.). На її підставі підвислено число реєстрових козаків до 6000. Решта козаків мала уступитися з панських маєтків, або помиритися з панщиною... Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й у друге перевів демобілізацію козаків. В реєстр попали т. зв. „статечні“, тобто льсяльні, заможніші козаки, поза реєстром опинилася козацька „голота“, що пішла протертим шляхом на Запоріжжя, де Дорошенко розмістив свою залозу з Іваном Кулагою на чолі. На загал Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до варшавського сойму старався їх поширити. Осінню 1626 р. він вславився розгромом великої татарської орди під Білою Церквою.

Колиж турки почали бушувати твердині на долішньому Дніпрі, Дорошенко не витримав. Відновивши союз з Шагін-Гіреєм, він рушив весною 1628 р. на Крим. Боротьба з турками під Бахчисараєм була нерівна. Згинув у ній Дорошенко та його попередник, на гетьманстві, Оліфер Голуб. Козаки пробивалися до Кафи й разом з татарськими союзниками обложили місто. Та тут зрадили козаків татари. Шагін-Гірей поєднався з своїм супірником Дженібек-Гіреєм й спільно вдарили на козаків. Це примусило козаків відступити від облоги й покинути кримську авантюру. Відворот козаків з Криму, був одним з найблисучіших маневрів козацької тактики й стратегії. Переслідуювані татарами козаки відступали з боєм, не кидаючи велитєнської добычі, що в ній були гармати, захоплені турками в поляків під Цецорою.

Наслідник Дорошенка Григорій Чорний, затверджений на гетьманстві польським урядом, мав перед собою нелегке завдання. Уряд старався приборкати козаків за всяку ціну; вимагав від козаків, щоб вони себе самі здемобілізували й обеззброївши, вернули в послушество старостам і панам; та це вже було неможливе. Запоріжжя залюднювалося все більше й більше. З початком 1629 р. мало бути там біля 40.000 „своєвільників“. Вони й не думали про поворот на „волости“, а хочаби жити, мусіли воювати. В 1629 р. відбувся один з більших козацьких походів на Крим. Приняло в ньому участь 23.000 козаків, але не було між ними добрих вождів. Чорний сидів з реєстровиками на волостях. Розбиті під Перекопом, козаки втратили багато вбитих, ранених і полонених. Вернувши з походу, вони збунтувалися проти Чорного й вибрали собі окремого ватажка Левка Івановича. В лоні козащини наступило розколення. Низовики дивилися вовком на реєстро-



Козаки під Хотиним.

вків, начальники обох груп ворогували поміж собою й лаяли себе в листах.

Оливи до вогню доливало особливо тяжке, в той час, положення православної церкви. В боротьбі з напором уряду, вона шукала підтримки в низозого козацтва. Делегати низового козацтва з'являються на православних синодах, козацтво вмішується в спори православних з уніятами, заєдно стаючи по стороні перших. Тому то, виступаючи проти реєстровиків, що їх вони вважали шляхотськими підлизнями, низівці вважали їх теж прихильниками унії і як таких їх поборювали.

Повстання Тараса Трясила. Коли в кінці 1629 р. закінчилася війна Польщі з Швецією, й на Україну вернуло багато „виписчиків“, що приймали участь у тій війні, ряди невдоволених зміцніли. Придав іще потуги коронний гетьман Конецпольський, що розквартирував своє незаплачене військо на Україні. Вороже відношення Конецпольського до козаків, зловживання й грабунок його голодного війська, та нерішуче становище Чорного, привело до зриву. Низовики рушили на „волости“, захопили Чорного й на Запоріжжю покарали його смертю за „уніятство“. Ворогування низівців з реєстрованими перемінилися в отверту, братовбивчу боротьбу. Реєстровики злякалися великої маси розяреного, нерестрового козацтва і піддалися в опіку польської армії, що стояла під Корсунем.

Низівці під проводом свого нового ватажка Тараса Федоровича Трясила вдарили на Корсунь. Корсунське міщанство й частина реєстровиків перейшла до низовиків. Решта, разом з польським військом, покинула Корсунь. Україна запалала огнями першого з великих козацьких повстань. Конецпольський, що в травні 1630 р. рушив проти повстанців, не мав щастя. Дня 8 червня він заключив з козаками перемир'я в Переяславі, що не свідчить зівсім про зломання козацької сили. Попередила це перемир'я слава з „Історії Русів“ і Шевченкової поеми „Тарасова ніч“, що мала закінчитися розгромом польського війська над р. Альтою. В перемир'ю побільшено козацький реєстр на 8000, а решті повстанців запевнено амністію. Для заспокоєння Конецпольського, замінено Тараса Трясила Тимошем Орендаренком і, як звичайно при польсько-козацьких перемир'ях, обіцяно не ходити походами на море, а навіть попалити чайки. Для повернення „виписчиків“ на волости обрано комісію з реєстровиків і повстанців. Умови перемир'я, що були вислідом компромісу, не вдовольнили жадної з сторін. Конецпольський назвав його „комедією“, а козаки, не думаючи демобілізуватися, зараз таки пішли походом на море й спустошили бережжя Кілії, Белгика й Варни. Переяславська умова залишилася свистком паперу, що його не респектувала ні одна з сторін. Про ягненебудь обмеження козацтва до окресленої кількості, не могло бути й мови. По старому залишилася горстка льояльних реєстрозиків, росло й могутніло низове нерестроване козацтво. Як і перше, вважало воно себе незалежною козацькою республікою й увиходило в переговори та зв'язки з посторонніми силами.

Так приміром, семигородський воєвода Бетлем Габор переговорював у 1629 р. з козаками, а вслід за ним шував зв'язку з козаками шведський король Густав-Адольф. Літом 1631 р. вибралися на Запоріжжя посли шведського короля; вони мали доручення намовити козаків — стати за кандидатурою Густава-Адольфа на польського короля, на

випадок смерті Жигмонта III. Крім цього вони мали звербувати відділ козаків для допомоги шведам у війні з Австрією. Та посли не мали щастя. Замість до низовиків, вони попали до реєстровиків, а ті видали їх у руки польського уряду.

Смерть Жигмонта III (в квітні 1632) й вибір його сина Володислава на польського короля, прийняли козаки, як облегчення. Причинилися до того не тільки симпатії бувшого королеви до козаків, але перш за все надії на війни, що їх він мусів звести для заспокоєння своїх претенсій до московської й шведської корони. Війна була живлом козащини й тільки на полі крові й слави могла вона чогось добитися. А козаки знали, що без їхньої допомоги не обійдуться. І не помилилися.

В 1633 р. почалася московська кампанія. Козаки, одні під проводом Єремії Вишневецького й Адама Кисіля, другі під рукою запорізького гетьмана Тимоша Орендаренка, пережили перемогу в бік Польщі. Вона, хоч і не здобула своєму королеві „шапки Мономаха“, всеж таки закріпила за собою (1634 р.) Смоленщину й Сіверщину, білорусько-українські землі, що від польсько-литовської унії оставали під Москвою.



»Тарасова ніч«.

З черги допомогли козаки Польщі розправитися з турками й татарами, що намагалися використати трудне становище Польщі на півночі. Здавалося, що для козащини нарізла доба живлого розвитку: відігравши таку визначну роль в польських війнах, піднявши повагу Польщі й поширивши її границі, вона мала право дечого ждати від неї і домогатися.

Кодак. Сталося інакше. Як тільки минула тривога, Польща вернула до своєї давньої, протикозацької політики. В 1635 р. рішив варшавський сойм приборкати козаків. Гетьман Конецпольський запропонував гольському урядові збудувати поблизу Дніпрових порогів твердиню, що не допускала б козацької фльоти до випадів на Чорне Море. Рік згодом виросла над Дніпром твердиня **Кодак**, що її збудував французький інженер Боплян і зараз таки обсадила польська залага. Польсько-шведська війна, що вибухла в тому ж році, привернула сили й увагу козаків до себе. Козацька фльота воює з успіхом на Балтійському морі й боронить воєнного авторитету Польщі. Але коли війна скінчилася, козаки зрозуміли, що збудований на їхньому Низу **Кодак**, це ніщо, як загроза для їхньої волності, вивоз для них. Козацький гетьман **Іван Сулима** не стерпів. Захопив **Кодак** сміливим наступом і знищив його до тла. **Сулима** був старий, випробуваний у війнах козацький ватажок. Він уже кількакратно гетьманував запоріжцям, ходив походами на турків і мав славу „характерника” — його не чіпалися ворожі кулі. Від римського папи **Павла** дістав він золоту медаль за триста бранців, що їх визволив з турецької неволі й післав папі. Алеж знищення **Кодака** було останнім з його лицарських подвигів. Припав він саме на кінець польсько-шведської кампанії. Коронний гетьман Конецпольський кинувся з військом на Україну й нахвалювався відомстити кровю таку образу Річипосполитої. Погрожуючи козакам шаблею, він не пожалів гроша, щоби здеморалізувати старшину реєстровиків. Найшлися між нею нікчемники, що, підступом схопили **Сулиму** й п'ятох його товаришів і відіслали в кайданах до Варшави. Тут вони й згинувши від катівського меча, а тіла їхні почвертовано й розвішано по рогах вулиць. Серед козаків запанувала депресія й різноголосиця. Статечні й льояльні реєстровики знову підняли голову; покорою й просьбами вимолювали в польської влади те, що інші, непримиримі думали добути тільки шаблею.

На чолі непримиримих станув гетьман „своєзильців”, **Павло Бут**, прозваний **Павлюком**. Зрзу він вмішався в міжусобицю кримського хана **Інаст-Гірея** з турецьким султаном і поки козаки воювали на Криму, на Україні могла спокійно урядувати королівська комісія з **Адамом Кисілем** на чолі.

Вона усталила козацький реєстр і записягла 7000 козаків на вірність Польщі. Поділено реєстровиків на сім полків — білоцерківський, канівський, черкавський, корсунський і чигиринський на правому боці Дніпра, та переяславський і миргородський на лівому. Старшина полків, сотень і десятків була виборна, а жили козаки з хліборобства, риболовлі й ловецтва. А хоч козацькі землі були розкинуті поміж приватними й державними маєтностями, реєстровики запевнили собі на них власне судівництво й самоуправу. Хоча в порівнанні з заслугами козаків для Польщі це було мало, але „статечні” реєстровці, вдоволялися й тим, що їх залишають в спокою та дають їм загосподаруватися. Алеж така дивна ідилія не тривала довго.

Повстання Павлюка. Весною 1637 р. вернув **Павлюк** з Криму на Запоріжжя й почав позстанчу агітацію серед реєстровиків. Грунт був податний. Королівська комісія заспокоїла тільки реєстрову старшину, отих „дуків-срібляників” народньої думи тоді, коли рядозе козацтво мгло безліч причин для невдоволення. В кінці літа з'являється **Павлюк**, зі своїми „своєзильцями” из України. Першим ділом захоплює ар-

тилерію реєстровиків у Корсуні й вивозить її на Запоріжжя. З черги підіймає реєстровиків на їхню старшину. Вони скидують з гетьманства Томиленка й обирають переяславського полковника Саву Кононенка. Рівночасно розіслав Павлюк своїх полковників Кирпа Скидана й Семена Бихівця на волости з універсалами, що закликали до постання на „зрадників, що їм пан Жолкевський обіди, вечері й бенкети справляє, а за те вони йому наших товаришів повидавали“... Агітація мала успіх. Обурення козаків охопилося в першу чергу на старшину. Вони арештували Кононенка з товаришами, відвезли із Січі і тут їх судили та покарали смертю. Так почалося повстання Павлюка, що тимчасом вернувся на Запоріжжя, мабуть чи не для переговорів з кримським ханом і донськими козаками, про допомогу. Повстання котилося українськими землями, мов лявіна. Хто з волостей приєднувався до запоріжців, а хто починав повстання на власну руку.



Реєстровий козак.

По селах та хуторах завелися погроми шляхти, тут і там громили жидів, що в них бачили селянських паяок та панських прислужників. На Лівобережжю похорачилося тоді мало не все селянство — „що хлоп то козак“, як з переляком доносили заскочені повстанням дідиці - землевласники. Хто знає, до чого було тоді дійшло, якби Павлюк був не забарився на Запоріжжю. Використав це пильний гетьман Микола Потоцький, що рушив з військом проти повстанців.



Запоріжський отаман.

Поки Павлюк вибрався з Запоріжжя, польське військо перейшло Черкашину. Повстанчий дух потух. Павлюк в полкових Скидан, стоючи в Корсуні, не поважився вступати в битву з Потоцьким й відступив під Мошни. Не виступали й лівобічні козаки, під проводом Кизими. Колиж Павлюк наспів нарешті, з запоріжцями під Мошни й закликав лівобічних пристати до нього, щоб „постояти за віру християнську й золоті вольности козацькі“, прийшло до рішучої битви.

Дня 6 грудня 1637 р. зустрілися війська Потоцького з повстанцями Павлюка поміж Мошнами й р. Росю, під с. Кумейками. Першими пішли в атаку козки. Вони вдарили на польський табір, але поляки, відбивши їх артилерійським огнем, перейшли в протинаступ.

Козаки витримали натиск, але трапилося нещастя. Від польських гарматніх стрілен запалився порох на козацьких возах і почав експлодувати. Це викликало замішання серед козаків і облегчило польське становище.

Павлюк не дав за виграну. Він доручив команду над військом під Кумейками полковникові Гуні й наказавши йому правильний відворот, сам, зі Скиданом й іншою старшиною, та частиною артилерії, прорвався на с. Боровицю. Тут він рішив дати полякам рішучу битву. Але тимчасом, поляки, використавши замішання в козацькому таборі, що повстало через експлозію пороху, кинули на табор кінноту. Живно кінноти було жакливе — біля 5000 козацьких трупів лягло на побоевищі. А хоч Гуня вицофався з недобитками в порядку й получився з Павлюком під Боровицею, черговий бій закінчився польською перемогою. Здесятковані, катастрофою під Кумейками, козаки попали в депресію й скапітулювали. Павлюк, Томиленко й кількох інших старшин попало в польський полон. Їх вивезли до Варшави й тут покарали смертю дарма, що Кисіль та інші польські старшини заручилися словом, що їм нічого злого не станеться. Скидан і Гуня з горсткою недобитків вицофалися на Запоріжжя. Перша боева спроба повстанців була програна. Ті, що залишилися на місці, підписали з поляками капітуляційну умову. Вони признали старшину, назначену їм поляками, присягнули вірність Польщі й пообіцяли не ходити походами на море й очевидно, не бунтуватися проти польської влади. Текст умови підписав м. і. військовий писар Богдан Хмельницький...

Настановивши гетьманом реєстровиків Іляша Караїмовича, Потоцький взявся тушити повстанчі іскри на українських волостях. Київщина, Переяславщина, Ніжинщина перейшли тоді страшне лихоліття шляхотської реакції. Запідозрених в повстанчих симпатіях селян, саджено на палі, голови й руки відрубувано, майно граблено й вибираю „стації“, що їх дотепер ніхто не затамив. До замирення це ніяк не причинилося. Навпаки, до старого вогию доливано тільки оливи; іскри повстання не потушено. Придавлена, вона не потухала в попелі згарищ, а ждала тільки слушного часу й нагоди. Реєстровики принишкли й пробували прикидатися льояльними, а селянство ждало тільки на гасло з Запоріжжя. Там козащина жила й розвивалася, та чим далі тим більше хвилювалася.

Гетьман Острянин. Павлюкові полковники Скидан та Кизима, перейшовши з недобитками на Запоріжжя, не кидали думки про повстання. Підтримував їх кошовий Гуня й не замикав доступу на Січ селянським масам, що тікали тепер з волостей, приборкуваних Потоцьким. Колиж на Запоріжжю з'явився реєстровий гетьман з руки Потоцького — Караїмович, не то, що не зміг приборкати Запоріжжя, але ще втратив велику частину реєстровиків, вони перейшли на бік низових „своєвільників“. З останками вірних урядові реєстровиків вернувся Караїмович з Низу, щоб сповістити свого наставника Потоцького, що Запоріжжя погрожує новим повстанчим зривом. Воно вже розісло по волостях своїх агітаторів і ждало, поки не стають сніги. З весною рушила крига. На чолі запоріжців ставав старий козацький полковник Яцко Острянин. Почав свій рейд з лівобічної України, де повстанчі ферменти були найсильніші. Даремне пробувало йому заступити дорогу польське військо з реєстровиками. Зручним маневром, він обминув польську силу під Кременчуком і перейшов над устя Голтви



Царгородський патріярх Еремія.

до гісла. Під містечком Голтвою станув табором і дожидав тут польського наступу. Положення табору на гарній позиції, поміж ярами й байраками та чисельна і завзята його залога, ворожили перемогу. З легкістю відбито перший польський наступ, а коли в польських рядах піднялося замішання, козаки оточили противника й розгромили. Світла перемога спокусила Острянина піти навздогін польським, відступаючим відділам на Лубни. Він сподівався получитися по дорозі з полками, що йшли до нього з Чернігівщини під Скиданом, з Київщини під Соломою, Путивельцем, Сокирявим та іншими старшинами. Та перечеислився. Під Лубнями станув сам, примушений Потоцьким до битви, програв її й мусів відступати на Слобідщину. Подібна доля зустріла його помічні війська, що йдучи нарізно й не можучи з ним поєднатися, були розгромлені польськими військами. Ще раз попробував Острянин щастя біля Сліпороду. Спіраючись на масах селянства, що неозброєне й незаправлене в боях, збіглося до нього з Роменщини, він вдарив на поляків, але безуспішно. Почав відворот, а коли, під Жовнином, програв ще одну битву, побачив, що все втрачено. З горсткою козаків перейшов московську границю й осів на Слобідщині. Над залишеними ним повстанчими масами обняв провід запорізьський кошовий Дмитро Гуня.

Гуня був старий козак і знаменитий стратег. Дуже скоро опанував він здеморалізовані маси й відбивши черговий польський наступ, відступив на старе Дніпрове річище й тут станув новим табором. Для укріплення табору використав не тільки природню оборонність місця, але й старі окопи, що в них давніше билися козаки з черкаським старостою. Табор Гуні зробився фортецею, що її можна було взяти хіба

голодом, але не силою. Признали це пізніше знавці фортечного будівництва противників.

Колиж Потоцький підступив під табор і попробував узяти його на наступами, дуже скоро переконався, що це неможливе. Не маючи часу для гаяння й сили на облогу, рішив увійти в переговори з козаками. Гуня не відкинув пропозиції, але застерігся, що коли й помириться з поляками, то не на умовах, що їх подихтовано під Кумейками. Сам він рахувався з можливістю підмоги й почувався безпечним в своїй фортеці, затягаз перегозори. Потоцький пробував приспішити перегозори — обстрілом з гармат, бльокадою, але даремне. Щойно, як Потоцький розгромив відділ полковника Філоненка, що віз обложеним харчі й відбив від нього обоз, в таборі Гуні запанувала депресія. Переговори пішли тепер скоршим ходом й закінчилися некорисним для козаків перемир'ям.

Козаччину знову обмежено, тепер до 6000, відібрано їм право вибирати старшин, та настановлено полковників поляків. Дозволено реєстровикам жити тільки у черхаському, корсунському й чигиринському старостві, а все, що опинилося поза реєстром, примушено повернутися в підданство...

Підписавши такі умови перемир'я, козаки пробували відборонитися від них „королівською ласкою“, але даремне. Козацькі депутати вернулися з Варшави впорожні й наприкінці 1638 р. почалася реорганізація реєстрового козацтва.

Замість гетьмана, опинився на чолі козацького війська королівський комісар, усі полковницькі становища зайняли польські шляхтичі, а козаки попали тільки на становища осаулів та сотників. Між ними чигиринським сотником став дотеперішній козацький писар Богдан Хмельницький. На завершення перемоги над козаками відбудовано Кодак. Відбудозуали його під охороною військ Конецпольського, що зараз таки обсадив його залогою. На Запоріжжю мали, проти татар, чергуватися два полки реєстровиків, що на спілку з залогою Кодака позинні були не допускати „своєвільників“ на Низ і перешкаджати їх походам на Крим і Чорне Море. Додатково розквартировано по волостях польське військо. На око здавалося, що козацтво приборкане раз на все. Викликало таке вражіння десять літ відносного мира й спокою, що запанували на Україні по зліквідованню позстання Острянина й Гуні. Та це тільки так здавалося — це був „спокій перед бурею“...



XXIII. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ XVI—XVII. СТ.

Впарі з тим, як на степовому півдні України росте й могутнє козащина, в старих, культурних центрах краю зароджується культурно-національний рух, що згодом, подавши руку козащині, призвів до відродження Української Держави.

Започатковують цей рух старі, магнатські роди України й Білорусі, переймають його українські міщани, а завершує козацтво й створена з нього аристократична верхівка Гетьманщини.

Тяжке було положення українського живла на землях, що ще до люблинської унії ввійшли в склад польської держави. Нашадки старих княжих і боярських родів, оскільки не були винищені фізично, позбавлені маєтностей і впливів, або розплилися в безправній народній масі, або спольщилися. Українське міщанство, коли придержувалося прадідівської віри, було відсунене магдебурьським правом на сирій кінець громадського життя. Не краща доля зустріла духовенство, а вже на самому дні життя опинилося закріпощене селянство. Здавалося, що на все українство того часу прийшла хвиля національно-політичної смерті й загибли.

В куди кращому положенню найшлися ті українські землі, що від розвалу Української Державности до 1569 р. входили у зв'язок з Литвою; тут довго іще не переводилася стара українська аристократія, що хоч і відсунута від участі в політичному житті держави, всеж таки не визбувалася своїх маєтностей й не випускала з рук посад і достоїнств місцевої адміністрації. Перед польською колонізацією й переходом маєтностей українських князів і бояр у руки польської шляхти, боронив її Литовський Статут, що в парі з тим стояв на сторожі української мови в урядуванні й української церкви, як керівного, культурного чинника тих земель. Тай безпосередно по злуці земель Українсько-Литовської Держави з Польщею, місцева аристократія не зразу втратила своє упривілейоване становище. Українські й білоруські вельможі стають воєводами, каштелянами, сенаторами, депутатами на сейми й трибунали; в такому характері вони доволі довго мають змогу обороняти перед чужинецьким заливом права української мови, церкви, устрою й взагалі культури. Але те, чого не змогла доконати політична перемога Польщі, доконало само життя. Східньо-українське панство, доволі скоро зрозуміло, що його культурно-національний консерватизм, виходить йому на шкоду. Томуто воно, ніби й ніким не примушуване, з власної волі, полягнеться. Починається від модної в ті часи латини в слові й письмі, від ноші й звичаїв, а кінчається на самій вірі й національності. Де далі, навіть ті вельможі, що скрізь і завжди маніфестуються, як українці, підчеркують свою приналежність і відданість „руській вірі“, в дійсності стають поляками під культурним і політичним оглядом. Їх найближші нащадки кидають врешті й цю одиноку ознаку національності — „руську віру“ й уже без решти винародовлюються.

Даремне писав український магнат Василь Загоровський своїм синам у заповіді (1577) „аби письма swojego руського й мовення руськими слови не забивали“. Без латини в науці, уряді й переписці, без польської мови в буденній практиці вже тоді трудно було українському панові пропатитися крізь життя. Тому теж забувалося те „письмо руське“,

що перемінилося на старосвітську церковчину й те „мовення руськими слови“, що залишилося мовою неосвічених, народніх мас. Не диво, що в таких умовах завмірала й українська літературна творчість. А хоч серед духовенства, головном вищій ерархії й тоді не бракувало талановитих і освічених людей, але заломилася в них творча енергія. Зустріч старої української культури й східної церкви з західно-європейською й католицькою позначилася глибокою, на щастя хвилевою, духовою депресією...

„Представники книжності, літературності, помітивши, як життя їх обминає, безнадійно опустили руки, навіть не стараючись приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу, до тих нових потреб і вимог життя; в почуттю своєї безсильності й непридатності для громадянства, вони замикалися в свої келії й церкви“. (М. Грушевський.)

Такий духовий занепад переживало українство до половини XVI ст. якраз в пору найбуйнішого розцвіту, „золотого віку“ польської літератури й культури взагалі. Польща, що до того часу не мала чим imponувати Україні й, як ми бачили, користала з її культурних скарбниць, а в ділянці образотворчості бачила в Україні недосяжний ідеал, тепер, під впливом гуманізму й реформації, переживає велитенський, духовий підйом. Упривілейовану дотепер латину займає тут жива народня мова. На літературному обрії з'являється характеристична для того часу постать Миколи Рея, письменника, що поширив межі літературних зацікавлень далеко поза догматичні диспути церковної ерархії й підняв високо понад рівень моральних напучувань. Вступлення на польський престіл короля Жигмонта Августа (1548) розпутує в Польщі нагальну боротьбу шляхти — проти магнатів-можновладців, проти короля, проти всевладного становища католицької церкви та ерархії. Протестантизм, кальвінізм, гуситизм, аріанство, ціла низка протикатолицьких течій, опановує уми польської шляхти до того, що легати римського престолу ламають руки над невідхильним провалом католицизму в Польщі.

Правда, з цього великого гамору в Польщі нічого пунного не вишло. Зросла полемічна література, поезія, повість, виробилася польська літературна мова, складними питаннями релігії й суспільно-громадського життя зацікавилися широкі маси, але разом з ослабленням королівської влади запанувала в Польщі анархія, а розбурхану стихію бунту проти зловживань католицької ерархії дуже скоро приборкали єзуїти.

Єзуїти, спроваджені до Польщі 1560-их рр. на рятунок загрожених позицій католицької ерархії, дуже скоро сталися пачами положення. Проповідю й школою завоювали вони уми польського громадянства. Залишивши шляхті вільну руку в експлуатації дочасних дібр, вони обняли всевладу в справах церкви й релігії. Польща, що за Жигмонта Августа вважала себе найбільш вільнодумною країною під сонцем, по приході єзуїтів сталася заборолом назадняцтва й безпримірної, релігійної нетерпимости. В умовах ідеальної гармонії польської шляхти з єзуїтами, в добу найвищого зросту культурно-політичної експанзії Польщі, прийшло до пропалатної „інкорпорації“ східно-українських земель. Здавалося, що для українства вибила остання година. А всеж таки... „власне в той рішачий момент, коли мала на віки рішитися доля України, коли національна смерть уже віяла своїм крилом над нею“, сталося нежданне чудо — відродження Нації.



Докончанимєслианнигау великодогра
 дбоуторковѣ. прїдѣржаѣ великаго коро
 лапольскаго кнѣзя и докончанимєсли
 аннигау краковѣ скарѣшканплатоць,
 рѣболъ, и скарѣшканплатоць,
 фалнь. и скарѣшканплатоць,
 кснїѣ. дї сѣть. дѣ вѣтъ дѣ сѣтъ. и лѣто.

Кінцівка найстаршого церковно-словянського друку (1491)
 з печатні Швайпольта Фіоля в Кракові.

Реформація на Україні. На загал вплив німецької реформації позначився на українському життю доволі слабо. Правда на західньо-українських землях вже в половині XVI ст. з'являються гуртки й громади „нововірів“, але вони, як вияв хвилевого настрою панів-землевласників, не мають змоги запустити коріння в місцевому ґрунті. Протестантизм, поза боротьбою за напругу устрою католицької церкви, мав іще свої суспільно-політичні завдання, що не находили пристосування до української, православної церкви. Українцям, що трималися своєї „руської віри“, не було по дорозі з протестантами. Вони раділи ослабленню наступаючого на них католицизму, але спасення бачили не в протестантизмі, а в піднесенню поваги, направленні устрою й матеріяльній та моральній підтримці „віри і нації руської“. Протестантизм і аріяństwo були впливом ділання польської культури, а ті з українців, як Чапличі, Гойські, Немиричі й і., що переходили на нього, давно вже й без того порвали звязки з рідною церквою. Не запустивши в нас коріння, всеж таки протестантизм не залишився без впливу на наше духове життя. Приклад широкої релігійної пропаганди в народній мові серед поляків, викликав подібний рух на Білорусі, а відтак на Україні.

Передвістники відродження. Передвістником цього руху був славний „доктор“ Франціск Скорина, полоцький міщанин, що покінчивши науки в краківському та падуанському університеті, видав у Празі в 1517 р. перекладену на народню мову „Псалтир“. З черги Скорина перенісся до Вільна, де в домі „найстаршого бурмістра“ Якова Бабича, заложив друкарню, що з неї вийшла ціла низка богослужбних та повчаючих книжок. Скорина задумав був перекласти на наподню

мову й видати цілу Біблію, але виконати пляну йому не довелося. У передмові до виданої частини Скорина запевняв, що „посполитий чоловік найде в ній не тільки все потрібне до спасення душі але й усі визволені науки“.

Під впливом друкованих книг Скорини повстають на просторі всієї Білорусі й України рукописні переклади поодиноких книг Біблії, Псалтирі й церковні требники, в яких перекладчики звертають особливу увагу на мову зближену до народньої й можливо доступний для ширшого загалу виклад. Та й самі Скоринині друки переписуються й поширюють у народі. Так прим. з 1569 р. збереглася рукописна копія кількох Скорининих книг, списана „худим чоловіком на імя Лукою, з неславного городу Тернополя“. До праць, що псзстали під впливом Скорини, але незалежно від його видань, належить і славне своєю роскішною орнаментикою Пересопницьке Євангеліє. Зладив його в 1556—1561 рр. син сянїцького протопопа Михайло Василевич, коштом княгині Заславської. Мова цього пам'ятника дуже близька до тогочасної народньої. Подібною мовою списана ціл' низка популярних „учительних євангелій“, розкинутих по всьому просторі тогочасної Білорусі й України. Діяльність Скорини та його наслідників випередила в своїй мові поході „в народ“ протестантський рух. Його впливи на білорусько-українську духовну культуру помічуються куди пізніше.

В лусі протестантів-кальвіністів працює на Білорусі Симеон Будний, що в 1562 р. випускає з ново-основаної печатні в Несвіжі книжку „Оправданнє грішного чоловіка перед Богом“, а вслід за нею славний „Катехісис для простих людей язика руського“. До тих двох друків обмежується спроба поширення на білорусько-українських землях протестантських ідей. Сучасником Будного був Василь Тяпинський, що задумав видати євангеліє в старословянському тексті й перекладі на народню мову, але мусів обмежитися до видання тільки двох перших євангелій і частини третього. Де жив, в якій друкарні друкував свої переклади Тяпинський, чи був білорусином, чи українцем, православним чи протестантом — невідомо. З передмови до частини видрукованого євангелія довідуємося тільки, що він належав до палких оборонців народньої мови в слові й письмі, які боліли над її занедбанням й закликали земляків-вельмож та духовних єрархів до праці над подвигненням з занепаду.

„Хтоб богобоязливий стримався, хтоб не заплакав — пише Тяпинський — дивлючися на таку кару божу — бачучи в таких великих княжат, таких значних панів, таких малих, невинних дітей, мужів з жонами, в таких славних і то найважніше — в таких, колись талановитім, ученім народі руськім, таке занедбання своєї славної мови — просто зневагу до неї, за котрою їх ясна, природжена мудрість відійшла від них, а на її місце зараз прийшла та оплакана невинність, що вже дехто соромиться й свого письма, особливо у божому слові. А що вже може бути жалісніше, що гірше, як не те, що ті, які між нами звуться духовними й учителями, найменше те письмо знають, найменше його розуміють, шкіль для його вивчення не закладають і поневолі, на сором, до книжок і шкіль польських та інших самі вдаються і дітей примушують“...

Представивши такий сумний стан української мови й культури, звертається Тяпинський до панів, щоби вони вплинули на владик, аби вони з маєтків, наданих їм предками, не витрачували приходів на одяги й роскоші життя, але повертали їх на школи й на науку слова божого

в рідній мові. Кінчаючи промову, Тяпинський просить Бога дати йому змогу „або згинути з батьківщиною, коли вона має до решти згинути, або, коли вона буде подвигнена, вибresti разом з нею з не-долі“...

Друкарство Заклик Тяпинського не пройшов без відгону. В 1569 р. появляється в друкарні вельмож Ходкевичів у Заблудові, на білорусько-українському пограниччю „Учительне Євангеліє“, зладжене й видруковане Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем, першопечатниками, що прогнані з Московщини, шукали захисту на українській землі. За євангелієм вийшли ще з заблудівської друкарні — Псалтир та Часослов, а хоч сам Ходкевич обіцяв у передмові до тих видань й надалі „не жалувати праці й кошту“, щоби дати „церквам і людям божим“ ще інші книжки, але на цьому й стануло. Ходкевич по-



Доктор Франціск Скорина.

старів і охота до культурного меценатства в нього відпала. Книгопечатник Мстиславець перейшов до Вільна, Федорович звернув свої кроки до Львова. А коли він даремне благав підтримки в „сильних міра цього“, владик і вельмож, найшлися „малі й неславні“ львівські міщани, що підтримали його й започаткували друкарство на Україні. В 1574 р. вийшов у Львові славний „Апослол“ Івана Федоровича, перша книжка, друкована на українській землі. Видання було коштовне, упередження до нового явища, що ним було друкарство, за сильне, тимто й підтримка львівського міщанства не оберегла Федоровича перед довгами й матеріальною руїною. Залишивши друкарський станок і частину накладу в заставі у жиців, Федорович подався до Острога на Волині й тут вступив на службу славного українського магната князя Константина Острожського. Дня 12 липня 1580 р. покінчено в Острозі велику друкарську імпрезу — друк повної Біблії. Праця над її переписанням і складом тривала повних три роки й не осталася без впливу на українську культуру. Їй, м. і. завдячує своє існування славний „острожський гурток“ українських письменників і богословів (Герасим Смотрицький, Христофор Бронський, Демян Наливайко, Клирик Острожський й і.) та неменче славна від нього острожська школа, називана деколи академією. Там то в Острозі, як писав сучасник „православє наше почало сяяти, мов сонце, будівничі церкви божої почали показуватися, книги друковані почали множитися“..

Князі Острожські, що виводили свій рід з династії Юриковичів, володіючи велитенськими маєтностями й користуючись повагою в уряді, від давен давніх використовували своє майно й суспільне становище на оборону рідної культури й національності. Патріархом православних вважався литовський гетьман князь Константин Острожський (помер 1530 р.) покровителем українського культурного життя був і його син, київський воєвода Василь-Константин. Він то в 70-их рр. XVI ст. організує в Острозі друкарню, школу й той „острожський гурток“, що

йому припала честь започаткувати організацію висшого шкільництва на Україні.

В острожській школі, званій теж „триязычним ліцеєм“, бо в ній вчили мов—слов'янської, грецької й латинської, а відтак граматики, реторики, діалектики, стислих наук — арифметики, геометрії, астрономії, а навіть музики, працювали не тільки місцеві вчені, але й греки (пізніший патріарх Лукаріс, протосінкел Нікифор і и.) люди з високою, західньо-європейською освітою. Сама школа була живим запереченням запевнень противників українства, буцімто на підложжі церковно-слов'янщини й східної традиції, немислима ніяка наука й взагалі освіта. З черги видання повної Біблії й багата полемічна література, створена членами острожського гуртка, були дальшими доказами живучості й розвоєвих можливостей старої, української культури.

Але острожському культурному осередкові не судився довгий вік. Сини князя Василя-Константина усі покатоличилися, а там і пополячили. Одинокий з поміж них Олександр, що не зрадив рідної церкви й нації, не пережив батька. Смерть князя Василя-Константина була разом смертю початого ним діла.

Великий вплив на культурно-релігійний підйом українства половини XVI в. мав двір московського вельможі-емігранта князя Андрія Курбського в Миляновичах на Ковельщині. Тікаючи від неласки царя Івана Грозного (1564 р.), Курбський, хоч і людина воєнна та авантурнича, як великий прихильник книжності й фанатичний оборонець православної церкви, промадив довкола себе письменників і богословів, що перекладали писання оґців церкви й усякими способами боролися прадідівський обряд від насильств і пониження. Курбський листувався не тільки з українською шляхтою й магнатами, але й виднішими міщанами, заєдно піддержуючи їх на дусі й підсилюючи їх привязання до прадідівської церкви й культури. Правда, як москвитин з походження і старообрядець з переконання, для якого тогочасна західньо-європейська культура була тільки „барбарією“, Курбський, як і гурток учених і богословів, що його окружав, не створив нових культурних цінностей, як і не намітив шляхів і засобів боротьби з надвигаючим католицизмом. Все його значіння для нашого життя обмежалося до зберігання старовини, зясауючись в строгому, культурно-релігійному консерватизмі. Подіюний культурний осередок створився на дворі князя Юрія Слуцького, нащадка київських князів Олельковичів. В другій половині XVI ст. була в Слуську друкарня й школа, але про слуцькі видання й діяльність слуцької школи ми мало що знаємо.

Меценатські спроби аристократії, отих Ходкевичів, Острожських, Слуцьких і Курбських, якнебудь підтримали упадаючу українську культуру, обмежені до доброї волі одиниць, не були тривкі самі по собі. Зі смертю меценатів приходив кінець і їхньому ділу. Гідних переємників не стало й українське громадянство, хоч і як раділо Заблудовом, Слуцьком, Миляновичами й Острогом, дуже скоро зрозуміло, що нема йому чого „надіятися на князів“, а самому братися за діло. Скромнішими засобами, меншими, але збірними силами, своїми міщанськими, „кожемяцькими“ руками розбудовувати те, що започаткували останні могікани родовой аристократії: справді, розпочате діло вже не гине. Підіймає його й веде аж до остаточної перемоги міщанство, зорганізоване в церковних брацтвах. Започатковує рух і довгий час несе його

на власних плечах українське міщанство Львова—славна „львівська Русь“.

„Львівська Русь“. Львів, як наймолодша, але й найбільш многонадійна зпоміж українських, княжих столиць, уже з перших років польського володіння в Галичині, стає оком у голові польської влади. Призначивши йому роль випадної бази свого напору на схід, Польща оточила його особливою опікою. Тут створено осідок галицького архиєпискупа, на львівському замку сидів „генеральний староста руських земель“, тутешньому купецтву облегчено можливість шкорого збагачення при допомозі т. зв. „права складу“, тобто монополію на торговельний транзит поміж сходом і заходом. Усі купці з заходу мусіли виставляти у Львові свій товар на продаж і щойно з непроданою рештою, могли їхати далі. Те саме обов'язувало купців зі сходу. Завдяки праву складу, Львів стався вже наприкінці XV ст. справжнім торговельним диктатором, зосередивши в собі торгівлю з далеким сходом, Кримом, Молдавією, а почасті й Московщиною. А хоч панамі міста були чужинці (в XIV—XV ст. німці, в XV—XVI ст. німці й поляки, від другої половини XVI ст. поляки), то загальний добробут не остався без впливу на українську громаду у Львові. Безпосередно по упадку Української Державності „львівська Русь“ пришикла й зійшла на задній плян. Але чим далі, тим вона висше підіймає голову, в там стає грізною конкуренткою для чужинецького можновладства. В 1529 р. уже нарікають львівські німці й поляки, що „Русь позаймала крамниці й місця християн римської віри“...

По правді, то в колишній княжій столиці найшлося мало місця для автотонії. У Львові, як каже В. Лозінський, було тоді „мало русинів, але багато Руси. Була вона тут завжди в якомусь дуже скорченому, але тим ціпкішому завязку; в худому, але заєдно спосібному до кільчення терні, подібному до зерен пшениці, находженої у споконвічних, єгипетських гробницях. Про неї оповідають, що кинута в землю, приймається й росте. Під румовищем давнього, самостійного існування, так скоро забутого самою Русю, що в її памяти окутувалося серпанком історичної легенди, наче під холодним попелом випаленого багаття, залишилася завжди жива іскра, що її леда сильніший подув міг потушити, але й роздути в полум'я“.

Під суспільним оглядом займала „львівська Русь“ XVI ст. третьорядне становище, в політичному житті була зівсім позбавлена голосу, в єрархії львівських „націй“, українці слідували щойно по вірменах, алеж... „коли поза вірменською вулицею не було вже нікого й нічого,



Заголовна сторінка «Біблії» доктора Франціска Скорини.

то поза „руською“ простирався цілий світ, сонний і несвідомий, але за-
сильюючий її усім тим, що прокинулося зі сну“. (В. Лозінський).

Вона то, по словам тогочасних літописців „установляла собі кон-
зулів і проконзулів, дивні присяги чинила, від послушництва владі від-
присягала, сама собі свої суди й кари установляла, тих що для чу-
жинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не до-
пускала й плювала на них“..

Та „львівська Русь“, прокинувшись зі сну, вміла себе взяти в руки,
вміла стати „одностайно во єдну волю, во єдну раду в той справі,
котора ся точить о вольности всего народа руського. А если би кото-
рий отступовати міл, такового в неаивисти совершенно, яко прокля-
того і декретами духовними, от віри і сполечности руської отдале-
ного, з каждым часом і на каждом містцу таким гнушатись, яко от-
ступником і квалтовником віри і всеї Руської Речи Посполитої“...

В львівських актах першої половини XVI ст. находимо ще свіжі
сліди того, як галицька провінція засильовала львівську Русь. Як то
все, що було в ній більш енергійного й підприємчивого тиснулося до
Львова, як то працею, ініціативою й справністю, добивалися багатства
й значіння усі ті українські пришельці з Дрогобича, Вишні, Пере-
мишля, Рогатина, Щирця, Бібрки, Городка та з цілої низки довколич-
них сіл і містечок.

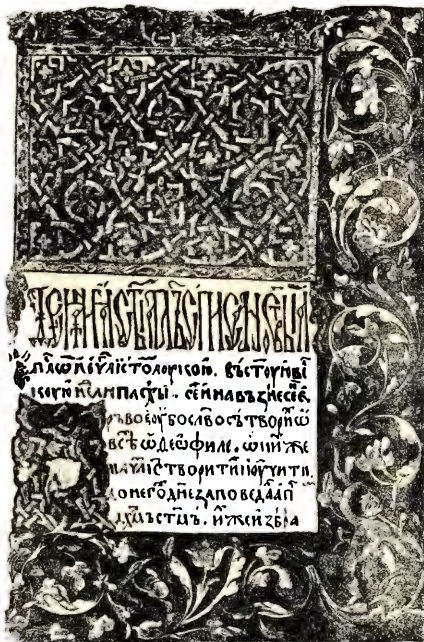
Тим людям не усміхалося вже ані краківське ані галицьке перед-
містя Львова, тісно їм було на „руській“ вулиці в сусідстві жидів-
ського гета (ни. Зарваниці) й вони чим далі тим численніше пропи-
хаються в ринок, „правим і лівим“ добираються до цехів та торговельно-
промислових підприємств та імпрез, дотепер доступних тільки като-
ликам.

Щойно скріплена свіжими силами з провінції місцева громада
українців, зважилася підняти боротьбу з упокорюючими обмеженнями,
накинутими православному обрядові й українській національності.

Брацтва. Організаційними комітками українського міщанства, що їм
було під силу не тільки снувати, але й виконувати сміливі пляни
й важкі завдання, були церковні брацтва. Міщанська верства, що втра-
тивши державну організацію й незалежність, опинилася по містах
серед чужинецького засилля і ніби відірвалася від рідної маси, приза-
буваючи на рідну мову й звичаї, всеж таки не кидалася рідної церк-
ви й гуртуючись довкола неї, доволі скоро попала на властивий шлях
культурно-національного, а там і політичного відродження.

Про одно з наймогутніших брацтв на Україні, Успенське у Львові,
говорить польський історик Лозінський: „дивна річ — львівські укр-
їнські міщани, що (в XVI—XVII ст.) здебільша говорили й писали по
польськи, одягалися по польськи, навіть в головній фортеці своєї окре-
мішности — Ставропігії — радили й списували протоколи по польськи,
на портретах і вотах, на домовинах і гробницях в підземеллях Успен-
ської церкви ставили польські, або латинські написи, ця назверх опо-
лячена Русь не переставала ані на хвилю бути собою й почувала
себе наче державою в державі“...

Брацька організація мала за собою глибоку історію й традицію.
Первочини її сягали ще в старі, поганські часи, коли то великі ро-
кові свята й похорони збирали довкола усячених місць споріднені
з собою (братні) роди на богослужби й ігрища. Звичай цих „кравових“
пирів перейшов відтак у християнські звичаї, набравши тільки інших



Зразок письма і орнаментики Загорівського Євангелія.

форм і глибшого змісту. Самі пири, сталися тільки назверхньою маніфестацією обєднання „братчиків во Христі“, що взяли на себе опіку над церквою, над власною освітою та фізичним і моральним здоров'ям. З церкви було близько до школи, зі школи до книжки й взагалі до книжного діла, а там уже до братських шпиталів, захистів і т. д.

Великий вплив на устрій і організацію наших церковних брацтв мали ремісничі цехи, що в них почало організуватися населення міст з хвилею поширення т. зв. магдебурського права. Подібно як у цехах так і по

братства почали обов'язувати строгі організаційні статuti, що окреслювали брацькі права й обов'язки. Але коли до цехів могли належати тільки кваліфіковані ремісники-католики даного міста, а вся цехова організація спіралася на професійній виключності й змагала до вдержання означеного числа тих, що могли користати з цехових привілеїв, то українські церковні братства, хоч і міщанські в своїй основі, радо приймали до себе й позаміщеву шляхту й духовенство, тобто гуртували у собі все, непозбавлене ще прав, українське громадянство.

Формально, статутіві справи і обов'язки братства зводилися до опіки над церквою, взаємної брацької допомоги та вдержання, так би сказати, товариського життя. Фактично, в таких братствах, як львівське, луцьке, а потім київське, ці права й обов'язки були куди ширші. Вони не обмежувалися до самого церковного будинку але до церкви, як установи, та як одинокого заборона української, національної окремішності. Так було, в першу чергу у Львові. Львівське Успенське братство, разом з братствами цілої низки передміських церков, не спочило, поки не досягло такого, якби здавалося, неможливого в ті часи подвигу, як відновлення галицького владичтва.

Відновлення галицького владичтва. В 20-тих рр. XVI ст. починає львівська Русь боротьбу за віднову православної єпархії. Опо-роження галицької митрополії й віддання її в опіку галицькому... старості, приняла та відроджена львівська Русь, як визов таксамо, як і засвоєння собі львівським архієпископом права завідувати справами західньо-української церкви. Львівські міщани, оті „шевці, кравці й ко-жемяки“, як їх згірдливо називали противники, прибравши собі до по-мочі останки, іще неополяченої української шляхти, добилися в решті рещт в 1539 р. відновлення галицького владичтва з осідком у Львові. Дорого, бо аж 450 волів хабаря коштував привілей на галицьке вла-дичтво, але він оплатився сторицею...

Першим львівським владикою став таки львівський міщанин-ку-пець Макарій Тучапський, один з тих пришельців з галиць-кої провінції, що доробившись на торгівлі волами, здобув собі ще й таку повагу, що промстила йому дорогу на владичий престіл.

Заохочені успіхом в справі відновлення владичтва, львівські „брат-чини“ почали улуперти й систематичну боротьбу за рівноправність з реш-тою міщанського живла в мурах міста. Боротьба була тяжка й за-тяжна, а при тогочасному укладі сил, тобто при безсильності коро-лівської влади й всесильності місцевих елементів, ворожих україн-ській еманципації, деколи здавалася безнадійною. Всеж таки і в тій боротьбі львівське міщанство добилося певних успіхів. Особливо палка боротьба завелася довкола зміни календаря. Коли католики прийняли новий т. зв. „григоріянський“ календар і пробували накинати його православним, вони прийняли це як замах на свою обрядову й націо-нальну окремішність й відстояли старий „юліянський“ календар, не жалуючи для того ані коштів, ані навіть жертв крові. Чисто прак-тичне календарське питання, в тогочасних умовах польсько-україн-ських, а краще кажучи католицько православних взаємин, набрало яс-кравой, політичної закраски. Українці не прийняли справленого кален-даря тільки тому, що його силувалися їм накинати їх політичні про-тивники. Остаточно мали рацію — за ціну непрактичності старого календаря й цілої низки втрат і невигод, випливаючих з його присто-

сування до життя, вони всеж таки відборонилися від загрозливого етапу нівеляції їх культурно-національної відрубності.

Багато енергії зужили лвівські братчики на поширення освіти й книжності. А хоч перша їх спроба з печатником Іваном Федоровим, обмежилася до видання „Апостола“ (1574 р.) а закінчилася банкрутством підприємства, братчики не кидали думки про друкарню. По смерті Івана Федорова, братчики, на спілку з лвівським владикою Гedeоном

TPA MMA=

ΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΤΕΘΕΙ-
ΣΑ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΓΡΑΜ.

ματιχῶν,

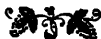
24.

ΣΠΟΥΔΑΙΩΝ.

οἱ ἐν τῷ τῆς λεοπόλεως

παῖδοι, βίω.

Грамматическая сложность — разнотипных
грамматических, спланированных
бывающих с целью.



Δράξασθε παιδείαν, μήποτε ὀργισθῇ
κύριος καὶ ἀπολείψῃ ἐξ ὁδοῦ δικαίας.

Прійміть наказаніє, дане когда прогнѣ
вѣдѣмъ гѣпогыбнетъ оупути прѣкѣнаго.

Словяно-грецька граматика, зложена »спудеями«
(учнями) львівської брацької школи 1591. р.

Балабаном, викупили його друкарню з жидівського заставу, поширили її й небаром пустили в рух.

Збудувавши коштом всенародніх збірок величаву церкву Успення у Львові, вони зараз такі подбали, щоби при ній, крім друкарні, заложити ще й школу. Поблагословив їх заміри в 1585 р. антиохійський патріарх Йоаким, а владика Гедеон Балабан видав заклики до всього світу православних, прийти львівському брацтву в допомогу. Та й самі братчики захоплені такими високими й загально-національними змаганнями переконалися, що реформу відродження слід починати від

себе. Для цього вони зреформували брацький статут, а традиційні брацькі пири, замінили на поважні зібрання, на своєрідні сойми „руської нації“, що на них вирішувалися всі біжучі справи віри, національності й культури.

Зреформований статут Успенського брацтва затвердив патріарх Йоаким, а вслід за ним царгор. патріарх Яремія, що ще й від себе доручив брацтву нагляд над духовенством і зверхність над іншими брацтвами у Львові й краю. Львівське Успенське брацтво дістало титул „ставропігіяльного“ тобто „хрестоносного“ й було вилучене зпід влади місцевих владик, а віддане в безпосередню опіку патріархові.

Таке виріжнення львівського брацтва, мало свої добрі й лихі сторони. На зразок львівського й під його зверхністю повстає на галицькій провінції й поза нею низка брацтв (прим. в Перемишлі, Берестю, Луцьку, Рогатині, Городку, Гогогорах, Сатанові й ін.). Скрізь засновуються при брацтвах школи, шпиталі й захисти для старців, скрізь теж кипить боротьба за права української церкви й національності. Але з другого боку право нагляду над духовенством й незалежність від місцевого владики, дана львівському брацтву, привели до тертя і непорозумінь з духовною єрархією, що очевидно, дуже некорисно відбивалося на ході загально-українських, культурних і політичних справ.

Оскільки видавничо-науковий рух при Успенському брацтві у Львові не міг дорівняти подібному рухові в Острозі а відтак у Києві, остільки високо піднялася львівська брацька школа.

В її учительському зборі були такі люди, місцеві й приїзжі, як архієпископ Арсеній, Стефан Кукіль та Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон Ставроцький, пізніший київський митрополит Іван Борещкий, та інші. Подібно як в Острозі, львівська школа належала до установ вищого, ліцеального типу, і як така доставляла вчителів для початкових і середніх шкіл галицької провінції.

Числючися з рівнем польських, головномж єзуїтських шкіл, львівські братчики пробували заводити в своїй школі різні іновачії на зразок чужинецьких шкіл, а перш за все уприступнювати виклад зрозумілою для початкущих, народньою мовою. Назагал це подобалося й імпонувало українському громадянству, але були в ньому й консервативні елементи, що в кожному новаторстві підозрівали загрозу для східної церкви й української національності.

Іван Вишеський. На чоло консервативних елементів висунувся найславніший український письменник і публіцист тих часів Іван з Вишні. Пробувши багато літ на Атосі й пройнявшись духом аскетизму, він старався поборювати всякі новости, що поневоли втискалися в українську культуру й картаючи „світське“ життя українського духовенства не спочував він і львівським братчикам, за їх нібито загрозливе для українського життя й старої культури новаторство. Та хоч як братчики поважали Івана Вишенського, хоч як подивляли його відданість справі, всежтаки не далися збити з раз обраної дороги. В славній „Пересторозі“ написаній Юрієм Рогатинцем, вони дали ясну й вичерпуючу відповідь на всі закиди того роду. На їх думку українська школа, бажаючи видержати конкуренцію з аналогічними установами єзуїтів, мусить наближуватися до їх рівня й не обмежуватися єдино до пережовування непридатної вже до життя, хоча й поважаної старовини.



Учні брацької колегії в Києві.

Церковна унія. Дарунок східних патріархів Йоакима й Єремії для львівського брацтва в формі їх зверхности над духовенством і незалежності від місцевої, духовної єрархії, був трагічний в своїх наслідках. Тертя й непорозуміння поміж брацтвом і духовенством з того призоду, спричинили серед єрархії рух в напрямі... унії з католицькою церквою. Українські владики, не бажаючи підлягати й рахуватися з „простими хлопцями, сидельниками й кожемяками“, як вони згїрдливо називали міщан, воліли піддатися під зверхність римського папи й увійти в звязок з добре зорганізованою католицькою церквою.

Почалося від боротьби брацтва з львівським владикою Гедеоном Балабаном. справа дійшла до патріярхату, а коли до Львова зіхав сам патріярх Єремія й, розібравши питання спору, станув по стороні брацтва, Гедеон Балабан рознерсувався до того, що викляв брацтво, а сам піддався під опіку львівського, латинського арцибіскупа...

Цього тільки ждала польська влада й католицька єрархія. Вона здавна продумувала над тим, якби то, коли вже не можна було заступити православної єрархії католицькою, то бодай підчинити її владі римського престолу й католицької єрархії. На фльорентійському соборі в 1439 р. зявився київський митрополит Ісидор, що разом з багатьома грецькими владиками прийняв унію, але ця унія не вийшла поза особу самого митрополита. Спроба перещепити її на ґрунт православної церкви не вдалася. Даремні теж були унійні змагання великого литовського князя Казимира Ягайловича, а по ньому князя Олександра. Не довела до нічого схильність до унії й такого всевладного українського магната, як князь Василь-Константин Острожський

Але тепер, коли православні єрархи почули себе особисто ображені й покривджені царгородським патріярхатом, витворилася атмосфера, пригожа для унії. Очевидно, тільки в верхах духовної єрархії, що рішила ділати потайки знаючи, що громадянство на унію не піде.

Нерозважний і упокорюючий українського єрарха крок Гедеона Балабана, був гаслом для цілої унійної акції. По кількох місяцях живої переписки і диспут, стануло при Балабані ще трьох інших українських владик — Терлецький з Луцька, Пелчинський з Турова й Зборівський з Холму. Вони списали постанову визнати римського папу своїм зверхником, але зобов'язалися тримати свою постанову в таємниці. Думали поставити громадянство перед доконаний факт у надії, що решту зробить вже за них польська влада й католицька єрархія. Сталося це в 1590 р. З черги приступив до змовників ще й київський митрополит Михайло Рагоза. Подібно, як Балабан, він був обурений на патріярха, що нібито кинув на нього клятву. По правді, обурення Рагози було неслухне. Грамота з клятвою була злосним фальсифікатом особистих ворогів митрополита і нічого спільного з патріярхом не мала.

На прикінці 1594 р. написали названі українські єрархи лист до короля й папи, що в ньому заявляють свою охоту піддатися під зверхність римського престолу та обіцяють наклонити до цього решту єрархів, духовенство й громадянство. Тількиж у своєму листі, вони висловлюють побажання, щоби унія з Римом не порушувала ані устрою ані обрядів східної церкви, та щоби владик зрівняти в правах з католицькими єпископами.

Король, діставши до рук таке письмо, дуже зрадів і заявив повну готовість піти назустріч побажанням „навернених“ єрархів. Наприкінці 1595 р. виїхали до Риму владика Терлецький та новий володимирський єпископ Іпатій Потій; 23 грудня тогож року, вони перед папою й собором кардиналів зложили присягу на вірність католицькій церкві, в імені своїм і всіх українських владик.

Таємниця, в якій унійно настроєні владики вели своє діло, не вдержалася довго. Громадянство доволі скоро довідалося про їхні заходи, але не бентежилось ними. Воно знало, що все одно, такий преважний акт, вимагає загального одобрення й перед собором владик і духовенства, він не може стати правосильним. Але король, лякаючись, що собор православних не одобрить акції владик, не погоджувався на його скликання дарма, що домагався його скликання такий впливовий магнат, як князь Василь-Костантин Острозький. І в цьому була помилка. Острозький, обурений на короля, видав універсал до громадянства, в якому п'ятує владик унійців зрадниками віри й народу, та закликає всіх до оборони православ'я.

Грамота, підписана таким авторитетом у справах культури й політики, як Острозький, зробила своє. Піднявся загальний ропіт, що злякав деяких владик-унійців. Перший покинув задумане діло сам його ініціатор Гедеон Балабан, його слідами пішов і перемиський владика Копистинський. А коли замішання в царгородському патріярхаті по смерті Єремії (1594) не подавало православним надії на поміч з цього боку, вони звернули свої погляди на — козаків. Вони то, як ми вже знаємо, погромили маєтності владик Терлецького на Волині й взагалі заявляли готовість кожної хвили озброєною рукою „захищати святу церкву православну“. Правда, саме в той тривожний час, козаки переживали важку скруту, по перемогах Жолкевського над ними, але

це не виключало їх допомоги православним у найближшій будучності. Покищо король уступив і на день 6 жовтня 1596 р. назначив собор духовенства й шляхти в Берестю.

Берестейський собор. Скликано собор не на те, щоби на ньому розважити питання прийняття унії, але щоб на ньому проголосити унію, як dokonаний факт. Такий недипломатичний підхід був черговою помилкою



Намогилик Ванк Лагодонського в Унесі.

прихильників і покровителів унії. Зіхалися до Берестя не тільки світські уніяти й духовні, але й православні єрархи, духовенство, магнати, шляхта та депутати міських громад і брацтв. На чолі православних станув князь Василь-Константин Острожський і одинокий його православний син Олександр. Але до спільних нарад не прийшло. Уніяти зібралися

в місцевій катедрі, православні у приватній господі. А хоч поміж обома партіями три дні кружляли листи й посередники, до згоди не прийшло. Розіхалися з Берестя з тим, з чим приїхали. Уніяцькі владики проголосили унію, а всіх її противників викляли. Те саме зробили православні у відношенні до уніятів. Одні й другі вислали до короля просьби допомогти їм у боротьбі з противниками. Очевидно, король як прихильник унії, знехтував голос православних і рішив підпомагати уніятів.

Почалася боротьба. Зразу словом і письмом. В повені полемічної літератури, що спливала бистрими потоками з обох сторін, траплялися речі гідні уваги. Такою була „Апокрізіс“ Філялета (Бронського) такими були повні палкого вогню й переконуючі силою вислову писання Івана з Вишні.

Але проти слова й письма православних стануло не тільки слово й письмо уніятів; за ними була влада, був король і католицька єрархія. А кого вони не могли переконати, того могли примусити до мовчанки силою. Почалося насильне відбирання владичих кафедр і церков від православних, почалися переслідування ворожих унії священників і мирян. А коли, по смерті Рагози (1599) став київським митрополитом Іпатій Потій, становище православних перейшло в нестерпну скруту. Питання унії й православля, перестало вже бути питанням богословської догматики. Навпаки, воно перемінилося в сутополітичну проблему й стало зародком непередбачених у наслідках ударів і конфліктів. Лави оборонців православля слабли щодо суспільної якості, але-могутніли щодо кількості. Покидали їх, вимираючи, або ополячуючись магнати, шляхта, але залишалося тверде в своїх переконаннях міщанство, козацтво й жмінка малоземельної шляхти.

„Справді, щирого поважання варті були ці шляхотські недобитки — пише Грушівський — що махнувши рукою на ласку королівську й усіх можних сього світу, боронили завзято, свої справи церковної, що в їх поняттях була національною справою, бо православна церква вважалася підставою цілого національного життя і здавалося, що з упадком православної церкви впаде до решти все національне життя“.

Відданість справі й подивугідна завзятість православних робила своє. В 1607 р. вони вимогли на уряді закон, що згідно з ним, на будуче всі духовні посади православних будуть віддаватися тільки православним. Але цей закон не увійшов у життя. Прихильний унії король Жигмонт далі роздавав православні катедри й парохії виключно уніятам. Доходило навіть до того, що коли король звелів перебрати Печерську Лавру від православного архимандрита Федора Тура, то він, маючи за собою київського воєводу князя Василя-Константина Острожського, спротивився королівському наказові й відборонив манастир від уніятів збройною рукою. Подібно оборонився й Жидичинський монастир на Волині. В Галичині було покищо пів бід. Тут на обох владцтвах — львівському й перемиському сиділи православні, алеж вони не були вічні й треба було думати про те, що станеться з галицькими єпархіями, по смерті православних владик.

А тимчасом верхи українського громадянства чим далі, тим більше рідли. Мелетій Смотрицький в своєму „Треносі“ (1610) або „Плачі східньої церкви“ даремне бідається над втратами через окатоличення магнатів і шляхти. Вірне своїй церкві й народности громадянство, не бачучи підпори ні допомоги, попадає в одчай, з якого рятує його — козаччина.

Коли Потій, розгромивши православних у Вильні, попробував зро-



Київський митрополит Петро Могила (1596–1647).

бити це саме в Києві, козацький гетьман Тискиневич післав йому острого, щоби не важився цього робити, бо він уже дав наказ козакам збройною рукою протиставитися його замірам. Під опікунчими крилами козаччини почалося в Києві нове культурно-національне життя. І тут, подібно, як у Львові, започатковує його міщанство. Воно залякане перемогою унії, старається задержати за православними бодай їх сильно обкороєний стан посідання.

Манастирі, церкви і школи. По смерті архимандрита Нікіфора Тура обрано на його місце Єлисея Плетенецького, що першим з печерських наставників припинив сите чернецьке життя й почав овертати великі манастирські доходи на культурно-національні потреби.

Він то закупив стрятинську друкарню Балабанів й около 1615 р. започаткував працю славної лаврської друкарні, довкола якої громадиться цілий гурт учених, письменників і богословів; при піддержці козацького гетьмана Сагайдачного, починають вони широко закроєну, культурну й організаційну роботу. Рівночасно з духовим підйомом у печерському манастирі повстає в Києві на Подолі брацтво, що йому

записала своє майно жінка мазирського маршала Стефана Лозки, Гальшка Гулевичівна. До брацтва, записалося не тільки все українське міщанство Києва, але й дооколична шляхта та козаки, з гетьманом Сагайдачним на чолі. Спираючись на таку силу як козацчина, київське громадянство могло спокійно віддатися праці над піднесенням рідної культури й церкви з хвилевого упадку.

На ґрунті, записанім Гулевичівною, будує брацтво великий Бого-явленський монастир а при ньому закладає школу, на зразок львівської. Колиж у Галичині померли православні владика — Балабан (1607) і Копистинський (1610), а на цілу Україну залишився тільки один одиникий православний владика — Тисаровський у Львові, київські громадяни переймали єрусалимського патріарха Теофана, підчас його повороту з Москви, й заставили його відновити їм українську, православну єрархію.

Прошення київської громади підтримав своєю повагою гетьман Сагайдачний й це переконало патріарха. Протягом осені й зими 1620 р. він висвятив православним митрополита й п'ятьох владик; зробив це в тайні перед польською владою й уніятського єрархію й тому потайки перебрався поза границі Польщі. На перемиського владика висвячено тоді ігумена київського, брацького монастиря Ісаю Копинського, вслід за тим настановлено київським митрополитом Йова Борецького, на полоцького владика посвячено Мелетія Смотрицького, на володимирського владика посвячено трехтеримівського ігумена Єзикіла Курцевича, на луцьке владичтво Ісаака Борисковича нарешті на холмське владичтво Паїсія Іполитовича. Українська православна єрархія, з митрополитом на чолі, була обновлена, алеж переведена потайки, революційним шляхом, не найшла апробати в уряді. Православні єрархи так і залишилися титулярними й не могли обняти своїх єпархій, залишилися в Києві, під охороною „христолубивого війська запорозького“. Формального затвердження обновленої, православної єрархії добилося українське громадянство куди пізніше, щойно по смерті творця й покровителя берестейської унії короля Жигмонта.

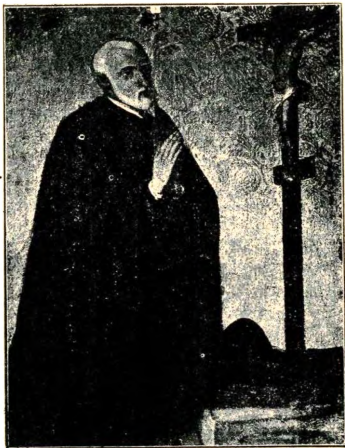
Розгром військ і смерть Жолкевського під Цецорою (1620), де забракло українських козаків, поставив Польщу в трудне положення. Українське громадянство бачучи, що Польща без козаків не обійдеться, рішило скористати з нагоди й вимогти на ній уступки в користь православної церкви.

Справу порушено на варшавському соймі 1621 р. Та даремне висиливав свою красномовність і аргументацію голова українських парламентаристів Лаврентій Древинський, що, малюючи безпримірні утиски православних, казав:

„Король жадатиме чи не більшої половини війська від українського народу, але як цей нарід заступатиме своїми грудьми державу, коли він не буде заспокоєний у своїх домаганнях? Як можемо заходитися коло спокою від сусідів, коли не маємо внутрішнього спокою в себе в дома?“

Король не поступився. Знав, що без козаків не обійдеться, але новопоставлених владик звелів арештувати, як тільки вони пробували обняти свої єпархії, а хто їм у цьому помагатиме, звелів карати на горло. Для позискання козаків дав тільки г. лословні обіцянки, що їх не думав дотримати й не дотримав. Козаки з Сагайдачним на чолі повірили королівському слову й під Хотиним спинали загрозливу турецьку навалу. Про польську „заплату“ козакам за хотинську кампанію ми вже говорили. Сагайдачний вмігся огірчений на польську

невдячність, а його наслідники й усе українське громадянство зрозуміло, що мирним шляхом нездобудуть від Польщі нічого. Українці пригадали собі „одновірну“ Московщину. Ігумен густинського монастиря біля Прилук, основаного Раїною Могиллянкою Вишневецькою (матір'ю ославленого Яреми), зорганізував акцію втягнення Москви в справу української православної церкви. Літом 1624 р. поїхав до Москви один з українських владик з пропозицією цареві — прийняти козацьке військо й всю Україну під свою протекцію... Москва, ослаблена недавною „смутою“, не мала відваги послухати українських пропозицій, але її апетити на Україну загострилися, шлях на північ протерто... Тимчасом козащина кривавилася в непосильних повстаннях проти Польщі, а громадянство терпіло й дожидало переміни умов свого незавидного життя. Остаточо діждалося. Принесла її смерть короля Жигмонта (1642).



Константин Корняк, видний член Успенського Брацтва у Львові, фундатор «корняківської» вежі при Успенській церкві.

На так зв. конвокаційному соймі, українські депутати — Древинський з Волині, Кропивницький з Поділля й Кисіль з Київщини, підтримувані представниками козащини, поставили рішуче домагання заспокоєння потреб православної церкви. Рівночасно козацький гетьман Кулага посунув з військом на Волинь. Але українські справи не мали успіху на конвокаційному соймі. Не маючи сміливості відмовити, поляки відложили їх до елекційного сойму, скликаного на осінь 1642 р. Тут, при особистій інтервенції королевича Володислава, що готовився до війни з Москвою й потребував козацької допомоги, прийшло до компромісу. Порішено створити дві митрополії — православну й уніятську, а владцтва розділити в той спосіб, що львівське, перемиське й луцьке припадобо православним, а володимирське, холмське й турівське малиб дістатися уніатам. Осібні королівські комісарі мали переводити розподіл церков та парохій. Рівночасно обіцяно видати закон про повну рівноправність православних по містах. Домагання козаків, щоб їм забезпечити право участі в виборі короля, нарівні з шляхтою.

відкинуто, так само, як не признано владик обраних і посвячених тому двадцять літ без відома й проти волі польського уряду.

Петро Могила. Хоч які були скромні й здебільша, формальні уступки польської влади в користь українського громадянства й православної церкви, українці мусіли задоволитися ним, хочби тільки тимчасово. Вони зразу взялися до вибору митрополита й встановлення православної єрархії.

Митрополитом обрано печерського архимандрита Петра Могилу. (1633 р.) В порівнанні з своїм невизнаним попередником Ісаєю Копинським, що як непохитний оборонець православ'я, був виразником орієнтації на Москву, Могила був більш здержливих, так би сказати, опортуністичних поглядів. Посвоячений й заприязнений з польськими паннами він уже як архимандрит, (від 1627 р.) співчував компромісовому полагожденню справи поміж православними й уніятами. Тому маючи симпатії на польському боці, він мусів щойно перебороти недовіря українського громадянства й підзорливість козаків. Заснована ним, при печерському монастирі школа з латинською, викладовою мовою, викликала вражіння небажаної конкуренції брацькій школі й до того ж дух у ній був для прихильників православ'я підозрілий. Остаточоно він мусів зрезигнувати з власної школи й злучити її з брацькою, але зате він зреформував її й підняв до рівня тогочасних, єзуїтських колегій. Цей крок як і велика праця та запорадливність на культурному полі, привернули йому симпатії громадянства та промостили шлях до митрополії. Сівши на митрополичому престолі, Могила задержав у своїх руках пребагати монастирі Печерський та Пустинно-Миколаївський, не випускаючи зпід свого впливу й Михайлівського монастиря, як теж залишився братчиком і керівником Богоявленського брацтва на Києво-Подолі.

Зєднавши в своїх руках усі установи православного Києва, він умів використати велитенські доходи з монастирських маєтностей і власну повагу на велику культурну працю. Опанувавши стихію анархії, що запанувала в православній церкві, направивши її устрій, він підняв високо рівень брацької колегії, зорганізував письменників і вчених та почав широко закроєну, видавничу діяльність.

Крім зреформованої, брацької школи в Києві, що її відтак названо „могилянською“, оснував ще Могила школи в Винниці (1634) та в Крем'янці (1636). В лаврській друкарні надрукував м. і. славний „Требник“, рід енциклопедії, що водноставинила церковну практику й обряди, „Антологіон“, та цілу низку проповідей і передмов до лаврських видань. Могилі приписують теж авторство, а бодай співпрацю в „Літописі“, одному з найвидатніших, полемічних творів того часу.

„В його особі — каже Грушівський — святкувало українське громадянство свою першу національну перемогу по стільки літах смутку, неволі й пониження“.

XXIV. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

З повстанням Богдана Хмельницького починається нова епоха сторії України — доба відродження української державності. Приспана цілими віками лихоліття ідея державної самостійності, пробудилася серед релігійної боротьби і козацьких повстань першої половини XVII ст. Але весь політичний і національний рух, що тоді так широко розвинувся, був тільки приготуванням до того, що мало прийти пізніше, це були немов вступні маневри перед великою військовою кампанією. Народні сили поволі збиралися й організувалися до спільного діла, серед труднощів і перешкод пробивалися уперед. Але аж у Хмельниччині виявилася у повнім виді могутність маси, її елементарна сила, організаційні здібності, культура й громадська зрілість. Серед великого народного зриву виявилось, що таке український нарід і що він може досягнути. Україна, що довгі часи була невідомою, забутою закутиною на краю світа, знову стала центром уваги цілої Європи, добула собі значіння і пошану, вернувши між інші народи і держави як повноправний громадянин. З печаттю Хмельниччини український нарід пішов у дальшу свою історію.

Причини Хмельниччини. Цей великий народній рух був вислідом різnorodних причин, яких жоріння сягало у далеке минуле. Народня маса найбільше відчувала соціальне поневолення. На західній Україні панська влада осягнула вже верх своєї сили так, що селянинові не залишилися ніякі людські права. На сході, у Придніпрянщині, селянин мав ще деяку свободу, але пани намагаються відібрати йому ці останки волі. Нарід боронився, але доля його ставала все більше важка. Це признавали самі поляки. Польський історик Коховський пише: „Що з українським народом поступали без деякої несправедливости, не можу заперечити. Все залежало від суворости або мягкой вдачі старост і панів тамошніх та від вдачі самого народу — покірного супроти влади чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинности, які здавна відбувалися і зносилися. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові податки — шкіру за право ловити звіря, небувалі податки від риболовлі, коли збільшено панщину, всякі вини, кари і інші такі речі, — на них селяни нарікали і жалувалися як на незносні тягарі, тим більше, чим сильніше наставляли збірщики та немилосерно виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирливість жидів, що з кривдою людности вишукували різні доходи, або брали на себе горівчану аренду“... Другий польський історик Грондський зображує справу так: „Нарід український тим способом утіснявся: синів змушували пани до всяких служб, а від батьків звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькові одного, щоби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету, звану „дудком“; жиди цей податок збирали і виплачували. Крім того, коли родилася дитина, особливо хлопець, — не дозволяли хрестити, поки такоїж монети не заплатять. Також коли дівчина віддавалася заміж, не можна було побратися, не заплативши наперед того дудка панові. І це на перший погляд здавалося легке, але потім через жидівську хитрість виросло у важкий тягар. Також інші селянські повинности зростали

з дня на день, по більшій частині тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними собі присвоювали". Навіть сам жидівський письменник Натан Ганювер признає, що селяни були дуже обтяжені: „Решта бідного українського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а ці обложили його тяжкою працею, дома і на полі. Шляхта накладала на нього великі тягарі, а декотрі шляхтичі страшними способами силували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід із усіх найбільшійший — жидівський — теж панував над ним!" Французький інженер Боплян, будівничий Кодак, писав просто: „Шляхта живе як у раю, а селяни як у чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти у неволю лихому панові, — їх становище гірше від галерних невольників"...

Положення міщан було краще як селян, бо міста мали яку-такую самоуправу; але пани, у погоні за зиском, почали вимагати і від міщан чимраз більших данин і повинностей. Ненаситність магнатів дала відчуватися навіть дрібній шляхті; малий шляхтич-хлібороб мусів у всьому йти за паном, а як відважився спротивитися, вельможі міг знайти тисячу способів, щоби його знищити, відібрати йому майно і самого прогнати з батьківщини. Над усіма тяжіла рука могутніх „короленят“.

Неменше як соціальна справа було напружене релігійне питання. Хоч у 1632 р. доведено до релігійного компромісу, то далеко ще було до того, щоби настала повна релігійна толеранція. З тодішніх відносин могли бути вдоволені верхи православної єрархії, яким забезпечено духовні уряди і маєтності і які до влади ставилися лояльно і послушно. Поміркуваний курс увів уже Петро Могила, а його наступник Сильвестер Косів (1648—1657) у політиці лояльності йшов так далеко, що зривав цілком зносини з революційною козацьчиною, не вважаючи на те, що саме козацтво православна єрархія вдячувала своє оновлення... Але нижче духовенство, особливо дуже чисельне чернецтво, стояло близько народу, прихильно дивилося на козацькі рухи і релігійним „заспокоєнням" цілком не було захоплене. А це заспокоєння йшло дуже поволі і серед різних перепон. Хоч і центральна влада наказувала мир, нижча адміністрація відносилася до наказів неохотно і, де могла, дошкулювала православним. Релігійна боротьба не вгавала, особливо у західних землях. Сокаль, Белз, Красностав, Грубешів, Ковель, Бересть, Люблин, Більськ, Кобрин, все були ареною взаємних нападів уніятів і православних, а у Перемищині боротьба перенеслася і на села. Заїзди, напади, відбирання церков, повторялися з року на рік. Відгомони цього йшли по цілій Україні, ворухили уми, викликали фермент невдоволення.

Та найбільше невдоволення було між козаками.

Почини повстання. Польська влада на Україні дуже суворо пильнувала постанов ординації 1638 р. і щоби забезпечитися перед новими козацькими рухами, перевела низку гострих мілітарних заряджень. Відбудовано твердиню Кодак, що мала перепинити перехід козаків з волости на Низ. Запоріжжя очищено від повстанчих елементів. На Січі осаджено залозу з реєстрових козаків під командуванням польських офіцерів. Реєстрових козаків уведено у строгу дисципліну. На опорожнені місця до реєстру приймалися тільки люди певні і віддані Польщі. Козацькі вольності обмежувалися чимраз більше. Місцеві уряди не шанували козацького присуду і намагалися підчинити козаків під свою



Портрет Богдана Хмельницького, після ритовини Гондіуса.

владу, силували їх до всяких робіт і данин. Козаки ніде не могли добитися справедливості. Комісар запорожського війська Шемберг, що з уряду мав доглядати козаків, пригнітав їх таксамо, як інші урядовці. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський був здавна ворогом козаччини і старався знищити її в самому корені; гетьманський син Олександр Конецпольський вславився як найбільший гиобитель козаків. Протягом сімох років реєстрові козаки жили у великому ярмі нової ординації.

Аж в 1646 році прийшли для козаччини деякі полєкші. Король Володислав IV, в останні роки свого панування, став гарячим приклонником християнської ліги проти турків. Під впливом папи і за намовами Венеції він рішився підняти великий похід на Туреччину двома дорогами, через наддунайські краї і Чорним Морем. До цього походу він задумав ужити і козацькі сили. На королівське візвання в квітні 1646 р. до Варшави приїхали відпоручники реєстрових козаків, військові осавули Іван Барабаш та Ілаш Караїмович, а з низової старшини Максим Несторенко і Богдан Хмельницький. Король прийняв їх на приватній аудієнції, втаємничив у справу війни з Туреччиною, дав дозвільнення збирати військо і обіцяв повернути давні вольности. Як послі

вернулися з Варшави, серед козаків почалися оживлені приготування до війни, — козаччина мала надію добути собі наново давнє становище.

Але пляни короля були побудовані на слабих основах, — чужі держави не дали відповідних підмог, польський сойм рішуче відкинув проєкт війни з Туреччиною. На домагання шляхти треба було стримати також козацькі воєнні заходи. Місцеві уряди використали цю зміну, щоби наново почати утиски козаків. Запорізьське військо віднеслося з своїми жалями до Володислава, але король був безсильний супроти шляхти. „Шаблями добувайте ваших вольностей“, таку раду короля переказувала козацька традиція.

Козаки заведені у своїх надіях на поправу долі, розярені шляхетським гнетом, кинулися до нового повстання. Осередком організації стали реєстрові полки, що найбільше відчували на собі чужу владу. Від них повстанчі кличі перейшли до козаків, що були виписані з реєстру, — і до всього народу. Зброї поширено так багато, що князь Ярема Вишневецький у своїх підданих на Лівобережжі відібрав кількадесять тисяч рушниць. Приєдналися до руху також деякі частини польського війська, в яких служили українці, нпр. драгони, що були „з роду українці, з віри греки, з убрання німці“. Для агітації послужила легенда про це, що король прийде з підмогою козакам проти шляхти і що він своїми листами заохочує їх до повстання. Під кінець 1647 р. приготування були покінчені; 500 довірених від усіх полків виїхало потайки на Запоріжжя, — на їх чолі Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький. Богдан Зеновій Хмельницький походив з дрібного шляхетського роду, гербу Абданк. Його батько, Михайло, був дворянином у Жолкевських і Даниловичів, жив зразу в Жовкві й Олеську, потім переселився у Придніпрянщину, заложив на краю степів містечко Чигирин і був там підстаростою. 1620 р. ходив проти турків під Цецору на чолі відділу охотників і там поляг лицарською смертю. Богдан уродився біля 1595 р., учився в якійсь українській шлолі і потім у єзуїтських колегіях у Львові і Ярославі та добув собі середню шляхотську освіту. Як двацятилітній парубок був теж у бою під Цецорою і попав там у татарський полон. У неволі перебував два роки, в околицях Константинополя. Козаки викупили його і він пристав до запорізького війська. Тримався з реєстровими козаками і у повстаннях не брав участі: волів спокійне життя; оженився, подарив і побільшував батьківський хутір Суботів під Чигирином. 1638 р. був козацьким писарем і при тодішній ординації дістав уряд чигиринського сотника. 1646 р. їздив до Варшави для переговорів з королем.

Майже до старости, „до сивих літ“, як сам казав, Хмельницький був незамітною людиною, нічим не визначався, нічим не звертав на себе уваги. Великі цінності, заховані у глибині його душі, може й ніколи не проявилисяб назверх, може бувби покінчив життя як мало-відомий чигиринський сотник. Аж особисті кривди, яких він дізнав, так сильно потрясли тим чоловіком, що нараз з спокійного господаря і льоального реєстрового козака став проводирем збунтованих мас, славним полководцем, великим організатором та творцем нової Української Держави.

Справа Хмельницького була така сама, як багато інших козаків. Чигиринський підстароста Чаплінський, протегований Конецпольського,



Народня картина XVII. ст., що на ній представлено Богдана Хмельницького й підвладну йому Україну. Під ногами гетьмана карта України, поділеної на полки, означені тут булавами.

почав дошкулювати Богданові; забрав йому воли, забрав улюбленого коня, яким він їздив у дикі поля, побив малого сина, так що той умер; потім оклеветав його перед владою, що він безправно держить хутір, дістав дозвіл відібрати Богданові грунти, уладив збройний напад на його дім, забрав збіжжя і всяке добро. Хмельницький шукав справедливості у суді, в соймі, навіть у короля, але нічого не міг добути. Тоді зійшовся з іншими покривдженими козаками і спільно став готувати повстання. Молодий Конецпольський дізнався про ці пляни і наказав Хмельницького ув'язнити. За порукою полковника Кричевського його звільнено; але Хмельницький не чекав, що далше буде, а з іншими змовниками виїхав на Запоріжжя.

Союз з Кримом. На Низу, по Дніпрових островах і в захисних місцях у степу проживало багато козаків — виписників, що воліли небезпечне життя на безлюдді, як панську владу. Хмельницький почав їх збирати і при їх допомозі добув Січ, на Микитинім Розі, де стояла залога з реєстрових козаків. Добуття Січі мало велике значіння, бо Січ здавна уважалася серцем і столицею Запоріжжя: тут стояла козацька гармата, тут був військовий скарб, тут переховувалися військові клейноти. Хмельницький, якого обрано тут гетьманом, міг рахувати на признання серед всього козацтва. Стали до нього напливати все більші відділи охотників, всякі „пластуни, луковники, лисичники”.

Хмельницький рівночасно вів переговори з татарами. Козацькі сили, зібрані на Запоріжжі, були за малі до війни з поляками, потрібна була чужа поміч. Козаки вже ранше (1645—1647) порозумівалися з Кримом, хотіли запевнити собі неутрачальність татар на випадок війни. Тепер справа пішла далше. У посольстві до хана поїхав козак Книш і з ним старший син Хмельницького, Тиміш. В Бахчисарай зустріли послів прихильно; посередником був, як казали, один татарський мурза, котрому Хмельницький відіслав сина, захопленого у полон. Татари були розізлені на поляків, що не діставали на час умовленого гарачу, та що поляки нападали на їх оселі й забирали худобу. Хан Іслам Гірей дав дозвіл одному з мурзів Тугай-бесві іти на підмогу козакам. Ця поміч була для Хмельницького дуже цінна. Козацьке військо мало добрих піхотинців, але нестало йому кінноти, що швидкими рухами моглаб заскочити ворога, — легка татарська їзда якраз добре надавалася до цього. Притім повстанці мали забезпечену південну границю від несподіваного набігу татар. Обі сторони записягли союз, а татари дали притім обітницю, що не будуть брати у полон українського населення.

Жовті Води. Вчасною весною 1648 р. почалася війна. Польський коронний гетьман Микола Потоцький мав плян кинути значне військо на Запоріжжя, щоби не дати повстанцям перейти на „волю” і тут побільшити свої сили. Один відділ під проводом зненавидженого козацького комісара Шемберка і молодого Степана Потоцького вислано суходолом здовж Дніпра у степи. Реєстрові козаки, під командою осавулів Ілаша Караїмовича і Барабаша, поплили човнами Дніпром. Обі частини мали зустрітись біля Кодака і звідтам разом ударити на повстанців. Але Хмельницький випередив ці пляни. Він рушив з Запоріжжя швидким походом, не дав обом відділам злучитись й окружив військо Шемберка над річкою Жовті Води. Не почав відразу наступу, а наперед порозумівся з реєстровими козаками, що плили Дніпром. Біля Кам'яного Затону серед реєстровців счинився розрух; вони убили Ілаша і Барабаша й під проводом Джелалія пішли на стрічу Хмельницькому.

Тепер повстанці з усіх сторін ударили на поляків. Шемберк пробував відступати під заслоною табору, але на урочищі Княжії Байраки 16 травня 1648 року запоріжці разом з татарами розірвали табор і почали громити польське військо. Польські полководці попали у полон. Шемберка, за його жорстокість, козаки убили на місці, Степан Потоцький умер від ран.

Корсунь. Микола Потоцький разом з польним гетьманом Калиновським пішли на поміч обложеному війську, але на вістку про бунт ре-



Богдан Хмельницький після сучасної ритовини В. Масютіна.

єстрового війська і безвихідне положення Шемберка рішили уступати на північ, у безпечне місце. Хмельницький дізнався про польський відворот і вів попереду поляків козацьку і татарську кінноту. Недалеко Корсуня під Гороховою Дібровою козаки зрobili засідку. У болотистому ярі, між двома горами, перекопали дорогу, насипали з боків шанці і чекали поляків. Дня 26 травня 1648 р. прийшло до бою. Як тільки польський табор увійшов у яр, козаки почали стріляти з переду і з боків, а з заду ударили татари. Польське військо у тісному місці не могло рушитися ні в одну ні в другу сторону. Прийшло до страшного погрому. Багато поляків лягло на місці, багато пішло

у полон. Козацькими бранцями стали також оба гетьмани Потоцький і Калиновський; їх віддано татарам.

Тріумф козацький був незвичайний. Перемога була така велика, як дотепер ніколи у козацькій історії. Богдан Хмельницький з своїми військами пішов далі на північ аж до Білої Церкви, де кінчилася давня козацька займанщина. Нарід витав переможців з хоругвами, з хлібом і сіллю. Тут козацький гетьман відправив свято перемоги, при участі військової музики, гарматних вистрілів і радости війська.



Бій під Жовтими Водами.

Переговори. Козаки підняли постання з одною означеною метою, добути назад старі козацькі вольности. Інших, ширших змагань вони не мали. Не думали про це, щоби викликати соціальний переворот, знищити шляхту, увільнити селян від підданства, або щонебудь інше. Ще менше думали про національне повстання й утворення самостійної держави. Вони уявляли собі, що козацщина може жити вільно у Польщі, як тільки король матиме більшу владу, — вони вірили, що король має найкращі наміри, а все лихо походить тільки від магнатів, „короленят“. Світлі перемоги на Жовтих Водах і Корсуні не змінили цих поглядів. Богдан Хмельницький і його однодумці почували, що зробили більше, як задумали, але уважали, що якраз тепер пора до переговорів, бо сили магнатів розбиті, — тепер можна вільно говорити з королем. Хмельницький рішив зараз зпід Білої Церкви вислати посольство до короля. Як посередник прийшов йому у поміч брацлавський воєвода, Адам Кисіль. Був це православний шляхтич, дуже прив'язаний до православної церкви, гарячий оборонець її прав; він чванився своїм українським родом тим, що ніби його предок боронив Ки-



Карта України в добу Хмельниччини.

єва від наїзду Болеслава Хороброго, — але сам не уявляв собі інакше України, як тільки у злуці з Польщею. Перед поляками він заступався відважно за права свого народу, але знову серед українців голосив безупинно потребу державно-польського патріотизму. За його радою Хмельницький поставив дуже помірковані домагання: він жадав, щоби побільшено козацький реєстр до 12000 та виплачено військову плату, що залягала 5 років; разом з тим просив, щоби не порушувано прав православної віри у Польщі й Литві та привернено православним кілька забраних церков.

Повстання черні. Але поміркована козацька політика не мала ніяких видлядів на успіхи. В тім самім часі, коли Хмельницький приготував посольство до Варшави, умер король Володислав IV. Була це подія, що помішала всі козацькі пляни. Козаки були певні, що король їм співчуває, що розуміє причини, які загнали їх до повстання, що погодиться з тим, що сталося, і простить запорізьському війську його „поневольну вину“. А тут на місце цього поміркованого, розумного володаря приходили до влади недоступні магнати і юрба шляхти, що кипіла ненавистю до козаків, — тяжко було думати про мир.

З другого боку мировим переговорам перешкодило всенародне повстання. Від самого початку агітація за повстанням ішла не тільки

серед козаків, але й між „посполитими людьми“, панщизняними селянами і дрібним міщанством, між яким було багато випищиків. Це були природні союзники козацтва. Але Хмельницький і його однодумці не сподівалися, що на їх зазив повстануть такі величезні маси народу та що повстання, мов огонь, піде по цілій Україні. „І так народ посполитий на Україні, почувши про знищення військ коронних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки, не тільки ті, що козаками бували, але хто й ніколи козацтва не знав“, оповідає про це наш літописець Самовидець. „І на той час туга велика людям значним всякого стану була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів; що хочби який чоловік значний не хотів приступати до козацького війська, то мусів, тоби мусіти позбутися того посміховиська і нестерпних бід...“

Розбурхана народня маса почала боротьбу на свій спосіб, під своїми кличами і для своїх цілей. Селяни і міщани не хотіли миритися зі шляхтою: вони якраз у знищенні шляхти бачили кінець свого поневолення. Ненависть до панів, що зростала цілими десятиліттями, тепер вибухла у найгострішій формі, „Денебудь знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й урядовці міські, — усіх забивали, не щадячи ні жінок ні дітей їх, маєтності грабували, костели палили, обвалювали, ксьондзів забивали, двори і замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не зіставляючи жадного цілого. Рідко хто у тій крові, на той час, рук своїх не мачав і тої грабежі не чинив“, пише Самовидець.

З поміж народу, „черні“, виринуло багато талановитих ватажків. На Сіверщині визначався дрібний шляхтич Петро Головацький; повстанці здобули тут Чернігів, Стародуб, Гомель і інші менші города й уладили страшну різню жидів. В Уманщині проводирем був Ганжа, у Брацлавщині Трифон з Бершаді. Тут, на Правобережжі, у руки повстанців дісталися всі визначні замки, як Немирів, Тульчин, Винниця, Брацлав, Полонне; шляхта майже вся вивтікала, жидів багато вирізаю, повстанці захопили масу зброї і всякої добичі.

Найславніше ім'я добув собі полковник Максим Кривоніс. Про походження його були різні чутки; одні уважали його міщанином з Могилева, інші з Острога, ще інші називають Кривоноса чужинцем, шкотом, що на Україну прийшов як вояк. Це був чоловік незвичайно відважний і завзятий, а з особливою ненавистю відносився до князя Яреми Вишневецького. Цей князь, хоч і походив з української родини і мав своїм предком основника Січі, вже був католиком і славився, як гострий пан і ворог козащини. Повстання вигнало його з маєтностей на Лівобережжі; він пробував спинитися на Волині й особливо строго поступав з повстанцями, карав їх всякими муками, казав забивати на кіл, сверлами очі вертати: „нехай чують, що вмирають“... Кривоніс видав князеві бої під Немировом і Махнівею і так погромив його військо, що гордий князь мусів чим скоріше втікати на захід.

Пилипці. Реєстрові козаки, що підняли повстання для своєї справи, зпочатку з острахом гляділи на народній рух. Не в їх намірах було йти з „гультайством“ і панщизняною черню, — розбої і грабежі народніх ватажків компромітували їх діло перед польським урядом, з яким вони хотіли налагодити добрі відносини. Але народній рух поширився так далеко, що не можна було ані його стримати, ані йому противитися. Треба було рахуватися з тим, що сталося. А притім розгром шляхти давав козащині великі матеріальні і політичні користи: ціла



Галябарди прибічної сторожі гетьмана Хмельницького.

східня Україна була вільна від панів, можна було зайняти великі простори й завести тут козацький лад. Відділи черні скріплювали незвичайно козацьке військо, з такими силами можна було опертися цілій Польщі.

Так прийшло до союзу між реєстровим військом і „поспільством“. Хмельницький увійшов у порозуміння з ватажками черні і признав їх козацькими полковниками. Кривоніс дістав черкаський полк, Головацький, переяславський, Ганжа уманський. Але разом з тим козацький гетьман старався увести ватаги охотників у військовий порядок і дисципліну. Він домагався безоглядного послуху своїм наказам, нищив анархію, своєволю і розбишацтво. Одною з перших езекуцій, які він наказав, було покарання смертю своєвільників, що знищили маєтності Вишневецького. Так само суворо поводився Хмельницький з полковниками: навіть народній герой Кривоніс, за непослух, був покараний звичайною запорізьською карою — був прикований до гармати.

Обі сторони, й українці й поляки, не мали охоти до згоди і війна почалася наново. На чолі польського війська, на місце гетьманів, що були у неволі, станули три „регіментарі“: старий князь Заславський, молодий Конецпольський й учений Остророг; Хмельницький характеризував їх коротко: „один перина, другий дитина, третій латина“... Польське військо під Константиновом ударило на передові українські відділи, віднесло деякі успіхи, але під напором козацьких полків мусіло уступити назад і повстанці добули сильні замки Межибіж і Бар.

До головної битви прийшло під Пилявцями. Польський обоз був дуже великий, бо шляхта ішла на війну з усякими достатками. „Вибралися панята не так з залізом, як зі сріблом і золотом, — з цілої Корони понабирали столового посуду“, шуткував собі один польський жовнір. „Збиралися з пурпурозими ридванами, з золотими гудзами, з шатами обшитими сріблом і клейнотами“... У таборі не було ладу, три регіментарі не мали пошани і не вміли вдержати послуху. 23 вересня 1648 р. Хмельницький ударив цілою силою і відразу викликав

переполох серед поляків. Полководці перші кинулися втікати, за ними пішла кіннота і ціле військо. Серед ночі, по бездорожжях усе тікало, куди несли очі. Молодий Конецпольський, перший винувник війни, по дорозі стратив коня, обмінявся оджею з якимсь селянином і так перебраний втікав даліше. Величезний табор з усякими достатками, артилерія і вся зброя дісталися у руки переможців — українців.

Львів і Замостя. Після пилявецької перемоги козацька старшина відбула раду, що робити даліше. Помірковані полковники були за тим, щоби не йти даліше, але стати на Случі і тут укріпитися. Але чернь була жадна дальшої боротьби, а також татари домагалися походу у Польщу. Хмельницький, хоч сам бажав мира, рішився продовжати війну. 8 жовтня 1648 р. українські війська станули вже під Львовом, що був тоді укріпленою твердиною. Але війська у місті було небагато, бо Ярема Вишневецький, що зразу готовився боронити Львів, на вістку про наступ Хмельницького, захопив гроші, які зібрано на оборону, і залишив місто на власну долю. Налякані міщани почали відразу переговори. Але Хмельницький не думав нищити Львова: „пожалував найпершого міста на Русі“, пише польський історик Рудавський. Козацькі гармати ледви кілька разів вистрілили на мурі, а тільки відділи Кривоноса вели наступи і 15 жовтня добули Високий Замок. Гетьман пристав на окуп, біля пів мільона золотих, і 26 жовтня українська армія помаширувала далі.

Зпід Львова Хмельницький пішов на Замостя. Там, у сильнім замку, замкнувся Вишневецький, козаки хотіли його добувати. Але Хмельницькому більше залежало на тім, щоби бути ближче Варшави, де відбувався вибір короля. Як елекція була вже покінчена і королем обрано Яна Казимира, за яким Хмельницький подав голос, українське військо уступило на Придніпрянщину.

У Києві і Переяславі. На день перед святом Різдва гетьман-переможець уладив візд до Києва, старої столиці України. Ціле місто витало його святочно, на стрічу йому виїхав митрополит Косів з єрусалимським патріархом Паїсієм, київська академія приймала Хмельницького промовами і віршами, в яких славлено його як Мсейся, що освободив український нарід з неволі, „Богом даного і тому Богданом названого“. По дорозі усюди Хмельницький стрічався з радістю і любов'ю народа і відчував, як дуже змінилися відносини на Україні завдяки повстанню, — але аж тут, у розмовах з найвизначнішими представниками української інтелігенції, утвердився у думці, що повстання увело український нарід на нову дорогу: що справа козацького реєстру чи автономії дрібна і другорядна супроти змагань, які проявляє цілий нарід, — що одинокий шлях, яким треба йти, це шлях власної Державности.

В люті 1649 р. до Переяслава приїхали послы Яна Казимира, щоби вручити Хмельницькому булаву — нозий король признавав його гетьманом козацького війська. Але на промови послів, що заповіли приїзд комісії для остаточного замирення, Хмельницький відповів іншою мовою. „Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде, — тепер війна, мусить бути! У тих трьох чи чотирьох неділях виверну всіх вас, ляхів, до гори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Вибю з ляхької неволі український нарід весь! Перше я за свою кривду



Наскок козаків. З картини О. Брачдта.

і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможі мені в тім чернь уся, — по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоби ви не знищили хлопів і на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділлію і Волині тепер, — досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя і шляхетки у тій країні; а схоче котрий з нами хліба-соли їсти, — нехай війську запорізьському буде послухний!"

Перемога і мир під Зборовом. Хмельницький погодився на коротке перемир'я, але під літо 1649 р. розгорілася наново війна. З польського боку виступали у поле всі найвизначніші магнати, Вишневецький, Заславський, Фірлей, Конецпольський, Лянцкоронський. Вони легко перейшли Случ і тут почали громити пограничні селянські і козацькі відділи. Але як прийшли вісти, що наближається головне військо Хмельницького, счинився між ними переполох. Один польський офіцер описував це так: „Панове регіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше; а тепер, як прийшлося до справжніх козаків і татар, зовсім стерялися, тільки один до одного їздили; уже стало на тім, щоби як тільки настане ніч, кожний у свою путь: одні до Кам'янця, інші до Володимира; один з другим шопотів, а кожний, що мав кращого у возі, тягнув на коня“...

Поляки уступили спішно і заховалися під мурами замку в Збаражі. Українські війська замкнули їх дозкола і почали облогу. У боях полягло кілька козацьких старшин, між іншими курсунський полковник Морозовицький, якого оспівано в піснях під іменем „пре-

славного козака Морозенка*. В тім самім часі (31 липня 1649 р.) на Поліссі під Лоєвом поляг у бою з литовськими військами київський полковник Кричевський, друг Хмельницького, що в початках повстання визволив його з в'язниці.

На допомогу польським обложенцям у Збаражі виправився сам король Ян Казимир. Він ішов на Сокаль, Радеків, Топорів, Зборів. По дорозі проголосив універсал, яким відібрав Хмельницькому гетьманський уряд, а на його місце гетьманом визначив Семена Забузького, одного з нечисленних козаків, що не пристали до повстання. Але про українську армію і її наміри король не мав ніяких певних відомостей; польські стежі ніде не могли захопити козаків, а від місцевого населення навіть на муках не можна було нічого добути. Тимчасом Хмельницький незаметно забрав більшу часть війська зпід Збаража і виступив з ним на стрічу королеві. Дня 15 серпня, коли польське військо наближалось до Зборова, несподівано ударили на нього козаки і татари. Польські обози, що були розтягнені на довгим просторі від села Метенева до Зборова, не могли боронитися і дісталися у руки татар. Сам король перейшов Стрипу, і тут з військом замкнувся в оборонному таборі. Війська Хмельницького почали наступ з усіх сторін, — ситуація була така, що король міг потрапити у полон з усім військом. Тоді Ян Казимир був примушений віднести до козацького гетьмана з пропозицією переговорів. — до того самого Хмельницького, якому перед кількома днями відібрав булаву.

Під напором хана, Хмельницький мусів погодитися на мир, який підписано 18 серпня 1649 р. Число козацького війська означено на 40 тисяч. Козаки мали право перебувати у трьох воєводствах, — київським, brasлавським і чернігівським, — від Случі на заході по московську границю на сході. Як коо з інших земель приймуть до реєстру, може без перешкоди перейти з усім майном на Україну. На козацьку територію не вільно входити королівському війську. Також жиди не можуть тут проживати. Державні уряди у згаданих трьох воєводствах має діставати тільки шляхта грецької віри. Справа знесення унії буде рішена на найближчому соймі. Київський митрополит дістане місце в сенаті. У Києві не вільно єзуїтам закладати шкіл. За всякі воєнні проступки проголошується амністія; маєтності сконфісковані шляхті, що була у повстанні, будуть привернені власникам.

Козацька держава. Зборівський мир не заспокоїв мрій Хмельницького про велику державу „по Холм і Галич“, але всетаки дає козаччині можливість організувати державне життя. Найважлишим вислідом замирення було це, що запорожське військо дістало свою обмежену територію, на яку не мали вступу польські війська, — це була основа для державної будови. Козаки почали уводити тут запоріжський устрій.

Найвищу законодавчу владу мала козацька рада, якій належав вибір гетьмана і рішення про напрям внутрішньої і заграничної політики. У перші роки повстання, Хмельницький доволі часто скликав повну чи генеральну раду, до якої доступ мали усі козаки. Але така рада, на яку збиралися тисячі козаків, не була здібна до яких небудь ухвал; що найбільше могла прийняти внесення, які їй ставив гетьман, але часто перемінялася на анархічні, бунтівничі збори. Тому більше значіння мала рада старшини, незелика щодо числа учасників, — на якій була можлива річеза дискусія.



Козацька рада. З картини С. Васильківського.

На чолі виконуючої влади стояв гетьман і йому підлягали всі урядовці. Хмельницький, завдяки своїй сильній індивідуальності і заслугам, мав послух у всіх і проти його волі ніхто не відважався що небудь робити; а часто він сам без відома ради і старшини перевозив це, що уважав за відповідне. При гетьмані була генеральна старшина: писар, обозний, два осаули і два судді. Вони творили немов міністерство, що мало управу краю. Найбільше значіння мав генеральний писар Іван Виговський, найближчий дорадник гетьмана; він організував генеральну канцелярію, у якій сходилися всі нитки і внутрішньої управи і заграничних зносин. Військо було під управою осаулів, які заступали гетьмана у походах; обозний мав нагляд над артилерією і обозами. Скарб був організований добре, хоч не було ще постійного уряду ген. підскарбія. Доходи ішли з давних королівщин, з податків, які платило ціле населення і з цла, яке побирали на границі; цлозі комори уладив молдаван Остафій Остаматенко.

Цілий край поділено по запоріжському звичаю на полки і сотні. Після зборівського мира було 16 полків: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білзцерківський, уманський, браславський, кальницький (винницький), київський, переяславський, кропивенський, міргородський, полтавський, прилуцький, ніжинський, чернігівський. Полковники мали і військову і цивільну владу, так само сотники; по містах над козаками мали владу городові отамани, над міщанами війти.

Суди були городові, сотенні, полкові, а найвищою інстанцією був суд генеральний. Козацьке судівництво користувалося давним міським, магдебурьським правом і звичаєвими нормами, які витворилися на Запоріжжі. Обов'язувала засада: „де три козаки, там два третього судять“.

Спроби порозуміння з Польщею. Після зборівського замирення Хмельницький зловільно старається утримати добрі відносини з поляками. Таку умірену політику наказував політичний розум: щоби увести і закріпити козацьку владу на великих просторах Придніпрянщини, на це був потрібний довший час спокою. Для цієї мети треба було понести великі жертви.

Першою було заведення козацького реєстру. Під прапорами пов-

стання стояло до 300 тисяч людей, що звалися козаками і уживали козацьких вольностей; на основі зборівського миру козацьке військо мало бути обмежене до 40 тисяч. Таке обмеження війська було навіть по думці гетьмана і старшини, бо з таких великих мас народу підчас війни мало було користи, а ці охотники жадали для себе козацьких прав на некористь справжніх, „старовинних“ козаків. Хмельницький остаточно перевів цей 40-тисячний реєстр, але через те втратив багато популярності серед народу. Нові „виписики“ збиралися полками, виступали з погрозами проти гетьмана „зрадника“, у деяких місцях виринули навіть самочинні гетьмани.

Ще більше невдоволення прийшло з моментом, коли на Придніпрянщині появились наново пани. Вони приїздили зразу з невеликою службою, до селян відносилися лагідно, не вимагали ніякої панщини, а вдовольнялися чиншами, — а все таки нарід бачив, що зненавиджена панська влада обновляється знову, що всі визвольні змагання пішли на марне. До того ще з земель, які залишилися під королівською владою, доходили страховинні вісти, як то пани карають повстанців, кілька людей пішло під суд, кілька покарано смертю. Амнестія, яку обіцяв король, залишилася тільки на папері.

Не були здійснені і інші зборівські постанови. Православний митрополит не дістав місця у сенаті, хоч і це було святочно запоручене; не повернено теж православним спірних церковних маєтностей. Мирова політика, яку вів канцлер Оссолінський, втратила ґрунт і на королівському дворі і серед шляхти. З татарської неволі повернувся гетьман Микола Потоцький давній ворог козаччини, і став організувати біля себе прихильників кривавої розправи з „бунтівниками“.

Молдавський похід. У таких відносинах Хмельницький мусів шукати помічі для України куди інде. У початках повстання козаччина опиралася на союз з Кримом; зрада хана під Зборовом показала, який цей союзник непевний. Але зірвати з татарами було неможливо супроти польської небезпеки; треба було тільки знайти спосіб, щоби цих своєзільних союзників утримати у вірності. Крим був під протекторатом Туреччини і туди повернув Хмельницький свої наміри. Турецька держава в ті часи була доволі ослаблена, недовдавало їй великих султанів, що піднялиб значіння ісламу, — але всетаки це була одна з найбільших держав в Європі, належали до неї багаті країни, а її вазалями були й християнські держави, Семигород, Волощина й Молдава. Польща боялася союзу українців з татарами і турками і заохочувала Хмельницького до походів на Чорне Море, — там повинні козаки шукати воєнного „хліба“, не на „волости“. В червні 1650 р. до Чигирина приїхав також венецький посол Віміна й обіцявав козакам допомогу республіки св. Марка, якщо вони рушать на море проти турків. Але Хмельницький вже перше навязав добрі відносини з Портою і не думав їх зривати, а навпаки старався увійти у ближчі звязки з балканським світом.

У Молдавії, яку від України відділяв Дністер, воєводою або господарем був Василь Лупул, князик хитрий і незвичайно багатий. Він уміло лаярував між Туреччиною, якої був підданцем, та Польщею, якої боявся; у зборівській війні він помагав полякам проти українців. Хмельницький задумав відплатитися Лупулеві за його інтриги й у вересні 1650 р. несподівано, з 70-тисячним українським військом і татарами, рушив из Молдаву. Цей блискучий рейд захопив Лупула непри-

готованим; він мусів під Яссами миритися з козацьким гетьманом. Мир став на тому, що Лупул обіцяв бути союзником України та віддати свою доньку, славу красавицю Роззнду, за жінку старшому синові Хмельницького, Тимошзві.



Чужосторонні посли на дворі Б. Хмельницького. З картини Т. Шевченка.

Цей успішний похід підняв значіння Хмельницького у Константинополі. Козацького посла, полковника Жданозича, султан прийняв ласкаво і переслав гетьманові у дарунку дорогі коні і зброю; невдовзі приїхало до Чигирин турецьке посольство, а врешті в березні 1651 р.

султан, окремою грамотою, заявив готовість обняти протекторат над запорожським військом. Кримському ханові султан наказав помагати козакам проти Польщі.

Берестечко. Хоч Хмельницький уже „одною ногою стояв у Туреччині“, не хотів війни з Польщею і пробував по мирному вирішити справу. У листах до шляхти, зібраної на соймки, він писав так: „Ми́ла нам наша батьківська земля, але природжена віра наша мусить бути ще миліша. Ми за неї завжди радо вмирали. А тепер нам дома насильство діється! Ми нікому не хочемо чинити безправя, тільки своєї власности допевняємося. З їх милостей (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємося. Але панове уняти, що нам гвалтом забрали, нехай повернуть! Не приводить нас до останнього одчаю! Не примушуйте нас, щоб ми шукали помочі деінде!“ Але Ян Казимир рішив уже війну і польські полки рушили на козаків.

Поляки несподіваним нападом захопили Красне (недалеко Бару): brasлавський полковник Данило Нечай поляг у бою 21 лютого 1651 р. Польські війська пішли далі, на Винницю, але полковник Іван Богун цілий тиждень боронився завзято і такі втрати завдав полякам, що не були в силі йти далі. Тоді наспіли на підмогу козацькі полки з Придніпрянщини. Під Липівцем 20 березня прийшло до великого бою; серед польського війська прокинулася паніка, така, як колись під Пилявцями, що полків не можна було стримати від утечі. Хмельницький пішов скорими маршами вперед і дійшов аж до Зборова в Галичині.

У всіх землях, через які переходили козацькі війська, селянство кинулося знову до повстання. Селянський бунт спалахнув навіть на етнографічній польській території, на карпатському Підгіррі, біля Нового Торгу: ватажком виступав там Олександр Костка Наперський, що називав себе сином короля Володислава IV; була це людина з освітою, зручний демагог, дуже популярний серед селянської маси; але його скоро увязнили і він дав голову під топір ката.

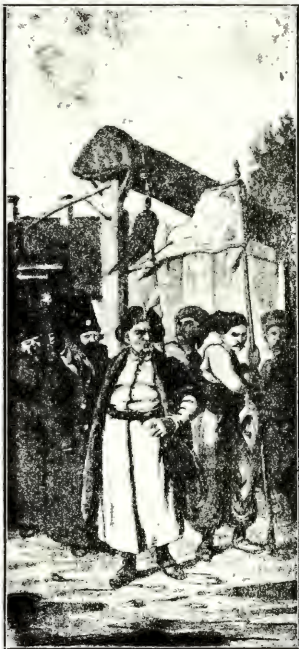
Головне польське військо під проводом Яна Казимира рушило на Волинь і Хмельницький мусів також туди повернутися. Оба війська зустрілися під Берестечком. Польський табор усадовився на кращому місці, серед річок і болот, що його добре боронили; Хмельницькому залишилося гірше місце, нерівне, між горбами і лісами, де не можна було розвинути всієї сили. Перші бої були корисні для українців — на полі стрічі полягло до 7 тисяч поляків; ця перемога підняла дуже духа серед козаків. Але несподівано прийшли події, що цілком змінили ситуацію.

Хан Іслам Герей, що прийшов також під Берестечко, від початку не проявляв охоти до боротьби. Засланявся тим, що у татар байрам, піст, то нарікав на невідгідне місце боротьби, то на дощі; але ймовірно хан мав якісь зобов'язання супроти поляків і тому відтягався від участі у війні. І нараз, коли бої були у повному розгарі, татари кинули свій обоз і пустилися втікати. Хмельницький разом з Виговським пустилися здоганяти хана, але він не тільки не затримався, але просто увязняв гетьмана та писаря і забрав їх з собою.

Козацьке військо, залишене без гетьмана, попало у замішання і переполох. Старшина всіма силами старалася утримати порядок. Провід взяв зразу кропивенський полковник Джалалій, старий друг і до-

радник Хмельницького, але не міг добути собі послуху. По ньому з черги гетьманили Матвій Гладкий і Богун. Коринтський митрополит, що був у таборі з численним духовенством, старався також впливати на військо. Але всі зусилля були даремні. Поляки, що дізналися про ці події, рушили наступом на козацький табор. Схвильована маса кинулася до безладної утечі. 10 липня 1651 р. — по трьох тижнях боїв — прийшла остаточно катастрофа: поляки добули козацькі становища з артилерією, обозами і великим військовим майном.

Мир під Білою Церквою. Хмельницький, як тільки добувся з татарської неволі, з незвичайною енергією взявся до нової організації війська. Положення було нелегке, бо рівночасно литовські війська під провадом гетьмана Януша Радивиля напали на Київ, добули місто й уладили тут страшний погром, — погоріла тоді велика частина міста з церквами і монастирями. Радивил мав тепер зійтись з польським військом і спільно нищити козаків. Хмельницький за центр обори вибрав Білу Церкву, у скорому часі побудував сильні фортифікації і стягнув тут усе військо, що ще залишилося. Поляки, що рахували на повний занепад козаччини, з дивом побачили перед собою добре впорядковану і сильно укріплену армію.



Переяславська рада.
З картини С. Липинського.

Під Білою Церквою прийшло до переговорів, що закінчилися миром 28 вересня 1651 р. Козацьке військо зменшено до 20 тисяч. Територія, на якій козакам вільно було прожити, мала обмежитись до самого тільки київського воєвідства; Брацлавщину і Чернігівщину козаки мали залишити. Шляхті вільно було вернутись до своїх маєтків,

таксамо жидам, татари повинні вийти з України. До цих тяжких умов додано ще пусті слова про амністію і дарування провин...

Перемога під Батогом. Хмельницький прийняв білоцерківські умови тільки тому, що знав, що вони залишаться незиконані. Польські магнати уважали мир тільки коротким перемир'ям, — готовилися знову до війни, яка мала повернути вповні панську владу на Україні. Польський сойм не затвердив білоцерківського договору. З другого боку маси покозаченого селянства не думали піддаватися реєстрації, або вступатися із місць, на яких засиділися. Поворот панів при асистенції війська викликав тільки загальне озлоблення; нарід кинувся до самооборони. Почалася знову війна, ще більше завзята і кривава.

Щоби не допустити до нового повстання, польний гетьман Калиновський почав збирати військо у Брацлавщині. Він заложив обоз між Богом та Собом на великій рівнині, дуже тяжкій до оборони, і звідтам задумав рушити на козаків. Але Хмельницький попередив його. Він готовився до походу на Молдаву, мав зібране свіже військо і татар, несподівано рушив на Калиновського. До бою прийшло 2 червня 1652 р. під Батогом. Зразу вела бій кіннота; потім козацька піхота підійшла під польський табор і після кількогодинної стрілянини розірвала довгу лінію укріплень, що протягалися на милю. Козаки вдерлися до табору; серед королівського війська почався переполох, деякі полки прямо збунтувалися. Польський гетьман з прибічним військом заховався до внутрішніх фортифікацій, але й тут козаки його добули. Сам Калиновський у бою поляг, частина війська щасливо утекла, решта лягла на місці, або дісталася до татарської неволі. Взаїмна заїлість була така велика, що багато бранців козаки вирубали на місці.

„Вінець і кінець” Тиміша Хмельниченка. Битва під Батогом виказала, що Берестечко було тільки випадковим епізодом занепаду духа серед козаччини; що енергічна рука Хмельницького знову уяла військо у порядок і веде його до перемоги. Сам Хмельницький відчував саю силу і сильніше, як передтим, підкреслював свої змагання до повної державної незалежності. Один з польських політиків писав тоді про „Намір Хмельницького—панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати у своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московської границі”.

У ті самі часи в Англії владу взяв у свої руки Олівер Кромвель, також генерал збунтованих військ, і твердо держав країну у своїх руках; Кромвель переписувався з Хмельницьким як з рівним і титулював його володарем козацької країни. Безперечно приклад „льорда протектора” утверджував українського гетьмана у його змаганнях. Щоби зазначити свою силу, Хмельницький п'їймає знову молдавський плян, — подружити сина з донькою господаря.

Тиміш Хмельниченко мав тоді двадцять кілька років. Був високого росту і великої постави, визначався силою, чудово їздив на коні і володів зброєю. Батько висилав його у походи, вводив у тайни своєї політики, готовив його собі на наступника. У почоті 3 тисяч добірного козацького війська виправився Тиміш до Яссів і у серпні 1652 р. взяв шлюб з Розандою. Після весілля Лупул став нахланяти зятя до виступу проти Волощини і Семигороду; хитрий воєвода думав при по-

мочі козаків злучити під своєю владою всі три прикарпатські господарства. Але семигородський князь Ракоцій і волоський воєвода Басараб випередили ці пляни, напали на Лупула і прогнали його з Молдави. Тиміш виправлявся двічі на підмогу тестеві, але перший раз вороги погромили його під Торговицею у Волощині, — другий раз спинився при облозі Сучави: тут поляг від гарматної кулі 15 вересня 1652 р.

Не стало улюбленого сина гетьмана, а разом розвіялися династичні і політичні пляни Хмельницького. Гетьман думав ще сам іти на Молдавію, але полковники рішучо спротивилися йому: „Не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати!”



Пояковник Кривоніс.
З сучасної карикатури.

Договір з Москвою. З невдачею молдавського плану втратив також для Хмельницького значіння союз з Туреччиною. Зрешто з цього союзу користи було небогато: султан не був у силі дати воєнної підмоги своєму вазалеві, а навіть на хана, Порту не мала великого впливу і він вів свою власну політику супроти України. Тому Хмельницький рішив скермувати політику України на інші рейки — до союзу з Московщиною.

Українські політики ще перед Хмельниччиною старалися приєднати для України протекторат Москви, — згадати хочби Сагайдачного, митрополита Борещького і проводирів повстання 1637—38 р. Хмельницький також від початку намагався добути приязнь московського царства. Вже по перших перемогах закликав царя, щоби засів на польському престолі, потім безнастанно закликав Москву ратувати православну віру; коли ці заклики не помагали, почав погрожувати: уладив демонстративну мобілізацію лівобічних полків, почав на своїм дворі приймаєти московського самозванця Тимошку Акундинова. Але Москва зразу трималася обережно; хоч і не відмовлялася, але й не приймала козацьких оферт. Аж по довгій обсервації подій московські політики дійшли до переконання, що союз з Україною утвердить силу Московщини на цілому сході Європи і вкаже їй шлях на Балкан; тоді згодилися на переговори.

В січні 1654 р. до Переяслава приїхало московське посольство під проводом воєводи Бутурліна. З української сторони явився тут Хмельницький з генеральною старшиною, майже всі полковники, біля 100 сотників, стількиж нижчої старшини і дещо козаків. 18 січня 1654 р. гетьман відкрив раду. У промові він вказав на це, що Україна не може

жити без тісного союзу з одним із сусідніх володарів; вибирати можна між Туреччиною, Кримом, Польщею та нарешті Московщиною. Але тамті царі усі завели, — вся надія на одного московського царя. Рада, підготовлена наперед, без протесту, однодушно згодилася на звязок з Московщиною.

Але як тільки почалися переговори про суть об'єднання, зарз виявилися різниці між політичним думанням українців і москалів. Українці жадали, щоби бояри в імені царя записали злуку. Москалі не хотіли про це й чути: цар не зник присягати своїм підданцям, козаки повинні вірити цареві без присяги. Ця різниця поглядів мало не розбила переговорів; але як бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вольності України, гетьман з козаками склали присягу. Але злишилося неміле почування, що важко буде утримати згоду з Москвою.

Остаточний договір складено в Москві у березні 1654 р. Це т. зв. „березневі статті“. Цар забезпечив Україні автономію, що торкалася таких справ: гетьмана і старшину вибирає рада; українські уряди й суди є назалежні від московських; податки на Україні збирає український уряд; козацького війська має бути 60 тисяч; залишається давній поділ на стани, козацький, шляхетський, міщанський і духовний, а кождий стан заховує свої права; Україна має право вести переговори з іншими державами. Українці признали такі права царя: утримувати у Києві воєводу та військову залогу; про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; також про вибір нового гетьмана військо повідомляє царя. На затвердження прав усіх станів цар видав свої грамоти.

Учені історики права стараються означити, під яку категорію державного права підходить об'єднання України з Московщиною. Погляди є поділені: одні уважають це персональною унією, другі реальною, інші конфедерацією; найбільше прийнята теорія васальства або протекторату. Україна залишалася окремою державою під зверхнім протекторатом московського царя. Але Москва від початку змагала до того, щоби свої права над Україною, скільки можна поширити.

Війна з Польщею. Хмельницький склав умову з Московщиною передовсім в тій цілі, щоби дістати військову допомогу проти Польщі. Польсько-московські відносини здавна були напружені і тепер цар, вступаючися також за Україною, виповів Польщі війну. Зате Україна втратила іншого союзника — Крим. Хан був знепокоєний тим, що Україна спільно з Московщиною може звернутись на татар і виповів Хмельницькому давню приязнь. Татари почали тепер співділати з поляками і так Україна знайшлася у боротьбі з двома сторін. Рік-річно повторялись походи і бої на Правобережжі.

В осені 1653 р. польські війська війшли у Браславщицу і загналися аж під Умань; всі менші містечка знищено, але Умань був укріплений так сильно, що порівнювали його з славною нідерляндською Бредеою, — поляки не вдіяли тут нічого.

В осені 1654 р. польські війська повторили рейд у ті самі сторони. Вславилася тоді геройською обороною подільська Буша; жінка сотника Зависного, щоби не дістатися у неволю, порохом висадила замок у по-

вітря. В тому самому місці поляки водою залили печерю, де похоронили повстанці, — всі вони потонули, але не піддалися. Таксамо завзято, але безуспішно боронилися інші подільські містечка. Щойно сильний Браслав затримав наїзд.

В січні 1655 р. поляки з татарами пробували знову добути Умань, якого боронив Богун. На допомогу городів: рушив Хмельницький. Недалеко Охматова на Дріжиполі прийшло до страшного бою 29—30 січня. Битва велася ніччю на лютому морозі. Ненависть була така велика, що вояки бралися рукопаш і билися оглоблями: трупіз лежали цілі гори і військо заставлялося ними, як окопами. Число убитих з обох сторін рахували 15 тисяч! Дріжиполе залишило найстрашнішу пам'ять.

Ці війни і напади спричинили страшне знищення Поділля, Брацлавщини і пізденної Київщини. Щорічно боєва лінія пересувалася з заходу на схід і зі сходу на захід, все появлялися нові війська і експедиції, все нещасливу країну пустошили татарські наїзди. Один з сучасників оповідає, що між Дністром та Богом орда спалила 270 містечок, 1000 церков лягло у попелищах; татари погнали до Криму 200 тисяч людей, кількох загинуло у боях, важко було зрахувати. „Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на 10 тисяч. Велів я по полях їх ховати і до одної ями накидали 270, а решту й кинули ховати. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя“... Так пише про це сучасний старшина.



Юрась Хмельниченко.

Другий похід на Галичину. Може Україна не прийшла до такого знищення, якби Москва скорше прийшла на підмогу. Але царські війська збиралися поволі і щойно літом 1655 р. рушили на Польщу. Одна частина московської армії пішла на Смоленськ, друга разом з українськими військами на Галичину. Вже в початках походу прийшло до непорозуміння між московським воеводою та Хмельницьким. Москві хотіли вести війну як у ворожій країні, бажали добувати приступом міста і брати добичу; гетьман не дозволив нищити західніх земель, старався переговорами і ласкою єднати собі населення. Під Городком 15 вересня 1655 р. українські і московські війська погромили Миколу Потоцького так сильно, що він мусів уступити на захід. Ціла Галичина знайшлася знову у руках козаків і Хмельницький вислав окремі загони на Перемишль, Ярослав, Замостя, навіть Люблин, де була невелика українська громада. „Що Бог дав нам зайняти руської країни, на цьому стоятимемо“ — приговорював гетьман, а Виговський додавав: „Доки дійшла козацька шабля, доти мусить бути козацька влада“. Але столичного Львова козаки знову не добували, — Хмельницький боявся, щоб московський воевода не примусив львовян приєднати на віру цареві і згодився взяти окуп.

Тимчасом прийшли вісті, що хан, як союзник польського короля,

напав на Придніпрянщину і знову її спустошити. Хмельницький розпочав відворот. Під Озірною 18 листопада 1655 р. на козацький табір напали татари; у боях дуже потерпіли москалі, а Хмельницький переговорами заспокоїв хана.

Окупація Білоруси. Одночасно велася боротьба на землях Литовського вел. князівства. Тут при московським війську був помічний козацький корпус під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка. Українські війська добули низку твердинь, як Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, все на білоруській території. Але ці міста піддавалися не на царське ім'я, а під козацьку владу, всюди поширився козацький устрій, з поділом на сотні, селяни і міщани записувалися до козацького війська і навіть по козацьки голили чуприни. Цар невдоволений таким ходом справи вислав Золотаренка даліше на північ аж на Вильно, Городно, Ковно. Але козаччина на Білій Русі не упала. Після смерті Золотаренка (він поляг при облозі Старого Бихова в листопаді 1655 р.), його наступник Іван Нечай почав титулуватися білоруським полковником і ще тіснішими зв'язками злучив білоруську займанщину з Україною. Білоруси, яких з українцями лучила культура і спільна оборона православної церкви, воліли бути у політичній єдності з Україною, як підлягати Москві.

Випекський мир. Московські війська зайняли майже ціле Литовське вел. князівство з столицею Вильном. Рівночасно на Польщу рушив шведський король Карло Густав і опанував Варшаву та Краків. Ян Казимир мусів кинути свою державу і шукати захисту на Шлезьку. Тоді серед польських магнатів повстала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя Олексія Михайловича. Цар, вдоволений таким вислідом війни, згодився на переговори.

Можливість згоди Московщини з поляками дуже занепокоїла Хмельницького, — він боявся, що поляки зажадають знову України для себе. Всіми способами старався він відтягнути царя від мира, а як це показалося неможливе, вислав до Вильна своїх представників і жадав, щоби козацькій державі признано границю на заході так далеко, поки сягає православна віра. Підчас мирового зїзду московські делегати піддержали українські домагання і жадали для України, злученої з Московщиною, границі по ріку Буг. Але до самих переговорів козацьких послів не допустили; московська делегація уважала, що вона сама може заступити українські справи.

Ця поведінка москалів викликала страшне обурення на Україні. Козацькі послі вернулися знеохочені, припали до ніг гетьмана й обливаючися сльозами, говорили: „Пропало тепер запорізьське військо нема нам нізвідки помочі, не маємо де голови своєї прихилити. На чому домовилися царські послі з ляхськими комісарями, про те нам зовсім нічого невідомо. Царські послі не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пустили нас до посольського шатра, але й здалека не допускали нас — як псів до церкви божої!“... Й оповіли, що є чутки, що Україна має вернутися під польську владу. Хмельницький кинувся тоді мов божевільний і скричав: „Вже ви, дітки, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить: не то що під християнського пана, але хочби під бісурмана“. Так почав рватися союз з Московщиною.

Переговори зі Швецією і Семигородом.

Тодішня міжнародна ситуація облягувала Хмельницькому змагання до самостійності. Польща, знищена шведським і московським наїздом, була готова признати вповні українську державність, щоби тільки козаків відтягнути від Московщини. У Чигирині знову появилися польські послы — один навіть з відручним листом королеві, що від себе просила мира. В інтересах Польщі інтерв'ював також римсько-австрійський цесар, що вислав до козацького гетьмана посольство під проводом хорватського архієпископа Петра Парцевича. З другого боку дуже напружені були шведсько-московські відносини. Цар у своїм поході на Литву думав дійти аж до Балтійського



Козак - лісовець.

моря і там відкрити Московщині вікно до Європи; але спротивлялася тому Швеція, що уважала Балтик своєю домоною; шведський король погрожував війною Московщині, якби царські війська відважилися йти до моря. Оживилася також Туреччина і шукала нагоди увійти у східно-європейську політику; султанські гінці знов стали відвідувати двір українського гетьмана. До самостійного виступу готовився також амбітний семигородський воєвода Юрій Ракоцій, який піддавав плян поділу Річипосполитої і бажав забрати собі південні польські провінції.

Хмельницький зумів майстерно використати ці суперечні інтереси держав для скріплення міжнародного становища України. Він вів переговори із всі сторони, приймав оферти від усіх, підсилював суперництво сусідів, не ухилився перед політичними інтригами, але ні в одну сторону не ангажувався всеціло. Він з досвіду знав, що Україна не утримає сюєї незалежності в унії ні з Московщиною, ні з Польщею; він шукав забезпечення самостійності під гарантією усіх держав, що мали інтереси на сході, отже також Швеції, Семигороду, Туреччини, Криму.

Великим успіхом української дипломатії було навіязання дружби зі Швецією. Провести ці звязки не було легко, бо комунікацію треба

було вести окружною дорогою, поза плечима Польщі і Москви; посли і листи часто пропадали і на відповідь треба було чекати не раз кілька місяців. До шведсько-українського наближення причинився багато мандрівний дипломат, грецький монах Данило, що пізніше прибрав собі прізвище Олівеберг; він зразу працював у шведів, але потім вступив в українську дипломатичну службу і спопуляризував справу України на заході. За життя Хмельницького приїхало шведське посольство до Чигирини і підготовляло союз, який потім проголосив Виговський.

Приєднання західніх земель. Хмельницький від початку повстання значив границі козацької держави „по Львів, Холм і Галич“. Але зразу це був тільки теоретичний постулат, гасло, неможливе до здійснення. У перші роки українська державність мала свою головну опору на Придніпрянщині, що здавна „козакувала“. Але пізніше, коли південні землі підпали татарському знищенню, треба було шукати підпертя далше на півночі і заході, — на Поліссі, Волині, Галичині. Ці землі здавна визначалися високою культурою, у церковно-національній боротьбі займали перше місце і підчас повстання дали багато визначних людей, як нпр. генеральний писар Виговський. Тетер політичні відносини сприяли справі приєднання цих земель до української держави. Польська влада втратила тут майже цілком значіння. Московщина не була всилі сягнути так далеко, — отже козацький „регімент“ міг знайти тут признание. Хмельницький виявляв великий інтерес для цих земель, але проводив обєднання дуже обережно і поволі, щоби не викликали підозрінь Польщі і Москви. Вислані ним полковники обірали ступнево різні городи й округи, незаметно проводили у них козацький устрій, старалися приєднати населення справедливою управою і ласкавим поведінням. Ці заходи українського уряду досягнули вповні свої успіхи. Зразу приєднано білоруську територію над Дніпром; великим тріумфом козаків було це, що Старий Бихів, що був сильною твердинею і довго боронився, нарешті піддався на гетьманське ім'я. Потім прийшла черга на українське Полісся. Тамешні магнати, як князь Степан Святополк-Четвертинський, самі просили, щоби їм прислати для охорони козацькі залоги. Гід протекторат українського гетьмана просилися навіть могутні колись князі Радивилові, і Хмельницький взяв під свою опіку Случьке воєвідство, де володіла сестра Розанди. Шляхта з різних околиць Волині, Поділля і Берестейщини також гоїла прийняти українські залоги, як московські або шведські. У дуже святочний спосіб прийняла козацьку владу шляхта пинського повіту, якої делегати в Чигирині в червні 1657 р. склали присягу вірної приязні запорожському війську „в щастю і нещастю — на вічні часи“.

Щоби укріпити козацьку владу на західніх землях, Хмельницький рішився підперти семигородського князя Юрія Ракоція у його змаганнях добути польський престіл. Київський полковник Антін Жданович з 30-тисячним військом ходив на підмогу князеві і перейшов з ним здовж Польщу, з Кракова, через Сандомир, Люблин до Варшави. Але через політичну неповоротність Ракоція цей великий козацький рейд не приніс сподіваних користей: князь мусів соромно капітулювати перед поляками у Чорнім Острові на Волині (в липні 1657 р.).

Смерть Богдана Хмельницького. Богдан Хмельницький в останні роки часто занепадав на здоровлю; відбивалися на ньому далекі воєнні походи і велика організаційна праця. Почуваючи близький кінець



Канцлер і наслідник Б. Хмельницького Іван Виговський.

життя, наклонив він старшину обрати своїм наступником молодшого сина Юрія; козацька рада вволила волю старого гетьмана і у квітні 1657 р. віддала булаву Юрасеві. Невдача Ракоція і бунт, що тоді почався у війську Ждановича, спричинили кінець гетьмана. Богдан Хмельницький умер у Чигирині 6 серпня 1657 р., а похоронено його в його родинному Суботові.

По Хмельницькім залишилася його родина. Гетьман був подружений тричі. Першою його жінкою була сестра пізнішого наказного гетьмана Сомка. Другу жінку звали Чаплинською; Богдан перед повстанням хотів з нею женитися, але забрав її насильно ворог його Ча-

плинський і аж пізніше вона взяла розвід і подружилася з гетьманом; в 1651 р. Богдан покарав її смертю за невірність. Третя жінка звалася Анна, була вдовою по полковнику Филипі, незнаного прізвища. Гетьмана пережили, окрім Юрія, дві доньки: Олена, подружена з Данилом Вигозським і Степанида, жінка Івана Нечая.

Характеристика Богдана Хмельницького. Венецький посол Віміна, що гостював у Хмельницького в Чигирині 1650 р., так описує гетьмана: „На зріст скорше високий, як середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляється йому погуляти, але справ він не залишає; тому здається, ніби у ньому містяться два єства: одно діяльне, тверде, віддане правлінню, інше сонне, утомлене мрійливе. У поведінню ласкавий, простий і тим зискує любов вояків, але з другого боку тримає їх у карності тяжкими карами“.

Акад. Михайло Грушівський на основі інших характеристик і згадок доповняє цей духовий образ гетьмана. Хмельницький звичайно представлявся добродушним, скромним, без претенсій. Говорив радо і багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Але теж легко запалювався, уносився безпосередніми почуваннями — радістю, гнівом, шалом, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидався з лавки, волосся рваз на собі, ногами бив землю“. „Взагалі бачимо мішанину широї безпосередности з схінім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити широкого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздраження, жалю; і це сполучення дрібношляхетської низькопоклонности, прищипленої вихованням і теж часами утримуваної умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастя і провіденціальне призначення, розвиненого великими подіями, які йому прийшлося пережити — роблять дивне вражіння. Глибокі потрясання, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж колинебудь шукати в гульні забуття, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміна долі, ці нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося перенести — видобули з нього незвичайні таланти, незрівнано побудливість енергії, дишну меткості, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії“.

Значіння Хмельницького як організатора козацької держави високо цінять навіть чужинці. Польський історик Людвик Кубаля пише так: „Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на волюдаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука“...

„Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі — не розпоряджав він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було створити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати у найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних

агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то це була його особиста заслуга”...

Для України гетьманство Хмельницького відкрило нову добу історії. Своєю залізною енергією він створив нову Українську Державу. Козацьке, запоріжське військо, що до того часу славалося тільки буйністю і своєю волею, він зумів перетворити в дисципліновану національну армію, що на своїх прапорах несла клич державности. Він зумів зужити для будови держави останки української шляхти, підняв з занепаду міщанство, перед селянством відкрив надії нового життя, невиробленим дотепер масам вказав ідеал власної держави. По довгих століттях забуття він знову зробив Україну голосною і славною, — увів її на широкі хвилі міжнародної політики, зручно змагався з могутніми сусідами, та увійшов у зносини майже з усіма державами Європи. Хоч багато його зусиль показалося невдачними, все таки в його часи український нарід знову зажив позним національним життям, освідомив собі свої завдання, почув себе нацією. Тому Хмельниччину вважаємо одною з найважливіших епох нашої історії.



Облога Буші. Жінка сотника Завистного висаджує себе й залогу Буші в повітря.

XXV. ВИГОВСЬКИЙ І ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Богдан Хмельницький, на кілька місяців перед смертю, перевів на козацькій раді вибір сина Юрася гетьманом. Бакав він тим способом залишити гетьманську владу у своїм роді, а тим самим забезпечити Україну перед елекційною системою, якої погубні наслідки бачив у Польщі. А що Хмельниченко був молодий і до влади незрілий, старий гетьман, на смертному ложі, віддав його в опіку своєму вірному помічникові й дорадникові, Іванові Виговському; генеральний писар мав вести немов регенцію в імені молодого гетьманича. Але ця комбінація не вдержалася. Запорозьське військо здавна привикло до сильної влади в одних руках, — поділ управи був рівнозначний зі знищенням авторитету влади. До тогож козацька старшина неохотно відносилася до дідовичного гетьманства, бо гетьман незалежний від виборів міг відсутити її від впливів у державі. Щоби уникнути майбутніх небезпек, порішено усунути Юрася Хмельниченка від гетьманства, а на його місце обрати гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

Іван Виговський. Іван Виговський був шляхетського роду, гербу Абданк; його батько Остафій був власником Гоголева в Київщині. Замолоду Виговський вчився в київській академії, — згадував її пізніше з вдячністю, згодом вступив до кватерного війська і дослужився ступня поручника; далше пішов до уряду, — був намісником луцького підстаростства в 1629—1636 рр. У битві на Жовтих Водах був ранений і попав у татарський полон. Хмельницький викупив його з неволі і доручив йому вести писарство. Виговський організував велику канцелярію, дібрав ряд талановитих співробітників і виховав ціле покоління урядовців і дипломатів. Незначний давніше уряд писаря став найважливішим урядом у державі: Виговський держав у своїх руках всі нитки внутрішньої і заграничної політики. При боці Богдана Хмельницького відбув в н майже всі походи і переговори: в 1648 р. був у Галичині й їздив до Семигороду, 1649 р. укладав зборівську умову, 1653 р. трактував під Жванцем, 1655 р. під Львовом, — вів усі пересправи з Москвою, шведами, Кримом та іншими державами. Він був правою рукою, дорадником і заступником гетьмана. Мав він сильний вплив на Хмельницького, та нераз міркував його надто гострі виступи. Козацька старшина шукала у Виговським посередника до старого гетьмана, тільки через нього могла перевести свої змагання. При генеральнім писарі утворилася його партія, звязана з ним станозими інтересами і політичною ідеологією, — вона підняла його на становище гетьмана.

Виговський, як описує сучасник, був високого росту, з великим носом і ясною бородою (на портреті у літописі Величків він без бороди); був спокійної вдачі, умів здержувати і закривати свої пляни, — але в р'шаючій хвилі виказував незвичайну енергію і силу.

Внутрішня політика. Іван Виговський, від самого початку гетьманування, виступав з суцільною, твердою програмою. За час довгої праці на уряді генерального писаря він мав нагоду розслідувати глибше всі державні справи, пізнав усі недостаті устрою молоді держави, обдумав потрібні реформи.

Основами, на яких мала опиратися будова держави, він уважав три стани: козацьку старшину, шляхту і вище духовенство. Ці три

стани були наближені до себе економічним становищем, соціальними інтересами і культурою, зливалися чимраз більше в одно громадянство. Козацька старшина вже стала відмежовуватися від загалу козаків в окрему верству. Генеральна, полкова і сотенна старшина, що діставала на утримання державні маєтності і сама збирала податки, могла розводити широке хазяйство, набувати нові землі й зростати в земельну аристократію. Урядова влада давала їй ще й політичну перевагу над „черню”. Виговський не спинав зросту старшини, як це робив Хмельницький, а навпаки старався скріпити її й через нові надання збільшити її єладу. Останки української шляхти вже майже вповні зіллялися з козацькою старшиною і нарівні з нею мали доступ до урядів і маєтностей. На Україну верталася навіть шляхта, що перше емігрувала на захід; гетьман не ставив перепон у цьому, а ще намагався збільшити шляхетський елемент.

Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, одна з найбільш освічених одиниць між шляхтою, що науку добув в Голландії, Оксфорді, Кемб'ріджі і Парижі, пробував сил в літературі і віддався дипломатії; спершу аріянин, пізніше вернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирини і став дорадником гетьмана. З по-



Тип козацького старшини.
З карти України XVII. ст.

між духовенства найближче до Виговського стояв новий митрополит Діонізій Балабан, вибраний і висвячений проти бажань Московщини.

Виговський старався добути у вищих станах протипагу проти „черни” й при їх допомозі думав утримати гетьманську владу на тім рівні, на яким поставив її Хмельницький. Вже при виборі, приймаючи до рук булаву він сказав: „Ця булава буде доброму на ласку, злому на кару; нікому у війську підлезуватися я не буду; військо запорожське не може бути без страху”. Ці слова справді переводив він у життя, не оглядаючися нінакого, ішов шляхом, який уважав за найкращий.

Загранична політика. Політичним ідеалом Виговського була самостійна незалежна українська держава, — так, як він це висловив у переговорах зі Швецією: „признати й оголосити запорожське військо з підвладними йому провінціями за вольний і нікому не підданий нарід”. До козацької держави бажав він прилучити всі українські землі аж до Висли і границь Пруссії; проєктував також злучити з Україною близькі культурно білоруські землі. Але щоби досягнути незалежності, треба було звільнити Україну від звязку, що від 1654 р. лучив її з Московщиною.

Виговський шукав опертя проти Московщини в інших державах. І так 16 жовтня 1657 р. в Корсуні він підписав давно підготовлюваний союз зі Швецією. Союз був дефензивний: обі сторони забезпечували собі поміч на випадок ворожого нападу, мали повідомляти себе про пляни ворогів і обов'язувалися приступати до мира тільки за спільним порозумінням. Дальше українці ставили такі жадання: Швеція мала признати Україну вільною державою і боронити її свободи; українська держава крім українських земель до Висли, мала обіймати теж білоруські землі від Березини до границь Пруссії; обі сторони мають право до свободної торгівлі через Прусію; Україна могла добути дозвіл з'являти військо і офіцерів у шведських провінціях, спроваджувати ремісників і механіків, добувати зброю й амуніцію.

В тому ж часі Виговський відновив союз з Кримом, що був зірваний від 1654 р.; татари протягом цілого гетьманства Виговського (1657—59) лишилися його союзниками. Також війну з Польщею покінчено перемирям: обі сторони відділилися неутральною полоскою, що займала край між Случею і Гориню.

Відносини до Москви. Ці переговори скріпили становище України на міжнародньому полі і дозволили уложити відносини до Московщини. Виговський дуже прикро відчував тягар злуки з Москвою, але не почувався приготованим до повного розриву і пробував ще переговори з царем, щоби добути корисніші умови. Змаганням його було на місце дотеперішньої васальної залежності України від Московщини перевести союз рівного до рівним. „Нехай Великобритосія буде Великобритосією, Україна Україною, — ми є військо непереможне”, сказав він московському послові, як той розвивав теорію, що Україна це „гилля відломане від природного коріння Великобритосії”. Виговський ждав, щоби Москва не мішалася у внутрішні справи України, щоби полишено без зміни військо, скарб, суспільний устрій, щоби обмежено владу московських воєвод у городах. Він домагався, щоби в Москві шанували гетьмана, як одинокого репрезентанта держави, щоби всі справи пере-



Смерть гетьмана Івана Виговського.

ходили через його руки, щоби московський уряд не вів за його плечима переговорів зі старшинами, духовенством чи Запоріжжям.

Але в Москві вже на гередодні смерті Богдана Хмельницького постановлено остріший курс щодо України; колнж Виговський став гетьманом, порішено використати його слабе становище для переведення цих пляніз. Цар жадав наперед, щоби московських воєводів і залоги допущено крім Києва також до Чернигова, Ніжина, Переяслава й інших міст; щоби вони побудували там замки; щоби людність осіла при замках підлягала воєвідському присудові; щоби доходи з подимного й аренд по містах ішли на удержання московського війська. Друге домагання було, щоби козацькі війська залишили Старий Бихів і Чавси на Білій Русі. Врешті цар жадав, щоби гетьман у своїх письмах не називається „вільним підданим“ а „вірним“. Щоби вимогти ці уступки, вислано з Московщини на Україну, у вересні, військо під проводом кн. Григорія Ромодановського. Ці надмірні жадання знеохотили гетьмана і старшину до союзу з Московщиною; остаточний розрив привело вмішання москалів у домашню війну на Україні.

Бунт Пушкаря. Виговський у внутрішній політиці легковажив вповні сили нижчих кляс, не старався вглянути в їхні змагання і потреби. Тимчасом ривалізація між черню і вищими верствами привела до вибуху народного руху на соціально-політичному тлі. Територією цього руху були полки Полтавщини; Полтавщина була найліпше загосподарена і найзаможніша серед земель України, користала з родючої землі і довголітнього спокою, бо навіть війни Хмельниччини її не займали. На полудні ішла буйна кольонізація, що поширювала культурні області далеко встепи і до московської границі. Нарід почувався тут своїм, незалежний. Але з початком гетьманства Виговського прийшли

зміни, козацька старшина і шляхта, на основі гетьманських надань, стала займати ці простори, накладала на „поспільство“ великі данини й повинності, змагала до заведення кріпацтва; особливо важна мала бути управа урядників Юрія Немирича на Ворсклі й самого гетьмана в Гадяччині. Чернь, що вже відвикла від залежності, зараз піднялася проти нових панів. Почалися напади на панські двори, на міщан, грабування купців, — рух спалахнув у соціальне позстання. Кличі, які підняли повстанці, були: повернення черні т. зв. козацьких вольностей, свободне варення горівки, вільні лови, рибальство, перехід на Запоріжжя, дальше вибір гетьмана „Чорною Радою.“

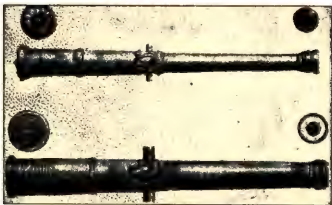
На чолі руху станув Мартин Пушкар, полтавський полковник з часів Хмельницького, кандидат на гетьманську булаву, людина з невеликою освітою, але дуже амбітна. Разом з ним ішов кошовий з Січі Дмитро Барабаш. Сили Пушкаря доходили до 40.000; це були козаки з полтавського й лубенського полку, дещо з сусідніх і кількасот запорожців. Особливий розголос добили собі селянські ватаги „дейнеків“ (дейнека — дрючок), слабо озброєні, але дуже завзяті.

Виговський спершу думав спинити цей рух мирним способом, шукав порозуміння з Пушкарем і з запорожцями. Але згодом мусів вжити гострих мір. Полтавщину і Запоріжжя окружив бльькадою із вірних військ, щоби недопустити туди зброї і харчів та не дати поширитися бунтам в інші частини України. З початком лютого 1658 р. Виговський вислав на Полтаву два полки, але Пушкар відпер їх зі значними втратами. У травні, на зазив гетьмана, прийшли на Лівобережжя татари; разом з ними Виговський повів свої війська на Пушкаря. Головні бої велися коло самої Полтави, що боронилася дуже завзято два тижні. Дня 11 червня пушкарівці пробували випасти з міста на облягаючу армію; але тут їх оточили і розбили так страшно, що 15.000 лягло на полі бою. Поляг і сам Пушкар. Щоби знищити бунт до коріння гетьман дозволив татарам зруйнувати Полтаву і взяти асар з цілого полку. Ця домашня війна коштувала Україну до 50.000 жертв у людях.

Розрив з Московщиною Московщина старалася використати народний рух для своїх цілей. Московські агенти, найбільше зпоміж духовенства, ширили кличі, що треба обмежити владу і права гетьмана та старшини, завести по містах московські залоги, та піддати Україну прямо під царську руку. Московський уряд вів потаємні переговори з Пушкарем і Барабашем, царські воєводи, яких наслано на Україну, нищили прихильників Виговського. Перемога під Полтавою підняла авторитет гетьмана. Оден з воєводів князь Ромодановський зараз уступив з України на московську територію, до Білгорода, другий Шереметєв замкнувся в київській фортеці. Виговський почувся на силах збройною рукою виступити проти Московщини і виконати давній плян визволення України.

Гетьман видав універсали до народу і маніфест до сусідніх держав про причини війни: „Ми, все військо запоріжське“ — писано в маніфесті — „заявляємо і свідчимо перед Богом і усім світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що велик війни ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідівської свободи, якої любовю ми держимося... Призатні наші справи в порівнанні до публичних і божих держали ми завсігди далеко... І длятого союзів уложених з татарами, з королевою шведською, а потім з найяснішим королем Густавом, ми завсігди дотримували, захо-

ували ненарушеними і додержували їм усе вірності. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пактів; усім дотримували ми свято вірності, умов і союзів. І не з інших причин прийняли ми протекторат великого князя московського, як щоби нашу свободу, добуту за божою поміччю і проливом крови освячену, могли заховати, а по смерті передати нашим нащадкам".



Зразки козацьких гармат.

Цар одначе завів надії України, не давав їй помочі проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, казав ставити твердиню в Києві, щоби удержати в ярмі українців; царські воєводи відмовляли гетьманові почестей, піддержували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про Україну. „От така то зрада підступної Москви слідна у всіх: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та удатися до сусідів з проханням про поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася“...

Переговори з Польщею. Успішна війна з Московщиною була неможлива без попереднього порозуміння з Польщею. Виговський мав надію, що зможе домовитися з поляками, бо Польща, оточена з усіх сторін ворогами, потребувала мира хоч на одному фронті. Згода з Україною знаходила своїх прихильників не тільки в урядових колах, але й серед шляхти, особливо на Волині й Поділлі, що за всяку ціну бажала спокою. Щодо самого замирення, поляки доходили вже до пересвідчення, що треба зробити українцям широкі уступки. „Що згода з козаками не сталася до тепер“ — писав один польський політик — „то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактували не як людей. І за це покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність — і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такіж люди як і другі, і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони... І ми мусіли впасти, бо вони боролися за свободу, а ми за безмежне панування... Справді треба їх признати за націю, а не за партію; даймо вже їм спокій і ніяким штучним та неприродним способом не викликаймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим немає ніяких окремих прав, бо тільки через законно унормовані відносини держатись держави, а через вивищення одного народу над другим приходить розладдя“...

Виговський знав ці настрої і почав переговори. Українськими представниками були переяславський полковник Павло Тетеря і львівський міщанин Теодосій Томкевич; польську сторону заступав волинський каштелян Станіслав Казимир Беневський. Дня 16 вересня 1658 р. на раді під Гадячем підписано основні точки умови. Потім велися ще переговори

щодо поодиноких пунктів, а в березні 1659 р. польський сойм прийняв умову до своїх конституцій; записяг її король Ян Казимир, а таксамо склали присягу й козацькі послі.

Гадяцька умова. Зміст гадяцького договору був такий:

Воєвідство київське, браславське і чернігівське мали творити одну цілість, що входила у склад литовсько-польської держави, але з ширшою автономією.

Начальну владу в Україні мав гетьман; до нього належала, як і давніше, управа козаками і командування всіми військовими силами; він мав також держати уряд київського воєводи і бути першим сенатором в Україні; до гетьманської булави належало чигиринське староство. Даліше утворено для України нові уряди канцлера, маршалка і підскарбія, що вели верховну адміністрацію. Канцлер мав видавати через свою канцелярію всі надання світські і духовні та приймати відклики у цих справах. Маршалок вів судівництво; утворено вищий трибунал для України. Підскарбій заряджував українським скарбом. У Києві або в іншому українському місті мали утворити окрему карбівню для вибивання грошей. Обновлено уряди воєводів і каштелянів; всі сенаторські уряди в київському воєвідстві мала дістати сама шляхта грецького обряду, в двох інших воєвідствах на переміну православні й католики.

Українське військо мало складатися з 30.000 козаків і 10.000 наємних воєнків; на утримання війська призначено доходи з королівських і духовних маєтностей та податки з України. Польські і шляхетські війська не могли входити на Україну; колиж вони являлися як підмога, мали стояти під владою українського гетьмана.

Щодо найвищої законодавчої влади, не означено ближче її організації; правдоподібно мала лишитися давня козацька рада, але зреорганізована і скріплена представниками інших станів. Вибір кандидатів на гетьмана мали переводити спільно всі стани (козаки, шляхта, духовенство).

Козакам забезпечено давні права, а саме свободу від усяких податків і тягарів (навіть від мита і цла), свободу варення напитків, зсоби́дні лови і рибальство, козацький присуд. Дозволено на нобілітацію визначніших козаків; на пропозицію гетьмана з кожного полку могло дістати шляхоцтво 100 козаків. Проголошено загальну амністію для всіх учасників війни, знесено всі засуди і конфіскації, що запали з цього приводу. Шляхта і духовенство, що вийшли з України, дістали дозвіл вертатися за універсалом гетьмана.

Прийнято всі права православної віри, не тільки в Наддніпрянщині, але всюди, „як далеко мова українського народу сягає“, — а саме публичне виконання обрядів, оснóвування нових церков, зворот забраних. Духовенство мало підлягати тільки духовному присудові, не урядовцям або панам. Грецька віра не мала бути перешкодою для отримання урядів по містах. — Унія́тська церква лишалася, але не вільно було поширювати її на нові місця. Римська віра мала на Україні рівноправність.

Київська академія дістала такі права, як мала краківська академія, але з застереженням, щоби не було там професорів ані студентів аріян, кальвіністів і лютеран. Друга академія мала заснуватися в другому ще місті на Україні. В місці осідку академії не могли існу-

вати інші (себто польські) школи. Гімназії, колегії, школи і друкарні можна було основувати всюди, без перешкоди.

Не всі домагання українців прийнято в умові. Українські делегати домагалися, щоби утворено окреме Велике Князівство Руське на зразок Литовського Вел. Князівства; щоби у склад його входили, поруч з Придніпрянщиною, також західні українські землі — воєвідства волинське, подільське, руське і белзьке, та пинський і мстиславський повіті; щоби урядовцями були тільки пргвославні; щоби козацького війська було 60.000.

Одначе цих домагань не повелося перевести в цілости: Україна дістала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею і ця автономія мала розтягатися тільки на Придніпрянщину, не на всі українські землі. Головні ідеї, за які ведено змагання, — єдинення всієї території й державна самостійність, осталися нездійснені. Гадяцький трактат в самому założенні був скривлений; без основних точок, він міг бути тільки хвилевою комбінацією, не міг числити на довговічність.



Гетьман Іван Брюховецький.

Конотопська перемога. Переговори з Польщею, крім загального значіння, мали і спеціальну мету — забезпечити Україні безпеченство на західній границі в часі війни з Московщиною. Кампанія почалася, в половині серпня 1658 р. Виговський, крім козацьких і наємних сил, мав значну підмогу татар під проводом Карач-бея і невеликий помічний відділ поляків. Військо поділено на дві частини.

Один корпус, зложений з 5 полків, козя 20.000 війська, під проводом Данила Виговського пішов на Київ, щоби виперти звідтам московську залого; з облягаючими військами мав співділати з самого міста київський полковник Павло Яненко Хмельницький зі своїм полком. Але воєвода Шереметев в час дізнався про напад, вийшов проти козаків і розгромив їх під Києвом 2 і 3 вересня 1658 р.

Сам Виговський з головними козацькими силами і татарами перейшов на Лівобережжя і йшов у напрямі на московську границю, де зібрався царське військо, під проводом князя Ромодановського. Москалі налякалися приготозлення Виговського і пробували переговорів. Царська влада порішила зробити українцям якнайбільші уступки: забрати з українських городів московські залоги, признати Україну на умовах гадяцького трактату, затвердити Виговського на гетьманстві, віддати йому уряд київського воєводи, а старшині забезпечити маєтності і всякі свободи.

Але рівночасно вислано на Україну нове військо під князем Трубецьким. Трубецький зібрав до себе всі сили і приступив під Конотоп. Українська залога під рукою ніжинського полковника Григорія Гуляницького не піддалася і незвичайно хоробро боронилася через 70 днів, від 29 квітня до 7 липня 1659 р. Виговський з своїми військами прийшов на відсіч, ударив на облягаючих, перебив їх і відігнав від міста, а сам почав вертатися назад. Московські воєводи не доцільновали українських сил і пустилися в погоню. Під Конотопом, над річкою Соснівкою прийшло 8 липня 1659 р. до великої битви, що покінчилася повною поразкою москалів. Кілька тисяч московського труп укрило конотопські поля, кілька тисяч пішло в неволю, між ними два воєводи, князі Пожарський і Львов. Москалі втратили артилерію і прапори.

„Квіт московської кінноти“, пише московський історик Соловйов, „що довершив щасливих походів 1654—1655 рр., погіб в один день... Ніколи опісля московський цар не був уже в можності вивести в поле такого сильного війська. У жалібному вбранні вийшов Олексій Михайлович до народу; тривога впала на Москву. Удар був тим тяжчий, що несподіваний; прийшов він по таких блискучих успіхах! Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно гомоніли радісні розмови про перемоги Хованського; а тепер Трубецький, на котрого була надія більш усіх, „мужъ благоговѣйный и изъясный, въ воинствѣ счастливый и недругамъ страшный“, погубив таке велике військо! По добутті столичних міст, по добутті литовської столиці, царський город задрожав за свою власну шкуру: в серпні, на приказ царя, люди всіх чинів спішили на земляні роботи, для укріплення Москви. Сам цар з боярами часто був присутній при роботах; сусідні мешканці з родинами, майном наповняли Москву, ішли чутки, що цар виїжджає за Волгу, за Ярославль“. Татари, союзники Виговського, з насміхом говорили московським послам: „Ваш цар хоче запанувати над запорожськими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав: те саме буде і з московським царством, буде знищене з причини козаків“.

Уступлення Виговського. Незвичайний успіх, що досягнув Виговський під Конотопом, здавалося, рішив кампанію на користь України. Але скоро прийшли події, що основно змінили воєнне і політичне положення. На Лівобережжі піднялася опозиція під проводом полковника Івана Безпалого, якому поміч дали московські воєводи. Безпалий вислав на Запоріжжя зазив вести боротьбу проти гетьмана, що „йде з поляками“, та проти його союзників, татар. Кошовий Іван Сірко, завзятий ворог бісурман, уладив несподіваний напад на кочовище ногайських татар і згодом рушив з своїми січовиками на Чигирин. Набіг Сірка викликав велике обурення серед татар, що були при Виговським, — більша часть татарських сил лишила табор і, грабуючи оселі по дорозі, вернулася до дому. Виговський облягав Гадяч, але на вістку, що запорожці йдуть на Чигирин, він мусів лишити Лівобережжя і перейти на правий бік Дніпра. Тоді в лівобережніх полках знову піднявся народний рух, ворожий Виговському. Наємні частини, що тут лишилися, своїм грабуванням все більше розярювали людей; зокрема ненависть зверталася проти поляків, що повилилися найбільше безоглядно. У Переяславі, Ніжині, Чернигові й інших городах винищено чужі залоги без-

пощадно. Як жертва народнього повстання упав теж Юрій Немирич — його убили селяни під Биковом (коло Ніжина).

Безпалий і його прихильники стали займати лівобережні полки, почалася жорстока громадянська війна. „Одно містечко воює проти другого, син проти батька, батько проти сина; страшне тут твориться вавилонське замішання“ — писав очевидець. Використали це москалі. Трубецький зібрав знову свої сили і рушив на Лівобережжя. Всі міста по дорозі здавалися без боротьби москалям і складали присягу на вірність цареві.

Виговський пробував утвердитися на Правобережжі, але й тут прокинувся ворожий йому рух. Він хотів вияснити козакам своє становище і скликав раду під Германівкою (коло Білої Церкви) 21 вересня 1659 р. Тут боронив він свої політики і старався виказати користи гадяцької умови. Але на раді опозиція взяла верх, а козаки так вороже віднеслися до гетьмана, що він мусів покинути раду під охороною наємного, польського війська. На р. Узені (коло Білої Церкви) зібралася друга рада і візвала Виговського уступити з гетьманства. Також дорадники і співробітники гетьмана бачили, що далше неможливо удержати дотеперішньої політики і намовили його виконати зазив ради; Виговський зрікся гетьманства в жовтні 1659 р.



Гетьман Петро Дорошенко.

Кінець Виговського. По цій резигнації Виговський уступив з відділом наємних військ на Котельню до Хмельника, але зідтам, під напором московських військ, мусів повернути на Дубно. Невдовзі Юрась Хмельниченко добув Чигирин. З тої пори Виговський втратив усі точки опертя на Україні. Від польського короля він дістав уряд київського воеводи і звязану з ним сенаторську гідність. Він лишився далше прихильником союзу з Польщею і намовив Юрася Хмельниченка відновити гадяцьку умову. Дуже рішучо він обороняв автономію України і старався поширити її межі. Але його заходи викликали невдоволення серед поляків і підозріння, що він знов хоче захопити булаву в свої руки. Як у 1664 р. на Правобережжі піднялося повстання проти Польщі, Виговського обвинувачено, що він мав у тім участь і що змагав до злуки з Москвою. Польський полковник Себастьян Махвоський арештував Виговського за порозумінням з Тетерею, і не вважаючи на це, що він є воеводою й сенатором, піддав його під військовий суд і засудив на смерть. Засуд виконано 19 березня 1664 р. в Корсуні. Тіло нещасного гетьмана перезезла його жінка до Галичини і похоронила в Манявському Скиті.

Юрась Хмельниченко. На місце Виговського козацька рада на ріці Узені обрала гетьманом знову Юрася Хмельниченка, — „щоби була тая слава, що Хмельницький гетьманом“. Молодший син великого гетьмана не мав ще тоді 20 років. „Чорнявий, маломовний, середньої освіти, гладкий у поведенні, людина здержлива, що чимнебудь вдовольється“—пише про нього сучасник. Батько старався дати йому вищу освіту, — Юрій вчився у Києві під проводом одного з визначніших письменників, Іоанікія Галатовського. Юрась був слабовитий (терпів на „кадук і руптуру“), хиткої, нерішучої вдачі; але у деяких моментах показував упір і хоробливе завзяття. Головним його дорадником був генеральний осаул Іван Ковалевський, давній управитель Богданового двора; близько молодого гетьмана стояли також прилуцький полковник Петро Дорошенко і запорожський кошовий Іван Сірко. Всі вони старалися продовжати політику Богдана Хмельницького, як у внутрішніх так і заграничних справах.

Переяславський договір 1657 р. У заграничній політиці важко було вдержати одну лінію. З одної сторони українська старшина була до краю зневірена в Московщину, з другої бачила також, що неможливе є співжиття з Польщею. Україна мусіла лаявірувати між цими обома сусідами і йти на уступки в різних справах. „У них це є найвища державна рація, не бути ані під королем, ані під царем; сподіються добути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем“—писав сучасний поляк. По невдачі Виговського українські політики, хоч і неохотно, звернулися знов до Московщини. Вони стояли даліше на основах договору Богдана Хмельницького, але бажали перевести ревізію його й усунути все, що показалося некорисне для України. І так старалися забезпечити ненарушимість території козацької держави: з повним розумінням боронили приналежності до України пограничних повітів Чернігівщини та білоруських повітів, що бажали лишитися при Україні. Даліше застерігали повну свободу уладження внутрішніх відносин; домагалися свободи дипломатичних зносин з іншими державами, участі України в мирових конференціях, зменшення числа воєводів і обмеження їх влади; врешті жадали, щоби цар і бояри гварантували договір з Україною своєю присягою.

Рішитися на переговори з Московщиною була річ конечна, бо воєвода Трубецький зі значними московськими силами в кожній хвилі міг перейти на Правобережжя. Козацькі послы подали царському воєводі основні домагання українського уряду, але Трубецький жадав особистих переговорів з Хмельниченком. По довгих ваганнях Юрась згодився на це й приїхав зі старшиною до Переяслава. Це рішення привело катастрофу. Москалі, як дістали в свої руки гетьмана і найвизначніших діячів, не думали вже робити ніяких уступок, а поставили безоглядно перевести давні московські змагання на Україні. Московським воєводам повелося приєднати собі менше вироблену лівобічну старшину, а потім, при її допомозі і під напором черні, стероризували гетьмана, що залишив всі свої домагання. „Я дві неділі був у Москви в'язнем, — що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вдатися“ — розказував відтак Юрась Хмельниченко.

Договір, прийнятий під терором московських військ у Переяславі 27 жовтня 1659 р. затвердив наперед переяславські статті Богдана Хмельницького, але на основі тексту, який самовільно змінили бояри. І так московський воєвода мав бути не тільки у Києві, але й у Переяславі;

маєтності, звільняли від податків і тягарів, не питаючися згоди українського уряду. Навіть про особу гетьмана московські воєводи публічно висловлювалися з найвищою погордою й ніяких його бажань не сповняли.

Чуднівський похід і занепад Хмельниченка. Московщина бачила хвилювання України й розуміла, що її владі не буде тривка, поки українці матимуть надію на піддержку в сусідніх державах. Тому в Москві постановили напружити всі сили і в остаточній збройній розправі вирішити довголітню боротьбу за українські землі. Літом 1660 р. московська армія під проводом воєводи Шереметєва рушила на поляків, а разом з нею йшли лівобічні козаки під проводом наказного гетьмана Цюцюри. Юрась Хмельниченко, з правобічними полками, зразу пильнував південної границі від татар, потім пішов на підмогу Шереметєву, але поволі й неохотно. Поляки не дали йому получитися з москалями, а заскочили окремо Шереметєва під Чудновом на Волині, а Хмельниченка під Слободищем. Хмельниченко був примушений уайти в переговори з поляками і згодитися на мир, на основі гадяцької умови. Шереметєв піддався полякам під дуже некорисними умовами: мусів видати всю артилерію і зброю, та зі старшиною залишитися у польській неволі. Козаків, що були при Шереметєві й не хотіли вертатися під польську владу, віддано у полон татарам. Це рішення зробило страшне вражіння на козаках; в ночі з 3 на 4 листопада 1660 р. понад тисячу козаків убило себе взаємно, щоби не йти в ганебну неволю...

Загальний жах і обурення викликала мученича смерть полковника Данила Виговського; він попав у московський полон і везено його до Москви, але по дорозі коло Калуги серед мук його замордовано 10 грудня 1660 р. „Тіло в штуки від кнутів порізане; очі вилуплені й сріблом залиті; пальці попереірізувані, лідки у ніг в штуки по жилі розібрані, — взагалі нечувана жорстокість” — описував очевидець, що бачив тіло в Чигирині. „Данилова жінка сама як припала до тіла, так об домовину вдарилася, що голову собі страшно розтяла. Прибіг Хмельниченко ранком, а як побачив тіло, ревно заплакав. Великий з цієї причини розрух серед козаків, як глядять на таке жорстоке поведення”. Також на Лівобережжі прийшов роздор серед козаків. „Сама тільки голота та дейнеки сприяють царезі”.

Юрій Хмельниченко війшов у згоду з поляками в надії, що поведеться йому під своєю булавою зєдинити цілу Україну. Але лівобережні полки не хотіли признати злуки з Польщею і знову признали московську владу. Почалася братовбійча війна між правобічними та лівобічними полками, при співучасті поляків, татар та москалів. Під Бужином на Дніпрі 13 серпня 1661 р. Хмельницький розбив московське військо, — до 10 тисяч москалів лягло на місці, в руки переможців дісталася вся артилерія й обози. Але рівночасно татари, що прийшли на підмогу козакам, кинулись по Придніпрянщині брати ясир. У Крим пішло до 200 тисяч людей! Це остаточно знищило і так невелике значіння Юрася. „Гетьман втратив довіря до війська, військо до гетьмана” — писав сучасник. Хмельниченко, хорий і знеохочений, 15 січня 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в черці.

XXVI. ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

З першим гетьманством Юрася Хмельниченка почалася найсумніша доба в історії козаччини — Руїна. Згідне й одноцільне дотепер запоріжське військо розбилося на два ворожі табори, що завзято себе поборювали. Не було одної влади, — на Правобережжі правив один гетьман, на Лівобережжі другий. Ідея самостійної Української Держави занепадала все більше, сусіди господарили на Україні, як у себе дома, а самі українці накликували на себе ворогів... Багата, цвітуча, вільна країна занепадала до краю; на місці великих осель сіріли руїни, на місці родючих піль появився дикий степ.

Павло Тетеря. На місце Юрася Хмельниченка правобічні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 р.). Павло Тетеря-Моржковський походив із київської шляхти, вчився у василіянських школах, під кермою пізнішого холмського єпископа й історика Якова Суші; в 1647 р. був реєнтом гродської канцелярії у Володимирі на Волині. З вибухом повстання перейшов на сторону Хмельницького й дійшов до уряду переяславського полковника. З доручення старого гетьмана



Могила кошового Сірка.

їздив двічі послом до Москви, раз у 1654 р. укладати перший договір з Московщиною, вдруге 1657 р. ладнати напружені відносини з царським урядом. В 1661 р. став генеральним писарем при Юрасю Хмельниченку, на бажання поляків. Був він жонатий, вперше з сестрою Якимом Сомка, вдруге з Оленою Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилі Виговській. Це близьке посвоячення з родом Хмельницьких, як і польська протекція, дали йому гетьманську булаву.

Тетеря, хоч довгі часи був співробітником двох найвизначніших гетьманів, не зміг перейнятися щиро їхніми змаганнями. Він не розумів потреби і значіння Української Держави, його бажання і змагання все були звязані з Польщею, уважав себе немов польським урядовцем, в своїх письмах він не вагався звати Україну польською „провінцією“ а короля її „природним і власним паном“. Не тільки не вмів утримати української держави на рівні, на якому поставили її Богдан Хмельницький і Виговський, але навіть не зміг оборонити автономії запорізьського війська. Все лиш закликав короля, щоби прислав як найбільше війська на Україну; поляки радо йшли на ці заклики і на Правобережжі рядив не гетьман, а польські командири.

Іван Брюховецький. На Лівобережжі, що було під впливами Московщини, зразу наказним гетьманом був Яким Сомко, шурин Хмельницького, уроженець Переяслава, з багатого міщанського роду. Він був представником козацької старшини, що бажала відокремитися від „черні“ й утворити вищий, упривилейований стан. Він дораджував московському урядові списати козаків у військовий реєстр, а селян переписати окремо, не дозволяти зватися козаками та присилувати їх платити податки. Супірником Сомка був ніжинський полковник Василь Золотаренко, людина без вищої освіти, але амбітний і багатий; зз дорадника мав ніжинського протопопа Максима Филимоновича, визначного письменника і промовця, що був прихильником тісної злуки України з Московщиною. Але ні Золотаренко ні Сомко не змогли добути булави, — випередив їх запорізьський кошовий Іван Брюховецький.

Іван Брюховецький був родом „полулях“, мав бути зразу латинського обряду, але потім прийняв православну віру; на дворі Богдана Хмельницького був „старшим слугою“, опісля поїхав на Запоріжжя з доручення Юрася Хмельниченка, осів на Січі і тут вибрали його кошовим 1660 р. Вищої освіти він не мав, але на гетьманському дворі набрався загального знання й оглади, а решту дав йому вроджений талант. Брюховецький був людиною вимовною, гозорив гарною народною мовою, писав образовим стилем і тим єднав собі людей. На Запоріжжі здобув собі перше місце через те, що голосив популярні кличі: виступав проти збагаченої старшини, заступався за бідний нарід і домагався широких прав для черні. „Вони“ — писав він про старшину — „хочуть бути гетьманами над запорізьським військом і завидують нашій луговій саламасі, — ми з ними заміняємося на їхню городову, нехай посмакують, яка солодка лугова саламаха“... Політичні погляди Брюховецького були неширокі. Не міг він зжитися з поглядами таких самостійників, як Виговський і Дорошенко; існування України він уявляв собі тільки під пануванням одної з сусідніх держав. Був він рішучим ворогом Польщі. Цю нехті виніс він мабуть з двора Хмельницького і згодом утвердив її під впливом своїх дорадників. Одиноким правним володарем і дітичем України, Брюховецький вважав



Лава козацької піхоти в наступі. (Різьба на надгробнику короля Яна Казимира).

московського царя, а всі його змагання ішли в цьому напрямі, щоби звязки України з Московщиною зробити як найтіснішими.

В боротьбі з іншими кандидатами до булави, Брюховецький мав цю перевагу, що і чернь підпирала його, і московський уряд волів мати його гетьманом, як котрого із старшин-самостійників. На славній „чорній раді“ в Ніжині 27—28 червня 1663 р., де козаки і посполиті рівний мали голос, гетьманом вибрано Брюховецького; Сомка і Золотаренка, без всякої вини, засуджено на смерть.

Польський похід на Правобережжя. Таким способом рівночасно обрано двох гетьманів: на лівобічній Україні Брюховецького, на правобічній Тетерю. Ні одна, ні друга сторона не хотіла уступити і боротьба тривала далше. Тетеря, що був гарячим прихильником польської влади, намовив короля Яна Казимира, аби він виправився на Лівобережжя і добув землі, що перед Хмельниччиною належали до Польщі. Король виправився з військом і перейшов Дніпро в осені 1663 р. Але польські війська не змогли здобути ані Києва, ані Переяслава, а також інші городи боронилися завзято. Врешті довга й безуспішна облога Глухова так знеохотила Яна Казимира, що наказав відворот на Правобережжя. Жертвою невдачі польського війська упав полковник Іван Богун.

Іван Богун походив із київської шляхти. З початком Хмельниччини був він подільським полковником, пізніше калницьким, врешті

павлопольським. Брав він участь у всіх війнах Хмельниччини і пізніших. Під Збаражем 1649 р. підчас наступу був тяжко ранений. В 1651 р. вславився обороною Винниці, де присилував ворожі війська до соромної втечі. Під Берестечком вибрано його наказним гетьманом, — тут він врятував військо від крайнього розгрому. В 1653 р. бився з Чарнецьким під Монастирищами, був теж під Жванцем. В 1654 р. належав до противників союзу з Московщиною і не зложив присяги цареві; так само не підписав переяславської угоди Юрся Хмельниченка. Але з другого боку Богун не приступав теж до умов з Польщею, хоч обіцували йому маєтності й уряди. Через те поляки увязнили його і заслали до кріпости у Мальборзі. Увільнений звіттам, з наказу Тетері, пішов зі своїм полком на Лівоберіжжя і своїми впливами приєднав для Тетері деякі городи. Але тут впало на нього підозріння, що веде переговори з Брюховецьким і з москалями. Поляки арештували його і розстріляли під Новгородом Сіверським 27 лютого 1664 р. Так погіб один з найгарніших козацьких діячів, людина чиста, несплямлена ніколи чужою ласкою, найвірніший оборонець самостійности України.

Правобічне повстання. По відвороті Яна Казимира, також Тетеря залишив Лівоберіжжя і перенісся на правий бік Дніпра. Але тут, у різних місцях рівночасно, вибухло повстання проти Польщі 1665 р. Поворот польської влади і шляхетського панування викликав відразу глухе невдоволення між народом; колиж королівський похід покінчився невдачею, козацькі старшини дали гасло до повстання. Одним з перших організаторів руху був запорізьський кошовий Іван Сірко, що вславився своїми очайдушними походами на татар і турків; тепер він звернувся проти поляків і підняв південні голки. Появилось багато нових ватажків: „що козак, то полковник, що сотник, то гетьман“, — така була приповідка. Над Дністром виступав Василь Дрозд, давний сотник з полку Нечая на Білій Русі; при його боці почали військову кар'єру серб Дмитрашко Райча, згодом переяславський полковник і грек Константин Мигалевський. В Умані старшував Іван Сербин, колишній сербський капітан, що ще за Богдана Хмельницького вступив до козацького війська; у боротьбі з поляками він поляг лицарською смертю у квітні 1665 р. До повстанців пристав також подільський полковник Остап Гоголь і давний галицький повстанець Семен Височан. У повстанні поляг також, розстріляний без суду, гетьман Іван Виговський.

Тетеря не був у силі стримати народнього руху, що піднявся з усіх сторін; зненавиджений усіми, склав він булаву в червні 1665 р. і виїхав до Польщі. Там він прийняв латинський обряд і дістав уряд старости на Волині. Вивіз з собою козацький архів і скарбницю, а загарбані гроші давав на різні католицькі фундації, нпр. на варшавських єзуїтів. Але й у Польщі не утримався довго; виїхав до Туреччини, де умер в Адріанополі 1671 р.

Умови Брюховецького з Московією. Довше як Тетеря, утримався лівобічний гетьман Брюховецький. Невдача польського походу скріпила його становище, а правобічне повстання давало вигляди, що й правобережна Україна перейде під його булаву. Але Московщина не дала йому підмоги й остаточно Брюховецький мусів вдоволитися владою на Лівоберіжжі.

Зараз після вибору на гетьмана, Брюховецький обнови́в у Бату-

рині умову з Московщиною, на основі статей Богдана і Юргія Хмельниченка; зобов'язався тоді доставляти безплатно харчі московським залогам на Україні. Коли скінчилася війна з Польщею, він рішився поїхати до Москви, поклонитися цареві. Московський уряд віддавна домагався, щоби український гетьман, по виборі, приїздив „побачити пресвітлі очі государя“. Дотеперішні гетьмани відмовлялися від цієї почеси, — Брюховецький перший згодився поїхати до Москви. Він був щиро відданий цареві і в тій вірності бачив запоруку краю: „Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не може“... говорив бувало.



Правобічний гетьман Павло Тетеря.

До Москви приїхав Брюховецький у вересні 1665 р. і лишився тут 4 місяці. З ним були два генеральні писарі, обозний, два осаули, один суддя, дальше трьох полковників, понад 80 різних старшин, делегати козаків, міщан і духовенства, разом 535 людей. Візд до столиці відбувся святочно, на вулицях були розставлені урядовці і стрільці; гетьман з козаками був на авдієнції у царя і зложив дарунки — воєнні трофеї, арабські коні, ридвани, зброю, дорожочинні одєжі. Обіди, прийоми й почеси в столиці засліпили гетьмана, непривичного до розкоші і зробили йому ще дорожчим царське підданство. Він намагався примінитися до московських звичаїв, прийняв титул боярина і навіть згодився женитися з московкою, боярською дочкою. За його прикладом пішла старшина, переважно люди неосвічені й навіть неграмотні; за титул дворян, який їм надано і за обіцяні маєтності, були готові на всякі уступки для Московщини.

Дня 1 листопада 1665 р. підписано в Москві новий договір. Гетьман зрікався на користь царя усіх податків, які платили міщани і селяни та дозволяв поширити на Україні горівчаний монополі. Вибір гетьмана мав відбуватися при царському делегаті, а вибраний гетьман мав приїздити на поклін до царя. Московські залогі в числі 11.600 людей мали бути в Києві, Чернигові, Ніжині, Новгороді, Полтаві, Кременчуці і при гетьмані в Гадячі, по можності також у Каневі, Острі, Мотовилівці

і на Запоріжжі. Гетьман згодився не вести зносин з іншими державами без волі царя. На київську митрополію мав прийти російський єпископ з Москви.

Цей московський договір Брюховецького був страшним ударом для української державності. Всі права, що за них боролися попередні гетьмани, гетьман-карієровнич легкодошно запропастив...

Війна з Московщиною. Наслідки договору з Московщиною невдовзі дали себе відчутти. До всіх визначніших городів увійшли московські воєводи з залогами; українське населення, відповідно до умови, мусіло доставляти москалям харчі. Зараз почалися спори і непорозуміння між воєводами та українськими полкозниками; московські салдати безнастанно обиджали і дратували українських міщан і селян. На Україну зіхали також московські переписишки, що стали описувати всі податки й повинності, та на основі переписних книг почали стягати податки з невідомою дотепер безоглядністю. Все те схвилювало Україну, — почалися розрухи проти московського війська. Зокрема ще інтелігенція, особливо духовна, занепокоїлася чутками, що українська церква має бути піддана під зверхність московського патріарха. На чолі невдоволених станув єпископ Методій, управитель київської митрополії, та давніший протопіп Максим Филімонович, що перше був гарячим прихильником московської влади на Україні. „Як цар дозволить, щоби у них їхні вольності і права віднято і щоби був у них московський митрополит, — радше нехайби цар казав покарати їх смертю, як щоби вони мали на це згодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запрутяться в монастирях і хіба їх за шию і за ноги поволочуть, — тоді московський митрополит в Києві буде“.

Але найбільше зворушив усіх мир Московщини з Польщею, підписаний в Андрусові, на Білій Русі, в січні 1667 р. Послів Брюховецького не закланно до переговорів; Московщина потайно, без порозуміння з українцями, зреклася Києва на користь Польщі. Вісти про цю зраду Москви потрясли всею Україною. Київ, колишня столиця українських князів, з усіма святинями і пам'ятками давньої слави, мала перейти знову в руки поляків, — на марне пішла двадцятилітня, кривава боротьба!

Обурення було таке страшне, що стрепенувся головний винник цих подій, Брюховецький. Він, побачивши, що народний гнів може звернутися проти нього, рішився виступити проти Московщини. Дня 18 лютого в гетьманській столиці Гадячі і по всіх інших городах завізвали московських воєвод безпроволочно виступити з залогами і перейти за московську границю. Де москалі послухали, там відворот їх відбувся доволі спокійно, деж пробували ставити опір, там приходило до боїв з козаками і розяреною людиною. Брюховецький видав універсали до народу, де повідомлював, що мусів „від руки і приязні московської відлучитися“ через те, що москалі разом з поляками рішили „Україну отчизну нашу милу руйнувати, пустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх великих і малих мешканців“.

Брюховецький одначе не міг уже здобути собі симпатії народу. Його полковники потайки віднесли до правобічного гетьмана Дорошенка і запросили його взяти Лівоберіжжя під свою булаву. Дорошенко перейшов Дніпро і під Опішнею на Полтавщині зустрілися оба гетьмани.

В цю хвилину у таборі Брюховецького прийшло до розрухів; стар-

шина і козаки кинулися до гетьмана з криком, що через нього прийшло до війни і проливу крови, та що за гетьманство вони не будуть битися. Чернь почала грабувати гетьманські шатра; Брюховецького схопили за руки і привели перед Дорошенка. Дорошенко, серед метушні, зробив рух рукою; юрба зрозуміла, що це присуд смерті. „Взяли безбожного Брюховецького як недостойного папа і псчали шарпати



Гетьман Петро Дорошенко. Після сучасної, італійської ригвини.

і плаття на ньому різати і палками, дулами, чеканами та рогатинами, як скаженого собаку убили його і нагого покинули". Це було 18 червня 1666 р. Дорошенко приказав похоронити його з гетьманськими почестями в Гадячі в церкві, яку Брюховецький побудував.

Петро Дорошенко. Як Тетеря виїхав з України, праєобічним гетьманом проголосився сотник з Ведмедівки, Степан Опара. Але

гетьманував він недовго; татари увязнали його в серпні 1665 р. і віддали полякам, а ті, у таборі гід Равою, покарали його смертю. Тоді рада в Чигирині віддала гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665—1676).

Петро Дорошенко, уродився 1627 р. в Чигирині; походив з старого козацького роду. Його дід Михайло, був запорізьським гетьманом 1623—1628 р. і поляг у поході на татар на Крим. Дорошенко цинів ту родинну традицію і з гордістю згадував свого лицарського предка. Сам почав воєнну і політичну діяльність при боці Богдана Хмельницького, в часі найбільшого зросту і могутності України. Брав участь у початках повстання. 1649 р. був гарматним писарем (товаришем обозного, начальника артилерії), і проживав у Чигирині. Тут у гетьманській столиці, у центрі козацької держави, він познайомився і з військовою організацією і з адміністрацією і з політикою України. Гетьман живав його вже тоді до деяких посольств; потім Дорошенко дістав уряд прилучського полковника. По смерті Богдана, Дорошенко стояв по стороні Виговського і лишився йому вірний до останньої хвилини, не вважаючи на упадок його політики. За гетьманства Юрася Хмельниченка і Тетері задержав своє значіння, а як дорадник і дипломат мав головне слово у всіх переговорах з Польщею і Московією.

Основою політики Дорошенка було ясне і тверде переконання про національну єдність і окремішність українського народу. Як границі української території він означав Перемишль і Ярослав; до цієї межі доходила колись „державна або князівство руське і ці кордони повинна теж осягнути козацька держава“; зєдинення всіх українських земель, „цїлїсть отчизни“, це був головний його політичний клич.

Бажав він утримати державу самостійну, незалежну від сусідів. З рівним недовірям відносився і до Польщі, у якій панувала шляхта, як і до царської Московщини.

Будову української держави Дорошенко старався оперти на фундаменти згоди і єдності самих українців. „Хоч божою волею український нарід обох сторін Дніпра роздєлений і видаємєся собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями“. Дорошенко числився з настрєями маси. Знав від добре всі добрі і лихі сторони народу і своєрідну його силу і необчислиму хиткість та непостійність. „Наш народ подібний тростині, під більшою силою подаєтьєся без ніякого опору“... „У того неважливого народу більше зможе ласкавість як строгість“. Він не презводив ніякого діла без відповідного підготовлення народньої опінії. Осуджував він „чорну раду,“ бачив її політичну безвартність, — але ніякий гетьман не скликавав ради так часто, як саме Дорошенко. Безнастанно теж відбував наради зі старшиною. Радо слухав кожної поважної думки. Щоби не впливати на рішення, виходив з нарад підчас голосування. Ця його щира уважливість до голосу народу єднала йому незвичайні симпатії серед інтелігенції і сліпу віру серед маси. Львівський владика Шумлянський, що був гостем у Чигирині, пише: „Дорошенко дуже скрипився, панує вповні абсолютно і має найвищу любов серед народу, — злого про нього не чував я слова“. Найвизначнішим дорадником Дорошенка був митрополит Йосиф Тукальський, — „котрого духом і гетьман і вся живе Україна“.

Серед безнастанних всен, що виповнили його час, Дорошенко не зміг перевести тривких змін у державній будові. Але на різних полях слідно його змагання до реформ. Він старався переводити плянзую



Сіверський гетьман Демян Многогрішний.

колонізацію в опустошених частинах Правобережжя. Південну границю скріпив тим, що утворив новий, торговицький полк. Намагався збільшити фінанси України через поширення граничної, цлової лінії. Робив спроби бити власну монету. Дуже важні були заходи Дорошенка коло створення постійного війська. Це, що за Богдана Хмельницького і Виговського роблено доривочно, він перемінив на систему: основним ядром його армії стало наємне військо, т. зв. серденята, що визначалися великою хоробрістю.

Союз з Туреччиною. Дорошенко, у перші роки гетьманства, лаяв-рував між Польщею та Московщиною; щойно андрусівський мир повернув його рішучо в іншу сторону, до Туреччини. На союзі з турками довгий час опирав свою політику Богдан Хмельницький; Дорошенко задумав увійти на той сам шлях. Вперше вислав посольство до Константинополя 1667 р. і дістав проти поляків підмогу з яничарів і татар. В осені тогож року рушив з військом на Галичину. Польський гетьман Ян Собіський окопався під Підгайцями, але мусів почати переговори; татарам Польща обіцяла гарач, козакам дала запоруку, що польські війська не будуть переходити поза Горинь. Дорошенко мав принайменше забезпечену західню границю своєї держави. На корот-

кий час, після смерті Брюховецького, опанував він лівобічну Україну; але татари занепокоєні об'єднанням всієї козаччини під одною булавою, видвигнули свого кандидата на булаву, Петра Суховія; Дорошенко мусів вернутися на Правобережжя і тут організувати оборону. Тоді лівобічні полки знову відірвалися від нього й обрали собі гетьманом Многогрішного.

Дорошенко не дав знеохотитися тим гірким обставинам і дальше старався оперти козацьку державу на союзі з Туреччиною. Посольства, під проводом наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луки Бушкевича, підготували договір з Портою. У своїм листі до султана Дорошенко ставив такі домагання: оснозою договору має бути умова Богдана Хмельницького з Портою; українська держава має право до всієї української території від Перемишля по Пугивль; запорізьке військо зсобидно вибирає гетьмана на довічний уряд; українська церква має автономію під царгородським патріархом; султан не має права до ніяких данин з України; гомічні війська, прислані на Україну, стоять під владою гетьмана; грамоти на Україні мають бути писані українською мовою і послы мають володіти цією ж мовою; турки не мають ставити на Україні мечетів, брати ясиру і руйнувати оселі; Туреччина і Крим не можуть заключати мира без відома України. Султан Мугамед прийняв ці домагання і турецьке посольство 1669 р. святочно вручило гетьманові договір, булаву, бунчук, прапор і інші відзнаки. До Константинополя вислано нове посольство, зложене з представників усіх полків; Михайло Портянка став першим постійним представником, „резидентом“ України при Порті.

Похід на Галичину. Союз Дорошенка з Туреччиною занепокоїв сусідів України, що боялися об'єднання українських земель. Поляки видвигнули свого кандидата на гетьмана, полковника Михайла Ханенка. З другого боку проти Дорошенка почав виступати кошовий Сірко, на якого вплив мала Московщина. Але Дорошенко не залишав своїх плянів, — вірив, що турки допоможуть злучити цілу Україну під одною булавою.

Султан Мугамед IV у 1672 р. виповів війну Польщі і вирушив особисто у похід. У турецьких маніфестах зазначено також, що війна ведеться за справу України, мовляв „козаки, свободний нарід, не могли знести чужої влади і хопили за шаблю“. Похід почався в липні, Дорошенко вислав частину війська під Білу Церкву, де була польська зелога, а сам з 18.000 серденят рушив на Брацлавщину. Під Четвертинівкою, коло Батога, заскочив польські війська та 18. липня 1672 погромив їх страшно: „не памятаю більшої втрати і замішання“, писав польський офіцер, учасник цьо о погрому. Поляки чим скорше стали уступати з Брацлавщини разом з Ханенком. Дорошенко ішов дальше вперед на стрічу султанові, що вже стояв під Кам'янцем; там Мугамед вручив йому новий привілей на гетьманство. Дня 26 серпня, по 12-денній облозі, здався туркам Кам'янець, фсртеця, що вважалася дотепер нездобутою. Турецькі, татарські й українські війська ввійшли в Галичину і підійшли під Львів; по кількадевній облозі, в жовтні 1672 р., місто зложило окуп.

Поляки розгочали переговори з турками під Бучачем. Дорошенко жадав, щоби допущено до пересправ і його повновласників, але поляки на це не згодилися. Під Бучачем 16 жовтня 1672 р. підписано польсько-турецький дзговір. Поляки обов'язалися платити щорічно

22.000 дукатів як гарач султанові; Поділля переходило під владу Туреччини; козакам віддано Україну „в давних границях“, польські залоги мали залишити Придніпрянщину.

Кінець Дорошенка.

Дорошенко був розчарований буцацьким договором, — далеко було до зєдинення всіх українських земель, від Перемишля по московську границю. І навіть на цій малій території, яку йому забезпечено не дістав усього, чого бажав. Турецькі залоги, проти договору, обсадили важніші замки, як Браслав і Ладижин; султан домагався, щоби Дорошенко знищив укріплення міст і відібрав народові зброю; почав теж вимагати данин. З Годи́лля, обсадженого турецькими залогами, доходили страшні вісті, що турки руйнують церкви або переми́няють їх на мечети і воєнні склади, забирають дзвони, накладають данини, граблять і вязнять людей, забирають малі діти. Все те будило між народом нездоволення й обурення та підривало повагу Дорошенка. Турки показали теж слабі на полі бою. Відновилася знов польсько-турецька війна. Під Хотиним 11 листопада 1673 р. Собіський розбив турецькі війська. Поляки не тільки не уступили з Білої Церкви, але почали збирати війська на українській границі.

Між народом стало ширитися знеохочення, жах перед новою війною. Цілими сотками населення почало втікати з Правобережжя на лівий бік Дніпра. Новий лівобережний гетьман Іван Самійлович підпирав це переселення і посилав теж заклики до старшини, щоби переходили під його булаву. Ці зазиви мали успіх: майже всі полковники покинули Дорошенка і перейшли до Самійловича.

Дорошенко не міг уже піднятися до давньої сили. Наїзди поляків та знеохочення народу, підривало його замисли у самім корені. Кидали його всі давні прихильники, не міг знайти віри і послуху навіть в улюблених серденьат. Простір його влади зменшався безстанно, — врешті остав йому тільки сам Чигирин. Тут, серед нездобутих укріплень, оточений споминами й пам'ятками з часів Хмельниччини, він, як „останній козак“ в самоті і одчаю доживав кінця свого гетьманства. Звідси слав він письма до приятелів і ворогів, викладаючи їм ціль своїх замгань. „Не тільки це сам від себе смію світові об'явити, але й багато товариства, моїх ровесників, можуть явно мені засвідчити, що ще з молодих літ не звик я ніякого зла нікому з синів



Нагробник Петра Дорошенка в Ярополчі.

моєї отчизни бажати; коли божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десять літ, не в чім іншим був мій умисл, а тільки в тому, щоби помножити вольности запорізьського війська і заховати безпеченство і ці ~~отчизни~~ отчизни, щоби процвітанням благочестивих церков народ християнства українського міг тішитися... Тому не тільки з православними християнами, але і з бісурменськими народами я старався все поступати прихильно і згідно, щоби Україну бачити у бажаному мирі"...

Врешті за порадою Івана Сірка, що приїхав до Чигирина, Дорошенко заявив, що готов зріктися булави і віддати військовій клейноті в опіку Запоріжжя. Але рік ще мнув і Дорошенко не уступав з гетьманства. Аж коли Самійлович в друге з московським військом прийшов під мури Чигирина, Дорошенко, у святочний спосіб, передав йому уряд і гетьманські відзнаки у вересні 1676 р.

З Чигирина Дорошенко переїхав на Лівобережжя і осів у Сосниці. Цар невдовзі зажадав, щоби відіслано його до Москви; Самійлович, що обіцяв Дорошенкові безпеченство особи, довго не хотів на це згодитися, але вкінці мусів уступити перед царським наказом. В Москві прийнято гетьмана з почестями, назначено йому виску платню і віддано просторий дім на мешкання; в 1673—1681 р. Дорошенко мав уряд вятського воєводи; кінець віку пережив у дарованому йому селі Ярополчі, волоколамського повіту. Там і умер він 19 листопада 1698 р. в 71 р. життя; до початку XIX в. заховався при тамошній церкві нагробний пам'ятник цього великого гетьмана, що його названо „сонцем Руїни“.

Дамян Многогрішний. Перемога Дорошенка над Брюховецьким не віддала цілої України під його булаву. Сіверщина й Чернігівщина, на якій правив, як наказний гетьман з руки Дорошенка, чернігівський полкозник Дамян Многогрішний, відсахнулася від Дорошенка в хвили, як він перейшов на Правобережжя, щоби оборонити його перед наступом польських військ. Многогрішний, послуховавши підшептів московфільської партії, якій проводив чернігівський єпископ Лазар Баранович, дався вибрати незалежним від Дорошенка „сіверським гетьманом“ й піддався під московську протекцію. Колиж проти Дорошенка виступило й Запоріжжя, під проводом претендента до гетьманської булави, кошового писаря Петра Суховія, коли зрадили його татари, Лівобережжя висовгнулося зпід його влади.

Глухівські статті. В березні 1669 р. відбулася в Глухові генеральна рада лівобережних полків. Були на ній представники московського уряду — Ромодановський, Матвеев та Богданов, що перевірши вибір Многогрішного на гетьмана, склали новий договір, відомий під назвою „Глухівських статей“. В основі спірався цей договір на „статтях Б. Хмельницького“, але в подробицях змагав до ще більшого обмеження автономії України. Московські воєводи мали резидувати не тільки в Києві, але й у Чернигові, Ніжині, Переяславі та Острії. Вони не повинні були вмішуватися в місцеву управу, а збір податків від царського скарбу мали переводити гетьманські урядозці. Скілкість реєстровиків означено на 30.000, а крім цього мав бути створений особний полк з 1000 козаків-компанійців, щось як прибічна сторожа гетьмана, чи пак полева жандармерія для приборкування невдоволених. Заборонено теж гетьманові заводити дипломатичні зв'язки з чужими державами, як



Гетьман Іван Мазепа, після портрету в збірці Бутівців.

теж заборонено козакам авозити в Москозшину тютюн та горілку.

Многогрішний, хоча й зрадив Дорошенкові, та гетьманував проти його волі, старався не рази зязкїз з своїм колишнім шефом. Сам він, „мужичий син“ з походження, неосвічений, але щирий і просто-лінійний, дуже скоро зразив собі і власну старшину і Москву. Ніччю, з дня 13 березня 1672 р. впали до гетьманських покоїв у Батурині,

старшини-заговорники, арештували Многогрішного й, під замітом зради Москві, віддали москалям у руки. Москалі вивезли Многогрішного в Москву й тут поставили перед суд. Тут його тортували, а не допитавшись від нього нічого каригідного, всеж таки заслали на Сибір, разом з ріднею. На Сибірі опинилися й прихильники Многогрішного — військовий осаул Грибович та полковник Гвинтівка.

Конотопська рада. Зараз по арешті Многогрішного, виїхав у Москву делегат збунтованої старшини, Іван Лисенко, й повіз з собою проєкт нових українсько-московських „статтей“. В них сама старшина просила Москву обмежити права гетьмана так у міжнародніх зносинах як теж у внутрішній самоуправі. Між іншими запропонувала старшина, щоби гетьманові рішуче заборонити звязки з сусідніми державами, обмежити його суддівську владу, так щодо козаків як і селян, та щоби у виборі гетьмана не приймала участі козацька чернь і поспільство. Очевидно, Москва дуже радо пристала на такі обмеження й зараз таки вислала свого боярина Григорія Ромодановського для переведення вибору нового гетьмана й записяження нових „статтей“. Місцем виборів назначила Москва Конотоп, але козацька старшина настояла на тому, щоби вибори відбулися в глухому степу, біля містечка Козача Діброва, на самому українсько-московському пограниччю. Дня 16 червня 1672 р. відбулася нарада козацької старшини з Ромодановським, якій прислухувалося біля 4000 козаків. На ній усталено 10 „статтей“, що перейшли в історію під назвою „конотопських“, а на другий день, при співучасті чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, переведено вибір нового гетьмана. Гетьманом став дотеперішній військовий суддя Іван Самійлович, один з провідників старшинської змови проти Многогрішного.

Самійлович, що в противенстві до Многогрішного — „мужичого сина“, був „поповичем“, походив з Правоберіжжя. Він учився в київській академії й був людиною талановитою та освіченою. Почав свою кар'єру при Брюховецькому, але потім перейшов до Многогрішного, де дістав гідність генерального судді. Зразу ворог Москви, потім її прихильник, постійно ставився вогорже до Польщі й був за орієнтацією на Крим і Туреччину. В них бачив він запоруку незалежності України; через ту орієнтацію нарешті й пропав. Постійно думав про об'єднання цілої України під своєю булавою й у тому був супротивником Дорошенка.

„Князь Сарматії“. Капітуляція Дорошенка не припинила руїни Правоберіжжя. Турки пригадали собі Юрася Хмельниченка, звеліли царгородському патріархові розстригти його з чернецтва й проголосивши його „князем Сарматії“, післали з військом на Україну. Поселився Хмельниченко в опустілому Немирові та почав, універсалами, закликати нарід до себе. Стрепенулася Україна на гомін прізвища Богданового нащадка, спалахнуло Запоріжжя, злякалися москалі. Москалі й Самійлович кинулися укріпляти гетьманську столицю — Чигирин. Під командою наказного гетьмана Коровченка й німецьких старшин, змобілізовано в ньому поверх 30.000 залог. Літом 1677 р. став Хмельниченко, з турецькою допомогою, під Чигирином. Та його сили були за слабкі проти чигиринських укріплень і чисельної, та гарно підготованої залоги. Колиж обложеним наспів з відсичкою Самійлович з Ромодановським, Хмельниченко мусів відступити з нічим.

Правда, Хмельниченко не дав за виграну. Через рік, літом 1678 р.

з'явився під Чигирином удруге. Самійлович сподівався цього і приготувався зарання до облоги. Московській залозі в Чигирині проводив воєвода Ржевський, фортечними справами завідував шотландський генерал Гордон, козаками командував иаказний гетьман Павло Животовський. За вдержання Чигирина правлено молебні по всій Україні, для цього пощено три дні в тиждні, на удержання сердючких і компанійських полків призначено податок з горівчаного, тютюневого й дьохтевого монополю, словом справу Чигирина видвигнуто як питання державного престіжу Гетьманської України.

Тимчасом Москва не думала щиро про оборону Чигирина. Не переконавши Самійловича про те, що Чигирин слід виселити й зруйнувати, вона дала воєводі Ромодановському! (потайне доручення повести діло так, щоби Чигирин не вдержався...

Облога гетьманської столиці почалася в половині липня й тривала, з невгаваючою завзятістю, більше місяця. В половині серпня згинув воєвода Ржевський, а через тиждень генерал Гордон підмінував укріплення й з останками залоги пробився крізь ворожі лави до обозу Самійловича, що стояв оподалік Чигирина. Турки кинулися на Чигирин, але тут ждала їх кривава лязня. Запалені Гордоном льонти догоріли до мін; з пекольним гуком вилетів у повітря верхній замок, ховаючи під собою 4.000 турецьких трупів. Решту доруйнував турецький везир. Столиця Хмельницького й Дорошенка зникла з поверхні землі... Населення перегнано на лівий беріг Дніпра й поселено над р. Орелею. Туркам і Хмельниченкові залишилися окривавлені румовища й опустіле південне Правоберіжжя. Даремне плакала Україна по втраті Чигирина, даремне затискала п'ястуки й проклінала Ромодановського, взиваючи його турецьким запродавцем. Ромодановський виконав доручення Москви й не лякався народного гніву.

Тимчасом „князь Сарматії" Хмельниченко, не вспівши сісти в батьковому Чигирині, почав організувати владу в Немирові. Приборкавши останки правобережного населення, пробував заволідати Лівоберіжжям, для чого виправлявся на Переяславщину й Лубенщину, але безуспішно. Колиж Правоберіжжя почало наново заселяватися, Самійлович вислав свого сина Семена з військом на Правоберіжжя, що поруйнувавши мало не всі міста й більші села, перегнав населення на лівий беріг Дніпра. Опустіла південна Київщина, занепало й Поділля. Хмельниченко, побачивши безвиглядність своїх заходів над зорганізуванням Правоберіжжя під своєю булавою, попав у глибоку душеву депресію. Стався жорстоким і нестерпним для оточення — кількох своїх старшин покарав, без вини, смертю, а колн почав відгрозуватися туркам,



Гетьман Іван Мазепа, після ритовини
Галаховського.

вони його вхопили, вивезли до Кам'янця й тут, осінню 1681 року стратили.

Так скінчив син великого Богдана, нещасний „князь Сирії“... Смерть Хмельниченка наче припечатала зупинку в боротьбі сторонніх сил за Правобережну Україну. Польсько-турецький мир, заключений в Журавні, закріпив південне Правоберіжжя й Поділля за Туреччиною. Рівночасно помирилася з Польщею Москва, що за 200 тисяч рублів і частину Витебщини дістала від Польщі Київ; не забарився й московське перемир'я з Туреччиною та Кримом. В 1681 р. заключено в Бахчисарай двадцятилітнє перемир'я, протягом якого ніхто з договірників не смів заселяти земель поміж Богом і Дніпром... Та умови бахчисарайського перемир'я були нічим проти життя. Найплодовитша територія, коліска історичного життя України, не могла шуміти безлюдною пустою. По смерті Хмельниченка передали турки владу над Правоберіжжям молдавському господареві Іванові Дуці, що назначивши своїм наказним гетьманом Івана Драгинича, почав заселяти й організувати країну.

Подібно як Туреччина не респектувала статтей бахчисарайського перемир'я, нехтувала пункти журавенського миру й Польща. Король Собіський, захоплений ідеями боротьби з музудманським світом, майже не припиняв польсько-турецької війни за Поділля. Витиснувши турків до Кам'янця, він зразу взявся до заселення Поділля й південної Київщини, та зорганізування її на козацький лад. Гетьманом Правоберіжжя назначив Собіський Степана Куницького, що обрав собі столицею Немирів. Небаром закипіло на пустах нове життя; Богуслав, Мошні, Корсунь та інші міста піднялися з румовищ. В 1683 р. ходив Куницький на південню Молдавію, але побитий татарами, покинув військо й утік до дому. За трусість покарали козаки Куницького смертю, а на його місце обрали запорожця Андрія Могилу, що далі заселявав і організував Правоберіжжя, очищуючи його від турецьких залог.

Відновлена Собіським правобережна козацьчина кріпшала з дня на день, а навіть, в славі протитурецькій кампанії Собіського під Віднем відіграла помітну роль. Між іншими вславився під Віднем український шляхтич з Самбірщини — Юрій Кульчицький.

В 1684 р. видав Собіський універсал про обнову козацької організації на Правоберіжжю, вслід за чим народ з усіх сторін повалив туди лавами. Самійлович мусів розставляти застави й силою стримувати своїх людей, щоб не переселялися сюди з лівого берега. Іскра в Корсуні, Самусь у Богуславі, Абазин на Побожжю, Семен Гурко Палій на Хвастівщині, організують козацькі полки, що обороняють землю перед шляхотським засиллям, а там (1688 р.) підіймають отверту боротьбу з Польщею й Московщиною, що в 1686 р. заключили т. зв. „вічний мир“.

Іван Самійлович. В противенстві до безупинно кипучого, спустошеного до тла й наного заселяваного й організованого Правоберіжжя, Лівоберіжжя, тобто Гетьманщина, зажила під рукою гетьмана Самійловича розмірним миром і добробутом. Гетьман і старшина, засмакувавши в „солодкому“ московському ярмі, забігали царської ласки й поширення своєї влади та маєтностей. Взором для всіх був сам гетьман, що вислав своїх синів на науку в Москву, а свою дочку видав за московського боярина Шереметєва, пізнішого київського воєводу.

Правда, Самійлович, що всіма силами забігав царської ласки, робив це не тільки для своєї, особистої користи. Кинувши думку про державну незалежність України, він як міг обороняв її автономію, а навіть думав про об'єднання цілої України під своєю булавою. Для цього він робив усе можливе, щоби не допустити до миру поміж Московщиною й Польщею, так само був проти польсько-московської кампанії з Кримом. В Кримі бачив Самійлович природного союзника України проти Польщі й Московщини, а тому старався ослаблювати вигляди московської перемоги над Чорноморським побєрїжжям.



„Вічний мир“. Тількиж для перемоги замало було дипломатичного хисту й гнучкої спини Самійловича. До „вічного миру“ поміж Польщею й Московщиною таки прийшло, а разом з ним і до остаточного поділу України поміж сусідами. Польща зрезигнувала раз на все з Лівоберіжжя, відступила Московщині Київ з околицею, зобов'язуючися рівночасно не колонізувати середнього Подніпрів'я з Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Мошнами, Черкасами й Чигирином. Польща мала розв'язані руки для боротьби з Туреччиною тоді, як Москва рішила натиснути на Крим. Негодував на московську політику Самійлович, навіть відгрожувався, але це тільки пошкодило його опінії на царському дворі. Становище Самійловича, було тим прикріше, що й у краю не мав він особливих симпатій. Особливо пошкодило йому в опінії українського громадянства занепащення автономії української церкви.

Король Швеції Карло XII., союзник Мазепи.

Скасування автономії української церкви. Безпосередня залежність української церкви від царгородського патріархату, була сіллю в оці москалів, від часу зєдинення України з Московщиною. Київські митрополити — Сильвестер Косів, Діонісій Балабан і нарешті Осип Нелюбович Тукальський (1663—1675) дивилися з призирством на некультурну Москву та не хотіли й чути про яку небудь залежність української церкви від московського патріархату. Навіть такий політичний москвофіл, як чернігівський архієпископ Лазар Баранович, що з наказу Москви заступав митрополита, високо цінив автономію української церкви, і щойно за гетьманування Самійловича вдалося

Москві здійснити свій давній плян підчинення української церкви московському патріярхові.

Дня 29 червня 1685 р зааранжовано в Києві вибори митрополита, що на них перепер Самійлович кандидатуру луцького владики князя Гедеона Четвертинського, а в осені тогож року московський патріярх Йоаким висвятив номіната. Соболі, червінці й наказ турецького везира примусили царгородського патріярха погодитися з докнанним фактом відлучення української церкви від Царгороду й підчинення її Москві. Москва доконала свого, а Самійловичеві доволі скоро довелося спокутувати гріх проти незалежності української церкви.

Кримський похід. Згідно з вимогами „вічного миру“, рушила сто-тисячна, московська армія, під проводом князя Василя Голіцина, на Крим. Нерадо прилучився до неї Самійлович з 50 тисячами козаків. Та не встигли війська наблизитися до Великого Лугу, коли виснажений літньою спекою степ, зайнявся пожегом. Татари, чи, як підозрівали москалі, козаки підпалили степ, щоби недопустити до розгрому Криму. З трудом наблизилася армія до Перекопу, а коли голод і спрага почали валити з ніг тисячі війська, команда рішилася на відворот. Сорок тисяч армії вислано під Кізікірмень для забезпечення відвороту, решта завершила назад. Завинив Голіцин, що не послухав Самійловича, який радив виступати в степ ранньою весною, коли ще трави свіжі й невиснажені спекою, але вся лють невдачників звернулася проти гетьмана. Скористала з нагоди козацька старшина, що вже здавна накипіла на гетьмана за його загребушість, потурання рідні, самовладство й безпримірне вислугування Москві. Скасування автономії української церкви, завинене Самійловичем, теж сиділо всім у печінках. Старшина, з генеральним обозним Дунін-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, генеральним писарем Прокоповичем і іншими військовими достойниками, склала на Самійловича обвинувачення в зраді. Голіцин ухопився за донос, як за дошку власного рятунку.

Дня 22 липня 1687 р. в таборі над р. Коломаком арештували Самійловича й вислали в кайданах до Москви, а відсіля, без слідства й суду, заслали, разом з сином Яковом на Сибір. Неповинного в нічому другого сина гетьмана — Григорія, арештували, вивезли в Сіверськ і тут серед страшних тортур замучили. Московський воєвода Неплюєв, загарбавши майно гетьманича, в той спосіб „пустив кінці в воду“. Так закінчив свою кар'єру гетьман Самійлович з родиною. Вислугувався Москві, як вмів, занепасти автономію української церкви, алеж в доносі старшин на нього була одна стаття, що рятує його ім'я перед історією. В доносі сказано було м. і. що Самійлович був... неприхильний Москві й бажав створити з Гетьманщини незалежну державу...

XXVII. ІВАН МАЗЕПА

Вибір Івана Мазепи. Три дні по арешті Самійловича, в тому самому таборі над Коломаком обрано новим гетьманом генерального осаула Івана Мазепу. До виборів допущено не більше, як 2000 козаків, але перед тим, на раді старшин з Голіцином, усе згорі уложено й за-тверджено так, що сам вибір був тільки формальністю.

Усім старшинам, що приймали участь у змові проти Самійловича, підвищено на тій раді військовій ступні, забезпечено вибір Мазепи, як теж усталено нові „статті“ залежності від Москви. За ціну військо-вих достоїнств і маєтностей, гетьман і старшина зобов'язалися за-тиснути зв'язок з Москвою аж до мішаних, українсько-московських він-чань включно. Крім Києва, мали засісти московські воєводи в Чернигові, Переяславі, Ніжині, й Острії; реєстрового війська мало бути 30.000. Осідком гетьмана назначено Батурин, а для його „охорони“ відко-мандувано полк московських стрільців. Гетьман не смів перемінати генеральних старшин без згоди Москви так само, як не смів входити в безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими державами... Вели-тенське майно Самійловича поділено поміж царський і гетьманський скарб, по половині.

Вибір генерального осаула Івана Колединського-Мазепи на геть-мана, пройшов серед особливих умов. Перепер його, підкуплений Ма-зепою, князь Голіцин, а замість святочних салів і віватів супроводив його бунт козаків проти старшин. Вістка про арешт Самійловича була іскрою, що впала на запальний ґрунт невдоволення рядового козац-тва старшиною. Тому першим ділом нового гетьмана було придушити полумя бунту — силою, реформами та обіцянками. Бунт придушили, але причини невдоволення не усунули. Мазепа не вмів чи не хотів здобути собі щирого послуху й популярності в масах, а це остаточно пімстилося.

Мазепа. Новий гетьман Іван Колединський, з придомком Мазепа, по-ходив з дрібної, православної шляхти в Білоцерківщині. Батько його Степан був білоцерківським отаманом і власником села Мазепинець, мати — Мокієвська з роду, повдовівши, постриглася в черниці. Чер-ницею була теж його одинока сестра, що покинула свого чоловіка Войнаровського через його велику прихильність до католицтва. Сест-рінок Мазепи Андрій Войнаровський ховався на його дворі, сестрінка Марта теж була черницею.

Дата народження Мазепи непевна. Хитається поміж 1629 і 1632 ро-ком. Нема теж певних відомостей про його початкову й вищу освіту. Одні впевняють, що Мазепа студіював у київській академії, другі, що в єзуїтській колегії у Варшаві, інші оповідають про його науку за кордоном. Певним є всеж таки те, що в 1649—1652 рр. Мазепа був на королівському дворі, де набрав двірської оглади й пройнявся ари-стократичним духом, що відзначав його все життя. Зразу, як королівський паж, відтак як урядовець чи старшина для особливих доручень, Ма-зепи приймав участь у королівських місіях до гетьмана Виговського, Юрся Хмельниченка й Тетері. В 1663 р., підчас походу короля Яна Казимира на Україну, Мазепа покинув королівську службу й осів на Білоцерківщині. Колиж йому навкучило життя загородного шляхтича-гречкосія, вступив на службу до гетьмана Дорошенка. Зразу, як сот-ник прибічної гвардії, відтак як генеральний осаул, а там і писар.

В 1674 р. їздив з місією Дорошенка на Крим, але попався в руки, прихильних Самійловичеві, запоріжців. Висланий до Самійловича, здобув собі його довіря й прихильність, а почавши службу в нього як незамітний „гетьманський дворянин“, вже в 1682 р. став генеральним осаулом та учасником найважливіших місій та дипломатичних заходів гетьмана.

В упадку Самійловича Мазепа, мабуть, не відіграв б'льшої ролі. До старшини, що подала донос на гетьмана не належав, але зумів скористати з нагоди. Освіта, дипломатичний хист і оборотність приєднали йому старшину, гроші повернули на його бік всесильного Голіцина.

Боротьба з Кримом. Невдачний похід Голіцина на Крим, не знеохотив Москви до дальшої боротьби. Навпаки, вона рішила до неї основно підготувитися й для цього доручила Мазепі збудувати цілий ланцюг „городків“ на степовому пограниччю України. Запорозжці занепокоїлися будовою тих пограничних фортець, що хоч були звернені проти татар, рівночасно загрожували низовій „вольниці“. Мазепа пробував їх зацікавити грішми й запевненнями, але не приєднав собі запоріжського довіря.

Весною 1689 р. рушила нова, поверх стотисячна, московська армія на Крим. Командував нею Голіцин, до нього приєднався й Мазепа з військом. Навчені досвідом, москалі вийшли в похід ранньою весною й у травні станули під Перекопом, але далі не пішли. В червні почався відворот з широко закріпленого походу, що зійшов на коштувну, гучну, але безуспішну демонстрацію. Очевидно, безуспішність походу не перешкодила Голіцинові вдавати з себе великого переможця й героя. Царівна Софія, що правила Московщиною в імені своїх нелітніх братів Івана і Петра, й без того була закохана в свого фавориті. Поїхав по лаври до Москви й сам Мазепа. В товаристві генеральної старшини, полковників і 300 осіб почоту, вїхав Мазепа в Москву, як справжній суверен. Не поспувала настроя й палатна революція, в якій молодий царевич Петро позбувся опіки своєї сестри Софії, постриг регентку в черниці, а сам ухопив скиптр самодержавця в руки. Згинув на шафоті приклонник Софії, боярин Шакловитий, пішов на заслання Голіцин, але Мазепі, що його Голіцин вивів у гетьмани, не впав і волосок з голови. Навпаки, коротка розмова з Петром здобула Мазепі прихильність і довіря царя, що їх, аж до полтавського бою, не захитало ніщо й ніхто. Мазепа був незрівняним мистцем у зєднуванні собі людеѣ.



Магдалина Колединська-Мазепина.
Мати гетьмана.



Правобічний гетьман Михайло Ханенко.

Правда, маючи за собою царську ласку й безмірне довіря, Мазепа не вмів прихилити до себе симпатій народніх мас. Вихований в аристократичній атмосфері королівського двора, всю свою силу спер на козацькій старшині, що з свого боку ставала чимраз дошкульніша для народу. Монопольні податки й мита, так звані „оранди“, зловживання старшин та урядозців, бешкети й насильства наємних, гетьманських військ та московських залог, при цілій зграї особистих ворогів і зависників, утруднювали життя гетьманові, вязали йому руки й підривали в корінні навіть найкращі його почини.

А коли в тих виїмково важких умовах, Мазепа зумів всеж вдержатися на поверхні, то завдячував це своєму виїмковому талантові, знанню людей і розумінню обставин. Де можна — силою, де треба — ласкою, а то й підступом та інтригою, лагодив чи приборкував ворогів, усував перепони й реалізував свої особисті заміри й політичні пляни. Виховання й живі зразки сусідніх держав, як теж прикрі досвіди застосування широкого демократизму в устрою, повели його по лінії аристократизму й монархізму. Майбутнє України бачив Мазепа в сильній владі упривілейованої, старшинської верхівки з гетьманом, як наслідним монархом на чолі. Працюючи безупинно над

культурно-економічним піднесенням краю, він бачив у тому єдину запоруку тривкості державного устрою й добробуту. Для цього він будував величаві церкви й монастирі, для цього підтримував шкільництво, поширював освіту в масах, опікувався торгівлею й промислом, для цього став найбільшим меценатом-опікуном мистецтва, якого затишила історія Гетьманщини. Вже сучасники порівнювали його під тим оглядом до Володимира Великого, а слідів його культурної діяльності не всіпали затерти навіть московська нагілка на його ім'я і пам'ять, що розшаліла на Україні після полтавської катастрофи.

Спершись на упривилейованій, старшинській верстві, Мазепа був далекий від того, щоби народню масу віддати на поталу її ненаситності й зловживань. В універсалі з 1696 р. гетьман стає рішуче в обороні тих, що „шаблею й кровю своєю завоювали” землю, на якій живуть і працюють та упоминає землевласників і державців, щоби вони були помірковані в вимогах, „нічого нового й вище міри не накладаючи, звичайними данинами й роботами вдовольняючися”. Гетьманський універсал не касував відновлюваних панщизняних порядків, але силувався бодай злагіднити панщизняні тягари й унормувати повинності „посполитого чоловіка”. В цьому гетьман не обмежувався до самих слів, а карав зловживників, відбираючи їм аренди і маєтности. Коли вже не можна було обійтися без панщини, гетьман дбав про те, щоби панщизняні обов'язки не перевищували двох днів у тиждень. Знаючи, як дошкулювали народові „оранди”, Мазепа скасував їх зразу, але потім мусів відновити, щоби було чим оплатити наємні військові частини. Аристократизм Мазепи з одного й тверді державні конечности з другого боку не находили зрозуміння в масах. Вони обурювалися на гетьмана й не виходили з стану безупинного кипіння, що час до часу здійснювалося кривавим полум'ям отвертих бунтів і повстань. Патрунувало цьому рухові Запоріжжя. підсилював його хвастівський полковник, Семен Палій.

Повстання Петрика. Загрожений будовою „городків” на пізденному пограниччі України Крим, думав про те, якби позбутися тієї загрози. Нагода трапилася. На Запоріжжя втік з Гетьманщини весною 1692 р. талановитий зайдиголова козак Петро Іваненко, прозваний Петриком, що був на службі в генерального писаря Кочубея. Ставши в запоріжців писарем, Петрик почав агітувати проти гетьмана й Москви. Але запоріжці, хоч як не любили Мазепи, на отверте повстання не зважувалися. Тоді Петрик, дібравши собі гурт однодумців, подався на Крим, де 26 травня 1692 р. склав з кримським ханом договір „Удільного Князівства Київського, Чернігівського й всього Війська Запоріжського, Городового й Народу Українського”. На основі цього договору мав заіснувати поміж Україною й Кримом „вічний мир” для взаємної оборони проти Москви й Польщі. Як спроба визволення України зпід сусідської влади, має цей Петриків договір велику вагу для історії української політичної думки подібно, як і Петрикові універсали до українського народу визначаються великою прозорістю й просолінійністю політичної ідеології.

Універсал Петрика. В третьому з черги своїх універсалів, з дня 22 червня 1692 р. пише м. і. Петрик:

„Годі дивуватися, що нашим ворогом є польський король. Колись ми йому підлягали, а з божого допомогою, при Богдані Хмельницькому, визволилися з його підданства, а стільки ишкодили польський

державі, що вона й досі не може прочуняти. Не диво теж, що ворогує з нами кримський хан — здавен-давніх чинили ми шкоди кримській державі й досі чинимо. Але дивні зате вчинки московських царів: не шаблямиж вони нас звоювали, але наші прадіди, ради віри християнської, піддалися їм по вольній волі. Вони перевели наших людей з правого боку Дніпра на лівий, вони захистилися нашими грудьми перед усіма своїми ворогами так, що відкіляб вороги не прийшли, палять спершу наші міста й села, наших людей братимуть у полон, а Москва сидітиме за нами, як за муром. Але й цього Московщині мало. Усіх нас хоче повернути у своїх невільників і холопів. Спершу забрали в неволю гетьмана Многогрішного, потім Самійловича, що обороняли нас, а тепер хочуть повернути нас у досмертну неволю. Теперішньому гетьманові, дозволили роздавати маєтності старшині запорізьського війська, а старшина поділилася нашою братією поміж собою, позаписувала її собі й своїм дітям у довічну панщину й тільки ще того не робить, що не запрягає їх до плуга. А Москва потурає старшині в усьому, бо знає, що як наші люди зведуться нінащо й помужичаться, то москалі заволодіють Дніпром, Самарою й скрізь побудують фортеці, що через них не можна буде й ворухнутися”.



Жінка хвастівського полковника Палія.

Малюючи перед українськими масами жахливу картину наслідків польсько-литовського замирення, продовжує Петрик:

„Я кинув батька, матір, жінку, родину та чимало добра й тепер закликаю вас до боротьби за цілість нашої батьківщини й волі. Не на те ми розпочинали діло, щоб руйнувати власну батьківщину, бо погані ті птахи, що власне гніздо каляють, поганим той господар, що власні маєтності руйнує. Ми йдемо на Україну з тим, щоби визволити братів наших і себе від грабежів Москви та її послушників. Самі ви, розумні голови, поміркуйте: чи краще страждати в неволі, бути наймитом чи паном своєї землі? А хай це вам панове буде відомо, що сам гетьман, за порадою всіх полковників, послав до мене потайки чоловіка сповістити, що як тільки ми з ордою дійдемо до Самари — усі вони відсахнуться від Москви й укупі з нами стануть воювати гнобителя”...

„Коли ви тепер не встанете за свої вольности, то знайте, що загубите їх раз на все і будете довічними московськими невільниками й ніхто вже потім не заступиться за вас”...

Було багато правди, зрозуміння ситуації й трагічного прочуття в словах Петрикового універсалу.

„Гетьманство” Петрика. В липні 1692 р. рушив Петрик з ордою, під проводом калги, на Україну. Спинившись на Кам'яному Затоні, Пе-

трик вислав делегацію на Січ. Тут привітали Петрика та його союзників хлібом і сіллям. Запоріжці, що їм проводив кошовий Гусак, хоч і спочували визвольницьким змаганням Петрика, не мали відваги явно-славно стати проти Мазепи й Москви. На універсал Мазепи, в якому він переконував запоріжців, мовляв, вони не стануть руйнувати батьківщини на спілку з бісурменами, вдовів Гусак різко й з докорами, але разом з тим запевнив гетьмана, що ні він ні запорізьське військо не підуть з Петриком. І справді, Запоріжжя стануло до Петрика в резерві, а тільки коло 500 запоріжців, під проводом Василя Бузького, стануло під його хоругвами. Бузький і його добровольці пристали до Петрика на власний риск, ніби без відома кошової старшини, що й не видала Бузькому клейнодів наказного полковника.

На Кам'яному Затоні зібрано зараз таки раду, що на ній обрано Петрика гетьманом, а калга вручив йому гетьманські клейноди — булаву, бунчук та хоругву.

Проти Петрика вислав Мазепа чотири городові полки й один компанійський, а сам, з п'ятьма компанійськими полками, станув під Гадячем. Рівночасно розіслав по Україні універсали проти Петрика „дурисвіта й погибельного сина“, що несе на Україну нову руїну. Не дїждавшись московської підмоги під Гадячем, Мазепа рушив на Полтаву. Скрізь, кудю він не проходив пахло духом бунту. Петрикові універсали не лишалися без відгону. Пограничні села й містечка, як Царичанка, Китай-город, піддавалися Петрикові без бою й тільки недавно збудований, заселений москалями Новобогородськ оперся. Петрик, не мугчи взяти фортеці приступом, залишив її позаду, пішов у глибину України й спинився під Маячком. Відсіля вислав листа в Полтаву, з зазивом перейти на його бік. Та з Полтави прийшла відповідь відмовна й образлива. Рівночасно татари, почувши про наближення гетьманських військ, втекли, залишаючи Петрика самого. Побачивши, що справа повстання ще не назріла, Петрик вернувся до Перекопу. Тут пробув три місяці, а коли в Бахчисараю настав новий хан Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка, поїхав туди з привітом. З собою привіз Петрик дві, правдиві чи підроблені, грамоти, від Мазепи й генерального судді Кочубея. В обох були висловлені сподівання українців на хана, що одинокий мігби визволити Україну зпід московського ярма... Селім-Гірей, що палав ненавистю до Москви, зустрів Петрика прихильно, а з початком 1693 р. виправив з ним до 30.000 орди в новий похід на Україну. Сам хан обіцяв рушити на Україну весною. Але даремне силювався Петрик приєднати для своїх плянів Січ:

„Не спокушайтеся, браття — писав до запоріжців, — що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви, мов судах-риба до невода, що її ще не затягли неводом, а вона сама приляже до нитки тай тягне її рибалка туди, куди попереду вже затяг другу рибу. Так ви, по добрій волі, притулилися до Москви, а вона робить з вами теж саме, що вже попереду зробила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки“...

Січовий писар Созонт Грибовський, відповів Петрикові:

„Ти вдався в розпуку, забув Бога... Пішов ти у Крим без нашого відома, без нас теж і поход роби, а нас не мороч...“

Петрик не падав духом. Дня 15 січня станув під Переволочною, але фортеці не здобув. Не здалася йому й сусідна Кишенка. З одчаєм київся Петрик на Полтаву. Але й тут, як і першого разу, татари

втекли, ще ним побачили гетьманське військо. Петрик знову вернувся в порожні. Мазепа подякував запорожцям за нейтральність — універсалом і пишним іконостасом для січової церкви. Правда, щирої прихильності запоріжців Мазепа тим не здобув. Вони не пішли з Петриком тільки тому, що не вірили в його успіх, але це ще не значило, що вони готові піти з Мазепою.

В 1695 р. пішли московські й гетьманські війська черговим походом на Крим. Москалі тоаклися безспішно під Азовом, гетьманські війська зате зруйнували Кизикирмень і цілий ряд татарських фортець на Дніпровому низу. У відповідь на це рушила нова, 30-тисячна, татарська орда на Україну. Був з нею й Петрик. Його універсали стали тепер ще запальніші, ще більше енергійні. Але вражіння не викликали вони ніякого. Довкола Петрика стануло всього кільканацять козаків. Це було сумним мірилом непопулярності протимосковського повстання на Україні. Мазепа наложив на голову Петрика 1000 карбованців, а серед козацької голоти найшлося чимало аматорів на цей юдин гріш. Підчас відвороту, біля Кишенки, наскочив на Петрика якийсь правобережний козак Яким Вечірка й проколов його списом. Тисячі карбованців йому, правда, не вдалося здобути, бо тут же вбили його Петрикові татари, алеж мешканці Кишенки повісили мертвого Петрика на гаку, а його душегубця похазали з військовою шаною.

Такий був кінець Петра Іваненка Петрика, невдачного повстанця й непризнаного в краю гетьмана з татарської руки. Найновіший дослідник Петрикового повстання О. Оглоблин переконаний, що Петрик не був тільки авантюристом-невдачником. Він підозріває, що за ним стояла не тільки деяка частина козацької старшини, але й сам Мазепа, що бажав його руками „скласти умову з Кримом і за кримською допомогою вибитися зпід московської зверхности, вийти з протитурецької коаліції, добитися кращих умов для української торгівлі на Чорноморщині й утворити самостійну Українську Державу“.

Щойно як Мазепа переконався, що Петрикова справа пропаща, він не те що залишив його, але ще й виступив проти нього. Той сам дослідник не вірить переказові про смерть Петрика під Кишенкою, але добачує сліди його життя й повстанчої акції в спілці з Орликом, якого конституція з 1710 р. виявляє багато споріднености з договором Петрика з Кримом у 1692 р.

В 1696 р. московська флотилія, підкріплена 15-тисячною, козацькою армією полковника Лизогуба, здобула Озів. З того часу цілих чотири роки не вгавала боротьба за доступ до Чорного й Озівського моря. Закінчилася вона перемир'ям в 1700 р. на основі якого Московщина дістала від Туреччини Озів з цілим північним побережжям Озівського моря, й заспокоївши свої апетити на півдні, кинулася на північ, щоби в боротьбі зі Швецією добути „вікно в Європу“ через вільний доступ до Балтійського моря.



Львівський владика
Йосиф Шумлянський.

Північна війна. Велика „північна війна“, що почалася наприкінці 1700 р. данською окупацією Шлезвіг-Гольштину й облогою Риги саксонцями, розгорілася шойно з моментом, коли цар Петро заключив мир з Туреччиною. Заскочений данцями, молодий шведський король Карло XII, дуже скоро приборкав Данію, а 20 листопада 1700 р. під Нарвою, над фінським заливом, розбив сороктисячну московську армію. Саксонія, Данія й Москва, рішивши завоювати собі побережжя Балтійського моря, рахували на молодість шведського короля й невідготованість Швеції до війни. Перші воєнні невдачі переконали їх, що вони перемогли. Примусивши данського короля до мира й розгромивши московську армію, Карло XII звернув усі свої сили проти саксонського курфюрста Августа, що рівночасно був і польським королем. Тимчасом цар Петро, не знеохотившись першою невдачею, почав збирати нові сили для розправи з Карлом. Ще перед боєм під Нарвою покликав Петро до бою 12-тисячний український корпус, але поки цей наспів з далекого півдня, наварська кампанія була вже програна. А хоч українському війську не довелося прийняти участі в кампанії, то вже самі труднощі походу, а в першу чергу різкий північний клімат і цілковита дезорганізація в системі харчового постачання, здешаткували українську армію й здеморалізували її до того, що про використання її для дальшої кампанії не було мови. Завернувши рештки цієї армії до дому, Петро покликав на її місце другу, сімтисячну. Програна саксонського курфюрста в Ливонії й перенесення боєвої лінії на територію Литви, примусили тепер до виступу Польщу. Вона заявила готовість увійти в союз з Петром і протишведською коаліцією, але за ціну відступлення її тих клаптиків Дніпрового Правобережжя, що дотепер залишалися під московською владою. Запротестував проти торгівлі українськими землями Мазепа, але бачив свою безсильність. На приказ царя сам мусів іти помагати полякам на Білорусь, а 7-тисячний помічний корпус, під проводом полкоєника Апостола вислати на північний фронт. Щойно прихід українських військ на північний фронт вплинув на зміну положення. В бою під Ерестфером у Ліфляндії, розгромили козаки армію шведського генерала Штайнбаха й узяли велику, воєнну добычу. Тимчасом на заході Карло йшов від перемоги до перемоги. В 1702 р. розгромив саксонського курфюрста й польського короля Августа, заняв Варшаву й Краків, та висунув свого кандидата на польський престіл — познанського воєводу Станіслава Лещинського. Рівночасно в Польщі розпалася внутрішня боротьба двох таборів — один з них стояв за Августом і Москвою, другий за Лещинським, тобто за шведами. Україна опинилася перед загрозою поширення війни на її територію й тому гетьман Мазепа мусів обороняти українське пограниччя перед такою можливістю. В 1703 р. відмаширував 12-тисячний, український корпус, під проводом полковника Миклашевського на Білорусь, а весною 1704 р. перейшов Мазепа з 40-тисячною армією на Правобережжя. Такого ходу вимагала воєнна стратегія, але Мазепа, раз перейшовши Дніпро, рішив приєднати Правобережжя до Гетьманщини навіки.

Семен Палій. Відновлена королем Собіським правобережна козаччина, що під її охороною заселилися наново околиці південної Київщини виїхала на верх хвастівського полковника Семена Гурка, прозваного Палієм. Обравши осередком своєї організаційно-колонізаційної діяльності містечко Хвастів, поблизу кордону Гетьманщини-Палій, не без глибокої слушності писав Мазепі в 1694 р.:

„Я застав цей край пустинею, працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжями й заплоднилися. Й церкви божі побудував і прикрасив я на славу божого імені“...

Населюючи пустарі й організуючи пришельців на козацький лад, Палій не тільки обороняв з ними Хвастівщину перед татарсько-турецькими загонами, але нерідко виправлявся проти них у степ, доходячи аж до чорноморського побережжя. Здобувши славу знаменитого полководця, організатора й господаря, Палій не завагався стати й проти польської влади, як тільки вона почала натискати на заселені ним території. Нашадки колишніх правобережних землевласників, що їх Хмельниччина змела з лиця української землі, почали тепер тиснутися до „своїх“ маєтків. Та не на те боровся й працював Палій, щоби уможливити шляхті поворот до майна й влади. Як свідомий український патріот, він мріяв про приєднання Правобережжя до Гетьманщини й тому вже в 1688 р. запропонував Мазепі — прийняти Хвастівщину під свою булаву. Та на перешкоді плянам Палія ставув „вічний мир“ Московщини з Польщею. Спроба Палія покінчилася сумно для нього. Його поляки арештували, а в Хвастів післали свою залогу. Та Палій вбивався з польською тюрмою й, станувши на чолі свого полку, вигнав польську залогу з Хвастова та далі не кидав своїх плянів і звязків з Мазепою.

Та коли, по турецько-польському мирі й повороті Кам'янця до Польщі в 1669 р. варшавський сейм рішив скасувати правобережну козащину, як непотрібну, Палій рішився на отверту боротьбу з Польщею. В 1700 р. він розгромив польську армію, вислану проти нього. Протиставився польським замірам і правобережний гетьман з польської руки, Самусь. У відповідь на послолите рушення, оповіщене проти козаків у київському, волинському й подільському воєвідстві, Самусь проголосив універсалами про те, що він поприсяг вірність гетьманові Мазепі й закликає до боротьби з поляками народ усього Правобережжя. Рівночасно, об'єднавшись з Палієм, рушив Самусь на Білу Церкву, що була опорною польської влади на Правобережжі. Розбивши польську відсіч під Бердичевом, вони по семитижневій облозі здобули Білу Церкву, а всід за нею Немирів. Це було гаслом до всенародного повстання, що охопило тепер Правобережжя з силою, що нагадувала стихійний розмах часів Хмельниччини. Та по-



Переяславська Покрова.
На першому пляні цар Петро,
гетьман і козацька старшина.

літична констеляція в східній Європі не була пригожа для підтримки повстанчих здобутків. Мазепа, втягнений Петром у війну з Швецією, не міг підпомогти повстанцям, не кажучи вже про те, щоби відібрати Правобережжя від Польщі, що була тепер союзницею Московщини. Повстання заломилося. Пільний гетьман Сінявський заняв Немирів, що його не міг оборонити Самусь і рушив на Ладижин. Даремне було героїство його залоги, під проводом полковника Абазина. Місто здобуто, залогоу й населення, до 10.000 осіб, вирізано. Сам Абазин, в нелюдських муках згинув на palі. Сімнадцятьом тисячам повстанців пообрізувано вуха, цілий ряд його провідників згинув на шафоті. Між іншими наложив головою талановитий поет того часу Данило Братковський, що хоч шляхтич, спочував демократичним ідеалом повстання. Один тільки Палій не піддався у Білій Церкві, де застав його, Мазепа, колн весною 1704 р. вступив на Правобережжя.

Мазепа на Правобережжю. До хвилини переходу Мазепа через Дніпро, особисті й політичні його звязки з Палієм були дружні, подиктовані вимогами добра обох, розєднаних українських територій. Окупувавши Київщину й Волинь й осівши в Бердичеві, Мазепа зразу попав у суперечку з Палієм. Гетьман-аристократ не міг таки зговоритися з хвастівським полковником-демократом, що за ним були маси й чого доброго могли його видвигнути на становище, загрозливе для гетьманського авторитету. Мазепа звелів Палія арештувати, вислав до Батурина, а відтіля, дорогою через Москву, на... Сибір. Усунув справжнього чи уявленого супірника з поверхні політичного життя, але разом з тим настроїв проти себе народні маси, що їх ідеалом був і залишився до нині — Семен Палій-запорожець, герой цілої низки народніх пісень, а потім романів і поем.

Даремне українські війська, під проводом Апостола й Миронча, ішли в боротьбі з шведами від перемоги до перемоги. Не врятувала Польщі козацька перемога над шведським генералом Льонгельмом, ані прогнання шведів з Варшави. Карло XII таки прогнав Августа з Польщі, вступним боєм заняв Львів й перейшов до Саксонії. Тодіто гетьман Мазепа рушив з 40-тисячною армією на Галичину. Та Карло XII недовго бавився з Августом. Розбивши його остаточно, перейшов на Литву, ведучи з собою свого ставленика Лещинського. Ранньою весною 1706 р. зайняли шведи Несвіж, відтак Ляховичі. В Несвіжі згинув козацький полковник Миклашевський, під Ляховичами попав у шведську неволю Мирончич. 18 вересня 1706 р. піддалася Саксонія, Август зрікся польського престолу, цар Петро опинився проти неподоланого „льва півночі“ сам, без союзників. Цар затривожився. Стягнув козацькі сили з Галичини й наказав фортифікацію лінії Дніпра. Впала тривога на Московщину, глухий шум незадоволення покотився по Україні. Стільки літ боротьби зі шведами, за московське „вікно в Європу“, стільки втрат у людях і майні для чужої справи, примусило українських патріотів застановитися над тим, чи й далі їм по дорозі з москалями. Призaduмався над тим питанням і сам Мазепа... Віджила з свіжою силою ідея українсько-шведського союзу, реалізована вже великим Богданом Хмельницьким. В умовах моменту, де перемога Петра була рівнозначною зі смертю сстанків державности й автономії України, а перемога шведів, віддавала Україну в руки шведського ставленика Лещинського, треба було зваяжитися на рішучий крок і зпоміж двох ворогів вибрати собі менше загрозливого на союзника. Україна нищена й ви-

снажувана Петром хвилювалася. Прорубуючи москалям „вікно в Європу“ сама вона котилася в пропасть політичної неволі й економічної руїни. Щож дивного, що свідомо загрози українська старшина, зважилася на рішучий крок і вже в 1706 р. апелювала до Мазепи, устами полковників Горленка й Апостола:

„Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну зпід польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі“...

Колиж весною 1707 р. зібралася українська генеральна старшина в Жовкві, то в квартирі генерального обозного Ломиковського відбула потайне зібрання, що на ньому обмірковувано вихід з важкого політичного



Гетьман Іван Скоропадський.

положення. Думка про можливість союзу з шведами прозябала й оформлювалася чимраз виразніше, накидувана гетьманові не тільки самими обставинами, але й людьми з його найближчого оточення.

Про те, коли Мазепа зважився на рішучий крок навізання зв'язків з шведами чи то з їх ставлеником, польським королем Лещинським, не знаємо нічого. Однодумець і продовжувач незалежницької політики Мазепи — Пилип Орлик оповідає в своїх споминах, що ці зв'язки почалися ще з 1705 р., коли Мазепа був з військом у Польщі. В 1707 р. думка Мазепи про порвання зв'язків з Московщиною вже скристалізувалася. Сімдесятікількалітній старець, що прожив 20 літ на гетьманському столі, серед добробуту й роскоші, що їх не зазнав ніхто з його попередників, в пошані й довірі царя, що відзначив його гідністю першого кавалера ордену Андрія Первозванного й титулом князя святої, римської імперії, поклявся тоді перед Орликом:

„Я кличу всемогучого Бога на свідка й клянуся, що не для пощестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що остаєте під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при божій допомозі так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, не загинули ні під москалями, ні під шведами. Колиж я це роблю ради якихнебудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святих, єдиний і не повинна мука Христова“...

Зрада Кочубея й Іскри. В повені доносів на гетьманів, що від часу приєднання України до Московщини, не переставали напли-

вати до царської канцелярії, найшлося в 1708 р. два однозгідні, що їх трудно було злегковажити. Генеральний суддя Кочубей та полтавський полковник Іскра скомпонували на Мазепу донос, де у 27 точках була зясована змова Мазепи з ворогами Петра. Донос, що походив від людей, втаємничених у заміри гетьмана, мав усі ознаки правдоподібності. Алеж становище Мазепи в опінії царського двора було надто сильне, щоби донос міг захитати довірям царя до нього. Замість пошкодити Мазепі, донощики пошкодили собі. Їх арештували, вивезли в Москву й тут, на тортурах, примусили відкликати донос. Засуджені на смерть, оба донощики поклали голови на шафоті, під Києвом, а тимчасом те, про що вони писали в доносі, починало здійснюватися. Карло XII маширував на Москву, а гетьман ждав тільки гасла, щоби спільними силами вдарити на москалів.

Похід Карла XII на Україну. Ранньою весною 1708 р. станула шведська армія на Виленщині й зручними маневрами почала витискати москалів з їх позицій над Вислою. В Карла було 38.000 війська, але за ним ішов 17-тисячний корпус генерала Левенгавпта з Курляндії. Розбивши москалів біля Головчина на Білій Русі, Карло посувався на Могилів й, не діждавшись тут корпусу Левенгавпта, завернув на Сіверщину. Він думав обійти московські сили й помаширувати з України на Москву, дорогою через Брянськ і Калугу. Алеж Левенгавпт, розбитий москалями під с. Лісним на Білорусі, пробився до Карла ледви з 6.000 жовнів, втративши в бою всю артилерію й харчі. Рівночасно генерал Лягенкрон, що його вислав Карло попереду, не вспів упору захопити головніших, стратегічних пунктів на Сіверщині. Випередили його в тому москалі й Карло наткнувся на сильний московський опір. Уступаючи перед шведами, москалі нищили оселі й харчеві засоби так, що шведам не залишилося нічого іншого, як пересунути свої сили на Україну, кудю ще не пройшли московські війська. Це й був той непередбачений зворот у протимосковській кампанії Карла, що пересудив остаточно вислід кампанії на його некористь і на загладу незалежницьких плянів Мазепи. Для Мазепи був марш Карла в глиб України жахливою несподіванкою. Про те, що шведи йдуть сюди, як гетьманські союзники, знала тільки жінка генеральної старшини. Козаки й народні маси, хоч і як обурені на москалів, не були приготовані на те, щоби прийняти шведів, як визвольників з московського ярма. Несподіванкою був той зворот ще й через те, що гетьманські війська не були сконсигновані як слід, скрізь по Україні стали сильні, московські залоги, а сам гетьман, зв'язаний з рухами московських військ, мусів, про око, співділати з ними, а перехід до шведів міг, у найкращому разі, обмежитися до невеличкої частини української армії.

Так приміром, коли москалі ввійшли в Стародубщину, то одоумець Мазепи щодо союзу з шведами, стародубський полковник Скоропадський, відрізаний від Мазепи, мусів відразу зректися думки об'єднати свої сили з гетьманом і всіми силами підпомагати москалів проти шведів. Не в кращому положенні найшовся й Мазепа в Батурині, до якого наближувалися з одного боку москалі, з другого шведи. Щоби не бути примушеним виступити проти шведів, Мазепа прикинувся смертельно хворим, і щойно коли його „політична хвороба“ почала викликати підозріння, рішився на остаточність: залишивши в Батурині 10.000 залоги під проводом полковника Чечеля, сам, з 5 ти-

сячами рушив до шведського табору. Про свій замір получитися зі шведами заявив шойно тоді, коли його військо переправилося через Десну. Так само не всі в Батурині знали про те, що їм слід боронити міста не перед шведами, а перед москалями... Водному й другому випадку, конспірація не вийшла на добро справі. Попереду пімстилася вона на гетьманській столиці.

Загибель Батурина. Наближення московського війська, під проводом генерала Меньшикова, привітала батуринська залога гарматними салвами. Здивувався таким привітанням Меньшиков, злякалися москалі, що бачили в Батурині один з своїх найважливіших стратегічних пунктів. Остовнів зразу Петро й не хотів вірити, що Мазепа перейшов до шведів. Спам'ятавшись, видав універсал до українського народу про „зраду“ Мазепи та з закликом не вимовляти вірности цареві, проголосив скликання генеральної ради для вибору нового гетьмана, Івана Скоропадського в Глухові, а Меньшикову наказав узяти Батурин силою.

Та Батурин, сильна, засібна в артилерію й муницію фортеця, не злякався московського наступу. Вдарили гармати й заслали московським трупом батуринські окопи й рови. Шойно зрада якогось нікчемника, що показав москалям таємні ходи до фортеці, передала її в руки ворога. Не помогло геройство залоги й батуринських міщан. Усіх їх, разом з жінками і дітьми, перерізано, а місто й фортецю зруйновано до тла. Мазепа насів Батуринові з допомогою запізно. Побачив уже тільки недогарки, гори трупів й калюжі крови. Вниз рікою Сеймом плили, прив'язані до дощок, трупи замучених москалями оборонців гетьманської столиці. Тимчасом московська помста шаліла. В Лебедині, куди Петро переніс свою головну квартиру з Глухова, улаштували царські опричники криваву лазню для козаків і старшин, запідозрених у прихильності Мазепі. Їх „вишукували по домах і віддавали на страшні муки“ — оповідає сучасник: „колесували, четвертували, вбивали на палі, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Муками примушували до того, що люди, неприясні до справи, признавали себе винуватими, а потім уже їх карали смертю“...



Гетьманша Настя Скоропадська.

Так, у самому Лебедині, згинulo 900 людей за недоказану прихильність Мазепи.

Маєстности Мазепи й його прихильників поконфісковано та роздано поміж голоту, що в пору поспішила з заявами лояльності цареві. Москалі мстилися на „зрадниках“, обсилаючи рівночасно ласками своїх наємників і донощиків, видвигаючи на поверхню українського життя найнікчемніші елементи. Рівночасно обловилися українськими маєстностями й московські генерали та полковники, основоположники стану московського поміщицтва на Україні...

Тимчасом Карло не припинював свого форсованого походу на південь України, наміривши об'єднання з Кримом і Туреччиною, щоби спільними силами вдарити на москалів. Та скоро й люта зима заскочила шведів у Полтавщині. Прийшлося там зазимувати. Серед лютих морозів і безустанних московських наскоків, погинула помітна частина шведської армії. Скріпили її щойно запоріжці, що в числі 9.000, під проводом кошового Костя Гордієнка, оповілися за Мазепу дарма, що досі з ним постійно ворогували. Вимоги загального добра й державної рації переважили в запоріжців над особистими симпатіями й порахунками. Бравурною перемогою над москалями під містечком Нехворощею заперезувалися запоріжці перед Карлом, як знаменита військова частина. Зате цар Петро напав на запоріжську Січ над р. Чортомликом та зруйнував запоріжську фортецю Переволочну, разом з козацькою флотилею. Як на здобутій Січі так і в Переволочній шаліла московська помста не гірше Батурина й Лебедина. Вирізано всіх захоплених у полон козаків, не помилено й населення, без огляду на пол і вік.

Полтава. Виснаживши свої сили на оборону перед партизанкою й диверзією москалів, Карло рішив нарешті, кинути систему дефензиви й спровокувати противника до рішачого бою. Для цього підступив під Полтаву й обложив місто. Головні, московські сили рушили зразу на відсіч Полтаві, й дня 17 червня 1709 р. почався бій, що рішив шведсько-московську війну, а на майбутньому України заважив з виїмковою силою. Проти 40.000 москалів з 72 гарматами, стануло 18.000 шведів з 30 гарматами. Чисельна перевага москалів була очевидна. В користь московської армії заіснувала ще одна обставина — москалям проводив особисто цар Петро, талановитий полководець з великим досвідом із попередніх невдач. Шведський король Карло, на десять днів перед полтавським боєм, був поважно ранений в ногу й мусів передати начальну команду над армією одному з своїх генералів — Реншільдіві. Це й перекилило остаточну перемогу під Полтавою в бік Петра. Втративши 5000 жовнів під Полтавою, шведи зрозуміли, що одним рятунком для справи є пляновий відступ на південь, реорганізація армії й новий наступ у сполучі з протимосковськими силами Криму й Туреччини. Але вже біля Переволочної натрапили шведсько-козацькі війська на перепону. Козацька флотила, що нею вони могли переправитися через Дніпро, була зарання знищена москалями. Вже під натиском московської погоні переправилися Карло з Мазепою через Дніпро й подалися в Туреччину. Армія була розбита й здеморалізована. Відступ Карла набрав характеру втечі, супроти якої Туреччині лишалося дати Карлові й Мазепі вже тільки захист, а не підмогу, як рівнорядному союзникові.



Гетьман Павло Полуботок.

Кінець Мазепи й народини „мазепинства”. Полтавська катастрофа потрясла Мазепою до глибини. Вже 22 серпня 1709 р., несповна два місяці по розгромі, помер гетьман, з одчаю. Але смерть гетьмана, не була смертю його діла. Хто з його однодумців зумів впору завернути з небезпечного шляху й покоритися цареві, а хто витривав до смерті. Генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осаул Григорій Герцик, прилуцький полковник Дмитро Горленко й нарешті, найактивніший зпоміж них — генеральний писар Пилип Орлик, оце люди, що їх імена зорітимуть навіки в історії нашої батьківщини. В момент жахливої катастрофи, над домозиною Мазепи, вони не зневірилися й не зрадили; стяг Мазепи підняли високо, його державницькі замисли перекували в гранітну ідеологію, що вбравши в себе всі позитивні моменти минулого, обняла собою сучасне й сягла ясным промінням у найдаліше майбутнє. З їх любови до батьківщини, з їх вірности ідеалам Мазепи, зродилося над могилою гетьмана — „мазепинство”, що в устах ворогів стало лайкою й обвинуваченням, але в нашому уявленні залишилося прапором і програмою української Державности.

Пилип Орлик. Найближчий повірник Мазепи й творець „мазепинства” — Пилип Орлик, нащадок старого чеського роду, прийшов на

світ у Виленщині, але ще замолоду переселився на Україну й тут, покінчивши київську академію, та пройшовши добру практику в мітрополичій канцелярії, перейшов на службу гетьмана, в якого став генеральним писарем, тобто канцлером.

З гетьманом перейшов Орлик на еміграцію й тут, дня 5 травня 1710 р. став він його наслідником, визнанням турецьким султаном і шведським королем. При ньому була мазепинська генеральна старшина й недобитки запорізького війська. Мало їх було для якоїсь ширше закроєної, військової акції, але доволі до підтримання політичних заходів, щоб створити і закріпити ідеологію й програму Української Державности.

Безпосередно по своєму виборі в гетьмани, заключив Орлик умову з шведським королем, про тисний союз для привернення політичної незалежності Україні. З кримським ханом склав Орлик умову про військову допомогу татар при відірванню України від Московщини, при чому в її межі мала входити, скріплена українською колонізацією, Слобідщина.

Орликова конституція. Рівночасно з союзом із шведським королем, створив Орлик щось в роді української конституції, що її наочною точкою була теза про незалежність України обох боків Дніпра від чужого панування. На чолі тої незалежної, української держави, мав стати гетьман, узалежнений від Генеральної Ради, зложеної з генеральної старшини, полковників і військових депутатів. Тричі в рік мав радити сойм, зложений з полкової й сотенної старшини та посіла і представників запорізького війська. Позатим Орликова конституція передбачувала цілу низку реформ у ділянці верховної й виконуючої влади та в межах громадського устрою, прав і обов'язків козацької, мішанської та селянської суспільности. Взагалі вся конституція була проїнята широким демократизмом, що відбивав дуже різко на тлі політично-громадських умов життя тогочасної, східної Європи. Нажаль, як і гетьманство Орлика, була його конституція паперова, теоретична. Війти в життя не довелося їй так само, як Орликові не вдалося справді засісти на гетьманському столі. Її вартість для історії чисто моральної натури — вона є тільки незреалізованим етапом розвитку української політичної думки.

Похід Орлика на Україну. Щоб перевести свої заміри в діло, рушив Орлик, весною 1711 р., з 16-тисячною запорізькою армією та татарським, помічним корпусом, на Україну. Вступивши на Правобережжя, Орлик зустрівся з щирою прихильністю населення. Піддавалося йому одно місто за другим, під його булаву почали переходити й правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана Скоропадського, вислану проти нього під проводом полковника Бутовича, підійшов Орлик під Білу Церкву й наблизився до Києва. Та тут зрадили його татарські „союзники”. Замість кооперувати з гетьманом, вони кинулися грабити села і брати ясир. Рівночасно татарська армія, що під проводом кримського хана оперувала на Слобідщині, набравши добичі й полону, завершила нагло зпід Харкова. Це примусило до відвороту й самого Орлика. Не добившись нічого, Орлик залишив населення на поталу московської помсти, до того ж розчароване варварськими поступками татарських „союзників” гетьмана. Морально й стратегічно була справа Орлика програна.

Вслід за відворотом запоріжських частин Орлика й татарських відділів кримського хана, почався наступ московської армії на Україну. Цар Петро виповів війну Туреччині, за її співчуття справі Орлика. Царські опричники палили міста і вирізували населення, що виявило прихильність до Орлика; але й над царем піднялася, на українському півдні, смертельна небезпека. В липні 1711 р. царське військо попало в турецьку засідку над Прутом, у Бесарабії. Від неминучого розгрому й капітуляції вирятували його, всеж таки гроші. Підкуплений Петром турецький везир, випустив москалів з пастки й заключив з ними славний „Прутський мир“.

В ньому цар вирікся посягань на Правобережну Україну, але неясність стилізації договору дозволила на далеко йдучі довільності в виконуванні точок договору, як одній так і другій стороні. Султан повісив продажного везира за те, що випустив Петра з пастки, але й на султанському дворі, московські рублі робили своє. Прутський мир ратифіковано, а разом з тим Орлик утратив у Туреччині базу для своїх політичних комбінацій.

Та це не зневірило завзятого мазепинця. Він, живучи на еміграції, не втратив ні одної нагоди, щоби видвигнути справу української незалежності на порядок політичного дня Європи; живучи то в Туреччині то в Швеції, він безустанно змагав до викликання турецько-московського конфлікту, щоби в його огні добитися визволення України. Але його зусилля були даремні — поза необов'язуючими виразами симпатій для ідеї „козацької держави“, Орлик не добився нічого. Помер на еміграції (1739 р.), залишаючи своєму синові Григорові дальшу працю над переконанням Європи про konieczність відродження Української Держави, для стабілізації політичних умов середньої Європи. Та покищо, протягом цілих століть, ідея Пилипа Орлика не виходила поза межі ідеології й зреалізувалася, хоч і на короткий час, щойно в XX сторіччю...



ХХVІІІ. УПАДОК ГЕТЬМАНЩИНИ

Полтавський розгром і польсько-московсько-турецьке перемир'я, на довгі десятиліття закріпили розвал українського державного організму. Київщина, Волинь і Поділля залишилися під Польщею, Лівобережжя загорнула Московщина, на півдні панували турки а господарили татари. Тут, при Дніпровому гирлі, в Олешках, створили прихильні Мазепі запоріжці нову Січ, що втративши зв'язок з рідним краєм, перемінилася в своєрідний табір інтернованих.

Забезпечений від півночі, заходу й півдня, почав тепер цар Петро „прибирати до рук“ Україну. Відомстивши „зраду“ Мазепи на його прихильниках і симпатиках, він наче вгамувався. Зрозумів, що далшим насильством і кровожадністю зможе викликати небажаний фермент. Був же ще в живих „гетьман без землі“ Пилип Орлик, не вигибло ще Запоріжжя, не з приязни замирили з ним турки й татари. Чого доброго й Польща могла покористуватися повстанчим полум'ям на Гетьманщині. Тому цар Петро наложив лисячу маску на своє вовче обличчя. Говорить про це царський універсал проголошений по упадку Мазепи й дальша його політика потурання українським державним окремішностям назверх, а розсаджування устрою й укладу сил Гетьманщини з середини. Признаючи, на словах, давні права й вольности Гетьманщині, цар окружив гетьмана й старшину провокаторами, що натравлюючи одних на других, в той спосіб приборкували Україну.

Іван Скоропадський. Якнебудь стародубський полковник Іван Скоропадський був однодумцем Мазепи й належав до невеликої горстки втаємничених у пляни гетьмана, то несподіваний маневр москалів, що випередили шведів у опануванні Стародубщини, примусив його прикинутися прихильником царя. Цар Петро прийняв цю примусову прихильність за добру монету й коли на раді в Глухові, (6 листопада 1708 р.) скликаний для вибору нового гетьмана, виринула кандидатура чернігівського полковника Паала Полуботка, цар перепер кандидатуру Скоропадського.

Новий гетьман був правобережець з походження. Його дід Федір згинув на Жовтих Водах під прапорами Хмельницького; батько Ілля був генеральним старшиною. В 1674 р. переселилися Скоропадські на Лівобережжя. Сам Іван Скоропадський родився десь біля 1646 р. в Умані. В 1674 р. бачимо його на службі в гетьмана Самійловича; в характері військового канцеляриста їздить він кількакратно в Москву та приймає участь у походах на Крим. В 1684—1694 рр. був Скоропадський писарем чернігівського полку; за Мазепи (1698—1699) став генеральним бунчужним, в 1701—1706 рр. другим генеральним осаулом, а від 1706 р. до вибору в гетьмани, стародубським полковником. Друга жінка гетьмана Настя Марківна, що була вдовою по Костю Голубі, вславилася як фундаторка Гамаліївського монастиря, та як рішуча й енергійна жінка, що звикла коверзувати старим, добродушним гетьманом. Склалася напів приказка, мовляв „Настя носить булаву, а гетьман запаску“... З переконання був Скоропадський консерватистом, щиро відданим батьківщині, але дуже несамовільним і податливим. Енергійнішим був його контркандидат Полуботок, але якраз тому не міг він дістати гетьманської булави.



Цар Петро І в тюрмі Полуботка. З картини Волкова.

Безпосередньо по полтавському бою, що в ньому приймав Скоропадський участь, по царському боці, звернувся гетьман до царя з проханням про затвердження правно-державного становища Гетьманщини. На гетьманське письмо відповів царський канцлер Головікін голословним признанням досьогочасних козацьких прав і вольностей, але на конкретні вимоги відповів здебільша відмовно: українські війська мають залишитися під командою московських старшин, забрана в Батурині артилерія остане в Москві, московські воєводи будуть резидувати на своїх місцях, а втім пощо гетьманові домагатися затвердження козацьких вольностей, коли українці „мають під царською рукою стільки свободи, як ні один народ на світі“... А щоб і гетьман почував себе „свобідніше“, цар назначив йому „для товариства“ свого шпіона, стольника Ізмайлоа. Він мав слідувати за „словом і ділом“ гетьмана, разом з ним приймати чужоземних послів, пррвйрвати переписку гетьманської канцелярії та контролювати фінанси. Вкупі з гетьманом мав Ізмайлов відгаяти запорожців-мазепинців від границь Гетьманщини, в порозумінню з царем іменувати й скидати геиеральну старшину, наділювати заслужених маєтностями, як теж дбати про те, щоби смертні присуди не западали без відома царя. Гетьманську столицю перенесено до Глухова, а хоч і дозволено заселити зруйнований Батурин, то його мешканців обложено податком для царської скарбниці, по два червінці з двора. Шпйонуючи гетьмана й звязуючи свободу його рухів, Ізмайлов мав до розпорядимости два московські полки, нібито придані на „охорону“ особи гетьмана, а в дійсноси для того, щоби арештувати його, як тільки покажеться потреба.

Коли, згодом, місце Ізмайлова зайняв стольник Протасєв, положення гетьмана стало ще прикріше. Протасєв не вгавав у писанню доносів на гетьмана в Москву; він повів рівночасно широку агітацію проти гетьмана серед населення, та започаткував суто-московське хабарництво, що до решти деморалізувало козацьку старшину. За його то намовою, цар зніс у 1715 р. виборність сотенної й полкової старшини, заступаючи її назначенням. Військові ради мали відтепер ставити кандидатів, яких затверджував гетьман, очевидно в порозумінню з своїм московським „дорадником“. Бувало й таке, що цар нехтував навіть той дорадний голос козацької старшини та гетьмана, обсаджуючи полковницькі посади своїмиж таки людьми, москалями. Царськими ставлениками обсаджено тоді полки — стародубський, чернігівський, ніжинський та гадяцький. Стародубське полковництво дав цар зятєві Скоропадського, дворянинові Петрові Толстому. Наперед примушено гетьмана видати дочку за москаля, а потім, нібито в нагороду за його вірність, надано гетьманському зятєві полковництво. Чужинцям роздавано й маєтності на Україні. Були це здебільша німці, волохи та серби, що заслужилися перед царем на старшинських становищах у московському війську. Робив це московський цар свідомо: Україна покривалася цілою мережею чуринецьких урядовців та поміщиків, що одержавши посади чи маєтності з царської ласки, йому тільки підлягали, нехтуючи гетьманську владу й розсаджуючи сам устрій Гетьманщини. Рівночасно були вони безупинно розкритим „оком і ухом“ царя, та опорою Московщини в кожний її скрутний момент на Україні. Нові поміщики з царської руки стали ще тим прикріші для України, що почувачи себе пгано серед ворожо настроєного населення, тільки про те й думали, якби використати свої маєтності й з готовими баришами вернути туди, відкіля прійшли. Непевність становища заставляла їх вести грабіжницьку господарку природними скарбами й робучою силою селянства України, типову для всіх визискувачів не добром нажитого майна. Таке поступовання чужинецьких зайд не залишилося без погубного впливу на місцеве поміщицтво. А треба знати, що й воно рекрутувалося не з найкращих елементів, хоча й місцевих. Більшість тогочасного поміщицтва Гетьманщини це були люди, що в свій час умудрилися витягнути каштани з вогню полтавського розгрому. Зрадою державно-творчим ідеалам Мазепи, донощцтвом на мазепинців і рабською відданістю цареві, добилися вони маєтностей, здебільша поконфіскованих у мазепинців. Була це та безграмотна „аристократія“ нікчемників, що в погоні за наживою нехтувала не тільки гетьманом, але й найзвичайнішими законами божого й людського права. Насильства над козаками й посполитими, грабіж чужого добра, хабарництво й продажність поширилися тоді по Україні мов смертельна язва. Вони переїдали українські державні установи, суди й адміністрацію та помагали московському цареві встрявати в їх урядування, настановляти своїх дорадників-комісарів, а там і зівсім ліквідувати, як зайві залишки державности та автономії України.

Винищуючи й розкладаючи в той спосіб „верхи“ українського громадянства, цар Петро не забув і про рядове козацтво. Протягом довгих років миру, від 1716 р. почавши, ганяно козаків десятками тисяч на кожній роботі біля будови Петербурга, Ладозького каналу, на Дон і на Кавказ. Важка праця, голод, невиносимі умови чужого підсоння, в парі з жорстокістю московських наставників, винищили

тоді сам цвіт українського народу а поговірка про те, що Петербург побудований на козацких кістках, недалеко від жажливої правди. Пилип Орлик писав про ці „канальні роботи“, що „Москва, хоча вмісно вигубити козацьке військо, по кількадесять тисяч козаків, указами своїми спровадивши, одних тяжкими й не звичними роботами помордувала, других голодом поморила, а інших мукою гнилою, отрухлюю з ящірками й вапном помішаною, потруїла“...

Вслід за „канальними роботами“ почав цар Петро висилати козаків на війну з Персією, що почалася в 1721 р. Трицять тисяч з горою козаків післано на перський фронт протягом найближчих трьох літ. З 6.800 козаків що в 1725 р. стояли під Дербентом, згинувло в боях та від

пошестей 5.200! Тільки 646 козаків залишилося при здоровлю. Решту відіслано інвалідами до дому. Отак цар Петро „прибирав до рук Україну“. Робили це й його наслідники, що в двох тільки 1731-32 роках занепастили при будові укріплень над Озівським морем поверх 60.000 козаків і селян. Людей гнали в чужі краї на пезну смерть, а їхнє майно дома грабували воєнними реквизиціями та салдатськими кватирями, що залишилися на Україні й по скінченні московсько-перської війни.



Гетьман Данило Апостол.

„Малоросійська Консерва“. Як не податливим на московські затії виявив себе гетьман Скоропадський, всеж таки, його доволі ліберальне відношення до „мазепинців“, тобто одностумців Мазепи, що врешті решт „каялися“ й допрошувалися своїх маєтностей, як і постійні заходи гетьмана рятувати хочби одні залишки української державності, викликали недовіра з боку царя. Петро, що вмів приємно усміхатися, гладити словами а нищити ділом, додумався врешті

до того, що для забезпечення себе перед „зрадою“ замало при гетьмані одного шпіона-провокатора. Для цього поставив він біля нього цілу їх шайку й назвав цю установу „Малоросійською Колегією“. Царським указом з дня 29 квітня 1722 р. створено установу, зложену з шести московських старшин, розквартированих на Україні військ, під головуванням бригадира Степана Велямінова. Колегія, що їй було дане право приймати й полагоджувати скарги населення на гетьманські суди й адміністрацію, провірювати фінанси й ніби берегти населення перед зловживаннями старшини й поміщиків, була насправді установою, що обмежувала гетьманську суверенність до одного тільки пустого титулу.

Запротестував проти Колегії Скоропадський. Пробував навіть обурюватися на московську затію й цитувати „статті Б. Хмельницького“, що на них покликувався цар, але це не перемінило волі московського сатрапа. Навпаки, сповіщаючи населення України про завдання Колегії, цар найшов сміливість запевняти, що вона заснована „не для чого іншого, як тільки для того, щоб українського народу ніхто не кривдив, ані неправими судами, ані зловживаннями старшини“.

Не переніс уже тої московської нікчемності Скоропадський й кілька днів по одержанні указу про встановлення Колегії, помер дня 3 липня 1722 р. Чотирнадцятилітнє гетьманування Скоропадського пройшло під московським гаслом „прибрання України до рук“. Від „каналних робіт“ і будови Петербурга починаючи, а на Малоросійській Колегії кінчаючи, була це доба повільного але систематичного касування залишків Переяславського договору, що поєднав Україну з Московщиною. На тлі тієї доби не визначився Скоропадський нічим. По-за випрошуванням дрібних уступок більш щодо форми аніж щодо суті московського натиску, Скоропадський що найбільше зміг злагодити удари московської нагайки, але відхилити їх від України не міг. Не мав теж особливих симпатій ані серед старшини, ані населення. Проклинаний по всіх церквах „зрадник“ Мазепа залишився таки героєм неприборканого українства, в порівнанні з яким, іменем „зрадника“ п'ятували Скоропадського йогож такі сучасники. У 1715 р. підчас святкування роковин московської перемоги під Полтавою, дворянин полковника Полуботка в Сосниці Федір Стечинський, на запит — чому не пішов до церкви, подякувати Богові за перемогу царя над Юдою-Мазепою, відповів: „Не Мазепа проклятий Юда, а теперішній гетьман тому, що не стоїть за Україну й москалі її роздрапують“. По правді Стечинський кривдив Скоропадського; він „стояв за Україну“, тільки „не грозьбою а просьбою“, а це мало що й помагало. На похвалу Скоропадського перед історією залишаться всеж такі документи його потайних зв'язків з Орликом та участі гетьмана в творенні Орликової Конституції. Не був Скоропадський Леонідом, але й не був Ефіяльтом, за якого вважав його дехто з сучасників та багато пізніших істориків Гетьманщини.

Павло Полуботок. Смерть Скоропадського була для московського царя доброю нагодою перевести указ про Малоросійську Колегію в діло. Зараз таки зїхав до Глухова бригадир Велямінов з московськими генералами й почав урядування. Рівночасно козацька старшина, виславши цареві письмо з домаганням дозволу на вибір нового гетьмана, передала наказне гетьманство чернігівському полковникові

Павлові Полуботкові. В 1708 р. він був контр-кандидатом Скоропадського, але цар не допустив його до булави, мовляв, він надто розумний і може вийти з нього другий Мазепа. Всеж таки Полуботок залишився кандидатом на наслідника Скоропадського. „Вся Україна сподіється, що нашому полковникові бути гетьманом“—говорив у 1715 р. дворянин Полуботка Стечинський, висловлюючи тим побажання неприборканої частини українського громадянства. Алеж Полуботкові так і не довелося стати справжнім гетьманом. Ставши тимчасовим, наказним наслідником Скоропадського й обнявши управу Генеральної Військової Канцелярії, Полуботок зразу станув проти царя і його Малоросійської Колегії. В першу чергу запротестував проти того, щоби Малоросійська Колегія входила в безпосередні звязки з населенням, приймаючи його скарги на гетьманські суди й адміністрацію, а до Генеральної Військової Канцелярії зверталася з наказами, наче до підвладної собі установи. Рівночасно, щоби вибити москалям зброю з рук, Полуботок став реформувати гетьманське судівництво, винищуючи в ньому хабарництво та усправнюючи судове поступування. Він підняв повагу й безсторонність генерального суду, зробивши його колегіальним, а рівночасно натиснув на старшину за її зловживання супроти рядових козаків і селянства. Злякався цих реформ цар Петро й літом 1723 р. викликав Полуботка до Петербурга. Разом з наказним гетьманом поїхали генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Чарниш. Рівночасно цар наказав князеві Голіцинові, що командував московськими військами на Україні, вивабити козацькі полки на південь, ніби проти татар. Маючи в думці не відпустити вже Полуботка на Україну, цар забезпечував себе в той спосіб перед можливим повстанням з того приводу.

Полуботок, хоч може й прочував лихі наміри царя, не злякався. Він предложив цареві домагання про повернення Україні загарбаних їй прав та привілеїв. Для підтвердження слушності своїх помагів він звязався з старшиною козацьких військ, що стояли тоді над р. Коломаком й вона з свого боку вислала цареві домагання про вибір гетьмана та направлення кривд, що їх чинили українському народові московські зайдя. Царські агенти вислані на Україну для збирання



Гетьман Кирило Розумовський.

жалоб на козацьку старшину, суди й адміністрацію, здебільша вертали з нічим. Заяви лояльності цареві й прозьби про заведення московських судів та порядків, як приміром від стародубського полку, фабрикувалися в канцелярії Велямінова й навіть царя не переконували.

Не находячи кращого виходу, цар звелів арештувати Полуботка разом з його прибічниками, та виловити по Україні всіх Полуботкових прихильників. Особливо засіла цареві в печінках козацька старшина, що вислала йому свої домагання з табору над р. Коломаком. Арештованих запроторено до Петро-Павлівської фортеці. Вслід за Полуботком, Савичем, Чарнишем, привезено туди з України старого мазепинця Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осаула Жураковського та всіх, що будучи в одно з Полуботком, здалися небезпечними цареві.

Полуботкові прийшла ця тюрма найприкріше. Не видержав і помер у ній 27 грудня 1724. Його долю поділили — реєнт Генеральної Військової Канцелярії Дмитро Володковський та переяславський, наказний полковник Карпека. Решта промучилася в тюрмі до смерти царя Петра, на початку 1725 р. Ще кілька літ просиділи вони в Петербурзі, як інтерновані, а коли дехто й вернув на Україну, то мусів залишити в Петербурзі свою рідню, як закладників.

Так розгромив цар Петро останню горстку безпосередних перемників Мазепи, з Полуботком на чолі. В народній пам'яті залишився Полуботок як зразок героя-мученика, що в хвилях загального занепаду національної гідності й самопошани, зумів кинути в обличчя московського сатрапа дотором і зневагою. Збереглася, між іншим, легенда про те, що цар Петро, бачучи, як Полуботок вмірає в тюрмі, прийшов до нього, розкався й просив вибачення за кривду. Тоді Полуботок мав сказати:

„За невинне страждання моє й моїх земляків, будемо судитися в спільній й нелицемірної судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом“... Сцену з цієї народньої легенди змалював потім московський маляр Волков. Під портретами Полуботка, що зберігалися по українських домах, як національні святощі, можна було вичитати Полуботкові слова: „Заступаючись за Батьківщину, я не лякаюся ні кайдан ні тюрми й краще мені нагіршою смертю вмерти, аніж дивитися на загибель моїх земляків“...

Вістка про мученицьку смерть Полуботка і товаришів у Петро-павлівській фортеці не прогула без відгому. Викликане нею хвилювання на Україні, примусило схаменитися навіть самого Петра. Не знав він на яку ступити, а Малоросійська Колегія, що мала правити замість гетьмана, дуже скоро відчула непевність ґрунту під собою. Та цареві Петрові І. не судився вже довгий вік. Він помер у 1725 р., залишаючи по собі жінку Катерину й нелітнього внука Петра, що, очевидно, не доросли до завдань, які поставив перед собою Петро І.

Тимто смерть царя Петра І відчула Україна, як велику полекшу. Правда, наслідниця Петра — Катерина І. та справжній регент України — князь Меншиков, далекі були від того, щоби ламати лінію Петрової політики, але проти них стануло само життя. Гроза турецької війни й безупинний фермент на Україні поневолі примушували московських сатрапів піти назустріч вимогам українського громадянства. В 1727 р. по смерті цариці Катерини І, що по ній засів на царському престолі нелітній внук Петра І — Петро ІІ, а вся влада в державі опинилася в руках Меншикова, думка про приєднання українських



Запоріжці тікають на Нову Січ. Плоскоріз Позена.

симпатій перемогла на Найвисшій Тайній Раді. Зразу покасовано невиносимі податки накинуті Україні Малоросійською Колегією, згодом зліквідовано її саму, заборонено москалям купувати на Україні ґрунти, а голову Колегії Велямінова, покликано, на звіт, до Петербурга. Рівночасно з грамотою до українського народу про привернення гетьманського уряду, перенесено українські справи з завідування царського сенату до колегії закордонних справ. Це був очевидний знак, що Україну знову, хочби тільки формально, потрактовано як суверенну союзницю на основі „статтей” Богдана Хмельницького. Новим духом повіяло з півночі, нові надії ожили в серцях українського громадянства.

Гетьман Данило Апостол. В червні 1727 р. виїхав до Глухова царський тайний радник Наумов, з дорученням перевести вибори нового гетьмана й полкової старшини. На конференції з козацькою старшиною й представниками духовенства намічено кандидатуру миргородського полковника Данила Апостола, якого й обрано гетьманом на Великій Раді, дня 1. жовтня 1727 р. Наумов залишився при гетьмані, зразу як міністр-резидент, а відтак як тайний радник — випробуване вже „царське око й ухо”.

Новий гетьман Данило Апостол (1658—1734) був миргородським полковником ще за Мазепи й належав до його однодумців. В початках шведської кампанії його козацький корпус розбив армію генерала Шліпенбаха під Ерестфером, в 1704 р. оперував Апостол проти шведів у Познанщині, але в 1706 р. належав до цих українських старшин, що прихилившись до думки про українсько-шведський союз, закликали Мазепу вибити Україну зпід московського ярма. Щойно зневірівшись

в успіх такого союзу, Апостол відсахнувся від Мазепи й прикинувся лояльним для царя, за що затримав свій уряд і маєтності. В московсько-перській війні проводив Апостол 10-тисячним козацьким корпусом під Дербентом, а хоч заєдно був щирим, українським патріотом, бачив рятунок для України тільки в приспанні сторожкості північного ворога. Обраний гетьманом, Апостол, вже як 70-літній старець кинувся з запалом до праці над очищенням атмосфери, що її залишила по собі кількालіття господарка Малоросійської Колегії. В першу чергу перевів зміни на становищах полковників і генеральної старшини, окружаючи себе колишніми мазепинцями, та людьми, що їм добро України лежало на серці. Між іншими, гадацьким полковником став тоді заслужений літописець Гетьманщини Григор Грабянка, на лубенське полковництво сів син гетьмана Петро, автор прецікавих спогадів, написаних з великим знанням тогочасних політичних відносин, французькою мовою.

В 1728 р. поїхав Апостол до Петербурга, де при нагоді коронації Петра II, добився так зв. „Рішительних пунктів“, що нормували правно-державне становище України. В своїй основі вони спиралися на перекладавських „статтях“ Б. Хмельницького, а хоч у цілому й подробицях далеко відбігали від ідеалу державної суверенності України, всеж таки закріплювали за нею права автономної країни. Гетьманові дозволено м. і. входити в переговори й дипломатичне листування з найближчими сусідами — Польщею й Кримом, для полегдження пограничних справ. У військових справах узабезпечувався гетьман від московського полевого маршала; генеральну старшину мала вибирати сама старшина, але затверджував її цар. Державними фінансами мало завідувати двох підскарбіїв — один свій, а другий москаль. Крім реєстрових козаків розпоряджав гетьман усього трьома наємними полками. Найвищою судовою інстанцією на Україні був шестичленний Генеральний Суд, складений з українців і москалів порівні. В „пунктах“ зроблено деякі полекші для українського промислу й торгівлі, але мито від ввозжених на Україну товарів призначено для царської скарбниці. Москалям дозволено набувати землі на Україні, але підчинено їх гетьманській владі. Для повного безпеченства в тому, що гетьман не піде слідами Мазепи й не „зрадить“, затримано його сина в Петербурзі, як закладника...

На загал „Рішительні пункти“ не вносили нічого нового в устрій України, але бодай нормували відносини й зануздували анархію московських зловживань, що розшаліла на Україні після Мазепи. Особливо корисно відбивають вони на тлі занепаду державно-правних відносин України з часів гетьмана Скоропадського.

Спіраючись на відносні статті „Рішительних пунктів“, Апостол перезів т. зв. „генеральне слідство про маєтності“, після якого управильнено запутані справи землеволодіння на Гетьманщині. Трьохлітня праця гетьманських комісарів (1729—1731) зясована в десятках тисяч протоколів, унормувала нарешті питання державних (рангових), муніципальних, церковних, монастирських та приватних земель, устальовала їх державні, службові, та податкові повинности, одним словом трове-ла важну роботу, що незроблена дотепер, доводила край анархії, а змагання до розбудови господарства й хліборобського промислу, засуджувала на безплідність. Апостол, сам добрий господар, з великим купецьким хистом, старався в першу чергу підняти край під господарським оглядом, особливо підтримуючи старшинсько-купецьку верству



Гість із Запоріжжя. Картина Красицького.

громадянства, від якої надіявся більшої користі аніж від поміщицько-шляхотської, що нею так дуже опікувався Мазепа.

Усталивши справи землеволодіння, Апостол багато уваги присвятив подвигненню української торгівлі, виведуючи в царського уряду великі вивозні полегчі, свободу рухів українських купців за українськими паспортами, легкі кредитові умови та підтримуючи українських купців у їх боротьбі з чужинецькою конкуренцією. Управившись економічними відносинами в краю, Апостол міг врешті подумати про державний бюджет України в сумі 144.000 карбованців річно. Основок приходів зробив Апостол мито від вивоженого з України сирівця, а видатки розділив на адміністрацію, наємне військо та зброєння.

Взагалі в усій праці Апостола на гетьманському становищі пробивається далекозорість зєдинена з багатим досвідом життєвої практики. Знаменитий полкозодець в час воєнної завірюхи, вмів бути негіршим господарем-організатором, підприємцем, промисловцем й нарешті вирахуваним купцем.

„Рішительні пункти“ були, нажаль, самотнім здобутком Апостола в політичній діяльній його діяльності. З замашками царського уряду на використання козаків як робучої сили, боровся Апостол даремне. Як і зз Скоропадського так і тепер гонили козаків по тяжких, фортифікаційних роботах, далеко поза межами України. В 1731—1733 рр. перегнано по тих роботах поверх 70.000 козаків та селян, а коли в 1733 р. Московщина встрягла в справу польського наслідства по смерті короля Августа, то проти сторонників Лєщинського вислано в Польщу 11-тисячний козацький корпус. Було це наявне зловживання українсько-московського догозору про нязживання козаків поза межами України, але боронитися з тим було не підсилу Апостолові.

Всєжтаки Апостол, за протяг свого шєстилїтнього гетьманування, добре заслужився Україні, а вміраючи 17 січня 1734 р. залишав по собі жалє і добру пам'ять серед народу. На сторїнкї української історії перейшов Апостол як „останній козак“ на гетьманському столї (Уманець), як „однї з найкращих українських історичних діячів, а при тому рішучий оборонець автономії України“ (Джиджора) як той, що „не забрудив своїх рук народньою кривдою“ (Грушевський) й нарешті як володар, якому „вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих, українських властей“ (Дорошенко).

Поворот запоріжців на Україну. Поки над запоріжцями, що поселилися під турецькою протекцією в Олешках, отаманував непримиримий ворог Москви Кость Гордієнко, вони тільки з тугою дивилися на північ й мовчки терпіли татарські утиски. Але коли на Україні появіло свобіднішим духом, а гетьманування Апостола, почало подавати надії на краще, запоріжці скинули Гордієнка (1728 р.) й почали шукати способів повороту на Україну. Вони перенеслися з' своїм кошем поблизу границь Гетьманщини й не вгавали в просьбах до гетьмана й царя про помилування. Та московському урядові трудно було переймати „підданих“ свого турецького союзника й він, не відмовляючись остаточно, зволикав. З того скористала протимосковська партія серед запоріжців, що й привернула владу в коші Гордієнкові. Запоріжці знову відійшли від границь Гетьманщини й осіли поблизу Криму. Колиж помер Гордієнко й москвофільська партія перемогла, запоріжці знову вдарилися в покору перед москалями. У 1733 р. почалося в Польщі безкоролів'я й подуло воєнним вітром, а москалям почало залежати на запоріжцях; з царської канцелярії вислано тоді до Запоріжжя грамоту з амністією. Одначе, покищо не означено речинця, коли їм можна буде перейти границі Гетьманщини. Та коли кримський хан закликав запоріжців на війну з Польщею, не було їм іншого виходу й вони, не ждучи наказу з Петербурга, на початку 1734 р. перейшли з Олешок на Базавлук. Літом тогож року, вже по смерті гетьмана Апостола складено, в Лубнях на Полтавщині, умову запоріжських делегатів з царським урядом про повну амністію для запоріжців, що задержують внутрішню самоуправу, але в військових справах підлягають начальникові московських залог на Україні. За вірну службу повернено запоріжцям їх давні землі (нин. Катеринославщину) та назначено 20.000 карбованців річної плати. По умові зложило 7000 запоріжців присягу на вірність цариці Анні, а в найближшій московсько-турецькій війні прийняли вони живу участь.

„Так були похоронені останні пережитки Мазепиного повстання на Україні. Тільки негвомонний Орлик, користаючи з нових заворушень, силкувався зацікавити ворожі Московщині держави українською справою, та все те було даремне“. (Грушевський.)

Смерть гетьмана Апостола була смертю й української автономії. Вміраючи, бажав Апостол передати владу генеральній старшині, але Московщина на це не дозволила. Від хворого гетьмана перейняв владу царський резидент Нарішкін, а як тільки Апостол заккрив очі, вирішено в Петербурзі не допустити вже до вибору нового гетьмана. Його місце мала заняти знову Малоросійська Колегія, хоч і під новим іменем „Правління Гетьманського Уряду“. Подібно, як за Скоропадського й Полуботка утворенно те „Правління“ з шести осіб, тепер — трьох москалів



Петро Кальнишевський в тюрмі.

(генерали Шаховський й Барятинський та полковник Гурієв) та трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осаула Федора Лисенка й генерального підскарбія Андрія Марковича.

Формально цей „Гетьманський Уряд“ мав правити по статтям „Рішительних пунктів“, але головний керманич цієї нової колегії князь Шаховський руководився таємними інструкціями, що йшли по лінії випробуваної політики царя Петра І. Ходило про те, щоби вже „прибрану до рук“ Україну ще й обмосковити.

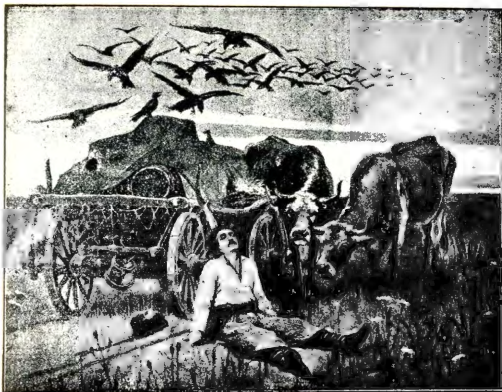
Першим ділом Правління було вироблення кодексу українських законів, що дотепер спіралися на старому Литовському Статуті й Магдебурському Праві. Праці спеціальної комісії, зложеної зразу з 12, а відтак з 18 знавців українського права, протяглися і щойно в 1743 р. увінчалися виданням кодексу п. з. „Права, по котрим судиться малоросійський народ“. До того часу користувалися українські суди підручником, що під з. „Процес Краткий“ або „Аксес“ появилася ще в 1734 р.

В 1736 р. на місце Шаховського обняв керму Правління Барятинський, а по ньому чергувалися вже різні „правителі“, що пригадали українському громадянству найсумніші часи Малоросійської Колегії. В са-

мій Росії шалів тоді кризавий режим цариці Анни з її „Тайною Канцелярією“, тобто типовою для Московщини „охранкою“, що нею правив всесильний фаворит цариці — Бірон. Сумної слави „біронівщина“, що розшаліла на Московщині, дала себе відчутти й на Україні. З міністерства закордонних справ переведено українські справи назад до сенату — тобто й формально перемінено автономну країну на становище одної з московських провінцій. „Слово й діло государево“, тобто донощитво й провокація доходили тепер до справжніх оргій. А хоч українські верхи, старшина й поміщицтво, злякані новим режимом, держали себе „тихше води й низше трави“, повернувши всю свою енергію на добування маєтків й експлуатацію робучої, селянської сили, слідства, арешти, тортури й заслання не переводилися. Київського митрополита Ванатовича й ігуменів київських монастирів скинули з урядів за те, що в „царський день“ не відслужили молебнів, кореспонденцію видатніших старшин, а в тому й Лизогуба, найстаршого члена „Гетьманського Уряду“ взято під пильний догляд, грамоти й привілеї київського магістрату забрано до Петербурга, щоб затерти й пам'ять про київську, муніципальну самоуправу, а одного українського дідича, що в своїй лояльності помістив царські герби на кахлях печей, арештовано й взято на тортури за те, що він „пече на своїх печах царський герб, невідомо з яким замислом“...

Підзорливість і жорстокість московських посіпак переходила всякі межі; „їх діла і подвиги, на теперішній час, здалисяб гарячковим привидами або божевіллям, але тоді це були справи важні, секретні й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки доносів та всяких причіпок прохожих і розкватированих салдатів, а що більше дезертирів і всяких заволок; для доносу досить було тnx слів: „о слові й ділі“; вони були для злих і нікчемних людей немов талісманом злого й пимсти“ — пише про ті жахливі часи автор „Історії Русов“...

В парі з невиносимим режимом впав на Україну ще й тягар московсько-турецької війни, що почавшся в 1735 р., висмоктувала з України не тільки боєздатні, молоді сили, але й весь харчевий добуток. Вже на самому початку невдачної, турецької кампанії в 1735 р. гетьманське військо втратило 12.000, заморених голодом, коней. В черговому році набрано 16.000 гетьманського війська та 4.000 запоріжців, при яких допомозі здобули москалі ханську столицю Бахчисарай. Зате в 1737 р. татари вдерлися на територію полтавського та миргородського полку й вирізали та побрали в полон біля 7.000 людей, 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби, вчинивши тим шкоди на 345.000 карбованців. Московська контрфорензива на Озів та Очаків в томуж таки році, в якій приняло участь до 50.000 українського війська, покінчилася теж катастрофою — загинуло в ній до 5.000 козаків та біля 40.000 коней і волів, забраних з України. В 1738 р. зареквірували москалі на Гетьманщині 46.000 волів, набрали 15.000 козаків та 50.000 селян до обозної служби. При відвороті, що ним кінчався кожний наступ московської армії, загинув у 1738 р. гадяцький полковник Григор Грабянка та генеральний бунчужний Семен Галецький. Остаточно, коли в 1739 р. Туреччина добилася сепаратнього миру з Австрією, прийшло й до московсько-турецького замирення. Росія здобула тоді на Туреччині запоріжські землі (Катеринославщину й частину Херсонщини), що й без того належали до неї з хвилиною переходу запоріжців на московський бік. За те заплатила Україна 157.300 козаками і 205.000 селян, з яких 34.200 загинуло на побоевищах. Колн додати до того 47.000



Смерть чумака в степу. З картини Шарварка.

коней і більш як півтора мільона карбованців за набрані на Україні харчі, то зрозуміємо, якою руїною для господарства України була ця невдачна кримська імпреза. Коли московський міністр Волинський переїздив у 1738 р. через Україну, то в листі до Бірона так змалював її руїну: „До самого візду в Україну не думав я, що вона така пуста, що така скількість місцевого населення пропала, а й тепер стільки вигнано на війну, що не залишилося й тільки хліборобів, щоб самим собі збіжжя посіяти; багато поля лишилося без засіву, бо робити нема кому й нема чим”.

Відновлення гетьманства. Смерть цариці Анни в 1740 р. й усунення Бірона від керми Росією, промостили дорогу на царський престіл дочці Петра І. Єлисаветі. Для Росії, а з нею й для України почалися нові часи. Одним з учасників державного перевороту в Петербурзі був Олександр Розумовський, улюбленець, а потім і потайний чоловік цариці. З роду простий козак зпід Козельця на Чернігівщині, маючи гарний голос, попав у царську капелю й тут звернув на себе увагу Єлисавети. Увійшовши в інтимний зв'язок з нею, Розумовський подбав про те, щоб зацікавити її незavidною долею України. З його намови, Єлисавета поїхала в 1744 р. на Україну; українська старшина використала цю нагоду й, уладивши цариці гучне привітання, подала прохання про віднову гетьманства. Решти dokonав уже сам Олександр Розумовський, що піддав цариці кандидата на гетьманство — свого молодшого брата Кирила Розумовського. Покищо він перебував за кордоном, готуючись до свого важного уряду.

З усталенням кандидатури Кирила Розумовського, почалися уступки московського уряду в користь української автономії. В першу чергу виведено з України, розквартировані в ній, московські полки, дозволено на вільний оборот збіжжям, в 1745 р. відновлено київську митрополію, а коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колегії Бібіков, на його місце вже не назначувало нового „правителя“. Врешті в 1747 р. проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства. На яке щойно 1750 р. обрано Кирила Розумовського.

Кирило Розумовський. Казочний успіх Олексія Розумовського на царському дворі, отворив не менше блискучу кар'єру перед його молодшим братом Кирилом. П'ятьнадцятилітнім, сільським хлопчиною опинився він на зеркальних паркетах царського двора. Сяк-так „присвоєний“ до нових умов життя, був зразу висланий за кордон, щоб там набути освіти й товариської оглади. Під опікою аґюнкта Академії Наук Теплова, обіхав молодий Кирило Німеччину, Францію й Італію. В 1745 р., вернувся до Петербурга й у 18 році життя був назначений... президентом Академії, а коли літом 1750 р. віздив урочисто до Глухова, як наслідник Хмельницького, Дорошенка й Мазепи, мав усього 22 роки від роду.

З природи був Кирило Розумовський доброю й простодушною людиною, для якої Україна ніколи не затратила чару рідного краю, але побут на дворі й закордоном, зіпсував його. Глухів, що в порівнанні з Петербургом, був справжньою, глухою провінцією, не цікавив його. Він рад був, або сам вирватися до столиці, або столицю перенести до Глухова. Тимто й узявся молодий гетьман до створення з Глухова великопанської резиденції з палатами, парками, оперою й гучними забавами, на столичний зразок. Перебудувавши Глухів, взявся Розумовський розбудовувати Батурин, де крім гетьманської палати задумував збудувати університет й взагалі заселити його широко закрісними державно-політичними й культурними установами, але забракло в нього часу на те.

Зайнятий творенням відповідної для своїх столичних навичок обстанови, Розумовський не занедбував теж і політичних справ України. За його впливом на дворі, переведено знову справи України з сенату до міністерства закордонних справ, він теж подбав про підчинення Києва й Запоріжжя безпосередно гетьманській владі. За те не міг Розумовський відборонитися від московської контролю над українськими фінансами, не міг врятувати для гетьманського скарбу приходів з мита від ввозу й вивозу з України, не міг добитися права вільних зв'язків з чужоземними державами, як теж визволити України від обов'язків і тягарів, що падали на неї з приводу воєн поза межами України. Українські козаци й селянські підводи гинули тисячами в російсько-прусській війні, українські воли й харчі вибиралися без рахунку на прохарчування московської армії.

Смерть цариці Єлисавети (1761), коротке панування Петра III й палатна революція в користь його жінки, німецької княжни Катерини II. позначилися дуже болюче в історії України. Катерина, пройнята ідеями централізації російської імперії, поклала свою тяжку руку на автономії України. В інструкції генерал-прокураторові сенату князеві Вяземському вона виявила свої заміри щодо України й інших автономічних провінцій Росії, мовляв, їх „треба легкими способами привести до того, щоби вони сбмосковилися й перестали дивитися (на



Запоріжці пишуть лист до султана. З картини Ріпіна.

Росію), як вовки". Політичне наставлення Катерини пішло по лінії політики Петра I, про якого так ясно висловився Шевченко, мовляв „це той Первий, що розпинав неньку-Україну, а Вторая доконала вдовусиротину“...

Скасування гетьманства. На прикінці 1763 р. Катерина викликала Розумовського до Петербурга й „порадила“ йому зректися гетьманства добровільно. Безпосередню причиною тої „поради“ були заходи української старшини перемінити гетьманство в династичне наслідство, звязане з родом Розумовських. Та й без того Катерина думала про цілковиту ліквідацію гетьманства, „щоб навіть сама назва гетьманів зникла, не то щоб вибрати на цей уряд якусь особу“. Розумовський, що в своїй адміністративно-політичній діяльності, постійно кермувався інструкціями з Петербурга й тепер, коли йому запропонували скласти булаву, не осмілювався протестувати. Рік згодом проголошено на Україні царський указ, що ним, нібито для добра України, на місце гетьмана устанавляється тимчасову Малоросійську Колегію з чотирьох українців і чотирьох москалів, під проводом президента, а на ділі генерал-губернатора Румянцев а. Йому то доручила цариця, спрямувати велитенські багатства України у всеросійське русло, як теж поволі, але постійно, затирати сліди правно-державної, устроєвої, звичаєвої й культурної окремішності України від Московщини.

Румянцев мав подбати про усуправнення українського судівництва й адміністрації, щоб новими порядками прихилити українські симпатії до Росії, а рівночасно, щоб запевнити дохідність з поміщицьких маєтків у користь царського скарбу, мав остаточно прикріпити селян до землі й припинити їх вільний перехід від одного поміщика до другого. Виграючи селянство проти поміщиків і навпаки, Румянцев мав сте-

жити за настроями населення й не допускати до зросту хвилювань проти нового порядку й московської влади. Завдання його було не-легке; багато залежало від його особистого хисту й такту в посту-пованні.

Коли в 1765 р. зїхав Румянцев до Глухова, він не був уже тут нови-ком. Маючи здавна великі маєтності на Україні, що славилися своєю зразковою господаркою, Румянцев знав місцеві умови, знав людей і вмів ними покористуватися. Протягом своєї 20-літньої управи Укра-їною зумів він майже вповні виконати ту точку інструкції цариці, що в ній доручувано йому „старатися викоринити серед українців погляд на себе, як на нарід цілком відмінний від москалів“.

Идучи слідами гетьмана Апостола, що для усталення норм земле-володіння перевів у 1729—31 рр. „генеральне слідство про маєтності“, Румянцев перевів у 1765—67 рр. нозу ревізію землеволодіння, а її висліди створили цілий статистичний архів у поверх 1000 фоліантів зібраних протоколів, що хоч і не були використані Румянцевом, зали-шилися неоціненим історичним матеріалом для пізнання економічного стану України в пол. XVIII ст.

З черги перевів Румянцев реформу гарнізонного податку, який з оплат в натурі перемінив на грошові, по рублеві й дві копійки від хати. Сам великий землевласник, він боровся з безплатними, вій-ськовими реквізіціями, а це, підчас турецько-московської війни в 1768—1774 рр. відчула Україна, як велику полегчу. До заслуг Ру-мянцева на Україні слід теж причислити заведення правильної пошти, що єднала Київ та Глухів з визначнішими полковими містами.

Селянство, з одного боку ніби забезпечене перед зловживаннями суду й адміністрації, з другогож боку чимраз більше закріпощуване, нарікало на свою долю, виливаючи свій жаль у піснях, а тільки раз попробувало вийти з стану покірливої резигнації. Турбаївські селяни на Полтавщині, що їх з козаків переведено у кріпаків, зняли повстання, повбивали своїх дідичів й були приборкані щойно війско-вою силою.

Не виявила теж ділом свого незадоволення новими порядками козацька старшина. Упевнена в своїому упривілейованому становищі, дбаючи про побільшення прибутків з своїх маєтностей і робучої, селянської сили, вона тільки про те й думала, щоби дорівняти в правах російському дворянству а то й поповнити його ряди.

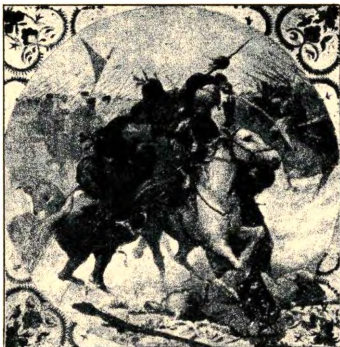
Правда, коли в 1767 р. цариця Катерина скликала до Петер-бурга представників усіх вільних станів (крім селян-кріпаків) для складення нового кодексу державних законів, українські депутати ви-користали нагоду для виявлення своїх автономістичних побажань. Їх речником був представник лубенського полку Григорій Поле тика, відомий з своїх автономістично-республіканських поглядів, що йому дехто з учених приписує авторство знаменитої „Історії Русів“. Та діяльність законодатних зборів не продовжилася довго. Катерина злякалася ви-словлюваних на них думок, що могли сколихнути підставами росій-ського централізму й припинила їх, ніби через нову турецько-москов-ську війну.

В тій війні станув Румянцев на чолі російської армії, що при по-мочі гетьманських і запорізьких козаків здобула Крим, Молдавію та Волощину. Колиж акція перенеслася за Дунай, на болгарську тери-торію, Туреччина мусіла рятуватися миром, заключеним 1774 р. в Ку-чук-Кайнарджі. Тепер признаю Росії частину чорноморського побе-

ріжжя, а незалежний від Туреччини Крим опинився під російським протекторатом, заміненим в 1783 р. на остаточне прилучення Криму до Росії. Україна відзискала доступ до Чорного моря й остаточну безпеку перед татарським хижацтвом, але разом з тим втратило зміст свого існування Запоріжжя — останнє заборолось козацьких вольностей.

В многоважному році прилучення Криму до Росії, вийшов один царський указ про прикріплення селян до місць, на яких застала їх остання ревізія землеволодіння й другий, про скасування козацького устрою; десять козацьких полків і три компанійські переіменіно на десять полків правильної кінноти, з обов'язковою, шостилітньою службою...

Два роки згодом (1785) оповіщено „Грамоту про вільність дворянства“, що створювала з колишньої козацької старшини особливо упривілейовану верству, якій віддано на поталу вже цілком закріпощене селянство. Була це не тільки нагорода за дотеперішню лояльність верхів українського громадянства, що виреклися мрій про українську державність і автономію, але й безпека для царського уряду, що тій верстві вже ніколи не присняться такі небезпечні для московського царату сни. Ще перед тим (1781) переіменіно всю територію Гетьманщини на „Малоросійське генерал-губернаторство“ з трьома губерніями або намісництвами (київське, чернігівське й новгород-сіверське), що в свою чергу поділені на повіти, були підведені в усьому під загально-російський адміністративний штрихулець. З установ старої Гетьманщини залишилися тільки Литовський Статут і Магдебурське Право. Все інше знищено й потоптано; бувало, що нищено такі українськими руками й топтано українськими ногами...



Смерть полковника Нечая під Красним.
З картини Ждахи.

Запоріжжя під московською рукою. Вік Запоріжжя, як автономної одиниці в лоні Гетьманщини, від його повороту під московську руку в 1734-5 рр. був уже недовгий. Територія віддана Запорізькому Війську по його повероті з Олешок, була доволі широка — обіймала всю нинішню Катеринославщину, три повіти Херсонщини й окраїни Таврії та Харківщини. Відступлена Росії миром з 1740 р. вона була дотепер справжнім „диким полем“, але з того часу вона швидко заселяється й починає жити осілим, хліборобським життям. Зразу ко-

льонізують запоріжці „дикі поля“ власними силами: козаки, що їм надоїло воєнне життя й вічне парубоцтво, виходили з складу запоріжського війська, женилися й поселялися хуторами. Тіж козаки, що не хотіли кидати війська, не женилися, але відходили з коша й закладали собі господарства звані зимовиками. Та найбільше заселялися запоріжські землі селянами, що тікали від панщизняного ярма на Правобережжю й від кріпацтва на Гетьманщині. До часу зруйнування Січі в 1775 р. повстало на запоріжських землях безліч хуторів і зимовиків, у чому до 150 більших сіл, а населення зросло до 200.000. Формально узалежнена від влади начальника московського гарнізону на Україні, а якийсь час від гетьмана (за Розумовського) в своєму нутрі творить „Область Війська Запорізького“ автономну республіку з дуже своєрідним, демократичним устроєм.

На чолі запоріжської адміністрації, суду й військової сили стояв вибраний кожного Нового Року кошовий отаман, оточений діловим, старшинським штабом. Ніби президент республіки в часі миру, він ставав диктатором з правом життя й смерті підчас війни. По скінченні служби він ставав ніби сеніором, що разом з іншими запоріжськими „дідами“ не тратив свого дорадчого голосу й впливу на хід запоріжської політики.

До штабу кошового отамана належали — суддя, що був рівночасно й скарбником, осаул тобто ад'ютант кошового, та писар, тобто свого роду канцлер отаманської міністерії. Крім приблизного штабу запоріжських старшин були ще й інші. Полковниками звалися начальники поодиноких частин запоріжської території, званих „паланками“. Було тих запоріжських „паланок“ — 8: самарська, кодацька, інгульська, бугогардова, орельська, протовченська, кальміюська й прогнівська. Крім полковників були ще й курінні отамани, теж виборні начальники курінів, більш-менш нинішних батальонів, що їх було на Запоріжжі — 38. Кошовий з своїм штабом, полковниками й курінними отаманами це й була та фактична влада Запоріжжя дарма, що по формі влада належала до всього запоріжського „товариства“. За останні десятиліття свого існування запоріжське „братство“ почало вже дуже виразно різничитися під єрархічним і суспільним оглядом. Теперішні отамани, полковники та старшини, не були вже тими „голими очайдушами“, що жили й пишалися тільки боротьбою з „бісурменом“, не розуміючи матеріальних вартостей, нехтуючи почестями й життєвими вигодами. (Див. 401—408 ст.) Тай ціле „братство“ перестало вже бути лицарським орденом ідеалістів. Упадок особистої й збірної моралі помітний у життю Гетьманщини, поширився й на Запоріжжя. Кошовий і курінні отамани, що їм колись при виборі, мазали голову болотом, на знак безоглядної рівності з рештою братства, тепер уже дбають про платні за службу й прибутки з господарства, яке давно вже не обмежується до полювання й риболовлі, як колись.

Вся територія запоріжських земель, на якій поруч бжільництва, звіро-й риболовлі та випасу худоби розвинулося хліборобство, ділилася що року поміж куріні. Вони вибирали з паланок податкові прибутки в грошах і натурі, що йшли на утримання запоріжського війська. Податки й повинності некозацького населення запоріжських земель були невеличкі, а супроти панщизняних тягарів у Гетьманщині просто ніякі. Запоріжці й не налягали на них занадто. Дороблялися власним „промислом“, але вже зівсім неподібним до первісного, з XVI і першої



Похід козацької кінноти. З рисунку Сластьона.

половини XVII ст. Риба й футра, шкіри й вовна, мід і віск, коні, рогата худоба й вівці, вкінці збіжжя, управлюване по хуторах й зимовиках, оце були продукти, якими привчилися запоріжці торгувати з ближшими й дальшими сусідами. Чималу вагу для запоріжської торгівлі мала й кримська сіль, що її до самої Польщі перевозили запоріжці до 1000 возів річно.

Поволи, але послідовно й уперто, колишній орден лицарів-очай-духів, перетворювався в упривілейовану клясу в громадянстві створеної тим орденем, автономної республіки. На півдні України почала стабілізуватися ніби якась незалежна держава, якої демократичному устроєві не було пари в сусідів. Якраз цей устрій і примара стабілізації незалежності Запоріжжя стали сіллю в оці царського уряду. Винищуючи залишки автономії Гетьманщини, царат не міг спокійно дивитися на буйний розквіт „Вольностей Війська Запоріжського”.

Почалося будівництво московських фортець на південньому заході запоріжських земель, понад Богом, і Свинохою. З черги москалі, заступаючися за донськими козаками, що натискали на запоріжців від півн. сходу, примусили запоріжців зліквідувати їх оселі на побережжі Озівського моря. Відтак, в 1754 р. царський уряд, не питаючися запоріжців, викроїв з їхніх північно-західних земель широку смугу, де довкола Єлисаветської фортеці (пізн. Єлисаветграду) поселив сербських утікачів з південних провінцій Австро-Угорщини. Два роки згодом зробив те саме на східних окраїнах запоріжської території, де довкола Бахмуту створив т. зв. Слов'яно-сербську провінцію. Сербі непокоїли запоріжців, а в 1764 р. дійшло до кривавої сутички з ними під Ташликом, але симпатії царату були по стороні сербських зайд.

Московсько-турецька війна 1768—1774 рр. покінчилася перемогою Росії тільки завдяки блискучій участі в ній запоріжців. Перемога полковника Третяка над турецькою флотою в 1770 р., участь запоріжців у боях під Очаковом й нарешті здобуття Кафи, це були лаврові листки слави, про які московська армія не могла й мріяти. Всеж таки добута запоріжцями перемога Росії, була смертю для їх власного існування.

Зруйнування Січі. Як тільки підписано турецько-московський мир у Кучук-Кайнарджі, московська армія, звільнена з турецького фронту, дістала наказ — зруйнувати Запоріжську Січ. Один московський ге-

нерал Текелій, з 65 тисячами салдатів і 50 гарматами, оточив несподівано Січ, а другий, Прозоровський, з 20-тисячною армією пішов походом на запоріжські паланки.

Запоріжцям проводив тоді, старий, досвідний отаман Петро Кальнишевський, що був кошовим уже в 1762 р., а від 1765 р. ні разу не змінювався на своєму уряді. Бачучи, якою сіллю запала Запоріжська Січ в око московського уряду, він старався якомога, не дражнити москалів і йти їм під лад. Стимував запоріжське юнацтво від зачіпок з Польщею, Кримом та чужинецькими поселенцями земель, що їх відібрано запоріжцям, та старався колонізувати й загосподарювати запоріжську територію. Сам він був добрий господар, що дбав про культурні потреби Запоріжжя. В самій Січі утримував школу, а на Україні побудував чотири величаві церкви. Коли його, по зруйнуванні Січі, арештували москалі, то забрали в нього 50.000 рублів і кількості червонця, 639 коней, до 1000 рогатої худоби та 14.000 овець і кіз. Мало що менше skonфіскували москалі в його писаря Глоби, бо 30.000 рублів, 336 коней, 389 штук рогатої худоби та понад 12.000 овець. Розмірно багатими були й рядові запоріжці. Ці цифри свідчать вимовно про те, що Запоріжжя, за часів Кальнишевського, жило з осілої господарки, з хліборобства, випасного промислу й торгівлі, що поширилася на всю територію запоріжських земель. Тому не мали основи нарікання московського уряду, ніби то запоріжці стоять на перепоні заселенню й загосподаренню чорноморського Побережжя.

Дня 4 червня 1775 р. обскочило Січ військо москалів. На Січ повернено гирла 50 гармат. Жахлива несподіванка збентежила січовиків. Обурення на московську нікчемність спалахнуло постановою боронитися до останнього. Але розвага Кальнишевського й усовіщення січового духовника Володимира Сокальського, щоб не допустити до зайвого кровопролиття — перемогли. Хто здався, а хто втік з Січі, за Дунай. Кіш зруйнували москалі, а тих, що промовляли за добровільною капітуляцією... арештували. Кошового Кальнишевського, суддю Головатого й писаря Глобу, погнали, в кайданах, на північ. Кальнишевського запроторили на... Соловки, других до Тобольська. Дня 3 серпня 1775 р. проголошено маніфест Катерини II з „виправданням“ за зруйнування Січі й рівночасним обвинуваченням Запоріжжя в шкідливому для московської держави своєвіллі.

Повних двадцять п'ять літ промучився останній кошовий Кальнишевський у соловецькому монастирі. Тричі в рік, на Різдво, Великдень і на Спаса, випускали його з келії-одинокі в монастирську трапезу. Тоді то він розмовляв з прочанами й допитувався, що діється на Україні. Помер у 1803 р., маючи 112 літ від роду. Товариші його не долі померли скоріше.

Решту запоріжців, що піддалися москалям, переведено в свободних („казьонних“) селян, або зятягнуто в полки „пікінерів“. Землі запоріжської старшини skonфісковано й обдаровано нею царських підлизнів. Князі Вяземський та Патьомкін стали тоді панями велитенських латифундій, в сотні тисячів десятин. Перепаало тоді 35.000 десятин і бувшому гетьманові Розумовському. До 1784 р. роздано поміщиками біля п'яти мільйонів десятин землі, разом з поселеними на них хліборобами. Хто не відрікся землі, попав у кріпацьке ярмо, що перед ним тікав на Запоріжжя. Решту вільних земель заселено чужинцями — сербами, болгарми, вірменами, а головню німцями. В 1789 р. примандрувала сюди м. і. секта пруських менонітів, що діставши грошеву допомогу,

довічне звільнення від військової служби й трицятилітнє звільнення від податків, дістали по 65 десятин на душу, найкращого чорнозему на Хортиці та на Дніпрових берегах. В полсвині XIX ст. було вже на давньому Запоріжжі до 100.000 німецьких, добре загосподарених кольтоністів. „А на Січі мудрий німець картопельку садить“... співав потім Шевченко. Вільні колись землі Війська Запоріжського перейменували на „Новоросію“ й віддали в управу генералові Патомкіну, що мав їх загосподарити. Озбресений широкими повновластями й величезними капіталами, він почав закладати нові міста (Херсон, Миколаїв, Катеринослав) та села, деколи переборшуючи в усильности, з чого й пішла приповідка про „патоюкінські села“, тобто такі, що існували тільки в уяві князя, або на папері. Протягом десятиліть до решти заселено й загосподарено вільні запоріжські землі, при чому чужинецькі зайди утворили тут доволі помітний відсоток населення.



Кармелюк. З картини Ждахи.

Нова Січ. Біля 5000 запоріжців, що вспіли продертися крізь перстені військ Текелія, помандрувало човнами й суходолом на південь, до турецької границі. Опинившись у Білгороді (Гетьманщині) над Дністровим лиманом, вони вислали послів до турецького султана з просьбою прийняти їх у турецьке підданство. Султан погодився й відступив запоріжцям лиман Дунаю на поселення. Тут і повстала Нова Січ... за Дунаєм.

Нова Січ, розкинута на просторах островах дунайської дельти, зорганізована по давнім, запоріжським зразкам, зразу розросталася. За рік було вже в ній 7.000 запоріжців, а їх число збільшувалося з дня на день новими втікачами з Запоріжжя, Гетьманщини та Правобережжя. Злякався того царський уряд і почав робити заходи над розбиттям нової, січової організації. Оголосив амністію для запоріжців, а рівночасно натискав на турецький уряд, щоб цей не дозволив козакам турбувати московського пограниччя. Та коли запоріжці ввійшли в збройний конфлікт з т. зв. „некрасівцями“, тобто донськими козаками, що ще на початку XVIII ст. виємігрували з над Дону й поселилися над Дунаєм, то частина запоріжців покинула в 1785 р. гирло Дунаю й переселилася до Бана-ту на австрійській території. Тут промучилися вони, під тиском австрійської урядовщини до 1812-13 рр., коли то вернули на Дунай, в Добруджу. Остаточо розправившись з „не-

красівцями", якийсь час жили вони своїм життям у тій Новій Січі. Як колись, над Дніпром, було в них 38 курінів, були слободи й хутори для жонатих запоріжців, була своя церква й монастирський захист на... Атоні. Але життя було ненормальне. Часті турецько-московські війни примушували їх боротися по турецькому боці, проти своїх земляків і одновірців. А що московська агітація за поворотом запоріжців до дому не вгавала, то випадки переходу більших і менших груп поза кордони Гетьманщини ставали чимраз частіші. Колиж у 1828 р. почалася турецько-московська війна й запоріжці дістали від турецької влади мобілізаційний наказ, прихильно до москалів настроєний кошовий Осип Гладкий, зібрав біля 500 своїх однодумців і разом з запоріжськими клейнодами перейшов на московський бік. Він допоміг москалям переправитися через Дунай, за що був щедро нагороджений, але загнав у біду запоріжців, які залишилися на турецькому боці. Тих, що з'явилися на мобілізаційний приказ, турки арештували, Січ зруйнували, а кого в ній захопили, повбивали. Розлючені турки вирізали й українське, хліборобське населення Добруджі. По скінченні війни, арештованих запоріжців випустили з тюрми, але про відновлення Запоріжжя не могло вже бути й мови. Хто міг, вернув потайки до дому, а хто залишився в Добруджі, на ріллі чи при рибальському неводі. Запоріжці, що під проводом Гладкого піддалися москалям, дістали по скінченні турецько-московської війни землі над північним берегом Озівського моря й під назвою „Озівського Війська" проіснували до 1865 р. як погранична сторожа.

Кубанська козаччина. Царський уряд, зруйнувавши Запоріжську Січ у 1775 р., дуже скоро пожалував свого нерозважного кроку. Потреба в військовій організації, якою було Запоріжжя, не дала заступити себе регулярним військом у безустанних воєнних сутичках з Туреччиною. Колиж за Дунаєм станула Нова Січ, москалі рішили протиставити їй якусь протизагу. Тому вже в 1776 р. проголошено формування двох „пікінерських" полків, у які, в першу чергу, отворено доступ колишнім запоріжцям. Колиж організація пікінерів не йшла, колишній, запоріжський старшина Сидір Білий дістав доручення зформувати чисто козацький відділ. В 1784 р. оформилося нарешті Божське Козацьке Військо, якому відведено землі поміж Богом і Дністром. В 1791 р. боролися божські козаки, під проводом полковника Антона Головатого з турками. На усті Дніпра здобули вони фортецю Березень, чим причинилися до здобуття Очакова. За хоробрість дістали від москалів щедрі нагороди й нову назву „Війська, вірних, чорноморських козаків". В 1792 р. переведено чорноморців на Кубань, де вони заснували місто Катеринодар. Було їх тоді 7.000, а коли до них почали приставати втікачі з Задунайської Січі, сила їх помітно зросла. Якийсь час звали себе кубанці „Буджацьким, або Усть-Дунайським Козацьким Військом".

В основу організації нової козаччини лягли старі традиції й звичаї Запоріжжя, але вже в новій формі. В першу чергу кубанські козаки закинули запоріжську безженність і замість жити по курінях, почали жити хуторами і слободами, що їх звали „станіцями". В 1813 і 1832 рр. переведено тут козаків з козацьких полків колишньої Гетьманщини, а в 1832 р. на те, щоби приспішити заселення Кубані, набрано на Україні дівчат і послано чорноморцям. На Кубань тікали й селяне; їх хоч і не записувано в козацькі реєстри, всеж таки залишувано віль-

ними хліборобами. В 1864 р. переіменовано чорноморців на Кубанське Козацьке Військо, але рівночасно влило в них багато неукраїнського елементу з так званих „лінейних“, московських козаків. Зчасом обмежено їх автономію, а давні клейноди й деякі залишки в устрою й організації перемінилися тільки в зовнішню, декоративну форму, насправді вже регулярної частини московської армії. Зате, коли вибила для України Велика Година, серед кубанців віджили старі запоріжські традиції й їм довелося ще раз в історії блиснути семибарвною веселою слави в змаганню за Національне Визволення.



Кобзар серед гайдамаків.
Рисунок Сластьона.

Місія Капніста. Безпримірний в історії України занепад державно-творчої думки й національної свідомості, розяснює на момент характеристична для свого часу, політична місія графа Василя Капніста на пруському дворі. В 1791 р. при нагоді напружених московсько-прусських взаємин, з'явився в кабінеті пруського міністра Герцберга, як висланик старшинської аристократії, син міргородського полковника — Василь Капніст. Прийшовши до останнього відчаю „від тиранії російського уряду й князя Патьомкіна“, мандатарі Капніста висловлювали готовість повстати проти Росії, якщо Прусія, війшовши у воєнний конфлікт з Росією, допоможе Україні відвоювати собі колишнє державно-правне становище.

Нажаль війна з Росією не усміхалася тоді Прусії й відповідь Герцберга Капністові була виминаяча. Правда, зв'язків з Прусією тоді не порвано; піддержував їх брат Капніста, що подорожував тоді по Європі, як неофіційний емісар українських сепаратистів, але нічого з його заходів не вийшло:

Зорієнтувалася в тогочасних українських намірах московська влада й ще раз дещо „попустила“. По смерті Катерини (1796), за короткого володіння її сина Павла (до 1801 р.) повернуто Україні дещо з її старого, гетьманського устрою. Між іншими привернено типову для української автономії установу — Генеральний Суд. Цар Павло, відступив був від політичної лінії своєї матері під впливом свого міністра Олександра Безбородька, що був колись київським полковником, а на царському дворі не переставав турбуватися справами своєї батьківщини. Говорилося навіть про віднову гетьманства, але в 1801 р. царя Павла вбито, а його наслідник Олександр І. завернув рішуче до політики Катерини ІІ. В ХІХ сторіччя вступила Гетьманщина вже як засвоєна й „освоєна“ московська провінція...

ХХІХ. ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА.

Хвастівський полковник — Семен Палій був уже справді „останнім козаком“ Правобічної України. Південня Київщина й Браславщина, опинившись в 1711-12 рр знову під Польщею, були силою повернуті в умови зперед Хмельниччини. Нашадки давнього поміщицтва, як також ті, що, за безцін, набули в них права на українські посілости, жиди й латинські, чернечі чини посунули тепер лавою на Правоберіжжя й почали віднозлювати свою давню господарку. На місце давних українських магнатів — Вишневецьких, Конєшпольських, Собіських, прийшли тепер Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чорторійські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, що „лівим і правим“ позахоплювали велитенські мастки й стали справжніми „кресовими короленятами“. Узалежнивши від себе дрібну й безземельну шляхту, вбравши селянські маси в панщизняні шори, вони не дбали про добро польської держави, нехтували королями та тільки те й робили, що змагалися поміж собою за впливи й маєтності. Мали великі апетити й одних та других було їм усе мало. Навіть колишні королівщини та староства, як канівське, корсунське, чигиринське й черкаське, опинившись в їх руках, перемінілися на їх дідичні маєтності.

Щоби скорше заселити ці незміряні простори й привабити до них селянські, робучі руки, вони зразу почали оголошувати „свободи“, тобто звільнення з робочих повинностей на ряд років для перших поселенців. Кинувся на їх заклики народ і посунув на Правоберіжжя з усіх українських земель, де панщина вже добре вдомашилася. Волинь, Полісся й Галичина, а навіть лівобережна Гетьманщина, доставили тепер доволі людського матеріялу й нове життя зацвило на донедавна пустому й винищеному Правоберіжжю. Росло господарство краю, підіймався промисл, торгівля й матеріяльна культура; раділи пани магнати, не мали на що нарікати й селяне, навіть тоді, коли минали „свобідні роки“ й треба було братися за виконання своїх службових повинностей. Та за свободними роками й першими панщизняними, пішли чимраз тяжчі повинности і обовязки, а там і повна неволя. Великі власники віддавали землю в аренду дрібній шляхті, а вона, незвикла до праці, віддавала її ще дрібнішій, деколи й жидам. Повстала драбина арендних зобовязань — вимагаз прибутку з своїх земель великий землевласник, потребував його арендар, не могли обійтися без прибутків і дальші посередники. На них усіх довелося тепер працювати селянинові. Зразу „дерли з нього одну шкуру, потім другу, третю й на решті сему та останню“, — як говорили тоді про чимраз тісніші, панщизняні порядки.

Та на тому не кінець. Разом з поміщиками й арендарями посунули тепер на Правоберіжжя латинські, чернечі чини, що почали перетягати православне населення на унію й католицизм. Народ, що виїмаав православя своєю національною релігією та для його оборони й поширення поклав стільки жертв майна й крові, не міг спокійно придивлятися до заходів над його знищенням. Тим більше, що поширювання католицизма велося не самою тільки проповіддю. Залежно від умов, використовувалося для цього всі засоби, аж до насильства над людським сумлінням включно. Позбавлений особистої волі, понижуваний на кожному кроці, ображуваний в своїх релігійних й національних почуваннях народ, почав хвилюватися. Чим далі тим частіше доходило

до конфліктів. Зразу поодинокі і випадкові, згодом збірні і організовані. Тай не диво. В жилах правобічного селянства плила ще кров козаків Хмельницького, в їх пам'яті не затерлася ще воля, в їх недалекому сусідстві жило ще вільне Запоріжжя, а навіть Гетьманщина приваблювала до себе, коли вже не суспільно-політичною, то бодай релігійною свободою. На цьому тлі виросла й змогутніла гайдамаччина.

Гайдамаччина. Сама назва „гайдамака“ й „гайдамаччина“, прикладена до правобічних повстанців, подібно, як слово „козак“ — турського походження. „Гайде!“ — значить стільки, що „тікай“, татарське слово „гайда“ перейшло теж у тому розумінню до української мови. „Гайдамаками“ прозвали правобічних повстанців польські історики кінця XVIII в. й ця назва стала загальною в літературі й народній традиції. Народ звав гайдамаків різно — коляями, левенцями, а в Галичині — опришками. Почалася гайдамаччина з поодиначих виступів людей, що не видержавши насильства, почали мститися — убійствами й нищенням майна своїх особистих гнобителів. Алеж хто раз уже пішов у розріз зі законом, не мав уже повороту до нормального життя. Таких людей ставало чимраз більше. Тікаючи на Гетьманщину, Запоріжжя, в Молдавію та Туреччину, вони там організувалися й уже цілими, озброєними гуртами вертали до краю — мститися за свої й несвої кривди. Народ бачив у них своїх месників, піддержували їх запоріжці, спочували гетьманці, як на борців за православну віру дивилося на них пригнічене та понижене православне духовенство. Серед таких умов перемінюється гайдамаччина в „безперестанну, організовану війну проти шляхти“ (В. Антонович).

Польський уряд, що не розпоряжав майже ніяким регулярним військом, а на ціле Правоберіжжя не мав більше, як чотири тисячі постійного війська, пробував різними способами боротися з гайдамачиною. Спроба зорганізувати наємну міліцію не вдалася. В спокійні часи „міліціонери“ тільки те й робили, що грабили спокійне населення, а під час зустріч з гайдамацькими відділами... переходили на їхній бік. Куди надійнішими виявилися т. зв. „надворні міліції“, утримувані коштом поодиноких магнатів. Організовані на козацький лад з селян, звільнених від панщизняних обов'язків, були вони ніби тією скасованою козацьчиною. Правлючись по козацькому звичаю, обіраючи зпоміж себе отаманів, сотників та осаулів (тільки полковники були наставленими шляхтичами), вони доходять до великих, чотири-п'ятитисячних корпусів. Здебільша



Григорій Полетика.

вірні своїм панам, вони всеж таки, в зустрічі з одновірними, гайдамацькими земляками, або бються з ними неширо, або таки переходять на їхній бік. Герой Гайдамачини — Гонта, був чейже одним з сотників такої, надвornoї міліції. Остаточнo Польщі не довелося здушити гайдамачини власними силами й засобами.

Повстання 1734 р. Коли в боротьбі за опорожнення Августом II. польський престіл, станули проти себе — ставленик колись Карла XII., а тепер Франції — Станислав Лещинський та саксонський курфюрст Август III., що його підтримувала Московщина, разом з московським військом вступила на польську територію й гетьманська армія. Населення Правобережжя зраділо нагодою й покладаючи надію на гетьманців, підняло повстання. Почалося з грaмлення жидів і шляхти, нищення панських маєтків та захоплення міст і містечок.

З Київщини перекинувся повстанчий рух на Поділля й Волинь. Його керманцем і героєм став бувший старшина придворної міліції князів Любомирських — сотник — Верлан. Він перейшов до гайдамаків з цілою своєю сотнею й дуже скоро зорганізував довкола себе цілий полк. Відділи Верлана здобули Броди, Жванець, а навіть запускалися під Львів. Повстанчий рух захоплював народ скрізь, кудого проходив Верлан. Регулярні війська тікали, а придворні міліції спочували повстанцям, а то й переходили на їх бік. Щойно московська інтервенція трохи приборкала Верланову гайдамачнину. Сам Верлан з найблищими втік у Молдавію, але деякі його ватажки, вели боротьбу далі. Один з них — запорожець Грива здобув навіть Чигирин і Крилів. Тільки зрада козацького сотника Сави Чалого, що зруйнував запоріжську фортецю над Богом (1738 р.), придушила, на якийсь час, повстання. Відомстили зате Чалому запоріжці, що вбили його, в його, зрадою нажитому хуторі, в 1741 р.

На дрібних партизанських випадках і місцевих заворушеннях пройшло чергових десять років, поки в 1750 р. не піднялося нове повстанче полум'я. Селяни втікачі, що зорганізувалися на запоріжській території, тут озброїлися й прибрали собі провідників зпоміж запоріжців, впали тоді в межі Київщини. Мошни, Умань, Винниця, Лятичів, піддалися повстанцям, що з черги заняли Хвастів та сягли своїми загонами аж до Полісся. Щойно посполите рушення шляхти припинило розмах повстанчих відділів, тай то не на довго.

Копишчина. В 1768 р. піднялося знову нове повстання, тим разом найгрізніше з усіх дотеперішніх. Безпросвітна панщина й натиск католицького та уніятського духовенства на православну церкву, впарі з зловживаннями розкватированих по Україні військ, викликали кривавий протест. Намісник православного владики Мелхіседек Значко-Яворський, ігумен мотронинського монастиря, вичерпавши всі законні засоби для боротьби за права православної церкви, рішився організувати повстання. Допомогло йому в цьому внутрішнє розладдя в Польщі; проти втручання москалів у польські справи й проти нездарного короля Станислава Понятовського зорганізувала польська шляхта конфедерацію. Центром руху був Бар на Поділлі, провідником Казимир Пулавський. Король, не бачив собі іншого рятунку й попросив москалів на допомогу. В межі Польщі вмашерував московський корпус, під проводом генерала Кречетнікова й обложив конфедератів у Бердичеві.

Загальне розпрямлення використали українські повстанці, під проводом Максима Залізняка.



Похід козацького обозу. Рисунок Сластьона.

Сам Залізняк, що свою молодість провів на Запоріжжю, вернув відтіля ще весною 1767 р. й ставши ніби послухником у жаботинському, а відтак мотронинському монастирі, на спілку з ігуменом-намісником організував повстання, яке залишилося в народній пам'яті під назвою Коліївщини. В противенстві до попередніх повстанчих рухів, повстання Залізняка було добре організоване й оперте на гарно підготовленому пляні. Використовуючи замішання в Польщі, Залізняк пройшов з своїм відділом міста Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку, кермуючись на столицю „короленят” Потоцьких — Умань. Скрізь, де тільки з'явився Залізняк, народ повставав; селяни винищували шляхту й жидів, руйнували двори й озброєні, хто чим міг, приставали до повстанців.

Умань, велике тоді торговельне місто, з василіянською школою, мала сильні укріплення й козацьку міліцію, під проводом Івана Гонти. Гонта, що поруч Залізняка став другим героєм повстання, подібно як Залізняк був селянського роду. На службі в придворній міліції Потоцьких доробився Гонта двох сіл та став заможною та впливовою людиною. В його особистому інтересі було обороняти шляхту й створений нею лад на Україні. Та коли губернатор Уманя Младанович, вислав Гонту з сотнею проти Залізняка, обізвалася в ньому совість. Не вагаючись, перейшов Гонта до повстанців і разом з ними вдарив на Умань.

Дня 19 червня 1768 р. упала Умань. На вулицях лягло до 2000 жидівських і шляхотських трупів. Згинув губернатор Младанович, але його дітей вдалося Гонті врятувати. На раді, що відбулася по перемозі, проголошено Залізняка гетьманом, а Гонту уманським полковником. Відновлено старий козацький лад, з поділом краю на сотні й полки; уніятм і католикам залишено — або вернути до православної церкви, або вийти з краю. Здавалося, що вертають часи Богдана Хмельницького. Упевнювали в тому успіхи повстанців на Київщині, Поділлі, Волині й Поліссю, та прихильне відношення до повстання московських військ і взагалі московської влади. Московщині залежало на ослабленню Польщі й успіхи повстання були їй по нутру.

Та коли повстанці, ганяючись за шляхтою й жидами, перейшли

турецьку границю та спалили турецьке місто Балту, турецький, кримський та молдавський уряди, загрозили Росії війною, якщо вона не приборкає гайдамаків. Москва злякалася й рішила виступити проти повстанців. Полковник Гурієв з полком донських козаків і піхоти рушив зпід Бердичева на Умань. Гурієв, не маючи відваги виступити отверто, вжив підступу. Завів дружні переговори з повстанчими провідниками й на спільному бенкеті їх арештував. З черги кинулися московські салдати на табор неприємованих повстанців й захопили їх біля 900. Решта розбіглася. Полонених повстанців, що походили з Правобережжя, віддали москалі польській владі, лівобережців вислали на суд до Києва. Гонта з 846 полоненими опинився в польських руках. По короткому слідстві й суді в с. Кодні біля Житомира всіх покарано смертю. Їх четвертували, садили на паль, вішали. Найлютіше покарано Гонту. З особливою жорстокістю мстився на повстанцях рейментар Стемпковський. Рівночасно московська влада карала повстанців лівобережного походження. 250 гайдамаків засуджено на смерть, але частину їх „помилувано” — їх били кнутом, виривали ніздря, пиятували білим залізом чола й остаточно заслали на каторжні роботи в сибірських копальнях. На Сибір помандрував і Максим Залізняк, де й закінчив життя.

Коліївщину остаточно приборкано, але духа бунту серед закріпощеного селянства Правобережжя, ані теж недовіря й підзорливості існуючого тут, шляхотського живла, не придушено. Народ хвилювався постійно, а шляхта, живучи, мов на вулькані, дуже часто виявляла свій переполох жорстокими репресіями. Особливо кривавою була тривога волинської шляхти в 1789 р. Тоді то заарештовано, мучено й навіть повбито сотні невинних селян, заплідзованих у готуванні повстання. Позатим було ще багато місцевих тривог та репресій.

Доля Галичини. В куди тяжчому положенню аніж Гетьманщина а навіть Правобічна Україна, найшлася в XVII—XVIII ст. Г а л и ч и н а. Умови політичного життя не дали тут змоги повстати й оформитися такій верстві, як козаччина, вони теж дуже скоро обеззброїли останки української шляхти, ослабили міщанство й духовенство та непосильним ярмом лягли на шиї селянства.

„Віра й нація руська” були боєвим гаслом львівського міщанства ще протягом цілого XVII ст. Для нього воно жертвувало й далі майном, здоров'ям і життям, для нього нехтувало особистими почестями й вигодами, через нього теж опускалося чимраз нище по шаблях суспільної драбини й економічного добробуту. Нарешті забракло терпцю й сили. Тому, що слабше — корилося або й зраджувало „віру й націю руську”, що сильніше, більш підприємчeve — емігрувало. Здебільша на схід, у Придніпрянщину, що почала нове життя під охороною козаччини. Галичани взагалі, а львов'яни зокрісна, були тими, що підняли культурно-національний рух Києва XVII ст. до вершин, так само, як західно-українського, галицького походження була помітна не так своєю скількістю, як якістю частина козацької ерархії. Зискує на цьому Східня Україна, але Західня безсумнівно тратить. Паде шкільництво, а з ним тратить церква свою рушійну силу; західно-українське друкарство нидіє, не виходючи поза вузькі рямці церковщини — богослужбні книги стають одинокою літературою й лектурою західно-українського читача.

Хмельниччина. Раз тільки блиснуло сонце на західньо-українському обрії, коли в 1648 р. підступили під Львів полки Хмельницького. Сокаль, Тернопіль, Рогатин, Товмач, Заболотів, Янів, Городок, Яворів, Калуш, Дрогобич, оце список галицьких міст, які тоді підняли прапор повстання, що йому щиро й діяльно співчував столичний Львів, не кажучи вже про галицькі села, які з живою силою кинулися тоді на своїх ворогів і гнобителів. Та Хмельницький завернув зпід Львова й залишив розбурханий край на поталу ворожій пімсти. Хто в тому часі не втратив душі, той втратив візу й рештки надії на визволення. Другий прихід Хмельницького під Львів у 1655 р. привітала Галичина зловіщою мовчанкою. Не відгукнулася вона, коли 1672 р. станув під Львовом Дорошенко, а коли нарешті в 1745 р. добилися українці до міської ради у Львові, то вони репрезентували вже не „руську націю“, а розбиту й приборкану, віроповідну громаду.



Нагробник К. Острожського.

Унія. Польський уряд, навчений досвідом підчас Хмельниччини, подбав про те, щоби Західня Україна не піддержувала звязків з рештою матірнього пня й православним закордоном. Для цього в 1676 р. варшавський сойм, під загрозою кари смерті й конфіскації маєтку, заборонив православним виїздити з краю, а в першу чергу зноситися з православним патріархатом. Всі церковні справи віддано в беззастережне розпорядження місцевих владик, що схилилися до унії, або прийняли її — явно чи потайки.



Залізник.
З картини Іжакевича.

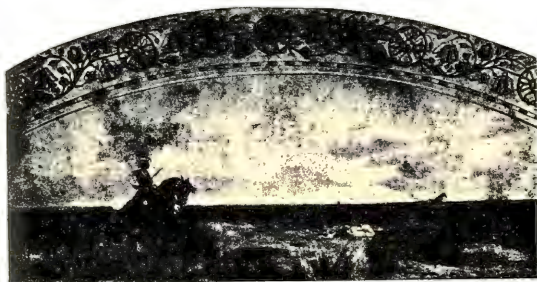
Правою рукою польської влади в справах західньо-української церкви був львівський владика Осип Шумлянський (1667—1708). З роду уніят, замолу „товариш пандирної роти“ й близький чоловік Яна Собієського, для того, щоби дістатися на львівське владичтво прийняв православ'я. Зробив це, очевидно, нещиро, бо вже в 1677 р. написав до папи лист про свою готовість вернути на унію, а тимчасом робив заходи, щоби до неї приєднати решту владик і духовенства. Однорумців найшов в н у кандидаті на перемиське владичтво — Інокентію Винницькому, та

унівському архимандриті Варлаамі Шептицькому. Для обміркування справ унії скликав польський король у 1680 р. церковний собор у Львові, але Шумлянський, знаючи, що з унії, на соборі, нічого не вийде, не приняв у ньому участі. Зате він працював для унії потайки. Пропонуючи на владцтва людей прихильних унії, вбачаючи користи й привілеї уніятському духовенству, він рівночасно затирав всякі формальні різниці поміж унією й православ'ям. Для себе придбав Шумлянський прибутки з маєтностей і монастирів київської митрополії, опорожненої по Йосифі Нелюбовичу Тукальському (1663—1675), що за свою українську, державницьку політику, опинився в тюрмі. Повівши таку підготовчу політику, Шумлянський зважився нарешті в 1700 р. явно приступити до унії. Грунт під унію був справді підготований і протести проти неї належали до виїмків. Запротестувало м. і львівське Успенське брацтво, але Шумлянський, напавши з жовнірами польського коронного гетьмана на Успенську церкву, вирубав церковні двері й відслужив Богослуження після уніятського обряду. Брацтво всеж таки не піддалося й протримало в православ'ю до 1708 р. Одиноким заборолом православ'я в Галичині залишився тільки Великий Скит у Маняві. Оснований в 1611 р. приятелем Івана Вишенського — Йовом Княгиницьким, він видержав на раз занятому становищі аж до свого скасування, уже за Австрії в 1785 р.

В перемиській єпархії прийнято унію в 1691 р. за Інокентія Винницького, якого наслідник міг уже в 1761 р. похвалитися, що в його єпархії нема вже ні одного православного. Волинська (луцька) єпархія перейшла на унію в 1711 р. З того часу унія стала пануючим обрядом на цілій Західній Україні, а в половині XVIII ст. пробувала навіть поширитися на приналежній до Польщі Київщині. Мало не два століття боротьби з нею, як з авангардою польщини, виснажили західньо-українське громадянство до решти. Колиж вона все таки, „правим і лівим“ перемогла і вдомашнилася, стала черговою ознакою „віри й нації руської“, як колись було нею православ'я.

Опришківство. Подібно, як на Придніпрянщині народні маси протестували проти свого поневолення гайдамацькими повстаннями, в Галичині прийняв цей рух форми й назву опришківства. Вдомашнилося воно головню на Покуття, де в карпатських лісах, на молдавсько-угорському пограниччі, нашло собі безпечний захист. Як гайдамаччина на Придніпрянщині, так опришківство в Галичині старалося використовувати пригоди для себе моменти внутрішнього розладу й заворушень. Особливо сильно змоглося опришківство в перших десятиліттях XVIII ст., коли Польщу непокоїли шведи та хвилювала боротьба Станіслава Лещинського й Августа Саксонського за польський престіл. Використали теж опришки пізніші замішання в Польщі за Августа III.

В противенстві до придніпрянської гайдамаччини, що в моментах свого найбільшого напруження набірала військово-політичного характеру, покутське опришківство не виходило поза межі й форми розбійницької партизанки. Опришки нищили майно поміщиків, по словам народньої поговірки „брали в багатих, а давали вбогим“, тобто в той дикий спосіб, пробували зарівнювати різниці соціального й маєткового стану. Очевидно, практичний успіх з такого „вирівнювання“ був мінімальний, але переляк, що його кинули опришки на „панів“, не зали-



Чумацький шлях Ромодан. Картина Васильківського.

шився без деякого впливу на уклад відносин. В страху перед опришками, „пани“ й урядники не наслідувалися попускати вудила своєму рознузданню над безборонним народом. За той власне „страх на панів“ народ спочував опришкам, підтримував їх і зберігав у вдячній пам'яті їх подвиги й постаті.

Славні були колись повстанчі загони Мухи в XV ст. (Дивч 358—360 ст.) та Андрія Барула, що то, підпомаганий Молдавією, проголосив себе „правним спадкоємцем Руси, що її загорнув собі силою король Казимир“. Вони наче були історичними батьками й передвісниками покутського опришківства. Але справжнім посівом опришківства, тобто бунту проти створених польською займанщиною умов соціально-політичного життя, була щойно доба Хмельниччини в Галичині. На гетьманські універсали, накликуючі до повстання, відгукнулася вся Галичина, але найсильніший відгомін пішов по Карпатах і Підгір'ю. Славний повстанчий загін Семена Височана з Отинії, мав до 15.000 мужів й сягав своєю акцією в глибину Покуття й Гуцульщини. Менчі повстанчі загони створилися тоді в Білих і Чорних Ославах, в Росяній, Делятині, Березові, Сопові, Ключеві Нижньому, довкола Печеніжина, Кут і т. д.

Та Хмельниччина піднялася над Карпатами й Підгір'ям, мов бурун, блиснула на небосклоні мов метеор і згасла. Але в час, коли вся Галичина принишкла й упокорилася, Підгір'я не переставало хвилюватися.

Підчас другого побуту Хмельницького в Галичині, на Підгір'ю знову формуються повстанчі загони. В 1659 р. вони не тільки нищать поміщицькі двори, але здобувають підгірські містечка й накладають на них контрибуцію. В 1665 р. оперував над Дністром ватажок Дрозденко, в 1683 р. піймали в Делятині сміливого ватага Нестора, в 1703—1712 рр. був пострахом Підгір'я Іван Пискливий.

В 1704 р. з'явився в Карпатах ватажок Пинта, що вславився своїм сміливим нападом на Косів. В 1712 р. злякала Коломию ватага Івана Панчишина, але всіх своїх попередників перевисив очай-

душною сміливістю й справжнім лицарством — Олекса Довбуш. Палкий мов іскра, бистрий як олень, сміливий мов лев, неустрашимий, а притім лагідний і лицарський супроти безборонних, здобув собі Довбуш не тільки щире вдячність у сучасників, але й вічну пам'ять у потомности. Для сучасників був месником народніх кривд, для потомних — недосяжним ідеалом легіня-героя.

Походив Довбуш з Печеніжина й був сином убогого гуцула-комірника. Засмакувавши в опришківстві замолоду, вже в 1738 р. виступає Довбуш з численною й добірною ватагою. Зразу опришкував у ватазі Олекси його брат Іван, але в 1739 р. дійшло між ними до кривавої бійки. Олекса, зраний братом в ногу, налягав на неї до смерті, а Іван покинув брата й перейшов з власною ватагою на Бойківщину. Іван помер скорше від Олекси. Для церкви в Беняві переказав свій опришківський ніж з написом: „Іван Добошук, славний збійник гірський, перед смертю своєю зложив той різак в церкві Беняшки“. На другому його боці був напис: „Від того різака погіб з руки Добошак“...

Тимчасом Олекса Довбуш гуляв по Гуцульщині. Села Текуче, Ланчин, Уторопи, Товмачик, Добротів, Устеріки, Ясена, Перегінсько, Молотків, оце терен його перших, опришківських подвигів. Вслід за ними пішли — Вербіж, Воскресінці, Микуличин й нарешті гора Стір, де Довбуш сам один вихопився живий з залізних кліщів цілої роти „смоляків“, тобто жандармів старости Пшелуского. Страшна була пімста Довбуша на багатієві Дідушку з Довгополя, що нахвалювався післати голову ватажка до Станиславова. Славна була гостина Довбуша в домі Андрія Карпінського, якраз в хвилину народження, пізнішого польського поета Франциска. До очайдушности сміливим був наскок Довбушевої ватаги на Борщів у 1744 р. де він „не по гроші прийшов, але по душу (полковника Константина Злотницького), аби більше людей не мучив“, — як сам казав...

Згинув Довбуш ранком дня 24 серпня 1745 р. в домі Степана Дзвінки в Космачі. Народня легенда прибрала смерть ватажка в квітки любовної історії, але по правді Довбуш не з любови до жінки Дзвінки, а з мести за його кривду тестеві увійшов з ним у пересправу й згинув.

Найкращим побратимом Довбуша був Василь Паліїв, перемниками його опришківської „балти“ були Василь Баюрак та Іван Бойчук, але ніодин з них не піднявся уже до рівня лицарської безітересовости Довбуша. По ньому й само опришківство перевелося. Винищила його до решти австрійська жандармерія наприкінці XVIII ст.

Упадок Польщі. Остаточне заведення церковної унії й приборкання гайдамачини московськими руками, не врятувало Польщі. Захитана великим народнім повстанням за Богдана Хмельницького, вона вже ніколи не могла вернути до рівноваги. Захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла наладнати в них державної господарки й адміністрації. Віддала їх у руки магнатів-„королень“, для безоглядної, кольоніальної експльоатації й визбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил на тих землях. „Золога“ вольність загалу польської шляхти, не вміла пожертвувати нічим для держави, віддаючи себе зате всевлді магнатів, що потворили згодом наче самостійні держави в державі. Дбаючи про особисті користи й вигоди, магнати нехтували загально-державними інтересами, не слухали цен-



Жінка пересл. полковника Семена Сульми.

тральної влади й легковажили короля, дуже часто вислугуючися постороннім політичним чинникам. В пору, коли окраїнні магнати розпоряжали головокружними багатствами, витиснутими з кривди й поту поневолених народніх мас, в державній скарбниці не було грошей ні на військо ні на адміністрацію. Щож дивного, що, коли магнати вислугувалися чужинцям, то й королі перемінилися в ставлеників посторонніх, політичних сил. Замість польських державних інтересів, перехрещувалися на варшавському дворі інтереси Франції, Німеччини й Росії. Остаточну перевагу здобула Росія, що не тільки посадила на польському престолі відданого собі Станіслава Понятовського, але своїми „резидентами“ й впровадженими до Польщі військами, господарила в ній, мов у себе дома. Не помогли „конфедерації“ патріотично настроєної горстки польської шляхти проти московських зазіхань. Росія вміла організувати проти них свої „конфедерації“ й на кожному кроці параліжувати змагання до реформи й направи відносин. В міру потреби вміла Росія використовувати хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків й у той спосіб підготовляла ґрунт під цілковите, державно-політичне поневолення Польщі.

Даремне старалася Польща скористати з московсько-турецького напруження в 1768 р. Проти московських посягань на Крим і Молдаву виступила Австрія, а пруський король, бажаючи відхилити увагу Росії від турецького півдня, зумів зацікавити її в... розборі Польщі. За ціну Молдавії, на яку наставилася Австрія, прийшло поміж Росією, Австрією й Прусією до згоди про обкороєння Польщі. Сталось це в 1772 р. Польщу вичеркнено з складу європейських великодержав. Росія загорнула собі частину Білоруси, Австрія взяла Галичину, Прусія — прибалтійське прибережжя. Не було кому, не було й чим протестувати проти такого насильства сусідів. Чужинецькі війська зайняли названі землі без одного вистрілу, а заляканий чи підкуплений варшавський сойм дав на розбір ще свою згоду. Про легчий успіх не могли сусіди Польщі й мріяти. Два роки згодом Австрія прилучила ще до своєї галицької займанщини українську частину Молдавії, з Чернівцями і Серетом, та частину румунської з Сучавою, що з неї в 1849 р. створила свою окрему провінцію — Буковину.

Перший розбір Польщі примусив скаменутися навіть засліплену у своїй „золотій вольності“ шляхту. Дня 3 травня 1791 р. проголошено в Польщі нову конституцію, але вона не подобалася магнатам. Вони зорганізували т. зв. „торговицьку конфедерацію“ й замість рятувати батьківщину від остаточної заглади, віддали її в „опіку“ Росії. Саме тоді закінчила Росія свою переможну війну з Туреччиною й ніщо не стояло їй на перешкоді зайняти Варшаву. Сойм, скликаний під охороною московських багнетів, скасував „травневу конституцію“ й „відписав“ Росії нову пайку земель — Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білоруси.

Та на тому ще не скінчилося. Коли в 1794 р. під проводом Тадея Костюшка, піднялося в Польщі повстання проти московського й пруського наїздника, окупантські армії розгромили повстанців і зайняли решту Польщі. Російські війська вмащерували до Варшави й Вильна. Москва, Прусія й Австрія поділилася землями Польщі без решти. Кінець Польщі, закріплений розділом її земель поміж Росією, Прусією й Австрією стався доконаним фактом. З карти Європи вичеркнуто Польщу як державу, українські землі розділено поміж Росією й Австрією. „Польща впала, тай нас роздавила“ — як співав потім Шевченко. Під Австрією опинилися приборкані панщизніям яром, темні маси українського селянства з такимже малоосвіченим і заляканим духовенством, майже без міщанства, без шляхти й без інтелігентного проводу. Росія, обняла владу над такимим масами українських селян-кріпаків, над якими віддала повну владу польському поміщицтву, московській, напливної та українській, але обмосковленій аристократії. Щойно тепер досягла неволя народніх мас вершка свого насилання, щойно тепер могло здаватися, що „народня маса, придавлена кріпацькою неволею, мовчазна, нерухома, мертва, вже не встане, що вже прийшов останній кінець українському життю“ (Грушевський).

Сталось, на щастя, інакше. „Під попелом минулого, під цвіллю сучасного, тайлися здорові, могутні зерна народнього життя. Вони скільчилися й зазеленіли пишним руном національного відродження, як тільки розтаяли перші леди, як тільки по українських полях повіяв перший весняний легіт.

XXX. УСТРІЙ, ПОБУТ І КУЛЬТУРА ПОДНІ-ПРІВ'Я В XVII—XVIII СТ.

Подібно, як князь Володимир був творцем Великої Київської Держави, так гетьман Богдан Хмельницький, досягнувши блискучих успіхів у всенародньому повстанні 1648 року, накреслив межі й поклав підвалини устрою й духової та матеріальної культури Козацької Держави. Вік тієї держави був недовгий. Її світанок блиснув над Жовтими Водами а її вечір зайшов кривавою пурпурою під Полтавою, але перша, більш-менш тридцятилітня доба її існування, від Хмельниччини до упадку Дорошенка (1676 р.) вдало оформити нове політичне й культурне обличчя України.

В основу територіальних меж Держави Богдана Хмельницького лягли його трактати з Польщею під Зборовом (1649) і під Білою Церквою. Автономна по формі, а суверенна по суті Україна обняла тоді цілу сучасну Чернигівщину й Полтавщину, на лівому, та Київщину, східне Поділля й частину Волині, на правому березі Дніпру. (Див. карту на 461 ст.). По зірванню з Польщею в 1654 р. Хмельницький приєднав іще до Укразіни частину Білоруси (Могиливі, Чавси, Новий Бихів, Гомель) а в 1657 р. ще й Пинський повіт та східну частину Волині. В таких територіальних межах прийшла Україна під московський протекторат і щойно польсько-московський мир в Андрусові, відділив від держави створеної Хмельницьким її правобічну частину. Тоді то Правобічна Україна вернула до Польщі на умовах зпе-

ред повстання 1648 р. алз Лівобічна, прозвана Гетьманщиною, зберегла виїмковий державно-правний характер в складі московської імперії. Виходячи з переяславських „Статтей Богдана Хмельницького“, Росія заключувала з кожночасним українським гетьманом окрему конституційну умову. В міру того, як Московщина вбивалася в силу і впливи на Україні, кожний черговий договір був ослабленням ваги попереднього: первісна суверенність її українського васала звужувалася до чимраз тісніших прав автономної провінції. Особливо швидким ходом пішло обмежування праз України по андрусівському мирі. „Глухівські статті“ Мнєгогірського (1669), „Конотопські“ Самійловича (1672), „Коломацькі“ Мазепи (1687) й нарешті „Рішительні Пункти“ Апостола (1728) були наявними документами повільного, але послідовного „прибирання до рук“ України. Всеж таки, аж до остаточного скасування гетьманства за Розумовського, була Україна окремим від



Полковник Михайло Миклашевський.

Московщини державним організмом, з своїм гетьманом-володарем, власним військом, фінансами, судом і адміністрацією, а до 1636 р. й власною, незалежною від Москви, духовною єпархією.

Гетьман. Влада гетьмана України, якнебудь узалежнена від Москви, в нутрі відповідала владі конституційного монарха. Вона поширювалася або повужувала, залежно від особистого хисту даного гетьмана. Коли він зумів приспати підзорливість Москви й здобути собі повагу й послух серед козацької старшини, міг правити, навіть не оглядаючись на договори з Московщиною й внутрішню, звичаєву конституцію. Зразком такого українського володаря був Мазепа тоді, як його різким протистивством був Скоропадський.

Рада старшин. Закріпленої на письмі конституції Козацька Держава не мала, аж до часів Орлика (1710). Але і його „Конституція“ ніколи не ввійшла в життя, а залишилася тільки документом звичаєвого права. В основуж того прзва ляг глибоко закорінений, український демократизм, що, виводючи свій родовід від віча княжих часів, у добу козаччини оформився в загально доступну Козацьку Раду. Але вже Хмельницький рідко користувався Радою, обмежуючись до поради з найближшою старшиною. По ньому перейшло це в своєрідне правило, що гетьмани, у важніших справах, скликували на пораду генеральну й полкову, а часами й сотенну старшину. Згодом зізди старшин стали ніби регулярними соймами й були скликувані кілька разів до року — на Різдов, Великдень, Спаса й Новий Рік. Рада старшин, прозвана в Орликовій Конституції „Генеральною Радою“, відповідала „Боярській думі“ в Московщині або сенатові західньо-європейських держав.

В протистивстві до постійної Генеральної Ради, загальна Козацька Рада, скликувалася принагідно, найчастіше з приводу перемін на гетьманському столі. Пробувано поширити доступність тої Ради й на міщан і духовенство, а навіть на „чернь“ і поспільство. Такою була м. і. Чорна Рада 1663 р. на якій обрано гетьманом Брюховецького. Найчастіше збиралася загальна Козацька Рада за Дорошенка. Пізніше Козацькі Ради скликувано тільки для вибору гетьмана. На ділі така рада нікого не вибирала а тільки приймала окликами вибір зарання зумовленого кандидата.

Територіальний розподіл і адміністрація. Повстазши й оформившись в бурхливий час Хмельниччини, Козацька Держава й надалі затримала свій територіально-адміністративний розподіл, пристосований первісно до вимогів воєнного часу. Сама вона мала назву „Війська Запоріжського“ дарма, що властиве Запоріжжя було тільки невеликою її автономною частиною. Подібно звучав і титул володаря України: „Гетьман Війська Запоріжського“.

Виконавча влада держави спочивала в руках колегії генеральних старшин під головуванням гетьмана. Належали до неї — писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осаули та судді, зразу звані „військовими“, а відтак „генеральними“. Писар, що його чужинці звали „канцлером“, виконував функції міністра закордонних справ. Його ознакою була державна печатка. Обозний, що в стислішому розумінні завідував артилерією й військовими кватрами та постачанням, у дальшому сповняв службу міністра військових справ. Суддів було

звичайно при гетьманозі двох. Вони вирішували спірні справи цивільні й карні, деколи зїздячи на місця. У XVIII ст. генеральний суд став колегіальним і був найвищою апеляцією для справ, вирішуваних у полкових і сотенних судах. Відзнакою суддів була „комишина“ або „суддівська трошина“, зана деколи „суддівською ліскою“. Двох осаулів, хорунжий та бунчужний, становили прибічний штаб гетьмана, без точніше означених функцій. У XVIII ст. повстав уряд генерального підскарбія.

Весь той штаб генеральних старшин, що був сзоедним кабінетом гетьманських міністрів, обирали разом з гетьманом, але він мав право робити переімени в його складі.

Як гетьман, так і генеральні старшин отримували річну плату та прибутки з т. зв. „рангових маєтностей“.

На прикінці XVII ст. гетьманові належалася плата в 1000 золотих червоних, генеральному писарезі 1000 зл. польських, суддям по 300 золот. і т. д. Але в основу старшинського добробуту лягли „рангові маєтності“, тобто землі привязані до поодиноких достоїнств. На гетьманську булаву йшли прибутки з чигиринського староства, а потім з „гадяцького ключа“. Окремі маєтності були приязані до полковницьких булав та сотенних пірначів.



Сторінка Пересопницького Євангелія.

Полки. Вся територія Козацької Держави, була поділена на полки. За Хмельницького було їх шіснацьять; по відокремленню Гіравоберіжжя, лівобічна Гетьманщина мала їх десять: київський, чернігівський, стародубський, ніжинський, прилуцький, переяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський. Полковник був не тільки військовим начальником козачого відділу даної території, але й її цивільним адміністратором. При ньому був штаб полкової старшини з такими ж назвами, як при гетьманові, але з обсягом влади, обмеженої тільки

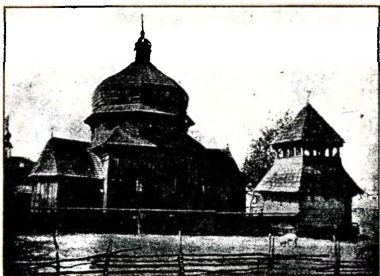
до території полку. В свою чергу полк ділився на 10—20 сотень, що під адміністративним оглядом відповідали повітам. Сотник був zarazом сотенним суддею, тому штаб сотенної старшини був той сам, що при гетьмані й полковнику, тільки без судді.

Особливою категорією козацьких старшин були т. зв. „бунчукові товариші“, Не маючи очеркнених обов'язків, вони перебували біля гетьмана („під бунчуком“) як старшини для особливих доручень. Гідності бунчукових товаришів були більш почесного характеру й носили їх переважно заслужені полкові чи сотенні старшини. Подібно, як при гетьманеві були „бунчукові“ так при полковнику бували „значкові товариші“, що сповняли туж саму функцію, що „бунчукові“ при гетьмані. Гетьманській владі, через полковників і сотників підлягали всі міста й містечка в межах Гетьманщини, за виїмкою тих, що правилися магдебурьським правом.

Військо. За Хмельницького було 60.000 постійного, козацького війська, але по роз'єднанню України на право- й лівобічну, Гетьманщина мала право утримувати 30.000 реєстровиків. Крім реєстрових козаків були ще затяжні, платні війська, звані „сердюками“ або „компанійцями“. По договорам з Москвою тих військ повинно було бути при гетьмані по полку, а в дійсності їх бувало більше. Виговський перший вчинив спробу створити з найманого елемента регулярне військо й для цього затулював під свої корови багато чужинців, головню сербів. Чужинецькими фахівцями поповнювалися кадри козацької старшини. Вони українізувалися й були прародичами цілої низки українських, аристократичних родів. Основою козацького війська та його боевої тактики була піхота. Слабо в нас була розвинута кіннота, дарма, що козаки вирушували в похід кінно, а народня традиція не уявляла собі козака інакше, як на коні. Добірня й гарно обставлена була козацька артилерія.

Скарб. За Хмельницького перейшли на власність Української Держави т. зв. королівщини, тобто державні добра, та маєтності католицьких монастирів і польської шляхти, що їх Хмельниччина змела з лиця землі, або виперла поза межі Гетьманщини. З земель, на яких відновлено знищене народнім повстанням господарство, „меди, чинші, пастви й аренди бралися на Хмельницького“. Не вдалося за те Хмельницькому перепровадити постійного оподаткування селян і міщан, а весь прибуток до гетьманського скарбу обмежувався до мита, податку з млинів, рудних копалень та монопольних оплат з меду пива й горівки, дьогтю та тютюну. Вони доходили до 100.000 червінців річно. Дуже часто гетьманський уряд віддавав державні монополії в аренду приватним підприємцям, або громадським установам.

Торговля. В міру того, як викликане Хмельниччиною, революційне хвилювання заспокоюється, вертає до нормального стану українська торгівля. Дорогою на балтійські пристані, а головню Кенігсберг і Данціг, ідуть з України в широкий світ сирівці в заміну за промислові вироби щоденного і вибагливого вжитку. Безпосередні торговельні зв'язки єднають Гетьманщину з Польщею, Литвою й Московщиною, а згодом з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Одним з головних центрів торгівлі Гетьманщини стає Стародуб.



Благовіщенська церква в Ковлі з XVII ст.

Суспільні кляси. Визвольний зрив Хмельниччини змів з лиця української землі горстку чужинецьких магнатів-можновладців й помітну частину чужої шляхти. Зате шляхта, що з вибухом позстання оповілася за Хмельницьким і приняла діяльну участь в революції, врятувала своє становище й маєтності. Вона поповнила ряди нової козацької аристократії, що остаточно зрівнялася в правах і привілеях з давньою шляхтою.

Зразу козацькі вольности були здобутком повстанчих мас — кожен, що з зброєю в руці станув під прапором Хмельницького, ставав вільним козаком, заслуженим для відродженої Української Держави. В народі, а потім в історичній традиції поширилося переконання, що „козацькою шаблею були скасовані“ всі нерівности суспільних стнів. І справді, в перших роках революції воно так виглядало. Але вже на прикінці гетьманування Хмельницького, українське громадянство різничується. Й вертає до вихідних, суспільних норм.

Владу й керму в державі захоплює козацька старшина — і та, що виросла з визволеного українського селянства й та, що перекочувала з старого шляхетського табору. На перших порах революції одних і других виносила на верх особиста талановитість, освіта, хоробрість та заслуга. Але вже чергове старшинське покоління, що формально дійшло до влади з вибору чи гетьманського призначення, в дійсності опирало свою кар'єру на родових традиціях і здобутих в часі революції маєтках. З штабу дієвих старшин створюється поволі окрема, особливо упривілейована кляса, до якої доступ стає чимраз трудніший. Володіючи власними родовими чи набутими, а крім цього „ранговими“ маєтностями, ця молода українська аристократія дуже скоро вживається в спосіб життя й користування добрими давньої шляхти. Хмельниччина розгромила чужинецьку шляхту, але витворила свою, що не гірше від чужинецької, починає визискувати селянські робучі руки. Хмельниччина, не могучи змінити основ господарства й економії, в суспільну єрархію внесла тільки перемену осіб, а не устрою. Місце колишніх магнатів заняла тепер старшинська верхівка, місце шляхти козацька вільна верства. А хоч на тій переміні зискала селянська маса

деякі пільги, то тільки хвилює. Поверот до давньої панщини пішов повільним, але невідхильним кроком. Козацька „чернь“, тобто колишні селяни-повстанці, що вийшли з революції впорозні, як теж і селянське „поспільство“, над яким позисло марево закріпощення, пробувало боротися з старшинською „самозолею“, але безуспішно. Сильнішими від людей були умови тогочасної економіки.

Міщанстау. Майже на рівні з селянством стояло міщанство українських містечок, а тільки мешканці міст з магдебурьським правом (Київ, Чернігів, Ніжин, Стародуб, а потім Новгород Сіверський, Мглин, Почеп, Погар і нарешті Остер, Козелець і Полтава) користувалися самоуправою й особливими привілеями в виконуванні торгівлі і промислу. На чолі міського судівництва стояв війт, обраний вільними голосами всього міщанства. Відкликуватися від війтівського суду можна було до полкозої, а відтак гетьманської канцелярії. В основу міської самоуправи лягли такі підручники, як „Саксон“, „Порядок“ та „Литовський Статут“. На зразок міст з магдебурьським правом, організувалися й поменчі міста й містечка Гетьманщини. На їх чолі стояв „городовий отаман“ з „ратушею“, тобто прибічною радою, підлеглою козацькій владі.

Духовенство. Особливою опікою козацької влади користуалося т. зв. чорне, тобто чернече духовенство. Зосереджуючи в монастирських мурах весь культурно-національний рух того часу, воно було щедро віноване маєтностями, так з гетьманських, як і з приватних фундацій. Великий вплив на громадські справи мало „біле“, тобто світське духовенство. По традиції воно було виборне, так у своїх низших як і вищих ступнях, а будучи жонате, воно не тратило звязку з громадянством й разом з ним боролось не тільки на церковному, але суспільно-політичному фронті. За Польщі воно твердо обстоювало права православної церкви, а по приєднанні України до Московщини дизислося на одновірне з собою московське духовенство з почуттям культурної висшости. Тому воно боролось всіми силами проти втручання московської єрархії в церковні справи України. Підчинення київської митрополії московському патріярхові (1686 р.) прийняло українське духовенство як болючий і понижуючий удар.

Селянство. Рушійною силою повстання Хмельницького було загальне невдоволення на панщизняне ярмо, що чим далі тим тісніше давило українське поспільство. Відалися народові в печінки „не так пани, як підпанки“, оті непроглядні зграї панських урядників, економів, арендарів та інших посередників, поміж землезласником і селом. Найдошкульніше давалася в знаки селянстау жидівська халчивість. Визискувані й гноблені та понижувані на кожному кроці, українські селяни кинулися цілими лавами в ряди повстанчих військ Хмельницького й своєю масовістю запевнили йому блискучу перемогу. Та надії на позне визволення селянства з панщизняної неволі, завели. При договорах з поляками, козацька верхівка не тямила на свою селянську помішницю, але по приєднанню України до Московщини, коли давним панам не було вже повороту на Україну, українське селянство все таки зажило новим життям. Воно радо платило податки й спонало повинности в користь Української Держави тим більше, що шлях до вільного козацтва дуже довго стояв для селянства отвором. Зрештою, поміж рядовим козацтвом та селянством не було тоді єдиної різниці щодо суспільного стану. Одні служили державі своїм здоров'ям і життям, другі



Ренесансові ворота палати Корнякта у Львові.

рацею й майном, позатим одні й другі були рівні. Але де далі козацька верства почала замикатися в собі, а разом з тим нова, земельна аристократія почала натискати на свої села, щоб видавити з них побільше прибутків. Земля без хлібороба-працівника була безвартна й тому замкнено селянству доступ до козацького стану, а потім припинено його вільний перехід з землі на землю. Силою економічної konieczности привязано селянина хлібороба до землі й нарешті перемінено в безвільне, поміщицьке тягло. Селянство вернуло до стану, з якого визволила його Хмельниччина...

Перші предвісники повороту панщизняних порядків з'явилися в монастирських маєтностях. Гетьманська влада вінувала монастирі не тільки землею, але й робучою селянською силою на ній. Гетьманськими універсалами замкнено доступ „монастирських” селян до козака навіть підчас загальної мобілізації. Вслід за монастирями почали діставати права на землю й селянську працю козацькі старшини. З черги починали вимагати „послушенства” й ті землевласники, що основуючи села й хутори „на свіжому корені”, приваблювали до них сільське населення довголітніми „свободами”. Пільгові роки кінчалися й починалися роки „послу-

шенства", зразу легкі, потім чимраз тяжчі й тісніші. Правда аж до Мазепи законні вимоги землевласника на селянське „послушенство“ не перевищували ще двох днів праці в тиждень, але й це було вже великою кривдою в розумінню селян, що своєю кровю полили всі побоевища визвольних, козацьких воєн.

Освіта й шкільництво. Школа, закладена в 1615 р. при Богоявленському брацтві в Києві, в 1631 р. переіменена митрополитом Петром Могилою на колегію, була своєрідним університетом Гетьманщини. За Хмельницького вславилися поміж її професорами такі світочі тогочасної науки, як пізніший митрополит Сильвестер Косів та Інокентій Гізель. В 1694 р. переформовується київська колегія на академію й гуртує довкола своїх катедр цвіт української науки й письменства. Вчать у ній — Лазар Баранович, Йоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Осип Кроковський та інші, з її шкільних лав виходять такі культурні діячі, письменники, проповідники та полемісти, як Антін Радивилівський, Семен Полоцький, Степан Яворський, Дмитро Туптало та Теофан Прокопович.

Багато вчителів та учнів київської академії, перейшовши в Москву, стає там розсадниками західно-європейської культури та її українських питомостей. Роля українських учених, письменників та мистців у розвитку московської культури другої половини XVII ст. многоважна, переломова. Без неї Москва не могла ніколи пробити собі „вікна в Європу“ й мусіла б заглохнути в своєму фінсько-татарському назадництві. А хоч навчання в київській академії було оперте на богословській основі й обмежувалося зразу до граматики, реторики, поетики, діалектики, логіки й філософії в їх середньовічно-схоластичному оформленні, то вже сам склад її учнів, що походили з усіх станів й готувалися в ній до всіх суспільно-громадських, політичних і церковних функцій, розсаджував її вузькі рямці до загально-освітнього й научного універсалізму. Грецька й латинська мова як основні, а польська, як помічна мова навчання, давали учням академії змогу доповнювати свою освіту лектурою книжок, якими не могла похвалитися тогочасна українська наука й література. Не будучи університетом у стислому розумінню цього слова, київська академія була підготовчим ступнем до нього. Вона облегчувала українській молоді студії за кордоном. Поїздки української молоді на науку за кордон, сталися у XVII-XVIII ст. нормальним явищем. Ідуть туди не тільки діти заможних старшин-землевласників, але й простих козаків і міщан так само, як для всіх, навіть для селянських дітей стоять отвором двері київської академії. Тоді, коли на дикій Московщині закордонні поїздки молоді були заборонені духовною владою, що лякалася західно-європейської, культурно-релігійної „зарази“, а за Петра I треба було силою ламати лях москалів перед закордоном, тоді українці почували себе в Західній Європі, як у себе дома. Привязані до своєї церкви й обряду, вони не лякалися студіювати по католицьких та протестантських школах. Немає свобідно почувалися чужинці на Україні — щойно на її північно-східних межах кічалася культурна Європа й починався дикий степ та московська варварія.

Сирійський дякон Павло Алепський, що подорожував по Україні й Московщині в останніх роках Хмельниччини (1654—1655) носив „наначе згмок на серці“ а думки його „були до краю придавлені“,

коли їздив по Московії, та як тільки ступив на українську землю, його душу „залила радість і серце розширилося“.

Найбільшого свого розцвіту досягла київська академія за часів гетьмана Мазепи. Скількість її учнів досягла тоді 2000 річно, а хоч вона, по полтавському розгromі, впала до 160, то вже у другому десятилітті XVIII ст. вона піднімається до поверх 1000. Вчилася в ній не тільки молодь Гетьманщини, Правобічної України, Галичини, а навіть заглухого Закарпаття, але й великий гурт молоді південно-слов'янських країн, що стогнали тоді під турецьким ярмом. Київська академія кінця XVII й перших десятиліть XVIII ст. була огнищем культури не тільки для самої України, але для цілої низки споріднених з нею культурою країн слов'янського світу. Ще будучи колегією, вона мала свої філії в Винниці на Поділлі (1632) та в Гощі на Волині (1639). Ставши академією вона потворила свої колегії в Чернигові (1700), Білгороді, а від 1726 р. в Харкові, Переяславі (1730) та інших городах, творючи в той спосіб мережу середнього шкільництва на Україні. Добою розцвіту київської академії по Мазепі були часи митрополита Рафаїла Заборовського (1731—1747) що не тільки відбудував академічні будинки, але й притягнув до академічних катедр таких визначних учених і богословів того часу, як Митрофан Довгалецький, Михайло Козачинський та Юрій Кониський. Зпід їхньої руки вийшла ціла низка діячів, з філософом Григорієм Сковородою на чолі, що своєю працею й творчістю поклали підвалини під українське культурно-національне а потім і політичне відродження XIX ст. З київської академії вийшов м. і. й славний московський письменник Ломоносов.

Та в міру поступу науки київська академія, з особливим узглядненням богослов'я й схоластичною метою навчання, починає відставати від життя. Українська молодь шукає чимраз частіше знання на закордонних університетах, вслід за чим гетьман Розумовський починає заходи над закладенням українського університету в Батурині та над переменою могилянської академії на університет. Думка про університет не вірає разом з гетьманством. Пересемник Розумовського — Румянцев носить її з думкою заложення двох українських університетів — у Києві й Чернигові. Університету домагається від царського уряду українське дворянство в своїх „наказах“ з 1767 р., але заснування українського університету, головном у Києві, суперечило політичним інтересам московської влади. Щойно в 1786 р. вдалося князеві П'ятомкіну добути дозвіл на закладення університету в Катеринославі. Смерть П'ятомкіна не дала зреалізуватися проєктові катеринославського університету, вслід за чим почали виринати нові університетські проєкти то в Чернигові, то в Лубнях, то знов у Новгороді Сіверському. Нарешті в 1805 р. станув на українській землі перший університет, але не на території Гетьманщини, а на Слобідщині, в Харкові, що весь час свого існування була безпосередно підчинена московській владі. Гетьманська Україна, Козацька Держава не добилася таки свого університету й мусіла вдовольнитися його сурогатом, що ним була Могилянська Академія. Та й на її научний універсалізм наложив свою тяжку руку царський уряд. В 1783 р. введено в ній навчання російською мовою, а в 1810р. переіменовано її на духовну, суто богословську академію, а її філії на богословські семінарії.

Важкі умови політичного життя Гетьманщини не дали київській академії піднятися до рівня університету, вони спиняли в розвою її колегії, не сприяли теж розвиткові початкового, народного шкіль-



Григор Орлик генерал-поручник Людовика XV., продовжувач проукраїнської пропаганди свого батька Пилипа.

ництва. А все таки народнє шкільництво Гетьманщини не приносить сорому культурі Козацької Держави, ані свого скількістю ані якістю. В 1748 р. було на території семи полків Гетьманщини 866 народніх шкіл, що в зіставленні з густотою населення, давало одну школу на 1000 голов. В 1767 р. в одному тільки чернігівському полку було 143 школи, тобто на 746 голов населення припадала одна школа. В чотирьох полках Слобідської України було тоді 124 школи. Ті школи утримувало само населення, що дорожило грамотністю й освітою. Ще за Хмельницького здивував сирійського подорожника Павла Аляського факт поширеної серед „козацького народу” грамотности. По його словам більшість козаків як теж багато жінок приходило до церкви з молитовниками, а на хорах усі співали з нот. Про таку грамотність нікому й не снилося в тогочасній Московщині.

Та подібно, як колись на цілій Україні під Польщею, а потім в Галичині, Волині й на Правобічній Україні, вся українська верхівка культурно опоячувалася, так теж обмосковлювалася поволи й громадська верхівка Гетьманщини.

„Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного ґрунту під ногами, українська старшина хилилася в політиці, хилилася і в культурному та національному життю й з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивилася на москалів, як на варварів, на півдиких, некультурних людей, але приймала мову й звичаї... тих

варварів" (М. Грушевський). Тут вирішувала питання, не культурна висшість, що від часів Хмельницького до Мазепи була по українському боці, але політична перевага Московщини.

На Гетьманщині, як скрізь у країнах переможених менше культурними народами, наростала та різноголосиця поміж почуттям культурної висшости й пониженням, впливаючим з політичної залежності. Українська дворянська верства, „ця незеличка горстка людей", як писав про неї „правитель" України Румянцев до цариці Катерини „інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші в цілому світі й що нема від них нікого сильнішого нікого сміливішого, нікого розумнішого, та що ніде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого справді свобідного а все, що в них є, то найкраще"...

Україна в очах чужинців. По правді така висока думка українців про себе була далека від вияву якогось самодурства. Безсторонні чужинці, що, подорожуючи в XVIII ст. по Україні й Московщині мали змогу порівняти культуру обох країв, завсігди віддають першенство Україні. Англієць Джозеф Маршаль, що на прикінці 60-их рр. XVIII ст. побував на Чернигівщині, почував себе там так, як „у першому-ліпшому англійському графстві". Його захоплювала лагідна й привітна українська вдача й гостинність. Чистоту й огрядність українських хат порівнював другий англієць — Даніель Клерк до таких-же в Голляндії та Норвегії. „За столом українського селянина — писав він — більша чистота, аніж за столом у московського князя". Чесність, господарність, привітність та гостинність українців, захоплювала не тільки Клерка, а всіх чужосторонніх гостей тогочасної України. Німець Готліб Гмелін, що був на Україні в 70-их рр. XVIII ст. завважив у своїх „Подорожах", що „українці розмірно побожні, отверті, приступні для кожного, та замилюванні в музиці й співі. Люблять чистоту й тому найбідніша українська хата куди привітніша, ніж найбагатший двір на Московщині".

Тих прикмет, що так захоплювали чужинців, дуже довго не могла затерти й викоринити московська неволя. Барон Гакстгаузен, що подорожував по Московщині й Україні в 40-их рр. м. ст. пише в своїх „Студіях" м. і. так:

„Українці є противенством москалів. Українець є вдумчивий, запальний, радо згадує минуле свого народу й упокується спогадами про геройські подвиги своїх предків. Коли його спитати — хто він, то він відповість з радісною гордістю: я козак.

Українці, це поетичний, багатий фантазією народ, й тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень, казок і переказів в них збереглася. Вони мають великий талант до мистецтва, а до співу створений в них дзвінкий голос, чутке ухо й пам'ять. Гостинність, чистота і дбайливість в утримуванні всього в порядку, відрізняє їх від безсабашности москалів. Непомірно більше, аніж у москалів розвинуте в українців і естетичне почування. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменших черт характеру, помічується, що українці мають куди більше змислу для краси, аніж москалі".

Нарешті німецький поет і перший перекладчик українських, народніх пісень Ф. Боденшедт, в передмові до своєї збірки п. з. „Поетична Україна", каже:

„Український народ, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив довгу й тяжку боротьбу й нарешті знемігся".

„Та мало в кого, є таке привабливе й поетичне минуле, як в українців. Відокремлення лицарських запоріжців і організація українських козаків; їх вожді, від Остапа Дашкевича до Хмельницького; відтак Виговський, Дорошенко, Тетеря, рознузданий Брюховецький з своєю чорною Мазепою, славний на весь світ старець, якого життя є так само загадочне, як кохання дочки Кочубея; вченість київського духовенства, що виявило стільки добродійного впливу на Московщину; лицарськість у характері української аристократії; буйність народу, оце названі тільки по імені елементи поетичності й принади української історії“.

Західня Європа XVIII ст. була теж добре поінформована про політичну вагу Козацької Держави на сході Європи. Її упадок привітала вона як одну з катастроф світової культури. Вже на 1 сторінці нашої книжки навели ми вимовну характеристичку минулого України, з книжки Бенедикта Шерера, що вийшла у французькій мові в Парижі 1788 р. п. з. „Хроніка України й історія Запоріжських Козаків“.

В оправданні свого порівняння минулого України з історією греків та римлян, говорить той сам Шерер: „Рим залишив нам свої закони та руїни, Греція своїх поетів і ставники, але по чому ми судитимем козаків, яких нам усе представляли як зрадників, а які не залишили нам нічого подібного з свого минулого, як римляни, щоби знати відкіля вони прийшли, або греки, що розмалювали своє походження всіми принадами мітології“.

„Українські козаки були спокійним народом, але коли вони завважили, що їх хочуть винищити, вхопили за шаблі. Та чиж обороняючи власну свободу не боронили вони цілого цивілізованого світу перед татарами й перед цілим варварством сходу взагалі?“

Але... „спроби козаків вдержати свою свободу признано повстаннями так, як кожна революція є зла, коли не стане в неї сили для переведення своїх плянів“.

„Такто знищено цей народ, а його ім'я вичеркнуто з світових аніалів“.

Подібно висловлюється про Україну та її боротьбу з сусідськими зазіханнями творець першої наукової історії України Йоган Христіан Енгель (1770—1814). В промові до своєї „Історії України й українських козаків, як теж Галичини й Володимирії“, що появилася в Іалле в 1796 р. пише Енгель:



Нагробник гетьмана Кирила Розумовського, роботи італійського різбаря Антонія Канови.

„Україна, під оглядом простору рівна королівству, плодovита й щедро вивинувана природою країна, межева стіна поміж культурною Європою й некультурною Азією, кочовище й входова брама для стільки азійських орд, мандруючих в Європу, вже тим самим заслугує на більшу увагу.

Тепер творить Україна помітну частину великої, російської держави. Але як прийшла вона під Росію? Як воно прийшло до того, що незалежні козаки опинилися під московським ярмом, як це вдалося москалям окаяндити козаків, що колись були пострахом турків, татар і поляків? Як це сталося, що місце конституційного, заporученого козакам гетьмана, зайняв губернатор?

Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Густава й Карла XII булиб може до сьогодні володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи. І може бувби Ракочій другим Баторієм, колиб його були не спинили козаки в поході 1657 р.

Історія козаків повчаюча сама по собі. Енергія цілого народу як теж поодиноких осіб, що одушевляє нас у греків і римлян, виявляється тут на побоевищах Білгороду, Корсуня й Збаража, як теж у героїських подвигах Хмельницького й Мазепи. Треба тільки мати таке перо, як мав цей, що так повчаюче й по мистецьки змалював відокремлення Нідерляндів“..

Політичні умови життя змели Козацьку Державу з карти Європи, але створена нею духова культура й традиція об'єднала нарешті весь етнографічний простір України в одно і лягла в основу ідеології українського Соборного Державництва.

Слобідщина. На східній межі Гетьманщини, на північ від території Війська Запоріжського, простяглися землі Слобідської України. Територія, що з неї за царату створено Харківську губернію та кілька південно-західних повітів Курської й Вороніжської губернії, входила колись у склад Чернігівсько-Сіверського Князівства. Безпосереднє сусідство з степовиками, перемінило Слобідщину на терен постійних сутичок Української Держави з диким степом, поки татарська навала не перемінила її на справжні „дикі поля“, в яких нові спроби осілого життя з'являються щойно на початку XVII ст. Якнебудь Московщина вже в XV—XVI ст. пробувала відмежувати Слобідщину від татарського півдня цілим ланцюгом фортець, то її нову колонізацію започаткував щойно запоріжський отаман Острянин. Розбитий поляками під Лубнями й Жовнином (1638) він з 900 недобитками, перейшов поза московську границю й тут дістав від московського воєводи в Білгороді дозвіл на військове поселення. Нова хвиля українських поселенців ринула на Слобідщину по черговому розгромі під Берестечком (1651). Перейшли сюди вже не самі воєнні недобитки, але тисячі селянських родин з усім своїм рухомим інвентарем. Мов зпід землі вирости тоді нові хутори, села й міста — Суми, Лебедин, Харків та Охтирка. Нові оселі прозвано „слободами“, від яких і край приняв назву Слобідщини, або Слобожанщини. Чергові повстання й неспокої на Гетьманщині позначувалися в життю Слобідщини новими припливами поселенців, що опанувавши дикі поля разом з її рідкою чужоплемінною колонізацією, шаблею і плутом відвоювали цю колишню провінцію Чернігівсько-Сіверського Князівства назад для України. Рієночасно з козацькими

й селянськими переселенцями з'являються на Слобідщині м а н а с т и р і, що закріплюють у краю господарську й духову культуру. Вже в 1624 р. постав славний Святогорський монастир, а в 1625 р. Острогирський.

Український національний склад і культура слободян разом з їх привязанням до батьківських звичаїв й закоріненого на Гетьманщині громадського устрою, створили тут нозу Україну, що хоч формально була під безпосередньою московською владою, на ділі жила своїм життям, однородним з життям сусідньої Гетьманщини.

Новозаселену територію поділено, як і в „старому“ краю на полки (Острогоский, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський) з сотнями-повітами. Та під московським впливом помітні в тутешньому устрою деякі відміни, в порівнанні з Гетьманщиною. Полковники були виборні, але, раз вибрані, сповняли свою службу до смерті. Сотника не сотня вибирала, але назначувала полкова старшина, судівництвом заправляла Судова Рада. Полкову старшину творили — полковий обозний, що заправляв артилерією та фортецями, суддя, осаул та хорунжий. Подібні титули носила й сотенна старшина.

Влада слобідського полковника була куди більша, як гетьманського. Вже сама досмертність його уряду придавала йому сили й поваги. Побільшував їх ще й звичай удержування полковницької гідності в одному роді. Не диво, що в своїх універсалах виступав слобідський полковник мало не як гетьман, а широкий обсяг адміністрації, судівництва, воєнного начальництва й право роздавання вільних земель поселенцям, підняли полковницький авторитет дуже високо.

Місце гетьмана займав на Слобідщині московський воєвода, що резидував у Білгороді й підлягав т. з. „Розрядному“, а відтак „Великоросійському Приказу“, тобто міністерству для справ далеких, авто-



Запорожець.

З малюнку Сергія Васильківського.

номних провінцій. З розмислу, московський уряд не об'єднував слобідських полків у одну, автономічну цілість, але „жалував“ їх грамотами й привілеями нарізно.

Первісне населення Слобідщини було козацьке й мало оборонно-військове призначення. Зчасом набралось тут чимало селян-хліборобів, а врешті й міщан, що хоч теж займалися хліборобством, але правилися Магдебурьським Правом і організувалися в цехи.

Слобідські козаки, поділені на „виборних“ або „компанійців“, що несли військову службу й „підпомішників“, тобто бідніших, що підпомагали „виборних“ грішми, харчами, ато й обозною службою, були найбільш упривілейованою, громадською верствою. Селяни або „посполити“ були вільними хліборобами, що оплачували податки в царську „казну“ й могли свobodно переселюватися з місця на місце. Дуже довго вони мали вільний доступ у ряди козацтва. Для цього вистачало зайняти вільні військові землі й нести військову службу. Але прекрасний, слобідський чорнозем приваблював слобідське населення більше до плуга, як до шаблі. Тому воно замість на вільних, військових землях, осідало на землях козацької старшини, якій радо відробляло певні робочі повинності. Зчасом ті повинності росли й закінчилися остаточним прикріпленням селян до поміщицьких земель. Та закріпощення селян на Слобідщині ніколи не досягло того рівня особистої неволі й визиску, як на правобічній Україні та Гетьманщині. Землі було багато, вона була плодюча й посилення господарства на ній не вимагало переїзду хліборобського населення в поміщицьке, робуче тягло.

Слобідські козацькі полки, як підчинені безпосередно московській владі, не то, що несли службу в обороні південного кордону перед татарами, але приймали участь у походах московської армії проти Гетьманів України, що воювали з Московщиною. Подібно, як козаків Гетьманщини, москалі посилали слободян на будову кріпостей на півдні і сході та каналів на півночі. Та найбільшим горем краю були татарські наскоки, що не перепинювалися до остаточного розгрому Кримського Ханату.

Всеж такі природне багатство краю запевнювало населенню помітний добробут. Крім поширеного хліборобства цвіло на Слобідщині виноградарство, шовківництво, тютюнництво та скотарство. Не відставали й ремесла. Чугуїв славився кушнірами, Охтирка виробництвом жіночих плахт, Водолаги килимарством. Продукти слобідського промислу й хліборобства розходилися не тільки по Слобідщині, але й по Гетьманщині та Правобічній Україні, зосереджуючись на харківських та сумських ярмарках, відвідуваних купцями з Шлеська, Данцігу, Липська, Криму, Московщини, а навіть з Галичини.

Користуючись доволі широкою автономією, живучи в добробуті й відгонюючись від татар, Слобідщина витворила багато культурних цінностей, але політичної історії, так, якби не мала.

Та вже з часів Петра I почалися обмежування слобідської автономії. В 1700 р. усталено постійний „компут“ слобідських козаків на 3.500-ий контингент регулярного війська. За цариці Анни підвищено цей „компут“ до 4.500 постійної військової служби, 22.000 виборних козаків, що не виконуючи служби, платили податок на вдерження регулярної армії та 80.000 „підпомішників“, теж обложених грошевою даниною. Рівночасно підчинено слобідські полки приказам одного бригадира. Правда, в 1743 р. цю реформу слобідської козащини скасовано,



Одяги козацької старшини Гетьманщини, з другої пол. XVIII. ст.

але рівночасно обтяжено Слобідщину обов'язком утримування чотирьох полків московської, регулярної армії. В 1748 р. заборонено козакам міняти місце осідку й почато формуцію гусарських полків з місцевого населення й нарешті в 1765 р. скасовано остаточно полковий устрій слобідського козацтва, а край перемінено на Слобідсько-Українську губернію. Замість п'ятих козацьких полків установлено п'ять гусарських, поповнюваних добровольцями, на яких утримання обложено податком козаків виборних та підпомішників. Всього козачого населення на Слобідщині було тоді 300.000, селян 320.000. Козацьку старшину зрівняно тоді в правах і обов'язках з російським дворянством; старшинські титули замінено титулами, вживаними в московській армії. Протести проти московських реформ, хоч і були, були слабкі й незорганізовані. Побажання населення всіх станів, висловлювані перед московським урядом при всяких нагодах, зправила мали радше економічний, аніж політичний характер. Вони, як висловлюється Багалій — були „сірі та бліді“, головню в порівнанні з суто політичними аспіраціями Гетьманщини.

Не приймаючи майже ніякої участі в політичному житті решти України, була Слобідщина зате заодно з нею під культурним оглядом. Вже те, що на її території повстав перший на українських землях університет (1805 р.) говорить про культурний рівень, Слобідщини дуже багато. До того часу київська академія була однаково близькою для Слобідщини як і для Гетьманщини. Вона теж користувалася літературною творчістю й друкарською продукцією всієї України, як однородною, матірньою. Втіленням тих культурних зв'язків Слобідщини з Гетьманщиною була колегія київської академії, зразу в Білгороді, а відтак у Харкові. Вчили в ній учителі й учні київської академії, так само як і устрій та методи навчання харківської колегії були однородні з такимиж у київській академії. Григорій Сковорода був у себе дома так добре на Гетьманщині, як і на Слобідщині. На іншому місці побачимо, що оскільки „Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис культурно-національного розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки“. (Д. Дорошенко).

XXXI. ПИСЬМЕНСТВО XVII—XVIII. СТ.

Видання острожської Біблії (1581), як теж культурна праця „острожського гуртка“ вчених та письменників, стали угольним каменем українського літературного руху даох чергових століть. „Від тієї дати почавши, наше письменство виходить з рямців випадковості й набірає характеру планоїрної й систематичної праці, овіяної ідеєю поступу, визволення та боротьби за національні ідеали під фірмою релігійних інтересів“ (С. Єфремов).

В атмосфері цієї боротьби повстає ціла низка полемічних та наукових таорів з обсягу мови та історії рідного краю, промощуючи рівночасно дорзгу свіжим паростям гарного письменства — драмі та поезії.

Полемічне письменство. Церковна унія, накинута українському народові й підтримувана „згори“, викликала не тільки зброїні але й словні протести. Вона м. і. поклікала до життя цілу вітку полемічного письменства, що в деяких своїх памятниках підіймається до дуже високого рівня політичної публіцистики. Бож не сама православна церква була загрожена унією. Загроза поступенної польонізації назисла рівночасно й над українською нацією. Тому й недиво, що хто ставав до оборони православної церкви, був рівночасно оборонцем української національності перед загладою. Так ставили питання сучасники, так на нього слід дивитися й сьогодні.

Започатковує наше полемічне письменство безіменне „Посланіє до латин із їх же книг“ (1582) а за ним ідуть усе нові й нові. „Ключ царства небесного“ ректора острожської академії Герасима Смотрицького, що вийшов 1587 р. у Львові; „О єдиної істинної православної вірі“ (1588) Василя Суразького, та інші.

У відповідь на книгу Петра Скарги про берестейський собор, появляється ціла низка реплік. В 1597 р. появляється протокол берестейського собору п. з. „Ектезіс“ та подробичне обговорення ухвал тогож собору, напнсане Христофом Філялетом п. з. „Апокризіс або отповідь на книжки о соборі берестейском“. Під псевдонімом Філялета укривався тут мабуть, близький до гуртка острожських книжників шляхтич Мартин Броневський, що проти наступу Петра Скарги „викотив тяжку артилерію історичних та льогічних аргументів“. Це один з найгрунтовніших таорів того часу, що вдостоївся цілої літератури відповідей з боку католиків та уніятів.

Великої популярности в боротьбі з унією досяг невідомий нам ближше „Клирик церкви Острожської“ своїми двома отвертими відповідями на листи „велебного отця Іпатія“ (1598 і 99), пнсані до князя Константина Острожського в справі унії. Листи ці, це вже не богословські трактати, а справжня талановита публіцистика проти „бурхливої й вихруватої згоди“, як окреслює їх автор унію. „Ви росварили світ — каже Клирик уніятм — потурбували людей, висушили в них взаїмну любов, розєднали батьків з дітьми, розярили брата на брата, поставили одного проти другого, розпорошили братерство, прогнали приязнь і звели розярення“...

Неменчої популярности зажив і памфлет Клирика про фльорентійський собор (1598) часто потім використовуваний православними як „історичне“ джерело.

Дехто бачив поза криптонімом „Клирика“ — Мелетія Смотрицького (1578—1633) що крім острожської академії побував у світі, а навіть вчився в єзуїтських школах. Куліш зве його „одною з найзамітніших постатей нашої історії“. В 1610 р. видав він, під псевдонімом Теофіля Ортольога „Тренос або Плач“ України над дітьми-відступниками, що „покинули нещасну матір, церкву православну на сором, ганьбу й поневірку“. Книжка написана поетично й зі справжнім надхненням, викликала підйом захоплення серед своїх і громи обурення з боку противників. „З віку ще ніхто з єретиків не нападав на святий престіл так злосливо: кожне слово тут язва, кожна думка — отрута, тим гірша, що автор розпустив її в красі стилу, як у солодкій воді“, — писав про „Тренос“ Київ Суша. Книжку конфіскували й палили, за автором шукали й готові були покарати його за „єресь“ хочби смертю. Й не диво. Написана з талантом, знанням і щирим обуренням на запродавців та глибоким зворушенням на вид лихоліття рідного краю, вона в рівній мірі захоплювала як обурювала й тому була небезпечна.

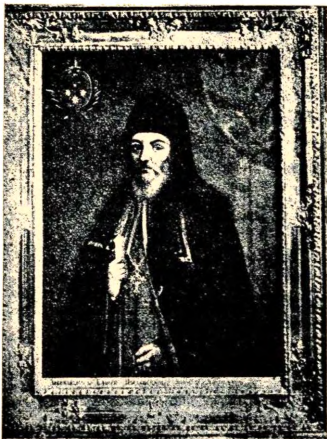
„Мої руки в кайданах, на шії ярмо, на ногах заліза, ланцюг довкола стану, обоюдний меч над головою, під ногами безодня, звідусіль плач та острах та гонитва люта“ — плаче українська церква, не церква, а сама Україна, устами Смотрицького.

„Народи всього світу збирайтеся й послушайте моєї мови. Довідайтеся чим я була і великим дивом дивуйтеся. Нині глум людям — була я прекрасна, мов зірниця на сході, мов місяць гарна, одначка в ньеньки моєї, чиста мов голубка, людям і янголам иавдивовижу“.

Алеж... „породила я діток, згодувала їх і до розуму довела, а вони мене відцуралися, за сором і ганьбу мені стали...“

Такий був той „плач“ Мелетія Смотрицького над горем рідної церкви й батьківщини, та як мусіла заплакати Україна, коли письменник, що так щиро й жагуче виплакав матірні болі, дуже скоро й сам „отцурався матері нещасної і став їй за сором і ганьбу“...

Охоловши з молодечого запалу й обурення, Смотрицький якийсь час працював науково („Славянская граматика“), але 1619 р., вже будучи



Елисей Плетенецький.

полоцьким архієпископом, одною рукою писав ще статті проти унії, а другою накладав з уніятами, поки в 1623 р. в книзі „Апология” не виріс своєї минувшини та явно приступив до унії. Тут йому довелося стати до бою не тільки з усіма православними полемістами, але і з самим собою, лаючи останніми словами автора „Треносу” вкритого під псевдонімом Теофіля Ортольога...

До писань, що гідно й успішно ставали на оборону „віри й нації руської” належить теж „Пересторога православним християнам”, написана в перших роках XVII ст. львівським братчиком Юрієм Рогатинцем. „Пересторога”, зложена з двох частин — історичної й полемічно-публіцистичної, вийшла своїм змістом далеко поза рямці обрядового спору й підкреслювала не тільки стан занепаду українського народу, але пробувала зглибити його сутєві причини. Рогатинець вміняє це в прогріх предкам, що вони дбали тільки про церкви та монастирі, а не про школи, головнож „посполиті”. Колиж нарешті народ спромігся з останнього, зорганізувався в братства та спільними силами двигнув шкільництво з занепаду, коли „люди вчені почали в церкві показуватися й книги друковані почали множитися”, тоді прийшла унія, що знищила всю ту працю в зародку. Рогатинець виступає проти унії як проти кости незгоди кинутої в народ й закликає читачів єднатися під крилами предківської церкви.

„Пересторога” не попала в друк, але це не перешкодило її популярності й не підірвало впливу, що вона його мала нас учасників. Переконавала їх історична частина „Перестороги” а захоплювала справді літературна форма й ядерність викладу. Тимто „Пересторога” крім своєї практичної ваги для сучасників, має ще й цінність першого рядного літературного пам'ятника.

Сам Рогатинець, цікавий як представник Львівської Русі, що не обмежувався до боротьби пером; він заступався за справи православної церкви особисто, а навіть в 1592 р. відбув публичну диспуту з виленськими єзуїтами. Про те, яке становище займав Рогатинець серед Львівської Русі свідчить лист молдавського воєводи до львівських братчиків, мовляв вони мають Красовського за Бога а Рогатинця за пророка... Один з уніятських полемістів Касіян Сакович написав був у своїй брошурі з 1620 р. що у Львові стоїть на перешкоді унії „секта рогатинців”...

Про Івана Вишенського (1550—1620), як непохитного представника українського консерватизму в усіх ділянках культурно-духового життя, ми вже згадували (ст. 444). Тут тільки підкреслимо його виїмкове становище на тлі тогочасної полемічної літератури й боротьби з унією взагалі.

Хоча він був до самозабуття невтомний в писанню, то з безлічі його полемічних творів, отвертих і приватних листів, попало в друк за його життя тільки „Посланіє благочестивому князати Василю Острожському” („Книжниця” 1598) але, подібно як і іншим його сучасникам, це не шкодило популярності його писань та киданих в народ гасел. Не надто освічений, не дуже то й вишколений в діялктиці, надолужував Вишенський ті недостачі непохитною вірою в слушність своїх думок як теж незрівняною палкістю вислову. Нехтуючи сухими трактатами, він обмежився до „посланій” тобто листів звернутих до різних осіб а то й зовсім не адресованих, мовляв „до всіх взагалі, в польській землі живучих”.

Сам аскет, він не переставав почувати себе громадянином, що

турбується так добре занепадом моралі й церковного життя, як і злиднями та кривдами простолюддя. В його обороні картає Вишенський своїх таки панів та духовних єрархів. Він бачить рятунок для краю не в панах і не в духовних єрархах, а в „хлопах“ та міщанах, згуртованих у церковних брацтвах. Голосючи рівність помж людьми, мовляв всі створені з однакового тіла й кости, Вишенський рівночасно громить відступників батьківської віри й нації, що їх повинен би сам Бог викоринити. Бачучи, що найбільше відступників дає інтелігентська верхівка, Вишенський бунтується проти „Аристотеля, Плятона й філософів мудрих“, проти „єзуїтських колеумів“, проти „комедій і машкар“, як розсадників окатоличення й польонізації. Як консерватист з глибокого переконання, він противиться вживанню народної мови до богослужби, але дає їй зате просторе місце в літературі та науці. „В особі Вишенського—каже Іван Франко—жила немов непідкупна совість українського народу, якої голос, непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, деколи занадто строгий, але все був щирий і в основі своїй правдивий“.

„Навчився я—каже Вишенський про себе—від Христа істини, без похлібства: брехню брехнею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, чорта чортом називати“.

Як аскет-правдомовець, лицар топтаних ідеалів, як громадянин і патріот станув Вишенський в перших рядах тогочасного фронту за „віру й націю“, здобув собі популярність і вплив сучасників, а його пам'ять в грядучих поколіннях увіковічнив І. Франко в поемі „Іван Вишенський“.

По буйному розцвіті нашого полемічного письменства наприкінці XVI й початку XVII ст., що винесло на поверхню культурно-національного життя такі імена, як Клирика Острожського, Мартинз Броневського, Мелетія Смотрицького, Юрія Рогатинця та Івана Вишенського, прийшов занепад в розумінню ширини питань, що їх розгортали перед собою епігони перших полемістів. Писання Й. Борецького, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Йоанікія Галятівського, Степана Яворського, Дмитра Туптала та інших, обмежуються вже до самих тільки богословських тонкостей. Боротьба за справи суспільної, загально-національної ваги перейшла вже тоді в інші руки



Рафаїл Заборовський.

й покотилася по іншій площині, аніж та, на якій втримувала їх полеміка книжників та богословів. Там, де порушувані колись полемістами питання вирішувано мечем і кров'ю, забракло зацікавлення для паперової боротьби тим більше, що й сама вона, насторожена абстракціями академічного теоретизування відсунулася була від життя в глибину чернечих келій та владичих кабінетів. Роля, яку доля призначила українській полеміці в боротьбі „за права віри й нації руської“, була скінчена.

Боролися на всі лади з унією православні, не засипляли діла й уніяти. Головною їх підпорою був талановитий письменник-полеміст, уніятський митрополит Іпатій Потій (1541—1613). Магнат з походження, сенатор Речі Посполитої, постригся в черці головню з намоги князя Острожського, що бачив у ньому людину провидіння для православної церкви. Та замість стати реформатором і оборонцем православ'я, Потій перейшов на унію й став найзавзятішим і найгрізнішим, бо освіченим і талановитим, противником православної церкви. Ще в 1595 р. видав Потій у Вільні книжку „Унія альбо виклад преднейших артикулоз ку зодноченю греков с костелом римским належущих“. Рік згодом стає Потій в обороні Григоріянського календаря в брошурі „Календар римській новий“, й нарешті по берестейському соборі він видає переклад книжки Петра Скарги „Про єдність Господньої церкви“ та власне „Справедливе описанє поступку і справи синоду берестейского“ (1597). Позатим він невтомно реагує на всі наскоки православних полемістів і з невичерпаною енергією проповідує ідею зєдинення православної церкви з римським престолом. („Гармонія або согласіє віри“ 1599.)

Як аристократ з походження й вихованець західньо-європейської культури, Потій стоїть непохитно на становищі найвищого авторитету церкви й тому гіршиться пануючим у православній церкві демократизмом, мовляв „люд простий, ремесний, который покинувши ремесло своє (дратву, ножиці й шило)“ вмішується в церковні справи. В полеміці Потій гострий і неперебірчивий у словах, своїх противників трактує з висоти свого аристократичного походження й сенаторського крісла. Алеж в „Його розхристаному стилі й нестриманности і навіть у самих переборщеннях почувається всеж енергічна рука, могутня індивідуальність, свідомо себе сила“ (С. Єфремов.) Нарешті і його мова і стиль не позбавлені „високих прикмет літературної творчости“ що й ставить його на чоло уніятських полемістів взагалі, куди вище таких його однодумців, як митрополит Венямин Рутський або Касіян Сакович.

Перший з них здобув собі історичне ім'я, як реформатор василіянського чину та як автор меморіалу до папського престолу, в якому він заступається не тільки за своїми однодумцями-уніятами, але й за всім українським народом, виставленим на утиски й зловживання польського уряду, й душехватства латинського духовенства.

Другий з них — Касіян Сакович, перший ректор братської школи в Києві й автор чи редактор відомих віршів на похорон гетьмана Сагайдачного, подібно, як Смотрицький, відцурався православ'я, й вступивши до єзуїтського монастиря в Кракові стріляв відтіля памфлетами на православ'я та його приклонників.

Драматичне письменство. Драматичне письменство не виросло самочинно з українського ґрунту; його перші зразки були перещеплені

до нас з Заходу, що теж при-
забувши на клясичну, греко-
римську драматичну спадщину,
почав творити свої „містерії“,
„моралі“ та „міраклі“ на мар-
гінесі християнської богослуж-
би. Там, де латинський текст
або й сама сугь богослужби
була незрозуміла для ширших
мас, старалися пояснювати її
й унагляднювати представлю-
ванням Христових страстей,
епізодів з життя Богородиці
й святих, всяких чуд і мораль-
них наочувань, Perezedenih на мо-
но-й діяльогі, та обєднє-
них спільною композицією дра-
матичної акції. Надхненням для
тої драматичної творчості була
церква, а її прибіжищем, тісно
з церквою звязана школа.
Шкільною драмою, твореною
на канві богословських тем, по-
слугувалися не тільки католики
але й протестанти, та найбіль-
ших успіхів у тій ділянці ду-
хової культури досягли єзуїти. Вони то виставляли свої довжелезні
драми-містерії та міраклі, а щоб бува слухачі не поснули, в антрактах
додавали „інтерлюдії“ та „інтермедії“ з побутовини сценками та смі-
ховинками з реального життя. Так з простого зацікавлення новинкою,
як теж для протиділання ворожим впливам на українську культуру,
українці переймають від єзуїтів тип шкільної драми, разом з її „ін-
термедіями“ та „інтерлюдіями“.

Вже Іван Вишенський, що лякався усяких новинок, нарікає на ки-
ївських духовників, мовляв вони „трудитися в церкві не хочуть, тільки
комедії строять та грають“. Але нової хвилі Вишенський таки не спив
у ході. Живі змістом і загально приступні, своєю народньою мо-
вою, інтермедії найшли в нас пригожий ґрунт для розвитку й поши-
рення. Започатковує рух Галичина, а в ній Львів. Як це не дивно, але
батьком нашої інтермедії став католицький священник Яків Гават-
ович (1598—1679), що свою пасійну драму п.з. „Трагедія або візе-
рунок смерті пресвітлого Івана Хрестителя“, виставлену в 1619 р. на
ярмарку в Камінці Струмиловій, уріжнотоманітний двома народніми інтер-
медіями, про школяря, що продав kota в мішку, та про хитрого Де-
ниса, який зів піріг на очах трьох претендентів на нього тому, що
йому приснився найкращий сон. Драма була виставлена по польськи,
але інтермедії були українські. В-черзі перших українських драм слід
згадати „Трагедію Христос Пасхон“, львівського печатника Андрія
Скульського (1630 р.) та „Розмишлення о муці Христа Спасителя
нашого, при тому весела радість з триумфального єго Воскресення“,
написана львівським черцем Іоанікієм Волковичем (1631 р.).
Сюди нєлєжать і безіменні драми „Містерія страстей Христових“ та
„Слово о збудуванню пекла“, що їх виставляли учні брацької школи



Мелетій Смотрицький.

у Львові. Особливо цікава своєю композицією й віршованим складом, що нагадує подекуди козацькі думи, остання драма.

В міру того, як Київ, з своєю могилянською колегією почав вибиватися на чолу українського, культурно-національного руху, починає й тут розцвітати й драматична творчість. Драми складають тут учителі поетики, а виставляють їх „спудеї“ перед всіма учнями колегії та запрошеними гостями.

Одною з перших драм, створених на київському ґрунті, була „Трагедія про Йосифа прекрасного“, виставлена в 1630-их роках. Далі пішли такі речі, як „Олексій чоловік божий“ (1673 р.), „Дійствія на страсти Христові“, „Царство природи людської“ (1698 р.), „Мудрість предвічна“ (1703 р.) та інші. Писані вони з обов'язку, ніби професіоналістами, без таланту й захоплення, до того ж особливим „академічним язичієм“, вони не викликали враження на глядачів і поза академічні мури не вийшли. Поза академією процвітали не ті важкі й абстрактні „драми“, але декламації та „діяльогі“, що їх складали й виголошували самі студенти; в народній мові порушували вони справи й питання, які турбували глядачів, байдужих для тонкостей офіційної, академічної драми.

Алеж не самі учителі й учні київської академії займалися фабрикацією драм та інтермедій. Пробували сил на цьому полі й люди зпоза академічних кругів.

Такий прим. Данило Туптало, відомий під іменем св. Дмитрія Ростовського (1651—1709 р.) залишив по собі кілька драм, що хоч виставлювані в Ростові для московської публіки, мусіли бути пристосовані до неї як мовою так обстановкою, все таки, як каже Єфремов, не загубили свого первісного, українського кольориту. Драми Туптала, „не зважаючи на сильно вщерквлену мову, стають ближче до життя й зародками психологічної аналізи. Симпатична й гуманна вдача самого автора відбилась на цих творах виразним елементом людяности й спочуття до людини, а також щирістю й безпосередністю настрою, тобто рисами, що вирізняють індивідуальний твір з гущі безіменної шкільної драми“.

Дальшим ступнем у розвитку української драми була творчість єромонаха Семена Полоцького (1629—1680 р.), що залишив по собі дві комедії: „О Навуходоносорі“ та „О блудном сині“. В порівнянні з шкільною драмою, яку переважував алегоризм і абстракція, „комедії“ Полоцького більш реалістичні. Їх дієві постаті живі й виведені на реальному тлі, сучасного авторові життя.

Найвидатніше зарисувалося змагання наблизити українське драматичне письменство до життя в творчості Теофана Прокоповича (1681—1736 р.), що не тільки дав теорію нової драми („трагедокомедії“) в своїй поетиці, але й її класичний зразок у пєсі „Владимір славяноросійських стран князь і повелитель“ (1705 р.), яку він посвятив „добродію і ктитору“ київської академії — гетьманові Мазепі.

Новістю в тій пєсі був уже сам її сюжет, узятий з рідної, а не біблійної історії, як це дотепер було правилом. Новиною була основна теза драми, що замість вічного спасення проповідувала боротьбу поступу з назадництвом, освіти з темнотою й забобоном. Нарешті психологічна аналіза головного героя, як теж сатиричні нотки в мальованню немагає побути й громадського життя, ніби часу Володимира, а поправді сучасного авторів, роблять з його твору межевий стовп на грані нового й старого світу української духовости.

Прокопович, добре начитаний в класичній літературі й не байдужий до сучасних йому літературних новин європейського заходу (на „Владимірі“ помітний вплив Расінової „Аталії“) написав о́коло 1716 р. ще два цікаві „Діяльogi“ — „дереводіла з купцем“ та „гражданина з селянином та дячком церковним“. Купець та міщанин обстоюють кличі науки й освіти тоді, як дереводіл та селянин тягнуть за безпросвітньою старовиною, мовляв „батьки наші не знали грамоти, а їли хліба доста й Бог тоді краший хліб родив, аніж тепер, коли намножилося грамотіїв та латинників“...

Одним з найкращих творів нашого старого драматичного письменства є „Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських, через Богдана Зиновія Хмельницького свободившая“, вперше виставлена в Києві, в 1728 р.

Дехто приписував її авторство знаменитому Прокоповичеві, але більш правдоподібно її автором був Теофан Трофимович, тогочасний вчитель поетики в Могилянській Академії.

Своїм сюжетом ця драма ще ближша до сучасного життя, аніж „Володимир“ Прокоповича, ще більше споріднює її з тогочасним глядачем виїмковий реалізм в опрацюванні й ширій демократизм в ідейному підході. Вірно з історичного боку змальовані тут причини Хмельниччини, як теж і сам її герой, що дивлючись на „слави нашої упадок послідний“, бачить один вихід з положення в збройному повстанні, мовляв, від самих козаків залежить, чи мають „при козацьких вольностях жити“, чи „вічними рабами гнити“. Як у „Володимірі“ Прокоповича, так і тут вилетено в драму натяки на тогочасні недомагання суспільно-громадського життя й накреслено способи їх уздоровлення.

Наші чергові драматурги XVIII ст. не підіймаються вже до висот „Володимира“ та „Милости Божої“. Такий приміром Юрій Кониський й (1719—1795) в своїй трагедокомедії „Воскресення мертвих“, вертає назад до закинутих уже богословських сюжетів, хоча й закрашених українською побутовщиною. Споконвічна тема про багатія й Лазаря, тут перещіплена на ґрунт тогочасних суспільних відносин у Гетьманщині й тому небесна заплата героєві драми Гіпоменові, за його злидні й муку на землі, заправує в Кониського на гірку іронію. Питання сучасного собі занепаду моралі розгортає й Варлаам Лашевський в своїй „Трагедокомедії о тщєті міра сєго“. (1742 р.).

Поруч отих передовиків нашої драматичної творчості XVII—XVIII ст. гострила серця ще й дрібніша братія драматургів, з яких слід би згадати — Лаврентія Горку, Філотєя Ліщинського, Михайла Козачинського, Юрія Щербаського, Мануїла Базилевича та інших, що „до



Теофан Прокопович.

краю вичерпали розвиток шкільної драми з усіма її додатними й від'ємними рисами" (С. Єфремов). Досягнувши свого найвищого рівня в творах Прокоповича й Трофимовича, наше драматичне письменство XVII—XVIII ст. заглохло, так у своїй штучній мові, як і в академічній абстракції богословських сюжетів, що не могли вже найти консумента поза академічними мурами. Цікавішими для нього були вже оті „інтермедії" та „інтерлюдії", що зрезигнувавши з патосу „трагедокомедій", промовляли до глядача більш зрозумілою мовою й куди приємливішими критеріями світогляду.

Зразу були ці інтермедії та інтерлюдії тільки додатками й вставками до трагедокомедій, але згодом вони здобули собі самостійне становище в житті й літературі.

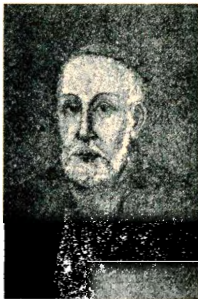
Великою популярністю тішилися в нас побутові сценки Митрофана Довгалецького, що своєю вагою і розмірами далеко переростали його драми в роді „Комическое действо" (1736) або „Властотворний образ чоловіколюб'я божія" (1737). Писані майже зівсім чистою, народною мовою, з великим обсерваційним хистом і щирим комізмом ситуацій, вони порушували найболючіші питання тогочасного життя-буття, заєдно заступаючись за покривдженими й ідеалізуючи їх оборонця й месника — козака. Інтермедії Довгалецького подобалися слухачам, їх наслідували й автори поважних трагедокомедій (Кониський) багато їхніх мотивів перейшло до „вертепу" та устної словесності, у витвореній ними атмосфері зродилася й муза батька нового українського письменства — Котляревського.

Вертеп. Від різдвяної драми й інтермедій виводить свій родовід і ляльковий український театр — „вертеп". Велику сцену заступила тут переносна скринька в два поверхи, акторів заступили кукли порушувані „вертепником", що говорив за них зпоза вертепу. Вертепна драма була двохскладна, як і сам вертеп, що його горішній поверх був призначений на „Вифлієм" і драму Різдва Христового, а долішній на побутові сцени з народного життя. Так і вертепна драма першу свою частину віддавала божественній події Христового народження, а другу побутовим сценам з діяльностями дідів, баб, салдатів, циганів, малярів, поляків, жидів та запоріжців. Тут-то в тих невибагливих а щирих моно-й діяльностях висловила себе вся душа народніх мас, що з нею ніколи не рвали звязків творці й виконавці вертепних драм — усі ті „спудей", дячки та мандрівні „пивоірізи". Народини вертепу припадають в глибину XVII ст. а його життя продовжується мало не до самого кінця XIX ст. Під українським впливом повсталала вертепна драма й на Московщині, а навіть на далекому Сибірі, поки їх не прогнали відтіля заборони церковної єрархії.

Вірші. Подібно як драматичне письменство, так і віршовницьке ремесло витворилося в нас під західньо-європейськими впливами. Зразу панувала в нашому віршовництві, незгідна з духом української мови силлябична система латинських та польських зразків, поки подув народньої поезії й пісні не визволили його з тої „вавилонської неволі" чужинецьких зразків.

Найраньші зразки українського вірша датуються ще XVI сторіччям, але де далі віршовницька язва починає огортати всіх грамотіїв, що віршують при всякій нагоді, на всякі події й особи або просто таки без нагоди й без пригоди. Віршами пишуться передмови

до богослужебних книг, похвали на магнатські герби, віршуються календарі, віршами рекомандуються навіть граматики. Віршування, по тогочасному розумінню — „моєа согів“, стає не тільки модою, але й обов'язком учителів та учнів академії, де попросту вчать писати вірші, в теорії й практиці, штучно й насильно годуючи „поетів“ по правді безталанних віршомазів. Особливо буйно розвився віршовницький пустоцвіт у XVII ст., коли в нас завелася мода на панегірики-похвали, „сильним міра цього“; манія на віршовані похвали гербам доходить до того, що навіть Богові вигадують герб і пишуть похвали на нього (Галятівський).



Іпатій Потій.

Згадаємо тут такі вірші, як „Лямент дому княжат Острожских“ (1603), якого безіменний автор, станувши над труною князя Олександра Острожського, плаче над перебіжництвом нащадків цього славного дому в табор ворогів українського народу: вірші ігумена Віталія в книзі „Діонтра альбо Зерцало“ (1612), панегірик Єлисеєві Плетенецькому „Візерунок цнот“ Олександра Митури (1618), „Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622), написані „спудеями“ київської школи, віршовані передмови Тараса Земки до київських видань 20—30 рр. XVII ст., пасійні вірші Йоанікія Волковича, цілу низку панегіриків Петрові Могилі й нарешті „Перло Многоцінне“ (1646) Транквіліона Ставровецького, в якому зібрано вірші на всякі okazji, та дума „о войні Віденской“ (1683) написана львівським владикою Йосифом Шумлянським. До яких розмірів доходило тогочасне віршовництво, свідчить хочби „Богородице діво радуйся“ Івана Максимовича († 1715 р.) зложене з... 25.000 силябічних віршів, що навіть для часів хоробливого віршоробства були дивоглядом.

В атмосфері київської академії, де „піїтика“, в теорії й практиці, була одним з головних предметів навчання, де „акростики“ й „куріозні“ вірші, що читані з переду і ззаду давали той сам склад букв, вважалися вершком „поетичного надхнення“, не могла розвинутися справжня поезія. Вона розвинулася й розцвіла подальше від академії а поблище народу, з його невичерпаною скарбницею — устної словесности.

Тогочасні історичні події, нерівність суспільно-громадських відносин і нарешті вічно невмируща тема кохання, покликували до життя й творчості справжніх поетів, що не здеморалізовані ще академічною схоластикою, реагували на все щиро й безпосередно. Станувши на дорозі поміж штучним, академічним віршоробством і справжньою народньою поезією, всі ті „недоучені спудеї“, козаки та міщани, „бакалярі“ й „пиворізи“, яким стільки завдячує вертепна драма, причинилися й до розцвіту українського віршовництва. Більшість авторів цих полународних і полунтелігентських віршів — безіменна. Але традиція, не завжди певна, зберегла нам і кілька їхніх імен. Якійсь Марусі

Чураївній приписує традиція пісню „Ой не ходи Грицю,“ гетьманові Мазепі приписується пісня „Бідна моя голівонько“. Пісню „Іхав козак за Дунай“ мав скласти козак Семен Климовський, по словам Карамзіна „учень природи, нажаль недовчений“... Далі йдуть Яків Семеринський, Захар Дзюбаревич, Лобисевич (перекладав „Буколіки“ Вергіля), Танський, кошовий Антін Головатий, священник Некрашевич та інші. Вони то й їх безіменні товариші створили цілий репертуар віршів і пісень, духовних і світських, набожних „канти“ та „компліментів блудних“, що черпаючи свої сюжети й форми з народної поезії, нерідко вертали до неї назад і збереглися до нас уже в чисто народній формі усної словесности.

Цінною антологією духовних віршів XVI—XVIII ст. є славний почаївський „Богогласник“, вперше надрукований в 1790 р., але потім кількакратно перевиданий. В ньому збережений ледви не весь репертуар наших духовних віршів з особливо вартісним циклом різдвяних та великодних пісень, що хоч і вийшли з духовних кругів, „але своєю живістю, реалізмом і цілком світським поглядом на речі потрапили на народній смак і залюбки ширилися в народі“. Тон святих розмов у цих віршах вільний, невимушений, життя й обстановка раю та пекла перелицьовані на земний і людський лад; святі лаються й радуються як і люде, що з свого боку мріють не тільки про далеке „царство небесне“ але й про блище їм земне щастя, визволене від неволі й нужди тогочасного лихоліття. Олімп з „Енеїди“ Котляревського живе вже у тих духовних віршах з усею свіжою і запліднюючою силою.

Коли в офіційній, академічній літературі розпаношується пустоцвіт штучного й нещирого панегіризму (вистане згадати панегірики в честь Мазепи, поки він був при владі й однаково нікчемні вірші тихже авторів з, анатомією на нього за „зраду“, коли вже за неї платив хто інший!) в українській, полународній вірші народжується сатира.

Одною з перших українських сатир була невіголошена соймова промова, вложена автором в уста смоленського каштеляна Івана Мелешка. Змальовано в ній порядки в Польщі XVI ст. з підчеркненням німецьких мод та розпусти, що розпаношилися по польських дворах. Сатиричної закраски набірають деякі історичні вірші, як от — „Висипався Хміль із міха“, „Глянь, обернися“, „Плач України о ляхолюбця“, вірші про Палія й Мазепу, про зруйнування Січі, панщину на Україні й нарешті вірша про оселення запоріжського коша на Чорноморю, написана Антоном Головатим (1792).

Чим далі тим душе висловлюється в тих віршах не тільки протест проти соціального визиску але й національного поневолення, що в „Розмові Московщини з Україною“ написаній товмачем генеральної канцелярії Семеном Дівовичем (1762) доходить до зовсім ясного очеркнення дезидерату повної рівності України супроти Московщини.

Зацікавлення минулим України, що створило цілу низку козацьких літописів, позначило себе й у віршовництві, залишаючи по собі спроби віршованої історії козацтва, як от „Героїчні стихи о славних военных действиях войск запорожских“ зложені якимсь черцем Іваном (1784). З історичними віршами переплітаються й сатиричні випадки на тогочасну „злобу дня“, — про скасування козацького ладу на Слобідщині абож про заходи „посполитих“ над здобуттям дворян-

ства „Доказательства потомствен-
ні Хама Данила Кукси" та
інші. Збереглося з тих часів чима-
ло ліричних, головном любовних
пісень і романсів, що попадаючи в
співаники, поширюють плоди укра-
їнської поетичної музи далеко по-
за межі України.

А хоч уся наша віршована
література XVII—XVIII ст. не ви-
дала з себе ніодного творчого ве-
литня європейської м'ри, то в своїй
позаакадемічній, зближеній до на-
роду сфері творчості, дала бага-
то мініатур-жемчугів, що підсиле-
ні народньою словесністю, були
плодоносним посівом під відрод-
жену на прикінці XVIII ст. укра-
їнську літературу.

**Від „Літопису Самовидця"
до „Історії Русів".** Культур-
но-національний рух XVI—XVII ст.
та визвольна боротьба козаччини
за українську Державність, розбу-
дили серед освічених кругів укра-
їнського громадянства тих часів зацікавлення історією. В 70 их
роках XVII ст. повстає т. зв. „Літопис Самовидця" (Романа
Ракушки?), хроніка сучасних анонімноу авторові історичних подій,
від повстання Хмельницького до 1702 р. „Літопис", створений пред-
ставником шляхотських сфер українського громадянства, характери-
стичний простою стилію й ясністю викладу, при неприхильному на-
ставлені до скрайного демократизму, все таки відзначається великою
об'єктивністю. Писаний мовою зближеною до народньої, має „Літопис",
крім історичної, ще й літературну вартість.

Цінний з історичного, хоча слабший під літературним оглядом
є Літопис Григорія Грядянки, гадяцького полкового судді а від-
так полковника, що згинув у кримському поході 1738 р. Його „Дій-
ствія презильної і от начала поляков ставшой, небивалої брани Бо-
гдана Хмельницького, гетмана Запорожского с поляки", закінчені
в 1710 р. зберегли в собі багато з пропавшого документарного мате-
ріалу часів Хмельниччини, але писані т. зв. „високим стилем", втра-
тили через те свою позицію в літературі.

Ціннішоу під тим оглядом є хронікарська праця Самі й ла Ве-
личка (1690—1728), „колишнього карцеляриста Війська Запоріжського",
як він себе сам радо титулував. Під історичним оглядом його „Ска-
заніє о войні козацької з поляками чрез Зиновія Богдана Хмельниц-
кого", доведене до 1700 р. а написане в 1720, дає не тільки докуме-
тарний, історичний матеріал, а й ідеологічне навітлення подій з точки
погляду козацької верхівки на переломі XVII—XVIII ст.

Величко, студіюючи історичні праці інших народів, помічує
занедбання тієї ділянки науки в нас. Проходячи зруйновану війнами
українську землю він, мов Єремія, плаче над запустілою країною, що



Юрій Кониський.

„перед війнами Хмельницького була наче другою обітуваною землею, пливучою молоком і медом“... А надивившись на те все, згадавши причини й передбачуючи наслідки загальної руїни, Величко „поболів серцем і душею, що така гарна й всякими добрими багата земля й батьківщина наша українська, наче пустиня залишена Богом а її мешканці, славні наші предки залишилися невідомими“.

Розпитуючи про історію рідного краю в тямущих людей і розчитуючися в старих книгах і документах, Величко „відважився для вигоди цікавого українського читача виложити простим стилем і мовою козацькою історію про війну Хмельницького з поляками та про запустіння тогочасної України“; він п'ятує українську незгідливість й заєдно апелює до козацтва, щоби не побоялося станути „за давні вольности наші“, за „матір нашу, милу батьківщину українську“. Під тим оглядом стає літопис Величка вже на порозі розбудженої національної свідомості й культурно-політичного відродження України наче передвістником знаменитої „Історії Русів“. Далекими від його патріотичного патосу й ідеологічної програми є сучасні йому й пізніші хроніки та записки, як от „Діяріуш“ Миколи Ханенка (1722—1753), Щоденні Записки Якова Марковича, „Краткоє описаніє о козацком народі“ Петра Симоновського (1765), „Кратка літопись Малия Росії“ Василя Рубана (1776), „Собрание Историческое“ Степана Лукомського (1770), „Записки“ Григорія Винського й нарешті „Літописное повѣствованіє о Малой Росіи“ Олександра Рігельмана (1778).

Усіх їх притямувала „Історія Русів или Малой Росіи“, донедавна приписувана білоруському архієпископові з часів розборів Польщі Юрієві Кониському. Написана в 60-х рр. XVIII ст. вона попала в друк шойно в 1846 р. але розходячись у відписах, вона зразу здобула собі популярність. Вистане сказати, що саме вона надхнула музу Шевченка й послужила основою для цілої низки історичних компендій, в першуж чергу для „Історії Малоросії“ Бантиш-Каменського та Марковича (1842—1843). Її відписи кружляли по всій Україні на довго перед її надрукуванням, вона то й підтримувала та розбуджувала національну свідомість в найширших колах українського громадянства.

Вільнодумний дух „Історії Русів“ задихаючий „вольтеріанством“ свого часу, виключає можливість написання її не то архієпископом Кониським, а духовником взагалі. Автора її слід шукати в колах української аристократії кінця XVIII ст. освіченої на зразках тогочасної, французької літератури й науки. Найправдоподібніше був ним згадуваний уже Григорій Полетика, „відомий ученістю й знатністю депутат шляхетства українського“ (лубенського полку), що в 1767 р. був речником його автономістичних побажань на скликаному Катериною законодадньому конгресі. Про нього сказано в передмові до „Історії“, нібито він дістав її текст від архієпископа Кониського.

„Та тоб він не був — каже С. Єфремов, — це насамперед непохитний український патріот“. Історію України починає він з часів слов'янського розселення, а український народ вважає окремим від поляків і москалів. До Москозщини приєдналися українці „як рівні з рівними, вільні з вільними“. З особливою симпатією освітлює автор добу Хмельниччини, скрізь підчеркуючи боротьбу України „за давні свої права й привілеї“. В уста Полуботка вкладає він слова, що мов полум'я пройшли тоді по цілій Україні: „коли за всяку кроз пролиту на землі, впімяється її рід, то яка помста буде за кров українського народу, про-

литу, від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками тільки за те, що він шукав волі й кращого життя на своїй власній землі, й думав думками, вродженими всій людськості?».

Оговідаючи про насильства часів Бірона каже автор, що «колиб пальцем Господньої руки зрушити частину землі на тому місці, то з неї стрілилаб фонтаною людська кров, пролита рукою міністра»...

Лаючи москалів і взагалі негодуючи на політичних противників України, автор вміє звернутись з заслуженим докором до верхівки власного громадянства, що то «захоплена надією доробитися маєтків на рахунок нації, залишила її ждати божого спасення з неба»...

Так то «Історія Русів» — зібрала й сформувала думки, що панували серед тодішньої української інтелігенції й видвигала ідеологію української окремішності та права на самостійне культурно-національне й державно-політичне життя України. А хоч писана вона російською мовою, хоч під скалпелем сучасної історичної науки не в одному виявилася вона недосконалою, то як свого роду історичний памфлет має для нас «Історія Русів» виїмкове значіння.

«Любов до рідного краю, автономізм, демократизм, зненависть до всякого поневолення, були прикметами цього блискучого, палко із захватом написаного памфлету. Серед українського громадянства будив він приспану думку про волю рідного краю, він перший виразно поставив ідею державності України, через голови нездарних зрадників та перекинчиків переніс її в пізніші часи. «Історія Русів» була немов пророкуванням про близьке національне відродження України й оправдання його нового письменства, з якого те відродження почалося» (С. Єфремов).

Григорій Сковорода. Ім'я самородного філософа Григорія Сковороди (1722—1794) куди погулярніше серед сучасного українського громадянства, аніж праця й творчість його життя. Й не диво. Вплив, що він його мав на сучасне собі громадянство, зясувався не так у його творах, сьогодні вже важких до читання й перестарілих, як у самому життю, в його живому слові й примірі. Ходючи по Україні в сирій світі, на зразок якогось українського Сократа, був Сковорода для сучасників «мандрівною академією», джерелом знання й етичного підйому; його надхнення помітне на творах перших письменників під-



Український «вертеп» к. XVIII. ст.

родженого українського письменства — Котляревського й Квітки. Вистане завважити, що саме на Слобідщині, де жив і навчав цей „старець“ повстав перший на Україні університет, а головна сума помертва на цю наукову установу поплила з рук „сковородинців“, тобто тих, що їх Сковорода власним прикладом і живим словом навчив думати й прагнути знання. Сьогодні все те належить до історії й ми не всіли уявити собі справжньої ваги Сковороди для української культури.

Сковорода не тільки навчав живим словом; він багато писав. Але за його життя ні один з його творів не попав до друку, а й по смерті переслідувала їх московська цензура „за думки противні св. Письму та образливі для чернецтва“... Та подібно, як „Історія Русів“, вони кружляли по Україні в відписах, а читалися не тільки по панських домах, але й по селянських хатах. Його пісні й псалми виспівували лірники, його вірші переходили в усну словесність. Основою його філософічного світогляду був клич „пізнай себе“. — „Немає нічого важнішого, нічого більш корисного й величнього, як пізнати себе самого й вичувати в нашому попелі загребану іскру щастя“. „Зерна всіх наук криються в душі людини“ — навчав Сковорода. Ідеями внутрішнього щастя й самовдоволення зі сповнених наказів етичного світовідчуження пройняті й усі філософічні твори Сковороди, як „Наркиз або розмова про „пізнай себе“, „Книга Асхань, про самопізнання“, „Дружна розмова про душевний спокій“, „Алфавет або буквар спокою“, „Бій архангела Михаїла з сатаною“, „Діяльог про старинний світ“ і т. д. До них вертається Сковорода і в своїх літературних спробах, як „Харківські казки“, „Вбогий жайворонок“ або „Сад божеських пісень“.

Сковорода не обмежувався єдино до проповідування особистого щастя, випливаючого з самопізнання й контемплациї. Він розумів вагу громадського життя й відчував зв'язок поміж особистим щастям і загальним. „Щасливий, хто зв'язав свій приватний обов'язок з загальним“. Цікаві теж його погляди на взаїновідносини „чорного“ народу з панством, що якраз тоді відсунуте від політики, з тим більшою силою попускало вудила своєму рознузданню над безмовною селянською масою:

„Панська думка про те, будьто простий народ є чорний, здається мені смішна так само, як думка деяких філософів, будьто земля є мертва. Якже це мертва мати може родити живих дітей? І якже це з утроби „чорного“ народу вилонилися „білі“ пани? Кажуть: простий народ спить — хай спить, сном сильним, багатирським. Алеж усякий сон є пробудний, а хто спить, це ще не мервець, не труп. Коли виспиться, то проснеться, коли намірється то опритомніє і розхоробриться!“ — наче пророчить Сковорода на передодні нашого відродження...

„Знання — писав Сковорода — не повинно обмежувати свого впливу на самих тільки жреців науки, що їдять і переїдаються, але повинно поширитися на весь народ, вийти в нього й заясніти в душах усіх тих, що мають право сказати: і я людина, й мені усе, що людське, не чуже“...

Як вихованець Могилянської Академії, Сковорода висловлював свої глибокі думки „мовою“, що її тоді досконалили в академії, як щось краще й шляхотніше за народню. Навіть тоді, коли він був певний, що говорить чи пише „українським діалектом“, він насправді говорив і писав схоласичною мертвечиною. Але його думки, одягнені в цю мертву шкаралушу, були живі й запліднюючі. Вони кинули в відчужену від „чорного“ народу й української нації аристократичну вер-

хівку клич повороту до народу, до того „чорного“, що вилонив з себе „білих панів“.

„Світ ловив мене та не впіймав“; такі слова завіщає Сковорода виписати на своєму надгробнику. Справді, далекоми від життєвої суєти були думки й ціле життя цього мандрівного „старця“, але тим чистішими й більш переконливими були ідеали, що він їх сіяв в український чорнозем на провесні відродження. Без „Історії Русів“ і без Сковороди це відродження булоб дуже, дуже загаялося.

На досвітках нової доби. Порівнюючи з тогочасним письменством європейського Заходу, українська література XVII—XVIII ст. була відсталою й доволі однобічною. Але в зустрічі з московським варварством того часу вся українська культура була високою, європейською культурою. Її впливу лякалися московські книжники, в ній бачили не-

безпеку для свого „благочествія“ й тому старалися її нищити. Вже в Катехізисі Зизанія Тустановського (1626) бачили москалі „єресь“ взяті „от волхвов еллинских і от идолослужителей“, тобто від грецьких письменників та філософів. Чіпляючись до думок вони не залишали а спокою й мови наших тогочасних письменників. Її українська закраска драгувала їх і вони намагалися за всяку ціну її обмосковити, мовляв „когда будетъ много языков, то пойдетъ смута по землі“... Колиж київську митрополію обєднано з московським патріархатом, то кинута заборону на всі богослужєбні книги України (1690). Одні переправлювано на московський лад, а другі такі палено, як „єретичні“. Помагали їм у цьому й самі українські книжники. Такий прим. ряний москвофіл Л. Баранович радить І. Галатовському забігати московської ласки й тому „інакше говорити і не шелягів, а копіюок шукати“...

В 1720 р. вийшов з Петербурга указ з заборною друкування українських книг взагалі а церковних тільки по стислому узгідненню з московськими друками „даби нікакой розні і особаго наречія в ніх не било“. Рівночасно настановлено над українськими друками осібного „протектора“, без якого одобрєння не могла появитися в світ ніяка нова книга.

Не диво, що в таких умовах українське друкарство занепадає, все цінніше з тогочасного письменства ховається перед оком московського цензора в рукописних відписах. Вслід за друкарнями зникають школи а навіть оті мандрівні дяковчителі, що досі розсївали тьму невіжі й неграмотности. Навіть будування церков з трьма банями, заборонєно указом царя Павла І з 1800 р. „Прибирання до рук“ України, завершєне, під політичним оглядом скасуванням Гетьманства й Запорізької Січі, набірало чимраз дужчого розгону й у культурній ділянці.

Та саме в момент найпотужнішого ворожого засилля, на обрію українського письменства починають „зорі світ заповідати“.



Григорій Сковорода.

XXXII. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО XVI—XVIII СТ.

Ренесансове будівництво і різьба на Україні. Ініціативу й провід у розвитку ренесансового мистецтва України обіймає Львів. Жахлива пожежа, що в 1527 р. перемінила столицю Галицької Волости в румовища, дала товчок до її відбудови в пануючому тоді на півдні й заході Європи, новому стилю: з попелища середньовічного, готицького Львова, виріс, у другій половині XVI ст. новий Львів, ренесансовий. Сил для його відбудови доставила тим разом Італія, що пробуджена до нового життя й творчості, вже від 1500 р. була найбільшим „експортером” культурно-мистецьких цінностей на тогочасну Європу. Італійські архітекти, різьбарі й малярі, головнож уроченці тесинського кантону Швайцарії, Льомбардії, Феррари, Болонії та Риму, напливають тоді на Україну цілими гуртами, вступають у місцеві цехи й приймають не тільки місцеві „пришинки”, але втілюють у своє мистецтво питоменності місцевої культури. Тимто так важко погодитися невагасмиченому з фактом, що всі ті Прихильні, Щасливі, Нескорі, Красовські й Капіноси, це ніякі українці з уродження, а справжні, хоча й акліматизовані, італійці. Українськими були їх цехові прізвища („пришинки”), українським ставало подекуди й само мистецтво тих синів соняшної Італії.

Свою мандріжку по цьому боці Альп почали італійські мистці з Угорщини й Польщі, де вже в 1510 р. флорентійський архітект Франческо делла Льоре будує величаву „Жигмонтівську” каплицю на краківському Вавелі. З'явившись в першій половині XVI ст. у Львові, ті італійські будівничі розходяться відтіля скрізь по Галичині (Жовква, Старе Село, Перемишль, Глибока, Старий Самбір, Поморяни, Бережани, Тернопіль, Єзупіль), Волині (Луцьк, Острог) та Подніпрів'ю. Працюють для всіх „націй” і вірнісповідань нашого краю, алеж, коли в католицьких будівлях обмежуються тільки до пересаджування стилевих форм італійського ренесансу на сирий ґрунт, то в українських будівлях з великою увагою використовують і модифікують питоменності нашої мистецької культури. Помітно це особливо на комплексі ренесансових будівель Успенського Брацтва у Львові.

Одним з перших італійців, що започаткували життя нового стилю у Львові, був Петро Італієць з Люгано, що його імя, з титулом „королівського архітекта” зустрічаємо в міських актах Львова вже з 1543 р. Він то був творцем скінченої в 1559 р., але вже в 1576 р. спаленої церкви Успення, попередниці теперішньої. Мініатурне зображення тієї будівлі, що мала поліхромоване нутро, а зверху була виложена поливняною цеглою, зберглося на печатці Брацтва з 1591 р. Була це трохбання церква з характеристичною для ренесансового будівництва „аттикою” чи балюстрадою, з ренесансовим порталем та вікнами. Характеристичні є два відпірники (контрфорси), що або полишилися як залишок готицького судівництва, або були збудовані ради конструктивної кінечности. Дослідник львівської культури Лозінський зве її „твором найвищої міри, якої вимагається від архітектури”.

Другим з черги італійських архітектів, що працювали над будівництвом українського Львова, був Петро Красовський, що прийшов з Тесину й прийняв львівське громадянство в 1567 р. Його прізвище зв'язане з двома найкращими будівлями ренесансового Львова — дзвіницею Успенської церкви й Трохсвятительської каплицею.

Ще в 1564 р. почали будувати при первісній Успенській церкві вежу-дзвіницю, на яку львівський патрицій Давид Тома Русин пожертвував 3.500 золотих. В 1558 р. довів її вже до третього поверха будівничий Фелікс Трубач, але не вдовольнив своєю роботою замовника, що віддав її до викінчення Петрові Крзосовському. Переміна на становищі будівничого була конечна, але прийшла запізно й не зарадила катастрофі. Правда, в 1569 р. зазішено на вежі дзвін „Олександр“, але вже на другий рік вежа завалилася. Давид Тома, побачавши твір свого життя в румовищах, помер з одчаю.

Пересмником його ідеї став черговий львівський патрицій Константин Корнякт; він дав кошти на нову вежу, що збудована в 1572—1578 роках, збереглася до нині, підіменем „Корняківської“.

Будував вежу архітект Петро з Барбони, що поруч Павла Домінічі Римлянина, був найвизначнішим будівничим ренесансового Львова. Походив з падуанської округи Венецької республіки, а на львівському ґрунті з'явився в 60-их рр. XVI ст. На спілку з Павлом Римлянином будував аркадне підсіння вірменського собору та фонтан Томи Альбертія. Помер у Львові в 1588 р. у власному домі при Краківській вулиці, залишаючи по собі крім двох найкращих будівель у Львові (вежі й палати Корнякта) двох своїх учнів — згаданого вже Павла Римлянина та Амбросія Прихильного.

Корняківську вежу признали знавці за найкращу з веж на всьому північно-східному просторі Європи. Правда, вона не збереглася до нас у перзисному вигляді. Зразу вона була низша, без пізніше добудованого горішнього поверха й тому більш міцна й присадиста. На малій брацькій печатці з 1561 р. бачимо її двоповерхою з „піраміді подібним“ перекриттям, як його очеркнув львівський хроніст Зіморович. Та вже перша напруга вежі після пожежі в 1616 р. змінила її шатрове перекриття на ступінчасте, типове для української, деревляної архітектури. Піддержувана тимчасовими поправками пошкоджень по чергових пожежах і воєнних „турбаціях“, залишилася Корняківська вежа без суттєвих змін до 1695 р., в якому збудовано третій, цегляний поверх на камяному масиві вежі й перекрито його бароковим шоломом з „гльоріє-



Микола Красовський, провідник
„Львівської Русі“ в XVII ст.

тою". Надбудову виведено після „абрису" Петра Бебера, надворного архітекта короля Собіського. Надбудова Бебера придала Корняківській вежі надзвичайної стрункості й легкості. Первісна монументально-масивна башта, що в рівній мірі служила для окраси, як і оборони міста, дістала своє естетичне завершення саме в пору, коли середньовічна система львівських укріплень втратила вже практичне призначення.

Корняківська вежа, зложена на квадраті (5'16 м²), підіймається своїм хрестом до висоти 65'52 м, поділена на чотири (первісно три) нерівні кондигнації. Чотири її стіни розбиті пілястрами й глухою аркатурою на три повисні пасма, знаменито сповняють своє конструктивне й декоративне завдання. З розмірно невисокого поземелля, завічаного масивним окапом, виростає середуща, найвища, кондигнація. Її пілястри вусчі від поземельних, а стрункі ніші поміж ними урізноманітнені трьома парами вікон. Окап тої кондигнації ще досить масивний, опертий на ритмічно виступаючих „кронштайнах" двигає третю кондигнацію, невисоку, але найлегчу з усіх попередніх — ширина пілястрів тут помітно уступає ширині глухих вглиблень, пробитих у низу просторими вікнами-голосниками. Вінчальний окап вже зівсім легкий, оживлений здрібнолою декорацією „кронштайнів". Усі кондигнації виTrimані в характері йонського стилю, в його ренесансовій модифікації, створені на ґрунті Венеції. „Ритмічний вислів і гармонія форм чисто ренесансового, упорядкованого думання, найшли в Корняківській вежі найкраще втілення й, можна сказати, найвище досягнення. Після цієї будови ніякий інший архітектурний твір ренесансового Львова не може похвалитися такою чистотою й вишукансю простотою форми". (В. Січинський.)

Петрові з Барбони приписують історики й другий архитвір ренесансового будівництва у Львові, що ним є Корняківська палата в ринку. Будову палати закінчено в 1590 р., але з часів її пізнішого власника, короля Собіського, походить її барокова аттика, увінчана семи постаттями лицарів і акротеріями, в виді повязаних дельфінів.

Характеристикою Корняківської палати є її незвичайно гарно розчленована й декорована чолова фасада. Тло фасади орнаментоване гладженою „рустикою", характеристичною для будівель зрілого ренесансу.

Пишний портал, обрамований коринтійськими кольонами на високих поступентах й подвійним архітравом, орнаментований характеристичними для Львова львиними й людськими маскаронами, головками серафимів та квітняними фестонами (571 ст.), не поміщений він у центрі фасади: доказ того, що палата повстала на підмурівці двох міщанських домів, по три вікна кожен. Поверх цілого поземелля лежить балкон, опертий на кам'яних консолях, розділюючи доволі різко монументальний партер, від оживлених вікнами горішніх поверхів. Вікна ті прямокутні, обрамовані широко профільованими лиштвами й перекриті трьохкутними причілками, опертими на коринтійських консолях. Висока, теж рустикована аттика, розбита семи каріатидами на шість піль, перекрита йонським архітравом й завершена різьбленою діячею людських постатей і дельфінів, є, що найменше в своїй скульптурній декорації, пізнішого походження. Цілість фасади, як теж виразно тосканське, аркадне підсіння, що бігло колись довкола цілого подвір'я палати, а до нас зберіглося тільки частинно, свідчить про тосканське, а не ве-

нецьке походження прав-
взорів нашого пам'ятника.
Напевне в його будові за-
важила спілка Петра з
Барбони з своїм учнем Па-
влом Домінічі Римляни-
ном, що засвоїв собі при-
йоми тосканського будів-
ництва.

Тойто Павло Домі-
нічі Римлянин, учень
і спільник Петра з Барбо-
ни, що прийняв львівсь-
ке громадянство в 1585 р.,
дня 2 березня 1591 р. за-
ключив з Успенським
Брацтвом умову про бу-
дову головної Успен-
ської церкви. Зразу
будував її сам, але в 1697 р.
завалений іншими замо-
женнями, прибрав собі до
помочі свого тестя Капі-
носа, а рік згодом ще
й Амброзія Прихиль-
ного.



Львівська міщанка Варвара Лянґішівна.

Автором плянів на церк-
ву був, по даним „Хроні-
ки“ Д. Зубрицького, всеж
таки Петро з Барбони ще в 1575 р., коли по спаленні церкви, збу-
дозаної Петром Італійцем, брацтво почало заходитися над будовою нової.
Павло Римлянин узяв на себе тільки обов'язок виконання готових пля-
нів, провід у будові й різьбарську декорацію церкви. Великий вплив
на пляни й само їх переведення мала теж українська архітектурна тра-
диція та Успенське Брацтво, що стануло на її сторожі. Тим теж і по-
яснюються те, що в декоративні форми італійського ренесансу прибрано
тут суто українську, трьохдільну й трьохбанну конструкцію церкви.

Почата в 1591 р. шойно в 1612 р. була Успенська церква дове-
дена до такого стану, що можна було в ній уставити тимчасовий вів-
тар. Але вже в 1616 р. страшна пожежа припинює роботу над цер-
квою на цілих одинацять літ. Закінчено будову шойно в 1620 р. Нова
пожежа в 1779 р. знищила церкву й пошкодила вежу; з нагоди її
відбудови змінено дещо форму її бань і перекриття. На рисунках церкви
зперед тієї пожежі (603 ст.) бачимо її кривлю більше сплюснену, а три її
базні — середня найбільша й бічні симетрично рівні, куди органічніше
в'язалися з корпусом церкви. Сьогодні ця гармонія поміж базилічно
видовженою навою церкви й її трьохбанним перекриттям помітно по-
рушена. Не була вона досконалою й у перзисному стані — італійські
її будівничі, неосвоєні з конструктивними законами української, церков-
ної архітектури, з помітним трудом вивязалися тут з поставленого
собі завдання.

Цю конструктивну різноголосицю нагороджує нам зате прекрасна

декорація зовнішніх стін церкви. Про декорацію поздовжньої стіни церкви, від Руської вулиці, сказав м. і. архітект Туліє:

„Та стіна, декорована в такий прости́й і скромний спосіб, поділом цілості на часті вінчаючу, з прегарним балькуванням і часті підпорну, створену стрункими пілястрами й розділюючими їх архівольтами, є просто досконалим твором мистецтва“.

Прекрасний є дорійський фриз під балькуванням, уложений з тригліфів, плоско різьблених метоп і розет, що обігає цілий храм довкола, фриз, що йому рівним не може похвалитися ніюдин храм ренесансового Львова. Аналогічні декоративні мотиви стрічаємо тільки в Кам'янці Подільському та в жовківській „колегіаті“.

Куди краще, аніж в Успенській церкві розв'язано завдання получити українську, трьохбанну систему з ренесансовим корпусом будівлі в притуленій до Корняківської вежі Трьохсвятительській каплиці.

Виконавцем її був Петро Красовський, відомий нам уже з будови первісної брацької дзвіниці, що заложена на поганих фундаментах, завалилася.

Збудована з камяних квадр на трьохдільному заложенню, вона безсумнівно в'яжеться своїм пляном з своєю деревляною попередницею. Три, широкі поля її поздовжньої фасади обрамовує чотири подвійні (підкладні) пілястри з псевдо-коринтійськими капітелями, що підпирають орнаментоване балькування, з характеристичними розетами під плитою. Під балькуванням фриз з головок серафимів. Два крайні поля фасади виповнені широкими, луковими вікнами, середuche декорує портал, один з найкращих в ренесансовому ст. Львові. На невисоких постументах, укращених львиними маскаронами, підіймаються дві полуколонни, оплетені виноградною лозою. Капітелі колон псевдо-коринтійські, підтримують на інтересних абаках, сильно профільоване балькування. Луки вікон і дверей зіпніті характеристичними для ренесансової декорації „ключами“.

З сплющеної кривлі виростає три бані на гранчастих підбанниках, укращених чарівними полуколонками, спертими на консолях. Подібні ліхтарні й мавківи завершують цілість.

„В пропорціях сама каплиця, поля, на які її зовні поділено, три бані над нею в'яже, все це разом творить одну цілість, просякнуту українським духом і тою особлизою українською інтимністю, яка стала намічатися в українському мистецтві ще в попередню добу. Можна сказати, що ця каплиця є не тільки найбільш надхненним твором українського ренесансу, а взагалі одним з найкращих удосконалених творів церковного ренесансу на північ від Альп“. (Д. Антонович.)

Поza Львовом позначився ренесансовий стиль в українській архітектурі Луцька (Брацька церква), Острога (замкова церква й ренесансові подробиці башт), Володимира Волинського (владича палата) та поменчих міст і сіл (Залужжя) західньо-української території. На Подніпрів'я поширився ренесанс щойно в XVII ст. в своїй уже бароковій модифікації, та поки не оформився в стиль „українського барока“ не виходив з пеленок провінціалізму.

Характеристичною для того типу його пам'яток є „Богданова церква“ в Суботіві, збудована в половині XVII ст. Збережена до нас з непомітними переминами, суботівська церква може послужити зразком переходового типу поміж ренесансом і бароком в їх провінційній інтерпретації. Заложена на базилічному пляні з вітарем у по-



Успенська церква й Корняківська вежа у Львові, після ритовини з кінця XVII. ст.

лукугній апсиді, покрита кошиковим склепінням, опертим на двох стовбах, має характеристичну для тогочасних будівель Франції, Бельгії й Німеччини фасаду з трьохкутним причілком-фронтоном. Масивність стін, примітивність конструкції при незгармонізованні декоративних елементів, зраджує тут будівничого дуже поверховно обізнаного з новою будівельною технікою й стилевими ідеалами тогочасної Європи.

Ренесансово-бароковою була напевно гетьманська палата в Суботозі, що по ній збереглися до нас ледви помітні сліди та доволі белетристичний опис П. Куліша, який бачив ще її румовища в 40-их рр. м. ст. Коли вірити Кулішеві, то репрезентативна, великоланська помпа єдналася тут з ужитковими й фортечними вимогами того бурхливого часу. Перед палатою був водограй з басеном, опертим на чотирьох льзах, а кожен з них мав у роті срібне кільце, що до нього приїзші привязували коні. Вікна палати були невеличкі, з полукруглими арками, мали кам'яні лутки та дубові рами. З надвору пишалися над вікнами плоскорізьби з батальними сценами. Стіни були підперті дужими, ка-

м'яними контрфорсами. Від півночі притикала до будинку струнка, го-
строверха й зубчатз башта. Вікна башти були вузькі й служили за
стрільниці. Мало не третину чолової фасади будинку займав рундук,
спертий на дванадцять кольонсх і завершений вигинчастим фронтом.
Трьохкутне поле фронту було виповнене плоскорізьбою. Палата була
партерова, прикрита характеристичною для того часу переломаною
кришею, з підстрішками.

На загал стиль українського ренесансу, модифікований витеоре-
ними на півночі відмінами, як теж українськими мистецькими тради-
ціями й естетичними вимогами його українських покровителів, розви-
нувся на Західній Україні дуже високо, залишаючи по собі такий ар-
хитвір, як комплекс будівель „Волоської церкви“, тобто Корняківську
вежу, Успенську церкву й Трьохсвятительську каплицю у Львові.
Тутже залишив він цілу низку неукраїнських церков (наплиці Камп'я-
нів і Боїнів, костел Бенедиктинок і і.) та світських будинків („Чорна ка-
м'яниця“ в ринку), що з Корняківською палатою на чолі, сформлюють
мистецьке обличчя старого Львова. Розвиток того стилю, започаткова-
ний в нас італійськими, але акліматизованими архітектами, в першій
половині XVII ст., не кінчиться з моментом, коли в Європі, а згодом
і в нас, прийшов ренесансові на зміну барок. Подібно, як колись ві-
зантійські, романські й готицькі, так тепер ренесансові мотиви прони-
кають у мистецький ґрунт і живуть ще довго-довго в архітектурі про-
вінції, щоби в XIX ст. вибуяти вже штучним цвітом „неоренесансу“.
В зустрічі з питоменностями місцевої архітектури творять теж рене-
сансові елементи цікаві й повчаючі новотвори, характеристичні так для
культури нашого краю, як і для запліднюючої сили самого стилю.

Подібно, як пишні церковні будівлі ренесансової доби будова-
лися в нас італійськими архітектами, так теж пам'ятники тогочасної,
монументальної різьби не вийшли зпід долота українських різьба-
рів. В країні, що хоч і не переривала зв'язків з західньою Європою,
але щиро й віддано трималася канонів східньої церкви, різьба, голов-
нож фігуральна, розвивалася з трудом. Обмежуючись до плоскої орна-
ментики й іконописно трактованих плоскорізів в попередніх сторіччях,
вона не могла видати з себе таких досконалих творів ренесансового
часу, що всетаки збереглися на наших землях. Чужим імпортом му-
сіла тоді вдовольятися ближша до Європи Польща, чужинецькими ру-
ками творилося усе, що кращого і репрезентативнішого з тої ділянки об-
разотворчості зберглося на наших землях.

В добу ренесансу поширилася в нас, під впливом Польщі, мода
на пишні мраморні намогильники. Різьбили їх італійські та німецькі
мистці, на замовлення магнатів та шляхти. Найранішим і найпишні-
шим є без сумніву нагробник князя Острожського, збудований
в рік по його смерті (1534 р.) в Великій церкві Києво-Печерської
Лаври. В центрі намогильника (559 ст.) бачимо домовину з чорного
мрамору, а на ній постать лицаря в панцирі. На голові в бородатого
лицаря князя мітра, на грудях, золочені колись, ланцюги; повернутий
в три четверті до глядача, ліктем правої руки сперся лицар на домо-
вині, ліву руку, в якій була колись булава, пустив вільно по тілі;
права нога лежить вільно зігнута, ліва піднята в коліні. Домовина раз-
ом з постаттю сонного лицаря сперта на трьох львах, звернених
головками в три сторони. На домовині кириличний напис, мовляв тут
спочив „Константин, син Івана, князь Острожський, гетьман Великого



Трьохсвятительська каплиця у Львові.
Жемчуг українського, ренесансового будівництва.

Князівства Литовського, оборонною східної віри й хоробрістю в боях прославлений”.

Центральна частина намогильника, відповідає своїм ренесансовим стилем часові, в якому повстала. Такою бачили її подорожники XVII ст. — Павло Алепський, Еріх Лясота та Іван Лукіянов. Але пізніше, мабуть після пожежі Лаври в 1716 р. доповнено намогильник пишним бароковим обрамуванням, з складною композицією кольтон, бальдахину й занавіси, підтримуваної двома ангеликами, та арматурою. Таким чином маємо в київському намогильнику князя Константина І. Острожського мистецький пам'ятник двох стилевих епох, а разом з тим твір двох чи більше різьбарів західно-європейського походження й культури.

Пізнішим від київського й хоч у своїй основі ренесансовим, але з деяким бароковим налетом у композиції причілка є намогильник Ванка Лагодовського у Уневі, з 1573 р. Згідно з написом, його „дала справити на пам'ятку малжонка свого, уроченая Сеня Лагодовска“. Сонний лицар в панцирі, уложений тут подібно, як на київському надгробнику (447 ст.), хоча й з відмінami. Правою рукою підпер голову, наче дрімас, ноги схрестив одна на другій. Обрамуння видержане в строгості йонського стилю й тільки хвилясті волоти причілка вносять певний, бароковий неспокій в цілість композиції. В порівнанні з київським, цілість виконана більш плоско.

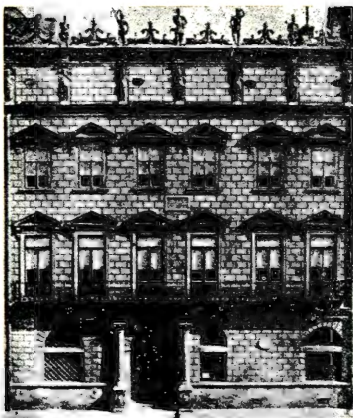
З інших пам'ятників того часу і типу слід згадати плоскорізну плиту-надгробник Катерини Рамультової, виконаний львівським майстром Севастіаном Чешеком для дрогобицької „фари“ в 1572 р., бронзову плиту Миколи Гербурта, виконану для латинської катедри у Львові нірнберським різьбарем-відливником Панкратом Лябенвольфом, мраморні надгробники-саркофаги ктиторів львівського костела Домініканів і вкінці подібні до них надгробники Сенявських, збережені в каплиці бережанського замку.

З декоративної різьби ренесансової доби згадаємо, поруч цілої низки порталів, вікон, міжвіконних стовпів по патріциївських домах Львова й галицької провінції, ще знаменито скомпонований причілок порталю катедри в Крилосі, та одинокий в своїм роді орнаментально-фігуральний фриз, вінчаючий зовнішні стіни Успенської церкви у Львові.

„Скомпонований по класичним зразкам із тригліфів і метоп, має на метопах, у високому релефі, або орнаментальні розети, або ставропігійний хрест, або цілі сцени, як Благовіщення, Стрітення, Авраама з Ісааком і т. п. В той час, як розети опрацьовано дуже виборно, сцени з людськими постаттями більш примітивні, хоча їх скомпоновано й розміщено в квадратах метопів здебільша дуже вміло і влучно“. (Д. Антонович).

Впоряд з декоративним і ужитковим відливництвом, репрезентованим у нас здебільша майстрами німецького походження, ците у нас в ті часи декоративна різьба в дереві („сницерство“), що найкраще виявила себе в буйному розвитку іконостасів. З невисокої перегороди, розмежовуючої пресбітерію від решти храму призначеної для вірних, вже в XVI ст вони розрослися до цілих картинних галерій, об'єднаних складною архітектонікою розкішно різьбленого обрамуння. Тут-то подають собі дружню руку — архітектура, різьба й малярство, щоби спільним зусиллям досягти архитворів, збережених до нас з чергового сторіччя.

Європеїзація форм українського малярства XVI—XVII ст. пішла трохи відмінними дорогами від тих, якими пішло поширення ренесансового стилю в архітектурі церков і різьбі намогильників. Ренесансова архітектура, що прийшла до нас разом з своїми творцями й виконавцями, блиснула на румовищах до ґрунту спаленого Львова. Також різьба намогильників з'явилася як вицвіт меценатства магнатів, що своїми уподобаннями були зв'язані більше з західно-європейською, стисліше польською культурою, аніж місцевою, українською з її старими візантійськими, традиціями. Тимто пам'ятники ренесансового будівництва, а ще в більшій мірі ренесансові намогильники, залишилися чуженицями серед свого нового оточення, незв'язані з ґрунтом, незрозумілі й неоцінені. Інакше йшли справи в ділянці маляр-



Палата Константина Корнякта у Львові.

ства. Західньо-європейські, головном німецькі, голяндські та італійські новини, вдомашнюються в українському малярстві XVI ст. поступенно й тому поволи але органічно зростаються з українським ґрунтом. Не треба забувати й того, що українське малярство того часу, рідко ще виходило поза межі церковного обиходу й релігійного культу, а там удержувалися ще в силі особливі догматично-канонічні вимоги й ідеї коли не ворожі, то байдужі естетично-мистецьким. Шабльон іконописного „подлинника“ залишав мало поля для індивідуальності мистця так само, як декоративно-графічні основи іконопису з трудом піддавалися ідеалам мальовничості й плястики, що їх несли з собою західньо-європейські культурні подуви. А всежтаки вже в іконописі XVI ст. бачимо непереможне змагання іконописців наблизитися до життя, коли ще не формою то змістом, у якому чимраз більше місця займає місцевий побут і етнографія, елементи, що так сильно звужали на розвитку західньо-європейського, середньовічного малярства. За новими мотивами змісту приходять і нові елементи стилю, поволи але послідовно едомашнюється в нас і само малярське світовідчужання, залишаючи в тіні досюгочасний схематизм і шаблон. „У всьому процесі української малярської творчості XVI ст. не спостерігається скоків, відкидання свого, для більше модного чужого, але навпаки, весь час українськими малярами керує велика вдумчивість, поступенний процес перетворювання чужого і зведення його до купи з кращими декоративними принципами свого та введенням подробиць із сучасного життя“. (Д. Антонович).

Характеристичною для цього переломового моменту нашого малярства картина є м. і. Б л а г о в і щ е н н я житомирського музею, датоване 1579 р. Її підписане, невідомим bliще майстром Федушком із Самбора. Д. Антонович припускає, що той Федушко був добре ознайомлений з тогочасним малярством Італії, може навіть і сам побував у ній, алеж він, спертий на стару іконописну традицію України, не копіював італійських зразків, а тільки переносив з них у свою творчість ті елементи мальовничості, що вміщувалися в рамках добре ним засвоєної й глибоко зрозумілої декоративності.

Велику вагу в прониканні західньо-європейських впливів до українського малярства має організація цехів, з яких історія малярського цеху у Львові, дуже повчаюча.

Малярський цех у Львові. До кінця XVI ст. було у Львові так мало малярів, що вони без труда вміщувалися в спільному цеху з золотарями і циновниками („конвісарями“). Алеж львівському архиєпископу Дмитрові Соліковському, що вславився своєю нетерпимістю супроти „схизматиків“, тобто православних, забажалося зорганізувати окремий, малярський цех, щоб тим убити конкуренцію українських малярів, які виконували замовлення не тільки для своєї, але й для католицької клієнтелі. Вісьмох малярів-католиків — Шванковський, Галюс, Шпанчик, Рудульт, Лещинський та Гужинський, були основниками цеху, а його покровителями стали — архиєпискуп Соліковський, львівський магістрат, король Жигмонт III та папський нунцій Маляспіна. Всі вони засипали новоскладену установу своїми привілеями, ординаціями, наданнями й т. п. Очевидно й само повстання цеху як геж і особливша над ним опіка, як це не дивно, мали суто політичний, а не професійний характер.

Вже з першого привілею Дмитра Соліковського для цеху з 1596 р. довідуємося, що в той час було у Львові дуже багато добрих малярів-„схизматиків“, що навіть мали свою організацію, але ані до неї ані до своїх майстерень не хотіли приймати католиків. Видно, що нащадки творців величавих ягайлонських поліхромій, не зважаючи на загальний, культурно-національний занепад українців у Польщі, на львівському ґрунті не вибули свого передового становища в мистецтві. Вони-то, по словам названого привілею Дм. Соліковського „насміхалися над католиками, що оце твори, виконані їхніми руками, в костелах почитають і боготворять“. Тому то організація львівського католицького цеху, почалася з громів архиєпискупа Соліковського, що просто-напросто заборонював виконувати малярське ремісло усім „схизматикам“. „Бо хтож не бачить, — писав у своєму привілею Соліковський — що організації схизматиків підкопують устрій й псують послушество супроти римського костела? Маючи те на оці, признаємо за негідне, щоби раби й упрямі (тобто „схизматики“) користувалися тимиж свободами й полегчами що вільні, бо могло би здаватися, що через спільне пожиття й через уживання спільної з католиками свободи, утерджується їх у їхньому блуді“...

Такі то суто-політичні гасла лягли в основу цеху малярів-католиків у Львові. Але громи Соліковського ані не злякали українських малярів, ані не зробили католицьких майстрів талантовішими та не відібрали для них клієнтелі від українських малярів. Помітив це сам Соліковський, що в своєму другому привілею для католицьких малярів, уже не виклинає й не вигонює українських малярів з цеху, але

навіпаки, запрошує вже їх до участі в ньому, тількиб вони „погамували трохи свою гордість“... Але й цей привілей не поміг католикам, ані не пошкодив „схизматикам“. Малярський цех перестав фактично існувати майже безпосередньо по своїх гучних-бучних хрестинах. Його члени розбіглися по світі, а єпископські привілеї й надання опинилися в... жидів у заставі. Щойно в 1661 р. викупив цехові пергаміни з заставу німець Кравз на те, щоби пізвати до суду українського маляря Севастіяна Корунку, братчика Успенської церкви, що, проти цехових заборон і привілеїв, поважився виконувати малярські замовлення для католицьких костелів. У висліді судової розправи відновлено цех, а дня 2 березня 1662 р. складено новий статут і згоду з викликаними „схизматиками“. Провід цеху спочив тепер у руках німця Кравза та українця Корунки, що їм придано „за субститута“ вірменина Сахновича. По смерті С. Корунки в 1666 р. ввійшов до управи цеху український маляр Микола Петрахнович, але поза безупинними процесами з „партачами“, трібно незорганізованими малярями, що свої



Аркадне підсіння в подвір'ю палати Коріякта у Львові.

твори „по ринку обносили“, життя й праця цеху не позначилася наверх нічим замітнішим. Як більш паперова установа проклигав львівський малярський цех до кінця XVIII ст. Дня 4 падолиста 1780 р. з'явилися у львівському ратуші всі, пробуваючі у Львові малярі, а між ними українець О. Білявський, що недавно вернув з римської академії мистецтв, і зажадали видачі цехових документів. Документи, в числі двадцяти, видано й на цьому вриваються наші відомості про львівський цех.

Цікавішими аніж само життя цеху є його статuti й вимоги, що їх вони ставили до кандидатів на членів цехової організації. Поза вивченням цілої низки формальностей, обов'язував при прийнятті до цеху т. зв. „майстершук“.

Львівський цех вимагав від кандидата на члена — „майстерштуку“ в виді „Розп'яття з двома розбійниками й службою жидівською



Порталь палати Коріякта від ул. Бляхарської.

під хрестом згущеною і портрету чоловіка цілого, способу війни великої з таборами і шатрами, випадками й виступами, окопами після достатку й риштунку воєнного, або ловів на різного звіря зі сітями, хортами і заставами, з засідкою, зброєю, як то є звичай на льва, медведя, вовка, кабана, зайця й т. п. кінно й піхотою"...

Вимоги були високі, а хоч на їх виповнення напевно діяли панове „цехмістри“ крізь пальці, то вже вони самі вносили в малярство нашого краю цілу низку нових мотивів і завдань, що не могли залишитися без впливу на досюгочасну малярську продукцію.

Неменче важкою для дальшого розвитку українського мистецтва була вимога цехового статуту щодо кількалітньої, за кордонної практики адепта малярського куншту. Це вже була справді безпосередна дорога впливів західно-європейського мистецтва на наше. А хоча приймемо за факт і те, що велитенська більшість українських малярів XVI ст. до цеху не належала й формально не була зобов'язана ані до „майстерштуку“, ані до поїздки за кордон, то фактичні вимоги професійної конкуренції примушували нецехових малярів, коли вже не перевищувати їх, то бодай не відставати від тогочасної „моди“. В таких то умовах формувалися в XVI ст. творчі сили, що в XVII. дали справді велике малярство галицьких іконостасів.

Чим був та в яких суспільних умовах жив український мистець доби ренесансу, повчають нас щасливо збережені дані з життя співробітника нашого первопечатника Івана Федорова — Гриня Івановича. Титулований в актах „славетним“, походив Гринь Іванович з Заблудова й був малярем, ритівником („форшнайдером“) та різчиком друкарських черенок в одній особі. Малярства вчився в львівського маляря Лавриша Филиповича два роки, на кошт Івана Федорова. Разом з ним і для його видань працював в Острозі, Львові та Вільні. В 1582 р. Гринь Іванович покинув свого „пана й опікуна“, втік до Вільня, де для друкарні бурмістра Кузьми Мамонича виконав дві сорти друкарських черенок. Але вже в лютім 1583 р. вернув до Львова, перепросив Федорова й спеціальною умовою зобов'язався, за те що „будучи в опіці в пана Івана печатника, навчився за його коштом, накладом і пильним старанням малярства, столярства, форшнайдерства і на стали букв і других річий різання, також друкарства, й за так великі його добродійства не мав без волі його і поради ніде, ані ніякому панові, ані якомунебудь чоловікові черенок до друку робити, ані друкарнею заправляти“...

Майстром „на всі руки“ був Гринь Іванович, такими теж були його сучасники не тільки в нас але й у цілій Європі.

Книжкова графіка. З Іваном Федоровом як первопечатником, та його співробітником Гринем Івановичем, входимо в нову добу нашого культурного життя, створену появою друкарства й книжкової графіки. До того часу виключно, а потім ще довго рівночасно з друкарством заспокоювалися наші культурно-освітні потреби рукописами та мініатюрами, з яких найцікавіші пам'ятники згадали ми вже в княжій та литовсько-українській добі. В добу ренесансу рукописна книга з своєю орнаментикою була розсадником і предвісником нового мистецького стилю, особливо спопуляризованого друкованою книгою.

До рукописів, що в великій мірі заважили на дальшому розвитку української мистецької культури належить у першу чергу славне Пересопницьке Євангеліє (567 ст.) почате в 1556 р. в дворечі-

кому монастирі св. Трійці, а закінчене в 1561 р. у Пересопниці на Волині, Михайлом Васильовичем зі Сянока; було воно тою ластівкою, що звіщала весну відродження для заокостенілого в канонічній условності українського малярства. Картини-мініатюри цього рукопису ще традиційного, візантійського типу, але їх обрамування, як теж і вся орнаментика рукопису — суто ренесансові. Подібне явище бачимо в ритовині першої нашої друкованої книги в „Апостолі” Івана Федорова (1574 р.). Сам апостол Лука витриманий тут у традиційному, візантійському характері, але декоративна рямка довкола нього виконана вже по ренесансовим, в тому випадку, нірнберським зразкам.

Близько до Пересопницького Євангелія стоїть своїм стилевим характером „Загорівський Апостол”. Незвичайно пишно й по мистецьки орнаментований, він вносить в нашу книжкову графіку мотиви стилізованого аканту, безкрилих ангеликів („путтів”) й т. п. згармонізовані з традиційною „плетінкою” (441 ст.).

Характеристичну незрівноваженість стилезких мотивів, виявляють, крім львівського „Апостола”, й пізніші наші друковані видання, головноріж Київсько-Печерської Лаври, де „в парі з роскішними заставками, шрифтом і заголовними буквами, на яких одноріжці й кентаври нагадують зразки італійського ренесансу, находимо ритовини дуже простого замислу й невиваглого викінчення”. Тематично зв'язується українська ритовина всеціло з церквою та її вимогами, а в перших роках XVII ст. раз тільки, в ритовинах до віршів „на погреб зацного ридцаря Петра Сагайдачного” (1622) виходить поза рямці церковщини. Але й у тих вузьких рямцях, українська ритовина находить собі змогу давати фрагменти сучасного собі життя й побуту з його обстановою й культурою. Особливо цінними виявилися ті фрагменти для відтворення нашої тогочасної архітектури й костюмології. В противенстві до московського, український дереворит з своїми центрами у Львові й Києві став постійним помостом для культурно-мистецьких зв'язків України з рештою Європи. Українські ритівники, як тільки усвоїлися з матеріалом, переносять у свої твори не тільки мотиви західноєвропейської орнаментики, архітектури, обстанови й костюмів, але й копіюють цілі гравюри та картини таких мистців, як Дірер, Альдегравер, Рафаель та інші. Посередництво ритовини в розвитку й поширенню українського мистецтва доби барока, це одна з головних її заслуг для української культури взагалі.



Фондаційна епітафія Пятницької церкви у Львові.

Дерев'яне будівництво. Багата на дерево Україна стала батьківщиною одного з найдосконаліших і найоригінальніших дерев'яних будівництв усього світу. Розвиток його почався ще в сумерках праісторії нашої землі; заспокоюючи постійно назріваючі вимоги ужитковості та розв'язуючи все нові питання конструкції й форми, досягло українське дерев'яне будівництво найвищого рівня технічної досконалості й оригінальності форми.

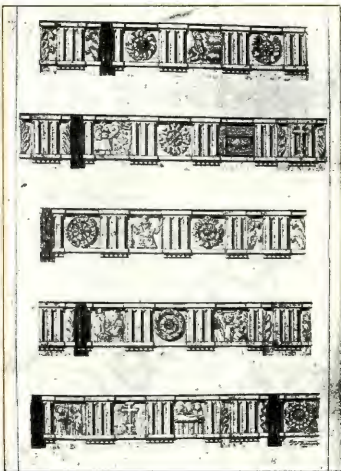
Вже в княжу добу минулого України усталився основний тип нашого хатнього будівництва. В міру дальшого розвитку й пристосування до умов терену, цей стиль помітно зрізничувався, творючи цілу низку регіональних зразків мешкальних будинків. Однозгідні в своєму практичному призначенні селянські хати України, виявляють доволі помітні різниці в подробицях конструкції, розподілу простірних мас і декорації. Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Галицьке Підгір'я, Поділля, Волинь, Полісся, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина й Слобідщина, оце території українських земель, що з них кожна витворила окремий тип хатнього українського будівництва. На територіях багатих в дерев'яний будівельний матеріал переважає тип хати будованої „на зруб“, там же де дерево рідке й неприступне, панує тип хворостяної або „валькованої“ мазанки, в якій дерево грає тільки роль конструктивного кістяка (підвалини, стовпи, сволоки й крокви). Під оглядом розподілу простірних мас найбільше поширений тип трьохдільної хати — (сіни і по одній кімнаті по боках). З самим мешкальним будинком нерідко зв'язана й решта господарських забудовань (стайні, хліви, комори, шпихлірі, стодоли), при чому найстаршим типом такого будівельного комплексу є гуцульський „оседок“. Характеристичними для української Верховини є „колиби“ і „стаї“, тимчасові приміщення для пастухів чи дроворубів, без коминів, з найпростішою обстановою. До недавня ще дуже поширеним у нас був тип „курної“ або „чорної“ хати, без комина.

Високі, чотирихспадні криші верховинських хат криті драницями, в решті краю соломомо а то й очеретом. На Поділлі стріхи високі з „острішками“ й ступінчастими випусками „оклепків“, на Полтавщині стріхи гладкі й плоскіші від подільських. Поза лісовою смугою краю, де рублені хати залишаються немазані, в решті краю хати мазані в середині й знадвору, а на Поділлі навіть узористо розмальовувані. Найбільше уваги будівничих українських хат притягує форма криш, дверей та вікон. Верховинські хати бувають з рундуками на стовпах, подільські з характеристичними „призьбами“. В центральній смузі України усталився тип шостикунного обрамування вікон та дверей, що перейшов у церковне будівництво.

З сільського хатнього будівництва взяло свій початок і міське та поміщицьке дерев'яне будівництво. По ньому залишилося куди менше зразків аніж по сільському, а при тому на ньому куди помітніші сторонні впливи. Особливо характеристичні для міського будівництва ганки, й підсіння на кольонах, підстрішки, ломані дахи й фронтіві причілки („фаціяти“). В Галичині зберігалися ще донедавна останки цього будівництва в Коломийщині (Яблонів, Гвоздець, Печеніжин), Надвір'янині (Делятин) в Жидачівщині (Розділ) та особливо архаїчні типи того будівництва в Равщині (Потелич). Дуже цікаві своєю ускладненою архітектурою бувають старі заїзсні дома (коршми) по місцях Галичини, Поділля та Волині. З конструктивно декоративних залишків

цього будівництва створено в 1854 р. славний своєю стилевістю поміщицький будинок Галагана в Лебединцях на Полтавщині.

В старовину, в українському будівництві — мешкальному, фортечному й церковному, переважало дерево. Памятників з часів раніших за XVII ст. у нас по тому будівництві не залишилося, але збереглися його конструктивні та декоративні форми. Так приміром тип наших фортечних башт зацілів у формі сучасних церковних дзвіниць. Риси їх фортечного характеру збереглися в Карпатах, на Бойківщині, та на Волині й Поліссю. Подібно як і хатне, так і церковне будівництво, при основній однородності, виявляє цілу низку регіональних відмін з біль-



Різьблений фриз Успенської церкви у Львові.

ше або менше помітними впливами стилів світової архітектури. Під оглядом поземого пляну й елевачії переважають у нас трьохзрубні церкви, рідше попадають п'ятизрубні будовані під впливом візантійського будівництва. Найбільше поширений цей тип на Гуцульщині. На Подніпрів'ю ішла еволюція форм дерев'яних церков по лінії безупинного поширювання простору, від одноканної трьохзрубної аж до дев'ятиканної конструкції церкви, поза якою вже дальший розвиток виявився неможливим. Характеристикою церков Подніпрів'я, головною його степової смуги, є нестримний лет церковної конструкції в гору.

Хоча найстарші дерев'яні церкви, що збереглися в Галичині (Потелич 1583, Улюч 1609 р.) та на Волині (Ковель) не сягають датою свого повстання поза кінець XVI ст., то в них збереглися основні риси стилю й конструкції з куди раніших часів. Напевне вже в середньовіччю усталився в нас тип трьохзрубних, одно- та трьохбанних церков, що позначився своїм впливом і на каменному будівництві (муровані церкви в — Залужу б. Збаража, в Риботицькій Посаді, Успенська церква та Трохосвятительська каплиця у Львові й і.).

Найстаршою формою перекриття церковних зрубів була шатрова,

що її дехто виводить з островерхого перекриття романо-готицьких будівель, але поруч неї існує тип полукруглої бані, що міг бути запозичений так добре з візантійської як і ренесансової архітектури, й на решті дуже поширена вигинчата, барокова форма бані. До особливого майстерства й помисловости дійшли будівничі наших деревляних церков у виводженні ступінчастих, кількоповерхових веж, особливо характеристичних для Бойківщини. „Гомін сокир, що будували церкви не затихав ніколи на цілому просторі українських земель, а з ним не переривалася й архітектонічна робота, що модифікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог, чи обставин, відповідно до нових течій в кам'яному чи деревляному будівництві. Відті ця незвичайна різноманітність, що її бачимо в збережених до наших часів церквах XVII—XVIII ст.“ (М. Грушевський.)

„Безперечно, деревляне будівництво, як і все мистецтво України, постійно розвивалося, постійно міняло свої форми, як це й мусіло бути в європейського народу, але кожен стиль проймало своєю національною традицією, що справді кладе яскравий відпенаток національної риси на кожну українську деревляну церкву, в якій стилі її й не збудовано“ (Д. Антонович).

Вихідною ідеєю українського деревляного будівництва є його конструктивність, якій підпорядковані елементи форми й декорації. Розподілові простірних мас української церкви відповідає зовнішня форма її зрубів так само, як нестримний лет церковних верхів у гору однако чітко проведений в зовнішніх як і внутрішніх формах будівлі. Висукана простота й доцільність, при незвичайному почуттю міри в декорації, оце найбільш істотні риси самотності нашої деревляної архітектури.

Найстарші типи деревляних церков, з виразними позначками впливу готицької архітектури збереглися на Лемківщині та західному Закарпатті. Вони, як і більшість деревляних церков — трьохдільні. До прямокутного корпусу головної нави, притикає від сходу невеличка багатокутна апсида, а від заходу бабинць з дзвіницею. Крівлі лемківських і західно-закарпатських церков, шатрові, закінчені бароковими „ліктарнями“ з маківками. Центральна частина переважає над цілістю простором тоді, як дзвіниця від чола здіймається найвище з усіх трьох церковних зрубів.

Характеристичною для церков Бойківщини є незвичайно гармонійна ступінчатість їх трьох зрубів, що з них центральний найвищий, а два другі нижші, але здебільша симетрично собі рівні. Деколи баня над пресбітерією буває нижша від чолової, над бабинцем.

Шатрове покриття лемківських та бойківських церков, уступає на Підгір'ю й Поділля, полукруглим а відтак вигинчастим баням; зразком найстаршого типу такого перекриття є церква в Бзкоті над Дністром. Про її полукруглу баню на восьмигранному підбанику висловився проф. Д. Антонович, що вона „в мініатюрній, деревляній будівлі здійснює той сам архітектурний принцип, що й велетенська баня флорентійського собору“.

Бароковою відміною круглих бань є вигинчата, з перехватом при насаді. До старших зразків належать — одnobанна церква в Ковлі на Волині (569 ст.) та незрівняна в своїй загальній композиції св. Юрська церква в Дрогобичі (617 ст.).

Найбільш поширеним типом церков був у нас трьохзрубний, одно-



Заставка львівського друку XVII. ст.

й трьохбанний; рідшими бували п'ятизрубні церкви. На Гуцульщині вони здебільша однобанні, на долах трьох- і п'ятибанні.

Дуже характеристичним, як з конструктивного так і декоративного боку елементом дерев'яних церков є т. зв. опасання, тобто підстрішки, що обігають поземелля церкви довкола. Вони або сперті на висунутих з церковного масиву бальках („кронштинах“) або на стовпах. Тоді творять всні дуже мальовничі галерійки, що в більших церквах (Дрогобич, Туре, Розділ,) бувають двоповерхі.

Нарізно від церков ставилися в нас дзвіниці, що в їхній конструкції й зовнішніх формах заціліла до нас традиція стародавніх, оборонних башт. На думку дослідника нашого дерев'яного будівництва — В. Січинського, усталення закінченого типу дзвіниць припадає в нас на добу куди ранішу від усталення типу одно- й трьохбанних церков. Українська дзвіниця виводить свій родовід від оборонного, замкового будівництва, що цілою на Україні ще в дохристиянську добу, з помітною перевагою романського впливу, через що впливи пізніших стилів — готики, ренесансу, барока, відбивалися на наших дзвіницях ледви помітно, обмежуючись тільки до прикрас, форм перекриття та подробиць. Звичайно, збережені до нас дзвіниці є старші від сусідуючих з ними церков і дуже часто не мають ближшого зв'язку з їх конструкцією й архітектонікою. Форми дзвіниць міняються куди повільніше від форм церков, притримуючись свого архаїчного стилю й оборонного призначення. Але подібно як церкви так дзвіниці, при своїй сутевій однородності, виявляють неперебрану різноманітність відмін.

„Марно булоби шукати якихсь усталених пропорцій і канонів у всіх тих архітектурних композиціях. Мистець майстер, в кожному випадку давав своєрідний, самобутній твір, вкладаючи в нього своє розуміння, свій мистецький вислів, свою ритміку, незв'язану з загальнообов'язуючими приписами гармонії й краси“ (В. Січинський). Техніка теслярського ремесла доходить у церковному будівництві до вершин мистецтва, на яких, використання природи й опірності будівляного матеріалу, сплітаються з естетичними досягненнями в гармонійну цілість.

В. Залозецький, що присвятив нашому дерев'яному будівництву багато уваги, вважає його живим запереченням погляду, начебто творами монументальної архітектури могли бути тільки будівлі, виведені з тривкого матеріалу. Якраз наше дерев'яне будівництво, при всій скороминучості свого матеріалу й деколи мініатурних розмірах, в своїй конструкції й зовнішньому оформленні має суто монументальний характер. Під тим оглядом ні в чому не дорівнює йому

славне скандинавське будівництво. Позатим ніде в Європі не стрічаємося з явищем, що його можна було прирівняти до української дерев'яної архітектури. Українським дерев'яним церквам можна підшукати пари хіба в індійських, дерев'яних пагодах, що своєю монументальністю дорівнюють романським та готичним соборам. Очевидно, про якийнебудь, генетичний зв'язок українського, дерев'яного будівництва з індійським, не може бути й мови. Виключають таке припущення хочби тільки конструктивні заложення обох архітектур. Взагалі українське дерев'яне будівництво, при всій своїй відзивчивості на впливи посторонніх стилів є споконвічним надбанням збірного генія українського народу й як оригінальна вітка його творчості запевнює йому тривке місце в єрархії народів культурного світа.

„Козацький барок“. Ренесансове будівництво Львова може послужити зразком співжиття двох, споріднених, але під суттєвим оглядом різних культур — української й польської. Ті самі італійські будівничі, які працювали рівночасно для польсько-католицького й українсько-православного Львова, залишили по собі низку архітектурних пам'яток, яких навіть несправне око не буде утотожнювати з собою. Комплекс будівель Успенської церкви й латинські костели Львова, це два окремі світи, що при однородних познаках стилю, пройняті відмінними ідеями.

А коли таке, відрядне для нашої самотності, явище помічуємо на території західно-українських земель, що так довго, незмінно й тісно були зв'язані з польською віткою західно-європейської культури, то щож говорити про землі Придніпрянської України, якої зв'язок з польською державністю і польською культурою був такий нестійкий, часами тільки номінальний а то й зівсім ніякий. Колиж додамо до того безпереривну живучість старих східних, не тільки візантійських традицій, що були заєдно основним тлом сприймання для всіх посторонніх впливів, то матимемо картину цього культурно-естетичного наставлення, яке утворювало сприятливі умови для самотньої мистецької творчості.

Одним з великих моментів інтензивності культурно-національного життя України, була створена Хмельницьким доба політичної незалежності України.

На заході Європи родилися й відживали свій вік усе нові архітектурні стилі, що посередно й безпосередно впливали на мистецьку культуру Польщі, Московщини й України. Але тоді, як Польща приймала нові стилеві форми у їх незмінній, західно-європейській редакції, а Московщина покривала свою відсталість неорганічним чужиницьким налетом, то Україна приймала в свій обиход тільки ті форми і в такому їх пристосуванні, яке не противилося старим, вдомашненим традиціям і високо розвинутому почуттю її культурної самотності. Тільки в той спосіб міг зродитися і виявити себе в цілій низці пам'яток стиль, прозваний „українським“ а нерідко „козацьким бароком“.

Дорогою через Польщу та католицькі чернечі чини, прийшов на Україну, як один з засобів католицької пропаганди, стиль бароку. Вже в перших роках XVII ст. будує князь Януш Заславський бернардинський монастир і костел в Заславі, в 1610 р. повстає єзуїтський монастир і колегія в Винниці, а в 30-их рр. XVII ст. будують Домініканський костел і латинську катедрu в самому Києві.



Церква св. Юра в Дрогобичі.
Архитвір українського, дерев'яного будівництва.

Були це перші на Україні ластівки західньо-європейського барока в його римському оформленні. Вслід за ними покривається ледви не вся Україна аж по Чернігів та Новгород-Сіверськ мережею католицьких монастирів та костелів, будованих польською або спольщеною шляхтою, що в парі з ідеалами католицизму й польонізації несе на український схід нові архітектонічні форми та ідеї.

Напір католицизму, не міг не викликати відпору з боку загроженого в своєму існуванні православ'я і тих громадських чинників, які утотожнювали з ним загрожені позиції української національності. Клич боротьби „за права віри і нації руської“, кинутий в XVI ст. членами Успенського Брацтва у Львові, відбився широким відгомном по всій Україні, а в першу чергу в „матері городів українських“ — Києві. Його міщанство, підсилюване білим і чорним духовенством, оперте на зростаючій мілітарній силі Козаччини, прийшло до переконання, що найбільш переконуючою відповіддю на католицький натиск буде нав'язання порваних традицій поміж сучасністю а великим і славним минулим. Румовищами будівничої творчості великокняжих часів була засіяна вся Україна, а в першу чергу Київ і власне в їх повазі і святости рішило шукати рятунку загрожене українство. В парі з оживленням літературного (головно полемічно-богословського) руху починається упрямий і послідовний будівельний рух, що в першу чергу пішов у напрямі реставрації пам'ятників церковного будівництва княжої доби. Рух цей, подиктований життям і вимогами сучасності, мусів, з природи річи, озброїтися в технічні засоби і форми католицького будівництва. Проти католицького бароку треба було утворити український барок, по змозі дорівнюючий своєю зверхньою пишнотою католицькому, але в своїй істоті опертий на староукраїнських архі-

тектурних традиціях. Приходило це тим легше, що нове стилеве оформлення доводилося надавати останкам старих пам'яток, які зберегли в своїй основі стару українсько-візантійську конструкцію й обумовлений культом розподіл простірних мас.

Роль реставраторів старовини, а разом з тим, розсадників нового архітектурного оформлення, переняли на себе в першу чергу чужинні архітектури — німці та італійці, над якими, подібно як це було в ренесансовому Львові, поставлено сторожі місцевих традицій і уподобань в особах замовників з кол українського духовенства й міщанства. Чужинецьким архітекам, що працювали в Польщі не ставлено ніяких особливих умов пристосування нових форм до потреб культу й вимог традиції, але на Україні було це першою і основною умовою контрактів українських замовників з чужинецькими архітектами. Тому то будівництво Гетьманської України взагалі, а барокове зокрема, було продуктом місцевої культури а не чужинецьким імпортом.

Першим з черги відомих чужинних будівничих-співтворців української барокової архітектури, був італієць Себастьяно Браччі „майстер зе Влох“, якому в 1613 р. доручили київські міщани віднову, а краще кажучи перебудову Успенської церкви на Києво-Подолі. З щасливо збереженої хроніки цієї перебудови довідуємося, що стіни старої Успенської церкви з княжих часів збереглися до другого ряду вікон таксамо, як не зівсім іще зруйнованою була головна баня. Браччі добудував ці стіни до рівня криші, над якою, доконала головної бані побудував ще чотири бокові. Чи ці бокові бані були новістю в Успенській церкві, чи колись вони на ній були але не збереглися, важко дізнатися з названої хроніки. З того, що первісно бокові підбанні простори були тимчасово перекриті дошками, можна догадуватися, що ці бані були на первісній будівлі. Ця подробиця остільки важна, що дехто з дослідників українського мистецтва, приймаючи чотири бокові бані Успенської церкви за новинку, створену щойно Браччі, думає, що повстання пятибанної, хрещатої системи українських церков слід віднести до діяльності італійських будівничих на Україні таксамо, як щойно з їх появою малаб появитися трьохбанна система церков, поширена на Західній Україні. В 1605 р. почалася обнова Кирилівської церкви, коштом князя Константина Острозького, що покрив її склепінням і головною круглою банею на такому ж підбаннику. Решта бань на осьмигранних підбанниках походить з кінця XVII ст.; фасада і нинішні шеломи кирилівських бань датуються щойно 30-ми рр. XVIII ст.

Багато праці й коштів витрачено протягом цілого XVII ст. на обнову Великої Лаврської церкви; її обновлювали й поширювали за настоятельства Єлисея Плетенецького (1599—1623), Йова Борецького (1620—1631) й при гетьмані Мазепі, але сьогоднішнє своє оформлення завдячує вона щойно обнові в 1721—1731 роках, по великій пожежі, яка знищила церкву в 1718 р. Рисунок Вестерфельда з 1651 р. опис Павла Алеппського, а почасті й гравюри лаврських видань, допомагають нам уявити собі вигляд Лаврської Вел. церкви в першій пол. XVII ст. Церква має характер хрещатої, центробанної будівлі. З чола і по бокам рамена хреста закінчені фасадами з трьохкутніми бароковими причілками, на яких тлі ясно зарисовуються напівкруглі, візантійські арки. Кришове перекриття двохсхильне ще яркіше позначає хрещату конструкцію церкви. Над кожним причілком по незеликій бані на гранчастому підбаннику з легко перехопленим і за-

гострим у горі шоломом. Головна баня виростає понад всі — вона пуката а закінчена гостроверхою маківкою з ліхтарнею. Чолова фасада позначає три церковні нави, покриті окремими кришами; над середньою навою характеристичний для бароку — розірваний фронтон, притвір завершений фанею з маківкою. Бані над бічними навами без маківок. В декоратії фасади грають важну роль поливяні кахлі та фрескові ікони.

На рівні з Лаврською церквою, йшла інтензивна реставраційна робота біля церкви Михайлівського монастиря. Трохнавий, центробанний корпус Михайлівської церкви, що зацілів з княжих часів, обудовано довкола новими навами і новою фасадою, як також „барокізовано“ церковні прицілки та бані. Останню обнову й поширення завдячує Михайлівська церква кн. Голіцинові (1715—1719), який м. і. добудував до неї приділи Варвари й Катерини з півночі й півдня. До добродіїв церкви належав м. і. гетьман Богдан Хмельницький, що в 1655 р. „покри мідю і позлати верх церкви св. Архистратига Михайла“...



Стінопис Троїцької церкви на воротах
Київо-Печерської Лаври.

Реставраційна праця митрополита Петра Могили. Оскільки запобігливою була досюгочасна праця над піднесенням з румовищ стародавніх палядів предківської віри й свідків давньої могутності і слави, остільки систематичнішою стає вона під особистим проводом і нерідко коштами київського митрополита Петра Могили (1633—1647). Людинз справді ренесансового покроу, вхопивши в руки керму української церкви, як немож краще зрозуміла й оцінила першорядну роль мистецтва. Першим з будівничих подвигів Могили була обнова київської Софії — митрополичого собору, відібраного від унятів. Почав він роботу над Софією мало не на другий день по своєму візді на митрополичу столицю й не залишав її до самої смерті. А скільки труду, кошту та інвенції довелося йому вложити в цю працю, можемо перекопатися з порівняння жакливих описів софійських руйн, перед реставрацією, з виглядом Софії, збереженим на малюнку А. Вестерфельда з 1654 р. та дещо пізнішого опису собору Павла Алепського.

Тогочасна Софія, хоча й обновлена Могилою, зберегла в собі ще

дуже багато первісного характеру, майже цілковито затертого пізнішими добудовами. Видно, що освічений митрополит, шануючи софійську старовину, не považувавсь вводити надто різких змін в її загальну конструкцію та зовнішнє оформлення. Обхідні підсиїни, тоді ще партерові, були зєднані з корпусом собору косою кришею, чолові вежі фасади були покриті гострокінчастими шатрами, головна баия була перекрита сферично й мала ліхтарню, а перекриття решти бань було вже злегка барокізоване. В нішах, що декорували зовнішні стіни вівтарних апсид, поміщено неіснуючі сьогодні, фрескові малюнки. В загибах утворених головною вівтарною апсидою з побічними, були вмуровані сильні відпорники. Найцікавіше й для західньо-європейського світогляду митрополита характерне це те, що бокові аркади собору були закінчені аттиками, на яких були вміщені блище неозначені статуї. Верхом східньої стіни галерії бігла типова для пізнього шівнічного ренесансу декорація, зложена з перехоплюючихся есівиць (волот). В цілому стилевий характер реставрації відповідав своїми мотивами радше пізньому ренесансові аніж барокові. В противенстві до вівтарньої частини, яку вдалося Могили довести до ладу, а навіть збогатити новими елементами, чолова фасада залишилася за життя Могили в румовищах, хоч може й не таких запущених і „малювничих“, як це бачимо на рисунках Вестерфельда. Говорить про це Павло Алепський в своїх подорожніх записках з 1654 р. Огорожа й дзі дзвіниці Софії часів Могили були деревляні, типової для українського деревляного будівництва форми.

Вслід за Софією присвятив Могила свою увагу Десятинній церкві, що збудована Володимиром Великим, завалилася підчас наступу Батія на Київ у 1240 р. Стан її був настільки безнадійний, що Могили довелося робити мало не археологічні розкопки, щоби усталити й використати її первісні фундаменти та рештки мурів, що по свідоству Бопляна сягали 5—6 стіп і були покриті грецькими написами, кованими в алябастрі. Могила не старався навіть відбудувати цілої церкви, але покористувавшись частиною фундаментів і стін, побудував однонавну, прямокутну базиліку з трьохгранною вівтарною апсидою і шатровою деревляною банею. Від заходу добудував Могила деревляний бабинець з такоюж дзвіницею. На панорамі Києва з 1651 р. зображена Десятинна церква трьохзрубною й трьохбанною, на зразок усталеного типу в деревляній архітектурі. На відомому малюнку Десятинної церкви з початку XIX ст. бачимо її уже в формі усталеній в кінці XVII ст. москалями, що зайняли Київ у 1654 р., призначили її для своєї залоги. Десятинну церкву в її Могилиній редакції з пізнішими додатками, розібрали в 1824 р., а два роки згодом на її місці побудували нову, прозвану теж Десятинною, але нічим незв'язану ані з Володимировою, ані з Могилиною будовою.

Одинокою з київських церков, що зберегла на собі стилевий характер могилянської обнови, є церква Спаса на Берестові (1643 р.). Побудована в першій чвєртині XII ст., як типова для свого часу трьохнавна й трьохапсидна, центробанна церква з нартексом, виступаючим поза лінію бокових нав, в XVII ст. найшлася в запустінню. Могила, залишаючи збережені стіни нартексу, добудував до них п'ятигранну вівтарну апсиду від сходу й прямокутний бабинець від чола. Все те перекрив трьома здавленими банями з легкими бароковими перехватами і виїмково гарними маківками. В результаті утворився характеристичний для української деревляної архітектури тип хрещатої

трьох-, а відтак пятибанної церкви, на щастя мало зіпсованої пізнішими перерібками. (Дві пізніші бокові бані витримані в характері старших, а бічні апсиди й ампірова дзвіниці з 1814 р., закінчена московською „швайкою“, хоч і псуєть вражіння цілості, незв'язані з нею органічно). Трьохсвятительська (Васильківська) церква, збудована в XII ст. як одна з церков найменче складного типу (чотирьохстовпна, трьохнавна, трьохапсидна) збереглася до часів Могили відносно добре. Відібрана Могилою від уніятів (1640 р.) була ним обновлена, при чому одним свідомством характеру цієї обнови є для нас її мініатюрне зображення на панорамі Києва з 1651 р. В 1658 р. церква погоріла й довго була вживана московською залогою як харчевий магазин, а відновлена в добу Мазепи, зівсім затратила свій характер з часу моголянської обнови.



Архітектура огорожі святоюрської катедри у Львові.

Нарешті до церков, обновлених Могилою, належить Михайлівська церква Видубицького монастиря; збудована в XI ст. над кручою старого Дніпрового русла, була в XII ст. забезпечена відпорниками, збудованими архітектором Милонігом. Не допомогло їй це й в XV—XVI ст. таки обвалилася її вітварня частина, а залишилися тільки середня й чолова від заходу, більш-менш в $\frac{3}{4}$ її первісних розмірів. До цієї решти добудував Могила дерев'яні апсиди, що майже притикали до первісного притвору. Обнова церкви в 1765—80 рр. замінила дерев'яні моголянські частини мурованими, правдоподібно згідно з розмірами, наданими їм Могилою, але уже в пізно-бароковому стилевому оформленні.

В парі з реставраційним рухом в Києві, проходить аналогічний рух на провінції, хоч може не такий уже систематичний і скромніший щодо засобів та мистецьких досягнень.

Одною з раньше обновлених церков була Успенська в Переяславі, що через нетривкий матеріал розвалилася й у XIX ст. уступила місця будівлі „казьонного“ типу. Роботи над її обнотою й поширенням провадилися і в половині XVII ст., коли то оглянув церкву

й описав Павло Алепський. „Вона ще не закінчена — читаємо в Алепського — але викликає подив своєю затійливою формою, висотою, симетрією і своїми п'яти банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки і при кожній дві дуже гарні менчі арки з боків, так що всіх є 12. Великий вітар творить головна арка з двома боковими; крім цього ще два вітари в низу — Покрови й Воздвиження, а два на хорах — Похвали Богородиці та Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західними дверми, для співаків, а вище них друга галерія, що біжить довкола великої бані — цілком подібна до хорів св. Софії, своєю структурою і стовпами. Вони захоплюють очі глядача і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мраморні. Знадвору церква потинкована з виробленими на тинку смугами й глухими арками“...

В 1649 р. обновлено Ілінську церкву Троїцького монастиря під Черниговом. Побудована, мабуть, в XI ст. як одnobанна, найпростішого україно-візантійського типу, була тепер поширена притвором від заходу та перекрита трьома банями, що виростають з двох-склої криші. Головна баня на первісному круглому підбаннику — трьох-поверха, закінчена стрункою маківкою, дві новіші бані на гранчастих підбанниках з ліхтарнями й маківками. Декорація стін, опаків і оформлення бань суто барокові.

Українське будівництво за часів Хмельницького. Якнебудь, крім „Богданової церкви“ в Суботіві та румовищ гетьманської палати тамже, не заціліло до нас ніщо з архітектурних пам'яток Хмельниччини, то не треба думати, що в тій бурхливій добі нашого минулого мистецький рух затих. Навпаки. По кривавих днях революції прийшли гарячкові дні мистецької творчості й обнови. Щасливо збережений щоденник подорожі Павла Алепського по Україні, дає нам змогу уявити собі той будівляний рух, що кипів уже на добре в 50-их рр. XVII ст. на Україні. Скрізь, кудю не проїздив сирійський подорожник, будувалися нові церкви, обновлювали старі або приспособлювалися до вжитку православних костели, відібрані від латинників.

В Оробіївці звернула увагу Алепського велика церква св. Михайла: „В Козацькій Землі ми ще не бачили такої високої й величавої церкви з її п'яти банями. Її описання все точене, а дзвіниця над ворітьми має теж різьблену галерію“. В Умані застав Алепський людей, що мов мурашки ввихалися біля будови церкви: „Вони тепер працюють над її банями; це одна з найкращих церков, під оглядом архітектури, величавости, висоти й розмірів. В середині відгороджені місця навхрест, а в заглибленнях два крилоси. Вітар великий і гарний; в середині чотири велитенські дерев'яні стовпи, різьблені, позолочені й розмальовані так, що нічим не різняться від золотих; над ними рід бані (піднебесся). Іконостас ставлять наново. Всі стіни й дерев'яні частини, як теж аналої, що на них ставлять книги, украшені різьбою й позолотою. Над головною навою загороджені балюстрадаю хори; там стоять співаки й грають на органі; туди ведуть високі сходи.“

Коли Алепський в 1655 р., вертаючи з Москви, в друге завітав до Уманя, то його впровадили „до високої, величавої церкви з бляшаною банею, гарної зеленої краски“. Церква була дерев'яна й у середині вся розмальована. Над притвором здіймалася висока дзвіниця. Крім того було тоді в Умані „дев'ять прекрасних церков з високими верхами“.

В Києві оповідали Алепському, що „рахуючи Печерський ма-

настир з довколишніми церквами св. Софію й ті церкви, що стоять довкола неї в румовищах і ті муровані церкви, що в новій фортеці, поруйновані й цілі, всього в Києві та околиці є біля 100 церков і монастирів".

В Трипілью повели Алепського до „церкви Спаса — величньої, просторої й гарної; своєю красою, розмірами, кількістю вікон, перевищує вона всі церкви-Козацького Краю так, що ввійшовши до неї, ми були здивовані до краю. Вона дуже висока й має двоє сходів з великими, заскляними вікнами. Баня дуже висока, кругла, на восьмикутному підбаннику, як у наших сторонах (в Сирії), а покрита блискучою бляхою. Над вітарною апсидою друга гарна баня, а над притвором ще одна, з трьохраменним хрестом. Посередині церкви дерев'яне підвішення в два ступені, покриті червоним сукном. Підлога вимощена кам'яними плитами. Церква збудована з соснових колод, незвичайно зручно зв'язаних. Довкола дуже гарне опасання з точеною балюстрадою. Над двома входами до церкви високі бані. Збудував цю церкву небіжчик Бано (?) В літ том, підчас перемог гетьмана".

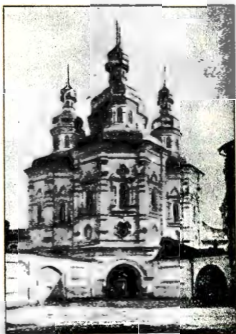
В Прилуках запровадили Алепського до „великої церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Проти неї інша церква Різдва Богородиці. Дзвіниця її висока й гарна".

В Густинському монастирі церква мала „п'ять бань навхрест; середню більшу від інших. Довкола церкви опасання з трьома входами й трьома банями над ними. Коли вийти великими дверми від заходу, церква виглядає мов хрест, заокруглений на кінцях; притвір, проти нього лівтар і два крилоса в нішах, подібних до вітарної. Попід стінами лавки. Дуже гарне архієрейське місце біля правого крилоса; друге архієрейське місце в притворі. Хори, де стоять співаки, дуже високі, відгороджені балюстрадою".

Крім мурованих і дерев'яних церков, що звернули на себе увагу сирійського гостя, зацікавила його й тогочасна різьба.

В Брацькому монастирі на Києво-Подолі бачив Алепський перед брамою „два дерев'яні стовпи, дуже штучно вирізьблені, неначе покручені й позивані, а на них місце для годинника". В самій брамі була „гарна церква Благівіщення з трьома входами й трьома банями, велика та простора. Посередині дерев'яний круглий амвон, зліва і справа місця для стояння (форми) в два ряди, повернені до сходу". Зправа гарне архієрейське місце, зліва проповідниця зі сходами. Все дуже гарно різьблене, мальоване й золочене".

В Миколаївському монастирі звернув увагу Алепського „стовп з білого каменя проти брами, а на ньому золота фігура св. Ми-



Церква Всіх Святих на «екокомських» воротах Києво-Печерської Лаври.

коли, знак монастиря". В монастирі була „деревляна велика церква". Монастирські печери були освітлені, не косими північними вікнами, але гарними банями".

Як бачимо з записок Алепського, Хмельниччина була добою творчого розмаху не тільки на політичному й суспільно-економічному полі. Патрунувало цьому рухові все громадянство, розбуджене до нового життя.

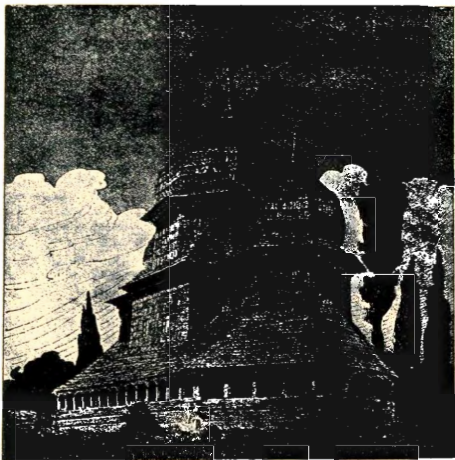
Будівництво гетьмана Самійловича. По митрополиті Могилі позначилася в українському будівництві меценатська діяльність гетьмана Самійловича. З культурною діяльністю Самійловича зв'язується особливо той тип репрезентативної центрально-базилічної барокової церкви, що свого остаточного оформлення і найбільшого поширення діждався в добу Мазепи.

В 1672-74 рр. побудував Самійлович у Густинському монастирі (біля Прилук, на Полтавщині) дві церкви: Троїцьку — п'ятибанну на хрещатому пляні й Трапезну — трьохзрубну, однобанну. Обі церкви характеристичні для тої доби українського барока, в якій в основу нової барокової стилізації лягли конструктивні досягнення й традиції українського деревляного будівництва.

Десять літ згодом, коли в Мгарському монастирі (біля Лубен на Полтавщині) погоріла стара деревляна церква Спаса, Самійлович приступив у 1682 р. до будови нової, яку в 1694 р. закінчив уже його наслідник Мазепа. Будівничим цієї церкви був виленський німець Йоган Баптист, з яким слід би зв'язати утворення її західно-європейського поземного плану. По його смерті (1701 р.) працювали біля храму місцеві будівничі — Мартин Томашівський та Атанас Пирятинський. Церква — базилічного типу, трьохнавна з баштами над раменами сильно виступаючого нартексу, з виразно назовні позначеними раменами трансепту, круглою банею над перехрестям і банею над апсидою, круглою в нутрі, а гранчатою зовні. Декорацію стін утворюють штукатурні обрамування вікон, пілястри, глухі вікна, лізени й гзимси, а все те обрамоване орнаментикою з мотивів кінських і баранячих голов, львів, орлів та квітняних і листяних гірлянд. До церкви веде три входи — головний від заходу й два бічні в ризалітах, утворених виступаючими раменами трансепту. Головна нава перекрита бочковим склепінням, бокові незв'язані органічно з головною. Первісно була Спаська церква трьохбанною, в 1775 р. мала сім бань, остаточно дійшла до нас як п'ятибанна.

На тлі українського барокового будівництва займає Спаська церква Мгарського монастиря особливе становище. Не будучи в своєму заложенню ні трьохбанною ані теж п'ятибанною центральною будівлею, впроваджує в українську архітектуру новий тип видовженої центрально-базиліки, прототипом для якої послужила заснована Лазаром Барановичем (1657—1693 рр.) Троїцька церква Ілінського монастиря під Черниговом. Так там, як і тут працював один і той сам виленський архітект Йоган Баптист, якому не трудно було захопити гетьмана-фундатора ідеєю нового архітектурного типу, перейнятого від єзуїтського барока.

Доба Мазепи. Все, що творилося в Гетьманській Україні до Мазепи, було ніби інстинктовним, полусвідомим змаганням до повноти й ширини культурно-духового життя, формованого на тлі старих



Типова для галицького Підгір'я трьохбанна церква з опасанням.

традицій та під західньо-європейським впливом. Мазепа, з повною свідомістю і послідовністю повернув розвоєвий шлях української культури в бік Європи, йому теж завдячує Україна ту владну роль, яку згодом відіграла в „великій реформі“ Московщини, започаткованій Петром I.

В добі Мазеви оформилося м. і. те, що в архітектурі прийняло назву „українського барока“ чи навіть „українського стилю“, за нього віджив свій вік іконопис, уступаючи місця малярству, при Мазепі вибилася з колодок дереворитного примітиву й новочасна українська гравюра. Скрізь, у всіх ділянках літератури й образотворчості перемогла Європа, тобто світогляд безупинного поступу й самодосконалення, над непорушністю східного консерватизму.

Добу гетьманування Мазеви назвав Д. Антонович „другою золотою добою українського мистецтва“, другою після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Мазепа не був першим з меценатів українського мистецтва. Піклувався ним Петро Могила, не жалував коштів Богдан Хмельницький, Самійлович; наважували з церковними скарбами й гетьманами йшли козацькі старшини й міщане, але щойно Мазепі вдалося витиснути на культурі свого часу власне індивідуальне п'ятно. Будівлі, фундації Ма-

зепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, але й позначки його великої індивідуальності. Шість церков Мазепи, зображених на панегіричному „Тезисі“ діякона Мігури з 1706 р., стоїть перед нами як княжа діяме творчих жемчугів, створених не тільки одною епохою, але й надхнених одною думкою. „Стиль“, це те окреслення для образотворчості часів Мазепи, якого не могла створити поневолена Україна.

Обговорюючи реставраційну діяльність Петра Могилу, листуючи подорожні записки Павла Алепського, придивляючись до перших будівель Самійловича, ми дуже часто зустрічалися з новотворами мурованої архітектури, яких конструкція належить до досягнень дерев'яного будівництва, а тільки оформлення, запозичене в скарбниці західно-європейських, барокових мотивів. Ще в XVI ст. у Львові (Трьохсвятительська каплиця) та на галицькій провінції, а від першої половини XVII ст. на Подніпрів'ю, появляються оті „українські барокові, подібні до дерев'яних муровані церкви, яких на марне булоб шукати по інших краях, за кордонами України“. Ми бачили, як „український народний геній, прийнявши форму барокового мистецтва, одним зусиллям зробив це мистецтво своїм народнім, національно українським, переробивши його майже до непізнання“. (Д. Антонович).

Синтеза дерев'яної конструкції та її мальовничості з декоративними формами барока виявилася творчою й запліднюючою в цілій низці українських церков XVII—XVIII ст. Та в репрезентативному будівництві Мазепи прийшла до слова вже не тільки синтез української конструкції й барокової декорації. Йдучи за прикладом Спаскої церкви Мгарського монастиря, початої Самійловичем, Мазепа розвинув і удосконалив новий тип українських барокових церков. Конструкцію староукраїнського, п'ятизрубного храму об'єднано тут з типом барокової базилики, при чому головний натиск покладено на зовнішню декоративність не тільки в різьбарській орнаментиці, але і в тій суто-бароковій мальовничості, тобто грі світла й тіни на химерних заламах фасади, стін, ризалітів, опаків і бань.

Дві великі фундації Мазепи — Богоявленська церква на Києво-Подолі й т. зв. Великий Микола на Печерську, подібно, як Спаська церква Мгарського монастиря, збудовані на широко заложеному, базилічному пляні, з фасадами, обнятими двома вежами, з пишного артикулованим фронтоном поміж ними. Фронтами закінчені й рамена трансепту, що на його перехресті з головою навою підіймається головна баня храму. Крім неї є ще чотири менчі бані — дві над боковими апсидами від сходу й дві на вежах від заходу. Характер пляну й розподілу простірних мас — бароковий; суто-українською є його скульптурна декорація з мотивами, зачерпнутими з народньої орнаментики. Будівничим обох церков був київський архітект Федір Старченко, один з низки тих культурних працівників України, що викликувані в Москву, пробивали москалям „вікна в Європу“.

В противенстві до прийнятого в репрезентативних будівлях Мазепи базилічного заляження, збудована ним у 1696-8 рр. церква Всіх Святих на „економських“ воротах Печерської Лаври, віддає в камені всю привабливість конструкції української, дерев'яної архітектури. (Ст. 623.) Вона п'ятибанна й п'ятизрубна, в загальних пропорціях незвичайно струнка й легка, а в різьбарській декорації зовнішніх стін виїмово багата. Павлуцький зве її „перлиною поміж усіма п'ятибанними церквами українського барока“. Подібну декорацію має й Троїцька

церква над головними ворітьми Печерської Лаври. (287 ст.) Збудована ще в 1106 р. князем Святополком Давидовичем Чернігівським (Миколою Святошею), була обновлена при Могилі, але своє зовнішнє оформлення й виїмково цінний стінопис (000 ст.) завдячує Мазепі.

Будуючи нові церкви, Мазепа обновлює й поширює старі, скрізь витискаючи лятно своїх естетичних уподобань. В порівнанні з реставраційною акцією Могили та його сучасників, подиктованою вимогами життєвої konieczности, реставраційна діяльність Мазепи має перш за все суто-мистецьке наставлення.

Мазепі й митрополитові Ясинському завдячує своє остаточне, барокове оформлення київська Софія (165 ст.). До старого корпусу будівлі добудували вони з півночі й підня два нові приділи й зуніфікували в бароковому стилі зовнішню декорацію стін та бань. При Мазепі обновлено й поширено Велику Лаврську церкву. Мазепі завдячують своє існування два її нові приділи й партеровий притвір, що зайняв усю ширину чолової фасади. Скрізь де лиш було можна, розміщено типові для мазепинського барока фронтони, декоровані пілястрами, колюмнами, штукатурою й завершені хвилястою лінією рваних луків. В 1690-их рр. перебудовано в Києві старий домініканський костел на Петро-Павлівську церкву, при чому й тут не пожалувано всіх аксесуарів мазепинського барока. Нарешті коштами гетьмана збудовано на старій Кирилівській церкві в Києві чотири наріжні



»Богданова Церква« в Суботіві після рисунку Т. Шевченка.

бані й пишний, бароковий фронтон на фасаді. (307 ст.)

В підряд з архітектурою й різьбою найшло в Мазепі свого шляхотного мецената й українське малярство.

З багатой скарбниці стінописного малярства Мазепиної доби збереглося до нас дуже мало. Тим цінніший для нас стінопис Троїцької церкви на Святих воротах Печерської Лаври. Його



Троїцька церква Густинського монастиря, з рисунку Т. Шевченка.

тематика й стилевий характер зраджує майстрів, що не зривають цілком з традиціями українського іконопису, всеж таки надхнені вже впливами західньо-європейського малярства. Можливо, що виконавцями Троїцького стінопису були учні лаврської іконописної школи, обзнайомлені зі зразками фламандського малярства, коли вже не в оригіналах, то в гравюрних копіях, в отих „кунсбушках“, що їх можна було тоді набути на київському базарі. Попадали в них копії картин Йоакима Патініра, Гергена ван Якса, Крістіна ван дер Брека, Г. Мостарта та Яна Піскатора, а з ними разом проникали в українське малярство кінця XVI ст. нові ідеї.

Стіни Троїцької церкви не розпляновані вже по приписам атонської „Герменеї“, але засіяні незв'язаними поміж собою картинками, в яких свобода композиції й змагання до малярського реалізму йдуть навзадовиди з пишнотою брокатних одягів та інтензивністю кольориту. Типи облич, узори на священничих одягах, архітектурні й краєвидні тла картин — суто українські, деякі зображення затримують навіть своє традиційне місце в церкві (Евхаристія на заперстільній стіні), але нема тут уже ні сліду з старого іконописного „подлинника“. Давну єратичність постатей, умовність форм і рухів замінило життя, повне краси й привабливості.

„Тут рум'янець, якого не жалують, багровіє справжньою кровю, поневоли викликаючи в пам'яті тіла Рубенса. Зате тут скрізь самотно, з ярко виробленим налетом місцевого, декоративного смаку, виводяться засіяні рясним, цвітистим рисунком ризи, де в багатому, сміливому кольоритному акорді, зливаються білі, червоні й зелені тони. Поруч із Собором Апостолів, сценою вміщеною серед італіанізованого краєвиду з декоративними руїнами, або Вигнанням торговців з храму, де та сама італійська „клясичність“ сходиться з уже голяндським натуралізмом у передачі типовості деяких голов, є композиції, де старі, засвоєні форми збережені майже незмінно. Такою традиційною композицією є Собор Отців церкви. Традиційні пози, суворі обличчя, а впарі з тим, яке багатство форм звіринного світа, що копошиться побіля ніг святих! Слони, малпи, верблюди, пави, а навіть повногруді нагі русалки!“ (Е. Кузьмін.)

Преінтересні своїм малярством в західньо-європейському розумінні слова були й портрети „ктиторів та благодителів“ Лаври, розсіяні в добу Мазепа на стінах Великої Лаврської церкви. Портрети ці давно вже знищено, але по них збереглося кілька світлинних знімком, що на їх основі можемо набрати уявлення про їх мистецьку вартість. Добродії й фундатори Лаври, зображені були в увесь ріст, при чому малярська фактура портретів була пристосована до сану, що його займали портретовані в життю й історії. Єратично-непорушними були зображені старші церковні достойники, але чим ближче до нас, тим живішими ставали портрети, тим більше руху й життя находилося в їхніх постатях, та виразу й індивідуальності відзеркалювалося в обличчях. Такий прим. портрет Петра I, міг би послужити зразком тогочасного, репрезентативного портрету.

Досить багато збереглося до нас пам'ятників станкового малярства Мазеппиної доби. Одним з старших зразків цього малярства, датований ще часами гетьмана Самійловича, але зв'язаний з особою Мазеппи, є образ Воздвиження Ч. Хреста, що хоч східно-українського походження, невідомою дорогою дістався до церкви в Ситихові під Львовом, а відтіля до збірок львівського Національного Музею.



Церква в Нискиничках на Волині, фундована київським воєводою Кисілем.

На цій картині, що своєю тематикою й технічним виконанням станула на межі поміж старим іконописом і малярством, в гурті зображених осіб розшифрував пок. П. І. Холодний не тільки гетьмана Самійловича, митрополита Четвертинського та інші дієві особи трагічного моменту підчинення української церкви московському патріархові, але й самого Мазепу, що був тоді осаулом Самійловича. Цікава на цьому образі група співаків на хорах, з міщанськими чубами й козацькими оселедцями, що в доволі характеристичних, уміло заобсервованих рухах, співають з нот. Є це один з удачних зразків вплетення в церковну подію елементу побутовщини, яка зайняла домінуюче місце в церковному малярстві часів Мазепи.

Клясицизм зразком пануючого в тих часах типу „портретоікони“ є т. зв. Запоріжська Покрова з Переяслава. (Ст. 521.)

„Головна, центральна особа цієї ікони не Покрова, а енергійна постать Петра I й цариці поруч нього. Перший зображений по всім правилам тогочасного, західньо-європейського портрету, в боєвому панцирі, зі скиптром і „державою“ в руках, друга в святочному костюмі чужоземного крою, з широким декольтом. Позаду бачимо декілька дуже тонко нарисованих постатей другого пляну, а між ними дві придворні дами у високих, модних причісках. Крім цієї „картинності“, західній налет дав себе різко відчутти в ефектовній, майже Теполівській кольонаді, що так гарно обрамовує звязкий й строгий український ікостосас, в роскішних драперіях, що в них одягнув маляр діякона й на-решті в теплому й м'якому кольориті, що поневолі нагадує палку, радісну Венецію“. (Е. Кузьмін.)

Подібно як архітектуру, так і малярство позернув Мазега лицем до Європи, при чому ренесансова Італія (популярні в добу Мазепи копії „Тайної Вечері“ Ліонарда да Вінчі) й міщанська Голяндія (типовий „Суд Пилата“) та життєрадісна Флямандія (Рубенс) стають тепер поможатими українських малярів. Правда, час до часу обізветься ще потка приборканої іконописної традиції, але назагал доба Мазепи поклала хреста над минулим, готовлячи українське малярство до про-

відної ролі, яку воно відіграло в створенні „академічної“ образотворчості Московщини на переломі XVIII—XIX ст.

Світське будівництво Гетьманщини. Буйний розвиток церковного будівництва доби барока не знаходить собі рівнорядного відповідника в світському будівництві Гетьманщини. Напевне не обходилося тут без будівництва дворів та палат з вищими естетичними вимогами, для духовної сфери, козачої аристократії й багатого міщанства, але здебільша будувалися вони з нестривкого дерева, а з каміння й цегли тільки виїмково. Будувалися вони рідко, а руйнували з куди легчим серцем як церкви й тому так мало їх до нас збереглося.

На основі ритовин XVII—XVIII ст. дійшов дослідник В. Січинський до переконання про стилеву однорідність тогочасного світського будівництва з церковним. Характеристичними рисами того будівництва є: „монументальна основа будівлі (цокол), різко підкреслене розмежування поверхів, форма сильно напущених дашків, як це бачимо і в церквах, та особливе багатство різного роду підсінь, ганків, веранд, рундуків, галерійок. Висока кривля теж поверхова з різним нахиланням кожного поверху й часто зі зрізом верхньої кривлі на боковому причілку, в формі невеликих фронтонів. Накриття черепицею, гонтою й драницями“.

Про будинок Хмельницького в Суботіві ми вже говорили. Подібним до нього був дерев'яний двір одного з близьких до Хмельницького старшин — Семена Миклашевського в селі Нижньому, в Стародубщині. Характеристична була на ньому чотириохпадна кривля з подвійним заломом та рундук, сіні й світлиця, довкола яких групувалася решта кімнат. Одним з найпопулярніших будинків Гетьманщини, доби барока був т. зв. „будинок Мазепи“, званий теж „військовою канцелярією“ в Чернігові. В дійсності цей будинок був тільки військовим арсеналом, а з Мазепою й мистецькою культурою його часу має цей будинок тільки посередній зв'язок. Він декорований, правда, з бароковою пересадкою, але без смаку й міри, при тому деякі мотиви його декорації зраджують неукраїнське, а московське походження.

Це різні форми розірваних фронтонів з ніби різьбленими в дереві й ставленими в розрив дуги консолями, складні арки, ніби точені з дерева півколонки з надягненими на них перстеньками, й нарешті сама концепція засіяння усеї площі стіни окрасами, ніби майстер лякався залишити хоч трохи свободного місця, весь цей полу-варварський конгломерат стилів, форм різних епох, вказує на руку типового московського майстра, та окреслює будинок як пам'ятник т. зв. наришкінського барока (Ф. Ерст). Подібним до чернігівського був т. зв. „Артемийин дім“ на Києво-Подолі, що по ньому зберігся тільки рисунок в „Обзорі Києва“ Фундукля.

Справжня палата Мазепи в Батурині була, по словам сучасника, збудована в „польському“ стилі, під чим слід розуміти західноєвропейський характер будівлі. Її знищив Меншиков підчас погрому Батурини, а її румовища, зарисовані в 40-их рр. Т. Шевченком, не дають навіть приблизного уявлення про цілість. Долю батуринської палати поділили теж будівлі Мазепи в Києві, Дехтерівці та Поросючці.

Побудований в 1703-4 рр. первісний будинок Могилянської Академії в Києві, до нас не зберігся. На фрагментарному рисунку панегіричної ритовини Інокентія Щирського (573 ст.), бачимо довгий, дзоповерхий будинок, якого партер утворює важка й присади-



Чолова фасада Спаської церкви Мгарського монастиря.

ста кольонада, а поверху виповнює теж аркадна галерія. З деохспадної крівлі вистають три мансардові надбудови з трьохкутніми причілками. Ні в основній конструкції, ні в декорації не підходив будинок Академії під легкий і цвітистий стиль мазепинського барока.

В 30-их рр. XVII ст. мазепинський корпус Академії перебудував архітект Шедель. Він прорідив стовпи партерового підсіння на половину, витягаючи полукруглі арки в ширину, а на тому надбудував два поверхи, яких центральну частину вповнив двоохислою кольонадою тосканського типу. Над північно-східним углом збудував каплицю з вежею-банею, орнаментованою кольонами та галеріями. Такою бачимо Академію на панегіричній ритовині Галаховського з 1738 р. Основна перебудова академічного будинку в половині XIX ст. затерла на ньому характер шеделівського оформлення.

Біля входу до церкви Всіх Святих на економських воротах Печерської Лаври збереглася характеристична для мазепинського барока льоджія, сперта на чотирьох товстих кольонах з аркадами, сильно випущеним окапом, двоохислою крівлею й прекрасним, бароковим фронтонном.

Будинок Лаврської друкарні, ще нині звертає на себе увагу багатством вінчальних фронтонів, різьбарських декорацій, галерією, що біжить по схилу гори та бальконом, з незатертими позначками українського барокового стилю. Але це вже тільки недогризки часу, що не пожалував і цієї величавої будівлі XVIII ст. Будова її почалася за Йоасафа Кроковського в 1701р., але вже велика пожежа Лаври в 1718 р. знищила й друкарський будинок. Відбудовано його в 1721 р., але вже в 1872 р. він погорів у третє. Рисунок друкарні, збережений на Лаврській Біблії з 1756 р., дає нам уявлення про справді патлатну вишавність та стилевість цієї перлини українського барока.

Краще від будинку Лаврської друкарні збереглася до нас митрополича палата, почата за митрополита Ванатовича, а закінчена за Рафаїла Заборовського, в околі Софійської катедри в Києві. Її двоповерхний, чітко зосереджений корпус, обрамований двома бароковими ризалітами, баштового типу. В центрі фасади підіймається характеристичний для українського барока причілок, пишню декорований пілястрами, волютами й кованими в міді „сонцями“. Цей фронтон походить уже з часів митрополита Тимофія Щербацького (1748—1757), при якому, по словам катедрального писаря Воринівського, „архієрейські покої були обновлені, щити кам'яні на них виведені і кривля нова деревляна зроблена, та залізом побита“. Кривля митрополичої палати з бароковим перехватом, мансардного типу. Вікна й двері партеру аркадні, отвори горішніх поверхів завершені трьохкутними нішами й обрамовані штукатурою. Прототипу митрополичої палати в Києві шукає К. Щероцький в бароковому будівництві Німеччини, зосібнаж в палаті Пеллера в Нирнберзі. Декоративні мотиви палати здаються йому споріднені з декорацією старої, софійської брами на Юрійському переулку. Ф. Ернст думає, що кінчав будову палати І. Шедель, якому належить названа в горі брама.

Неподалово відкрив і обслідував архітект С. Таранушенко палату одного з старшин Мазели — полковника Якова Лилогуба, збудовану наприкінці XVII ст. в Седневі на Чернігівщині. Названий полкозник був м. і. фундатором південного гриділу церкви Єлецького монастиря в Чернігові та мурованої церкви Різдва Богородиці в Седневі. Седнівська палата Лилогуба, збудована з каміння й цегли, характеристична своїм масивним, мало не фортечним заложенням. Своєю архітектонікою вона дуже нескладна, а декорацією, як на часи барока, дуже скромна. Виконана вона, як і седнівська церква „по ремісничому грамотно, але без тіни артизму й визнавати її за шедевр нема підстави“ (С. Таранушенко). Її вартість хіба тільки історична, а в мистецькому розумінні негативна.

На закінчення розділу про світське будівництво Гетьманщини, доби барока слід ще згадати неіснуючий нині будинок Малоросійської Колегії в Глухові, збудований в 1722 р. З описів сучасників довідуємося, що був він украшений кольонами, пілястрами, декоративними причілками й галеріями, а навіть статуями грецьких богів, промовців і філософів. „Ліри Аполлона, жезли Меркурія, стріли Купідона, вибагливо сплелися з національно-українськими, вусатими гетьманами в довгих жупанах та мантиях, військовими клейнодами, шаблями, рушницями, галябардами й силою різьблених квітів, поміж якими соняжник зайняв почесне місце“. (Ф. Ернст.)

Замилування до барокової виставності, в якій головну роль завжди грала чолова фасада будинку, виливається в творенні таких фасад самих для себе, обрамовуючи ними пишні порталі огорож. Одним з багатьох порталів барокової доби є слава брама Р. Заборовського (1731—1747), збудована цим митрополитом в мурованій огорожі Софійської катедри. Вона „зібрала всі примхи і всю безмежну вибагливість козацького барока, всю його мальовничість і всі його архітектонічні нелюгідності, химерність ломаних ліній, що очеркують фронтом, жагу до різьбярської пересиченості. З цих, здавалося невідчужних елементів утворено цілість химерну, примхувату, але незвичайну мальовничу, принадну, затишну й красномовну“. (Д. Антонович.)

Софійська брама Р. Заборовського доволі низька, перекрита зда-

вленою аркою, спертою на коринтіських колонках. На трьохкутному вигинчастому фронтоні, серед буйної, різьбарської орнаментики, вміщено гербовий щит фундатора, а позатим на цілій будівлі не залишено ані пяди площі, сасбідної від орнаментальної пересичености.

Характеристичним для хуторного будівництва доби барока є т. зв. будинок гетьмана Полуботка в с. Боровичах, перероблений відтак на церкву. Він скромний розмірами й архітектонікою, має типовий рундук, вибраний в одному розі будинку з його масиву.

Цей тип ганку під спільним дахом булівлі, незвичайно затишний і спокійний, характеризує тогочасне українське будівництво так деревляне, як і муроване.



»Деїсус« фундації гетьмана Самійловича.

Галицьке малярство XVII ст. Колн в 1630 р. Успенське Брацтво у Львові закінчило будову брацької церкви, то з дяки для її «киторів і благодітелів», умістило на парусах головної бані «візерунки» їхніх гербів, виковані «мулярськими майстрами» Амброзієм і Яковом, під доглядом маляря Федора. Ще до посвячення церкви (16 січня 1631 р.) стояв у ній іконостас тогочасного маляря Федора Сеньковича, тогочасної, малярської знаменитости Львова. Походив він з Ширця коло Львова, був одружений з Анастасією Попівною, а до його клієнтелі належали навіть такі люди, як «його милість підканцлер», львівський староста Станислав Мнішх, луцький владика Почаповський і очевидно Успенське Брацтво у Львові, що згодило в нього іконостас за велитенську суму 2000 золотих. Вмирав Сенькович у власному домі перед Краківською брамою, а завіщання списував у приватності найвизначніших патріциїв тогочасного Львова — Еразма Сикста, Андрія Чеховича та Войтіха Зимницького. Все те свідчить про високе суспільне становище, яке займав той патріарх малярської братії старого Львова. Та найбільша з його малярських праць — Успенський іконостас, до нас не збереглася. Ще перед закінченням «попалив її огонь», а в 1637 р. іконостас Сеньковича заступлено вже новим, кисти його приятеля й спільника Миколи Петраховича. Можливо, що він або так дуже був пошкоджений огнем, що не сповняв свого завдання окраси церкви, або не промовляв уже до переконання львівського громадянства його старий, іконописний стиль. Не залишився теж до нас черговий іконостас Успенської церкви, мальований Петраховичем. Той то

Микола Петрахович з прізвиськом Мороховський, що в 1666 р. був обраний старшиною цеху львівських малярів, поза іконостасом, виконав в 1635 р. для Успенської церкви ікону Богородиці, що до нині стереже входу до церкви від Руської вулиці. Коли припустити, що збережені в пресбітерії церкви іконостасні „празнички” вийшли зпід кисти Сеньковича й порівняти їх з Богородицею Петраховича, то справді можна ствердити величезну перемену в естетичному світогляді тогочасного громадянства. В перших царює ще строгий, декоративний іконопис, в Богородиці промовляє до нас уже малярство, хоч і цехового, але західно-європейського характеру. Можливо, що Петрахович був теж творцем знаменитого в своєму роді портрету Варвари Лянґішівної (601 ст.), що дає уявлення як про побут так і малярство того часу.

Наприкінці XVII ст. згадується часто в актах Успенського Брацтва маляр Олександр Ляницький, творець, знищених сьогодні, настінних фресків т. зв. Несторовичівської кам'яниці, при вул. Бляхарській. До недавня іще чарували вони око принагідно відвідувача кам'яниці інтенсивністю свого кольориту та своєрідним об'єднанням старого, іконописного стилю з реалізмом плястики й рисунку.

Видатним майстром свого часу мусів бути надвірний маляр короля Собієського „Василь зі Львова”, що малював портрети, баталії та релігійні картини. Один з його портретів короля зберігається у флорентійській галерії Уффіці. Розвіяна наукою легенда зв'язувала ім'я Василя зі Львова з іконостасом церкви в Краснополі; можливо, що де-що з його робіт дається колись розпізнати в мальовилах королівського замку й „колегіяти”, в Жовкві.

З цілої низки українських малярів Львова XVII ст. варто тут згадати — Евстафія, маляря „ляндшафтів” (краєвидів), які він у 1647 р. возив на продаж у Молдавію, маляря кімнатних тапет („колтрин”) Івана Лукашевича, автора збережених до нас панорам Атонської гори та Єрусалиму з 1691 р., Малиновського, та Шпанієля Миколу, що в 1635 р. малював іконостас для церкви в Романові. З позальвівських малярів того часу згадаємо Павла Габрієловича, підписаного на північному одвірку т. зв. Богородчанського іконостасу, як автора малярських і сницерських робіт, Олексу Гоцьовського, що в 1646 р. був надвірним малярем перемиського владки, Роевича, підписаного на одному з „празничків” іконостасу в Камінці Волицькій, Гавриїла Качмаря („Богоявлення” Нац. Музею у Львові з 1684 р.), Матвія Усіяновського („Страшний Суд” тогож Музею з 1691 р.), сливицького маляря Леонтія Ружицького та лаврівського маляря Ісаю Герасимовича з Риботич, де в XVII ст. витворилася своєрідна „іконописна артіль”, яка засипала своїми іконами всі довколишні відпусти та ярмарки.

Мабуть найстаршим із збережених до нас пам'ятників західно-українського малярства ренесансової доби є іконостас церкви св. П'яниць у Львові. Поміщений в церкві, якої будова закінчилася в 1646 р., він викликає враження старшого від церкви. Об'ємом і скількістю картин (70) він найбільший поміж своїми славними сучасниками — рогатинським та богородчанським. Його архітектоніка, як і різьбарська декорація обрамування, видержані в спокійному, ренесансовому стилі. Барокове є в ньому тільки завершення з овальними картинами „пророків” та Розп'яттям посередині. Крім цього кілька первісних картин його парту, заступлено підчас обнови в 1870 р. новими, кисти місцевого іконописця Качмарського. Незаторкнутими реставрацією



Церкви фундовані Мазепою, на пантегонічному «Тезисі» архидіакона Мірун.

залишилися тут натомість зображення первосвящеників на діяконських вратах, одвірки всіх трьох воріт й медаліони на «царських» та ікони Богородиці і св. Параскевії з «житіям» у медаліонах. Намісні ікони Христа й Богородиці старі, але підмальовані. Горю першої кондигнації біжить фриз «Господніх празників» з «Тайною Вечерею» над царськими вратами. «Празнички» розмежовані ажурними кольонками. Середущу кондигнацію займає Христос-цар в озброєнні Богородиці, св. Івана й ангелів, а на право й ліво від нього дванацять апостолів, розміщених по одному в поздовжніх рамах з ренесансовими архівольтами. Горю апостолів біжать «Богородичі празнички», а завершують іконостас «пророки» з пергаминами в руках, в овальних рамах, украшених уже бароковою різьбою. Посередині «пророків» у поздовжньому овалю «Воскресення», а над ним Розп'яття з «предстоящими», Богородицею й св. Іваном.

Тематика й розподіл зображень п'ятницького іконостасу становлять уже остаточний етап розвитку українських іконостасів. В порівнанні з другими іконостасами XVII ст. п'ятницький зберігає в собі багато з первісної іконописної традиції. Монументальність поодиноких постатей, приписана канонами тематика зображень, як теж скромність у користуванні скульптурною орнаментикою, зраджують в ньому майстра чи майстрів «старої школи», але вже пройнятих впливами західнього, головном фламандського малярства.

Другий з черги монументальних іконостасів Галичини — рогатинський, датований 1649 роком, має в собі теж багато з поваги і спокою ренесансового мистецтва. Про нього висловився польський дослідник культури В. Лозиньскі так:

«Колиб який небудь памятник міг дійсно послужити доказом для тих, що припускають існування окремої, оригінально виробленої української школи у візантійському малярстві, колиб котрий памятник міг набавити клопоту тих, що на основі дотеперішних даних (1887 р.) не хочуть у це повірити, то власне рогатинський іконостас. При всій згідності зі скодифікованою на Атонській Горі традицією тех-



Миколаївський собор в Печерську.

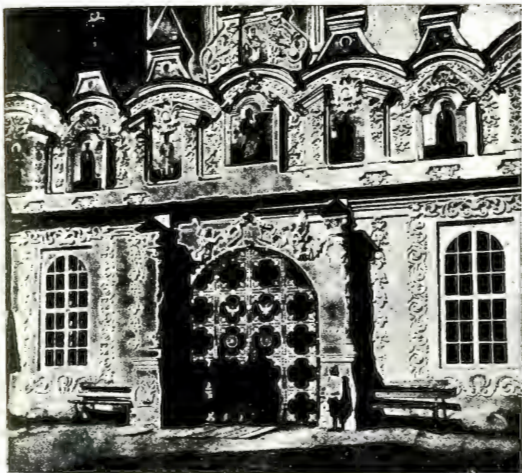
ніки й подробиць, якак внутрішня ріжниця, який відскок від візантійського духав характері і скопленню індивідуального моменту! Є це твір у візантійській манері, але не візантійський. Форми виломлюються з обрисів усячених традицією, лінія стає гнучкою, пливкою, обіймає постаті, мов емаль. Тут уже помітне визволення від формулок закляття, під яким візантійство вязнило кисть своїх мистців. Ця Богородиця з своєю легкою позою, з тим чарівним нахилом голови, той архангел Михайло повен руху й життя, ті постаті святих, що розумінням, лінією й подробицями окрас одягу нагадують мистців німецького, релігійного малярства XVI ст., а все те на тлі орнаментики, повної ренесансових мотивів, чиж це не переконуючий доказ замітної модифікації візантійської школи — модифікації оригінальної й творчої?”

Справді, невеликий розмірами, але досконалий в своїй архітектоніці, скульптурній декорації й малярстві іконостас церкви св. Духа в Рогатині, це один з репрезентативних пам'яників галицького малярства XVII ст.

Найпопулярнішим і дотепер найкраще обслідуваним зпоміж великих іконостасів Галицької Волости XVII ст. є „Богородчанський“, а поправді „Манявський“, бо виконано його в 1698—1705 рр. для славного Манявського Скиту. До Богородчанської церкви св. Трійці дістався він дорогою купна, по касаті Манявського Скиту в 1785 р. Тут він перебув до світової війни. Врятований епід обстрілу московських військ, якийсь час переховувався у Відні, поки не опинився в Національному Музею у Льворі, як депозит богородчанської парохії. Чоловіком, що „відкрив“, описав і забезпечив богородчанський іконостас перед можливістю знищення, був польський археолог-аматор гр. Войтіх Дідушицький. Захоплений чаром цього величавого пам'ятника нашої старої образотворчості, писав його „відкривець“ в 1880 р.:

„Богородчанський іконостас не є зівсім відокремленим явищем. Є це одначе вершок українського мистецтва, й мабуть нема йому рівні на всьому просторі українських земель“. Є він пам'ятником мистецтва, якому „належить назва відрубної школи й то не іншої, як староукраїнської“. Це мистецтво, притримуючись ритуальних, церковних приписів, тільки ступнево перемінюваних під впливом Заходу, досягло зівсім нового способу відтворювання традиційних сцен. Бачимо на них живих людей, повних правди й чару, деколи навіть одягнених у місцеві костюми. В глибині картини виступають дивні, серед золотого, багато орнаментованого поля, по мистецьки мальовані краєвиди; інтензивний кольорит насичує мініятурно-читко трактовані подробиці, а деякі композиції творяться зівсім свобідно, хоча певна, східна пражничість придає тим картинам архаїчної поваги, що її затрачено вже тоді на Заході.“

Загальна, композиційна схема богородчанського іконостасу—традиційна. Долішній ряд ікон найкраще й найдбайливіше виконаний, але напевне не одною рукою. Коли складні й повні життя композиції „Вознесення“ й „Воздвиження Честного Хреста“, виконав підписаний на одній з них єромонах Йов Кондзелевич „рукою власною“, то єратичність „намісних ікон“ як теж „Христа-царя“ в центрі іконостасу, можнаб приписати іншому маляреві, хоча й обзнайомленому з тогочасним малярством європейського Півдня й Заходу, але куди більше відданому старій, іконописній традиції, аніж зівсім уже „європеізований“ Йов Кондзелевич. Останньому слід приписати повні руку



Притвір Миколаївського собору на Печерську, фундований Мазепю.

й життя постаті архангелів на діаконських одвірках та невелику розмірами, але вже наскрізь реально скомпоновану Тайну Вечерю. Незрівнянні під оглядом монументальности, об'єднані з силою глибокого виразу є постаті Василя Великого та Івана Золотоустого на одвірках царських воріт.

Польський дослідник В. Лозіньскі, заскочений величністю богородчанського іконостасу, силувався свого часу подати в сумнів його місцеве, українське походження. Алеж проти виводів того упередженого дослідника свідчить сама фактура пам'ятника.

„Не міг апостолів богородчанського іконостасу малювати поляк ані чоловік з дальшого, північного Заходу, ані маляр з Балкану, ані з Атосу. Ніяк не міг західній мистець так добре знати східньої традиції, ані чоловік Сходу, не міг так близько підійти до західнього мистецтва, щоби з тих двох світоглядів створити таку гармонійну цілість.“ (М. Федюк.) Богородчанський іконостас, подібно як його сучасники — п'ятницький у Львові й святодухівський в Рогатині є творами тої доби української культури, що повстала й оформилася „на основі свіжо здобутих залогень, коли то доконався цей так інтересний перелім у світогляді визнавців східньої церкви, що повернув його до нових джерел і витворив несподівані цінности.“ (В. Подляха.)

Рококо. На зміну буйному й пишному барокові прийшов у столиці світа — Парижі, легкий і безтурботний стиль „рококо“. Подібно, як барок, що був поворотом поважного й зрівноваженого ренесансу в бік мальовничості й репрезентації, так теж і „рококо“ кинуло напруженість барокового церемоніалу й репрезентативної бундючності для чарівного усміху форми й краски.. Ренесанс був поворотом до естетичних ідеалів поганського греко-римського світа, барок був виявом релігійної екстази й маєстатичності абсолютної влади монархів, а рококо було вже останнім словом життєвої розкоші, в доволі трагічному моменті життя французького, а за ним і європейського громадянства, бо на самому передодні Великої Французької Революції. Вона започаткувала нову добу в історії людськості, але перед тим мусів вижитися старий світ тих, що досягли в ньому вершків влади, матеріяльного добробуту й духової пересиченості. Батьківщиною стилю рококо в образотворчому й прикладному мистецтві була Франція а краще кажучи її королівський двір, але непереможний вплив Франції на решту Європи доволі скоро відбився й на тогочасній образотворчості України.

Вже в мурованій церкві в Сорочинцях, фундованій передостаннім гетьманом України Данилом Апостолом (1727—1734), помітний вплив рокового стилю в нестримному леті її пяти зрубів у гору, що особливо яскраво позначився в дзвіниці київської Софії, закінченій у 1748 р. за митрополита Р. Заборовського. Виведена в три поверхи, облегчені віконними прорізами й декоровані кольонами й штукатурою, легка при своїй масивності, послужила софійська дзвіниця зразком для пізніших будівель того типу, м. і. для дзвіниці Михайлівського монастиря в Києві. Дехто з дослідників думає, що в будові софійської дзвіниці приймав участь Йоган Готфрід Шедель, (1680—1752) що якраз тоді переїхав на Україну. Шедель був попліканий ще в 1713 р. до Петербурга, разом з своїм геніяльним земляком і вчителем Андреем Шлітером. Тут він, будучи на услугах Меншікова, збудував для нього палату на Василівському острові й дві вілли в Кронштаті й Оранієнбавмі. З Петербурга переїхав Шедель у Москву, де почав будову дзвіниці над брамою Донського монастиря, а відтіля вже переселився на Україну, де він „так перейнявся характером української творчості, так з нею зріднився, так удосконалив нею свій великий талант, що йому, по справедливості, належить перше місце серед українських архітектів XVIII ст.“ (Д. Антонович.)

Про перебудову мазепинського корпусу Могилянської Академії, що була першою роботою Шеделя в Києві, ми вже говорили. З черги приступив він до свого найбільшого замовлення й найвишого творчого досягнення, яким була дзвіниця Печерської Лаври (1736—1745). „Горда, пишна, величава Лаврська дзвіниця красується на київських горах, природно увінчуючи мальовничу панораму Києва; вона так зжилася з київським краєвидом, що хто раз побував у Києві, той уже не зможе уявити собі Києва без Лаврської дзвіниці, що її золота маківка є найвищою точкою Києва, з якогось боку до нього не підходити“. (Д. Антонович.)

Вона найвища з усіх дзвіниць України — 7 метрів вища від вежі собору Стефана у Відні. Заложена на осьмигранному пляні, знімається в гору трьома, дуже високимй, поступенно повужуючимися кондигнаціями, розділеними поміж собою сильно підкресленими окапами. Кожний поверх украснений вязанками струнких кольон, при чому вра-

жіння легкості й нестримного лету вгору степенується випробуванням чергуванням класичних стилів, від дорійського, через йонський до коринтійського. Просторі вікна, що в верхньому поверсі роблять дзвіницю прозорою, облегчують її велитенський корпус, завершений стрункою ліхтарнею з незвичайно чарівним шоломом і маківкою.



Могиллянська Академія за Мазепа.

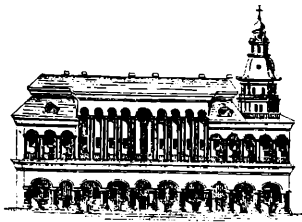
Оскільки перебудова академічного будинку та Лаврська дзвіниця, хоч і виконані чужинцями, задержали в собі багато з признаков місцевої образотворчості, й стоять на межі поміж українським бароком і рококо, як стилем царських поплечників і фаворитів на Україні, остільки несподіванкою на українському ґрунті з'явилася церква св. Андрія в Києві. Збудована з нагоди гостини цариці Єлисавети на Україні (1744), на основі проєктів надвального архітекта Бартольомеа Растреллі молодшого, вона віддає в своїй архітектоніці й декорації весь чар і легкість пануючого тоді стилю. Здіймаючись на високій горі над Дніпром, вона, хоч і зівсім поважна розмірами, викликає враження не церкви, а якогось паркового павільйону. Вона — пятибанна, але з пятизрубним заложенням, з банями нахрест, типозим для українського барока, вона не має нічого спільного. Чотири бані, розміщені дозкола головної, на гранях церковного корпусу, мають, всупереч конструктивним ідеям українського будівництва, тільки декоративний характер.

Щасливішою розв'язкою створення церкви пятизрубного й пятибанного типу, в конструктивному розумінню, є фундований гетьманом Розумовським собор у Козельці на Чернігівщині (1748).

Д. Антонович визнає цей пам'ятник „останнім словом синтези, поєднання у вікінченні конструкції типів деревляної й мурованої церкви

й останнім досягненням українського мурованого, церковного будівництва”.

Загально приписують авторство козельцького собору петербурському архітектіві Андрієві Квасову, але український характер пам'ятника промовляє радше за авторством українського архітекта Івана Григоровича Барського (1713—1785), що був творцем козельцької дзвіниці. Барський був одним з найталантливіших пересми-



Могиллянська Академія, перебудована І. Шеделем.

ків Шеделя і в його творчості відживає український барок, але вже пронизаний впливами двірського рококо й надвигаючого йому на зміну, класицизму. На жаль більшість його творів або знищена зовсім, або дійшла до нас у зміненому вигляді.

На рукописному примірнику „Путешествія“ брата нашого архітекта, славного подорожника Василя Барського, зберігся м. і. концепт до напису на його надгробнику, такого змісту:

„Тут покладено тіло київського мішанина, райці Івана Григоровича Барського, що працював над різними будовами; воду допровадив на різні місця в цьому місті, з різних джерел зпід гір, а відтак будовав муровані церкви, дзвіниці й дома. Першу церкву збудував у Кирилівському монастирі, з дзвіницею і пивницями, церкву Покровську (на Подолі) й Набережно-Миколаївську; і дзвіницю збудував наново в золотонішському красногірському монастирі, дзвіницю в Петропавлівському монастирі, в соборно-успенському соборі, з церквою. Іще (збудував) міський магазин і гостинницю, мешкальний дім для грецького монастиря і для Юрія Дрейчана, обновлював церкви Воскресенську й Успенську, а в Межгірському монастирі келії... З цієї записки-епітафії довідуємося, що Барський був чи не найбільш плодовитим архітектором Києва в другій половині XVIII ст. Сучасником, а може й співробітником Барського був лаврський підданий, а відтак „гезель“ (підмайстер будівництва) й київський мішанин Степан Ковнір, творець дзвіниці над брамою до брацького монастиря (1756) та дзвіниці над „далиніми печерами“ Лаври в Києві (1781). В конструкції обох слідний вплив софійської дзвіниці, а в декорації вплив растрелівського рокока.

Одним з великих співтворців українського барока був І. Зарудний, елев Могилянської Академії, що їздив доповнювати свою містечку освіту за кордон та вславився своїми будівлями в Москві. Він був м. і. творцем т. зв. „Меньшикової башти“ (церква св. Гавриїла) в Москві, що була зразком української хрещатої церкви в бароковому оформленні й поширила вплив українського барока поза межі України.

Поміж західньо-українськими пам'ятниками стилю рококо, чоловік її репрезентативне місце займає катедра св. Юра у Львові. Осінию 1744 р. покладено угольний камінь під будову нової катедри, на місці старої, монастирської церкви з XIV ст. Вже два роки згодом покрито церкву тимчасовою крівлею, а в 1762 р. закінчено цілу будову. Головним будівничим святоюрської катедри був німець Бернгард Мердерер, званий з італійська Меретіні. На львівському ґрунті з'являється він в 1738 р. Засипуваний звідусіль замовленнями, входить у безустанні конфлікти з львівським мулярським цехом, але це не перешкоджує йому добитися титулу придворного королівського архітекта й добробуту, серед якого вмірає 1759 р. Поза св. Юром, що був найвищим його творчим досягненням, покрит Мердерер майже всю Галичину своїми будівлями. Перебудова костела в Наварії (1738-39), костел у Городенці (1743—1560), костел Кармелітанок босих у Львові (1743—58), ратуш у Бучачі (1750), монастир місіонарів і палата Любомирських (тепер дім „Просвіти“) у Львові, оце найвдатніші праці цього талановитого й невтомного будівничого.

До 1756 р. вів Меретіні святоюрську „фабрику“, кермуючи цілим штабом мулярів та каменярів, яких призиває, з означенням роботи й платні, збереглися в докладно ведених рахункових жнигах. В 1759 р. виконав різьбар Йоган Пінзель статую св. Льва й Атанасія при

церковному вході та св. Юрія, на чоловому фронтоні. В 1761—1762 роках збудував митрополичу палату архітект Ц. Фессінгер, якому теж належить внутрішня, штукатурна декорація катедри. В 1771 р. закінчено будову стилевої огорожі з брамами довкола катедрального подвіря, а в 1772 р. обведено мурами митрополичий сад і капітульні забудовання. Вже на самому прикінці XVIII ст. і в перших десятиліттях XIX ст. викінчувано малярську декорацію й обстановку храмового нутра. З малярів св. Юра перше місце займає Лука Долінський, творець більшості ікон святоюрського іконостасу.

Складний комплекс святоюрських забудовань — капітульних будинків, церкви, митрополичої палати й мурованої огорожі, викликає враження строгого підпорядкування поодиноким елементам цілості. А хоч в його старенні працювали різні люди й вирізнялися різні стилі (барок, рококо, класицизм), то дуже правдоподібним є припущення, що розпланування святоюрської гори під поодинокі партії будівель було задумане й остаточно вирішене вже в 1743 р., коли львівський владика Атанасій Шептицький взявся до розбірки старої, середньовічної церкви св. Юра.

Основним, архітектонічним елементом св. Юра є помпатичний, репрезентативний барок. На його тлі кинута химерна рококова орнаментика, з ним гармонізує теж класицистична архітектоніка портиків митрополичої палати. Зрештою всі ці стилеві елементи сплетені тут подібно, як спліталися вони в образотворчій культурі цілої Європи XVIII ст.

Крізь барокову браму з придавленою аркою і постаттями святих на розірваному луці, входимо на церковне подвіря. Проти нас також декоративна брама в сад і незвичайно легка огорожа з шляхотно розчленованими стовпами і ажурними, рококовими вазами, наче закуток дрезденського Цвінгера. На ліво корпус капітульних будинків, зі стінами, розчленованими рококовими пілястрами на прямокутні площі муру й рококово обрамованих вікон. Їх мансардові кривлі ослонює фронтова аттика з гербовим щитом і вазами та еліптична люкарна з боку.

Зпоміж капітульних будинків, що з двох боків обрамовують штучну, кам'яну терасу, виростає величавий корпус катедри. Входимо до неї парними сходами з ажурною балюстрадою й вазами та „геніями" на ній. Хрещате, п'ятизрубне заложення катедри, особливо чітко позначене в її горішній кондигнації, в низу виповнює собою поздовжній прямокутник з химерно вигнутими стінами, заокругленими



Брама Софійської огорожі збудована митр. Р. Заборовським.

гранами та сильним виступом притвору. Над перехрестям нав здійсмається квадратний підбанник, обведений при насаді сплощеної бані ажурною балюстрадою, перериваною еліптичними люкарнами й украшеною вазами. Подібна балюстрада окружає ліхтарню бані. Двохсхильні крівлі нав масковані знадвору аттиками, при чому на чоловій аттиці збудований монументальний фронтон з владичим гербом і кінною статуєю св. Юра. Зовнішні кути плянового хреста виповнені чотирма партеровими каплицями, яких сплощені склепіння й крівлі ховаються за балюстрадами, подібними до тих, що опоясують головну баню й ліхтарню.

Складним декоративним мотивом святоюрської катедр' є ті ажурні балюстради й аттики завінчані вазами, сильно виступаючі окапи й рококово-хімерні капітелі пілястрів. Очевидно, як і слід будівлі зродженої з барокового духа, вся сила естетичного вражіння сконцентрована у могутньому акорді чолової фасади, що її проф. Болот-Антонович назвав „одним з найкращих, найудачніших і найсміливіших результатів співпраці декоративної різьби з архітектурою. Ковані капітелі, а особливо консолі на зовнішніх стінах св. Юра, так капризно м'які і так предивно помислові, могли би знайти місце в збірці зразків рококового стилю”.

„При всій солідності й масивності, як цілого так і окремих частин, святоюрська катедрa викликає вражіння міцне й суворе, але не тяжке, завдяки майстерно влучним пропорціям всіх її ліній і частин. З масивністю й суворістю цієї церкви якось пікантно гармонізує легке й мартовливе одіння її скульптурних окрас у характері рококо”. (Д. Антонович).

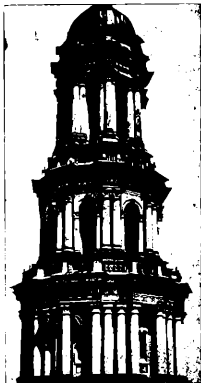
З сучасних і стилево однородних з св. Юром будівель Західної України, згадаємо Василіянську церкву в Бучачі (1761—1771) та головну церкву Почаївської Лаври, збудовану в 1771—1791 рр. шлезьким архітектором Готфрідом Гофманом. Обі фундавані Миколою Потоцьким, відомим під прізвиськом „пана Каньовського”, подібно як святоюрська катедрa у Львові й взагалі тогочасне, репрезентативне будівництво Західної України, стоять осторонь самотніх зусиль української образотворчості того часу.

По блискучих змаганнях українського барока в добу Мазепи та безпосередних переємників культурно-творчих заповітів тої доби (Заборовський, Шедель, Барський) процес розбудови й досконалення українського архітектурного стилю продовжує українське дерев'яне будівництво. Дерев'яна церква в Росішках на Умаищині, збудована героєм Коліївщини Іваном Гонтою в 1763 р., а далі церкви в Мошурі (1768), Вишніполі (1778) Сverdликові та ін., в порівнянні з церквами XVII ст. пнуться вгору і стараються не відставати від пишноти сучасної собі, мурованої архітектури. Особливо чітко висловлюють це змагання церкви фундації останнього кошового Січі Кальницького в Ромнах та Ізюмі. Собор в Ізюмі знищений, але роменська церква Кальницького, в 1900 р. перенесена до Полтави, може послужити зразком для сучасного собі (1764) стану дерев'яної архітектури Гетьманщини. Це п'ятизрубна будівля, якої складові елементи, не тратючи своєї архітектонічної самостійності, всежтаки творять гармонійну формами й логічну конструкцією цілість.

Рівнобіжно з тенденцією підвищення церков позначається в дерев'яному будівництві XVIII ст. змагання до їх поширення; для того в куті плянового перехрестя п'ятизрубних церков вбудовуються нові зруби,

що зразу невисокі й без самостійних бань (церква Медведівського монастиря) згодом затрачують характер тимчасових прибудовок і зливаються з рештою церковного корпусу в органічну цілість найвищого досягнення дерев'яного будівництва, що ним є — девятизрубна й девятибанна церква.

Такою є запорізьська церква в Самарі, збудована слобідським будівничим Яковом Погрібняком з Водолаг у 1773 — 1779 рр. „Після виведення цієї церкви, українському дерев'яному будівництву дали вже розвиватися нікуди й після цієї церкви українська дерев'яна архітектура може, або повторювати себе, або змінити шлях свого розвою й повернути за іншими завданнями. І справді, церква в Самарі, по своїй логічній закінченості, гармонії цілості й подробиць, та шляхотній простоті й ясності своєї складної конструкції, є найвищою точкою розвою, здійсненням ідеалу” (Д. Антонович).



Дзвіниця Печерської Лаври збудована Й. Шеделем.

Клясицизм на Україні. Майже на самому передодні Великої Французької Революції, коли химерне рококо довело життєву розкіш всевладної аристократії до останніх меж пересиченості, Жан Жак Руссо кинув клич повороту до природи й греко-римської простоти та строгості життя. Клич цей загомів у життя й літературі, а в мистецтві виявився новим стилем т. зв. клясицистичним. Остання чверть XVIII ст. пройшла у Франції і в Європі взагалі під знаком клясицистичності, що здавалася сучасникам останньою доскою рятунку перед надвигаючою загрозою й рознузданням. Зразки клясицистичної архітектури дісталися на Україну окружною дорогою через Петербург і виявилися головню в будівництві всесильних тоді царських фаворитів. Магнатські резиденції останнього гетьмана в Батурині й Почепі та двір Завадовських у Ляличах на Чернігівщині, можуть послужити типовими зразками першої фази того, імпортованого на Україну клясицизму.

Палату Розумовського в Почепі будував український будівничий Яновський, але на основі плянів французького архітекта Валєн де ля Мота, що то перший пересадив вітку клясицизму на ґрунт Петербурга. Почепська резиденція, задумана як складний ансамбль головного будинку зєданого овальними крилами з рештою мешкальних і господарських (помічних) будинків, обняла собою площу біля шести тисяч квадратних метрів і під тим оглядом була справжньою новинкою в будівництві України. Очевидно, з тої складної цілості мусів вирізнятися головний будинок — сама палата. Вона одноповерха, си-

метрична й зосереджена в чоловому ризаліті корпусу, з портиком на шести колонах і клясициним фронтоном. З батуринської резиденції Розумовського, збудованої англійським архітектором Чарльсом Камероном, залишилися тільки румовища головного будинку, та одного з бокових крил. В порівнанні з деякою інтимністю пелечепської резиденції, батуринську цілує монументальність, досягнена величавою колонадою, що простяглася горішньою кондигнацією в усю широчінь палатної фасади.

Подібно як у Почепі й Батурині, так і резиденція графів Заводських у Ляличах обіймала велетенський ансамбль будівель на просторі шіснаяти тисяч квадратних метрів. Центральними бігунами ансамблю були тут — головний корпус палати й, однозгідна з цілістю, церква св. Катерини. Будував цю резиденцію італійський архітект Джакомо Кварені, що приніс з собою на Україну римський відтінок клясицистичного стилю, кудн більш соняшний та інтимний, як клясицизм де ля Мота й Камерона.

Названі магнатські резиденції вирости з українського чорнозему неждано й несподівано, непередбачені еволюцією місцевих естетичних вимогів, але вони не залишилися без впливу на дальший розвиток української образотворчості. Клясицизм у всіх своїх пізніших відмінах протривав у поміщицькому й „єрарному“ будівництві України поза половину ХІХ ст., а навіть позначився в архітектурі й декорації міщанських домків та селянських хат.

Мистецтво Слобідщини. Слобідщина, що протягом ХVІІ—ХVІІІ ст. наповнилася переселенцями з усіх українських земель, поміж якими не забракло навіть галицьких бойків та гуцулів, дуже скоро почала творити свою образотворчу культуру. Подібно, як етнічний склад населення так і природа та підсоння Слобідщини були однородні з рештою України, так теж і літературна й мистецька творчість тої „нової“ України, була суто-українська в своїй основі. А все таки певні різниці в умовах політичного й економічного життя, не залишилися без впливу на загальний характер мистецтва Слобідщини.

Уже положення Слобідщини на самому сході української території, як теж і те, що на Слобідщині ніколи не станула нога католицького місіонера, позбавило її культуру безпосередніх європейських впливів. Більше зате помітні тут традиції занесені групами її поселенців з поодиноких територій „старої“ України та впливи безпосередньо сусідуючої з нею Полтавщини.

Майже вся друга половина ХVІІ ст. була для Слобідщини добою забезпечування нових осель деревляними й мурованими „замками“ та розбудови міст. Характеристичною для цього часу була спільна праця загалу з мистцями, що були тільки кваліфікованими виконавцями муруютьчих серед населення естетичних ідей. Так прим. сумський будівничий Дідашенко, згоджений громадою с. Ворожби до будови церкви, мав визначені собі розміри й форми, словом весь плян будівлі, а сам уже мав подбати, щоби робота була солідна й мала „правдиві пропорції“.

Розуміння тих „пропорцій“ було загальне так само, як і всі ділянки слобідського мистецтва до половини ХVІІІ ст. мали народній і суто демократичний характер. Змінилися умови щойно з часів суспільних реформ, переведених московським урядом у другій половині ХVІІІ ст. Козацька старшина Слобідщини, переведена на права московського дворянства, поривав тоді свій звязок з рештою населення й грун-

том рідної культури, стараючися заспокоювати свої естетичні вимоги мистецькою продукцією, імпортованою з західної Європи через Петербург. Закріпощений тоді народ жив далі своїм традиційним мистецтвом, але по панських мастках росли псевдо-класичні палати й церкви, чужі ідеалам місцевої образотворчості. Правда, слобідське дворянство цікавиться на свій спосіб народним мистецтвом, заводячи в своїх мастках майстерні килимів, вишивок і дерев'яних різьб, але продукція тих майстерень, мала більше фабричний аніж мистецький характер. Нарешті на переломі XVIII й XIX ст. коли будинки державних установ підведено під один „казьонний“ шнурок, пануючий тоді „ампір“ до решти затирає характер місцевого будівництва.



Андріївський собор у Києві.

Найціннішою групою пам'яток слобідського будівництва XVII—XVIII ст. є низка мурованих церков, яких форма й конструкція переведена живцем з дерев'яної архітектури. Покровська церква в Сумах, Воскресенська в Славянську, собор у Лебедині, собор в Ізюмі, Покровська церква в с. Ворожбах, Покровська церква в селі Вільшаній і нарешті найцінніший між ними Покровський собор у Харкові, оце репрезентативна галерея мистецьких досягнень старої Слобідщини. На тлі решти церковних будівель, що особливо з кінця XVIII ст. починаючи, передають тільки зварваризовані форми західно-європейського бароко й ампіру, вибиваються ці пам'ятники як справжні кармазини нашої архітектурної самобутності.

Перше місце поміж ними займає Покровський собор у Харкові. По словам його дослідника С. Таранушенка, це найстарший архітектурний пам'ятник Слобідщини (збуд. в 1686 р.) а впарі з тим одна з найцікавіших будівель цілої України. Початий в перші роки гетьманування Самійловнча, а закінчений при Мазепі, він „майже дослівно передає українську, дерев'яну церкву й у тому його найбільша цінність“.

Його трьохзрубна й трьохбанна елсвація, незвичайно легка й струнка „наче тісно стулені між собою три свічки трикірія, розділена від самої землі на три цілком логічні вежі, але гармонійно об'єднані в одну цілість“ (Д. Антонович).

В поземому плані творить покровський собор три об'єднані з собою осьмикутинки, з яких середущий найширший. З могутнього поземелля, утвореного з глухих, ренесансових аркад, виростає три трьохповерхні вежі; кожен поверх, вузкий від попереднього, виростає зі зрізаної барокової бані, щоб стрілити в небо стрункою ліхтарнею й незвичайно легкою

маківкою. Усі простінки веж виповнені стрункими вікнами в дуже смачному обрамуванні з полуколон і причіпків.

„Висока архітектурна вдосконаленість будівничого цієї церкви виявилася головним чином у мистецько витриманій гармонії кожного поверху кожної вежі, в відношенні їх між собою і в незвичайно щасливому полученню тих ніби самостійних частин в одно ціле. Таке майстерне получения архітектурних мас в одну цілість зустрічаємо хіба в розвинених будівлях Браманта, з льомбардського періоду його творчості“ (Д. Антонович).

Неменше від мурованих, цінні й дерев'яні церкви Слобідщини, що „розгортають перед нами картину багатства типів, великої різноманітності форм та високої техніки будування“ (С. Таранушенко). Недавні досліді над дерев'яними церквами Слобідщини виявили кілька їх типів чи то „шкіл“, з яких кожна має свою сферу поширення. Зтворців тої архітектури знаємо по імені тільки згаданого вже Дідашенка з Сум, та Якіма Погрібняка, з с. Нових Водолаг, що збудував дев'ятибанний запорізький собор у Самарі.

Слобідське малярство XVII—XVIII ст. проходить більш-менш ті самі ступні розвитку що й на решті України. Вже в XVII ст. бачимо тут змагання внести в іконопис елементи місцевого побуту, тоді зароджується портретне й історично-побутове малярство. У XVIII ст. слобідське малярство зриває остаточно з традиційною монументальністю композиції й графічністю рисунку та набирає життя руху і sprawжньо: мальовничості.

Слабше аніж стінопис і станкове малярство, розвинулася на Слобідщині культура ілюмінованих рукописів. Зставки, ініціали та мініатюри слобідських рукописів, здебільша виконані пером, рідше кистю, є справді копіями таких же в друкованих книгах.

З ужиткового мистецтва цілою на Слобідщині гутництво, різьбарство в дереві, гончарство, килимарство та золотарство.

Загальна характеристика. Ренесанс, барок, рококо й нарешті класицизм, що чергувалися по собі, як вияви органічного розвитку мистецтва західної Європи, обіймали кругами свого посереднього впливу цілий культурний світ, а з ним і Україну. Географічне положення та історична доля й недоля нашого краю причинилися до того, що впливи далекого Сходу, залишки образотворчості грецьких колоній на півдні України й нарешті непереможний вплив Візантії, оформили українську духову й образотворчу культуру як межевий, переходний тип, при чому елементи Сходу мали в ньому рішучу перевагу над західними. Східною була в нас віра й церква а це рішало в справах форми й суті духового життя. Тій обставині завдячує свій слабкий відгомін на Україні західно-європейська романщина, в ній теж слід шукати причин недорозвою готицизму на Україні. Колиж прийшов на Україну ренесанс, то розмірно велике його поширення пояснюється тільки тим, що зродився він під гаслом повороту західно-європейської образотворчості до ідеалів класичного греко-римського світа, того самого, з якого виросла вдомашина в нас візантійщина.

Східно-геленське естетичне наставлення допомогло розвинутись на Україні й стилеві бароко; його декоративні елементи, об'єднавшись з конструктивними ідеями української дерев'яної архітектури, дали виїмково оригінальну стилеву синтезу, прозвану „українським бароком“. Його розвиток, зумовлений інтензивністю державно-творчого

життя Гетьманської України, мав вплив не тільки на акліматизованих на Україні чужинців (Шедель), але позначився в архітектурі Московщини, де створив суто-українську архітектурну школу, т. зв. „наришкінський барок“.

Чергові стилі — рококо й класицизм, що прийшли до нас уже в добу занепаду відродженої української державності, хоч і мали всі прикмети штучно насадженої культури, всетаки набрали на нашому ґрунті місцевого забарвлення. В цілому українська образотворчість XVI—XVIII ст. творить оригінальну відміну світового мистецтва, а разом з тим і наявний доказ надзвичайної талановитости й культурної віддизвичивости українського громадянства тих часів.



Покровський собор у Харкові.

XXXIII. ВІДРОДЖЕННЯ.

Лівобережна Україна, тобто недавня Гетьманщина й Слобідщина, а по скасованні останків української автономії — Полтавська, Чернігівська й Харківська губернії, сталася на переломі XVIII—XIX ст. колискою українського національного відродження. Спогад колишньої козацької вольниці жив тут не тільки в піснях та легендах, як на Правобережжі. Поміщики булиж тут нащадками колишньої козацької старшини, а серед селянської маси жила чисельна козацька верства вільних селян; козацька старовина збереглася ще в судівництві і в побуті. І саме з тих залишків старої, вільної України, мусіла зродитися ідея нової вільної України. Вона й зродилася. Почалося ніби з дрібниці. Стара козацька аристократія, зрівняна в правах з російським дворянством, повинна була задокументувати своє право до привілеїв тим більше, що такого удокументування почали вимагати й від російського дворянства. За багато вскочило в той стан людей, що не мали до нього належно удокументованого права.

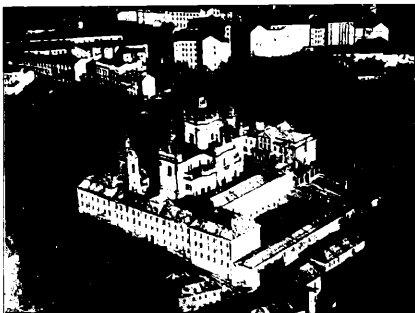
В Петрограді почала урядувати т. за. „Герольдія“, тобто найвища державна установа, що вирішувала приналежність до дворянства. Зразу вона станула на становищі, що українській козацькій аристократії, поміж яку попали нащадки міщанства й духовенства, взагалі не прислугує право на дворянські титули. Це визвало велике обурення української аристократії а разом з тим і особливе зацікавлення історією своїх родів. Від історії родів поширилося зацікавлення на історію краю і нації взагалі.

З ідеї оборони загрожених інтересів українського дворянства, народжується ідея оборони інтересів українського народу в його цілому. „З посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетини, Милорадовича, Калинського, Марковича, добрих патріотів і завзятих оборонців дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивилися як на подвиг, початий задля слави Батьківщини“ (Д. Міллер).

Василь Полетинка пише в одному з своїх листів до Чепи: „Як приємно працювати для слави й добра Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини служать нам нагородою“.

А хоч боротьба за дворянські привілеї затяглася, бо закінчилася шойно в 1835 р., хоча деколи переходила межі „інтересів Батьківщини“ й служила темою для сміховинок в роді „пошукування Хама за дворянством“, вона мала ту прикмету, що не давала заглохнути українським державницьким традиціям; підіймаючи з пилу непамяти минуле, вона рівночасно працювала для майбутнього.

Тимчасом на європейському заході, в столиці тогочасного культурного світу, Парижі, залопотіли прапори Великої Революції. Кличі широкого демократизму, великі ідеї нації й пошанування індивідуальності одиниці, повороту до природи а разом з нею до підстав нації, яким показалося нехтоване дотепер простолюття, покотилися по Європі, мов хуртовина. Докотилися вони й на Україну. Як відгомін тих ідей зароджуються на Україні першопочини української етнографії. Освічені й дистинговані пани, починають цікавитися духовою й матеріальною культурою простолюття. Зразу так собі, для моднй примхи.



Святоюрська гора у Львові, з літашиного лету.

згодом чимраз глибше, чимраз серйозніше. Стихія народньої творчості очаровує їх і поносить на своїх бурхливих хвилях.

Ще в 1777 р. появляється в Петрограді „Опис українських весільних обрядів“, зладжений військовим старшиною Григорієм Калиновським. Двацять літ згодом появляються тамже славні „Записки о Малоросії“ Якова Марковича, що як перша енциклопедія українознавства, пройняті ухощанням краю, його населення, минулого й культури, викликає в петербурських колах захоплення для тієї „Малоросії“, такої гарної з природи, а такої безтанної в минулому і сучасному.

Князь Церителев, видавши в 1819 р. першу збірку українських історичних дум, розумів не тільки їх археологічну вагу й літературну цінність. „Якщо ці вірші — писав він у передмові — не можуть служити поясненням української історії, то що найменше помітний в них поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті та чиста моральність, якою завжди відзначалися українці, яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одну свою спадщину по предках, що вртувалася від жадности сусідніх народів“.

Свідомий теж того що робить був збирач і видавець українських пісень Михайло Максимович (1827) та невтомний видавець „Запорожської Старини“ в Харкові (1832—1838) Ізмаїл Серезневський.

Етнографія, тобто пізнання життя-буття, словесности й культури простолюддя, стала угольним каменем під величавий будинок нашого культурно-національного відродження, на переломі ХVІІІ—ХІХ ст.

„Енеїда“ І. Котляревського. З піднесеної атмосфери глибокого зацікавлення українською старовиною й захоплення українською етнографією зродилася й епохальна „Енеїда“ І. Котляревського.

„Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталася по той бік межі, майбутнє стелиться по цій, а хоча генетичні зв'язки між ними очевидні для кожної людини, проте зразуж видно, що історія тут круто повертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь, дає початки новому напрямкові“.

(С. Єфремов).

Такою, межевою датою був рік появилення в друці „Енеїди“ Котляревського — 1789-ий. З'явився Іван Котляревський (1768—1838) на обрію української історії саме в пору, коли начебто навіки похоронено український народ, з його славним, героїським минулим, його культурою й надіями на майбутнє.

На самому прикінці XVIII ст. коли з'явилася „Енеїда“, українство, як державно-політичне питання східної Європи, так якби не існувало. Горстка лівобережного дворянства, що шукаючи собі „родових дерев“ попала на затерті шляхи прогомонілої державницької думки, була тільки горсткою; подавляюча більшість світської й духовної верхівки народу давно вже вдомашнилася в чужому таборі. Народня маса, як стихія грізна, була як та стихія непевна й необчислима. Її козаця верства хоч і хвилювалася, але порушити тим хвилюванням цілий океан закріпощеного селянства не мала сили. Московський уряд дбав уже про те, щоб спровокувавши такий чи інакший рух серед мас, прийняти відповідні міри проти нього і спаралізувати. Так було з козацькими формаціями підчас наполеонських воєн, так теж було й згодом, підчас приборкування польського, листопадового повстання. Ще гірше стояли справи на Правобережжю, де ополчення верхів народу пішло ще скоршою ходою за російської влади, як це було за польської. Не краще було в Галичині, хоча там народня маса найшла сяку-таку охорону в авторитеті австрійського уряду та в його бюрократично-адміністративному апараті. Під кінець XVIII ст. московська мова стає літературною мовою Гетьманщини так само, як на Правобережжі й у Галичині стає нею польська мова. Українська знижується до якогось ледви терпимого, „хахлацького“ чи „хлєпського“ говору селянської маси. Письменники українського походження, а навіть з деякими симпатіями до народньої стихії, з якої вийшли, як Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич та інші, стають не тільки московськими письменниками, але й московськими патріотами. І власне в такий тяжкий для нації момент з'явився Котляревський.

П'ять літ до його народження скасовано на Україні останні залишки гетьманського уряду; маючи шість літ від роду, був Котляревський сучасником зруйнування Запорізької Січі (1775). Чотирнадцятилітнім хлопцем пережив він перемену козачих полків на полки регулярної московської армії. Одним словом, диточий вік і молодість Котляревського проминули в бурхливу добу реформ і перемін, але над ними уносилося також іще свіжа й безпосередня традиція минулого. Відгомін петиції представників дворянства, що станувши в 1767 р. у Петербурзі зажадали однодушно, щоб Україні повернуто права, на яких „гетьман БогданХмельницький з усім українським народом приєднався до московської держави“, обивався ще безпосередно в уха молодого Котляревського. Позатим і близьке до народньої стихії походження, окруження та виховання, оформили світогляд Котляревського по лінії, висловленої у пізнішій його творчості. Вичувається в ній і дух козацького літо-



Церква в с. Борзничай, перероблена з будинку Полуботка.

писця Величка і філософа Сковороди і смуток народніх пісень і сміх різдвяних та великодніх віршів.

„Енеїда“ Котляревського, що була ніби то „перелицьованням“ поеми римського поета Вергілія про мандрівку Енея по землі, небі й пеклі, а на справді була сміхом-сатирою на сучасні Котляревському умови життя українського народу, подібно як його „Ода до князя Куракіна“ й пєси „Наталка Полтавка“ та „Москаль чарівник“ були виявами великої відизичивости поета на сучасні йому культурно національні питання українського життя. Написав Котляревський небагато, але „те, що написав, злютовано міцно одним не розколеним світоглядом, тверезим поглядом на світ і його події. Діставши від кращих заступників старшого українського покоління, найбільше від Сковороди, гуманітарно демократичну слашину, Котляревський зумів надати їй живу плоть і кров, мовою живого народу, вбрав у кольоритні образи й ними засівав насіння добра, правди, гуманности й різко сформленої національної свідомости“ (С. Єфремов).

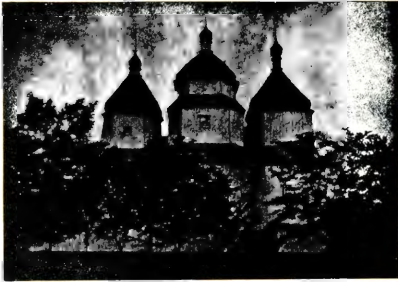
„Зпоза жартовливої форми талановитої пародії, що опнсувала пригоди запоріжських гольтіпак, висувалися інші образки і спогади; саме тоді наші запоріжці блукали світами, не знаходючи собі пристанозища — і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало це, ніби байдуже оповідання про троянських бурлак. З веселих і часом грубоватих жартів і глузувань вставали образи „вічної памяти Гетьманщини“. Вставало народнє життя, змальоване з великою любовю і знанням, будило любов і спочуття до нього. Не диво, що пізніші письменники українського відродження, з Шевченком разом, схилили голови перед автором „Енеїди“ й признали його батьком нової української літератури“ (М. Грушевський).

„Котляревщина“. Виступ Котляревського осмілив попробувати й своїх сил на українській літературній ниві ц лунизку його сучасників, що без його прикладу, булиб на такий крок і не зважилися. Почалося від наслідування форми й жанру Котляревського, а закінчилося виступом

справжніх поетичних талантів, що під впливом назріваючого в європейській літературі романтизму, вибили відроджену українську літературу з колодок перших спроб. До таких спроб належить м. і. анонімна „Вояж по Малій Росії генерала од інфантерії Беклешова” (1799) написана не тільки мовою й складом але й з помітними запозиченнями з „Енеїди”. Не без таланту був собі земляк і сучасник Котляревського Кость Пузина (1790—1850) що залишив по собі багато всяких од та шкільних віршів, зпоміж яких „Ода — малоросійській крестянін” виявляє не тільки талант, але на свій час дуже вільнодумний і народолюбний світогляд автора, мовляв — „За щож це так, що брат глузує з брата”?... — або „Хібаж не людн мн, хіба які звіряки”? Відповідей на такі питання Пузина не давав, але вже само ставлення таких питань порушувало справу суспільно-національного положення тогочасної України з мертвої точки поміщицького „благоденствія”. Неменче цікаву літературну спадщину залишив по собі Михайло Макаровський (1783—1846) автор двох, надрукованих щойно по його смерті (1848) віршованих пес — „Неталан або дві долі разом” та „Гарасько або талан у неволі”. Учнями Котляревського були: Остап Рудиковський (1784—1854) автор кількох віршованих байок та казок, Павло Білецький-Носенко (1774—1856) Олександр Корсун (1818—1891), Порфір Кореницький, Степан та Петро Писаревські (батько й син), Степан Александрів автор „Вовкулаки”, Кость Думитрашко (1814—1886) з своєю „Мишодраківою” й нарешті перекладчик св. Письма на українську мову Пилип Морачевський (пом. 1806). Здебільша були це наслідувачі форми й підроблювачі жанру „Енеїди” Котляревського, що їх звели вони на бездоріжжя карикатури й пародії. Їх поява свідчить про непереможний вплив „Енеїди”, але українська література не має причин благословити їх за „котляревщину”. Щасливішим був за те вплив драматичної творчості Котляревського. Батько геніального письменника Миколи — Василь Гоголь (пом. 1825 р.) написав під впливом Котляревського кілька драматичних пес, з яких одиноким збережена — „Простак”, хоч і близька змістом і формою до „Москаля-чарівника”, показує, що „в авторі загинув чималий мистець, що міг би бути не тільки батьком геніального сина, а й власною особою занятим визначне становище в літературі”. (І. Франко).

Підземна Україна. Аристократична верхівка Лівобережжя, що по остаточному скасуванню української автономії, опинилася в доволі неозначеному суспільно-класовому відношенні до загалу московського дворянства, дуже різко маркувала своє невдоволення новими порядками. Підсичувало його почуття культурної висшости над Московією й тяжкої кривди, заподіяної Гетьманщині історичною долею. „Порушення прав України”, про яких запрясяження Московією в Переяславі ніколи не забувала ні стара козацька старшина ні її перероджені у французькі фраки нащадки, наповняла їх серця ненавистю до Росії, глухою й безсилою, але упертою й послідовною. Сепаратистичні ідеї, що так наглядно виявилися в берлінській місії Капніста (1791) не покидали українського дворянства й не переставали тризожити московської влади й далі.

Війни, що їх провадила Росія з Наполеоном, накидали Україні нові тягарі, але й розбуджували в ній надії на визволення. Коли в 1812 р. Наполеон почав свій трагічний марш на Москву, цар Олександр I до-



Церква в с. Росішках на Уманщині, збудована І. Гонтаю.

ручив українському генерал-губернаторові Лабанову-Ростовському організувати кілька козацьких полків. Надія на відновлення козаччини розпалила серед українського дворянства нечуваний ентузіазм. П'ятицять кінних полків, по 1.200 людей в кожному, виростло тоді мов зпід землі. Зляналися того ентузіазму москалі й не допустили козацьких добровольців на поле бою. Продержали їх у етапі до 1816 р. а відтак деземобілізували. Розвіяні надії на відновлення козаччини долили ще нової оливи до вогню ненависти козаків до Росії. Щоб сяк-так заспокоїти безупинне кипіння, московський уряд набрав у 20-их рр. 25.000 козаків і переселив їх на Кубань, щоб у той спосіб ослабити загрози для нього примару козакофільства. Ще раз у 1831 р. під час польського, листопадового повстання, вдарився московський цар до козаків за допомогою. На зазив царя повстало знову 8 кінних полків, для яких коні і виряд закупило само українське дворянство, але й тепер не довелося їм стати на полі бою так само, як недодержано царської обіцянки про залишення козаків на постійній, військовій службі. Не помогли протести козаків ні обурення дворянства. Найсміливіших зачатовано на смерть, сотні козаків висічено різками, а решту запроторено на Кавказ. Ще раз переконалася Україна, що „козакофільські маневри" москалів були тільки їх нікчемною провокацією для масового приглушення зусиль дворянства до відновлення козаччини.

Щож дивного, що в таких умовах, вістки про перемоги Наполеона над москалями приймалися з захопленням, а чутки про його відворот зпід Москви наповнили смутком серця всіх українців, що від наполеонських вірлів ждали визволення з кігтів північного ведмедей?

Колиж по наполеонських війнах, з далеких походів по Німеччині, Австрії й Франції вернулися до дому московські й українські салдати та старшини, то те, що вони бачили й що пережили поза межами російської імперії, не залишилося без впливу й без наслідків. Серед

старшин і шляхти починаються тепер поширювати масонські „льожі” та політично-конспіративні товариства, що ставлять собі завданням боротьбу з досюгочасним порядком в Росії, хочби називали шляхом збройної революції.

І масонські льожі і тайні політичні товариства обняли тоді своєю мережею й Україну. Крім суспільно-політичного характеру набували вони тут ще й національно-політичної закраски. До масонської льожі в Полтаві належав і батько відродженої української літератури — Котляревський, до льожі „Зєдинених Словян” у Києві належали українці, москалі й поляки, що мріяли про вільний союз трьох словянських народів. Пізніше політичне товариство, в яке перемінилася масонська льожа „Зєдинених Славян”, мало, по словам одного з членів, на меті „увільнення всіх словян від абсолютистичної влади, знищення національного антагонізму поміж деякими словянськими народами й сполучення їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити границі кожної окремої словянської держави, запровадити в усіх народів демократично-парляментарну форму влади, скласти конгрес для управи справами цілого союзу й для заміни, в разі потреби загальних основних законів. Кожній окремій державі могла бути дана повна свобода й незалежність її внутрішніх справ...” Рівночасно й всуміж з масонськими льожами існували на Україні тайні політичні товариства. Одно з них, під головуванням повітового маршала дворянства — Василя Лукашевича, просто таки вставило в свою програму — політичну незалежність України. Воно теж підтримувало звязки з конспіраторами гвардійського старшинства при царі Олександрі І., якого смерть мала бути гаслом до загального військового повстання в Росії.

„Сонце в Чигирині”. З полтавської масонської льожі, заснованої в 1818 р. що до неї належали і українські поміщики — Кочубей, Тарновський, Лукашевич та батько відродженої української літератури Котляревський, вилонилося в 20-их рр. XIX ст. тайне політичне товариство з виразно автономістично-сепаратистичними тенденціями. Головував у ньому переяславський, повітовий маршал дворянства Лукашевич, а в „катехізмі” цього кружка, на питання „Де сходить сонце?” було сказано: „В Чигирині”. Натяк на гетьманську столицю Хмельницького й Дорошенка оформлював національно-політичні ідеали гуртка. Своїм завданням ставив він відірвання України від Москви й федерацію її з Польщею.

Про настрої й політичну орієнтацію українського громадянства на передодні повстання „декабристів”, говорить м. і. лист українського історика Марковича до російського поета, автора поем „Войнаровский” та „Наливайко”.

„Чи можу я холоднокровно читати „Войнаровського” і „Наливайка”? Прийміть від мене й від усіх земляків моїх щирю подяку. Ми ще не загубили з очей подвигів великих мужів-українців; в багатьох серцях не погасла ще давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим дух Полуботка. Ми підносимо цілий народ, а горе тому, хто бажає понизити цілі народи, хто старається покрити погордою цілі країни. Вони відплатять йому своєю погордою...”

Німецький подорожник Кюль (1808—1878) обіхав літом 1836 р. цілу Україну, від північного кордону через Харків, Полтаву до Одеси. Захоплений природою української землі, самобутністю української культури

и чарами побуту, Коль добре приглянувся українському деорянству, козачому та селянському населенню, скрізь завважуючи чітку різницю поміж місцевим українським. та наплізовим московським елементом.

Між іншими завважив Коль, що найрізкіше виявляв себе український культурно-політичний сепаратизм якраз у найближшій батьківщині Котляревського — Полтавініні. „Відраза українців до москзлів, їхніх гнобителів, така геліка, що її можна назвати майже ненавистю. Ця ненависть, від XVII ст. починаючи, коли Україна попала під московську руку, радше прибирала, аніж траїла на силі; скріплювало її безустанне обмежування прислугуючих Україні привилеїв. Зате українці ніколи не симпатизували з поляками більше, як з часу визволення зпід їхньої влади“.

„Українці є дуже кеписькими російськими патріотами. Вроджена москалям любов і боготворення царя є для них цілком чужа. Вони слухають царя, бо інакше годі, але на петербурських імператорів дивляться, як на чужих, накинутих собі володарів. Щоби не образити українця, не можна говорити з ним про підчинення його батьківщини Московщині. „Зєдинення“, поправляє він зараз розмовця.— „Ми,—каже,—обєдналися з Москвою“. Український патріотизм є ще такий живий на Україні, як польський у Польщі“.

Про „Історію Малої Росії“ Бантиш-Каменського, якої перше видання появилося в 1822 р., каже Коль, що її написав український шляхтич з старого козачого роду й начальник канцелярії українського генерал-губернатора князя Рєпіна. Видання цієї історії „було в звязку з приготуванням у цілій Росії заговором (декабристів), що його вибух у 1825 р. закінчився невдачею. Завданням „Історії“ було підняти Україну проти царату“.

Про „Історію Русів“, говорить Коль, що написана вона „найвірніше, а при тому так вільнотумно, що їй ледви чи доведеться колинебудь попасти в друк. Але зате її найбільше шанують і люблять та поширюють у відписах по цілому краю. Є округи на Україні, в яких майже на кожному поміщицькому дворі зберігається по примірнику „Історії Русів“.

Коль пояснює теж, чим живився той, загальний ще в 30-их роках патріотизм українського громадянства:

„Прості люди з народу виступають деколи підчас особливих свят, беруть бандуру й, співаючи, оповідають історію цілого народу, від ве-



Рундук будинку Гатагана.

личі Києва, Чернигова й інших славних міст їх батьківщини, про колишніх великих князів, про гетьманів, про їх братання з поляками і спільні з ними бої з москалями, татарами і і. Потім про віру батьків, про її поневолення поляками, про повстання проти гнобителів і про зєдинення з москалями, для рятування предківської віри. Нарешті приходять ті співачи до змалювання того, як страшно обманула Україну Москва. Коли вони кінчають, самі зітхають і плачуть, сумно стоять довкола них слухачі. Ті сльози, що майже ніколи не висихають, це найкращий доказ сили й живучости національного почуття й патріотизму серед українців". Та марні були надії українських дворян-конспіративів на перемогу заговорників.

Дня 14 грудня 1825 р. знявся військовий бунт у Петербурзі, в слід за яким дня 25 грудня збунтувався під Васильовом на Україні т. зв. Чернигівський піхотний полк. Оба зриви, невідомо підготовані, придушено зразу, як теж розгромлено всю організацію московських та українських „декабристів". Наступник Олександра — Микола І, стероризував усе громадянство Росії низкою розстрілів, лісом шибениць і сотнями заслань. Принищало революційне зусилля в Московщині, притихла сепаратистична стихія на Україні. Вона шукає собі за те ходу в літературі, історичній науці та етнографії, щоби в 40-их рр. найти нове втілення в київському Кирило Методіївському Брацтві.

Харківський гурток. Коштом слобідського дворянства й купецтва, а заходами вельможі Миколи Каразіна, що був повірником царя Миколи І, закладено в Харкові університет (1808). Перший і одинокий тоді на Подніпрів'ю, найвищий науковий інститут, зразу зробився центром літературно-наукового руху всієї України. Зроджений на ґрунті, що його зрушив й запліднив своїми філософічними ідеями Сковорода, харківський університет, не тільки що згуртував довкола своїх кафедр цвіт української інтелігенції й жадібною знання молоді, але дав життя та створив умови розвитку для цілої низки культурних ділянок, як журналістика, театр і мистецтво. Правда, і мова навчання на університеті й мова харківських журналів та газет була російська, але й тут і там панував український дух, далекий ще від повної національної свідомости, та близький до неї місцевими традиціями дворянства та любовою й уважливістю для простолюддя.

В одному тільки 1816 р. повстають в Харкові аж три журнали, з яких „Український Вестнік" (1816—1819) присвячував питанням української культури дуже багато місця, а навіть друкував деякі твори (Артимовського-Гулака) українською мовою. Українській старовині, етнографії та літературі були присвячені й збірники-альманахи, як „Український альманах" Серезневського та Росковшенка (1831), „Утренняя звезда" Петрова (1833), „Запорожская Старина" Серезневського (1833—1838), а в 40-их рр. „Сніп" Корсуна та „Молодик" Бецького.

З круга харківських професорів вийшов і найкращий по Котляревському сатирик Петро Артемовський-Гулак (1790—1865) автор знаменитої казки-сатири „Пан та собака" й цілої низки „перелицьованих" од Горация та романтичних балад. Цей дворянин з походження й бюрократ з покликання, хоч і дивився на закріпощення селян, як на щось природне й зрозуміле, всеж таки спочував недолі простолюддя й протестував проти панських зловживань на шкоду кріпаків. Старший від Гулака Григорій Квітка-Основьяненко (1778—1843), вихований в атмосфері навчань Сковороди, почав свою

літературну діяльність доволі пізно (1816), та й то російською мовою, але безсмертну славу здобув собі щойно як автор української „Ма ру сі“, першої, не тільки в нас, але й у європейському письменстві повісти з народного життя. Його комедія про „Сватання на Гончарівці“, написана чистою українською мовою та дві українсько-російські поеми — „Шельменко-денщик“ і „Шельменко-писар“ до нині не втратили ще інтересу, а недрукована комедія про „Суматоху в малому містечку“ була правозром для „Ревізора“ М. Гоголя. Його, писана по російськи, повість „Пан Халлявський“ була знаменитим епосом життя сучасного Квітці лівобережного поміщичства, подібно як „Конотопська відьма“ була сатирою на козацьку бувальщину з половини XVII ст. Поэма „Марусею“ такі повісти Квітки, як „Козир-дівка“ та „Сердешна Оксана“, сягли до основ життя тогочасного селянства й промостили туди шлях грядучим поколінням українських письменників-народолюбців.

Учнем харківського університету був пізніший письменник, історик та громадський діяч Микола Костомарів, що зв'язав собою перші спроби харківської громади з київською 40-их років, а ідеали старого масонства й політичних конспірацій Лівобережжя розбулював і оформив у програмі Кирило-Методіївського Брацтва. Безпосередні зв'язки харківських діячів з Варшавою й Прагою, зробили Харків першим осередком українського слов'янофільства, що з усіми хибамі й прикметами своїх концепцій так дуже заважило на дальшому розвитку українського культурно-політичного відродження.

Культурне життя Правобережжя. Перехід Київщини, Поділля й Волині зпід польської під московську владу, мало що змінив суспільно-економічне положення тих земель. Паищину, що під кінець XVIII ст. дійшла в Польщі до вершка свого насилання, Росія ще більше закріпила й занузда в шори адміністративно-бюрократичних приписів. Правда, з настанням московської влади припинилася тут нагінка на православну церкву, але її замінила нагінка на унію, що подекуди вспіла вже оформити на західно-європейський зра-



Іван Котляревський.

Батько відродженої української літератури, автор «Енеїди», «Наталки Полтавки» й «Москаля - Чарівника».

зок культурне життя українського громадянства. Позатім Росія не бачила й не хотіла визнавати ніякої культурно-національної окремішності українського населення земель, що так довго підлягали польській владі. Тому, приборкавши польську шляхту в її політичних аспіраціях, Росія залишила їй вільну руку в економічно-суспільній і культурно-освітній діяльності життя. Використали це поляки й за ініціативою куратора виленської шкільної округи, князя Адама Чарторийського, при усильній праці Тадея Чацького, зорганізували на Правобережній Україні густу мережу середніх шкіл з крем'янецьким ліцеєм, як вищою школою, на чолі. Протягом короткого часу віджила в тому шкільництві польська державницька традиція, що з культурно-освітньої праці дуже скоро перемінилася в суто-політичну конспірацію.

Вислідом тої, назверх культурно-освітньої, а по правді суто-політичної акції польської й ополяченої шляхти на Правобережжю, було збройне повстання поляків проти Росії в 1831 р. Мережа повстанчих організацій обняла собою особливо Волинь. Повстання здавлено, а Москва поспішлася тепер „направити“ похибку, яка виплила з визнання цілого Правобережжя „польською“ землею. Очевидно, українців вона й тепер тут не найшла, та зате всіх православних і уніятів признала корінними москалями й по тій лінії повела свою політику. Закривши університет у Вильні та лицей у Крем'янці, московський уряд заложив російський університет у Києві (1832), а майже все гімназіє середнє шкільництво Правобережжя переформував у російські гімназії. Багато латинських монастирів закрито й поконфісковано їхні добра, вслід за чим зліквідовано й унію (1839). Для познання народніх мас і відчуження їх від поміщицької верхівки, московський уряд попробував перевести деякі полегчі в панщизняних повинностях, але про освіту й економічне підвищення селян не подбав. Тимто й репресії супроти польської шляхти, духовенства й шкільництва не принесли польським сподіваних користей. Шляхотська верхівка Правобережжя, подібно як дворянство Гетьманщини й Слобідщини, захоплена ідеями літературного романтизму, дуже скоро найшла собі дорогу „в народ“. Промостила її група польських письменників, що як уроженці Правобережжя, мали в собі чимало української крові, а з нею й місцевого патріотизму. Поставивши перед собою ідею великої Польщі „від моря до моря“, вони пробували воскресити козацькі традиції й взагалі минуле України, для чого навіть користувалися формами української, народньої поезії. В польській літературі повстала т. зв. „українська школа“, що її кращі представники, як Антін Мальчевскі, Богдан Залескі, Северин Гошинскі, а подекуди й Юліюш Словацкі та повістар Михайло Чайковський, створили цілу галерею українських поетичних та історичних і побутових картин. Вони писали свої твори „на українську нуту“, але польською мовою, та були між ними й такі (Тимко Падуря, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський та інші), що писали й українською мовою. І одні й другі, як теж усилюва повстанча пропаганда серед українських мас Правобережжя, не залишилися без впливу на українське громадянство. В першу чергу позначився цей вплив на молоді київського університету. „Тут, на перехресті різних культурних впливів, на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності. Вплив польської революційної ідеї надавав їй радикальний відтінок“ (Д. Дорошенко).

Рівночасно з невдачею польського збройного повстання, стають

перед польською й ополеченою шляхтою Правоберіжжя дві дороги: або вернутися до української народності, з якої вона виросла й жила, та щиро й без польських державно-творчих застережень працювати для культури й визволення України, або вибутися свого романтичного „українофільства“ й почати боротьбу з пробудженням українством. Більшість вибрала другу дорогу, але найшлася нечисленна горстка, що пішла першою дорогою. Їй то завдячує культурно - національний рух Правоберіжжя в 50-60-х рр. своє утримування й оформлення.



Кирило-Методіївське Брацтво.

Кузнею, в якій виковано першу політичну програму відродженого українства, було славне Кирило-Методіївське Брацтво в Києві, назване так від словянських первоучителів. Його інспіратором був вихованець харківського університету, письменник та вчений Микола Костомарів, а в списках його членів найшлися найкращі імена тогочасної української інтелігенції — Миколи Гулака, Опанаса Марковича, Василя Білозерського, Паїтелеймона Куліша й нарешті найбільшого з них Тараса Шевченка.

Микола Костомарів, що по скінченні харківського університету вчителював якийсь час у Рівному на Волині, а в 1846 р. перейшов як університетський професор до Києва, проїнятий ідеалами українського масонства й конспіративних гуртків зперед бунту „декабристів“, сразу організував тут таємне товариство, яке поставило собі метою боротьбу за визволення словянських народів та об'єднання їх у федеративному союзі незалежних держав. За короткий час свого існування, влізло це товариство об'єднати до сотні найдіяльніших людей того часу, але вік його був недовгий. Вже на початку 1847 р., на донос студента Петрова, товариство розкрито, а його членів поарештовано й розпорошено по довгоречинцевих засланнях. З записок одного з членів товариства — Василя Білозерського, з щасливо збережених відозв та програм, можемо уявити собі бодай в приближенні цілі й засоби кирило-методіївців.

По словам Білозерського, — „Христос відкрив людськості рівність

Григорій Квітка-Основьяненко.

і братерство всіх народів, але ті, що добилися влади, знасиливали християнський закон і почали гнобити слабших. Особливо болючий гніт припав на долю слов'янських народів, яким відібрано найсвятіше знаряддя духа — мову”.

„В такому самому жахливому положенню найшлося й наше світло — Україна. Прилучена до Росії на основі власних прав, вона терпить безліч кривд. Її права позабуто й тепер вона, не як сестра спорідненого народу, але як рабіня мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в життю народу. Коли довше потриває теперішній порядок, у якому все що українське, зневажається, в якому накинута на нас чуже ярмо, в якому живемо мов чужинці на власній землі, в своїй старій батьківщині, тоді Україна загубить свій відвічний скарб. Невже ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! — але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити й спокійно будемо дивитися, як на наших очах убивають найбільший дар божий — народне життя з його духом, ідеєю й метою, до якої вона повинна змагати”.

Так писав Білозерський у своїх „записках”, так думали його товариші, що разом з ним, бажаючи бачити Україну вільною й щасливою, розуміли рівночасно, що важко буде їй здобути й втримати свою незалежність власними силами. Всю надію покладали вони на підтримку решти слов'янського світу, в якому повинен би панувати закон... взаємної любови, пошани й солідарності.

„Ніюдин з слов'янських народів — пише далі Білозерський, — не повинен так дуже бажати незалежності й підтримувати в тій думці інші слов'янські народи, як ми, українці. В своїй минувшині ми бачимо приклади наслідків рабства й витривалість у боротьбі за власні права. І коли ми, свідомі значіння боротьби своїх предків, залишимося спокійними свідками неправди, коли нічого не навчить нас приклад пропавших народів, коли ми не подбаємо про власне майбутнє, тоді зівсім заслужено стріне нас доля тих народів-мерців. Але ми до цього не сміємо допустити!”...

У відозві Кирило-Методіївського Брацтва „До українців” з'ясована його програма:

„Всі слов'яне повинні об'єднатися, але так, щоби кожен слов'янський народ творив окрему республіку й правив собою не вкупі з другими, а тільки, щоби кожний з них мав свою мову, свою літературу й свій окремий, громадсько-політичний лад. За такі народи вважаємо: українців, білорусів, москалів, поляків, чехів, словаків, словінців, сербохорватів та болгарів. У кожній республіці повинна бути загальна рівність і воля, щоби не було ніякої різниці станів”.

У відозві „До братів поляків і москалів”, писали кирило-методіївці: „Братя москалі й поляки! Оце говорить до вас Україна, нещасна сестра ваша, яку ви розпали й замучили, але вона не памятаючи кривди, готова простити вам усе й проливати свою кров за вашу волю. Прочитайте оце братерське послання, роздумайте й обміркуйте справу нашого спільного визволення, прокиньтесь зі сну й дрімоти, викореніть з ваших серць безглузду ворожнечу до себе, засоромтеся ярма й кормиги, що давить вас і нас, посоромтеся вашого власного зіпсуття, прокляньте на віки святотатські імена земного царя й пана, виженіть з вашої душі дух звіри, занесений народами романськими й германськими, та дух заскорузлості, надхнений татарами!”

Та найвимовніше з'ясовані національно-політичні стремління кирило-методіївців у „Книгах битія українського народу”.

написаних Миколою Костомаровим, під впливом месіяністичних ідей, проголошених трійцею велитнів польської літератури — Міцкевичем, Словацьким та Краківським.

В синівському відданню батьківщині, бачить Костомарів в українському народі найчистіший зпоміж усіх слов'янських, чужий всякій неволі й рабству, далекий від польсько-шляхетського аристократизму й московського рабства й деспотизму. Україна весь вік боролася за волю, а хоч впала жертвою нічечного, московського підступу, то вона встане з неволі й визволить з неї всю Слов'янщину. „Тоді скажуть усі народи, показуючи те місце, де на мапі буде намальована українська республіка: от камінь, відкинений будієничим, а він став основою всього“...

Проголошуючи й поширюючи свою такби сказати „максимальну“ програму, кирило-методіївці не закривали очей на вимоги бідного життя й тому змагали до скасування кріпацтва, свободи друку, віри й науки, загальної освіти, заміни рекрутської армії на народну міліцію, тощо.

Та хоч даремне слали кирило-методіївці свої жагучі послання до „братів поляків і москалів“, хоч надто щиросердно вірили в можливість слов'янської ідилії, даремне хотіли проливати кров за чужу волю й зробити Україну — Месією Слов'янщини, хоч їхня праця була коротка й практично безуспішна, але в історії розвитку української політичної думки, належить їм одно з чоловічих місць.

По зусиллях своїх попередників, що змагали до культурного відродження українства, вони перші начеркнули програму політичного визволення й незалежності. А хоч тої незалежності думали вони добитися в спілці та федерації з рештою, поневоленого тоді слов'янського світу, то це нічому не вменчує ваги їх самостійницької ідей. Слов'янофілство перейняли вони від декабристів, думкою про післянищитво України як „Месії слов'ян“ надхнула їх творчість Міцкевича, але оформлення тих ідей було в них найбільш вільнодумне в основі й суто українське по формі.

Очевидно, засоби, що ними бажали дійти кирило-методіївці до наміченої мети, відповідали духові часу, але якраз тому були безуспішні. Проповідання москалям і полякам релігії слов'янського братання й вибухнули імперіалістичних „забобонів“, було ще далеке від гасла „борі-



Панько Куліш.

теся — поборете", що його небаром кинув наймолодший і найбільший з кирило-методіївців — Тарас Шевченко. Зрештою на виключене й те, що колиб кирило-методіївська конспірація протривала довше, то можеб і перейшла була від романтичної проповіді любови й мира до більш переконливих гасел боротьби так, як це й сталося в дальшому розвитку нашого культурно-політичного відродження.

„Плянм українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за визволення закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був завданий смертельний удар у літературі". (Д. Дорошенко.) Це щодо „мінімальної" програми кирило-методіївців. „Максимальну" перейняли від них грядучі покоління, що й виконали її разом з поправками, що їх внесла практика й дальший розвиток нашого життя.

Миколаївська реакція. Часи царювання наслідника Олександра — Миколи I (1825—1854) так і залишилися під знаком безоглядного здавлення змови „декабристів". „Православя, самодержавя й народність", оце три слова, що окреслювали тогочасний стан російської імперії. Церкву й духовенство підчинено тоді остаточно царатові та його інтересам, владу зосереджено в руках всесильної, царської бюрократії, а одно й друге заковано в кайдани безоглядної й загальної русифікації. З особливою жорстокістю дала себе відчутти ця „триєдна" система Миколаївської реакції на Україні. Примара українського сепаратизму тримала царат у безупинному настороженні, вітрючи „зраду" навіть там, де „хитрі малороси" прикидалися чи й на справді пробували стати ряними, московськими патріотами. Популярність лівобережного генерал-губернатора Рєпніна, що зважився виступити з проськом облегчення долі селянських мас, спричинила його негайну димісію, а розконспірування Кирило-Методіївського Брацтва поставило на ноги всю царську поліцію й бюрократію. Зпоза одного й другого побачила залюблена Москва примару відродження українського гетьманства й взагалі сепаратизму. Тому то в 1831 р. скасовано на Лівобережжю останні залишки міської самоуправи, а 1841 р. зліквідовано в лівобережному судівництві вдомашнений тут Литовський Статут. Рівночасно підрізано силу українського міщанства в Києві, виселяючи українських купців на передмістя, а центр міста заселяючи московськими купцями-зайдаками. Для приборкання повстанчих затій серед правобережної шляхти, київський генерал-губернатор Бібіков подбав про те, щоби протягом 1840-43 рр. скреслити з дворянських списків біля 64.000 правобережних шляхтичів. Рівночасно, для приєднання собі селян, царський уряд запровадив у 1847 р. т. зв. „інвентарні правила", якими ніби унормовано кріпацькі повинності й забезпечено особисту свободу селян. Та, користи з цих „правил" було небагато, бо їх силу ослаблено, але царська бюрократія так уже походила коло справи, щоб селянам здавалося, ніби уряд дбає про селян, а тільки „пани не дають". Насправді, ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в той час.

„Київська козаччина". Єхидна політика царського уряду, що з одного боку примилувався до селян паперовим „правилами", а з другого боку гнобив їх непосильними повинностями, поширювала серед народніх мас хвилювання. Селяне, спираючися на царські „укази", а не



Костомарів промовляє на зібранні кирило-методіївців.
З картини Олексі Куриласа.

розуміючи їх як слід, бунтувалися проти панів, що в свою чергу кликали на бунтівників військо, а воно розправлялося з ними по-своєму. Таких селянських бунтів, викликаних незрозумінням "інвентарних правил", було на Правобережжі більш п'ядесяти, та найголосніший з них це так зв. "Київська козаччина" з 1855 р. З приводу війни з Францією й Туреччиною видав царський уряд, весною 1855 р. маніфест з зазивом добровільного зголошування в військові ряди. Селяни зрозуміли це як поклик до віднозлення козаччини. Вони кидали роботу на панщині, теорили козацькі сотні й примушували своїх священиків проводити їм присягу. Пани підняли гвалт і, як звичайно, викликали військо проти захоплених царським маніфестом селян. "Козаччину" придушено кулями, нагайками та засланнями, але до чаші горя, що її пив український народ під царським ярмом, впала ще одна капля злозисної отрути.

Відродження на Західній Україні. Те, що південно-західня частина української території, опинилася під австрійською владою, було великим щастям, не тільки цього скрапка але й усеї України. Дальший розвиток історичних подій уклався в той спосіб, що якраз Галичина, яка від 1340 р. ні разу не дихнула повітрям державної незалежності, що цілих п'ятсот літ оставала під польською владою, сталася заборолом, політичним "Піємонтом" для решти України. Але 500-літня неволя не обійшлася Галичині без наслідків.

"Дух рабства і послуху перед „сильними міра цього" запустив сильне коріння в душоасти галичан. Польонізація досягла тут величезних розмірів: не тільки шляхта, але й духовенство та міщанство стало польським, приймало польські звичаї та мову. В XVIII ст. укра-

їнську націю в Галичині творив виключно мужик, зневолений, затурканий, прибитий, несвідомий ні людських, ні національних прав, що тільки зі стихійною впертістю зберігав свій старосвітський побут". (Ю. Охримович).

А всежтаки, ця найбільше зденаціоналізована, найсильніше закріплена частина України, відіграла в історії нашої Батьківщини справді першорядну роль. Очевидно, не треба думати, що свою роль завдячує Галичина особливій ліберальності й культурності австрійської влади. Навпаки! Не з любови й не з почуття гуманності піддержав австрійський уряд український культурно-національний рух, а з чистого вираховання. Виграючи українську народню масу проти польської чи ополяченої шляхотської верхівки в Галичині, Австрія силувалася в той спосіб закріпити „ревіндиковану“ провінцію для себе й для своїх імперіалістичних замислів на південьому Сході Європи. Те, що така тактика вийшла нам остаточно на користь, це вже не заслуга Австрії, а тих сил і здорових елементів в українському народі, що зуміли покористуватися цєю пригожою для себе „конюнктурою“.

Забігаючи Галичину, Австрія робила це в переконанню, що забірає частину корінної, етнографічної Польщі. Щойно при ближчому контакті з краєм відкрили тут австрійські урядовці існування окремої нації, відмінної від поляків мовою, релігією та звичаями, націю „хлопів і попів“, як говорили згрідливі поляки, але таку, що пригноблена дотепер поляками, могла бути використана проти них. Про те, щоби всеціло опертися на тій людьми і Богом забутій нації, Австрія не думала. Стримувала її від того племінна однорідність галицьких українців з населенням зазбручанської материка. Австрія лякалася тяги галицького населення до злиття з рештою, лякалася „русофільства“, але неменче залякана поляками, пробувала створити з „галицьких українців якусь регіональну, віддану собі всеціло відмину. Й можна сказати, що її це подекуди й на деякий час удалося. Так зване „рутенство“ це продукт цих зусиль австрійського уряду, виплеканий на галицькому ґрунті в першій половині XIX ст.

„Характеристичним рисами „рутенства“ був перш усього чисто галицький, льокальний патріотизм, що обмежувався 4-мільйонною „рутенською“ нацією, вірнопідданість та надмірна льокальність центральному, віденському урядові, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духове назадництво, наївний хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло „свише“, згрідливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів і т. д.“. (Ю. Охримович).

„Рутенство“ характеризувало перші кадри галицького духовенства, що вийшло з нових австрійських середніх і вищих шкіл, воно теж стало пригожим ґрунтом під розвиток пізнішої, москвофільської язви. Воно то, як сучасний йому загал лізобережного дворянства „не мало ніяких національних ідеалів, нічого не домагалася, тільки все, що йому давали, приймало з рабською подякою“.

Щож дивного, що піоніри національного відродження в Галичині, в першу чергу входили в конфлікт і мусили розправитися, або зломитися в боротьбі з примарою того галицького „рутенства“.

Йосифинські реформи. Вже в році „ревіндикації“ Галичини, вийшов патент про інвентарі маєтностей, що послужили основно для рівномірного їх оподаткування. Зчери, патентом з 1775 р. наказано



Тарас Шевченко.

діди́чам трактувати своїх селян-підданих по „людськи“ й не вимагати від них більше понад усталену в інвентарях норму. Колиж місце цїсаревой Марїї Тереси заступив її син Йо с и ф ІІ (1780—1790), для цїлої Австро-Угорщини, а для Галичини з особна, почалася нова доба. Йосиф ІІ, що по словам сучасників випередив Велику Французьку Революцію в поступовості й ліберальності своїх переконань, кинувся з запалом до реформ. Цей ідеаліст і чоловіколюбєць на престолі Габсбургів, рішив ушастливити своїх підданих з одного маху й тому в багатьох випадках перемахнувся. Він м. і. покасував монастирі, а з їх велитєнських дібр утворив т. зв. „релігійний фонд“, призначений на вдержання духовенства, яке переіменив у класу державних урядовців. Проголосивши релігійну толєранцію, він рівночасно визволив вище і середєє шкільництво з дотеперішньої залежності від духовенства.

Вже весною 1784 р. висловив він намір „скасувати в цілій державі підданче невольництво“, а наприкінці 1782 р. видав патент, у якому дозволив селянам женитися без дозволу панів і шукати собі заробітків поза межами свого села. Саму панщину обмежив Йосиф II до 30 днів у рік і взагалі в великій мірі облегчив селянам їх незавидну долю. Залишаючи в силі панське судівництво над селянами, Йосиф II, всежтаки вимагав від панів кваліфікацій для цього. Хто з панів не міг чи не хотів скласти приписаного законом суддівського іспиту, мусів прийняти на свій кошт спеціального урядовця, званого „юстиціарієм“ або „мандатором“. Рівночасно селяне могли боронитися на поміщицькому чи мандаторському суді через своїх повновласників-„плєніпотентів“. В 1789 р. переведено нову систему оподаткування ґрунтів, в якій оснозу покладено принцип, що 70 відсотків прибутку з поля мусить залишитися хліборобові-селянинові на прожиток, 12 відсотків ішло для держави, а 18 дідичеві. В ті дідичівські відсотки були вже враховані робучі дні панщизняків і всі драчки, яких вимагав двір від села. На передодні смерті виготовив був Йосиф II патент про цілковиту переміну панщизняних обов'язків на грошевий податок, але смерть цесаря не дала тому патентові ввійти в життя.

Пани й духовні єрархи щиро зненавиділи Йосифа II за його народолюбство й тому відітхнули з полегчею, коли він помер. Його наслідник Леопольд II (1790—1792) хоч і не допустив до скасування усіх йосифинських реформ, але не дуже то налягав на їх послідозне виконання. Зате його син Франц II (1792—1835) протягом свого довгого володіння позитирав і сліди по йосифинських реформах. Фінансове банкрутство Австрії, що виснажена наполеонськими війнами, мусіла рятуватися друкуванням паперових банкнотів і зацитькуванням усіх поміщицьких вимогів, на довгі десятиліття відсувало питання полегч для селянства. Колиж у 1821 р. переведено нове оподаткування ґрунтів з наявним покривдженням селянського стану, здавалося, що для селянства Австрії взагалі, а галицького зосібна, вибила остання година. Але тимчасом працювали в його користь інші сили й вони не дали йому пропасти, як під економічним так і національним оглядом.

Австрійський уряд, що за Йосифа II став провідінням для українського селянства Галичини, був ним не тільки під економічно-суспільним оглядом. Не менче важними для нашого культурно-національного відродження по цей бік Збруча, були заходи австрійського уряду над піднесенням освіти й духового життя нашого краю. Як це не дивно, але перші позначки культурно-національного пробудження блиснули на обрії Богом і людьми забутого Закарпаття, званого до недавня „Угорською Україною“.

Історична доля й недоля Закарпаття. Висунута поза гребінь Карпат, як найдальша, південь-західна окраїна нашої етнографічної території, Закарпатська Україна жила весь час своїм життям, майже нічим незваним з політичним життям свого материка. По словам дослідника А. Петрова — Закарпаття ніколи не мало своїх панів, воєводів і князів, а його історія не знає великих переворотів, воєн ні політичних трактатів. „Історія Закарпаття, це історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед важких суспільних і політичних умов. Справжнім героєм цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо феодално-панщизняного гнету й суворой бюрократичної опіки, але не втратив свого

національного обличчя, своєї мови й свого історичного Імени". (Д. Дорошенко).

Українське населення Закарпаття куди старше від своїх угорських сусідів, що прийшовши в долину Тиси наприкінці IX ст. застали його на пізденньому півніжжю Карпат. Боротьба за північний склін Карпат ішла довго між Галичиною й Угорщиною в XII і в початках XIII ст. коли то мадярам вдалося стати тут твердшою ногою. Але з ослабленням Угорщини наприкінці XIII ст., галицьким князям вдалося на короткий час заволодіти частиною українського Закарпаття. Доперва, як угорський король Людвик у 1370-их рр. приєднав осиротілу Галичину до угорської корони, усталилася угорська границя, що біжучи карпатськими верхами, розмежувала Закарпаття від її материка. Уже в XII — XIII ст. бачимо Закарпаття поділене на „комітати“ — шарішський, землинський, ужський, бережський та мармарошський.

Українське населення дуже скоро зійшло до стану підвладного, закріпощеного селянства, над яким верховодили мадяри й німці та католицькі єрархи. Одиною ознакою його національної окремішності і забором перед мадяризацією була й тут, як і скрізь на Україні, православна церква, що між іншими звязувала Закарпаття не тільки з сусідньою Галичиною, але й подальшою Придніпрянщиною. Манастир св. Миколи на Чернечій Горі в Мукачеві та св. Михайла в Грушові на Мармарошині, були тими релігійно-церковними центрами, що, за недостаткою владичих столиць, підтримували українське населення Закарпаття в батьківській вірі й традиції. Щойно наприкінці XVI ст. повстає в Мукачеві православне владичтво, що огортає своєю юрисдикцією ціле Закарпаття. В XVII ст. було на Закарпаттю біля 200 православних церков та до 400 священників, але все те духовенство було слабо освічене, а в справах церковної догматики не визнавалося краще, як його темна паства. Тому то прийняття Закарпаттям унії було питанням формальности, в якій ніхто з населення не визнавався. Вже довго будучи в унії, закарпатські українці збунтувалися проти неї тільки через її... назву. „Імя унії для них ненависне гірше змій“ — писав мармарошський намісник підчас бунту в 1760 р. — „Вони думають, що під нею криється богзна що і хоч, за своїм владикою, вірують в те, що уніяти, але імя уніятів відкидують з огидою“.

Коли в 20-х рр. XVII ст. один з місцевих магнатів, Гомонай, рішив запровадити унію й спровадив до своїх маєстностей уніятського владика з Перемишля — Крупецького, то священники й єрці з його парохій погодилися, але не погодився нарід. Люде, яким були байдужі



Маркіян Шашкевич.

догматичні тонкості, почувши, що їм хочуть накинути „нову віру“, збунтувалися і мало не вбили Крупецького. Не подавалися вони й тоді, коли їм, за зміну батьківської віри, обіщували угорські пани-дідичі золоті гори. Колиж у 1649 р. більшість закарпатського духовенства, зібраного на соборі в Ужгороді погодилася прийняти унію, то зробила це потайки перед населенням, яке дуже довго не знало, що воно уніятське. Щойно в XVIII ст. усталилася унія на західному Закарпатті, але сусідюча з Молдавією Мармарошица ще придержувалася православ'я.

Колиж у 1760 р. прокинувся серед закарпатського населення новий гін до православ'я, австрійський уряд, переконавшись, що в цьому головну роль грає неосвіченість духовенства, рішився прийняти міри для піднесення рівня освіти в краю. Тоді то звільнено мукачівську єпархію згід зверхності католицького владики в Ягрі, в самому Мукачеві закладено духовний ліцей, зрівняно уніятське духовенство в правах з католицьким, та поліпшено його матеріяльні положення. В пору трапився видатний владика Андрій Бачинський (1772—1809); він згуртував довкола себе цвіт закарпатської інтелігенції, що згодом позаймала професорські катедри в Галичині і в той спосіб причинилася до її культурно-національного відродження.

Відень, Перемишль, Львів. Для основного вишколення уніятського духовенства Галичини, Буковини, Закарпаття та решти коронних країв австро-угорської монархії, засновано при церкві св. Варвари у Відні духовну семінарію, звану „Барбареум“ (1774), а в 1784 р. переіменовано її в характері „генеральної“ до Львова. Зчерги зайнявся австрійський уряд середнім та народнім шкільництвом, що до того часу було монополією чернечих чинів. В 1774 р. покрито край цілою мережею народніх шкіл — однокласових „парохіяльних“, з місцевою мовою навчання, трьохкласових „тривіальних“ з польською, та чотирьохкласових „нормальних“, з німецькою мовою навчання. Дотеперішні монастирські „конвікти“ переіменовано на гімназії з німецькою, а відтак польською мовою навчання.

В 1784 р. закладено у Львові університет з чотирма факультетами, з німецькою й латинською мовою навчання. Три роки згодом закладено ще у Львові т. зв. „Студіум Рутенум“, тобто філософічно-богословський інститут призначений для українців, що не опанували ще німецької та латинської мови. Цей інститут протривав до 1809 р., а хоч викладали на ньому церковно-словянським „язичієм“, всежтак його праця розбудила серед українців аспірації до вищого шкільництва. Професорами в тому інституті були галичани та уроженці Закарпаття, що вийшли з оточення мукачівського владики Бачинського.

Йосифинські реформи, що облегчили становище галицького селянства, як теж культурно-освітні заходи австрійського уряду, не залишилися без впливу на розбудження духових інтересів серед галицького духовенства. Початок у тому напрямі зробив стародавній **Перемишль**.

В 1816 р. повстало тут перше освітнє товариство, зложене виключно з духовників і тому більш релігійно-церковного, аніж загальнонаціонального характеру; воно поставило собі завдання видавати шкільні і загально-освітні книжки для народу. Крилошанин перемиської капітули Іван Могилянський виборов від уряду дозвіл на закладання народніх шкіл з українською мовою навчання. Їх вели місцеві парохі й дяковчителі, під доглядом консисторії.



Яків Головацький.

Той сам Могильницький був автором першої української граматики, опертої на мовознавчих досягненнях чеського вченого Йосифа Добровського. Якнебудь мовознавчим ідеалам Могильницького було ще доволі далеко до чистоти й безпосередньої свіжості української народної мови, що вже святкувала свою перемогу в відродженому письменстві Придніпрянщини, то все таки його мовні зусилля були помітним кроком вперед, в порівнянні з дотогочасним, церковно-словянським „язичієм“.

Ініціативу Івана Могильницького підняв і продовжував гурт письменників і вчених, що в 20-их—30-их рр. згуртувався довкола перемиського аладки Івана Снігурського.

В 1834 р. вийшла в Перемишлі, німецькою мовою, „Граматика руської, або малоруської мови“, написана Йосифом Левицьким. Крім властивої граматики, в якій автор станув на становищі самостійності української мови, вміщено тут хрестоматію з уривків творів старших українських письменників та усної словесности. В 1837 р. видав той сам автор панегірик владі Снігурському, писаний майже чистою, українською мовою. З двох його „Листів про українське пись-

менство в Галичині", писаних по польськи, пропустила цензура тільки один (1843). На старости літ, пробуваючи на парохії в Шклі 6. Ясрова, Левицький пробував перекладати балади Шіллера, але мова тих перекладів була дуже далека від чистоти, яку він проповідував у своїй граматиці, та літературних спробах своєї молодості. Другим з гурту письменників, що працювали з владиною Снігурським, був Йосиф Лозинський, що в 1833 р. видав славіє „Руское Весіле“ друковане латинкою. Своім помислом заміни кирилиці латинкою викликав Лозинський палку полеміку, що в ній м. і. прийняв участь Маркіян Шашкевич польською брошурою п. з. „Азбука і Абецадло“ (1836). Крім „Весіля“ видав Лозинський в 1846 р. „Граматику руської мови“ по польськи, та низку статей з обсягу питань української мови й правопису. З перемиського гурта вийшов теж автор цінної ще до нині „Історії перемиських єпископів“ Антін Добрянський, та організатор бібліотеки перемиської капітули Іван Лаврівський.

Всі вони були наче передвістниками славної „Руської Трійці“ — що в 30-их рр. склалася в мурах духовної семінарії у Львові — Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького.

Душею „трійці“ був Маркіян Шашкевич — поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любовою до рідного народу і непохитно певна своєї дороги, як у мистецтві, так і в житті“ (І. Франко). „Апостоли слоєяства“ — Добровський, Шафарик, Караджич і Копітар, що кинули гасло чеського й сербського відродження, „Енеїда“ Котляревського, як теж етнографічні праці Максимовича та Вацлава з Олеська, розбудили в душі Шашкевича любов і розуміння чарів народної мови. В 1833 р. склав Шашкевич перший альманах віршів писаних народною мовою, а в 1835 р. опублікував друком першу ластівку відродження, що нею була його ода п. з. „Голос Галичан“, рівночасно заходючись над виданням літер. збірника „Зоря“.

„Зоря“. Ще весною 1834 р. склав Маркіян Шашкевич і відіслав до цензури „писемце, посвячене руському язичу“, п. з. „Зоря“. Збірник, опинився в руках цензора для грецьких і словянських книг у Відні, відомого словознавця Вартоломея Копітара. Оцінка Копітара інтересна як ілюстрація умов, у яких на галицькому обрії мала зійти ця „Зоря“ нашого відродження.

„Наша (тобто австрійська) Галичина — писав Копітар — має по верх 2 мільйони українців (русинів) а Угорщина 1 мільйон, що дуже прихильно приймуть це видання в їхній мові. Подібно привітає його 6—7 мільйонів душ українців у Росії. Але треба прийняти під увагу, що наші й російські поляки віднесуться до цієї неупривілейованої літератури з завистю й ненавистю. Подібно буде з москалями, що досі мають владу в Росії. (Українщина різниться від московщини так само, як чеська мова від польської).“

Природний розвиток цієї нової літератури прийдеться зі шкодою для польської й російської. Перед Австрією стає питання, чи вона може й повинна підтримувати українців, на шкоду й злість полякам? Чи може вона це зробити на шкоду полякам? Правда, цей розвиток поставив би в опозицію до Петербурга 6—7 мільйонів українців, але вони тільки в виїмкових умовах могли б приєднатися до наших 3 мільйонів. Можна побитися об заклад 10:1, що петроградська влада дуже легко найде спосіб, щоби звернути цю опозицію проти Австрії“.

Такі суто-політичні міркування визвав рукопис того літературно-популярного збірника, на якого зміст склалися народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького і побутове оповідання з священничого життя. Тому то Копітар заявивши, що формально не має ніякої основи для відмови дозволу на друк „Зорі“, з огляду на політичну вагу справи порадив віддати рішення місцевим, галицьким чинникам.

Весною 1835 р. опинився рукопис у руках Венедикта Левицького святоюрського крилошанина, професора моральної теології на львівському університеті й цензора для українських книжок. Венедикт Левицький, протримавши рукопис два місяці, віддав його митрополитові Михайлові Левицькому, який відповів губернії: „Не зважаючи на те, що цей рукопис признала цензурна влада дозволенням до друку, на мою думку, він з уваги на провінціональні відносини зовсім до друку не надається“. Книжка „пригадує сумні історичні події релігійних і політичних утисків, що їх перетерпіли тутешні українські автохтони від поляків, єзуїтів та жидів, з чого вийшли криваві репресії в козацьких війнах, під проводом Хмельницького“. Ця книжка „могла б дати привід до поширення думки про русофільство й нахил до православ'я, бо... редактор книжки підписався Руслан“.

Тяжка рука двох „рутенців“ лягла каменем на рукописові „Зорі“. Центральна цензурна влада, хоча сама не мала нічого проти появи тієї книжки, хоч розуміла її політичну далекосягість, щойно підтримана її рідними противниками, видала заборону на її друк. Але рухлива „трійця“ зміла собі порадити й обійти доморослих цензорів.

„Русалка Дністрова“. Під кінець 1836 р. появилася в малярській Буді „Русалка Дністровая“. В основі була це та сама „Зоря“

РУСАЛКА ДНѢСТРОВАЯ



Ruthenische Volks-Lieder.

У БУДИМЪ

Письмом Корол. Всеучилища Пештанского

1837.

Заголовка сторінки „Русалки Дністрової“.

тільки дещо обкrojена й змінена. Та не судилося „Русалці“ появитися на рідному ґрунті в повній кількості свого невеликого накладу. Чорні дуки назадиництва подбали про те, щоби книжку сконфіскувати, а над її співробітниками розтягти слідство. На допитах, що їх провадив ославлений Венедикт Левицький, зізнав Шашкевич: „Я пробував своїх сил в українській мові як своїй рідній, що помітно різнилося від московської мови й церковного язичія, і думав покласти підвалини під дальший розвиток української мови та літературн“. Лютував ополячений тоді святоюрський синедрион, негодувала й львівська поліція, моваля: „Ми досить маємо вже клопоту з одною національністю (польською) а тут оші божевільні хочуть воскресити з могили ще одну, українську національність“. Дарма! Грудка кинута Шашкевичем з вершин національного самопізнання, хоч і поволі розгонювалася та набірала сили, небаром зашуміла непереможною лавиною, що поторощила всі бастилли назадиництва й розгонила чорне гайвороння національної зради.

Про вранжіня, що його викликала поява „Русалки Дністрової“ серед галицького громадянства говорить товариш Шашкевича Головацький: „Вона запалила вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилися ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обовязки для народу й спосіб, як ті обовязки треба сповняти“...

Шашкевич помер молодю, не вівши розвинути свого поетичного таланту й організаторського хисту, але не вівши теж і зневірїтис. Щось символічного було в передчасній смерті Шашкевича й дальшому життю та діяльності його товаришів. Іван Вагилевич (1811—1866) написавши під впливом Шашкевича всього два вірші й передмову до „Русалки“ по українськи, решту своєї літературно-наукової, а по часті й громадської праці провів на польській ниві. Що гірше, в 1848 р. коли галицькі українці згрутувалися під прапором політичного часопису „Зорі Галицької“, Вагилевич дався вжити поляками до видавання латинкою „Руского Дневника“, що під покришкою польсько-української згоди, проповідував гасла дальшого поневолення українства поляками. Не краще закінчив свою кар'єру Яків Головацький (1814—1888). Для українського відродження заслужився він як видавець „Русалки Дністрової“, приповідок Ількевича (1841) двох томів „Вінка Русинам на обжинки“ (1846—1847), граматики української мови, велитенської збірки народніх пісень Галичини й Закарпаття та статті в роді „Розправи про українську мову та її нареччя й „Трьох вступних лекцій про українську словесність“. Скрізь він ішов слідом М. Шашкевича й проповідував окремішність і самостійність української мови та нації. Пробувши до 1848 р. на парохії в Липицях, він був покликаний на професора української мови на львівському університеті (1849—1867), але з 1851 р. він почав схилитися до москвофільства, а відтак емігрував до Росії, де став рянним москалем і зненависником ідеалів своєї молодості...

Думка про започаткування українського періодичного видавництва, що присвічувала вже гурткові Шашкевича, щойно в 40-их роках почала наближуватися до здійснення. Австрійський уряд, бажаючи вигравати галицьких українців проти польської шляхти, вже в 1842 р. поробив заходи над видаванням українського, популярно-наукового місячника у Відні. Редактором його намітив студента віденського університету Івана Головацького, а в програму видавництва вклав

українську етнографію, мовознавство, археологію, краєзнавство та історію України.

Газета мала бути „питома народна, малоруська чи русинська“, видана чистою, українською мовою й стояти на становищі самостійности й окремійности мови й національности населення Галичини й усеї „Малої Руси“. Мала виходити в Відні, як осередку австрійських слов'ян, але мала друкуватися латинкою, а правописом „яким буде найкраще“. Нажаль нічого з неї не вийшло й Іван Головацький, по трьохлітніх приготуваннях, покинув і думку про неї.

Майже рівночасно з Головацьким міркував над українським періодичним духовного змісту Йосиф Левницький. В 1843 р. він навіть просьбу на дозвіл видавання „Бібліотеки бесід духовних“, але митрополит Михайло Левицький придушив ідею видавництва в самому зародку. Позатим тодіж заходилися над якимсь періодичним видавництвом у Львові Тустановський і Тарновецький, а в 1847 р. продумував над журналом неіснуючої ще тоді „Руської Матиці“ Гуркевич. Редактором того журналу мав бути крилошанин Михайло Малиновський. На питанню мови розбилися заходи над журналом, що їх перед 1848 р. робили львівські патріоти — Сємаш, Павенцький та Жуківський. Останній обстоював мову Шашкевича й Квітки, Куземський фортитував мову перемиської „Біблії“ з 1823 р., а Сємаш не бачив можливости видавати журналу інакше, як церковно-слов'янською мовою церковних требників. Вже в перших днях січня 1848 р. коли ще й не благословлено на „Весну Народів“, почала підготовляти ґрунт під українське періодичне видавництво львівська Ставронігія. Ініціатором видавництва був перемиський владика Яхимович, а заходилися коло нього — губерніяльний секретар Хоминський, фіскальний ад'юнкт Вінцовський, магістрацький радник Киричинський та власник цукорні Товарницький. Вже багато священиків у краю почало збирати гроші на видавничий фонд, обрано вже й редактора, яким мав бути відомий тоді історик, але москвофіль за переконання Деннса Зубрицький, придумано вже й назву для часопису — „Пчела Руска“. Та знову розбилася справа на питанню про мову. Зубрицький дивився на народню українську мову, як на „несотворену“ дивовижну й тому писав свої твори



Голова Головної Руської Ради,
перемиський владика Григорій Яхимович.

тільки по польськи, німецьки й ніби по російськи. А коли на нього таки настали, щоби він видавав „Пчелу“ „на нашем діалекті“, то він погодився стати її редактором тільки тимчасово, на протяз шести місяців. Дня 1 березня 1848 р. внесла Ставропігія просьбу до губернії на дозвіл видавання „Пчели Галицької“. Дня 15 березня прийшов дозвіл, та в розгарі приготувань заскочила редакцію революційна буря „Весни Народів“...

Остаточно аж до того моменту закріпився в Галичині стан, що його малює Яків Головацький, тоді ще щиро відданий українській справі, словами:

„Горстка людей — словінці, дальматинці, лужицькі серби, словаки, видають часописи, а три мільйони українців у Галичині не може вказатися нічим, що вказувало б на їх літературне життя. Навіть нидіючі в музулманському ярмі болгари, дають позначки своєї духової праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису без національного виховання, без шкіл, як варвари“.

SOBORNİK XII. MIESIACEM S Y R Y C Z K A L E N D A R R V S K Y I, NA LITO HOSPODNE

*Po Wszechowom iwtrebie á po Medyſkom wtoroie,
w kotorym takaiá.*

P A S C H A L I A.

Rok wedluch Greczdzkiego Eptlogizmu od Stworzenia Świata 7351.

Od Rozdźśńa Chryſtowa, kotory Prádnik Rok 1742 zdkończaiet,

á Rok 1743 poczynaet w Sobotu.

Rozdźśńo Chryſtowo w Sobotu.

Miaſń 1ſty Nedel 6. y dni 2. Rok

Bohoſwelenie Hoſp: w Cwtwor-

Trech Światytelcy w Nedelu.

Syrjency Hoſpodne w Seredu.

Miaſopuſł Welyki dnia 6. Fewruarza.

Obrytkynie Hławy S. Joáń w Cwt-

wtorok Wługuſia

Perwojden Poſła weliakoho dnia 14

Fewruaria.

Endokyi Mucz. wa Wtorok 2. Ne-

deli Poſla

40 Mucz. wa Wtorok 3. Nede-

li Poſla.

Alexeá Czolowiká Bos: w Cwtwor-

tok 4. Nedeli Poſla.

Blachowiſzczenie Prael Bohorody

cy w Piatok 5 Nedeli Poſla.

Piaſch Chryſtowa 3. Apryla.

Georgyiá Mucz.: w Sobotu 2. Ne-

deli po Paſcy.

Joáń Blohoſław: w Nedelu 5. po

Paſcy.

Konſtant: y Hefeny w Sobotu 6.

Nedeli po Paſcy.

Wozneſenie Hoſp: dnia 12. Maja.

Sofzeſłwo S. Duchá dnia 22. Maja.

Miaſopuſł Petrowá dnia 29. Maja.

Petrowá Poſla Nedel 4. y den 3.

Petra y Pawła w Seredu.

Miaſopuſł Spiſow w Ponedylók.

Preobrezżenia Hoſpodne w Sobotu

Uſſorgie Prael Bohorod: w Poned.

Miaſopuſł Tyſlipow w Ponedylók.

Rozdźśńo Chryſtowa 3. Rok 1744

ſluczaiet 12 w Nedelu.

XXXIV. „ВЕСНА НАРОДІВ“ У ГАЛИЧИНІ.

1848 рік. Рік, що пронісся над престолами й народами Європи, мов весняний хмаролім, розторощив не одну спорохнявілу вербу та не одного дуба розбурхав з віковичного сну. На чорному небосклоні тогочасної, реакційної Європи заблис той рік і погас, мов метеор, але одна з його іскор попала в серце забутого Богом і людьми українського народу в Галичині та пробудила його до нового життя. „Русалка Дністрова“ залишилася датою літературного відродження, 1848 рік став роком політичного пробудження українського народу.

Революційна заграва спалахнула в перших днях січня 1848 р. в Медіоляні. Італійці збунтувалися проти австрійської влади, в Парижі повстали республіканці проти короля Люї-Філіппа, з кінцем лютого того року. З черги прокотилися гомін революції по Німеччині, а дня 13 березня 1848 р. вирости перші вуличні барикади у Відні. Два дні згодом проголошено першу австрійську конституцію, що була останньою дошкою рятунку для габсбурської династії.

Перша австрійська конституція. „Дня 15 березня від народження Христа 1848 р. а нашого панування 8-ого“ — писав австрійський цісар Фердинанд I — „видаємо тепер розпорядження, які ми признали потрібними для сповнення бажань наших вірних народів“. А сповненням тих бажань було надання конституції, тобто свободи слова, друку, зборів і запевнення впливу на владу й законодавство народньому представництву. Перша урядова вістка про конституційний патент цісаря, добрила до львівської „губернії“ щойно 18 березня, але вже на другий день сконсигнувала вона всю львівську Польонію. Вона кинулася масово підписувати меморіал до цісаря; в його 13 точках змальовано колишню Польщу, як забороло європейської культури й цивілізації, що його треба відбудувати й тим „направити помилку європейських дипломатів з 1772 р.“ В заміну за відбудову Польщі в її великодержавних границях, галицькі поляни обіцювали Австрії союз. Покищо домагалися легалізування нашвидку створеного „Народового Комітету“, що мавби скласти конституцію для Галичини, заведення „народової гвардії“, політичних свобод і т. д.

А хоч у меморіалі, що його склав молодий ще тоді Франц Смоляк, не було ні слова про українців і їх національну окремішність, то до його підписування втягнуто й українців. Тих, типових для того часу „з роду українців по національності поляків“, що, як питомці греко-католицької семінарії у Львові, приймали дотепер участь у польських конспіраціях і носили конфедератки, хоча для відріжнення від польських, червоних — блакитної краски. Та найшовся між ними, що мали підписати меморіал чоловік, адвокат др. Кирило Вінковський, що вислухавши тексту петиції, запропонував уставити в неї хочби слово про українців та їх культурно-національні аспірації. „Москаль, зрадник, нема тут ніяких українців!“ — зашуміло звідусіль. І щойно ті крики примусили культурно спольонізованих українців відсутитися від польської політичної акції та призадуматися над власною організацією. З того й почалося наше політичне відродження.

Сецесія свідомішого українського елементу не перешкодила полякам, під проводом ренегата Івана Добрянського, предложити адресу галицькому губернаторові Стадіонові. Губернатор дав згоду на орга-

нізацію народової гвардії, обіцяв звільнити політичних в'язнів, а щодо решти домагань відложив справу до вирішення „трону“. Два чергові дні ходила львівська вулиця ходором від безупинних маніфестацій, а вечорами горіли всі вікна від ілюмінацій. Розбурхану юрбу огорнуло „петиційне божевілля“, як кажуть самі польські історики 1848 року. „Хай живе Польща в межах зперед 1772 року!“ — вигукувано на всіх уличних рогах, а народова гвардія, що присягаючи цесареві, змінила його титул „короля Галичини й Володимирії“ на „польського короля“, гострила шаблі й чистила мушкети до загального повстання. Та одного разу прибіг до губернатора проводир вулиці Добрянський і з острахом почав домагатися зброї для топки, бо... українське селянство суне лавою на Львів. В дійсности це була тільки безосновна чутка, в якій віджила жажлива примара мазурської різні шляхти з 1846 р. Справжня небезпека для польської супрематії в Галичині наближувалася зовсім не збоку затурканого й несвідомого під кожним оглядом українського селянства. Виросла вона й змогутніла в тих колах української інтелігенції, що устами д-ра Кирила Вінковського даремне домагалася вставлення в петицію до „трону“ хоч одного слова про український народ у Галичині, та його побажання.

„Глибші уми — пише в своїй історії 1848 року поляк Штаркель — вже тоді передбачували сепаратистичну діяльність українців. Коли в день св. Йосифа на галицькій площі у Львові підписувало адресу до цесаря, а Юлій Горошкевич, тоді секретар князя Льва Сапіги, прийшов сказати князеві, що діється в місті та завважив, що в першій статті адреси поставлено домагання завести польську мову в усіх школах і урядах, задумався князь Сапіга й сказав: „Це зле, це недобре. Тепер українці виступлять з такими самими домаганнями“.

На святоюрській горі. Українці справді виступили, а ідея протиділяння польській імперіалістичній гарячці зродилася на „святоюрській горі“ у Львові. Відсіля пролунали перші гасла й розніслися перші універсали по краю, відтіля, відкіля ще десять літ тому закидувано цензорські сіти на „Русалку Дністрову“. Тут то, дня 19 квітня 1848 р. зібралися ще видніші галицькі патріоти з перемиським владикою, пізнішим митрополитом Яхимовичем, крилошанином а відтак холмським єпископом Куземським, крилошанином Лотоцьким, Левицьким і другими в проводі, що вирішили вислати особну адресу до цесаря та заснувати окрему від поляків „Головну Руську Радугу“. Українська адреса до „трону“ обіймала всього сім точок. В противенстві до польської, сепаратистичної в відношенню до Австрії й імперіалістичної в відношенні до українців, вона станула на становищі безоглядної льояльності супроти австрійського цесаря й держави. Недалеко вона сягала і в домаганнях: заведення української мови навчання в школах, там, де все населення або його більшість признається до української національності; заведення українських викладів на вищих школах, згідно з національним катастрою молоді; оголошування в українській мові законів і розпоряджень; зобов'язання урядників приділених до служби в Галичині, навчитися і вживати української мови в урядуванні; піднесення освіти українського духовенства в рідній мові, щоб воно не відчужувалося від народу, серед якого працює; зрівняння духовенства всіх трьох обрядів у правах, привілеях і титулах, та допущення українців до всіх публичних урядів...

Вимоги розмірно скромні й обмежені виключно до культурної



Засідання Головної Руської Ради.

ділянки життя, мали всі вигляди на те, **щоби їх австрійський уряд прихильно полагодив.**

„Головна Руська Рада“. Дня 2 травня 1848 р. в консисторській салі святоюрських забудовань у Львові зібралася вперше „Головна Руська Рада“. Молодший товариш Маркіяна Шашкевича — Микола Устиянович прочитав „Згадку за Маркіяна Шашкевича“, після чого крилошанин Куземський поінформував зібраних про завдання Ради та дороги й засоби для національної праці й боротьби, що їх отворала перед галицькими українцями конституція. Реферат про політичне положення виголосив парох петро-павлівської церкви о. Іван Жуківський. По рефераті забрав слово насланий поляками агітатор Сускі. Поки він говорив про вигляди польсько-української згоди, серед зібраних панував сякий-такий спокій. Та коли він заговорив про віднову Польщі в межах зперед 1772 р., на салі закипіло; поляки мусли покинути зібрання.

По виході поляків, обрано 30 постійних членів Ради, до якої рішено запросити й перемиського владнику Яхимовича. Крім цього рішено проголосити відозву до українського нзроду Галицької Землі, яку й зредаговано на тайному засіданню Ради з дня 10 травня.

„Будьмо народом!“ „Мн галицькі українці — читаємо в відозві — належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою і 15 мільйонів виносить, з яких півтретя мільйона Землю Галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Европі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя, розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу

владу. Такі нещастя склонили з часом багато можних панів відступити від обряду батьків своїх, а з ними виректися української мови й відчужитися свого народу; але та зміна обряду не могла перемінити національності, а українська кров не перестала плисти в їхніх жилах".

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, „пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте брата, але не до звади й незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народою!"

„Перепоєні почуванням національності — читаємо в продовженні відозви, — в цьому наміренні ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

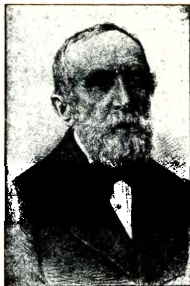
1. Першим нашим завданням буде зберігти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів. 2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням їх у школах вищих і низших, видаванням часописів, утримуванням зв'язків як з нашими так і чужими письменниками, що належать до слов'янського племені, поширенням добрих та корисних книжок в українській мові, та усиленням змаганням завести нашу мову в усіх публичних установах і т. п. 3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя, на конституційному шляху, а нашу права, постійно й непохитно будемо боронити перед усякою напастю й зневагою". А все те, очевидно, проходитиме в тому сильному переконанні, що тільки „під охороною Австрії можуть скріпитися й розвинути наші права й національність"...

На зразок „Головної Руської Ради" почали повставати Окружні Ради по більших галицьких містах. Були вони експозитурами львівської централі, а деякі, за починком станиславівської, завели доволі інтензивну вічеву й пропагандистичну акцію. На вічах пояснювано конституцію, поучувано народ про ціль і засоби культурно-освітньої праці, при чому головний натиск покладено на паралізування польської повстанчої агітації серед українських мас.

„Руский Собор". В протизагу Головної Руської Ради заснували поляки „Руский Собор", у якому почали прикидатися українцями нащадки колись українських родів, як Пузини, Дідушинькі, Стецькі, Шумлянські, Голіпівські й інші. Їх речником став збирач українських пісень, а позатим польський патріот і конспіратор Каспер Цєнглевіч. На першому засіданні „Собору", дня 15 червня 1848 р. виголосив Юлій Горошкевич промову, в якій сказав між іншими: „Українці, поляки, вірмени й жиди повинні стати проти уряду й короля й у такій силі підтримати свої домагання. Впаде Польща через гиоблення совісті і саобід Руси, впаде українська справа, коли неприхильно й вороже стане супроти природженої національності".

Органом „Руского Собору" стався друкований кирилицею й латинкою „Дневник Руский", що його появилася всього 9 чисел (від 30. VIII. до 24. X. 1848 р.) під редакцією... колишнього члена „Руської Трійці" — Івана Вагилевича. Той битий злиднями чоловік, замаєний візією польсько-українського братання, а може й грішми (на випадок упадку „Дневника" йому обіцяли 603 ринських досмертної ренти), кинув свої душпастирські обов'язки, згодом навіть перейшов на протестантизм, та вислугуючись до кінця життя полякам, помер у злиднях (1866 р.)

„Зоря Галицька“. Заки можна було приступити до видавання „Пчели Галицької“, що на неї мала вже львівська Ставропігія дозвіл губернії, умови національно-політичного життя Галичини змінилися, мов у калейдоскопі. Під поглядом революції прийшла конституція, а з нею прийшла свобода слова й друку. Місце літературно-наукової „Пчели Галицької“ зайняла тепер політична „Зоря Галицька“. Перше її число появилось 15 травня 1848 р. а до кінця того року появилось 33 числа. Наклад доходив до 4.000 примірників, з чого 2.100 припадало на львівську, 1.200 на перемиську дієцезію, а 250 прим. на Буковину. Редактором часопису був молодий правник Антін Павенцький, видавцем львівська Ставропігія.



Іван Борискевич,
делегат Головної Ради
на Словянський Зїзд у Празі.

Словянський Зїзд у Празі. Дня 1 травня 1848 р. появилась в Празі відома, що закликала представників усіх словянських народів Австрії на всесловянський зїзд до Праги. Запросини на зїзд прочитано на одному з чергових засідань Головної Руської Ради, що вислала своїми представниками до Праги — заступника голови Ради — Івана Борискевича, перемиського крилошанина Григорія Гинилевича та укінченого богослова Олексу Заклинського. Своїм представникам доручила Рада підкреслити на зїзді національну окремішність українського народу та його змагання до самостійности.

Дня 31 травня зібралося в Празі 340 представників австрійської Словянщини, при чому з самої Галичини виїхало аж 61 делегатів. Праці зїзду почалися дня 2 червня богослуженням при вітарі св. Кирила і Методія; предсідником зїзду обрано чеського історика Палацкого, його заступником поляка кн. Юрія Любомирського. Між промовцями на інавгураційному зібранні найшовся й українець Борискевич. Він говорив, що хоч дотепер не було українців навіть на папері, але вони тепер, розбуджені подихом Весни Народів, нарівні з іншими слов'янами домагаються права на самоозначення, а від решти братів-слов'ян вимагають запоруки своєї повної самостійности й волі.

Зїзд поділився на секції; третю з черги створили українці й поляки під проводом польського письменника Карла Лібельта, якого заступником був українець Гинилевич. Українці висунули тезу поділу Галичини на польську й українську, але протн того виступили поляки й привезені ними українці-ренегати з „Руського Собору“. Остаточно, за посередництвом чехів і москаля Бакуніна, вдалося дійти до устійнення компромісової петиції. В ній домагалися поляки й українці автономії для цілої Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільної національної гвардії з відзнаками обох національностей та окремих народніх і середніх шкіл. Нажаль дальші наради зїзду, що обмежився до зрעדугування маніфесту до народів Європи, перепинили влучні заворушення в Празі.

Перші галицькі вибори. Дня 5 червня проголосив австрійський уряд тимчасову виборчу ординацію до парламента; загальне число послів означено на 363, в тому на Галичину випало 96, на Буковину — 30. Виборче, пасивне й активне право мав кожний, хто скінчив 24 рік життя.

Перша виборча кампанія, зааранжована Головною Руською Радою пройшла з повним успіхом дарма, що польська Рада Народова робила все можливе, щоби обмежити кількість українських мандатів. З Галичини й Буковини вибрано 37 українців, у чому було 26 селян; решту творили священники й урядовці. Дня 12 липня відбулося святочне відкриття австрійського парламента у Відні. Три дні згодом виступив наймолодший віком посол — Ян Кудліх зі Шлеська й поставив внесок на формальне й законне скасування панщини. Внесок прийнято одностайно, а в дискусії над ним забирала слово ціла низка українських послів-селян. Промовляв селянин Гой з Заліщищини, Боднар з Радовець на Буковині, але найбільше вражіння викликала промова Івана Капушак з с. Ляховець у Станиславщині. „Високий Сойме! — говорив Капушак ломаною, але загально зрозумілою німецькою. — Хочу говорити про відшкодування, що його домагаються пани-дідиці в Галичині й на Шлеську, за панщину. Вічна справедливість вимагає того, щоби кожний, хто віддає щось протн своєї волі, дістав за те відшкодування. Але вона вимагає також, щоби кожний, хто чимсь безправно користувався, дав відшкодування за це безправне користування. Дідиці мали, по закону, домагатися від нас панщини. Але чи вони вдоволялися тим, що їм давав закон? Ні, іще раз ні. Коли ми, замість 100 днів, мусіли працювати на пана 300 днів, коли ми мусіли працювати по три, чотири дні, а то й цілий тиждень, а дідиц рахував нам той тиждень за один законний день, то — хто тут має заплатити відшкодування — ми, чи вони? Кажуть, що дідиц поводився з підданими ласкаво. Гірка була ця „ласка“. Бо коли селянин напружувався цілий тиждень, то в неділю чи свято мав трактат: його заковували в кайдани й замикали в стайні, аби він у понеділок не спізнився до роботи“.

Змалювавши яскравими фарбами „людяність“ дідиців, загарбання ними селянських ґрунтів і пасовиськ, Капушак полемізував з леґендою про те, ніби дідиці „подарували селянам панщину“:

„Та який же це дарунок, коли за нього треба дати відшкодування“? І колиж то стався той дарунок? Чи може в 1846 році? Чи цього року в січні? Чи 8-го або 9-го березня? Ні. Аж 17 квітня, коли сини німецького народу пожертвували своїм життям за наші права й свободу! Не панам дякувати за „дарунок“, але німецькій молоді, що примусила панів податися перед духом часу! Панський „дар“ прийшов запізно!“

А кінчаючи свою промву, говорив Капушак: „Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших голів і тіл спрацьованих, хай їм будуть памятною по нас, хай це буде їм наше відшкодування!“

Бура оплесків сколихнула парламентом, коли Капушак скінчив промову. Ніяка промова підчас довгої дебати над знесенням панщини й відшкодуванням — говорить сучасник — не викликала такого могутнього вражіння, як ці слова простого галицького селянина. Від першого до останнього слова не було тут пустої балачки, а тільки правда й мужеський гнів; обурення за кривду мільйонів виривалося з кожного речення“.

Зпоміж послів-інтелігентів, найвизначніше місце займав крилошанин Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, що по розв'язанні австрійського парламенту залишився у Відні на становищі міністеріального радника для українських справ Галичини.

Знесення панщини. Дня 16 квітня підписано в цісарській канцелярії, а в днях 23 і 24 тогож місяця, на сам Великдень, проголошено патент „про знесення всякої роботизни й інших підданих повинностей в Галичині“. Те, до чого змагав і почав уже реалізувати цісар Йосиф II, у 80-их рр. XVI ст. щойно тепер сталося живою дійсністю. Правда, в супереч замірам Йосифа II, дідачам признано відшкодування за панщину, але само звільнення селянства від понижуючого його людську гідність ярма, було для нього найціннішим „дарунком цісаря“, на той пропамятний Великдень 1848 р. В кров і кість українського селянства вціплено тим „дарунком“ мікроб беззастережного віддання і вдячності Австрії та її династії, в душі цілих поколінь посіяно зерно австрофільства, що кільчилося, сходило й давало сторицею увіт і плід для Австрії. „Хрести свободи“, що вирости тоді на всіх галицьких дорогах і роздоріжжях, дуже довго були дороговказами української політики в Галичині.



о. Григорій Шашкевич,
український парламентарний посол з 1818 р.
а шітак речник українських справ в австрій-
ському уряді.

Культурно-освітня організація. Повстання сербської (1828) та чеської „Матиці“ (1830), як культурно-освітніх центральних народів, примусило й галицьких українців продумувати над організацією аналогічної установи ще перед 1848 роком. Але щойно на засіданні Головної Руської Ради з дня 16 червня 1848 р. проголошено оснування „Галицько-руської Матиці“, що по статуту мала видавати й поширювати в масах „добрі й корисні книжки для укріплення віри й моральності, поширення знання, розвитку красомовства, каліграфії, техніки, господарства й педагогії“. А хоча членську вкладку означено для приватних осіб на 50, а для товариства на 100 ринських, то з першого маху вписалося до „Матиці“ поверх 50, переважно львівських українців. Обмірковуючи літературно-науковий матеріал і видавничу програму „Матиці“, попала Головна Рада на думку скликати до Львова перший конгрес культурно-освітніх діячів, що й відбувся під фірмою „Зїзду руських учених“ в днях 19 і 26 жовтня 1848 р.

Ініціатором зїзду і його програми був молодший товариш Маркі-

яна Шашкевича — Микола Устиянович. Одною з основних точок програми зїзду була справа збереження української мови перед засиллям польської та московської й нівелюючими впливами церковно-словянської мови.

„Зїзд руських учених“. В так званій „музейній“ салі греко-католицької духовної семінарії у Львові, украшеній жовто-блакитними прапорами й національними емблемами, почалися наради 118 учасників першого в Галичині культурно-освітнього конгресу. Поміж промовцями особливо визначився Микола Устиянович:

„Земляки! — говорив він. — На широкій карті святої Словянщини лежить земля прекрасна, багата, отікаюча медом і молоком, земля, що на ній віками не забракло ні хліба ні соли. Серцем Словянщини є українська земля, а на ній живе наш нарід, славний колись багатством і силою, та стократ славніший своєю долею. Його минуле списане кровю й сльозами, а серце роздерте людською злобою й кривдою.

О, нема другого народу в Словянщині, що з так високого щабля багатства й слави, що ними колись сяла Україна, так низько впавби у недолю, так глибоко запавсяб у неіснування“.

А хоч як низько впав український народ, то в глибині його душі „найдемо золоте зерно, що потребує тільки чулої і вправної руки, щоби засяти ясним сяйвом ранішньої зірки“.

„Правий серцем і устами, задоволений своїм, невтомний в праці, милосердний, нескорий до мести, сміливий в боротьбі, спокійний в мирі, непохитний в дотриманню заміру, вірний батьківській традиції, відданий рідній церкві“, оце тип українця „гідного сина Словянщини“.

„Земляки! — кінчив свою золотоусту промову Устиянович — Європа розкрила перед світом нову карту історії, а на ній золотими буквами виписано: „Воскресення!“ Кожний народ потряс підвалинами своєї істоти й почав нове життя; життя свободи й щастя; а хібаж ми на те переболіли найтяжчу неволю в Європі, щоби далі дихати смертною задхою, мов під тягарем могили?“

Зїзд поділився на дев'ять секцій; богословська секція вирішила м. і. що поза щоденними молитвами та псалмами, всі інші молитви мають бути перекладені на українську мову. Господарська секція підкреслила потребу заснування господарського товариства й видання загальної господарської компендії. В секції історії і географії говорилося про загально доступний підручник української історії для шкіл. Говорилося про перероблення для цієї цілі історії Миколи Маркевича. На зїзді порушено теж справу окружних читальень, з яких перша повстала тогочасно року в Коломиї. Не поминуто теж справи прослідження й охорони мистецьких та історичних пам'яток нашого краю. В справі мови й правопису, доручено по довгих дебатах реферат питання о. Іванові Жуківському, що й склав свою „Розправу писовні рускої“ з проєктом уживання народної мови й фонетичного правопису. Та на зїзді забігато було консерватистів, а завзятий москвофіл Денис Зубрицький мав досить прихильників і поклонників, щоби в справі мови й правопису впровадити замішання, яке потім відбилося на розвитку галицького відродження як найфатальніше. Така прим. боротьба за „святе ъ“ почалася якраз на тому „зїзді руських учених“.

В цілому „зїзд руських учених“ скликаний для організації галицького культурно-освітнього життя хоч і не дав практичних наслідків, всеж таки кинув низку гасел і, якби „весня народів“ була потривала довше, мігби був похвалитися успіхами своєї ініціативи. Та ані Головна Руська Рада ані зїзд учених не найшли часу її нагоди на те, щоби видвигнути якусь ширшу національно-політичну програму й оформити ідеал відродженої нації



о. Лев Трещаківський

Літературне пожиння 1848 року.

Суто-політичний характер українського руху в Галичині в добу „Весни Народів“ не сприяв особливому оживленню в культурній, головнїж літературно-мистецькій діяльності. Література того року мала різкий пропагандивно-маніфестаційний характер.

Так приміром за почином і пращею коломийського пароха о. Івана Озаркевича, станила тоді на дошках аматорського театру в Коломиї „Наталка Полтавка“ І. Котляревського (в перерібі зтитулована: „Дівка на відданню“ або „На милованє нема силованя“), та „Стецько“ Шерепері (в перерібі: „Весіле“ або „Над цигана Смагайла нема розумнішого“). Оті перерібки, виконані о. Озаркевичем вийшли в 1849 р. у Чернівцях латинкою.

Характеристичним явищем для атмосфери того переломового року була ціла низка українських віршів, писаних, в агітаційних цілях, поляками. Особливо плодотворним у тій діяльності був Бальтазар Щуцкі, автор поеми про мазурську різню з 1846 р. п. з. „Гайдамаччина тарнівська“ та Каспер Цєнглевїч, позатим автор кількох брошур, призначених для повстанчої пропаганди серед українського селянства. З українців вдарив у той сам польонофілський тон Михайло Попель з Самбора, автор „Русина на празнику“, що поширюваний у відписах, вперше появився друком у Франковому „Життю і Слові“ з 1896 р.

„Слово Перестороги“. Людиною, що виручила чоловіків 1848 р. в оформленні національно-політичних ідеалів українського народу пробужженого в Галичині до нового життя, був парох с. Ветлина на Лемківщині о. Василь Подолинський. У відповіді на україножерні статті львівського „Дзєнніка Народового“ написав Подолинський своє „Слово Перестороги“, в якому, признаючи полякам право засідження й гостинности на українській землі, зареклямував для українського народу право автохтона й господаря. Перестерігаючи

культурно-освітний діяч з доби галицької „Весни Народів“.



Штаб «Баталіону Руських Стрільців» на галицько-мадярському пограниччю.

було ранених; гвардія залишила на полі бою 4 трупи й 56 ранених. Дня 5 жовтня дістали війська віденського гарнізону наказ до вимаршу проти угорських повстанців. Італійські гренадирі відійшли на двірць під ескортою кавалерії, але віденські гренадирі збунтувалися. Висланий проти збунтованих генерал Бреда з частиною полку Нассав, поляг один з перших. Юрба кинулася до міністерства війни, захопила міністра Лятура й заколовши багнетами, повісила на ліхтарні. Дня 7 жовтня цісар утік з Шенбруну, залишаючи на полі бою кн. Віндішгреца, що вже мав за собою приборкання зреволютованої Праги. Права частина парламенту розбіглася, ліва проголосила себе в перманенції. Перед проголошенням революційного тимчасового уряду спинило віденців тільки випробуване привязання до династії. Віденці — вірні династії, але збунтовані проти двірської камарилі, пробували ставити опір військам Віндішгреца. Про завзятість того опору свідчить ок. 4.000 жертв по стороні революціонерів та біля 1.200 по стороні Віндішгреца, що 30 жовтня таки вмаширував до напів зруйнованого Відня.

Бомбардація Львова. Польська народова гвардія, певна перемоги революції, вважала себе вже кадрами війська нової Польщі й супроти австрійської влади і війська поводитися надміру визиваюче. Самопевність галицьких поляків змоглася особливо з моменту, коли до Львова приїхав повстанчий генерал Бем і заофірував гвардії моральну й матеріальну підтримку Франції, якщо поляки повстануть проти Австрії, Пруссії та Росії. Поміж гвардією та військом, у якому переважав український елемент, почало приходити до чимраз гостріших сутичок. Врешті дня 1 листопада прийшло до рішучої розправи. Гвардія й академічна легія, спровокована якимсь дрібним інцидентом, кинулися ста-

вити по вулицях барикади. Виступило військо й по безуспішних переговорах командантів, почався бій, за яким послідувала бомбардація обсаджених гвардією об'єктів, з гармат. Від гарматного вогню зайнявся новий тоді ратуш, університет з бібліотекою, старий театр та багато приватних домів. При тому погибло 55 осіб, а 75 було ранених. Дня 2 листопада зрештоване місто капітулювало. „Весна Народів“ закінчилася й на львівському ґрунті.

Про людське око радив ще якийсь час австрійський парламент, перенесений з Відня до Кромержи на Моравії, але дні конституційних свобод були почислені. Дня 2 грудня абдикував цісар Фердинанд у користь свого 18-літнього братанича Франца Йосифа. Правда, в маніфесті нового цісаря „до моїх вірних народів“ була мова про „потребу в Австрії свободних і відповідаючих духові часу установ“, але це вже були тільки слова, за якими чаїлася реакція.

Справа поділу Галичини. Вже в пропам'ятному письмі Головної Руської Ради до цісаря Фердинанда з 9 червня 1848 р. поставлено м. і. домагання, щоби „ті простори Галичини, що є заселені українцями, творили для себе провінцію з осідком політичної краюї управи у Львові. Ця частина обіймає східні округи Галичини з українським населенням, так як ця частина краю була первісно самостійним князівством, потім Галицьким Королівством, та вікниці Червононоруським Воевідством; та щоби ті частини краю, які заселяють мазури відділити від української провінції. Ця частина краю обіймає західну частину Галичини і має польське населення“. На спротив польського „Руського Собору“ проти поділу Галичини видала Головна Рада обширно умотивований меморіал до міністерства внутрішніх справ (17 липня) а рівночасно візвала громадянство до підписування петиції в тій справі. В черговому меморіалі з 28 жовтня названо справу поділу Галичини „питанням життя для українців“. Нарешті дня 6 листопада 1848 заявила перед цісарем Фердинандом депутація Головної Руської Ради (о. Куземський, Борисевич, о. Григорій Шашкевич і и.) й предложила йому меморіал, що його перша й основна точка говорила про поділ Галичини на українську й польську частину. Т. зв. Східна Галичина з частиною Волині й Лемківщиною, українською частиною Буковини й Закарпаттям, повинна була утворити окремий коронний край з власним соймом і власним краєвим урядом (виділом). Українці мотивували своє домагання більше менше так:

„Хоча поляки належать до великого слов'янського племені, але українці ріжняться від них мовою, письмом, звичаями, обичаями й релігією. Вони заселяють одну з найплодовитших полос Європи й числять 15 мільйонів населення. Українська нація творить зовсім окрему цілість, подібно як москалі, поляки, чехи, хорвати, болгары й інші слов'янські племена. А хоча б заборонено науку всякої історії, спалено всі книжки, то знищити великого народу нікому ніколи не вдасться“.

Цісар обіцяв „взяти собі до серця“ українські домагання, але тимчасом абдикував. Його наслідникові Францові Йосифові зложила приват чергова українська депутація, зложена з 21 найчільніших діячів, під проводом владника Яхимовича, що знову пригадала йому справу поділу Галичини. Але щойно 22 січня 1849 р. опинилася та справа на денному порядку конституційної комісії парламенту, що тоді радив у Кромержі. Домагання поділу Галичини мотивував владник Яхимович, бесідником „проти“ був поляк Землялковскі. В обороні українського

становища промовляли м. і. чехи Паляцкі та Рігер. Алеж у голосуванні український внесок перепав. Паляцкі й Рігер, що промовляли за внесенням, порозумілися в кульоарах з поляками й здержалися від голосування. Та українці не дали за виграну. На засіданню Головної Руської Ради, 16 лютого, 1849 р. вони постановили не уступати, а колиб австрійський парламент таки не допустил до поділу Галичини, рішнли відкликати своїх представників з парламенту. Та дальша боротьба за поділ Галичини на парламентарному ґрунті виявилася неможлива. Дня 7 березня 1849 р. появився цісарський патент про розв'язання парламенту. Рівночасно проголошено т. зв. октройовану конституцію для Австрії, поміж якої коронними країями опинилося „королівство Галичини й Володимирії з воєвідствами Освенцімським і Заторським і великим воєвідством краківським“. При укладанні статутів для коронних країв існував переважно плян створення двох соймів, українського й польського для Галичини, але дальший розвиток подій ті пляни переписали. В 1851 р. Головна Руська Рада, разом з своїми провінціональними експозитурами перестала існувати. Справа поділу Галичини вернула ще двічі на порядок дня; раз у незреалізованому проєкті статуту для нашого краю з вересня 1853 р., другий раз у розпорядку австрійського уряду з 24 квітня 1854 р. В проєкті статуту для Галичини й Володимирії говорилося про створення трьох соймових курій — львівської, краківської й станиславівської, що мали радити окремо, але в загально-краєвих справах збиратися разом та створити центральну езекутиву в формі краєвого виділу. З урядового розпорядку про адміністраційний поділ Галичини на дві національні області, виданого 24 квітня 1854 р. увійшов у життя тільки поділ на дві області апеляційних судів (львівську і краківську). Ще раз в 1863 р. вернув австрійський уряд до справи поділу Галичини, але тоді вбила справу штучно створена польська більшість галицького сойму. Перший і основний, політичний постулат Головної Руської Ради з 1848 р., що мав довести до еманіпації галицького українства згід польської супрематії, так і не діждався своєї реалізації.

Національно-політичний світогляд представників галицьких українців у 1848—49 рр. зясовувався більш-менш у таких точках: свідомість національної окремішності від поляків та москалів, національно-територіальний автономізм у межах Австрії, непримирима опозиція супроти поляків і австрійський патріотизм. Позиція, як на ті часи досить ясна і колиб галицькі українці були дальше й послідовно йшли наміченими дорогами, то напевне скорше и певніше вийшли на широкий шлях державно-творчих змагань. Нажаль слаба політична підготованість і надто велике довіря в добру волю Відня, впарі з тяжкими умовами чергового десятиліття, переписали неоднo українське досягнення з бурхливої доби „Весни Народів“.



Лента архикнягині Софії до прапору: „Руських Стрільців“ з написом: „Вірністю до перемоги“.

Впарі з зародинами політичного життя серед галицьких українців. мав ще 1848 р. одну заслугу: в його атмосфері зродилася перша в Галичині українська, військова формація т. зв. „Баталіон руських стрільців“.

Селянське ополчення в 1848—9. рр. Протиавстрійське повстання мадярів змобілізувало проти себе не тільки загрожену в своїх основах дзоєдину монархію, але й увесь немадярський світ, що найшовся в межах „країв корони св. Стефана“. Запротестували проти мадярської гегемонії хорвати, словаки, румуни, а південні слов'яне, під проводом Єлячіча станули на проу з мадярами, зі зброєю в руці. Рівночасно на мадярському пограниччю в Сирії, Долишній Австрії, Моравії та Істрії зорганізувалися добровольчі курні, що мали охороняти ті краї перед інвазією мадярських повстанчих ватаг. В тій то концентраційній самооборонній системі, не забракло й організації українських сіл. Прикордонні округи — сяницький, самбірський, стрийський, станиславівський та коломийський, змобілізували українське селянство в ополченські, напів військові відділи, що їх завданням було — спинювати натиск мадярських повстанців на Галичину, та не допустити до об'єднання їх з повстанчими загонами поляків з цього боку Карпат.

Напади мадярських повстанців на прикордонні галицькі місцевості, почалися вже в листопаді 1848 р. але де далі, вони ставали частіші та нагальніші. Регулярні військові частини, яких більшість вимаршувала з краю до Італії, не встигли були забезпечити Галичини й тому уряд попав на думку використати для тієї мети українських, прикордонних селян. Селяне, що в польсько мадярській, повстанчій спілці бачили останню спробу рятунку панів-дідичів перед демократизацією устрою, пішли з запалом на заклик австрійських „крайсгавтманів“ і виставили цілу низку озброєних загонів, що з нараженням здоров'я й життя обороняли карпатське пограниччя перед мадярською інвазією. Вистане завважити, що один тільки станиславівський округ виставив 17.810 ополченців, озброєних в старі крем'яні рушниці, списи, коси й сокири. Дальші напади мадярських повстанців на Галичину, що в зуссрічі з австрійськими регулярними військами йшли від перемоги до перемоги, натрапили на рішучий опір українських селян і їм то мусів австрійський уряд завдячувати, що повстанче полум'я не огорнуло собою й Галичини.

Як виглядала ця селянська самооборона, повчає нас звітлення сучасника, в 15. ч. „Зорі Галицької“ з 1849 р.:

„Знаєте вже про те — читаємо там — що в цілому нашому краю, в горах і попід гори, зорганізований лянштурм (краєва оборона). В кожному селі, що належить до лянштурму мусить бути кождий від 20—50 літ озброєний і на даний знак має збиратися на визначене місце; у кожному селі є один командант, а кілька, або кільканаять сіл мають свого надкоманданта і творять один лянштурмовий округ. До округа Богородчан належить більше чим 10 сіл, що можуть поставити більше чим 5.000 людей. Нині (17 січня) посходилися вони всі озброєні в списи й коси та ждуть на генерала, що має їх переглянути. Досить значний відділ війська творять міські хлопці. Хоча слота, сніговниця з дощем, всі оживлені та веселі. Приявийши при тому окружний комісар оповідав, що в горах, на делятинському гостинці, стоїть крім лянштурму, 1000 стрільців-гуцулів з гарматєю, вилитою



Історик Денис Зубрицький — батько галицького москвофільства

нашим Дуткевичем. Тому почуваємося досить сильні, щоби ставити опір кожному напорові з боку Малярщини".

З іншого допису „Галицької Зорі“, що появився вже при нагоді розв'язання організації селянської самооборони довідуємося, що „оборона була поділена на округи, з одним надкомандантом в окружному центрі. Такі округи склалися з 10 — 14 сіл. Кожне село мало свого команданта і старшин, відповідно до кількості озброєних людей, а також десятників і сотників. Кожне село висилало до окружного центра одного або двох озброєних людей, т. зв. ордонанс, щоби, як будуть які особні прикази від команданта, повідомляти командантів у селі. В кожному селі була також варта, що стримувала проїзших, а незнайомих питала за паспортами. Крім цього, від самої границі, від села до села, були розставлені стовпи тривоги, пообвивані соломою й запускані смолою й живицею. На випадок наближування ворога їх запалювали, а озброєні селяне збиралися на призначені місця.

Кожне село становило особний відділ; більші мали свої прапори, в містах мали й барабани. Був навіть відділ кінноти".

Про перегляд ополчення у Богородчанах, пише в своїх спогадах сучасник подій о. А. П. Шанковський:

„На правому крилі уставилося поверх 300 гуцулів з рушницями через плечі, на маленьких гірських кониках. Коло них уставлено 600 піших гуцулів і підгірян, озброєних власними гвинтівками, крем'яними крісами та стрільбами, відібраними від польської гвардії. Далі стояло, в трьох рядах, до 8.000 селян, поділених уже не на сотні, а на громади, а кожним таким відділом проводив селянин, вислужений жовнір. На лівому крилі уставилося біля 400 кінних селян з рівнин, озброєних у коси й списи“.

Два тижні по перегляді відбувся святочний вимарш ополченців з Богородчан. Головну увагу звертала на себе гармата на жовто-синій ляфеті з обслугою, одягнутою в сині кабати з жовтими вилогами, сірі шаравари та баранкові шапки з жовтими верхами.

По капітуляції мадярських повстанців (13 серпня 1849) перед російським генералом Рідігером, ополченська організація прикордонних селян сталася зайвою. Сповнивши своє призначення вповні, вона ще якийсь час відбувала пограничну сторожу й щойно в пізню осінь 1849 р. була розязана. Селяне склали зброю й розійшлися по хатах у переконанню, що не тільки сповнили свій обов'язок перед державою, але й заманіфестували свій український патріотизм.

Перша українська військова формація в Галичині. В універсалі з 1 січня 1849 р. писала Головна Руска Рада м. і.: „Мир вам братя! Але... хто хоче спокою, хай бере за зброю! Коли в сусіда хата горить, годі у власній спати! Бутні мадяри, забажали нараз піднятися коштом пониження злучених з ними слов'янських народів. Підняли бунт проти свого монарха й царя нашого й примусили його виступити збройною силою, в обороні слабших, своєї поваги й цілоти та слави Австрійської Держави. За нашою стіною розгорілася страшна війна. А пожеж той для нас тим небезпечніший, що й на нашому обістю вже тліє. Бо й у нас, як знаєте, є такі, що задумують подібний неспокій. Багато з них пішло за гори, помагати мадярам. А колиб вони, що неправдоподібно, перемогли, то вернуться до нас. А щож тоді буде з нашим спокоєм? Тому треба завчасу подумати й так, як це зробили інші народи, що межують з мадярами, поставити полк українських добровольців, щоби обсадити наші гори, не ждучи аж страшний вогонь, що розгорівся в наших сусідів, обійме й наші хати“.

Така була провідна думка мобілізаційного універсалу Головної Руської Ради, що своєчасно зрозуміла, що без мілітарної сили нема безпеки для здобутків її політичної й культурної праці. Полк українських добровольців, організований ніби в допомогу монархії проти мадярської революції, був насправді подуманий, як орган національної самооборони, а при сприятливих умовах національної армії. Так бодай зрозуміли заходи Ради наші політичні противники.

Коли пізніше, по сформуванню першого добровольчого куріня, Головна Руска Рада почала заходи над формацією другого куріня, тогочасний губернатор Галичини гр. Голуховскі писав дня 28 квітня 1849 р. до ради міністрів: „Не можу поминути завваги, що формування дальших українських курінів слід признати згори недопустимим, бо я довідався, що українці носяться з невисловленим ще дотепер отверто заміром висіднати ступнево цісарський дозвіл на помноження корпусу до 10.000 людей. Не заперечуючи лояльності українців, вважаю це надто сміливим, а навіть небезпечним для держави кроком,

щоби, без потреби, дозволяти на помноження корпусу, оживленого національними, в остаточній консеквенції сепаратистичними змаганнями, корпусу, що бувби наче збройною репрезентацією народу".

Про слушність таких підозрів говорить ледви не все, що було зв'язане з організацією першого куріня українських добровольців, формально прозваних „руськими стрільцями“. В першу чергу однострій. Згідно з пляну Ради, кожний доброволець мав дістати рушницю і багнет. „Одіжжю буде гарновшитий, короткий гірський сірачок з українсько-народними, жовто-синіми вилогами, червочі або сині штани, ходачки й крисаня; до того ташка й ремінь з ладівницею“. В практиці цей однострій не відбіг далеко від первісного пляну. Крім сірої гуцульської крисані з перами на лізому боці, носили наші перші стрільці сшиті шапки з дашком і жовтим обрамуванням. Кабат мали червоний (старшини — бронзовий) з синім стоячим ковніром і синіми „роголками“ на раменах, запинаний одним рядом золотих гузиків. Штани сині, з жовтими, шнуровими лямпасами. Підперізувалися стрільці звичайним військовим ремнем, а реміні ладівниць, що перехрещувалися на грудях, були, з гуцульська, цяцьковані металевими набивками. Замість плаща носили стрільці короткий сірак з синім обрамуванням, синіми, плетеними гузиками і такимиж, шнуровими петлями. Замість первісно задумуваних „ходачків“, носили стрільці черевики. Рядовики носили кріси з довгими багнетами, старшини білі шаблі.

На загал, в однострою „руських стрільців“ не було натяків на історичну традицію. Його відрубність від австрійського зясовувалася, крім вилогів, у деяких елементах селянської, головном гуцульської ноші.

Мобілізаційний універсал Ради, опублікований по українськи, з німецьким контекстом, був разом з поученнями розісланий до всіх оточених Рад і деканатів. Рівночасно у Львові почала свою працю „Комісія для утворення полку добровольців“, що подбала про легалізацію своїх агенд львівською генеральною командою, міністерством війни й нарешті цісарською, надвірною канцелярією. Дня 10 березня вийшла з цісарської канцелярії відручна грамота про дозвіл на організацію добровольчого куріня та усталений для нього „народній однострій“.

Вже дня 16 лютого 1849 р. стаи зголошених добровольців виносив 1600 а в дні 6 квітня було їх 3460. Розпоряджаючи такою кількістю зголошених, генеральна команда у Львові приділила до куріня стар-



Микола Гоголь

шин, переважно українців, і вислала їх для формування сотень по оточених містах — Бережанах, Коломиї, Станиславові, Стрию й Самборі. Рівночасно формувалася одна сотня у Львові, де зібралася всі сотні курія вже з початком травня.

З 3460 добровольців вибрано 1410 то є дещо більше, як третину зголошених і створено з них курінь у шість сотень, під начальним проводом майора Ватерфліта. Старшинський корпус творили в більшості українці: поручн. Гнідий в львівській, сотн. Барусевич і поручн. Матнікевич у бережанській, надпор. Кривоносук і пор. Столярчук у самбірській, пор. Ярулевич і пор. Білінський в коломийській, пор. Родакевич у станиславівській та пор.-сотник Бондяк у стрийській сотні.

Дня 8 червня представився старшинський корпус курія Головної Руської Раді. Крилош. Куземський виголосив при тій нагоді відповідну промову, а майор Ватерфліт запропонував Раді, щоби вона подбала про прапор і музику для курія. Нажаль короткий тривок курія не дозволив зреалізувати ні одного ні другого. З проєктованого прапору залишилася тільки лента, вишита власноручно матір'ю імператора Франца Йосифа, архикнягинєю Софією, яка наспіла до Львова щойно в грудні й зберігається тепер у збірках Народного Дому у Львові. Тимчасом курінь вирушив зі Львова вже 6 вересня, а 3 січня 1850 р. був уже в поворотній дорозі з галицько-угорського пограниччя. Справа музики також припинилася на перших організаційних кроках.

Пробувши до 6 вересня у Львові, вирушив курінь в напрямі Кошиць на Мадярщині. Та до яких-небудь воєнних операцій курінь уже не був ужитий. Мадярське повстання було здавлене російськими військами майже рівночасно з вимаршем стрільців зі Львова. Куріневі довелося тільки асистувати при остаточному змирненню краю; вже в січні він був у поворотній дорозі з Угорщини, а дня 26 січня приєднав „Зоря Галицька“ вістку про розв'язання курія. Наші політичні противники подбали вже про те, щоби не тільки не допустити до дальшого існування цієї військової формації, але й по її розв'язанні, неоправданими шиканами, відстрашити добровольців від подібної акції в майбутньому. Звільнених зі стрілецького курія добровольців позабирали відтак силою до правильного війська і то, як писала „Зоря“ — „не оглядаючись на жінки, дрібні діти й господарство“ колишніх добровольців. Була це пімста наших політичних противників, що по безуспішному зриві й кооперації з мадярами, заграли тепер в дутку австрійської лояльності. Вони то не допустили до організації другого курія стрільців у цвітні 1849 р. вони теж, позаймавши впливові становища в краєвому й центральному уряді, встали на довгий час осідлати розбурхану українську стихію.

Всеж такі організація й короткий тривок курія українських стрільців, з власним уладом, одностроєм і власними завданнями, оживив на галицькому ґрунті давно забуту традицію українського мілітаризму й був передвісником організації Українських Січових Стрільців, що в 1914—1918 рр. промостили своїми бізнетами шлях до відродження Української Державності.

1848 рік на Буковині й Закарпатті. Куди слабшим відгомонам, як по Галичині, прокотилися революційні політи 1848 р. по Буковині. Правда, й тут життя заворушилося, а звільнене з панщинної неволі селянство прийшло до голосу. Воно то, устами своїх парламентарних послів, заявилося проти відокремлення української частини Буковини

від Галичини й домагалася усунення румунської супрематії над цілістю краю. Але румуни були політично більш підготовані й подібно як поляки в Галичині мали більше доріг до ціли, як українці, що всю свою надію поклали на... цісарську справедливість. Щойно народовецький рух 60-их рр. у Галичині вспів розбурхати сонне плесо українського життя на Буковині. Григорій та Ісидор Воробкевичі і Осип Федькович, оце репрезентанти того життя й носії культурно-національного об'єднання маленької Буковини з рештою України. Позатим Буковина має в білянсі всеукраїнського національного руху одну безсумнівну заслугу—в ній розвинулося москвофільство найслабше.



Володимир Антонович

На Закарпаття, що пережило бурхливі моменти мадярського повстання й австро-московської пацифікації, з'явився в 1848 р. „чоловік провидіння“ Адольф Добрянський; він мав усі дані на те, щоби створити нову добу в історії країни, але для цього забракло йому витривалості в раз обраній політичній лінії. Як один з низки українських патріотів, що особисту кар'єру й національну політику сперли на посторонній допомозі уряду, Добрянський був зразу завзятим австрофілом. Підчас мадярського повстання він утік до Галичини, а вернувшись на Закарпаття щойно з військом царя Миколи, як австрійський комісар при московській армії. Осмілені авторитетом „двох царів“, закарпатські українці, вислали до цісаря депутацію, яка домагалася виділення українських територій в окремі комитати, заведення української мови в урядах і школах, заснування в Ужгороді української академії й т. п. Льоляльне становище українців і їх протимадярські домагання були тоді по нутру австрійському урядові й він старався зробити все можливе, щоби скріпити український елемент на Закарпатті. Уряд пішов по лінії українських домагань, але попсував справу сам Добрянський. Ставши над-жупаном чотирьох українських комитатів Закарпаття, він, замість ширити національну свідомість і розбудовувати українську культуру, почав класти підвалини під москвофільство Закарпаття. Його

особисті нахили та вражіння, яке серед мас зробила царська армія, приборкавши мадярів, зробило своє. Закарпаття, що скорше від Галичини пробудилося, тепер скорше й послідовніше як Галичина покотилося по похилій площі москвофільства. Скористали з цього мадяри, як тільки прочунали від перших пацифікаційних ударів. Добрянський втратив своє керівне становище в краю, а українське громадянство Закарпаття опинилося на поліційному індексі. Це мало свої катастрофальні наслідки. Створене Добрянським москвофільство пішло в підземелля, а на поверхні життя залишилися тільки та інтелігенція, що вспіла промінати свою австрофільську орієнтацію на мадярофільську. З того теж часу, мало не до самого вибуху світової війни в 1914 р. національне життя Закарпаття завмерло, а коли й давало про себе знати, то тільки в формі проводжених на ньому москвофільських експериментів.



XXXV. НАРОДНИЦТВО І УКРАЇНОФІЛЬСТВО.

Українське „народництво“. Смерть царя Миколи I, що не могли перенести поразки в т. зв. кримській війні, отруївся, була гаслом до заведення ліберальнішої системи в управі Росією. Цар Олександр II мусів піти на шлях суспільних реформ, з яких найважливішою було скасування кріпацтва. Почалося з амністії для політичних в'язнів і засланих, а в їх числі для членів Кирило-Методіївського братства. Куліш, Костомарів, Білозерський та Шевченко знову сходяться, а хоча не на рідному, а петербурзькому ґрунті, то молодечі думки про волю й освіту для народу не покидають „братчиків“ ні на хвилину. Ореола мучеництва за святу справу й слава геніяльного поета, оточує тепер Шевченка й зєднує йому однодумців навіть серед московського громадянства. Гасло визволення селян з кріпацтва проповідуване Шевченком, стає гаслом дня; підтримують його вагу й безпоседні „Народні Оповідання“ Марка Вовчка (Марії Марковичи), що саме тоді зійшла як нова зоря на горизонті українського письменства. Тургенєв перекладає „Оповідання“ на російську мову й вони стають не тільки грімким обвинуваченням старого суспільного ладу, але й основою могутнього напрямку серед української й московської інтелігенції, т. зв. „народництва“.

Та оскільки російське „народництво“ мало суто соціальний характер, то його українська відміна мала ще й національну закраску. В однаково тяжкому положенню, як суспільно-економічне становище українського селянства, була його мова та історична традиція, й рятуючи перше треба було йти назустріч другому. Україна демократична, як співав Шевченко „без холопа й без пана“, Україна запоріжського козацтва, стала тепер ідеалом українських народників, що так ще недавно захоплювалися Україною великих князів та гетьманів. Місце старих літописів і дворянських документів зайняла тепер народна поезія, козацькі думи, як еманация старого українського демократизму.

Зразу осередком народницького руху стає Петербург. Тут живе Шевченко, тут працює Костомарів і Куліш, що на кошти українських багатіїв Тарновського й Галагана закладає друкарню й налаштовує видавничу справу. „Записки о Южной Руси“ та перша й одинока в своїм роді історична повість „Чорна Рада“ — Куліша, твори письменників українського відродження (Котляревського й Квітки) та сучасних (Шевченка, Марка - Вовчка), перші українські пропозиції о. Ва-



Сидір Воробкевич

сія Гречулевича, були літературним викладацями того українського народництва. Нарешті вдається українській колонії в Петербурзі створити перший літературно-науковий місячник „Основа“. А хоч він удержався всього тільки два роки (1861—62) то його вага для українського руху першорядна. Окрасою журналу були в першу чергу твори Шевченка, Костомарова, Куліша й Марка-Вовчка, але на її сторінки попадали й праці співчуваючих українській справі москалів. В „Основі“ почали свою літературну й наукову працю такі українські письменники, як Антонович, Руданський, Кониський, Свидницький та інші.

Особливо характеристичною для тогочасних настроїв була „Моя сповідь“ Володимира Антоновича. Цей польський шляхтич з роду й виховання започаткував своєю „Сповідю“ поворот ополяченої української шляхти до народу, з якого вона вийшла, стався батьком і носієм т. зв. „хлопоманства“.

„Сповідь“ В. Антоновича. „Судилося мені — писав Антонович у „Сповіді“ — родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були в мене всі навички панчиків і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей тих людей, поміж якими виховався. Колиж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостаті його, всі змагання громади, серед якої доля мене постановила й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відцурається своїх думок, своїх бундючих замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні, перед судом власної совісті, мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами й вернутися назад до тієї національності, що її колись відцуралися їх предки, та заподадливою працею і любовю, по спроможности, споконувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд, і котрому ці зайд, за його піт і кров віддачували огидливість, наругами, непошануванням його віри, звичаїв, моральности й особи. Колиж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебратися на польську землю, заселену польським народом на те, щоб не додавати зі себе в краю ще більше дармоїдів та лякатися сумних докорів самому собі за те, що і я зайда, плантатор, живу з чужої праці, заступаю стежку до розвитку тому народові, до якого хати я заліз некликаний, непроханий, та ще й належу до того табору, що дбає про припинення розвитку народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був поповсаний шляхотським вихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку ндолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхотські навички й мрії. Я... стався „перевертієм“.

Слідом за Антоновичем стало таких „перевертіїв“ більше.

„Громади“ на Україні. Вслід за першою українською „громадою“ в Петербурзі, почали творитися аналогічні гурти з такимим завданням скрізь по Україні — в Києві, Чернигові, Харкові, Полтаві та інших українських містах.

Звичайно починали справу студенти висших та середніх шкіл, а там приставало до гурту й старше громадянство. Діяльність „громад“ була більш за все культурницька, хоча тут і там попадають спроби політичного характеру. „Громадівці“ дбали про народню освіту,



Юліан Лаврівський

шкільництво, поширення української книжки й дорогою відчитів, концертів та драматичних вистав, старалися увійти в безпосередній зв'язок з масами. Самі вони, як „народники“ з душі й переконання, пробували виявляти це й назверх. Тому одягалися по народньому, співали українські пісні та заводили звичку й поміж собою розмовляти по українськи. Та головною працею громадівців і співчуваючого їм громадянства була пропаганда розкріпачення селян.

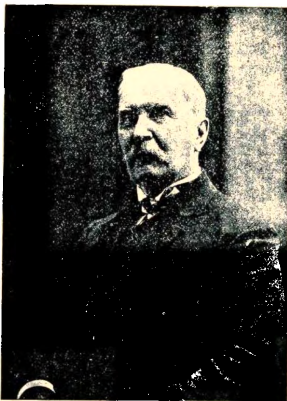
Знесення кріпацтва. Вже в рік по вступленню на престіл заявив цар Олександр II представникам дворянства, що він думає взятися за поступенне але неминуче скасування кріпацтва. Мають селяне розкріпачитися самі, краще це зробити тим, що мають владу. Наприкінці 1856 р. утворився при царському уряді потайний комітет, що

мав підготувати реформу селянської справи, „повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й обміркованому плані“. Першими з дворян, що заявили готовість добровільно порозумітися з селянами, були дідичі литовсько-білоруських губерній. Видно, що натиск з долу й вплив „народницької“ пропаганди, позначався в тих губерніях найрізкіше. Цар прийняв заяву білорусько-литовських панів до відома й звел в заснувати по губернських столицях спеціальні комітети для обміркування метод реформи. В 1858 р. справа скасування кріпащини зробилася питанням дня й проводилася явно-славно по всім губернським комітетам і головному в Петербурзі. Нарешті дня 19 лютого 1861 р. Державна Рада прийняла й оголосила дорогою царського маніфесту закон про знесення кріпацтва. Воля дісталася селянам не даром. Подібно як у Галичині, селяне мусіли заплатити за землю, на якій, колись працювали на панів, а тепер мали працювати на себе. При цьому, колись поміщицьку а тепер селянську землю, оцінено дуже високо й селянам довелося заплатити за неї майже вдвоє стільки, що вона була вартя. На Україні розділено землю в той спосіб, що на голову припадало 2—6 десятин землі, але ціла маса селян, що досі працювала по панських дворах, як прислуга, опинилася без земельного наділу. Позатим, нібито звільнених селян поставлено під особливу опіку адміністрації й зв'язано свободу їхніх рухів з волею громади, до якої вони належали. Не знесено теж понижуючої кари різками, якої вже не було для інших суспільних клас. Все те викликало невдоволення, навіть чинний спротив серед селянства та неприхильні урядові настрої серед радикальної інтелігенції. Селяне зрозуміли, що їх обманено, півної волі не дано, а землі за дорогої гроші продано. На тому ґрунті змоглася суспільно-революційна пропаганда „народників“ та настороженність уряду, аслід за якою пішли реакційні репресії.

Національний характер українського народництва насторожив проти себе не тільки московську владу, але й спочуваюче йому дотепер московське громадянство. Бож як не ліберальні були вони під суспільним оглядом, то під національним вони були також рязні о́зрусителі, як і найскрайніші реакціонери. Слов'янофільство в їхньому розумінню було тільки покришкою для русофільства, а мрія Пушкіна про те, що „всі слов'янські ріки повинні влитися в московське море“ була основою їх світогляду. Вже з 1861 р. починається нагінка на українство й то збоку його дотеперішних „союзників“. Як москалі так і поляки, без огляду на свою партійну приналежність, почали докзувати, мовляв українство це ніщо, як відміна польщини чи московщини, українці це ніякий народ, але польське або московське плем'я й підтримувати розвиток української культури, це все одно, що йти на руку „германській інтризі“, що завзялася на поляків чи москалів і т. д. Що вже говорити про поляків чи москалів, а то й жида на Україні підняли крик проти „українського сепаратизму“.

Загострив положення вибух польського повстання в 1863 р. Польська повстанча агітація, хоч і не мала особливого успіху серед правобережних українців, а навіть спровокувала поворот частини спольщеної шляхти до українства, все таки насторожила проти нього уряд та поліцію. Вслід за паперовими напастями московських публіцистів, посипалися на українців куди дошкульніші урядові репресії. Московський публіцист Катков підняв крик, що як попустити українському рухові, то скорше чи пізніше треба буде мобілізувати військо проти українських сепаратистів. Його крик підхопили поменчі газе-

тярські підголоски, а за ними все московське громадянство зайнялося полум'ям нечуваного шовінізму. З усіх усюдів посилалися доноси на українських діячів, мозляв вони, під покришкою культурницької праці, готуються до „відокремлення України від Росії“. Даремне бився в груди Костомарів, даремне заявляли такі люди, як Антонович, Рильський, Житецький, Чубинський, що вони „вживають всіх своїх сил тільки на те, щоби дати ниродві освіту й громадське усвідомлення“. Українські „громади“ порозв'язувано, членів поарештовано, а багатьох, по довгих слідствах і судах, позасилано до північних губерній Росії. Коронаю репресій був славний циркуляр міністра вчугрішніх справ Валюєва з 1863 р., яким зборонено видавати популярні книжки українською мовою, мовляв — „не було, нема й бути не може ніякої української мови“.



М. Лисенко

Микола Лисенко

Хто з українських діячів злякався й „навернувся“, хто пішов у підземелля, а хто звернув увагу на Галичнину, що відзискавши в 1860 р. конституцію стала захистом для дальшого культурно-національного українського життя.

„Жавий український рух тим способом раптом припинено й пригноблено саме серед його розмаху. Але це мало той наслідок, що він з Росії перекидається до Галичини; перший ще раз за стільки віків, починається поворотний культурний рух зі східної України на західню, тим часом як перед тим, під натиском польського панування, живіші елементи з західної України відпливали на схід“ (М. Грушевський).

Шевченко. Велика популярність Шевченка, як геніального поета а почасти громадського діяча, не йшла в парі з належною оцінкою його ваги для України. Загально підкреслювалося Шевченкове народолюбство й слов'яно- а навіть польонофільство, ненависть до кріпацтва й патріотизм, а доволі рідко говорилося про нього, як про першого

й найбільш безкомпромісного ідеолога української, державної самостійності. Кирило-методіївське брацтво, до якого належав молодий Шевченко було еманациєю національно-політичного світогляду, на який здобулася в 40-их роках духовна верхівка тогочасного українства. Костомарів, як звязковий поміж Харковом і Києвом, прийшов до кирило-методіївців з словянофільськими ідеалами лівобережних масонських лож і тайних товариств, але під політично-національним оглядом він чимало завдячував Шевченкові. Вже в перших своїх поемах „Сон“ та „Кавказ“, що їх Шевченко читав Костомарову, був ясно, хоча й поетично сформулований ідеал політичної незалежності України. Той самостійницький елемент, що пробивався в енуціяціях кирило-методіївців, це власне вклад Шевченка в програму першого політичного урядування на Україні. Протягом свого важкого життя Шевченко міняв чи пристосовував свої погляди до різних питань, але ідеал державної самостійності України присвічував йому на кожному кроці, в кожній його думці, слові й ділі.

„І власне з того боку поезія Шевченка має для нас епохальне значіння: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху як „южно-русько-“ провінціалізму. Не геніальний стиль та форма, але політичний зміст поезії Шевченка зробив його національним пророком“ (Ю. Охримович).

В противенстві до своїх попередників, що як і він плакали на румовищах українського минулого, Шевченко не то що шукав за причинами упадку нації, але находив дороги і засоби для її подвигнення. Пасивність своїх попередників заступив Шевченко активністю борця-революціонера. Уроджений під селянською, до тогож кріпацькою стріхою, під впливом ідеології „Історії Русів“ і польської визвольницької поезії (Міцкевич) Шевченко дуже скоро найшов місце своїй самостійницькій ідеології на перехресті думок і почувань як до ворогів так і прихильників України в минулому й сучасному, зрозумів теж, чим слід надхнути своїх земляків-однодумців „живих і ненароджених, в Україні й не на Україні суших“.

Бунтуючись і протестуючи проти сучасної йому дійсности, Шевченко вмів не тільки сам зненавидіти її причинників, але й надхнути тією ненавистю мільйони. Великою, творчою ненавистю, що була тільки відвратною сторінкою великої, безмежної любови Батьківщини. Шевченко-і попередники любили теж Україну, та ламали руки над її змарнованим минулим, але бунтувалися тільки проти тих, проти яких влада не забороняла бунтуватися. Вони оспівували напр. боротьбу України з „бісурменами“, з поляками й католицтвом, але похвалляли московфілство українських мас у минулому й сучасному. Шевченко — демократ з походження й переконання, вмів захоплюватися державно-творчими аспіраціями українських гетьманів, що дорогою монархізму змагали до незалежності України, різко осуджуючи демократизм і демагогію тих діячів українського минулого, що йдучи назустріч всяким „чорним радам“ козацької черні, підготовляли й закріплювали ґрунт під її царо-й московфілство. Шевченко апотеозує напр. Хмельницького, за його повстання проти Польщі, але не може йому вибачити переяславського трактату з Москвою. З однаковою любовю розсипає він свігла на тих сторінках української історії, що свідчили про самостійницьке змагання її діячів, з однаковою теж ненавистю громить „грязь Москви, як і варшавське сміття“. Шевченко не докоряє

Мазепі за „зраду“ Москви, як докоряли йому його сучасники й наслідники, але тільки за те, що не найшов спільної мови з „хвастівським полковником Палієм“, щоб одноставно стати проти всіх ворогів України, без огляду на те, кого вони собі обібрали на союзника.

Хмельницький першої доби, Дорошенко, Мазепа. Полуботок, оце герої Шевченкового самостійництва, проти яких ставить під суд таких, на його думку прислужників Москви, як „дурний гетьман“ Скоропадський, „дурний попович“ Самійлович та Розумовський, що „лизав мов собака патинки царниці“. Підкреслюючи промахи, осуджуючи нерішучість і п'януючи національну зраду в усіх її формах, як у минулому так і сучасному, Шевченко жде і вірить у прихід українського Вашингтона, вірить у те, що „домовина розвалиться, а зпід неї встане Україна“, й тому закликає в своєму „Заповіті“ — „порвати кайдани й вражою злою кров'ю окропити волю“. Борітеся — поборете, було гаслом життя і творчості Шевченка, воно теж сталося його заповітом для грядучих українських поколінь.

Таким бачимо Шевченка сьогодні, але його сучасники й безпосередні наслідники, можна сказати, не зрозуміли Шевченкового самостійництва й не поквалилися піти за його дороговказами. Вгинаючися під тягарем умов політичного життя, тікаючи перед нагінкою московського шовінізму й репресіями уряду, вони перейняли від Шевченка тільки те, що „можна“, а „з великого революціонера духа зробили апостола льояльного братерства й згоди“. (Ю. Охримович). Далеко від Шевченкової ідеології відбиг Костомарів у „зрілому“ віці своєї письменницької праці й громадської діяльності, по своїйому, по „хуторяйськи“ інтерпретував Шевченкову музу Куліш.

Народини українофільства. Українці заскочені московським шовінізмом і поліційними репресіями, відбивалися як могли. Залюкани ворожим наступом, вони принишкли й пробували, на сторінках „Основи“ представити український рух, як чисто культурницьке, аполітичне явище. Дехто навіть поспішився з заявами льояльності, аби тільки вороги відчепилися. Тим разом лиху прислугу зробив українській



Михайло Старицький

справі Костомарів. Той сѣм, що в 40-их роках, як ідеолог кирило-методіївців голосив ідеали українського „федералізму, що відзначався яскравим автономізмом, майже самостійництвом, республіканізмом і суспільним радикалізмом“, в 70-их рр. стався ідеологом безполowego, аполітичного „українофільства“. Правда, Костомарів відступав з позицій своєї молодости не відразу. В статтях російського „Современника“ й української „Основи“ він ще боронить тези про право кожного народу на державну самостійність і на кожному кроці підкреслює культурно-національну окремішність українського народу, мовляв „хай ні поляки ні москалі не вважають за свої земель, заселенні українським народом“. Та де далі тим нижше опускає Костомарів свій національний стяг. Він перестає писати по українськи, зриває звязки з галичанами та проповідує ідеали повної й беззастережної лояльності владі. „Людина, що в 40-их роках говорила, що перед Росією є тільки дві дороги — або перетворитися в федерацію незалежних націй, або розпастися на кілька держав, український самостійник і республіканець 40-их років, в 70-их рр. проповідував повну лояльність кожному петербурському урядові та його обрусительній політиці“ (Ю. Охримович).

В протнвенстві до безкомпромісного самостійника Шевченка й федераліста, а відтак лояльного російського патріота Костомарова, третій з кирило-методіївців — Куліш, виступає виразником політичного москвофільства. В „Чорній Раді“ та низці пізніших творів, він виказує нездатність українців до самостійного життя, а зєдинення України з Росією вважає єдиним рятунком для неї. Захоплений українською культурою, Куліш показує на державно-творчі спосібности москалів, з якими нема чого українцям й боротися на політичному полі. Він повірив і других заставляв вірити, що в межах московської державної системи найдеться місце на буйний розвиток української культури, головном мови, якій признавав куди більшi прикмети, як московській. Колиж указ проти української мови з 1876 р. примусив його зневіритися в можливість розвитку української культури впоряд з московською, тоді він, не перестаючи бути політичним москвофілом, вдався в звязки з поляками, а коли й на них завівся, пробував орієнтуватися на... Туреччину. А хоч Куліш був тільки культурником, то його експерименти мали таки вплив на оточення, й викликаючи хаос, остаточно причинилися до витворення типу культурних „українофілів“, що були політичними „москвофілами“. Остаточно Куліш і Костомарів стали духовними батьками українофільського, аполітичного культурництва, що ознаменовує національне життя Придніпрянщини протягом чергового трицятиліття.

Обєднуючи в собі доволі різношерсті елементи, від консервативів і монархістів до правих соціалістів, українські „громади“ тих часів кермувалися в своєму народолюбстві радше соціальними, аніж національними мотивами. Любов до українського минулого, в якому на перший глян висовувалося козацтво (козакофільство) захоплення народньою мовою й побутом, дуже часто обмежувалися в тих українофілів до романтичних акцесуарів у роді козацької чи народньої ноші, співання народніх пісень а то й вживання народньої їжі, головном славного „українського борщу“. Дехто з них мріяв про Запоріжську Січ, про щось у роді козацької республики, але ніхто не виходив поза мрії. Позатим всі вони, а бодай видатніші з них працювали на полі української культури (етнографії, археології, історії та літератури)

але все і всюди підкреслювали аполітичність своєї праці, головном ж відкрешувалися від марева „українського сепаратизму“ й то не тільки з ляку перед царською поліцією. З часом, коли крик московських шовіністів притих, а цензура на українські видання помякшала, зазбручанські „українофіли“ намілилися оживити свою літературно-научну діяльність. Тоді то на чело українських міст висувається престольний Київ, на якого університеті вспіло вже вирости нове покоління наукових та громадських працівників. Вони то, приспавши своїм „культурицтвом“ чужність центральної влади, виеднали дозвіл на



Іван Франко

закладення в Києві відділу петербур. „Географічного Товариства“ (1872), що на кілька літ зробився осередком наукового українознавства. Рівночасно оживає й скриплюється новими іменами (Мирний-Рудченко, Старицький) українська література, а свіжий і великий талант Миколи Лисенка виводить на концертну естраду й сцену (опера „Різдвяна Ніч“) українську музику. Не прогавлює пригожого моменту й український театр.

Указ 1876 р. Та не вспіли ще київські „громадяне“ як слід розмахнутися, коли марево „українського сепаратизму“ викликало проти них нові репресії уряду. На доноси, що їх почали слати до центрального уряду платні й безплатні агенти московської поліції, створено в 1875 р. спеціальну протиукраїнську комісію. Її душею стався куратор київської шкільної округи Михайло Юзефович, що ще в 1874 р. подав на українців донос, мовляв вони змагають до створення „вільної України в формі республіки, з гетьманом у провіді“. Комісія працювала коротко, але рішуче. Прийшовши до переконання, що „допустити окрему літературу на простонародньому українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хочби й у далекій будучности, України від Росії“, вона рішила розв'язати київський відділ „Географічного Товариства“, а його членів і співробітників, як теж і всіх активних українців зтероризувати індивідуальними репресіями. Короною праці тої комісії був ганебний царський указ, підписаний Олександром II. 18 травня 1876 р., що поклав три печаті на українську культуру. Силою цього

указу заборонено було друкувати українською мовою не тільки книжки, а й тексти під нотами, виставляти українські театральні пєси та прилюдно співати українські пісні! Таж сама комісія тодіж таки, рішила підсилити „пособія“ на москвофільську пропаганду в Галичині, куди якраз і перенесено точку тяжести всеукраїнського національного руху. Указ з 1876 р. мав ще й той наслідок, що з України почалася політична еміграція за кордон, а її передвістник Михайло Драгоманів створив на вільній швейцарській землі свого роду культурно-політичну амбасаду поневоленої України.

Михайло Драгоманів. На тлі аполітичного й асоціального українського культурництва 70-их рр. підіймається постать Михайла Драгоманова, як дороговказ нової політичної думки. Драгоманів, нащадок дрібного полтавського дворянства, виявив себе зразу як студент, а з початком 70-их рр. як приват-доцент київського університету. Ліберал і народолобець з уродження, в ранній молодості підпав під вплив поезій Шевченка та соціалістичних теорій Герцена, Бакуніна, Чернишевського і західноєвропейських марксистів. Як велика частина тогочасної молоді, був молодий Драгоманів суспільним радикалом-марксистом, а щойно в другу чергу українським патріотом. Останнім зробився він якраз через свій вроджений і набутий освітою демократизм. Свою громадську кар'єру почав як член київської „Старої Громади“ з обов'язуючого в ті часи культурництва. На спілку з істориком В. Антоновичем видав він у 1873-4 рр. перший і половину другого тому „Історичних пісень українського народу“ (очевидно по російськи). Поминаючи samozрозумілі в умовах того часу хиби й методичні недотягнення, була ця публікація, як каже Франко „світлою спробою історичної систематики й критики“ пам'ятників української усної словесности, що й удостоїлася т. зв. уварівської премії петербурської Академії Наук. З черги видав Драгоманів „Українські перекази й оповідання“, для яких використав етнографічні записки таких збирачів, як Степан Руданський, Павло Чубинський, Іван Манджура та інші. Зпід його молодого пера вийшла популярна українська брошура „Про козаків, татар і турків“ та прочитаний на третьому археологічному зїзді реферат про „Лицарські відгомони в українській народній поезії“. Рівночасно писав Драгоманів публіцистичні статті в петербурському „Вестнику Європи“. Особливий натиск у тих статтях клав він на культурно-політичні відносини в Галичині, з якої діями познакомився ще пічас своїх університетських подорожей в 1871-2 рр. В львівській „Правді“ з 1874 р. помістив він статтю про „Літературу російську, великоруську, українську й галицьку“, де йдучи слідами Куліша й других українських культурників, розсиював думки про можливість розвитку української культури, під спільним общеруським дахом. Подорож Драгоманова по Галичині й Закарпаттю в 1875 р. дала йому приблизне уявлення про західно-український культурно-національний рух, та його боротьбу з штучно годованим москвофільством. З неї привіз він м. і. збірку оповідань О. Федьковича, яку видав у Києві з передмовою про галицько-українське письменство. Доноси галицьких кацапів насторожили російську поліцію, що подбала врешті про те, щоби усунути Драгоманова з університетської катедри. Сталося це на передодні царського указу з 1876 р. З доручення київської „Громади“ Драгоманів кинув Київ і виїхав за кордон.

Дорогою через Львів і Відень, де він видав російську брошуру

„До питання про українську літературу“, опинився Драгоманів у Женеві. З того часу зробилася Женева центром українського політичного руху й своєрідною амбасадой України в Західній Європі, на протязі цілого двадцятиліття. Тут написав Драгоманів цілу низку публіцистичних статей, брошур і книжок, відсіля утримував звязки з Галичиною й Придніпрянщиною, тут він і виріс до децидуючого фактора в тогочасному й майбутньому українському русі.

Свою публіцистичну діяльність почав Драгоманів як далекий епігон кирило-методіївців, з яких програми приняв ідею слов'янської федерації, виключаючи момент українського месіанізму в Слов'янщині а слов'янського в світі. Познакомившись з німецьким „напором на схід“ прийшов Драгоманів до переконання, що йому треба протиставити федерацію народів східної Європи, замкнених у межах Австро-Угорщини й Росії. Рівночасно намагався він усіми силами й засобами, „зевропеїзувати“ українське громадянство в дусі пануючого тоді в Європі соціального радикалізму й космополітизму. „Розвинувши ще в Києві широкую діяльність у тодішніх тайних Громадах, стояв він рівночасно блізько до „українофільського“ і до соціал-революційного народництва та до тодішніх лібералів-общеросів, але ідейно не пристав ні до одної течії, тільки весь час працював над синтезом всіх цих напрямків, що незабаром вилилася в форму українського громадянства — федералістичного соціалізму“ (Ю. Охримович). Та оскільки на забручанському ґрунті параліжувало його вплив задомашнене „українофільство“ з його консерватизмом і рахунком на льояльність, то куди кращими успіхами могла похвалитися його акція на галицькому ґрунті. Тут він трапив до переконання поважного відламу української молоді, що в її проводі станув такий талант і титан праці, як Іван Франко.

Видавана Драгомановим у Женеві на кошт його київських земляків, але всупереч їх політичним аспіраціям „Громада“ станула на становищі потреби національної самостійності всіх народів російської імперії, але не проповідувала гасел безоглядного сепаратизму українців як у Росії так і в Австрії. В першу чергу треба змагати до здобуття й поширення конституційних свобод, щоби еволюційною дорогою довести до федерації народів.

Як демократ і соціаліст, а в першу чергу як член поневоленої Москвою української нації, стався Драгоманів першим і довгий час



Михайло Драгоманів

одиноким критиком офіційної Росії. В пору, коли більшість російських демократів мовчки акцентувала обрусительну політику московського уряду і громадянства, він перший запротестував проти неї, перший теж здемаскував „визвольну“ політику Росії щодо південних слов'ян. Драгоманів перший розкрив Європі очі на Росію, проголосивши в чотирьох європейських мовах полуямний протест проти указу з 1876 р., що стався угольним каменем української пропаганди й інформації в західній Європі.

В брошурі „Пропащий час“ доказав Драгоманів, що Україна на своєму добровільному приєднанню до Москви все втратила, а нічого не зискала, та що українська молодь мусить стати до боротьби з московським впливом на Україні. У статті „Історична Польща і російська демократія“ доказував Драгоманів, що майже всі російські соціалісти, від чоловічих теоретиків до рядових революціонерів, ніколи не поважилися признати українському народові права на політичну й національну незалежність, а більшість з них попросту визнавала теорію Валуєва, мовляв „не було, нема й не може бути“ нікої України. Те саме закидував Драгоманів польським демократам, що, не дивлячися на московський гніт над поляками, тільки про те і думали, якби то осідлати український народ.

Розпризвившись з фарисейством російської й польської демократії, Драгоманів з неменшою гостротою накинувся на хиби й недомогання українського руху. В першу чергу дісталось від нього аполітичному українофільству йогож таки земляків, культурницьким теоріям Костомарова та політичному москвофільству таких культурних українофілів, як Куліш, Потебня, Антонович, Сумцов та інші. Костомарова та Антоновича п'ятує Драгоманів за їх москвофільське насвітлювання української історії, через свідоме і послідовне промовчування проти-московських змагань мозаїчної старшини. Рівночасно в українських діячів і письменників національного напрямку критикує Драгоманів їх національну формалістику, за якою не криється суспільно-громадська суть. Драгоманів гостро критикує таких українських діячів, як напр. Кониський, що кооперуючи з поляками на галицькому ґрунті, мріяли навіть про відірвання України від Росії, але не подбали про те, щоби на забручанському ґрунті заснувати якусь нелегальну, самостійницьку партію, мовляв їй не треба, бо за українців думає... Бісмарк. Душа Драгоманова бунтувалася проти типового для українців „самобутництва“, тобто безкритичного боготворення чогось тільки тому, що воно українське. Заслонюючи очі на власні слабости й недомогання, українці облежують тим самим боротьбу з ними їхніх противників. Не переконували Драгоманова нарікання його земляків на москалів і поляків, мовляв тільки вони винуваті в незavidному положенню України. На думку Драгоманова багато завинили самі українці, своєю байдужістю, пасивністю й безхребетністю. „Нам треба поступових гасел, нам треба заблиснути наукою і чином, щоби весь світ зглянувся на нас“ — писав Драгоманів. Осуджуючи національно свідомих земляків, громив Драгоманів і лібералів-общеросів українського походження за те, що вони відсахнулися від рідної нації й працювали під чужими прапорами. Він закликав їх, щоби вони вернули на лоно рідного народу й провадили пропаганду суспільних реформ українською мовою і на рідних основах, наводячи ідеї західно-європейського соціалізму до українських визвольних рухів XVII—XVIII ст. Він закликав до закладення української соціалістичної партії, яка, поруч пропаганди за



Осип Юрій Федькович

соціяльне визволення, вела б її до визволення національне й політичне. Одним з перших бачив Драгоманів потребу нац. освідомлення міського пролетаріату, бо „кожна людина, яка покинула Україну, кожне слово, сказане не по українськи, кожна копійка, видана на неукраїнську справу є великою втратою з народньої, мужицької скарбниці, яка при нинішніх порядках нізвідки не вернеться і за яку доведеться важко розплачуватися нащадкам”.

Особливі заслуги поклав Драгоманів для розвитку української політичної думки й прочищення атмосфери в закацапщеній Г а л и ч и н і. Йому то вдалося частину москвофільської мблоді перетягти до українства, а другу частину, до решти згангриновану, — здемаскувати. Галицьке рутенство, льокальний галицький патріотизм, обскурантизм

назадництво та лоялізм, усі „сім гріхів“ тогочасного галицького громадянства найшли в Драгоманові свого непримиреного ворога.

Підсумовуючи висновки з критики Драгоманова, нетрудно дійти до його позитивної політичної програми, що поклала незатерте тавро на дальшому розвитку українського руху й політичної думки. Є це: глибока синтеза національного й міжнародного елементу на ґрунті строгого демократизму; розуміння українства як національно-політичного руху, радикалізм та послідовний демократизм у справах національної політики й нарешті — всьукраїнство.

Українство в польських державно-творчих концепціях.

Постійно підкреслювана аполітичність українського руху 60—80-их рр. хоч і не позбавляла його ваги політичного чинника, але відібрала його діям ініціативу та позбавила активності. В пору, коли тогочасне українство свідомо обмежалося до культурництва верхів і статичного етнографізму мас, Україна, як державно-політична проблема, сталася одною з точок політичної програми, змагаючихся за її територію сил Польщі, Росії, Австрії, Німеччини, а спорадично — Франції, Англії а навіть Туреччини.

Особливою інтензивністю щодо тактики й агресивністю щодо територіального засягу відзначалася „українська програма“ поляків. В її основу лягла історична традиція приналежності українських земель до колишньої Річипосполитої, а змагання до відбудови Польщі в границях зперд 1772 р. штовхало польських політичних діячів на експерименти, що хоч різні по формі, по суті мали на увазі, невідхильну інтегральність українських земель з Польщею.

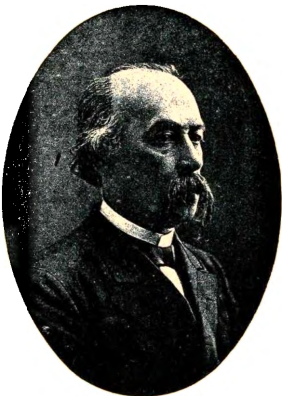
Всі ті програми, як слушно підмітив польський публіцист Л. Васілевські „виходили з егоїстичних інтересів Польщі, подібно як російські й австрійські програми, але з тою різницею, що коли останні можна було переводити в життя при допомозі політично-адміністративних засобів, то польські програми були назагал теоретичні“.

Як теоретичні й обов'язуючі щойно в далекій майбутності були вони доволі ліберальні, але їх „ліберальність“ кінчалася там, де, як приміром у Галичині, з'являлися для поляків можливості їх практичного пристосування, й хочби частинної реалізації. Тимто й різниця поміж „українською політикою“ поляків у Галичині була така велика в порівнянні з тою-ж політикою на забручанській Україні. В результаті одна компромітувала другу, польські діла в Галичині дезавували польські слова за Збручем.

Вже перше польське повстання проти Росії в 1831 р. підготоване на українському ґрунті ідеалами т.зв. „української школи“ в польській літературі, повинно було переконати поляків, що історична традиція польсько-українських взаємин, радше виключала аніж уможливлювала українську кооперацію з поляками в повстанській акції. Гасло „вільні з вільними, рівні з рівними“, кинуте повстанчими агітаторами, надто вже відбивало від недавнього минулого й тогочасної життєвої дійсності. Та, зні невдача першого повстання, ані явно вороже становище української маси до спроб відбудування історичної Польщі, не заставили поляків зрезигнувати з мрії про українську кооперацію. Для їх реалізації вони не жалували слів, а польські політичні угруповування в краю й на еміграції просто переліцтовувалися в ліберальності щодо українців.

В маніфесті польського Центрального Комітету на еміграції читаємо між іншими:

„Нас позбавили політичної егзистенції силою. Ми ніколи не визнавали і не можемо визнати цього насильства. Тому ми не визнаємо ані нових кордонів, ані урядів, спертих на румовищах нашої волі. Для нас нема поділеної Польщі, для нас Польща є одна, та, яка полягає на зєддиненню Польщі, Литви й Руси, без ніякої гегемонії котрого небудь з тих народів. Виходючи з того становища, ми змагаємо до відбудування Польщі в її давніх межах, залишаючи народам, що мешкають у тих межах, то є литовцям і русинам цілковиту свободу залишитися в союзі з Польщею або улаштувати себе після власної волі“.



Василь Тарновський

В маніфесті Жонду Народового, проголошеному в цвітні 1863 р. по українськи до „селянського народу Поділля, Волині й України“, говориться про вживання української мови в школах, судах і земських урядах. В черговому універсалі, з травня тогож року, говориться про забезпечення „братнім народам Литви й Руси як найширшого розвитку їх національності і мови“.

Але всі ті слова були „голосом вопіючого в пустині“ супроти діл, якими могли похвалитися поляки на терені Галичини та практиці, яку записала історія. Вони нікого не зворушили й польських повстанчих рядів не сиріпили загонами „селянського народу Поділля, Волині й України“. Українці з походження, що боролися й гинули в польських повстанчих рядах були з політичного переконання прляками, або москалями, як отой старшина Потебня, що згинув у повстанню, приєднавшись до нього, як російський опозиціоніст.

Не диво, що по такому досвіді, російські поляки вичеркнули українську позицію з своїх концепцій і шойню Польська Партія Соціялістична, змагаючи до соціальної революції й політичного перевороту в Росії, пригадала собі цю незикористану дотепер позицію. Правда, в своїй програмі з 1892 р. П. П. С. стаючи на ґрунті Польщі зперед 1772 р. говорить про „повне урівноправнення національностей, що входять в склад польської Річипосполитої на основі добровільної федерації“, але в своєму дальшому розвитку П. П. С. піддала свою українську сторінку основній ревізії.

В пропагандивній брошурі, П. П. С., виданій в 1901 р. п. з. „У спільному ярмі“, в главі присвяченій Україні, читаємо м. і.: „Нашим обов'язком є переконувати всіх українців, що тільки відокремлення України від Росії забезпечить українському народові свободний розвиток. При тому ми повинні освічувати їх щодо вартости брехонь, поширюваних (російським) урядом про поляків і вияснювати їм, що польським соціалістам є далекі якінебудь заборчі змагання. Подібно, як ми змагаємо до незалежної Польщі для себе, бажаємо теж, щоби й українці здобули незалежність для своєї батьківщини, що з огляду на свій простір є вповні спосібна до самостійного політичного життя. Хочемо боротися разом з українцями, аж до моменту відокремлення від Росії, а потім, кожний у себе дома, влаштується по власній волі“.

Але й ті заклики й обіцянки польських соціалістів прогмоніли без відгому в українському громадянстві. Воно надто виразно бачило, що польська політика супроти українців, без огляду на конюнктуральні теорії, в життєвій практиці йде по лінії, що її остаточно оформила й поставила як „вірую“ польська народова демократія. Ця партія, що в потенціональному розумінні існувала як зруб польського політичного світогляду, зорганізувалася в 90-их рр. на галицькому терені й тут не тільки виявила свою політичну теорію але й практику. Подібно як загаль польських політичних угруповань вона виключала якунебудь дискусію на тему можливостей еманципації українства зпід гегемонії історичної Польщі. Для неї Київ був у рівній мірі польський містом, як Варшава й, виключаючи від політичної дискусії українців, вона воліла переговорювати з московськими реакціонерами, а тимчасом, на галицькому ґрунті, підтримувати упадаюче московфільство. Народові демократи, прозвані теж вшеполяками, оцінювали московфільство як слід. Бачучи в ньому тільки негативні елементи, рішили використати їх проти українського, народовецького „сепаратизму“. Позатим в своїй практичній політиці на галицькому ґрунті вони пристосували до українців засоби безоглядної екстермінації. Очевидно, тим вони поширили стан польського посідання в Галичині, будовою польських шкіл і костелів „на кресах“ в поважній мірі ослабили український елемент, але остаточно причинили до його отверезіння й консолідації. Будучи практичною ілюстрацією до українофільських теорій поляків, вони насторожили українську чуйність і оберегли український елемент від деморалізації. Під тим оглядом були вшеполяки куди кориснішим противником, аніж „союзниками“ українців були польські ліберали й соціалісти.

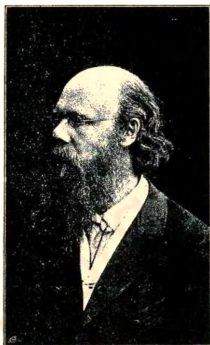
Чорна реакція, що почалася в Росії з моменту вбійства царя Олександра II, в першу чергу окошлася на „українських сепаратистах“. Тому то вони, закинувши всякі політичні мрії, з тим більшою силою ілягали на науку, головнож українознавство. В 1882 р. повстає в Києві „Кієвская Старіна“, журиал українознавства, що „по нужде времени“ друкований російською мовою, протривав мало не 30 літ, бо до 1907 р. в якому переіменено його на український літературно-науковий журиал „Україна“. Рівночасно не втихала науководослідча праця над українознавством у низці офіційних, назверх російських, але складом своїх членів і научними інтересами українських наукових товариств у Києві, Харкові та Одесі. Тому, оскільки 80-ті роки на Україні були „чи не найглухішою добою в історії українського руху, другої половини XIX ст., то все таки за той час виконано ве-

лику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки, вже в національній формі". (Д. Дорошенко).

У 80-их роках з'явилися на обрії українського письменства, що здебільша шукало захисту на галицькому ґрунті, такі імена й постаті, як Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Володимир Леонтович, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Агатангел Кримський та інші.

Зпоміж них — Грінченко та Кониський розвивають широку громадську, а почасти й політичну, хоч дуже законспіровану діяльність.

Від „свідомого українства“ до самостійництва. З елементів старого, аполітичного „українофільства“ й деякої примішки соціальних та національних гасел Драгоманова, створився на ґрунті Придніпряв тип програми „свідомого українства“, що його остаточно оформив письменник і громадський діяч **Б о р и с Г р і н ч е н к о**. (1863—1910). Належав він до того



Олександр Кониський

покрою українців 80-их рр., що „самотужки, ступінь по ступіню, йдуть по шляху української самосвідомости, працюють серед найгірших, громадських, а часто й особистих обставин, щоби кінець-кінців згуртувати довкола себе порізнене громадянство й рушити в дальшу путь, не одинцем, а тісно згуртованою, компактною масою“. (С. Єфремів). В черновецькій „Б у к о в и н і“ з 1894 р. накреслив він політичну програму „свідомого українства“. Головне його завдання, це — змагання здобути права для української мови в церкві, школі, судівництві й щоденному обиході інтелігентської верхівки. Вважаючи себе вповні окремішною національністю, „свідомі українці“ зпід знаку Грінченка „на сьогодні“ не думали про ніякі пляни політичного характеру. Вони вірили, що „прийде колись час, що й Росія загварантує нам так само наші права, як загварантувала їх Австрія галицьким і буковинським українцям“. Тому треба змагати до автономії всіх народів Росії на основі централізації як найдрібніших адміністративних одиниць — повітів, волостей, громад і т. д. В брошурі, виданій по російськи й по французьки, п. з. „Поневолювана нація“, свідомі українці не виходять поза ідеал перемінення Росії на конституційну, законоправну державу, з запевненням культурно-територіальної автономії для України.

Та в міру того, як культурницька праця українофілів і суспільно-громадська та освітня діяльність „свідомих українців“, поширювалися на чимраз то ширші кола придніпрянського громадянства, почала в ньому нуртувати чимраз то виразніша самостійницька ідея.

„Наприкінці ХІХ ст. виступає на громадську арену нове поко-

ління українців, вихованих у поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольняються самою тільки культурницькою діяльністю, а хотіли б добутти для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій. (Д. Дорошенко).

В 1897 р. на всеукраїнському зїзді представників Громад у Києві, повстає „Загально-українська, безпартійна, демократична організація“. Вона поширює організацію й поглиблює працю „Громад“ не тільки на Україні, але скрізь, де тільки найшлися українці в більших скупченнях, при чому така прим. петербурська громада переймає на себе звязки українського руху з російськими революційними організаціями й угрупованнями.

В 1899 р. повстає серед української університетської молоді в Харкові „Револьюційна Українська Партія“, що під проводом Дмитра Антоновича (сина Володимира) вперше викидає гасло самостійності України. Ця партія, обєднавши в собі найактивніший елемент української молоді, створює бази революційної літератури й пропаганди у Львові та в Чернівцях, відкіля т. зв. „бібула“ розпливається широкою хвилею по всій Україні. Її то накладом появилась в Чернівцях 1900 р. й розбрилася по Україні многоважна брошура п. з. „Самостійна Україна“. Згодом виділюється з Р. У. П-у, що переформовується в соціал-демократичну партію її націоналістична меншість, що під фірмою Народної Української Партії приступає до видавання в Чернівцях журналу п. з. „Самостійна Україна“.

Гасло української державної самостійності, оперте не так на національно-історичній традиції як на теоретичних міркуваннях соціалістичної доктрини, здається ще ширшому українському загальноутопією й мрією, найрадикальніші кола зазбручанського українства видігають гасло автономії в межах Росії, але згодом усім стає ясно, що це не мета, а шлях і засіб до цілі, до якої змагає відроджене українство.

У вступній статті І. числа „Самостійної України“, що появилось в вересні 1905 р. читаємо м. і.: „Виступаючи в інтересах широких українських мас, дбаємо, щоби сам народ, власними силами виборсв собі самостійну Україну, бо знаємо, що тільки під тією умовою ніхто не зможе знову запанувати над Україною, знову видерти всі землі, всі добра з рук українського демосу. Самостійна Україна має бути тією синтезою, тим великим, повним глибокого змісту словом, у якому зосередяться всі думки й бажання рабів, зневажених, щоби стати гідними, всіх українців, щоби стати людьми-громадянами всього світу“.

Практично програма „Самостійної України“ зясовувалася в союзі українських вільних і самоуправних земель, створених на основі природних питоменностей й окремішностей, але заселених українським народом. Кожна земля мала творити союз вільних і самоуправних громад. Устрій того союзу українських земель мав би бути суто демократичний, міліція замість постійного війська й т. д.

Програма „Самостійної України“, проголошена на самому передодні всеросійської революції в 1905 р. не найшла собі покищо належної підтримки в колах тогочасних, практичних політиків. Вони, захоплені уступками російського уряду, що з посіву нещасливої війни з Японією пожав бурю революції й мусів проголосити конституційний

маніфест (30 жовтня 1905 р.) вид-вигнули, як реальне домагання, гасло української автономії.

Та ще на довго перед революцією й жовтневим маніфестом царя Миколи Останнього, забручанське українство починає переходити в сферу свого нового ренесансу. Розклад московського абсолютизму, викликаний внутрішньою гниллю й на-тиском революційних зусиль всеросійської конспірації, помічується в українським життю зростом активності, українське друковане слово, формально заборонене, починає лунати чимраз гріміше. Українська освітня література починає множитися, закладаються явні українські товариства з законспірованими політичними завданнями, а прилюдні українські маніфестації перестають бути рідкістю,



Борис Грінченко.

Особливе вражіння на своїх і чужих викликала українська національна маніфестація в Полтаві, підчас відслонення пам'ятника Котляревському, дня 30 серпня 1903р. Тоді то зіхалися до Полтави тисячі представників українського громадянства, поміж якими найшлися делегати з Галичини та Буковини. Колиж уряд заборонив читати привіти в українській мові, це викликало бурхливу маніфестацію, що мусіла строснути основами дотогочасного режиму російської влади на Україні. Неменче імпозантними були ювілеї Івана Нечуя Левицького та М. Лисенка. Чимраз сміливіше домагаються українські земства та ради українських міст заведення української мови навчання по школах. Оживлення, рух, активізація довго придушених сил, росте з дня на день, стихійно.

Московський уряд починає поступатися. Петербурський Синод, що дотепер гнав українське слово з церков й богослужбених книг, власним коштом видає український переклад євангелія. На прикінці 1904 р. рада міністрів починає акцію над облегченням цензурних заборон на українське друковане слово, при чому російська Академія Наук видає свою славу енуціяцію про самостійність української мови та її придатність для цілий науки й літературн. Можливо, що якби не революція, то українство булоб відзискало свої права повільним еволюційним шляхом, алеж революційний зрив і конституційний маніфест царя зробив це одним почерком пера, на що треба було ждати роки й десятиліття.

Вслід за першою ластівкою волі, що нею був часопис „Хліб о-роб“, видаваний братами Шеметами в Лубнях на Полтавщині, вся Україна покривається білим цвітом українських газет та журналів. Київ, Полтава, Харків, Одеса, Катеринослав, та центри Петербург і Мо-

ска, що в них українські громади виявили найбільшу активність, стали тепер у проводі українського видавничого руху й пресової кампанії. Дотепер законспіровані українські партії — Радикально-Демократична, Селянська Спілка та Соціал-Демократична, стаються тепер легальними й проводять свою акцію отверто. Ціла Україна покривається мережею „Просвіт“, а в Петербурзі, як наявний знак перемоги, появляється повне, вільне від цензорських шикан видання Шевченкового „Кобзаря“.

Весною 1906 р. зібралася в Петербурзі перша Державна Дума. З послів українського походження утворилася Українська Парляментарна Громада. Всіх її членів було поперх сорок; були між ними видатні громадські діячі з інтелігентів, як барон Ф. Штайнгель, Микола Біляшівський, О. Свечин, Максим Ковальський, Андрій Вязлов, але були селяне, що згодом сталися світочами українського громадського політичного руху (Зубченко, Онацький, Тарасенко, Грабовешкий). Петербурська Українська Громада зразу перемиринилася на своєрідний політичний центр України, що почав видавати репрезентативно-ідеологічний журнал для інформації чужинців („Українській Вестник“), та працював з усіх сил над декларацією про українську автономію, що її мали скласти в Думі.

Та вік першої Думи протривав усього 72 дні. Українські послі, разом з усею парляментарною опозицією, прийняли участь у протияурядовій маніфестації, якою був гримкий протест-відозва, підписана у Вибузрі в Фінляндії.

В ході судових репресій вони втратили право вибору до чергової Думи, куди попали люде нові. Й тим разом українська Парляментарна Громада мала понад 40 членів, вона взялася за видавання власного органу „Рідна Справа“ та праці над законопроектом про українську автономію, але по 103 днях нарад і цю Думу розігнали. Друга й третя Дума, обрана вже під натиском уряду й по :яжких репресіях озлобленої реакції, не мала вже в собі осібної української громади послів, хоч тут і там на посольських лавах попадали послі-українці.

Тимчасом московський уряд охолонувши з переляку, що його виявив у перших днях революції, приступив до ліквідації свого „лібералізму“. На перший огонь пішли здобутки, що їх у гарячий час революції досягли українці. Закрито багато українських товариств і видань, багато діячів опинилося на Сибірі, а багато виємігрувало за кордон. Широка еміграційна хвиля вдарилася тепер на Галичину. На місці залишилися всетаки кадри нової української інтелігенції, що працювали вже не тільки в культурно-освітніх ділянках („Просвіта“ та Українське Наукове Товариство“ в Києві) але у сформованому в 1908 р. політичному „Товаристві Українських Поступовців“. В порузумінню з партією „трудовиків“ та конституційних демократів („кадетів“) вони раз ураз видвигали в пресі й на парляментарній арені чергові українські домагання. Прикидаючись щирими автономістами, вони не трапили з ока остаточної цілі, якою була раз уже кинута й поширена в масах ідея — Самостійної України.

XXXVI ГАЛИЧИНА УКРАЇНСЬКИМ ПІМОНТОМ

Десятиліття австрійського абсолютизму (1850—1860). Поворот Австрії до абсолютизму відбився на національно-політичному русі Галичини як найфатальніше. Навіть добре започаткована культурно-освітня праця зійшла тут на манівці зневіри й зродженого в її атмосфері москвофільства.

Друге зібрання „руських учених“, що відбулося у Львові 13 березня 1849 р. позначилося оснуванням „Галицько-Руської Матиці“, але вона в ніякому напрямку не виправдала покладаних на неї надій. З заломанням політичної лінії галицьких українців прийшов хаос і в їх культурницькій роботі. Яків Головацький, покликаний на катедру української мови й літератури на львівському університеті, не виходив поза межі старорущини, а галицькі „вчені“, типу Антона Петрушевича тільки те й робили, що засмічували українську мову слов'яно-московськими варваризмами, а науку спиноували в ходу своїми безконечними „разсужденіями“, що не мали ніякого зв'язку з життям ні його вимогами. В таких умовах зійшов на манівці й одинокий політичний часопис Галичини „Зоря Галицкая“, що з органу політичної думки стався „листом повременним, посвященним літературному, общепольному і забавному чтенію“. Вже під редакцією Б. Дідицького а відтак С. Г. Шеховича почалася в „Галицькій Зорі“ перерієнтація на Росію, але за редакції Миколи Савчинського вона таки явно-славно заповіла, що „ски не пута чужі“ й прибереться, як годиться „по руску“. Як газета „для науки й розваги“ проклигала „Зоря Галицкая“ до 1854 р. Впливу на життя в краю вона вже потім не мала.

Московський комізоажер проф. Михайло Петрович Погodin, починає тоді шнирять по Галичині й підшукувати кандидатів на московських наємників і царських шпіонів. Як не мож краще надзався для цієї ролі історик Денис Зубрицький; він і так дивився на українську мо-



Микола Устиянович.

ву, як на „язык пастухов“, а тепер підбехтаний напучуваннями й „пособіями“ Погодіна, станув на чолі створеної в 1856 р. „Галичско-руської погодіської колонії“.

Скасування конституції потягло за собою розв'язання Головної Руської Ради у Львові та її експозитур на провінції. Місце політичного органу, яким була „Зоря Галицкая“, що перейшла на „науку й розвагу“, зайняв офіційний, видаваний зразу у Львові а відтак у Відні „Вістник“. Міняючи раз ураз редакторів і назву, (зразу він був „галичско-руський“, потім „руський“ й на кінці просто „Вістник“, без прикметника) він доживотів до 1866 р. але мав ще менше впливу на громадянство, як москвофільська згодом „Зоря Галицкая“. Москвофільський дух перемагає в так зв. „азбучній війні“ тих часів, він теж вселяється в мурі, закладеного в 1849 р. „Народнього Дому“ у Львові. По правді то галицьке життя першого десятиліття по „Весні Народів“ можна схарактеризувати словами історика української літератури О. Огоновського: „Дім Народній здіймався в гору й гору, а просвітне й національне життя падало все низше й низше“.

Галичина — українським Піємонт. Дня 20 жовтня 1860 р. проголошено в Австрії нову конституцію, яку 26 лютого 1861 р. „поправлено“ в доволі ліберальному дусі. Галичина, разом з іншими коронними краями дістала автономію з власним соймом і власним краєвим урядом (виділом). Та в основу як і загальної австрійської конституції, так і краєвих автономій лягла не національна, а стапова система. Не диво, що Галичина, створена з комплексу українських і польських земель, при значній перевазі посідаючих і упривілейованих, здебільша неукраїнських клас, була штучним новотвором, у якого представництві найшлося неупривілейоване населення в меншості.

При перших соймових виборах вибрали галицькі українці 49 своїх послів — 46 з вибору й 3 вірилістів. Краєвим маршалом замінував центральний уряд кн. Льва Сапігу, його заступником єп. Спіридїона Литвиновича. Перші вибори й перші засідання галицького сойму проходили в розмірній примирній атмосфері, але де далі польсько-українська боротьба набірає гостроти й безоглядності. В промовах шафували польські представники прекрасними словами про „рівність, згоду й братерство“, але робили своє, а на тій протирічності полапалися українці не зразу.

До деякої кооперації приходило поміж поляками і українцями здебільша на полі спільного їм протимосковського наставлення. „Москвофільство вважалося спільним ворогом й було поборюване зі становища польської державної раси, тоді як народовецький напрям, як протиросійський вважався чинником, з яким скорше чи пізніше можна булоб домовитися, якраз на точці антагонізму проти Росії“ (Л. Васілевскі).

Та польські симпатії для народовецького руху в Галичині, не вийшли йому на добре. Вони компромітували українство в очах москвофілів як „польську інтригу“, а коли нарешті воно їх перемогло, то поляки псквалилися використати якраз москвофільських заподанців, щоби ними розбивати українське культурно-політичне об'єднання. Ворожа тактика переконала нарешті українців, що в політиці немає неможливостей а в першу чергу, що в ній „не обов'язує“ ніяка етика й послідовність.



Українські композитори

„Азбучна війна“. Невмістний, зогляду на свою надто прозору тенденцію, проєкт гал. намісника Голуховського пристосувати латинку до української літератури (1859 р.) дав привід до т. зв. „азбучної війни“, що хоч і ведена на дуже вузькому культурному відтинку, всеж таки внесла велике оживлення в сонне життя Галичини 50-их років. За десять літ безконституційного режиму, польські революціонери й сепаратисти зперед 1848 року, зуміли опанувати не тільки власні нерви, але й підзорливість австрійського уряду. Вони витиснули українців не тільки від впливів на центральний уряд, але звели їх становище в краю до рівня ледви толсрованзі етнографічно-віроісповідні маси. Проєкт

латинки, а краще кажучи польською азбукою для українців мав бути останнім цяхом забитим у домовину не тільки українські преси й літератури, але й українського культурно-національного життя взагалі. Ледви не в останній хвилині „перед дванацятотою“ зрозуміли загрози виступу положення всієї однодушним протестом не допустили забити того цяха в домовину. Правда, різні люди різно реагували на заходи й гегемонію поляків. Ті, що досі надіялися на „справедливість нашого найяснішого монарха“, побачивши, як той монарх пактує з учорашніми „бунтівниками“, а цурається своїх „тирольців Сходу“, не знаходячи опори в самих собі, заризикували ставку на „одноплемінну Росію“. Пішло це тим гладше, що деякі московільські традиції вже існували. Зневірени „рутенці“ пригадували собі заступництво Росії за православними ще в старій Польщі, вони не забували й вражіння, яке зробили на них російські війська, коли в 1848 р. йшли втхкоміровати збунтованих мадярів. Жив же у Львові такий московфіл з уродження, як Денис Зубрицький, що в своїх історичних працях все й при кожній нагоді старався впоїти в своїх земляків переконання про високу культурність, мілітарну непереможність та ідеальний уклад суспільно-громадських відносин царської Росії часів Миколи I. До тогож Австрія, що в 50-их рр. переносила на ґрунті Італії одну поразку за другою, а в 60-их рр. була формально розгромлена Прусією й тому мусіла йти під лад польський шляхті в Галичині, взагалі перестала нашим „рутенцям“ імпонувати. Не маючи довіри у власні сили, зневірившись в Австрію, вони хопилися, як тонучий бритви, за думку, що скорше чи пізніше „всесильна“ Москва відбере Австрії Галичину й тому краще піти московському цареві назустріч перед тим, захи московські війська вмашують в брами галицької столиці.

Перемога орієнтації на Росію. Пруська перемога над австрійською армією під Кеніґсцем (1865) перекинула терези досюгочасних хитань галицьких „рутенців“ у бік явної орієнтації на Росію. Львівське „Слово“, що в 1861 р. почало свою кар'єру на поміркованій народовецькій платформі, виступило тепер з остаточно оформленою програмою галицького московільства. Галицькі українці, це тільки племя одного, великоруського народу, а їхня мова, це тільки один з великоруських говорів-діалектів. Нема нічого легшого, як галичанинові опанувати російську літературну мову; треба тільки знати, як правильно вимовляти слова, що в етимологічному правопісі пишуться однаково як по українськи так і по російськи, а тільки неоднаково вимовляються. Від Карпат по Камчатку живе один великий „руський“ народ і нема чого витрачувати силу на культурно-політичний сепаратизм. Навіщо українцям витрачувати сили на творення власної літератури й культури взагалі, коли є вже готова великоруська культура. Помиллявся Шевченко, проповідуючи самостійність української мови й народу, але правильною дорогою пішов Гоголь, що чейже свою любов до „Малоросії“, в минулому й сучасному, висловлював „общерускою“ виробленою мовою.

„Ми зле зробили — писало „Слово“, — що в 1848 р. проголосили себе русинами й залишилися ними навіть по проголошенні конституції. В львівському соймі була найкраща нагода сказати ясно і полякам і Європі, що всі змагання дипломатів і поляків — витворити з нас окремий народ русинів-уніятів осталися без успіху й що Русь галицька, угорська, київська, московська, тобольська і т. д. під



Бандурист Гончаренко

етнографічним, історичним, мовним, літературним і обрядовим оглядом, є ідентична, помімо того, що в Галичині є вона вірно віддана своєму улюбленому монархові і його ясній династії, а там за кордоном, так само віддана своєму монархові й своїй династії”...

На прикінці грудня 1866 р. виголосив новозаангажований царський агент О. Наумович у львівському соймі промову, в якій сказав м. і.:

„Ми не винуваті в тому, що наша мова подібна до вживаної в Москві. Літературна московська мова є властиво руська, створена русинами. Приймаючи літературну російську мову, відбираємо нашу власність. Схожості нашої мови з мовою всієї Руси не затре ніхто в світі, ані закони, ані сойми, ані міністри”...

Москвофільське „вірую“, що його духовим батьком був Денис Зубрицький а безпосереднім виразником редактор „Слова“ Богдан Дідичський, відбилася гомінним відгомном серед зневіреної й розчарованої в Австрії галицької інтелігенції. В москвофільському таборі опинилося майже все старше покоління, навіть люде, що в днях своєї молодости проповідували ідеали самостійности українського народу. Провід тих ідейних ренегатів обияв один з членів Руської Трійці — Яків Головацький. Зразу працював у Галичині, потім внімігрував до Росії й відтіля шнрив москвофільську гангрену зневіри й національно-політичного дефетизму.

Та саме в найчорніший момзнт духового занепаду, в гомін проданного славословія білому цареві, вмішався різким дисонансом голос горстки галицької молоді, що їй дорогі були ідеали Руської Трійці та чоловіків галицької Весни Народів. „Кобзар“ Шевченка, що прoderся в Галичину, мов промінь ясного сонця, стався евангелієм тої молододї горстки, що з дня на день росла й могутила, поки не примусила чорних дув москвофільства усунутися в тінь, з якої виїшли.

В 1862 р. повстають „Вечерннці“, в 1863 — „Мета“, 1865 — „Нива“, 1866 — „Русалка“, в 1867 — „Правда“ — ціла низка пресо-вих органів, здебільша літературно-популярного характеру, але з виразними позначками зродженого з Шевченкового духа народництва. Махнувши рукою на „старих“, усіх отих світських чи духовних бюрократів, що не пускаючися цісарської клямки, рівночасно накладали з царськими агентами й одною рукою брали „гульдени“ а другою рублі, народовецька молодь покклала всю свою надію на нездеморалізовані народні маси, яких мову, словесність, побут, а навіть ношу призначала вона за свою й при кожній нагоді цю свою єдність з народом маніфестувала.

Оскільки царський уряд насилав у Галичину своїх агентів і „пособія“ для москвофілів, остільки український народовецький рух найшов підтримку й опору в тих українських культурних силах, що їм, по перших репресіях 60-их років, а відтак по указі з 1876 р. неставало ходу на Великій Україні. Старші українські письменники, як Куліш, Марко Вовчок, Антонович, а в першу чергу Іван Нечуй-Левицький та Олександр Кониський спомагають народовецькі видання своєю працею, а українські багатії, як Смиренко та Чикаленко й інші, підпомагають галицькі установи своїми фондами. Особливо помітну участь придніпрянських діачів бачимо в львівській „Правді“, що на протг кількадесяти літ стала всеукраїнським, літературно-науковим та політичним органом.

Народовецька молодь Галичини, почула тепер за собою Україну, „ту безмежну, могутню Україну, що видала великих героїв козаччини й нових діачів українського відродження, яких бачила поміж співробітниками своїх органів і видань. З другогож боку участь придніпрянців скріплювала демократичний і поступовий напрям галицького українства, а це багато значило супроти переваги церковних і консервативних елементів у галицькому громадянстві. Для українців-же зазбручанських, в тодішньому їх пригнобленню від усяких перепон і заборон, була Галичина наче вікном у свободну далечінь українського розвою, що давало йому вихід навіть на випадок найбільших утисків з боку Росії“ (М. Грушевський).

„Просвіта”. В безрезні 1867 р. кинула народовецька молодь клич створення товариства, якого метою булоб „пізнання й просвіта народу”. Дня 2 вересня тогож року міністерство внутрішніх справ апробувало статут, а 8 грудня відбулися перші установчі збори „Просвіти”. Серед якої атмосфери відбувалися ці перші збори, свідчить факт, що ніхто з львівських священиків не захотів заінаугурувати діяльності нового товариства богослуженням, а на 64 його членів-основателів приїхав з провінції тільки один-одинокий представник — о. Осип Заячківський з Лопянки к. Долини. Він теж забрав голос „в імени німого сільського люду”. О. Заячківський не вважав



Данило Сліпченко-Мордовець.

себе умандатованим говорити в імени духовенства; до якого належав. Стан цей, як він сказав, парфразуючи євангельські слова „сам возраст імат, сам о собі да глаголет”. Зате він почувався в праві промовити від „люду”, якого представників не бачив серед зібраних. Підкресливши роль галицького духовенства в час бурхливої Весни Народів, о. Заячківський влучно заважив, що коли „на нас піднялася вся вража сила, а ми (духовники) не до боротьби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі, почали оглядатися поза себе, щоби собі плечі убезпечити і... зацофалися так далеко, що ми стратили з очей народ, а народ нас”... І справді, о. Заячківський був на установчому зібранню „Просвіти” одним з представників тої горстки галицького духовенства, що ще не стратила народу з очей і навпаки.

Першим головою „Просвіти” обрано гімн. учителя Анатолія Вахнянина (1868—1870), другим став Юліан Лаврівський (1870—1873), третім з черги (до 1877) Володислав Федорович — дідич Вікна, що пожертвував більшу суму на залізний фонд Товариства, а четвертим Омелян Огоновський (1877—1894), що поклав підвалини під нинішню організацію й поширення філій та читалень „Просвіти” на цілий край.

„Оснування „Просвіти“ було немов завершенням організаційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемеридних груп до постійної органічної праці, хоч треба признати, що та праця довгий час ще велася досить слабо, без пляну й по ділетантськи” (І. Франко).

Як перша організація народовців „Просвіта”, хоч і не закладена для ведення політичної роботи, в своїх початках поневолі була притягнена до вирішування питань суто політичної натури. Такою приміром була невдачна спроба митрополита Йосифа Сембратовича в 1870 р. погодити народовців з москвофілами на ґрунті... галицького „рутенства”. Поміж тезами задуманої угоди була й така, що „галицькі русини” визнають себе окремим, 3-мільйоновим народом, та признають митрополита своїм заступником не тільки в церковних, але й культурно-політичних справах. Виділ „Просвіти” найшовся тим разом у крапці й на тези митрополита, підтримувані москвофілами, відповів, що товариство „Просвіта” признається не до 3, а до 20-мільйонного українського народу, який живе по обох боках Збруча й не має нічого спільного з москалями й поляками. До порозуміння з москвофілами може прийти щойно тоді, коли вони вернуть до української національної програми з 1848 р., яку вони зрадили. Москвофіли не відповіли на те нічого, а митрополит, що хотів репрезентувати три мільйони „рутенців” кинув про це й думати. Коли на сесії галицького сойму в 1875 р. піднялися з польського боку протести проти підтримування „Просвіти” річною субвенцією в сумі 2000 риських, загальні збори Товариства, скликані 27 травня тогож року зреклися тої субвенції, мовляв „Просвіта” має обовязки супроти свого народу, а супроти інших чинників не може приймати ніяких зобовязань. Була це гідна молодого установи маніфестація, яка підняла її престиж серед громадянства.

Угодова акція Ю. Лаврівського. Не могли зговоритися з москвофілами, легковажені австрійським урядом, непевні щодо витривалості своїх скромних сил у боротьбі з явною польською перевагою в краю, зважилися народовці на крок, у якому бачили єдиний рятунок для української справи.

Юліян Лаврівський, що його по смерті митрополита Ливинювича (1868) іменовано містомаршалом галицького сойму, виступив на засіданню сойму дня 27 жовтня 1869 р. з внеском підписаним 30 українськими посланцями про наладнання національних взаємин у краю; цей внесок був у своїй основі пропозицією „угоди” з поляками.

В третій точці внеску говорилося, що „галицькі русини признають конечність примувати, на основі існуючих державно-правних відносин, до забезпечення свого національно-політичного життя і наладнання взаємин з поляками як співгромадянами краю, під умовою повної автономії обох національностей, яку має усталити закон, під оглядом національним, політичним і церковним, перш за все що до відповідаючого основи справедливості урівноправнення обох краєвих мов у школі, суді й уряді”...

В умотивуванні свого внеску сказав Лаврівський: „Маю нині заявити, що ми залишаємо давню політику й вступаємо на нову дорогу, не домагаємося поділу Галичини, але признаємо наш край за спільний, а в ньому, на спільній підставі хочемо далі працювати разом”.

Для заповнення успіху своєму внескові, Лаврівський підкреслив, що він виходить з основ першої польсько-української угоди, заключає-

ної на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р. «ле в багатьох точках відступає від неї в користь поляків. Він бажає тільки двох річей; „Одною є рівноправність, аби ви нас не польонізували, а другою, аби ви нас не деморалізували...”

Заяву Лаврівського прийняли поляки оплесками, а його внесок передали Краєвому Виділові для поставлення конкретних пропозицій; та на цьому й скінчилося. Краєвий Виділ покористувався формальностями свого прайильника й не поставивши соймові ніяких конкретних пропозицій, у бив справу польсько-української угоди в зароді. Розчаровані народовці скинули відповідальність за невдачу на Лаврівського, але це ані справи не направило ані українців не провчило. Скористали з того тільки москвофіли, яких табір скріпився новою філею „розчарованих”...

Сам Лаврівський не зражувався невдачею, навпаки, в 1870 р. заснував, перший український щоденник „Основу”, в якого програму вставив — національну самостійність українського народу, лояльність супроти Австрії та змагання до злагоди з поляками. Редактором „Основи” був Теодор Леонтович, а його співробітниками Ксенофонт Климкович та Володимир Шашкевич. Принагідно писали для „Основи” Качала та Вахнянин. Щоденник Лаврівського не устоявся подібно, як і його угодова акція. В 1870 р. вийшло його 27 чисел, в 1871 р. появилися дальші, до 112, а відтак у листопаді два півмісячні зошити, видані самим Климковичем. У 1872 р. пробував Климкович видавати „Основу” двічі в тиждень, але дотяг тільки до 64 числа, на якому, в серпні 1872 р. „Основа” припинилася.

„Нагадую собі — лише Кость Левицький у своїх споминах — яке велике незадоволення й недовіра викликала була угодова акція Лаврівського в краю. Українці осуджували Лаврівського за те, що він здався на ласку й неласку поляків і в той спосіб зрадив народню



Марія Зашковецька.

справу. Від тоді сталася угода Лаврівського відстрашаючим прикладом польсько-українського поєднання. Але в дійсності, такий спосіб поступовання повторювався стереотипово в усіх угодових переговорах поляків з українцями: поляки дуже радо втягали українців в угодові переговори, а потім проволікали й на ніщо не годилися".

На думку І. Франка, в тій угоді „в останнє відгукнувся старий, панславистичний ромаїтизм, мовляв життя можна влаштувати по „установити маючимся" законам, на підставі повної справедливості"...

Народовецький рух 60—70-их рр. у Галичині, при всій своїй відзивчості на літературному й взагалі культурному полі, мав дуже довго свою слабу сторону в суспільно-політичній діяльності. Спіраючись зразу на горстку молоді, а потім на духовенство, урядництво й консервативне міщанство, галицькі народовці довго не зважувалися проломати традиційного австро-льоєлізму з одного й суспільного консерватизму з другого боку. Під тим оглядом вони дуже довго мало чим різнилися від своїх противників москвофілів, з якими спорили за мову й правопис, але під суспільно-політичним оглядом були з ними заодно, а з часом почали засклеплюватися не тільки в своєму класовому відчуженню від селянських мас, але й у своєму льокальному, специфічно-галицькому патріотизмі, воскрешаючи з гробу типи старих галицьких „рутенців". Не диво, що звязки народовців з забручанською Україною в 70-их рр. прислабли, а зневіра селянських мас до політичного життя виявила себе в цифрі... двох послів, яких вони обрали до галицького сойму в 1879 р.

Та причин відчуження галицьких народовців від своїх надніпрянських братів не слід шукати тільки в самих галичан і їх психіці. Вони корінилися далеко глибше, а в першу чергу в жахливих умовах, що в них опинилося в 70-их роках українське життя над Дніпром. Закон з 1876 р., розв'язання південно-західного відділу Географічного Товариства в Києві, переслідування й репресії на українських діячів, це по словам І. Франка „була ще мала частина горя". Куди гірше було те, що „в значній частині українського громадянства запанував був настрій байдужий, а навіть ворожий для української національності. Під впливом непереважених соціалістичних теорій, одна частина найгорячішої й найздібнішої молоді доходила до повної негачі всякої народності, до погляду, що в Елізіюмі недалекого майбутнього соціалістичного раю потонуть усіякі національні партикуляризми, та що розв'язка економічних питань безмірно важніша від усіх інших".

На думку тої, запоморченої соціалістичною пропагандою молоді „все, що треба було написати, написав уже Маркс і Чернишевський, а тепер треба тільки те виконати". Плекання національної окремішності вважали ці доктринери за назадництво й тому до заборони українського слова царським урядом дивилися як на... прислугу для ідеї загально-російського поступу. Характеристичне, що проти цієї заборони заперестували зпоміж придніпрянців тільки Драгоманів у „Друзі" та Кониський в „Правді"; вся решта „свідомого українства" мовчала. Позатим ідеї, якими була пройнята придніпрянська молодь „підіймали благочинним народовцям волосся на голові" й вони посунулися аж до того, що складали формальні заяви про те, що не хочуть мати з придніпрянськими „нігілістами" нічого спільного. З такого стану вела проста дорога до остаточної катастрофи, перед якою треба було рятуватися якимсь справді внімково енергійним зусиллям. З маразму вирятував тим разом народовецький рух Юліан Романчук, тоді гімназійний вчитель та автор кількох шкільних читанок, що на при-

кінці 1879 р. кинувся видавати політично - інформативний двотижневик, а відтак тижневик — „Батьківщина“. Була це справді нова й корисна поява на галицькому обрії. Видавана дуже добре, вона робила величезне вражіння на селян, головню завдяки великій масі кореспонденцій, писаних переважно селянами.

Вслід за „Батьківщиною“, призначеною головню для селян, спромоглися на родовці на політичний часопис для інтелігенції, що під назвою „Діло“ почав виходити в 1890 р. Зразу виходило „Діло“ двічі, відтак тричі в тиждень, поки не стало одиноким щоденником по цей

бік Збруча. Організатором і першим редактором „Діла“ стався Володимир Барвінський, що з трьох братів Барвінських (крім нього Осипа й Олександра) був, по словам І. Франка „найменший ростом і до того горбатий, але найталановитіший, головню як публіцист. З фаху правник, він не визначився ніякою фаховою працею, присвятивши найбільшу часть свого короткого життя (1860—1883) редагуванню „Правди“ а потім „Діла“. Як публіцист він усе таки не переріс свого хиткого й несміливого окруження, що наприклад воюючи з москвофільством, не мало сміливости витягти найдалі й:учих консеквенцій й розгромити кацапську гниль, що саме тоді скомпromітувала себе в процесі Ольги Грабар. В статті „По процесі о головну зраду“ Барвінський, як каже І. Франко не виявив „цивільної відваги використати проти галицького москвофільства всього того оружжя, що його дав процес. Не розгромив москвофільства, розкриваючи його моральну гниль, але сам перший простяг йому руку до згоди при скликанню першого всенароднього віча“. Барвінський, як і решта несміливих родовців, тушував усі кацапські свинства й довів остаточно до того, що на першому всенародньому вічу у Львові в 1880 р. героєм дня, „мучеником“ за якусь „староруську“ справу став о. Іван Наумович, якого добре поінформована публіка повинна була не осivistати а оплювати. Барвінський і його однодумці провинилися тим, що загал був непоін-



Леся Українка.

формований, а вслід за тим були можливі масові овації для платних царських агентів.

Поza Барвінським, що писав у „Ділі” найважливіші вступні статті, в першому його річнику найшлися дві програмові статті чоловіка тогочасного народолюбства о. Степана Качали: „Правно-політичне становище русинів” та „Австрія, Німеччина й Росія, погляд на політичне положення”. В тому ж річнику появилася, симптоматична для тогочасних польсько-українських взаємин, стаття Во лодими ра Навроцького (псевд. Онисим) п. з. „Za wolność naszą i waszą”. В черговому річнику, поміж статтями Качали звернула особливу увагу стаття „О що ходить — чи о скріплення унії, чи о знищення Руси” — звернена проти „братерського” експерименту поляків з інтернатом „змартвихстанців”. Назагал „Діло” вже в перших роках свого існування здобуло собі повагу політичного офіціозу народолюбського руху, з яким разом проходило всі сумніви й хитання, поки не стало органом ясно оформленої націонал-демократичної програми.

Україна, як об'єкт міжнародної політики. З моментом скасування Гетьманщини, зруйнування Запорізької Січі й позатирання слідів української автономії, Україна перестала бути дієвим чинником міжнародної політики, але це не виключало її пасивної ролі в міжнародних політичних комбінаціях та розрахунках. Уже хочби те, що Росія сталася грізною для Європи великодержавою через повну інкорпорацію України, давало світовій політиці приток думати про Україну як про незалежну державу майбутнього.

Вже Наполеон I, по своєму відвороті з Москви в 1812 р. до ручив одному з урядовців свого міністерства закордонних справ К. Лесірові написати спеціальну монографію про історію та гео-політичне становище України. „Історія Козаків”, що її склав Лесір у поверх 600-сторінкової книжки, була тодіж таки надрукована в державній друкарні, але її мініатюрний наклад (усього 30 примірників!) був, на приказ Наполеона, схований з тим, що пошириться книжку „щойно тоді, коли надійде відповідна хвиля”. А що „відповідна хвиля” забарилася, то Лесір видав свою книжку другим накладом (1814) й пустив її в обіг для заспокоєння громадської opinіo Франції, зацікавленої Україною.

Трудно сьогодні сказати, з якими плямами щодо України носився Наполеон, але це певне, що він, бажаючи обезсилити Росію, думав про відірвання від неї „Козацької Країни”.

Куди виразніше зарисувалася українська проблема в політичних комбінаціях тогочасної Прусії. Розмова маршала українського дворянства В. Капніста (1791) з пруським канцлером Герцбергом, хоч і не була використана в свій час, озивалася разураз відомою в покаях канцлерського уряду. Пригадалася вона пруським політикам під час кримської війни царя Миколи I. А хоч Прусія оберігала тоді щодо Росії строгу неутральність, то концепція союзу Прусії, Англії й Франції для боротьби з Росією була одною з провідних у тогочасній пруській політиці. Впливова партія Бетмана Гольвега, що гуртувалася довкола часопису „Прайсшісес Вохенблят”, разураз підкреслювала переможне становище Росії, а в 1854 р. висловила свою програмову тезу, мовляв „тільки така політика, що змагає до окроєння й ослаблення Росії, відповідає інтересам Німеччини. Тільки таку політику може й мусить провадити Прусія, тільки за неї може кинути свій меч на терези подій”.

Головний теоретик тієї партії, льондонський посол Пруссії — Бунзен, писав у своєму таємному меморіалі до Берліна з 2 березня 1854 р.: „Східне питання сталося європейським питанням, турецька криза — російською. Тепер, коли вже війна почалася, було би небезпечно про те заходити. Тепер слід доклати того, чого не встигли зробити ані Фридрих Великий ані Наполеон“.

А вони, змагаючи до зломання сили російського імперіалізму, думали відібрати Росії Фінляндію, надбалтійські провінції, Польщу та землі прилягаючі до Чорного моря, разом з Кримом, Бесарабією, Херсонщиною і Таврією. Правда, в концепції партії Бетмана Гольвега не гожилося ще про Україну, як про якийсь суцільний, спосібний до самостійного життя організм, а її землі мали припасти Австрії, але вже сам факт уміщення їх у реєстрі земель органічно чужих Росії, свідчив про те, що „вохенблятпартай“ орієнтувалася в історичній та культурній окремішності України від Росії.

Ще виразніше як у пляхах Наполеона й партії Бетмана Гольвега виступає українське питання в концепції творця зєдиненої Німеччини, „залізного канцлера“ Бісмарка. З його то понуки зявилася в журналі „Гегенварт“ стаття відомого німецького філософа Гартмана з концепцією створення самостійного Київського Королівства.

„Нема — писав Гартман — ані географічних ані етнографічних підстав для зєдинення двох світів — російського і українсько-білоруського в один державний організм. Москалі заселяють доріччя Волги й Дону й для Росії є питанням життя володіти тими ріками на цілому їх бігу, але зовсім не є konieczністю для Росії володіння Подніпр'ям — простором українського та білоруського народу. Ця система рік відділена від Росії вододілом двиндонських холмовин. Дніпро ніде не доторкає російської території. Тому це не є ніякий припадок, що оба річні стоїща заселені двома різними народами — москалями й українцями. Російська національна держава так своїм національним характером, як і географічними умовами, повернена на південній схід, а не на захід. На всякий випадок обі частини могли б обійтися одна без другої, так під географічним як і під торговельно-політичним оглядом. З того випливає, що по відокремленню від Росії Фінляндії, бал-



о. Гарасевич Михайло (бар. де Найштерн) (1763—1836), заслужився для відновлення галицької мітрополії в 1808. р

тійських провінцій, Литви й Польщі, слід би створити Київське Королівство в доріччях Дніпра й Пруту. Така надніпрянська держава з 18-мільйоновим населенням, мала би всі конечні умовини самостійного, політичного існування. Нова держава малаб дістати від Австрії запоруку недоторканості й увійти з нею в зачіпно-відпорний союз. Відрізання від Росії територій з 34 мільйонами населення припинилоб остаточно її експанзію на Захід“...

Концепцію Київського Королівства, тобто політичної незалежності придніпрянської України, проголошено, мов для гіркої іронії в моменті, коли ця Україна переживала добу свого чи не найбільшого, культурно-національного занепаду. Алеж... „чого не розуміли самі сучасні українці, то є потенційної сили української проблеми в міжнародній політиці, те зрозумів Бісмарк. Розумів це й російський уряд і тому вів відповідну, цілком консеквентну політику, не тільки щодо власних українських підданих, але щодо їх братів у Галичині, Буковині та Закарпаттю“ (Л. Васілевські).

Безоглядна русифікація України й підсилення москвофільських агентур поза її кордонами, були одинокою відпозідко Росії на концепцію Бісмарка. Сама Україна на цю концепцію не відгукнулася, але тим менше вона не перестала існувати, як звязок нової державницької політики України, що таки діждалася свого „слушного чзсу“.

Розклад москвофільства. Симпатії польської шляхти для галицького москвофільства й скріплені „пособія“ з Росії, небаром видали цвіт і плід. В 1882 р. перейшло на православя ціле галицьке село Ги ил и ч к и на Поділля. Кокетуючий москвофіль кравківський „Час“ назвав Ги ил и ч к и „безкровною Боснією“, натякаючи на недавнє повстання босняків проти австрійської окупації. Толєрованє дотепер москвофільство, поставило австрійську поліцію на ноги. Зимою 1882 р. арештовано у Львові відомого з подій 1848 р. на Закарпаттю Адольфа Добрянського з дочкою Ольгою, замужною Грабар, редактора „Слова“ В. Площанського й „Пролома“ — Маркова, а на провінції о. Івана Наумовича з сном Володимиром, та багатьох москвофільських діячів в Станиславові, Коломиї та Чернівцях. Слідство послужило матеріалом до славного „процесу Ольги Грабар і товаришів“, що відбувся в днях 12 червня до 30 липня 1882 р. Стенографічний протокол цього процесу, це справжня кернція скандалів, багно моральної гнилі, в якому найшлося тогочасне галицьке москвофільство.

Героїнею процесу була Ольга Грабар, дочка Адольфа Добрянського. Він то, хоча був радником цісарського двора й на колишній лояльності до Австрії доробився майна (був власником с. Чертежа на галицько-мадярській границі) вже в 1849 р. познайомився з російськими генералами й високими урядовцями, які переробили цього австрійського урядовця на агента „соединєнія“ Закарпаття з матушкою-Росєєю. Одну дочку видав Добрянський за відомого російського слависта Будиловича, другу за закарпатського москвофіла Грабаря, що згодом перейшов на московську службу й втягнув до неї свого сина Мирослава. Приїхавши в 1880 р. до Львова, Добрянський зробив свій дім осередком кацапщини, а його внук Мирослав Грабар тоді вже „чинівник для асобих парученій“ при варшавському генерал-губернаторі, почав заходитися над організацією шпійонської ячейки в користь Росії. Робота Грабаря була ведена дуже спритно й може булаб не так скоро викри-

лася, якби не Наумович, що в розпалі своєї москвофільської дурійки довів село Гнилички до переходу на православля.

Наумович, що поруч Ольги Грабар був другим з героїв названого процесу, подібно як Добрянський почав свою кар'єру ще в добі Весни Народів, а закінчив на... Гниличках. Вже в „Пчелі“ Гушалевича з 1849 р. виступив він з перерібною одною з Молієрових комедій, а потім давав про себе знати принагідними віршами та популярними книжками. Як священник а відтак посол до галицького сойму й державної ради, він тупцював слідами москвофільських передовиків, поки в 1866 р. не виголосив у галицькому соймі своєї скандальної заяви про „єдність“ галицької Руси з Москвою. Потім, на якийсь час притих, а в видаваному від 1871 р. популярному часописі „Наука“ вживав доволі чистої народної мови й обговорював актуальні політичні та господарські справи, хоча постійно тягнув за Московію. Процес Ольги Грабар скомпромітував його як платного московського агента, й заставив перейти на православля та виїжджувати до Росії, де він і помер безславно. В цілому була це людина не без таланту, але слабохарактерна, як і всі його „однодумці“.



Володимир Барвінський.

Третій з „героїв“ процесу Ольги Грабар — Венедикт Площанський, що був редактором „Слова“ в 1871—1886 рр. був може найчесніший і найбільше заслужений (біля 100 монографій про галицькі місцевості) з цілої компанії, по процесі продуряжася ще кілька літ у Львові, поки в 1886 р. не виїхав до Росії, де дожив віку як член Археологічної Комісії в Вільні.

Позатим на лаві обвинувачених засіли: Осип Марків, редактор „Пролома“, син Івана Наумовича — студент університету Володимир, редактор „Родимого Листка“ в Чернівцях о. Микола Огоновський, редактор „Прийтеля Дітей“ в Коломиї Ізидор Трембіцький, редактор „Господаря і Промисленника“ в Станиславові Аполлон Ничай, селянин з Гниличок Іван Шпундер, та міщанин зі Збаражжя Олекса Залуський.

Усіх обвинувачено в державній зраді, загроженій карою смерті, але за браком доказів тільки деяких (Івана Наумовича, В. Площанського, Шпундера й Залуського) покарано кількомісячною тюрмою за злочин забурення публичного спокою.

Безпосередньо по процесі примушено митрополита Йосифа Семератова чини зрезигнувати з митрополії й виїхати до Риму. Закинувано йому „брак енергії в поборюванні православної пропаганди“.

Народовецький табір мав нагоду покористуватися вислідом москвофільського процесу, що скомпромітував москвофільство цілковито, але не найшов на це відваги й посередно причинився до того, що москвофільська гангрена не переставала підточувати здорового організму галицького громадянства.

„Змартвихстанці“. Ще в 1866 р. писав польський консерватист Станіслав Тарновскі: „Тут у Галичині, слід нам, не винищувати але підтримувати українську національність, а скріпитися вона над Дніпром. Тут у Львові дозволити їй розвиватися, а небаром втягатиме вона соки з Волині, Поділля й України. Русею буде, але Русею збраною з Польщею і одній справі посвяченою“. По своїм розумів це „збратання“ однодумець Тарновського — польський історик о. Валеріян Калінка й разом з кількома своїми чернечими собратами „змартвихстанцями“ заложив у Львові інтернат для української молоді, яку мали виховувати в душі всіх тих „з роду русинів, по національності поляків“, які стільки вже шкоди накоїли українському рухові в Галичині.

„Поляки готувалися, при допомозі „змартвихстанців“ доконати діла, яке при кінці XVI ст. не вдалося Потієві й Рагозі, а при кінці XVII ст. Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її латинським духом, скріпити звязок українців з Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в сойм (1881 р.): на інтернат „змартвихстанців“ ухвалив сойм давати річно 10.000 ринських, а на пропозицію Качали: вибирайте війну, або мир з українцями, без вагання вибрав війну“. (І. Франко).

Рівночасно в Римі приготувався декрет, яким одинокий український чернечий чин Васи́лія́н піддавано під заряд Єзуїтів; польський чернечий чин записаний найчорнішими буквами в історії України, мав перевести реформу українського чину, якої політичні тенденції були аж надто прозорі.

Куліш у Львові. Зимою 1882 р. з'явився на львівському ґрунті Панько Куліш, що приїхав сюди з свого глухого хутора й наважився по своїм галіцким народцям з поляками. „Тепер по містах на Україні все Драгоманівщина пішла, — писав Куліш. — Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім, українським духом“.

Приїхав Куліш до Галичини „мов місіонар до краю ботокудів, не знаючи ані місцевих звичаїв ані настроїв“. До тогож він вибрав саме час, у якому поляки задумали „помиритися“ з українцями при допомозі ренегатів, що їх мав виховати інтернат „змартвихстанців“, а над василіянським чином повисла чорна, єзуїтська хмара. Як своє місіонарське „послзніє“ видав Куліш „Крашанку русинам і полякам на Великдень 1884 р.“, яку потім видав ще раз з послівям. Але „Крашанка“ викликала тільки обурення серед українців і зовсім не розентузіямувала поляків. З українців переговорював Куліш тільки з Барвінським, але недоговорившись з ним, найшов собі, „однодумця“ в особі москвофіла Івана Омеляновича Левицького, який мав стати редактором-видавцем уговоної газети Куліша „Хутір“. Зате переговорював Куліш з такими поляками, як кн. Юрій Чорторийський, кн. Адам Саніга, Ф. Смолька та Земляковські, що готові були підтримати акцію Куліша грішми. Щож дивного, що Куліш остаточно таки розчарувався й не довівши до нічого путнього ввійав зі Львова до Відня, де несподівано опублікував німецьку брошуру про... „Знасилювання Васи́лія́н Єзуїтами“.

„Народня Рада“. На „змартвихстанцях“, єзуїтській реформі Васи́лія́н й нарешті на невдачній місії Куліша, не вичерпуються ще того-

часні спроби осідлання української стихії, що найшла собі вираз у народовецькому русі.

Коли в 1885 р. повстав у Львові центральний виборчий комітет до державної ради, москвофіли відсепарувалися від нього, а новоіменований митрополит Сильвестер Сембратович (20 лютого 1885 р.) увійшов у порозуміння з графом Альфредом Потоцьким і на спілку з ним зааранжував єзуїтсько-угодний часопис „Мир“. Редактором часопису став ректор львівської, духовної семінарії о. Олександр Бачинський, а його завданням було „зрентися шумного знаменн народнього ідеалу“ й повалити народовецьке „Діло“, віддати провід національно-політичного руху „людям лагідним і приємним для високого правительства й поляків“... І справді, парламентарні вибори відбулися під знаком „Мира“. До державної ради увійшло трьох митрополитів ставлеників (Ксенофонт Охримович, Корнило Мандичевський та М. Сінгалевич) а тільки один кандидат народовецького виборчого комітету (Василь Ковальський) та один самостійний (о. Іван Озаркевич).

Народовці, побачивши, що їх досюгочасна політична незорганізованість здає їх раз-ураз на ласку політичних противників і їхніх українських прихвостнів, приступили в жовтні 1885 р. до основи першого по Головній Руській Раді з 1848 р. політичного товариства п. з. „Народня Рада“. Ініціатором справи був Юліян Романчук, а докола нього зібралися всі без виїмку народовецькі діячі. В статуті товариства було сказано, що „Народня Рада“ ставить собі завданням розвиток української національності, як самостійної поміж слов'янськими, окремішної від польської й московської, шляхом реалізації забезпеченої конституцією рівноправності під політичним, культурним, суспільним та економічним оглядом.

В першому універсалі Народньої Ради була наведена нитка трагидії з Головною Руською Радою з 1848 р., яку зрадила москвофілська „Русская Рада“. „Ставайте до нас, горніться разом! А супроти наших ворогів сказано, що ми не хочемо нікому відбирати його справедливих прав, але хочемо мати свої права, а як стріємо ворогів, то за народню справу не злякаємося ані боротьби ані жертв!“ Покищо працював тільки головний відділ Ради, а щойно в 1888 р. скликано перші загальні збори Товариства, на яких проголошено його політичну програму, що зясуувалася в домаганню національної автономії для українців під Австрією: „Хочемо автономії країв і автономії народів, а доки не позискаємо тої другої не можемо одушевлятися для першої, бо без тамтї перша стає гегемонією“.

Для цього Народня Рада, переступивши накреслену колись Юлієм Лаврівським угодовецьку лінію заявила, що „галицькі українці



о. Осип Заячківський.

не можуть зрікатися ідеалу патріотів Головної Руської Ради з 1848 р. та що тому мусять настоювати на поділі Галичини на українську й польську”.

Цьогож 1888 р. „Діло” почало виходити як щоденник, а народовецький рух увійшов у русло політичної програмовості й організаційної систематики.

Молода Україна. Іван Франко, пишучи свою студію-мемуар про український літературний рух двох останніх десятиліть XIX ст. висловився між іншими: „Як у лікаря нема нічого приємнішого, понад слідження, як хорий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближується до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова краска на обличчю, так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого, духового й політичного пригноблення, звільна, але постійно двигається до нормального життя”.

Якраз такий регенераційний процес переживало українство в 90-их рр. м. в. „Інтензивність, ширина й глибина розвоєвого руху українства була в тому часі більша ніж колибудь перед тим. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різnorodних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів”.

В 90-их рр. XIX ст. народилася й оформила себе остаточно — „Молода Україна”.

„В останньому двадцятиліттю XIX ст., на підмогу, а почасти на зміну давнішим дітям вийшла нова генерація робітників і вкинула в прірву велику працю, велику силу гарячого запалу й тверду віру в майбутнє нашої нації. Вона розбудила пристрасти там, де перед тим була байдужність і рутина, оживила пульс народного життя”.

Повстання радикальної партії. В пору, коли народовецька партія вагалася на яку ступити у відношенню до скомпрометованого москвофільства й усе скріплюваної польської гегемонії в Галичині, вплив Драгоманова викликав серед частини галицької молоді фермент, що врешті решт оформився в створенні першої політичної партії в Галичині.

Вже перші статті Драгоманова, вмішені в москвофільсько-рутенському органі галицької молоді „Друг” (1875) мали той успіх, що від москвофільства в бік свідомого українства й широго народолобства перейшов цілий гурт молоді з Іваном Франком та Михайлом Павликом у проводі. Та вже в 1877 р. перевела австрійська поліція низку трусів і арештів (понад 100 осіб) серед української молоді, й закинувши їм приналежність до тайної соціалістичної організації, вимогла на суді низку діймаючих кар. Поміж арештованими й засудженими найшлися — Франко, Павлик та Остап Терлецький, що вийшовши з тюрми були ще покарані загальним бойкотом галицького громадянства. Воно, без ріжниць переконань злякалося натиску поліції на поступову молодь, що по словам Франка — „опинилася в положенню банітів, викинутих із суспільности”.

Не дивлячись на все те, Павлик і Франко, при моральній і матеріальній допомозі Драгоманова, починають у 1878 р. видавати перший український, соціалістичний часопис „Громадський Друг”, а по його припиненні прокураторією збірки „Дзвін” та „Молот”.

Разом з женеvською „Громадою“ Драгоманова, ці публікації робили своє. З початком 1890 р. почав виходити, під редакцією Франка й Павлика, радикальний часопис „Народ“, а в осені тогож року оформилася нарешті Українська Радикальна Партія. В днях 4—5 жовтня 1890 р. відбувся у Львові перший зїзд галицьких „драгоманівців“, у якому, крім Франка, Павлика, Терлецького, Євгена Левицького й соймового посла Теофіля Окуневського, приняло участь біля 30 осіб.

На зїзді усталено програму партії, що в своїй „максимальній“ частині проголосила:

1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хочемо колективного устрою праці й колективної власности продукційних засобів. 2. В політичних змагаємо до повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку й совісті, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можности як найповнішого культурного розвитку. 3. В культурних справах стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і релігізмом у мистецтві, та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки сталися власністю всього народу.

В „мінімальній“ частині радикальної партії було сказано:

„Зваживши, що розвій народніх мас можливий тільки на національному ґрунті, українська радикальна партія змагаєтись в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомости й солідарности в масах усього українського народу“.

В своїй практичній основі сперлася програма української радикальної партії на ґрунті т. зв. народницького соціалізму, не приймаючи всеціло науки творця соціалізму Маркса, що був духовим батьком польської та німецької соціал-демократії. Особливістю радикальної програми був національний дух, яким вона була овіяна, що й довів, на зїзді партії в 1895 р. до проголошення ідеї політичної самостійности українського народу як ідеалу українських політичних змагань. По „Слові Перестороги“ о. Подолінського з 1848 р. була радикальна програма першою і найбільш консеквентною під тим оглядом поміж програмами всіх тогочасних українських угруповань.

„Нова ера“. Розклад, що його поширило серед галицького громадянства москвофільство, як теж загроза ново-закладеної радикальної партії, при безупинних підшептах з боку, заставили народовецький табір піти ще раз на неfortunну й непопулярну в масах концепцію формальної угоди з поляками.



Юліан Романчук.

Сталося це на осінній сесії галицького сойму 1890 р. Маршал Евстахій Сангушко, нащадок давно ополяченого українського роду, отворив її промовою, в якій заявив м. і. що він не робить різниці ані поміж партіями ані національностями й додав по українськи: „не забуду ніколи, що мої предки говорили по руськи“.

Екзекутором „угоди“ мав бути галицький намісник гр. Казимир Бадені, з польського й урядового боку тоді, як з українського взяв собі її особливо до серця Олександр Барвінський. Він відіграв роль посередника поміж урядом і народовцями, він теж залишився вірний „новій ері“ й тоді, коли вона провалилася. Дня 24 листопада 1890 р. відбулася вступна конференція намісника Баденього з представниками народовецького політичного товариства „Народня Рада“ Омеляном Огоновським, Олександром Барвінським, Костем Левицьким, соймовими послами о. Кирилом Мандичевським і Константином Телішевським, та галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем. На другий день по конференції виступив у соймі посол Телішевський з заявою, що, оскільки поляки й австрійський уряд підуть назустріч вимогам українського народу щодо рівноправності на культурному полі, він ручить, що український народ подібно, як „є лояльний супроти династії й держави, буде також лояльний супроти польського народу“.

З черги виступив голова українського соймового клубу Юліян Романчук з програмовою заявою у якій сказав м. і., що змаганням „русинів-народовців є признавання самостійности своєї народности і своєї мови та особлива за них дбайливість; вірність для австрійської держави і династії; вірність для греко-католицької церкви; поміркований лібералізм та журба про розвиток селянства та міщанства“. Висловлюючи своє повне довіря до уряду, Романчук відкидався до нього, щоби він вглянув глибше в справи українського народу. Під адресою поляків сказав Романчук: „Хочете згоди, то ми до згоди все готові, коли хочете боротьби, ми підіймемо боротьбу!“

Посол о. Січинський говорив також: „Нічого більше не бажаємо тільки свобідного розвитку малоруського елєменту, щоби тут, в австрійській Русі утворився центр, до котрого гравітувало би руське тіло і руська душа, чи вона на Буковині чи Угорщині, чи в Галичині чи закордоном“...

Промовляв теж і намісник Бадені, що підкреслив вимогу під адресою українців, щоби вони не тільки на словах, але й на ділі виявили своє привязання до престолу й католицтва та змагати до згідного співжиття з поляками.

Першим і напrawdę позитивним наслідком угодовецької заяви Романчука і тов. у соймі було те, що досюгочасна спілка народовців з москвофілами розбилася, а безупинне кривлення душею, якого вона вимагала з обох сторін, оформилося в рішучу боротьбу. Для оздоровлення культурно-політичного життя й прочищення атмосфери це було конєчне. Не пошкодило українській справі й те, що в рішучій опозиції до „нової ери“ станули радикали, які назвали Романчука й товаришів „українськими станьчиками“, а їх програму клерикально-сервілістичною. Опозиція радикалів викликала фермент у краю, зацікавлення широких мас політичними справами, а без цього наш політичний рух був засуджений на засклеплення в гуртковости й наражений на поступенний заник.

Дня 9 грудня 1890 проголошено відозву „До русинів Галицької

Землі", підписану єпископатом, народовецькими соймовими послами та виділом Народньої Ради, якою скликано на день 26 грудня загальний зїзд Ради. Зїзд одобрив становище Романчука й товаришів, а по крзю завелися народні віча, що в більшості теж похвалювали угодовецьку акцію. Та вже найближші парламентарні вибори, що відбулися в березні 1891 р. під знаком „нової ери", отворили парламент тільки для сімох представників народовецького табору, в яких проводі найшлися Романчук та Олександр Барвінський. В порівнанні з вислідом попередніх виборів з 1873 р. і з тим, що гарантувала українцям виборча ординація, це було менше як половина. В колах, які сподівалися від „нової ери" виїмкових благодатей, прийшло до отверезіння, навіть розчарування, як усе при нагові польсько-українських, угодовецьких експериментів...



Олександр Барвінський.

На парламентарній арені заняли українські послы вижидаюче становище, так щодо центрального уряду як і поляків, бачучи, що можливість яких небудь здобутків залежить від реформи виборчої ординації. В краю почали вони організаційну роботу серед мас, між. і. під ключем майбутньої реформи. У вересні 1891 р. відбулося в Стрию, під проводом Наталії Кобринської перше віче українських жінок, що видвигнуло гасло жіночої еманципації, тамже почала Підгірська Рада, під проводом Д-ра Евгена Олесницького кампанію за виборчу реформу. Послы Романчук та Барвінський рзбнили тимчасом заходи перед урядом, щоби розбудувати українське середнє шкільництво й утворити на львівському університеті низку українських кафедр. Рівночасно переведено статуту реформу „Просвіти", якої агенди поширено з освітніх на економічні справи. Для оборони греко-католицької церкви й обряду перед небезпекою облатинищення скликано до Львова, на день 24 вересня 1891 р. „Русько-католицький Синод", в якому приняло участь 140 священників та університетський професор Ізидор Шараневич, як представник львівської Ставропігії. Народи Синоду були бурливі. Проти єпископату, що силувався внести в греко-католицький обряд деякі латинські іновациї, а між ними й целібат, станули всі представники духовенства краю. До перших осягиень на економічному полі в тому активному 1891 р. належить оснування асекунраційного товариства „Дністер", що в 1895 р. поширив свої агенди в напрямі взаїмного кредиту. Проти наміру заведення по школах фонетичного правопису запротестували москвофіли великим вічем, відбутим у Львові дня 2 лютого 1892 р.

На соймовому засіданню з дня 19 березня 1892 р. ухвалено майже одоголосно резолюцію про заложення української гімназії в Коломиї, а 25 травня тогож року спеціальна анкета шкільної ради рішила запровадити в шкільних підручниках фонетичний правопис. Група свя-

щеників згід знаку „Душпастиря“ підняла думку заложення осібної клерикальної партії, але вона не найшла популярности у загалу духовенства. На загальних зборах „Народньої Ради“ 27 грудня 1892 р. започатковано створення політичної програми народовецької партії, в якій основу лягло окреслення правно-державного становища українців під Австрією, як „частини народу русько-українського, що втративши державну самостійність, боровся віками за свої державно-політичні права й ніколи не зрікався й не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і форму здійснення своїх національних ідеалів“.

Під економічним оглядом станула ця програма на становищі індивідуальної власности й змагала „змінюю законодавства в напрямках: рівномірного й справедливого розкладу податків і всіх публичних тягарів, піднесення хліборобства й промислу, з особливим узглядненням інтересів нашого селянства й міщанства, та взагалі робітничих верств народу, охорони визискуваних проти сильніших, як теж асоціацією, спертою на самопомозі, довести всі верстви народу до добробуту“.

В бажанню „освідомлювати український народ з усіми досягненнями здорового поступу й науки“ програма станула на поступово-демократичній основі.

Оскільки народовецькі діячі, спіраючись ще якийсь час на моральних консеквенціях польсько-української згоди, робили все можливе, щоб скріпити становище й організацію народовецьких сил у краю, то дуже скоро переконалися, що „нова ера“ поза кількома практичними здобутками, не може лягти в основу дальшої української політики. Зрештою допоміг їм у тому галицький намісник гр. Казимир Бадені, що бажаючи мати вільну руку, заявив на засіданню галицького сойму дня 14 лютого 1894 р. таке:

„Я ніякої нової ери не інавгурував; ніякої угоди з тими панамі (українцями) не заключував, а зробив тільки те, що сказав їм приватно і повторив з цього місця прилюдно: що є потрібне, щоб моя совість, як цісарського намісника, найшла підставу для признання оправданих, поміркованих та актуальних домагань руського народу, в межах обов'язуючих законів. При цих засадах, з залізною послідовністю залишуся, або з заступниками руського народу, або без них“...

Заява Баденього була пощочиною для тих усіх, що привязували до „нової ери“ надто рожеві надії й моральною сатисфакцією для тих, що рятунок для української справи в Галичині бачили тільки в політиці вільної руки. В тому теж напрямі пішов дальший розвиток подій. На черговій сесії австрійського парламенту, в березні 1894 р. прийшлося українським послам витягнути консеквенції з заяви галицького намісника. Одноцілий до тепер „Руський Клуб“ роздвоївся. Коли посол Наталь Вахнянин в парламентарній промові примирився з становищем намісника й прийняв його поличник, як осторугу перед експанзивністю народовецької політики, тоді посол Романчук дезавував його з місця й заявив, що еуніціяція Вахнянина не є ані поглядом усіх членів „Руського Клубу“ ані думкою українського загалу. Проти заяви намісника треба як найрішучіше застерегтися всякому, хто шанує волю народу й основи конституційного устрою. Гідна, хоч може дещо спізнена еуніціяція Ромаичука зустрілася з признанням подавляючої більшости галицького громадянства. Першими поградували йому представники студентського товариства „Січ“ у Відні,

а Народня Рада, на своїх надзвичайних зборах в травні 1894 р. довела до остаточного прояснення ситуації.

Даремне бориався Вахнянин заявляючи — „ухвалюйте опозицію, а я з обраної дороги не зійду“, бо мовляв, „у політиці не можна бути нервовим, а треба виждати“... Подавляючою більшістю чотирьох п'ятих голосів, Народня Рада прийняла внесок Євгена Олесницького, такого змісту: 1. Збори заявляють тільки за політикою обоснованою принципіально на боротьбі за конституційні свободи; 2. похваляють виступ п. Романчука й Руського Клубу в державній раді; 3. висловлюють невдоволення з поступовання тих послів, що завели найновіший політичний курс, та заявляють, що тільки тих послів слід вважати репрезентантами українського народнього сторонництва, що підуть дорогою, вказаною п. Романчуком стануть на відповідному становищі супроти уряду.

Тимчасом „новокурсиики“ недали за виграну і при допомозі „залізної руки“ Баденього почали продовжувати політику „нової ери“.

Поруч Вахнянина станув тепер Олександр Барвінський, що ввійшов до парламенту при доповняючих виборах зі Збаржчини. На соймі промовляв він як представник „тих русинів, що дорогою реальної праці бажають дійти до кращої долі народу“.

Остаточню „нова ера“, позначившись в українському життю утворенням коломийської гімназії, введенням утравізму до учительських семінарій, поширенням прав української мови в суді й адміністрації, заведенням фонетки й нарешті креуванням катедри української історії (властиво Східньої Європи) на львівському університеті, вгратила рацію існування з хвилию, коли обі сторони переконалися, що найкращою політикою є політика вільної руки; щодо поляків, то їм заїмпонувала не тільки вільна, але й „залізна рука“ намісника Баденього. Проти неї пробують народовці сконсолідувати всі сили, які в умо-



Осип Гурик (1852–1924)
визначний селянський посол до галицького сойму.



Наталь Вахнянин.

вах того часу моглиб увіходити в підрахунок. В березні 1894 р. скликали народовецькі послы — Романчук, Телішевський, Рожанковський, Король і Окуєвський, зізд мужів довіря до Львова, щоби на йому привести до консолідації партій на основі загально-національної програми. Та спроба розблнлася якраз на ґрунті того, як поодинокі учасники розуміли цю „національну програму”. Романчук пропонував: „Стоїмо на основі національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і хочемо, щоби наш народ розвивався як самостійний словянський нар д, залишаючись при вірі й обряді своїх батьків, вірний австрійській державі й цісареві”. За те москвофіл Кулачковський поставив ще менче зобов'язуючу, хоча на око ефектовнішу стилізацію: „Стоїмо на основі національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і хочемо, щоби наш народ розвивався як самостійний словянський нар д, залишаючись при вірі й обряді своїх батьків, вірний австрійській державі й цісареві”. За те москвофіл Кулачковський поставив ще менче зобов'язуючу, хоча на око ефектовнішу стилізацію: „Стоїмо на основі національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і хочемо, щоби наш народ розвивався як самостійний словянський нар д, залишаючись при вірі й обряді своїх батьків, вірний австрійській державі й цісареві”. Зізд закінчився ухваленням недовіря політикам зілд знаку „нового курсу” — Барвінському й Вахнянинові й, без позитивних рішень, розіхався.

При найблизших соймових виборах в 1895 р. повстало три виборчі комітети — угодовий з Барвінським у провіді, „независимий” з Василем Нагірним та окремий „руський”. Але намісник гр. Казимир Бадені подбав уже про те, щоби до сойму не ввійшов ніюдин з „независимих” як теж ніюдин з москвофілів. Насильством і безцеремонними зловживаннями перевів він до сойму 14 угодовців, залишаючи без мандатів таких передовиків тогочасної народовецької політики, як Романчук, Олесницький, селянин Гурик і поміркований „старорусин” Король.

„Adieu meine Herren”... На день 15 падолиста 1895 року скликано до Львова велике, всенароднє віче, а золи його влада заборонила, уладжено довірочну нараду, що при участі 600 представників краю, видала вибори неважними й рішила вислати масову депутацію до... цісаря.

Дня 13 грудня станула у Відні велика українська депутація, зложена з 150 селян, 25 міщан, 24 священників та 22 представників світської інтелігенції. Тут застала вона свого „доброго знайомого” б. намісника гр. Баденія на становищі прем'єра міністрів. Він то постарався, щоби замість масової депутації станула перед цісарем тільки її делегація, зложена з кількох осіб. Провід делегації обняв о. Іван Озаркевич, що предложив цісареві пропам'ятне письмо про виборчі зловживання й безправства галицької адміністрації. У відповіді на промову провідника делегації цісар, мов грамофон, виголосив уложену йому Баденію відповідь: цісар тішитися заявою вірності українців, український народ, подібно як інші народи монархії є близький цісарському сезцю, він бажає йому розвою, але завважує, що стільки священників виїхало зі Львова якраз у момент, коли там відбувається візд новоименованого кардинала Сембратовича, та що масовість депутації це коштовна й зайва демонстрація, яка не доведе до ціли, а позатим... „adieu meine Herren!” — прощайте мої панове...

Масова депутація галицьких українців вернула до краю обурена й розчарована, але тільки радикальна партія зважилася витягти консеквенції з цісарської безцеремонности. На своїх чергових зборах, скликаних до Львова на день 29 грудня, вона доповнила свою програму уступом про те, що „здійснення її соціалістичних ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійности українського народу” та видвинула погребану від часів угової акції

Ю. Лаврівського концепцію „створення окремої української, політичної території з українських частин Галичини й Буковини“

В 1896 р. повстало в Галичині дві нові партії: „Католицький русько-народній союз“ Олександра Барвінського з „Русланом“, як своїм пресовим органом, та „Русько-українська, соціал-демократична партія“, що її основником був Микола Ганкевич. Митрополит Сильвестер Сембратович заходився над утворенням ще одної, клерикальної партії, але скликані на 10 грудня до Львова відпоручники деканатів, що осуджували сервілістичну політику митрополита, рішили одноголосно, що такої партії нікому не треба. Народно-вещке духовенство змагало радше до консолідації сил, аніж до партійного розпорошення й тому тогож таки дня, разом з представниками світського громадянства, заснувало „Красвий руський виборчий комітет“; його головою став о. Іван Озаркевич, а заступниками Романчук і... Богдан Дидицький, як відпоручник москвофілів.

Парламентарні вибори в 1897 р. записалися на сторінках історії нашого краю як „баденівські“. Проводжені при активній співучасті жандармерії й масових арештах, закінчилися смертю 8, й пораненням 29 селян, м. і. Петра Стасюка з Чернісва в Станиславщині. До парламенту вийшло тоді з Галичини — 63 поляків, 6 жидів і 9 українців, у тому 6 „камеральних“, тобто намісницьких ставлеників, а тільки трьох незалежних (Окуневський, Танячкевич, Ярославич). „Залізна рука“ езекутора „нової ери“ гр. Казимира Баденього не зжахнулася перед кровопроливом і виконала погрозу, що її кинув Бадені у соймі з намісницького фотеля.

Алеж кров Стасюка і товаришів не полилася даремне. Правда, трьох незалежних українських послів не могло в парламенті навіть перевести рішення про утворення слідчої комісії для баденівських зловживань, а Барвінський з рештою „камеральників“ підтримував уряд Баденього, але народні маси в краю надхнула смерть Стасюка до нової політично-громадської активності. На асенародньому вічу, скликаному до Львова на день 4 листопада 1897 р. міг Евген Олесницький з повним правом сказати, що „наш народ дав доказ своєї зрілості жертвами крові“.



Теофіл Окуневський.

Рік ювілея. 1898 рік був роком 100-ліття відродженої літератури, започаткованої „Енеїдою“ Котляревського й 50-літтям скасування панщини в Галичині. Перший ювілей позначило Наукове Товариство ім. Шевченка закладенням „Літературно-Наукового Вістника“, для якого створено особну „Українсько-руську видавничу спілку“; крім „Вістника“ почала вона видавати белетристичну й популярно-наукову бібліотеку, яка до світової війни була найповажнішою й най-

продуктивнішою видавничою установою Галичини. Заснований тодіж допомоговий фонд для українських письменників ім. І. Котляревського, не розвинув особливої активності. Зате з ювілеєм „Енеїди“ слід заявити про прийняття й чимраз послідовніше поширювання терміну „Україна“ й „український“, замість дотеперішнього „Русь“ і „руський“, що його залишено москалям і москвофілам. Другий ювілей відсвятковано цілою низкою народніх віч, зпоміж яких на перше місце вибилося всенароднє віче, влаштоване 19 травня в столиці краю. На ньому відновлено політичну програму Головної Руської Ради з 1848 р. та в імені всіх партій заманіфестовано самостійність українського народу. Як тривала пам'ятка ювілею залишилася заснована тодіж „Руська ремісничо-промислова бурса“ у Львові.

Повстання націонал-демократичної партії. В супереч досюгочасній практиці народовців, що змагаючи до консолідації народніх сил, залежно від умов, єдналися в хвилеві союзи то з москвофілами то з польонофілами й через те разураз вязали собі руки, в 1899 р. прийшли вони до переконання, що майбутнє національного руху в Галичині лежить у тривкій зорганізованості всіх без виімку національно оосвідомлених і соціально близьких собі елементів.

З ініціативи Михайла Грушевського, що від 1894 р. станув на чолі наукового руху, Івана Франка, що в 1895 р. покинув радикальну партію, Євгена Левицького й Володимира Охримовича, відбулася дня 26 грудня 1899 р. довірочна нарада, на яку запрошено виділ Народньої Ради, Комітет Львівських Русинів, та видатніших національно-громадських діячів з краю, разом 151 осіб.

Політичний реферат виголосив Євген Левицький, що в основу програми майбутньої партії поклав т. зв. національну програму з 24 березня 1852 р. Економічні справи обговорив основник „Народньої Торговлі“ й „Сокола“ архітект і економіст Василь Нагірний, культурні — гімназійний директор Олександр Борковський, організаційні — Володимир Охримович, а питання політичної тактики обговорив Євген Левицький.

Фактично й формально був це перший Народній Зїзд галицьких народовців, що переформувавшись в націонал-демократичну партію, тутже прийняли й закріпили однозгідним рішенням свою політичну програму й тактику.

Політична програма націонал-демократичної партії змагала до того, щоби „в австрійській державі, територія заселена українцями творила одну відрубну й одноцілу провінцію, з як найширшою автономією в законодавстві й адміністрації“. Вона змагала „до поділу Галичини на дві частини, при чому з української частини Галичини й Буковини малаб бути створена спільна провінція з окремою краєвою адміністрацією і окремим, національним соймом. Змагала до повної демократизації законодавчих і репрезентаційних установ, заведення безпосереднього, загального й тайного голосування й конституційно забезпечених політичних свобод“. В економічних справах програма націонал-демократичної партії передбачувала викуп великої власності в користь мало- й безземельних, удержавлення гіпотечного кредиту, комасації селянських ґрунтів, заступлення існуючих податків погачком від приходу, що узгляднюваби мінімум екзистенції, скорочення часу військової служби й уменчення видатків на військо. В культурній ділянці вставлено в націонал-демократичну програму посту-

ляти поширення українського народнього, середнього й вищого шкільництва з університетом у Львові на чолі.

У відношенні до зазбручанських українців зїзд ухвалив:

„Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей“.

Не забув цей зїзд і про українське Закарпаття: „Будемо змагати, щоби серед угорських українців викликати подібний національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоби загірті їх до вживання й плекання рідної мови, до боротьби проти денационалізації, та до культурої, економічної й політичної праці в користь українського народу Закарпаття“.

На зїзді обрано тісніший Народній Ксмітет, якого головою став Юліян Романчук, а поміж членами найшовся, поруч Івана Франка — Михайло Грушевський.

Дня 5 січня 1900 р. опублікував Народній Комітет свою першу відозву до народу, в якій було сказано м. і.:

„Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації обєдналися в одну новочасну, культурну державу“. У відповідь на це, москвофільська „Русская Рада“ опублікувала в „Галичанині“ з дня 3. січня заяву про національне, племінне й культурне „єдінство“ галицьких „руських“ з москалями.

Національно-демократична партія, оперта на програмі, що „була синтезою постулатів народовців, радикалів і радикальних націоналістів, на тлі засадничих тенденцій Драгоманова, але без його далеко по-сунутого соціального радикалізму“, партія в якій обєдналися накрaщі сили національного табору, дуже скоро почула себе репрезентанткою подавляючої більшості українського громадянства в Галичині. Під її теж проводом, за її ініціативною й відповідальною, проходить дальша українська політика.

Вже в 1900 р. започатковується інтензивна організаційна праця в краю, який покривається мережею повітових та місцевих Народніх Комітетів. Поділ Галичини в цілому, а поділ краєвої шкільної ради й намісництва зокрема, права української мови в урядах і школах, український університет у Львові, реформа виборчої ординації до віденського парламенту й красивого союму, оце були постулати практичної політики проводу й представництва української націонал-демокра-



Сильвестер Сембратович
галицький митрополит і кардинал.

тичної партії. Для вимушення собі послуху у влади, вона хапалася всіх засобів боротьби, від сецесії українських послів з сойму до обструкції й масових маніфестацій в краю.

Особливо загострили політичну боротьбу в краю й поширили її базу на соціальну ділянку життя — великі селянські страйки в 1902 р., що розкрили перед світом нечуваний визиск селянської праці поміщиками. Боротьба за виборчу реформу до парламенту, закінчена в 1907 р. перемогою, впровадила до віденського парламенту українське представництво в такій силі (32 українських послів з Галичини й Буковини), що кожний уряд мусів з нею числитися, а це облегчувало дальшу еманципацію галицького українства зпід польської гегемонії. Довго ще кулею біля ноги українського клубу в парламенті, була жінка москвофілів, що хоч вступила до клубу пробувала проводити в ньому свою політику. З виступленням п'яти москвофільських послів з українського клубу прояснилася ситуація й очистилася атмосфера, але до повної ліквідації москвофільської зарази було ще далеко. Саме в розгарі боротьби українського представництва з краєвим і центральним урядом, на передодні великої світової війни, що мала вивести українство на широкі шляхи міжнародної політики, галицьке москвофільство переживає своє „відродження“.

„Відродження“ галицького москвофільства. Старе галицьке москвофільство, що втративши свої позиції в боротьбі за мову й культуру на користь українства, заклелося в аполітичній „старорущині“, в останньому десятилітті перед світовою війною опинилося „на вимертві“. Підтримувало його кілька платних сценкур при Ставропілі та Народньому Домі, остатками дихало „общество“ Качковського, а молоде покоління, утримуване безплатно по „кацапських“ бурсах у Львові й на провінції, здебільша кривило душею, адавало москвофільські симпатії, але переходило до українства, як тільки використало побут у „руській“ бурсі чи стипендію якоїнебудь „руської“ фундації. Доволі слабо маніфестувала себе москвофільська преса, бо Росія, занята на далекому Сході, призабула дещо на „Червону Русь“. Та нагло, майже на другий день по розгromі Росії Японією, ожило й переформувалося галицьке москвофільство.

Всесильний в Росії Столипін кидає нові мільйони рублів на москвофільську пропаганду на Балкачі та в Австрії, від якої Росія, побита на Сході, рішила остаточно відірвати Галичину, Буковину та Закарпаття. В своїх зусиллях найшов собі Столипін надійного союзника в галицьких вшехполяках. Вони то, зразу через намісника Пініньського, а потім Андрія Потоцького, хапаються всіх засобів на знищення українського руху і форитування москвофільства в Галичині. „Словянський зїзд“ відбутий в 1908 р. у Празі перемінює досюгочасну москвофільську „старорущину“ в суто-політичну московську ячеюку. За московські рублі, при визатній підпомозі вшехполяків, повстає у Львові великий московський щоденник „Прикарпатская Русь“, „общество“ ім. М. Качковського переходить у руки В. Дудикевича, що як „переконаний“ москаль станує до боротьби з москвофільським „рутенством“, старі „кацапські“ бурси поширюються, а нові множаться, мов гриби по дощі, скрізь узяхаються учителі „руссково язика“, нова хвиля „руської“ молоді іде до православних семинарів у Холмі, Житомирі й Києві, а в краю підготовляється ґрунт під масовий перехід „кацапських“ сіл на православя. Рівночасно поширюється москвофіль-

ська гангрена на суспільно-економічне життя краю, а московські шпійонські агентури кидаються до інтензивної праці для генерального штабу російської армії. Найменше поінформовані й найбільш пацифістично настроєні елементи краю приходять до переконання, що поинається велика гра за майбутнє східної Європи, та долю українства в його цілому.

Українське життя в Галичині мусіло видержати на собі тяжку пробу. Намісник Андрій Потоцький, що на спілку з польсько-шляхоцькою „Радю Народовою“ і москвофілами рішив, як сам заявив „уладити українцям нове Берестечко“ повів соймові вибори в 1908 р. по лінії „баденівських“ насильств і зловживань. Дня 6. липня 1908 р. згинув у Коропці в Бучаччині, під жандарськими багнетами Марко Каганець, свідомий селянин, член ширшого Народнього Комітету. Це подібно, як колись у Чернівці, долило оливи до вогню польсько-української боротьби. Українці добули з себе всіх сил і перефорсували до союму своїх 12 послів, але проти них поставив намісник Потоцький 8 москвофілів з платним царським агентом Володимиром Дудикевичем у провозі. Розярнення в краю дійшло до краю. Центральний уряд побачив, що це не переливки й доручив Потоцькому заладнання взаємини з українцями; та це не припинило катастрофи. Дня 12 квітня 1908 р. в латинську квітну неділю згинув Потоцький з рук українського студента Мирослава Січинського... „За вибори, за Каганця!“ — оце слова Січинського, якими він мотивував свій вчинок.



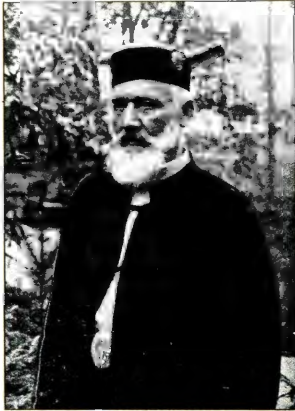
Галицький митрополит Андрей Шептицький, з монументу доломта А. Коверка.

Боротьба за український університет у Львові. Одним з чоловічих культурно-політичних дезидератів західньо-українського громадянства була справа високого шкільництва взагалі, а українського університету у Львові зокрема. Вже в 1817 р. заснував австрійський уряд університет Львові, в якому зразу викладали по латині, а згодом по німецьки. Але вже в 1849 р. повстала на ньому катедра української мови й літератури, яку обняв Яків Головацький, та українська катедра пасторальної теології, догматики, катехетики й методики. В 1862 р. поширено український стан посідання на львівському університеті двома катедрами правничого віділу. Університет призначений для потреб краю з перевагою українського населення, був зразу подуманий як український, згодом утративший, але перевага поляків

в уряді й адміністрації накинута йому зчасом чисто польський характер. З таким станом пробували боротися галицькі українці всіми доступними собі засобами. Почалася боротьба з рішенням галицького сойму з 11. вересня 1868 р., якою, всупереч волі українських послів, запропоновано на львівському університеті польську мову навчання з тим, що українські виклади мають залишитися на вже існуючих катедрах а в майбутньому заводитимуться українські виклади „вміру можливости та потреби“. Цього рішення сойму не апробував цар й тому на соймовій сесії з 1869 р. при нагоді угової акції Ю. Лаврівського виринула справа утравізації львівського університету наново. Вона впала разом з „угодою“ Лаврівського, а царський розпорядок з 1871 р., касуючи всякі обмеження щодо обох краєвих мов постановляв, що у майбутньому слід покликувати на професорів тільки таких доцентів, що знають обі краєві мови. Неясність розпорядку помогла полякам до заведення такого стану на львівському університеті, що він, будучи формально утравістичним, був насправді польським, а українські катедри й виклади толерувалися в ньому, як конечне зло. В таких умовах у допомогу українській соймовій і парламентарній репрезентації, в її боротьбі за український університет, приходить само студентство. Воно починає в 1889 р. активну боротьбу на університетському терені й до самої війни українське життя в Галичині проходить саме під знаком університетської справи. Найзаметнішими перипетіями цієї боротьби були — масова сецесія 603 українських студентів з львівського університету в 1901 р., перші барикади й кровопролив у сутичці українських студентів з польськими в 1906 р., студентські заворушення під проводом Павла Крата в січні й „кривава іматрикуляція“ в грудні 1907 р. та завзяті бої української молоді з польською в липні 1910 р., що в них згинув на барикадах студент Адам Коцюко. Остаточню постулятова акція українського громадянства й послів та бурхливі а то й криваві маніфестації українського студентства примусили австрійський уряд піти назустріч українським домаганням, щодо створення українського університету в Галичині. Дня 29 падолиста 1912 р. вручив президент австрійських міністрів гр. Штірк президії українського парламентарного союзу проєкт царського патенту в справі закладення українського університету. Та ні цьому проєктові ні пізнішим його модифікаціям не судила доля зреалізуватися. Увага молоді і громадянства повернулася тимчасом на справи куди важливіші як університська. Перспективи збройної боротьби за самостійну Україну розкривалися перед українською молоддю чимраз виразніше, вони теж були провідним мотивом резолюцій всеукраїнського студентського конгресу, що відбувся у Львові в липні 1913 р.

Гасло Самостійної України. Початок нового, ХХ століття, позначився в нас — символічним для дальшого розвитку подій явищем: „В 1900 році, на двох протилежних кінцях української землі, українська молодь заманіфестувала своє признание до самостійної України, як національного ідеалу: в Харкові й Полтаві Микола Міхновський й виголосив реферат на цю тему й гасло самостійної України було прийняте з ентузіазмом; а у Львові, на публичному вічу українського студентства, після реферату Льонгіна Цегельського, при загальному одушевленню воно приняло резолюцію, що його ідеалом є створення Української Самостійної Держави“ (Д. Дорошенко). Як тут у Галичині, так і там за Збручем, як для львівських галицьких патріо-

тів так і для більшості зазбручанських „культурників“ внаслідок цього гасло чимсь неможливим до здійснення, утопією, але більше далеким уми поміж старшим громадянством зрозуміли, що наближується „слухний час“ для здійснення цієї „утопії“. Підтримував це гасло в своїй публіцистичній праці Іван Франко, а змагання до його здійснення оспівав у безсмертному „Мойсею“. Правда, „життєва дійсність була дуже далена від такого ідеалу, і в щоденному життю треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світлом, що присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обрію“ (Д. Дорошенко).



Василь Нариний
основник «Народної Торговлі» і «Сокола».

Ще одна польсько-українська угода. Австрійський уряд побачивши, що український політичний рух у Галичині давно переріс межі „внутрішнього“ питання й не бачучи рівночасно можливості подолання його без поляків а тим менше проти них, заінспірував чергову польсько-українську угоду. Тим разом переведення цього важного експерименту доручено наслідникові Потоцького Михайлові Бобжинському; він мав прислати українців до згоди виборчої реформою до союму та низкою концесій на культурно-економічному полі. Завдання намісника Бобжинського було нелегке тим більше, що він уже дав себе пізнати українському громадянству, як містопрезидент галицької шкільної ради. Його заяву про „безсторонність, справедливість і прихильність адміністрації супроти всіх, без огляду на національність, віру й суспільне становище“, прийнято з самозрозумілим упередженням і недовірям. Скріпило його нових п'ять селянських трупів, що впали від жандармських куль дня 25 травня 1908 р. в с. Чернихіві в Тернопільщині, підчас спору громади з дідичем Коритовським за право риболовлі. Остаточно, по довгих пертратаціях, які здебільша велися на „невтральному“ відеїнському ґрунті, намісникові Бобжинському не вдалася його санаційно-угодова місія. Він мусів

уступити, а його наслідник В. Коритовскі так перевів соймові вибори, що противники виборчої реформи зискали в них ще більшу силу, як її мали дотепер. Українці почали обструкцію в віденському парламенті й краєвому сеймі, а це нарешті примусило поляків згодитися на виборчу реформу до сейму ухвалену ледви не на самому передодні світової війни (14 лютого 1914).

Якнебудь вона не заспокоювала слухних постулатів українців то все таки поширювала базу їх політичної акції. На загальне число 228 соймових мандатів, виборча реформа заповнювала їм — 62, що творили силу, з якою мусіла числитися не тільки соймова більшість, але й краєва адміністрація. „Забезпечення наших виборчих округів, в значній частині національним катастрою, та застережений вибір українських членів Краєвого Відділу, соймових комісій і краєвих установ нашого соймовою репрезентацією, мали статися зародком політичної автономії українського народу“ — пише в своїх споминах Кость Левицький. „Якнебудь виборча реформа в багатьох точках не заспокоює наших домагань — говорив він на засіданні старого сейму — то ми вимаємо її як заповідь кращої долі українського народу, як самостійного й рівноправного, на шляху мирної праці обох народів“. Подібну декларацію склав радикальний посол Микола Лагодинський, а тільки опозиційна група українських послів (Сінгалевич, Ваньо, Старух і Кохановський) опублікувала „Протест руської опозиції“, в якому заявила, що „клубова солідарність не дозволила їм поборювати в соймовій палаті відносний законопроект, прийнятий більшістю Українського Клубу й тому їй осталася дорога протесту на вічні часи проти обмежень прав нашої нації на нашій споконвічній землі“. Цей протест закінчено запевненням, що „наш народ не спічне в боротьбі, поки не вибере собі національно-територіальної автономії“.

Історія має звичку повторюватися. В даному випадку повторився тут експеримент польсько-українського компромісу на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р, угодою анція Ю. Лаврівського з 1869 р. та „нова ера“ Романчука й Барвінського з 1890 р...

В останній польсько-українській „угоді“ помітну роль відіграли посторонні чинники, а саме тяжке становище австрійського уряду супроти загрози воєнного конфлікту на сході. Вже в 1912 р. нависла була над Австрією небезпека війни на Балкані. Тоді представник українців на спільних, австро-угорських делегаціях заявив, що найпевнішою безпекою Австрії перед зовнішнім ворогом є заспокоєння справедливих домагань народів Австро-Угорщини, але рівночасно висловив побоювання, щоб та „справедливість“ не прийшла запізно. Всех таки вже тоді, на довірчій нараді українських нотаблів (7 грудня 1912 р.) було рішено, що „з огляду на добро й майбутнє української нації по обох боках кордону, на випадок війни поміж Австрією й Росією, все українське громадянство однозгідно й рішуче стане по стороні Австрії, проти російської імперії, як найбільшого ворога України“. Народний Зїзд відбутий наприкінці тогож року рішив „обстоювати повну державну самостійність усього зєднаного українського народу на цілій його території“. Були це наявні позначки надвигаючого конфлікту, що з свого боку примушував австрійський уряд іти українцям на уступки, щоб мовляв „не було запізно“...

З нервової атмосфери воєнної небезпечності зродилася м. і. ідея австрійського уряду погодити чехів з німцями а поляків з українцями, та оскільки до якої-токої польсько-української згоди прийшло на

тлі виборчої реформи до галицького сейму, то погодити чехіз з німцями таки не вдалося. Дня 16 березня 1914 р. відкрито останню передвоєнну сесію австрійського парламенту, а для ухвалення нових воєнних кредитів скликано на день 28 квітня спільні делегації до Будапешту. Туг то в останнє порушено справу російської пропаганди в Галичині, але на її ліквідацію вже було запізно...



XXXVII. В ОГНІ СВІТОВОЇ ПОЖЕЖІ.

Перед бурею. Дня 28 червня 1914 р. саме в момент, коли на площі Сокола-Батька у Львові відбувалися масові вприси січовиків і соколів, наспіла відомість, що того дня в Сараєві, столиці окупованої Австрією Боснії — загинув з рук сербських заговорників австрійський престолонаслідник Франц Фердинанд з дружиною. Поза прикриттям вражінням, яке викликала ця вістка в краю і державі, мало хто припускав, що сараєвська трагедія, це не епізод але початок великої світової завірюхи, що хоч довго збиралася над обрієм Європи, дотепер вилаadowувалася в нешкідливих дипломатичних нотах та нових бюджетових позиціях на зброєння.

Дня 12 липня цісар апробував виборчу реформу до галицького союму, вслід за чим наступило розв'язання старого союму й розписання нових виборів на час від 7 жовтня до 6 листопада 1914 р. Дня 16 липня відбулася у Львові нарада Українського Парламентарного Клубу, на якій, по льояльному осудженні сараєвського атентату, порушено справу скликання парламенту, прискіпшення реалізації проєкту заснування українського університету, та справу приймання українських урядовців до суду й адміністрації. Все йшло утертим шляхом, а тимчасом у Відні й Берліні вирішувалися питання „гідної відповіді на сербську провокацію“.

Дня 25 липня, по безуспішній виміні нот, проголосила Австрія зривання дипломатичних взаємин з Сербією, а вже 27 тогож місяця впали над Дунаєм перші стріли. На мурах міст появився маніфест цісаря „До моїх вірних народів“. Австро-сербська війна почалася, а з хвилиною, коли Австрія й Німеччина відкинула мирове посередництво Англії, розвіялася загальною пануюча надія на можливість льокалізації війни. Депутація українських центральних установ поспішила до палати намісника й зложила на його руки заяву льокальності. Колиж дня 5 серпня приступила до війни Росія, на мурах міста й по українських часописах з'явилася перша відозва Головної Української Ради, тобто центральної й начальної української установи, створеної на час війни, з представників усіх українських партій і угруповань:

„Український Народі!“ — починався перший маніфест Головної Української Ради. — „Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Буря війни суне на Європу і нічого її не спинить. Український народ належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше. В таку хвилю, народ, що хоче жити, мусить мати одну думку й одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважилоби в історії держав і народів. І тому в тій хвилі представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одної волі українського народу. Коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли на марно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога наша ясна. Ненаситність царської імперії загрожує нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що ще не вся Україна в його руках. Перемога Росії мала би принести українському



Воєнні картини-дереворити Олени Кульчицької.

народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ, стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку.

Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше вибє година визволення України. Нехай цей поклик найде відгомін в кожному українським серці! Нехай збудить у нашому народі давнє козацьке завзяття! Нехай українське громадянство віддасть всі свої матеріальні й моральні сили на те, щоби історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!"

Дня 6 серпня повсталa Українська Боева Управа, як начальна влада й ексекутива української добровольчої формації, що виступила тепер на арену під назвою Українських Січових Стрільців. Рівночасно емігранти з Придніпрянщини, що в момент вибуху війни опинилися по цьому боці Збруча, створили Союз Визволення України. Дня 25 серпня видав він німецьку відозву „До громадської опінії Європи", а Головна Українська Рада мобілізаційний заклик п. з. „Війна за волю України!"

Українська справа й воєнна орієнтація. Вже на самому порозі світової війни, дня 12 серпня 1914 р. заявив австрійський прем'єр гр. Штірк представникам української й польської, парламентарної презентації, що по австрійській перемозі над Росією мусить прийти

в Галичині до розмежування української території від польської, та що польсько-українська боротьба в межах Австрії втратить свою рацію. Ті самі запевнення давали українцям і німці. Берлінський амбасадор Австрії кн. Гогенльогге заявив провідникам українських парламентаристів Костеві Левицькому, що всі землі заборані Австрією від Росії відійдуть в її склад, але українські землі будуть відокремлені від польських, та матимуть свою національно-територіальну автономію. На всякий випадок Галичина буде рішуче поділена. Сам цісар, збентежений безпосередніми зв'язками українців з німецькими політичними, чинниками, мав сказати: „Ще не є зле, але це не повинно значити, що українці дістануть усе з Берліна. Я сам хочу визволити українців з-під панування поляків"... Одиною перепоною для поділу Галичини здавався австрійським дипломатам Львів, як польський острів серед українського моря, але вони сподівалися, що цю перепону буде можна якнебудь усунути, чи обійти.

Дня 26 серпня 1915 р. відбулася конференція австрійського міністра закордонних справ Буріяна з президією Головної Української Ради. На ній старався міністр заспокоїти побоювання українців щодо посягання поляків на Східню Галичину, але рівночасно підкреслив, що покищо не можна висувувати конкретних програм. Так чи інакше українцям в Австрії буде краще по війні як перед війною, а їх бажання відокремитися від поляків знає і розуміє так Австрія, як і Німеччина.

Колиж українцям було таких напівприватних заяв замало, тоді австрійський прем'єр Штірк запросив до себе українських парламентаристів на день 7. вересня 1915 р. і заявив їм урочисто: Недавно відбулася, під проводом цісаря коронна рада, в якій прийняли, крім нього, участь Буріан і Тіса. Ця рада вирішила, згідно з волею Німеччини, що по війні прийде до поділу Галичини. Східня Галичина з частиною здобутої Волині творитиме самостійну українську провінцію, зв'язану з австро-угорською монархією й забезпечуючу права національних меншин, але вивінувану широкою, національно-територіальною автономією. Зразу, поки підходяться потрібні кадри української адміністрації, управа краю буде в німецьких руках. Подібну автономічну провінцію творитимуть польські землі відібрані від Росії...

Остаточно зі становища про невідхильність поділу Галичини та національно-територіальної автономії українських земель у межах майбутньої Австрії, не сходили представники її уряду й дипломатії протягом цілої війни. І це власне тримало галицьких українців на позиціях беззастережного австро-льовалізму, якого не закинули вони навіть тоді, коли поміж австрійськими словами і вчинками зарисувалися політичні відхилення...

Таким відхиленням, що, як здавалося пересуджувало зобов'язання австро-німецьких дипломатів у користь українців, була постанова керівних кол Австрії й Німеччини створити з польських земель здобутих на Росії польське королівство з дідиною монархією, при рівночасному поширенню автономії Галичини, як... неподільної цілості. Затривожені такою дволичністю українські парламентаристи скликали на день 7 листопада 1916 р. нараду, яка вирішила, що „український народ ніколи не признає відокремлення Галичини під польським пануванням та ніколи не зречеться права національної автономії своєї території й утворення окремого українського, коронного краю в межах Австрії“...

Смерть цесаря Франца Йосифа I., що виявив себе як переконаний прихильник польської шляхти (21. XI. 1916) й вступлення на престіл його братанича Карла, наповнила серця українців новими сподіваннями. Та хоч Карло, заявив українській депутації, що «все, включно до окремої української провінції буде поладнане в користь українського народу», то пізніший досвід навчив, що до слів Карла можна було прив'язувати куди менше ваги, як до заяв його старого попередника. Карло, сам без власної думки й виробленого світогляду, хоч і обняв начальну команду над армією, але мріяв тільки про мир за всяку ціну, для приличності заявляючи, що він змагає до «почесного мира».

Військова організація.

Воєнні фанфари загомоніли над Галицькою Землею в момент її найінтензивнішого культурно-національного й політичного розвитку.

Читальні «Просвіти», кружки «Сільського Господаря», торговельно-промислові кооперативи, народні й середні школи, державні й приватні, покрили край густою мережею. Виборча реформа до красивого союму гарантувала успішність дальшої боротьби за еманципацію зпід польської гегемонії, справа найвищої школи — університету у Львові входила в стадію реалізації. Національна свідомість і відзивчивість на всі, великі й малі, буденні й далекосяглі питання суспільно-громадського життя, перестали вже бути моральним добром горстки патріотів, а поширилися й закріпилися в масах. Гасло української самостійної держави, ще так недавно кидане як визов задоволеній з себе обивательщині, тепер зискало не тільки на популярності але й належному зрозумінню в масах. Руханково-пожарні по формі, а мілітарні по суті «Соколи» й «Січі» виписали собі те гасло на своїх блакитних та малинових прапорах. Від оснування першого сокільського гнізда у Львові



Іван Боберський
найвідзначніший голова й організатор «Сокола».

інж. Нагірним в 1894 р. й першої „Січі“ у с. Завалю в Снятинщині Кирилом Трильовським в 1900 р. розрослася сокільсько-січова організація до мало не 2000 (біля 800 сокільських гнізд і 1000 „Січей“) товариств, що їм два краєві здегги у Львові, в 1911 1914 р. підвели справді імпозантний підрахунок сил.

Та оскільки „Соколи“ й „Січі“ формально залишилися руханково-пожарними товариствами, то вже на кілька літ перед війною, під вражінням безупинних воєнних алярмів повстаєть у Галичині перші комірки справжньої військової організації.

Вже в 1911 р. організують учні львівських середніх шкіл тайний військовий гурток „Пласт“, що поставив собі завданням — теоретичний і практичний військовий вишкіл своїх членів. Згодом пластові гуртки поширилися по краю, а сільська молодь по селах і академічна по містах, бачучи військову підготовку поляків, кинулася й собі закладати потайні суто-військові гуртки й товариства.

Довго краєва й центральна влада, що морально й матеріально підтримувала польську військову організацію „Стшелєц“ не хотіла допустити до легалізації аналогічної української установи. Поміг щойно підступ К. Трильовського, який подав міністерству до затвердження український переклад статуту польського „Стшелєца“. Статут прийнято й на його основі відбулися 18 березня 1913 р. у Львові перші збори „Товариства Українських Січових Стрільців“; в томуж місяці закладено перші стрілецькі організації в Косові, Яблонові, Заліщиках і Шешорах. Небаром поширилася стрілецька організація по всьому краю так, що до вибуху світової війни було в Галичині 96 стрілецьких товариств. Звичайно творилися вони як окремі секції при місцевих „Соколах“ та „Січах“. Провід над стрілецькими товариствами обняв зразу Український Січовий Союз, згодом створено окрему стрілецьку секцію при львівському „Соколі-Батьку“, а в січні 1914 р. повстала у Львові студентська організація під назвою „Січові Стрільці II“. Це товариство мало вже в липні тогож року 277 членів поділених на 8 чет з самого Львова й деякий воєнний припас. Поза Львовом найкраще розвивалися стрілецькі товариства в Бориславі, Тустановичах, Ясениці Сільній, Сокалі та Яворові.

На другому з черги січово-сокільському Красвому Здвизі у Львові, дня 28 червня 1914, виступили стрілецькі організації вперше в одностроїх і зі зброєю. Ентузіязм громадянства, що побачило в них майбутніх реалізаторів найвищих національних ідеалів, був безмежний.

Українські Січові Стрільці. З вибухом війни, мобілізаційний заклик Головної Української Ради мав уже на чому опертися. Створена нею Українська Боева Управа була еманациєю молодого, хоч уже сильно угрунтованого стрілецького руху в краю. На спільний заклик Головної Української Ради й Боевої Управи, стануло протягом трьох тижнів мобілізації поверх 25 тисяч добровольців; з усіх сторін краю поплили жертви на Боевий Фонд. Загроження Львова московськими військами примусило австрійську владу до його евакуації. Стрілецькі добровольці переїхали до Стрия, та тут, через інтриги наших політичних противників обмежено їх до 2000 людей, а решту розпущено домів. З дальшим напором москалів на Галичину, перевезено Українських Січових Стрільців на Закарпаття. Тут вони, в селах Горонді й Стрибачеві сформувалися в курії та перейшли початковий вишкіл. Австрійська влада, втративши голову в мобілізаційній заверюсі, дуже довго не могла рішитися

на якусь позитивну політику супроти Українського Січового Стрілецтва. Зразу обмежила його кількість а потім отягалася з доставою стрільцям зброї, одностроїв та харчів. Та коли москалі загрозили переходом Карпат на Угорщину, вона кинула проти них зле озброєні й ще гірше одягнені стрілецькі сотні,

Першою вийшла в поле дня 10 вересня 1914 р. сотня Василя Дідушка. По ній, дня 17 вересня рушила сотня Осипа Семенюка. До кінця вересня вийшла з імпровізованого коша в Горонді й Стрибачеві решта сотень. Огненний хрест прийняли стрільці з сотні Семенюка під Сянками в ужоцькому просмику Карпат, а з сотні Дідушка під селом Ботелка біля Веречок. Було це 27 вересня 1914 р. В звідомленню австрійського ген. штабу з дня 9 жовтня 1914 р. проголошено, що Українські Січові Стрілці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат.

Так почався кривавий шлях слави Українського Січового Стрілецтва. В дальшому розвитку воєнних подій стрільці все були в перших лініях австрійської армії. Особливо важкі були стрілецькі бої на горі Кобилі під Бориславом, на горі Ключ біля Скольного, а відтак бої за Дрогобич і Стрий.



Сотник УСС, відтак отаман УГА
Сень Горук.

Бій на Маківці. Та безсмертну славу здобули собі стрільці в боях за гору Маківку, що велися від дня 29 квітня до 2 травня 1915 р. Тут москалі рішили зфорсувати свою переправу на Угорщину. Австрійські частини подавалися під московським напором крок за кроком. Москалі заняли вже половину гори й, певні перемоги, перли вперед. Тоді виступило проти них півтори курія Українських Січових Стрілців. Вже ранком 29 квітня, відбивши москалів, кинулися стрільці до протинаступу. По короткому рукопашному бою витиснули стрільці москалів аж до

їхніх окопів. По бою на багнети в самих окопах, частина москалів піддалася, а частина пішла в розтіч, залишаючи на побоєвищі 200 вбитих та кілька скорострілів.

Чергового дня москалі повторили наступ на праве крило обсади Маківки. Стрілецький протинаступ увінчався переломанням ворожої лінії, здобуттям трьох скорострілів і 173 полонених.

Третій і найзавзятіший бій за гору Маківку розгорівся дня 1 травня. Москалі кинули в бій свіжі сили. По довшій гарматній підготовці, на невеликий відтинок фронту, обсаджений двома стрілецькими сотнями (Будзиновського і Мельника), рушив лавою цілий московський полк. Крісовий стрілецький огонь засівав московськими трупами передпілля окопів. Але наступу це не стримало. Зрезигновані сунули дальші сотні салдатів і підійшовши до стрілецьких окопів, засипали їх ручними гранатами. В грізний момент з'явився в окопах стрілецький курінь, що був дотепер у запасі. З розмаху відбив наступаючого ворога й кинувся вперед. Двічі подавалися московські лави під стрілецьким натиском й двічі вертали на опущену лінію. Щойно третій, рішучий натиск стрільців примусив москалів піти в безладну розтіч. Ворожий наступ дня 2 травня вже не змінив витворені стрільцями ситуації.

Тогож дня, в деиному звіті команди 55 дивізії австрійської армії прочитано: „У дводенних боях вдалося ворогові добути частину становищ нашого відтинку, що борюся по геройськи. Аж тут, у найгіршому моменті з'явилися українці. Нехай коштує, що хоче, відвічний ворог мусить бути відбитий!

Зі запалом, одушевлені правдивим патріотизмом, з розмахом як шумна буря, якій ніщо опертися не може, кинулися молоді хоробрі сини тієї країни в обороні рідної землі на ворога й приневолити його залишити те, що він вважав за здобуте. Безпеку усунуено. Українські Стрільці двічі рішили бій у нашу користь. Вони можуть гордо дивитися на свої подвиги, бо повсякчасно залишаться в історії слава їхніх хоробрих подвигів, та золотий лавровий листок в історії їхнього народу.

Боротьба була важка і вимагала жертв. Тим, що залишилися в живих, висловлюємо нашу щирю подяку й наш подив. Героям, що поклали свої голови і віддали останню краплю крові, тим, що не можуть уже радіти перемогою, присвячуємо на вічну пам'ять цю згадку.

Українці! З великою гордістю можете глядіти на Ваші найновіші геройські подвиги. Кожний мусить славитися приналежністю до Вашого корпусу, бо він матиме право назвати себе вибраною частиною”.

Перший лавровий листок, вплетений Українськими Січовими Стрільцями у вінок слави українського народу, коштував дорого — 42 убитих і 76 ранених, це як на якість частини дуже багато. В боях за гору Маківку вславилися четарі — Свідерський, Гнатович, Мельник, Артимович, Каратицький, Яримович, хорунжі: Степанівна, Яремкевич, Коберський, десятник Радович та стрільці Саджениця, Петрів, Кривий, браття Зітинюки й багато, багато інших.

Від Маківки почався відворот московських військ з Галичини й дальший похід Українських Січових Стрільців по наміченій маршруті Львів—Київ.

Світла, хоч кривава перемога Українських Січових Стрільців на горі Маківці, усталила їх славу „залізної бригади“, яка не дивлячись на свою нечисельність, вивінування й несистематичний вишкіл, спроможна доконувати чудес. За цю славу довелося потім Стрільцям дорого платити. Висовували все на чоло фронту, виконуючи найтруд-

ніші босві завдання, рятуючи не раз ситуацію, що в розумінню австрійських військових „службовців“ була не до врятування, Українські Січові Стрільці, засівали своїми кістками й полили своєю кров'ю далекий шлях від Карпат по золотоверхий Київ — матір городів українських.

Рівночасно з боями на горі Маківці, відзначилася „гуцульська сотня“ УСС під продом сотн. Кліма Гутковського в завзятій боротьбі під Зашковом. По кривавій боротьбі під Болеховом здобули УСС-и княжий город Галич (28 червня 1915). Вмашерувавши до Галича під проводом найулюбленішого з стрілецьких старшин, пізнішого військового міністра ЗУНР Дмитра Вітовського, стрільці підняли жовто-блакитний прапор на галицькій ратушевій вежі. З черги, проломивши московський фронт під Заваловом на Поділля, три



Сотник УСС, відтак отаман і міністр військових справ ЗУНР, Дмитро Вітовський.

дні кривавилися стрілецькі сотні в боях під Семикивцями. Особливо кривавими буквами записалися в історії Стрілецтва бої на горі Лисоні й під Потуторами біля Бережан у вересні 1916 р. Два, здекомплетовані попередніми боями стрілецькі курії, три дні й три ночі боролися з москалями й врятували захитані вже становища австрійських військ від соромної здачі. Зате барабанний огонь московської артилерії викосив на Лисоні цвіт українського Стрілецтва. Німецькі старшини, що самі були завжди зразками військового обов'язку й лицарської саможертви, дивлячись на бравурні маневри Стрільців, говорили: „Гордий це народ, що має таких лицарських синів“. Командантами стрілецьких курій у боях на горі Лисоні були сотники Омелян Лесняк та Сень Горук, що на довго перед війною заслужився як організатор стрілецьких товариств у лоні Сокола-Батька.

По довгій позиційній війні на Поділлі довелось стрільцям, у вересні й жовтні 1917 р. відіграти знову роллю найкращої фронтової частини в боях під Куропатниками й Конюхамн. Там то витривали Стрільці 78 годин у безупинному барабанному огні, й заславши своїм трупом передпілля окопів, були остаточно окружені й переможні переважними силами ворога. Тут, під Конюхами, попали в московський полон майже всі фронтові частини Українських Січових Стрільців, а недобитки вернули до коша для доповнення й реорганізації.

Коли у березні 1918 р. центральні держави заключили в Бересті мир з Українською Народною Республікою, Українські Січові Стрільці перейшли на Велику Україну. Дорогою через Камянець, Жмеринку, Вапнярку, Одесу, Херсон на Олександрівське, добились УСС-и до Києва, ліквідуючи розсіпані по Україні більшовицькі банди. В Києві зустрілися УСС-и з своїми товаришами, що полонені під Конюхами, вже в грудні 1917 р. створили в лоні армії УНР непереможний Галицький Курінь Січових Стрільців у Києві.

В жовтні 1918 р. переїхали УСС-и з Великої України на Буковину, де й заскочив їх розвал Австрії та повстання Української Держави на приналежних до Австрії українських землях. Вже дня 2 листопада виїздить з Черновців у напрямі загроженого Львова перший відділ Стрільців, що автоматично ввійшов у склад і став „залізною бригадою“ Української Галицької Армії.

Про духа, який панував у залізних рядах Українського Січового Стрілцтва, лякав ворогів а сповняв гордістю своїх, свідчить м. ін. дуже вимовно лист фронтових стрілецьких частин до Загальної Української Ради, датований днем 11 листопада 1915 р.

„Ми пішли в цю світову завірюху тільки тому, щоби наша Україна в часі цього всесвітнього, смертельного змагу могла проголосити, що є і хоче бути, хоче мати власне місце під сонцем. Коли що тривожить нас, то тільки думка, чи могили наших товаришів, найкращих синів України, які виростають слідом за нами, від далекого Закарпаття аж до подільських степів, приспівать зірвання з рук України ганебних кайдан неволі“.

А чим було Стрілцтво в очах українського громадянства, про те свідчить відповідь Загальної Української Ради на листування зі стрілецьких окопів:

„Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав до самостійного життя та має волю і силу вибороти собі його кровю й залізом. Ви доказали, що столітня неволя не перемінила українського народу в покірного раба. Своїми кривавими слідами, світлим перемогою й безцінною саможертвою ви накреслили українському народові шлях у майбутнє. Кожне Ваше діло входить в історію України й тому душа українського народу з Вами, Ви найближчі й найдорожчі серцю українського народу“.

Дальша історія Українського Січового Стрілцтва тільки обогатила лавровий вінок його слави й ще більше скріпила кровний зв'язок громадянства з Стрілцтвом.

„Союз Визволення України“. В пору, коли Загальна Українська Рада, станувши на становищі українських інтересів, боронила їх на терені внутрішньої політики Австро-Угорщини, створений з емігрантських елементів Союз Визволення України, старався робити це на



Полковий прапор Український Січових Стрільців.

ширшому, міжнародному терені. Його завданням була інформація й пропаганда української справи в політичних колах т. зв. центральних держав (Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини) та підготовча праця над розвалом російської імперії з нутра. Для цього С. В. У. добув собі доступ до таборів російських полонених, з яких вибирав салдатів українського походження й збираючи їх в окремі табори (Фрайштадт в Австрії, та Зальцведель і Раштат в Німеччині) розвів інтензивну працю над їх національним освідмленням. Таборів часописи, бібліотеки, загально-освітні й українознавчі курси, хори, театри й вишкіл пропаганди, а далі й завязок мілітарної, української організації серед полонених, оце була праця Союзу Визволення України, якою він добре заслужився українській справі.

Під програмово-ідеологічним поглядом станув С. В. У. на становищі, яке ще в 1913 р. займав молодий ще тоді публіцист і теоретик Дмитро Донцов у рефераті, виголошеному на загально-українському, студентському конгресі. В обличчю невідхильної конечности збройного конфлікту на сході Європи, Донцов рішив, що першою й безспірною вимогою рятунку українства перед загладою є сепаратизм у відношенню до Росії. Політичний сепаратизм мусить заступити автономістичну програму, яка параліжує творчу енергію українського руху, задивленого в міражі можливостей приборкання української стихії шляхом співпраці з російськими поступовцями. В конфлікті австрійського, а властиво німецького імперіялізму з російським, український народ мусить прийняти активну участь по стороні Австрії й Німеччини. Бо хочби найменча невдача Росії, відірвання від неї хочби клаттика української землі, веде до скріплення й консолідації українського елементу в Австрії, а разом з тим наближує момент визволення України з російської неволі.

На підложжі теорії Донцова повстала програма Союзу Визволення України, що в своїй основній статті стверджувала: „Об'єктивна історична konieczність вимагає, щоби поміж західньою Європою й Москвою повстала самостійна Українська Держава“. По тій лінії пішла освідомлююча праця Союзу по таборах полонених, пропаганда на міжнародному ґрунті, та робота на українському терені, що його з часом заняли австро-німецькі війська. Характеристичне, що оскільки Австрія, від початку до останка не могла рішитися на яку станути як у відношенню до Українського Січового Стрілецтва так і до Союзу Визволення України, то Німеччина підтримувала останній рішуче й послідовно. Вона теж допустила висланців Союзу на здобуте від Росії Підляшє, де зчасом повстали завязки українського шкільництва й преси. („Українська Шкільна Рада“ й часопис „Рідне Слово“). На Волині, над якою простягалася австрійська окупаційна сфера, вдалося узискати доступ до українських мас представникам Українського Січового Стрілецтва.

Під чоботом воєнного мольоха. Століття Шевченкових народин, відсвятковане в Галичині імпазантним січово-сокільським здвигом, академією у Львові й цілою низкою концертів і масових маніфестацій в краю, на Придніпрянщині прибрало характер „німого ювілею“. Російська влада не допустила до поважніших маніфестацій, а московські чорносотенці тільки ждали моменту, якби їм кинулися на українство з зовсім уже безхарним і безсоромним погромом. Подібно, як вшехполяки в Галичині так і чорносотенці на Придніпрянщині ждали вибуху австро-російської війни як найкращої нагоди до скорой ліквідації українства. І справді, як тільки війна почалася, галицькі вшехполяки подбали про те, щоби лють австрійських військ за невдачі в перших зустрічах з москалями перелити на маси українського народу. Пятю москвофільства, що його самі вшехполяки так довго годували й плекали на українському організмі, вони розтягли тепер на весь український народ; самі накладаючи з москалями, вони пустили в курс легенду про „руську зраду“ й досягли того, що австрійські, головномж мадярські військові частини почали вішати українських селян та інтелігентів як... зрадників та шпійонів. Сотні й тисячі невинних людей погнано тоді до концентраційних таборів, десятки й сотні таких же людей, здебільша найлюбяльніших австрійських громадян і щирих українських патріотів згинили тоді без слідства й суду.

Галичина під московською окупацією. Дня 3 вересня 1914 р. вмаширували до Львова перші стежі московських військ, що пробули в Галичині до червня 1915 р. Була це перша для москалів нагода „прибрати до рук“ західнє українство, що від спокоювіку не зазнало над собою московської влади дарма, що московська агітація й підкупство поробило багато спустошень в його організмі. Тепер посунули на Галичину московські „вірли і круки“, як характеризувала тогочасна російська преса своєж таки військо (вірли) й адміністрацію (круки). В проводі московської адміністрації станув випробуваний опікун галицьких москвофілів гр. Бобрінській, його заушиниками стали вшехполяки та кацапи, що напередодні війни повтікали до Росії. Вони то, до спілки взялися за ліквідацію галицького українства. Всі українські газети й видавництва припинено, кингарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української

мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів поарештовано і вислано в глиб Росії. Поміж засланням найшовся й галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, що підступом і силою захоплювало українські парохії та силувалося перевести їх на православ'є. Коли весною 1915 р. зайняли москалі Перемишль, думка про остаточне прилучення Галичини до Московщини стала загальною. Московська влада станула тепер на становищі „ісконної рускості“ тої нещасної країни.

Оскільки в колах вищої московської бюрократії й дипломатії перемогла думка, що до складного питання ліквідації українства в Галичині слід забратися з тактом і розвагою, остільки низші чинники, яким ця справа була доручена, в своєму нерозумі й брутальності зробили все можливе, щоби навіть чесні симпатичні москвофілів у Галичині набрали переконання, що москалі це варвари, а Росія це Азія, дика й необчислима. „Галичина підчас окупації опинилася в руках всякої поліцейської й чиновничої наволочі, що її посилано сюди на посади, а вона користаючи з воєнного стану, робила що хотіла й не тільки буквально грабила дома й людей, знущала над населенням, але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя та його культурних сил“ (М. Грушевський).

Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти та заслання. „Місцями поголовно арештовано й засилано в глибину Росії українських священників, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан. Все те, найбільш нелюдським способом хапали в чому застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір, без різниці — жінок, дітей, старців, хорих і калік. Один тільки український комітет у Києві зареєстрував їх до 15.000, а چهж тільки частина“. Колиж московська армія почала відворот з Галичини то московські жандарми почали арештувати й вивозити його тільки запопали. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшя, Волині й Поділля. Поневолі нагадувалися страшні часи „згону“ правобережного населення на Лівоберіжжя з 1680-их рр.

„Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони набиті самими дітьми, що по дорозі помирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку“ (М. Грушевський).



Найвизначніший український історик і перший голова Уряду УНР, Михайло Грушевський

Правда, дехто з поважніших і більш далекозорих москалів соромився всього того варварства, бачучи в ньому остаточну компромітацію т. зв. „визвольної війни“ Москви. „Ми відтрутили від себе рідний нам український народ і затьмарили ясне обличчя великої визвольної війни“ — говорив кадет Мілюков на зібранню думи в лютий 1915 р. Але такі викиди совісті не бентежили більшості москалів. Вони йшли на повне знищення українства, а для цього не перебирали в засобах. Та це тільки пімстилося на них і замість допровадити до ліквідації українства, прискіпило розвал московської тюрми народів.

Між двох сил. Якнебудь пореволюційна російська реакція не мала вже сили загнати весь український рух Подніпрівя назад у підземелля, з якого воно вийшло в 1905 р., всеж таки вона вдала приборкати його стихійну експанзивність й позбавити його політичної закраски. Боротьба за українську автономію, що її гасло сконкретизувало українське громадянство в першій і другій державній думі, уступила знову місця культурно-науковій праці в верхах і освітній праці в низах українського громадянства. Скрізь був слідний поворот до т. зв. позитивної праці, для якої гасла автономії, не кажучи вже про державно-політичний сепаратизм чи самостійність, вважалися неактуальними, а навіть шкідливими для культурного розвитку українства. Українські „поступовці“ й різношерсті соціалісти станувши на ґрунті російської державности й ставилися вороже до горстки українських сепаратистів-самостійників згід знаку Миколи Міхновського. Думка про те, що рятуюнок України перед загладом криється в перемозі всеросійської, соціальної революції, перемогла. В такому стані заставу політичне українство вибух світової війни.

Вістку про мобілізацію й виповідження Австрії війни, прийняли українські кола, згуртовані довкола петербурського місячника „Українская Жизнь“, як заповідь об'єднання всіх українських земель у межах російської імперії. З вірою, що остаточний вислід війни вийде на добро українській справі, видала „У. Ж.“ надзвичайний випуск під гаслом „Українці і війна“, в якому була складена державно-правова декларація поневоленого Москвою українства.

Декларація починається від спроби опрокинення підозріння українства в австрофільстві. „В ідеалах українців, починаючи від Кирило-методіївського Братства“ аж до наших днів, національний розвиток тої частини українського народу, що ввійшла в склад Росії, був завжди зв'язаний з її межами й долею заселяючих її народів. Вороги Росії старатимуться перетягти українське населення на свій бік і всякими обіцянками, політичними й національними, посягати серед нього замішання. Українці не підуть на приману провокаторських заходів і сповнять свій обов'язок громадян Росії в ту тяжку хвилину аж до кінця, й не тільки на полі бою, в рядах борців з тими, що каламутять світовий мир і ламають право, але й як громадяне краю, обов'язані в міру сил причинюватися до успішного сповнення російською армією виїмково важкого завдання, яке їй припало“...

Оскільки трудно було запідозрити зазбручанських українців у такому полум'яному державному патріотизмі, якого виразом була наведена в горі декларація, то сама охота оминати репресій на український рух, зовсім себе не виправдала. Москалі, що післали свою армію гримити українство в Галичині, не завагалися перед розгромом українства в себе. В першу чергу жертвою московського погрому впала україн-



В стрілецькому окопі на горі Махівці.

ська преса, а „українські лязарети“, що їх власними заходами й коштами зорганізували українці на доказ свого патріотизму, опинилися під строгим доглядом московської жандармерії. Зрештою, коли делегація тих льяльських, українських громадян Росії заявила в міністра закордонних справ Сазонова зі скаргою на безпримірне нищення українства в Галичині й Буковині, то почула цинічну відповідь: „Чогож ви хочете? Саме тепер прийшов найдогідніший момент, щоби раз на все покінчити з вашим українством“...

Вражіння, яке зробило на зазбручанських українців заняття Львова московськими військами, віддають слова особистих споминів Д. Дорошенка: „Багато людей плакало. Тепер, коли до нас дійшли такі відомості про повний розгром українського життя в Галичині, коли київські участки й в'язниці заповнилися вивезеними галичанами, поміж якими були університетські професори, поважні старші священики, інтелігенти всяких професій, жінки, діти, селяни, коли ми побачили, що все це вирване з хат неждано, без грошей, часто напіводягнене, смертельно залякане, та що їх забирають до томської, іркутської, архангельської й астраханської губернії без засобів, невідомо на яку долю й на який час, тоді то ми, київські українці зрозуміли нарешті, чим є та „визвольна війна“ та яку долю готують для нас її переможні наслідки“.

Даремне пробував боронити позицій zagrożеного українського льяльзму М. Грушевський, в петербурзькій „Речі“: „Розв'язки українського питання в Росії я не бачив у відірванні від неї українських земель, тільки в полагожденні його законопрзвною дорогою, спільними зусиллями поступового українського й російського громадянства, в межах російської держави і на основі конституційного розвитку, автономії країв і національного почування“...

Такто ставилися до Росії свідомі й активні українці зпід знаку То-

вариства Українських Поступовців, що може бути признане за репрезентанта й викладача настроїв і думок довоєнного, національно здекларованого українства. Зате українські соціал-революціонери та соціал-демократи, якнебудь ставилися вороже до російського уряду, то в основі не сходили з ґрунту російської державности й були явними противниками українського сепаратизму. Разом з своїми російськими тозаришами проголосили вони „війну війні“, а в своїх партійних підземелях готувалися до соціального перевороту.

Та все те в ніякій мірі не давало уявлення про те, що діється й що назріває в українських народніх масах, та як у них могутніє укрита національна потенція. Бо поки над Росією літав двоголовий царський орел, „на всіх язиках все мовчало“. Не проявлявся на зверх і українських рух. Алеж небаром мало виявитися, що „нарастання українського живла в усіх суспільних сферах відбувалося цілком стихійно; хоча непомітно, і коли прийшла хвиля, яка уможливила його уявлення, воно почало рости мов лавіна, що пірвала за собою навіть такі елементи, що їх до недавна ніхто-б в українстві не запідозрив“ (Л. Васілевські).

Таким моментом була безрезнева російська революція, що розпудала не тільки українську стихію на Подніпрів'ю, але визволила західне українство з тяжкого положення в яке воно попало через дволичність австрійської політики.

Відокремлення Галичини. Актом „двох цісарів“ з дня 23 жовтня 1916 р. проголошено повстання польської держави на території т. зв. Конгресової Польщі, відвойованої військами центральних держав від Росії. Нове польське королівство, віддане в беззастережну сферу впливів Німеччини, не заімпонувало полякам і не витиснуло з них ні захоплення ні рекрута тим більше, що поза його кордонами залишалася Познанщина й Галичина. Та тут пішов назустріч давнім польським дезидератам австрійський уряд. Нехтуючи все те, про що він говорив і до чого був зобов'язаний супроти українців, він рішився на відокремлення Галичини в цілості від австро-угорської держави. Відокремлення передбачувало такий уклад відносин, що відецький уряд і парламент не мали в майбутньому права вмішуватися у внутрішні відносини Галичини, через що українське населення було здане на польську ласку й неласку. В майбутньому мала Галичина зайняти більш-менш таке саме правно-державне становище до Австрії, як новостворене польське королівство до Німеччини.

В проводі галицької політики запанувала констернація, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крові, що їх поклала Галичина на побосвищах Австрії видалися даремні. Настрої громадянства передалися Українському Січовому Стрілецтву й хто знає, які форми була б одягла зневіра в дволичну Австрію, якби не революція й упадок царату в Росії, що нараз розкрили перед українством нові й непередбачувані дотепер перспективи.

Революція. Був саме березень 1917 р. Українська колонія в Петербурзі святкувала Шевченківські роковини. І якраз у ті пропамятні Шевченківські дні в Петербурзі залунав грім революції. Як це дивно, але для досюгочасного життя російської імперії симптоматично, що перші гасла революції піднялися з українських грудей. Українські революціонери, що найшли собі доступ до вишколу одного з запасних



Архикнязь Вільгельм Габсбург поміж Українськими
Січовими Стрільцями.

гвардійських полків, дали почин, а українські жовніри й робітники петроградських фабрик підхопили клич повстання й розпалили його в велитенську, всеросійську революцію. Вістка про упадок царату й проголошення тимчасового революційного уряду в Петербурзі, долетіла блискавкою на Україну й на фронт. Скрізь вона підняла душі й заставила битися серця для ідеї визволення України зпід московської кормиги. Товариство Українських Поступовців зразу виступило з підземель, з яких дотепер керувало всіми потягненнями української революційної конспірації, і вже у перших днях березня 1917 р. вхопило ініціативу в свої руки. В порозумінню з іншими політичними групами в Києві, з представниками кооператив, робітників, військових і професійних організацій, створено зразу „Українську Центральну Раду“ (17. березня 1917 р.). Вона мала бути законодавчим і виконуючим органом для руху, на якого прапорах виписано гасла національно-територіальної автономії України в ряцях російської федеративної республіки. В проводі Центральної Ради станув Михайло Грушевський, що в короткому часі зумів зосередити в своїх руках цілий суспільно-громадський і культурио-політичний рух України перших днів революції. Гасло української автономії в ряцях російської федерації було гаслом старим, добрим може на давні передвоєнні часи, але в стані кипіння елементів, що утворювали з себе досюгочасну російську імперію, воно було надто вже вузьке й опортуністичне. Тимчасовий революційний уряд у Петербурзі міг ще якийсь час спокійно стати на своїх досягненнях, міг підтримувати акцію Центральної Ради, але дуже скоро переконався, що розбуджена революцією українська стихія переросла не тільки голови членів, але й льояльно-опортуністичні гасла Центральної Ради. Неомильним показником того, кудю підє український національний рух, був м. і. величавий Український Національний Конгрес, що відбувся в Києві в днях 19—21 квітня.

Велика сая Купецького Зібраня виповнилася вщерть делегаціями

від українського громадянства всіх станів і професій, від війська й флоту, від політичних, економічних та культурно-освітніх організацій. Почесним головою конгресу обрано Михайла Грушевського, але дуже скоро показалося, що екстремістичні настрої репрезентованих на конгресі мас українського громадянства далеко не покривалися з опортуністичною політикою Центральної Ради. Покищо аранжерам удалося опанувати розбурхану національну стихію й винести резолюції, які формально покрилися з автономістично-федералістичною концепцією Центральної Ради.

„Згідно з історичними традиціями і сучасними вимогами українського народу — читаємо в першій статті конгресових резолюцій — зїзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України може забезпечити інтереси нашого народу й усіх інших народів, що заселяють українську землю.

Автономічний устрій України, як теж інших автономічних країв Росії найде повну заповуку в федеративному устрою Росії, супроти чого зїзд вважає одинокою відповідною формою державного устрою для Росії федеративну, демократичну республіку, а за одну з найголовніших осів української автономії, повну гарантію прав національних меншин, що живуть на Україні.

Український Національний Конгрес, признаючи російській конституанті право санкції нового державного устрою Росії, як теж автономії України й федеративного устрою російської республіки, але вважає, що прихильники нового ладу на Україні не можуть залишитися аж до скликання російської конституанті в пасивності й мають, у порозумінні з національними меншинами, творити негайно підстави автономічного життя”.

Нарешті в 5-й і останній статті резолюцій читаємо:

„Український Національний Конгрес, визнаючи право всіх народів до вирішування своєї долі, вважає, що: границі поміж державами повинні усталитися згідно з бажанням пограничного населення, та що для забезпечення того є кінчене допустити на мирову конференцію, крім представників воюючих держав, також представників тих народів, на яких територіях ведеться війна, а в тім і України”.

Обравши постійну Центральну Раду, зложеної з біля 150 делегатів губерній, міст, кооперативних централ, політичних партій і національних меншин, конгрес залишив дальше доповнення Ради делегатами заповіданих зїздів — військового, селянського й робітничого. Головою Ради й його виконавчого комітету обрано одноголосно Грушевського. Та вже дальший розвиток подій причинюється до скріплення сепаратистичних настроїв щодо Росії й її Тимчасового Уряду не тільки в масах, але й у лоні самої Центральної Ради. В міру того, як українські селяне відмежовуються від всеросійського Селянського Союзу, а представники українських військових частин змагають до створення, формально автономічної але в дійсності самостійної й самостійницької української армії, відношення Центральної Ради до тимчасового уряду загострюється, а з ним разом скріплюються ворожі настрої московського громадянства до українського.

Дня 26 травня 1917 р. склала делегація Центральної Ради формальну „Деклярацію” петроградському Тимчасовому Урядові, в якій звертає його увагу, що стихійний розмах українського еманципацийного руху вимагає нових метод його оцінки. Український рух перестав уже бути справою горстки інтелігенції, але спірається на змагання широ-



Галицькі жовніри звстрійської армії в гостях у рідній Шевченкові Кирилівці, в 1917. р.

ких народніх мас. Деклярація підкреслювала незрозумілу роль московського громадянства на Україні, яке старається всіми доступними собі засобами гамувати український рух і ставить до Тимчасового Уряду цілу низку постулатів, удержаних у рамках автономістично-федеративних тенденцій. Алеж Тимчасовий Уряд, що був ліберальний на словах, а в суті мало чим різнився від свого попередника з царських часів, мало того, що знехтував усі постулати Центральної Ради, але заявив, що він не визнає Центральної Ради за законно-правну репрезентантку України, а справу української автономії відложив до рішень майбутньої, всеросійської конституанти. На таке становище Тимчасового Уряду пішли без надуми всі московсько-жидівські, демократичні й соціалістичні організації в Києві.

Всеукраїнський Селянський Зїзд, що відбувся в Києві, прийняв відповідь Тимчасового Уряду на „Деклярацію“ Центральної Ради з живловим обуренням. Попало на нім і самій Центральній Раді, що на думку зїзду, зробила эле, вдаряючися в просьби до Тимчасового Уряду, замість ставити його перед доконані факти. Тому Селянський Зїзд доручив Центральній Раді, в порозумінню з Українською Радою Селянських Депутатів, негайно опрацювати проєкт автономії України й федеративно-демократичного устрою російської республіки, скликати зїзд представників інших країв та народів і докласти всіх сил до припшення організації українського, територіяльного союму. Вирішивши перепроводити негайну українізацію всіх державних і самоуправних установ, Селянський Зїзд розіхався в переконанню, що коли Тимчасовий Уряд не йтиме назустріч вимогам України, то не залишається їй нічого іншого, як зрвати її поневольний звязок з Московщиною.

Другий Військовий Зїзд, відбутий 20 червня, всупереч забороні

петроградського Тимчасового Уряду, зібрав у Києві делегатів від понад мільйона zorganizованих в українських частинах жовнірів. Він то порадив Центральній Раді, поменше звертати увагу на Тимчасовий Уряд і будувати автономію України від основ і то негайно.

Перший універсал. Українська Центральна Рада, спіраючись на авторитет трьох імпортних зїздів—Національного, Селянського й Військового, проголосила свій Перший Універсал до українського народу, в якому м. і. читаємо:

„Хай Україна буде вільна! Не відмежовуючись від решти Росії, не зриваючи звязків з російською державою, хай український народ має на своїй землі право розпоряджатися своїм життям. Хай порядок і лад на Україні впроваджує український сойм, вибраний на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного голосування. Всі закони, що мають запровадити в нас лад, матиме право настановляти тільки наш український сойм“.

У відповідь на явно вороже відношення Тимчасового Уряду до слухних постулатів Центральної Ради, говорить в тому першому її універсалі: „Всі наші домагання Тимчасовий Уряд відкинув. Не хотів сказати, чи визнає право українського народу до автономії й до улагоджування свого життя. Не захотів разом з нами творити нового ладу. Не хотів звернути грошей, збираних з нашої землі, на потреби нашої школи, освіти, й організації. І тепер Український Народ, п р и м у ш е н о нас, щоб ми самі творили свого долю. Не сміємо допустити нашого краю до безладу й анархії. Коли Тимчасовий Уряд не всилі запровадити в нас лад, коли не хоче стати разом з нами до великої праці, то ми мусимо взяти її на себе. І тому ми, Центральна Рада, видаємо цей універсал до цілого нашого народу й проголошуємо: відтепер творитимем самі наше життя“.

Рішучий тон універсалу, зустрівся з загальним признанням українського громадянства, та разом з тим він ще більше насторожив москалів до українського автономістичного руху, що оце погрожував уже першими проявами самостійництва.

Створений Центральною Радою Генеральний Секретаріат, зложений з соціалістичних елементів, якийсь час спинював ще Україну від остаточного зірвання з Московщиною, повертаючи свою увагу більш на суспільно-громадські, аніж на національно-політичні питання. Його перші енунціації клали головний натиск на боротьбу з анархією на Україні й на ворожі затії матеріяльного її винищення. Але лаявни українського самостійництва не могла вже спинити ні Центральна Рада з своїм Генеральним Секретаріатом ні запізнене рішення Тимчасового Російського Уряду про готовість признати Україні повну автономію. В дальшому розвнтку подій автономія, як гасло, стала пройденим етапом.

Даремне зіхали до Києва представники Тимчасового Уряду — Керенський, Церетеллі й Терещенко, не мав теж успіху Другий Універсал Центральної Ради, в якому подано до прилюдного відома згоду Тимчасового Уряду на українську автономію, окрему військову організацію й специфічно українську форму земельної реформи.

Московсько-українська „угода“ була прийнята українським громадянством з холодом і недовірям, на яке справді заслуговувала.

„Тимчасова інструкція“ для Генерального Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні з дня 17 серпня, яку привезли з Петербурга

Nachdem von Unserem Bevollmächtigten und den Bevollmächtigten Seiner Majestät des Kaisers von Österreich, Königs von Böhmen usw. und Apostolischen Königs von Ungarn, Seiner Majestät des Königs der Bulgaren, Seiner Majestät des Kaisers der Osmanen und der Ukrainischen Volksrepublik am 9. Februar 1918 in Brest-Litovsk ein Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits unterzeichnet worden ist, und nachdem dieser Vertrag, der in der deutschen Niederschrift wörtlich also lautet:

Uns vorgelegt und von uns geprüft und in allen Stücken Unseren Absichten gemäß befunden worden ist, so erklären Wir daß Wir den vorstehenden Friedensvertrag genehmigen und ratifizieren, auch versprechen, ihn erfüllen und ausführen zu lassen.

Zu Urkund dessen haben Wir die gegenwärtige Ratifikationsurkunde vollzogen und mit Unserem Inseigel versehen lassen.

Gegeben Großes Hauptquartier, den 2. März 1918.



Handwritten signature of Kaiser Wilhelm II, with the initials 'W.R.' below it.

Verpflichtungsurkunde
des Kaiserthums deutscher Reichs-
kaiser, Österreich-Ungarn, Bulgarien und
der Türkei ebenfalls mit der Ukrainischen
Volksrepublik unterzeichnet.

Фрагмент німецького тексту, Берестейського Мира з підписом царя Вільгельма II.

висланці Центральної Ради зрушувала її зі становища, яке вона вже собі здобула, а її виконавчий орган тобто Генеральний Секретаріят, перемінювала на якийсь орган звязку поміж Тимчасовим Урядом у Петербурзі й Центрального Радою у Києві.

Згідно з цією інструкцією територія автономічної України мала простягатися тільки на нецілих п'ять губерній (київську, волинську, полтавську, подільську й чернігівську, без п'яти повітів) а сам Генеральний Секретаріят обмежено до чисто внутрішніх ресурсів, та залишено в ньому місце щонайменше для 4 секретарів неукраїнців.

Така „інструкція“ могла викликати тільки обурення в колах Центральної Ради й розярення в масах. Вона теж приспішила еманципацію українства зпід всяких автономічно-федеративних ілюзій. Правда, Центральна Рада, що замість вичувати настрої й передбачувати події, тяглася все в хвості українських народніх мас, пробувала принести й пристосувати до своїх вимог петербурзьку „інструкцію“, але вибраний на її основі Генеральний Секретаріят, з письменником Володимиром Винниченком у проводі, не довго міг переговорювати з тимчасовим урядом Керенського. Жовтнева більшовицька революція в Петербурзі змела його з лиця землі, а Україні довелося вже не так переговорювати, як лаштуватися до безоглядної боротьби з московськими більшовиками. Та покищо, заки більшовики не прийшли до рівноваги по зусиллях жовтневого перевороту Центральна Рада, могла покористуватися поневільною передишкою й працювати біля кладення підвалин під державно-політичну самостійність України.

Дня 20 листопада проголошено Третій Універсал Центральної Ради, в якому проклямовано Українську Народню Респуб-

ли к у. „Не відокремлюючися від російської республіки — читаємо в універсалі — й зберігаючи її єдність, станемо твердо на нашій землі, щоби нашими силами допомогти цілій Росії, щоби російська республіка сталася федерацією рівних і вільних народів“. До часу скликання всеросійської конституанти, владу на Україні виконуватиме Центральна Рада й Генеральний Секретаріат. В тому-ж універсалі окреслено територіяльні межі України, в які входили землі заселені в більшості українцями, проголошено безвизульне внаслідання землі великої посілости, заведено 8-годинний день праці й контролю над продукцією України. В ньому теж заповіджено, що Центральна Рада змагатиме до якнайскоршого закінчення мира з центральними державами й у тому напрямі впливатиме на новий російський уряд. Рівночасно усталено в ньому речинець виборів до української конституанти на день 9 січня 1918 р. й час її скликання на день 22 січня. Та події покотилися тимчасом коляями, на які ні Центральна Рада ні Генеральний Секретаріат не мали рішачого впливу.

На московській півночі усталився більшовицький уряд народніх комісарів, що дивився на український еманципаційний рух із ще більшою ненавистю, як помірковано-соціалістичний уряд Керенського. До сьогоднішнього паперова українсько-московська війна замінилася тепер на справжню. Більшовицький уряд почав насилати на Україну не тільки своїх агітаторів, але заархівовані на фронті московські військові частини.

Центральна Рада не злякалася такого обороту справ. Вона розбрувала побільшовичені московські війська й відтранспортовувала їх на північ. У відповідь на це наспів дня 17 грудня ультимат від ради московських комісарів, погрожуючий Україні війною, якщо вона не припинить своєї „дезорганізаційної“ роботи й не пропустить через свою територію більшовицьких військ, що мали йти на Дін і Ураль до боротьби з тамашньою „контрреволюцією“.

Ультимат наспів до Києва саме в момент, коли там радив зїзд робітничих, селянських і жовірівських депутатів. Скликали його більшовицькі агітатори але, на 2.500 учасників, опинилися вони в зникаючій меншості 60 голосів. Зїзд заявився по стороні Центральної Ради й рішуче проти зазіхань московських більшовиків.

Та це не облегчило положення України, яку наважилися більшовики опанувати за всяку ціну. Вони повели агітацію серед війська, що почало кидати фронт і безладними валками мандрувати до дому. Рівночасно вони зорганізували свою меншість на зїзді селянських, робітничих і жовірівських депутатів, переїхали з нею до Харкова й тут скликали свій, московсько-жидівський зїзд рад, на якому обрано більшовицький „виконавчий комітет“. Московський уряд визнав цей комітет і протиставив Центральній Раді, як „орган влади всеї України“. „Все це моглоб було скінчитися опереткою — пише М. Грушевський, — якби на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська, чи кращеб сказати банда салдатів, матрозів і різних наємних хуліганів, що стояли під Білгородом, ніби то пробиваючи собі дорогу на Дін. Їх провід осмілив місцеві, неукраїнські елементи, розагітовані більшовиками. Українське населення зтероризовано, а українська залога, продержаршись два тижні, склала зброю“. Це осмілило більшовицькі банди до того, що вони, не то що не пішли на Дін і не задоволилися робітничим Харковом, але почали посуватися на Полтавшину й Херсонщину. Скрізь вони грабували, палили й нищили людське добро,



Відділ кінноти УСС під проводом сотн. Камінського, що загинув під Конюхами.

а рівночасно вводили анархію в сьак-так наладнану адміністрацію й деморалізували військові частини. Прозвавши Українську Центральну Раду парламентом „буржуїв“ а її Генеральний Секретаріат зборищем „генералів“, більшовики впевняли всіх і все, що тут справа не в національному поневоленню України, а в її соціальному визволенню. Особливо розпиналися за соціальну революцію жида, вони теж були найбільш жорстокими супроти населення там, де почували себе безпечно. Більшовицький наступ і пропаганда, внесли замішання в український законодавчий і адміністративний апарат. В лоні Центральної Ради, в якій ніколи не brakло чужеплемінних і ворожих українському визволенню елементів, піднялися голоси, чиб не випередити більшовиків у їх соціальних реформах, а Генеральний Секретаріат віддати в руки більш на ліво зорієнтованих елементів. Таке хитання в керівних колах української політики використали більшовики. Й з кінцем грудня 1917 та з початком січня 1918 р. зайняли своїми військами всю Лівобережну Україну й Чорномор'є. Полтава, Катеринослав, Одеса, Кременчук, опинилися в більшовицьких руках. Не обійшлося без того, що більшовицька агітація розвела собі кубло і в столиці України. Особливе спустошення робила вона в українських військових частинах, що то ще так недавно рвалися до Києва, щоби своїми трупами промстити шлях до Української Державности. Тепер вони розходилися по домах, бо їх більшовики переонали, що українська самостійна держава, це тільки справа „буржуазії“. Тимчасом рада московських народніх комісарів аступила в переговори з центральними державами про мир. Україні не залишалося нічого іншого, як подбати про мир і на українському фронті. Даремне стримували її від того кроку недавні союзники царської Росії — Франція та Англія, обіцю-

ючи їй визнання й політичну підтримку. Мир був найпопулярнішим гаслом усіх народів і суспільних клас Росії, а Україна не могла допустити, щоби більшовики заключили мир з центральними державами без неї а то й проти неї. Центральна Рада виділяла своїх уповноважених на фронт, для обговорення умов перемир'я та заповіла вислання своїх делегатів до Берестя, де вже більшовицькі делегати, від листопада, переговорювали з представниками центральних держав.

Четвертий Універсал. Постанова Центральної Ради про те, щоби прийняти участь у мирових переговорах з центральними державами не виключала ще згідного співділення української делегації з представництвом більшовицького уряду, що проголосив принцип самоозначення народів колишньої царської Росії „вплоть до атделенія". Але з моменту, коли українська делегація заявила, що вона є умандатованим представництвом Української Народньої Республіки, яка починає від цього моменту „своє міжнародне існування, втрачене перед 250 роками", стало ясным, що при мировому столі станули центральні держави супроти двох незалежних від себе республік, московської і української; колиж остання оформила своє міжнародне становище урочистим законоправним актом, що ним було ухвалення її проголошення дня 24 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради, дальша координація сил стала виключена.

Розвиваючи основну думку трьох перших універсалів і витягаюч висновки з становища України в сплеті історичних подій і назріваючих обставин, IV Універсал проголошував Україну вповні самостійною, нівідного незалежною Республікою. Вимагала цього ясно окресленого становища справа мирових переговорів, перла до нього боротьба більшовиків з українською Державністю. Для того, щоби мати вільні руки в усталюванні свого міжнародного становища, а наступ більшовиків на „українську буржуазію" та грабїж українського державного майна оформити як справжню війну двох чужих собі й ворожих державних організмів, потрібний був IV Універсал.

„Український Народе! Твоєю силою, волею, словом — читаємо в ньому, — утворилася на українській землі свободна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робучого люду! Та в трудну годину народилася воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і нарід. Петроградський уряд народніх комісарів виповів війну Україні. Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоби не допустити до братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградський уряд не пішов нам назустріч і веде дальшу криваву боротьбу з нашим народом і Республікою... Крім цього петроградський уряд проволікає заключення миру й закликає до нової війни, називаючи її „святою". А щоби ні російський ні ніякий інший уряд не ставив Україні перешкод в установленні того бажаного миру, для того, щоби повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщуємо всім громадянам України:

Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіми сусідніми державами, а саме Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни,



«Братання» Українських Січових Стрільців з російськими солдатами на фронті, по березневій революції 1917 р.

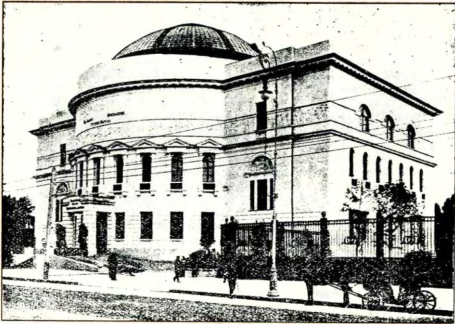
але жадна з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки».

В продовженні універсалу перейменовано раду Генеральних Секретарів на раду Народніх Міністрів, якій доручено як найскорше довести переговори з центральними державами до успішного кінця, не вважаючи на ніякі перешкоди з боку якихнебудь частин бувшої російської імперії та вжити твердих і рішучих заходів до оборони й очищення України від московських наїздників. В ньому теж накреслено план інтензивної розбудови української культури та економіки.

В моменті, коли совіт більшовицьких комісарів відсахнувся від свого первісного гасла про самоозначення народів царської Росії й став на ґрунті російської федерації, для якої рішив силою «об'єднати український пролетаріат з російським», коли Франція підхопивши федераційні гасла III універсалу почала грозити Україні санкціями за майбутній сепаратний мир з центральними державами, треба було ясно й рішуче усунути всякі вагання й двозначности, що їх допускали досюгочасні енуціяції українського парламенту й уряду. І це власне робив IV Універсал Центральної Ради.

Більшовицький наступ. IV Універсал пройшов голосами української більшості Ради. Комуністично настроєні жиди, які силою далеко посуного українського лібералізму, попали в її склад, станули в опозицію й підбихали до неї українську соціал-демократичну фракцію. В момент найбільшої небезпеки для відродженої української Державности, соціал-демократи відкликали своїх представників з Народнього Міністерства й тим кроком підірвали його авторитет і працездатність. Скористали з цього більшовики й вислали на Україну нову хмару

своїх агентів, що мали підготувати розвал Центральної Ради з середини, а рівночасно рішили обложити Київ своїми військами. Більшовики поспішали зліквідувати українську державну незалежність за всяку ціну, ще заки Українська Народня Республіка зможе навазати звязки з центральними державами й усталити з ними передумови миру. Самі не зважуючись ні на мир ні на війну з центральними державами, більшовики вислали до Берестя, крім власної делегації ще й делегацію фіктивного більшовицького уряду України з Харкова, яка очевидно, заявила за федерацією з Московщиною й спільними з нею переговорами з центральними державами. Колиж центральні держави визнали кориснішим для себе провадити переговори нарізно з представниками Української Народньої Республіки й більшовиками, останні зробили все можливе, щоби зайняти Київ і проголосити українську мирову делегацію представництвом держави без столиці, уряду й території. Це більшовикам до деякої міри вдалося. Окруживши Київ й розклавши українські військові частини в самому Києві, вони приступили до концентричної атаки на столицю України. На чолі своїх військ поставили вони сина українського письменника Михайла Коцюбинського — Юрія, що 28 січня 1918 р. станув під мурами Києва. Десять днів тривав безпощадний обстріл столиці України, десять днів вірні Центральній Раді частини, в першу ж чергу — Січові Стрільці, жертвенно боролися з більшовицькою зрадою й провокацією в середині обложеного міста. Криваві бої відділів українських студентів і середньшкільників під Крутами (28 січня), Гребінкою й Дарницею, не спинили переважаючих сил противника. Мов чорна хмара наступали його ватаги від Гомеля, Харкова й Полтави з лівого, та від Жмеринки, Козятина й Фастова з лівого боку Дніпра. На 28 січня 1918 р. назначено дев'яту сесію Центральної Ради, для ухвалення основних законів Республіки — земельного, робучого, про контролю продукції й т. п. Та в сам день відкриття Центральної Ради, Юрійський полк української залоги, розагітований більшовиками, не зважившись виступити проти Центральної Ради отверто, почав бешкетувати під її будинком і в місті. Тоїж ночі жидівське й московське робітництво Києва заняло робітні кнівського арсеналу й проголосило генеральний страйк. Рівночасно, на периферіях столиці почалася партизанка жидівсько-московського пролетаріату й насланих більшовиками провокаторів, з військовими частинами Центральної Ради. Петербурський центр більшовиків, повідомлений про події, сразу оголосив усьому світові, що столиця України опинилася з днем 29 січня в більшовицьких руках. Українська мирова делегація, відрізана від столиці, незорієнтована в ситуації, найшла в такому положенню. Й тільки завдяки геройській саможертві безіменних кнівських телеграфістів, що в полум'я більшовицької анархії в Києві не втратили голови й віри в остаточну перемогу Центральної Ради, вдалося добути автентичне звідомлення про справжню ситуацію в столиці. В руки мирової делегації в Берестю дісталася депеша про те, що вірні Центральній Раді війська прийняли рішучі міри проти більшовицької провокації, та що вони поведуть боротьбу з анархією аж до переможного кінця. Ця вістка дозволила делегації видержати на своєму захтаному становищі супроти центральних держав й у вступних переговорах вимоги на них цілу низку уступок по лінії корисного й чесного миру для Української Народньої Республіки. В дійсности на мирі залежало обом сторонам, а зосібна центральним державам не могло залежати на використуванню трудного поло-



Будинок Центральної Ради в Києві.

ження українського уряду. Ходило про те, щоби заключити мир з якоюсь моральною силою, якаб давала запоруку його тривалості й матеріальних користей, а серед тогочасної анархії такою силою була тільки Центральна Рада. Вона одна могла легітимуватися волею народніх мас, вона одинока серед розвалу й анархії репрезентувала якусь державно-творчу ідею. З другого боку мир з центральними державами давав українському урядові не тільки формальне визнання української державної суверенності, але й такі практичні користи, як мілітарне забезпечення від заходу, можливість нормальної демобілізації фронтowych частин, упорядкування внутрішніх відносин, торговельних зв'язків з заходом, а перш за все повороту українських полонених з Німеччини й Австрії, де вони, заходами Союзу Визволення України не то що перейшли національно-освітній вишкіл, але й були зорганізовані в національно-свідомі військові формації. Випочаті по таборах й нездеморалізовані ще більшовицькою агітацією, вони уявляли собою не тільки чисельну але й моральну вартість. Тому то український уряд робив усе можливе, щоби протриматися в Києві як найдовше й уступити перед більшовицькою перевагою не скорше, як по заключенні мира з центральними державами. Зрозуміли повагу ситуації навіть ліві угруповання Центральної Ради й тому, дня 28 січня, серед гуку більшовицьких гармат Центральна Рада могла прийняти одностайно земельний закон та полагодити хрізу в лоні уряду, на якого чолі станув представник української соціал-революційної фракції — Всеволод Голубович. Партії, що дотепер бойкотували уряд, дали дозвіл своїм членам вернутися до нього.

Тимчасом довкола Києва й у самому місті боротьба не втихала. Більшовики обстрілювали місто, а рівночасно міське шумовиння не кидало уличної партизанки. Поодинокі міські об'єкти переходили з рук до рук, розвалювались і горіли від гарматних стрілен будинки, трупи оборонців українського уряду застеляли вулиці, смерть косила й цивільне населення. Десять днів тяглися криваві бої з більшовиками в місті й на передмістях. Арсенал на Печерську, Поділ, Старе Місто, опинилися в руках місцевих більшовиків, що оточили будинок Центральної Ради. Бравурний випад Січових Стрільців розірвав цей більшовицький ланцюг і довів до очищення Старого Міста й Подолу, а Слобідський Кіш і Вільне Козацтво в днях 3 й 4 лютого 1918 р. відбили арсенал, де поклали трупом 300 більшовиків, а 300 забрали в полон. Але ці успіхи на терені міста не направили ситуації зовні. Більшовицька червона армія надтягла під проводом Муравйова від сходу й 4 лютого заняла Дарницю й мости на Дніпрі. Гурганний огонь більшовицьких гармат доконав свого. Ніччю з дня 8 на 9 лютого українські війська в числі 3000 багнетів евакуювали Київ. Під їх охороною перетягав український уряд і більшість Центральної Ради до Житомира. Дня 9 лютого більшовики стали безспірними панамі столиці України. Свою перемогу відсвяткували вони справді по варварськи: вирізали біля 5000 цивільного населення, запідозреного в симпатіях до українського уряду й розграбили державні магазини та склепи й дома „буржуїв“. Дня 19 лютого появився наказ Муравйова про перехід влади в руки „совета рабочих і крестьянских депутатов“, а Українська Центральна Рада, опинившись поза мурами столиці, проголосила „До всіх країв і народів Європи“ крик одчаю:

„Ще перед двома місяцями говорили всі в Росії про Україну, як про оазу російської пустині. В нашому краю панував розмірний лад і мир. Радість, гордість і повага огортали нас перед нашим першим народнім парламентом — Центральною Радою, яку вибрав сам народ. Ми старалися не нищити, але відбудувати собі самі, на руїнах війни, наш край. Більшовики в Петрограді, Москві й інших московських містах, дивилися з заздрістю на розвиток України.

Та це була мала причина. Головною причиною їх заздрости було природне багатство України на збіжжя, цукор і все інше, що наш рідний край видав з себе. Це стара, історична звичка закланного ненавистного московського народу нас грабити й висисати. Носителі більшовицьких ідей не різняться нічим від царських посіпак і визискувачів; вони топчуть колишні права й вольности неросійських країв бувшої російської імперії, продовжують грабегні царату. Ви, чужинці, які тепер нас не знали й до яких наш голос тільки з трудом доходить, зрозумійте нас! Тепер бачите ви правдивий характер більшовиків. У Харкові, Полтаві, Катеринославі й Києві тепер убивають і палять. Чужинці, що живете вільно на землі своїх батьків, вислухайте, та зрозумійте нас! Ми ж боремося за нашу соціальну волю, за рятуюнок наших жінок і дітей, за право нашого самоозначення!“...

Даремне й без відгону лунав крик роспуки українського уряду, що опинився поза своєю столицею. Оргії більшовицьких переможців шаліли в столиці; горіли й розвалювались дома, храми, а в них палилося не тільки майно й культурні здобутки краю, але його досюгочасна „стара віра“... В огні більшовицького обстрілу згоріла, як каже М. Грушевський „наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидана нам довго й уперто силоміць“ і кінець кінців, як то часто



Українсько-більшовицька боротьба на вулицях Києва. З рисунку Л. Перфещького.

буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства”.

Берестейський мир. „По сотнях літ державного небуття, Україна, дорогою на Берестя вертала до ролі самостійного міжнародного чинника, до ролі підмету політики, визискуючи для цілий власного народу ситуацію, що витворилася як результат Великої Війни”. (Л. Васілевскі). Великі історичні події чергувалися справді, мов у калейдоскопі. Несповна місяць по проголошенні державної незалежності України молода держава диктує переможному тоді союзові центральних держав умови мира, що поза практичними, безпосередніми користями, мали ще й історичну, далекосяглу вагу юридичного визнання української державності на міжнародньому форумі.

На терені Берестя з’явилися представники Української Народньої Республіки дня 12 січня 1918 р. Тут уже стояли проти себе самозванці спадкоємці розгромленого царату — більшовики з одного й представники непереможної Німеччини з другого боку. Секундували останній — морально розбита й виголоджена Австро-Угорщина; Туреччина й Болгарія. Диктувала й мала ще моральну силу диктувати мирові умови голодна, але овіяна духом непереможности Німеччина, але вже Австро-Угорщину пхав до мира за всяку ціну внутрішній розвал, тоді коли Туреччина й Болгарія, виконували ролю декорації дарма, що кожна держава зосібна бажала упекти собі свою печеню при берестейському вогні. Австро-Угорщина потребувала — хліба, Німеччина потребувала мира для звільнення своїх армій на сході, щоби могли завдати рішучий удар своїм противникам на заході. Решта делегацій тільки статистувала, а всі вони разом лякалися поширення більшовицької анархії на свої території. Тому аступні переговори з більшо-

виками йшли тяжко, при безупинних словних конфліктах, а коли в Бересті заявила делегація України, центральні держави привитали її як чинник облегчуючий запутану ситуацію. Маючи до вибору більшовицьку анархію й українську сконсолідованість, вони не завагалися піти назустріч другій. Перш за все у добре зрозумілому, власному інтересі.

Почалися переговори від вручення декларації про згоду центральних держав на пропонований більшовниками „мир без анексії й контрибуції“. Більшовики прийняли цю формулу, як згоду центральних держав повернути давній Росії, якої вважали себе спадкоємцями, відвоюовані від неї терени Польщі, Литви й прибалтійських областей, але помиллися. Коли їм сказано, що загально прийняте гасло „самоозначення“ зреалізували вже у відношенню до старої Росії — Польща й Литва, більшовики обурилися й покинули Берестя. Та настрої в краю примусили їх дуже скоро вернути назад і засісти до дальших переговорів. Замість дотеперішнього предсідника більшовицької делегації Йоффе, станув тепер у її провіді Троцький, що рішиз грати на проволону. Замість конкретизувати умови мира, він почав виголошувати довгі агітаційні промови, призначені не так для делегованих до Берестя дипломатів, як для фронту й запілля центральних держав. Та якраз у самому розгарі краснорічivosti Троцького заявила в Берестю делегація Української Народньої Республіки — В. Голубович, М. Левитський, М. Любінський і О. Севрюк. Це були люди нові під оглядом свого дипломатичного стажу й молоді віком, але вже їх перший виступ примусив контрагентів до належного їм респекту. „Знали вони з цілою певністю — пише німецький генерал Гофман у своїх споми-нах,—що поза евеутальною допомогою Німеччини вони не можуть на ніщо розраховувати, а чейже вони твердо обстоювали при своїх домаганнях і не відступали від них ні на крок“. Подібно висловлююався про українських представників австрійський представник гр. Чернін, мовляв, вони „не дивлячися на свою молодість, виявили достаточну зрілість, щоби використати сприяючу для себе ситуацію“. А домагалися вони не тільки визнання суверенности Української Народньої Республіки над Дніпром, але прилучення до неї Холмщини, Підляшшя, Волині, Східньої Галичини й Буковини, що тоді були в руках Австро-Угорщини й німецької окупації. Та оскільки Німеччина могла з легким серцем піти на домагання України, остільки Австро-Угорщина, звязана переговорами з поляками, для яких рішилися навіть на відокремлення Галичини, пробувала опиратися. Посередництва поміж українською й австро-угорською делегацією піднявся німецький генерал Гофман, а помагав йому голод, що вже на добре розпановився на австрійському запіллю...

Що правда й ген. Гофман не зразу пішов на українські вимоги. Бо хоч признав українській делегації слушність щодо Холмщини й Підляшшя, то домагання відступити їй частину „австрійської“ території (Східньої Галичини й північної Буковини) назвав „безсоромним“ і закомунікував свій погляд українській делегації в доволі острій спосіб. На це відповіли українські делегати, що мусять подбати про відповідні директиви з Києва. А хоч над Києвом збиралася вже чорна хмара більшовицької навали, директиви прийшли: Холмщини рішуче не зрікатися, а щодо Галичини й Буковини вимагати, щоби з їх українських територій створити окремий коронний край у межах Австро-



Кіннота Українських Січових Стрілців на Великій Україні.

Угорщини. А хоч як тяжко приходилося австрійській делегації піти на такі уступки, вона не бачила іншого виходу й уступила.

В другій половині січня розіхалися берестейські делегати до своїх урядів, по директиві. Поїхав до Петербурга і Троцький, щоби відтіля привести аргументи проти суверенності делегації Української Народньої Республіки в особах делегатів самозванчого „харківського уряду“ — Медведєва й Шхрєя. Нова сесія мирової конференції, що почалася 30 січня, станула під знаком змагань московських більшовиків і їх харківських прихвостнів з незалежницькими тенденціями делегатів Української Народньої Республіки. На протест української делегації проти впровадження на терен мирових переговорів різного роду самозванців і... Шхрєя, відповів Троцький, що... влада Центральної Ради вже не існує, а одиноким її тереном є хіба кімнати її представників у Берестю. Українці відповіли на це Троцькому з силою, що заломала його цілковито. „Троцький — пише Чернін — був такий пригноблений, що викликав спочуття. Блідий мов рядно, з широко розкритими очима, креслив щось нервово на папері“. Його ставка на Шхрєя не вдалася. Дня 9 лютого 1918 р. підписано „Мировий Договір поміж Українською Народньою Республікою з одної, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з другої сторони“.

Представник Австро-Угорщини гр. Чернін, що ще 21 січня писав у своєму щоденнику, що „українці не ведуть більше переговорів, вони диктують“, сповістив про закінчення мира цісаря Карла. Наскільки берестейський мир був дошкою рятунку для центральних держав, свідчить про це лист цісаря Карла до гр. Черніна: „Глибоко зворушений і радуваний вісткою про закінчення миру з Україною, висловлюю вам з усього серця вдячність за вашу доцільну й успішну працю.

Ви створили своїм зусиллям найкращий день мого, до цього часу, так багатого турботами правління"...

„Найкращим днем" був день підписання берестейського трактату і для відродженої Української Державности.

Умови Берестейського Миру. Пропамятного дня 9 лютия 1918, на передодні якого центральні держави визнали Українську Народню Республіку — самостійною, вільною й суверенною державою, яка є в силі заключувати самостійно міжнародні договори, підписано перший від віків міжнародний акт України такого змісту:

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина з одного й Українська Народня Республіка з другого боку заявляють, що війнний стан між ними скінчився. Держави, що заключують договір, рішнли надалі жити з собою в мирі й приязни.

Між Австро-Угорщиною з одного й Українською Народньою Республікою з другого боку, оскільки вони межують з собою, залишаються ті межі, які існували до війни поміж Австро-Угорщиною й Росією. Далі на північ іде границя Української Народньої Республіки, починаючи від Терногороду, в загальних рисах по лінії Білгораї, Щербешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Серник, Мельник, Високе Литовське, Камянець Литовський, Пружани, Вігонівське Озеро. В подробицях означить цю границю мішана комісія, беручи під увагу етнографічні відносини й вимоги населення. На випадок, колиб Українська Народня Республіка мусіла мати спільну межу з якоюсь іншою державою Почвірного Союзу, застерігаються особливі умови.

Звільнення окупованих територій пічнеться негайно по ратифікації договору. Спосіб переведення звільнення та передання звільнених територій означать повновласники зацікавлених держав.

Дипломатичні й консульські взаємини між державами, що заключують договір, відновляться негайно по ратифікації мирового договору. Щодо найдалі посунутого обміну консулів з обох боків застережено особливі умови.

Держави, які заключують договір, відмовляються обопільно від заплати коштів війни, цебто від державних видатків на ведення війни, а також від покриття воєнних шкід, завданих державам і їхнім громадянам на воєнних теренах, шляхом військових операцій, виключаючи сюди всі, переведені в ворожій державі реквізиції.

Воєнних полонених відлуститься з обох боків до дому, оскільки вони не захочуть дістати дозволу залишитися в чужій державі, або податися до якоїсь іншої держави. Полагодження получених з тим питань відбудеться шляхом окремих договорів. До дня 31 липня 1918 р. обов'язуються переговорюючі сторони постачати обопільно надвижки хліборобських і промислових продуктів. До заключення остаточного торговельного договору, а на всякий випадок по упливі 6 місяців від заключення загального миру, обопільні торговельні взаємини управильнять тимчасова умова, яку можна вивести протягом шести місяців, від 30 червня 1919 р. починаючи. Ця тимчасова умова усталює обопільні договірні мита, які мали силу до вибуху війни в торговельних взаєминах поміж Австро-Угорщиною й Росією. В ній є також всі важніші точки старого торговельного договору з Росією, оскільки вони мають відношення до України. Крім цього забезпечено вільний переїзд до Азії, а особливо до Персії, що його раніше замикала Росія.

Усталення державних і правно-приватних взаємин, виміна полонених і цивільних інтернованих, справа амнестії, як теж справа зако-

плених противниками торговельних кораблів, все те усталиється в окремих договорах з Українською Народною Республікою, які творять значну частину теперішнього мирового договору й, оскільки це можливе, одночасно з ним вступають у силу.

Умови, заключені цим мировим договором, творять одну, нероздільну цілість...

Як представники уряду Української Народної Республіки, підписали берестейський мир — Олександр Севрюк, Микола Любинський і Микола Лезицький. За Німеччину — державний секретар закордонних справ Ріхард фон Кільман, за Австро-Угорщину — Отокар граф Чернін, за Болгарію — президент міністрів Д-р Василь Радославов з чотирма повновласниками, за Туреччину — великий везир Талат Паша, міністр закордонних справ Ахмет Нессімі Бей та двох повновласників.

Рівночасно з підписанням явного мирового договору, підписано тайну клявузу до нього, про долю українських земель під Австрією, такого змісту:

„З ходу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки прийшли до переконання, що обидві великодержави кермуються волею жити між собою в тісній дружбі й жевих взаєминах.

Признаючи, що ті взаємини скріпляться, якщо меншости, що живуть в обох державах, щодо яких друга сторона є зацікавлена, матимуть повне забезпечення свого національного й культурного розвитку, цісарсько-королівський міністр закордонних справ приймає з задоволенням до відома, що Українська Народна Республіка вже створила



Генерал української армії Зеленський в оточенні старшин «співжупаників».

закони, які забезпечуть права живучих на Україні частин польського й німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповажнені Української Народньої Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів проголошення його цісарською і королівською апостольською величністю, при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, що розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, що живе в межах Австрії, дальше забезпечення її національного й культурного розвитку.

Для досягнення цієї мети, австрійський уряд пропонує обом палатам державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східньої Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини й злучені з Буковиною в один суцільний, коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до дня 31 липня ц. р. Австрійський уряд змагатиме всіми засобами, які дає йому конституція до того, щоби цей законопроєкт зискав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість і що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виконана якабудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними"...



XXXVIII. УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА

Берестейський трактат, що його, з огляду на харчеву скруту центральних держав, прозвано „хлібним миром“, стався угольним каменем для відродженої української Державности. Вслід за ним прийшов мир центральних держав з більшовицькою Росією (9 березня 1918), яка мусіла визнати суверенність Української Держави та зобов'язатися до замирення з нею. З останнім більшовики не спішилися й тому Україна мусіла силою усувати червоні ватаги з своєї території. В кілька днів по підписанню берестейського трактату почалася протиофензива військ Української Народньої Республіки, що при допомозі німецьких частин прочистили небаром шлях з Житомира на Бердичів а дня 1 березня 1918 р. вернулись до Києва. З черги рушили українські війська на Лівобережжя й витискали червоні банди крок за кроком так, що вкінці квітня очистили українську землю від ворога. Допомога німецьких частин утворювала прикру атмосферу й не давала рожевих перспектив. „Можна було наперед знати, що вступ німецьких військ на Україну дасть привід до агітації проти Центральної Ради, з різних сторін, може викликати тривогу й невдоволення серед селянства, цієї головної підстави Української Державности. Але з другого боку було в високій мірі небезпечно залишати Україну на довгий час у владі більшовицької анархії та ждати, поки вона сама себе не зїсть, поки перегорить більшовицька зараза й викличе таку сильну і організовану реакцію серед самого українського населення, щоби на ній можна було опертись українській владі. Широкі круги населення, найцінніші й найсвідоміші елементи селянства, бажали ладу й порядку, але ждали твердої влади“. (М. Грушевський).

Таку „тверду владу“, яка б могла не тільки протиставитися зовнішнім ворогам й внутрішньому розвалові, але й наладнати розбитий революцією апарат господарства й продукції, міг дати український



На позиції.

уряд тільки при допомозі німецької сили, що хоч зацікавлена в харчевій експлуатації берестейського мира, не загрожувала Україні з політичного боку. Овації, якими повитало населення українські війська, що вступили в столицю, були наявним доказом того, що потягнення українського уряду було правильне. Вслід за військом вернув до столиці уряд, а за ним і Центральна Рада. Свій побут у Житомирі не провела Центральна Рада даремно. Вона працювала безупинно, в приспішеному темпі, щоби покласти основи під українську державність і скріпити її зв'язками з старою традицією. Для цього вона ухвалила закон про стару монетну систему та державний герб України, за який признано „тризуб“ Володимира Великого. Та вже перші дні праці Центральної Ради на столичному ґрунті принесли з собою деякі дисонанси в лоні Ради. Елементи, що не приймали участі в працях Ради підчас її „житомирського вигнання“, повели кампанію проти уряду Голубовича, що, на їх заражену більшовицькою агітацією думку, виявив себе „замало“ демократичним, а навіть шовіністичним у відношенні до неукраїнців на Україні. Осередком ворожої агітації проти Центральної Ради й уряду стала кияńska городська дума. В ній збіралося всі, від симпатиків більшовизму до рьяного чорносотенства, що уперто й систематично протиставилися всім потягненням уряду й Центральної Ради, які мали на меті підкреслення національного характеру й державної суверенності України в відношенні до Московщини. Віддання кияńskiej міліції в безпосередній заряд народного міністерства, заборона мітингів і демонстрацій в роковини російської революції, вивіски й урядові оповіщення в українській мові, закон про українське громадянство й т. п. все те було „камнем преткновення“ для всіх тих русотців з ліва і права, що за ніяку ціну не могли погодитися з фактом існування української, незалежної Держави. На її рахунок вони переводили й зловживання німецьких, головном австрійських частин, а що тих зловживань не могла припинити ні викоринити, в умовах тогочасного замішання, ніяка сила, то протидержавна акція ворогів українства була в великій мірі облегчена. Вони не обмежувалися до агітації серед українського громадянства. Коли було треба, вони вміли знайти доступ до зненавиджених німців та австрійців і коли в народ кидали гасла про „буржуазність“ народного міністерства, то перед німцями обвинувачували його у скрайному „комунізмі“, чого прикладом мав служити земельний закон, ухвалений Центральною Радою дня 18 січня 1918 р. Рука в руку з москалями й жидами, в поборюванню української державности, пішли польські поміщики на Поділля, які підбехтували німецькі й австрійські уряди до окупації українського пограниччя для забезпечення їх землеводіння і дармової селянської праці. Для цього вони навіть організували власні військові частини, що на власну руку „касували“ земельну реформу Центральної Ради, тобто відбирали в селян землю й заводили старі порядки. Подібний поміщицький рух помічався й на Лівобережжю, де українське й неукраїнське поміщицтво пробувало організуватися в окрему партію з претенсіями на владу в державі. Тяжке було положення українського уряду й Центральної Ради в їх боротьбі за державність.

„Її зривали з середини, бойкотували, полишали без засобів, кидали її під ноги всякі перешкоди в иадії, що вона десь спотинеться, ападе і вернеться стара влада, відновиться єдність царської Росії й московська стихія візьме наново під ноги відроджене українство“ (М: Грушевський).



Прийом старшини дивізії «спільножупаників» і австрійської військової команди в гетьмана Павла Скоропадського, в травні 1918. р.

Та все таки молодий адміністративний апарат відродженої Держави працював по мірі своїх сил, а нездеморалізовані більшовиками і анархією частини армії крок за кроком очищували українську територію від більшовицьких ватаг. Протягом квітня очищено вже майже ціле Правобірежжя, від його північних окраїн до берегів Чорного моря. Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисавет опинилися в руках української влади. З трудом поступала чистка на Лівобережжю, але й тут до кінця квітня очищено Чернігівщину й Полтавщину. Дальший наступ українських військ зупинили не так більшовицькі ватаги, як чехо-словацькі добровольчі дивізії, що замість їти помагати французам проти німців на західному фронті, почали боротьбу з німецькими частинами на Україні. Та й з ними остаточно впоранося; більшовицький «генераліссімус» Муравйов, якого як сам хвалився «революційна помста примусила бути безпощадним» і бити артилерійськими стрільнями «по палатах, церквах, попах і монахах», що свідомо запалив і знищив дім Грушевського в Києві, побачив себе примушеним зложити команду, а більшовицький «Центральний Ісполнітельний Комітет України» мусів перемандрувати до Таганрога. Недобитки більшовиць-

кої армії трималися ще тільки в придонецькому районі та по пристанях Криму.

Очистивши українську територію від ворога, український уряд міг тепер узятися за дальшу розбудову адміністративного апарату та налагодження пекущих справ внутрішнього господарства. Треба було подумати про плянову акцію засівів і налагодження транспорту та товарообміну з центральними державами, демобілізацію воєнного промислу й пристосування його до вимог мирної продукції, треба було подбати про працю для мільйонів безробітних, треба було нарешті подумати про організацію армії для оборони політичних і культурно-економічних здобутків краю.

А стан у якому український уряд перейняв владу над краєм, був жахливий. Що ще залишилося по чотирьохлітній війні, те знищила буря революційної анархії й більшовицької навали. Міста поруйновані, банки розграблені, установи зі знищеним апаратом і здезатованою обслугою, залізничі без вагонів і паровозів, шляхи поруйновані, мости повисаджувані, а разом з тим ціла зграя давних службовиків, що розбещені анархією, ставили чимраз тяжчі умови й утримували уряд в безнастанній загрозі страйків та заворушень.

„З усіх сторін, внутрішніх і зовнішніх, використовували цей катастрофальний стан для натиску, одні, щоб захитати становище Української Республіки, другі, щоб вимогти від неї ріжні політичні й економічні уступки на користь своїх держав. Місцеві буржуазні кола й агенти центральних держав натискали, домагаючись ухилів уряду на право тоді, як з другого боку ліві елементи слідували за кожним кроком Центральної Ради та її уряду, щобі найти докази буржуазної, реакційної політики й тим дискредитувати її в очах міського пролетаріату а головню селянства, яке ловило всі ті інсинуації, лякаючись за долю земельної реформи, яку по підшептам ворогів Центральної Ради нібито скасовано п'ятим універсалом, для якого езекуції покликано німців на Україну..." (М. Грушевський).

Працювати в таких умовах могли лише люди не тільки з залізними нервами, але й непохитною вірою в святість справи, якій служили. І справді українські партії репрезентовані в Центральній Раді, зрозумівши вагу положення, закинули внутрішні порахунки й взялися за інтензивну й жертвенну працю.

Вернувши до Києва з свого житомирського вигнання, Центральна Рада, в першу чергу поспішила заспокоїти українське громадянство, що вона стоїть непохитно на становищі невідхильної потреби соціальних реформ, проголошених третім і четвертим універсалами та упередила громадську опінію про ролю, яку мають сповнити німецькі війська. З черги поповнено кабінет В. Голубовича представниками головніших українських фракцій та ратифіковано мировий договір України з центральними державами. Рівночасно усталено речинець скликання Установчих Зборів на день 12 липня 1918 р. Вибори до них частинно вже відбулися підчас більшовицького наступу а частинно переводилися далі. Ходило про те, щобі уряд України міг спертися на справді умандатованому й легальному народньому представництві, що „далоб об'єднання порізненим течіям, вказало вихід з попсованих відносин, з безвихідних суперечностей й принесло змогу почати працю наново, на иовому ґрунті, відкинувши старі рахунки й орієнтації" (М. Грушевський).

Свято перших роковин існування Центральної Ради (20 березня) відбулося в піднеслій атмосфері задоволення з совісного сповнення



Перші банкноти Української Народньої Республіки

обов'язок супроти батьківщини, що підкреслив у своїй промові голова Ради Грушевський. Повстанням з місць ашанувала Рада пам'ять молоденьких героїв зпід Крут — Пугача, Зарудного й Бочковського та сотні й тисячі тих, що лягли за Україну на фронті боротьби з більшовиками й були замучені в запілля кривавого переможця. Усе, як здавалося укладалося як найкраще. Та в хвилину, коли усунули з України найзидника з півночі й сходу, загрозила Україні небезпека з боку запрошених нею в характері союзників — німецьких та австрійських військ.

Безправні харчеві реквізиції, арештування а навіть розстріли українських громадян запідозрених чужинецькими „гiстьми“ в більшовизмі, почали множитися. Німецькі війська обсадили очищений українською дивізією отамана Натієва Крим, а австро-угорські частини, реквіруючи харчі, арештуючи й навіть розстрілюючи опірих українських селян, почули себе нараз покликаними до охорони правобережного поміщицтва перед „більшовизмом“ селян. Даремне протестував проти такої поведінки „союзників“ український уряд, не зворушувалися вони розпорядками українського міністра внутрішніх справ Ткаченка, що закликав підчинені собі органи до невиконання адміністративно-судових доручень німецьких та австрійських військових команд. Поміж українським урядом та експозитурами центральних держав на Україні почав назрівати конфлікт, що при все готових до послуг національних меншостях України, при ідеальному зігранню більшовиків з найчорнішою реакцією, приспішував катастрофу. Начальна команда німецьких військ на Україні, бажаючи забезпечити собі доставку харчів, видала розпорядок про засіви, що в своїй основі підривав принципи аграрно-економічної політики українського уряду. Не допомогло обурення спровокованих безправним розпорядком мас, даремні були рішення Центральної Ради, протести й заходи уряду. Німецька команда свідомо відвернулася від революційного українського представництва й почала

накладати з поміщицько-реакційними елементами. У відповідь на це соціал-революційні партії в Центральній Раді, забігаючи популярності серед мас, почали політику перелічтовування більшовиків у соціальних реформах, а соціал-федералісти, відсунені від впливу на хід подій виступили з кабінету. В міжчасі українського уряду, не маючи відваги явно потягти жидівського спекулянта Доброго до відповідальності за те, що він продав німцям одну з державних цукроварень, арештували його потайно. Німці, що прийняли це арештування як вивоз, уже на другий день по тому дня 25 квітня проголосили заведення на Україні німецьких полевих судів, а день згодом розозружили дивізію українських синьожупанників. Все свідчило про те, що німці, зговорившись з противниками Центральної Ради й республіканського уряду, змагають до перевороту...

Гетьманський переворот. Агітація в нутрі й підшесті посторонніх ворогів українства, зробили нарешті своє. Дня 28 квітня 1918 р. вдерся на салию засідань Центральної Ради озброєний відділ німецького війська, а його старшина, крикнувши по... російськи „руки вгору!“ — перевів ревізію приєзжених, заарештував кількох міністрів і розігнав засідання першого українського парламенту. Німецьке військо, уставлене в босвому порядку довкола будинку чекало приказу до виступу на випадок, якби маневр його частини, що вдерлася до середини, зустрівся був зі спротивом. Але спротиву не було. Безборонні парламентаристи не могли опертися збройній силі, ані перешкодити акції насильства „союзника“. Такий то був пролог до зїзду „українських хліборобів“, тобто поміщиків-землевласників України, що не могли власними силами протиставитися соціальним та аграрним реформам Центральної Ради, вдарилися за допомогою до німців. На другий день по інциденті зібралися ці хлібороби в салі київського... цирку й проголосивши себе представниками волі українського народу, вибрали гетьманом генерала Павла Скоропадського, що зараз таки, дня 30 квітня, опублікував свій перший універсал до українського народу. Повідомляючи громадянство про переворот, Скоропадський осудив Центральну Раду і її міністерство як установи неспосібні до державно-творчої праці й заявив, що для запевнення ладу й спокою, він переймає необмежену владу над краєм, розв'язує Центральну Раду, всі земські комітети, звільнює досюгочасних народніх міністрів і їх заступників, привертає силу права приватної власності й уневажнює всі закони й розпорядки видані Центральною Радою. Станувши на ґрунті української державности, яку нібито врятували центральні держави, що „вірні своїм приреченню, готові далі боротися за волю й мир на Україні“, заповів проголошення виборів до українського законодавчого союму, викуп земель великої земельної посілости селянами та відбудову краюєвої торгівлі й промислу. Вслід за маніфестом появлявся гетьманський декрет про тимчасовий, державний устрій України, що силою перевороту перемінювалася з демократичної республіки в ніби конституційну монархію.

Гетьманський переворот не мав характеру стихійного прориву спровокованої непорадністю Центральної Ради соціально-громадської енергії. Був це типовий „пуч“ німецької сольдатески, а гетьман з своїми „хліборобами“ послужив тільки покришкою для недопускання, з огляду на умови берестейського трактату, німецької окупації України. Німеччина була голодна й понервована. Їй здавалося, що Цен-



Розброєння СС-ів у Києві

тральна Рада занадто поволи й непевно виконує своє зобов'язання про харчеві доставки й буде краще, як цею справою займеться уряд установлений з німецької руки. Сам же, „Союз Українських Хліборобів“, якого виразником був Павло Скоропадський був тілом надто різношерстим з національного боку, щоби бути українським. Переважали в ньому москалі, поляки й помосковщені українські поміщики, поміж якими не забракло найскрайніших чорносотенців-реакціонерів та явних ворогів українського, визвольного руху.

Сам Скоропадський, хоч і оживлений гетьманськими традиціями свого роду, „українізований“ в палкі дні революції, мав чимало доброї, але слабкої волі. Спосіб, у який він дійшов до влади, як теж елементи на яких оперся, насторожили проти нього український загаль і він, зданий на ласку й неласку німців та своїх „хліборобів“, безуспішно боровся з їх реакційністю й москвофільством. В першому гетьманському уряді, створеному М. Сахном-Устимовичем і М. Василенком, українські діячі участі не брали, а хоч у черговому кабінеті створеному Хв. Лизогубом (10.V—18.X 1918) більшість міністрів була українського походження, то поза міністрами закордонних справ Дмитром Дорошенком і освіти М. Василенком, решта це були „малороси“, що з українським визвольним рухом не мали нічого спільного. Правда, коли для оборони загроженого українства повстав (24 жовтня) „Український Національний Союз“, у який увійшли всі соціально помірковані національні елементи, гетьман Скоропадський допустив до реконструкції кабінету в напрямі його українізації, але горстка українських діячів, що увійшла до кабінету (П. Стебницький, О. Логоцький, В. Леонтович, А. Вязлов та М. Слазиський) не змогла вже спинити гетьмана від потягнень, що були вже тільки невіддільною консеквенцією

москвофільської політики його оточення. Усунення міністрів українців і створення сито-московського кабінету С. Гербеля та проголошення злочасної федерації України з Московщиною, було наслідком не політики гетьмана, але того перевороту, що його вчинили німці, підбехтувані голодом і польсько-московськими поміщиками-реакціонерами. Коротке гетьманування Павла Скоропадського (30.IV—14.XII 1918) було для нього одною безперервною мукою непосильного змагання з умовами, створеними й спровокованими німецьким військовим насильством над Центральною Радою.

Всеж таки, що там не діялося в нутрі гетьманських кабінетів, зовнішній характер його володіння був український так само, як за часів гетьмана багато дечого було зроблено для української культури. Ціла мережа українського середнього шкільництва, кілька шкіл технічних і торговельних висшого типу, два університети — в Києві й Кам'янці, Академія Наук і піддержуваний урядом український видавничий рух, це були ті позитивні осяги гетьманату в ділянці культури, що стають у противагу його промахів і невдач на політичній арені.

Правда в тих респортах гетьманської політики, що як закордонні справи, були доручені українцям, велася жива й доцільна праця. Дмитро Дорошенко, відомий український діяч дореволюційних часів, ставши гетьманським міністром закордонних справ робив усе можливе, щоби об'єднати в межах Української Держави всі землі, що з етнографічних, економічних, стратегічних і комунікаційних оглядів до неї належали (Кубань, Бесарабія, Південна Білорусь, Крим, Західна Донщина, Підляшя, Холмщина й нарешті Галичина). Спираючися на умови берестейського трактату України з центральними державами, Дорошенко не переставав добиватися їх реалізації. Та оскільки Німеччина, стараючись виконувати статті берестейського трактату допустила експозитуру гетьманської влади на окуповане нею Підляшє, то Австрія, засмакувавши українського хліба, почала виляти хвостом і робити все можливе, щоби знехтувати умови берестейського трактату. Майже безпосередньо по підписанню берестейського мира, Австрія, використала трудні положення уряду Української Народньої Республіки, й вимогла на ньому пересунення граничної лінії на Холмщині дещо на схід та устійнення її комісією, до якої мали ввійти й поляки. Згодом, вже за гетьмана, австро-угорський представник домагався від українського уряду згоди на лінію Буга, що в своїй основі мало бути переречненням умов трактату щодо Холмщини й Підляшя. Не спішилася теж Австрія з виконанням свого зобов'язання про поділ Галичини на польську й українську. Що гірше, ухвалення тайної клявзулі трактату про цей поділ, викликавши бурю в австрійському парламенті (22. VI. 1918) закінчилася її формальним анулюванням, що його закомунікував гетьманові австро-угорський представник Форґач. Запасний примірник тексту тої клявзулі, що переховувався в архіві німецького міністерства закордонних справ спалено, а німецький уряд заявив, що в тій справі не підтримає українських претенсій своїм авторитетом. Та по мимо невдач, закордонна політика гетьманського уряду була чи не найпозитивнішою позицією в історичному білянсі гетьманського володіння. Куди гірше випала справа з політикою гетьманського міністерства внутрішніх справ. Наладжуючи урядовий апарат і заводячи збурений революцією порядок, гетьманський уряд робив це при допомозі старого російського чиновництва й військових карних експедицій. Слушна думка заспокоєння рознузданої революцією анархії, перемінилася в виконанні

її московсько-німецькими руками в безглузду нагілку на українське село, що оце прокинулося з віковичного сну. Виконавцям волі гетьмана заляжало на тому, що би в ув'язненню українського села імя гетьмана й самої України, звязалося нерозривно з нелюдськими знущаннями над безборонним населенням. Змагаючи до реалізації „єдиної неділимої“ московські службовики гетьмана робили все можливе, щоби в першу чергу зогнути в очах загалу саму ідею Української Державности. Очевидно, що їхня нікчемна провокація не завела ні ладу ні заспокоєння анархії, що було заміром гетьмана, але зате визвала новий революційний фермент, у якого огні провалилися нарешті не тільки сам гетьман Скоропадський, але й відроджена Українська Держава. Стихийне протигетьманське повстання, що на своїх прапорах виписало гасла української незалежності й соборности, а на своїх хвилях винесло на верх Українську Директорію з Симоном Петлюрою у провіді, було спровоковане не так гетьманом, що в кращих умовах міг добре заслужитися Україні, як гнітучою атмосферою „доконаних фактів“ і їхніх консеквенцій, зааранжованою ворогами українства, а переведеною хороброю, але політично неграмотною, німецькою сольдатською.



Сотник СС-ів Федір Черник

„Геть з Австрією!“ Заповідь відокремлення Галичини вдарила в політичні настрої галицького громадянства мов грім з ясного неба. Думка виповідження лояльності для австрійської держави й династії почала нуртувати серед озброєної молоді на фронті, вона теж почала шукати собі форми й виразу в запіллі. Революція в Росії, розвал царату й перші державно-творчі зусилля зазбручанського українства були тим промінням, за які вхопилася тепер українська політична думка в краю.

Геть з Австрією, хай живе Українська Самостійна Держава — оце була нова девіза галицької молоді. Віденське студентське товариство „Січ“, на свійому зібранню з дня 3 грудня 1917 р. вперше виразно й недвозначно оформило що розбуджену наново тягу західнього українства до свого материка, що оце пробуджувався до нового державного життя: „Українська академічна молодь — читаємо в резолюції того зібрання — домагається прилучення всіх українських територій Австро-Угорщини до Української Народньої Республіки!“

Українська Військова Організація, що повстала у Відні в жовтні 1917 р. у відповідь на проголошення відокремлення Галичини, взялася за реалізацію тої ідеї. Приняли її за свою й Українські Січові Стрілці. Серед старшого покоління галицьких політиків виринула думка порозумітися з противниками центральних держав і створити на території Франції український легіон для боротьби з віроломною Австрією. Тільки парламентарна репрезентація галицьких українців не тратила віри в Австрію й надії на те, що постанову відокремлення Галичини дається анулювати й вимогти від уряду поділ коронного краю на польську й українську частину. Тимчасом положення центральних держав на бовсних фронтах ставало чимраз гірше, катастрофа невідхильної поразки наближувалася з цілою невідхильністю. Даремне забігав австрійський цісар Карло про сепаратний мир з антантою. Над Австро-Угорщиною повисло нараве розвалу, над Галичиною простяглася рука новоствореної польської держави. Зрозуміла повагу ситуації частина галицьких парламентаристів, а справу охорони Галичини перед майбутньою польською займанщиною перейняв на себе конспіративний гурток українських старшин у Львові, що назвався „Центральним Військовим Комітетом“. Від серпня 1918 р. почалася жива підпольна акція над мілітарним опануванням краю й перебранням його адміністрації в українські руки. Невідхильність розвалу Австро-Угорщини ставалася чимраз більше наявна й не було часу на довгі наради, сумніви й хитання.

Дня 14 вересня 1918 р. відкинула антанта австрійську пропозицію сепаратного мира. Одинацять днів згодом відпав один з членів Почвирного Союзу центральних держав — Болгарія, що підписала умови капітуляції. Мадярські частини почали кидати фронт, в краю знялися робітничі страйки й чимраз голосніші маніфестації голодного населення.

Урвався нарешті терпець і українській парламентарній репрезентації, що випробувавши всі позаканісні ходи для відхилення польської небезпеки над Галичиною, завжилося на силкання української конституанти, що мала вирішити державно-правне становище українських земель Австро-Угорщини.

Дня 16 жовтня появилася запізнений маніфест цісаря Карла, що заповідав перетворення Австрії в союз національних держав: „Австрія, по волі своїх народів — читаємо в ньому — має статися союзною державою, в якій кожне племя, на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм“. Тимчасове заступництво інтересів поодиноких народів передано в руки Національних Рад, створених з парламентарних послів кожної нації. По пляну австрійського уряду, з територій колишніх коронних країв Австрії (без Угорщини) мало повстати чотири національні держави — німецько-австрійська, чеська, південно-словянська та... українська. Полякам залишено волю рішення. Трієст мав творити окрему державу. Справу Боснії й Герцоговини



Летунський відділ Української Галицької Армії

та румунської частини Буковини залишено отвором .. Це була остання дошка рятунку конаючої Австрії, що вхопилася за неї запізно. Народи Австрії не хотіли вже ані австрійської ласки, ані спільноти з нею в майбутньому.

Українська Національна Рада. По вступних нарадах української парламентарної репрезентації дня 10 й засіданні Народнього Комітету дня 12 жовтня, зібралася у Львові дня 18 жовтня 1918 р. Українська Конституанта. Принявши в себе всіх українських соймових і парламентарних послів та представників усіх політичних партій, вона прозвала себе Українською Національною Радою й під проводом посла Євгена Петрушевича приступила до державно-творчої праці. Вже на другий день по своєму першому зібранню проголосила вона резолюції такого змісту:

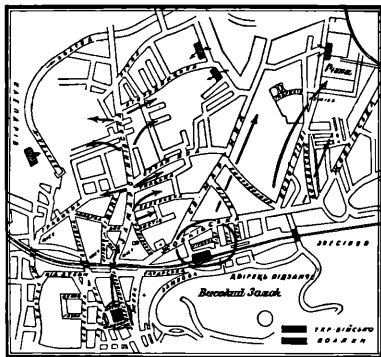
Стоючи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада постановляє:

Ціла українська етнографічна область в Австро-Угорщині, зокремаж Східня Галичина з граничною лінією Сяну, з влученням Лемківщини, північно-західня Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східньої Угорщини, творять одну цілу українську територію. Ця українська національна територія уконституується отсим як Українська Держава. Постановляється вжити приготованих засобів, щоби це рішення перевести в життя. Взивається всі національні меншини, на цій українській області, при чому жидів признається за окрему національність, щоби вони уконституувалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної

Ради в кількості, що відповідає силі їх населення. Українська Національна Рада виготовить конституцію для створення тим способом Держави на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при уряді для національних меншин. Українська Національна Рада жадає, щоби, організована оце в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції. Теперішньому австро-угорському міністрові закордонних справ відмовляється права переговорювати в імені цієї української території”...

В резолюції було сказано все, крім окреслення відношення Західньо-української Держави до Української Народньої Республіки над Дніпром. Резерва, з якою український провід потратував це питання, вмішала каплю отрути в чашу ентузіазму, з яким прийняло резолюцію Української Національної Ради все українське громадянство. Українська студентська молодь і Українські Січові Стрільці, в яких тяга до соборности росла і виявлялася найживловіше, як теж українські соціал-демократи, дали вираз своїм почуванням устами соціал-демократа Миколи Ганкевича, що вже на всенародньому зїзді чергового дня зложив заяву такого змісту: „У великій історичній хвилині, коли валяться основи старого світа, а на його руїнах росте нове життя волних, самостійних народів, що самі рішають свою долю й майбутність, Національне Зібрання українців австро-угорської держави проголосить торжественно перед цілим світом, що домаганням і метою всіх українців є зєдинення всіх українських земель, між іншими українських земель австро-угорської держави, в одну державу, що цілею наших національних змагань є — зєдинення, вільна, самостійна Українська Республіка”.

Перед вибухом. Аналогічні рішення прийняли конституанти інших народів Австрії — чехословаків, південних слов'ян і нарешті поляків, які проголосили приєднання до Польщі тих земель, на яких „польська культура здобула собі домінуюче становище”. Дня 28 жовтня відбулися в Кракові наради польських парламентаристів, на яких створено Польську Ліквідаційну Комісію, якої влада мала розтягтися на цілу Галичину... Це було заповіддю конфлікту, до якого треба було негайно готуватися... Львівська делегація Української Національної Ради (крім неї була ще черновецька для Буковини й віденська для зв'язку з австрійським урядом) прискіпила темпо організації праці тим більше, що на день 1 листопада заповіла Польська Ліквідаційна Комісія свій приїзд до Львова, щоби перейняти владу від цісарського намісника Галичини... Дня 30 жовтня приїхав до Львова, як відпоручник Українських Січових Стрільців, що таборували в Чернівцях, сотник Дмитро Вітовський; він зразу обняв команду над українськими військовими відділами, організованими конспіративно в лоні австрійських полків львівського гарнізону. Дня 31 жовтня явилася в галицького намісника Гуїна делегація Української Національної Ради з вимогою передачі влади в її руки, але намісник відмовив, покликуючися на брак відповідних директив від віденського уряду. Українські парламентаристи завагалися, що їм робити далі; була думка підождати на директиви з Відня, та тут вмішався в справу Центральний Військовий Комітет, який рішився на негайний виступ українських збройних сил. По короткому ваганню Українська Національна Рада дала приказ вій-



Північний фронт львівських боїв підчас української офензиви
в днях 14—15 листопада.

ськовим частинам виступити — ніччю з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р.

1 листопада 1918 р. Не було часу для гаюння. Центральний Військовий Комітет, презваний тепер Українською Військовою Командою, розіслав по повітових містах краю своїх курієрів, щоби вони перейняли владу, що у Львові мала зробити решта його членів з сотником Вітовським у проводі. Очевидно, що у Львові перспективи для перевороту були найслабіші. 1400 українських воєнків з 60 старшинами, зорганізованими Центральним Військовим Комітетом, проти двох добре зорганізованих і ввінчаних курієрів та поменчих частин військової залоги й переваги неукраїнського населення Львова, в якому працювала Польська Військова Організація, це було страшно мало. Тільки віра в святість справи й її остаточну перемогу могла кинути цю горстку українського війська на переважаючого противника.

Ніччю з дня 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. поміж 2 і 4 годиною, українські частини 15 полку красної оборони, 50 вартового й 41 супровідного курія вийшли з касарень, розбріли жовнірів неукраїнців, обсадили всі важніші урядові будинки й забезпечили їх, вивісили на ратуші жовто-блакитний прапор. Силою несподіваного удару опанували українці столицю краю й сталися панами створеної собою ситуації без насильства й проливу крови. Щойно по військовому захопленню міста полагджено формальність перебрания влади від австрійського намісника Гуйна в руки Української Національної Ради.

В дні першого листопада 1918 р. перемогла не сила й скількість, але віра, готовість на саможертву й одностайність думки й чину, що її так небагато виявили українці продовж своєї історії.

Польський бей. Український переворот заскочив не тільки австрійську залозу, адміністрацію й населення Львова, але й Польську Військову Організацію, що рівнобіжно з Українським Військовим Комітетом лаштувалася до захоплення міста й краю та передавання його в руки Польської Ліквідаційної Комісії. Коли ж українці її випередили й поставили перед доконаним фактом, вона зараз приступила до протинакції — зразу конспіративної, а відтак явної. Про те, щоби станути на ґрунті самоозначення народів й погодитися з фактом існування української Державности в Галичині, ніхто з поляків, як військових так світських і не думав. Вони створили негайно свою Начальну Команду з організатором польських військових кадр — сотн. Мончинським у проводі й почали військову організацію польського живла в місті. Рівночасно виспали по Польщі своїх кур'єрів, щоби вони скрізь збирали добровольців, а від польського уряду в Варшаві вимогли військову допомогу. Центрами польської протинакції сталися — школа ім. Сенкевича та Дім Техніків у південно-західній частині Львова. Вже 1 листопада перед полуднем з'явилися на улицах Львова польські жовніри, що в першу чергу рішшли опанувати головний залізничий двірець. Вони почали нападати й острілювати українські стежі на вулиці Сап'іги й Городецькій. Їм у допомогу кинулося й польське цивільне населення Львова, що почало стріляти на українське військо з вікон, брам та заулків. Положення українського війська утруднювало й погіршувало те, що оскільки по українській стороні було тих тисячу з чимсь багнетів, якими переведено переворот, то первісна тисяча польських легіоністів і жовнярів, що піднялися протинакції росла з години на годину. Поляки мали до диспозиції кадри свого населення у Львові тоді, коли українці могли ждати попознення своїх частин добровольцями з довколишніх сіл і краю не зразу. Перевага поляків виявилася зразу не тільки в скількості, але й якості боєвих сил. Українці розпоряжали тільки горсткою старшин і такоюж горсткою жовнярів-селян тоді, як поляки мали зразу безліч старшин різних ступнів, в їх військові частини формувалися майже виключно з інтелігентних і півінтелігентних елементів, до тогож обізнаних з містом. Шмільна й ремісничка молодь, залізничники й урядовці, оце була основа польських збройних сил. Прилучилася до них ще й сила великоміського пролетаріату, що то був, „як боєвий елемент може некарний, але очайдушний і відважний, зокрема в розвідчій і звязковій службі незрівняний“. (А. Крезуб).

Вже на другий день по перевороті поляки могли похвалитися успішним своєї протинакції. Опанувавши головний залізничний двірець з великими військовими магазинами, вони укріпилися в південно-західній частині міста, з якої почали підздову акцію на територію безспірно опановану українцями. Дня 3 листопада опанував противник кадецьку школу на Стрийській вулиці й упоєний успіхом кинувся на головні українські об'єкти — казарму Фердинанда при Городецькій вулиці, Цитаделю, головну почту, святоюрську гору. Відбити польський наступ удалося українцям тільки від деяких позицій, але святоюрська гора залишилася в руках противника. Щастям українців, що стоїли безупинними боями й десятковані дезерцією старших жовнів з су-

провідного куріня по-
пали вже в зневіру,
був приїзд Українських
Січових Стрільців до
Львова, дня 3 листопа-
да пополудні. Не га-
ючи часу УСС-и зразу
скріпили залогоу Цита-
делі й кинулися відби-
вати головний двірець.
Стрільці здобули дві-
рець одним бравурним
наступом, але... про-
тивник вдавшись в пе-
реговори про капітуля-
цію, використав їх для
повернення собі втра-
ченого об'єкту. Новий
наступ УСС-ів на дві-
рець ранком чергового
дня вже не вдався. Ук-
раїнські військові час-
тини відступили з ве-
ликими втратами, а про-
тивник захопив буди-
нок дирекції залізниць
при вул. Міцкевича й
духовної семінарії при
вул. Коперника. В чер-
гових днях противник
безустанно натискав на
головні українські об'є-
кти — касарню Ферди-
нанда при Городецькій,
будинок союму й голов-
ної пошти. Змагаючись
на периферіях міста,
противник старався за
всюку ціну опанувати залізничний двірець Підзамче. Та в днях 5 і 6
листопада сила польського натиску заломалася. Українські вій-
ська, вдержуючи останками сил головні об'єкти, почали переходити до
протинаступів і самостійних офензивних акцій. Колиж дня 9 листопада
поляки рішили пролонити український фронт і тому кинули всі свої
сили на будинок союму, яким командував пор. УСС. Ілько Цюхан, му-
сіли з великими втратами в людях відступити й обмежити свою акцію
тільки на оборону. Боєва ініціатива перейшла з тим моментом в укра-
їнські руки.

Низку кривавих боїв почав український наступ на кадетську школу
дня 13 листопада. Повторювано їх ще в днях 15 і 17, але безуспішно.
Кращими успіхами могла похвалитися українська акція на півночі мі-
ста. В днях 14 і 15 листопада опанували українські війська цілу кра-
ківську дільницю й витиснули противника на лінію вулиць — Гранич-
ної, короля Яна і св. Мартина, тобто на периферії Замарстинова, де



»Чорношличники«

опанували важний об'єкт — міську різню. Місцевим частинам помітно допоміг у тих операціях невеличкий але очайдушно сміливий загін ім. Гонти, що прийшов до Львова з Великої України, під проводом отамана Долуда.

Поляки, збентежені українськими успіхами, попросили перемир'я, що й почалося дня 18 листопада, зразу на протяз 48 годин, а відтак продовжене до дня 26 листопада, 6-ї години ранку. Це перемир'я сталося гробом українського перевороту у Львові. Поляки, що сподівалися підмоги з заходу, заграли тепер на проволоку й використали перемир'я на основну реорганізацію свого фронту й підготування офензив. Для цього вони вели переговори в той спосіб, щоби не дійти до ніяких позитивних рішень і перервати їх у моменті, коли їм наспіє допомога.

І справді дня 20 листопада наспіла полякам підмога, зорганізована полк. Токаржевським у західній Галичині й корінній Польщі. 140 старшин, 1228 вояків і 8 гармат, що наспіли до Львова, зразу змінили ситуацію у Львові в користь поляків, що ранком дня 21 листопада кинулися до наступу на цілому фронті.

В останній хвилині надійшла противникові ще підмога з Кракова під проводом ген. Рої, що разом з силами полковника Токаржевського й місцевого польською залогою, рішшли окружити українців й примусити їх до капітуляції. Польський наступ мав виразно скрилюючий характер — ліве польське крило мало дійти до Високого Замку, праве до Личакова й замкнути українцям приплив сил і відворот від сходу.

В розвою акції праве польське крило зфорсувало Снопків, Порулянку, Личаківський цвинтар і, дійшовши до залізничного двірця Львів-Личаків, вислало свої кінні відділи в напрямі Сихова й Винник. Зате ліве польське крило зустрілося з твердим опором українських частин. Боевий фронт від Цитаделі, через будинок союму до різні й двірця Підзамче не загинуся ні на одному місці. Українські війська, не зважаючи на перевагу противника, не тільки відбили його наступ, але в багатьох місцях перейшли до контрофензиви. Під вечір дня 21 листопада ситуація була того рода, що поляки, витративши розмах своїх свіжих частин на окрилення Личакова (вони обходили місто найдалі висунутими периферіями і тільки під горою св. Яцка окривалилися в зустрічі з українцями) й на безуспішний напір на ліве крило боевого фронту, могли вернути назад до вичерпуючої позиційної війни. В загальному українська ситуація була тяжка, але не найгірша. На всякий випадок приказ української Начальної Команди до евакуації Львова, назначеної на ніч з 21 на 22 листопада, був несподіванкою й залишився незрозумілим до сьогодні. Провід української Начальної Команди спочивав тоді в руках полк. Стефанова й отамана Горука, як начальника штабу. В момент, коли фронтові частини готові були боротися до останньої каплі крови й мали всі дані до перемоги, нерви Начальної Команди, подразнені атмосферою запілля, не витримали. Українські війська опустили Львів по трьох тижнях кривавих боїв. Ранком дня 22 листопада поляки не могли зорієнтуватися що сталося. Відворот українців був такою для них несподіванкою й відбувався в такій тайні й порядку, що вони довго не зважувалися рушити вперед, підозріваючи підступ з українського боку. Та підступу не було...

Гнітуче почуття відвороту й незавиненої невдачі огорнуло українські частини. Стомлені й огірчені виходили вони поза рогачки столиці. І тільки Українські Січові Стрільці не дали за виграну. Стрі-

лецька старшина зібрана під проводом от. Вітовського ранком 22 листопада на попідзичні в Миклашеві, рішили організувати облогу Львова. До Стрільців приєдналися кращі частини б. залоги Львова й так почали творитися обложні групи — Схід, Старе Село, Щирець і т. д. що небагом об'єдналися в бригади й стали завязком II. Осадного Корпусу Української Галицької Армії, якого провід спочив у руках полковника а відтак генерала й начального команданта УГА Мирона Тарнавського. Щойно тепер відгукнувся край і став поповнювати українські боеві частини добровольцями та новобранцями. Група Схід організована при команді УСС з осідком у Куровичах поповнювалася людським матеріалом з Перемишлянщини, Тернопільщини, Березанщини й Золочівщини; Група Старе Село під проводом стрілецького команданта сот. Микитки черпала свої запаси з Бобреччини, Ходорівщини, Станиславівщини, Гуцульщини й Покуття; південня Група Щирець під командою сот. А. Бізанца набірала людей з Львівщини, Стрийщини та Долинищини. Згодом повстали ще на західньому півдні групи — „Хирівська" і „Гофмана", що підсилювалися добровольцями з Дрогобиччини, Самбірщини, Перемищини й Турчанщини та Група Північ, якої базою була Равщина, Сокальщина, Жовківщина, Яворівщина й Радехівщина.



Члени антантської місії на галицькому фронті

Державний переворот у краю. Поза Львовом, в якому український державний переворот зустрівся з опором і протидією польського живла, всі інші міста й місточка Східньої Галичини опинилися в українських руках майже без проливу крові. Малярські, німецькі а також польські військові частини, як теж жандармські станиці, складали зброю й розбігалися і тільки в Яворові впали при розброюванні чужиницьких частин трупів. Українська міліція скрізь заводила порядок і об'єднувала перехід адміністрації краю в українські руки. Але поляки примушені погодитися з фактом українського перевороту ні на хвилю не думали з ними примиритися. Державні урядовці польської

національності в своїй більшості відмовилися служити Українській Державі, а польська молодь, зорганізована в комітках польської військової конспірації, робила все можливе, щоби прискіпити вибух протиукраїнського повстання. Вже в перших днях листопада пробували виступити польські військові організації в Дрогобичі, Бережанах, Самборі, Бориславі й Сяноці, але українські війська дуже скоро зліквідували їхню акцію.

Більше щастя й успіху мали поляки в Перемишлі й Ярославі. Перемиська залога, в якій українці мали перевагу, розбіглася вже 30 жовтня, а поляки використали це й опанували місто. Правда, ніччю з дня 2 на 3 листопада вдерлися до Перемишля відділи створені з доволишніх українських селян, розбріли польську залогу й арештували ген. Пухальського, що його Польська Регенційна Рада в Варшаві назначила командантом польських військ Галичини й Шлеська. Та попувала справу й запропастила Перемишль добродушність перемиської експозитури Української Національної Ради. По блискучому успіху військових частин, вони ввійшли в переговори з поляками, й відправили полонених на Засянину, де вони обіцяли сидіти тихо, аж до рішення справи приналежності Східньої Галичини парижською мировою конференцією. Та поляки, підждавши на допомогу з заходу, вдарили на Перемишль і по короткому бою опанували його наново дня 10 листопада. Відтепер мали поляки в своїх руках „ключ до Східньої Галичини“, переважну стратегічну базу своїх випадів на Хирів, Любачів і нарешті Львів. Без опанування Перемишля поляки не могли б бути й мріяти про вдервання Львова й опанування Східньої Галичини взагалі. Те саме сталося в Ярославі, де стояв кошем один з найбільше українських полків австрійської армії — 77, рекрутований з Самбірщини. Опанована москвофілами Лемківщина об'єднавшись в листопаді 1918 р. довкола кацапської „Русскої Ради“ підчас перевороту проголосила... „Лемківську Республіку“, що дуже скоро впала жертвою польської військової акції зі заходу. Тільки в ліському повіті стануло населення по стороні Української Держави, але поляки оцінивши зразу стратегічну вартість того лемківського кута, вже в перших днях листопада захопили Загір'я, Ліско, Устрики Долішні й загрозили Хирову. Довше опирався полякам Балигород, але й він перейшов у польські руки в січні 1919 р.

Бой за Львів. Зайнявши опорожнений Львів, поляки поспробували зразу посунутися на схід, а їх перший випад на Підбірці зліквідувала сотня Українських Січових Стрільців під прозводом пор. Осипа Телішака, який зайняв Чертівську Скалу, домінуючу над околицею. В перших днях грудня перейшли українські частини під Львовом до наступу й витиснувши противника до перстена — Басівка, Солонки, Пасіки зубрицькі, Підбірці, Жидятичі, Грибовичі, пробували навіть перервати залізничну лінію Львів-Перемишль. Ім вдалося навіть захопити на короткий час Городок. Рівночасно поляки зорганізовані в Люблині, почали наступ з півночі в напрямі Рави Руської, Чесаюва й Любачева, з наміром пробитися до Львова. Дня 5 грудня відбили українські війська Хирів й підійшли, на віддаль гарматного стрілу, до Перемишля. Та тут зустрілися з велитенською перевагою противника (2300 польських крісів на 800 українських), що нетільки втримали українські позицію, але й витиснув українські частини на вихідні позиції. Тимчасом під Львовом становище українського війська з дня на день кращало.



Плян «Чортківської офензиви» УГА

Довкола міста перстень обложних сил кріпшав і затискався. Залога й польське населення Львова почали падати на душі.

Дня 10 грудня, місце полк. Стефанова на становищі начального вожда Української Галицької Армії зайняв ген. Омелянович Павленко, а його начальником штабу став замість от. С. Горука полк. Мишковський. Під Львовом появилися придніпрянські частини з т. зв. Окремої Пішої Козятинської Бригади, зосереджені на лінії Басівка — Наварія — Глинка. На день 27 грудня назначила Начальна Команда УГА генеральний наступ на Львів, для якого під самим Львовом зосереджено 7—9 тисяч крісів і 40 гармат. Та польська сторона, що розпоряджала знаменитою розвідкою, дуже скоро зорієнтувалася в українських намірах і зробила все можливе, щоби спаралізувати силу українського наступу.

Дня 24 грудня наспіли до Городка свіжі військові сили противника — (група Сопотницького) 2400 крісів, 24 скоростріли, 150 кінноти й 10 гармат. Вони зразу обсадили кілька доколичних сіл від півдня, чергового дня здобули Любін Великий, а дня 26 грудня, напередодні генерального українського наступу на Львів, сфорсували Ставчани. Плани Української Начальної Команди, розкриті й упереджені против-

ником, можна було вважати за перекреслені. Але українська Начальна Команда, не залишила їх.

Ранком дня 27 грудня почався наступ. „Група Схід“, „Старе Село“, головнож коломийські куріні й частини Українських Січових Стрільців здобули в першому дні наступу Боднарівку — Сихів — Козільники й посунулися на підльвівську Перзенківку тоді, як їх праве крило підсунулося аж під Личаків. Але Козятинська Бригада, що станула в обличчю нової ситуації, створеної польським протинаступом у днях 24—26 грудня, спробувавши наступати на Ставчани й Полянку мусіла відступити з втратами. Що більше, група Сопотницького здобула Оброшин і передерлася до Львова, де скріпила не тільки численність але й моральну відпирність залоги. Перший генеральний наступ українських сил на Львів не вдався. Виключала успіх — знаменита розвідка й оборотність противника, слаба підготовка з українського боку, а головню брак тяжкої артилерії, без якої здобуття підміських об'єктів виявилось неможливим.

„Підсумки всіх боєвих подій протягом листопада-грудня 1918 р. для українців, мимо того, що оперативна ініціатива по більшій частині походила від них, все таки не були корисні. Противник здобув за той час Перемишль, Ярослав, Хирів, Раву Руську, а найважливіше, усадовився сильно у Львові. Поляки держали в своєму посіданні щонайменше одну п'яту частину Східної Галичини, тоді як українські війська не захопили ані кляптика землі по тамтому боці“ (А. Крезуб).

Друга офензива на Львів. З початком січня 1919 р. польські частини, що дотепер обмежувалися до вдержання й закріплення здобутих позицій, перехопили ініціативу в свої руки. В околицях Рави Руської, Угнова, Белза, Угринова з'явилася нова польська „Група Буг“ під проводом ген. Ромера, що хоч і не могла основно змінити ситуації, всеж таки була осторогою для української Начальної Команди, мовляв період у якому корінна Польща не могла підкріпити свіжими силами східно-галицького фронту, проминув. В днях 6—7 січня відділи групи „Буг“ прордерлися через Жовку й Куликів до Львова, але частини І корпусу УГА, під знаменитим проводом підполк. Курмановича, завдали їм при тому маневрі дуже тяжкі втрати. З тяжкими втратами мусіли поляки залишити наступ на Угринів, заломився теж випад львівської залоги в напрямі підльвівських Кожич і Домажиря. Не вспівши опанувати залізничної лінії Рава Руська—Львів, не змогли поляки відтягнути українських частин зпід Львова. Назначену на день 14 січня польську офензиву випередив уже 11 січня новий український наступ на Львів. Тогож дня II курінь Українських Січових Стрільців, під проводом соти. Білінкевича здобув Лапаївку, з бережанська бригада — Сигнівку, в решта курінів УСС, під командою соти. Носковського — Скнилів. Безпримірне геройство 2 коломийської бригади, що заатакувала польські позиції на лінії Перзенківка—Пасіки Міські заломилося в артилерійному й крісовому огні противника. Не має теж успіху наступ 4 золочівської бригади на східні периферії Львова. Зате поляки, вдаривши на окопи 7 львівської бригади, заняли Бартатів. На цю позицію, боронену криваво й по геройськи ледави двома українськими сотнями, зужив противник силу двох курінів, що наступали з півночі й сходу рівночасно. Під вечір відіскав противник Сигнівку а ранком 12 січня заатакував позиції 2 бригади. Поява команданта бригади от. Микитки в окопах, надхнула захитану бригаду до бравуного протинаступу,



Українська фортечна артилерія.

в якому вона дійшла аж до Перзенківки й переходово її заняла. Без великого труду відбив І полк УСС-ів польський наступ на Сигнівку дня 13 січня.

В результаті другий український наступ на Львів у днях 11—13 січня зліквідував можливість польської офензиви, назначеної на день 14 січня, а рівночасно переконав українську Начальну Команду, що Львів можна здобути тільки тоді, коли буде остаточно й тривало перерваний його зв'язок з заходом і корінною Польщею взагалі. В цьому напрямі пішли теж далші зусилля Начальної Команди українських військ.

Вовчухівська кампанія. На артилерійській перестрілці й локальних зустрічах стеж та поменчих відділів проминула під Львовом друга половина січня й перша половина лютого. Зате на фронті III корпусу ожила тоді акція противника в напрямі опанування залізничного шляху Хирів-Самбір і самого Самбора. Наступ польської групи полк. Мінкевича на Вовчу Долішню, Блажів Горішній і Чижин, що почався 4 лютого, відбили українські війська з бравурою. Ожила теж акція противника на фронті I корпусу, в околицях Белзця, Угнова, Белза й Кристинополя. Тут то завелися в люті 1919 р. найбільш криваві й завязаті бої, які знає ціла польсько-українська війна. Тимчасом III корпус УГА готовився до прорвання зв'язку Львова з Заходом через опанування залізничного шляху на просторі Городок-Судова Вишня. План був такий, щоби I корпус одною частиною зв'язував польські сили на лінії Рава Руська-Белз-Сокаль а другою скріпив демонстрацію II корпусу на північ від Львова. На випадок успішності акції III корпусу, під Городком-Судовою Вишнею, мав II корпус ударити на Львів. Начальни-

ком штабу УГА іменовано тоді, на місце полк. Мишковського, полк. Курмановича, що то розторожив відділи „Групи Буг“ під Жовковою.

В половині лютого зайняли українські війська Долиняни, Вовчуки, Бар, Довгомостиська й зблизившись до залізничного шляху Львів-Перемишль на віддаль стрілу, примусили противника припинити комунікацію. Дня 20 лютого перестали курсувати поміж Львовом і Перемишлем не тільки звичайні поїзди, але й панцирники. Становище поляків ставало загрозливіше з дня на день, з годинн на годину.

Та тут прийшла полякам, як звичайно в скрутних положеннях, непередбачена українцями допомога. Антантська військова місія, з французьким генералом Бертелемі у проводі, поставила урядові Західньо-Української Народної Республіки, ультимативне домагання припинити воєнні операції... Як не протестувала проти перемир'я Начальна Команда українських військ, що були вже так близько до перемоги, уряд примусив їх до цього. В днях від 25 лютого до 1 березня запанувала на фронті зловіща тиша. Представники Державного Секретаріату ЗУНР переговорювали безуспішно у Львові про демаркаційну польсько-українську „лінію Бертелемі“, військо нервувалося, а поляки збирали сили й засоби до протіофензиви. Досвід з останнім львівським перемир'ям, яке вирішило упадок українського Львова, повторився тут згідно з випробуваною програмою. Дня 1 березня почалися воєнні операції наново. Зразу перевага й ініціатива удержувалася в українських руках; дня 7 березня вдарили польські війська від сторони Вовчухів на українські позиції в Долинянах, рівночасно рушили від Городка й Черляни у напрямі Ебенау і Стоділок. Витворилася тяжка для українських частин ситуація, але коли по полудні цього ж дня зв'язався на полі бою Окремий Загін (Гуцульський Курінь) чет. Голинського, положення прояснилося відразу. Поляки відступили, залишаючи в українських руках 350 полонених, 22 скоростріли, 6 гармат, велику кількість припасів і полеву лікарню. Вечером того ж дня загін Голинського зайняв Вовчуки, а ранком чергового дня станцію Родятичі. Рівночасно куріні УСС і коломиїські примусили противника покинути Братковичі.

Оперативний план української Начальної Команди був, у своїй першій частині, виконаний: залізничний шлях на лінії Городок-Судова Вишня опинився в українських руках, зв'язок Львова з заходом був перерваний.

Залишалось виконати другу половину плану — зайняти Львів. Ніколи положення українського фронту під Львовом не було корисніше для цього. Львівська залога, зв'язана операціями під Городком, не могла дати належного відпору українському наступові й перспектива повороту українських військ до Львова ніколи не була більш правдоподібною. Та тут не дописала Начальна Команда. Всупереч своєму первісному плануві вона не дала приказу наступати її корпусові на Львів. Вона боялася, що коли українські частини займуть Львів, вони здеморалізуються у великому місті подібно, як це було з військами Директорії, що то 14 грудня 1918 р. увійшли до Києва, а вже 4 лютого 1919 мусіли його покинути під напором більшовиків. Не дала теж Начальна Команда приказу вовчухівській Групі наступати далі поза лінію Судової Вишні. „Пасивність під Львовом і в перемириському напрямку була одним з найбільших промахів Начальної Команди в часі українсько-польської кампанії й саме на рахунок цього промаху треба



В погоні за ворогом. З картини Леоніда Перфецького.

віднести катастрофальний відворот УГА в травні 1919 р. до границь Надніпрянщини". (А. Крезуб).

Овочі героїської саможертви, безпримірної хоробрости, брашури й завзяття українського фронту, змарнувало оце хитке й нерішуче становище Нач. Команди.

Галицький фронт і Придніпрянщина. Вже в перших днях по державному перевороті в Галичині, з'явилася в гетьмана Скоропадського делегація західньо-українського уряду з домаганням мілітарної допомоги. Та гетьман, лякаючися війни з поляками, відмовився від безпосередньої допомоги, зате погодився на те, щоби окремий загін Січових Стрільців, що стояв тоді в Білій Церкві, висланий для розброєння австрійських відділів до Жмеринки чи Проскурова... „здезертирував" і перейшов „на власну руку й відповідальність" на галицьку територію. Гетьман, попереджений про те, що проти нього готується повстання, якого ядром були січово-стрілецькі частини, годився радо на таку їх „дезерцію", мовляв і Галичині допоможе й позбудеться найактивнішої й найбільш свідомої військової частини війська української армії, якій мав усі причини недовіряти. Та Січові Стрільці, що признали справу повалення гетьмана важнішою аніж опанування Галичини, не скористали з пропозиції гетьмана й дня 14 грудня вмаширували до Києва, як чолова й керівна частина повстанчих військ Української Директорії, що повалила гетьмана. Таким чином за часів гетьмана до Галичини прийшов тільки невеликий скількістю, але вибірний щодо якости загін ім. Гонти, під проводом от. Долуда, зорганізований на Херсонщині відомим українським соціалістом-самостійником д-ром Іваном Луценком. До Галичини дістався він на власну руку й відповідальність, тобто без відома й згоди гетьмана зробив так, як пропону-

вав зробити СС-ам гетьман Скоропадський. Колиж гетьмана не стало, справа з військовою допомогою Придніпрянщини для Галичини зразу покрасалася. Уряд УНР дивився на Галичину як на інтегральну частину Української Держави й не ждучи полагодження формальностей зєднання, по змозі своїх сил старався підтримувати західньо-український боєвий фронт. Курінь полк. Кравчука, що його спрямовано на хирівський фронт, а за ним Окрема Піхотна Козятинська Бригада, що приймала участь в боях за залізничний шлях Львів-Перемишль, були першими помічними формаціями Директорії УНР. За ними, в січні 1919 р. з'явилися на західньому фронті частини „Дніпровської Дивізії”, зорганізованої з селян тріпільської округи. Та найкращою помічною частиною для західнього фронту були два полки артилерії київських Січових Стрілців, що з'явилися на оперативному терені в люті 1919 р. Перший з них, під проводом полк. Лясковського, скріпив сили 4-ої бригади УГА, другий залишився в розпорядженні Начальної Команди. Дальша організація військової допомоги Галичині з боку Придніпрянщини, започаткована спеціальним Галицько-буковинським Комітетом, припинилася через новий наступ більшовиків на Україну.

Підпомагаючи західній фронт військовими частинами, Українська Директорія не жаліла для нього воєнних припасів і грошей, якими зразу впровадила рівновагу в захтаний бюджет і організацію військового постачання Західньо-української Республіки. Зчерги особливо вагу мала для неї доставка залізничного та летунського матеріалу, а навіть людей, без яких налагодження тих ділянок булоб, без братньої допомоги придніпрянців, неможливе. Та в міру, як погіршувалося положення Директорії УНР в боротьбі з більшовиками, погіршувалася й справа її допомоги Галичині. Що гірше, як це звичайно буває в нещастю, взаємини поміж галицьким урядом і Директорією, в якій проводі станує 10 лютого 1919 р. Симон Петлюра, почали псуватися. Чим далі тим розходження обох українських урядів у питаннях внутрішньої й закордонної політики, як теж воєнних операцій ставали чимраз різкіші, поки не довели до остаточного розвалу фронту і... Державности.

Голод набоїв. В люті 1919 р. зібрався перший польський сойм у Варшаві, що поладнавши спір поміж польськими „активістами” з Й. Пілсудским у проводі і Народовим Комітетом (Падеревські і Дмовські), що резидував у Парижі, здобув визнання польської держави з боку Антанті. З того моменту представники Польщі засіли в мирській конференції по боці переможців, а заприязнена з Польщею Франція отворила полякам невичерпані магазини своїх воєнних припасів. Сталося це в моменті, коли українська армія почала відчувати чимраз доскульніший голод... набоїв. На ґрунті Парижа з'явилася обєднана делегація УНР, в якій поруч представників Директорії найшлися й висланці західньо-українського уряду. Її завданням було вимогти від міжнародної мирової конференції визнання Української Державности й допомогти їй у боротьбі з більшовиками, що зайнявши 4 лютого Київ, посувалися нестримно на захід й де далі могли загрозити Галичині. Та в Парижі ділали інші, ворожі Українській Державности сили, а для того, щоб їх переломати, замало було покликуватися на клич самоозначення народів, кинутий американським президентом Вільзоном. Тут рішало становище на боєвому фронті, а воно... гіршало з дня на день.



Штаб повстанчого отамана Махна.

Придипрянщину опановували крок за кроком більшовики, боротьба за Львів перейшла в затяжну позиційну війну.

Начальна Комаида УГА не використала як слід успіхів „вовчухівської кампанії“. Вовчухівська група, виснажена офензивою й продовжуванням атаків на Городок, до того ж позбавлена двох курнів Українських Січових Стрільців, якими Начальна Команда скріпила фронт I і II корпусу, не витримала натиску свіжих польських військ, які тимчасом наспіли з заходу. В днях 12—19 березня переважаючі польські сили під проводом генералів Александровіча, Конаржевського й Івашкевича відтиснули українські війська від лінії залізничного шляху Городок-Судова Вишня й налаштували зв'язок польської залоги Львова з Перемишлем. Зчерги група ген. Александровіча пішла на північ і зайнявши Краковець та Яворів, до дня 27 березня відтиснула частини I корпусу до лінії Верещиця-Магерів. Не спочивала й залога польського Львова, що зайнявши Кожичі, Домажир, Страдч, опанувала територію поміж залізничними шляхами Львів-Городок і Львів-Янів.

В міжчасі, якраз 19 березня, в якому поляки відтиснули українські війська від залізничного шляху Городок-Судова Вишня, наспіла до Начальних Команд обох воюючих військ радіотелеграма Ради Чотирьох (Вільзон, Льюїс Джордж, Клемансо й Орляидо) з закликом негайно припинити бої й залишити справу полагодження територіального спору мировій конференції. Оскільки в створеній польською перевагою ситуації, телеграма керманічів Антанти була на руку українській стороні, остільки полякам була вона не по нутру. Вони боїв не припинили, а переговори з українцями, які відбулися в днях 27—29 березня повелн так, щоби з них нічого путнього не вийшло. Рівночасно повели наступли на всіх відтинках, при чому в районі II кор-

пусу вони дня 15 квітня здобули Чортівську Скалу й Лисиничі під Львовом. Не припинила польської офензиви телеграма Падеревського з 17 квітня, вислана під напором Найвищої Ради Антанти до варшавського уряду, з вимогою припинити бої на галицькому фронті. Два дні згодом поляки відтиснули українські частини на південь від Любіня Великого й Сквили, а 20 квітня захопили Басівку, Глинну, Солонки, Сокольники, Зубрю, Пасіки Зубрецькі, Вульки й Цішки. Дня 29 квітня відперли поляки дивізію от. Долуда й 4 бригаду зпід Брюхович, Лисої Гори, Малехова, Дублян, Сорік, Підборець, Миклашева й Підберізець, що разом з їх попередніми успіхами поширили перстеня української облоги Львова поза лінію досяжності артилерійського стрілу.

Рівночасно з погіршенням ситуації УГА на західньому фронті, ускладнилася вона на сході. Більшовики, розколовши при кінці березня 1919 армію УНР на дві половини, з яких одну примусили перейти до Румунії, а другу на Волині, наблизилися до Збруча. Начальна Команда УГА побачила себе примушеною створити новий, східний фронт, що zorganizувалася себе на оспіх під командою от. Ляера в районі Підволочиськ, загородив більшовикам дальшу дорогу на захід.

Травнева офензива поляків. Галицька Армія, найшовшися в двох ворожих огнях, звернулася дня 1 а відтак 9 травня до поляків з пропозицією завішення зброї. Та поляки, певні перемоги, не хотіли нічого й слухати про перемир'я. Ранком дня 15 травня вони почали свою рішачуючу офензиву на всі українські відтинки й позиції. Почалася вона з проломання українських становищ під Гусаковом, вслід за чим польські відділи, наступаючи від півдня, підійшли до Крукенич. Геройська постава горстки українських військ, під особистим проводом начальника штабу 8 бригади сот. Лянга не адіяла нічого проти десятикратної переваги противника, що осягнув лінію ріки Стрважі. Українські частини спинилися на ній з постановою зупинити натиск противника в напрямі Самбора.

На хирівському відтинку заатакував противник дня 15 травня гору Радич і село Сушицю, а хоч не осягнув особливих успіхів, то група „Глибока“, збентежена польським проривом під Гусаковом, ніччю тогож дня сама покинула свої становища й відійшла в напрямі Старої Соли. Зустрівшись тут з переважаючими силами противника, вона відступила на Старий Самбір і тут, получившися з Гірською Бригадою от. Черського, перейшла з нею на Чехословаччину. Зчерги поляки загрозили групі „Крукенич“, що спинилася на р. Стрважі, від заходу й примусили її до відвороту на Самбір, а відтіля, 17 травня, на Дрогобич. Групу „Руки“, що боронила фронту на лінії Стоділки-Волчищовичі, відкинули поляки до Конюшок Семенівських, 7 львівська бригада втратила 16 травня Комарно. Фронт III корпусу УГА перестав існувати...

Краще держався I корпус, що з перемінним щастям боровся з противником у районі Белза й Жовкви. Щойно польський прорив на Волині, де вони силами галерівських дивізій, дня 16 травня зайняли Луцьк і майже без опору придніпрянських частин перли в напрямі Рівного й Радивилова, I корпус мусів злікадувати первісну лінію свого фронту. Поляки зайняли Куликів, а відтак Сокаль, Кристиніопіль і Мости Великі. Дня 20 травня опанували Каміньку Струмиліву, 21 — Радеків і Стоянів. Розвал III корпусу й пляновий відворот I, потягнув за собою основну зміну на фронті II корпусу під Львовом. Він



Голова Директорії й Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра.

побачив себе примушеним відступити в напрямі Перемишлян і Рогатина. Плян Української Начальної Команди, опертися на лінії Бистриці, випередили поляки, займаючи Миколаїв над Дністром, вслід за ним Дрогобич і Борислав, а 20 травня Стрий.

В самому розгарі травневої офензиви прибула полякам безцінна допомога в формі шістьох дивізій ген. Галлера, що зорганізовані й вивінені Францією, мали бути вжиті проти більшовиків. Тогочасний польський прем'єр Падеревскі, дав Найвищій Раді Антанти формальне приречення, що не вжиє тої допомоги проти української армії, але слова міністра ні вчому не перешкодили польській військовій команді вжити галерівські дивізії так, як їй подобалося. Це вирішило справу. Українська Армія, що вже від довшого часу терпіла від недостач в постачанні боевого матеріалу, не могла опертися чисельній перевазі знаменито озброєного й випчатого противника. Опинившись в глухому куті, окресленому Збручем і Дністром, Українська Галицька Армія найшлася в положенні без виходу. З заходу — поляки, зі сходу — більшовики, з півдня — румуни, оце був той трикутник, з якого вона могла вирятуватися хіба чудом.

Голіруч на противника. Початок червня 1919 р. застав Українську Галицьку Армію, скупчену на невеличкому клаптику землі, обмеженому від сходу р. Збручем, від півдня Дністром а від північного заходу лінією Гусятин—Пробіжна—Угринь—Ягольниця—Устечко. На щастя ні більшовики ні поляки не виявляли тоді особливої активності. Зате придніпрянські частини, рушили тоді з лінії Збруча на схід, відбива-

ючи від більшовиків Кам'янець Подільський, Дунаївці та Ярмолинці. Водночас Київські Січові Стрільці, Запоріжці та інші частини Армії УНР, що стояли на Волині, зайняли Старокоштанів і Проскурів. Уряд УНР перенісся до Кам'янця Подільського. Успіх придніпрянських частин в боротьбі з більшовиками надхнув Українську Галицьку Армію очайдуною думкою протипольської офензиви. Місце дотеперішнього її вождя ген. Омеляновича-Павленка зайняв тепер бувший військовий міністр Директорії УНР — генерал Греків; місце многоголового західньо-українського уряду зайняв Євген Петрушевич з необмеженою владою диктатора.

Плян і переведення початої дня 7 червня офензиви, званої теж „чортківським проломом“, приписують загально генералові Грекову, хоча нічого не виключає можливості, що вона була передбачена ще його попередником. Почала офензиву 7 бригада, що дня 7 червня здобула м. Ягольницю, вслід за чим на другий день зєдинені сили 7, 3 і 1 бригади УСС здобули Чортків, де в руки переможців попала більша частина польської артилерії, кількасот полонених та обози. Тогож дня 5 сокальська бригада зайняла Копичинці, з яких I корпус рушив у напрямі Теревовлі й Тернополя, II корпус на Бучач, а III корпус почав наступ по лівому березі Дністра. Вже 10 червня були частини II корпусу в Трибухівцях, а 11 здобули Бучач. Розбивши противника під Язлівцем, III корпус дуже скоро посунувся на лінію Монастирська-Нижнів, віділя 8 бригада пішла лівим берегом Дністра, а 2 й 11 рушила в напрямі Підгаєць. Відсіля 2 бригада пішла під Галич, на допомогу 8 бригаді, а 11 пішла в західньому напрямі, на Рогатин.

„Чудо“, про яке могло снитися тільки мрійникам або очайдухам, ставало оце живою дійсністю. Українська Галицька Армія, найшовшися в безвихідному трикутнику ворогів, здеморалізована невдачею, здєстатована дезерцією слабодухів, голодна й неодягнена, майже голіруч, бо при мінімальних засобах стрілива, що вичерпувалося з дня на день, кинулася оце на противника й ломила його застави, де лиш на них наткнулася. „По селах, куди переходило українське військо, населення плакало з радощів і допомагало йому чим могло. В найслабших вступив новий дух. Дезерція з армії була й тепер, але не з фронту в запілля, а навпаки — з запілля на фронт. З лікарень виривалися невинні ще з ран вояки та старшини на фронт, до своїх відділів. Всіх огорнуло одно, жагуче бажання — вперед!“ (Р. Крезуб).

Та зрив безпремірного геройства й саможертви українського жовніра не міг тривати довше, як позвзляв на це... запас набоїв. Та й противник, ситий і озброєний, доволі скоро отямився з першого переляку й почав ставити чимраз твердший опір, а там і переходити до протинаступу. Бо воєнне мистецтво, це не само тільки героїство, але й вислідна реальних сил і сприяючих чи некорисних умов. Вже в Сухоставі й Яблоніві наткнувся I корпус, що вийшов з Копичинець, на опір противника. З трудом відкинуто його на лінії Теревовля — Іванівка. Бій за Тернопіль, дня 14 червня, був тяжкий і кривавий так само, як змагання, в днях 17—19 червня, за Бережани. Лінія фронту Нараїв—Дунаїв—Зборів—Олів, яку осягнула Українська Галицька Армія в дні 20 червня, була здобута не тільки самим ентузіазмом, але тяжким зусиллям, втратами в матеріялі й жертвами в людях...

Українська Галицька Армія, поширивши терен свого посідання далеко поза злочасний трикутник поміж Дністром і Збручем, не спинилася на лінії, що дозволила її оновитися свіжими силами й набрати



Візд Гол. Отамана С. Петлюри до Києва.

віддиху. Вона перла силою живлового розгону далі. Коли I корпус, по боях під Несторівцями, Олісвом, Лопушанами і Золочевом, наближався до Красного, II корпус, розбивши противника на лінії Рогатин—Дунаїв, добився до Гнилої Липи, III корпус з трудом посувався лівим берегом Дністра в напрямі Бурштина й Ходорова. По рукопашному бою частин 2 бригади, дня 22 червня, впали сильно укріплені позиції противника в Скоморохах, Болшівцях, Бурштині й Чагрові. Дня 24 червня осягла 2 бригада річку Свірж, а рівночасно 11 заняла Рогатин, осягаючи лінію Дорогової—Підкаміння—Ягольниці. Та вже зусилля 3 бригади сфорсувати в дні 24 червня Гнилу Липу під Янчином, не вдалися. Також на фронті III корпусу вдалося противникові відтиснути 2 бригаду від р. Свіржа а I корпус відтиснути від залізничного шляху Красне—Броди в напрямі Золочева. Познаки вичерпання УГА ставали чимраз наявніші, чимраз більше загрозливі.

Ранком 28 червня мав початися наступ українських частин на Перемишляни, та тут польські війська випередили українців і... перебравли ініціативу в свої руки. З бригади, що займала лінію Фірлеїв—Янчин, встрілявши останні набої, мусіла відступити до Нараїва, вслід за чим захитався цілий український фронт. Почався відворот, з передпілля Львова, назад у... трикутник окреслений межиріччям Дністра й Збруча. Піхота не мала чим відстрілюватися, охоронювати відворот доводилося виключно артилерії.

„Набої! Набої! — благав захитаний фронт Начальну Команду. Та ці розпучливі благання залишилися без відгому, бо звідкиж було взяти набоїв? З наказу Начально Команди перешукано всі склади, всі запільні установи й обози, навіть старі австрійські й російські окоп перерито, шукаючи за стріливом. Та того, що найдено в запілі й зпід землі вигребано не могло вистарчити, щоби спинити противника, який

міг вистріляти на фронті в одному дні більше набоїв, як їх мала ціла Українська Галицька Армія" (А. Крезуб).

Територія занята українськими військами почала корчитися. До половини липня виперли поляки II і III корпус УГА за Стрипу, I корпус протримався в Тернополі до 15 липня, в якому поляки осягнули лінію Тербоваля—Янів—Товсте. Тимчасом більшовики виперли придніпрянські частини з південної Волині й північного Поділля а заняли лінію Збруча, від його джерел до Гусятина. I корпус знову опинився поміж двома ворожими лініями, яких рівночасний натиск загрожував неминучою катастрофою.

Диктатор Петрушевич не бачив тепер уже іншого виходу як впровадити рештки УГА за Збруч. Порозумівшись з головним отаманом УНР С. Петлюрою, й назначивши на місце ген. Грекова Начальним Вождем УГА ген. Мирона Тарнавського, зарядив диктатор відворот УГА за Збруч, що почався дня 16 липня 1919 р. в полудне. Доля й недоля УГА на галицькому терені закінчилася; почалася друга доба її історії на широких степах Придніпрянщини.

Протигетьманське повстання й Директорія УНР. У відповідь на проголошення гетьманом Скоропадським федерації України з Московщиною (14 листопада 1918 р.) піднялося під проводом Симона Петлюри всеукраїнське національне повстання. Запевнившись неутраченістю німецьких військ, що під впливом вісток про революцію в Німеччині (9 листопада) попали в стан моральної демобілізації, повстанчі війська рушили з Білої Церкви й пррзомовили опір гетьманським військам під Мотовилівкою, дня 14 грудня 1918 р. заняли столицю України. Гетьман виїхав за кордон, а більшовики, користаючи з замішання, рішили піти новим походом на Україну. На вістку про створення в Москві „совету українського фронту" й „радянського уряду для України", український уряд почав нотну інтервенцію, але коли йому заявили більшовики, що це не вони зазіхають на Україну, але „українська" радянська влада бореться з військами „буржуазної" Директорії, Україна позбувшись гетьмана й німецької опіки, опинилася тепер у виімково тяжкому положенні. На південному сході заявили вагати московських білогвардійців, від північного сходу надвигала більшовицька хмара, від заходу й півдня загрожували українській території поляки й румуни.

Від повалення гетьмана, евакуації німців і ліквідації московських „білогвардійських" частин, були ще далеко до забезпечення суверенності Української Народньої Республіки від зовнішніх загроз і внутрішніх потрясень. Повстанчі війська Директорії, рекрутовані з селян, слабо освідлених під національним оглядом, зате розагтованих під оглядом суспільно-земельних реформ, в своїй більшості виявляли більшовицькі симпатії. Не розбираючи якслід ваги державної незалежності, вони перш за все домагалися безвипного розподілу поміщицьких лятіфундій, а коли Директорія не находила фізичної спромоги сразу заспокоїти їхніх домагань, вони станули в різку опозицію до неї. Під прапорами „радіофільства" станули повстанчі загони Григоріва, Махна й Зеленого, вслід за чим лівіше настроєні члени уряду, з Винниченком у проводі, видвинули проєкт проголошення України — радянською республікою. Тимчасом західньо-українська Національна Рада, що резидувала в Станиславові, на своєму засіданні дня 3 січня 1919 р. вирішила закон про зєдинення Західньої України

з материком і вислала своїх відпоручників на скликання до Києва Трудовий Конгрес, що мав бути передпарляментом України.

Акт зєднання. Дня 22 січня 1919 р., при великому здвизі народу й війська на Софійській площі в Києві, в приязности представників чужих держав, галицькі делегати обмінялися з верховною владою Української Народньої Республіки грамотами, кодифікуючими зєднання. Директорія оповістила про це громадян України універсалом такого змісту:

„В імені Української Народньої Республіки проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої Української Землі:

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові, Українська Національна Рада Західньо-української Народньої Республіки, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодавчий орган, святочно проголосила зєднання Західньо-української Народньої Республіки з Українською Придніпрянською Народньою Республікою в одну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народньої Республіки рішила прийняти до відома це зєднання і ввести його в життя, згідно з умовами, які

означено в рішенні Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. Від нині зливаються в одно віками відділені одна від другої частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили і за які вмірали найліпші сини України. Від нині є тільки одна незалежна Українська Народня Республіка. Від нині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу обєднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної Української Держави, на добро й щастя Українського Народу“.

Підписано: Голова Директорії — В. Винниченко; Члени Директорії — Андрієвський, С. Петлюра, Швець, Макаренко.



Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич.



Нач. Вожд УГА
ген. Мирон Тарнавський.

У Трудовому Конгресі, що радив у Києві в днях 22—28 січня, прийняло участь 65 делегатів Галичини, Буковини й Закарпаття, що зразу виявилися як елемент нормуючий реформаторську загонистість соціалістичних фракцій Придніпрянщини. Та хоч як сонячним був момент у якому, на Софійській площі проголошено акт єдинення, хоч як поважно заповідалися наради Трудового Конгресу, довести його до кінця таки не довелося. Під вражінням вісток про новий наступ більшовиків на Україну, ухвалено нашвидко закон про тимчасову форму української влади, яку доручено Директорії, запротестовано проти диктатури пролетаріату й зрадагвано „Універсал Трудового Конгресу України до Українського Народу й усіх народів світа“.

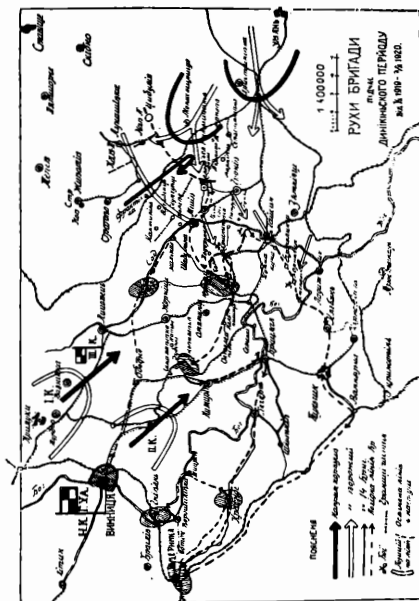
Закликаючи „всіх синів трудового селянства й робітників на боротьбу за землю й волю“, універсал оповіщував усьому світові, що український народ „не допустить, щоби хтось посягав на його добро, на його незалежність та самостійність“.

В звязку з більшовицьким наступом уступив з Директорії Винниченко, а разом з ним і кабінет, зложенний з соціал-демократів і соціал-революціонерів. Провід уряду і начальна команда армії опинилися в руках Симона Петлюри, як Головного Отамана Армії й Голови Директорії, що покликав перехідний, діловий кабінет.

Симон Петлюра. На тлі української революції й боротьби за Державність зарисовується постать Петлюри (1879—1926 найвиразніше й найбільш окреслено зпоміж усіх діячів того бурхливого часу. Ще як студент московського університету належав Петлюра до Революційної Української Партії, по якій ліквідації став одним з основників української соціал-демократичної робітничої партії, що їй припала чимала роля в перших днях революції на Україні. Позатим працював як публіцист, зразу в київській „Раді“, згодом як редактор місячника „Украинская Жизнь“, що виходив у Москві. Вступивши, з вибухом війни до армії, дослужився в ній старшинського ступня, а коли революція покликала до життя Українську Центральну Раду, Петлюра займає становище генерального секретаря військових справ. В першій стадії боротьби з більшовиками, обіймає Петлюра провід Слобідського Гайдамацького Коша, який зайняв одно з перших місць серед частин української революційної армії. По гетьманському перевороті Петлюра перекидається на ділянку суспільно-громадської праці, зразу як голова київського земства, а відтак голова Союзу Земств. Запідозрений в підготовці повстання проти гетьмана Скоропадського, попадає Петлюра в тюрму, а звільнений з неї переноситься до Білої Церкви, де стає в провіді протигетьманського повстання. З того часу зоря його небуденної індивідуальності розпалюється чимраз більше, а його постать стається гаслом і символом боротьби України з Московщиною.

Дня 4 лютого 1919 р. українська Директорія була примушена залишити Київ і почала свою мандрівку по Правобережжю. Винниця, Проскурів, Кам'янець і нарешті Рівне на Волині служили чергою за осідок українського уряду й начального командування армії

Евакуація столиці й безупинна мандрівка уряду УНР й Начальної Команди Армії не дали їм зосередитися ні для державно-творчої праці ні для ширше закрасної воєнної акції. Армія знеможена в безнастанних, деколи виймово кривавих і героїських, але в цілому безпляювих боях і операціях, примушена відступати перед перевагою більшовицьких ватаг, деморалізувалася не тільки під впливом неуспихів,



УГА на Україні по порозумінні з Денікіном.

але й інтензивної, більшовицької агітації. В квітні 1919 р. наблизилася Армія УНР до Збруча й увійшла в безпосередній контакт з Галицькою Армією. Остаточна невдача Галицької Армії в боротьбі за Львів і її перехід за Збруч в липні 1919 р. скріпив не тільки чисельні сили, але й духа Армії УНР. Камінець Подільський, що на якийсь час зробився о'дком двох українських урядів — голови Директорії й головного отамана Армії УНР С. Петлюри та диктатора ЗУНР Е. Петрушевича, послужив випадною базою для широко закроєної протибільшовицької

акції. Тут у Кам'янці, повторилося ще раз те, чого dokonala вже раз Галицька Армія своєю „чортківською офензивою“. В момент, коли Галичина найшла в неплідному посіданню поляків, центральну Україну залили червоні ватаги, на південному її сході господарили московські „білогвардійці“ під проводом царського генерала Денікіна, в Бесарабії й Буковині панюшилися румуни, а два українські уряди й дві українські армії найшлися на скравочку рідиної подільської землі, мов у пастці, сталося щось несподіване.

На Київ! Зєдинена спільним горем і спільними ідеалами армія, гола й боса, забута цілим світом, без амуніції, надлюдським зусиллям кинулася до наступу проти більшовиків. Правда, поміж двома урядами й начальними командами українських армій не зразу прийшло до устійнення поглядів на ситуацію й плянів офензивної акції. Диктатор Петрушевич і штаб Галицької Армії підтримували плян здобуття Одесси, щоби тою дорогою пробити собі „вікно в Європу“ і наладити звязок з проти більшовицько настроєною Антантою. Головному отаманові УНР Петлюрі промовляла за те до переконання мрія про золотoverхий Київ. Перемогла остання й обі армії почали офензиву. Дня 9 серпня впала під натиском І корпусу УГА — Жмеринка, 12 — Винниця, 14 — Хмельний, Янів, Калинівка. Рівночасно II корпус через Староконстантинов-Летичів наблизився до лінії Шепетівка—Полонне. Дня 19 серпня впав Улаїв, Райгородок, Махнівка й Бердичів. III корпус заняв Козятин і пішов у напрямі Хвастова. Надніпрянські частини, при допомозі 11 галицької бригади й буковинських стрільців захопили лінію — Ямпіль—Вапнярка—Тульчин—Брацлав—Липовець і Погребище, посуваючись у напрямі Херсонщини й Дніпра. Колиж ліве крило армії заняло 25 серпня Новгород Волинський, Житомир, Коростишів і Коростень, а центр заняв Васильків, прийшло до кривавого бою під Боярком. Дня 29 серпня станули українські війська на лінії Петриковець—Святошин—Жуляни—Совки, відкля вперше побачили золоті бані матері українських городів — Києва. Вечером тогож дня, частини УГА заволоділи залізничним перстеєм Києва...

Дня 31 серпня 1919 р. вмаширували українські війська до столиці. Повінь квітів, сльози щастя, що блищали в очах вимученого більшовиками населення, були добре заслуженою заплаатою за їх геройство й саможертву. Та тут зачалось лихо. Білогвардійці зпід знаків Денікіна, що як „союзники“, під охороною білих прапорів, ввійшли до Києва, підняли чорносотений елемент столиці проти українських військ. Почалася вулична боротьба. Українська армія, не приготована до неї, мусіла залишити Київ. Білогвардійці, якнебудь підтримувані Антантою як протибільшовицька авангарда, порозумілися з більшовиками й пропустили їх південні частини на північ.

Відворот і розвал. Почався відворот, деморалізація й розвал української армії. Окружена з усіх боків ворогами, десяткована голодом і тифом, опинилася вона в жахливому положенні. Боролася останками сил, але знемагала з дня на день, з години на годину. В особливо тяжкому положенні найшлися галицькі частини. Головний отаман Петлюра, якому усьміхався одинокий вихід в порозуміння з Польщею, побачив у галицькій армії одиноку перепону в реалізації свого пляну. Про можливість порозуміння з поляками не хотіли галичане й слухати так само, як придніпрянці виключали можливість порозу-



Реліквії українських Визвольних Змагань в Історичному Музею в Брісселі.

міння з москалями, без огляду на те — білими чи червоними. На тому теж тлі й почався роздор поміж двома українськими арміями й двома українськими урядами.

По звідомленню начальника інтенданта УГА сот. І. Цьокана, дня 25 жовтня 1919 р. таке було положення галицьких частин: стрільці з голоду кидаються на залізничні шини, хорі тікають зі шпиталів у гарячі. В Жмеринці й околиці згинуло з голоду, холоду й від тифу 10.000 галичан, покинутих без опіки по пустих бараках, на гною. Проти галичан іде агітація серед придніпрянських частин. Придніпрянцям постачають харчі й одержу, галичанам ні...

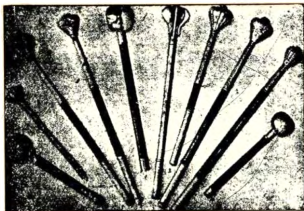
Такі умови запанували в лоні армії, що ще так недавно, збірним зусиллям волі й саможертви, промостила собі шлях до Києва.

В чотирикутнику смерті. Безвиглядність положення й підшепти парижського представника західньо-українського уряду — В. Панейка, зробили нарешті своє. Дня 25 жовтня 1919 р. Начальна Команда УГА видала наказ підлеглим собі командантам військових частин вислати парламентарів до денікінського штабу в справі вніми полонених і завішення зброї. Дня 6 листопада підписано протокол про перемир'я УГА з армією Денікіна. Крик обурення на галичан піднявся нараз в урядових колах УНР. Серед придніпрянську армію кинуте клич погрому галичан. Під натиском зовні, диктатор Петрушевнич зарядив арештування Начального Вождя УГА — ген. Мирона Тарнавського. Його функції перейняв ген. Микитка. А дня 12 листопада в помешкані диктатора Петрушевнича в Кам'янці відбулася остання нарада. Приняли в ній участь — член Директорії Макаренко та представники армії. Війсь-

ковий міністр УНР Сальський промовив: „Війна для нас покинчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Надніпрянська армія не має заспокоєння навіть елементарних вимог, вона опору дати не може. Галицька армія в такому ж стані. Вона в більшості вже окружена ворогами“. З черги промовив галицький старшина Стефанович: „На фронті, від 9 днів, нема ніяких харчів. Навіть старшини міняють останні чоботи за харчі. Шпиталі в жахливому стані, ранені рвуть шмати з трупів, щоби овинути власні рани...“ Перепало на тій нараді й урядові УНР, що по словам чергового промовця Д-ра Макуха удержував 11 тисяч безробітних старшин, з чого 6 тисяч у постачанню а 5 тисяч у самому Кам'янці. На раді міністрів промовляє 18 діловодів, бо міністри повтікали за кордон. Українську Державу нищить її власний державний апарат, призначений хіба для 200-мільйонної імперії, а не для півтори губернії... „Всі присутні на нараді й поза нею відчували, що наближається кінець. Ходило тільки про те, чи вмирати разом чи окремо“ (Д. Долинський).

Диктатор Петрушевич був за тим, щоби „для історії — вмирати разом“. Для цього поставив придніпрянському урядові чотири домагання: в Директорію прийняти одного галичанина; С. Петлюрі залишити титул головного отамана, але усунути його від оперативних завдань; змінити кабінет і віддати галичанинові портфель міністра фінансів. Та уряд УНР знехтував домагання галичан і їх охоту „вмерти разом“... Оце була атмосфера й умови, серед яких виникла konieczність перемиря УГА з Денікіном.

Тогож дня, як відбувалася остання нарада галицького уряду з представниками Директорії, в камінецькому суді проходив черговий акт трагедії народу — розправа проти Начального Вожда УГА ген. М. Тарнавського. Генерала звільнено від вини, кари й моральної відповідальності за переговори з Денікіном, а 17 листопада делегація УГА підписала другий протокол перемиря з армією Денікіна саме тоді, як доведена до крайності Директорія УНР добивала згоду з польською державою. Рішення Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. й урочистий акт єдинення, проголошений на Софійській Площі в Києві дня 22 тогож місяця, відірвався тепер від реального ґрунту й повернув у сферу ідеї й непосильного змагання, з якого зродився...



Запорізькі клейноди Кубанського Війська.



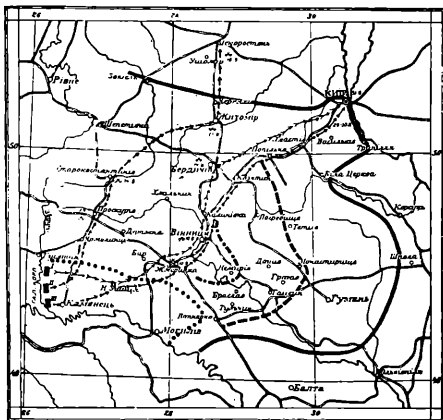
Реліквії УГА в Музею Визвольних Змагань України в Празі.

Кінець УГА. Переднишка, узискана перемир'ям з Денікіном, не врятувала Галицької Армії. Наприкінці 1919 р. більшовики розгромили білогвардійців, що почали відворот у напрямі Одесси, відслонюючи занятий Галицькою Армією район Винниці, Жмеринки, Браїлова й Немирова. Приказу Начальної Команди евакуювати цей район і перейти на південь, в напрямі Одеси, не можна було виконати. Більшість армії, що опанована тифом, лежала по лічницях, приватних домах і принагідних бараках, булз неспосібна до ніякої акції. Один з отаманів, для рятювання армії, поспробував створити в ній „революційний комітет” з осідком у Винниці й почати переговори з Червоною Армією. В протиагу „ревкому” повстав тоді (25 січня 1920) „політичний відділ” при Начальній Команді, що силувався опанувати ситуацію й не допустити до остаточної катастрофи. Частина армії, що не хотіла переговорювати з більшовиками, з трудом рушшла на південь і з початком лютия доволілася до району Бершадь-Чечельник-Балта. Далі йти не було вже куди, а станути до бою з більшовиками, що тимчасом наблизилися з півночі, було безвиглядною справою. Можна було ще рятуватися переходом армії на румунську територію, про що Начальна Команда видала дня 9 лютия наказ, але румуни відмовили розбитій армії гостинности. Не було іншої ради, як продовжувати винницький експеримент з „ревкомами” й переговорювати з червоноармійцями. З кінем лютия 1920 р. останки Галицької Армії явійшли в склад більшовицької, під назвою Червоної Української Галицької Армії. Протягом березня її 3 корпуси переорганізувалися в 3 бригади, під начальною командою комуніста Порайка і його заступника Солодуба. З початком квітня найшлися всі бригади на протипольському фронті — 1 бригада УСС в околиці Чуднова, 2 бригада в районі Жмеринки, 3 бригада в районі Вапнярки. Резерви й полевий штаб відправлено в Київ. Рівночасно

з реорганізацією ЧУГА заведено в ній більшовицькі порядки, з військово-політичними радами, революційними трибуналами й т. п. Незавидне було життя армії в більшовицьких шорах. Заборона вживати Тризуба як відзнаки й співати Національний Гимн, була образою, якої армія не могла перенести. Тому то вже в половині квітня організується в 3 бригаді протибільшовицьке повстання, а коли воно не вдалося, 2 і 3 бригада переходять дня 23 квітня на сторону гол. отамана Петлюри, що за той час увійшов уже в кооперацію з польськими військами. Та обі бригади розброєно й інтерновано в польських таборах, а тільки частина старшин і стрільців змогла вступити до 6 херсонської дивізії, з якою перейшла до Галичини, а відтіля, під командою ген. Кравса, перебилася на Чехословаччину. Тут її розброїли і інтернували в Ліберці. Тимчасом 1 бригада УСС, окружена поляками в Пиківці б. Козятина, попала в полон. Розлючені більшовики арештували більшість тилових частин ЧУГА й інтернували в Кожухові, а відтак заслали на Соловки. Багато з галицьких старшин і стрільців, що перебували в Одесі, більшовики розстріляли. Українська Галицька Армія, що мала за собою стільки героїств і пролитої крові, перестала існувати...

Організація Галицької Армії. Ядром Української Галицької Армії, що почала своє життя в дні 1 листопада 1918 р. були Українські Січові Стрільці, довкола яких скупчилися українські частини австрійських залог і фронтових формацій, що в гарячі дні листопада віддали себе в розпорядження Української Національної Ради. Згідно з мобілізаційним розпорядком Секретаріату військових справ з дня 15 листопада 1918 р. що поділив територію ЗУНР на три військові області (Львів, Тернопіль, Станиславів) з підокругами й повітовими станицями, усталено організаційну схему й загальну службову повинність населення. Підчас державного перевороту й у перших тижнях збройної боротьби з поляками полеві формації творилися відрухово; правильні військові частини боролися впоряд з партизанськими загонами, що їх вилонювало з себе галицьке селянство в прифронтових смугах. Зчасом організаційна схема армії почала входити в правильні рямці. До кінця 1918 р. УГА складалася з „груп“ по 3—4 курні в кожній, що їх організаційна форма й боева акція були обумовлені територіяльними умовами. Щойно на початку 1919 р. коли боевий фронт УГА поширився й ускладнився, поділено полеву армію на 3 корпуси, по 4 бригади з 4 курніями піхоти, полком артилерії, сотнею кінноти, саперів та помічних військ у кожному корпусі. В травні 1919 р. усталено склад бригад з 2 полків піхоти по 3 курні в кожному. В червні зорганізовано IV корпус й започатковано V-ий, що їх по переході Збруча, за недостацією поповнень розв'язано. Підчас кооперації з Червоною Армією, переформовано корпуси в бригади в складі 3 полків з трьома курніями в кожному, полком артилерії, тяжким гарматним дивізіоном і полком кінноти. Тоді перейменовано II корпус на 1 бригаду УСС-ів, I корпус на 2 бригаду, а III корпус на 3 бригаду. В березні 1920 р. втілено галицькі бригади до XII й XIV більшовицької армії, що й було формальним скасуванням самостійності УГА.

У проводі Галицької Армії станула зразу Українська Генеральна Команда, 9 листопада 1918 р. перейменована на Начальну Команду, а по порозумінню з Червоною Армією на Полевий Штаб Червоної Галицької Армії. З ліквідацією самостійності ЧУГА цей штаб усунули від керми й вислали в запілля. Начальними командантами УГА були



Похід зєдинених українських армій на Київ.

Чорна суцільна лінія окреслює фронт, зайнятий обома арміями до дня 31. серпня 1919. р.

чергою — полк. Д. Вітовський (від 1 листопада 1918), полк. Гр. Коссак (від 5 листопада), полк. Гн. Стефанів (від 9 листопада), ген. Омелянович-Павленко (від 10 грудня), ген. Греків (від 9 червня 1919 р.), ген. М. Тарнавський (від 5 липня) ген. Микитка (від 7 падоліста), полк. Шаманек (від 6 лютого 1920 р.) й нарешті полк. Витошинський (з кінця лютого до початку березня 1920 р.). По ліквідації самостійності ЧУГА більшовики віддали начальну команду над галицькими частинами гал. комуністів Порайкові. Секретаріатом, тобто міністерством військових справ кермував зразу полк. Вітовський, а від 13 лютого до розв'язання секретаріату дня 9 червня 1919 р. полк. Курманович. За диктатури Е. Петрушевича функції військового секретаріату перейшли частинно на Начальну Команду а частинно на „Військову Канцелярію Диктатора“. В травні 1929 р. створено Команду Запілля, яку в червні перейменовано на Команду Етапу Армії. Чисельний стан УГА можна окреслити тільки приблизно. До кінця 1918 р. не переходила воиа кількості 15.000 багнетів, але підчас червневої офензиви ген. Грекова 1919 р. стан її піднявся до 70—75.000 боєвиків. За Збруч перейшло ок. 60.000 люда. Бої, тиф і дезорганізація звели її згодом до стану 18.000 крісів, що створили три бригади ЧУГА.

Галицька Армія створена з кадр і на зразок б. австрійської армії, визначалася великою видержливістю в позиційній війні тоді, як зазброювана армія славилася виїмковою бравурою в наступі й окрилюванні противника. Гордістю УГА була її артилерія, що нерідко вирішувала в нашу користь програні піхотою бої. Непомітну роль грала в УГА кіннота тоді, як летунство не перейшло поза організаційні першопочини. Творена в бурхливий момент революції, організована й поповнювана в безперервних боях з противниками, що згодом оточили її з усіх боків, Українська Галицька Армія виказала максимум боєздатності й відпорності, та цілою низкою героїств, як „чэрвенеа офензива“ й похід на Київ, що їх би не посоромилася не одна армія щасливіших від нас, державних народів, створила незнищальний моральний капітал для майбутніх поколінь.

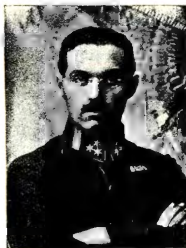
Для підвалин Української Державности в Галичині.

Українська Національна Рада, що уконституувалася у Львові 18 жовтня 1918 р., під проводом посла Євгена Петрушевича, обняла владу над українськими територіями Австро-Угорщини дня 1 листопада 1918 р. й покликала до життя перший Державний Секретаріат під проводом д-ра Костя Левицького. Святочне записання цього кабінету, зложене на руки найстаршого віком члена Української Національної Ради — Юліана Романчука, відбулося дня 10 листопада. Евакуювавши дня 21 листопада Львів, перенісся уряд до Тернополя, відкля дня 2 січня 1919 р. перейшов до Станиславова. Тут уконституувалася й доповнилася Українська Національна Рада, що 4 січня 1919 р. виловила з себе „Виділ У.Н.Р.“, якого предсідник Е. Петрушевич, перейняв функції Президента Держави. Зчерги покликано до життя новий уряд під орудою міністра судівництва в першому кабінеті — Сидора Голубовича, який устоявся аж до ліквідації ЗУНР, що від моменту зсдинення з Великою Україною (22 січня 1919) перейменувалася на Західну Область УНР і прийняла за свій герб ссборний „Тризуб“, замість первісного — золотого льва на синьому полі.

Першими з держав, що визнали ЗУНР були — Велика Україна, Австрія, Німеччина, Чехословаччина й Мадярщина, з якими зразу навязано дипломатично-консульрні, та комунікаційні й торговельно-господарські взаємини. Дипломатичні взаємини навязала теж ЗУНР — з Югославією, Італією, Ватнканом, Канадою та Бразилією. Зате всю енергію й весь дипломатичний хист своїх представників висиловала ЗУНР для того, щоби добитися визнання від міжнародної мирової конференції, точніше кажучи представників переможних держав Антанті, що саме тоді радили в Парижі.

Париська делегація уряду ЗУНР, що зразу входила в склад спільної делегації УНР, спіраючись на проголшене Вільсоном гасло самоозначення народів, здійснене на території Галичині листопадним переворотом, старалася про дипломатичну інтервенцію держав Антанті в українсько-польському політичному й збройному конфлікті. В січні 1919 р. зіхала на терен ЗУНР антантська місія під проводом франц. ген. Бертелемі й по переговорах з урядом і Начальною Командою Армії ЗУНР в Ходорові, предложила 28 лютого обом сторонам проєкт перемиря, згідно з яким армія ЗУНР мала віддати полякам велику частину галицької території з Львовом і нафтовим бориславським басеном включно. Колиж уряд ЗУНР не прийняв такої пропозиції й польська армія, підпоможена свіжими силами, проломилла український фронт на лінії Пе-

ремишль—Львів, Найвища Рада миро-
вої конференції в Парижі (Вільсон,
Льйод-Джордж, Клемансо й Орлян-
до) пробувала інтервеніювати в ко-
мандах обох армій в справі переми-
ря, польська сторона подбала про те,
щоби переговори зірвати й мати віль-
ну руку до оланування Галичини вій-
ськами Галлера, що їх зорганізувала
й вивінувала Франція для боротьби
з більшовіками. Створена в Парижі
„Міжсоюзна Комісія для закінчення
перемиря між Україною й Польщею“
під проводом бурського генерала Бо-
ти, опрацювала новий проєкт польсь-
ко-української демаркаційної лінії, ку-
ди корисніший від проєкту ген. Бер-
телемі. На цю лінію погодилася дня
13 травня делегація ЗУНР, але поля-
ки відповіли на пропозицію перемиря
генеральною офензивою, яка довела
до евакуації Галичини армією й урядом ЗУНР та до перенесення
питання державної приналежності Галичини з сфери збройної акції
в сферу міжнародної дипломатії.



Отаман УСС-ів
д-р Никифор Гіряк.

Глибоке переконання в святість справи, для якої пролито стільки
найдорожчої крові й віра в силу міжнародного права й справед-
ливість керівного ареопагу найкультурніших народів світа, спонукали
уряд ЗУНР не покладати рук, але боротися бодай словом і пропаган-
дою за те, за що боротися збройним чином не стало сил.

Статут для Галичини. В рік по евакуації Львова українськими
військами, дня 21 листопада 1919 р. ухвалила Найвища Рада Антанти,
непереведений ніколи в життя, проєкт статуту для Галичини,
що хоч признавав цю частину нашого краю Польщі, то робив це
умовно, з застереженнями, що мали гарантувати відмінність його
внутрішнього устрою й державно-правного становища.

Виходючи з переконання, що українсько-польський, збройний кон-
флікт доводить край до руїни і погрожує дальшими ускладненнями,
Найвища Рада прийшла до висновку, що треба запровадити в ньому
устрій, який по можності, запевнивби Галичині автономію та особисту,
політичну й віроісповідну свободу її мешканцям. А що Польща ви-
далася Антанті єдиною під ту пору державою на сході Європи, якій під
силу це зробити, то, вона готова була віддати Галичину Польщі під
такими умовами:

Польща приймає 25-літній мандат організації й управи тери-
торією, якої межі, очеркнені в самому статуті, мають бути означені
на місці спеціальною комісією, złożеною з п'ятих представників ве-
ликодержав і одного представника Польщі. По впливі 25 літ Рада Со-
юзу Народів матиме повне право втримати, перевірити або змінити цей
статут. Протягом того часу, трактати й умови, які Польща закінчить,
будуть відноситися й до Східної Галичини. Дипломатичні й консу-
лярні агенти Польщі, будуть опікуватися закордоном інтересами осіб
приналежних до Східної Галичини. Всі свободи приватної й публич-

ної натури, всі політичні права й права, застережені для меншин і забезпечені польськими законами, обов'язуватимуть у Східній Галичині. Греко-католицький обряд користатиме з тих самих прав, що римо-католицький обряд. Польська й українська мова будуть признані в рівній мірі урядовими мовами Східньої Галичини й користатимуть з тих самих прав. Кожна громада чи муніципальність матиме право рішати, котра з мов чи обі, мають бути мовою навчання в народніх школах. Щож до публичної науки в середніх і вищих школах, законодавча влада належатиме до сойму Східньої Галичини. Не можна буде в Східній Галичині приступати до ніякої систематичної кольтонізації при помочі кольтоністів, що прибудуть зовні.

Галичина мала дістати однопалатний сойм, вибираий на основі загального, тайного й пропорціонального права голосування. Її урядники мали бути, за конечними виїмками, місцевого походження. Контингент новобранців, зятягнених до війська в Східній Галичині, мав би творити одиниці, що підчас мира стояли би залогом в Східній Галичині...

Польща, для якої мілітарне опанування краю було достаточною легітимациєю до його безспірного посідання, не погодилася на антантський проєкт галицького статуту й Найвища Рада, не маючи сили вимусити згодн, визнала своє рішення про статут за... „провізорично завішене“.

Уряд ЗУНР „без землі“. По невдачній спробі Антанти накинути Польщі статут для Галичини, диктатор ЗУНР Євген Петрушевич, створив у липні 1920 р. на еміграції в Відні новий уряд, який стався не проминути ніодної нагоди в ускладнених міжнародніх взаєминах, щоби видавигнути справу державної приналежності східньої Галичини й усталити її згідно з так грімко й жертвеино висловленим бажанням її українського населення.

Одним з успіхів дипломатичної акції уряду ЗУНР було м. і. рішення Ради Союзу Народів з 23 лютого 1921 р. мовляв: „постанови мирового договору про права національних меншин у Польщі, не можуть бути прикладені до Галичини, бо вона лежить поза кордонами Польщі, а постанови про виконування мандатів і контролі Союзу Народів над мандатором не можуть бути прикладені до Галичини, бо Польщі не наділено мандатом завести адміністрацію тої країни; не можна прикладати до цього моменту й приписів гагської конвенції, бо в часі, коли заключено конвенцію, Польща як держава, не існувала; Польща є тільки фактичним, мілітарним окупантом Галичини, якої сувереном є, згідно з 91 статтею договору у Сан Жермен, держави Антанти. Тому то Рада Союзу Народів рішила предкладені їй домагання Української Національної Ради, щодо правного становища Сх. Галичини й відносин у цьому краю відступити Раді Амбасадорів“...

Спіраючись на тій переважній ухвалі Ради Союзу Народів, президія Української Національної Ради звернулася в квітні 1921 р. до всіх держав Антанти з проєктом державного устрою Незалежної Галицької Республіки, що приймав суверенність трьох заселюючих її націй — української, польської й жидівської, але цього проєкту Антанта не взяла під належну увагу. З низки дальших спроб поладнання справи заслугує на увагу нота президії Укр. Нац. Ради з червня 1922 р. до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі, в якій підкреслено домагання державної незалежності Галичини, як

одинокого виходу з запутаного положення. Оживлена пропаганда за сувереністю Східньої Галичини, яку розвинув тоді уряд ЗУНР на міжнародному терені, здобула справі багато прихильців, але це не мало впливу на остаточне рішення Ради Амбасадорів, яка передала суверенність над Галичиною Польщі, бо як писав франц. прем'єр Р. Пуанкаре до галицького митрополита Шептицького „ми їй це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати; ви дістанете всі права“... Під тими, „всіми правами“ розумів Пуанкаре напевне територіальну („воєвідську“) автономію для Галичини, яку для приєднання собі прихильності Ради Амбасадорів вирішив польський сойм дня 26 вересня 1922 р.

В прикрому „завішенні“ найшлося тепер в рівній мірі українське населення Галичини, як і виконавчі органи польської влади. Українці далекі були від того, щоби з цього невиясненого державно - правового стану не користати й не підкреслювати його на кожному кроці, зате поляки старалися за всяку ціну закріпити й поширити стан свого фактичного посідання. Українці, не почувачючись до ніяких обов'язків супроти Польщі, відмовилися працювати в її урядах, приймати участь у виборах, переписі населення й давати рекрута. М. і уряд Петрушевича підкреслив права східньо-галицької суверенності підчас польсько-більшовицьких прелімінарних переговорів у Ризі в 1920 р. Більшовицька делегація готова була, для ослаблення становища Польщі, признати урядові Петрушевича право репрезентації, але Польща відкинула більшовицьку пропозицію з місця. А хоч дня 12 липня 1921 р. Рада Амбасадорів виразно відмовила урядові Західньс-української Народної Республіки на еміграції права репрезентувати територію й населення Східньої Галичини, цей уряд існував далі, спіраючись на невирішення правно-державного становища краю. В свою чергу Польща робила все можливе, щоби добитися остаточного признання Східньої Галичини інтегральною частиною польської держави. Бачучи, що навіть найприхильніше настроєна до Польщі Франція, не кажучи про Англію, зорієнтувалася вже в культурно-політичній окремішності краю й не визнавала його приналежності до Польщі без застережень, поляки подала про соймову ухвалу, яка дня 26 вересня 1922 р. запевнювала Галичині територіальну автономію. Була це уступка Польщі для антантської совісті, розбурханої вільсонівськими тезами про самоозначення народів.



Перший прем'єр ЗУНР
д-р Кость Левицький.

„Воєвідська“ автономія Галичини. Ухвала варшавського сойму з дня 26 вересня 1922 р. „про засади загального воєвідського самоврядування, а зосібна самоврядування львівського, тернопільського й ста-

ніславівського воєвідства", як небудь відбігала в своїй основі від антантського „статуту для Галичини" й була повним перекресленням самостійницьких змагань Армії й уряду ЗУНР, всеж такі бодай в теорії заповнювала українському населенню Галичини деякі національні управленця, що зумовлювали його культурно-національний розвиток. Проектована воєвідська автономія, обіймала справи — віроісповідань, публичної освіти, за виїмком університетів і вищого шкільництва, публичної добродійности, гігієни, хліборобські справи, за виїмком земельної реформи, підтримку рільництва, промислу й торгівлі, регуляції рік, меліорації й шляхів, організацію й адміністрацію громад і повітів, воєвідські бюджети й т. п.

Кожне з трьох воєвідств мало вибирати соймик з польською й українською курією. Обі курії мали радити й вирішувати національно-культурні справи нарізно й тільки в спільних, українсько-польських справах мали радити разом. Воєвідські виділи мали складатись з воєводи або його заступника, як предсідника й 8 членів та стількиж заступників, вибраних нарізно по половині кожною палатою воєвідського соймику, як теж з 4 членів і стількиж заступників, іменованих воєводою зпоміж громадян обох курій. Виділи мали ділитися на дві національні секції, що мали радити нарізно під проводом воєводи або його заступника, а тільки в спільних справах обох національностей мали радити разом. При йменованню воєвідських і адміністраційних урядників мали братися під увагу не тільки особисті кваліфікації, але й національність кандидатів, згідно з національними вимогами населення.

Проект автономії виключав м. і. допускаємість кольтонізації на терені Галичини, давав рівноправність українській мові в школі, уряді й судівництві, доручував варшавському соймові заложення й матеріально-наукове забезпечення українського університету, а все те мало бути зреалізоване не пізніше, як у два роки по ухваленню воєвідської автономії.

Українське громадянство в краю й уряд та представництво ЗУНР на еміграції пставилися до цієї автономічної ухвали варшавського сойму з упередженням, на яке вона вповні заслуговувала, так по своїй суті, як і призначенню. По суті вона була марною тіною справжньої територіальної автономії, а її призначення не сягало поза призначення Радою Амбасадорів суверенности Польщі над Галичиною. Добившись того призначення, польські політики й дипломати найспокійніше в світі склали свій проєкт галицької автономії до архіву.

Рішення Ради Амбасадорів. Дня 15 березня 1923 р. опубліковано рішення Ради Амбасадорів — Великої Британії, Франції, Італії та Японії, яка „зваживши, що згідно з 91 статтею мирового договору в Сен-Жермен, Австрія зреклася на користь головних союзних і принятих до союзу держав, усіх прав і титулів до територій, які передтим належали до б. австро-угорської монархії й які положені поза новими кордонами Австрії, як це описано в 27 статті названого договору, а яких досі ще нікому не признано, й маючи на увазі, що Польща признала, що щодо сх. частини Галичини етнографічні умови неречно вимагають автономного устрою — конференція амбасадорів рішила признати, як границю Польщі з Росією — лінію означену й застовплену за згодою обох держав і на їх відповідальність дня 23 листопада 1922 р."

Даремне протестувала проти такої ухвали Ради Амбасадорів делегація Укр. Нац. Ради ЗУНР. Рішення Ради Амбасадорів, обумовлене готовістю Польщі признати Галичині територіальну автономію, стало обов'язковою нормою, а дата його публікації стала датою ліквідації державної незалежності й суверенності Західньої Области Української Народньої Республіки.

Розбіжними шляхами. Перемир'я УГА з Денікіном, закріплене прелімінарними договорами з 3 і 17 листопада 1919 р., примусило Армію Великої України відступати в північно-західному напрямку тоді, коли УГА подалася на схід... Пересунувшись у район Чорторії, окружена звідусіль ворогами, армія УНР рішшла змінити досьогочасну боєву тактику. Уряд з головним отаманом С. Петлюрою внімігрував до Польщі, корпус СС-ів розв'язався, а решта армії, переформувавши себе в партизанські загони, перекинулася на ворожі, зразу денікінські а відтак більшовицькі зади. Протягом часу від грудня 1919 до травня 1920 р. перебула Армія УНР, під загальним проводом ген. Омеляновича-Павленка свій славний „Зимовий Похід“, яким пройшла вона ціле Правоберіжжя а навіть частину Лівоберіжжя, скрізь винищуючи ворожі залоги, магазини й адміністрацію, власним приміром і незвичайною сміливістю та саможертвою промощуючи населенню шлях для боротьби з наїздником. Спроби більшовиків під Балтою й Ольгополем перетяти партизанам зв'язок з їх випадною базою на північному заході, заламилися в тяжких і кривавих боях. Вернувшись з Зимового Походу в силі 2.100 багнетів і 580 шабель та частина Української Армії зайняла фронт на право від польської VI армії (на фронті Грушна—Окниця—Трибушівка—Вербка—Дзигівка—Ямпіль), яка тимчасом, умовившись з урядом УНР пішла походом на Київ.



Микола Ганкевич
провідник української соціал-демократичної партії.

Умова з Польщею. Перемир'я й дипломатичні зв'язки уряду УНР з Польщею, довели дня 21 квітня 1920 р. в Варшаві до підписання обома сторонами формального договору, який мав заповнити УНР польську допомогу в увільненні Києва й Правоберіжжя від більшовицької окупації. „Уряд Польської Речипосполитої — читаємо в договорі — признаючи право України до незалежного державного життя на території в межах, як будуть воєни на північ, схід і південь окреслені на основі умов Української Народньої Республіки з межуєчими з нею від тих боків сусідами, визнає Директорію Незалежної Української Республіки з Головним Отаманом паном Симоном Петлюрою у проводі, за верховну владу Української Народньої Республіки“.

Рівночасно, пересуджуючи приналежність західньо-українських земель до Польщі, договір устальював польсько-українську границю

в такий спосіб: на північ від р. Дністра, здовж р. Збруча, а відтак здовж бувшої границі поміж Австро-Угорщиною й Росією, до Вишгорода, а від нього на північ через Кремянецькі узгір'я, а відтак по лінії на схід від Здолбунова, здовж східних границь рівенського повіту, далі на північ здовж границі бувшої минської губернії, до прорізу нею ріки Прип'яті, а відтак Прип'ятю до її устя* і т. д.

Польський уряд готов був допомогти Україні здобути територію на схід від названої в горі лінії, до границь Польщі з 1772 р. (перед розборами), які Польща вже тоді посідала або мала відзискати від Росії збройною чи дипломатичною дорогою. Обі сторони зобов'язалися не заключувати ніяких міжнародних договорів, звернених проти одної з них. Культурно-національні права, які польський уряд мав забезпечити громадянам української національності на території Польської Речиполитої, мали в неменшому ступні бути забезпечені громадянами польської національності на території Української Народньої Республіки. Позатим обі сторони заключили договір економічно-торговельного характеру. Польща потребувала харчів, цукру, тощо, Україна одягів і амуніції для армії.

Забезпечившись умовою, що для України була хіба останньою дошкою рятунку, а для Польщі отворала перспективні відбудуватися в тій чи іншій формі — від Балтики по Чорне море, поляки рушили в похід на Київ.

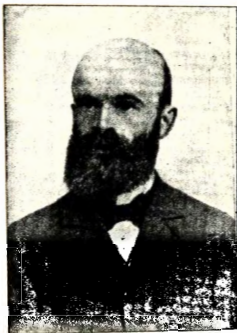
Українські частини в польському „поході на Київ”. Вже в дні 25 квітня, в якому польська армія почала „київський похід”, нашлося в її рядах дві українські дивізії — 6, під проводом ген. Безручка, скомплетована в Берестю над Бугом і 2, під проводом полк. Вдовиченка, що вже від довшого часу сусідувала з VI польською армією, в районі Нової Ушиці. В дні 7 травня, в якому поляки зайняли Київ, 6 українська дивізія була в Києві, 2 дивізія в районі 35—40 км. на схід від Могилева Подільського, а армія ген. Омеляновича-Павленка, що саме тоді вернулася з свого „зимового походу”, прорвавши більшовицький фронт, зайняла район на північний схід від Ямпольа. Невелика чисельно (всього біля 8.000 багнетів) але знаменита під якимсь оглядом українська армія, відіграла поважну роль так у польському наступі на Київ, як відвороті з України і обороні Польщі.

„На правому крилі польської армії — пише польський історик Л. Васілевскі — прикривала південно-східню Галичину, невелика числом, але сильна духом і загартована в боях українська армія. Протягом цілої більшовицької офензиви боролася вона хоробро й відступала з Поділля крок за кроком, координуючи свою акцію з 6 польською армією, що боронила приступу до Львова. Своєю акцією зупинила українська армія напір більшовиків, унеможливила їхнє маневрування в напрямі Стрий—Самбір—Перемишль, що було примусило б-ту польську армію покинути східню Галичину. Крім цього 6-та українська дивізія, сформована на приказ от. Петлюри з інтернованих українців, вела свою акцію в складі армії ген. Ридза-Сміглого, що відступала з Києва на Костень-Люблин. Ця дивізія, під проводом ген. Безручка, помітно допомогла польській армії, про що свідчать прикази до армії Ридза-Сміглого. Підчас останньої диверсії Буденного зпід Львова на Сокаль—Замость—Люблин, на глибокі тили польських резерв, що маневрували на північному березі Висли — в кінці серпня — 6-та українська дивізія скупчилася довкола Замостя, загородила дорогу Бу-

денному і в днях 29—31.VIII 1920 р. унеможливила йому здобути Замостє*.

Бій під Варшавою, до якого успішності в такій мірі причинилася українська армія, закінчився перемирям, а відтак миром з більшовиками. Українські частини, покинені польськими союзниками, пробували ще боротися з більшовицькою навалою, на власну руку, але це вже виходило поза рамки їх фізичної спроможності. Виперті з України, знеможені й скривавлені, перейшли останки Української Армії на територію Польщі, де їх роззброїли й інтернували в таборах.

Так перестала існувати Армія Великої України, зроджена в бурхливій хвилі безрезневої революції 1917 р.



Михайло Павлик
співтворець і провідник української
радикальної партії.

Початки й організація Армії УНР.

Зродилася вона в кривавій хвилині революції, а перші її частини повстали з відокремлення українського елементу від чужоплемінного складу фронтових і тилкових формацій. Так повстало 3 полки ім. Шевченка, створені в перших днях резолюції з українських елементів військового гарнізону Москви, запасних частин гвардії в Петербурзі та в с. Синяві на західному фронті, полк ім. Полуботка в Києві, курінь ім. Наливайка в Ст. Стоплиці, курінь „смертників“ на румунському фронті, Чорноморські Гайдамаки в Одесі, Гайдамацький полк ім. Гордієнка біля м. Миру на зах. фронті та інші, що повставали спонтанічно, але не обняті плянковою організацією, самочинно розкладалися й сходили з білянсу в йськових сил відродженої України.

Куди тривкіші були ті частини української армії, що повстали на підложжі плянкової організації, без огляду на те чи її ініціатива виходила з державного центру, чи обумовлювалася положенням на місцях. Так повстали зєніціювані Центральною Радою Богданівці, сформовані з галицьких полонених Січові Стрільці, Студентський Курінь, кіннокозачий полк Вільної України, Республіканці, Дорошенківці та курінь середньошкільників. Заходи Центральної Ради сформувати регулярну „Сердюцьку Дивізію“ з новобраниців, довели її до стану 4 піших та 1 кінного полку, що їх роззброїли більшовики по першому наступі на Київ. Не повелася теж організація „Вільного Козацтва“, що мало бути своєрідною міліцією українського селянства. Нашвидку створені частини „В. К.“ розлетілися, в зустрічі з більшовиками, та були розброєні німцями. Деякі частини збереглися як регіональні повстанчі загони проти гетьмана, а відтак більшовиків. Деяку ролю в розбудові укра-

їнського мілітаризму відіграла дивізія „синьожупанників“, сформована Союзом Визволення України з полонених у Німеччині й також дивізія „сірожупанників“ сформована в Австрії. За Центральної Ради вони не виявили особливої активності; більшовицька агітація й розкладові елементи, що вкралися в їхні ряди, не дали їм розгорнутися в кадри регулярної армії. За гетьманату „синьожупанників“ розброїли німці, а „сірожупанників“ зредували до невеличких кадрових формацій. Тодіж розброєно куріні студентів і середньошкільників та Січових Стрільців. Останнім, наприкінці гетьманської влади, дозволено відновити свою формуцію в розмірах одного куреня. Військова організація часів гетьманату обмежилася до формування Чорноморського куреня та чотирьох полків залізничної охорони, при чому продовжувано організацію Сердюцької Дивізії з середньозаможних новобранців та старшинської школи в складі чотирьох старшинських сотень. Проєкт створити кадри 16 піших 4-полкових дивізій з відповідною гарматою, кадри 2 кінних дивізій, 4 спільних юнацьких шкіл нового типу, як теж цілої мережі вищого військового шкільництва, не вийшов поза створення невеличких старшинських та підстаршинських кадр 3-полкових дивізій, до яких втиснулося багато російського, білогвардійського елементу.

З вибухом протигетьманського повстання почалася наново стихійна організація революційної армії Директорії, в яку увійшли в першу чергу повстанчі селянські загони. Т. зв. Дніпровська Дивізія, зложена з повстанців Овруччини й Трипільщини мала 4 піші полки з артилерією, кіннотою та технічними відділами, але підчас більшовицького наступу на Київ, ця дивізія розлетілася; її рештки послушили основою повстанчих загонів от. Зеленого в Трипільлі й Соколовського на Радомичині. Чорноморська дивізія, що її формування почалося ще за гетьмана, відігравши свою ролу в протигетьманському зриві, не встояла в боротьбі з більшовиками, а її останки створили кадри повстанчих ватаг на Чернигівщині. Подібна доля зустріла волинський полк ім. Івана Франка, якого недобитки сформували повстанчий загін Біляги-Сірка на Волині. Курінь сформований з повстанців, що їх за гетьмана осаджено по київських тюрмах, до свого розв'язання Директорією, вів боєву акцію під проводом от. Тютюнника а відтак Палієнка. Утворена на півдні України Селянська або Київська Дивізія, в складі 4 піших і 1 кінного полку й двох батарей, що під проводом от. Григорієва боролася з інтервенційними військами Антанти, в травні 1919 р. під орудою от. Тютюнника перейшла на сторону Директорії. Над Богом утворилася доволі романтична формація Запорізька Січ, зложена з кількох кошів. Усі ті самочинно утворені формації як теж ті, що, зорганізовані за гетьмана перейшли на бік Директорії (Запоріжжя, сірожупанники, Січові Стрільці, частина Сердюцької Дивізії й залізничників) були основою протигетьманського повстання та запевнили йому безспірну перемогу. Та, покликані до життя революційним зривом, прийняті духом бунту, вони не могли відповісти завданням регулярної армії, обумовленим строгою дисципліною. Протинва їм була теж систематична позиційна чи охоронна служба, яка поневолі нагадувала їм часи й умови життя зненавидженої, царської армії. Розіджені більшовицькою агітацією, вони здебільша розкладалися, або переходили на становище незв'язаних з державним центром й тому нескордированих з його акцією, повстанчих загонів. Було в тих загонах багато виявів патріотизму й вибухів безпримірною героїства в боротьбі з більшовиками, але їхні успіхи мали локальний характер,

а цілості положення Української Народньої Республіки вони радше шкодили, як помагали.

Директорії прийшлося по перемозі над гетьманом, для боротьби з більшовиками й іншими ворогами Української Державности організувати армію наново, що й вона робила з успіхом при тривкості поодиноких формацій, залежно від місцевих умов. Так приміром на волинському, протипольському фронті утворилися з ініціатииви Директорії такі частини, як полк Наливайка, створений з кадрів гетьманських військ, 1 Галицький Полк з 6. полонених, чесько-український полк та куріні Звягельського і Лободи. Всі вони разом з сірожупанниками створили згодом 2 Волинську групу-дивізію.

На Поділлі повстали тоді піші полки — Кармелюха й Залізняка, та кінні частини Чорношличників, Богуна й Гонти, що разом з останками Чорноморців, Залізним Куренем Сіяка й Гуцульським Куренем, створили Подільську Дивізію. З чотирьох юнацьких шкіл і воєнної політехніки, організованих Директорією, встигла розвинутися тільки житомирська юнацька школа, що відтак перенесена до Кам'янця дала три випуски українських старшин. Спроби Директорії організувати запасні бригади та полки обмежилися до сформування 1 бригади (Кам'янець-Проскурів) та 1 кінного полку, що по катастрофі на Волині розпалися.

У „зимовому поході" на тили більшовиків, приймали участь — Запорізька дивізія, Волинська „сіра", Селянська Київська та Злізна, в якій найшлася частина житомирської юнацької школи, залізничників та Окремої кінної дивізії. В час перемир'я й військового порозуміння Директорії з Польщею, повстала з полонених, інтернованих в Польщі 6 дивізія, що сразу звалася 2-ою, а на подільському відтинку польської армії сформував ген. Удовиченко відділи, що злилися з Залізною Дивізією.

Під час революції й протягом існування Української Державности по той бік Збруча, всі ті військові формації находилися в безупинній пливкості революційного ферменту й організаційних експериментів. Більшість з них виявилася ефемеридами, але деякі, як Запоріжці, що в найкращий момент свого розвитку дійшли до стану 8 піших полків та 1 кінного, „сірожупанники", Гордієнківські кінні гайдамаки, що розгорнулися в бригаду, житомирська юнацька школа, інструкторська школа старшин, Січозі Стрільці, що в найкращий час доходили до стану корпусу, самочинно створена Селянська та Залізна Дивізія, збе-



Омеріян Огонівський
автор монументальної історії
української літератури.

реглися за час існування Української Державности й були зліквідовані разом з нею.

Провід армії УНР спочивав зразу в руках Військового Генерального Секретаріату, відтак Військового Міністерства (секретар а потім міністр Симон Петлюра, начальник ген. штабу от. Греків), та від проголошення УНР самостійною державою (22 січня 1918 р.) Симон Петлюра станув у проводі збройних сил України, тоді, як міністерство військових справ обняв зразу М. Порш, а потім Жуківський. Гетьманським міністерством військових справ кермував зразу ген. Лігнав, відтак ген. Рогоза. Створена дня 15 лютого 1918 р. в Білій Церкві Директорія УНР віддала керму збройних сил знову С. Петлюрі в характері головного отамана, якому підлягав наказний отаман ген. Осецький, що безпосередньо кермував воєнними операціями. Міністром військових справ став ген. Греків. Його пересемником був ген. Петрів, а по ньому ген. В. Сальський, що задержав цей титул і по інтернуванні армії УНР в Польщі.

Праця над будовою Української Державности. Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки покликаний до життя І універсалом Центральної Ради (15 травня 1917) для підготування автономічного устрою України, з розвитком подій перемінявся в правовий уряд самостійної України, проголошеної IV універсалом Ради (22 січня 1918 р.). Від червня 1917 до 26 січня 1918 р. головував у ньому український письменник і громадський діяч лівого напрямку Володимир Винниченко по якому перейняв провід формально Всеволод Голубович, а фактично голова Центральної Ради Михайло Грушевський. За нього то почалася українська більшовицька війна, закінчено берестейський мир та, при допомозі німецьких і австрійських військ, звільнено Україну від більшовицької навали. Гетьманський переворот, докопаний німецькими військами в сам день ухвалення Центральною Радою конституції й вибору М. Грушевського Президентом УНР (29 квітня 1918 р.) довів до влади уряд, зложений з представників правих і москвофільських кол українського громадянства, що не майшли змоги пристосувати своєї політики до справжніх вимог краю, розбудженого революцією до нового життя. Всеж так гетьманський уряд, забезпечений прихвистом німецьких військ на Україні працював інтензивно в ділянці внутрішньої (до 300 законопроектів) й закордонної політики (ратифікація Берестейського миру, договір з Кримом, порозуміння з Доном і Кубаню, переговори з Румунією в справі Бессарабії, мирові переговори з Світською Росією й т. п.). Безупинна війна, яку довелося проводити Директорії, мала шкідливий вплив на працю й тривкість її уряду, що шість разів міняв свій склад і провід (В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, В. Прокопович та А. Лівницький). Опинившись на еміграції уряд УНР не припинював своєї діяльності, продовжуючи свою дипломатично-інтервенційну акцію під проводом В. Прокоповича, П. Пилипчука й А. Лівницького, що ставши по трагічній смерті С. Петлюри (25 травня 1926 р.) головним отаманом, покликав до проводу еміграційний кабінет В. Прокоповича.

Добуваючи й забезпечуючи все нові позиції силами стихійно організованої Армії, український уряд з самого початку поклав належний натиск на дипломатичний бік своєї діяльності. Ще в добу Центральної Ради, як представництва автономної України, в склад її Генерального Секретаріату входив секретар міжнародних справ

(зразу С. Єфремов, відтак О. Шульгин) що старався по-лагоджувати справи національних меншин на Україні та нормувати взаємини українського уряду з іншими народами колишньої Росії. Скликання й переведення конгресу народів б. Росії в Києві (23 вересня 1917) прийняття представників чужих держав і нарешті наведення безпосереднього контакту з французьким амбасадором Нуленсом, оце були перші кроки молодой української дипломатії.

З моменту проголошення самостійної України в рамках всеросійської федерації (20 листопада 1917) українська дипломатія мусіла в першу чергу добитися визнання цього кроку від заінтересованих справою держав Антанти, — Франції, Англії, Румунії й інших, що до замирення України з Німеччиною та її союзниками, вдержували в Києві свої представництва й готові були, на свій спосіб, підтримати визвольні змагання України.

Мир України з Центральними Державами в Бересті (9 лютого 1918 р.) припинив дипломатичні звязки з державами Антанти, зате розкрив перед українською дипломатією широке поле діяльності на терені Берліна, Відня, Царгороду, Софії та столиць неутраляльних держав. Обміна консульськими представниками, не сподіваючись надзвичайно успішних перспектив, всеж таки популяризувала українську справу й пропагувала її в широкому світі. Упадок Центральних Держав і прихід до влади на Україні Директорії, поширили діяльність української дипломатії й на терени держав Антанти, при чому особливо важну роль відіграла дипломатична місія УНР, вислана на мирову конференцію в Парижі. Проводив нею, від січня 1919 р. уповноважений Г. Сидореико, якого в серпні тогож року заступив гр. М. Тишкевич, досюгочасний представник УНР при Ватикані. Довгий час кооперувала з цією місією УНР делегація західньо-українського уряду, добиваючися правно-державного визнання державної незалежності України.

В цілому, так українська Армія, як і дипломатія, найшовшися в особливо тяжких умовах боротьби й праці не встигли досягти тривких успіхів. Але ні кров української армії, ні праця української дипломатії не пропали марно. Вперше від століть поставили вони на чергу великих світових проблем українську справу в формі, в якій хотів її вирішення бачити неволений віками Український Нарід.



Корнило Устиянович
піонер відродженого українського малярства.

Доля окраїн. Великий історичний підйом, що підняв темпо національного життя Великої України й Галичини, не проминув безслідно й для наших окраїн — Буковини й Закарпаття. Вони теж, разом з материком, прокинулися до нового життя, але доля позавидувала їм його куди скорше, як решті українських земель.

Буковина, була протягом світової війни (1914—1918 рр.) зогище ворожих армій, а її населення, в ще гіршій мірі ніж галицьке, перенесло на собі наслідки жовнярських звіств. Вже в серпні 1914 р. залили Буковину московські війська, що їх у жоатні виперли на короткий час австрійські полки. Кільоакратний перехід краю з рук до рук, спроби опанування його московською адміністрацією й безглузда пімста австро-мадярської салдаччини над населенням за „зраду“, зруйнували до тла господарку й роздрознили до краю населення. Колиж пронеслися в повітрі перші познаки розвалу Австрії, ніде може не повітали тої вістки з такою радістю, як на Буковині. Міщанське віче, відбуте в Чернівцях на передодні розвалу Австрії (13 жоатня 1918 р.) було яскравим барометром „патріотизму“, яким дихало буковинське населення до держави, що в мирний час трактувала край, як кольною, а в час війни не зуміла чи не захотіла захистити населення перед зайвими знущаннями й переслідуваннями.

Як і в Галичині, так і на Буковині, рішили українці скористати з віймової нагоди й улаштувати своє майбутнє згісно з гаслами самозначення народів і по бажанню віками гнобленого населення. На конститутоє засідання Української Національної Ради у Львові вислала Буковина своїх представників, а 25 жоатня 1918 р. повстав у Чернівцях Український Краєвий Комітет, як буковинська секція Національної Ради. Не спали тимчасом і буковинські румуни, що хоч були менші числом, рахували на інтервенцію румунської держави. На вічу, відбутому 27 жоатня, вони запротестували проти задуманого Українським Краєвим Комітетом поділу краю на українську і румунську частину й жаждали прилучення цілої Буковини до Семигороду. Щоби приєднати до своєї акції українців, румунські агітатори не жалували обцянок на тему української культурно-національної автономії, але тим нікого не переконали. Відпоручники Краєвого Комітету почали переговорювати з українськими старшинами австрійської залоги в Чернівцях, готовлючись до збройного перевороту. Та коли вибила слухна година, несвідомі ваги справи жовнірі розбрилися, а горстою добровольців можна було тільки на короткий час обсадити державні уряди та установи. Дня 3 листопада відбулося в Чернівцях величаве всенароднє віче, на якому біля 10.000 учасників ухвалило прилучення Буковини до України, а три дні згодом, дня 6 листопада українські військові частини обсадили державні уряди в Чернівцях та містах укрїнської частини Буковини. Президентом краю проголошено предсідніцз Українського Краєвого Комітету Омеляна Поповича.

Усього чоотири дні тривало свято української незалежності Буковини. Румунські імперіялісти викликали військо з Румунії, що вже дня 10 листопада виперло горстку українських добровольців із зайнятих позицій, а дня 11 листопада в полудне, румунський генерал Задік зайняв столицю краю й окупував його для Румунії. Над краєм нависла гроза найчорнішого насильства. Буковина вступила в добу румунської неволі. Великий Сон Листопадової Ночі розвіявся, але по ньому залишився серед народу соняшний спогад і туга, що скорше чи пізніше здійсниться й уже ніколи не розвіється.

Розвал Австро-Угорщини започаткував нову добу й у життю українського Закарпаття. Ця найбільш покритижджена історією наша країна, не ждала мовчки й безпристрасно на розвиток історичних подій. На перший план висунулася її заокеанська еміграція. Вже в липні 1918 р. представники закарпатської еміграції в Америці поставили перед собою такі завдання: по можності добиватися незалежності; колиж би це було неможливе, змагати до приєднання Закарпаття до Галичини, а колиб і до цього не допустили: умови політичного життя, добиватися територіальної автономії. Виходячи з того заложення „Американська Руська Народня Рада“, що почувала себе еманациєю й представницею волі краю, приступила 23 жовтня 1918 р. до Середземно-європейської Демократичної Конвенції в Філядельфії, до якої належали вже чехи. Зчерги плебісцит, заряджений на зїзді делегатів „Ам. Р. Н. Ради“ в Скрентоні (19 листопада 1918) проти голосів меншости, що була за прилученням Закарпаття до України, заявився за прилученням до Чехо-Словащини.



М. Шарварок: «Души мої...»
(Апотеоза історії України.)

Тимчасом у краю розвал Австрії викликав чимале замішання й дезорієнтацію. В Любовлі на Спишу, Пряшеві, Ужгороді й Хусті powstaють самостійні Національні Ради, з яких декотрі (в Любовлі й Хусті) орієнтуються на Україну, а назіть посилають добровольців до Української Галицької Армії. Не засипляли справи й мадяри, що в жовтні 1918 р. проголошують закон про створення з чотирьох закарпатських жуп „Руської Країни“ з окремим губернатором у Мукачеві й „руським міністерством“ у Пешті. Тамже на університеті створено тоді катедру „руської“ мови. Та поки мадяри возилися з своєю автономією для „Руської Країни“, владу на Мадярщині захопили комуністи, що перейменували „Руську Країну“ на „Русько-країнське народнє комісарство“. Скористала з замішання Румунія й захопила Мармарошину. Колиж мадарські більшовики впали, а до Ужгороду вступили чехо-словацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини. На цьому рішенню заважив не так плебісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували чехи, а до Ужгороду вступили чехо-словацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини. На цьому рішенню заважив не так плебісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували чехи, а до Ужгороду вступили чехо-словацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини. На цьому рішенню заважив не так плебісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували чехи, а до Ужгороду вступили чехо-словацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини. На цьому рішенню заважив не так плебісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували чехи, а до Ужгороду вступили чехо-словацькі війська, три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словащини.

з трьох можливостей, які розкривалися перед Закарпаттям у момент розвалу Австрії (самостійність, приєднання до України, автономія), залишилася остання. Закарпаття, опинившись в нових умовах культурно-національного й політичного життя, має всі вигляди на те, щоби в майбутньому відіграти ролю подібну, як колись відіграла Галичина в відношенні до Великої України. Як не як, цей одинокий клаптик української землі, на якому чужа адміністрація рахується з голосом автономного населення,

Епілог. Світова війна й рознуздана нею революція на сході Європи, розбурхали в українській народній масі сили, що до того часу здавалися сонні, непробудні. Віками неволена й виснажена нація, що вміла тільки тужити до волі — й нарікати на кривду й людську несправедливість, несподівано збунтувалася й випроставилась на весь ріст, кинулася добувати собі місця в „народів вольних колі“. Зашуміли степи, сколихнулися гори, ріки виступили з берегів. Нема такого пера, що змігло б описати, нема кисти такої, щоб її було під силу змалювати те, що діялося на Україні в розпалених до червоного 1917—1920-х роках. В роках Відродження Нації. Мов лавіна покотився по Україні гомін волі. Величні національні маніфестації, Центральна Рада, перший український уряд, Четвертий Універсал, Берестейський мир, Листопад, Акт Зєднання, а там Круті, Мотовилівка, Львів, соняшний червень, Київ, Базар, чотирикутник смерті. Порив, віра, запал, саможертва, а найбільше крові, молоді, дорогоцінної, запліднюючої, невмірущої крові! В неволі зродилася тужлива українська пісня, але в боротьбі насталилося українське серце. Від століть приборкане почуття національної карності й невіддільного обов'язку відродилися оце наново. Українська історія обогатилася оце новими іменами, новими датами. Нація обогатилася новими подвигами. Герої вчорашнього пригадали невіжам, як треба жити й боротися, мученики показали, як треба, з честю вмирати: За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ! Під теперішню пору землі заселені українцями розмежовані поміж своїми 4-ма сусідами Радянською Росією, Польщею, Румунією й Чехословаччиною. Велика кількість українців опинилася на постійній заокеанській і скіднозійській, та тимчасовій політичній еміграції, що розбрилася беззахистними гуртами по всьому світу. Алеж соняшні переживання недавнього минулого, геройська й кривава боротьба за Державність, об'єднала усіх українців усього світу в одну велику Націю, що скована зв'язками крові, культури й традиції ніколи вже не поверне до стану розбиття й розєднання, що так тяжко завважили на її минулому.

XXXIX. НА КУЛЬТУРНОМУ ФРОНТІ.

Величавий державно-творчий зрив, що його пережила Україна в 1917—1920 роках, був несподіванкою тільки для тих, що не мали змоги слідкувати за повільним, деколи угаєним, але послідовним процесом еманіпації української національно-політичної думки, що позбавлена змоги вияву в державницькій політиці, суспільному життю та економіці, найшла собі вияв у літературі, науці й мистецькій культурі. Ми бачили, що українське національне відродження XIX в. сталося наче справою й питанням літератури, яка з своїх романтично-народолюбських пеленок дуже скоро вилилася в стихійну маніфестацію збірної волі нації на вільне життя й державність.

Котляревський здобув для української народної мови горожанські права в слові й друці. Шевченко надхнув українське слово вульканічною силою віри в невіддільну перемогу Нації, Франко й Леся Українка поглибили й поширили самопочуття повновартості українця, як громадянина світа. Перше аніж у політично-громадському життю, збулася містерія Відродження Нації в літературі, й у тому її історична вага й заслуга. З посіву української літератури XIX в. зродилася Велика Армія Зєдиєної Української Держави, з усею її романтикою, запоріжськими „оселедцями“, кошовими радами й саможертвенним полум'ям. Українська література насталила українські серця до бою тоді, коли українська наука збрóїла розум нації досвідом минулого, а українська музика та образотворчість дали українській нації вступ у коло культурних народів світу. Їм теж належить тут окрема згадка.

Наука. В допомогу літературі наспіла в свою чергу наука, що не тільки в своїх первопочинах але й у час свого найінтензивнішого розвитку не виходила поза межі українознавства. Раз тому, що тими шляхами вела українських учених справа самопізнання пробудженої нації, а по друге тому, що для поширення української науки поза межі національної й громадської корисності дуже довго не було кінечних наукових установ. Тому та ціла низка українських учених, яких наукові інтереси виходили поза межі українознавства, була примушена користати з чужинецьких — московських, польських, німецьких та інших наукових установ і публікацій і в той спосіб обогачувати культуру чужинців. Такі українські філософи, як П. Лодій, В. Довгович, П. Юркевич, В. Лесевич, математик М. Остроградський, фізик-рентгенолог Ів. Пулюй, хімік І. Горбачевський, зоолог О. Ковалевський, антрополог Ф. Вовк, історик літератури М. Стороженко, мовознавець Д. Овсєнників-Кулидівський, М. Дашкевич, Ф. Мищенко, соціологи М. Зібер та М. Ковалевський, педагог К. Ушинський та



Іван Мартос (1752—1835), український різьбар, що створив епоху в образотворчості Росії.

багато поменших, здебільша пропадали для української науки, в користь чужої. Та впоряд з працею українських учених на чужому ґрунті спроби працювати для добра рідного краю і народу стаються чим далі частіші, свідоміші й більш послідовні та систематичні. Вже в 30-их рр. XIX ст. задумав український етнограф та історик Михайло Максимович зорганізувати дослідників українського минулого в спеціальне товариство, але цю думку вдалося зреалізувати щойно в 1843 році, коли в Києві повсталала державна й російська по формі, але українська по суті й матеріялі свого зацікавлення „Археографічна Комісія”. Вона то, розвивавши свою діяльність головно в 70—80-их рр. за секретарювання в ній історика Володимира Антоновича опублікувала велику кількість джерел і документів до історії Правобічної України. Чимало матеріалів до історії України опублікував Осип Бодянский в „Чтениях” московського „Общества истории и древностей”. Виймово заслужився для покладення наукових основ української історії відомий кирило-методіївець Микола Костомарів, а поруч нього Панько Куліш. Як фільольог заслужився О. Потебня, як історик права О. Кистяківський.

В 1873 р. повстало в Києві українське наукове товариство, що під офіційною покришкою „Південно-західного відділу російського географічного товариства”, розвинуло надзвичайно оживлену дослідчу й видавничу діяльність з ділянки української історії, мови, письменства, етнографії, суспільних наук і мистецтва. Працювали в цьому товаристві такі наукові сили, як крім названих вже В. Антоновича, М. Зібера Ф. Вовка, ще й П. Житецький, К. Михальчук, М. Драгоманів, П. Чубинський, О. Русів, М. Лисенко та інші. Російський уряд узяв, що праця „Відділу” хоч і ведена під офіційною фірмою та російською мовою, скріплює національне самопізнання серед українців і тому закрив товариство вже в три роки по його відкритті. Та припинити розбурхану стихію українознавства йому вже не вдалося. Українські наукові сили гуртуються довкола заснованого в 1876 р. „Історично-фільольогічного Товариства” в Харкові (О. Потебня, М. Сумців, Д. Багалій, Д. Мілер) біля київського „Історичного Товариства Нестора Літописця” й нарешті коло журналу „Кіевская Старина”, що від 1862 до 1905 р. стався неперебраною скарбницею українознавства. Не спочивали українські дослідники та вчені по провінціональних центрах та установах (Чернігів, Полтава, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Житомир) використовуючи офіційні установи й імпрези для поглиблення й поширення знання про Україну. Українська етнографія (Б. Грінченко) археологія (В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький, Ф. Вовк, В. Данилевич, В. Хвойко), для якої створено навіть окремий журнал („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи”, 1899—1904) пробивала собі шляхи й намічувала завдання, обходячи цензурні приписи й заборони, що їх раз ураз ставив московський уряд.

Свобідніше, хоча з меншими засобами й скромнішими силами розвивалася українська наука в Галичині. Правда й тут, не з примусу як на Великій Україні, а з непорозуміння, довший час українські вчені (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, Я. Головацький, С. Шараневич) працюють у душі „єдинства” української культури з московською, але де далі ця шкідлива фікція розвивається, а разом з чистою українською мовою проникає в галицьку науку здорова думка культурно-національної самостійності українського народу. Піонерами тієї думки на галицькому науковому полі були такі вчені, як автор монументальної

історії української літератури Омелян Огоновський, історик „Скиту Манявського“ Юліян Целевич та інші.

Особливої сили і розмаху набрало наукове життя Галичини з хвилиною, коли засноване в 1873 р. заходами галичан і матеріальними засобами придіпранських діячів „Товариство ім. Шевченка“ у Львові, перемінилося в 1893 р. на „Наукове Товариство ім. Шевченка“, а його провід спочив на цілі десятиліття (1897 — 1914) в енергійних руках знаменитого історика й незрівняного організатора наукової праці Михайла Грушевського. Від тоді львівське товариство стається огнищем всеукраїнської науки, а вчені тої міри, що універсаліст-українознавець Іван Франко, етнограф Володимир Гнатюк, брати Олександр та Філярет Колесса, природники Іван Верхратський та Іван Раковський, разом з учнями Грушевського з його університетської катедри (С. Томашівський, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Крип'якевич) підіймають його своїми працями до рівня неофіційної академії наук.

Досягнення першої російської революції 1905 р. принесли деяку полегчу для української науки на Великій Україні, де за почином невтомиго М. Грушевського powstaє київське „Наукове Товариство“, а праці українських учених починають появлятися в виданнях російської Академії Наук, та вже не „контрабандою“, як дотепер, але отверто, українською мовою. Українознавство підіймається тепер пропаганди ваги українського питання, як великої культурно-історичної й політичної проблеми, серед чужинців. Монументальне двотомове видання „Український народ в его прошлом и настоящем“ (1914—1916) має під тим оглядом свою історичну заслугу.

Війна перебрала нормальний розвиток огнищ української науки, але вже перші дні березневої революції 1917 р. принесли їй визволення з досюгочасних пут. Вже в 1918 р. powstaють в Києві та Кам'янці Подільському перші українські університети, в досюгочасних російських розбудовуються катедри українознавства, а як центральна науково-дослідної праці організується в Києві — Всеукраїнська Академія Наук, в якій злилися всі досюгочасні наукові установи й архивно-бібліотечні, музейні та лабораторійні збірки столиці.

Упадок відродженої Української Державности відбився в першу чергу на українській науці й на культурній праці взагалі, але не припинив її цілковито. Українська наука, пригнана чужинецькою вла-



Маяр Іван Труш, організатор містечкового життя в Галиччині.

дою на рідній землі найшла собі тимчасовий захист на чужині — в Чехословаччині (Вільний Український Університет і Педагогічний Інститут у Празі, Хліборобська Академія в Подебрадах) в Німеччині (Науковий Інститут у Берліні) й нарешті в Польщі (Науковий Інститут у Варшаві).

Українська образотворчість під чужим небом. Багато світових подорожників, істориків та філософів порівнювало Україну з Грецією, дуже чітко підкреслюючи висість її культури над культурою її сусідів-переможців. Подібно як Греція, покорена всевладним Римом під мілітарно-політичним оглядом, накинута римлянам свою філософію, письменство й мистецтво, так теж було з Україною всякий раз, коли вона падала під фізичною перевагою сусідів. Знаємо, що не тільки культура старого Києва була зразком для Суздальщини, не тільки твори старо-українського письменства й мистецтва награвлені суздальськими князями лягли в основу культури московської півночі, але при її первочинах основні заслуги поклали українські письменники-літописці, будівничі, малючі, що їх волею-неволею перетягувано на північ. Знаємо, що образотворча культура Польщі Ягайлонів уся була просякнута не тільки українськими впливами, але й творами українських рук. Найкращі зразки польського середньовічного іконопису, монументальні пам'ятники стінопису (Люблин, Сандомир, Краків т. і.) були творами українських рук і українського духа. Культура Московщини XVII ст. зацвіла наново щойно завдяки українським силам, що по переяславському трактаті, потягли з України на північ. Українською в своїй основі була „європеїзація“ Московщини за Петра I., українською була теж московська образотворчість на грані XVIII і XIX ст. Бо джерела української культури не висохли разом з тим, як занепала українська державність. Вони били далі, тільки творчі потоки й ріки, що витікали з тих джерел не зрошували вже українських нив, але чужі, московські.

Українська архітектура, досягнувши в девятнадцятій цернві апогею своєї конструктивності, а в „козацькому бароку“ найвищої гармонії конструкції й форми, на грані XVIII і XIX в. наче зупинилася в своєму органічному розвитку. Не стало для цього не тільки матеріальних засобів, що перейшли в руки наїзників, але й умов для нормальної праці й творчості на рідному, національному ґрунті. Царський указ з 1800 р. яким заборонено будувати церкви в українському стилі, найкраще характеризує ці умови. Подібні укази видав царський уряд проти української різьби й малюства, з яких московська снюдальна цензура виголювала ніби „кресь“ проти православ'я, а на ділі останки самобутності українського, образотворчого сприймання. Цензурована й переіначувана образотворчість України, не найшла іншого виходу, як еміграцію, в тім випадку на московський ґрунт, деб за нею не слідкували так підзорливо й насторожено. Очевидно, на цьому втратила Україна а зніскала ворожа Москва, для якої українськими силами створено величавий пантеон сучасного мистецтва; але коли правда це, що дух не гине, без огляду на те, в яку форму одягається його вираз то, й що поневільну еміграцію українських образотворців XVIII—XIX ст. на московську північ, слід підкреслити як одну з перемог української культури над культурою ворога і наїзника. Бо, як не як, а самі москалі признають уже сьогодні, що без України й її творчих сил, стихійний розвиток московської культури XIX в. буби неможливий. На порозі історії модерної російської різьби стануло двох укра-

їнських велитнів—Іван Мартос (1752—1835) та Михайло Козловський (1753—1802).

Мартос, учень італійського різьбара Каноу й малярів Рафаеля Менгса та Помпея Баттоні, вніс у російську різьбу західньо-європейський класицизм різьбарської форми, просякнутий суто українською елегійністю почування. Мармор цього погробовця української державности „плакає“, як говорили сучасники, а намогильники, якими заселив Мартос цвинтарі Донського монастиря в Москві й Олександрівської Лаври в Петербурзі, створили в російському різьбарстві цілу школу наслідувачів і епігонів. Незрівняний в скульптурі нагробників, у яких дав Мартос власний стиль, пробував він своїх сил і в статуарній різьбі репрезентативних пам'яток (Катерини II в Катеринославі, Рішельє в Одесі, Олександра I. в Таганрозі, Потьомкіна в Херсоні), але з куди меншим успіхом. До історії мистецтва перейшов Мартос як той, що „зєднав українську мрійливість із строгістю й досконалістю класичних форм і створив свій, особливий, мартосівський світ, що відрізняє його від усіх західних сучасників“ (І. Грабар).

Михайло Козловський, якого класицизм виростає з підлоги французького рококо, присвятив майже всю свою творчість різьбарській окрасі Петербурга й заслужив на нагробну епітафію, мовляв „тут спочиває суперник Фідія, російський Буонаротті“. І Мартос і Козловський з'явилися на ґрунті московської півноті, як продовжувачі західньо-європейських культурних традицій, що їм стільки уваги присвячував Київ з його Могилянською Академією.

Родоначальниками російського малярства XIX ст. були теж українці. Почав їхню низку Дмитро Ніс-Левницький (1735—1822) син українського маляра й ритівника Григорія. Про нього говорить історик російського мистецтва Грабар: „Його твори належать до кращих досягнень європейського портретного мистецтва XVIII ст. Впоряд з його творчістю, не тільки малярство Райнольдса, але й музикальна творчість Генсбору (найбільших мистців тогочасної Англії) здається надто штучна. Такі твори, як портрет Борщеві, ритмом лінії, вигадливістю й викінченням усієї композиції, стрійної й незвичайно архітектурної й по правдивості малярства, можна порівнювати не з тогочасним портретом, але з архітектурою ренесансу“.

Українцем з походження й культури був Антін Лосенко (1737—1773) основоположник історичного російського малярства, що м. і. реалізмом картини „В робітні маляра“, переріс не тільки всю



Автопортрет Олексі Новаківського.

решту своєї малярської творчості, але мало не на ціле століття випередив розвиток російського малярства взагалі.

Третім з черги патріархів сучасного російського малярства був полтавець Володимир Лукнич Боровиковський (1757—1825) першорядний портретист та релігійний маляр в європейському розумінню того слова.

Українці не тільки започатковують, але й постійно підтримують своєю творчістю розвиток російського малярства цілого XIX ст. Уроженцем України, сином грека й українки, був творець російського побутового малярства Олексій Венеціанов (1779—1847); знаменитий історичний маляр Олександр Литовченко (1835—1890), трансформатор літератури й філософії на полотні Микола Ге (1835—1894), найталановитіший поміж малярами-проповідниками Ілля Ріпін (1844) а там — Микола Ярошенко, Кость Трутовський, Микола Самокиш, Микола Пімоненко, Олекс Ківашенко, Гаврило Кіндратенко, Володимир Галимський, Микола Бодаревський, Мірошніченко, Горонович і непроглядна низка поменших величин, все це були українці з походження, що по волі чи поневолі послужили, одні як піоніри другі, як погній сучасної образотворчості Московщини.

На рідному ґрунті. Як це не дивно, але відкривцем чарів української природи перед очима малярів XIX в. був німець з походження Василь Штерибєрг (1818—1845); за свої українські пейзажі й жанри дістав він дві медалі петербурської академії мистецтв, ними теж відвернув свого щирого друга-приятеля Тараса Шевченка від ідеалів академічного клясицизму в бік романтики українського життя й природи. Шевченко, найбільший поет України всіх часів був теж найбільшим українським малярем XIX ст. І тільки велетенська слава Шевченка-поета прислонила перед сучасниками й грядущими поколіннями постать Шевченка-маляря. Малярство Шевченка, це доповнення його незрівняного мистецтва слова й до деякої міри практичне протиставлення голошних ним теорій. „На словах Шевченко пристрасний прихильник свого вчителя Брюлова й оборонець клясично-академічного мистецтва, на ділі він робить різкий поворот від академічного малярства до романтизму. На словах Шевченко не любить пейзажу й без людських постатей вважає його мертвим, на ділі якраз пейзажі Шевченка повні життя й поетичного надихнення. На словах, Шевченко не доцінював старої української, особливо дерев'яної архітектури, а на ділі може ніхто так поетично не зарисовував старих українських церков. Альбоми Шевченка з подорожів по Україні це незамінні й дорогоцінні документи для історії українського мистецтва" (Д. Антонович). Та оскільки Шевченка-поета знає Україна й обслуговувала вже українська наука, остільки Шевченко-маляр, це ще далеко нерозгадана загадка так само, як неоцінено ще як слід його ролі в життю й становича в історії української образотворчості. Покінчи можна хіба сказати те, що Шевченко-маляр був першорядним майстром кисти, олівця й штихарської голки, з неймовірно широкою шкалою техніки, й зсягом тематики, а якій м. і. започаткував, розвинутий відтак російськими реалістами-передвижниками напрямок повчально-моралізаторського проповідництва. В сфері портрету, як жанру, й офорту як техніки, дав Шевченко справді недосяжні речі й тому вічні, без огляду на зміну мистецьких напрямків.

На перехресті свого новаторства мусів Шевченко підодати.



Сенат Українського Вільного Університету в Празі.
(Сидять зліва до права: проф. Яковлів, О. Колесса, Горбачевський, Анго-
нович, Шелухін, Матющенко).

Його безпосередні наслідники на Україні, як харків'янин Безперчий (1825—1913) та його учень Семирадський (1843—1902) продовжували класицистичні традиції навіть тоді, коли на мистецькому обрії зазріли вже нові ідеали. Слідами Шевченківської побутовщини й реалізму пішло щойно чергове покоління українських мистців, як Кость Трутовський й Бодаревський і Пімоненко. Вони українці з походження й літературного ентузіазму й тому на розвиткові українського мистецтва заважили їх твори куди менше, як твори свідомих піонерів українського мистецтва, якими були — Порфір Мартинович, Опанас Сластьон та Сергій Васильківський. В свою побутовщину й етнографізм старалися вони вкласти думку про відродження української національної культури, а коли їм це й не вдалося в повні, то вони промостили бодай шлях у цьому напрямку.

З іменем Васильківського й Сластьона зв'язані перші спроби відродження українського архітектурного стилю. Ці два малярі надхнули цілу низку українських архітектів думкою про використання для потреб сучасності форм і конструктивних ідей українського 6 року та народнього дерев'яного будівництва. З понукни Васильківського створив Василь Кричевський, архітект, маляр і графік, а позатим ерудит-мистецтвознавець, дім полтавського земства (1903) що був першою спробою примінення українського архітектурного стилю до будівничих вимог сучасності. Той сам Кричевський започаткував теж відродження української книжної графіки, що згодом, в творах Юрія Нарбута, Павла Ковжуня, Миколи Бутовича та цілої плеяди поменших творців, досягла незвичайно високого рівня й світової слави. Слідами архітектурних спроб Кричевського пішли такі українські архітекти, як Сергій Тимошенко в Харкові, Дяченко в Києві, Мощенко в Полтаві, Олександр Лушпинський та Роман Грицай і багато молодших у Галичині.

Галицьке малярство дуже довго не виходило поза межі церковного кустарицтва й щойно Корнило Устиянович (1863—1902) позатим талановитий поет і публіцист, зважився надати йому характер справжнього мистецтва й на свій спосіб зрозумілу, національну закраску. В релігійне малярство пробував він впровадити мотиви української історичної тематики й жанру, не цураючися й етнографізму, що найшов особливо яскравий вираз в творчості Юліана Панькевича. Рівночасно лаври першого галицького мистця-імпресіоніста

європейської міри й заслугу над організацією мистецького життя в Галичині здобув собі талановитий пейзажист, учень Станіславського — Іван Труш. Дяку своєрідність в межах західно-європейського імпресіонізму, з другої руки, виявив учень краківської академії Олекска Новаківський. Творцем нової школи українсько-візантійського, монументального малярства стався Михайло Бойчук; до синтезу в виборі поміж візантійською традицією й інтимністю побуто-етнографічного елемента, що з такою силою позначилися в українському іконописі XVI—XVII ст. дійшов анімковий міри ерудит — Петро І. Холодний. Клясичну графічність україно-візантійського іконопису старається зберегти й розвинути в своїх творах Михайло Осінчук.

Академія Мистецтв, що повстала в Києві майже рівночасно з відродженням української Державности, з несподіваною легкістю могла обсадити свої катедри такими видатними малярами сучасности, як згадані вже — Бойчук, Нарбут і Василь Кричевський, та пейзажист Микола Бурачек, стиліст-декоратор Михайло Жук, Федір Кричевський, Маневич та маляр-імпресіоніст європейської міри — Олександр Мурашко.

Характеристичне, що при обсаді катедр Академії не найшлося підходячого кандидата на катедру різьби, що хоч мала на старій Україні свою вироблену традицію, в на грані XVIII і XIX ст. видала таких велитнів, як Мартос та Козловський, то протягом XIX ст. все таки „пасла задніх“ в порівнанні з малярством. За ціле сторіччя можемо назвати тільки кількох українських, та й то не першорядних різьбарів, якучень Мартоса Кость Клименко, сучасник Шевченка М. Забіла та працюючий для чужинців Петро Війтович. Краще пішли справи з українською різьбою з перших років XX ст. коли на цьому полі з'явилися імена Петра Кузнецовича, Михайла Парашука та Андрія Коверка в Галичині та Трипільської, Балавенського, Гаврилка й цілої низки поменших на В. Україні. Все одно, коли треба було збудувати пам'ятник Шевченкові в Києві, то з поміж українських різьбарів не було кому... Творчість найславнішого з поміж сучасних українських різьбарів — Олександра Архипенка, зв'язана з українською культурою хіба тільки походженням мистця, що позатим належить у цілості до експериментально-новаторської сфери ділання західно-європейського мистецтва.

В цілому, сучасна українська образотворчість являє всі позначки молодечої стихійности з якою кидається на всі чергові напрямки й тільки з трудом, у творах своїх виімково талановитих абож освічених представників здобувається на своєрідність, радше вичувану, аніж зрілу до синтетичного охоплення.

Музика. Уже в XVII ст. проникають в українську музику, через церковні школи та брацькі колегії, західно-європейські впливи. М. Березовський, Д. Бортнянський та В. Ведель, оце найзамітніші українські композитори другої половини XVIII ст., що на основі старих українських вокальних традицій і під впливом італійських композиторів як Палестріна й Скарлатті витворили специфічно український, хорово-вокальний стиль у церковній музиці. Композитором європейської міри, що своєю працею й творчістю зробив переворот у церковній музиці не тільки України, але й Московщини був Бортнянський.

Перший у Галичині церковний хор, заснований в Перемишлі єп.



Сенат Українського Педагогічного Інституту в Празі.
(Сидять зліва до права: Л. Білецький, В. Сімович, С. Риндик, Г. Феденко).

Снігурським (1829) використовуючи для своїх продукцій твори Бор-тянського та пізніших композиторів Великої України, виховав ціле покоління композиторів т. зв. „перемиської школи“, як М. Вербицький, І. Лаврівський та їх пересемники В. Матюк і С. Воробкевич.

Рівночасно з культурою церковної музики розвивається в нас і світська музика опер, опереток та мистецька транспозиція невичерпаної скарбниці народніх мелодій. „Козак-стихотворець“ кн. Шаховського з музикою італійця Кавоса (1812) та „Наталка Полтавка“ Котляревського з музикою В. Барильного (1834) аранжованою відтак О. Марковичем (1853), І. Ляндвером (1854) й нарешті Миколою Лисенком, а відтак „Сватання на Гончарівці“ Квітки й „Чорноморський побут“ Кухаренка, оце перші зразки українських „оперет“ і „мелодрам“, творених на західно-європейський зразок. Замилування до того типу музичної творчості процвітала в рівній мірі на Великій Україні як і в Галичині, де церковні композитори як Вербицький, Воробкевич, Бажанський та Матюк не цураються світських пісень, дороблюючи музику до театральних пєс, спіраючись на народній мелодиці, але деколи йдучи в розріз з її духом і настроєм. Та щойно „Запорожець за Дунаєм“ з музикою Артемовського-Гулака, що з'явився вперше на сцені в 1863 р. утримався на ній як справжня українська оперета, за якою з'являються все нові й кращі. В 1872 р. з'являється „Різдвяна Ніч“ М. Лисенка, тодіж таки в Галичині п'єстає „Ніч під Івана Купала“ Н. Вахнянина, а за ними ціла низка опер і оперет російських композиторів („Коваль Вакула“ і „Мазепа“ зросійщеного українця Чайковського, „Князь Ігор“ Бородіна, „Травнева Ніч“ Римського-Корсакова, „Сорочинський Ярмарок“ Мусорського й і.), в яких основу лягла українська тематика й українська народня мелодика.

Слава й заслуга творця національної музичної культури України належить Миколі Лисенкові (1848—1913), що „перший відкрив для нашої музичної культури народню пісню, як національний чинник у музиці, поклав під українську музичну культуру тривкі підвалини й своєю творчістю, що розтягається від етнографічної ділянки, через вокальну творчість (від дрібних пісень і хорів до великих кантат, із „Радуйся ниво“ на чолі), фортеп'янові твори аж до оперової ділянки включно (Різдвяна Ніч, Утоплена, Тарас Бульба, Ноктюрн і т. п.) визначив шляхи, якими українська національна музична культура повинна розвинути, й залишив нам дуже цінні та цікаві зразки українського музичного стилю“. (В. Барвінський).

Перед Лисенком і рівночасно з ним виступають такі українські композитори, як С. Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас та інші, яких твори пройняті українською музичною стихією, але Лисенко перевисив їх усіх свідомістю своєї творчості, освітою й фаховістю підходу до справи.

Лисенко виповнив собою цілий період історії сучасної української музики, по якому вибиваються на перші місця такі творці, як К. Стеценко та М. Леонтович. Стеценко, близький своїм стилем до Лисенка, з помітними впливами Чайковського, створив цілу низку хороших мініатур, з яких деякі слід признати перлинами не тільки української, але всесвітньої хорової літератури. Зате підхід М. Леонтовича до опрацювання народніх пісень назвав В. Барвінський — геніальним; він наближується до способу „вокальної інструментації“.

„Хорова фактура Леонтовича наскрізь поліфонічно-контрапунктична, з частими імітаційними настановами голосів, аж до 4-голосової фугальної експозиції включно. Та проте саме в Леонтовича треба підкреслити вміня, як у нікого іншого, — простими засобами досягнути надзвичайні вокальні ефекти“.

Позатим з музик Великої України заслуговують на увагу — інструменталіст П. Сениця, передчасно померший Яків Степовий, автор опери „Купальня Іскра“, Б. Підгорецький та феноменальний диригент О. Кошиць, що то в момент, коли на українській землі велися криваві змагання за Державність, полонив цілий культурний світ українською пісню, репродукованою його величавим хором-капелею.

З галицьких композиторів лисенківської доби слід згадати — знаменитого організатора музичного життя, диригента й автора популярних пісень та хорів Остапа Нижанківського, першого в Галичині музика-професіонала Дениса Січинського (сольоспіви, опера „Роксолія“), Генриха Топольницького („Хустина“), Філярета Колессу (визанка любовних пісень на хор „Вулиця“), Ярослава Лопатинського (оперета „Еней на мандрівці“) та автора низки світських і церковних хорів і ліричних мініатур Йосифа Кишакевича.

Пліяду представників модерної української музики, що зважилися вивести її з вузьких меж побутовщини й етнографізму на широкі простори всесвітньої музичної культури, отвирає анімкової міри творець Станислав Людкевич, що „в сфері музичної техніки й виразу стоїть більше в звязку з романтиками Шопеном, Мендельзоном, Грігом і особливо Чайковським, ніж з Лисенком“. (В. Барвінський).

Наймолодша генерація українських музиків повернула на шлях занедбаної дотепер інструменталістики. Належать до неї в першу чергу вихованці Праги — Василь Барвінський, Нестор Нижанківський, Микола Колесса та Зенон Лисько. З інших композиторів молодшої генерації заслуговують на увагу — М. Гайворонський як один з творців стрілецької пісні, Я. Ярославенко, Б. Вахнянин, Б. Безкорвайний, М. Форостина, І. Левицький та інші.

XL. УКРАЇНА В БОРОТЬБІ З ОКУ- ПАНТАМИ

ДЕРЖАВНІ ДІЯЧІ НА ЕМІГРАЦІЇ.

Рішення Ради Амбасадорів Великої Британії, Франції, Італії й Японії 15. березня 1923. р., формально припечатало боротьбу українців за свою державну самостійність. Українські землі було поділено між сусідами: Східною Росією, Польщею, Румунією й Чехословаччиною. Усі ці історичні вороги українського народу (за винятком Чехословаччини) заходились коло приборкання українського національного руху. Ще найлегше було українському населенню під чехами, які приобіцяли були йому автономію, не гнобили українців політично й національно, хоч радо підтримували москвофільські течії серед нього. Вони дали захист українській політичній еміграції і дозволили розвинути її культурно-національному життю.

Уступаючи перед більшовиками, Уряд Української Народної Республіки мусів відступати до Польщі, де осів в місті Тарнові і був довгий час активний на міжнародній арені. Однак по деякому часі Голова Уряду і Головний Отаман Українського Республіканського Війська Симон Петлюра мусів опустити Польщу й виїхати до Парижу, де згинув дия 25. травня 1925. р. від кулі жидівського фанатика Шварцбарта, який вважав, що мстить за погроми над жидами, в яких ні Петлюра ні його уряд не були винуваті.

Голова Уряду ЗУНР Диктатор Др. Євген Петрушевич, після короткого побуту в столиці Австрії Відні, осів з тісним кружком своїх співробітників у Берліні, де й помер під час другої світової війни, зійшовши тихо й непомітно з життєвої арени, розчарований як багато інших перед ним у своїх ілюзіях відносно долі підсхідської України.

Бувший гетьман України Павло Скоропадський спочатку, по упадку Української Держави, залишив був політичну діяльність, але весною 1920. року, спонуканий Вячеславом Липинським, розпочав її наново, ставши на чолі т. зв. гетьманського руху. Він оселився спочатку в Швейцарії, але при кінці 1920. р. переніс місце свого осідку до місцевості Ваннзее під Берліном, де й прожив до весни 1945. р.



Головний Отаман Симон В. Петлюра.

Ваннзее зробилося на довший час осередком цілого гетьманського руху, аж доки весною 1945. р., покидаючи середню Німеччину, в дорозі до Баварії, Гетьман не згинув тяжко поранений підчас аліантських налетів від бомби на стації Плятінг 26. квітня 1945. р.

СХІДНЯ УКРАЇНА ДО 1939 РОКУ.

Під совітським ярмом. Найтяжча доля судилась східно-українським землям, що попали в большевицьке ярмо. Спершу як лиш припинилася одверта боротьба советського уряду з повстаннями на Україні, большевики орієнтувалися у своїй внутрішній політиці на сільське робітництво та незаможне селянство. Законом з дня 9 січня 1920. р. було покликано до життя т. зв. комнезами (комітети незаможних селян), які в дійсності стали знаряддям організованого грабунку українського села. Цілий адміністративний апарат обсаджено в більшості неукраїнським елементом (в ньому було не більше 10% українців), а країну підпорядковано окупаційній російській червоній армії. Враз з тим провадилось систематичне обеззброєння укр. селянства: відбирано рушниці, скоростріли, ручні гранати й иншу зброю. Селяни виявляли свій пасивний опір в той спосіб, що засівали лиш стільки, скільки їм було треба для власного прожитку. Продукція сільського господарства дуже сильно впала, особливо коли в рр. 1921 - 1922. наступив наслідком посухи неврожай і страшний голод. Голодувало коло десять мільйонів населення. Большевики нічого не робили, щоб зменшити голод, який виникнув кілька мільйонів української людності. Вони ввесь час не припиняли вивозу хліба з голодуючих районів України на Московщину.

Нова економічна політика (НЕП) і українізація. В 1921. р. Ленін проголосив т. зв. "НЕП" (нову економічну політику), що ввійшла в життя в 1922. р. Большевики почали орієнтуватися на т. зв. середняків (їх господарство становило 64% супроти 48% з 1917. р.). Большевики поставили собі метою приєднати середнє селянство до комунізму і в той же час зм'ягчити боротьбу з українською культурою, поставивши її, а зокрема українську мову на послуги новій економічній політиці. Зїзд комуністичної партії весною 1923. р. вирішив, що "справа зміцнення робочого союзу і диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комуністичних сил усієї партії для опанування української мови та українізації всієї внутрішньої партійної роботи." Партія заявилася за "самостійний розвиток української культури й за вияв творчих сил українського народу," та за потребу "втягнути до совітського апарату позапартійну українську інтелігенцію." Скоро виявилось, що українська мова і залицяння до української культури були большевикам потрібні лише як засіб для поширення своїх впливів серед українського селянства й підпорядкування його політиці большевицької партії. Шумно проголошена большевиками українізація, мала недовгий вік.

Кінець українізації і вкорочення автономії УССР. Для 6. липня 1923. р. оголошено конституцію СССР. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) мала входити в склад Сов. Союзу як "незалежна договірна республіка і зберігати за собою право вільного виходу з Союзу", діставала свійого постійного представника при уряді СССР, при чому у склад УСРР входила створена в кінці 1924. р.

т. зв. Автономна Молдавська Радянська Республіка. Автономну Кримську Республіку приділено до РСФСР (до Росії), а не до України. Те саме зроблено з українською Кубанню. 15. травня 1929. р. Всеукраїнський Зїзд Рад затвердив текст конституції УСРР, при чому уже не згадувано про окремого представника при уряді ССРСР, зате ухвалено створити адміністративні одиниці для національних меншин на Україні та ввести рівноправність мов усіх національностей, що живуть в УСРР. На чолі УСРР поставлено Раду Народніх Комісарів. Автономію визнано лиш за Народніми Комісаріатами: Внутрішніх Справ, Юстиції, Земельних Справ, Освіти, Соціальної Охорони і Здоров'я. До Комісаріатів загальносоюзних приділено справи закордонні, військові, торгівлі, пошт і телеграфу.

Деякі українські чільні комуністичні діячі як от Хвильовий, Шумський, Полоз, протестували проти тих обмежень автономних прав України, але їх протести не мали ніякого успіху й для них самих скінчились дуже трагічно.

В кінці 1929. р. Сталін знищивши всі опозиції в комуністичній партії, як от Троцького, Зіновєва, Бухаріна і інших, став всевладним диктатором у партії і цілому совітському союзі. Щоб знищити цілковито головного і найнебезпечнішого противника більшовицького режиму, а саме селянство як класу, Сталін проголосив т. зв. "генеральну лінію" своєї політики й т. зв. "пятилітку", що мало особливо трагічні наслідки для України. Мав бути виконаний пятилітний план централізації всіх сил і засобів союзу і переведення індустріалізації коштом селянства через знищення індивідуальних сільських господарств і об'єднання селян в кріпаків совітської держави. Передусім скасовано в Україні Комісаріат Земельних Справ і його функції передано Всесоюзному Комісаріатові в Москві. Почався повний розгром українського села, з арештами, конфіскаціями майна, засланнями на північ сотень тисяч т. зв. "куркулів", які противилися насильній колективізації. Селян примушувано вступати до "колгоспів" і "радгоспів" ограбувавши їх з живого і мертвого інвентаря. На місце вивожених з України "куркулів" (які масово гинули від нелюдських умов транспортування) привожено на Україну кіргізі, калмиків та інших льояльних до совітської влади "інородців".

Найтрагічніші наслідки мала сталінська "генеральна лінія" і пятилітка для української культури. Для переведення тієї генеральної лінії в Україні післяв Сталін свого, тоді довіреного йому сатрапа, П. Постишева, як генерального секретаря більшовицької партії на Україні.

Як наслідок заходів попередніх українських урядів (Центральної Ради, Гетьманщини, УНР.) в шкільній справі, були витворені маси різних, середніх та вищих шкіл. Україна мала понад сотню українських гімназій, два українські університети, у Києві та Кам'янці Подільському, Історично-Філософський Факультет у Полтаві, катедри українознавства по всіх високих школах України, Українську Академію Наук в Києві. Свідчило це про високий рівень української культури, якого не можна було знищити декретом.

В добу українізації пороблено далекойдучі зміни у шкільництві. Під управою комісара народньої освіти Г. Гринька (який не пішов за системою єдиної школи ССРСР) впроваджено складну систему професійного шкільництва.

1. жовтня 1934. р. настигла нова зміна у високому шкільництві. Відновлено університети в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську, але з російською викладавкою мовою. Реформа високого шкільництва, переведена в 1934. р., відбилася негативно на національному складі студентів. Отож в 1929. р. студентів українців по всіх високих школах вчилася 53,1%, тоді як росіяни було 20% і жидів 22,5%. Коли зважити, що росіянами і жидами були закріплені місця в промислових, технічних, медичних, мистецьких і соціально-економічних школах, а студенти українці вчилися здебільшого в сільсько-господарських і педагогічних школах, то стане ясным, що роля високих шкіл в Україні була русифікаторська. По містах почалася насильна або „з власного бажання учнів і батьків” русифікація шкіл. Лиш особливо відважні професори продовжували викладати українською мовою. Наприклад у високих школах Дніпропетровська читали в Сільсько-Господарському Інституті три особи, в Гірничому і Фізично-Технічному Інституті ніхто не викладав українською мовою, а в університеті лише українознавчі предмети викладалися українською мовою. В 1923. р. в полтавському Педагогічному Інституті було 140 викладачів українців, а в 1940. р. залишився з них лиш один і то такий, що повернувся з заслання відбувши кару. Цікаво зазначити, що всі комісарі Народньої Освітн УСРР були до одного знищені: Гринько, Шумський, Скрипник, Затонський.

Українська Академія Наук zaloжена Гетьманом в кінці 1918. р., з упадком Української Держави зразу ж занепадала. Академіки і співробітники Академії, не дістаючи від держави фінансової підтримки, були засуджені на голод і всякого роду злидні. Про якусь наукову працю не могло бути й мови. Становище почало поліпшуватися з 1923. р., коли Академія дістала свій бюджет. Повернулися з еміграції деякі вчені (и. пр. М. Грушевський) і разом з учнями, які не виїздили з України, взялися до заподадливої праці. Особливо розвинулася праця Історично-Філософського Відділу Академії під проводом свого голови Грушевського, який так, як колись у Львові, виявив свій великий організаційний хист. Відділ зачав видавати “Збірники” (всього вийшло 26 томів) і цілий ряд окремих публікацій (кількасот томів) в різних серіях. Відділ обєднав біля себе багато молодих наукових сил, головню істориків. Особливо ґрунтовно оброблялася доба козаччини.

Другий т. зв. Соціально-Економічний Відділ Академії під проводом свого голови М. Василенка, зосередив студії над історією українського права. Третій Відділ Фізично-Математичний, мав своїм головою П. Тутківського. Одначе всій цій праці судилося скоро припинитися, бо період українізації скінчився одночасно з ліквідацією приватної власности на землю і запровадженням насильної колективізації у формі “колгоспів”.

Погром українства. В осені 1929. р. в українському селі почалась нагінка на селян, щоби вони масово вступали до колгоспів. На 1. жовтня 1929. р. в колгоспах було об'єднано 8,8% селянських господарств, а 1. травня 1930. р. було об'єднано вже 30,6%. Цілі райони особливо на степовій Україні, ставали районами суцільної колективізації. Селяни ставили подекуди очайдушній спротив, — підпалювали колгоспне майно, нищили машини, різали коней і худобу. Совітський уряд відповідав репресіями і виселявав сотки тисяч родин

на Сибір, при чім виселення переводилось в жакливиx умовах. В 1934. р. в колгоспах обєднано було вже 69% господарств, в в 1939. р. аж 96,7%. В 1932. р. перша пятилітка була вже закінчена і влада приступила до другої пятилітки, яка мала метою знищити остатки індивідуального господарства і обернути Україну в індустріальну країну.

Зліквідувавши приватну власність селян на землю і винищивши при тім мільйони українських селян, совітська влада змогла тепер почати наступ і на український націоналізм, що через свої підпольні організації такі як "Український Національний Центр", "Українську Військову Організацію", "Союз Визволення України", вів боротьбу проти совітської влади. Большевики почали наступ на все, що нагадувало своєрідність українського побуту і життя і що так чи інакше відбизало на собі українську національну ідеологію, що ще вживало українську мову і мріяло про українську самостійність. Цей наступ підготовлявся вже заздалегідь, але совітська влада збирала докази, щоб зразу нанести українським націоналістам рішучий удар. Весною 1930. р. розпочався в Харкові великий судовий процес проти 45 визначних українських учених, письменників і громадських діячів, обвинувачених в приналежності до "Спілки Визволення України".



Сергій Єфремов, визначний український вчений і громадський діяч.

На лаві обвинувачених сиділи: член Академії Наук С. Єфремов, буший міністр А. Ніковський, б. прем'єр В. Чехівський, історик О. Гермайзе, проф. О. Черняхівський, лікар В. Почаєвський, лікар В. Удовенко, педагог К. Шило, В. Дога, Гребенєцький, Заліський, В. Отамановський, директор української гімназії в Києві Дурдуківський, педагог В. Страшкевич, письменник М. Івченко, інж. Коваль, проф. Шарко та інші. В цілому це був цвіт української інтелігенції. Процес відбувався прилюдно в присутності численної публіки, ворожо настроєної проти підсудних. Як своїх "класових" ворогів. Акт обвинувачення твердив, що "Спілка Визволення України" була конспіративною, протикомуністичною організацією. Вона повстала в 1926. р. й була зв'язана з іншим нелегальним товариством, а саме „Братством Української Державности“, яке повстало ще в часі українсько-большевницької війни. Процес носив характер т. зв. „показового процесу“ і мав своєю метою викрити ворожі комуністичні елементи українського суспільства і унешкідити їх.

На чолі Спілки і Братства стояв академік Сергій Єфремов. Йому большевицька влада приобіцяла, що коли він признається в тім, що мав за завдання повалити большевників і відірвати Україну від ССРСР, то врятує цілі сотні української молоді, яка не фігурувала на процесі і яку судили таємно в підвалах НКВД без судових формаль-

ностей. І дійсно Єфремов старався брати як міг цю вину на себе, щоб рятувати українську молодь від загибелі. Присуд був такий: С. Єфремова, В. Чеховського, А. Ніковського та П. Павлушкова засуджено на 10, 8, 6 і 5 років в'язниці. Всі інші дістали разом 170 років в'язниці. Засуджені потратили громадські права і наукові становища. Коли вже дехто з засуджених відбув кару, то їх не випущено на волю, а накинuto ще стільки років тюрми, скільки вже було відбуто, напр. С. Єфремову, який відсидів 10 років, накинuto ще 10 років. Так само ув'язнено знову В. Дурдуківського, після чого зник усякий слід по ньому.

Процес "Спілки" був немов гаслом до дальшої нагінки на українську культуру та її діячів. Розгромлено Академію Наук, а передусім її Історично-Філософічний Відділ, якого керівник проф. Грушевський був примушений виїхати з Києва до Москви, а згодом на Кавказ, де помер. Ім'я Грушевського перестало згадуватися, а його праці, в тому числі капітальні "Історія України-Руси" (10 томів) та "Історія Української Літератури" (5 томів), були внесені до списку абсолютно заборонених видань, які не вільно було читати навіть членам і співробітникам Академії.

Майже одночасно з Українською Академією Наук була знищена група українських поетів т. зв. неокласиків, на чолі якої стояв високо-талановитий поет і критик Микола Зеров. Почалася загальна нагінка на українських вчених, письменників, мистців — взагалі на всіх, хто стягнув на себе обвинувачення в українському націоналізмі. Це був справжній погром української інтелігенції, змагання знищити її й вирвати її з корінням. Українське слово фактично замовкло.

Мимо високопарних заяв про піддержку української культури совітська влада почала всебічно піддержувати російську культуру і мову, як мову Леніна — Сталіна. Проголошено клич творення загально-совітської культури. Поводі, непомітно з'являється поняття "совітського народу", в якому повинні злитись усі підяремні Москві народи. Таким чином, навіть видвинений більшовиками в часі наступу проти українізації клич української по формі і соціалістичної по змісту культури в Україні, втратив своє значення. Тепер і по формі і по змісту ця культура повинна стати в недалекому будучому російською.

Деякою свободою користувався на початку театр, тому в перших роках по революції український театр дуже розвинувся. Виникли такі високомистецькі театральні об'єднання, як харківський „Березіль”, на чолі якого стояв Лесь Курбас. Але ці театральні об'єднання не протривали довго і для деяких керівників тих об'єднань, як от для Лєся Курбаса, директора театру, „Березиль”, праця в ньому скінчилася засланням на далеку північ. Театри піддано строгій контролі партії і вони мусіли виставляти пєси, що прославляли совітський устрій і комуністичну партію. Артистів, які йшли назустріч бажанням совітського уряду, обдаровувано нагородами-преміями, ордерами та почесним званням „народних артистів” і т. п.

Безпосередньо перед другою світовою війною підсовітська Україна уявляла собою велике цвинтарище повне могил замучених найкращих її синів. Уявляла собою один великий табір примусової фабричної і колгоспної невилітницької праці, повний мовчазних рабів совітського режиму. Але це тільки так здавалось глядачам з боку.

Події, що наближались і привели до другої світової війни, показали, що ті заковані в совітські кайдани раби, думали свою думу, леліяли свої мрії про визволення з більшовицької корми, не підозрюючи гірких розчарувань, що ще їх мали зустрінути.

ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ.

Польська помста. Західньо-українські землі, а зокрема Галичина опинилися під Польщею внаслідок програної українцями протипольської війни, та внаслідок різних махінацій польської дипломатії на міжнародному терені. Поляки мимо того, що дуже люблять чванитися своєю лицарськістю, не проявили ні дрібки тієї лицарськості супроти покіданого в одвертому бою противника. Своє панування на завойованих українських землях почали від помсти над обеззброєним і безборонним населенням. Польські концентраційні табори у Стшалкові, Вадовицях, Домбю, Тухолі та найстрашнішому з них у Бересті, у так званих Бугшлах, та польські тюрми, були переповнені укр. в'язнями. Були виарештувані майже всі визначніші діячі, які не встигли виїхати за кордон. До 1922 р. перейшло через польські концентраційні табори понад 100.000 укр. людей. Від тифу та інших заразливих недуг померло в тих таборах понад 27.000 осіб. Відбувалися безконечні процеси за головну зраду, які дуже часто кінчалися присудами смерті. Українська преса вела спеціальну рубрику тих процесів і розстрілів під величавим наголовком "В безконечній черзі".

Почався брутальний наступ на всі без винятку українські здобутки, які в тяжкій боротьбі і праці добув собі укр. нарід в часі австрійської займанщини.

Одним помахом пера були скасовані всі українські катедри на львівському університеті. Українці зорганізували свій підпільний університет і політехніку, які майже п'ять літ (1921 - 1925) працювали в неімовірно тяжких умовах, доки їх брутально не розгромила польська поліція. Схвалений 1924 р. польським сеймом шкільний закон т. зв. "Лекс Грабські", (від його творця славнозвісного польського шовініста і україножера Станіслава Грабського), мав на цілі довести до цілковитої польонізації українського народного шкільництва, розбудованого прекрасно ще за австрійських часів.

Скасовано всі права укр. мови у всіх публичних установах.

Вкінці скасовано споконвічну історичну назву краю Галичина і замінено її абсолютною під кожним оглядом у відношенні до того краю назвою, "Малопольська Входина". В тому відношенні відроджена з історичного небуття Польща перейшла навіть стару історичну Польщу, яка для Галичини всежтаки встановила була назву "Воеводство Руське", чим був підкреслений етнічний характер того краю.

Щоб той характер змінити, почали поляки в скорому темпі населявати на західньо-українських землях своїх колоністів і т. зв. військових осадників, які мали край остаточно спольонізувати. Цілий край вкрив польський уряд густою сіткою поліційних станиць. Польська, спеціально вишколена поліція, своїми шиканами і переслідуваннями доводила населення до одчаю.

Гаслом екстермінаційної польської політики супроти українців було "Знищити Русь". Це гасло було навіть колись у польській політичній літературі теоретично обгрунтоване у книжці п. н. "Проект на знищенє Русі".



Полжовник Євген Коновалець,
Голова Проводу ОУН.

Ук^{раїнська} самооборона. Проти польського наступу почав формуватись український фронт оборони. Де-який час українське населення західньо-українських земель жило ілюзіями, що справа Галичини буде все-таки корисно вирішена на міжнародньому форумі і що вона дістане якийсь гарантований міжнародніми чинниками статут. Ці ілюзії приніс після фатального рішення Ради Амбасадорів з дня 15 березня 1923. р., яким віддано Галичину під необмежене панування Польщі. Польща була вправді зобов'язалась дати Галичині широку автономію і український університет, але тих зобов'язань ніколи не додержала.

По цій фатальній даті кристалізується два виразні fronti боротьби з Польщею: Один революційний, безкомпромісний, репрезентований спершу "Українською Військовою Організацією" (УВО), що повстала була зараз по закінченні війни в 1920 р., а згодом від 1929 р. „Організацією Українських Націоналістів" (ОУН), що її очолював полк. Євген Коновалець. Другий фронт легальної, головню парламентарної боротьби був репрезентований укр. легальними партіями та організаціями.

Провідною галицькою політичною партією, що надавала тон цілій укр. політиці було УНДО, на чолі якого стояв в тому часі др. Дмитро Левицький. Поважні впливи, головню на Покутті і на Гуцульщині, мала Радикальна Партія з такими ветеранами радикального руху. як др. Лев Бачинський і др. Іван Макух на чолі.

На першому фронті розгорілась смертельна кровова боротьба, в якій падали жертви з обох сторін. ОУН вела боротьбу при допомозі різного рода саботажів та атентатів на різних польських достойників. Найголосніші з тих атентатів це були: атентат тодішнього студента Стефана Федака на начальника польської держави Пілсудського, атентат на визначного політика з табору Пілсудського Т. Голуфка та атентат на польського міністра внутрішніх справ Бр. Перацького. Польський уряд відповідав на ті акти саботажу і терору масовими арештами і розстрілом укр. революціонерів, а коли ці акти дальше повторювались, польський уряд зробив при допомозі поліції і війська в 1930. р. формальний погром над укр. населенням цілих повітів, відомий під назвою "Пацифікації". Під час тієї пацифікації катовано до смерті тисячі зовсім невинних людей, грабовано їхне майно, нищено їх помешкання. Зокрема жертвою того варварського погрому впав цілий ряд укр. установ, а головню читальнє "Просвіт" і кооператив, які основню розгромлено і знищено.

Укр. легальний світ, на чолі з укр. єпископатою виступив гостро

проти тієї пацифікації, але wraz з тим і осудили акти саботажу і терору, що їх робила ОУН. Справа пацифікації опинилась аж перед Лігою Націй в Женеві, яка на словах її осудила.

Фронт легальної боротьби за права укр. народу в Польщі йшов двома лініями, а саме: лінією парламентарної боротьби і лінією розбудови власної внутрішньої твердині у виді власних господарських, культурних і всякого рода інших установ.

До першого польського сойму з 1922. р. увійшли були послы лише з північно-західних земель (Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя). Галичина, яка вважала, що її доля на міжнародному форумі ще не вирішена, участі в тих виборах не брала.

Це перше укр. представництво до польського сойму, хоч чисельно досить поважне (20 послів і 9 сенаторів), було політично мало вироблене і тому слабе. До того при кінці каденції того сойму воно розбилося на кілька фракцій, що себе взаїмно поборювали. На першому засіданні того сойму, посол Самійло Підгірський прочитав в імені укр. соймового клубу декларацію, в якій було сказано, що "Змаганням укр. народу є відродження самостійної укр. держави, але рахуючися із фактичним станом річей, українці готові співпрацювати з польським народом і всіма народами, що входять в склад Річі Посполитої, коли їм буде забезпечено повний і вільний розвиток у всіх галузях життя." Ця декларація, мимо свого дуже примирливого тону, викликала спротив послів поляків.

За каденції того сойму сталась велика політична зміна в Польщі, а саме в 1926. р. до влади прийшов маршал Пілсудський, зробивши в травні того року переворот. Польща стала з того часу напів-тоталітарною державою, якою вона залишилась до кінця свого самостійного існування.

До другого польського сойму, вибраного в 1928. р., крім послів з північно-західних земель увійшли теж послы з Галичини, головню з листи УНДО-ня та радикальної партії. В тому соймі було вже кілька укр. клубів. Крім УНДО-івського клубу був ще радикальний клуб, клуб Сельробу — правіци (т. зв. Шумськістів), і клуб Сельробу (большевицька експозитура). Тон парламентарній укр. політиці надавало УНДО. На чолі парламентарного клубу УНДО станув др. Дмитро Левицький. На пленарному засіданні сойму 29 березня 1929. р. др. Дмитро Левицький в імені укр. клубу зложив заяву, в якій було сказано: що "Український народ є споконвічним автохтоном на землях, які тепер увійшли в склад Польщі, які раніше входили в склад Ки-



Читальня „Дросвітн“ в Книгиничах, повіт Рогатин, здемолювана підчас пацифікації 1930 р.



Читальня „Просвіти” в Гаях, коло Львова, здемолювана поляками під час пацифікації 1930 р.

ївської і Галицько-Волинської держави та опісля під чужим пануванням ніколи не тратили своєї національної окремішності і не зрікалися змагань до державної незалежності, що в 1918 - 1920. рр., український народ за свою державність пролив море крові та що найвищим нашим ідеалом є незалежна і соборна українська держава на всій укр. території, що всі міжнародні акти, якими споконвічні частини укр. земель, як Східна Галичина з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся признано Польщі, а саме договір в Ризі з 18 березня 1921. р. і рішення Ради Амбасадорів в Парижі з 15. березня 1923. р. порушують право укр. народу на самовизначення і українці вважають, всі ці акти де юре за неправосильні. Вступаючи до цих законодавчих палат (польського сойму і сенату), українці будуть і тут змагати до здійснення найвищого права української нації”.

“Нормалізація”. Ситуація в Польщі загострювалася, тотальний режим кріпшав, намагаючись скасувати рештки конституційних свобод. Появився страшний концентраційний табір “Бережа Картуська”, призначений в першу чергу для українців. Польські тоталітаристи кували плани цілковитого знищення українства. Між іншими законами появився закон про забезпечення прикордонних смуг. Під тою невинною назвою крився страшний для українців закон, який давав польському урядові можливість виселити з прикордонної смуги, що могла сягати до сто кілометрів в глибину краю, кожного українця. В тій смугі українці не сміли ані набувати ані продавати землі. Не могли вони без дозволу влади записувати тієї землі своїм дітям. Для береження тієї прикордонної смуги була створена спеціальна військово-поліційна формація т. зв. “Корпус Охрони Погранича” (КОП),

якого владі і розпорядкам підлягало все приграничне українське чи білоруське населення.

Полки плянували приборати до своїх рук величаву, розбудовану українськими силами кооперацію, піддати строгій державній контролі українське приватне шкільництво, зліквідувати культурно-освітні установи.

В такій ситуації і в такій атмосфері мали відбутись вибори до чергового польського сойму. В такій ситуації і такій атмосфері зродилась ідея т. зв. "Нормалізації", себто унормування польсько-українських відносин, шляхом безпосереднього порозуміння поміж обома сторонами.

З польської сторони речником такого порозуміння був тодішній польський міністр внутрішніх справ Косцялковський, а з української сторони тодішні провідники УНДО, Василь Мудрий і Володимир Целевич.

До порозуміння між обома сторонами дійшло у травні 1936. р. В основу порозуміння увійшла теза тодішньої політики УНДО про реалізацію територіальної автономії укр. земель в Польщі. Ця теза була прийнята польською стороною. На основі того порозуміння українці здобули при найближчих виборах 14 мандатів до сойму і 5 до сейату. Новий сойм складався вже не із 444 послів, як попередній, але з 208. Пропорційно до всіх місць у соймі українці здобули тепер більше місць ніж давніше.

Ще перед виборами вручено було польському урядові низку домагань, які треба було позитивно полагодити в ім'я нової польсько-української нормалізаційної політики. Уряд устами міністра внутрішніх справ Косцялковського обіцяв, що всі ті домагання будуть по порядку полагоджені, але майже ні одного із засадничих питань не полагоджено до кінця існування Польщі. Нормалізація, що її речником з української сторони став Василь Мудрий, вибраний віцемаршалом нового сойму, українців не вдовольняла. Проти нормалізації виступила була Українська Соціалістично-Радикальна Партія, та Фронт Національної Єдності (ФНЄ), нова українська політична організація, що повстала була в той час і на чолі якої стояв Дмитро Паліїв. Проти нормалізації були теж польські шовіністи та низова польська адміністрація, яка і далі намагалася нищити укр. установи і тим підкопувала засади українсько-польського порозуміння.

Окрему "нормалізаційну" політику вів польський уряд на Волині, яку польська адміністрація відгородила була від усяких зв'язків з Галичиною, поліційним муром т. зв. сокальського кордону.

По 1926. р. себто по перевороті Пілсудського волинським вое-



Василь Мудрий, голова УНДО в краю і голова ЦПУЕ на еміграції.

водою став Юзефський. Він став реалізатором окремої польської політики на Волині. При виборах до польського сейму він провів своїх кандидатів з Петром Певним на чолі. Волинські послы мусіли виконувати на парламентарній арені інструкції Юзефського. В 1935. р. посла Певного заступив С. Тимошенко. За його керування розбився волинський посольський клуб, бо з нього виступили послы незгідні з політикою Юзефського. Між тими послами був теж тодішній посол Степан Скрипник.

Нормалізація не припинила польського наступу на українців. Власне на час нормалізації припадає ганебне нищення поляками православних храмів на Холмщині і Волині.

Нищення православних храмів. Полякам сіллю в очах було існування православних храмів на Холмщині і Волині, яке нагадувало, що місцеве автохтонне населення є українське. Тому було вирішено ті церкви зніщити під покришкою т. зв. "ревіндивації", себто нібито повернення бувших уніятських церков римо-католицькій церкві. Поляки здавна підготовлялись до тієї справи. Польська преса домагалась, щоб до церков вводили польську мову, щоб українських дітей вчити польського катехізму, водити їх до косяволів, щоб змінити календар українських свят, щоб самі церкви нищити і т. д. Скликувано віча, на яких зібрані, разом із ксьондзами ухвалювали резолюції про потребу нищення православних церков. Багато православних церков поляки були вже позамикали, отже люде будували домн молитви, себто звичайні хати, де сходилися на Богослуження. Щоб не проповідувати по польськи, священники перестали цілком говорити проповіді. Священників переслідувано і засуджувано на цілі місяці арешту та на грошові карн за відправлення Богослуженя.

По довгих приготуваннях, польська влада приступила в червні 1938. р. до масового руйнування українських православних церков на Холмщині. Ось декілька яскравих зразків тієї польської акції. 1.) До села Голешева, де церква існувала вже 400 літ і пережила цілий ряд воен прибули дня 13. липня 1938. о семій годині рано пожежники і поліція з псами. Коли люде збіглися до церкви, польська поліція ввійшла до церкви з псами і в шапках та розігнала людеи. Церкву розвалили і будівельний матеріал продали місцевим полякам за 180 золотих. 2.) Дня 14 липня 1938 року розвалили поляки церкву в Межилісі. Сподіючись лиха, бо вже в сусідньому селі Загорів церкву були розібрали, межиліські люде зійшлись, повиносили з церкви і поховали цінніші речі. Здіймаючи дзвони вдарили в останне три рази на пращання в великий дзвін. Зібрані люде ридали і цілу ніч не відходили від церкви. Цілу ніч чуючи лихо вили в селі собаки. Ранком о сьомій годині на вісьмох тягарових автах приїхала польська поліція і робітники. Поліція гумовими палками почала розганяти людеи. Робітники почали здирати дах, ламати і викидати з церкви образи і викидати іконостас. Кото 12. год. вполудне звалили велику церковну баню, потім почали розрізувати зверху додолу стіни і розтягати їх. 3.) Найстаршою на Холмщині церквою була церква в селі Розтоці, збудована ще в 16 столітті. Поляки були її замкнули як лише прийшли до влади, дозволивши українцям молитися в ній лиш тричі на рік. Але 8 липня 1938 року поляки і цю церкву знищили.

Розвалюючи або забираючи українські православні церкви і церковне майно поляки казали, що вони вертають собі те, що наते-

жало колись до уніятів, хоч унію було формально скасовано ще в 1875. році. Вони на ділі нищили й руйнували те, що було збудоване православними українцями ще тоді, як унії не було. Наприклад поляки знищили церкву в Щебрешнін, збудовану в 1184. році, отже ще за княжих часів.

Проти ревіндикаційної акції польського уряду протестували українські православні єпископи на чолі з Митрополитом Діонізієм. Протестували українські соймові послы без різниці обряду. Та найбільше враження зробив протест греко-католицького Митрополита Андрея Шептицького, який виступив перший із своїм протестом. З приводу соймових протестів "Діло", найстарший український щоденник писав в числі з 9 липня 1938. року: "Сьогодні заманіфестували репрезентанти українського греко-католицького та православного населення з Галичини, Волині, Холмщини і Підляшшя в польському соймі свою українську національну єдність та спільноту в обороні національно-церковних позицій". Того дня промовляли в обороні православної церкви священик о. М. Волков і С. Скрипник, (пізніший архієпископ). Промова Скрипника була настільки сильна, що "викликала бурю", як зазначало "Діло". Соймові виступи посла С. Скрипника в справі нищення церков на Холмщині і в обороні православних українців, дали польським урядовим чинникам притоку, зажадати від сойму в березні 1939. р. видачі його польському державному судові.

З греко-католицької сторони промовляв посол Баран, який вичисляючи насильства поляків казав: "Як українець греко-католик, що підлягає апостольській столиці і папі, заявляю, що справа оборони Православної Церкви це національна справа цілого українського народу і тому ми, українські галицькі послы греко-католики голосуватимемо проти постанов укладу (договору між Польщею та Ватиканом) в обороні близької нам православної церкви та в інтересі українського народу та в ім'я його історичних і теперішних прав".

Скінчилося руйнування українських православних церков лиш на передодні другої світової війни разом з упадком польської держави.

Українська конструкторна праця. Другу лінію легального фронту творили численні національні установи, що їх мимо різних труднощів і перешкод розбудувало укр. громадянство у щоденній невсипучій муравлиній праці.

Найбільші і найвеличавіші осяги того мирного будівництва були на господарському фронті. Збудована укр. руками кооперація розрослася до величавих розмірів, охопивши майже все господарське життя, передовсім Галичини. Свідчать про це такі установи, як "Центросоюз", "Маслосоюз" "Українбанк" і надбудова того всего "Ревізійний Союз".

Розгорнувся теж приватний господарський сектор, про що свідчить буйний зріст організації укр. купців і промисловців, в організації яких визначну роль відігравав Ярослав Скопляк, бувший старшина УСС. Для потреб приватницького сектора засновано "Український Промисловий Банк" (Промбанк). Укр. селянство створило свою потужну статуткову організацію під назвою "Сільський Господар". Ця організація мала понад 160.000 членів та 60 філій. Її керівниками були спочатку інж. Павликовський, а згодом інж. др. Храпливий.

У відповідь на нищення Польщею укр. публичного шкільництва, укр. суспільність відповіла пожевленою організацією свого приватного шкільництва. Тією справою займалась популярна серед укр. громадянства "Рідна Школа", яка розбудувала цілу сітку народнього, а передовсім середнього шкільництва.

Т-во "Просвіта" мимо великих перешкод із сторони поляків розбудувала густу мережу своїх філій і читалень, оживила працю аматорських гуртків і хорів, відновила свої видавництва.

Серед великих труднощів відбудовує свою працю сокільська організація. В 1934 р. відбуває Укр. Сокіл свій ювілейний зїзд при участі 10.000 побратимів. На місце розв'язаних поляками "Січей" повстає нова спортивно-пожарнича організація "Луг", на чолі якої станув др. Роман Дашкевич.

У Львові відбуваються великі маніфестаційні здвиги як от здвиг всіх бувших вояків УГА, які явились майже всі на похорони свого начального вождя, генерала Тарнавського, що помер в 1938. р.

В 1933 р. відбувається у Львові величавий сотисичний здвиг української християнської молоді під назвою "Українська Молодь Христові". Учасники того здвигу, що його організував єпископ Іван Бучко, продефілювали стрійними рядами перед Митрополитом Шептицьким на площі св. Юра.

До величавих розмірів, коли міряти західньо-українськими відносинами розвинулась мимо величезних перешкод, ставлених польською цензурою та польською адміністративною владою українська видавнича справа, а зокрема українська преса. Побіч старих пресових органів таких як щоденник "Діло" та тижневики "Громадський Голос" і "Вперед" з'являються нові, як от тижневики "Український Голос", "Неділя", католицькі "Мета", "Правда" і "Нова Зоря", щоденник "Українські Вісті" і тижневик "Батьківщина" (органи ФНЕ).

Цілковитою новістю на західньо-українських землях було виникнення в 1923. р. пресового концерну "Українська Преса". Цей концерн видавав: щоденник „Новий Час”, популярний селянський тижневик „Народня Справа”, що між усіми українськими часописами мав найбільший тираж, „Наш Прапор”, часопис для сільської інтелігенції і для міського читача, що появлявся три рази в тиждень, „Наш Лемко”, тижневик призначений для Лемківщини, „Дзвіночок” діточий журнальчик, що тішився великою популярністю серед дітей, „Комар”, добре редагований і ілюстрований талановитим карикатуристом Едвардом Козаком гумористичний журнал. Крім того концерн видавав періодичну бібліотеку з ділянки красного письменства „Українська Бібліотека” та почав видавати серію закроених на велику міру видань, як от „Велика Історія України”, „Історія Української Культури”, „Історія Українського Війська”, „Велика Всесвітня Історія”. Творцем і організатором того видавничого концерну і видавцем був Іван Тиктор. Повстало і розвинулось в тому часі цінне видавництво дитячої літератури і дитячого часопису для підростаючої молоді „Світ Дитини” М. Таранька.

О ці всі організації, установи і тверду поставу народу, неначе о гранітну скалу розбивався польський наступ. Вся ця конструктивна праця, яку він потрапив виконати в найбільш несприятливих умовах польського режиму, свідчить про його невичерпану енергію і ве-

лику творчу силу. Є вона запорукою того, що той нарід поборе і ті труднощі, що їх доля поставила йому в теперішній час на тернистому шляху до волі.

БУКОВИНА ПІД РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ.

Коли Галичина проголосила в жовтні 1918. року, що вона сама рішатиме про свою долю, Буковинські українці створили в Чернівцях "Український Краєвий Комітет", який вислав до Української Національної Ради у Львові своїх делегатів, як буковинську секцію Національної Ради, а на вічу 27 жовтня 1918. року протестували проти прилучення Буковини до Румунії. 3. листопада 1918. року відбулося друге віче в Чернівцях, на якому українці ухвалили прилучення Буковини до України. Але на Буковину вдерлися румунські війська і витіснили горстку озброєних українських добровольців, що боронили край.

Тепер Буковина була здана на ласку й неласку брутальних і некультурних румунів. Зразу почалися гострі переслідування всього українського. Почалося нищення українського шкільництва, яке встигло добре розвинутися за австрійських часів, під доглядом відданих українській справі керівників українського життя на Буковині - проф. Ст. Смаль-Стоцького і шкільного інспектора Ом. Поповича. На основі офіційної румунської статистики в 1922 - 1923 шкільному році залишилися ще на Буковині 155 українських шкіл (391 було вже румунських, 47 німецьких, 27 жидівських, 23 польських і дві мадярські), але українські школи були вже на половину румунізовані. В 1919. р. було заведено стан облоги в українській частині Буковини і це не дало змоги українському населенню протестувати проти румунізації українських шкіл. Румунська влада твердила, ніби школи румунізовано за "згодою самого населення". До 1924. р. українців ще офіційно вважали за національну меншину, якій на основі румунської конституції належала народна національна школа. В 1924. р. українців визнано законом "за румунів, які забули свою рідну мову". Від 1925. р. румунізація української школи пішла ще інтензивніше доки 1927. р. усі школи не румунізовано остаточно. Всі вчителі мусіли виказатися державним іспитом з румунської викладачої мови. Тільки по скасуванні в 1928. р. стану облоги, явилася змога боротися за українську народню школу.

З кінцем 1928. р. по цілій українській частині Буковини відбувалися віча в справі привернення української мови навчання в школах. Цей рух перекинувся і на Бесарабію, яка в рр. 1920 - 1927 мала шкіль-



Пр. Степан Смаль-Стоцький, визначний вчений і один з провідників буковинських українців.

ну автономію і до 120 українських шкіл. Але у відповідь на всі заходи населення в цій справі видано тільки закон 31. грудня 1929. р., яким у школах з українською більшістю учнів заведено в нижчих класах вісім годин української мови, а у вищих шість годин. Від 1931. р. введено ці години до наукових планів і визначено для української мови двох окремих інспекторів.

Одночасно із народними школами пішло руйнування українського середнього шкільництва, яке цілковито зрумовізовано. Те саме сталося із чернівецьким університетом, який цілковито румунізовано.

Румуни так, як і поляки прямували до цілковитої асиміляції українського населення. По румунізації шкіл прийшла черга на румунізацію церкви. Українське політичне життя під ударами румунського поліційного режиму майже цілковито завмерло. Обмежена в правах дуже нечисленна українська преса ледве жила. В такому стані застала буковинських українців друга світова війна.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

Під чеською владою. Порівнюючи з большевицькою, польською і румунською окупацією, Карпатська Україна, що попала під чеську владу, мала мимо чеської асиміляційної політики ще найбільш сприятливі умовини розвитку. Українське населення Карпатської України (офіційна назва була Підкарпатська Русь), було найменш національно свідоме з усіх західньо-українських земель. А проте не вважаючи на тисячлітній мадярський гніт, не вважаючи на те, що воно було відрізане навіть від сусідньої Галичини, з якою мадяри не дозволяли держати звязків, не зникали ніколи серед населення Карпатської України почуття приналежності до спільного "руського" народу і напів-свідоме тяготіння до Києва, як до осередку того народу. Це виявилось в критичному 1918. р. в тому, що українське населення Карпатської України виявило своє бажання об'єднатися з Україною. Доля рішила інакше. В наслідок несприятливих для України умов, після закінчення першої світової війни, Карпатська Україна була примушена погодитись на чеську пропозицію увійти з Чехословаччиною у федеративний зв'язок. Це встійнено було у відповідній чесько-українській умові з жовтня 1918. р., підписаній в американському місті Філадельфії. На основі тієї умови Карпатська Україна мала дістати широку автономію з власним соймом і власним краєвим урядом.

Чехи тієї умови за час самостійного існування своєї держави не додержали. Чеська верхівка, а під її впливом чеська народна маса, були з огляду на германську небезпеку, що їм загрожувала з заходу непоправними москвофілами. Карпатську Україну вважали чехи за поміст до майбутньої демократичної Росії, з якою хотіли мати спільний кордон і тому піддержували на Підкарпатті москвофілство, мимо його мадяронських симпатій. Це чеське москвофілство відбивалось дуже болюче на шкільництві Карпатської України, бо чеська шкільна влада, замість живої української мови, вводила до народних і середніх шкіл якесь потворне "язичіє", що було мішаниною російщини і церковно-славянщини. Пробували чехи вестн теж і свою асиміляційну політику, висилаючи на Карпатську Україну масу чеських урядовців та закладаючи численні, дуже добре вивінені чеські школи.

Свою москвофільську лінію намагались проводити чехи теж і на церковному відтинку, потураючи поширенню російського православ'я в країні, де здавна вкорінена була греко-католицька церква, що почала відігравати важливу роль в національному відродженні населення Підкарпаття.

Однак раз пробудженого до національного розвитку народу не вдалося задушити навіть хитрій чеській політиці. Власними силами, проти волі чеських можновладців, проти москвофільських засліпленців в роді Бродія, та мадяронських реєгатів в роді Фенцика, український народ Карпатської України поволі розбудовував своє громадсько-політичне та культурне життя.

Власними силами, при видатній допомозі своїх братів з інших українських земель, що осіли на Підкарпатті, як емігранти, створив нарід Карпатської України своє народне і середнє шкільництво. Це шкільництво впродовж 20-літньої чеської влади розрослося до поважних розмірів. Вже в рр. 1931 - 32, було на Підкарпатті 25 укр. державних і 61 церковних шкіл. На східній Словаччині, а саме в Пряшівщині заселеній українцями було в той час 6 державних шкіл з "руською" мовою. На полі середнього шкільництва Підкарпаття здобуло 4 гімназії і 3 семінарії.



Єпископ Гіряшівський
Павло Гойдач.

У зв'язку з розвитком шкільництва виростили значні кадри місцевого народного учительства, що відіграло поважну роль в національному відродженню Карпатської України. Це вчительство схилилося спочатку до москвофільства, але згодом перейшло на народний ґрунт і в 1929. р. винесло в тій справі відповідну ухвалу. В тому ж році, народні вчителі об'єдналися в "Учительську Громаду", в яку вписалося 1400 членів.

Власними силами, проти волі окупантів, розбудував нарід Карпатської України свої культурно-освітні й господарські установи. Край вкритися густою сіткою читалень (Просвіт), з їх аматорськими гуртками і хорами, та сіткою, власними силами збудованих кооперативів.

Виростали нові кадри громадських і політичних діячів, формувалося нове українське життя в країні, в якій його досі майже не було. На чолі тих кадрів стояв патріарх і провідник національного відродження о. Августин Волошин. З тих кадрів вийшли творці і керівники Української Держави, що небаром мала повстати на Підкарпаття.



Мігр. Августин Волошин.
Президент Карпатської України

Українська Карпатська держава. Серед великого європейського напруження в осні 1938. р. народжувалась на Підкарпатті Українська Держава. Над Європою нависли чорні зловіщі хмари, що вішували недалеко і страшну світову хуртовину. Гітлер шукаючи "равну" (просто-ру) для німецького народу, розвалював поволи, але систематично цілу поверсальську європейську будівлю. По прилученні Австрії до Німеччини, прийшла черга на прилучення судетського краю, що належав до Чехословаччини, але його населення було в більшості німецьке. Гітлер несподівано напав на Чехословаччину, від оборони якої відмовились тоді всі її союзники і силою прилучив годі до Німеччини Судетський край.

Після того удару Чехословаччина почала тріщати в своїх основах. Числячись з упадком Чехословацької держави, поневолені нею на-

роди, а саме словаки і українці, почали заходитись біля будови своїх власних держав. Для того в першу чергу одні і другі видвигнули справу автономії, яку в 1918. р. Чехи обидвом народам обіцяли, але обіцянки не додержали.

Серед темної ночі, що покривала всі українські землі, де лютував кровавий большевицький польський і румунський терор, неначе якийсь чудесне зарево з'являється перед очима здурованих і очарованих укр. людей, Українська Карпатська Держава.

Осін і зима 1938 р. та провесна 1939 р. це час великих всеукраїнських сподівань, мрій і надій. В один такт бились тоді серця всіх українських людей, де б вони не були. Але з другої сторони в один такт діяли тоді всі вороги нашого відродження, нашого визволення і нашої самостійності. Сьогодні з десятилітньої перспективи видно ясно всі ті чорні махінації, тодішніх „великих міра цього“, яких жертвою впала Карпатська Україна. Найбільше боялись повстання української держави на Підкарпаттю Польща і Сівіти, бо та держава спираючись на поневолення Польщею і Сівітами українцям, що треба скинути зненавиджене їхнє ярмо. Для того Польща різними саботажами виконуваними висиланими нею диверсійними бандами, а Сівіти різними дипломатичними махінаціями робили все, щоб не допустити до повстання української держави на Підкарпаттю.

Однак український нарід Підкарпаття не оглядаючись на ніякі

ЗАКОН «п.»
ПРО ПЕРШОМУ УРЯДУ

Своїм Верховною Радою ухвалити цей закон :

- 1.1. Верховна Рада є вищим органом.
- 1.2. Назва держави є : **КАРПАТСЬКА УБІА І М.**
- 1.3. Верховна Рада є універсальною представителю, «-Боримо Свободи Народної Республіки,»
- 1.4. Державна мовою Верховної Республіки є **УБІА І М.**
- 1.5. Бачи, державного символу Верховної Республіки є **мисто і щит, що чотирьох сторін є Республіки,»**
- 1.6. Державна гербом Верховної Республіки є **мисто і щит, що чотирьох сторін є Республіки,»**
- 1.7. Державний гимн Верховної Республіки є : **«Во імє слави України...»**
- 1.8. Цей закон об'являється згідно на його проголошенні.

В Ужгороді, 18. Вересня 1939.

Відомості :

[Підпис]
Олександр Сабур Н.П.

[Підпис]
Президент Карп.-Української Респ.

[Підпис]
Володимир Сабур Н.П.



**Перший Конституційний Закон
Карпатської України.**



Члени Першого Уряду Самостійної Карпатської України:
Зліва до права: А. Стефан — міністер культів, шкільн. і освітні; мсгр. А. Волошин
Президент Держави, Ю. Рева — прем'єр і закорд. справи.

перешкоди виявив у ті памяті дні крім великого ентузіазму теж велику дисциплінованість межуючу із самопосвятою для добра рідного краю. Ця дисциплінованість виявилась в однодушній піддержці політики своїх провідників, в організації своєї збройної сили, що перейшла до історії під назвою "Карпатської Січі". Та найбільше проявлялась та дисциплінованість підчас виборів до Союму Карпатської України.

Коли на день 12 лютого 1939. р. були розписані вибори до того союму, то український нарід Підкарпаття йшов до виборчих урн єдиною лавою і віддав свої голоси на єдину тоді національну листу. Ця листа зібрала 92.4% всіх голосів. З неї були вибрані 32 послы, що були гідні довіря того народу.

Чеський центральний уряд неприхильним оком глядів на події в Карпатській Україні, а зокрема на вислід виборів до карпатського союму. Неприхильним оком глядів на розвиток тих подій і Гітлер, який тоді справу Карпатської України шантажував аж кількох партнерів, а саме поляків, совітів і мадярів, щоб вкінці продати Карпатську Україну мадярам, за обіцянку піддержки його недалеких планів.

Напередодні відкриття союму Карпатської України, на основі рішення роземчої комісії у Відні, в якій рішальний голос малн представники тодішньої Німеччини та Італії Рібентроп і граф Чіано, об'єдано болюче територію Карпатської України, віддавши мадярам столицю краю Ужгород та міста Мукачів і Берегів. Столицю краю перенесено до Хусту і там в дні 15 березня 1939. р., відбулось історичне відкриття і засідання Союму Карпатської України, на якому проголошено самостійність Української Карпатської Держави.

Це засідання відкрив і проводив ним як вибраний одноголосно предсідник союму, посол Августин Штефан. У своїй інавгураційній промові посол Штефан сказав: "В історії українського народу не було ще випадку, щоб рішало всенароднім голосуванням вибране законодапне тіло. Видавали закони українські князі, королі і гетьмани, але одностійдно волею народу вибраного законодатного союму наше мннуле не знає. Довгі століття український народ блукав у темряві і ждав на ліпшу долю, на свободу. Та тільки коли наступила осінь 1938 р., пірвався наш народ до могутнього зриву і пустився відважно на нову і тяжку дорогу до просторів волі."

Найважнішими точками того засідання було проголошення самостійности Карпатської України та вибір першого президента нової держави. Відповідний законопроект мотивував у своїй промові посол Мнхайло Брашайко. Він говорив: "Світлий Союме! По вчорашніх трагічних годинах, коли в головнім місті Карпатської України проливалася українська кров обговорюємо сьогодні під гуки гарматних вистрілів Перший Конституційний Закон Карпатської України. По тисячолітній неволі наша земля стає вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була є і хоче бути **українська**. І колиб нашій молодій державі не суджено було довго жити, то наш край залишиться вже назавжди **український**, бо нема такої сили, яка моглаб знищити душу, сильну волю, нашого народу".

Зміст Першого Конституційного Закону Карпатської України був такий:

Параг. 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

" 2. Назва Держави є: **Карпатська Україна**.

- Пар. 3. Карпатська Україна є **республіка** з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.
- " 4. Державна мова Карпатської України є **українська мова**.
- " 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
- " 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім пів-полі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і **Тризуб** св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. — Переведення цього місця закону полишається окремому законодавці.
7. Державний гимн Карпатської України є: "Ще не вмерла Україна"..."
- " 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Після схвалення того закону вибрано одноголосно першим президентом Карпатської України о. Августина Волошина, який по złożенні присяги, виголосив коротку промову, в якій подякував за довіря і склав обіцянку, що з поміччю Божою зробить все, що є в його силах для добра Карпатської України.

Президент Волошин іменував уряд самостійної Карпатської Держави в такому складі: Юліан Ревай — прем'єр і закордонні справи, Степан Ключурак — військо і хліборобство, Др Юлій Брашайко — фінанси, промисл, торгівля, Юрій Перевузнник — внутрішні справи, Др Микола Долинай — здоровля і соціальна опіка, Августин Штефан — справи культів, шкільництва і освіти.

Та над головою молодой держави і її уряду нависла страшна небезпека. За тихим дозволом Гітлера, мадяри підступно напали на Карпатську Україну, виславши проти неї многотисячну добре озброєну армію. Німецький консул в Хусті радив здатись на ласку і неласку мадярів, але уряд Карпатської України з погордою відкинув цю пропозицію.

На захист молодой держави вступає її військо "Карпатська Січ". "Січовики" з безприкладним героїзмом боронять пядь за пяддю свою державу перед мадярськими загарбниками. Своїми трупами встелили вони усі шляхи, що вели до тодішньої столиці Української Карпатської Держави — Хусту.

В рядах "Карпатської Січі" боролись сини дослвно всіх українських земель. Боролись і гинули в них в першу чергу сини Карпатської України, але були там і придніпрянці і галичани і буковинці.

Малецька Українська Карпатська Держава впала під ударами переважających ворожих сил. Ті сили, як Німеччина, Польща, Мадящина ликували, не передчуваючи навіть, що за не цілих десять літ їх зустріне подібна доля. Така є історична неমেzis.

Карпатська Україна загинула з честю, бороячись до останку своєї полі і незалежності. Тією героїчною боротьбою вона включилась до всеукраїнського фронту змагань за Самостійну і Соборну Україну.

XLІ. УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО 1939 РОКУ

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ЕВРОПІ ДО 1939 р.

Еміграція в Польщі. Українська політична еміграція після закінчення першої світової війни розсіялась майже по всій Європі. Вона відіграла дуже важливу роль в розвитку української політичної думки, а ще більше в розвитку української культури.

Українська політична еміграція по упадку української державности, залишилася головно в тих країнах, з якими Україна мала політичні зносини і де існували українські посольства, місії і тим подібне. Члени тих установ по упадку української держави здебільша залишались як політичні емігранти. Пізніше почала прибувати українська студентська молодь, яка відіграла немалу роль в справі ознайомлення чужинців з Україною.

В Польщі та на окупованих нею українських землях, а головню в Галичині та на Волині осіло погайне число українських культурних діячів емігрантів. Зимом 1921. р. повстає у Львові "Гурток Українських Плястиків". В його працях брали участь такі визначні мистці, як П. Холодний, С. Тимошенко, Ол. Новаківський, Р. Лісовський, М. Бутович, П. Ковжун, Ю. Магалецький, В. Січинський та інші.

Значною була праця українських емігрантів в галузі театру. Особливе значення мала праця Ол. Загарова, який за матеріальною піддержкою любителя українського театру др-а Б. Озарського, очолив український львівський театр і підняв його на невидані досі в Галичині вершини. Загаров був і директором української драматичної школи, заснованої при Музичнім Інституті ім. М. Лисенка у Львові. На львівській сцені виступали такі визначні придніпрянські артистичні сили, як А. Борисоглібська і Г. Совачова. Емігрант Д. Котко зорганізував знаменитий мішаний хор на зразок хору Ол. Кошиця. Концертував і популяризував українську народню пісню бандурист Д. Щербина. В. Авраменко зорганізував у Львові школу українського національного танку і мав великий успіх з виступами своїх вихованців.



Професор Олександр Лотоцький.

Великі заслуги для розвитку української культури має теж і та українська еміграція, що була розсіяна на теренах корінної Польщі, а головню в Варшаві і яка складалась з останків регулярної армії УНР, інтернованої в германських таборах після війни. Після війни надіялись, що воїни стануть

кадрами нової української армії. Але вони забували сумний досвід для українців польсько-українського союзу 1919-1920 рр. і ту не-популярність, яку поляки взагалі мали на Україні. Ця непопулярність зростає особливо через переслідування української православної людності на Волині, Холмщині і Поліссі.

Щоб приєднати якимсь чином українську еміграцію до себе і бачучи що Чехословаччина закладає Українські Високі Школи і що навіть Німеччина заклала Український Науковий Інститут, — поляки заклали теж і в Варшаві "Український Науковий Інститут". Організацію цього Інституту взяв на себе проф. Ол. Лотоцький, який перейшов з Праги до Варшави, як професор православного богословського факультету на варшавському університеті. Лотоцький показався знаменитим організатором. Інститут за короткий час видав понад 70 томів видань, присвячених устрою УСРР, українській історії та економіці, 16 томів наукового видання творів Шевченка і цілого ряду книжок церковно-релігійного змісту. В тому числі новий науковий переклад Св. Письма, що над ним працювала спеціальна комісія мовознавців. Взагалі ціла діяльність Інституту була спрямована на потреби українців православних в припущенні, що Волинь буде тереном майбутньої польсько-російської боротьби в разі збройного конфлікту на який заносилося при кінці 1930-х років. Український Науковий Інститут улаштував прилюдні відчити і старався скупити біля себе нечисленні зрештою польські наукові кола, які виявляли певне зацікавлення українством і деякі симпатії до нього. В 1938. р. проф. Лотоцький уступає, директорські обов'язки перебрав проф. А. Яковлів, що був теж перед тим професором Українського Вільного Університету в Празі.

Еміграція в Чехословаччині. Найприхильніше поставилися до української еміграції чехи. Це з'ясувалося перш за все прихильним становищем президента республіки Т. Г. Масарика, який не вважавши на свої симпатії до росіян і на свою тимчасову співпрацю із советським урядом, стояв за визнання за українцями права на національну самостійність. Під його впливом Чехословаччина широко розкрила двері для українських політичних емігрантів, які приходили головню із Польщі, втікаючи з польських таборів, або від переслідувань польської поліції.

Довгий час перебувала на території Чехословаччини українська галицька бригада ген. Кравса, що перейшла була через Карпати і яку чехи інтернували в таборі Німецькому Яблонному, дозволивши їй зберегти свій військовий устрій і уніформу. Потім вояки бригади були улаштовані на цивільну працю.

З кінцем 1922. р. розпочалася в Чехії так звана українська акція перш за все на полі освіти для української молоді, головню з польських таборів. Чеський уряд брав на своє утримання українську молодь, яка студіювала на високих чеських школах, а пізніше були створені й українські високі школи. На чолі опіки над українською молоддю, стояв "Чесько-Український Комітет", зложений з чеських і українських професорів.

23 жовтня 1922. р. відбулася в Празі урочиста інавгурація Українського Вільного Університету, зложеного з двох факультетів: Філософічного й права та суспільних наук. Статут Укр. Вільн. Університету ізурувався на статуті чеського державного Карлового Університету.

Мова викладів і діловодства Університету були українські. Професорські сили походили із усіх частин української землі. Тут були професори із Києва, Одеси, Львова і Чернівців.

Український Вільний Університет був заснований з огляду на потребу української еміграції, але після скасування українських кафедр у Львівському та Черновецькому університетах та після знищення університетів на підсоветській Україні, Укр. В. Унів. в Празі залишився єдиним українським університетом на цілому світі і на нього припало завдання репрезентувати українську університетську науку. В одному меморандумі УВУ з 1923. р. було написано про це так: "Коли на Великій Україні замовкли святині української науки, а Львів не допускав укр. молоді до університету, приневолюючи укр. науку скриватися в підземелля, ціла укр. суспільність звернула свою увагу на Прагу, де силою факту утворилося середовище наукової праці за границею".

Ректорами УВУ були в різні роки професори: Ол. Колесса, Ст. Смаль-Стоцький, Ф. Щербина (кубанець), Ст. Дністрянський, Ів. Горбачевський. Всього протягом перших років було записано 7.702 студентів. За перших 10 років університет видав 88 докторських дипломів. До кінця 1939. р. кількість докторатів збільшилася до 109.

Біля УВУ зорганізувався цілий ряд українських наукових установ, як от "Українське Історично-Філософічне Т-во" у Празі, на чолі якого стояв проф. Антонович і яке скупчувало до 60 укр. учених, "Укр. Т-во.

Прихильників Книги", якого головою був проф. С. Сірополько, "Укр. Педагогічне Т-во" та "Укр. Студія Пластичного Мистецтва".

В 1922. р. повстала в Чехословаччині друга висока українська школа, а саме "Українська Сільсько-Господарська Академія" в Подебрадах для підготовки інженерів і агрономів. Академія видала 698 наукових публікацій-підручників, монографій та розвідок, якими значно збагатила технічну і економічну укр. літературу. Сотки абсолютептів Академії знайшли собі часом заняття в Польщі і на західно-українських землях, головню в Галичині і на Волні.

Третьою високою укр. школою в Чехії був, відкритий в 1923. р., у Празі "Високий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова". Організатором його, як теж і директором протягом кількох років був проф. Леонід Білецький. За весь час його діяльності прослухало



Професор Леонід Білецький.

в ньому повний курс 178 дійсних слухачів. В 1933. р. Інститут було ліквідовано.

З установ, які функціонували при Інституті або в зв'язку з ним були натуральні курси і реальна гімназія в Празі, пізніше перенесена до Жевниць, і на останку до Моджан під Прагою. Весною 1945. р. ця гімназія з своїми учнями і професорами була евакуована до Баварії.

Велика частина української еміграції осіла на Підкарпаття. Вона дуже допомогла справі розвитку української національної свідомості **Українська еміграція в Австрії**. В Австрії, а головню в її столиці Відні зосередилось теж поважне число українських емігрантів. Відень, як колишня столиця Австро-Угорщини мав найбільше звязків політичних і культурних з Галичиною. По упадку Західньо-Української Республіки тут опинилася численна українська еміграція, головню з Галичини. Тут теж осів уряд диктатора Західньо-Української Народньої Республіки Євгена Петрушевича.

Відень мав і свої старі українські культурні традиції, які сягали часів Куліша і Драгоманова. Тут повстало в 1868. р. студентське товариство "Січ", з яким були звязані представники цілого ряду поколінь української інтелігенції нових часів.

Хоча певна частина української політичної еміграції станула перед konieczністю вертатися по весні 1923. р. до Галичини й Буковини, проте багато українців залишилося між іншим як урядовці на австрійській державній службі і українська колонія в Австрії довгий час була одною з найчисленніших в західній Європі. Ця колонія ожилилася, коли почала напливати до Відня українська студентська молодь. Крім Відня напливала українська студентська молодь ще до Грацу і до Леобена, де була славна в центральній Європі гірнич акадeмія.

Українська еміграція в Німеччині. Крім Польщі, Чехії, Австрії поважні скупчення української еміграції були теж в Німеччині. В Берліні, де до 1922. р. існувало правно визнане українське посольство, зразу по війні виникла невелика українська колонія, що складалася із колишніх урядовців посольства, політичних діячів, а згодом українських студентів.

Одночасно з Чехією розпочала акцію допомоги українській студентській молоді й Німеччина, хоч в далеко скромніших розмірах і виходячи з інших мотивів. Німецький уряд хотів, щоб українські студенти, які опинилися в Німеччині, діставали високу освіту в німецьких високих школах в атмосфері німецької культури і помалу засвоювали її. В 1921 р. була заснована в Німеччині перша українська студентська організація а саме „Спілка Студентів Українців в Німеччині“, яка мала власний льокаль, харчівню, читальню і бібліотеку. Степендійну допомогу студенти діставали спершу від ІМКА. В літі заробляли на життя фізичною працею, виступами, як статисти у фільмах. Деяку допомогу діставали українські студенти від Допомогового Комітету. За одно десятиліття (1921-1931) через цю студентську організацію перейшло майже 400 студентів. З неї виділилось згодом студентське т-во „Основа“, що обєднувало студентів політехніки Шарльо-



Гетьман Павло Скоропадський.

тенбургу та студентські громади в Данцігу, Кілі, Геттінгені і Кенігсбергу.

В жовтні 1926 р. повстав в Берліні „Український Науковий Інститут“, який дуже оживив українське життя в Німеччині. Думку про заснування Українського Наукового Інституту подав Гетьман П. Скоропадський, який перебував в Ванзее під Берліном. Йому вдалося спонукати німецький уряд дати кошти для того Інституту, який відкрито в Берліні 10 листопада 1926 р. На директора запрошено проф. Д. Дорошенка, який ділив свій час між Прагою і Берліном. Інститут складався тільки із чотирьох членів, серед котрих був визначний український історик В. Липинський. Інститут діставав кошти на улаштування українського студентського дому (бурси) на 26 студентів, які мали студіювати в берлінських високих школах, а в Інституті слухали українських викладів із української історії, літератури, філософії й історії мистецтва. Праця Інститута була різноманітна і виявлялася в науково-дослідній, науково-інформаційній та видавничій діяльності. На членів співробітників обрано коло двох десятків учених, які приїздили до Берліна, здебільшого із Праги і давали виклади з українознавства в німецькій мові в аудиторіях берлінського університету. Інститут видавав німецькою мовою збірники, наладив зв'язки із німецьким ученим світом. Цілий ряд німецьких наукових видань, а головню енциклопедій, містив статті і замітки на теми українознавства. Дорошенко стояв на чолі Інституту до кінця 1931. р., в якому його обов'язки перебрав проф. Мірчук і продовжував працю Інституту в тім самім напрямі. Під його редакцією видано цілий ряд наукових праць з обсягу українознавства теж українською мовою. Інститут зібрав обширну бібліотеку творів з ділянки українознавства.

Для опіки над вірними греко-католицької церкви була створена в Німеччині Апостольська Візитатура, на чолі якої стояв о. мітрадр. Вергун. В 1945. р. большевики арештували о. мітрата Вергуна і вивезли на Сибір.

В Німеччині оформився був центр української політичної монархічної думки, який очолював бувший гетьман України Павло Скоропадський. Там перебував теж деякий час центр націоналістичної політичної думки, що її виразником була ОУН, яку очолював полк. Євген Коновалець.

УКРАЇНЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У ФРАНЦІЇ, ШВАЙЦАРЦІ, ІТАЛІЇ, БЕЛЬГІЇ, АНГЛІЇ, ЮГОСЛАВІЇ, БОЛГАРІЇ, ТУРЕЧЧИНІ.

У Франції довгий час не було скількинебудь значної української еміграції, аж доки сюди не прибули з Польщі колишні вояки УНР, які дістали собі працю як фабричні робітники, а по часті як робітники в сільському господарстві. Згодом почала напливати, головню з Галичини і зарібкова українська еміграція, яка шукала заробітку у французьких промислових центрах та сільському господарстві.

Починаючи з половини 1920. р. Париз став і українським політичним осередком УНР-івського (петлюрівського) напрямку. Цей центр почав в Парижі видавати свої часописи, з яких найбільш відомий серед усієї української європейської еміграції був „Тризуб“. Видаваний бувшими вояками армії УНР. Повстала тут і українська культурна установа, а саме „Бібліотека ім. Симона Петлюри“.

В тридцятих роках до Парижа перенісся гурт діячів ОУН-івського напрямку, які почали видавати там часопис „Українське Слово”.

Частина українських студентів, що не могла знайти притулку на університетах в Чехословаччині і в Німеччині, знайшла його на університетах в Парижі і Ліоні. Українська студентська громада в Парижі повстала в 1925. р.

Українська еміграція у Франції збільшилась щойно по закінченні другої світової війни.

Швейцарія, в якій колись, ще в часах Драгоманова знайшла захист українська еміграція, не мала після першої світової війни більших зкупчень тієї еміграції. Осіли там діячі Українського Червоного Хреста (Е. Бачинський). Згодом почали туди напливати українські студенти, головню до Женеви. Ці студенти заложили були Т-во „Україна”, яке брало участь в міжнародних студентських конгресах, що відбувалися в Женеві.

Італія теж не стала тереном масової української еміграції. В тридцятих роках в Римі опинилось невелике число українських студентів. Вони зорганізувалися в корпорації „Зарево”. Деякий час Рим, де на постійно осів визначний діяч ОУН проф. Євген Онацький, відіграв важну роль в життю тієї організації. Оживлення в українське життя в Італії внесла була „Перша Українська Дивізія”, яка перебувала там в полоні в перших місяцях по закінченні війни.

В Бельгії до другої світової війни українську еміграцію творили майже виключно українські студенти, що заложили були в 1928. р. „Національний Союз Українських Студентів в Лієжі”. В 1932. р. в Лювені заснувався студентський кружок української культури.

В Англії, цій класичній країні азилю для політичних емігрантів, знайшлись по першій світовій війні лиш одиниці зпоміж українських політичних емігрантів. Деякий час Лондон відіграв деяку роль в гетьманському русі. Українська еміграція набрала масового характеру щойно після закінчення другої світової війни.

В Югославії, де здавна існували наші доволі сильні колонії в Бачці, Боснії і Славонії становище українських емігрантів було дуже важке, бо вона довгий час не визнавала українців за окрему націю. Всежтак українська еміграція в Югославії розвинула поважну культурну діяльність зорганізувавши українські театральні вистави й концерти, що мали великий успіх серед сербської публіки. Одинокі хорвати здавна ставилися до українців з неукриваною симпатією. В Загребі була дозволена в 1922. р. „Українська Академічна Громада”.

В Болгарії опінія болгарських кругів ставилась до українців байдуже через свої русофільські симпатії. Не мало на болгарську публіку впливу і те, що ряд визначних болгарських учених і урядові болгарські круги ставилися до українців прихильно. В Софії, столиці Болгарії жила група українських студентів, яка в 1922. р. зорганізувала „Українську Студентську Спілку”. Багато українців, що втікали із совітської України, знайшло собі притулок в Болгарії. Вони працювали як ремісники, мореходи, рибалки.

В Туреччині теж знайшла приют частина української еміграції. Турецький уряд навіть з великою прихильністю ставився до тієї емігра-

ції. Не забракло українських студентів і в Царгороді, де вони zaloжили "Українську Студентську Спілку".

Велике українське розселення т. зв. діаспора, розкидало наших людей по цілому світі і познайомило його з нами як з представниками окремої нації які кудиб їх доля не закинула, голублять у своїй душі один і той самий ідеал Незалежної Самостійної Української Держави. Взагалі можна сміливо сказати, що українська еміграція між двома світовими війнами гідно виконала своє завдання. Вона гідно репрезентувала українську політичну думку і українську культуру. Вона своєю невсипучою і ретельною працею, зробила поважний вклад у розвиток української науки, літератури, мистецтва. Зокрема дуже важливу роль в піднесенні і поширенні укр. культури відіграла та частина української еміграції, що працювала на українських етнографічних територіях під чужими окупаціями, як от Західня Україна і Карпатська Україна.



Пам'ятник українським волякам в Ліберці.

XLII. В ОГНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вибух Німецько-Польської війни 1 вересня 1939. р. . Розгром Польщі. Поділ Польщі між Німеччиною і Світами. Дня 26. серпня 1939. р., гітлерівська Німеччина і більшовики підписали між собою на здивування цілого світа пакт приязні, обдуривши англо-французькі делегації, які в тому часі сиділи в Москві і теж вели з Світами переговори в справі підписання подібного пакту. Всім стало ясно, що світ находиться на передодні другої світової війни. І дійсно ця війна вибухла дня 1 вересня 1939. р. Почалась вона несподіваним нападом гітлерівських армій на Польщу. Польська держава була розгромлена впродовж 17 днів. Не зважаючи на всю свою бундючність і самопевність, поляки на ділі не були приготовані до тієї війни, не здаючи собі вповні справи із тієї небезпеки, яка на них насувала з Заходу.

Польський уряд разом з маршалом Ридзом-Сміглім, міністрами і президентом держави втікли з краю, частинно до Румунії, частинно до Мадярщини. Польща буквально за три тижні перестала існувати і зникла з мапи Європи. Німецького наступу не здержало приступлення до війни в дні 3 вересня 1939. р. Англії і Франції.

За німецько-більшовицькою умовою з дня 26 серпня 1939. р. Світи включились в війну і дня 17 вересня 1939. р., дали наказ Червоній Армії перейти совітсько-польський кордон, щоб, як говорилось в тому наказі: "Взяти під захист життя і добро населення Західної України і Західної Білорусі".

Події з окупацією західно-українських земель розвивалися так само блискавично, як перед тим події на німецько-польському фронті. Територію польської держави поділили нові союзники між собою в той спосіб, що території на захід від Буга і Сяну забрали німці, а західно-українські і західно-білоруські території на схід від тих річок були віддані Світам. З українських земель, лише Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина опинились під німецькою окупацією.

Життя українців в генеральній Губернії. УЦК і його праця. Як грім з ясного неба впала на українців, мешканців західно-українських земель, вістка про те, що ці землі мають бути зайняті більшовицькими військами. Почалась панічна, масова втеча на захід. Втікали передовсім інтелігенти та міські й сільські громадські діячі, відомі із swojego протибільшовицького наставлення. Люде кидати напризволяще свої хати й майно і дуже часто дослівно в одному вбранні, хто пішки, хто на підводах втікали на захід. Німці радо приймали тих втікачів бачучи в них, як це пізніше виявилось, цінну для них робочу силу.

Німці зорганізували зайняті ними польські території у т. зв. Генеральну Губернію, на чолі якої стояв д-р Ганс Франк, якого опісля по закінченні війни в нюрнберському процесі засуджено на кару смерті. Генеральна Губернія ділилася на чотири губернії. Українські етнографічні землі, що опинились в рямцях Генеральної Губернії були поділені між краківську і люблінську губернії. В рямцях краківської губернії опинилися Посяння і Лемківщина, а в рямцях люблінської губернії Холмщина і Підляшшя.



Проф. др. Володимир Кубійович,
учений географ, голова УЦК.

Українське населення тих земель, опинившись в новій політичній ситуації, підсилене втікачами з за Буга і Сяну, між якими було багато визначних громадських і культурних діячів, взялось до енергійної громадсько-організаційної і культурної праці. На чолі висувалась проблема зорганізування допомоги для втікачів. Спонтанно почали творитися по різних осередках більших українських зупинень під різними назвами самопомогові громадські комітети. Заспокоївши перші потреби, виникаючі із самопомогі, ці комітети почали братися до організації громадського і культурного життя. Щоб заспокоїти попит на українську книжку якої на тих теренах було дуже мало, та щоб дати шкільні підручники

укр. школам, що в скорому темпі почали були організуватися, приступлено до створення "Українського Видавництва". В організації того Видавництва визначну роль відіграв Др. Е. Ю. Пеленський, що теж уложив був цілий ряд шкільних підручників для нових укр. шкіл.

Дуже скоро виринула потреба об'єднання і централізації праці різних місцевих нічим з собою досі не зв'язаних комітетів. Таким робом виринула думка створення Українського Центрального Комітету з осідком в столиці Генеральної Губернії Кракові.

По довгих переговорах між самими українцями і німецькими адміністративними чинниками повстав в Кракові в березні 1940. р. „Український Центральний Комітет“ (по німецьки Україншвер Гавптавсхус), на чолі з професором д-ром Володимиром Кубійовичем. Проф. Кубійович в тому часі найкраще надавався на це становище, бо він, як уродженець Лемківщини не був емігрантом, а по друге він був цілковито аполітичною особою, не заангажованою в ніякій політичній укр. партії. Українській громаді був він відомий як визначний вчений, і його особа не викликала тоді ніяких застережень з укр. сторони.

Слід зазначити, що в тому самому більш-менш часі повстали точнісінько такі самі "Гавптавсхуси" для поляків (Глувна Рада Опекунча), на чолі з професором д-ром Володимиром Кубійовичем. Всі ті комітети мали харитативно-помоговий характер і були підпорядковані контролі урядовців відділу суспільної опіки при уряді Генеральної Губернії.

Проф. Кубійович, сам добрий організатор, взяв собі у порозумінні з укр. громадськістю енергійних співробітників. Працю УЦК поділено на реферати: організаційний, суспільної опіки, культурної праці, фінансовий і молоді.

На місцях у важких адміністративних осередках потворились окружні укр. допомогові комітети, коротко звані УДК, а в менших адмін. осередках, давніх польських повітах т. зв. Делегатурні УДК.

Найбільшу увагу звертав УДК на справу суспільної опіки, себто на безпосередню матеріальну допомогу тм, що її потребували, на організацію приютів для старців і немічників, на творення сирітських

приютів, на медично-санітарну допомогу і на шпитальництво. Кошти для тієї справи діставав УЦК так як і два інші національні допомогіві комітети польський і жидівський, з відділу суспільної опіки при уряді Генеральної Губернії. Ці кошти відпускалися тим урядом з податкових резерв, що залишалися з тяжких податків і різних грошових кар, накладаних німцями на населення Генеральної Губернії, в тому і на укр. населення. Крім того УЦК wraz з названими іншими комітетами діставав через німецький червоний хрест поважну допомогу від Міжнародного Червоного Хреста у виді ліків і законсервованих харчів.

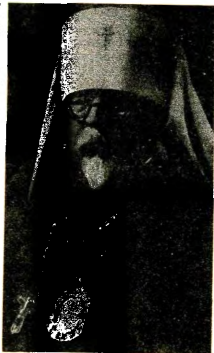
Друга справа, на яку УЦК звернув свою пильну увагу, це була справа розбудови укр. шкільництва на укр. теренах, прилучених до Генеральної Губернії. За польських часів на тих теренах майже не було укр. шкільництва, бо поляки були їх призначили на цілковиту польонізацію. Заходами та внаслідок інтервенції УЦК, а передовсім самого проф. Кубійовича в скорому часі на тих теренах буйно розцвілось укр. народне і середнє шкільництво. Була це безперечно найбільша заслуга УЦК і в цю справу вклав він найбільше праці. Його заходами зорганізовано цілий ряд педагогічних курсів, на яких інтелігенти різних професій в скорому часі перекваліфіковувались на вчителів так, що скоро з'явилися великі кадри тих вчителів.

Крім народніх шкіл зорганізовано теж кілька середніх шкіл, як от: гімназії в Холмі і Ярославі, учительську семінарію в Криниці, середню торговельну школу в Ярославі та середню технічну школу в Холмі.

Третя справа на яку звернув увагу УЦК це була справа створення і розбудови культурно-освітніх організацій, яких теж майже не було на тих теренах. На створення читалень „Просвіти“ німці ніяк не хотіли погодитись, бо розуміли мабуть їх важну роль в нашому збірному життю. З тяжким трудом погодився вони на організацію, підчинених культурно-освітнім референтурам УЦК „Українських Освітніх Товариств“, званих коротко „УОТ“. В скорому часі ті УОТ густо сіткою вкрили терени Холмщини, Підляшшя, Посяння і Лемківщини. В них почалась жива культурно-освітня праця з доповідями, аматорськими виставами і концертами.

УЦК робив теж заходи в напрямі упорядкування церковної ділянки, що за польських часів була на тих теренах дуже занедбана.

Довівши до відділення від перемиської єпархії Лемківщини та створення Лемківської Апостольської Адміністрації, поляки стара-



Холмський архієпископ Іларіон.

лись обсадити пост адміністратора москвофілом. Коли під час німецької окупації помер апостольський адміністратор о. Медведецький, тоді обсаджено той пост особою відомого українського патріота, бувшого старшини Укр. Галицької Армії і бувшого віцектора львівської Богословської Академії, а саме о. мітрата Олександра Малиновського. О. мітрат Малиновський, за час своєї діяльності причинився у великій мірі до піднесення релігійного життя на Лемківщині. Теж заходами УЦК створено українську православну єпархію на Холмщині. Холмським єпископом призначено було проф. Івана Огієнка, який прийняв монаше ім'я Іларіона. До його розпорядимости віддано старий православний собор на холмський горі, який поляки були перемінили на костел. В Холмі було założено православну Духовну Семінарію. Для Лемківщини, де внаслідок польської політики виникло було кілька православних парохій, призначено було єпископом теж відомого українського патріота, бувшого старшину армії УНР, Палладія.

Політика німців супроти українців. Помимо деяких полегш на відтинку шкільництва і культури, політика німецької окупаційної влади у відношенні до українського населення Генеральної Губернії була така сама тверда і безоглядна як і супроти польського населення. Укр. населення так само мусіло віддавати німцям непосильні для нього збіжжіві контингенти. Воно так само мусіло висилати до Німеччини призначені йому контингенти робочої сили. На нього теж сипались грошові карі і данини. Серед українців теж призначувалося закладників, яких в разі якогось саботажу масам розстрілювано. Українцями теж наповнялись жахливі німецькі концентраційні табори, в яких тисячі з них загинуло. До найтяжчих завдань УЦК належали інтервенції у справі каетників і людей, яким загрожувало перед німецьким судом кара смерті. Часами такі інтервенції вдавались і не один із сьогодні живучих політничних емігрантів завдячує своє життя тим інтервенціям. Дуже часто були вони безуспішні, бо деякі представники німецької влади були жорстокі і безоглядні. Дуже часто самі члени і урядовці УЦК стояли під загрозою арештування чи посадження в каеті, а деякі навіть сиділи в каетах.



Полж. Андрій Мельник, голова
Проводу ОУН.

УЦК опікувався теж тими робітниками, що виїздили на працю до Німеччини, висилаючи для них цілі бібліотеки, а пізніше, коли про харчування тих робітників погіршилось, навіть деяку харчеву допомогу.

В умовах німецької окупації не було мови про оформлення на еміграції, розбитого на західно-українських землях большевницькою окупацією укр. політичного життя. Ніодна легальна старокраєва політична організація не пробувала навіть відновити свою діяльність. До деякої міри толерували німці ОУН, як організацію, що була колись в

польських умовинах нелегальною. Деякий час ця організація відо-
гравала серед еміграції поважну роль доки в ній не наступив власне
в тому часі розлам на дві групи, одну, що її очолював полк. Андрій
Мельник і другу, що її очолював Степан Бандера. Ці групи стали
себе безоглядно поборювати і з тієї боротьби вийшла агодом ве-
лика шкода для укр. політичного життя.

ПЕРША БОЛЬШЕВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, (17 вересня 1939 - 22 червня 1941)

Большевицькі армії під командою маршала Тимошенка вишперу-
вали дня 17 вересня 1939. р. на терен Галичини й Волині, несучи оман-
ні кличі визволення західно-українських земель від польського па-
нування. Ці кличі викликали були в перших днях деякі ілюзії серед
укр. населення, що ніби большевики змінилися, що ніби вони не
будуть втручатися у внутрішні справи Західної України і залишать
її деяку автономію.

Ці ілюзії були навіть у поляків. Деякі польські старости, що
залишились були на місці і не втікали з відступаючими у паніці в
сторону Румунії і Мадярщини польськими військовими відділами
видали були до населення відозви з закликом льояльно поставитись
до большевицьких окупаційних військ, як до "славянських" союзни-
ків.

Спочатку большевики дійсно мало втручувались в місцеві справи
і давали можливість населенню на місцях творити низовий самоврядний
і адміністративний апарат, до якого увійшло було багато національно
свідомого елементу. Одиаче ці ілюзії приснули скоро, як мільяна
банька. Занявши в блискавичному темпі цілий край, большевики
своїм рафінованим способом почали улаштовувати його по своєму.
В першу чергу почали вони підготовку до т. зв. "Народних Зборів"
у Львові, які мали проголосити прилучення Західної України до
Совітського Союзу і проголосити встановлення совітського устрою
на Західній Україні. В терені, під большевицькою командою відбу-
лись дня 22 жовтня 1939. р. вибори до тих "Народних Зборів". Дуже
скоро, бо вже 26 жовтня 1939. р., відбулись у Львові ці "Народні
Збори" і очевидно "одноголосно" та з великим "ентузіазмом" ухва-
лили те, що большевики їм продиктували.

Було ухвалено декларацію про включення Західних Земель до
УССР і прийнято постанову про конфіскацію поміщицьких земель,
націоналізацію банків і великої промисловости. Дуже скоро, бо вже
першого листопада 1939. р. третя позачергова сесія Верховної Ради
СССР вислухала "прохання" "Народних Зборів" Західної України
про включення її земель у склад СССР, з приєднанням Західної Укра-
їни до Української Соціалістичної Советської Республіки. Це "про-
хання" було Верховною Радою 15 листопада 1939. р. задоволено.

По відігранні тієї комедії, яка була потібно большевикам для
замилення очей світові, що мовляв населення Західної України добро-
вільно визнало совітську владу, — почались тяжкі совітські будні і
злидні в нещасній країні. В першу чергу з нетрів Совітського Союзу
наїхала на західно-українські землі хмара енкавудистів, під охоро-
ною яких почалась скорим темпом советизація тих земель.

Селянство, якому обіцяно золоті гори, скоро почало розчаровуватися в тих обіцянках. На селян наклали большевики тяжкі збіжжіві та інші харчеві контингенти і примушували їх до тяжких робіт в лісах та при різних публичних роботах. Дуже скоро, бо вже весною 1940. р. почали большевики заганяти селян до колгоспів.

Робітництво дуже скоро відчуло на своїх плечах усі "благодати" невідлижної совітської праці з її "стаханівськими" темпами і рекордами. В тому власне часі вийшов був в СРСР закон про тяжкі кари за найменше спізнання чи занедбання в праці. Робітництво Західної України дуже скоро побачило все лицемірство большевицьких кличів про звільнення робітників "з яра капіталу".

В скорому темпі большевики почали заводити свою адміністрацію починаючи згори, а кінчаючи на низах. Край поділено на 3 областей, а саме: львівську, тернопільську, станіславську, дорогобицьку і рівненську. Начальниками областей і районів стали майже виключно пришельці із Сходу. Низовий адміністративний апарат строго пересіяно, обсадивши його місцевими комуністами або різним шумовинням, що почало було примазуватися до большевників. Пильну увагу звернули большевики на опанування всього шкільництва. На західно-українських землях заведено в скорому темпі совітську шкільну систему з її десятирічками. Введено до всіх шкіл совітські шкільні підручники з обов'язковим навчанням російської мови вже від другої класи народньої школи почавши. Весною 1940. р. з'явилась вже ціла маса учителів, присланих із підсовітської України. Були це здебільша, на скору руку перекваліфіковані абсолювенти чи абсолювентки десятирічок, або навіть учні вищих клас тих десятирічок. Навчання релігії в школах було скасовано.

До церкви і священників ставились большевики зразу обережно, але згодом при допомозі місцевих комуністичних ячейок і непоміжних податків наложених на церкви, почали поволі, але систематично підривати цю важну в житті нашого народу установу.

Якщо йде про справи культури, то большевики своїм звичаєм підняли великий галас про "звільнення" української культури від "польського гніту". Польський університет переіменено на український і дано йому приманчиву назву "імені Івана Франка". Наукове Т-во ім. Шевченка переіменено на "Філію Всеукраїнської Академії Наук" і віддано її до розпорядимости всі львівські бібліотеки. Але ці установи таке само, як й на підсовітській Україні мали від тепер працювати в душі "марксизма - лєнінізма - сталінізма". Учені мали в першу чергу виголошувати славословіє в честь різних большевицьких "пророків". Очевидно всяка творча наукова думка в таких умовах була засуджена на смерть.

Українізовано на швидко руку львівський міський театр і відремонтовано колишній старий театр і дано йому назву "Театру ім. Лесі Українки". Однак в тих театрах ставились лише скучні до загину совітські пєси.

Теж на швидко руку створено було нові, вже совітського типу культурні установи, як от: „Інститут Народної Творчости", „Інститут Народного Мистецтва" і т. п. Всі ці установи мали працювати у напрямі скорой большевизації і советизації нових громадян Советського Союзу.

Цілком зрозуміле, що укр. політичне життя було по приході совітської влади цілковито розгромлене, а ті необачні політичні й

громадські діячі, які чи не втіли втечі, чи по наївності своїй залишилися повіривши большевицьким оманним кличам, були поголовно арештовані і вивезені на Сибір або в Казахстан. І так були вивезені: Др В. Старосольський, визначний діяч УСДП, др Дмитро Левицький, Володимир Целевич і Остап Луцький, визначні діячі УНДО-онія та посли до союму, Др Кость Левицький, сеніор українських політиків, др Іван Німчук, редактор „Діла” і багато-багато інших.

Багато українців, видячи, що діється, старались виїхати на захід wraz з німцями, які на підставі совітсько-німецького договору мали право залишивши своє майно і господарство репатріюватись до Німеччини. З української сторони вживано несамовитих штучок, щоб дістатись на листу таких репатріантів. Видумувано різні легенди про німецьких дідів і прадідів, бабів і прабабок, щоб лише вирватись із совітського пекла. Багато втікало нелегально через т. зв. “зелений кордон”. Багато переплатило цю ризиковну втечу своїм життям. Через цей зелений кордон втікало передовсім багато української молоді, до якої большевики, знаючи її патріотичні настрої, ставились підозріло.

На провесні 1940. р., почались масові арешти і вивоження на Сибір та в Казахстан національно свідомих елементів. Звичайно вночі з'являлось перед помешканням кандидатів на вивезення зловіще чорне авто НКВД т. зв.: “Чорний Ворон”. Впродовж кількох хвилин арештований сам або з цілою родиною мусів спакуватись і їх відвожено до переходових тюрем, звідкіль вони вже не вертали. По багатьох із них від тоді усякий слід загинув. Ніколи рідні і близькі їм люди не довідались, що з ними сталося.

Зимом 1939/40 рік переведено вибори до Верховних Рад СССР і УССР. Ці вибори були очевидно теж “однодушні”, бо голосовано лише на висунутих комуністичною партією кандидатів.

В літку 1940 року прийшла черга на Буковину і Бесарабію. Дня 28 червня 1940 року совітський уряд, користаючи з того, що німці були зайняті офензивою у Франції, зажадав в ультимативній формі від Румунії повернення Бесарабії і Північної Буковини, які вона була зайняла в 1918. р. Румунія не маючи ще тоді можливості надіятися на німецьку піддержку, мусіла виконати це домагання.

На своїй сесії дня 2 липня 1940 року Верховна Рада СССР ухвалила включити до складу УССР північну Буковину і Хотинський, Акермаїнський та Ізмаїльський повіти Бесарабії, з їх переважно українським населенням. З решти Бесарабії і Автономної Молдавської Республіки, що входила досі в склад УССР, — створено нову союзню “Молдавську Совітську Республіку”.

В новозаятих большевиками областях повторилось точнісінько те саме, що від року переживали західно-українські землі.

НІМЕЦЬКО - БОЛЬШЕВИЦЬКА ВІЙНА ПОХІД НІМЦІВ НА УКРАЇНУ (22 червня 1941 р.)

Погром большевників і німецька окупація України. Большевики і німці, хоч заклачили між собою союз, не вірили в тривкість того союзу й готовилися до війни. Випередили большевників німці, напавши на них несподівано в дні 22 червня 1941. р. так, як близько два

роки перед тим на Польщу. Продовж дуже короткого часу большевицькі армії були розгромлені і знищені. Мільйони червоно-армійців, головно українців, піддавались німцям в полон, гадаючи, що німецькі армії несуть визволення Україні та іншим поневоленим Світами народам.

Дуже скоро майже вся територія України зі Львовом, Києвом і Харковом була опанована німцями. Большевики відступаючи з Галичини і Волині залишали за собою руїну і смерть. Передовсім масакрували вони по тюрмах політичних в'язнів, яких не могли з собою забрати. Жахливу картину повну крові і змасакрованих до непізнання трупів уявляла собою, головно лихої слави львівська тюрма "Бригідки", а даліше тюрми в Дрогобичі, Стрию, Самборі, Золочеві, Станиславові і Чорткові.

Населення вітало німців, бачучи в них визволителів від большевицького терору та страшного большевицького ярма, не підозріваючи навіть, що німці із собою несуть.

Всі сподівалися, що тепер, коли Львів, Київ і Харків, звільнені від большевиків, буде проголошена Українська Самостійна Держава, або хоч буде зроблена декларація про неї. Кілька днів по зайняттю Львова, група ОУН очолювана С. Бандерою, проголосила була через львівське радіо в дні 30 червня 1941 р. український уряд з Ярославом Стецьком на чолі. Німецькі окупанти моментально цей уряд зліквідували, замкнувши його керівних членів до тюрми.

Німці поділили зайняту ними територію в той спосіб: Галичину прилучили до Генеральної Губернії, зробивши з неї галицьку губернію, Бесарабію і Буковину віддали своїм тодішнім союзникам румунам, крім того віддали їм великий обшир української території на лівому березі Дністра з великим портом Одеса і цю територію румуни назвали "Трансїстрія". З основної маси української території а саме Правобережжя і з частини Лівобережжя утворили німці т. зв. "Райхскомісаріят Україне" зі столицею в Рівному. На чолі того Райхскомісаріату поставили німці Еріха Коха, що виявився опісля кровавим сатрапом і жорстоким катом України. Східні прифронтові області України з містом Харковом, підлягали військовому правлінню.

В Галичині завели німецькі окупанти режим, подібний до режиму який панував в цілій Генеральній Губернії. УЦК поширив свою діяльність на Галичину. До Львова перенесено деякі відділи УЦК та Українського Видавництва.

Жахливі відносини запанували в т. зв. Райхскомісаріаті, де правив тупий, некультурний, гітлерівський пахолок, якийсь патологічний садист, Еріх Кох. Під його командою почалося страшне нищення і руйнування України контрибуціями, реквізиціями, стяганнями непосильних харчевих контингентів та звичайними грабунками, що відбувались в супроводі нелюдських знущань і насильств над безборонним населенням. Німці почали вивозити до Німеччини в жахливих умовах на працю мільйони української молоді, хлопців і дівчат. Їх відривали від сім'ї, ловлячи часто густо просто на вулиці і вивозили, не даючи часу попрощатися з рідними та забрати потрібні на дорогу речі і одержу. В Німеччині приділювано їм під назвою цілковито позбавлених всяких прав "Остарбайтерів" на працю в сільському господарстві або у фабриках. Фабричні робітничі і робітнички були

приміщені в таборах, що часто нагадували відомі концентраційні табори.

Це все було роблено пляново для того, щоб винищити українське молоде покоління і на обезлюдненій Україні поселити німців.

Німці залишили на Україні зненавиджені населенням колгоспи поставивши лише над ними своїх наглядачів т. зв. "ляндвртшафтс-фюрерів", що їх населення звало коротко "ляфюрери".

Всякий спротив ламано безоглядним терором. Тюрми були переповнені. Масові розстріли були на денному порядку.

В умовинах кохівського терору і цілковитого безправства, не могло бути мови про якусь наукове чи літературне життя. Українська культура і укр. інтелігенція, як опісля виявилось із різних нацистських документів, що попали в руки українців, мали бути цілковито знищені. Підготовкою для цього було замкнення німцями всіх середніх і високих шкіл на Україні, заборона праці Укр. Академії Наук та іншим науковим установам, та вкінці арешти і розстріли визначних українських культурних діячів, як от письменника Олена Теліга, що була розстріляна в січні 1942. р. в Києві.

Так як зараз по приході німців на Україну почалась торгтн спонтанно низова влада до обласних управ включно, в переконанні, що німці підтримають її, так само спонтанно почали майже в кожному місті творитись українські видавництва та появлялись українські газети до великого українського щоденника в Києві "Українське Слово" включно. Німці дуже скоро розгромили і цю низову українську владу і незалежну українську пресу. Щоб підпорядкувати собі всю пресу німці створили одно німецьке підприємство, що називалося "Україне-прессе". При допомозі того підприємства вони керували всіми редакціями по своїй волі. За найменший прояв української національної ідеї в газеті карали редакторів тюрмами, а навіть розстрілами. Довго просидів в рівенській тюрмі на Волині письменник Улас Самчук, редактор газети "Волинь" за те, що не хотів угнутись в газеті перед німцями. Просидів в тюрмі теж відомий львівський український видавець Іван Тиктор, який по відступі большевиків з України переїхав на Волинь, і там продовжував свою видавничу діяльність. Житим своїм заплатив за спротив німцям головний редактор київського щоденника "Українське Слово" Іван Рогач, якого німці wraz з іншими розстріляли в Києві в січні 1942. р. "Українське Слово" переіменоване на "Нове Українське Слово", передали німці якомусь невідомому досі в українських кругах Штепі, що випускав різні безсоромні і плюгаві пішквілі на Україну і все, що українське.

Відродження української церкви в Україні. Зараз по відступі большевників стійкно почалось було відроджуватись, придушене ними релігійне життя. В першу чергу почала відроджуватись „Українська Автокефальна Православна Церква", що мала ще свіжу традицію мучеництва за віру свого митрополита В. Липківського та многих єпископів і священників. До тієї церкви приєднався зразу ж тодішній лучинський єпископ Полікарп (пізніший митрополит УАПЦ). На прохання вірних УАПЦ, голова Автокефальної Православної Церкви в Польщі митрополит Діонісій, благословив висвятити для УАПЦ згідно з канонами вселенської церкви на початку лютого 1942. р. в місті Пинську перших єпископів українців. Між ними пізнішого київського архієпископа Ніканора. В літку тогож року було висвячено вже десять

єпископів, між ними єпископ Мстислав Скрипник, пізніший архієпископ УАПЦ в Канаді. Таким чином єпископські катедри на звільнених від большевиків землях були обсажені в Києві, Умані, Катеринославі, Єлисаветі, Мелітополі, Лубнях, Переяславі і Вінниці. Адміністратором УАПЦ став голова собору єпископів архієпископ Полікарп, що залишив за собою катедру в Луцьку.



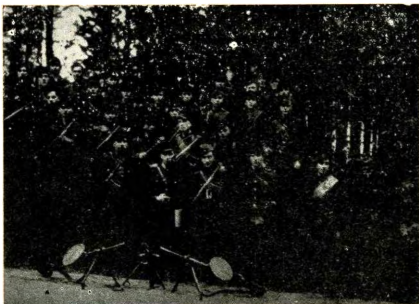
Митрополит УАПЦ Полікарп.

на стороні митрополита Полікарпа і морально його піддержувало. Тоді німці почали переслідувати це духовенство, як носіїв національних ідей серед українського народу, обвинувачуючи його в зв'язках із укр. повстанцями. Цілі сотні укр. православних священників загинули у катівнях Гестапо.

Кременецький архієпископ Олексій під натиском німців скоро відкликав об'єднання. Небаром після цього загинув він трагічно, застрілений невідомими вбивцями під час переїзду автом.

Німецькі військові невдачі. Відворот і партизанщина. Побіті над Волгою, під Сталінградом німецькі армії почали свій відворот на захід. Цей відворот був сигналом для вибуху різних партизанських протинімецьких рухів, що мали або українське національне або большевицьке забарвлення. Із українських партизанських рухів в тому часі найбільш відомий і поширений був рух очолюваний від 1941. р. отаманом Тарасом Бульбою. Тереном його діяльності була північна Волинь і майже ціле Полісся. Згодом почали проявляти діяльність різні партизанські відділи, що виникли в Галичині і були очолювані націоналістами обох націоналістичних груп, себто групи полк. Мельника і С. Бандери. З тих партизанських відділів розвинулась пізніше

Щоб ослабити, а навіть розбити УАПЦ, німці почали підтримувати на Україні т. зв. "Автономну Українську Церкву", що признавала московського патріарха. На чолі тієї церкви станув кременецький архієпископ ще з польських часів Олексій Громадський. Коли під ідейним впливом єпископа Мстислава прийшло до об'єднання між двома церквами і в Почаївській Лаврі складено в жовтні 1942. р. акт про це об'єднання, райхскомісар Кох заперестував проти нього і заявив, що він його не визнає. Ідейного спротивника цього об'єднання єпископа Мстислава Кох покарав арештом, а опісля засланням до Придуг на "спочинок" з заборороною виконувати священнічі і єпископські обов'язки. Одначе майже ціле православне духовенство і вірні станули



Група вояків УПА з Перемишчини.

Українська Повстанча Армія (УПА.). На ґрунті тієї партизанської боротьби повстала пізніше Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), що мала керувати цілим повстанським рухом. Її особовий і політичний склад ніколи не був відомий широкій масі українського громадянства, бо це була конспіративна підпольна організація. Широка українська опінія вважала УГВРаду за експозитуру групи ОУН, керованої С. Бандерою, аж доти не прийшло між нею і тією групою до розламу.

Німці жорстокими засобами поборювали українську партизанщину, палили і нищили села, що давали їй піддержку, брали масу заложників, яких розстрілювано за кожний партизанський саботаж, за кожного вбитого визначнішого німця.

Перша українська дивізія. Німці, щойно тоді, коли знайшлись в смертельній небезпеці, пригадали собі старі вимоги українців, виставити українську збройну силу проти большевиків і погодились на створення лише однієї піхотної дивізії, що дістала назву "СС-Дивізія Галичина" а згодом назву "Перша Українська Дивізія". Хід думок української сторони, що довів до створення дивізії був такий: Большевики наступають знову на українські землі; перше, що вони роблять, то мобілізують до большевицької армії молодь і майже незброєну вислають на найбільш передові позиції, де вона масово гине від німецьких куль або большевицьких розстрілів; не можна дати вирізувати себе як барани; треба дістати в руки зброю і добрий військовий вишкіл, щоб виступити проти большевиків, як організована збройна сила, щоб перед світом зазначити свою участь у збройній боротьбі проти большевизму; колись большевія таки завалиться чи буде знищена і наша участь в боротьбі проти неї буде важливим моментом, що на ньому в великій мірі спиратиметься наша майбутня

політика. Дивізія ввесь час стояла на протибольшевицькому фронті і при кінці війни в повному складі перейшла на сторону західних альянтів, не сплямивши нічим українського національного прапору, під яким воювала.

В тому самому часі німці творили теж російську армію ген. Власова, до якої старались втягати і українців, бувших полонених червоноармійців. Находячись вже в агонії, втративши всі завойовані території, починаючи від Атлантики аж по Кавказ, німці догадалися творити із представників поневолених большевицькою Москвою народів, визвольні комітети, щось в роді егзильних урядів. Для українців був створений такий комітет під назвою "Український Національний Комітет", але він не відіграв уже ніякої політичної ролі.

Великий Ісход. Тимчасом на сході відбувалась велика трагедія. Враз із відступаючими німецькими військами ішов на захід втікаючи від мук, заслань і смерті **ВЕЛИКИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ІСХОД**. Втікали сотки тисяч людей різних професій, різного соціального походження, різного ступня освіти. Ці люди втікали, кидаючи на призволяще все що мали, щоб тільки рятувати голе життя, щоб спастись від терпінь в большевицьких тюрмах і концтаборах. Відкривались дві нові сторінки кровю писаної найновішої української історії, а саме: Нова окупація большевиками всіх без винятку українських етнографічних земель, та тернистий шлях нової всеукраїнської політичної еміграції.

Ті, що відійшли. В час німецької окупації зазнала українська нація болючих втрат, відпровадивши на вічний спочинок цілий ряд визначних своїх снів. Під час тієї окупації померли між іншими на рідній землі: Др Кость Левницький, Др Кирило Трильовський та Микола Голубець.

Др Кость Левницький (1859-1941) це була одна із найвизначніших укр. громадських постатей кінця 19 і майже половини 20 століття.



Др. Кирило Трильовський, визначний укр. політик, творець „Січей“, голова Боевої Управи УСС.

Він стояв все на передових позиціях і довгий час був авторитетним керманічем укр. політики в Галичині. В часі першої світової війни був головою Загальної, опісля Національної Ради та членом Боевої Управи, що керувала справами Українських Січових Стрільців. В час Листопадового Зриву був головою Західньо-Українського Уряду. Вернувши з еміграції до Львова, вищифався із активного політичного життя. В часі першої большевицької окупації був арештований і вивезений большевиками до Москви, звідки вернувся до Львова із зломаним здоров'ям і помер там в 1941 р. Похоронений на Янівському кладовищі між могилами українських вояків.

Др. Кирило Трильовський (1864-1941) визначний український політичний діяч, довголітній посол до австрійського парламенту і галицького

союзу з рамені радикальної партії. Др. Трильовський був творцем і нестомним організатором славних спортово-пожарничих товариств в Галичині, „Січей“, з яких перше було założене в селі Завалі на Покуття в дні 5 травня 1900 р. Завдяки старанням д-ра Трильовського австрійська влада затвердила статут „Українських Січових Стрільців“ в дні 9 березня 1913 р. Таким чином того дня powstaє у Львові перша військова організація від часів знищення Запорізької Січі Катериною II, з якої за рік powstała бойова формація УСС. Коли вибухла перша світова війна, Др Трильовський стає головою Боевої Управи УСС. По війні залишився Др Трильовський на еміграції у Відні. Потім вернувся до краю, але не брав вже активної участі в політичній життю. Помер 19 жовтня 1941 р., в столиці Покуття Коломиї, що було тереном його невиспучої діяльності.

Микола Голубець (1891 - 1942), в час першої світової війни український січовий стрілець, визначний письменник і журналіст. Тонкий повістар і поет, вдумливий і западаливий дослідник і популяризатор української минувшими, зокрема памяток культури і мистецтва, визначний знаток історії Львова. Микола Голубець є автором цікавих спогадів з першої світової війни та укр. революції, та співавтором цієї Великої Історії України до 1923. р., як тісний співробітник д-ра І. Крип'якевича. З більших загальних самостійних праць належать йому: „Українське малярство під покровом Ставропілії“, „Провідник по Львову“, „Історія міста Сокаля“, „Галицьке малярство“. До останніх хвилин свого життя не випускав пера із своїх рук, яким усе служив українській визвольній справі.



Микола Голубець, поет, письменник, історик культури, журналіст.

ДРУГА БОЛЬШЕВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНО - УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

На початку 1945. р. всі етнографічні українські землі тим разом вже із Карпатською Україною знайшлися під большевицькою окупацією. В трагічний спосіб довершувалася соборність українських земель. Об'єднано їх під большевицьким кнутом.

Пологоджуючи свої справи з Польщею, що теж попала під большевицьку корнину, большевики віддали полякам цілу Лемківщину, Посання враз з Перемішлем, частину східно-галицьких повітів Сокаль, Рава Руська і Любачів та цілу Холмщину і Підляшшя. Українське населення тих земель насильно вивезено на схід, а на його місце прийшли поляки, репатрійовані зі сходу. Хто з українців ставив опір переселенню, того поляки вбивали, а майно його нищили. В обороні малотретованого поляками населення виступила УПА.

До совітської Білоруси прилучили большевики чисто українські терени з містами Бєрєст'я, Гінськ і Кобринь.

Новістю, яку принесла зах- укр. землям нова большевицька



Кири Андрей граф Шептицький, Митрополит греко-католицької Церкви.

окупація було гостре переслідування греко-католицької церкви. Почалося воно на широку скалю після смерті Митрополита Шептицького, який помер 1 листопада 1944 р. і на його місце митрополитом став о. Др Йосиф Сліпий. Большевики арештували митрополита Сліпого і всіх греко-католицьких єпископів, а саме: львівського єпископа помічника Будку, станіславівського єпископа д-ра Григорія Хомишина і його помічника єпископа д-ра Йоана Лятишевського та єпископа візантійсько-слов'янського обряду Миколу Чарнецького. Всіх їх запроторено в совітських тюрмах. В одній з них помер єпископ Хомишин. Перемиського єпископа Йосафата Коциловського і його помічника Лакоту запроторили в тюрму поляки.

Використавши спритно відступство від греко-католицької церкви відомого проповідника і вченого теолога о. д-ра Габора Костельника, уроженця Бачки в Югославії, большевики через експозитуру московського патріархату в Києві, скликали зложення на швидку руку т. зв. „Львівський Собор“, на якому нібито добровільно ухвалено „вернути до прадідівської православної віри“ і піддатись під юрисдикцію московського патріарха. По цій „соборовій“ комедії, почалося переслідування на широку скалю опірних греко-католиць-

ких священників і вірних, замикання їх в тюрми і вивоження на Сибір. Те саме зробили більшовики з греко-католицькою Церквою на Карпатській Україні, де на швидку руку так, як в Галичині почали насаджувати московське православ'я. Голова греко-католицької церкви на Карпатській Україні єпископ Ромжа згинув серед таємних обставин в автомобілевій катастрофі. На українській етнографічній території існує реально тепер єдина прямишівська греко-католицька єпархія в Східній Словаччині, на чолі якої стоїть єпископ Павло Гойдич. Ця єпархія має около 400.000 вірних греко-католицької Церкви.

Чуючись по закінченні війни в окупованих західньо-українських землях на Буковині і на Карпатській Україні, як у себе дома, більшовики прямують скорим темпом до цілковитої советизації тих земель з усіма страхіттями, що вяжуться із тим поняттям.



Митрополит Андрей Шептицький,
серед української дітвори у Львові.

XLIII. ВЕЛИКА ВСЕУКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Табори скитальців і організація скитальського життя. Перші тижні після закінчення другої світової війни були дуже тяжкі для української еміграції. Західні альянти, англійці, американці і французи, упоєні перемогою і закохані ще тоді у свого східного союзника, не розуміли мотивів, з яких українці і інші національності із сходу не хотіли вертати на свою батьківщину. За більшовицькими підшептами вони підозрювали, що це дійсно мається справа з т. зв. колаборантами, що бояться вертати на батьківщину із страху перед карами за співпрацю з німцями. До того західні альянти розуміючи націю як державу, не знали що мають робити з українцями, з яких одні були гетьманами, інші польськими, треті румунськими, четверті чехословацькими, але не хотіли признаватись до тих націй, лиш домагались визнати їх як окрему націю. Довго це тривало, поки західні альянти зрозуміли цю справу і зробили з того належні висновки. Найбільш були загрожені українські емігранти бувші совітські піддані, бо їм загрожувала насильна репатріація до совітів на основі договору в Ялті. Було кілька спроб такої насильної репатріації в американській зоні окупованої Німеччини, при чому загрожені нею люди наклали на себе руки і відбирали собі життя, щоб лиш не попасти в руки більшовиків.

З великими трудами, вже в літі 1945. р. вдалося українським скитальцям потворити по всіх зонах окупованої Німеччини і Австрії під різними видами і фірмами свої власні табори. В першій стадії тієї організації відіграв важну ролю Український Червоний Хрест, відновлений давніми діячами УЧХ ще з часів української держави. Згодом цей скитальський Червоний Хрест перемінявся в харитативно-догомову організацію, відому під назвою Санітарно Харитативної Служби (СХС).

Українські табори почали творитись по всіх окупаційних зонах, залежно від місцевих умов. Поборовши різні труднощі, діставались вони вкінці як табори ДП (Дісплейст Персінс, себто насильно вивезених осіб) під опіку тодішньої міжнародної допомогової організації УНРРА, яка близько два роки опікувалась скитальцями. В літі 1947. р. цю опіку переняла від ліквідованої УНРРА інша допомогова організація, а саме ІРО (Інтернашенел Рефюджіс Організейшин, себто Міжнародна Організація для Втікачів).

Вже осіною 1945. р. в американській окупаційній зоні, де було для цього найбільш можливостей і де була найбільша свобода рухів, скликано при кінці жовтня 1945. р. в Ашаффенбурзі "Ділову Наряду" з представників різних українських осередків. На цій нараді, за мовчазною згодою американських чинників створено "Центральне Представництво Української Еміграції (ЦПUE)". На чолі ЦПUE став нув Василь Мудрий, діяч відомої демократичної партії УНДО, бувший віце-маршал польського союму і людина, що не була заангажована в ніяку протієцьку політику підчас війни. ЦПUE якого завданням було керувати усім організованим збірним життям української скитальщи-

ни, спершу в Німеччині, а згодом поза її межами, мало в перших роках своєї діяльності коаліційний характер і спиралось на піддержку усіх українських еміграційних політичних груп. Заслугою ЦПУЕ було те, що воно при видатній допомозі канадійських і американських українських організацій легалізувало українську політичну еміграцію перед західними аліянтами. Воно причинилося до розбудови самоуправи українських таборів, розбудови та уодностаннення укр. шкільництва та вкінці до створення українського громадського судівництва. В британській окупаційній зоні, де спершу були великі труднощі в справі будь-якої організації збірного життя укр. скитальців, справа була розв'язана самими англійцями в той спосіб, що вони вліті 1947. р. покликали до життя "Український Центральний Допомоговий Комітет".

Коли було покладено тріаку підвалини під власні табори, першим ділом української еміграції було створення своєї еміграційної преси. По різних пробах видавання різних циклоstileвих друкув і поборенні всяких правних і матеріальних труднощів, оформились і закріпились такі поважніші емігрантські часописи видавані в Німеччині: "Час", "Українська Трибуна", "Українські Вісті", "Неділя" а в Британській зоні "Українське Слово". Враз із пресою почали виникати укр. видавництва і укр. кингарні, що дуже причинилися до оживлення культурного життя.

Дуже скоро построїли свої організації обидві українські церкви: УАПЦ і Греко-Католицька Церква.

На еміграції знайшовся в цілості Собор Єпископів УАПЦ, який відновив свою діяльність в 1946. р. Б 1947. р. УАПЦ пережила внутрішню кризу, коли її почала атакувати група т. зв. соборноправників на чолі з єпископом Григорієм, домагаючися повороту до традицій тієї церкви з часів митрополита Липківського та повороту до народоправства на основі "канонів з 1921. р." Церковний зізд. що відбувся в 25 - 26 серпня 1947. р. в Ашаффенбурзі, позбавив єпископського сану Григорія і цілий ряд його однодумців від церковної спільноти.

УАПЦ розбудувала по всіх зонах цілу сітку своїх парохій. В цілому ряді таборів було побудовано православні церкви, з них деякі дуже гарні, як от у Корієні (біля Кілю), Мюнхені-Фраймані, Кон-



Кир Йосиф Сліпін, Митрополит греко-католицької Церкви, улянений більшовиками.

станції над Боденським озером. Коли почалось переселення до Англії, Бельгії, Франції, УАПЦ подбала, щоб туди виїхали її душпастирі. УАПЦ старалась теж навязати дружні відносини з українськими церковними православними організаціями за океаном. Єпископ Мстислав виїхав до Канади, де став Архiepіскопом-ординарієм Української Православної Церкви. Для підготовки нових кадрів священства Св. Синод УАПЦ відкрив у Мюнхені наприкінці 1946. р. Українську Православну Богословську Академію в складі двох факультетів: богословського і педагогічного.



Кири Іван Бучко, Апостольський Візитатор для греко-католиків на Західну Європу, з осідком у Римі

Опіку над церковно-релігійним життям українців греко-католиків, мала в своїх руках спеціально для цього створена Апостольська Візитатура в Мюнхені, на чолі якої стояв о. Николай Вояковський. Йому підлягали протопрезвітери що керували церковним життям в поодиноких окупаційних зонах. Згодом апостольська столиця в Римі, створила Апостольську Візитатуру в цілій західній Європі. На чолі тієї Візитатури станув єпископ др Іван Бучко.

Так, як і УАПЦ так само греко-католицька церква розбудувала густу сітку своїх парохій по всіх українських таборах. Між душпастирями обох віроісповідань була завжди дружба співпраця.

Для підготовки нових кадрів греко-католицьких священників powstała в 1946. р. в місцевості Гіршберг під Мюнхеном греко-католицька богословська семінарія. Цю семінарію перенесено в 1948. р. до місцевості Куленборг в Голландії. Ректором тієї семінарії став о. мітра др В. Лаба, а віцектором, бувший апостольський візитатор Лемківщини о. мітра О. Маліновський.

Українські греко-католицькі монахи студити, що знайшлися на вигнанні, заклали в місцевості Буке біля Альтенбекена в краю Райнланд-Вестфален свій монастир з ігуменом о. Іваном Петерсом на чолі. Цей монастир пропагує наш прекрасний обряд серед німців. Частина українських студитів поселилась в Бельгії.

З великою заподадливістю взялась наша скитальщина до розбудови свого шкільництва і досягла в тій ділянці подиву гідних осягів. Використовуючи наявні педагогічні наукові сили, наша нова еміграція розбудувала цілу сітку народніх шкіл, гімназій і різних фахових курсів та шкіл.

На початку 1947. р. в самій лише американській зоні існували 24 укр. таборів гімназій з 432 учителями і 2880 учнями, в англійській зоні 4 гімназії з 96 учителями і 720 учнями.



Привітання єпископа Бучка в одному із скитальських таборів в Німеччині.

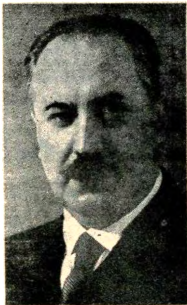


Єпископ Бучко у відвідинах в Митрополита Полькарпа в таборі скитальців в Гайденау (брит. зона Німеччини).

Завершенням того нижчого і середнього шкільництва було добре розбудоване укр. високе шкільництво. Наприкінці 1945. р. було відновлено в Мюнхені чинність перенесеного з Праги Українського Вільного Університету. Під кінець літнього семестру цей університет мав 83 особи педагогічного складу і біля 400 студентів. В Авґзбурзі існувала філія УВУ, в Регензбурзі відновився Український Технічно-Господарський Інститут який в 1947. р. мав 123 викладачів. В Мюнхені повстала в кінці 1945. р. Українська Висока Економічна Школа, яка весною 1947. р. мала 36 викладачів і 244 слухачів.

Це українське шкільництво, творене серед найтяжчих умовин таборового життя, — це гордості української еміграції, що ними може вона похвалитись перед чужинцями і грядучими українськими поколіннями, це золота сторінка в історії нової укр. еміграції.

Не забувала теж укр. еміграція про плекання науки і мистецтва. На початку 1947. р. відновило свою діяльність високо заслужене в історії української науки, Наукове Т-во ім. Шевченка. Завдяки допомозі своїх заможніших членів, воно змогло вже до 1948. р. видати кілька томів своїх славновісних в ученому світі "Записок". Ще раніше, бо вкінці 1945. р. повстала в Авґзбурзі "Українська Вільна Академія Наук" на чолі з проф. Д. Дорошенком, яка також розвинула широку наукову працю, обєднавши коло себе біля сотні укр. науковців.



Професор Дмитро Дорошенко, визначний вчений і голова УВАН.

Неменш живу діяльність розвинув теж наш емігрантський літературно-мистецький світ. Укр. письменники і мистці обєднались у літературне обєднання "Мистецький Український Рух" (МУР), який видав цілий ряд альманахів і збірників з високоцінним літературним змістом.

Укр. театральні артисти зорганізували кілька театрів, які обслуговували табори, і гідно продовжували традиції укр. театрального мистецтва. Найбільш відомі з них це театри: В. Блавацького, Й. Гірняка, Обєднання мистців української сцени, Укр. Оперний Ансамбль.

Найбільшу заслугу щодо популяризації укр. мистецтва серед своїх і серед чужинців, мали репрезентативні хори „Україна" під орудою проф. Г. Нестора, та "Українська Капля Бандуристів", під керуванням Г. Китастого і В. Божики.

Відрадним явищем в життю української еміграції була її жива активність на всіх ділянках збірного нашого життя і гін до організації. Перелік назв кількох лише центральних обєднань дасть картину отого організаційного гону. Отож в американській зоні скупчились такі центральні обєднання: "Ліга Укр. Політичних Вязнів", "Т-во Укр. Політичних Вязнів", "Центральний Союз Укр. Студентства", Обєднання Укр. Му-

зик", "Союз Укр. Кооператорів", "Союз Укр. Журналістів", "Союз Українських Інженерів і Техніків", і цілий ряд інших.

В організаційній праці українцям доводилось стикатися з представниками інших національних груп (естонці, литовці, латиші, білоруси, поляки, югославяни) та навязувати з ними політичні та культурні взаємини.

Нова українська еміграція в Австрії. Окрему сторінку в історії найновішої української еміграції творить Австрія. Сьогоднішня Австрія, це маленька середньо-європейська федеральна держава, зложена з вісьмох автономних країв. Згідно договору з Москвою у Тегерані і Ялті також і цю маленьку країну поділено на чотири окупаційні смуги, а саме між Англію, Америку, Францію і СРСР. В цій маленькій, переважно горнистій країні знайшлося під кінець війни около 500.000 чужинецьких робітників, а в тому коло 55.000 українців.

Українська група складалася з чотирьох основних частин: 1) Давні політичні емігранти і студенти, що студювали на високих австрійських школах, 2) примусові робітники, виселені з України до праці у воєнному німецькому промислі і сільському господарстві, 3) виселенці із теренів воєнних дій та добровільні втікачі перед більшовиками, та 4) колишні в'язні німецьких тюрем та концентраційних таборів, звільнені альянтськими військами.

Негаймо після закінчення воєнних дій СРСР при активній допомозі західних альянтів, повели велику акцію за поверненням українців з Австрії на Україну і мали в цій акції успіх, бо около 30.000 українців захопила їхня примусова репатріація. Жертвами тієї примусової репатріації стали в першу чергу ті українці, що опинилися в совітській окупаційній зоні Австрії і Відня і ті совітські громадяни-українці з інших окупаційних зон Австрії, що не могли на час забезпечити себе перед чужим оком совітських репатріаційних комісій. Репатріаційні практики, що їх приміювали західні альянти та УНРРА й ІРО в відношенні до переселених на терені цілої Німеччини, були на широкую скалку практиковані теж на терені Австрії.

Первісно, українці організували своє громадське життя у всіх трьох західних окупаційних зонах, бо поліційні кордони не давали змоги особистого контакту з іншими зонами. Українські допомогові комітети, були тими організаційними клітинами, що в них згуртувалися всі українці в Австрії для оборони своїх приватних і громадських інтересів та ведення культурно-освітніх, виховно-шкільних та взаємно допомоглих справ цілої спільноти.

Незалежно від цього, вже в листопаді 1945 р. вдалося перевести в Ісбруці нараду представників Українських Допомогових Комітетів з Тиролю, Форальбергу та Зальцбургу, на якій створено „Українське



Др. Михайло Росляк, грм. діяч,
в час скитальщини — голова
УЦДО в Австрії.

Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії" (УЦДОА). На чолі цього об'єднання стала енергійна людина, відомий громадський діяч др Михайло Росляк. До цього об'єднання приступили УДК з інших трьох австрійських країв, а саме: Горішньої Австрії, Каринтії і Стирії і від того часу воно перебало на себе заступництво інтересів в Австрії перед окупаційною і центральною австрійською владою, та чужинецькими і зовнішніми організаціями і установами, що інтересувалися долею переселених.

Крім УЦДОА і його низових організаційних клітин існували ще інші церковно-релігійні та спеціальні організації і установи, які у тісній співпраці з УЦДОА вели культурно-виховну і харитативно-допомогову працю для всіх, або тільки для вузкого круга своїх членів. Отже діяли такі організації: Братство св. Апостола Андрея під проводом о. каноніка Юстина Гірняка, Братство св. Покрови, КодУС, Харітас, ЛМПВ, ТУПВ, Союз Українських Ветеранів, Союз Інвалідів, Спілка Науковців, Письменників і Журналістів та крім того особні студентські організації.

Не забувала теж наша еміграція в Австрії про своє народне і середнє шкільництво та про допомогу студентам високих шкіл. В 1947 році діяло в Австрії 10 діточих садків з 296 дітьми і 13 виховницями, 10 народних шкіл з 554 дітьми і 52 учителями, 11 доповнюючих народних шкіл з 193 дітьми і 15 учителями, 5 гімназій з 385 учнями і 61 учителями. Крім того були чотири фахові школи з 138 учнями і 22 учителями.

На університетах і високих школах Відня, Зальцбурга, Грацу, Леобену та Інсбрука студіювало в 1946-48 рр. 568 укр. студентів, що діставали допомогу від КодУС-у.

Створила теж наша еміграція в Австрії свою еміграційну пресу. В Зальцбургу, Інсбруці, Ляндеку і Вілляху появлялися відбивані на циклостилї таборіві щоленики, як ось "Останні Новини", "Таборіві Вісті" та тижневики і журнали, як от "Недільні Вісті", "Нові Дні", "Голос", "Дзвін", "Літаври", гумористичний журнал "Проти Шерсти" і інші.

Релігійну обслугу вели обидві наші національні церкви. Греко-католицька церква була підчинена апостольському адміністраторові о. мітратові Миронові Горникевичеві у Відні. Ця церква мала 99 священників і по більших осередках свої парохії. Українська Автокефальна Православна Церква мала своїх священників в Зальцбургу, Ляндеку, Вілляху та Брегенці.

Почавши від осені 1947 р. українці з Австрії почали виїжджати на поселення до Аргентини, Бразилії, Чіле, Венесуелі, Великої Британії, Канади, ЗДПА та Австралії так, що на день 31. грудня 1948 р. було вже в Австрії тільки 10.680 українців.

70% українців мешкало в таборах, з яких найважливіші находилися в Зальцбургу, Вілляху, Ляндеку, Брегенці і інших. Решта жили приватно по містах і селах.

Політичне життя нової еміграції. Не так щасливо, як культурний відтинок представлявся політичний відтинок нової політичної укр. еміграції. Як тільки заіснували для того можливості, то майже всі старокраєві політичні партії, відновили на еміграції свою політичну діяльність. Крім того виникли нові політичні організації, як от Укр. Національно-Державний Союз та Укр. Демократично-Революційна Пар-



Андрій Лівіцький, Президент УНРеспубліки.



Професор др. Борис Іванюкський,
Голова УНРади.



Професор Ісаак Мазепа, Голова
Виконавчого Органу УНРади.

тія. Між тими партіями виникали часті непорозуміння і тому була потреба в якійсь спосіб координувати їхню працю для спільного добра всієї еміграції. З ініціативи і поради представника заокеанських українців о. др Кушніра, який один з перших відвідав табори скитальців в Європі, було створено 14 липня 1946 р. "Координаційний Український Комітет" (КУК), до якого увійшли відпоручники УНДО, Укр. Соц. Радик. Партії, Укр. Партії Соц. Революціонерів, УСДРП, УНДС, КУДП, Гетьманці і ОУН підчинена полк. Мельникові. ОУН підчинена С. Бандері до КУК-у не ввійшла.

Свою мету Координаційний Комітет окреслив такими словами: "Українські політичні організації, маючи на оці найвище національне добро, увійшли між собою в контакт з метою переводити внутрішнє упорядкування укр. політичного і громадського життя та координування національних зусиль". Секретарем КУК-у і його властивим керівником став відомий укр. політичний діяч Володимир Кохан. На терені КУК-у як теж в різних гуртах укр. патріотів і людей державно-творчої і конструктивної думки, дискутувалась проблема і підготовлялась акція консолідації укр. еміграції в ім'я спільних національно-державних ідеалів та конкретних потреб, які ставить перед укр. нацією дійсність, яку переживаємо. Наслідком довгої підготовчої праці, в якій рішальну роль відіграв бувший прем'єр УНР І. Мазепа прийшло до створення Української Національної Ради і її Виконного Органу.

Дня 10 червня 1948. р. укр. політичні партії і організації крім Союзу Гетьманців Державників підписали статут Української Національної Ради. В днях від 16. до 20. червня 1948. р. відбулася перша сесія Української Національної Ради під проводом проф. Б. Іваницького. Засідання відкрив Голова Директорії УНР А. Лівницький. Він відчитав державно-правну декларацію. В ній було сказано, що український народ не скорився перед насильством і терором. Українські повстанські сили, відомі під назвою Української Повстанської Армії, що вели вчас війни боротьбу з німецькими наїзниками, ведуть її організовано і далі під гаслом визволення українського народу і відбудови української незалежної держави. Далі говорилося, що наважуючи до актів укр. національного будівництва, Українська Національна Рада постановила реорганізувати державний центр Укр. Нар. Республіки і покликати до життя поновлений Виконний Орган, відповідальний перед Національною Радою. Вибрано було президію УНРади, головою якої став проф. Б. Іваницький. Обрано теж новий склад Виконного Органу, головою якого став колишній прем'єр уряду УНР проф. І. Мазепа. Новий Виконний Орган зложив присягу перед Українською Національною Радою, як перед своїм зверхником. Зі свого боку голова Директорії склав присягу, що буде в своїй діяльності поступати згідно з тимчасовим законом про реорганізацію укр. державного центру. В політично-програмовій частині УНРади було сказано, що "Українська Національна Рада буде боротися за здійснення в українській незалежній державі всіх демократичних громадських вольностей, за здорову укр. родину, за передачу землі селянам у трудову власність, за вільну працю і законну її охорону, за знищення визиску і за найвищий добробут працюючих, за державне поряdkування великою промисловістю, за вільні індивідуальні підприємства, за організацію вільної кооперації і за всебічний розвиток духової культури". Щодо перспектив визвольної боротьби в декларації

сказано: "Український Народ тільки в боротьбі здобуде своє право. Однак визволення України, як і інших поневолених народів це одночасно справа міжнародного миру та демократичного розвитку світу".

Проти Національної Ради виступили гостро гетьманці, які як монархисти не мають довіря до республіканських форм і змісту УНР-ади і її Виконного Органу. Виступила теж проти неї з гострою опозицією, ОУН С. Бандери, що почала себе називати ОУНр (Організація Українських Націоналістів-Революціонерів), домагаючись перебудови УНР-ади по принципі входження до неї представників різних громадських організацій побіч політичних партій. Всі інші політичні групи боролися твердо приципу лише політичного представництва, бо на їхню думку, діючи кожночно в даному народі політичні організації є впливом політичних думок і настроїв. Допущення до такої наскрізь політичної установи, якою є УНР-ада представників різних часом лише хвилевих громадських організацій внесло в працю УНР-ади стан пливкості і хаосу.

Велике переселення української еміграції. Для провідників нової української еміграції було ясне, що вона не може на постійно залишатись в Європі, а тимбільше в перенаселеній Німеччині. При ЦПУЕ була створена Головна Українська Переселенча Рада, що мала зробити підготовку переселення скитальців з Європи.

З допомогою переселенчій акції прийшли укр. скитальцям за-океанські брати, які в тій цілі прислали до Європи своїх відпоручників, а саме ади. Романа Смука для Німеччини і Василя Гіну для скитальців в Австрії. Обидва вони були представниками ЗУАДК-у (Зединеного Укр. Ам. Допом. Комітету). "Фонд Допомоги Українців Канади" прислав для тієї самої цілі до британської зони пана А. Яримовича і паню А. Храпливу.

Пляни представників української еміграції, переселити укр. скитальську громаду компактнсю масою десь в одно місце, не вдались. Всю переселенчу акцію взяла в свої руки міжнародня організація для опіки над скитальцями IPO і вона цю акцію переводила після своїх плянів. Перші більші групи переселенців виїхали до Англії. Дальші групи переселенців виїхали до Бельгії, головню до копалень і до Франції.

В усіх тих країнах укр. еміграція оформилась негайно організаційно. І так в Англії влилась вона в існуючу вже там організацію „Союз Українців Британії" (СУБ), що її головою був посол М. Бур-а. В Бельгії створила ця еміграція свій Допомоговий Комітет „а у Франції „Український Громадський Комітет" і "Обеднання Українських Робітників у Франції" (ОУРФ). У всіх тих трьох країнах почала виходити українська преса, що обслуговувала переселенців: в Бельгії — „Вісті", в Англії — „Українська Думка". у Франції — „Українець".

Поводи почали відчиняти двері для наших переселенців і заокеанські країни, як Канада, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Венесуела, а згодом і Америка та Австралія. Охоплені тією переселенчою акцією в першу чергу працездатні молоді люде та різні фахівці фізичної праці.

Еміграція, що опинилась в країнах, де ще не було укр. еміграції, як от Австралія, Венесуела поставлена перед проблемою будови нових форм свого життя. Знову ж еміграція, що приїхала до країни

старого українського поселення, як от Америка, Канада, Бразилія і Аргентина, поставлена перед проблемами включення себе в організоване життя старої еміграції, щоб wraz з нею працювати для добра і визволення нашої Батьківщини.

Політичний провід нової укр. еміграції проявляє тенденції, залишитись в Європі. На центр того проводу починає поволі висуватися Франція.



XLIV. ЗАОКЕАНСЬКА ІМІГРАЦІЯ

Окрему сторінку в історії української еміграції має заокеанська еміграція. Її характер був зовсім інший ніж української європейської еміграції. Причиною еміграції українців до заокеанських країн, а головно до Зєдинених Держав Північної Америки, Канади, Бразилії і Аргентини при кінці минулого і напочатку біжучого століття, були соціальні злидні, що панували майже на всіх просторах укр. земель. Жертвою тих злиднів було в першу чергу малоземельне і безземельне селянство та робітництво. Ці злидні просто виганяли українців з під рідної стріхи, з рідного села чи міста, не зважаючи на безприкладне привязання тих мас до рідної землі. І приходили масово селяне і робітники, особливо із Західньої України (Галичини, Буковини і Закарпаття) на американський континент, між тим і до Зєдинених Держав. Із Надніпрянської України, звідки давніше емігрували тільки вглиб Росії, на Сибір, почали теж переселяватися до Зєдинених Держав особливо прєзбітеріянці, переслідувані царським урядом.

УКРАЇНЦІ В ЗЄДИНЕНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Вістки і здогади. Хоч дійсна українська еміграція до Америки почалась щойно в половині 19 століття, то всетаки є деякі вістки, на яких можна будувати здогади, що перші українці вступили на американський континент далеко скоріше. І так біля 1619 р. привіз капітан фльоти Джан Смит на кораблях переселенців з Європи до Америки, а саме до першої британської колонії в Джеймстаун у Вірджинії. Між ними було чимало переселенців із слов'янськими призвищами. Вірджині Компані оф Лондон згадуючи про те каже, що ці переселенці прибули з Польщі. Коли взяти на увагу, що Польща в тому часі занимала великі українські простори, можна здогадуватись, що між тими переселенцями могли бути і українці, тимбільше, що отой капітан Смит перебував біля 1603 р. на Україні над Дніпром і був в Галичині навіть... у Коломні.

В 1610 р. прибув з першим губернатором Вірджинії лордом Делаваром Др Лаврентій Богун. Американсько-польський дослідник М. Гайман зараховує його до поляків на тій основі, що так називається оден із героїв повісти, Сенкевича "Огнем і мечем", написаної 250 років пізніше, але названий Богун міг так само добре походити із української родини, що вдала славного полковника Івана Богуна, героя козацьких воєн з лоби Хмельниччини.

В реєстрах учасників американської визвольної війни трапляють-



Аґапія Гончаренко, перший український імігрант в Америці.

ся такі прізвища, як Немирович, Яків Садовський, Самійло Грабовський, що звучать дуже по українськи.

Сьогодні вже певне, що українці приходили на американську землю з Камчатки на Аляску, яка до половини 19 століття належала до Росії. Про це згадує "священик-козак" Агапій Гончаренко в колодійському часописі "Народ" під наголовком "Країна козаків або Аляска". Під "козаками" розумів Гончаренко загалом українців. Він твердив, що саме ті "козаки" допливали до Сант-Дієго чи Мендосіні в Каліфорнії та Асторії в Орегон. Цей Агапій Гончаренко, що прибув до Америки після довгої блуканини по світі вже в 1865 р., був таки мабуть першим свідомим і освіченим українцем (так він сам себе називав) на американській землі. Він перший подав в 1868. р. в часописі "Аляска Гералд" (який він видавав у Сан Франсіско), згадку про Шевченка в англійській мові. Та мало цього, в другій половині своєї газети, що називалась „Свобода" і була писана російською мовою, Гончаренко виводив свою теорію, що Аляска "це країна козаків в Америці" та що мешканці алеутських островів відповідали на запит американських урядовців: "Ми козаки-алеути, ми не росіяне". З тієї-то козацької Аляски і Зеленого Клима на східному березі Азії, що заселявся мешканцями Полтавщини та Чернігівщини бажав Гончаренко творити "Тихоокеанську Україну" (такі самі проекти підносили перед другою світовою війною і японські газети).

До перших українських переселенців на американській землі треба зачислити і лікаря Миколу Константиновича Судзиловського, що як революціонер, переслідуваний російським урядом, прибув десь перед 1900. роком на гавайські острови. Того року він вже мав таке велике довіря місцевого населення, що воно вибрало його до першого гавайського сенату і він був предсідником палати.

У своїх оповіданнях "Образки з Америки", згадує Юліян Чубка про Івана Макогона з Залісся в Галичині, як першого українського емігранта. Він нібито мав стати власником готелю в Колорейдо під іменем І. Мк Оген, про прихід цього Макогона і якогось Жалаяка згадує теж Юліян Бачинський у своєму творі про американську еміграцію. Священик о. Нестор Дмитрів згадує в часописі "Свобода" з 26 травня 1904. р., що в 1895. р. він стрінув був в місцевості Трой в стеїті Нью Йорк українського фермера, що вже тоді був в Зєдинєних Дєржавєх 25 років, отже приїхав туди 1870. р.

Дійсна Іміграція. За останніми відомостями дійсна українська іміграція до Зєдинєних Дєржавєх починаєтьсє у більшому розмірі шойно від 1877. р. Приходила вона спершу з Закарпаття, разом із словаками і шойно біля 1890. р. почаласє до З. Дєржавєх з Галичини і інших укр. земель.

Українські пришельці осідали в З. Дєржавєх на довільних місцєх, там, де находили працю. Розкинуті вони майже по всіх стеїтах. Найчисленніші скупчення українців находятьсє у стеїтах: Нью Йорк, Нью Джєрзі, Іллінойс, Огайо, Міннесота, Північна Дєкота. Українці працюють головню, як робітники малошо в не усїй промисловості, в копальнях, при залїзницєх. Рідше трапляютьсє, як фермери, купці, дрібніші і навіть грубіші промисловці, а в новіших часах, як працівники по приватних і державних установах, чи як самостійні працівники усєких інтелігентських професїй.

Якшоб ми хотіли визначити число укр. іміграції після походжен-

ня, то воно напевно перерослоби мільйон. Одначе в дійсності це число виносить приблизно 750.000, дарма, що урядова статистика не виявляє і такого числа. В 1948. р. почався і шораз більше скріплюється наплив укр. політичних емігрантів з Європи, що напевно по-важно змінить чисельність українців у З. Державах.

Змагання до організації. Як Закарпатці, так і Лемки, що перші почали прибувати до Америки, були в той час майже поголовно неграмотні, несвідомі навіть свого національного імені. І пізніша імміграція з укр. земель не дуже відрізнялася від своїх попередників. Залишнвшись біля 20 років без укр. інтелігентного проводу, багато з них пропадало для свого народу, попадаючи або під національний вплив словацьких католицьких священників, або поляків. Чимало укр. іммігрантів підпало під вплив російської пропаганди і перейшли до

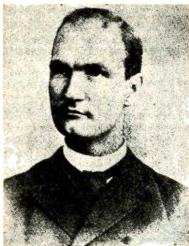


Дім УНС в Джерзі Сіті в З/ША.

російської православної церкви, а слідом за тм, під російський національний прапор.

Глибоке привязання до своєї Греко-католицької церкви, привело отих національно незрячнх укр. вуглекопів із Шенандоа, Пенсильванія до рішення — домогатися від тодішнього львівського митрополита і пізнішого кардинала Сильвестра Сембратовича, присилки до Америки греко-католицького священника. Митрополит вислав отця Івана Волянського, який прибув до Шенандоа в 1884 р. На слідуючий рік, а саме в 1885 р. зорганізував він там першу на американському континенті греко-католицьку парохію, а для помочі іммігрантам заложив Брацтво св. Миколая.

Для кращого звязку з народом, оснував о. Волянський в 1886 р.



о. Іван Волянський, перший гр.
кат. парох в ЗДПА.

часопис „Америку“, який перетривав до 1890 р. Він спровадив з Галичини кількох молодих світських інтелігентів, з поміж яких приїхав перший Володимир Сіменович, що вибився пізніше на визначного громадського діяча в Америці.

Продовж 10 років від часу приїзду о. Волянського повстало в З. Державах 11 греко-католицьких парохій, а „Церковні Ради“ були основою укр. громад. В оселях, де жили українці, росли подібні „Брацтва“, як в Шенандоа і вже в 1887. р., треба було оснувати для них централю, яку названо „Сполучене Братство Руських в Америці“. Однак з причини непорозуміння поміж греко-католицькими священиками з Галичини і Закарпаття, викликаних різницею характерів, що формувалися дома під впливом різних культур,

ця організація впала, як тільки о. Волянський відїхав назад до Галичини.

Слідом за о. Волянським прийшло продовж 5 років ще 5 греко-католицьких священиків з Галичини, а між ними о. Григорій Грушка, що приїхав в 1890. р. і осів в місцевості Джерзі Сіті. Ця місцевість відіграла особливо важну роль в житті укр. іміграції З. Держав, яка числила вже тоді поверх 100.000 людей. О. Г. Грушка почав від вересня 1893. р. видавати в Джерзі Сіті часопис „Свободу“, що кілька разів за час свого існування зміняв осідок, власника і час появи. Від 1911. р. виходить він даліше в Джерзі Сіті. Від 1908. р. став він власністю Українського Народнього Союзу, а від 1921. р. почав виходити щоденно. Не змінявся тільки напрямок „Свободи“, що згідно з рішенням конвенції УНС з 1906. р. мав бути „українсько-народний, з тоном гострим, радикальним, з тим, щоби більша частина часопису була присвячена нашим національним справам“.

Вже першого листопада 1893. р. писав о. Грушка в „Свободі“, що нам треба народньої організації. В дуже скорому часі, бо вже 22 лютого 1894. р. повстала така організація під назвою „Руський Народний Союз“, що в 1914. р. переіменувалася на „Український Народний Союз“. Цей Союз сильно заважив на розвитку українства в Америці.

З огляду на непорозуміння з римо-католицькою духовною епархією, якій укр. духовенство мало тут підчинятися, а з другого боку маючи на увазі шкоду для самих церковних відносин, яку спричинювала відсутність свого єпископа почала укр. іміграція домогатися окремого єпископа для З. Держав. І дійсно 27 серпня 1907. р., приїхав до З. Держав новий український єпископ Сотер Ортинський, що осів у Філадельфії. Одночасно настановив Ватикан єпископом для греко-католиків із Закарпаття о. Василя Такача.

Український Народний Союз, це була допомогова організація але враз з тим займалась вона культурно-освітньою працею.

Сильного потрясіння зазнав УНС в 1908 році, в якому його кон-

венція, що відбувалася у Філадельфії, заіменувала почесним членом і покровителем Союзу у новоіменованого католицького єпископа Сотера Ортинського. Це рішення, спричинило чимало клопоту самому єпископові що став покровителем установи, яка складалася не тільки з самих католиків. Наступна конвенція УНС, що відбулася 1910 р. в Клівленді постановила, що членами УНС можуть бути тільки католики. Дарма, що ця постанова не увійшла ніколи в життя, бо союзом провідники визнали, що вона була переведена неправильно, всетаки вона спричинила виступлення з "Союзу" значної кількості членів, що оснували окре-



Преосв. Сотер Ортинський, перший гр. кат єпископ в ЗДПА.

му допомогову організацію під назвою "Руський Робітничий Союз" (названий пізніше "Українським Робітничим Союзом") з осідком в Скрантоні. Тепер має цей Союз власний дім, власну друкарню, де друкується його орган "Народна Воля". Що до величини, себто кількості відділів, членів і майна, це сьогодні друга з ряду українська допомогова організація в ЗДПА побіч УНС. Друга частина католицьких членів УНС невдоволена невиконанням рішення конвенції про покровительство над ним єпископа виступила теж з УНС і оснувала для греко-католиків народньо-церковну допомогову організацію, відому сьогодні під назвою "Провидіння" з осідком до 1914 р. в Нью Йорку, а від того року у Філадельфії. Український католицький єпископ є її статутним покровителем. З маленького завязку це Т-во дуже розвинулося. Має сьогодні власний дім, друкарню і власний орган "Америка", що до 1918 р. виходив як одинокий укр. щоденник у ЗДПА. В 1918 р. приняло Т-во назверх ще чіткіше український характер, перемінивши підназву, яка звучала "Стоваришення Русинів Католиків" на "Стоваришення Українців Католиків".

Небаром, бо в 1913 р. створилася ще одна українська допомогова організація, а саме "Народна Поміч", що в 1929 р. приняла ще доповнення до своєї назви, а саме "Українська Народна Поміч". Її осідок знаходиться в Піттсбургу. Між своїми членами вона має переважно православних українців. Від 1914 р. має це Т-во свій власний орган „Народне Слово" з національним напрямком.

Ці допомогові товариства мали велике значення в житті нашої

американської іміграції. Вони включили в свої рямці справи укр. церкви, культури, політики і тим здвинули собі пам'ятник перед грядущими поколіннями, бо стали могутнім чинником у розбудові укр. державної думки не тільки серед укр. іміграції в ЗДПА. Вони жертвували поважні суми на національні і державницькі потреби, вони брали через своїх відпоручників участь у політичних делегаціях до найвищих американських чинників в укр. справах.

Особливу заслугу мусить історія об'єктивно признати УНС, що не тільки з титулу свого довшого існування, але і з титулу показної величини, втішається серед американської іміграційної громади великою повагою. Своїм цінним видавництвом англійської літератури про укр. справу, став УНС головним пропагатором укр. державної думки серед півмільярдового світу, що говорить англійською мовою.

Великий вплив на розвиток укр. іміграції в ЗДПА мала укр. преса. Вона просвічала іммігранта, підносила його духово і морально, освідомлювала національно, встановлювала зв'язок між рідним краєм та укр. імміграцією в інших краях, творила з невиразної етнографічної маси живе українське тіло і підносила вартість українця перед американським світом. Під впливом своєї преси укр. іммігрант прозрівав шораз більше, аж вкінці пізнав, що процес відродження його народу поступавби швидше, колиб він мав свою державну самостійність. Чим ближче до наших днів, ставала укр. преса трибуною, з якої навітлювалося все, що якнебудь виється з укр. справою і змагає до побудови укр. суверенної держави.

Перша світова війна. Перша світова війна глибоко заворушила умн нашої американської імміграції. Американські українці слідкували за ходом подій надзвичайно уважно. Вони передчували, що в ній буде рішатися доля укр. народу.

Треба було швидко і розумно діяти. Іміграція ще не мала відповідної практики в тому, як переводити спільну, загальну організацію, на дійсно демократичних основах. Допомоговим організаціям здавалося, що саме вони покликані до створення такої загальної організації. Заки така організація повстала з представництв світських центральних установ, відбувся дня 8 грудня 1914 р. у Філадельфії зїзд духовенства, що покликав до життя "Руську Народну Раду", якою опікуном і покровителем став єпископ Сотер Ортинський. Метою тієї „Ради" було: приєднання прикарпатських греко-католицьких священників і вірних до українського руху та зосередження українського життя в Америці в руках духовенства. Світські круги взяли цю організацію за нову клерикальну партію і з того приводу розгорілася в часописках суперечка, що часом приніпала гострий характер.

За почином делегата „Загальної Української Ради" у Відні д-ра Семена Демидчука, що прибув до ЗДПА, відбувся в днях 30-31 жовтня 1915 р. в Нью-Йорку т. зв. „Всеукраїнський Сойм". На цьому соймі було 295 делегатів, що заступали 457 товариств і біля 600 гостей. Рішення того сойму, вслане до міністерства заграничних справ в Вашингтоні стверджувало, що основне змагання укр. народу, — це самостійна держава. Для здійснення тієї вимоги треба виділити українські землі з Австро-Угорщини в самостійну-самоуправну одиницю, а з огляду на обов'язуючу ще силу переяславського договору, — придніпрянська Україна малаб одержати автономію.

На цьому соймі створено теж нову політичну організацію, а саме „Федерацію Українців у ЗДПА“. Однак в цій федерації настав швидко розлам. Одна і друга група мала свої часописи і боротьба між ними загострювалася і тривала так довго, аж доки група з проавстрійською орієнтацією не виступила з федерації і не злучилася з „Руською Народною Радою“, створивши в той спосіб спільний „Український Народний Комітет в ЗДПА“. На чолі Комітету станув о. Петро Понятишин, тодішній апостольський адміністратор греко-католицької дієцезії після смерті єпископа Ортинського. В основних укр. справах і „Федерація“ і „Укр. Народ. Комітет“ були згодні. Вони були за: повну самостійність, демократичну республіку, потребу дипломатичної і фінансової допомоги укр. справі. Обі сторони вислали протести і меморіали в тих самих справах і видавали англійські брошури.

Укр. Народний Комітет своєю живою пропагандою, вічами, та широкою діяльністю охопив всі укр. оселі в ЗДПА, здобув повагу і значення як серед своїх так серед американських кругів. Можна сказати, що аж до другої світової війни не було вже такого тісного об'єднання українців в Америці, як за час 4-літнього існування Укр. Народ. Комітету.

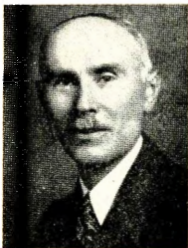
Укр. Народний Комітет добув дозвіл у американському парламенті на улаштування т. зв. „Українського Дня“ в якому мала відбутися публична збірка на потреби укр. комітету. Рішення в тій справі американських законодавчих палат одобрив тодішній президент ЗДПА Вудров Вільсон і 16 березня 1917 р. видав прокламацію, в якій між іншим говорилося: „Маючи певність, що населення ЗДПА не відкаже своїй допомозі тим людям, яких навістила війна, голод, пошесть, — отже я Вудров Вільсон, Президент ЗДПА, згідно з бажанням Конгресу ЗДПА назначаю і проголошую 21 квітня 1917 року, як день, в якому населення ЗДПА може складати такі жертви, які вважає за відповідні для допомоги навіщеним Русинам (Українцям) у воюючих державах“.

Повища декларація мала для українців не тільки допомогове, але передовсім політичне значення. Цеж бо в часі, коли з одного боку москалі, а з другого поляки, намагалися заперечувати перед культурним світом загалом існування якогось самостійного українського народу, то обі законодавчі палати ЗДПА і сам їх президент визнали самостійність українського народу, назначаючи день збірки якраз для потерпілих українців.

Після трьох несповна років війни сповнилася задушевна мрія укр. імміграції в Америці: Український Народ скинув в 1917 р. на своїх зем-



Гр. Семен Лемнашук, делегат Загальної Української Ради до українського громадянства Зед. Пер- жаз Америки в рр. 1914-1918.



Др. Лука Мишуга, головний редактор щоденника „Свобода“, визначний громадський діяч в ЗДПА.

лях важкі московські кайдани, що його давили від часу Переяславського договору. В рік пізніше трісли пута неволі в Галичині, прорвані Народнім Зривом 1 листопада 1918 р. і вже 1919 і 1919 рр. пролунали в Києві універсали з 22 січня, перший про самостійність, а другий про соборність українських земель.

Слідкуючи за тим, як укр. народ став швидким темпом будувати державу, укр. іміграція вповні пробудилася. До українства признавалися і повертали навіть такі, що завжди стояли осторонь від політичного життя. Навернулись і ті, що давно українство покинули, або стали до нього рівнодушними. З'являлись масово на вічах і маніфестаційних походах. Поплили щедро жертви до центральних організацій.

Дня 6 квітня 1917 р. виповіли ЗДПА війну центральним державам (Німеччині, Австрії). Від тієї пори об'єдналася політична думка українців у ЗДПА. Не стало ані прихильників Австрії ані Росії.

Події на світовій арені котилися блискавично і заторкнули Україну. Війна, що відтепер велася під гаслами 14-ох свободолюбних точок президента Вільсона, наближалася до кінця. Зарисовувались політичні перемиїни. Наближалася вже мирова конференція в Версалю.

На цю конференцію вислав був Український Народний Комітет у ЗДПА свою делегацію, що складалася з заступника голови комітету др-а К. Білика і американського конгресмена, впливового політика, досвідченого правника та прихильника і знавця української справи, Джеймса Гемела. Ця місія на мировій конференції нічого не могла, на жаль, досягнути.

Вслід першої світової війни для України відбився дуже діямаючо на сподіваннях укр. іміграції.

Велике моральне потрясіння серед американської іміграції викликала постанова Ради Амбасадорів з дня 15 березня 1923 р., на основі якої віддано Галичину остаточно Польщі.

Уряд ЗДПА замирившись з Німеччиною і Австрією відтягнувся від європейської політики. Іміграція почала освоюватися з думкою, що не може вертати на рідну землю, бо там же її неволя, тільки мусить залишитися на чужині, але не як емігранти, але як громадяни своєї прибраної Батьківщини. Ці політичні невдачі могли були викликати серед іміграції повну апатію, колиб тодішні центральні установи в ЗДПА не припинили того стану апатії своєю активністю. На українському конгресі у Філадельфії основано в 1922 р. нову політичну організацію під назвою “Об'єднання Українських Організацій в Америці”. Спершу спиралася ця організація на сімох центральних укр. установах, але швидко була вона приневолена переорганізуватися, бо деякі організації перестали це “Об'єднання” піддержувати,

а деякі з них втратили своє значення. Тоді „Об'єднання” сперлося безпосередньо на окремі місцеві організації.

З оснуванням „Об'єднання” відкривається нова сторінка в історії українців в ЗДПА. Укр. політична думка на іміграції прибирає окреслені політичні напрями. Іміграція нарешті усвідомлювала собі, що політична невдача народу це не однозначне з його смертю. Треба дальшої плянної боротьби. І такий плян накреслив „Об'єднання” Український Конгрес в Філадельфії. Цей плян був такий: підтримати змагання укр. народу за єдинення всіх укр. земель в одну соборну укр. державу, допомога самооборонній акції народу проти окупанта, допомога голодуючим на Великій Україні, підтримка культурних надбань народу та їхнього розвитку. З американських справ намітив Конгрес освіту для дорослих в зв'язку з оснуванням людського університету та оснування українського банку.

Не зважаючи на спроби ведення політичної роботи і іншими організаціями, що з тією метою творились у Філадельфії і Піттсбургу як от Ліга Відродження України, та не зважаючи на відновлення давнішої „Федерації” під назвою „Оборона України” — „Об'єднання” під проводом своїх зручних довголітніх провідників, а саме О. Ревюка, Л.-а Л. Мишуги, В. Кедровського не зійшло ніколи з первісної плятформи.

Друга світова війна. Друга світова війна була для американських українців немов угрунтуванням їхніх громадянських управнень на цій землі. Біля 75.000 української молоді брало участь у тій війні безпосередньо по боці Єдинених Держав, за їх ідеали та їх інтереси. Тисячі поклали за це в жертву свої голови. В наслідок цього в американських українців як громадян Америки з'явилась більша певність себе. Це помітиє сразу по їхніх післявоєнних політичних виступах, свідчать про це теж оцінки урядових чинників.

Численні громадські організації американських українців (поза допомогивими товариствами) не мають своїх організаційних надбудов. Натомість створили вони після другої світової війни два центральні представництва, з яких одно, а саме „Український Конгресовий Комітет”, з осідком в Нью Йорку, здійснює політичну діянку, а „Злучений Український Америкаський Допомоговий Комітет” з осідком у Філадельфії, харитативну.

„Український Конгресовий Комітет”, створений 24 травня 1940 р. в Вашингтоні, це не тільки наслідник, але й продовжувач політично національних ідей колишнього „Об'єднання”, яке уступило з поля дії тільки тому, щоб у цьому важливому періоді українського буття дати змогу взяти участь у спільному і загальному ділі усім тим, що з різних причин вважали для себе це „Об'єднання” неможливим. Добре поставлений журнал в англійській мові „Український кварталник” інформує англосаксонський та інший світ, про буття, змагання і задання українського народу.

„Український Конгресовий Комітет”, як американська організація, представляє біля 750.000 організованих українських громадян. Він забирає голос у всіх важливих справах, чи то американської, чи української політики. Він потрапив зацікавити укр. справою навіть найвищі світові організації, висилаючи в 1945 р. свою делегацію на першу сесію Генеральної Ансамблеї Об'єднаних Народів у Сан Франсіско, чи свого голову Степана Шумейка на мирову конференцію в Парижі 1946 р.

Коли в наслідок обставин, що запанували на укр. землях після другої світової війни, в західній Європі знайшлася величезна маса укр. еміграції, американські українці покликали 24 червня 1944 р. до життя "Злучений Український Американський Допомоговий Комітет" (ЗУАДК). Завдяки твердій поставі і упертим заходам його проводу, а в першу чергу його голови адв. Івана Панчука та керівного директора Др Володимира Галана, ЗУАДК переборов поважні труднощі, закріпився, як допомогова організація, визнана американським урядом і від тоді вона співучаствує в переселенні укр. політичної еміграції до заморських країн, в першу чергу до ЗДПА.

Відродження і поживлення укр. життя в Америці проявилось теж у створенні чи реформі таких організацій, як "Союз Українок" з головою Оленою Лотоцькою з його 54 відділами. Організування жіночих відділів почалося ще 1905 р. Вони розбудувалися і об'єдналися в "Союз Українців Америки", який в 1932 р. відбув свій конгрес в Нью-Йорку, а в 1948 р. брав участь в світовому конгресі українського жіноцтва.

"Ліга Української Молоді Північної Америки" створена під впливом "Об'єднання" в 1933 році. Конвенції тієї Ліги, на яких виголошується поважні доповіді і ведуться дискусії на теми, що їх накладає боротьба українського народу за визволення та потреба участі тієї молоді в тій боротьбі, відбивається голосним відгомном і поза Америкою. Органом Ліги є журнал в англійській мові "Український Пріятель". Крім тієї загальної Ліги є ще основана в 1933 році "Ліга Католицької Молоді", з місячником в англ. мові "Молодь". Подібна "Ліга Православної Молоді" має теж видаваний в англ. мові часопис "Український Героїд". Ці Ліги відбувають теж свої конвенції та розгортають особливу діяльність під кутом закріплення вічних правд християнської науки і своєї церкви.

З організації окремого призначення заслуговує на згадку "Українська Стрілецька Громада" з головою Дмитром Галичином, якої метою є плекання визвольної і воєнської традиції серед бувших воїнів укр. армій. Існує теж "Т-во Українсько-Американських Ветеранів" створене в 1948 р. з осідком у Філадельфії. В цьому Т-ві гуртуються ті українці, що брали активну участь в двох світових війнах, як члени американських збройних сил.

Немов надбудовою післявоєнного відродження життя американських українців, це створення "Пан-Американської Конференції" в 1947 р. і її генерального секретаріату в Нью-Йорку. Її предсідником є громадянин Канади о. Др Василь Кушнір. Крім Канади заступлені в Президії Конференції відпоручники ЗДПА. Бразилії, Аргентини. До Конференції належать ще й Парагвай та Уругвай. Є це звязок майбутнього українського всесвітнього об'єднання. До такого об'єднання закликає Конференція своєю відозвою з дня з 21 листопада 1947. р. до українців по цілому світі: "Об'єднані, переможете, а з Вами і весь Український Народ". Цю ідею поширює орган Конференції а саме видаваний по англійськи "Український Бюлетин".

Українське релігійне життя. В 1924 р. прийшов до ЗДПА греко-католицький єпископ др Константин Богачевський. Новий єпископ оснував був у Філадельфії "Малу Семінарію", де мужеська молодь приготувалася до теологічних студій в Римі. В 1933 р. уфундував

він українську католицьку школу (гай скул) у Стемфорді, а після того колегію (каледж). У Вашингтоні заснував він греко-католицьку духовну семінарію при католицькому університеті. За його правління в дієцезії основувалися по різних місцевостях цілоденні школи для виховання молоді в католицьких засадах. Дальше основувались сиротиниці, домми для старців та інші гуманітарні установи.

Для скріплення місійної праці спровадив єпископ монаший чин ОО. Василян, що оснували свій новіціат в Давзон в Пенсильванії, чин ОО. Редемптористів та Францішканів, збільшив жіночий чин СС. Василянок, спровадив чин Непорочного Зачаття і сестер Франца з Асизу. Монахині займаються веденням католицьких шкіл, дитячих садків, вакаційних осель, та опікуються всіми українсько-католицькими добродійними заведеннями. Вони видають в укр. мові журнал «Місіонер» і «Ковчег», та той самий журнал в англійській мові. ОО. Василяни одержують приватну середню школу, звану "Академією св. Юрія" в Нью Йорку.



Преосвящений др. Константин Богачевский,
Голова гр. кат. Церкви в ЗДПА.

В 1947 р. мала греко-католицька дієцезія єпископа д-ра Богачевського (для галицьких українців) 146 парохіяльних і 16 дочерних церков із 156 священниками, 223 сестрами та 307.065 вірними. Піттсбурська греко-католицька дієцезія, єпископа Данила Іванця, що прийшов для Закарпатців на місце помершого в травні 1945 р. єпископа Василя Такача, — мала 285.652 вірних.

Діяльність греко-католицької церкви в ЗДПА зростає до тієї міри, що треба було другого єпископа в дієцезії і ним став Преосв. Амброзій Синишин, ректор духовних шкіл в Стемфорді.

Дещо інакше складалися відносини в Українській Православній церкві в ЗДПА. УАПЦ поділена на дві частини, одна з них з двадцять кількома церквами і 27 священниками стоїть під кермою архієпископа Теодоровича, що має свій осідок в Синевид, Пенсильванія. Органом тієї церкви є часопис "Дніпро". Для приросту православного духовенства ця церква зорганізувала малу семінарію. Друга укр. право-



Архiepиcкoп Іoан Тeодopoвич,
Гoлoвa УAГЦ в ЗДПА.

Крім тих головних віроісповідань, що до них причисляють себе українці в ЗДПА, є ще протестанська група.

Плястичне мистецтво заступає світової слави пластик Олександр Архипенко, що звернув був на себе увагу Америки своїм талантом, як скульптор на світовій виставі в Шікаго в 1933 році. Із мистців пластиків треба згадати М. Мироша, що виступав з власною виставкою, Івана Кучмака з Краківської Академії, родом з Галичини, Амброзія Паливоду, уродженця Америки, що виступає, як рисівник рухомих фільмових образків для Голлівуду, Марію Нагірну, яка працює головою, як мистець реклами. О. Гліб Верховський рахується найкращим знавцем візантійського стилю.

Народний танок відновив тут Василь Авраменко. Масовими прилюдними виступами на найбільших сценах Америки, як от в салі Митрополітен Опері в Нью Йорку чи у Вашингтоні 1932. р. на святі в честь Джорджа Вашингтона, звернув увагу американців на красу українського танку і з того приводу писали американські естети, що українське мистецтво дало великий вклад в скарбницю американської культури.

славна церква з 38 церквами, стояла в 1948 р. під управою єпископа Богдана Шпиліки. Її органом є „Український Вістник“. Собор православних церков, що відбувся в 1948 р. і мав на цілі їх об'єднання не потрапив здійснити тієї ідеї.

Культурний вклад американських українців. В українській культурі залишать американські українці теж свій слід, особливо в творенні і культі української пісні, принесеної і плеканої ще з дому, а на цьому пригідному ґрунті закріпленої такими велитнями, як Олександр Кошиць. Найбільші українські композитори та музики в ЗДПА Павло Печеніга-Углицький — симфонік, та любимець Америки, творець стрілецької пісні, організатор музичних шкіл і вправний диригент Михайло Гайворонський. Роман Придаткевич це музичний педагог, скрипак і композитор. Всі вони разом пов'язали своїми композиціями назавжди Україну з іменем Америки.



Михайло Гайворонський, визначний композитор і диригент, один з творців стрілецької пісні.

Дала теж українська імміграція в Америці і свій вклад в українську літературу, назватиб хоч таких авторів, як о. Григорій Грушка, о. Нестор Дмитрів, С. Сосенко, Юліян Чубка, Сава Чарнецький (Чалий), о. Ст. Макар, Дмитро Захарчук, Степан Мусійчук, о. Микола Струтинський.



Церква св. о. Николія ОО. Василіян в Чікаго, ЗДПА.

Найновіша українська імміграція. Найновіша українська імміграція масово почала припливати до ЗДПА від 1948 р. коли американський уряд почав переводити в життя закон, схвалений законодавчими американськими палатами, про допущення до Америки 205.000 європейських скитальців. Можна надіятися, що ця найновіша українська імміграція до другій світовій війні піднесе ще більше значення українства в Америці.

УКРАЇНСЬКА ІМІГРАЦІЯ В КАНАДІ

Масова імміграція галицьких і буковинських українців до Канади. Еміграція українців з Галичини до Канади почалася 1891 р. Першими переселенцями були Василь Ілйняк та Іван Пилипів, з села Небилова, повіт Калуш. Поселились вони на фермах, в провінції Альберта. З того часу рік за роком приїздило до Канади все більше українців, головню з Галичини і Буковини. Недостача землі гнала



Преосв. Нихита Будка, перший гр. кат. єпископ в Канаді.

їх до Канади з рідних земель. Масова еміграція українців до Канади почалася в 1896 р., коли то ліберальний уряд канадійського прем'єра Льюїса повів широку агітацію в Європі, щоб наwerbувати яконайбільше селянського населення та поселити його на просторах західної Канади, де вже побудовано залізницю аж до Тихого Океану. В наслідок цієї агітації тисячі українців виїхали до Канади. Привозили їх до міста Вінніпегу в провінції Манітоба, або везли їх ще далше на захід і поселювали на землі, серед лісів, або на степах Саскачевану й Альберти.

Бідні укр. селяни з Галичини і Буковини їхали звичайно з цілими своїми сім'ями та осідали на фермах. Менше приїздило самотніх українців на заробітки, щоб тими заробітками допомогти рідні в Європі. Та навіть і такі заробітчани часто осідали на фермах та спроваджували до себе свою рідню. Тому, що українці осідали на фермах більшими групами, то часом витворилися в Канаді великі українські оселі, що числили до кількох тисяч душ. Живучи так гуртом, українські поселенці і надалі го-

ворили між собою по українськи, придержувалися своїх звичаїв і традицій та передавали їх у спадщину своїм дітям.

Дуже важке було життя отих перших українських переселенців у Канаді, бо приїздили вони туди часто-густо лише з тим, що мали на собі та з своїми мозолистими руками без грошей і інших засобів. Щоб купити собі ферму, яка має 160 акрів (около 80 моргів) потрібно було заплатити в земельнім уряді лише 10 доларів вписового. Купивши собі таким чином землю, ставили собі наші люде неретнікі хаги або звичайні землянки. Батько родини брав наборг у крамничі два мішки мукки для жінки і дітей а сам ішов в дітя на заробітки при залізній дорозі, до трачки, тощо, щоб заробити грошей на корову. А далі купували воли, плуг, борони. Викорчовували з під лісу кілька акрів землі або орали кілька акрів степової

землі і вже могли сяк так вижити. В той спосіб поволі загосподаровувалися.

Початки освіти і організації серед українців в Канаді. В тих часах в Галичині та на Буковині було ще мало письменних та національно свідомих людей серед українців, тому перші українські переселенці до Канади звичайно називали себе „австріяками“, „галіціянами“ та „буковинцями“. Тільки свідоміші з-поміж них називали себе „русинами“. З української інтелігенції майже ніхто не їхав до Канади. Приїздили туди хіба молоді гімназисти, що покінчили дві три класи гімназії. Отих гімназистів вишколювали в містах Брендоні та Ріджайні по кілька місяців у так званих „Рутініян Трейнінг“ школах і посилали їх вчити дітей по школах, бо тоді бракувало дуже лишкодених учителів у західній Канаді. Вчили такі учителі по школах в околицях, в яких були розкинуті українські фарми. А що такі вчителі добре вміли свою рідну мову, то попри англійську мову, вчили дітей і по українськи: читати, писати та співати. Законом було дозволено вчити дітей по українськи лиш одну годину денно і то від 3 до 4 год. по полудні, та ці молоді вчителі з власної пильності і з власної волі вчили дітей по українськи і поза шкільними годинами. Департамент освіти провінції Манітоба видав був навіть шкільні англійсько-українські читанки, з яких училися українські діти по школах, на фармах від 1912 до 1915 р.

Коли 1893 р. почав виходити у Джерзі Сіті в ЗДПА український часопис „Свобода“, то він спершу обслуговував і канадійських українців. Перший український часопис почав виходити у Вінніпегу в 1903 р. Був це „Канадійський Фармер“, що виходить й досі. У 1906 р. пресбїтерянська англійська церква почала видавати для українців тижневий часопис „Канадійський Ранок“. В 1910 р. товариство канадійських учителів у Манітобі почало видавати тижневий часопис „Український Голос“, що й досі виходить. Рік пізніше почав виходити „Канадійський Русин“, тижневик української греко-католицької церкви.

Першим поважним українським товариством у Канаді було „Запомогове Товариство ім. св. Миколая“, засноване в 1905 р., яке існує досі. В 1921 р. створено друге сильне запомогове товариство „Взаїмна Поміч“.

Дуже тужили перші українські переселенці в Канаді за рідною церквою та своїми священниками, яких тоді не було в Канаді. Щойно згодом почали приїздити до Канади греко-католицькі священники з Галичини та православні з Буковини. В 1913 р. приїхав до Канади перший греко-католицький єпископ Никита Будка, який zorganizував в Канаді греко-католицьку єпархію.

В 1918 р. відбули деякі українські провідники наради в Саскатуні і на тих нарадах дали почин для створення в Канаді української греко-православної церкви.

Перші освітні українські інституції в Канаді. Перших 24 роки життя українських переселенців в Канаді пішло на те, щоб забезпечити себе під господарським оглядом. Колиж українці в Канаді забезпечили своє життя на фармах, то почали думати про те, що треба дати своїм дітям вищу освіту. Для того українці Манітоби заложили в 1915 р. бурсу ім. Коцка у Вінніпегу. Рік пізніше в 1916 р. на великому зїзді в місті Саскатуні założено інститут ім. Петра Могили. В 1917 р. припинила своє існування бурса ім. Коцка, за те засновано біля Вінніпегу у Сен Боніфас бурсу ім. Митрополита

Шептицького, що вдержалася кілька років. В 1918 р. відкрито в Едмонтоні інститут ім. Грушевського. Згадані бурси та інститути виховали сотки українських учителів в національному дусі, які опісля поширили українську національну свідомість між українськими фермерами.

Вплив народовецької групи (СУС). Зпоміж першої іміграції визнається т. зв. народовецька група, яка при кінці 1927 р. оформилася в Союз Українців Самостійників. Ідеологія цієї групи формувалася впродовж довгих років на основі призьбируваного досвіду, а в основу її ідеології лягла ідея самостійності думки і чину, що була керівною ідеєю у відношенні до всіх ділянок народного життя. Вже в самих початках ця група згуртувала довкола себе свідоміші елементи, серед яких провідну роль відігравали перші учителі, студенти й жінки інтелігенції, що виховувалася в старому краю. Народовці поборювали чужі впливи й відкидали чуже опікуєнство, а натомість творили власну силу й авторитет, виховували власний провід і плескали в народі самопошану. В 1910 р. вони заснували перший самостійний народний часопис й назвали його відважним на той час іменем „Український Голос“, і вже сама назва мала помітний освідомляючий вплив на тодішніх українців, що різно себе називали. Для виховання власного проводу й поширення вищої освіти вони створили перші виховні інститути, про що говориться даліше. В 1918 році, керуючись самостійницькою ідеєю і тодішніми обставинами, вони zorganizували Укр. Гр. Православну Церкву, яка згуртувала коло себе православних українців. Укр. Гр. Православна Церква заснувала 1946 р. Колегію св. Андрія у Вінніпегу, в якій крім академічної освіти включно з першим роком університету подається також повний курс теології зі ступенем B.D. („Bachelor of Divinity“).

Народовецька група була першим народним проводом в Канаді: і з її рядів вийшли перші послы (Т. Д. Черлей до муніципального парламенту і Мих. Лучкович до домініанського), велике число професіоналів, шкільні інспектори (Ф. Т. Гаврилюк), професори університету і перші судді (Я. В. Арсенич і Мих. Стечишин). До найвидніших діячів народовецької групи, яких вже нема між живими, треба зачислити Т. Д. Черлея, першого управителя Українського Голосу і Мирослава Стечишина, бучшого секретаря української дипломатичної місії у Вашингтоні і довголітнього редактора Українського Голосу. Мирослав Стечишин був не тільки талановитим журналістом й заслуженим українським діячем, але й найвизначнішим ідеологом СУС. Живучих ще діячів цієї групи лишаємо для майбутньої історії.

Народовецька група значно причинилася до піднесення національної свідомості українських канадійців. Вона опрацювала ґрунт, на якому пізніша іміграція могла була з меншим трудом приривитись до тутешнього життя. У відношенні до Канади ця група маючи за собою дозгнй і випробуваний дозвід вказувала шляхи культурно-освітньої й політичної праці на українським і сото канадійським полі, що мало помітний вплив на пізнішу іміграцію.

Перша світова війна і її вплив на життя канадійських українців. Перша світова війна викликала деяку дезорієнтацію серед канадійських українців. Деякі з них бувші горожани Австрії не орієнтуючись зовсім в ході світових подій, зайняли голосно свої симпатії в сторону Австрії. Це відбулося опісля, коли Канада вступила в війну проти Німеччини і Австрії, болюче на всіх українцях і на їх інтересах в Канаді. За те 1917 р., виникнення національної революції

в Україні, проголошення Української Держави, глибоко зворушили умі канадських українців, в тому часі в масі канадських українців пробудилась та поширилась національна свідомість. В 1919 р. всі українські групи в Канаді створили спільний комітет допомоги Україні, вислали двох своїх делегатів на мирову конференцію в Парижі, вислали до урядів держав Антанти свої меморіяли. Загарбання українських земель більшовиками і поляками, було дуже болючим ударом й для канадських українців.

Українська еміграція по першій світовій війні. Українські переселенці, що приїхали до Канади по першій світовій війні дуже різнилися від перших українських переселенців. Це були вже люди національно свідомі, часто високо освічені, дехто із малими матеріальними засобами. І саме оті нові українські переселенці долили

своїєї української крові старши еміграції. Всі канадські українці починають називати себе з тих часів тільки українцями. Новоприбулі українці освоюють в 1928 р. „Українську Стрілецьку Громаду“. Органом тієї нової організації став часопис „Новий Шлях“, що почав виходити в 1930 р. в Едмонтоні, головню заходами Михайла Погорецького. Колиж Українська Стрілецька Громада дала в 1932 р. почин „Українському Національному Об'єднанню“ на чолі якого згодом став інж. В. Коссар, то „Новий Шлях“ став органом того Об'єднання. УНО та „Новий Шлях“ поведи акцію, щоб об'єднати українців без різниці на віроісповідання. З дона УНО повстала „Організація Українок Канади“ (ОУК) та „Молоді Українські Націоналісти“ (МУН).

УНО дало в 1930 р. почин літнім „Вищим Освітнім Курсам“ для виховання молоді в українському дусі, а в 1944 р. дала ця організація почин „Осередкові Культури й Освіти“, що перебрав на себе керування вищими освітніми курсами.

Другою великою громадською організацією, що об'єднує виключно православних українців, є „Союз Українців Самостійників“. себто таких що не узалежнюють своєї політики від українських політичних угруповань в Європі. СУС має три інститути, а саме: „Інститут ім. Петра Могили“ в Саскатуні, „Інститут ім. М. Грушевського“ в Едмонтоні і „Колегію св. Андрея“ у Вінніпегу, з окремим богословським відділом і дівочим інститутом. Він щороку улаштовує літні освітні курси у Вінніпегу і Торонто. В тіснім порозумінні з СУС працює „Союз Українок Канади“, який об'єднує коло шістдесяті жіночих товариств та „Союз Української Молоді Канади“ (СУМК) з 67 відділами. Органом СУС є „Український Голос“, заснований в 1910 р. Ця група українців має свою головну опору на фермах, особливо в Саскачевані і Альберті.

Третя громадська організація це „Союз Гетьманців Державників“ (СГД), прихильників ідеї гетьманства, яку репрезентував по-



Інж. Володимир Коссар. Голова УНО в Канаді.



гр. кат. Архiepиcкoп Вiннiпегу i Вciєї Кaнaди.
Кир Вacилiй Лaдiкa,



Злiва на пpaвo: Кир Iзидop Бopецький, eпiскoп Схiднoї Кaнaди; Кир
Андрей Рoбopецький, eпiскoп пoмiчник у Вiннiпегу; Кир Нiл Сaвapин,
eпiскoп Зaxiднoї Кaнaди.

кійний гетьман Павло Скоропадський, а тепер її репрезентує його син гетьманич Данило. Організація має свій „Гетьманський Дім” у Вінніпегу. Органом її є „Український Робітник”, що виходить від 1933 р. в Торонто.

Українська Греко-Католицька Церква. Вже й тоді, коли люде зв'язані з „Українським Голосом” мали свою політичну організацію „Союз Українців Самостійників”, а люде з кругів „Нового Шляху” — „Українське Національне Об'єднання”, найбільш чисельна група українців в Канаді, а саме люде тісно зв'язані з українською греко-католицькою церквою, воліли мати в своєму проводі свого єпископа та духовенство. Від 1913 до 1929 р. духовним провідником цієї групи канадійських українців був єпископ Будка, а від 1929 р. теперішній архієпископ Василій Ладика.

В 1948 р. Ватикан поділив українську греко-католицьку дієцезію на три екзархати. Східній екзархат очолив єпископ Іздор Борецький, західній — єпископ Ніл Саварин, а на чолі середнього з осередком у Вінніпегу стоїть архієпископ Ладика, який має допомогти єпископа А. Роборецького.

Українська греко-католицька церква в Канаді має тепер около 130 священників та понад 350 церковних громад. Велику роль у життю українських католиків в Канаді відіграють монаші чини ОО. Василіян та Сестер Службениць, виховні інститути та католицька преса.

Головним осідком ОО. Василіян є монастир у Мондері, Алта. Там є новіціят, друкарня, видавництво і дуже гарний шпиталь, який обслуговує цілу місцевість без різниці віри. Головний осідок Сестер Службениць знаходиться в Анкастері, Онтеріо.

Майже в кожній більшій місті Канади є українські греко-католицькі виховні інститути та бурси для молоді. Крім того у Йорктоні існує „Колегія ім. св. Йосафата”.

До католицької преси належать: двотижневик „Світло”, що виходить в Мондер, тижневик „Українські Вісті” в Едмонтоні, місячник „Голос Спасителя” та „Будучність Нації” в Йорктоні.

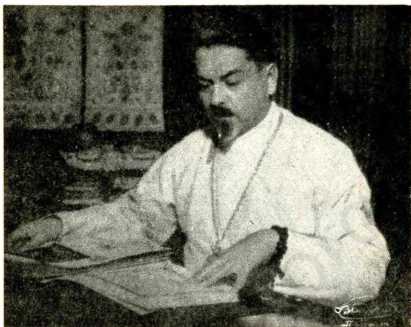
„Будучність Нації” є органом „Братства Українців Католиків” (БУК).

Українська Православна Церква.

За 30 літ свого існування від 1918 до 1948 р. Українська Греко-Православна Церква, якої адміністратором є прот. С. В. Савчук, зробила великий крок вперед. Має вона тепер около 49 священників та понад 240 церковних громад. До 1946 р. очолював її архієпископ Іван Теодорович, що має свій осідок у ЗДПА умісті Філядельфії. За його згодою Собор обрав під кінець 1946 року на нового голову Української Греко-Православної Церкви архієпископа Мстислава Скрипника, новоприбулого з Європи. Осередком духового життя цієї церкви є часопис „Вістник”.



Православна церква св. Юрія Переможця у Форт Френкіс, Онт., Канада.



Архiepиcкoп УАПЦ Всєї Канади Мстислав Скрипник.

Є в Канаді кілька священиків Української Православної Церкви єпископа Богдана Шпильки, якого осідок є в Нью Йорку.

Є ще в Канаді мале число українських євангеліків, баптистів та презбітеріян.

Участь українців в політичній життю Канади. Це, що українці поселилися великими громадами на фермах, вийшло їм на подвійну користь: допомогло їм зберегти свої традиції і звичаї та представляти в Канаді поважну політичну силу. Є такі виборчі округи в Канаді, де українці можуть своїми голосами вибирати своїх українських послів. Першим послом, якого українці вибрали в Канаді до манітобського союму, був громадський діяч Т. Ферлей. До державного парламенту в Оттаві, першим українським послом був М. Лучкович. В 1945 р. мали канадійські українці в Канаді двох своїх послів: Антона Глинку та Ф. Заплітного. Є кілька українських послів в соймі Алберти та соймі Саскачевану. У манітобському соймі є 6 українських послів.

У 1948 р. уряд Канади призначив двох українських адвокатів, а саме Я. Арсенича та Михайла Стечишина, окружними суддями.

Кооперативний рух серед українців у Канаді. Було в Канаді вже багато спроб створити кооперативні товариства та крамниці, та по кількох роках вони розпадалися. Дійсну кооперативну кредитівку під назвою „Нова Громада“ створено вперше в 1939 р. в Саскатуні. В 1940 р. основано кредитівку „Карпатію“ у Вінніпегу. Від того часу до кінця 1948 р. створили українці кредитівки і по інших містах західньої Канади. Є їх вже кільканадцять. Є надія, що цей рух під впливом нової еміграції українців до Канади набере тепер ще більшого розгону. Провідним кооператором в Канаді є інж. В. Телесницький.

Чисельна сила українців в Канаді. Урядовий перепис населення Канади з 1941 р. виказує, що було тоді в Канаді 300.000 людей, що записалися українцями. Та українців у Канаді було і тоді значно більше, тільки, що деякі ще й надалі були записані австрійцями, румунами, поляками та росіянами. Від 1945 р. до кінця 1948 р. прибуло до Канади около 15.000 українців із скитальщини в західній Європі. Коли взяти під увагу ще й природний приріст населення, то під кінець 1948 р. було в Канаді понад 400.000 українців. Є це поважна сила, коли брати під увагу, що в Канаді є тепер тільки около 13.000.000 населення на просторі, що величиною рівняється майже цілій Європі.



о. д-р Василь Кушнір, голова Комітету Українців Канади і Пан-Американської Української Конференції.

ференції, якої головою є

Комітет Українців Канади. До вибуху другої світової війни в 1939 р. українці в Канаді були розбиті на кілька таборів. Тому, що в часі війни потрібно було витсрити якнайбільше єдності серед українців в Канаді, вони об'єдналися в одно репрезентативне тіло. І так створено „Комітет Українців Канади“, в склад якого ввійшли представники від Брацтва Українців Католиків (БУК), Українського Національного Об'єднання (УНО), Союзу Українців Самостійників (СУС), Союзу Гетьманців Державників (СГД), Союзу Українських Організацій (СУО) та Союзу Українсько-канадійських Ветеранів (СУВ). Головою КУК-у обрано о. д-ра В. Кушніра, заступником голови о. С. В. Савчука, а координатором інж. В. Коссара. При КУК-у існує і Фонд Допомоги.

Осідком КУК-у є місто Вінніпег. Місцеві комітети КУК-у засновано в усіх осередках, де живуть українці. Через КУК входять канадійські українці до Пан-Американської Української Конференції, якої головою є



Церква св. симч. Йосафата в Едмонтоні.



Олександр Кошиць, визначний композитор і диригент.

народний дім. Церкви будовані в укр. стилі, народні дома мають укр. декорації в середині. При церквах і народних домах є хори. По народних домах відбуваються концерти та драматичні вистави. По містах мають українці і великі хори.

Любов до рідної пісні між канадійськими українцями поглибив великий композитор і диригент Ол. Кошиць, що прибув до Канади по першій світовій війні та оперовий співак Михайло Голінський, що приїхав сюди перед вибухом другої світової війни.

Коли в 1927 р. по Канаді вперше проїхав Василь Авраменко із своєю добре вишколеною групою танцюристів, канадійські українці почали почувати гордість ізза свого високої якості народного мистецтва, почали гордитися своїми прекрасними народними одягами та танцями. Взагалі відчувли, що мають свою рідну культуру та культурні цінності, якими можуть похвалитися і перед чужинцями.

Найновіша українська імміграція в Канаді. Після закінчення другої світової війни в 1945 р. почалася найновіша укр. імміграція до Канади із повоєнної скитальщини в західній Європі. Тисячами почали напливати укр. скитальці в ро. 1947 і 1948. Між новопрйбулими українцями

Українське шкільництво в Канаді. На фармах українських шкільних дітей ще до недавня навчали по українськи, українсько-англійські учителі і учительки в поза-урядових годинах. По містах треба було закладати рідні школи, в яких українська наука відбувалася кожного дня вчором але лише в суботу. Крім того велося ще навчання укр. мови в державних школах в літніх місяцях під час вакацій. Навчалися українські учні по українськи і в інститутах та бурсах. В 1939 р. УНО започаткувало літні Вищі Освітні Курси, які від 1944 р. веде „Осередок Української Освіти і Культури“. Подібні Вищі Освітні Курси улаштовують тепер і інші укр. групи. По українськи навчають і в греко-католицькій колегії св. Йосафата і греко-православній колегії св. Андрія в Вінніпегу. Курс Української мови ввів в 1943 р. Свято-Михайлівський університет, а в 1947 р. монреальський університет.

Мистецьке життя. Майже скрізь, де поселились українці в Канаді, є церква та



Михайло Голінський, оперовий співак.

є велике число інтелігенції: науковців, професорів, учителів, професіоналістів, артистів, письменників, журналістів.

Під впливом отих високоосвічених новоприбулих українців на бере духове життя канадійських українців ще більше розгону.

УКРАЇНСЬКА ІМІГРАЦІЯ В БРАЗИЛІЇ

Перші українські імігранти, їх розміщення. Перші громади українських імігрантів приїхали до Бразилії в рр. 1891-2 і поселилися у штаті Ріо Гранде до Сул. Найбільша іміграційна струя прийшла з північно-східних повітів Галичини в рр. 1895-7. Вся ця іміграція з малими винятками поселилася в штаті Парана. Причиною такої масової іміграції до Бразилії в тих роках було невідрадне господарське положення в Галичині та агітація агентів італійських корабельних компаній, що заохочували життя в Бразилії та обіцяли селянам багато землі.

У тих двох роках, як подіє дослідник бразилійської іміграції К. Глуховський, приїхало до самої Парани 16.045 українців. Вже в 1990 році начисляють в тому штаті 17.545 українців-імігрантів.

О. Антін Мартинюк ЧСВВ, один із перших українських місіона-



Церква св. свящ. Йосафата ОО. Василіян в Прудентополіс, Парана, Бразилія.

рів в Бразилії подає в 1902 році загальне число наших імігрантів на 41.800 душ.

Під теперішню пору начисляють всіх українців в Бразилії около 100.000 душ. Сюди вчисляється вже і найновішу іміграцію після другої світової війни. Треба при тому взяти на увагу, що загального перепису українців зробити не можна з огляду на величезні простори, брак комунікації та розсіяність населення. З урядових актів про численний стан нашої іміграції трудно довідатись, бо звичайно перші ці імігранти записані як „австріяки“, пізніші, як „поляки“ і щойно найновіша іміграція має „україно“ і то не всі.

Найкращим місцем для поселення наших імігрантів це штат Парана. Там і підсопня відповідне і земля придатна під управу зер-

нових культур. Для того власне там поселилась найчисленніша наша імміграція. Сумна і незavidна доля стрінула тих перших переселенців на бразилійській землі. Кинуті вони були у глухі праліси, що находились 100 кілометрів від нинішньої Понта Гросса. Покинені самі собі серед голоду і холоду в лихих хатах, а раше будах мусіли вони боротися з дикими пралісами а часто і тубильцями, здобуваючи пядь за пяддю бразилійську червону землю. Невідступні товариші голоду і нужди, а саме різні пошесті і недуги збирали велике живно серед тих перших піонерів бразилійського населення. Ще сьогодні оповідають ті, що їм вдалося перетривати початки, що денио було 7 а то і більше похоронів. Деякі оселі перших іммігрантів позникали з лица землі так, що сліду по них не осталося.

Та наполеглива і витривала праця тих людей не залишилась без успіхів. Людина побідила дику природу і опанувала її. Сьогодні в тнх, колись диких околицях маємо гарні колонії, великі і багаті господарства.

Найбільші скупчення укр. імміграції знаходяться в: Прудентополіс, Іваї, Понта Гросса, Куритиба, Малет, Порто Уніон, Північна Парана, Санта Катеріна, Ріо Гранде до Сул. Найновішу імміграцію спрямовують до штату Гояс, де вже осіло около 200 українців.

Господарське життя. Перші наші іммігранти до Бразилії це були селяни-хлібороби або фільварочні робітники з панських ланів, тому головним джерелом удержання для них була праця на рілі або денний заробіток. Щоб мати повний обрз господарського життя наших колоністів в Бразилії треба усвідомити собі, що там управа рілі далеко не така, до якої привикли наші хлібороби в старому краю. В Бразилії вона провадиться дуже примітивним способом, хоч останніми роками уряд старається цю працю на землі змеханізувати. Такого загально прийнятого рільничого знаряддя як плуг в Бразилії уживається рідко. Ось як підготовляється рілля під засів: зрубують ліс (не корчують), а потім як цей зруб висохне, палять його і земля під управу готова. Там садять кукурудзу і чорну фасолю. Чорна фасоль („фіжон“) це головна їжа майже у всій Бразилії. Кукурудза заступає ячмінь, чи овес для коней, нею годують безрого, її мелють на муку: крупи. Коли не стане фасолі і кукурудзи то це означає голод. Щойно зібравши кукурудзу і постинавши бадилля кукурудзи і спаливши його сіють на тому місці жито чи пшеницю. Земля після таких трьох чи чотирьох вогнів вже знищена, тому її залишають на декілька років, щоб заросла молодняком. Для нової рілі вирубують новий ліс або переносяться в інші місця, де земля ще „не бачила вогню“.



Українська хата в Бразилії.

Тепер господарства наших іммігрантів стоять куди краще. Крім кукурудзи сіють вони ще багато пшениці, жита, рижу, гречки, садять бараболю, „батати“ (солodka бразилійська бараболя) і інше.

Вживають вже плугів та штучних погноїв. Майже на кожній колонії займаються плянтацією тютюну, який не є в Бразилії монополем. Садять багато цукрової трості, з якої самі виробляють цукор або горілку. У північних околицях Парани садять каву.

З городових культур садять капусту, буряки, огірки, моркву і майже всю іншу європейську ярину, а крім того деяку спеціальну бразилійську.

Великою перешкодою у поширенні збіжевої господарки на більшій скало є брак збуту на сільсько-господарські продукти та їх дешевість. Запасів збіжжя робити не можливо, бо його зїдає мушка „карусі”.

Правдивою язвою для сільського господарства є саранча, що цілими хмарами прилітає сюди з Аргентини. Таких налетів саранчі вже було кілька за пам'яті наших імігрантів. Загальна площа землі, що належить нашим імігрантам, по підрахункам в 1924 році представилася так: на той час було 4.380 наших господарств по 20 гектарів землі, 1.810 господарств по 60 гектарів, 300 господарств по 200 гектарів, 25 господарств по 750 гектарів. Отже загально в самій Парані на той час було 6.415 господарств з поверхнею 274.950 гектарів, себто разом 3.000 кв. км. До 1948 р. ця площа зросла майже в двое. Там, де колись наші люди працювали, як денні зарібники, сьогодні вони є господарями і дуже часто дають зарібок колишнім власникам або їхнім дітям.

З господаркою на рілі тісно пов'язане плекання домашніх тварин. Наші імігранти найбільше годують безріг, бо це добре поплачується, хоч ціни на них часто падають. Рогатої худоби тримають багато, пересічно 10-15 штук. Крім коней до праці вживають ще мулів, бурів, що є менші від коней, але сильніші і витриваліші.

Господарські будинки наших колоністів дерев'яні. Хати вибілені зсередини і ззовні. Хатна обстановка невибаглива, але знайдете в ній все, що потрібне. Подорожуючи відразу пізнаєте, де мешкають наші люди. Їхні хати кращі, порядніші і здаються палатами в порівнянні з хатами тубильців. Перед хатою огородець з яриною, квітами, білі хати садок, одначе не вишневий, а помаранчевий, подекуди є яблуні, груші, сливки.

Не при звичаєні до нового способу праці на ріллі, наші імігранти почали шукати праці по містах та при різних публичних будовах. Знаходили її найбільше при будові залізничних шляхів і львину частину праці при будові тих шляхів, що сьогодні прорізують величезні простори Бразилії, виконали наші імігранти. Невеликий наш земляк наложив головою, розбиваючи скали або прокопуючи тунелі.

В останніх трьох десятиліттях років наші імігранти почали братися до торгівлі, промислу і ремесла і мають в тих ділянках поважні успіхи.

В тридцятих роках біжучого століття були спроби створити господарські організації. І так 1922 р. створено „Хліборобсько-Освітний Союз”, що мав зайнятися організацією наших колоністів, щоб підняти рівень хліборобства. Цей Союз має свої філії в ряді колоній. У 1928-34 рр. о. Е. Турковид ЧССВ zorganizував „Рільничу Т-во”. Працює тих чисто господарських організацій підсилено створено в 1947 р. загальним зїздом українців в Бразилії „Т-во Прихильників Української Культури” (ТПУК). Це товариство крім

основної цілі репрезентувати українців в Бразилії і праці на культурному полі, має теж завдання організувати хліборобські спілки для піднесення рільництва.



ОО. Місіонарі ЧСВВ, що працюють в Бразилії (перший внизу о. Ігumen Методій Ничка).

Релігійне життя. Під релігійним оглядом українці в Бразилії діляться на дві групи, а саме католиків і православних. Найбільше є католиків і вони краще зорганізовані. Греко-католицькі священники мають великі заслуги у збереженні національного обличчя наших імігрантів. Першими священниками були місіонарі, що не лякались ділити гірку долю перших імігрантів. Вони дуже часто на коні чи пішки, відвідували далеко віддалені від себе оселі, піддержуючи віру, заохочуючи до витривалості в праці, та поширюючи любов до свого рідного. Велику заслугу для нашої бразилійської іміграції мають ОО. Василіяни. Вони перші зорганізували парохії, а при парохіях школи, де могли вчитися діти наших колоністів, вони завжди стояли на сторожі нашого обряду і національності. Крім душпастирської праці працювали вони і працюють у світських організаціях.

У 1931 р. створено Василіянську Віцепровінцію в Бразилії ім. св. Йосифа, а в 1948 р. переіменовано її на самостійну провінцію василіянського чину. Першим її настоятелем став о. д-р Йосиф Мартинець ЧСВВ, довголітній редактор „Праці“. Під теперішню пору є всіх Василіян, монахів (разом з братами і богословами студентами) 59, з того 25 священників, 26 богословів і 8 законних братів. Мають три монастирі: Прудентополіс, Іваї (Параіа) і Ірасіма (Санта Катеріна) та дві резиденції, а саме в Куритібі і в Пітанга. Ще 1935 р. заснували ОО. Василіяни ювенат-гімназію в Прудентополіс. Там вчать тільки діти наших колоністів. Скінчивши гімназію можуть вони вступати до новіціату, якщо хочуть посвятитися апостольській праці, або переходити до інших, вищих державних шкіл. В тій гімназії знайшли працю кваліфіковані професорські сили з найновішої іміграції.

Крім ОО. Василіян працюють ще і світські греко-католицькі священники. Вони в своїх парохіях теж є організаторами шкіл, товариств, словом, вони тісно зв'язані з життям своїх парохіян та стараються бути їхніми провідниками так в національному, як і в релігійному житті.

Не малу роль у піднесенні релігійного і національного життя нашої бразилійської іміграції відіграли і сестри служебниці. Ціль їхньої праці є така: помагати в катехізуванні, вести школи та вчити в них рідної мови, дбати про церкви та каплиці, нести лікарську поміч нашим людям, головню по далеких колоніях. Це своє завдання сестри сповняють добре. В їхніх школах за час від 1911 до 1948 р. навчалось 41.410 дітей. Багато їхніх колишніх учнів це сьогодні священники і світські інтелігенти. Їм головню завдячує наша

бразилійська іміграція збереження нашого рідного мистецтва, як от вишивки. Крім шкіл мають ще сестри шпиталі, а деякі з них працюють в шпиталях, що належать до бразилійських добродійних товариств. Тепер бразилійська провінція Сестер Службниць числить 140 членів у 26 домах.

Друга група бразилійських українців, це православні. Їх чисельно значно менше. Це передовсім імігранти з Наддніпрянщини й Волині. Між першими імігрантами були православні з Буковини. Вони поселилися на передмісті Куритиби — Портоні.

В 1925 р. створено Українську Автокефальну Православну Церкву. В 1948 р. було на терені Бразилії 4 укр. православних священиків, які обслуговували вірних на терені північної і південно-західньої Парани. Організаторами УАПЦ на терені Бразилії були оо. Онищенко і Сідецький.

Культурно-освітнє, громадське і політичне життя. Культурно-освітнє життя в Бразилії слабо зорганізоване. Причина цього це брак добрих провідників і організаторів. Першими організаторами того життя серед бразилійської іміграції були священики. Ось що пише в цій справі Петро Карманський, що довгий час працював на терені Бразилії і написав книжку про південно-американську нашу іміграцію п. з. „Між рідними в південній Америці“: „До муніципальних, офіційних шкіл, поселенці дітей посилають неохоче і дякуючи акції духовенства і свідоміших одиниць зпоміж загалу, укр. шкіл по наших оселях narosло доволі“... „І хоч нехоч, мусить кожний безпристрастний знавець нашої бразилійської історії признати, що тільки духовенство своєю духовною роботою стримало, або принаймні спараліжувало процес денаціоналізації нашої бразилійської іміграції, привизуючи її до рідної церкви і до свого обряду і ставлячи перші кроки на шляху створення укр. школи і гурткового життя.“ („Між рідними в півд. Ам.“, ст. 204-205).

Першим, до чого взялися наші організатори, це були школи. Перша укр. школа повстала в колонії „Нова Галичина“. Оснував її о. Кізіма, а першим учителем був Олекса Гук.

У 1913 р. для кращого переведення організації шкіл повстає шкільний союз. За старанням того союзу виедною для деяких укр. шкіл державну підмогу. Сьогодні існують укр. школи майже по всьх укр. оселях. Вони побудовані коштом наших колоністів. Удержання для вчителів подекуди внаслідок старань наших людей дає уряд, але переважно вдержують їх самі колоністи.

Багато нашої молоді вчиться в держ. гімназіях. Має теж наша бразилійська іміграція своїх студентів на університеті в Куритибі. Є вже такі, що покінчили університет, отже є вже укр. лікарі, дентисти, адвокати, інженери і інші.

Перше культурно-освітнє товариство, яке засновано в 1907 р. в Куритибі була „Просвіта“. Згодом Т-ва „Просвіти“ поширилися по інших укр. колоніях. При них працювали хори і драматичні гуртки. Мали вони теж і свої бібліотеки.

Організувала наша бразилійська іміграція свої видавництва і свою пресу. В 1907 р. появилася перше число газети „Зоря“, що була органом Т-ва „Просвіти“ в Куритибі. Мала вона радикальний напрямок. В 1910 р. почав виходити в Куритибі „Прапор“, видаваний ОО Василіянами. Першим його відповідальним редактором був студент політехніки зі Львова Клим Гутковський, пізніший сотник

УСС. В 1911 р. почав виходити релігійний місячник „Місіонар“, який по різних перервах в його видаванні виходить й досі. В 1912 р. почала виходити „Праця“, католицький тижневик. В перших роках видавання мала „Праця“ ще дитячий „Додаток“. У двадцятих роках була вона органом „Українського Союзу“ і була тоді редагована Петром Карманським. В 1924 р. почав виходити, започаткований Петром Карманським тижневик „Український Хлібороб“. В 1940 р. підчас переслідувань чужинців в Бразилії його припинено і відновлено шойно 1948 р., але вже під назвою „Хлібороб“.

Політичне життя нашої імігрантської громади в Бразилії доволі слабо розвинене. Існували, як всюди, різні непорозуміння між поодинокими політичними групами, та останніми часами є змагання до того, щоб об'єднатись усім українцям під одним національним прапором.

У внутрішньо-бразилійському політичному життю українці, як українці, ніякої участі брати не можуть, але трапляються такі випадки, як от у штаті Парана, де при виборах до штатного парламенту вибрано двох послів українського походження.

В 1947 і 1948 рр. почали приїздити більшими групами з Німеччини і Австрії із скитальських таборів нові українські імігранти. Вони збільшують ряди нашої бразилійської колонії, а тимсамим її питому вагу в Бразилії. Нові переселенці включаються поволі в організоване старими імігрантами життя і поширюють його форми та збагачують його зміст.

УКРАЇНСЬКА ІМІГРАЦІЯ В АРГЕНТИНІ

Іміграція до Аргентини, ішла майже рівнобіжно з іміграцією до Бразилії, мала ті самі причини і складалась з тих самих елементів. Хоч кліматичні умовини в Аргентині для наших переселенців є куди кращі ніж в Бразилії, то всежтаки мусіли вони пройти той самий тернистий шлях що й бразилійські переселенці, заки добились того, що сьогодні мають.

Перші переселенці приїхали до Аргентини в 1890 р., в якому взагалі почалась іміграція до Аргентини. Більша група переселенців з Галичини приїхала в 1896 р., а згодом в 1900-1902 рр. Живіша іміграція почалась в рр. 1920-22, а масовий характер прибрала вона в рр. 1927-32. В 1932 р. аргентинський уряд увів деякі обмеження в іміграції, які тривали аж до закінчення другої світової війни. По знесенні тих обмежень, приїхало до Аргентини до кінця 1948 р. около 10.000 укр. імігрантів. Загальне число укр. іміграції в Аргентині виносило під кінець 1948 р. понад 120.000 осіб. Розселена вона майже по всіх провінціях Аргентини. Численніші укр. колонії є в наступуючих провінціях: пров. Буенос Айрес і її столиця, пров. Кордоба із столицею, пров. Санта Фе зі столицею тої самої назви, пров. Місіонес з містом Апостолес, пров. Чако, пров. Мендоза, пров. Сантьяго дель Естеро та пров. Комодоро Рівадавія.

Переважає більшість нашої аргентинської іміграції це хлібороби. Є серед неї дещо купців і промисловців. Деякі з них мають навіть велике майно. Більшість тих індустриальних і торговельних підприємств знаходиться в столиці держави Буенос Айрес.

Ніяких економічного характеру установ наша аргентинська

іміграція досі не створила. За те створила вона цілий ряд громадських та культурних установ.

Перша укр. організація, що повстала в Аргентині, це була „Просвіта“, заснована в 1910 р., в містечку Апостолес, пров. Місіонес. Заснував її о. Карпюк, який вів там душпастирську працю. Т-во „Просвіта“ в столиці Буенос Айрес, засноване 1 серпня 1924 р. належить до найсильніших організацій в Аргентині. Має воно около 20 філій по різних місцевостях. Її майно виносить понад один мільйон песетів.

В місті Кордоба засновано в 1931 р. українське руханкове т-во „Соки́л“, яке має кілька філій. Т-во „Відродження“, що повстало із злиття кількох інших організацій, має цілий ряд своїх філій.

Українська громада в Аргентині спромоглася вже на кілька власних домівок, які носять назву „Народні Доми“. Перший укр. народний дім це домівка філії Т-ва „Просвіта“ на передмісті Буенос Айрес, що називається Док Суд. Найбільший укр. дім це Дім Сестер Василянук в Бериссо. В нім є притул для сестер, школа та капліця які обслуговують всі потреби місцевої громади. Укр. Т-во „Просвіта“ в Аргентині має 9 власних домів. Найбільший і найбільш вартісний дім „Просвіти“ це дім її філії на Валентін Альсіма. В Буенос Айрес мають свій великий і досить вартісний дім ОО. Василяни.

На культурно-освітньому і громадсько-політичному відтинку проявляла укр. іміграція в Аргентині доволі живу діяльність. З великим пієтизмом святковано Великі Національні Річниці, як от 22 січня і 1 листопада. „Просвіта“ держачи звязок із старим краєм обходила свята „Просвіти“. Улаштовувало протестаційні віча проти ганебних присудів польських судів на укр. революціонерів.

Пробувала наша аргентинська іміграція розвинути і свою пресу. Майже кожне т-во намагалося мати свій орган. З тих всіх органів вдержались при життю: „Українське Слово“, орган Т-ва „Просвіта“, що почав виходити 1928 р. і тижневик „Наш Клич“, орган Т-ва „Відродження“, що появляється від 1939 р.

Велику роль в життю нашої аргентинської іміграції відіграла церква. Переважна більшість наших аргентинських імігрантів це греко-католики, тому на перший план висунулися греко-католицькі священники. Ці священники, крім своїх душпастирських обовязків, виконували теж і громадську працю. Першим священником, що прибув на місійну працю серед укр. в Аргентині, був о. Климентій Бжуховський, який в 1908 р. приїхав до Апостолес в Бразилії. В місцевості Ляс Тунас, недалеко від Апостолес, збудували наші поселенці



ОО. Василяни: С. Валпрович, Е. Амоневич та Я. Кошлявський, місіонарі в Місіонес, Аргентина.

в 1901 р. першу укр. церковцю на терені Аргентини. Сьогодні є вже в Аргентині 13 церков і каплиць. Всі вони є під зарядом ОО. Василян, які на терені Аргентини ведуть живу місійну працю. Визначніші з поміж них це: ОО. Майка, Котович, Дуб, Туркович, Юрій Мельничук, д-р Володимир Ковалик.

Православні українці мають наразі одну парохію в Буенос Аїрес і трьох священників.

В часі другої світової війни проявляли аргент. українці політичну активність, стараючись допомогти укр. справі на міжнародньому терені. Заходами „Комітету Українців в Аргентині“, випущено в 1944 р. відповідний меморіал в українській й іспанській мові, та 25 квітня тогож року вручено його міністерству заграничних справ, вияснюючи тим тодішнє становище України.



Визіл „Просвіти“ в Буенос Аїрес (Аргентина). Сидять зліва до права: А. Білопольський, редактор „Українського Слова“; С. Янісєв, містоголова; В. Гимон, голова; О. Кузьмич, секретар; В. Лісовий, скарбник. Стоять: В. Гук, П. Халчук, М. Данилишин, М. Бойко, С. Крутка, С. Мудрий.

По закінченні війни в 1945 р. повстав в Буенос Аїрес „Український Допомоговий Комітет“, який почав акцію збірок для допомогн укр. скитальцям, що опинились на вигнанні.

В 1947 р. для координації усіх дій різних укр. товариств і організацій в Аргентині, створено „Центральну Репрезентацію Українців в Аргентині“. Враз з українцями в Парагваю, Уругваю і Бразилії належать аргентинські українці до Пан-Американської Конференції.

УКРАЇНЬКА ІМІГРАЦІЯ В УРУГВАЮ І ПАРАГВАЮ

Іміграція до Уругваю і Парагваю, це одна з наймолодших українських іміграцій. До Уругваю почала вона напливати щойно в рр. 1924-31. Були це переважно селяни з Волині і Полісся, Галичини, Буковини, Бесарабії та Закарпаття. Загальне число укр. імігрантів в Уругваю виносить 8000. Майже половина з того числа живе в столиці того краю Монтевідео, знайшовши там заробіток. Решта розсіяна в різних провінціях краю.

В Монтевідео працюють наші імігранти по різних підприємствах, фабриках і варстатах. Є між ними вже поважна кількість самостійних підприємців, ремісників і торговців. Багато з них має свої власні доми.

В Уругваю нема більших українських хліборобських колоній, бо там дуже тяжко купити землю. Майже вся земля належить великим землевласникам, які держать її на випас худоби. Від тх землевласників можна її тільки вниаймити на кілька літ. По вигасненню контракту треба землю віддати її власникові, а самому шукати землі в іншому місці, а знайшовши її, перевозити із собою всі господарські знаряддя, а навіть розібрані деревляні будинки та помешкання і то часом на віддалі кількасот кілометрів. На просторі Уругваю існує лише одна невелика українська колонія недалеко міста Сальто. Вона складається із 40 родин, переважно волиняків.

Через розпильність нашої уругвайської іміграції не вдалось їй досі налагодити релігійного життя так, як в сусідній Аргентині чи



Члени Т-ва „Просвіта” в Монтевідео (Уругвай), на тлі будівлі власного дому.

Бразилії. Немає досі зорганізованої ні УАПЦ, ні Греко-католицької Церкви. Щойно в 1948 р. „Просвіта” в Монтевідео навязала контакт з ОО. Василяними в Аргентині і з того часу почав приїздити кожного місяця один монах і відправляти для вірних Богослуження.

Культурно-освітнє і громадсько-політичне життя в Уругваю теж дуже кволе. Єдиного національного організації в Уругваю це „Просвіта”. Є це єдина правно оформлена перед уругвайським урядом українська установа, що має до певної міри право репрезентувати українців в тім краю. Вона об'єднує всі національно-свідомі елементи нашої іміграції. Все інше знаходиться під впливом імігрантської російської або большевицької агітації.

Ця „Просвіта” повстала в грудні 1934 р. Ініціатором її закладення був громадянин Літошенко. Передовими її діячами були крім ініціатора ще такі громадяни: О. Галуцак, І. Топольницький та С. Вас-

товський. В 1939 р. Т-во „Просвіта“ закупило площу під будову власного будинку, який закінчено в 1946 р.

Своїєї преси наша уругвайська іміграція не створила і користувалась європейською та американською пресою, а передовсім аргентинським „Українським Словом“, що вважався органом „Просвіти“.

Уругвайська „Просвіта“ відіграла теж дуже важну політичну роль серед нашої іміграції в Уругваю. Вона намагалась об'єднати всіх національно думаючих українців під одним національним прапором. Назовні вона виступала в обороні чесного імені і інтересів українського народу. В 1944 р. „Просвіта“ випустила друковану декларацію, в якій осуджувано гітлерівську і сталінську диктатури, що нарівні нищили українську землю.

В тому самому часі, що до Уругваю, почали приїздити наші імігранти і до Парагваю. Приїздили в першу чергу селяни. В Парагваю дуже тяжко нашим людям жити через неупорядкованість життя і постійні революції в тій країні. Єдина організація, в якій згуртовані наші імігранти, це „Просвіта“, так само, як і в Уругваю. На зїзді філій „Просвіти“, що відбувся після другої світової війни, постановлено створити загально-українське репрезентативне об'єднання під назвою „Український Осередок в Парагваю“.

Уругвайські і Парагвайські українські імігранти належать до „Пан-Американської Української Конференції“.



XLV. УКРАЇНА НА ЗАРАНІ ІСТОРІЇ

(Найновіші археологічні відомості
з Праісторії України)

Написав проф. д-р Ярослав
Пастернак.



Проф. др. Ярослав Пастернак.

З часу появи нашого першого видання ВІУ (1935) багато нового стало відомим в ділянці української праісторії. Археологічні досліді розкрили з того часу неодну нову сторінку історії культури наших земель, давніші відомості доповнено новими, їх провірено та в неодному справлено. Окремі вияви побуту праісторичної людини у нас повязалися в одну цілість і в загальному образ культурно-історичного розвитку України в найдавніших часах став за останніх 15 років повнішим, яснішим.

Початок цього розвитку є звичайно одночасний з появою перших людей в Україні, коло 100.000 літ тому. Було це на початку третьої льодової доби, серед дуже суворих кліматичних умовин, і тому перші мешканці України, що прийшли забути з Балкану, поселилися в її найтеплішому місці, на Криму. В печері Кіик-Коба під грубою верствою намулу, найшли тепер (Бонч-Осмоловський) разом з розколотими кістками тварин, грубо оббиване крем'яне знаряддя з ашельської доби, а недалеко його видобувану в скалистому дні печери прямокутну яму з останками чоловічого скелету. Є це найстарше досі в Україні поховання, що вже виразно вказує на увагу до померлих та зв'язаний з тим релігійний обряд.

Дослідами останніх років були відкриті в Україні теж найстарші житлові споруди (Гонци, Дубова Балка, Пушкарі, Чулатів), що їх вік обчислюють на 30-40.000 років. Були це вкриті шкурами тварин курені над неглибокими ямами, стінки яких, були обставлені черепахи або вертикально викопаними кістками мамутів.

Своєрідною і на всіх українських землях досі єдиною житловою спорудою є кілька злучених зі собою печер у „Кам'яній Могилі“ біля с. Терпіння над р. Міюсом (півд. Україна — досліді О. Бадера). На стінах тих печер є багато на червоно фарбованих рисунків різних тварин (мамут, віл, кінь, вовк, пес, риба) з численними слідами ударів списом. Найстарші з них походять ще з кінця старшої кам'яної (палеолітичної) доби, інші є дещо пізніші. Їх призначення було магичне. Тодішній мисливий вважав, що забезпечить собі добрий вислід ловів, якщо нарисує на стіні свого житла тварину, на яку збирався полювати, та буде кидати в неї списом, мовляв — влучаючи рисуюнок, успішно влучатиме теж живу тварину. Подібний звичай був тоді знаний в цілій Європі, він існує ще сьогодні в Африці.

Рисунки в „Кам'яній Могилі“, разом з браслетами й птічками з Мізиня (Чернігівщина), з жіночими фігурками з Костенок (Вороніжчина) та з рисунком мамута з Озеринець (східне Поділля) —

все з мамутової кости — є сьогодні найстаршими зразками палеолітичного мистецтва на землях України. Зокрема прегарно меандрами орнаментовані браслети з Мізія не мають в цілій Європі рівних собі.

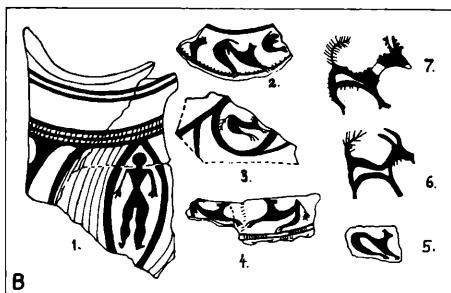
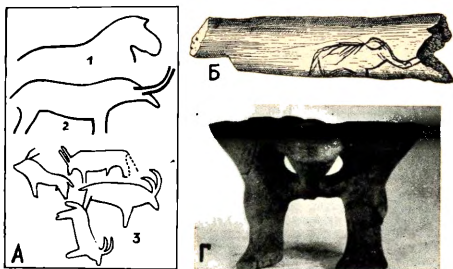
В Карпатській Україні пощастило відкрити першу досі палеолітичну стоянку в Берегові над р. Тисою (О. Скутьль).

Підсумки дослідів над старшою кам'яною добою дав в останніх роках Ю. Полянський та виказав ними, що в Україні був між Карпатами та південною границею льодовика один з трьох великих європейських центрів орінцяської культури, що тривала кілька тисячів літ та та відзначувалася, між іншим, майстерно різьбленими в слонової кости жіночими фігурками. Мали це бути, мабуть, симболи материнства чи взагалі родючости.

В неузглядненій в першім виданню ВІУ середущій кам'яній (мезолітичній) добі, що часово припадає на перші тисячеліття після останнього зледіння, висохли піщані підложжя льодовиків, і на дюнах, що повстали з них, стало з'являтися кочуюче ще населення України. Воно жило головно з полювання лудом на дрібну звірину й птахів, з рибальства та зі збирання їдомих молюсків. Відповідно до цього змінилося й кресляне знаряддя. Воно стало дуже дрібне і було вживане як вістря стріл або як вставка в дерев'яні або кістяні списи й гарпуни.

В Україні були три мезолітичні культури, що змінювали одна другу. Ностями найстаршої з них, свідерської, були нащадки місцевого населення зі старшої кам'яної доби, другу — тарденуаську — приніс зі собою новий нарід, що прийшов, мабуть, через Польщу з Франції, а третя — кампінська — витворилася, мабуть, на місці з попередньої, тарденуаської (М. Рудинський, Е. Кричевський, Л. Козловський). Досягненням найновіших археологічних дослідів було віднайдення перших досі в Україні поховань з кресляним знаряддям тарденуаського типу у кримських печерах Фатма-Коба й Мурзак-Коба (О. Бібіков) та ствердження, що на українських землях було одно з чотирьох великих європейських середовищ тої самої культури.

В останніх часах мали теж місце важніші досліді над двома спорідненими культурами молодшої кам'яної (неолітичної) доби (4-3 тисячеліття до Хр.). Нарід одної з них, трипільської культури, цього найкращого вияву культури праісторичних часів в Україні, що часово попереджував доклясичну, мікенську культуру старовинної Греції, займав у 3 тисячеліття до Хр. цілу правобережну Україну аж по західні границі Поділля (П. Курінний, В. Козловська). Він жив у матріархальних відносинах, головно з управи ріллі, мав високо розвинене хатне будівництво та ганчарський промисл з теракотовим, пишно розмальованим посудом (Л. Чикаленко, О. Кандиба). Досі знайі були лиш окремі його житлові споруди і тільки в останніх часах були розкопані два цілі села над Дніпром (С. Магура). В урочищі „Коломийщина“ біля с. Халепе на Київщині селище складалося з 25 хат, які були розставлені в коло, кругом центральної площі. По середині площі стояли дві більші хати, де відбувалися, мабуть, культові обряди. Більш ніж тисячу жител розкопано в с. Володимирівці. Вони мали переважно вже по два приміщення, мальований посуд відзначався більшою пишністю кресок та візорів. Був це мабуть центр трипільських племен. Високо, як на ті часи, розвинені форми суспільно-громадського життя були знайі в Україні, як показується, вже під кінець 3 тисячеліття до Хр.



- А.** Палеолітичні рисунки в кам'яній могилі на Мелітопольщині: 1. кінь, 2. мамонт, 3. бики (за О. Бадером).
- Б.** Рисунок мамута на мамутовій кістці (коло 40.000 літ до Христа) з Озаринців на Східньому Поділлі (за М. Рудинським).
- В.** Малюнки на трипільських посудинах: 1. Ржишів (Київщина); 2-5 Петреши (Бессарабія); 6-7 Крутобородинці (Київщина).
- Г.** Обрядова посудина трипільська на людських ногах з Незвиськ біля Городенки. (Музей НГШ у Львові).

Нарід другої культури, глиняний посуд якої був прикрашений ритим лінійно-стрічковим орнаментом, прийшов був в Україну із заходу та дійшов тільки до західних границь Поділля. Його велике, досліджуване мною селіще в с. Котованю біля Самбора, було положене на високому, з природи оборонному горбі недалеко Дністра. У землянках найшлося там знаряддя з обсідіану (вулканічного скла), що вказує на через-карпатський товарообмін України вже при кінці 3 тисячеліття до Хр.

Наше знання про **бронзову добу** (2 тисячеліття до Хр.) в Україні збагатилось теж новими осягами. На Надніпрянщині стверджено було розкопами в Борисівці, Городському, Райках та Усатові (М. Болтенко, П. Курінний, В. Петров), що трипільське населення займало Правобережжя ще продовж цілого 2 тисячеліття до Хр. та жило з хліборобства і скотарства. Сильний розвиток обох цих галузей господарства вимагав змілого керування ними та багато робочих рук. Тому влада в хаті перейшла тоді з матері на батька і дорослі члени родини (жонаті сини) господарили, мабуть, спільно, остаючись при батьках. На цей здогад приводить нас факт, що землянки того часу зібрані в групи та получені між собою підземними хідниками.

Інший нарід, що кочував у степовій частині України та жив головню з мисливства, став тоді просуватися горі Дніпром на північний захід. В його могилах, що ми їх прослідкували у Станіславівщині (Крилос, Підгороддя), Дрогобичині (Колпець) та Самбірщині (Кульчиці), обрядово скорчені небіжчики були присипані червоною охрою, якою вони малювалися за життя для різних обрядових церемоній.

На ранню бронзову добу припадають теж перші культурні зв'язки України зі Шлезьком, що тривали відтак, майже безперервно аж до пізніх історичних часів. Зацалися вони в перших століттях 2 тисячеліття до Хр. і тоді шлезькі торгівці мінiali бронзові вироби (сокирки, кинджали, прикраси) унетичького типу (с. Унетіце в Чехах) за крем'яні вироби з дуже доброго волинського сиріцю. Перші могили з бронзовими прикрасами цього типу були досліджені мною у Почапах (Золочів) та Якторові (Перемишляни).

Наступна по бронзовій — **залізна доба** тривала в Україні продовж цілого 1 тисячеліття до Хр. Вона відзначувалася появою багатьох виробів з нового металю — заліза, попри численні бронзові, сильним розвитком управи ріллі, вже при допомозі дерев'яного рала, та чорненням лискучим глиняним посудом, що на його прийшла мода з альпейських країв.

В новіших дослідах над цею добою головна увага була присвячена могилам зі скитськими пам'ятками на західньому Поділлі (Т. Сулімирські). Небіжчики, спалені або цілі були кладені звичайно на поверхні землі та обставлювані кам'яним муром, над яким насипували чималу могилу. Рідше копали для покійника могильну яму та вкривали її відтак дерев'яними бальками. Одно і друге мало бути посмертним житлом для небіжчика, якому давали до гробу багато глиняного посуду скитського типу зі стравою, часом скитські короткі мечі, грецькі монети на заплату переїзду на той світ, а багатішим жінкам ще й грецькі бронзові зеркала та кам'яні тарілки.

У могилах зі скитськими пам'ятками ніколи не ховали разом з покійником теж його коня, як це мали в звичаю „царські“ скити над долішим Дніпром. Тому треба вважати, що в загаданих могилах

на західньому Поділлі, а так само й на Київщині, були поховувані скити орачі, як їх називає грецький історик Геродот. Було це місцеве хліборобське населення України, нащадки великого народу „трипільців“, що запозичили від скитів з південної України деякі металеві, головню залізні вироби та деякі форми глиняного посуду.

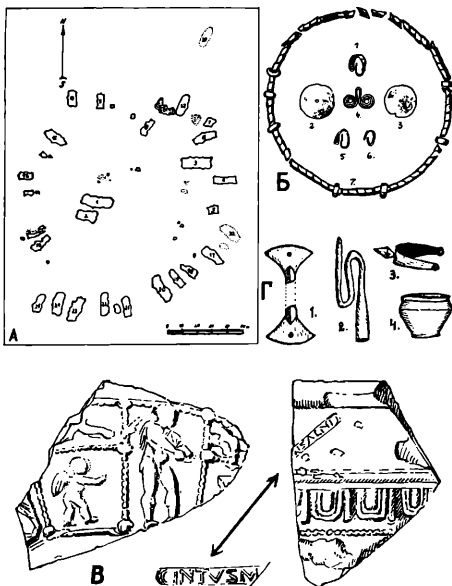
Подібні впливи скитської культури були виявлені теж в Карпатській Україні на великому могильовому погребіщі в Куштановицях біля Мукачева (Я. Бем). Скитський наступ на Закарпаття в 4 ст. до Хр. мусів викликати теж потребу будови укріплених селищ і справді в останніх часах було віднайдено й просліджено в околиці Мукачева кілька городищ що походять з того самого часу (Я. і Є. Затлюкаль). Усіми цими дослідями була заповнена значна прогалина, яка відчувалася досі в працях європейських археологів про скитські пам'ятки в середущій Європі.

На терені грецьких міст у південній Україні продовжувано розкопи на місці колишньої колонії Ольвії в Буго-Дніпровському лимані (Л. Славін). У висліді показалося, що грецькі колоністи жили в тісній дружбі з місцевим населенням. Видно це хочби на цвинтаріщах 615 ст. до Хр., де одних і других поховувано всушиш побіч себе та де в гробах тубільців є багато грецьких річей, а в грецьких слідний вплив місцевих похоронних обрядів.

Наші відомости про культурно-етнічні відносини в молодшій частині залізної доби (5-1 ст. до Хр.), що її звуть в археології лянтенською, значно поглибилися останніми розкопами на Київщині (Корчовате — Самойлович). Сьогодні можна сказати, що культура тогочасного місцевого населення України розвивалося під впливом класичної культури надчорноморських грецьких колоній. Найближчий її розцвіт мав місце в 1 ст. до Хр. Іміграція кельтійських Бастарнів принесла до цього прикметні фібули лянтенського типу для спинання одержі та перші монети, биті з золота.

З римської доби, тобто з часу існування римських провінцій (Мезія, Дакія) в сусідстві укр. земель та торговельних зв'язків з ними в перших століттях по Хр. залишилися у Наддніпрянню численні погребіння з тілопальними та скелетговими похованнями (Маслове, Черняхів), що аказує вже на справді густе заселення краю. Новішими розкопами були відкриті й приналежні до них селища на відкритих, розлогих пагорбках (Привілляне — М. Міллер). В нижнім Наддніпрянню найшлися й поселення міського типу. Це городище (Бізокове, Козацьке Миколаївське) з міцними мурами і ровами та кам'яними вежами. Крім хліборобства й скотарства високо розвинені були всякі ремесла та торгівля, що на неї вказують численні скарги римських монет в самому Києві та вздовж Дністра. Багатий скарб римських монет та срібний посуд 2 ст. з Бочиць біля Горохова (зах. Волинь), публікований мною в останніх часах, є сьогодні одним з головних доказів сильно розвинутої торгівлі західньо-українських земель з наддунайською провінцією Мезією вздовж дністрового шляху. Так само збірка фрагментів шляхотної римської кераміки (terra sigillata) з городища в Звенигороді біля Бібрки з штамплами східньо та південно-галійських майстрів Сварада й Цінтузма вказує на торговельні зв'язки Звенигороду з надрейнськими римськими провінціями в 2 ст. по Хр. та на визначну роль пізнішої княжої столиці Звенигороду як торговельного центру вже в римо-сарматській добі.

Крім збіжжя вивозили з України теж дуже багато соленої й сушеної риби, головню з Криму. Важнішими торговельними центрами



- А. План трітійського селища в урочищі „Коломийщина“ біля села Хазепа на Київщині (за Т. Пасек).
- Б. Бронзові прикраси уніційського тчпу з Почапів Б. Золочева (за Я. Пастернаком).
- В. Фрагменти римського теракотового посуду зі Східної Галії, викопані у Звенигороді біля Бібрки. На другому — печатка гончарського майстра Цінтузуса (за Я. Пастернаком).
- Г. Знахідки з венеційських тілопальних гробів римської доби: 1. держак від щита з Подістрою; 2. обрядово зігнений спис, з Лучки біля Тернополя; 3. острога з Петрилоса біля Товмача (все залізне); 4. глиняна попільниця, з Кристинополю біля Рязи Руської (за М. Смишком).

були там тоді місточка Тірітака й Мірмікейон. Новіші розкопи виявили там до 40 камяних корит до солення риби, головню сеledців, керниці, що постачали потрібну до чищення риб воду та глиняні бочки на солону вже рибу. В тих самих місцевостях викопано теж приладдя для виробу вина і ця галузь народнього господарства вдержалася на Криму аж до сьогодні.

Тереновими дослідями останніх літ на західно-українських землях були відкриті перші селища емігрантів (Голігради, Залісці, Новосілка Костюк — Я. Пастернак, Т. Сулімірські) з нинішньої східної Румунії, що їх культуру називаємо липицькою (Липиця Гор. біля Рогатина — М. Ємішко). Були це хлібороби, які не давали своїм покійникам в могилу жадної зброї. Їхні хати, ставлені „на стовп“, мали лише одно приміщення, в якому була камяна на глину мурована піч. Старовинні історики вважають їх Гетами (Костобоками) або вже Слов'янами (Теофіл Сімокатта).

На горішньому Дністрі стрінулися ці нові пришельці з другою імміграційною хвилею, що просувалася тоді зі заходу. Цей нарід палив своїх бойовиків на кострах у повній зброї, але гиув відтак гарячі ще мечі й списи, щоби небіжчик не міг з того світу загрожувати ними живими. Селищ цього народу не вдалося досі знайти, в останніх часах була тільки зроблена нова спроба визначити його етнічну приналежність. Звичайно мали його досі за східно-германське плем'я Вандалів, але тепер на підставі докладної перевірки римських історичних джерел виходить, що це був, скорше всього ранне-слов'янський нарід Венедів, предки сьогоднішніх західних слов'ян (Л. Козловські).

У 375 р. зачалося велике **переселення народів**. Через українські землі стали перевалюватися азійські орди турко-татарських Гунів, Аварів та Болгарів, що гнобили місцеве населення та нищили край. Та хоч це тривало цілих 300 літ, ми досі не знаємо ще археологічних пам'яток по них, їхніх селищ та погребіщ, але це є наслідком їхнього кочівничого неспокойного способу життя.

В горішнім Подністров'ю залишилися з того часу вздовж Карпат сотні могил, відкритих мною вперше в Надвірнянщині у 1935 р. Кістки спалених покійників є там все в попільницях, глиняний посуд, що в ньому давали їм страву на той світ, буває вже точений на ганчарському колі і є дуже подібний до ранне-слов'янської кераміки на Київщині. Між поищеними вогнем на кострі прикрасами нема жадної зброї. Були це нащадки народу згаданої вище липицької культури, мабуть праслов'яни.

По північному боці Дністра широкою смугою тягнуться сліди селищ з сивим, точеним на колі глиняним посудом. Давніше приписували їх германським Готам, сьогодні треба їх вважати вже слов'янськими селищами бо на деяких з них (Голігради) подибується вже ранне-слов'янська кераміка.

Арабський географ Масуді (10 ст.) записав неясний сьогодні переказ про нарід Валинана, який „за давніх часів мав владу над іншими“. Історики (М. Кордуба, І. Крип'якевич) зв'язують це ім'я з городищем „Волинь“ над Бугом та вважають це доказом існування слов'янської держави на Волині вже в часі великої мандрівки народів (4-7 ст.), алеж-бо час заснування надбужського Волиня ще не відомий, а добуті пробними розкопами на йому археологічні матеріали не сягають поза 10 ст. взад. Є теж спроби (В. Мацяк) віднести до часів держави Валинана всі місцевості, назви яких



Тілопальна могила з пізньої римської доби, з Перерісля біля Надвірної
(з розкопів Я. Пастернака).



Нутро мармурового саркофагу Ярослава Мудрого в Софійському Соборі в Києві
зі скелетом його та його дружини, княгині Інгеборг (за фотознімком П. Курінного).

кінчаються на -сько (Головсько, Пліснесько, Стільсько і др.), але таке датування цих місцевостей не potwierdжене ще досі жадними археологічними даними. На західньо-укр. землях не знаємо досі ні одного городища з доби мандрівок народів, а прим. городище „Пліснесько" було, за останніми дослідями (Я. Пастернак) засноване тільки в 10 ст.

З останніх передкняжих часів (8-9 ст.) є в Україні, зокрема на Волині багато тілопальних, вже без сумніву слов'янських могил та декілька городищ. Перше таке погребіще (Новосілки Ліські) та городище (Струтин Дол.) в Галичині було мною відкрито тільки в останніх довоєнних роках.

Та найбільше пам'яток укр. старовини, що були просліджені в останніх часах, походить з княжих часів (10-14 ст.). Це городища, селища, могили та багато окремих предметів різного призначення, з чого згадаю тут лише найважливіше.

В Києві можна було тільки тепер скласти досить повний образ територіяльного розвитку велико-княжого городу. Його заснували в 8 ст. на вже здавна заселеному місці і до кінця 10 ст. він займав тільки північно-західну частину Андріївської гори. Володимир Великий поширив відтак город на цілу гору та побудував на прилученій площі катедральну Десятинну Церкву під титулом Успення Богородиці. Та після хрещення України і навізання живих культурно-торговельних зносин з Візантією Київ став так скоро зростати, що вже Ярослав Мудрий мусів поширити його простір у четверо та побудувати новий катедральний собор — монументальну Святу Софію з 5 навами й притворами кругом. Сто років пізніше прилучили до кнївського городу ще й Михайлівську Гору (М. Каргер, П. Курінний).

В 1939 р. були просліджувані фундаменти Десятинної Церкви і тоді відкрили в західньому її притворі, в дерев'яній домовині, скелет князя Ростислава Мстиславича, похованого в 1093 р. Так само в Михайлівському Соборі відкопали в 1934 р. гробницю з камяних плит, а в ній скелет князя Святослава II, що помер у 1113 р. Обоим князів можна було означити на підставі записок в Київському Літописі (М. Каргер, Т. Мовчанівський). В тих роках відчинили були теж мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого у притворі Софійського Собору і найшли в ньому його кістяк, що його пізнали по одній пошкодженій нозі (з літопису видно, що князь налягав на одну ногу), та його дружини, шведської княгині Інгеборг. Усі ці княжі скелети були відтак забрані до Москви — для детального антропологічного обсліду.

В Галичі, столиці західньо-українських земель в 1141-1241 рр., пробні розкопи були переведені І. Шараневичем при допомозі О. Чоловського (1882-85) та О. Пеленським (1911), детальна топографічна знімка терену була зладжена Л. Чачковським і Я. Хмільєвським (1925-29) та систематичні досліді були переведені мною (1934-41). Найважливішим здобутком цих дослідів було остаточне ствердження, що центр княжого Галича — його твердині з княжими та єпископськими осідком був у теперішньому с. Крилосі біля нинішнього м. Галича, де до сьогодні добре збереглися високі вали й глибокі рови. Заснований був Галич у 9-10 ст. Дальшим важним здобутком дослідів на його терені було відкриття у 1937 р. фундаментів катедрального Успенського Собору, що його побудував в рр. 1153-57 галицький князь Ярослав Осмомисл.

Галицький Собор був у галицько-волинській державі найбільшою церквою (32,5Х37,5 м., або 108Х125 стіп), що була тільки на півтора метра коротша й вужча від київського Софійського Собору. Він був з тесаного каменя, мав візантійську квадратову форму з трьома півкруглими апсидами у східній стіні та був прикрашений різьбою.



Перший ряд, з ліва на право: План старого Києва (за М. К. Каргером). План Успенського Катедрального Собору старого Галича в Крилої (за Я. Пастернаком). Другий ряд, з ліва на право: Золотий емальований кульчик візантійської роботи з „Золотого Току“ в старому Галичі-Крилої (за Я. Пастернаком). Саркофаг князя Ярослава Осмомисла в притворі Успенського Катедрального Собору старого Галича в Крилої (за Я. Пастернаком)

гизмсами, аркадами й півколонками в романському стилі. В середині мав собор три нави з притворами кругом та стіни вкриті фресковим розписом. По середині західного, фронтального притвору Собору була відкопана під підлогою викута в камені домовина-саркофаг, а в ній скелет князя Ярослава Осмомисла, що помер у 1187 р. Біля

саркофагу була похована молода дівчина, може княжна, з золотом гаптованим чільцем.

Архітектурний стиль Успенського Собору старого Галича та других, давніше досліджуваних там церков полягав у вдатній сполучі східного, візантійсько-українського і західного, романського стилю в одну гармонійну цілість. Впливи цього другого появилися були в Києві та Чернігові на ціле століття скорше чим у Галичі, але в часах Ярослава Осмомисла, коли Київ став тратити своє значення в користь Галича, романські впливи сильно змоглися були в цьому останньому, не доходячи вже в такій самій силі до Києва. Тісні династично-політичні зв'язки галицького княжого двору із володимиро-суздальським на Московщині спричинили однак те, що архітектурний стиль галицьких церков був перейнятий, за часів Ярослава Осмомисла, північними руськими землями і мав свій сильний вплив на одночасні будівлі Андрія Боголюбського та його брата Всеволода.



Відкопування апсид Успенського Катедрального Собору в старому Галичі-Крило..
(з Я. Пастернаком).

Водночас в старому Галичі-Крилосі був досліджуваний теж „Золотий Тік” — місце колишнього княждвору. На денне світло були добуті там численні сліди замешкання та дуже багато дрібних виробів різного ажитку. Деякі між ними, як золотий емальований кульчик візантійської доби, олів'яні привісні печатки до документів та середньовічні угорські, німецькі та чеські монети, що їх приносили на галицький княздвір чужоземні послани, купці й ремісники, мають документальну вартість для історії міжнародних зв'язків України в княжих часах. В іншому місці були мною досліджені дві старомадярські могили з кінця 9 ст., перші досі по північному боці Карпат, і цим була розв'язана одна з важливіших проблемів мадярської історії, а саме питання, яким шляхом перейшли літописні Угри з Київщини у свою нинішню батьківщину.

До архітектурних пам'яток княжого Галича слід причислити ще відкопані мною останки круглої церкви-фортеці з 13 ст. в с.

Побережжю б. Єзуполя, що охороняла пристань старого Галича від південного сходу.

З досліджених менших городищ на першому місці слід згадати Давидгородок на Поліссі, заложений князем Давидом Ігоровичем в 11 ст. над р. Горинем. Серед сприятливих геологічних умовин збереглося на тамошньому городищі дуже багато останків різних дерев'яних споруд, а то: зруби хат, ставлених „на стовп“, двірська двокамерна каплиця, доріжки з кругляків через мокрі місця та понад 20 домовин з похованнями членів княжої родини та двірського почоту, в яких досить добре збереглися, через постійну вогкість в кріпті під каплицею, останки різного, іноді багато вишиваного взуття (Р. Якімовіч).

Пробними розкопками на княжому городищі „Замочок“ в Белзі, сокальського повіту я міг ствердити, що воно було засноване в 2 ст. Цілий горбок, що на йому воно примістилося, був штучно наспаний на підкладі з дерев'яних бальків та хворосту серед мочарів і це є перший досі в Подістровю доказ, що така техніка будови „болотняних городищ“, описана вже візантійським істориком Прокопієм у 6 ст. збереглася в Україні аж до княжих часів.

Дещо раніше, мабуть з 10 ст., є княже городище в Звенигороді, що на південь від Львова. В часі земляних робіт на йому в 1937 р. я мав змогу ствердити, що культурна верства по середині площі має чотири метри завглубшки та містить в собі, між іншим, залишки кам'яної будівлі, мабуть, церкви.

Місце княжого городу **Теребовлі** було донедавна невірно означуване. Загально думали, що осідком осліпленого князя Василька був у сьогоднішній Теребовлі, на горі, де нині видніють руїни мурованого замку з 17 ст., але в часі моїх вступних дослідів в 1936 р. виявилось, що це місце було замешкале тільки починаючи з 15 ст., а старий княжий город був 3 кіл. далі, на місці нинішнього села Зеленча. Близько його над р. Серетом є невелике горіще, колишнє місце княжого осідку. Численні фрагменти амфор із імпортованого грецького вина, що подибуються тільки на княжих городищах, стверджують це понад всякий сумнів.

Велике городище волнських князів у **Володимирі Волинському** над р. Бугом, досі не було ще систематично досліджуване і тільки в останніх часах був знятий з його детальний план (О. Цинкаловський).

Великі могильники з княжих часів були досліджувані в останніх часах у княжому осідку Пересопниці на Волині (Р. Якімовіч) та у **Валаяві** біля Перемишля (Я. Пастернак). Між жіночими прикрасами на валаявському погребініщі я відкопав багато срібних кульчиків західно-слов'янського типу і це вказує на торговельні зв'язки літописного Перемишля зі старими чехами, що до них належав тоді і Краків.

Крім княжих городищ були в останніх часах досліджувані і деякі менші, боярські городища. Найважливішим з них виявилось „Пліснисько“ в с. Підгірцях біля Золочева (Я. Пастернак) — літописний город Пліснеськ — як єдине сьогодні місце на західно-українських землях, де найшлись сліди довшого перебування Варягів продовж 10 ст. Це декілька багато виряджених могил варязькою зброєю та культурна верства з керамікою, прикметною для балтійських славян. Їхніх ганчарів привезли варяги зі собою

і це є перші знані досі сліди звязків України з балтійськими Слов'янами ранніх часів, що їх потім винищили німецькі наїзники в 12 ст.

На Лемківщині було мною досліджуване городище „Мимонь“, на бойківщині „Урич“ — обое з останками кам'яних мурів з 14 ст.

Більшість городищ з княжих часів найшла свій нежданий кінець в часі страшного нападу монгольської орди в 1240-41 рр. Сидьно був знищений тоді Київ, перестав існувати Галич, як княжа столиця, Переяслав і багато багатовісних інших городів, „им же ність числа“, як каже літописець. Татари безпощадно вимордували їхнє населення та спалили всі будинки й дерев'яні укріплення, вежі і частоколи. Єдиний досі цього роду образ такого жахливого знищення дали нам розкопи на городищі в с. Райках б. Бердичева (П. Курінний). По всій його площі покатом лежали скелети мужчин, жінок і дітей зі слідами ран та вогню, вкриті верстою згарищ, попелу та нанесеної вітрами впродовж століть глини. З мешканців городу дослівно ніхто не лишився, що міг би їх похоронити і так вони пролежали цілих 700 літ, аж до тепер.

* * *

Такими важливішими дослідими доповнилося в останніх 15 роках наше знання про праісторичні та ранні історичні часи в Україні. А в загальному, останні археологічні розкопи дали певні докази на те, що вже в тих найдавніших історичних часах, починаючи зі старшої кам'яної доби, Україна мала майже безперервні цивілізаційні взаємини з південною та західною Європою. Головним і найдавнішим чинником, що діяв при цьому, була **торгівля** (товарообмін), початки якої сягають ще старшої кам'яної доби, та **переселенчі рухи** окремих гуртів населення чи цілих племен. В пізніших, ранне-історичних (княжих) часах з'являються ще два інші, не менше важливі чинники. Один з них — це церква, що принесла з собою нові духові цінності: християнську релігію, новий світогляд і засади в родиннім і суспільнім життю, грамоту, а з тим і відвертий доступ до гуманістичних наук класичного світу. Другим і останнім з головніших чинників, які посилювали міжнародним культурним взаєминам України в старовину, були **політичні та династичні звязки**.

Археологічними дослідими стверджено теж, що найважливішими в цьому напрямі були звязки з Грецією, спершу з її класичним материком через причорноморські колонії, відтак з Візантією. Україна безпосередньо переймала усі духові і матеріальні досягнення цих передових культурних країв Європи, перетоплювала їх, асимілювала, примінювала до власного народнього чи мистецького смаку і в цей спосіб стояла майже нарівні з цими найбільш культурними краями Європи, в неодному багато випереджуючи своїх північних та західних сусідів.

Цей високий культурний рівень, а в парі з ним і мілітарна сила України спричинила те, що в середніх віках вона була державою про приязні звязки з якою старалися всі європейські потуги. Та це належить уже до чисто історичних дослідів.

ДОДАТОК

1. Порядок київських князів*)

1. Олег—княжив десь до р. . . 913 або 914
2. Ігор в роках десь . . . 914—946
3. Ольга як регентка десь . . . 946—960
4. Святослав, син Ігоря десь . . . 960—972
5. Ярополк, син Святослава . . . 972—979
6. Володимир, син Святослава . . . 979—1015
7. Святополк, син Володимира . . . 1015—1019
8. Ярослав, син Володимира . . . 1019—1054
9. Ізяслав, син Ярослава . . . 1054—1068
10. Всеволод, з полоцьких князів . . . 1068—9
11. Ізяслав (9) в друге . . . 1069—1073
12. Святослав, син Ярослава . . . 1073—1076
13. Ізяслав (9) в третє . . . 1076—1077
14. Всеволод, син Ярослава . . . 1077—1093
15. Святополк, син Ізяслава . . . 1093—1113
16. Мономах, син Всеволода . . . 1113—1125
17. Ростислав, син Мономаха . . . 1125—1132
18. Ярополк, син Мономаха . . . 1132—1139
19. Вячеслав, син Мономаха . . . 1139
20. Всеволод, внук Святослава (12) з чернігівських князів . . . 1139—1146
21. Ігор, брат Всеволода (20) . . . 1146
22. Ізяслав, син Мстислава . . . 1146—1149
23. Юрій, син Мономаха . . . 1149—1150
24. Ізяслав (22) в друге . . . 1150
25. Юрій (23) в друге . . . 1150
26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом . . . 1150—1154
27. Ростислав, брат Ізяслава (22) . . . 1154
28. Ізяслав, внук Святослава (12) з чернігівських князів . . . 1154—5
29. Юрій (23) в третє . . . 1155—1157
30. Ізяслав (28) в друге . . . 1157—8
31. Ростислав (27) в друге . . . 1159—1161
32. Ізяслав (28) в третє . . . 1161
33. Ростислав (27) в третє . . . 1161—1167
34. Мстислав, син Ізяслава (22) . . . 1167—1169
35. Гліб, син Юрія (23) . . . 1169—1171
36. Володимир, син Мономаха (16) . . . 1171
37. Роман, син Ростислава (27) . . . 1171
38. Михайло, син Юрія (23) з суздальських князів . . . 1172
39. Юрик, син Ростислава (27) . . . 1173
40. Ярослав, син Ізяслава (22) . . . 1174
41. Роман (37) в друге . . . 1175—1176
42. Святослав, син Всеволода (20) з чернігівських князів . . . 1176—1180
43. Юрик (39) в друге . . . 1180—1181
44. Святослав (42) в третє . . . 1181—1194
45. Юрик (39) в третє . . . 1194—1209
46. Інгвар, син Ярослава (39) . . . 1200?—1202
47. Юрик (39) в четверте . . . 1204
48. Ростислав, син Юрика (39) . . . 1204—1205
49. Юрик (39) в п'яте . . . 1205—1206
50. Всеволод Чермний, син Святослава (42) з чернігівських князів . . . 1206
51. Юрик (39) в шесте . . . 1206
52. Всеволод (50) в друге . . . 1207
53. Юрик (39) в семе . . . 1207—1210
54. Всеволод (50) в третє . . . 1210—1212
55. Інгвар (41) в друге . . . 1212
56. Мстислав, син Романа (37) . . . 1212—1223
57. Володимир, син Юрика (39) . . . 1223—1234
58. Ізяслав, син Мстислава (56) . . . 1235
59. Володимир (57) в друге . . . 1236
60. Ярослав, внук Юрія (23), з суздальських князів . . . 1236—1238
61. Михайло, син Всеволода (50), з чернігівських князів . . . 1238—1239
62. Ростислав, син Мстислава (56?) . . . 1239
63. Данило галицький . . . 1240
64. Михайло (61) в друге . . . 1241—1246
65. Ярослав (60) в друге . . . 1246

2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів

1. Борис, син Володимира Вел. київського
2. Всеволод, син Володимира Вел.
3. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава київського прогнанний з Галичини? . . . 1064 р.
4. Ярополк, син Ізяслава київського . . . 1077—1084
5. Юрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3) . . . 1084—1124
6. Володимирко, син Володаря (5) . . . 1124—1153
7. Ярослав, син Володимира (6) . . . 1153—1187
8. Олег і Володимир, сини Ярослава (8) . . . 1187—8
9. Роман, син Мстислава, кн. волинський . . . 1188—9
10. Володимир (8) в друге . . . 1189—1199?
11. Роман в друге . . . 1199?—1205
12. Данило, син Романа (9) . . . 1205—1206
13. Володимир Ігоревич, з чернігівських князів . . . 1206—1208
14. Роман, брат Володимира (13) . . . 1208—9

*) Цифра в скобках означає число, під яким даний князь у перше згадується в реєстрі; ? вказує, що це означення тільки правдоподібне, а не певне, так само слово „десь” при роках. Коли князь княжив з перервами — був вигнаний, або переходив на інший стіл, його нове князювання значиться словами „в друге”, „в третє”.

- | | |
|--|---|
| 15. Ростислав, син Рюрика кнїв . . . 1210 | 26. Данило (12) в третє . . . 1230—1232 |
| 16. Роман (14) в друге . . . 1210 | 27. Андрій королевич, в друге . . . 1232—3 |
| 17. Володимир (13) в друге . . . 1210—1211 | 28. Данило (12) в четверте . . . 1233—5 |
| 18. Данило (12) в друге . . . 1211—1212 | 29. Михайло і син його Ростислав з князів чернігівських . . . 1236—38 |
| 19. Мстислав Німий, з князів волинських . . . 1912—3 | 30. Данило (12) в п'яте . . . 1238—1264 |
| 20. Володислав боярин галицький 1213—4 | 31. Лев, син Данила (12) . . . 1264—1300 |
| 21. Кольоман королевич угорський 1214—1219 | 32. Юрій, син Льва (31) . . . 1300?—1308? |
| 22. Мстислав Удатний з князів київо-смоленських . . . 1219 | 33. Лев, син Юрія (32) . . . 1308?—1323 |
| 23. Кольоман (21) в друге . . . 1219—21? | 34. Юрій-Болеслав, з князів назавсичьких . . . 1325—1340 |
| 24. Мстислав Удатний в друге . . . 1221?—1227 | 35. Любарт, з князів литовських . . . 1340—1349 |
| 25. Андрій королевич угорський . . . 1227—1230 | |

3. Родовід українських князів київської династії¹⁾.

Ігор † коло р. 946, жінка Ольга † коло р. 969
Святослав † 972.

Ярополк † коло р. 979		Олег	Володимир † 1915	
Ізяслав † 1001 (князі полоцькі)		Мстислав † 1038	Ярослав † 1054	
Володимир † 1052		Ізяслав † 1077	Святослав † 1076	
Ростислав † 1065		Святополк Ярослав † 1113 † 1088	Давид † 1123	Олег † 1115
Рюрик † 1094		Володар † 1122	Мономах див. далі	
Василько † 1124		Ярослав † 1123 (князі турово-пинські)	Ізяслав † 1161	Всеслав † 1146
Володимир † 1153			Святослав † 1194	
Ярослав † 1187			Ігор † 1202	
Володимир † к. 1199		Олег	Всеслав Черний † 1212	
			Михайло † 1246	
			Володимир Роман † к. 1211	

¹⁾ Хрестиком означений рік смерті; к. — коло.

Б. Порядок українських гетьманів

Дмитро Вишневецький	1550—1563	Михайло Дорошенко	1625—8
Богдан Ружинський заісний в рр.	1575—6	Грицько Чорний, Іван Сулима	1628
Ішак	1576—8	Грицько Савич Чорний	1629—1630
Луїян Чорнинський?	1578	Тарас Федорович	1630
Самійло Зборовський коло р.	1581	Фимофій Орендаренко	1630—1
Михайло І Кирик Ружинські	1585	Іван Петракицький-Кулага	1631—2
Захар (?) Кулага, Богдан Мико- шинський, Луїян Чорнинський	1586	Андрій Діденко	1632
Войтїх Чановицький	1550	Тимофій Орендаренко	1633—4
Криштоф Мосинський	1591—3	Іван Сулима	635
Григорій Лобода	1593—6 (з перервами)	Василь Томиленко	1636—7
Богдан Мицошинський	літо 1594	Сава Кононович, Павлюк Бут, Дми- тро Гуня	1637
Федір Полоус	весна 1595	Яцько Острянин, Д. Гуня	1638
Матвій Шаула	поч. 1596	— — — — —	—
Кремський І Криштоф Нечдов- ський	літо 1593	Богдан Хмельницький	1648—1657
Гнат Василевич	1596—7	Іван Виговський	1657—9
Тихон Банбуза І Федір Полоус	1598	Юресь Хмельницький	1659—1663
Самійло Кішна	1600—2	Павло Тетеря, правобічний	1663—3
Гаврило Крутнезич	1602—3, з перервами	Іван Брюховецький лівобічний	1663—8
Іван Куцкович	1602	Степан Опарв, правобічний	1665
Іван Косий	1602—3	Петро Дорошенко	1665—1676
Григорій Ізапозич згад. в кінці	1606	Суховієнко, запорозький	1668
Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич	1609—10	Демян Многогрішний, лівобічний	1668—1672
Григорій Тискиневич згад. в маю	1610	Михайло Халенко, правобічний	1669—1674
Петро Сагайдачний	1614?—1622 з перервами	Іван Самійлозич	1672—1687
Дмитро Барабаш	март 1617	Іван Мазепа	1687—1709
Яцько Неродич Бородевка	1619—21	Іван Скоропадський	1709—1722
Олифер Голуб	1622—3	(Пилип Орлик	1710)
Михайло Дорошенко	1623—5 з перервами	— — — — —	—
Грицько Савич Чорний	1624	Данило Апостол	1727—1731
Каленик Андрієвич	1624—5	— — — — —	—
Пирський, Жмайло	1625	Кирило Розумовський	1750—1764
		— — — — —	—
		Павло Скоропадський	1918

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗАВВАГА: Оскільки в книжці котра з ілюстрацій підписана неправильно або неповно, то в списку підмічені поправки й доповнення розбивкою. Цифра на початку означає сторінку.

1. Тіліні останні борців злід Берестечка, збережені в церкві-пам'ятнику на Козацьких Могилах.
3. Скельний монастирець в Розгірчу, в Стрийщині, в якому давним-давно могли жити люди кам'яної доби.
7. Вежа в с. Стопю біля Холму, збудована князем Данилом Романовичем.
9. Стара українська пуща і П мешанець зубр. Рисунок Едварда Козака.
11. Скельний монастирець у Недоборах (Товтрах) під с. Крутиловом на Галицькому Поділлі.
13. Покутський краєвид. З картини Северина Обста.
15. Вид лемківського села Високої.
17. Печера в Бубиші, біля с. Синевідська в Галичині. Бувший скельний монастир, по переказу — „храм Перуна“.
19. Побережжя Криму біля Алушки.
20. Українське військо в степу. Картина І. П. Холодного, з шкільо: „Слово о полку Ігоревому“.
21. Дерев'яна церква XVII в. у Сасові б. Золочева, в Галичині.
23. Великодні галілки в Галичині, на тлі церкви св. Юрія в Дрогобичі. З малюнку-літографії В. Пилицького.
24. Орнамент наручниць (браслетів) зі слонової кости, знайденої в Мізні на Чернігівщині. Зразок високо розвинутого орнаментального мистецтва в старшій кам'яній добі.
25. Глиняні жіночі статуєтки з часів т. зв. трипільської культури.
26. Глиняні посуд з часів т. зв. трипільської культури, в Галичині.
27. Зброя і зброя бронзової доби, знайдені в Галичині.
28. Монета Босфорського Царства, в ворітках Пантикалею.
29. Голова статуї грецької богині, що її знайшли в Ольбії.
30. Грецький будинок, відтворений на підставі руйнувань, що їх відкопали в Ольбії.
31. Фігурне орнаментива наміста грецької роботи, що його знайшли в Тамані, над Озійським Морем.
33. Сцени з життя святих, зображені на т. зв. „кульобській“ вазі грецької роботи.
34. Святи приборкують дикого коня. Рисунок на „чортотлицькій“ вазі грецької роботи.
37. Сактський навільнонь нивчить грецьку дитину. Стара грецька різьба.
39. Голова грецької статуї Ескуляпа, знайдена в Ольбії.
41. Зразки слов'янських одягів.
42. Зброя кам'яної доби.
43. Слов'янське віче. З рисунку Едварда Козака.
45. Початок богів. З рисунку Едварда Козака.
47. Збройні князя дружина влізати в город. З картини І. П. Холодного в збірці Товариства „Просвіта“ у Львові.
49. Топір з вишневих часів.
53. Рало кам'яної доби.
55. Давня риболовля.
57. Бімугерля кам'яної доби: 1. Перстень з рисунком льва на сигнети. 2. Ожерелля з підвіскою. 3 і 4 — „колки“, тобто зашпикі підвіски з пахучою ватою. 5 і 6 — ковтки „дигаського типу“. 7. Намисто з „бурбонських лілей“. 7. Нашийна гривня. 9. Ажурний нарамник. 10. Запінка (гузик) з ажурно-філігранним орнаментом.
59. Типовий слов'янський горщик з хвилястим орнаментом.
61. Броня (панцир-яльчатка) з кам'яних часів.
62. Розписання українських племен у Х віці.
63. Лови на ведмедей. Фрагмент фрескового стінопису наріжної башти Софійської катедрі в Києві.

65. Київська гора над Дніпром з цервою св. Андрія Первозваного.
67. Скандинавський корабель з X ст.
69. Чорне море біля Криму.
70. Сучасний Константинопіль.
71. Аскольдова могила в Києві.
73. Дніпрові пороги.
75. Греки передають дарунки Олегові. Малюнок з літопису.
77. Олег під Царгородом.
79. Старовинний човен, вирубаний з одного пня — „монокісл”
81. Князь і дружинники.
83. Гори Кавказ.
85. Жіночий убір з словянських могил часів по розселенню, на Полтавщині.
87. Княгиня Ольга.
89. Руїни церкви на княжому дворі в Києві.
91. Т. зв. „Гробниця Ольги” з Десятинної церкви.
93. Князь з військом у поході. З рукопису: „Життя Бориса і Гліба”.
95. Святослав Ігорович, у переговорах з грецьким цісарем Цмісхієм.
96. Воєнний човен.
97. Святослав жене болгар. Рисунок з грецької хроніки Манесі.
99. Святослав здобуває болгарське місто. Відтіляж.
100. Кінець піхви меча з княжих часів, знайдений у Звенигороді б. Львова. Зі збірки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.
101. Дерев'яна статуя скандинавського князя з X ст.
103. Човен вікінгів з Озебергу, перед його добуттям із торфовища.
104. Дерев'яний, суто орнаментований віз з Озебергу. Зразок воза, яким кожен-стувалися аварти.
105. Князь Святослав Завойовник. З рисунку П. Сеніці.
107. Дніпро при Невситецькому порозі.
109. Череп тура.
110. Тарпан — дикий степовий кінь.
111. Кременний та бронзовий серп. Зі збірки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.
112. Бортник добуває мід з дупла дерева.
113. Дакійський будинок. З плоскорізу на кольоні Траяна в Римі.
- Будинок з княжих часів. На основі рукописної мініатюри.
115. Святкування Купала.
117. Похорон українського вельможі в поганські часи. Картина Г. Семирадського.
119. Останки похоронів по спаленні покійника.
121. Останки похоронів по закопанні покійника цілим.
123. Зразки глиняного посуду з дохристиянських часів.
125. Варязький меч.
127. Могила Олега Святославича під Овручем.
128. Старовинний гробінь.
- Гончарське горно.
129. З руїн Великого Болгару.
131. Візд до города у Білгороді.
- Вали в Білгороді.
133. Нараменик з княжих часів.
- Фібула (запінка) „готського” типу.
135. Володимир Великий.
137. Св. Димитрій. Плоскоріз із княжих часів, збережений на стіні Михайлівського, Золотоверхого монастиря в Києві.
139. Богородиця при криниці. Калькова відбитка фрески Софійської катедрі в Києві.
141. Монети Володимира Великого з „Тризубом” і портретом князя на престолі.
- Кахля з Десятинної церкви в Києві з „Тризубом”.
143. Різьблена ручка варязького меча.
145. Володимир Великий (з хрестом) і Ярослав Мудрий, вирізьблені польським різьбарем Тренбецьким, у будинку колишнього галицького сойму, а тепер львівського університету.
147. Срібна монета з „Тризубом” і портретом Святополка І на престолі.
149. Святополк Окаяний, тікає з української землі.
151. Портрет Ярослава Мудрого на стіні Софійської катедрі в Новгороді.
153. Портрет Ярослава Мудрого та його рідні, на стіні Софійської катедрі в Києві.

155. Боротьба тмутороканського князя Мстислава Сміливого з масожським ватажком Радедею.
- Срібна монета Ярослава Мудрого з іконою св. Юрія й „Тризубом“.
157. Місто Ярослав над Сяком, в сучасному вигляді.
159. Французька королева Анна Ярославна.
161. Мраморна гробниця Ярослава Мудрого в Софійській катедрі в Києві.
163. Софійська катедрa, збудована Ярославом Мудрим, у своєму первісному вигляді.
165. Софійська катедрa Ярослава Мудрого, в теперішньому вигляді.
167. Катедрa Спаса в Чернігові, збудована князем Мстиславом Сміливим.
169. Візантійсько-романські різьби в катедрі Спаса в Чернігові.
171. Родинний портрет князя Святослава з його „Збірника“.
173. Видубицький монастир під Києвом, що його завклав ин. Всеволод. З рисунку Тараса Шевченка.
175. Портрет галицько-волинського князя Ярополка, його дружини й матері Гертруди (на вюлішях). З рукописного молитовника Гертруди.
177. Князь Володимир Мономах.
178. Княже військо в поході. Графічна заставка на основі рукописної мініатюри.
179. Візантійський одяг українського князя XI ст.
181. Одяг і зброя княжого дружинника.
183. Одяг і зброя княжого боярина, нарисовані на підставі нахідки в могилі з Таганчі б. Канева.
185. „Гуліч“ (музиканти) і „счюморохи“ (весельчаки), як вони змальовані на стіні одної з веж Софійської катедрі в Києві.
185. Оправа євангелія, з філіграном і емалю, справленого Мстиславом Мономаховичем.
189. Одна з мініатур т. зв. Остромирового Євангелія.
191. Сторінка „Галицького Євангелія“ з 1144 р. Зразок письма й орнаментики.
193. Мозаїчне зображення одного з апостолів на вівтарній стіні Софійської катедрі в Києві.
195. Т. зв. „колт“, це є металева коробочка на пахоші, покрита різьбою та емалією. Зразок київського золотарства княжих часів.
197. Васильківська церква в Володимирі Волинському, що її мав збудувати Володимир Великий в честь свого християнського патрона Василя.
199. Одна з мініатур „Збірника Святослава“ — зразок українського ілюмінаторства (книжкової орнаментики) княжих часів.
201. Свята, або Нерушима Стіна київської катедрі св. Софії, покрита мозаїчним стінописом XI ст.
203. Мозаїка Нерушимої Стіни й Побідного Лука в київській катедрі св. Софії.
204. Румовища Золотих Воріт у Києві в XVIII ст., що їх збудував Ярослав Мудрий.
205. Оборонні мурі Щирця (біля Львова), що в ньому відбувся зізд князів Ростиславичів.
207. Карта східної Європи за часів розпаду Київської Держави.
209. Аскольдова могила в Києві.
211. Ілінський монастир у Чернігові.
213. Румовища Десятинної церкви в Києві.
214. Різьблений фриз Успенської церкви у Львові.
215. Церква св. Василя в Овручі на Волині, відбудована по старинним зразкам.
217. Старовинне Розп'яття, виконане в живій снілі, в с. Лісники б. Бережан на Поділлі. (Помилково подано — в Касперівцях.)
219. Карта „Червєнських Городів“.
221. Румовища оборонного замку на Поділлі.
223. Галицькі бояри ведуть Настасю Чагірану на смерть.
225. Галицько-Волинська Держава XIII—XIV сторіччя. (Карта).
227. Печатка володимирської міської громади на її грамоті з 1224 р. (Помилково обернута горі верхом.)
229. Мітра перемиських владин, що її мали переробити з королівської крони Данила Романовича.
231. Печатка князя Льва Даниловича.
232. Збанох на воду з старо-слов'янської доби.
315. Печатка князя Юрія Львовича з латинським написом: „Печатъ пана Юрія Короля Руси“. (Чолова сторсна.)
237. Відворотний бік печатки ин. Юрія Львовича.
239. Татарський хан. З старого, західного рисунку в книжці про Крим.
241. Святоточний візід українського князя (Мономаха?) з дружиною. Малюнок на церковній хоругві з XVII ст.
243. Татари облягають город. (Мініатюра західно-європейського літопису XIII ст.)

247. Бій чеських і шлезьких лицарів з татарами під Лігніц. (Мініатюра західно-європейського літопису XIII ст.)
249. Король Данило Романович. (Рисунок Ю. Панькевича.)
251. Руїни башти в Острозі на Волині.
253. Ікона Вишгородської Богородиці, що її забрав Андрій Боголюбський до Володимира над Клязною.
255. Головний вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичі, збудованої в княжих часах.
257. Наремники княжої доби, знайдені у Молотові в Галичі.
259. Послухання папського легата у короля Данила.
261. Т. зв. „Горинська Ротонда“, церковна будівля XII ст. на Закарпатті.
263. Князь Лев Данилович. (З портрету Л. Долінського.)
265. Король Юрій Львович, як він зображений на печаті.
267. Успенська катедрa у Володимирі Волинському, перед обною.
263. Одна з холмських веж, т. зв. „білявська“, збудована королем Данилом.
270. „Чергою віків“. Графічна заставка рисунку Е. Козяка.
271. Кам'янецька вежа на Берестейщині, збудована кн. Володимиром Васильовичем.
273. Поземні плани церков — Десятинної в Києві, Спасо-Преображенської в Чернігові й Кирилівської в Києві.
275. Вівтарна частина Софійської катедрі в Києві.
277. Поземні плани другого поверху Софійської катедрі в Києві.
279. Первісні мури церкви Спасу на Берестові, під Києвом.
281. Вівтарна частина церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.
283. Вікна і глуха арматура стін церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря.
284. Срібна київська гривня. Металева зліток, що ходив нарівні з дзвінкою монетою.
285. Вівтарна частина Головної церкви Київсько-Печерської Лаври.
287. Троїцька церква над головною брамою Київсько-Печерської Лаври.
289. Христос-Пантократор. Мозаїка головної бані Софійської катедрі.
291. Архангел. Мозаїка головної бані Софійської катедрі.
293. Частина фрески південної башти Софійської катедрі.
293. Шматок фрески Десятинної церкви в Києві. Кінець X ст.
295. Орнамент ірляві т. зв. Ярославової домовини.
299. Поземні плани Успенської церкви Лаври.
301. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.
303. Мозаїчна картина Евхаристії в пресвітерії Михайлівського Золотоверхого монастиря.
305. Димитрій Солунський. Мозаїка Михайлівського Золотоверхого монастиря.
307. Кирилівська церква в Києві, в бароковому оформленні XVII ст.
309. Спас на Берестові, по реставрації П. Могили.
311. Поземні плани Спасу на Берестові.
311. Іліїська церква в Чернігові.
313. Різьблена, шиферна плита Софійської катедрі в Києві.
315. Різьблена, шиферна плита Софійської катедрі в Києві.
317. Капітель колони Софійської катедрі в Києві.
319. Успенська катедрa у Володимирі Волинському, по останній обноу.
323. Поземні плани галицьких церков.
325. Поземні плани церкви Пантелеймона в Галичі.
327. Зв'язальна схема головного порталю Пантелеймонівської церкви в Галичі.
329. Бічний портал Пантелеймонівської церкви.
331. Долівка з поливних кахлів, знайдена в руїнах Благовіщенської церкви.
333. Частина головного порталю Пантелеймонівської церкви.
235. „Астрономія“ Кузьми Індикоп'юва.
336. Початкова карта „Збірника Святослава“.
337. Боротьба українських військ з хизацьким степом. (Рисунок українсько-литовського літопису)
339. Вигляд Холму в XVII ст.
341. Димитрівський дзвін у катедрі св. Юра у Львові, вилтий 1341 р. на пам'ять перемоги над королем Казимиром.
343. Монета, що її чеканили для Галичини угорський король Людвиг I польський Казимир.
345. Найстаріша печатка міської громади Львова, з гербом князя Льва Даниловича.
347. Монета київського князя Володимира Ольгердовича.
349. Герб князів Острозьких.
351. Галицька брама у Львові.

353. Князь Михайло Глянський перед боярським судом. З картини Озерського.
355. Князь Константин Острожський слухає теорбану.
357. Князь О. Сангушко, „титор“ Печерської Лаври в Києві.
359. Камінець-подільський фортеця. З рисунку В. Січинського.
361. Вірменська катедрa у Львові з XIV ст.
363. Церква Різдва Богородиці в Рогатині, з XV ст.
365. Церква-твердиня в Сутківцях на Поділлі, з XV ст.
367. Князь Константи Острожський.
371. Тайна Вечера. Картина українського стінопису з XV ст. в сандомирській катедрі.
373. Мвєстатична печатка ин. Володислава Опільського.
375. Зрада Юди. Картина українського стінопису з XV ст. в сандомирській катедрі.
377. Бічна фасада й поземий плян вірменської катедрі у Львові.
379. Візд Христа до Єрусалиму, з картин сандомирського стінопису.
381. Вознесєння Богородиці, сандомирського стінопису.
382. Кириличний напис, з підписом маляра Андрія, творця люблинського стінопису.
385. Українські землі в першій половині XVII ст.
387. Київський митрополит Ізидор їде на собор у Фльорєнці. З картини Б. Гоцоллі.
389. Дзвін Успенського Брацтва у Львові — „Кирило“.
391. Запорожець З рисунку І. Ріппна.
392. „Чергою віків“. Графічна заставка рисунку Е. Козака.
393. Основоположники Запори́ської Січи — Дмитро Байда-Вишневецький.
395. Фортеця Кодак на Дніпрі, збудована в 1635.
Вид Перекопу. На основі старих ритовин.
397. Система укріплєнь Запори́ської Січі на Хортиці.
399. Запори́ський байдак-галєра.
401. Київський митрополит Ізидор їде на фльорєнтійський собор. Друга частина картини-діптиху Б. Гоцоллі (Ст. 378.)
403. Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом Любомірським, на тлі табору. Плоскорізь XVII ст.
407. Петро Конашевич-Сагайдачний.
409. Сторінка віршів Савовича, видруківних зприводу смерті Сагайдачного.
411. Петро Конашевич-Сагайдачний на коні. Рисунок на основі ритовини в нагробних віршах Савовича.
415. Раїна Могиляника Вишневецька.
216. Козацькі інструменти.
417. Козаки на морі. З картини Опанаса Сластьона.
419. Козацький хутір-зимолик.
420. Запорожець. Зі старого малюнка.
421. Козацький полковник. З малюнка І. Ріппна.
423. Козацький полковник. З малюнка І. Ріппна.
425. Козаки під Хотином. З картини С. Липинського.
427. „Тарасова ніч“. З картини С. Липинського.
429. Реєстровий козак. З старої карти.
Запори́ський отаман, з картини І. Ріппна.
431. Царгородський патріарх Єремія. З збірки портретів львівської Ставропігії.
432. Вид Львова з XVII ст.
435. Кінц'ява найстаршого церковно-слов'янського друку (1491) з печатні Швайпольта Фіола в Києві.
437. Доктор Франціск Скорина. Ритовина з його „Біблії“.
439. Золотина сторінка „Біблії“ доктора Франціска Скорини.
441. Зразок письма й орнаментики Загорівського Апостола.
443. Слов'яно-грецька граматика, зложена „спудеями“ (учнями) львівської брацької школи 1591 р.
445. Учні брацької колегії в Києві.
447. Намогиляник Ванка Лагодовського в Уневі.
449. Київський митрополит Петро Могила.
451. Константи́н Корня́т, видний член Успенського Брацтва у Львові.
455. Богдан Хмельницький, після ритовини Гондіюса.
457. Народна картина з апотеозою Б. Хмельницького.
459. Богдан Хмельницький, після сучасної ритовини В. Масютіна.
460. Бій над Жовтими Водами.
461. Карта України в добу Хмельниччини.
463. Галлябарди прибічної сторони гетьмана Хмельницького.
465. Наскок козаків. З картини М. Імакевича.
467. Козацька рада. З картини С. Васильківського.

469. Чужосторонні посли на дворі Б. Хмельницького. З картини Т. Шевченка.
471. Переяславська рада. З картини С. Липинського.
473. Полковник Кривоніс. З сучасної карикатури.
475. Юрась Хмельниченко.
477. Козак-лісовець.
479. Канцлер і наслідник Богдана Хмельницького, Іван Виговський.
481. Облога Буші. Жінка сотника Зевистного висаджує себе й залогу Буші в повітря.
483. Тип козацького старшини. З карти України XVII ст.
485. Смерть гетьмана Івана Виговського. З картини О. Куриласа.
487. Зразки козацьких гарнат.
489. Гетьман Іван Самійлович.
491. Гетьман Петро Дорошенко.
493. Україна в половині XVIII ст.
495. Могила кошового Сірка.
497. Лава козацької піхоти в наступі. Різьба на надгробнику короля Яна Казимира.
499. Правобічний гетьман Павло Тетеря.
501. Гетьман Петро Дорошенко. Після сучасної, італійської ритовини.
503. Сіверський гетьман Дем'ян Многогрішний.
505. Надгробник Петра Дорошенка в Ярополчі.
507. Гетьман Іван Мазепа, після портрету в збірці Бутовича.
509. Гетьман Іван Мазепа, після ритовини Галаховського.
511. Король Швеції Карло XII.
514. Магдаліна Коледиська Мазепина, мати гетьмана.
515. Правобічний гетьман Михайло Ханенко.
517. Жінка хвастівського полковника Палія.
519. Львівський владика Йосиф Шумлянський.
521. Переяславська Покрова.
523. Гетьман Іван Скоропадський.
525. Гетьманша Настя Скоропадська.
527. Наказний гетьман Павло Полуботок.
529. На могилі. Рисунок О. Сластьона.
531. Цар Петро I в тюрні Полуботка. З картини Волкова.
533. Гетьман Данило Апостол. З сучасної німецької ритовини.
535. Гетьман Кирило Розумовський.
537. Запоріжці тікають на Нову Січ. Плоскорізь Позана.
539. Гість із Запоріжжя. Картина Ф. Красицького.
541. Петро Кальницький в тюрні.
543. Смерть чумака в степу. З картини М. Шарварка.
545. Запоріжці пишуть лист до султана. З картини І. Ріпина.
547. Смерть полковника Нечая під Красним. З картини А. Ждахи.
549. Похід козацької кінноти. З рисунку О. Сластьона.
551. Кармелюк. З картини Ждахи.
553. Кобзар серед гайдамаків. Рисунок О. Сластьона.
555. Григорій Полетина.
557. Похід козацького обозу. Рисунок О. Сластьона.
559. Надгробник К. Остронського.
Залізник. З картини М. Іжакевича.
561. Козак Голота. Картина С. Васильківського.
563. Жінка переясл. полковника Семена Сулими.
565. Полковник Михайло Мияшлавський.
567. Сторінка Пересопницького Євангелія.
569. Благовіщенська церква в Ковлі з XVII ст.
571. Ренесансові ворота палати Корнякта у Львові.
573. Могиланська Академія з „Тезису“ Інокентія Щирського.
575. Григорій Орлик, генерал-поручник Людовика XV, продовжувач проукраїнської пропаганди свого батька Пилипа.
577. Надгробник гетьмана Кирила Розумовського, роботи італ. різьбара Антонія Канови.
579. Запоріжчесь. З малюнку Сергія Васильківського.
581. Одяги козацької старшини Гетьманщини, з другої пол. XVIII ст.
583. Єлисей Плітенецький.
585. Рафаїл Заборовський.
587. Мелетій Смотрицький.
589. Теофан Прокопович.
591. Іпатій Потій.
593. Юрій Кониський.
595. Український „вертеп“ к. XVIII ст.

597. Григорій Сковорода.
599. Микола Красовський, провідник Львівської Руск в XVII ст.
601. Львівська мішанка Варвара Лянгішівна.
603. Успенська церква й Корняківська вежа у Львові, після ритовини з кінця XVII ст.
605. Трохосвятительська каплиця у Львові. Жемчуг українського, ренесансового будівництва.
607. Палата Константина Корнякта у Львові.
609. Аркадне підсіння в подвір'ю палати Корнякта у Львові.
Порталь палати Корнякта від ул. Бляхарської.
611. Фондаційна епітафія Пятницької церкви у Львові.
613. Різьблений фриз Успенської церкви у Львові.
615. Заставка львівського друку XVII ст.
617. Церква св. Юра в Дрогобичі. Архитектура українського, дерев'яного будівництва.
619. Стінопис Троїцької церкви на воротах Києво-Печерської Лаври.
621. Архитектура огорожі Святоюрської катедрі у Львові.
623. Церква Всіх Святих на „економісних” воротах Києво-Печерської Лаври.
625. Церква в с. Цішках, в Золочівщині, з 1701 р. після рисунку О. Лушпинського.
627. „Богданова церква” в Суботіві, після рисунку Т. Шевченка.
Троїцна церква Густинського монастиря, з рисунку Т. Шевченка.
629. Церква в Нискиничках на Волині, фундована київським воєводою Кисілем.
631. Чолова фасада Спаської церкви Мгарського монастиря.
633. „Деїсус” фундації гетьмана Самійловича.
635. Церкви фундовані Мазепою, на панегіричному „Тезісі” архидіакона Мігури.
Миколаївський собор на Печерську.
637. Притвір Миколаївського собору на Печерську.
639. Могилляська Академія за Мазепи.
Мстиляська Академія, перебудована І. Шеделем.
641. Бrama Софійської огорожі в Києві, збудована митроп. Р. Заборовським.
643. Дзвіниця Києво-Печерської Лаври, збудована І. Шеделем.
645. Андріївський собор у Києві.
647. Покровський собор у Харкові.
649. Святоюрська гора у Львові, з пташиного лету.
651. Церква в с. Боровичах, перероблена з будинку Полуботка.
653. Церква в с. Росішках на Уманщині, збудована І. Гонтою.
655. Рундук будинку Галагана.
657. Іван Котляревський. Після ритовини Петра Обала.
659. Григорій Квітка-Основаєнко.
661. Панько Куліш.
663. Костомарів промовляє на зібранні Кирило-Методіївців. З картини О. Куриласа.
665. Тарас Шевченко. З портрету Крамського.
667. Маріянів Шашкевич.
669. Яків Головацький.
671. Заголовна сторінка „Русалики Дністрової”.
673. Голова Головної Руської Ради, перемиський владика Григорій Яхимович.
674. Один з найстарших українських календарів.
677. Засідання Головної Руської Ради.
679. Іван Борискевич, делегат Головної Руської Ради на Словянський Зїзд у Празі.
681. О. Григорій Шашкевич, український парламентарний посол з 1848 р., в відтак речник українських справ при австрійському уряді.
683. О. Лев Трещавський.
685. Штаб „Баталіону Руських Стрільців” на галицько-надкарському пограниччю.
687. Лента архик. Софії до прапору „Руських Стрільців”.
689. Денис Зубрицький — батько галицького москвофільства.
691. Микола Гоголь.
693. Володимир Антонович.
694. „Сонце Волі”. Рисунок І. Бурачка.
695. Сидір Воробкевич.
697. Юліян Лаврівський.
699. Микола Лисенко.
701. Михайло Старицький.
703. Іван Франко.
705. Михайло Драгоманів.
707. Осип Юрій Федькович.
709. Василь Тарновський, творець першого українського музею в Чернігові.
711. Олександр Кониський.
713. Борис Грінченко.

715. Микола Устиянович.
717. Українсьм. композитори: Іван Лаврівський, Дмитро Бортнянський, Михайло Вербицький, Віктор Матюк, Микола Лисенко, Наталія Вахнянин, Сидір Воробкевич, Порфир Бажанський.
719. Бандурист Гончаренко.
721. Данило Сліпченко-Мордовець.
723. Марія Заньковецька, драматична артистка.
725. Леся Українка.
727. О. Михайло Гарасевич.
729. Володимир Барвінський.
731. О. Осип Заячківський.
733. Юліан Романчук.
735. Олександр Барвінський.
737. Осип Гурик.
- Наталія Вахнянин.
739. Теофіл Окуневський.
741. Галицький митрополит і кардинал Сильвестер Сембратович.
743. Галицький митрополит Андрій Шептицький, з монументу долота А. Коверка.
745. Василь Негірний.
747. Лірик.
749. „Під чужим небом“. „Гуцули-добровольці“. Военні картини - дереворити Олени Кульчицької.
751. Іван Боберський, найвизначніший голова й організатор львівського „Сокола“.
753. Сотник УСС, відтак отаман УГА Сень Горук.
755. Сотник УСС, відтак отаман і міністр військових справ ЗУНР, Дмитро Вітовський.
757. Полковий прапор Українських Січових Стрільців.
759. Найвизначніший український історик і перший Президент УНР Михайло Грушевський.
761. В стрілецькому окопі на горі Маявці.
763. Архикнязь Вільгельм Габсбург поміж УСС-ами.
765. Галицькі мовіри австрійської армії в гостях у рідній Шевченкові Кирилівці. в 1917 р.
767. Фрагмент німецького тексту Берестейського Мира, з підписом царя Вільгельма II.
769. Відділ кіномоти УСС, під проводом соти. Камінського, що згинув під Конюхами.
771. „Братанія“ УСС-ів з російськими салдатами на фронті, по безземній революції 1917 р.
773. Будинок Центральної Ради в Києві.
775. Українсько-більшовицька боротьба на вулицях Києва. З рисунку Л. Перфецького.
777. Кіннота Українських Січових Стрільців на Великій Україні.
779. Генерал української армії Зелінський, в оточенні старшин-„синьожупанників“.
780. Герб Української Держави. Рисунка П. Ковжуна.
781. На позиції.
783. Прийом старшин дивізії „синьожупанників“ і австрійської військової команди в гетьмана Павла Скоропадського, в травні 1918 р.
785. Перші банкноти Української Народньої Республіки.
787. Розбросання СС-ів у Києві.
789. Сотник СС-ів Федір Черник.
791. Летувський відділ Української Галицької Армії.
793. Північний фронт львівських боїв підчас української офензиви в днях 14—15 листопада 1918 р.
795. „Чорношличники“.
797. Члени антантської місії на галицькому фронті.
799. План „Чортківської“ офензиви УГА.
801. Українська фортечна артилерія в Одесі.
803. В погоні за ворогом. З картини Леоніда Перфецького.
805. Штаб повстанчого отамана Махна.
807. Голова Директорії й Головний Отаман УНР, Симон Петлюра.
809. Візд Гол. Отамана С. Петлюри до Києва.
811. Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич.
- Нач. Вожд УГА ген. Мирон Тарнавський.
813. УГА на Україні по порозумінні з Денікіном.
815. Реліквії Українських Визвольних Змагань в Історичному Музею в Брсселі.
816. Запоріжжя кляйноди Кубанського Війська.
817. Реліквії УГА в Музею Визвольних Змагань України, в Празі.
819. Похід зєдинених українських армій на Київ, в серпні 1919 р.

821. Отаман УСС-ів др. Никифор Гірня.
823. Перший прем'єр ЗУНР, др. Кость Левицький.
825. Микола Ганкевич, провідник УСДП.
827. Михайло Павлюк, провідник УРП.
829. Омельян Огоновський, автор Історії Української Літератури.
831. Корнило Устиянович, піонер укр. малюства.
833. М. Шарваров: „Думи мої“...
835. Український різьбяр Іван Мартос.
837. Іван Труш, організатор мист. життя в Галичині.
839. Автопортрет Олексія Новаківського.
841. Сенат Українського Вільного Університету в Празі.
843. Сенат Українського Педагогічного Інституту в Празі.
845. Головний Отаман Симон В. Петлюра.
849. Сергій Ефремов.
852. Подковник Євген Коновалець.
853. Читальня „Просвіти“ в Киягіжничай, повіт Рогатин, здемольована підчас пашифікації 1930 року.
854. Читальня „Просвіти“ в Ганх, коло Львова, здемольована полками підчас пашифікації 1930 року.
855. Василь Мудрий.
859. Др. Степан Смаль-Стоцький.
861. Єпископ прямицький Павло Гойдич.
862. Мєгр. Августин Волюшин, Президент Карпатської України.
863. Перший Конституційний Закон Карпатської України.
Члени першого Уряду Самостійної Карпатської України.
866. Професор О. Лотоцький.
868. Професор Л. Білецький.
869. Гетьман Павло Скоропадський.
872. Пам'ятник українським воїнам у Ліберці.
874. Проф. др. В. Кубишович.
875. Холмський Архiepіскоп Іларіон.
876. Полк. Андрій Мельник.
882. Митрополит УАГПЦ Полікарп.
883. Група воїнів УПА з Перемишля.
884. Др. Кирило Трильовський.
885. Микола Голубець.
886. Кир Андрей граф Шептицький.
887. Митрополит Шептицький серед української дітвори у Львові.
889. Кир Йосиф Сліпий, Митрополит греко-католицької Церкви.
890. Кир Іван Бучко, Апостольський Візитатор для греко-католиків на Західно Європу.
891. Єпископ Бучко у візитаціях у митрополита Полікарпа в таборі скитальців в Гайденау (брит. зона Німеччини).
Привітання єпископа Бучки в одному із скитальських таборів в Німеччині.
892. Проф. Дмитро Дорошенко.
893. Др. Михайло Росляк.
895. Андрій Ливинський, Президент УНРеспубліки.
Проф. др. Борис Івницький, Голова УНРад.
Проф. Ісаак Мазепа, Голова Виконного Органу.
899. Агапій Гончаренко, перший український імігрант в Америці.
901. Дім УНС в Джерзі Сіті в З.ША.
902. Отець Іван Волянський, перший гр.-кат. парох в З.ША.
903. Преосв. Сотер Ортисський, перший гр.-кат. єпископ в З.ША.
905. Др. Семен Демидчук.
906. Др. Лука Мишуга.
909. Преосв. др. Константин Богачевський, Голова гр.-кат. Церкви в З.ША.
910. Архiepіскоп Іоанн Геодорович, Голова УАГПЦ в З.ША.
Михайло Гайворонський.
911. Церква св. о. Миколая ро. Василіяна в Чикаго, З.ША.
912. Преосв. Микита Буда, перший гр.-кат. єпископ в Канаді.
913. Іжк. Володимир Коссар, Голова УНО в Канаді.
916. Кир Василій Ладика, гр.-кат. архiepіскоп Вінніпегу і всієї Канади.
Кир Ізидор Боревський, єпископ Східної Канади.
Кир Андрей Роборевський, єпископ-помічник у Вінніпегу.
Кир Міа Смарин, єпископ Західної Канади.
919. Архiepіскоп УАГПЦ всієї Канади Мстислав Скрипник.

919. Церква св. свмч. Йосафата в Едмонтоні.
920. Олександр Кошиць.
921. Церква св. свмч. Йосафата оо. Василян в Прудентопозіс, Парана, Бразилія.
922. Українська хата в Бразилії.
924. оо. місіонарі ЧСВВ, що працюють в Бразилії.
927. оо. Василяни: С. Вапровиш, Е. Амоневич, та Я. Коциловський, місіонарі в Мисисінес, Аргентина.
928. Жидів „Просвіти“ в Буенос Айрес.
929. Члени Т-ла „Просвіта“ в Монтевідео (Урутвай), на тлі будівлі власного дому.
931. Проф. др. Ярослав Пастернак.
933. А. Палеолітичні рисунки в каменій могилі на Мелітопольщині.
- Б. Рисунки мамути на мамутовій кості з Озаринець на Східному Поділлі.
- В. Малюнки на трипільських посудинах.
- Г. Обрядова посуда трипільська на подоби людських ніг з Незвиць біля Городенки.
936. А. Пляк трипільського селища в Урочині „Коломийщина“ біля села Халепе на Київщині.
- Б. Еронзові прикраси уметницького типу з Почапів біля Золочева.
- В. Фрагменти римського теракотового посуду зі Східної Галії, викопані у Звенигороді біля Бібрки.
- Г. Находи з векедських тілопальних гробів римської доби.
938. Тілопальна могила з пізньої римської доби, з Переріся біля Надвірної.
- Нутро мавризового саркофагу Ярослава Мудрого в Софійському Соборі в Києві, зі скелетом його та його дружини княгині Інґеборґ.
940. Пляк старого Києва.
- Пляк Успенського Катедрального Собору Старого Галича в Крижосі.
- Золотий емальований кульчик візантійської роботи з „Золотого Току“ в Старому Галичі-Крижосі.
- Саркофаг князя Ярослава Осмомисла в притворі Успенського Катедрального собору Старого Галича в Крижосі.
941. Відкопування апсиди Успенського Катедрального Собору в Старому Галичі-Крижосі.

ЗАВВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Перед читанням просимо справити:

- 12 сторінка 18 стрічка з долини, замість 29, 605, 019, має бути 38, 605, 019.
- 39 стор. 17 стр. з долини замість „в 180 р. по Хр.“ має бути „перед Хр.“ в 16 стр. замість „Пилип II“ має бути „Пилип IV“
- 231 стор. 7 стр. з гори замість „письменника IX ст.“ має бути „X ст.“.
- Також 16 стр. з гори замість Порфірієм Багрянородним має бути „Константином Багрянородним“.
- 656 стор. 22 і 23 стр. з гори має звучати: „в заходами вельможі Василя Каразіна, що був повірником царя Олександра I, закладено в Харкові університет (1805 р.)“.
- 706 стор. 12 стр. згори, замість „У статті „Історична Польща“, має бути „У статті „Істор. Польща““.
- 799 стор. 15—13 стр. з долини має звучати: „...а їх перший випад на Підбріці зліхвідувала 2 сотні Українських Січових Стрільців під проводом чет. Іваницького, яка переслідуючи противника до Лисинич, добула полонених і воєнне майно“.
- 802 стор. цілий уступ від 3—7 стр. з гори має звучати: „В половині лютия заняли сотні УСС Долмичани і горби проти Браткович і зближувши до зал. шляху Львів—Перемисьль на віддалі стрілу, примусили противника припинити комунікацію. При цьому лютия перестали курсувати поїзда між Львовом і Перемислем. Проходили тільки військові, часами під охороною двох панцирників“.
- 816 стор. 10 стр. з долини, замість „в камінецькому суді, має бути „у військовому суді в Вінниці“.

ЗМІСТ:

Др. Іван Крип'якевич: Шляхами Минулого. III—VI.

Присвята. VII.

Вступ (1—3).

I. Наш край і народ (4—20). Наше ім'я (4). Наша територія. Прямова будова (5). Води (6). Підсоння (9). Рістня. Звірня. Земні скарби. Етнографічні межі (10). Кольонії та еміграція. Скільки нас. Раса (12). Мова (14). Народня культура (15).

II. На порозі історії (21—42). Праісторія (21). Минуле нашої землі (22). Старша кам'яна доба (25). Новіша кам'яна доба (26). Доба металів (28). Греки (30). Кімерійці. Скити (35). Сармати. Аляни. Беси. Кзстобожи й карпи (38). Бастарни. Готи (39). Гуни (40). Болгари. Авари (41). Хозари (42).

III. Слов'яни (43—62). Арійці (44). Слов'яни (45). Розселення слов'ян. Анти (46). Слов'янські племена. Поляни (51). Сівер'яни (52). Деревляни (53). Уличі і тиверці (54). Дуліби. Хорвати (55). Родовий устрій (56). Племя. Влада (58). Торгівля (59). Горооди (60).

IV. Почини Київської Держави (63—71). Київ, мати українських городів (63). Перекази та історія. Під владою хозар (64). Варяги. Варяги в Новгороді (66). Русь (67). Варяги-Русь на Чорному морі (68). Аскольд і Дир (69). Похід на Царгород (70).

V. Олег, Ігор, Ольга (82—111). Початки князювання Олега. Держава Олега. (72). Торгівля (74). Похід Олега на Царгород (75). Другий договір з греками (76). Походи на Каспійське море (78). Смерть Олега. Ігор (79). Похід Ігоря на Царгород (80). Договір Ігоря з греками (81). Похід на Каспій і Закавказзя (83). Смерть Ігоря. Ольга (84). Помста Ольги (85). Війни з деревлянами (86). Подорож Ольги до Царгороду (87). Посольство до Німеччини. Хрещення Ольги (89).

VI. Святослав Завойовник (91—105). Святослав (91). Знищення хозарської держави (92). Перший похід на Болгарію (93). Напад печенігів на Київ (94). Другий похід на Болгарію (96). Війна з Візантією (97). Оборона Преслави. Бої під Доростом (98). Останній бій (100). Замирення (101). Договір Святослава. Смерть Святослава (102). Характеристика перших князів (104).

VII. Культура поганської України (106—125). Давній краєвид України (105). Ловецтво (107). Рибальство. Бжільництво. Хліборобство (108). Скотарство (110). Одяг (111). Іжа (112). Будівництво (113). Обстановка. Вірування (114). Сварог. Дажбог. Стрибог. Перун (115). Велес. Інші боги. Храми. Ідоли (116). Пережитки поганства (117). Подружжя (118). Похорони (119). Тризна. Про що говорять кургани (122). Посуд (123). Біжутерія. Характеристика поганської культури (124).

VIII. Володимир Великий (126—146). Свято-славові сини. Володимир добуває Київ (126). Доля княгинь (128). Об'єднання держави (129). Боротьба з печенігами (130). Переказ про Кожемяку (131). Білгородський кисіль. Союз з Візантією (132). Війна за Крим. Почини християнства на Україні (134). Володимир поганином (135). Володимир шукає нової віри. Хрещення України (136). Організація церкви (138). Устав Володимира. Чужоземні місії на Україні (139). Наслідки християнства (141). Шкільництво й освіта. Державні відзнаки (142). Відносини до сусідів (143). Організація держави. Відношення до громади (144). Смерть Володимира (145). Характеристика Володимира (146).

IX. Ярослав Мудрий (147—158). Святополк Окаяний (147). Бій під Любечом (148). Мстислав Сміливий (149). Боротьба за Червенські Города (150). Розгром печенігів (151). Закордонна політика (152). Анна Ярославна (153). „Тесть Європи“. Мрії про Царгород (154). Культурна праця Ярослава (155). Церква. Освіта. „Руська Правда“. Будівництво (156). Монета. Характеристика Ярослава (157). Смерть Ярослава (158).

X. Ярославичі (159—178). Ізяслав (159). Торки. Половці (160). Київське повстання (161). Всеслав. Поворот Ізяслава (162). Посольство до папи Григорія VII. Князювання Святослава (164). Ізяслав у Києві (165). Похорон Ізяслава. Всеволод. Ізгої (166). Відокремлення Галичини (167). Політика Всеволода (168). Святополк (169). Половці. Шолудизий Буяк (170). Олег Святославич (171). Осліплення Василька (172). Оповідання літопису. Сповідь Василька (174). Акція Мономаха (175). Бій під Перемишлем (176). Перемога над половцями. Евшан-зілля (177). Смерть Святополка (178).

XI. Володимир Мономах (179—184). Київське наслідство (179). Смерть Ярослава Ярополковича. Становище Мономаха (180). Законодавство. Закордонна політика (181). Характеристика Мономаха. „Почучення дітям“ (182). Мстислав Мономахович (183). Ярополк Мономахович (184).

XII. Занепад Київської Держави (185—214). Всеволод Олегович (185). Ігор Олегович (186). Ізяслав Мстиславич (187). Юрій Мономахович. Смерть князя Ігоря (188). Боротьба Юрія за Київ (190). Ростислав Мстиславич (196). Юрій Суздальський (197). Мстислав Ізяславич (198). Андрій Юрієвич Боголюбський (200). Зруйнування Києва (201). Протиполовецька кампанія (240). Похід Ігоря Святославича. „Слово о полку Ігоря“ (205). Рюрик Ростиславич (209). Роман Мстиславич (210). Другий розгром Києва (211). Похід Романа на половців (212). Відокремлення земель Київської Держави (213).

XIII. Галичина і Волинь (215—231). Ростислав Володимирич (215). Ростиславичі (216). Володимирко (219). Іван Берладник (220). Смерть Володимирка (223). Характеристика Володимирка. Ярослав Осьмомисл. Бій під Теребовлею (224). Вплив бояр на князя. Палатна революція (226). Смерть Ярослава Осьмомисла. Галицька міжусобиця (227). Олег Настасин. Володимир Ярославич. Роман Мстиславич у Галичі (228). Малярська окупація (229). Похід і смерть Ростислава

Берладинича. Поворот Володимира Ярославича. Волинь (230). Валінана (231).

XIV. Галицько-волинська Держава (233—270). Роман Мстиславич (233). Роман Мстиславич в історичній традиції (234). Значіння Романа. Боротьба за Романову спадщину (235). Володимир Ігорович (237). Міжусобиця поміж Ігоровичами. Галицька метушня. Мадярська інвазія (238). Боротьба Ігоровичів з боярами. Перший похід Данила на Галичину (239). Вокняження Данила. Володислав Самозванець. Мадярсько-польська змова (240). Мстислав Удачний (241). Другий виступ Данила Романовича (242). Татари. Зізд князів. Бій над Калкою (244). Становище Мстислава Мстиславича (246). Союз Данила з австрійським герцогом (248). Друга поява татар на Україні (249). Боярська саваоля (250). Бій під Ярославом (251). Татарщина (252). Зв'язки з папою. Коронація Данила (254). Боротьба за наслідство по Бабенбергах. Люблинська земля (255). Литва. Татарські люди (256). Характеристика Данила Романовича (257). Король-будівничий (258). Василько Романович. Лев Данилович (259). Смерть Войшелка (260). Краківський престіл і Люблинська Земля (261). Здобутки на Закарпатті. Зв'язки з татарами (263). Володимир Василькович. Покорення ятвягів. Остання воля Володимира (263). Мстислав Даинлович. Смерть Даниловичів. Король Юрій Львович (264). Андрій та Лев Юрієвичі (265). Болеслав Тройденів (266). Вишеградський договір (268). Смерть Болеслава-Юрія (269). Любарт Гедимінович (270).

XV. Організація княжої України (271—284). Громада і князь. Князі поміж собою (271). Дружина. Військова сила. Княжий двір. Суспільні класи (272). Право (273). Судівництво. Процес (274). Господарство (275). Торговля. Монетна справа (277). Державний скарб. Церковна організація (277). Монастирі й чернецтво (279). Родина і становище жінки (280). Батьки і діти. Світла й тіні старого побуту. „Слово про хміль“ (282). День українського вельможі (283). Княжі й боярські одяги. Біжутерія (284).

XVI. Культура (285—320). Будівництво Володимира Великого (286). Будівництво Ярослава Мудрого. Київська Софія (288). Мозаїки й фрески київської Софії (290). Саркофаги Софійської катедри (291). Золоті Ворота (292). Успенська церква Печерської Лаври (293). Два Михайлівські монастирі (294). Стінопис Михайлівського монастиря. Святі Ізидори Михайлівського Золотоверхого монастиря (296). Кирилівська церква (296). Патріарх українського малярства — Олімпій. Спас на Берестові (298). Інші церкви великокняжого Києва (299). Будівництво Чернигова (300). Різьбарські декорації киево-чернігівських церков (301). Характеристика конструкції й техніки киево-чернігівських церков (302). Будівництво Волині (304). Галицька архітектурна школа (306). Меценатство Данила й Володимира Васильковича (310). Ротонда в Горях (311). Іконопис княжої доби (312). Мініатюри і рукописна орнаментика (313). Емаль (315). Золотарство (316). Музика (318). Загальний погляд на мистецтво Княжої України (319).

XVII. Письменство X—XIII ст. (321—330) Найстарша українська азбука. Наростаюча словесність (321). Зарання українського шкільництва.

тва. Посторонні впливи (322). Кирило й Методій. Перекладне письменство (323). Оригінальне письменство (326). Літописи (328). Поетична творчість (329). Загальний погляд на письменство княжої України (330).

XVIII. Литовсько-українська Держава (331—388). Литовці й Литва (331). Боротьба за Галичину (333). Похід Казимира на Львів (334). Дмитро Детько (335). Польські здобутки на Західній Україні (336). Облога Белза. Прилучення Галичини до Польщі (338). Дальша боротьба Польщі з Литвою. Похід 1366 р. і „вічний мир" (338). Литва займає Сіверщину (340). Литовсько-українська Держава (341). Галицька політика Казимира (342). Володислав Опільський (343). Польсько-литовський договір в Крєві (344). Поворот Галичини до Польщі. Похід Ядвиги на Галичину (345). Вінчання Ягайла з Ядвигою. Витовт (346). Свигригайло (348). Городненський трактат (349). Приєднання Сіверщини до Москви (352). Первопочини й зріст московського „государства" (353). Кримський ханат (354). Турки (355). Повстання Глинського (356). Доля Галичини. Повстання Мухи (358). Молдавсько-польські війни. Люблинська унія (360). Устрій і побут українських земель під Литвою (362). Стани (363). Уряд (365). Пани-Рада. Сойм (367). Право (368).

XIX. Українська культура перехідної доби (369—382). Українська культура перехідної доби. Література (369). Церковне будівництво (370). Різьба (374). Малярство. Українське мистецтво на польських землях (375). Люблинський стінопис (378). Сандомирські фрески (379). Краківський стінопис (380). Станкове малярство (381). Мініатюра (382).

XX. Україна під Польщею (383—392). Поляки й Польща (383). Колонізація (388). Становище української церкви (389).

XXI. Козаччина (393—416). Назва й первопочини козацтва. Остап Дашкевич (395). Дмитро Бзйда-Вишневецький (396). Іван Підкова (398). Реформа Баторія (400). Запорізьська Січ (401). Криштоф Косицький (408). Козаки й протиурецький союз. Северин Наливайко (410). Два табори (413). Самійло Кішка (414). Московська „сму́та". Морські походи (415).

XXII. Від Конашевича до Острянина (417—432). Житомирська комісія (417). Цецорський погром (419). Перемога під Хотиним (421). Характеристика Сагайдачного (422). Оліфер Остапович Голуб (423). Михайло Дорошенко. Куруківська угода (424). Повстання Тараса Трясила (426). Кодак. Повстання Павлюка (428). Гетьман Острянин (430).

XXIII. Культурно-національний рух XVI—XVII ст. (433—452). Реформація на Україні. Передвістники відродження (435). Друкарство (437). Львівська Русь (439). Брацтва (440). Відновлення галицького владичтва (442). Іван Вишенський (444). Церковна унія (445). Берестейський собор (447). Монастирі, церкви і школи (449). Петро Могила (452).

XXIV. Хмельниччина (436—181). Причини Хмельниччини (452). Почини повстання (456). Союз з Кримом. Жовті Води. Корсунь (458). Переговори (460). Повстання черні (461). Пилявці (462). Львів і Замостя. У Києві й Переяславі (464). Перемога і мир під Зборовом (465). Козацька Держава (466). Спроби порозуміння з Польщею (467). Молдавський похід (468). Берестечко (470). Мир під Білою Церквою (471). Перемога під Батогом. „Вінець і кінець” Тимоша Хмельниченка (472). Договір з Московією (473). Війна з Польщею (474). Другий похід на Галичину (475). Окупація Білорусі. Виленський мир (476). Переговори зі Швецією і Семигородом (477). Приєднання західних земель. Смерть Богдана Хмельницького (478). Характеристика Богдана Хмельницького (480).

XXV. Виговський і Юрась Хмельниченко (482—494) Іван Виговський. Внутрішня політика (482). Загранична політика. Відносини до Москви (484). Бунт Пушкаря (485). Розрив з Московщиною (486). Переговори з Польщею (487). Гадяцька умова (488). Конотопська перемога (489). Уступлення Виговського (490). Кінець Виговського (491). Юрась Хмельниченко. Переяславський договір 1659 р. (492). Московське засилля (493). Чуднівський похід і занепад Хмельниченка (494).

XXVI. Петро Дорошенко (495—512). Павло Тетеря (495). Іван Брюховецький (496). Польський похід на Лівобережжя (497). Правобічне повстання. Умови Брюховецького з Московією (498). Війна з Московщиною (500). Петро Дорошенко (401). Союз з Туреччиною (503). Похід на Галичину (504). Кінець Дорошенка (505). Дам'ян Многогрішний. Глухівські статті (506). Конотопська рада. Князь Сарматії (508). Іван Самілович (510). „Вічний мир”. Скасування автономії української церкви (511). Кримський похід (512).

XXVII. Іван Мазепа (513—528). Вибір Івана Мазепи. Мазепа (513). Боротьба з Кримом (514). Повстання Петрика. Універсал Петрика (516). „Гетьманство Петрика” (517): Північна війна. Семен Палій (520). Мазепа на Правобережжя (522). Зрада Кочубея й Іскри (523). Похід Карла XII на Україну (524). Загибель Батурина (525). Полтава (526). Кінець Мазепи й народина „мазепинства”. Пилип Орлик (527). Орликова конституція. Похід Орлика на Україну (528).

XXVIII. Упадок Гетьманщини (530—553). Іван Скоропадський (530). Малоросійська Колегія (533). Павло Полуботок (534). Гетьман Данило Апостол (537). Поворот запоріжців на Україну. (540). Відновлення гетьманства (543). Кирило Розумовський (544). Скасування гетьманства (545). Запоріжжя під московською рукою (547). Зруйнування Січі (549). Нова Січ (551). Кубанська козаччина (552). Місія Капніста (553).

XXIX. Правобічна Україна (554—565). Гайдамаччина (555). Повстання 1734 р. Коліївщина (556). Доля Галичини (558). Хмельниччина в Галичині. Унія (559). Опришківство (560). Упадок Польщі (562).

XXX. Устрій, побут і культура Подніпряння в XVII—XVIII ст. (565—581). Гетьман. Рада старшин. Територіальний розподіл і адміністрація (566). Полки (567). Військо Скарб. Торговля (568). Су-

спільні кляси (669). Міщанство. Духовенство. Селянство (570). Освіта. й шкільництво (572). Україна в очах чужинців (576). Слобідщина (578).

XXXI. Письменство XVII—XVIII ст. (582—597). Полемічне письменство (582). Драматичне письменство (586). Вертеп (590). Від „Літопису Самовидця“ до „Історії Русів“ (593). Григорій Сковорода (595). На досвітках нової доби (597).

XXXII. Образотворче мистецтво XVI—XVIII ст. (598—647). Ренесансове будівництво й різьба на Україні (598). Малярський цех у Львові (608). Книжкова графіка (610). Дерев'яне будівництво (612). Козацький барок (616). Реставраційна праця митроп. П. Могили (619). Українське будівництво за часів Хмельницького (622). Будівництво гетьмана Самійловича. Доба Мазепи (624). Світське будівництво Гетьманщини (630). Галицьке малярство XVII ст. (633). Рококо (638). Клясицизм на Україні (643). Мистецтво Слобідщини (644). Загальна характеристика (646).

XXXI.I. Відродження (647—687). „Енеїда“ Котляревського (649). Котляревщина (651). Підземна Україна (652). „Сонце в Чигирині“ (654). Харківський гуртск (658). Культурне життя Правобережжя (657). Кирило-методіївське Брацтво (649). Миколаївська реакція. „Київська коззчина“ (662). Відродження на Західній Україні (663). Йосифинські реформи (664). Історична доля й недоля Закарпаття. Відень, Перемишль, Львів (668). „Зоря“ (670). „Русалка Дністрова“ (671).

XXXIV. Весна Народів у Галичині (675—694). 1848 рік. Перша австрійська конституція (675). На Святоюрській горі (676). Головна Руска Рада. „Будьмо народом!“ (677). „Руський Собор“ (678). „Зоря Галицька“. Словянський зїзд у Празі (679). Перші галицькі вибори (681). Зїзд „руських учених“ (682). Літературне пожня 1848 р. „Слово перестороги“ (683). Приборкання революції (684). Бомбардація Львова (695). Справа поділу Галичини (686). Селянське ополчення 1848—9 рр. (688). Перша українська військова формація в Галичині (688). 1848 рік на Буковині й Закарпаттю (692).

XXXV. Народництво й українофільство (695—712). Українське народництво (695). „Сповідь“ В. Антоновича. „Громади“ на Україні (696). Народини українофільства (701). Указ 1876 р. (703). Михайло Драгоманів (704). Українство в польських державно-творчих концепціях (708). Від „свідомого українства“ до самостійництва (711).

XXXVI Галичина українським Піємонт (715—747). Десятиліття австрійського абсолютизму (715). Галичина українським Піємонтом (716). Азбучна війна (717). Перемога орієнтації на Росію (718). „Просвіта“ (721). Угодова акція Ю. Лаврівського (722). Україна, як об'єкт міжнародної політики (726). Розклад москвофільства (728). „Змартвихстанці“. Куліш у Львові. Народня Рада (730). Молода Україна. Повстання радикальної партії (732). „Нова ера“ (733). „Adieu meine Herren“ (738). Рік ювілеїв (739). Повстання націонал-демократичної партії (740). „Відродження“ галицького москвофільства (742). Боротьба за український університет у Львові (743). Гасло Самостійної України (744). Ще одна польсько-українська угода (745).

XXXVII. В огні світової пожежі (748–780). Перед бурею. „Український Народі!“ (748). Українська справа й воєнна орієнтація (749). Військова організація (751). Українські Січові Стрільці (752). Бій на Мзівці (753). Союз Визволення України (756). Під чоботом воєнного мольха. Галичина під московською окупацією (758). Між двома силами (760). Відокремлення Галичини. Революція (862). Перший Універсал (766). Четвертий Універсал (770). Більшовицький наступ (771). Берестейський мир (775). Умови Берестейського миру (778).

XXXVIII. Українська Держава (781–834). Гетьманський переворот (786). „Геть з Австрією!“ (789). Українська Національна Рада (791). Перед вибухом (792). 1 листопада 1918 р. (793). Львівські бої (794). Державний переворот у краю (797). Бої за Львів (798). Друга офензива на Львів (800). Вовчухівська кампанія (801). Галицький фронт і Придніпрянщина (803). Голод набоїв (804). Травнева офензива поляків (806). Голіруч на противника (807). Протигетьманське повстання й Директорія УНР (810). Акт зєдинення (811). Симои Петлюра (812). На Київ! Відворот і розвал (814). В чотирикутнику смерті (815). Кінець УГА (817). Організація Галицької Армії (818). Біля підвалин Української Державности в Галичині (820). Статут для Галичини (821). Уряд ЗУНР „без землі“ (822). „Восвідська“ автономія Галичини (823). Рішення Ради Амбасадорів (824). Розбіжними шляхами. Умова з Польщею (825). Українські частини у польському „поході на Київ“ (826). Початки й організація армії УНР (827). Праця над будовою Української Державности (830). Епілог (834).

XXXIX. На культурному фронті (835–844). Наука (835). Українська образотворчість під чужим небом (838). На рідному ґрунті (840). Музика (842).

XL. Україна в боротьбі з окупантами (845–846). Державні діячі на еміграції (845–846). Східня Україна. Під совітським ярмом (846). Нова економічна політика (НЕП) і українізація (846). Кінець українізації і вкорочення автономії УРСР (846–848). Погром українства (848–851). Західньо-українські землі під Польщею (851–859). Польська помста (851). Українська самооборона (852–854). „Нормалізація“ (854–856). Нищення православних храмів (856–857). Українська конструктивна праця (857–859). Буковина під румунською окупацією (859). Карпатська Україна. Під чеською владою (860–861). Українська Карпатська Держава (862–865).

XLI. Українська еміграція в Європі до 1939 року (866–872). Укр. еміграція в Польщі (866–867). Укр. еміграція в Чехословаччині (867–868). Укр. еміграція в Австрії (869). Укр. еміграція в Німеччині (869–870). Українська еміграція у Франції, Швейцарії, Італії, Бельгії, Англії, Югославії, Болгарії, Туреччині (870–872).

XLII. В огні другої світової війни (873–886). Вибух німецько-польської війни 1 вересня 1939 року. Розгром Польщі. Поділ Польщі між Німеччиною і Світами (873). Життя українців в Генеральній Губернії. УІІК і його праця (873–876). Політика німців супроти українців (876–877). Перша большевицька окупація Західньої України 17 вересня 1939 – 22 червня 1941 року (877–879). Німецько-

більшевицька війна. Похід німців на Україну 22 червня 1941 року. Погром большевиків і німецька окупація України (879-881). Відродження української церкви в Україні (881-882). Німецькі воєнні невдачі. Відворот і партизанщина (882-883). Перша українська дивізія (883-884). Великий ісход (884). Ті що відійшли (884-885). Друга большевицька окупація Західньо-українських земель (885-887).

XLIII. Велика всеукраїнська еміграція (888-898). Табори скитальців та організація скитальського життя (887-893). Нова українська еміграція в Австрії (893-894). Політичне життя нової еміграції (894-897). Велике переселення української еміграції (897-898).

XLIV. Заокеанська іміграція (899-930). Українці Зєдинених Держав Північної Америки. Вістки і здогади (899-900). Дійсна іміграція (900-901). Змагання до організації (901-904). Перша світова війна (904-907). Друга світов авіяна (907-908). Українське релігійне життя (908-910). Культурний вклад американських українців (910-911). Найновіша українська іміграція (911). Українська іміграція в Канаді. Масова іміграція галицьких і буковинських українців до Канади (912). Початки освіти і організації серед українців в Канаді (913). Перші освітні українські інституції в Канаді (913-914). Вплив народовецької групи (914). Перша світова війна та її вплив на життя канадійських українців (915). Українська іміграція по першій світовій війні (915-917). Українська греко-католицька Церква (917). Українська православна Церква (917-918). Участь українців в політичній життю Канади (918). Кооперативний рух серед українців в Канаді (918). Чисельна сила українців Канади (919). Комітет Українців Канади (919). Українське шкільництво в Канаді (920). Мистецьке життя (920). Найновіша українська іміграція в Канаді (920-921). Українська іміграція в Бразилії. Перші українські імігранти і їх розміщення (921-922). Господарське життя (922-924). Релігійне життя (924). Культурно-освітнє, громадське і політичне життя (925-926). Українська іміграція в Аргентині (926-928). Українська іміграція в Уругваю і Парагваю (928-930).

XLV. Проф. др. Я. Пастернак: Україна на заранні історії — найновіші археологічні відомості з праісторії України (931-943).

Додаток (944-947). 1. Порядок київських князів. 2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів (944). 3. Родовід українських князів варязької династії (945). 4. Родовід українських князів литовської династії (946). 5. Порядок українських гетьманів (947).

Список ілюстрацій (948-957).

Завважені помилки (957).

Зміст (958-965).

Від Видавництва (966).

ДО ЧИТАЧІВ „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”.

Відаємо в руки українського читача друге доповнене видання „Великої Історії України”.

Виходить це видання у виняткових умовах еміграційного життя й тому не все, що задумувало Видавництво, вдалося йому досягнути. Все ж Видавництво доклало всіх старань, щоб це друге видання ВІУ — як колись перед 15 літами перше, — сповнило свою місію доброго, в українському дусі написаного посібника української історії для найширших кіл українського громадянства, розсіяного сьогодні по цілому світі.

В цьому другому виданні узгляднено найновішу добу нашої історії й доведено її аж до 1948 р. Написав цю частину відомий український вчений проф. д-р Дмитро Дорошенко. Перший раз узгляднено в нашому виданні ВІУ історію наших великих імміграційних скупчень в заокеанських країнах, як от Америка, Канада, Бразилія, Аргентина, Уругвай і ін. Завершенням тих доповнень є надзвичайно цінна праця проф. д-ра Ярослава Пастернака, європейської слави археолога й дослідника української старовини, — про найновіші наукові здобутки з ділянки праісторії України. Ця праця ілюстрована дуже цінними світлинами. Взагалі ж Видавництво старалося збагатити це друге видання ВІУ багатим і цікавим ілюстраційним матеріалом, хоч були величезні, здавалося іноді непоборимі труднощі, роздобути той матеріал.

Врешті поборовши різні перешкоди, виходить оце друге видання ВІУ в широкий світ, щоб бути розрадою й порадою українському читачеві, кинутому дуже часто в зовсім чуже середовище, щоб скріпити його віру в остаточну перемогу нашої правди і силу до боротьби за цю перемогу.

Українське громадянство на чужині просимо прийняти це наше друге доповнене видання ВІУ із ширим серцем, так як колись прийняло перше її видання українське громадянство в Рідному Краю.

Видавництво дякує широко п. проф. д-рові Дмитрові Дорошенкові за його працю над доповненням ВІУ, п. проф. д-рові Ярославові Пастернакові за його цінну працю про найновіші археологічні знахідки в Україні, як теж усім, хто прислав матеріали до доповнення або в інший спосіб причинився до виходу в світ цього другого видання „Великої Історії України”.

ВИДАВНИЦТВО І. ТИКТОРА.

Велика Історія України друкована і переплетена в друкарні Bulman Bros. Ltd., у Вінніпегу. Склад доповнення виконано в друкарнях: Української Національної Видавничої Спілки, North Star Press і Видавничої Спілки „Тризуб“ у Вінніпегу. Тверду обкладинку проектував Мирон Левицький. Верхня обгортка за проектом Євдара Козака. Редактор доповнення ВІУ Степан Волинець.

B49311